ब्रह्मसूत्र

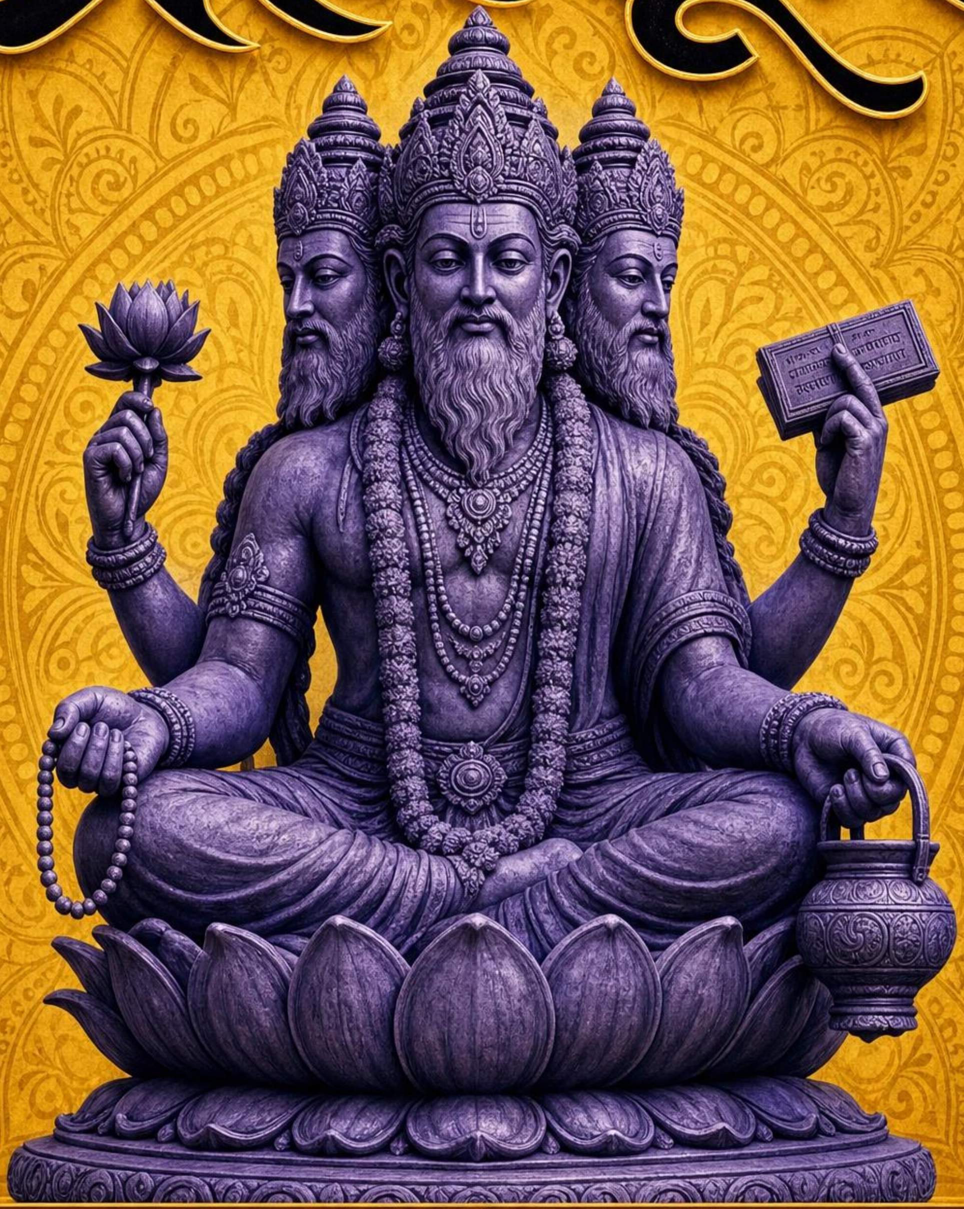

अनुवादक एवं व्याख्याकारः

अथर्ववेदाचार्य नारायण घिमिरे

खाद्य तथा औषधि विज्ञ, क्यानडा

ॐ

ब्रह्मसूत्र

ब्रह्मसूत्र: सम्पूर्ण नेपाली अनुवाद एवं वैज्ञानिक व्याख्या

Brahma Sūtras — Complete Nepali Translation & Scientific Commentary

बादरायण (वेदव्यास) विरचित

Composed by Bādarāyaṇa (Vedavyāsa)

अनुवादक एवं व्याख्याकार:

अथर्ववेदाचार्य नारायण घिमिरे

खाद्य तथा औषधि विज्ञ, क्यानडा

प्रकाशक:

Canadian Vedic Heritage, Toronto, Canada

प्रथम संस्करण: २०२६

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

पुस्तक समर्पण

१. पूज्य बुबाप्रति समर्पण

पिता धर्मः पिता स्वर्गः पिता हि परमं तपः।
पितरि प्रीतिमापन्ने प्रीयन्ते सर्वदेवताः॥
मम जीवनमार्ग च दीपस्तम्भस्वरूपिणे।
अगण्यपुण्यपुञ्जाय पित्रे नमो नमः सदा॥

बुबा नै धर्म हुनुहुन्छ, बुबा नै स्वर्ग हुनुहुन्छ र बुबा नै सबैभन्दा ठूलो तपस्या हुनुहुन्छ। यदि बुबा प्रसन्न हुनुभयो भने, संसारका सम्पूर्ण देवी-देवताहरू प्रसन्न हुन्छन्। मेरो जीवनको बाटोमा दीपस्तम्भ बनेर उज्यालो छर्ने पूज्य बुबालाई म सधैं कोटि-कोटि नमन गर्दछु।

२. पूज्य आमाप्रति समर्पण

माता गुरुतरा भूमेः जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।
तवादेशं शिरोधार्य ग्रन्थोऽयं समर्पितः॥

आमा पृथ्वीभन्दा पनि महान् हुनुहुन्छ र स्वर्गभन्दा पनि माथि हुनुहुन्छ। मलाई यस ब्रह्मसूत्र ग्रन्थको अध्ययन र रचनामा लाग्न मार्गदर्शन र प्रेरणा दिनुहुने, मेरो जीवनकी प्रथम गुरु अनि वात्सल्यकी खानी पूज्य आमाको श्रीचरणमा यो ग्रन्थ सप्रेम समर्पण गर्दछु।

विषय सूची (Table of Contents)

अध्याय १: प्रथम अध्याय — समन्वय अध्याय कुल: **134** सूत्रहरू

पाद १: प्रथम पाद (Section 1) — 31 सूत्रहरू
पाद २: द्वितीय पाद (Section 2) — 32 सूत्रहरू
पाद ३: तृतीय पाद (Section 3) — 43 सूत्रहरू
पाद ४: चतुर्थ पाद (Section 4) — 28 सूत्रहरू

अध्याय २: द्वितीय अध्याय — अविरोध अध्याय कुल: **146** सूत्रहरू

पाद १: प्रथम पाद (Section 1) — 37 सूत्रहरू
पाद २: द्वितीय पाद (Section 2) — 45 सूत्रहरू
पाद ३: तृतीय पाद (Section 3) — 42 सूत्रहरू
पाद ४: चतुर्थ पाद (Section 4) — 22 सूत्रहरू

अध्याय ३: तृतीय अध्याय — साधन अध्याय **कुल: 186 सूत्रहरू**

पाद १: प्रथम पाद (Section 1) — 27 सूत्रहरू
पाद २: द्वितीय पाद (Section 2) — 41 सूत्रहरू
पाद ३: तृतीय पाद (Section 3) — 66 सूत्रहरू
पाद ४: चतुर्थ पाद (Section 4) — 52 सूत्रहरू

अध्याय ४: चतुर्थ अध्याय — फल अध्याय **कुल: 78 सूत्रहरू**

पाद १: प्रथम पाद (Section 1) — 19 सूत्रहरू
पाद २: द्वितीय पाद (Section 2) — 21 सूत्रहरू
पाद ३: तृतीय पाद (Section 3) — 16 सूत्रहरू
पाद ४: चतुर्थ पाद (Section 4) — 22 सूत्रहरू

सम्पूर्ण सूत्र संख्या: 544

ब्रह्मसूत्रः

वेदान्त दर्शनको परम्परामा **ब्रह्मसूत्र** (Brahmasutra) एक केन्द्रीय र अत्यन्त महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हो। यो आकारमा सानो भए तापनि यसको अर्थ अत्यन्त गहिरो छ। यसमा जीवन, जगत् र परम् सत्यका बारेमा सूत्रबद्ध रूपमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ। यी सूत्रहरू यति छोटा छन् कि यिनलाई कुनै टीका वा भाष्यविना बुझ्न लगभग असम्भव छ। यिनै सूत्रहरूमाथि विभिन्न आचार्यहरूले आ-आफ्नो मतअनुसार भाष्यहरू लेखेका छन्, जसले गर्दा वेदान्तका विभिन्न शाखाहरूको विकास भयो।

यसै परम्परामा, निम्बार्काचार्यले ब्रह्मसूत्रमाथि **वेदान्तपारिजातसौरभ** नामक भाष्य लेख्नुभयो। यो भाष्यले उहाँको **द्वैताद्वैत** (Dvaitadvaita) दर्शनलाई स्पष्ट पार्दछ। पछि, उहाँका शिष्य श्रीनिवासाचार्यले त्यसै भाष्यमाथि **वेदान्तकौस्तुभ** नामक एक विस्तृत टीका लेख्नुभयो। "कौस्तुभ" शब्दको अर्थ अमूल्य रत्न हो, र यो ग्रन्थले वेदान्तका विचारहरूलाई रत्नले जस्तै चम्काइदिन्छ।

निम्बार्काचार्यको मुख्य सिद्धान्त **द्वैताद्वैत** हो, जसलाई **भेदाभेद** (Bhedabheda) सिद्धान्त पनि भनिन्छ। यो दर्शनअनुसार, जीवात्मा (soul) र जगत् (world), ब्रह्म (ईश्वर) बाट भिन्न पनि छन् र अभिन्न पनि। अर्थात्, यिनीहरूका बीचमा भेद पनि छ र अभेद पनि।

यसलाई एउटा उदाहरणबाट बुझ्न सकिन्छ: सूर्य र त्यसका किरणहरू अलग-अलग देखिन्छन्, तर ती किरणहरू सूर्यकै अंश हुन् र सूर्यबाट बाहिर छैनन्। त्यसैगरी, समुद्र र त्यसका लहरहरू फरक देखिन्छन्, तर लहर समुद्रबाट अलग हुँदैन। ठीक त्यसैगरी, जीव र जगत् ब्रह्मका शक्ति हुन्। तिनीहरू पूर्ण रूपमा ब्रह्म होइनन्, तर ब्रह्मबाट अलग पनि छैनन्। श्रीनिवासाचार्यले वेदान्तकौस्तुभमा यही कुरालाई थप स्पष्ट र बलियो तर्कहरूका साथ सम्झाउनुभएको छ।

ब्रह्मसूत्रलाई चार अध्यायमा विभाजन गरिएको छ र प्रत्येक अध्यायको आ-आफ्नै उद्देश्य छ। पहिलो अध्यायलाई समन्वय अध्याय भनिन्छ, जसको मुख्य उद्देश्य ब्रह्म नै सबैको मूल कारण हो भन्ने कुरा स्थापित गर्नु हो। दोस्रो अध्याय अविरोध अध्याय हो, जसमा अन्य दर्शनहरूको मतको परीक्षण गरी वेदान्तको सिद्धान्तमाथि उठ्ने शङ्काहरूको निवारण गरिन्छ। तेस्रो अध्याय साधन अध्याय हो, जसले मुक्ति (Moksha) प्राप्त गर्ने साधन वा मार्गको व्याख्या गर्दछ। चौथो र अन्तिम अध्याय फल अध्याय हो, जसले मुक्तिको स्वरूप र मुक्त जीवको अवस्था कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा बताउँछ।

समन्वय अध्याय (अध्याय १) को मुख्य विषय ब्रह्म नै सबै कुराको मूल कारण हो भन्ने स्थापित गर्नु हो। ब्रह्मसूत्रको सुरुवात नै "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" (अब ब्रह्मलाई जान्ने इच्छा गर) भन्ने

सूत्रबाट हुन्छ। त्यसपछि आउँछ, "जन्माद्यस्य यतः" (जसबाट यो जगत्को उत्पत्ति, पालन र लय हुन्छ, उही ब्रह्म हो)। वेदान्तकौस्तुभमा यो कुरा स्पष्ट पारिएको छ कि ब्रह्म केवल टाढा बस्ने कुनै निराकार सिद्धान्त होइन, उही यो सृष्टिको कारण हो र भित्र-बाहिर सबैतिर व्याप्त छ। निम्बार्क मतले जगत्लाई भ्रम मान्दैन; यो वास्तविक हो किनभने यो ब्रह्मको शक्ति हो।

अविरोध अध्याय (अध्याय २) यो प्रश्न को उत्तर खोज्दछ। यदि ब्रह्म नै सबैथोक हो भने दुःख किन छ? यदि ब्रह्म पूर्ण छ भने संसारमा यति धेरै विविधता किन छ? यो अध्यायमा अन्य दर्शनहरू (जस्तै सांख्य, वैशेषिक) का तर्कहरूको परीक्षण गरिन्छ र वेदान्तको दृष्टिकोण स्थापित गरिन्छ। श्रीनिवासाचार्य यहाँ देखाउनुहुन्छ कि ब्रह्म कारण हो, र जीव तथा जगत् त्यसका कार्य वा शक्तिहरू हुन्। भिन्नता वास्तविक छ, तर त्यो ब्रह्मबाट स्वतन्त्र अस्तित्व होइन।

साधन अध्याय (अध्याय ३) मा अब सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण प्रश्न आउँछ - मुक्ति कसरी प्राप्त गर्ने? यो अध्यायले मुक्तिका साधनहरू बताउँछ। ज्ञान, भक्ति, ध्यान, कर्म, यी सबैको स्थान के हो? निम्बार्क परम्परामा भक्ति (devotion), समर्पण (surrender), र भगवानको कृपा (grace) लाई विशेष महत्त्व दिइन्छ। जीव आफ्नो प्रयासले मात्र पूर्ण मुक्ति पाउन सक्दैन; कृपा आवश्यक छ। यहीँबाट प्रपत्ति (Prapatti) अर्थात् पूर्ण समर्पणको अवधारणा आउँछ।

अन्तिम अध्याय फल अध्याय (अध्याय ४) हो। यसले मुक्तिको स्वरूप कस्तो हुन्छ भनेर बताउँछ। के जीव ब्रह्ममा पूर्ण रूपमा विलीन हुन्छ? के उसको अलग अस्तित्व समाप्त हुन्छ? निम्बार्क मतअनुसार, मुक्त अवस्थामा जीवले आफ्नो व्यक्तिगत पहिचान गुमाउँदैन। ऊ भगवानको निकट पुग्छ र प्रेममा स्थित हुन्छ। मुक्तिको अर्थ केवल दुःखबाट छुटकारा पाउनु मात्र होइन, यो परम प्रेमको अवस्था हो।

ब्रह्मसूत्रमाथि आधारित भएर पनि तीन प्रमुख आचार्यहरूले मुक्तिको मार्गलाई अलग-अलग तरिकाले व्याख्या गरेका छन्। जगत्को विषयमा शंकराचार्यको अद्वैत (Advaita) दर्शनले जगतलाई अन्तिम दृष्टिमा माया अर्थात् भ्रम मान्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत (Vishishtadvaita) दर्शनले भने जगतलाई ब्रह्मको शरीर ठान्दछ र यसलाई वास्तविक मान्दछ। निम्बार्काचार्यको द्वैताद्वैत (Dvaitadvaita) दर्शनले पनि जगतलाई वास्तविक नै मान्दछ, तर यसलाई ब्रह्मको शक्तिको रूपमा हेर्दछ।

जीवको विषयमा शंकराचार्य भन्नुहुन्छ कि जीव वास्तवमा ब्रह्म नै हो, तर अज्ञानका कारण ऊ आफूलाई ब्रह्मभन्दा फरक ठान्दछ। रामानुजाचार्यका अनुसार जीव ब्रह्मको अंश हो, तर उसको आफ्नै अलग पहिचान छ। निम्बार्काचार्यले भने जीवलाई ब्रह्मबाट भिन्न पनि र अभिन्न पनि मान्नुहुन्छ, अर्थात् जीव र ब्रह्मबीच भेद पनि छ र अभेद पनि।

मुक्तिको विषयमा शंकराचार्यको दृष्टिमा ज्ञानद्वारा आफ्नो ब्रह्म स्वरूपको अनुभव गर्नु र ब्रह्ममा लीन हुनु नै मुक्ति हो। रामानुजाचार्यका लागि मुक्ति भनेको भगवानको धाममा पुगेर उहाँको सेवा गर्नु हो, जहाँ जीवको पहिचान कायम रहन्छ। निम्बार्काचार्यको दर्शनमा भने मुक्ति भनेको भगवानसँग प्रेममय मिलन हो, जहाँ जीवको आफ्नो पहिचान पनि कायम रहन्छ।

विषय	**शंकराचार्य (अद्वैत)**	**रामानुजाचार्य (विशिष्टाद्वैत)**	**निम्बार्काचार्य (द्वैताद्वैत)**
जगत्	अन्तिम दृष्टिमा माया (भ्रम) हो।	ब्रह्मको शरीर हो, वास्तविक छ।	ब्रह्मको शक्ति हो, वास्तविक छ।
जीव	वास्तवमा ब्रह्म नै हो, अज्ञानले आफूलाई फरक ठान्छ।	ब्रह्मको अंश हो, तर उसको अलग पहिचान छ।	ब्रह्मबाट भिन्न पनि छ र अभिन्न पनि।
मुक्ति	ज्ञानद्वारा आफ्नो ब्रह्म स्वरूपको अनुभव गर्नु र ब्रह्ममा लीन हुनु।	भगवानको धाममा पुगेर उहाँको सेवा गर्नु, पहिचान कायम रहन्छ।	भगवानसँग प्रेममय मिलन हुनु, तर आफ्नो पहिचान कायम रहन्छ।

निम्बार्क दर्शनअनुसार, जीवको वास्तविक स्वरूप शुद्ध, चेतन र आनन्दमय छ। तर **अज्ञान** (avidya) का कारण उसले आफूलाई शरीर र मन मात्र थाल्छ। यही गलत पहिचान नै बन्धनको मूल कारण हो। यसले गर्दा जीव कर्मको जालमा फस्छ र जन्म-मृत्युको चक्रमा घुमिरहन्छ। यो चक्र अनादि (beginningless) छ, तर अनन्त छैन। कृपाबाट यसको अन्त्य हुन सक्छ। मुक्तिको लागि निम्बार्क परम्पराले पाँच साधनाहरू बताएको छ । **कर्म**: भगवानलाई अर्पण गरेर निष्काम भावले आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्नु। **विद्या (ज्ञान)**: शास्त्रको अध्ययनबाट आफ्नो र परमात्माको स्वरूपलाई चिन्नु।**उपासना (ध्यान)**: मनलाई परमात्मामा केन्द्रित गर्नु। **प्रपत्ति (समर्पण)**: पूर्ण रूपमा भगवानको शरणमा जानु। **गुरुपसत्ति**: गुरुको मार्गदर्शन र कृपा प्राप्त गर्नु। यी सबै साधनहरूमध्ये **प्रपत्ति** वा पूर्ण समर्पणलाई कृपा प्राप्त गर्ने मुख्य द्वार मानिन्छ।

वैदिक परम्परामा **'गुरुपसत्ति' (Gurupasatti)** एउटा यस्तो पवित्र सेतु हो, जसले आत्मालाई अन्धकारबाट ज्योतितर्फ लैजान्छ; यो अहंकारको विसर्जन हो, आत्मसम्मानको विसर्जन होइन। निम्बार्क दर्शनको मर्मअनुसार गुरुको शरणमा पर्नु भनेको ईश्वर प्राप्तिको लागि आफ्नो 'म' भावलाई त्याग्नु हो, तर यसको अर्थ कहिल्यै पनि आफ्नो शारीरिक मर्यादा (Bodily Integrity) र स्त्रीत्वको अपमान स्वीकार गर्नु होइन। गुरु त्यो 'प्रकाश' हो जसले वासनाको बन्धन काट्छ, तर यदि कसैले गुरुको आवरणमा शिष्यको विश्वासलाई यौनजन्य

शोषण वा भावनात्मक ब्ल्याकमेलको हतियार बनाउँछ भने, त्यो 'गुरुपसत्ति' नभएर घोर अधर्म र आध्यात्मिक अपराध हो। शास्त्रको स्पष्ट उद्‌घोष छ कि जसरी विषालु सर्पलाई त्यागिन्छ, त्यसरी नै मर्यादा र धर्मको सीमा नाघ्ने आचरणहीन गुरुलाई तत्कालै त्यागिदिनु पर्छ।

साँचो अध्यात्मले नारीलाई 'शक्ति' को रूपमा पूज्छ, कसैको खेलौना वा भोगको वस्तु बनाउँदैन। त्यसैले, हरेक चेलीले यो बुझ्न जरुरी छ कि समर्पणको अर्थ आफ्नो विवेक (Reasoning) र आत्मरक्षा (Self-defense) को अधिकार सुम्पिनु होइन; जहाँ मर्यादाको अनुशासन (Discipline) उल्लंघन हुन्छ, त्यहाँ गुरु-शिष्यको सम्बन्ध समाप्त हुन्छ। **यदि अध्यात्मको नाममा कसैले तिम्रो शरीर वा संवेदनासँग खेल्न खोज्छ भने, त्यो ईश्वरको मार्ग होइन, बरु नरकको खाडल हो।** सच्चा गुरुको उपस्थितिमा तिमी सधैं सुरक्षित, सम्मानित र स्वतन्त्र महसुस गर्छौ, किनकि वास्तविक समर्पणले तिमीलाई असुरक्षामा होइन, बरु दैवी प्रेमको अभयदान र अनन्त शान्तिमा स्थापित गराउँछ।

प्रपत्ति अर्थात समर्पण को मार्ग केवल एक भावनामा सिमित छैन। त्यो एक व्यवस्थित साधना हो। यसका छ अङ्ग (limbs) छन्। **अनुकूलस्य संकल्पः**: भगवानलाई जे मन पर्छ, त्यही गर्ने निश्चय गर्नु। **प्रतिकूलस्य वर्जनम्**: भगवानलाई जे मन पर्दैन, त्यसलाई त्याग्नु। **रक्षिष्यतीति विश्वासः**: भगवानले मेरो रक्षा गर्नुहुनेछ भन्ने दृढ विश्वास राख्नु। **गोप्तृत्ववरणम्**: भगवानलाई नै आफ्नो रक्षकको रूपमा स्वीकार गर्नु। **आत्मनिक्षेपः**: आफ्नो सबै कुरा (तन, मन, धन) भगवानलाई सुम्पिनु। **कार्पण्यम्**: आफूलाई दीन, अकिञ्चन र असहाय सम्झेर विनम्र हुनु। जब यी छ अङ्गहरू जीवनमा आउँछन्, तब भगवानको कृपा प्रकट हुन्छ, जसले अज्ञानको आवरणलाई हटाएर जीवलाई उसको वास्तविक प्रेममय स्वरूपमा स्थित गराउँछ। निम्बार्क परम्परामा मुक्तिको अन्तिम लक्ष्य राधा-कृष्णको प्रेममय अनुभवमा प्रवेश गर्नु हो। यो मुक्ति निष्क्रिय शान्ति मात्र होइन, सक्रिय प्रेम हो।

निम्बार्काचार्यको द्वैताद्वैत दर्शन (Dvaitadvaita Philosophy) मा आधारित वेदान्तकौस्तुभ केवल ब्रह्मसूत्रको एउटा शुष्क बौद्धिक वा शास्त्रीय व्याख्या (Scholarly Commentary) मात्र नभई यो साधकको लागि आध्यात्मिक मार्गचित्र (Spiritual Roadmap) हो, जसले जीव र ब्रह्म बीचको 'भेदाभेद' अर्थात् भिन्नता र अभिन्नताको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। यसले के सिकाउँछ भने मुक्ति (Liberation) भनेको केवल कुनै दार्शनिक विचार वा बौद्धिक अनुभूति (Intellectual Realization) मात्र होइन, बरु यो परमात्मासँगको एउटा जीवित र शाश्वत सम्बन्ध (Eternal Relationship) हो। यस ग्रन्थको ज्ञानले जीवलाई आफ्नो अहंकार त्यागेर ईश्वरप्रति पूर्ण शरणागति (Total Surrender) र अटुट भरोसा राख्न प्रेरित गर्छ, जहाँ ज्ञानको गहिराइ र भक्तिको मधुरता (Sweetness of

Devotion) एकाकार हुन्छन्। अन्ततः, यसले मुक्तिलाई एउटा प्रेममय मिलन (Loving Union) को रूपमा परिभाषित गर्दछ, जसमा जीवले आफ्नो अस्तित्वलाई ईश्वरमा विलय नगरी उहाँको अनन्त आनन्द र सेवामा सहभागी हुने सौभाग्य प्राप्त गर्दछ।

आधुनिक न्युरोसाइन्सले मानव मस्तिष्कको अध्ययन गर्दा के फेला पारेको छ भने, हाम्रा विचार, भावना र अनुभवहरू मस्तिष्कका कोशिकाहरू (Neurons) बीचको विद्युतीय र रासायनिक सञ्चारको परिणाम हुन्, तर यी सबैलाई अनुभव गर्ने 'चेतना' (Consciousness) भने एउटै र अखण्ड हुन्छ। वेदान्तले जसलाई 'ब्रह्म' वा 'शुद्ध चैतन्य' भन्छ, न्युरोसाइन्सको भाषामा त्यो 'एकीकृत सचेत अवस्था' (Unified Conscious State) हो, जसले गर्दा हामीलाई आफ्नो अस्तित्वको बोध हुन्छ। जब हामी ध्यान (Meditation) वा भक्तिमा लीन हुन्छौँ, मस्तिष्कको 'प्रि-फ्रन्टल कोर्टेक्स' (Pre-frontal Cortex) सक्रिय हुन्छ, जसले हाम्रो एकाग्रता र शान्ति बढाउँछ; यसलाई शास्त्रले 'उपासना' वा 'ध्यान' को फल भनेको छ।

मस्तिष्कको 'लिम्बिक सिस्टम' (Limbic System), जसले हाम्रा भावनाहरू नियन्त्रण गर्छ, त्यसले ईश्वरप्रतिको पूर्ण समर्पण वा 'प्रपत्ति' लाई गहिरो प्रेम र सुरक्षाको भावमा रूपान्तरण गरिदिन्छ । विज्ञानका अनुसार जब साधकले 'सक्रिय प्रेम' को अनुभव गर्छ, मस्तिष्कमा 'डोपामाइन' र 'अक्सिटोसिन' जस्ता रसायनहरू सन्तुलित हुन्छन्, जसले मानिसलाई तनावमुक्त र आनन्दित तुल्याउँछ । यसरी हेर्दा, वेदान्तले सिकाएको आध्यात्मिक यात्रा र न्युरोसाइन्सले देखाएको मस्तिष्कको कार्यप्रणाली एउटै सिक्काका दुई पाटा हुन्; जहाँ शास्त्रले 'अनुभूति' को मार्ग देखाउँछ, त्यहाँ विज्ञानले त्यसको 'प्रमाण' प्रस्तुत गर्दछ।

न्युरोप्लास्टिसिटीको सामान्य अर्थ हो—मस्तिष्कले आफूलाई नयाँ परिस्थिति र अभ्यासअनुसार ढाल्न सक्ने क्षमता। हाम्रो मस्तिष्क कुनै स्थिर ढुङ्गा जस्तो होइन, बरु यो एउटा लचिलो माटो जस्तो छ, जसलाई हामीले गर्ने विचार र कार्यले नयाँ आकार दिन सक्छ। जब कुनै साधकले निम्बार्क दर्शनमा भनिएका 'पञ्च-साधन' जस्तै कर्म, उपासना, वा निरन्तर नाम-जप (Chanting) गर्दछ, तब मस्तिष्कमा ती विशेष विचारहरूसँग सम्बन्धित न्युरोन्सहरू बीचको सम्पर्क झनै बलियो हुँदै जान्छ।यसलाई "Neurons that fire together, wire together" भनिन्छ। अर्थात्, जति धेरै हामीले परमात्माको ध्यान वा 'अनुकूलस्य संकल्प' (भगवानलाई मनपर्ने काम गर्ने निश्चय) को अभ्यास गर्छौं, हाम्रो मस्तिष्कमा सकारात्मकता र शान्तिको नयाँ 'सर्किट' तयार हुन्छ।

यस प्रक्रियाले हाम्रो पुरानो 'अज्ञान' (Avidya) वा खराब संस्कारका कारण बनेका मानसिक बाटाहरूलाई विस्तारै कमजोर बनाउँदै लैजान्छ र 'प्रपत्ति' वा समर्पणको माध्यमबाट नयाँ

दिव्य संस्कारहरू स्थापित गर्दछ । न्युरोप्लास्टिसिटीले यो प्रमाणित गर्छ कि आध्यात्मिक साधना केवल भावनामा सीमित छैन; यसले हाम्रो मस्तिष्कको भौतिक संरचनालाई नै बदलेर रिस, राग र द्वेषलाई कम गराई प्रेम र करुणाको स्थायी भाव जगाउन मद्दत गर्छ । यसरी, वर्षौंको निरन्तर अभ्यास (साधना) पछि एक साधकको मस्तिष्क प्राकृतिक रूपमै शान्त र आनन्दित रहन थाल्छ, जसलाई शास्त्रले 'मुक्ति' तर्फको यात्रा वा जीवको 'वास्तविक प्रेममय स्वरूप' मा स्थित हुनु भनेको छ।

वेदान्तमा चर्चा गरिने 'संस्कार' र आधुनिक न्युरोसाइन्सको 'न्युरल पाथवेज' (Neural Pathways) बीचको सम्बन्धलाई बुझ्नु नै वास्तवमा अध्यात्म र विज्ञानको एउटा सुन्दर मिलन हो। वैदिक दर्शनअनुसार हामीले बारम्बार गर्ने विचार वा कार्यले हाम्रो चित्तमा एउटा गहिरो छाप छोड्छ, जसलाई संस्कार भनिन्छ । विज्ञानको भाषामा यसलाई न्युरल पाथवे भनिन्छ, जहाँ एउटै विचार दोहोऱ्याउँदा मस्तिष्कका न्युरोन्सहरू बीचको भौतिक सम्पर्क झनै गहिरो र बलियो हुँदै जान्छ। हाम्रो अज्ञान वा अविद्या (Avidya) का कारण बनेको गलत आत्म-पहिचान वास्तवमा मस्तिष्कमा बनेको पुरानो र बलियो न्युरल सर्किट मात्र हो, जसले गर्दा जीव कर्मको जाल र 'संस्कार' को चक्रमा फस्न पुग्छ।

यस चक्रबाट मुक्त हुन निम्बार्क परम्पराले बताएका 'पञ्च-साधन' (कर्म, विद्या, उपासना, प्रपत्ति, र गुरुपसत्ति) को अभ्यासले मस्तिष्कमा नयाँ र सकारात्मक न्युरल पाथवेजहरू निर्माण गर्न सुरु गर्दछ । विशेष गरी 'उपासना' वा ध्यानले मस्तिष्कको एकाग्रता बढाउने क्षेत्रलाई शक्तिशाली बनाउँछ भने 'प्रपत्ति' अर्थात् पूर्ण समर्पणले तनाव र डर उत्पन्न गर्ने मस्तिष्कको 'एमिग्डाला' (Amygdala) लाई शान्त पारेर पूर्ण भरोसाको नयाँ मार्ग प्रशस्त गर्छ।

आधुनिक न्युरोप्लास्टिसिटी (Neuroplasticity) ले पुष्टि गरे झैँ, जब हामी पुराना नकारात्मक मार्गहरू प्रयोग गर्न छोड्छौँ, ती विस्तारै हराउँदै जान्छन् र नयाँ दिव्य संस्कारहरू बलिया हुँदै जान्छन्, जसलाई वेदान्तमा 'संस्कार परिमार्जन' भनिन्छ। अन्ततः, जब समर्पण र प्रेमका यी न्युरल पाथवेजहरू यति शक्तिशाली हुन्छन् कि पुराना अज्ञानका बाटोहरू पूर्ण रूपमा मेटिन्छन्, तब जीव आफ्नो वास्तविक 'शुद्ध, चेतन र आनन्दमय' स्वरूपमा स्थित हुन्छ । त्यसैले साधना भनेको केवल मन्त्रको उच्चारण मात्र नभएर आफ्नो मस्तिष्कको 'हार्डवेयर' लाई नै परिवर्तन गर्ने एउटा गहिरो वैज्ञानिक प्रक्रिया हो, जसले हाम्रो चेतना र जैविक संरचना दुवैलाई दिव्य बनाउँछ।

प्रपत्ति केवल एउटा धार्मिक विश्वास मात्र नभएर यो मस्तिष्कलाई उच्च चेतनामा पुनः प्रशिक्षित गर्ने एउटा व्यवस्थित विधि हो । जब साधकले 'अनुकूलस्य संकल्पः' (ईश्वरलाई

मनपर्ने कार्य गर्ने दृढ निश्चय) गर्दछ, यसले मस्तिष्कको प्रि-फ्रन्टल कोर्टेक्स (Pre-frontal Cortex) लाई सक्रिय बनाउँछ, जसले हाम्रो निर्णय क्षमता र इच्छाशक्ति (Executive Function) लाई नियन्त्रण गर्छ । त्यसैगरी, 'प्रतिकूलस्य वर्जनम्' (अशुभ कुराहरूको त्याग) ले मस्तिष्कलाई हानिकारक संवेगहरूबाट टाढा राख्न मद्दत गर्दछ, जसले गर्दा पुराना नकारात्मक न्युरल पाथवेजहरू विस्तारै कमजोर हुँदै जान्छन् । जब साधकमा 'रक्षिष्यतीति विश्वासः' (भगवानले मेरो रक्षा गर्नुहुनेछ भन्ने दृढ भरोसा) पैदा हुन्छ, तब मस्तिष्कको भय केन्द्र अर्थात् 'एमिग्डाला' (Amygdala) शान्त हुन्छ । यसले शरीरमा तनाव पैदा गर्ने 'कोर्टिसोल' हर्मोनको स्तर घटाउँछ र मानिसलाई मानसिक रूपमा अभय बनाउँछ।

'गोप्तृत्ववरणम्' (भगवानलाई मात्र रक्षक स्वीकार्नु) र 'आत्मनिक्षेपः' (आफ्नो सर्वस्व ईश्वरमा सुम्पिनु) ले साधकको अहंकार (Ego) को भारीलाई बिसाइदिन्छ । न्युरोसाइन्सका अनुसार, जब हामी 'म' र 'मेरो' को घेराबाट बाहिर निस्कन्छौँ, मस्तिष्कको 'डिफल्ट मोड नेटवर्क' (Default Mode Network) को गतिविधि कम हुन्छ, जसले गर्दा चिन्ता र आत्म-केन्द्रित सोचाइहरू स्वतः घट्छन्। अन्त्यमा, 'कार्पण्यम्' (परम विनम्रता र असहायताको बोध) ले मानिसलाई अति-आत्मविश्वास र अहम्बाट मुक्त गराई करुणा र कृतज्ञताको भावमा स्थापित गराउँछ । यी छ अङ्गहरू जब जीवनमा एकाकार हुन्छन्, तब मस्तिष्कले अज्ञानको पुराना पर्दाहरू हटाएर ईश्वरको 'कृपा' अनुभव गर्ने क्षमता विकास गर्छ । यसरी निम्बार्क परम्पराले बताएको प्रपत्तिको मार्गले जीवलाई उसको वास्तविक 'प्रेममय स्वरूप' मा स्थित गराई 'सक्रिय प्रेम' को उच्चतम अवस्थामा पुऱ्याउँछ।

जगत् वा संसारको अस्तित्वलाई लिएर तीनै आचार्यहरूको दृष्टिकोण फरक छ। शंकराचार्य (Shankaracharya) का अनुसार जगत् माया (Maya) वा मिथ्या (Illusion) हो र परम सत्य (Ultimate Reality) केवल ब्रह्म मात्र हो। जसरी अँध्यारोमा डोरीमा सर्पको भ्रम हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्ममा संसारको भ्रम हुन्छ। उहाँको "विवेकचूडामणि" मा भनिएको छ "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः" अर्थात् ब्रह्म सत्य हो र जगत् मिथ्या हो। अर्कोतर्फ, रामानुजाचार्य (Ramanujacharya) का अनुसार जगत् झुटो होइन, बरु यो ब्रह्मको शरीर (Body of Brahman) हो। ईश्वर अन्तरात्मा हुनुहुन्छ भने यो प्रकृति उहाँको विशेषण वा शरीर हो। निम्बार्काचार्य (Nimbarkacharya) का अनुसार भने जगत् ब्रह्मको शक्ति (Energy/Shakti) को परिणाम हो। यो ब्रह्मभन्दा भिन्न पनि छ, शक्ति र शक्तिमानको रूपमा, र अभिन्न पनि छ।

विषय	**शंकराचार्य (Advaita)**	**रामानुजाचार्य (Vishishtadvaita)**	**निम्बार्काचार्य (Dvaitadvaita)**
जगत	माया (Illusion)	शरीर (Body)	शक्ति (Energy)
जीव	ब्रह्म नै हो (One/Same)	अंश (Part)	भिन्न र अभिन्न (Dual yet Non-dual)
मुक्ति	विलय/लय (Merging)	सेवा (Service)	मिलन र अनुभव (Union with Identity)

आत्मा (Self) र परमात्मा (Supreme Soul) बीचको सम्बन्धलाई पनि तीनै आचार्यहरूले फरक-फरक तरिकाले व्याख्या गरेका छन्। शंकराचार्यका अनुसार जीव र ब्रह्म एकै (Identical/Non-dual) हुन् र अज्ञानताका कारण मात्र जीवले आफूलाई अलग ठान्दछ। उहाँको मुख्य आधार "तत् त्वम् असि" (त्यो ब्रह्म तिमी नै हौ) भन्ने महावाक्य हो। रामानुजाचार्यका अनुसार भने जीव ब्रह्मको एक अंश (Part/Attribute) हो र जीव तथा ब्रह्मबीचको सम्बन्ध शरीर र आत्माको जस्तो छ। जीवको आफ्नो छुट्टै अस्तित्व (Individual Identity) हुन्छ, तर त्यो सधैँ ईश्वरमा आश्रित रहन्छ। निम्बार्काचार्यले यसलाई भेदाभेद (Bhedabheda) को रूपमा व्याख्या गर्नुहुन्छ, जसअनुसार जीव ब्रह्मबाट अलग पनि छ (Distinct) र अविभाज्य पनि छ (Inseparable)। यसलाई सूर्य र त्यसको किरणको उदाहरणबाट बुझ्न सकिन्छ: किरण सूर्य होइन, तर सूर्यबिना किरणको अस्तित्व पनि छैन।

मोक्ष वा मुक्ति प्राप्त गर्ने तरिका र मुक्तिको अवस्थामा पनि तीनै आचार्यहरूबीच भिन्नता छ। शंकराचार्यका अनुसार मुक्तिको मुख्य साधन ज्ञान (Knowledge) हो। जब अज्ञानता हट्छ, जीव ब्रह्ममा लीन (Merge) हुन्छ र त्यसपछि कुनै दोस्रो अस्तित्व रहँदैन। रामानुजाचार्यका अनुसार मुक्तिको साधन भक्ति (Devotion) र प्रपत्ति (Prapatti/Surrender) हो। मुक्त भएपछि जीव भगवानको धाम वैकुण्ठमा पुग्छ र त्यहाँ ईश्वरको शाश्वत सेवा (Eternal Service) मा आनन्द लिन्छ। जीव ईश्वर बन्दैन, तर ईश्वरजस्तै गुणवान हुन्छ। निम्बार्काचार्यका अनुसार भने मुक्ति भनेको भगवान श्रीकृष्णसँगको प्रेममय मिलन (Loving Union) हो। मुक्तिमा जीवको पहिचान (Identity) कायम रहन्छ, ताकि उसले ईश्वरको प्रेम र माधुर्यको अनुभव सदासर्वदा गरिरहन सकोस्।

वेदान्त दर्शनका विभिन्न मतहरूका बीचमा एउटा सार्वभौमिक सत्य (Universal Truth) सर्वस्वीकार्य छ: यो जगतको आधार एउटा असीमित र चेतन 'परम सत्य' (Ultimate Reality) वा ब्रह्म हो, जसको अंश वा शक्तिका रूपमा हामी सबै जीवहरू अस्तित्वमा छौँ । यो दर्शनले हामीलाई शरीर र मनको सीमित घेराभन्दा माथि उठेर आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई चिन्न प्रेरित गर्छ। आधुनिक न्युरोसाइन्स (Neuroscience) ले यसलाई

'कन्ससनेस' (Consciousness) को अध्ययन मार्फत पुष्टि गर्दछ, जहाँ मस्तिष्कका अर्बौं न्युरोन्सहरूले एउटै एकीकृत चेतनाको अनुभव गराउँछन्, जुन वेदान्तको 'अद्वैत' वा 'भेदाभेद' को सिद्धान्तसँग मेल खान्छ ।

मानव मनोविज्ञान (Human Psychology) को दृष्टिबाट हेर्दा, निम्बार्क दर्शनले जोड दिएको 'प्रपत्ति' वा पूर्ण समर्पण (Surrender) को अभ्यासले मानसिक तनाव र अहंकार (Ego) लाई कम गरी मानिसलाई आन्तरिक शान्ति र आनन्दको अवस्थामा पुऱ्याउँछ ।

त्यस्तै, मानव शरीरविज्ञान (Human Physiology) का अनुसार, जब मानिसले प्रेम र भक्तिको मार्ग (Bhakti/Devotion) अपनाउँछ, शरीरमा 'अक्सिटोसिन' जस्ता सकारात्मक हर्मोनहरू उत्सर्जन हुन्छन्, जसले स्वास्थ्यलाई सबल बनाउँदै 'सक्रिय प्रेम' (Active Love) को अवस्थामा पुऱ्याउँछ । अन्ततः, वेदान्तले सिकाएको मुक्ति केवल एउटा विचार मात्र नभई विज्ञानले समेत स्वीकार गरेको एउटा यस्तो अवस्था हो, जहाँ मानिसले आफ्नो संकुचित पहिचानलाई त्यागेर ब्रह्माण्डीय शक्तिसँगको गहिरो र प्रेममय सम्बन्ध (Eternal Relationship) अनुभव गर्दछ।

संक्षिप्तमा ब्रह्मसूत्रका चार अध्याय:

ब्रह्मसूत्र, जसलाई वेदान्त-सूत्र पनि भनिन्छ, वेदान्त दर्शनको एक आधारभूत ग्रन्थ हो। महर्षि वादरायणद्वारा रचित यस ग्रन्थले उपनिषद्का छरिएर रहेका दार्शनिक विचारहरूलाई व्यवस्थित र सूत्रबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसलाई चार अध्यायमा विभाजन गरिएको छ, र प्रत्येक अध्यायले ब्रह्म-विद्याको एक-एक पक्षलाई क्रमशः स्पष्ट पार्दै लान्छ। यहाँ प्रत्येक अध्यायको विस्तृत व्याख्या प्रस्तुत गरिएको छ।

अध्याय १: समन्वय अध्याय (Chapter of Harmony)

ब्रह्मसूत्रको पहिलो अध्याय, **समन्वय अध्याय**, वेदान्त दर्शनको आधारशिला हो। यसमा कुल १३४ सूत्रहरू छन्, जसलाई चार पाद (section) मा विभाजन गरिएको छ। यस अध्यायको मुख्य उद्देश्य उपनिषद्का विभिन्न वचनहरू, जो पहिलो नजरमा आपसमा बाझिएका वा फरक-फरक विषयमा केन्द्रित देखिन्छन्, तिनीहरूबीच सामञ्जस्य (harmony) स्थापित गर्नु हो। यसले यो प्रमाणित गर्दछ कि सबै वेदान्त-वाक्यहरूको अन्तिम तात्पर्य एउटै परम्-तत्त्व, अर्थात् **ब्रह्म** (Brahman), को प्रतिपादन गर्नु हो। यस अध्यायले ब्रह्म नै यो जगत्को एकमात्र कारण हो भन्ने कुरालाई अकाट्य रूपमा स्थापित गर्दछ।

अध्यायको संरचना र विषयवस्तु

समन्वय अध्यायको सुरुवात नै वेदान्तको सबैभन्दा प्रसिद्ध सूत्रबाट हुन्छ:

> ***अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १.१.१ ॥*** *(अब, यसपछि, ब्रह्मलाई जान्ने इच्छा।)*

यो सूत्रले ब्रह्म-विद्याको अध्ययनका लागि आवश्यक पृष्ठभूमिको सङ्केत गर्दछ। यहाँ 'अथ' (अब) शब्दले यो जनाउँछ कि यो जिज्ञासा सांसारिक विषयहरूको भोगबाट वाक्क भएपछि र नित्य तथा अनित्य वस्तुको विवेक, इहलोक र परलोकका फलभोगप्रति वैराग्य, शम-दमादि षट्-सम्पत्ति, र मुमुक्षुत्व (मुक्तिको तीव्र इच्छा) जस्ता साधन-चतुष्टय सम्पन्न भएपछि मात्र उत्पन्न हुन्छ। 'अतः' (यसकारण) शब्दले कर्मकाण्डले अनन्त र स्थायी फल दिन सक्दैन भन्ने बुझेपछि ब्रह्म-ज्ञान आवश्यक छ भन्ने देखाउँछ। यसरी, यो पहिलो सूत्रले नै सम्पूर्ण वेदान्त-शास्त्रको उद्देश्य र अधिकारी (qualified student) को हो भन्ने स्पष्ट पार्छ।

यसपछिको दोस्रो सूत्रले ब्रह्मको परिभाषा दिन्छ:

> ***जन्माद्यस्य यतः ॥ १.१.२ ॥*** *((यो जगत्को) जन्म, स्थिति र लय जसबाट हुन्छ, (त्यही ब्रह्म हो)।)*

यो सूत्रले ब्रह्मलाई जगत्को **अभिन्न-निमित्तोपादान कारण** (non-different material and efficient cause) को रूपमा परिभाषित गर्दछ। अर्थात्, ब्रह्म नै यो संसारको सृष्टि, पालन र संहार गर्ने कर्ता (efficient cause) हो, र यो संसार बन्ने सामग्री (material cause) पनि उही हो। जसरी माकुराले आफ्नो शरीरबाटै जालो बनाउँछ र आफूभित्रै समेट्छ, त्यसरी नै ब्रह्मले आफ्नै शक्तिबाट यो जगत्लाई प्रकट गर्दछ र अन्तमा आफूमा नै विलीन गराउँछ।

तेस्रो सूत्र, **शास्त्रयोनित्वात् (१.१.३)**, ले ब्रह्मलाई तर्क वा इन्द्रियले मात्र जान्न सकिँदैन, उसलाई जान्ने एकमात्र स्रोत शास्त्र (scriptures), अर्थात् उपनिषद्, हो भन्ने कुरा स्पष्ट पार्छ। चौथो सूत्र, **तत् तु समन्वयात् (१.१.४)**, ले यो अध्यायको केन्द्रीय विचार प्रस्तुत गर्दछ। यसले भन्छ कि शास्त्रका सबै वचनहरूको सही-सही समन्वय गर्दा तिनीहरूको तात्पर्य ब्रह्ममा नै रहेको देखिन्छ।

अन्य दर्शनहरूको खण्डन

समन्वय अध्यायको एक प्रमुख कार्य सांख्य दर्शनको खण्डन गर्नु हो। सांख्य दर्शनले जगत्को मूल कारण **प्रधान** (Pradhana) वा प्रकृतिलाई मान्दछ, जो जड (unconscious) छ। ब्रह्मसूत्रले विभिन्न उपनिषद्का प्रमाणहरू दिँदै यो तर्कलाई काट्छ। उदाहरणका

लागि, उपनिषद्हरूमा 'ईक्षण' (सङ्कल्प वा विचार गर्नु) को वर्णन छ, जस्तै "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" (त्यस (सत्) ले सङ्कल्प गर्‍यो, 'म धेरै होऊँ, म जन्मूँ')। जड प्रकृतिले सङ्कल्प गर्न सक्दैन, त्यसैले जगत्को कारण चेतन ब्रह्म नै हुनुपर्छ भन्ने कुरा यहाँ स्थापित गरिन्छ।

यस अध्यायले विभिन्न उपनिषद्हरूमा प्रयोग भएका शब्दहरू जस्तै 'आकाश', 'प्राण', 'ज्योति', 'आनन्दमय' आदिको वास्तविक अर्थ ब्रह्म नै हो भनेर देखाउँछ। कहिलेकाहीँ यी शब्दहरूले भौतिक तत्त्व वा जीवात्मालाई बुझाएको जस्तो देखिए पनि, जब त्यस प्रकरणको समग्र सन्दर्भलाई हेरिन्छ, तब ती सबैले परम् ब्रह्मलाई नै लक्षित गरेको स्पष्ट हुन्छ। उदाहरणका लागि, 'आनन्दमय' शब्दले तैत्तिरीय उपनिषद्मा जीवात्मालाई बुझाएको जस्तो देखिए पनि, त्यसको अन्तिम तात्पर्य परमानन्द-स्वरूप ब्रह्म नै हो भनेर सूत्रकारले सिद्ध गर्नुभएको छ।

निम्बार्क दर्शनको दृष्टि

निम्बार्काचार्यले आफ्नो **वेदान्त-पारिजात-सौरभ** भाष्यमा समन्वय अध्यायको व्याख्या गर्दा आफ्नो **द्वैताद्वैत** (dual-non-dual) सिद्धान्तलाई स्थापित गर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, उपनिषद्का केही वचनहरूले जीव र जगत् ब्रह्मभन्दा भिन्न छन् भन्ने देखाउँछन् (भेद-श्रुति), भने केहीले अभिन्न छन् भन्ने देखाउँछन् (अभेद-श्रुति)। निम्बार्क भन्नुहुन्छ कि यी दुवै प्रकारका श्रुतिहरू उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छन् र यिनीहरूबीच कुनै विरोध छैन। ब्रह्म, जीव र जगत्बीचको सम्बन्ध स्वाभाविक रूपमा नै भेदाभेदको छ। ब्रह्म कारण हो, र जीव तथा जगत् त्यसका कार्य हुन्। कार्य कारणभन्दा भिन्न पनि हुन्छ र अभिन्न पनि। जसरी सूर्य र त्यसको प्रकाश भिन्न पनि छन् र अभिन्न पनि, त्यसरी नै जीव र जगत् ब्रह्मका शक्ति हुन् र ब्रह्मसँग तिनीहरूको स्वाभाविक भेदाभेद सम्बन्ध छ। यसरी, निम्बार्कले उपनिषद्का वचनहरूमा सामञ्जस्य ल्याउनका लागि द्वैताद्वैतको सिद्धान्तलाई सबैभन्दा उपयुक्त मान्नुहुन्छ।

समग्रमा, समन्वय अध्यायले वेदान्तको मूल जग बसाल्छ। यसले ब्रह्मको स्वरूप, जगत्को कारण, र शास्त्रको प्रामाणिकतालाई स्थापित गर्दै अन्य सबै दर्शनहरूको तर्कलाई पन्छाएर ब्रह्म-विद्याको मार्ग प्रशस्त गर्दछ। यो अध्यायले पाठकलाई यो विश्वास दिलाउँछ कि वेदका विभिन्न शाखाहरूमा गाइएका सबै गीतहरूको अन्तिम धुन एउटै छ, र त्यो हो- ब्रह्म।

अध्याय २: अविरोध अध्याय

(Chapter of Non-contradiction)

ब्रह्मसूत्रको दोस्रो अध्याय, **अविरोध अध्याय**, वेदान्त दर्शनको रक्षा-कवच हो। यसमा कुल १५७ सूत्रहरू छन्, जसलाई चार पादमा विभाजन गरिएको छ। पहिलो अध्यायले श्रुति-वाक्यहरूमा समन्वय गरेर ब्रह्म नै जगत्को कारण हो भन्ने सिद्धान्त स्थापना गरेपछि, यो अध्यायले त्यस सिद्धान्तमाथि उठ्न सक्ने सम्भावित विरोध वा आपत्तिहरूको निवारण गर्दछ। यसको मुख्य उद्देश्य वेदान्त-सिद्धान्तलाई तार्किक रूपमा सुदृढ बनाउनु र अन्य प्रतिस्पर्धी दर्शनहरूको तर्कलाई खण्डन गर्नु हो। यसले यो देखाउँछ कि वेदान्तको सिद्धान्तमा कुनै आन्तरिक वा बाह्य विरोध (contradiction) छैन।

अध्यायको संरचना र विषयवस्तु

यो अध्यायलाई दुई मुख्य भागमा बाँड्न सकिन्छ। पहिलो दुई पादहरूले वेदान्त-सिद्धान्तमाथि अन्य दर्शनहरूले लगाउने आक्षेपहरूको खण्डन गर्दछन् भने, पछिल्ला दुई पादहरूले अन्य दर्शनहरूको आफ्नै सिद्धान्तमा रहेका कमजोरी र असङ्गतिहरूलाई उजागर गर्दछन्।

पहिलो पाद (स्मृति-विरोध र तर्क-विरोधको परिहार):

यो पादको सुरुवातमा सांख्य दर्शनले स्मृति (Smriti) ग्रन्थहरूको आधारमा वेदान्तको आलोचना गर्दछ। सांख्यले आफ्नो दर्शनलाई कपिल मुनि जस्ता सिद्ध पुरुषहरूद्वारा रचित स्मृतिमा आधारित भएकोले प्रामाणिक मान्दछ। तर, ब्रह्मसूत्रले स्पष्ट पार्छ कि जब श्रुति (Vedas) र स्मृतिबीच कुनै विषयमा विवाद हुन्छ, तब श्रुति नै अन्तिम प्रमाण हुन्छ, किनभने श्रुति अपौरुषेय (non-human origin) हो। यसपछि, वेदान्तमाथि लाग्ने केही प्रमुख तार्किक आपत्तिहरूको समाधान गरिन्छ। जस्तै:

- **रचनानुपपत्तिः** यदि ब्रह्म चेतन र पूर्ण छ भने उसलाई जड र दुःखमय संसार रचना गर्ने के आवश्यकता पर्‍यो? सूत्रकारले यसको उत्तर 'लोकवत् तु लीलाकैवल्यम्' (२.१.३३) सूत्रमा दिनुहुन्छ, अर्थात् यो सृष्टि ब्रह्मको कुनै आवश्यकताले होइन, केवल लीला (divine play) मात्र हो, जसरी एक राजाले बिना कुनै उद्देश्य केवल खेलको लागि कार्य गर्दछ।
- **वैषम्य-नैर्घृण्य दोषः** यदि ईश्वरले नै संसार बनाउनुभएको हो भने, कसैलाई सुखी र कसैलाई दुःखी बनाएर उहाँले विषमता (partiality) र निर्दयता (cruelty) को दोष

लिनुहुन्न र? यसको समाधानमा सूत्रकार भन्नुहुन्छ कि ईश्वरले जीवहरूको कर्म (Karma) अनुसार नै फल दिनुहुन्छ। त्यसैले विषमता जीवको कर्ममा छ, ईश्वरमा होइन।

दोस्रो पाद (अन्य दर्शनहरूको खण्डन):

यो पादमा अन्य प्रमुख दर्शनहरूको मूल सिद्धान्तहरूको खण्डन गरिन्छ।

- **सांख्य दर्शन:** यसले जगत्को कारण जड प्रकृतिलाई मान्दछ, जसको खण्डन पहिलो अध्यायमा नै भइसकेको छ। यहाँ थप तर्कहरूद्वारा यो देखाइन्छ कि जडबाट चेतन संसारको व्यवस्थित सृष्टि हुन सक्दैन।
- **वैशेषिक दर्शन:** यसले परमाणु (atoms) लाई जगत्को मूल कारण मान्दछ। सूत्रकारले तर्क गर्नुहुन्छ कि परमाणुहरू जड र निष्क्रिय हुनाले, कुनै बाह्य चेतन शक्तिको प्रेरणाविना तिनीहरू आफैँ जोडिएर सृष्टि गर्न सक्दैनन्।
- **बौद्ध दर्शन:** बौद्ध धर्मका विभिन्न शाखाहरू, जस्तै वैभाषिक र सौत्रान्तिक (जसले बाह्य वस्तुको सत्ता मान्दछन्), योगाचार (जसले केवल विज्ञान वा चेतनाको सत्ता मान्दछ), र माध्यमिक (जसले सबै कुरा शून्य छ भन्दछन्), सबैको तर्कलाई क्रमशः खण्डन गरिन्छ।
- **जैन दर्शन:** जैन दर्शनको अनेकान्तवाद र स्याद्वाद, जसले वस्तुको अनेक धर्म हुन्छ र त्यसलाई सापेक्ष रूपमा मात्र भन्न सकिन्छ भन्ने मान्यता राख्छ, त्यसको पनि आलोचना गरिन्छ। सूत्रकारका अनुसार, एउटै वस्तु एकै समयमा सत् र असत् दुवै हुन सक्दैन।

तेस्रो र चौथो पाद (श्रुति-विरोधको परिहार):

यी पादहरूले वेदान्तका आफ्नै अवधारणाहरू, जस्तै आकाश, वायु, जीवको उत्पत्ति आदिबारे श्रुतिहरूमा सतही रूपमा देखिने विरोधहरूको समाधान गर्दछन्। यसले जीवको स्वरूप, उसको अणु-परिमाण, उसको कर्तृत्व-भोक्तृत्व, र उसको ब्रह्मसँगको सम्बन्धबारे विस्तृत चर्चा गर्दछ।

निम्बार्क दर्शनको दृष्टि

निम्बार्काचार्यले अविरोध अध्यायको व्याख्या गर्दा ब्रह्मलाई जगत्को **अभिन्न-निमित्तोपादान कारण** मान्ने सिद्धान्तलाई झनै बलियो बनाउनुहुन्छ। उहाँका अनुसार, ब्रह्मले आफ्नो शक्तिलाई जगत्को रूपमा परिणत गर्दछ, तर यसो गर्दा ब्रह्म आफैँमा कुनै विकार वा परिवर्तन आउँदैन। यसलाई **अविकृत-परिणामवाद** भनिन्छ। जसरी सूर्यले

आफ्नो प्रकाश फैलाउँदा सूर्य आफैँमा कुनै परिवर्तन हुँदैन, त्यसरी नै ब्रह्म आफ्नो स्वरूपमा स्थिर रहँदै आफ्नो अचिन्त्य-शक्तिद्वारा जगत्को रूपमा प्रकट हुन्छ।

अन्य दर्शनहरूको खण्डन गर्ने क्रममा, निम्बार्कले यो कुरामा विशेष जोड दिनुहुन्छ कि कुनै पनि जड-तत्त्व (जस्तै सांख्यको प्रधान वा वैशेषिकको परमाणु) चेतन-तत्त्वको प्रेरणाविना जगत्को कारण बन्न सक्दैन। साथै, उहाँले बौद्धहरूको शून्यवाद र विज्ञानवादको खण्डन गर्दै जगत्को वास्तविकतालाई स्थापित गर्नुहुन्छ। उहाँका अनुसार, जगत् ब्रह्मको शक्ति-विक्षेप (manifestation of power) भएकोले यो मिथ्या वा भ्रम हुन सक्दैन।

समग्रमा, अविरोध अध्यायले वेदान्त दर्शनलाई एक सुदृढ तार्किक र दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ। यसले अन्य सबै प्रतिस्पर्धी विचारहरूको सामना गर्दै ब्रह्म-विद्याको सिद्धान्तलाई निर्विरोध र अकाट्य रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले गर्दा साधकको मनमा कुनै शङ्का-उपशङ्का बाँकी रहँदैन र ऊ अर्को अध्यायमा वर्णित साधन-मार्गमा दृढतापूर्वक अघि बढ्न सक्छ।

अध्याय ३: साधन अध्याय (Chapter of Means / Practices)

ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्याय, **साधन अध्याय**, ब्रह्म-ज्ञान प्राप्त गर्ने र मुक्ति (Moksha) हासिल गर्ने व्यावहारिक मार्गको विस्तृत वर्णन हो। यो ब्रह्मसूत्रको सबैभन्दा लामो अध्याय हो, जसमा कुल १८६ सूत्रहरू छन् र यसलाई चार पादमा विभाजन गरिएको छ। पहिलो दुई अध्यायमा ब्रह्मको स्वरूप र जगत्सँगको उसको सम्बन्धलाई सैद्धान्तिक रूपमा स्थापित गरिसकेपछि, यो अध्यायले त्यो ज्ञानलाई कसरी आफ्नो जीवनमा उतार्ने र त्यसको साक्षात्कार कसरी गर्ने भन्ने प्रश्नको उत्तर दिन्छ। यसले साधकको आध्यात्मिक यात्राका विभिन्न चरण, साधन र अवस्थाहरूको गहिरो विश्लेषण गर्दछ।

अध्यायको संरचना र विषयवस्तु

पहिलो पाद (वैराग्य पाद):

यो पादको मुख्य विषय **वैराग्य** (dispassion) को विकास गर्नु हो। साधनाको मार्गमा अघि बढ्नका लागि संसारका भोग-विलासप्रति अनासक्ति हुनु अनिवार्य छ। यस पादमा जीवको परलोक-गमन, मृत्युपछिको अवस्था, कर्मफलको भोग, र स्वर्ग तथा नर्कको स्वरूपको वर्णन गरिएको छ। जीव कसरी आफ्नो कर्मअनुसार विभिन्न योनिहरूमा जन्म लिन्छ र जन्म-मृत्युको चक्रमा फस्छ भन्ने कुराको विस्तृत विवेचना गरेर संसारको दुःखमय र अनित्य स्वभावलाई देखाइएको छ। यो सबै वर्णनको उद्देश्य साधकको मनमा सांसारिक वस्तुहरूप्रति वैराग्य जगाउनु र उसलाई ब्रह्म-विद्याको मार्गमा लाग्न प्रेरित गर्नु हो।

दोस्रो पाद (जीव-तत्त्व पाद):

यो पादले 'त्वं' पदको अर्थ, अर्थात् **जीवात्मा** (individual soul) को वास्तविक स्वरूपको विवेचना गर्दछ। यसमा जीवको जाग्रत, स्वप्न, र सुषुप्ति (deep sleep) अवस्थाहरूको विश्लेषण गरिन्छ। सुषुप्ति अवस्थामा जीव आफ्नो उपाधिहरूबाट मुक्त भएर ब्रह्मको निकट पुग्छ, तर अज्ञानको आवरण बाँकी नै रहने हुनाले ऊ फेरि संसारमा फर्कन्छ। यस पादले ब्रह्मको स्वरूपलाई पनि दुई प्रकारले वर्णन गर्दछ: **सगुण ब्रह्म** (Brahman with attributes) र **निर्गुण ब्रह्म** (Brahman without attributes)। उपासकको लागि सगुण ब्रह्मको ध्यान गर्न सहज हुन्छ, तर परम्-तत्त्व वास्तवमा निर्गुण नै हो। यसले जीव र ब्रह्मबीचको सम्बन्धलाई पनि स्पष्ट पार्छ। विभिन्न मतअनुसार, जीव ब्रह्मको अंश हो, प्रतिबिम्ब हो, वा उपाधिले गर्दा फरक देखिएको मात्र हो।

तेस्रो पाद (उपासना पाद):

यो अध्यायको सबैभन्दा लामो र महत्त्वपूर्ण पाद हो। यसले ब्रह्म-ज्ञान प्राप्त गर्ने मुख्य साधन, अर्थात् **उपासना** (meditation) वा ध्यानको विस्तृत वर्णन गर्दछ। उपनिषद्हरूमा विभिन्न प्रकारका विद्या वा उपासनाहरूको वर्णन पाइन्छ, जस्तै- शाण्डिल्य-विद्या, दहर-विद्या, वैश्वानर-विद्या, आदि। यी विद्याहरू पहिलो नजरमा फरक-फरक देखिए पनि, यो पादले तिनीहरूको उद्देश्य एउटै ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नु हो भन्ने देखाउँछ। यसले यी विभिन्न उपासनाहरूका अङ्गहरूलाई कसरी मिलाएर एउटै साधना बनाउन सकिन्छ भन्ने कुराको मार्गदर्शन गर्दछ। यसलाई **गुणोपसंहार** भनिन्छ। यस पादले उपासनाका लागि आवश्यक कुराहरू, जस्तै- आसन, स्थान, समय, र मानसिक अवस्थाबारे पनि चर्चा गर्दछ।

चौथो पाद (ज्ञान-साधन पाद):

यो पादले ज्ञान प्राप्तिका लागि आवश्यक अन्य बहिरङ्ग (external) र अन्तरङ्ग (internal) साधनहरूको चर्चा गर्दछ। यसमा **यज्ञ, दान, तप** जस्ता कर्महरूको भूमिकाबारे बताइएको छ। सूत्रकारका अनुसार, यी कर्महरूले चित्त-शुद्धि (purification of the mind) गरेर ज्ञान प्राप्तिका लागि योग्यता प्रदान गर्दछन्। त्यसैले, यिनलाई ज्ञानको बहिरङ्ग साधन मानिन्छ। यस पादले आश्रम-धर्म (ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास) को महत्त्वलाई पनि दर्शाउँछ र विशेषगरी **संन्यास आश्रम** लाई ब्रह्म-ज्ञानका लागि सबैभन्दा अनुकूल मान्दछ। ज्ञान प्राप्त भइसकेपछि कर्मको आवश्यकता रहँदैन, किनभने ज्ञान आफैँमा परम-फल हो।

निम्बार्क दर्शनको दृष्टि

निम्बार्काचार्यका लागि साधन अध्यायको केन्द्रविन्दु **भक्ति** (devotion) र **प्रपत्ति** (surrender) हो। उहाँ ज्ञान र कर्मलाई भक्तिको अङ्गको रूपमा स्वीकार गर्नुहुन्छ, तर

मुक्ति दिने मुख्य साधन भने भगवानको **कृपा** (grace) लाई मान्नुहुन्छ, र त्यो कृपा प्रपत्ति वा पूर्ण समर्पणबाट मात्र प्राप्त हुन्छ।

निम्बार्क दर्शनअनुसार, उपासनाको अर्थ केवल निर्गुण ब्रह्मको चिन्तन गर्नु मात्र होइन, बरु **श्रीकृष्ण** र **श्रीराधा** को सगुण-साकार रूपको प्रेमपूर्वक ध्यान गर्नु हो। जीवको अन्तिम लक्ष्य ब्रह्ममा लीन हुनु होइन, बरु भगवानको नित्य-लीलामा प्रवेश गरेर उहाँको प्रेममय सेवामा सहभागी हुनु हो।

यस अध्यायमा वर्णित साधनहरूलाई निम्बार्कले पाँच भागमा बाँड्नुभएको छ:

१. **कर्म:** निष्काम भावले शास्त्र-विहित कर्म गर्नु, जसले चित्त शुद्ध गर्छ।
२. **विद्या:** आफ्नो र परमात्माको वास्तविक स्वरूपको ज्ञान हासिल गर्नु।
३. **उपासना:** भगवानको सगुण रूपको निरन्तर ध्यान गर्नु।
४. **प्रपत्ति:** पूर्ण रूपमा भगवानको शरणमा जानु, जुन कृपा प्राप्त गर्ने मुख्य उपाय हो।
५. **गुरुपसत्ति:** गुरुको सेवा र मार्गदर्शन प्राप्त गर्नु, किनभने गुरुविना सही मार्ग पाउन सकिँदैन।

यसरी, निम्बार्कका लागि साधनको अर्थ केवल ज्ञानको अभ्यास होइन, यो एक प्रेममय सम्बन्धको विकास हो, जहाँ साधकले आफ्नो सम्पूर्ण अस्तित्व भगवानलाई समर्पण गर्दछ।

समग्रमा, साधन अध्याय ब्रह्म-विद्याको सैद्धान्तिक पक्षलाई व्यावहारिक रूप दिने एक पूर्ण निर्देशिका हो। यसले साधकलाई वैराग्यदेखि लिएर ध्यान, उपासना, र समर्पणसम्मको यात्रामा मार्गदर्शन गर्दै मुक्तिको ढोकासम्म पुऱ्याउँछ।

अध्याय ४: फल अध्याय (Chapter of the Fruit/Result)

ब्रह्मसूत्रको चौथो र अन्तिम अध्याय, **फल अध्याय**, साधनाको प्रतिफलको वर्णन हो। यसमा कुल ७८ सूत्रहरू छन्, जसलाई चार पादमा विभाजन गरिएको छ। अघिल्ला तीन अध्यायमा ब्रह्मको स्वरूप, जगत्सँगको सम्बन्ध, र उहाँलाई प्राप्त गर्ने साधनको विस्तृत विवेचना गरिसकेपछि, यो अध्यायले ब्रह्म-ज्ञान प्राप्त हुँदा के फल मिल्छ र मुक्तिको वास्तविक स्वरूप कस्तो हुन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर दिन्छ। यसले साधकको यात्राको अन्तिम गन्तव्य र त्यसको महिमाको चित्रण गर्दछ।

अध्यायको संरचना र विषयवस्तु

पहिलो पाद (आवृत्ति पाद):

यो पादको सुरुवातमा यो बताइएको छ कि शास्त्रमा वर्णित उपासना वा ध्यान एकपटक मात्र होइन, बारम्बार (आवृत्ति) गर्नुपर्छ, जबसम्म ब्रह्मको साक्षात्कार हुँदैन। यसले यो पनि स्पष्ट पार्छ कि साधकले ब्रह्मलाई आफूभन्दा भिन्न होइन, बरु आफ्नै **आत्मा** (Self) को रूपमा ध्यान गर्नुपर्छ। जब ज्ञान दृढ हुन्छ, तब साधकको पूर्व-सञ्चित कर्महरू (past karmas) नष्ट हुन थाल्छन्, तर प्रारब्ध कर्म (karma that has started to bear fruit) भने शरीर रहुन्जेल भोग्नैपर्छ। यद्यपि, ज्ञानी व्यक्ति त्यस कर्मफलबाट प्रभावित हुँदैन, जसरी कमलको पात पानीमा रहेर पनि भिज्दैन। यस अवस्थालाई **जीवन्मुक्ति** (liberation while living) भनिन्छ।

दोस्रो पाद (उत्क्रान्ति पाद):

यो पादले ज्ञानी पुरुषको मृत्यु (उत्क्रान्ति) को प्रक्रियाको वर्णन गर्दछ। मृत्युको समयमा, उसको वाणी मनमा, मन प्राणमा, प्राण जीवात्मामा, र जीवात्मा पञ्च-महाभूतमा लीन हुन्छ। तर, अज्ञानी र ज्ञानीको मृत्युमा फरक छ। अज्ञानीको सूक्ष्म-शरीर कर्मफल भोग्नका लागि अर्को जन्म लिन जान्छ, तर सगुण-ब्रह्मको उपासकको आत्मा **सुषुम्ना नाडी** (Sushumna Nadi) को माध्यमबाट ब्रह्मरन्ध्र हुँदै बाहिर निस्कन्छ। निर्गुण-ज्ञानीको हकमा भने उसको प्राण कतै जाँदैन, बरु यहीँ ब्रह्ममा लीन हुन्छ।

तेस्रो पाद (मार्ग पाद):

यो पादले सगुण-ब्रह्मको उपासक मृत्युपछि जाने मार्गको वर्णन गर्दछ, जसलाई **अर्चिरादि मार्ग** वा **देवयान** (Path of the Gods) भनिन्छ। उसको आत्मा क्रमशः प्रकाश, दिन, शुक्ल-पक्ष, उत्तरायण, संवत्सर, वायु, सूर्य, चन्द्रमा, र विद्युत् लोकमा पुग्छ। त्यहाँ एक अमानव-पुरुषले उसलाई ब्रह्मलोकसम्म पुऱ्याउँछ। यो यात्रा स्थूल-शरीरले होइन, सूक्ष्म-शरीरले गर्दछ। ब्रह्मलोक पुगेपछि साधकले फेरि संसारमा फर्कनु पर्दैन। यसको विपरीत, जो केवल कर्मकाण्ड गर्दछन्, तिनीहरू **धूमादि मार्ग** वा **पितृयान** (Path of the Fathers) हुँदै चन्द्रलोकमा जान्छन् र आफ्नो पुण्य सकिएपछि फेरि पृथ्वीमा जन्म लिन फर्कन्छन्।

चौथो पाद (भोग पाद):

यो अन्तिम पादले मुक्तिको परम-अवस्थाको वर्णन गर्दछ। ब्रह्मलोक पुगेको उपासक वा यहीं ब्रह्ममा लीन भएको ज्ञानीको स्वरूप कस्तो हुन्छ? सूत्रकारका अनुसार, मुक्त जीव आफ्नो वास्तविक स्वरूपमा, अर्थात् शुद्ध, चेतन, र आनन्द-स्वरूपमा प्रकट हुन्छ।

- **अविभाग र भेद:** शंकराचार्यका अनुसार, मुक्त जीव ब्रह्मसँग पूर्ण रूपमा एक (अविभागेन दृष्टत्वात्) भएर आफ्नो व्यक्तिगत अस्तित्व गुमाउँछ। तर, रामानुज र निम्बार्कका अनुसार, जीवले आफ्नो पहिचान कायम राख्छ र भगवानको सेवा र प्रेमको आनन्द लिन्छ।
- **सङ्कल्प-शक्ति:** मुक्त जीवले सङ्कल्प मात्रले आफ्ना इच्छाहरू पूरा गर्न सक्छ। ऊ एकै समयमा अनेक रूप धारण गर्न सक्छ।
- **ऐश्वर्यको सीमा:** मुक्त जीवले सर्वज्ञता र सर्वशक्तिमत्ता जस्ता ईश्वरीय गुणहरू प्राप्त गरे पनि, उसले जगत्को सृष्टि, स्थिति, र संहार गर्ने शक्ति भने प्राप्त गर्दैन। त्यो शक्ति सधैँ परम्-ब्रह्ममा मात्र निहित रहन्छ (जगद्व्यापारवर्जम्)।
- **अनावृत्ति:** सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण फल यो हो कि मुक्त जीव फेरि कहिल्यै यो दुःखमय संसारमा फर्कनु पर्दैन (अनावृत्तिः शब्दात्)। ऊ शाश्वत आनन्द र शान्तिमा स्थित हुन्छ।

निम्बार्क दर्शनको दृष्टि

निम्बार्काचार्यका लागि 'फल' को अर्थ केवल दुःखको निवृत्ति वा ब्रह्ममा लीन हुनु मात्र होइन। उहाँका लागि मुक्तिको सर्वोच्च अवस्था भनेको **भगवान् श्रीकृष्ण र श्रीराधा** को नित्य-लीलामा प्रवेश पाउनु हो। मुक्त जीवले आफ्नो **सखि-स्वरूप** प्राप्त गर्दछ र गोलोक-धाममा युगल-सरकारको प्रेममय सेवामा सधैँका लागि सहभागी हुन्छ।

उहाँका अनुसार, मुक्ति दुई प्रकारको हुन्छ:

1. **सद्योमुक्ति:** निर्गुण ब्रह्मको ज्ञानीले शरीर छोड्ने बित्तिकै तत्काल ब्रह्ममा लीन भएर पाउने मुक्ति।
2. **क्रममुक्ति:** सगुण ब्रह्म (श्रीकृष्ण) का उपासकहरू अर्चिरादि मार्ग हुँदै ब्रह्मलोक (गोलोक) पुगेर पाउने मुक्ति।

निम्बार्क यो कुरामा विशेष जोड दिनुहुन्छ कि मुक्त अवस्थामा जीवको पहिचान समाप्त हुँदैन। यदि पहिचान नै समाप्त भयो भने प्रेम र सेवाको आनन्द कसले लिने? त्यसैले, जीव ब्रह्मको अंशको रूपमा आफ्नो विशिष्टता कायम राख्दै भगवानको अनन्त प्रेमको अनुभव गर्दछ। यो अवस्था केवल शान्ति मात्र होइन, यो परम्-रस र परम्-आनन्दको अवस्था हो।

समग्रमा, फल अध्यायले साधकलाई उसको साधनाको अन्तिम र महिमित लक्ष्य देखाउँछ। यसले यो आश्वासन दिन्छ कि ब्रह्म-विद्याको मार्गमा गरिएको प्रयास कहिल्यै खेर जाँदैन र यसको अन्तिम फल शाश्वत, दुःख-रहित, र परमानन्दमय अवस्था हो। यसले सम्पूर्ण ब्रह्मसूत्रको यात्रालाई एक गौरवशाली र आशापूर्ण निष्कर्षमा पुर्‍याउँछ।

प्रस्तावना (Introduction)

ब्रह्मसूत्र (Brahma Sūtras) वेदान्त दर्शनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हो। यसलाई वेदव्यास (बादरायण) ले रचना गर्नुभएको हो। यसलाई 'वेदान्तसूत्र', 'शारीरकसूत्र', वा 'उत्तरमीमांसासूत्र' पनि भनिन्छ। यो ग्रन्थ प्रस्थानत्रयी (Prasthānatrayī) — उपनिषद्, भगवद्गीता र ब्रह्मसूत्र — मध्ये एक हो।

ब्रह्मसूत्रमा कुल सूत्रहरू चार अध्याय र सोह्र पादमा विभाजित छन्। प्रत्येक सूत्र अत्यन्त संक्षिप्त छ, तर यसको अर्थ गहन छ। शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य, निम्बार्काचार्य, वल्लभाचार्य लगायत अनेक आचार्यहरूले यसमाथि भाष्य लेखेका छन्।

यस पुस्तकमा प्रत्येक सूत्रको संस्कृत मूल पाठ, IAST Transliteration, नेपाली अनुवाद, र सरल नेपाली व्याख्या समावेश गरिएको छ। यो व्याख्या मुख्यतः बादरायणको मूल अभिप्राय र प्रमुख आचार्यहरूको भाष्यमा आधारित छ।

ब्रह्मसूत्रको संरचना (Structure)

अध्याय	नाम	English Name	सूत्र संख्या
१	समन्वय अध्याय	Samanvaya (Harmony)	134
२	अविरोध अध्याय	Avirodha (Non-Contradiction)	146
३	साधन अध्याय	Sādhana (Spiritual Practice)	186
४	फल अध्याय	Phala (Fruit/Result)	78

प्रथम अध्याय — समन्वय अध्याय

Adhyāya 1 — Samanvaya (Chapter of Harmony)

यस अध्यायमा ब्रह्म नै सबै वेदान्त वाक्यहरूको एकमात्र विषय हो भन्ने कुरा स्थापित गरिन्छ। सबै उपनिषद्हरूको समन्वय (Harmony) गरी ब्रह्म नै जगत्को मूल कारण हो भन्ने सिद्ध गरिन्छ। सांख्य दर्शनको जड प्रधान (Pradhana) लाई जगत्को कारण मान्ने सिद्धान्तको खण्डन गरी, चेतन ब्रह्म नै सबैको मूल कारण हो भनी प्रमाणित गरिएको छ।

पाद १: प्रथम पाद (Section 1)

यस पादमा ब्रह्मजिज्ञासाको आरम्भ, ब्रह्मको लक्षण, र शास्त्रयोनित्व स्थापित गरिन्छ।

सूत्र 1.1.1

संस्कृत: अथातो ब्रह्मजिज्ञासा

IAST: *Athāto Brahmajijñāsā*

नेपाली अर्थ: अब, त्यसकारण, ब्रह्मको जिज्ञासा (Inquiry) गर्नुपर्छ।

विस्तृत व्याख्या: यो ब्रह्मसूत्रको सर्वप्रथम सूत्र हो। 'अथ' शब्दले 'अब' भन्ने अर्थ दिन्छ, जसले नित्य-अनित्य वस्तु विवेक (Discrimination), वैराग्य (Dispassion), षट्सम्पत् (Six Virtues) र मुमुक्षुत्व (Desire for Liberation) जस्ता साधन-चतुष्टय (Four Prerequisites) प्राप्त गरिसकेपछि ब्रह्मको अन्वेषण गर्नुपर्छ भन्ने सङ्केत गर्दछ। 'अतः' शब्दले 'त्यसकारण' भन्ने अर्थ दिन्छ, अर्थात् कर्मकाण्ड (Ritualistic Actions) बाट प्राप्त हुने फल अनित्य भएकोले, नित्य ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्नु आवश्यक छ। ब्रह्मजिज्ञासा भनेको ब्रह्मलाई जान्ने इच्छा हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **अथ (Atha):** अब / मङ्गल सूचक प्रारम्भ ।
- **अतः (Atah):** त्यसकारण (कर्मको फल क्षणिक भएको हुनाले) ।
- **ब्रह्म (Brahma):** सबैको मूल कारण, अनन्त सत्ता ।
- **जिज्ञासा (Jijñāsā):** जान्ने इच्छा वा अनुसन्धान ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले मानव जीवनको सर्वोच्च लक्ष्य तर्फ निर्देश गर्दछ। भौतिक सुख र कर्मकाण्डीय फलहरू (जस्तै धन, पद, स्वर्ग) समयसँगै समाप्त हुन्छन्। जब मानिसले यो बुझ्दछ कि संसारका सबै वस्तुहरू परिवर्तनशील छन्, तब ऊ 'अपरिवर्तनीय' सत्यको खोजीमा लाग्दछ। ब्रह्मजिज्ञासा केवल पढ्ने विषय होइन, यो 'ब्रह्म' मा लीन हुने र आफ्नो वास्तविक स्वरूप पहिचान गर्ने एक तार्किक र अनुभवजन्य यात्रा हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics):** विज्ञानले पदार्थ (Matter) को गहिराइमा जाँदा 'Unified Field' को कुरा गर्छ, जहाँबाट सबै कणहरू उत्पन्न हुन्छन्। 'ब्रह्मजिज्ञासा' लाई आधुनिक वैज्ञानिक परिप्रेक्ष्यमा 'The Search for the Grand Unified Theory' भन्न सकिन्छ। जसरी वैज्ञानिकहरूले दृश्य जगतको पछाडि लुकेको एउटै शक्ति (Single Force) खोजिरहेका छन्, यो सूत्रले त्यसै 'परम तत्व' (Final Reality) लाई जिज्ञासाको विषय बनाउँछ।
- **मनोविज्ञान (Psychology):** मानव मस्तिष्क स्वभावैले जिज्ञासु हुन्छ (Cognitive Curiosity)। तर सामान्य जिज्ञासा बाह्य जगत (External World) मा सीमित हुन्छ। 'अथातो' ले मनोवैज्ञानिक परिपक्वता (Psychological Maturity) को माग गर्दछ। जब मानिस बाह्य उत्तेजना (Stimuli) बाट थाकेर आफ्नो अस्तित्वको गहिराइ खोज्न थाल्छ, तब मात्र वास्तविक 'Self-Inquiry' सुरु हुन्छ। यसलाई 'Maslow's Hierarchy' को उच्चतम विन्दु 'Self-Actualization' सँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ व्यक्ति आफ्नो पूर्ण क्षमता र सत्यलाई बोध गर्न चाहन्छ।

यो ब्रह्मसूत्रको पहिलो सूत्र 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' ले सम्पूर्ण वेदान्त दर्शनको आधारशिला प्रस्तुत गर्दछ। यसले मानव जीवनको परम लक्ष्य र त्यसको प्राप्तिका लागि गरिने आध्यात्मिक यात्राको प्रारम्भिक बिन्दुलाई स्पष्ट पार्छ। यो सूत्र केवल ब्रह्मको जिज्ञासा गर्ने आदेश मात्र नभई, त्यस जिज्ञासाका लागि आवश्यक पूर्वतयारी र त्यसको गन्तव्यलाई पनि सङ्केत गर्दछ। यसले कर्मकाण्डबाट प्राप्त हुने क्षणिक फलभन्दा पर, नित्य र शाश्वत सत्यको खोजीमा लाग्न प्रेरित गर्दछ।

१. 'अथ' को दार्शनिक महत्व: आचार्य शङ्कराचार्यका अनुसार, 'अथ' शब्दले साधन-चतुष्टय (Four Prerequisites) को पूर्णतालाई जनाउँछ। यसमा नित्य-अनित्य वस्तु विवेक (Discrimination between the eternal and non-eternal), इहामुत्र फलभोग विराग (Dispassion towards enjoying fruits of actions here or hereafter), शमादि षट्सम्पत् (Six virtues like tranquility and self-control), र मुमुक्षुत्व (Desire for liberation) पर्दछन्। यी पूर्वतयारी बिना ब्रह्मको जिज्ञासा केवल बौद्धिक व्यायाम मात्र हुनेछ, वास्तविक आत्म-बोध (Self-realization) सम्भव हुनेछैन। रामानुजाचार्यले भने 'अथ' लाई कर्मयोग र ज्ञानयोगको अभ्यास पछि प्राप्त हुने अवस्थाको सूचक मान्नुहुन्छ।

२. **'अतः' को कारणमीमांसा (Causal Analysis of 'Atah'):** 'अतः' शब्दले 'त्यसकारण' भन्ने अर्थ दिन्छ र ब्रह्मजिज्ञासाको आवश्यकताको कारण स्पष्ट पार्छ। वेदमा वर्णित कर्मकाण्डहरू (Ritualistic actions) बाट प्राप्त हुने फलहरू (जस्तै स्वर्ग, धन) अनित्य र क्षणिक हुन्छन्। यी फलहरूले जीवलाई जन्म-मृत्युको चक्र (Cycle of birth and death) बाट मुक्त गर्न सक्दैनन्। यसैले, जब जीवले कर्मफलको क्षणभंगुरता (Transience of karmic results) लाई बुझ्छ, तब उसलाई नित्य र शाश्वत आनन्द (Eternal bliss) को खोजीमा लाग्न प्रेरणा मिल्छ, जुन ब्रह्मज्ञानबाट मात्र सम्भव छ। यो कर्मकाण्डबाट ज्ञानकाण्डतर्फको यात्राको तार्किक आधार हो।

३. **'ब्रह्मजिज्ञासा' को स्वरूप र लक्ष्य (Nature and Goal of 'Brahmajijñāsā'):** 'ब्रह्मजिज्ञासा' भनेको ब्रह्मलाई जान्ने तीव्र इच्छा हो। यहाँ 'ब्रह्म' शब्दले उपनिषद्हरूमा वर्णित परम सत्य (Ultimate Reality), जगत्को मूल कारण (Root cause of the universe), र समस्त सत्ताको आधार (Basis of all existence) लाई बुझाउँछ। यो जिज्ञासा केवल बौद्धिक ज्ञान (Intellectual knowledge) प्राप्त गर्ने उद्देश्यले मात्र होइन, बरु ब्रह्मको प्रत्यक्ष अनुभव (Direct experience) र आत्मसाक्षात्कार (Self-realization) गर्ने लक्ष्य राख्दछ। यसले जीवलाई आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो भन्ने बोध गराएर अविद्या (Ignorance) को बन्धनबाट मुक्त गराउँछ र परम शान्ति (Supreme peace) प्रदान गर्दछ।

■ सूत्र 1.1.2

संस्कृत: जन्माद्यस्य यतः

IAST: *Janmādyasya yataḥ*

नेपाली अर्थ: ब्रह्म त्यो हो जसबाट यस जगत्को उत्पत्ति (Creation), स्थिति (Sustenance) र लय (Dissolution) हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: यो सूत्रले ब्रह्मको परिभाषा दिन्छ। ब्रह्म त्यो परम तत्त्व हो जसबाट यो सम्पूर्ण जगत्को सृष्टि हुन्छ, जसमा यो जगत् टिकिरहन्छ, र अन्तमा जसमा यो जगत् विलीन हुन्छ। तैत्तिरीय उपनिषद् (३.१) मा भनिएको छ: 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' अर्थात् जसबाट यी सबै प्राणी जन्मन्छन्, त्यही ब्रह्म हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **जन्मादि (Janmadi):** जन्म (उत्पत्ति), स्थिति र विनाश आदि ।
- **अस्य (Asya):** यस (प्रत्यक्ष देखिने विविध नाम र रूपयुक्त जगत्को) ।
- **यतः (Yatah):** जसबाट (जुन सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् तत्वबाट) ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको 'तटस्थ लक्षण' प्रस्तुत गर्दछ। जसरी माटोबाट घैंटो बन्छ, माटोमै टिक्छ र फुटेपछि माटोमै मिसिन्छ, त्यसरी नै यो अनन्त ब्रह्माण्डको एक मात्र आधार ब्रह्म हो। यसले स्पष्ट पार्छ कि यो जगत् कुनै आकस्मिक घटना (Accident) होइन, बरु एउटा चेतन र व्यवस्थित योजनाको परिणाम हो। ब्रह्म नै जगतको निमित्त कारण (Efficient Cause) र उपादान कारण (Material Cause) दुवै हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान (Cosmology & Physics):** आधुनिक विज्ञानको **Big Bang Theory** ले ब्रह्माण्डको एउटा विन्दुबाट विस्तार भएको कुरा गर्छ र **Big Crunch** वा **Entropy** ले यसको अन्त्यको संकेत गर्छ। 'जन्माद्यस्य यतः' ले पदार्थ र ऊर्जाको संरक्षणको नियम (Law of Conservation of Energy) लाई आध्यात्मिक धरातलमा व्याख्या गर्छ—जहाँ ऊर्जा (ब्रह्म) कहिल्यै नष्ट हुँदैन, मात्र रूप परिवर्तन (सृष्टि, स्थिति, लय) गर्दछ। यसलाई 'Singularity' सँग पनि तुलना गर्न सकिन्छ, जहाँबाट सबै भौतिक नियमहरू उद्भव हुन्छन्।
- **मनोविज्ञान (Psychology):** हाम्रो विचार र भावनाको उत्पत्ति, स्थिति र लयलाई पनि यसै सूत्रको प्रकाशमा हेर्न सकिन्छ। हरेक विचार मनबाट उठ्छ (उत्पत्ति), केही बेर रहन्छ (स्थिति) र पुनः मनमै हराउँछ (लय)। 'अन्तर्यामी' ब्रह्मको यो गुणले

मानिसलाई आफ्नो मानसिक अवस्थाको 'द्रष्टा' बन्न सिकाउँछ। मनोवैज्ञानिक दृष्टिले, यसले मानिसलाई 'अस्थायित्व' (Impermanence) को बोध गराउँदै मानसिक शान्ति र सन्तुलन प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछ, किनकि उत्पन्न हुने हरेक आवेगको अन्त्य निश्चित छ।

ब्रह्मसूत्र १.१.२, 'जन्माद्यस्य यतः', ब्रह्मको स्वरूपलाई जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयको कारणका रूपमा परिभाषित गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मलाई केवल एक अमूर्त अवधारणाको रूपमा नभई, सम्पूर्ण अस्तित्वको गतिशील स्रोत र अन्तिम गन्तव्यको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले ब्रह्मको तटस्थ लक्षण (Tatastha Lakshana) लाई उजागर गर्दछ, जसले ब्रह्मलाई त्यसका कार्यहरूद्वारा चिनाउँछ।

१. शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्तमा विश्लेषण: अद्वैत वेदान्त परम्परामा, शङ्कराचार्यले 'जन्माद्यस्य यतः' लाई ब्रह्मको सगुण रूपको व्याख्याका रूपमा लिनुहुन्छ, जुन जगत्को सृष्टिकर्ता, पालक र संहारक हो। तथापि, उहाँका अनुसार यो सगुण ब्रह्म नै निर्गुण ब्रह्मको अभिव्यक्ति हो। जगत्को कारण हुनु ब्रह्मको माया-शक्तिसँग सम्बन्धित छ, जसले ब्रह्मलाई जगत्को निमित्त (Efficient) र उपादान (Material) दुवै कारण बनाउँछ। यो सूत्रले ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जगत् मिथ्या (Illusion) हो भन्ने अद्वैत सिद्धान्तको आधारशिला तयार गर्दछ।

२. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत वेदान्तमा विश्लेषण: रामानुजाचार्यले 'जन्माद्यस्य यतः' लाई ब्रह्मको सगुण स्वरूपको प्रत्यक्ष प्रमाणका रूपमा स्वीकार गर्नुहुन्छ। उहाँका अनुसार, ब्रह्म सधैँ कल्याणकारी गुणहरूले युक्त हुन्छ र जगत् ब्रह्मको शरीर हो। जगत् ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छ, ब्रह्ममा नै स्थित रहन्छ र ब्रह्ममा नै विलीन हुन्छ किनभने जगत् ब्रह्मको विशेषण (Attribute) हो। यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वज्ञता, सर्वशक्तिमत्ता र सर्वव्यापकतालाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ ब्रह्म नै जगत्को आत्मा हो र जगत् ब्रह्मको शरीर हो।

३. मध्वाचार्यको द्वैत वेदान्तमा विश्लेषण: मध्वाचार्यले 'जन्माद्यस्य यतः' लाई ब्रह्म र जगत्को बीचको स्पष्ट भिन्नता (Duality) को रूपमा व्याख्या गर्नुहुन्छ। उहाँका अनुसार, ब्रह्म (विष्णु) जगत्को स्वतन्त्र कारण हो, तर जगत् ब्रह्मबाट पूर्ण रूपमा भिन्न र आश्रित छ। ब्रह्म जगत्को सृष्टिकर्ता, पालक र संहारक भए पनि, जगत् ब्रह्मको अंश होइन। यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वोच्चता र जगत्को पराधीनतालाई जोड दिन्छ, जहाँ ब्रह्म नै परम नियन्ता हो र जीव तथा जगत् ब्रह्मको अधीनमा छन्।

▰ सूत्र 1.1.3

संस्कृत: शास्त्रयोनित्वात्

IAST: *Śāstrayonitvāt*

नेपाली अर्थ: शास्त्र (Scripture) नै ब्रह्मको सम्यक् ज्ञानको स्रोत भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म इन्द्रियगोचर (Sense-perceptible) नभएकोले, प्रत्यक्ष (Perception) वा अनुमान (Inference) बाट जान्न सकिँदैन। वेद वा श्रुति (Revealed Scripture) नै ब्रह्मज्ञानको एकमात्र प्रमाण (Means of Knowledge) हो। ब्रह्म सर्वज्ञ (Omniscient) र सर्वशक्तिमान् (Omnipotent) छ किनभने उहाँबाट नै वेदहरू प्रकट भएका छन्।

शाब्दिक अर्थ:

- **शास्त्र (Shastra):** वेद वा श्रुति शास्त्र ।
- **योनित्वात् (Yonitvat):** मूल कारण वा प्रमाणको स्रोत भएको हुनाले ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'प्रमाण' (Epistemology) को चर्चा गर्दछ। ब्रह्म कुनै भौतिक वस्तु होइन जसलाई आँखाले देख्न वा प्रयोगशालामा नाप्न सकियोस्। तर्क र अनुमानका आफ्नै सीमाहरू हुन्छन्; एउटा तर्कलाई अर्को बलियो तर्कले काट्न सक्छ। त्यसैले, अपरिवर्तनीय र शाश्वत ब्रह्मलाई जान्नका लागि 'शब्द प्रमाण' अर्थात् शास्त्र नै अन्तिम आधार हो। यसले स्पष्ट पार्छ कि ब्रह्म नै शास्त्रको रचयिता (Source) हो र शास्त्र नै ब्रह्म बुझाउने माध्यम (Mirror) हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **सूचना सिद्धान्त (Information Theory & Science):** विज्ञानमा हामी 'Information' को स्रोत खोज्छौँ। जसरी कुनै सफ्टवेयरको 'Source Code' नबुझी त्यसको कार्यप्रणाली बुझ्न कठिन हुन्छ, त्यसरी नै यो ब्रह्माण्डको 'Code' शास्त्रमा निहित छ भन्ने यस सूत्रको आशय हो। वैज्ञानिक शोधमा 'Peer-reviewed journals' र 'Established Laws' लाई जसरी प्रमाण मानिन्छ, आध्यात्मिक विज्ञानमा 'अनुभूति' र 'श्रुति' लाई सोही स्तरको प्रमाण मानिएको छ। यो 'Revealed Knowledge' लाई आधुनिक विज्ञानको 'Axioms' (स्वयंसिद्ध सत्य) सँग तुलना गर्न सकिन्छ, जसलाई प्रमाणित गरिरहनु पर्दैन, तर त्यसकै आधारमा अन्य सत्यहरू प्रमाणित हुन्छन्।

- **मनोविज्ञान (Psychology):** मनोविज्ञानमा 'Knowledge Acquisition' का विभिन्न तह हुन्छन्। कतिपय कुरा हामी अनुभवबाट सिक्छौँ, कतिपय अरूले भनेको आधारमा। जब हाम्रो मन र बुद्धिले कुनै सूक्ष्म कुरा ठम्याउन सक्दैन, तब हामीलाई 'Authority' वा 'Guide' को आवश्यकता पर्छ। 'शास्त्रयोनित्वात्' ले मानसिक द्वन्द्व मेटाउन 'Subconscious' मा एउटा स्पष्ट रोडम्याप दिन्छ। यसले व्यक्तिलाई आफ्नै सीमित बुद्धिको अहंकारबाट मुक्त गरी एउटा वृहत् 'Universal Intelligence' (शास्त्रको ज्ञान) मा भरोसा गर्न सिकाउँछ, जसले मानसिक स्पष्टता र स्थिरता प्रदान गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो तेस्रो सूत्र, 'शास्त्रयोनित्वात्', ब्रह्मको ज्ञान प्राप्तिको लागि शास्त्रको अपरिहार्यतालाई स्थापित गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई केवल तार्किक अनुमान वा इन्द्रियजन्य अनुभवबाट बुझ्न नसकिने परम सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको ज्ञानमीमांसा (Epistemology) को आधारशिला राख्दै, श्रुति (Revealed Texts) लाई नै ब्रह्मज्ञानको एक मात्र प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्दछ। यसको गहिरो दार्शनिक विश्लेषणले विभिन्न आचार्यहरूको दृष्टिकोणबाट ब्रह्म र शास्त्रको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ।

१. शास्त्रको प्रामाणिकता र ब्रह्मज्ञानको स्रोत: 'शास्त्रयोनित्वात्' ले ब्रह्म नै समस्त वेद र उपनिषद्हरूको मूल स्रोत हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। जसरी कुनै वस्तुको निर्माणकर्ता नै त्यसको वास्तविक स्वरूपको ज्ञाता हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्म स्वयं वेदहरूको उद्गम भएकोले, वेदहरूले मात्र ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपलाई प्रकट गर्न सक्छन्। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म अलौकिक (Transcendental) र अतीन्द्रिय (Beyond Senses) भएकोले, यसलाई प्रत्यक्ष वा अनुमानले जान्न सकिँदैन। अतः, वेदहरू नै ब्रह्मको ज्ञानको लागि निर्विवाद प्रमाण हुन्।

२. तार्किक सीमा र श्रुतिको सर्वोच्चता: यो सूत्रले मानव तर्क र बौद्धिक क्षमताको सीमालाई पनि उजागर गर्दछ। तर्क र अनुमानले द्वैत (Duality) को संसारमा काम गर्छन्, तर अद्वैत ब्रह्मको अनुभव तर्कको परिधिभन्दा बाहिर छ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मको सगुण स्वरूपको ज्ञानका लागि शास्त्रलाई नै प्रमुख मान्नुहुन्छ, किनकि ब्रह्मका गुणहरू (Attributes) र महिमा (Glory) शास्त्रबाट मात्र ज्ञात हुन्छन्। शास्त्रले ब्रह्मको स्वरूप, गुण र लीलाको वर्णन गर्दछ, जुन मानवीय बुद्धिले कल्पना गर्न सक्दैन।

३. अविद्याको निवारण र मोक्षको मार्ग: 'शास्त्रयोनित्वात्' ले अविद्या (Ignorance) को निवारणका लागि शास्त्रज्ञानको महत्त्वलाई दर्शाउँछ। अविद्याका कारण जीवले आफूलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न ठान्दछ। शास्त्रको अध्ययन र मननबाट नै यो अविद्या हट्छ र जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो भन्ने कुराको बोध गर्दछ। मध्वाचार्यले पनि शास्त्रलाई ब्रह्मको ज्ञानको लागि महत्त्वपूर्ण मान्नुहुन्छ, यद्यपि उहाँ ब्रह्म र जीवको भेदलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ। सबै आचार्यहरू शास्त्रलाई मोक्ष प्राप्तिको अनिवार्य साधन मान्छन्।

सूत्र 1.1.4

संस्कृत: तत्तु समन्वयात्

IAST: *Tattu Samanvayāt*

नेपाली अर्थ: तर ब्रह्म शास्त्रबाट नै जान्नुपर्छ, किनभने सबै वेदान्त वाक्यहरूको मुख्य तात्पर्य (Purport) ब्रह्म नै हो।

विस्तृत व्याख्या: सबै उपनिषद्हरूले एकमत भएर ब्रह्मलाई नै मुख्य विषय बनाएका छन्। 'तु' शब्दले पूर्वपक्ष (Objection) को खण्डन गर्दछ। षड्लिङ्ग (Six Marks of Interpretation) ले ब्रह्म नै सबै वेदान्त ग्रन्थहरूको मुख्य विषय हो भनी प्रमाणित गर्दछन्।

शाब्दिक अर्थ:

- **तत् (Tat):** त्यो (ब्रह्म) ।
- **तु (Tu):** तर (पूर्वपक्षको शङ्का निवारणका लागि प्रयोग गरिएको अव्यय)।
- **समन्वयात् (Samanvayat):** सबै वेदान्त वाक्यहरूको तात्पर्य एउटै (ब्रह्म) मा मिलेको हुनाले ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले वेदान्तको 'महा-सिद्धान्त' प्रतिपादन गर्छ। उपनिषद्का विभिन्न वाक्यहरू कतै सृष्टिको, कतै उपासनाको त कतै कर्मको कुरा गरे जस्तो देखिए पनि ती सबैको अन्तिम लक्ष्य 'अद्वैत ब्रह्म' नै हो। 'समन्वय' को अर्थ हो—विभिन्नतामा एकता खोज्नु। यसले छरिएका विचारहरूलाई एउटै सुत्रमा उनेर परम सत्यको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **एकीकृत सिद्धान्त (Unified Theory & Systems Thinking):** आधुनिक विज्ञानमा जति पनि खोजहरू भइरहेका छन्, ती सबैको लक्ष्य प्रकृतिमा रहेका भिन्न-भिन्न शक्तिहरू (Electromagnetism, Gravity, Nuclear Forces) लाई एउटै 'Grand Unified Theory' मा बाँध्नु हो। 'तत्तु समन्वयात्' ले हजारौँ वर्ष पहिले नै यो 'Unified Approach' को वकालत गरेको छ। जसरी एउटा जटिल डेटा सेटलाई 'Correlation' र 'Pattern Recognition' मार्फत एउटै निष्कर्षमा ल्याइन्छ, वेदान्तले पनि ब्रह्माण्डका सबै घटनाक्रमको एउटै स्रोत 'ब्रह्म' हो भनी समन्वय गर्दछ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Integration):** हाम्रो मनमा प्रतिसेकेन्ड हजारौँ विचार र धारणाहरू उत्पन्न हुन्छन्, जसले गर्दा मानसिक द्वन्द्व (Cognitive Dissonance) पैदा हुन्छ। मनोविज्ञानमा 'Integration of

Personality' को ठुलो महत्व छ। जब व्यक्तिका सबै विचार, इच्छा र उद्देश्यहरू एउटै लक्ष्य (Core Value) मा 'समन्वय' हुन्छन्, तब मात्र मानसिक शान्ति सम्भव हुन्छ। यो सूत्रले छरिएको चेतनालाई केन्द्रित (Centered) गर्न सिकाउँछ। सबै अनुभवहरूको केन्द्र 'म' (Self/Brahman) नै हो भन्ने बोध हुनु नै मनोवैज्ञानिक रूपमा सबैभन्दा ठुलो समन्वय हो।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको आधारशिला हो, जसले वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यसले उपनिषद्का विभिन्न र कहिलेकाहीँ विरोधाभासपूर्ण देखिने वाक्यहरूलाई ब्रह्मको एकत्वमा समन्वय गर्ने मार्ग देखाउँछ। यो सूत्र आचार्य शंकरको अद्वैत वेदान्त र रामानुजको विशिष्टाद्वैत दुवै परम्पराका लागि महत्त्वपूर्ण छ, यद्यपि उनीहरूको व्याख्यामा सूक्ष्म भिन्नताहरू छन्।

१. **वेदान्त वाक्यहरूको समन्वय (Synthesis of Vedantic Statements):** यो सूत्रले उपनिषद्का सबै वाक्यहरू, चाहे ती सृष्टि प्रक्रिया, देवताहरूको वर्णन, वा व्यक्तिगत आत्माको चर्चा गरिरहेका किन नहुन्, ती सबैको अन्तिम लक्ष्य र तात्पर्य परब्रह्म नै हो भन्ने सिद्धान्त स्थापित गर्दछ। यसले वेदान्तका विभिन्न भागहरूलाई एउटै अखण्ड सत्यमा जोड्छ, जसले गर्दा कुनै पनि अंश निरर्थक वा विरोधाभासी देखिँदैन।

२. **ब्रह्मको स्वयंसिद्धता र शास्त्र प्रमाण (Self-evidence of Brahman and Scriptural Authority):** 'तु' शब्दले ब्रह्मलाई तर्क वा अनुमानबाट मात्र जान्न सकिँदैन भन्ने पूर्वपक्षको खण्डन गर्दछ। ब्रह्मको ज्ञानका लागि शास्त्र (श्रुति) नै एक मात्र प्रमाण हो भन्ने कुरामा यसले जोड दिन्छ। उपनिषद्हरूले ब्रह्मको प्रत्यक्ष अनुभव र ज्ञान प्रदान गर्दछन्, जसलाई कुनै बाह्य प्रमाणको आवश्यकता पर्दैन। यसले ब्रह्मलाई अनुभवगम्य र शास्त्रगम्य दुवै रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

३. **अद्वैत र विशिष्टाद्वैत परम्परामा तात्पर्य (Significance in Advaita and Vishishtadvaita Traditions):** आचार्य शंकरका अनुसार, 'समन्वयात्' ले निर्गुण, निराकार ब्रह्म नै उपनिषद्हरूको परम तात्पर्य हो भन्ने बुझाउँछ। रामानुजाचार्यका लागि भने, सगुण, सविशेष ब्रह्म (विष्णु) नै सबै वेदान्त वाक्यहरूको समन्वयको केन्द्रबिन्दु हो। दुवै परम्पराले वेदान्तको एकरूपतामा जोड दिए पनि, ब्रह्मको स्वरूप र जीवसँगको सम्बन्धको व्याख्यामा भिन्नता पाइन्छ, जसले यस सूत्रको गहिराइलाई अझ बढाउँछ।

■ सूत्र 1.1.5

संस्कृत: ईक्षतेर्नाशब्दम्

IAST: *Īkṣaternāśabdam*

नेपाली अर्थ: ईक्षण (Thinking/Willing) को उल्लेख भएकोले, साङ्ख्यहरूको प्रधान (Pradhana) शास्त्रसम्मत कारण होइन।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद् (६.२.३) मा भनिएको छ: 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' अर्थात् 'त्यसले विचार गर्यो - म बहु हुनेछु।' 'ईक्षत' शब्दले चेतन तत्त्व (Conscious Entity) लाई जनाउँछ। साङ्ख्यको प्रधान (प्रकृति) जड (Insentient) छ, त्यसले विचार गर्न सक्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

- **ईक्षते: (Ikshateh):** देख्नु वा संकल्प (Visualizing/Thinking) गर्ने क्रियाको वर्णन भएको हुनाले ।
- **न (Na):** होइन ।
- **अशब्दम् (Ashabdam):** शब्द (शास्त्र) द्वारा प्रमाणित नभएको (जड प्रकृति) ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले सृष्टिको "प्रथम कारण" (First Cause) चेतन हो कि जड भन्ने विवादको अन्त्य गर्दछ। साङ्ख्य दर्शनले 'प्रधान' वा 'प्रकृति' (Matter) लाई जगतको मूल कारण मान्दछ। तर ब्रह्मसूत्रले तर्क दिन्छ कि सृष्टि हुनुभन्दा पहिले 'संकल्प' वा 'विचार' भएको थियो। विचार केवल चेतन सत्ताले मात्र गर्न सक्छ। जड प्रकृति (Matter) मा स्वतः विचार गर्ने क्षमता हुँदैन; त्यसैले जगतको मूल कारण 'ब्रह्म' नै हो, जुन पूर्णतया चेतन छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **क्वान्टम भौतिकी र पर्यवेक्षक प्रभाव (Quantum Physics & Observer Effect):** आधुनिक भौतिक विज्ञानमा **'Observer Effect'** ले भन्छ कि पर्यवेक्षक (Observer) को उपस्थिति वा मापनले मात्र कणको अवस्था निर्धारण गर्छ। केही वैज्ञानिकहरू (जस्तै म्याक्स प्ल्याङ्क) ले 'चेतना' लाई नै प्राथमिक र 'पदार्थ' लाई त्यसको उपज मानेका छन्। 'ईक्षते' को अर्थ यही हो—कि सृष्टिको पछाडि एउटा 'Intelligent Design' वा 'Conscious Observation' छ। जड तत्व आफैँले आफूलाई व्यवस्थित गरी ब्रह्माण्ड बनाउन सक्दैन; यसका लागि एउटा मौलिक चेतनाको आवश्यकता पर्दछ जसले 'संवेग' (Initiation) दिन्छ।

- **मनोविज्ञान (Psychology - Volition and Intentionality):** मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट, कुनै पनि कार्य हुनुभन्दा पहिले 'इच्छा' वा 'संकल्प' (Intentionality) पैदा हुन्छ। हाम्रो शरीरका जैविक प्रक्रियाहरू जड भए पनि तिनलाई निर्देशित गर्ने एउटा चेतन शक्ति हुन्छ। 'ईक्षण' ले यही 'Will-power' वा 'Primordial Will' लाई संकेत गर्छ। यसले के प्रमाणित गर्छ भने, हाम्रो अस्तित्व केवल रसायनिक प्रतिक्रिया (Chemical Reactions) को योग मात्र होइन; हाम्रो भित्र एउटा यस्तो 'द्रष्टा' छ जसको संकल्पले हाम्रो मानसिक र शारीरिक संसार सञ्चालित हुन्छ।

ब्रह्मसूत्र १.१.५, 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' ले सांख्य दर्शनको प्रधान (प्रकृति) लाई जगतको मूल कारण मान्ने सिद्धान्तलाई खण्डन गर्दछ। यो सूत्रले उपनिषद्का वचनहरूमा प्रयोग भएको 'ईक्षण' (संकल्प वा विचार) शब्दको गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ, जसले चेतन ब्रह्म नै सृष्टिको एक मात्र कारण हो भन्ने स्थापित गर्दछ। यसले अचेतन प्रकृतिलाई सृष्टिकर्ता मान्ने तर्कलाई पूर्णतया अस्वीकार गर्दछ।

१. शंकरचार्यको अद्वैत वेदान्तमा ईक्षणको भूमिका: आचार्य शंकरले 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' सूत्रको व्याख्यामा जोड दिनुभएको छ कि उपनिषद्हरूमा जहाँ सृष्टिको वर्णन गरिएको छ, त्यहाँ सधैं 'ईक्षण' वा 'संकल्प' को उल्लेख पाइन्छ। उदाहरणका लागि, छान्दोग्य उपनिषद्मा 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' (त्यसले विचार गर्यो, म धेरै हुनेछु, उत्पन्न हुनेछु) भनिएको छ। शंकरका अनुसार, यो 'ईक्षण' केवल चेतन सत्तामा मात्र सम्भव छ। अचेतन प्रकृतिमा विचार गर्ने क्षमता हुँदैन, त्यसैले प्रकृतिलाई जगतको कारण मान्नु शास्त्रसम्मत छैन। ब्रह्म नै एकमात्र चेतन सत्ता हो जसले सृष्टि गर्ने संकल्प गर्दछ।

२. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैतमा ईक्षणको महत्त्व: रामानुजाचार्यले पनि यस सूत्रलाई स्वीकार गर्दै ब्रह्मको सविशेषत्व (गुणसहित) माथि जोड दिनुभएको छ। उहाँका अनुसार, ब्रह्म केवल चेतन मात्र होइन, अपितु कल्याणकारी गुणहरूले युक्त छ र उसमा सृष्टि गर्ने 'ईक्षण' वा 'संकल्प' स्वाभाविक रूपमा विद्यमान छ। प्रकृति (अचेतन) ब्रह्मको शरीर हो र ब्रह्मले आफ्नो संकल्पद्वारा प्रकृतिलाई परिचालित गरी सृष्टि गर्दछ। यसरी, रामानुजले पनि 'ईक्षण' लाई ब्रह्मको अभिन्न गुण मानेर सांख्यको प्रधान कारणवादलाई खण्डन गर्नुभएको छ, तर शंकरभन्दा भिन्न रूपमा ब्रह्मको सगुण स्वरूपलाई स्थापित गर्नुभएको छ।

३. ईक्षण र सृष्टिको चेतन मूल: यो सूत्रले वेदान्तको आधारभूत सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ कि जगतको मूल कारण अचेतन वा जड होइन, अपितु पूर्ण चेतन र सर्वज्ञ ब्रह्म हो। ‘ईक्षण’ शब्दले ब्रह्मको स्वतन्त्र इच्छाशक्ति, ज्ञान र सृजनात्मक संकल्पलाई दर्शाउँछ। यदि सृष्टि अचेतन प्रकृतिबाट भएको भए, त्यसमा कुनै योजना, व्यवस्था वा उद्देश्य देखिने थिएन। तर जगतमा देखिने सुव्यवस्था, नियम र जटिलताले यसको पछाडि एक सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान चेतन सत्ताको संकल्प (ईक्षण) रहेको प्रमाणित गर्दछ। यसरी, ब्रह्मसूत्रले उपनिषद्का प्रमाणहरूका आधारमा ब्रह्मलाई नै सृष्टिको एक मात्र कारणको रूपमा स्थापित गर्दछ।

सूत्र 1.1.6

संस्कृत: गौणश्चेन्नात्मशब्दात्

IAST: *Gauṇaścennātmaśabdāt*

नेपाली अर्थ: यदि गौण (Secondary) अर्थमा प्रयोग भएको भनिन्छ भने, होइन, किनभने 'आत्म' शब्दको प्रयोग भएको छ।

विस्तृत व्याख्या: कसैले भन्न सक्छ कि 'सत्' शब्द ब्रह्मलाई गौण अर्थमा जनाउँछ। तर यो आपत्ति अस्वीकार्य छ किनभने श्रुतिमा 'आत्मा' शब्द प्रयोग भएको छ। छान्दोग्य उपनिषद् (६.८.७) मा 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' भनिएको छ। जड प्रकृति कहिल्यै कसैको 'आत्मा' हुन सक्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

- **गौण: (Gaunah):** गौण वा प्रतीकात्मक (अचेतनमा चेतनको उपचार गरिनु)।
- **चेत् (Chet):** यदि (पूर्वपक्षीको तर्क) ।
- **न (Na):** होइन (त्यसो भन्न मिल्दैन) ।
- **आत्म-शब्दात् (Atma-shabdat):** किनभने 'आत्मा' शब्दको प्रयोग गरिएको छ।

चुरो अर्थ (Essence): पूर्वपक्षी (साङ्ख्य) को तर्क छ कि कहिलेकाहीँ जड वस्तुलाई पनि 'चेतन' जस्तै व्यवहार गरिन्छ (जस्तै: "नदी बगिरहेको छ")। त्यसैले 'ईक्षण' (विचार गर्ने) शब्द जड प्रकृतिमा गौण अर्थमा प्रयोग भएको हुन सक्छ। तर यो सूत्रले त्यसलाई खण्डन गर्छ। शास्त्रले त्यस 'सत्' लाई 'आत्मा' भनेको छ। आत्मा भनेको 'स्वयं' हो, जो सधैँ चेतन हुन्छ। 'तत्त्वमसि' को उपदेशले जीव र ब्रह्मको अभेद देखाउँछ; जड प्रकृति र चेतन जीव कहिल्यै एक हुन सक्दैनन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **सूचना र अर्थतन्त्र (Information & Semantics in Science):** विज्ञानमा हामी कतिपय कुरालाई 'मेटाफोरिकल' (Metaphorical) रूपमा बुझ्छौँ, तर 'Fundamental Identity' को कुरा आउँदा परिभाषा स्पष्ट हुनुपर्छ। जसरी कम्प्युटरको 'Hardware' लाई 'User' भन्न मिल्दैन, त्यसै गरी जड पदार्थलाई 'आत्मा' वा 'म' भन्न सकिँदैन। यो सूत्रले **'Subject-Object distinction'** लाई स्पष्ट पार्छ। विज्ञानले पदार्थको व्याख्या गर्छ, तर त्यो पदार्थको 'आत्मा' वा 'द्रष्टा' को हो भन्ने प्रश्नमा पुग्दा यसले चेतन तत्वलाई नै प्राथमिक (Primary) मान्नुपर्ने तर्क दिन्छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Self-Identity):** मनोविज्ञानमा 'Self' (स्व) को अवधारणा सबैभन्दा महत्वपूर्ण हुन्छ। मानिसले अक्सर आफ्नो शरीर, विचार वा पदलाई 'म' (Self) ठान्ने गल्ती गर्छ, जुन गौण पहिचान हो। यो सूत्रले वास्तविक 'Self' को खोजी गर्छ। 'तत्त्वमसि' को मनोवैज्ञानिक प्रभाव यो हो कि व्यक्तिले आफूलाई सीमित 'जड' शरीर वा विचारको समूह मात्र नठानी एक अनन्त चेतन सत्ताको रूपमा पहिचान गरोस्। जब पहिचान (Identity) जडबाट हटेर चेतनमा स्थिर हुन्छ, तब मात्र वास्तविक मानसिक स्वतन्त्रता र 'Psychological Integration' प्राप्त हुन्छ।

ब्रह्मसूत्र १.१.६, ‘गौणश्चेन्नात्मशब्दात्’ ले ब्रह्मको स्वरूप निर्धारणमा ‘आत्म’ शब्दको गहन दार्शनिक महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मलाई गौण वा लाक्षणिक अर्थमा बुझ्ने कुनै पनि प्रयासलाई खण्डन गर्छ, किनकि श्रुतिमा ब्रह्मका लागि साक्षात् ‘आत्म’ शब्दको प्रयोग भएको छ। यसले ब्रह्मलाई केवल एक अमूर्त अवधारणा वा जड शक्तिको रूपमा नभई, साक्षात् चेतन, सर्वव्यापी र सबैको आन्तरिक सत्ताको रूपमा स्थापित गर्दछ।

१. मुख्य बनाम गौण अर्थको दार्शनिक विवेचना: वेदान्त दर्शनमा शब्दको अर्थ निर्धारण गर्दा मुख्य (प्रत्यक्ष) र गौण (लाक्षणिक) अर्थको भेद महत्त्वपूर्ण हुन्छ। पूर्वपक्षीले ‘सत्’ वा ‘ईक्षण’ जस्ता शब्दहरूलाई जड प्रकृतिमा गौण अर्थमा प्रयोग भएको तर्क गर्न सक्छन्। तर, यस सूत्रले ‘आत्म’ शब्दको प्रयोगले त्यस्तो गौण अर्थको सम्भावनालाई पूर्णतः निषेध गर्दछ। आचार्य शङ्करका अनुसार, ‘आत्म’ शब्दले कुनै पनि अवस्थामा गौण अर्थ ग्रहण गर्दैन, किनकि यो स्वयंको, चेतन सत्ताको प्रत्यक्ष वाचक हो। यसले ब्रह्मलाई जीवको परम ‘स्व’ (Self) को रूपमा चिनाउँछ, जसलाई कुनै पनि जड वा अचेतन वस्तुसँग तुलना गर्न सकिँदैन।

२. आत्माको स्वरूप र ब्रह्मसँगको अभेद: ‘आत्म’ शब्दले जीवको आन्तरिक, चेतन र अपरिवर्तनीय स्वरूपलाई जनाउँछ। यो शरीर, मन, बुद्धि वा इन्द्रियहरूभन्दा भिन्न, साक्षी र प्रकाशक सत्ता हो। जब श्रुतिले ब्रह्मलाई ‘आत्मा’ भन्छ, यसले ब्रह्म पनि परम चेतन, सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् सत्ता हो भन्ने स्पष्ट पार्छ। जड प्रकृति वा कुनै पनि भौतिक तत्व कहिल्यै ‘आत्मा’ हुन सक्दैन। यस सूत्रले ब्रह्मलाई जड कारण मान्ने साङ्ख्य दर्शनको मतलाई खण्डन गर्दै, ब्रह्मलाई चेतन र आत्मस्वरूप नै मान्नुपर्ने दार्शनिक अनिवार्यतालाई स्थापित गर्दछ।

३. महावाक्य ‘तत्त्वमसि’ को प्रासङ्गिकता: यस सूत्रको दार्शनिक गहिराइ उपनिषद्का महावाक्यहरू, विशेषगरी ‘तत्त्वमसि’ (त्यो तिमी हौ) सँग जोडिएको छ। जब श्रुतिले जीवलाई ‘तत्’ (ब्रह्म) सँग अभेद देखाउँदै ‘आत्मा’ भन्छ, तब यसले जीव र ब्रह्मको एकात्मकतालाई पुष्टि गर्छ। यदि ब्रह्म गौण अर्थमा जड प्रकृति हुन्थ्यो भने, जीवको ब्रह्मसँगको अभेदको उपदेश निरर्थक हुने थियो। ‘आत्म’ शब्दको प्रयोगले ब्रह्मलाई जीवको परम ‘स्व’ को रूपमा, चेतन र आनन्दमय सत्ताको रूपमा स्थापित गर्छ, जसले जीवलाई आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो भन्ने बोध गराउँछ। यसरी, यो सूत्रले ब्रह्मको चेतन स्वरूप र जीवसँगको त्यसको अभेद सम्बन्धलाई दार्शनिक रूपमा सुदृढ गर्दछ।

▰ सूत्र 1.1.7

संस्कृत: तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्

IAST: *Tanniṣṭhasya mokṣopadeśāt*

नेपाली अर्थ: त्यसमा (ब्रह्ममा) निष्ठा राख्नेलाई मोक्ष (Liberation) को उपदेश दिइएकोले।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद्मा 'सत्' मा निष्ठा राख्ने व्यक्तिलाई मोक्ष प्राप्त हुन्छ भनी उपदेश दिइएको छ। यदि 'सत्' ले जड प्रधानलाई जनाउने भए, त्यसमा निष्ठा राख्दा मोक्ष कसरी प्राप्त हुन्थ्यो? जड वस्तुको ज्ञान वा त्यसमा गरिने निष्ठाले अज्ञानको बन्धनबाट मुक्ति दिलाउन सक्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

- **तन्निष्ठस्य (Tat-nishthasya):** त्यसमा (त्यो 'सत्' वा ब्रह्ममा) निष्ठा वा एकाग्रता राख्ने साधकको ।
- **मोक्ष-उपदेशात् (Moksha-upadeshat):** मोक्षको उपदेश दिइएको हुनाले ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'लक्ष्य' र 'फल' को सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ। मोक्ष भनेको बन्धनबाट पूर्ण स्वतन्त्रता हो। यदि जगतको मूल कारण 'जड' (Matter) हुन्थ्यो भने, त्यसको उपासना वा ज्ञानले मानिसलाई झन् बन्धनमा नै राख्थ्यो। चेतन तत्व (ब्रह्म) मा निष्ठा राख्नाले मात्र चेतनाको संकुचन हट्छ र मोक्ष प्राप्त हुन्छ। शास्त्रले 'त्यो' तत्वलाई जान्दा अमृतत्व (अमरता) मिल्छ भनेको छ, जुन केवल ब्रह्मको सन्दर्भमा मात्र सम्भव छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **एन्ट्रोपी र ऊर्जा (Entropy and Energy Awareness):** भौतिक विज्ञानको नियम अनुसार जड पदार्थ सधैँ 'Entropy' (अराजकता वा क्षय) तर्फ जान्छ। यदि हाम्रो निष्ठा वा पहिचान केवल जड शरीर वा पदार्थमा मात्र सीमित भयो भने, हामी पनि क्षय र दुःखकै चक्रमा रहन्छौँ। तर 'चेतना' (Information / Consciousness) यस्तो तत्व हो जसले पदार्थलाई व्यवस्थित गर्दछ। वैज्ञानिक दृष्टिले 'मोक्ष' लाई एउटा यस्तो अवस्था मान्न सकिन्छ जहाँ चेतना पदार्थको सीमा र 'Entropy' भन्दा माथि उठेर आफ्नो शुद्ध र अनन्त स्वरूपमा स्थित हुन्छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Liberation):** मनोवैज्ञानिक रूपमा 'बन्धन' भनेको गलत पहिचान (Misidentification) हो—आफूलाई आफ्नो समस्या, विचार र जड शरीर मान्नु। 'तन्निष्ठस्य' को अर्थ हो—आफ्नो ध्यानलाई परिवर्तनशील 'जड' विचारबाट हटाएर अपरिवर्तनीय 'चेतन' केन्द्रमा टिकाउनु। जब व्यक्तिले आफ्नो केन्द्र (Core) ब्रह्ममा पाउँछ, तब उ बाह्य परिस्थिति वा मानसिक उथलपुथलबाट 'मुक्त' (Liberated) महसुस गर्दछ। यो एक प्रकारको 'Psychological Freedom' हो, जहाँ व्यक्ति संसारमा रहेर पनि त्यसको प्रभावबाट स्वतन्त्र रहन्छ।

ब्रह्मसूत्र १.१.७, "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्", उपनिषद्का महावाक्यहरूको गहिरो अर्थलाई स्पष्ट पार्दै, ब्रह्मको स्वरूप र मोक्ष प्राप्तिको मार्गमाथि प्रकाश पार्दछ। यो सूत्रले विशेष गरी छान्दोग्य उपनिषद्मा वर्णित 'सत्' (परम सत्ता) मा निष्ठा राख्नेलाई मोक्षको उपदेश दिइएको प्रसंगलाई आधार बनाउँछ। यसले जड प्रधान (प्रकृति) लाई जगत्को मूल कारण मान्ने सांख्य दर्शनको मतलाई खण्डन गर्दै, चेतन ब्रह्म नै परम सत्य हो भन्ने वेदान्तको सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ।

१. ब्रह्मनिष्ठा र मोक्षको सम्बन्ध: यो सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि मोक्ष (आत्यन्तिक दुःख निवृत्ति र परमानन्द प्राप्ति) केवल ब्रह्ममा दृढ निष्ठा (एकाग्रता र समर्पण) राख्नाले मात्र सम्भव छ। यदि जगत्को मूल कारण अचेतन प्रधान हुन्थ्यो भने, त्यसमा निष्ठा राख्नाले मोक्षको उपदेश दिनु निरर्थक हुन्थ्यो। आचार्य शंकरका अनुसार, अज्ञानको बन्धनबाट मुक्ति पाउनका लागि चेतन ब्रह्मको ज्ञान र त्यसमा अटल स्थिति अपरिहार्य छ, किनकि जड वस्तुको ज्ञानले अज्ञानलाई हटाउन सक्दैन।

२. सांख्य मतको खण्डन: ब्रह्मसूत्रको यो भाग सांख्य दर्शनको प्रधान कारणवादको विरुद्धमा तर्क प्रस्तुत गर्दछ। सांख्यले प्रकृतिलाई जगत्को मूल कारण मान्छ, जुन अचेतन र त्रिगुणात्मक छ। तर, उपनिषद्हरूले मोक्षको लागि जुन 'तत्' (त्यो) मा निष्ठा राख्न भनिएको छ, त्यो चेतन र सर्वज्ञ हुनुपर्छ। रामानुजाचार्यले पनि यस सूत्रलाई ब्रह्मको सर्वज्ञता र सर्वशक्तिमत्ताको प्रमाणको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जसले गर्दा उहाँमा निष्ठा राख्नाले जीवले मोक्ष प्राप्त गर्न सक्छ।

३. उपनिषदीय प्रमाणको महत्त्व: यस सूत्रले वेदान्त दर्शनमा श्रुति (उपनिषद्) को प्रामाणिकतालाई जोड दिन्छ। छान्दोग्य उपनिषद्को "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (हे सौम्य, यो जगत् पहिले सत् मात्र थियो) र "तत्त्वमसि" (तँ त्यो नै होस्) जस्ता महावाक्यहरूले ब्रह्मलाई नै परम सत्य र मोक्षको आधार मान्दछन्। यसरी, ब्रह्मसूत्रले उपनिषद्का यी शिक्षाहरूलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्दै, ब्रह्म नै एकमात्र मोक्षदाता हो भन्ने सिद्धान्तलाई सुदृढ पार्दछ।

सूत्र 1.1.8

संस्कृत: हेयत्वावचनाच्च

IAST: *Heyatvāvacanācca*

नेपाली अर्थ: र त्यसको (सत्को) हेय (Rejectable) हुनुको कुनै वचन नभएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा 'सत्' लाई कहिँ पनि त्याज्य भनिएको छैन। यदि 'सत्' ले जड प्रधानलाई जनाउने भए, ज्ञानी व्यक्तिले त्यसलाई त्याग्नुपर्ने हुन्थ्यो। तर श्रुतिले 'सत्' लाई परम सत्य (Ultimate Reality) को रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। उपनिषद्ले सधैँ 'सत्' लाई प्राप्तिको अन्तिम लक्ष्यको रूपमा देखाएको छ, न कि त्याग्नुपर्ने भ्रमका रूपमा।

शाब्दिक अर्थ:

- **हेयत्व (Heyatva):** त्याग्न योग्य हुनु (त्याज्य भाव) ।
- **अ-वचनात् (A-vachanat):** (शास्त्रमा) वचन नभएको हुनाले ।

- **च (Cha):** र ।

चुरो अर्थ (Essence): वेदान्तमा 'सत्य' दुई प्रकारका हुन्छन्: एउटा साधन (साधन) र अर्को साध्य (लक्ष्य)। यदि 'सत्' भन्नाले साङ्ख्यको जड प्रकृति हुन्थ्यो भने, मुमुक्षु (मोक्ष चाहने) का लागि त्यो 'हेय' वा त्याज्य हुनुपर्थ्यो, किनकि जड तत्वले मुक्ति दिँदैन। तर शास्त्रले 'सत्' लाई नै आत्मज्ञानको आधार मानेको छ। अतः 'सत्' जड प्रकृति होइन, यो स्वयम् ब्रह्म हो, जुन कहिल्यै त्याज्य हुँदैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **सूचनाको अविनाशी सिद्धान्त (Information Conservation in Physics):** विज्ञानमा 'Fundamental Truths' वा 'Universal Constants' (जस्तै प्रकाशको गति) लाई कहिल्यै 'Discard' वा त्याग्न सकिँदैन, किनकि ती बिना भौतिक संरचनाको व्याख्या नै असम्भव हुन्छ। यो सूत्रले भन्छ कि 'सत्' त्यो आधारभूत सत्य हो जसलाई हटाउन वा त्याग्न मिल्दैन। जसरी भौतिक विज्ञानमा ऊर्जालाई अस्तित्वबाट मेटाउन सकिँदैन, आध्यात्मिक विज्ञानमा 'सत्' (Existence) लाई 'हेय' मान्न सकिँदैन किनभने त्यो नै सबैको आधार हो।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Acceptance of Reality):** मनोवैज्ञानिक स्वास्थ्यको लागि 'Reality Testing' अनिवार्य छ। मानिसले आफ्नो अस्तित्वको आधारभूत सत्य (Core Identity) लाई 'Reject' वा 'Deny' गर्न खोज्दा मानसिक विकारहरू उत्पन्न हुन्छन्। यो सूत्रले 'आत्म-स्वीकृति' (Self-Acceptance) को संकेत गर्छ। 'सत्' (आफ्नो वास्तविक चेतन अस्तित्व) लाई त्याग्न योग्य नमान्नुको अर्थ हो—आफ्नो भित्रको शुद्ध चेतनालाई स्वीकार गर्नु। जब व्यक्तिले आफ्नो मौलिक 'सत्' स्वरूपलाई त्याज्य ठान्दैन, तब ऊ आत्म-घृणा वा हीनताबोधबाट मुक्त भई मानसिक पूर्णता प्राप्त गर्दछ।

यो सूत्र "हेयत्वावचनाच्च" ब्रह्मसूत्रको १.१.८ हो, जसले ब्रह्मको स्वरूपलाई अझ स्पष्ट पार्दै सांख्य दर्शनको प्रधान (प्रकृति) भन्दा भिन्न देखाउँछ। यस सूत्रले श्रुतिमा वर्णित 'सत्' लाई त्याज्य वा हेय नभनिएको तर्क प्रस्तुत गर्दछ, जसले गर्दा 'सत्' लाई जड प्रधान मान्ने सांख्य मत खण्डित हुन्छ। वेदान्त दर्शनमा ब्रह्म नै परम सत्य र प्राप्तव्य भएकाले, त्यसलाई कहिल्यै त्याग्न सकिँदैन। यो सूत्रले ब्रह्मको अहेयत्व (non-rejectability) लाई स्थापित गर्दछ।

१. शंकराचार्यको अद्वैत दृष्टिकोण: आचार्य शंकरका अनुसार, ब्रह्म नै एकमात्र सत्य हो र यो नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त स्वभावको छ। श्रुतिले 'सत्' लाई कहिल्यै त्याज्य (हेय) भनेको छैन, बरु यसलाई जान्नुपर्ने र प्राप्त गर्नुपर्ने परम लक्ष्यको रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। यदि 'सत्' सांख्यको जड प्रधान हुन्थ्यो भने, त्यो प्रकृतिजन्य र परिवर्तनशील भएकाले मोक्षको लागि त्याज्य हुन्थ्यो। तर उपनिषद्हरूले 'सत्' लाई अविद्याको बन्धनबाट मुक्त गराउने परमार्थिक सत्ता मानेकाले, यसलाई हेय मान्न सकिँदैन।

२. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यले सगुण ब्रह्मलाई परम सत्य मान्नुहुन्छ, जुन कल्याणगुणहरूको सागर हो र सबै जीवहरूको परम आश्रय हो। उहाँका अनुसार, 'सत्' शब्दले सगुण ब्रह्मलाई नै जनाउँछ, जसलाई भक्तहरूले प्रेमपूर्वक प्राप्त गर्न चाहन्छन्। यस्तो परमेश्वरलाई कहिल्यै त्याज्य भन्न सकिँदैन, किनकि उहाँ नै सम्पूर्ण सृष्टि, स्थिति र संहारका कारण हुनुहुन्छ। सांख्यको प्रधान जड र अचेतन भएकाले, त्यो जीवको परम पुरुषार्थ (मोक्ष) को लक्ष्य हुन सक्दैन, न त त्यो कहिल्यै अहेय हुन सक्छ।

३. ब्रह्मको स्वरूप र मोक्ष: यो सूत्रले ब्रह्मको स्वरूपलाई अहेय (अत्याज्य) को रूपमा परिभाषित गर्दछ। मोक्षको अर्थ अविद्या र बन्धनबाट मुक्ति पाउनु हो, र यो मुक्ति ब्रह्मको ज्ञानबाट मात्र सम्भव छ। यदि 'सत्' लाई त्याज्य मानिन्थ्यो भने, त्यसको ज्ञानले मुक्ति दिन सक्दैनथ्यो। श्रुतिहरूले 'सत्' लाई 'आत्म' र 'ब्रह्म' को रूपमा प्रस्तुत गर्दै यसको ज्ञानलाई नै परम पुरुषार्थ मानेका छन्। अतः, 'सत्' जड प्रधान नभई, स्वयं ब्रह्म हो, जुन जीवको परम प्राप्तव्य र कहिल्यै त्याज्य नहुने परम सत्ता हो।

सूत्र 1.1.9

संस्कृत: स्वाप्ययात्

IAST: *Svāpyayāt*

नेपाली अर्थ: सुषुप्ति (Deep Sleep) मा जीवात्माको स्वस्वरूपमा लय हुनाले।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद् (६.८.१) मा भनिएको छ कि गाढ निद्रामा जीवात्मा 'सत्' मा विलीन हुन्छ। चेतन जीवात्मा जड तत्त्वमा विलीन हुन सक्दैन। चेतन तत्त्व चेतनमा नै विलीन हुन्छ। 'स्व' भन्नाले यहाँ आफ्नो वास्तविक स्वरूप 'ब्रह्म' बुझिन्छ र 'अप्यय' को अर्थ लय हुनु हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **स्व (Sva):** आफ्नो वास्तविक स्वरूप (आत्मा/ब्रह्म) मा।
- **अप्ययात् (Apyayāt):** विलीन हुने वा मिल्ने हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले गहिरो निद्राको अनुभवलाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। दैनिक जीवनमा हामी जाग्रत र स्वप्न अवस्थामा बाह्य र आन्तरिक जगतसँग जोडिएका हुन्छौँ। तर 'सुषुप्ति' (Deep Sleep) मा हाम्रा सबै इन्द्रिय र मन शान्त हुन्छन्। त्यस अवस्थामा जीवात्मा कतै बाहिर जाँदैन, बरु आफ्नै मूल स्रोत 'सत्' मा विश्राम गर्दछ। यदि त्यो स्रोत जड प्रकृति हुन्थ्यो भने, निद्राबाट बिउँझिँदा हामीलाई स्फूर्ति र चेतनाको बोध हुने थिएन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **न्युरोसाइन्स र मस्तिष्कको विश्राम (Neuroscience & Restorative States):** विज्ञानले गहिरो निद्रा (Non-REM Sleep) लाई मस्तिष्कको 'Maintenance' र 'Memory Consolidation' को समय मान्दछ। यस समयमा मस्तिष्कले बाह्य 'Data Processing' बन्द गरेर आन्तरिक सन्तुलन कायम गर्दछ। 'स्वाप्ययात्' लाई न्युरोवैज्ञानिक दृष्टिले हेर्दा, यो यस्तो अवस्था हो जहाँ 'System' आफ्नो 'Default Mode' वा 'Baseline' मा फर्कन्छ। चेतनाको यो लयले नै शरीर र मस्तिष्कलाई पुनः ऊर्जा प्रदान गर्दछ, जसले यो सिद्ध गर्छ कि हाम्रो मूल आधार एउटा असीमित ऊर्जावान् चेतन तत्व हो।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Subconscious & The Self):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, निद्रा एउटा यस्तो अवस्था हो जहाँ 'Ego' (अहंकार) अस्थायी रूपमा विलीन हुन्छ। जाग्रत अवस्थाको तनाव र पहिचानबाट मुक्त भएर जब व्यक्ति आफ्नो 'Core Self' मा पुग्छ, तब मात्र उसले वास्तविक शान्तिको अनुभव गर्छ। यो सूत्रले भन्छ कि हाम्रो साँचो घर 'जड' संसार होइन, बरु भित्रको 'चेतन' तत्व हो। निद्रामा हुने यो 'लय' ले मानसिक स्वास्थ्यका लागि आवश्यक 'Reset' प्रदान गर्दछ, जुन केवल आफ्नो वास्तविक स्वरूपसँगको मिलनले मात्र सम्भव छ।

यो सूत्रले गहिरो निद्रा (सुषुप्ति) को अवस्थालाई ब्रह्मको स्वरूप बुझ्नका लागि एक महत्त्वपूर्ण दृष्टान्तको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले देखाउँछ कि जीवात्माको वास्तविक स्वरूप ब्रह्मसँग अभिन्न छ, जहाँ सबै द्वैत र सांसारिक बन्धनहरू अस्थायी रूपमा विलीन हुन्छन्। यो अवस्थाले आत्माको शुद्ध, अद्वैत स्वरूपको झलक प्रदान गर्दछ, जुन जाग्रत र स्वप्न अवस्थामा मायाले ढाकिएको हुन्छ।

१. अद्वैत वेदान्तको परिप्रेक्ष्यमा सुषुप्ति: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, सुषुप्ति अवस्थामा जीवात्मा आफ्नो कारण शरीरमा लीन हुन्छ र ब्रह्मसँग एकत्वको अनुभव गर्दछ। यस अवस्थामा मन र इन्द्रियहरू निष्क्रिय हुन्छन्, जसले गर्दा जीवात्माले आफ्नो वास्तविक, शुद्ध चैतन्य स्वरूपको अनुभव गर्छ। यो अनुभव अस्थायी भए पनि, यसले जीवात्मा र ब्रह्मको मूलभूत एकतालाई प्रमाणित गर्दछ, जहाँ कुनै भेद रहँदैन।

२. विशिष्टाद्वैत र द्वैत दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनले सुषुप्तिलाई जीवात्माको ब्रह्ममा पूर्ण विलय नभई, ब्रह्मको आश्रयमा विश्राम गर्ने अवस्था मान्दछ। जीवात्मा ब्रह्मको अंश भए पनि, यसको पृथक् अस्तित्व कायम रहन्छ। माध्वाचार्यको द्वैत दर्शन अनुसार, सुषुप्तिमा जीवात्माले परमेश्वरको सान्निध्यमा आनन्द अनुभव गर्दछ, तर यसको पृथक् अस्तित्व कहिल्यै समाप्त हुँदैन। यो अवस्थाले जीवात्माको परमेश्वरप्रतिको निर्भरतालाई उजागर गर्दछ।

३. व्यावहारिक र आध्यात्मिक महत्त्व: सुषुप्तिको अनुभवले हामीलाई जाग्रत अवस्थामा पनि आफ्नो वास्तविक स्वरूपको खोजी गर्न प्रेरित गर्दछ। यो अवस्थाले मन र इन्द्रियहरूको अधीनताबाट मुक्तिको सम्भावना देखाउँछ। आध्यात्मिक साधकहरूका लागि, सुषुप्ति एक प्रकारको ध्यानको अवस्था हो जहाँ मन शान्त हुन्छ र आत्माले आफ्नो शुद्ध स्वरूपको अनुभव गर्न सक्छ। यसले सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति र आत्मज्ञान प्राप्तिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 1.1.10

संस्कृत: गतिसामान्यात्

IAST: *Gatisāmānyāt*

नेपाली अर्थ: गति (Understanding) को समानता भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: सबै वेदान्त वाक्यहरूमा एकरूप दृष्टिकोण पाइन्छ कि ब्रह्म नै जगत्को कारण हो। विभिन्न उपनिषद्हरूमा 'सत्', 'आत्मा', 'ब्रह्म' आदि शब्दहरूले एउटै परम तत्त्व (Supreme Reality) लाई जनाउँछन्। यसलाई 'गति' भनिएको छ, जसको अर्थ ज्ञान वा बुझाइ हो। सबै श्रुतिहरूको अन्तिम निष्कर्षमा कुनै विरोधाभास छैन।

शाब्दिक अर्थ:

- **गति (Gati):** ज्ञान, बुझाइ वा मार्ग (प्रतिपत्ति) ।
- **सामान्यात् (Sāmānyāt):** समानता भएको हुनाले वा एकरूपताका कारण ।

चुरो अर्थ (Essence):

यो सूत्रले 'युनिभर्सल कन्सेन्सस' (Universal Consensus) को कुरा गर्दछ। यदि उपनिषद्का भिन्न-भिन्न शाखाहरूले सृष्टिको कारणका बारेमा फरक-फरक कुरा गरेका भए भ्रम पैदा हुन सक्थ्यो। तर, कतै 'आकाश' त कतै 'प्राण' भनिए तापनि ती सबैले संकेत गरेको दिशा (गति) एउटै चेतन ब्रह्म हो। सत्यको खोजीमा लागेका सबै ऋषिहरूको अनुभव र शास्त्रको वचनमा पूर्ण तालमेल हुनु नै ब्रह्मको सर्वव्यापकताको प्रमाण हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **वैज्ञानिक नियमको सार्वभौमिकता (Universality of Scientific Laws):** विज्ञानमा 'गतिसामान्यात्' लाई 'Universality' को सिद्धान्तसँग जोड्न सकिन्छ। जसरी गुरुत्वाकर्षणको नियम (Gravity) क्यानडामा पनि त्यही हुन्छ र नेपालमा पनि त्यही हुन्छ, त्यसरी नै परम सत्यको नियम सबै काल र परिस्थितिमा समान हुन्छ। वैज्ञानिकहरूले एउटै घटनालाई विभिन्न कोणबाट अध्ययन गरे पनि अन्तिम सत्य (जस्तै: E=mc2) मा सबैको सहमति हुन्छ। यो सूत्रले आध्यात्मिक सत्य पनि वैज्ञानिक तथ्य जस्तै सार्वभौमिक र एकरूप छ भन्ने पुष्टि गर्दछ।

- **मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Consistency):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, जब कुनै व्यक्तिको अनुभव, तर्क र प्रमाण (शास्त्र) बीच एकरूपता हुन्छ, तब मात्र उसले 'मानसिक स्थिरता' प्राप्त गर्दछ। 'गतिसामान्यात्' ले 'Cognitive Congruence' को अवस्थालाई जनाउँछ। विभिन्न मानसिक अवस्था वा अनुभूतिहरू भए पनि ती सबैको केन्द्रमा एउटै 'Self' (स्व) रहेको बोध हुनु मनोवैज्ञानिक स्वास्थ्यका लागि अनिवार्य छ। यो एकरूपताले मानिसलाई द्विविधा (Confusion) बाट मुक्त गरी एउटै निश्चित लक्ष्यमा केन्द्रित हुन मद्दत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.१.१०, "गतिसामान्यात्", ले वेदान्तका विभिन्न ग्रन्थहरूमा ब्रह्मको स्वरूप र जगत्को कारणबारे पाइने एकरूपतालाई उजागर गर्दछ। यस सूत्रले श्रुतिहरू (उपनिषद्हरू) बीचको बाह्य भिन्नताका बाबजुद तिनीहरूको आन्तरिक अभिप्राय (तात्पर्य) सधैं एउटै परम सत्य, ब्रह्ममा केन्द्रित रहेको पुष्टि गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनको समग्रता र अविरोधी स्वभावलाई स्थापित गर्दछ, जहाँ सबै ज्ञानको मार्ग अन्ततः एउटै गन्तव्यमा पुग्छ।

१. श्रुतिहरूको एकरूपता र ब्रह्मको सर्वोपरिता (Uniformity of Scriptures and Supremacy of Brahman):

शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रलाई व्याख्या गर्दै भन्नुहुन्छ कि उपनिषद्का विभिन्न शाखाहरूमा 'सत्', 'आत्मा', 'ब्रह्म' जस्ता शब्दहरू प्रयोग गरिए पनि ती सबैले एउटै निर्गुण, निराकार ब्रह्मलाई नै जनाउँछन्। जसरी विभिन्न नदीहरू अन्ततः एउटै समुद्रमा मिसिन्छन्, त्यसरी नै सबै श्रुतिहरू ब्रह्मको ज्ञानमा एकरूप छन्। यो एकरूपताले ब्रह्मको सर्वोपरिता र अद्वितीयतालाई प्रमाणित गर्दछ, जहाँ अन्य कुनै पनि तत्त्वलाई जगत्को परम कारण मान्न सकिँदैन।

२. अविरोध सिद्धान्त र समन्वयाध्याय (Principle of Non-Contradiction and Samanvayadhyaya):

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको समन्वयाध्याय (पहिलो अध्याय) अन्तर्गत पर्दछ, जसको मुख्य उद्देश्य नै श्रुतिहरूका बीचमा देखिने विरोधाभासहरूलाई समाधान गरी तिनीहरूको ब्रह्ममा एकरूपता स्थापित गर्नु हो। रामानुजाचार्यले पनि यस सूत्रलाई स्वीकार गर्दै भन्नुहुन्छ कि यद्यपि उपनिषद्हरूले सगुण ब्रह्मका विभिन्न स्वरूपहरूको वर्णन गर्छन्, ती सबै स्वरूपहरू अन्ततः एउटै परम पुरुष, नारायणमा नै एकीकृत हुन्छन्। यसरी, 'गतिसामान्यात्' ले वेदान्तको 'समन्वय' सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ, जहाँ सबै ज्ञानको धारा ब्रह्ममा नै मिल्दछ।

३. ज्ञानको मार्ग र परम लक्ष्य (Path of Knowledge and Ultimate Goal):

यस सूत्रले ज्ञानको मार्गमा 'गति' (Understanding/Movement) को महत्त्वलाई दर्शाउँछ। सबै उपनिषद्हरूले विभिन्न दृष्टिकोणबाट ब्रह्मको वर्णन गरे पनि, तिनीहरूको अन्तिम लक्ष्य (परमार्थ) एउटै ब्रह्मको साक्षात्कार गराउनु हो। यसलाई 'ज्ञानयोग' को सन्दर्भमा बुझ्न सकिन्छ, जहाँ साधकले विभिन्न श्रुतिहरूको अध्ययन र मनन गरी अन्ततः ब्रह्मको एकत्वलाई अनुभव गर्दछ। यसरी, 'गतिसामान्यात्' ले आध्यात्मिक यात्रामा ज्ञानको एकरूपता र परम लक्ष्यको स्पष्टतालाई जोड दिन्छ।

सूत्र 1.1.11

संस्कृत: श्रुतत्वाच्च

IAST: *Śrutatvācca*

नेपाली अर्थ: र श्रुतिमा प्रत्यक्ष रूपमा भनिएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिले प्रत्यक्ष रूपमा भनेको छ कि 'सत्' नै ब्रह्म हो। छान्दोग्य उपनिषद् (६.२.१) मा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' अर्थात् 'सृष्टिको प्रारम्भमा सत् मात्र थियो, एक र अद्वितीय।' यसले प्रष्ट पार्छ कि जगतको कारण कुनै जड तत्व होइन, बरु त्यो अद्वितीय चेतन सत्ता नै हो जसलाई शास्त्रले बारम्बार उद्घोष गरेको छ।

शाब्दिक अर्थ:

- **श्रुतत्वात् (Shrutatvat):** श्रुति (वेद) मा स्पष्ट वर्णन गरिएको हुनाले ।
- **च (Cha):** र (यसभन्दा अघिका तर्कहरूलाई थप बल प्रदान गर्न) ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'शब्दानुशासन' र 'प्रत्यक्ष प्रमाण' को कुरा गर्दछ। जब कुनै विषयमा धेरै तर्कहरू गरिन्छ, अन्त्यमा 'Final Authority' को आवश्यकता पर्दछ। यहाँ 'श्रुतत्वात्' ले भन्छ कि केवल तर्कले मात्र होइन, ऋषिहरूले प्रत्यक्ष अनुभूति गरी

लिपिबद्ध गरेका शब्दहरूले पनि 'सत्' र 'ब्रह्म' को अभिन्नतालाई नै पुष्टि गर्दछन्। 'एकमेवाद्वितीयम्' भन्नुको अर्थ यो हो कि ब्रह्म बाहेक अर्को कुनै स्वतन्त्र सत्ता (जस्तै साङ्ख्यको प्रधान) छैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **वैज्ञानिक प्रमाण र संहिताबद्धता (Scientific Evidence and Documentation):** विज्ञानमा कुनै पनि सिद्धान्त तब मात्र स्थापित हुन्छ जब त्यसको 'Direct Observation' वा 'Documented Evidence' हुन्छ। 'श्रुतत्वात्' लाई विज्ञानको **'Empirical Evidence'** सँग तुलना गर्न सकिन्छ। जसरी भौतिक शास्त्रमा स्थापित नियमहरू (Laws of Physics) लाई अन्तिम प्रमाण मानिन्छ, आध्यात्मिक अनुसन्धानमा श्रुतिलाई 'Proven Facts' को रूपमा लिइन्छ। यसले ज्ञानको परम्परामा 'डेटा' (Data) र 'रेकर्ड' (Record) को महत्वलाई दर्शाउँछ, जसले अनुमानको भरमा हुने भ्रमलाई निवारण गर्दछ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Validation and Certainty):** मनोवैज्ञानिक रूपमा मानिसलाई कुनै पनि कुरामा दृढ विश्वास (Conviction) हुनका लागि 'External Validation' वा 'Authorized Source' को आवश्यकता पर्छ। अनिश्चितता (Ambiguity) ले तनाव र चिन्ता पैदा गर्छ। जब व्यक्तिले शास्त्र वा गुरुको वचनबाट 'सत्य' को प्रत्यक्ष प्रमाण पाउँछ, तब उसको मनमा रहेको संशय (Doubt) समाप्त हुन्छ। यो सूत्रले **'Cognitive Certainty'** प्रदान गर्दछ, जसले साधकलाई आफ्नो मार्गमा अडिग रहन र मानसिक रूपमा 'Safe and Secure' महसुस गर्न मद्दत गर्दछ।

यो सूत्र, 'श्रुतत्वाच्च' (श्रुतिमा प्रत्यक्ष रूपमा भनिएकोले), ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण आधारशिला हो जसले वेदान्त दर्शनमा श्रुतिको अकाट्य प्रामाणिकतालाई स्थापित गर्दछ। यसले ब्रह्मको स्वरूप र जगत्को कारणसम्बन्धी ज्ञान केवल तर्क वा अनुमानबाट प्राप्त गर्न नसकिने, बरु उपनिषद्हरूजस्ता श्रुति ग्रन्थहरूको प्रत्यक्ष कथनबाट मात्र सम्भव हुने कुरामा जोड दिन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मको अद्वितीय सत्तालाई श्रुतिको प्रमाणद्वारा पुष्टि गर्दै, अन्य कुनै पनि लौकिक वा तार्किक प्रमाणभन्दा श्रुतिलाई उच्च स्थान दिन्छ।

१. श्रुतिको प्रामाणिकता र ब्रह्मज्ञानको स्रोत:

वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्ने प्रमुख र अन्तिम स्रोत श्रुति (वेद र उपनिषद्) लाई मानिन्छ। 'श्रुतत्वाच्च' सूत्रले यही सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ। आचार्य शंकरका अनुसार, ब्रह्म अलौकिक र अतीन्द्रिय विषय भएकाले यसलाई इन्द्रियहरू वा केवल तर्कद्वारा जान्न सकिँदैन। श्रुतिले ब्रह्मको प्रत्यक्ष अनुभव गरेका ऋषिहरूको वाणी भएकाले यसलाई स्वतः प्रमाण मानिन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मको परिभाषा र विशेषताहरू श्रुतिमा स्पष्ट रूपमा वर्णित भएकोले, त्यसलाई नै अन्तिम सत्यको रूपमा स्वीकार गर्नुपर्ने तर्क प्रस्तुत गर्दछ।

२. तर्कको सीमा र श्रुतिको सर्वोच्चता:

यस सूत्रले तर्कको सीमालाई पनि स्पष्ट पार्दछ। यद्यपि तर्कले ज्ञान प्राप्त गर्नमा सहायक भूमिका खेल्छ, ब्रह्मजस्तो अतीन्द्रिय विषयमा केवल तर्क अपर्याप्त हुन्छ। तर्क विभिन्न व्यक्ति र परिस्थिति अनुसार फरक हुन सक्छ, जसले गर्दा कुनै निश्चित निष्कर्षमा पुग्न गाह्रो हुन्छ। श्रुति भने शाश्वत र अपरिवर्तनीय सत्यको उद्घोषक भएकाले यसले ब्रह्मसम्बन्धी ज्ञानमा स्थिरता र निश्चितता प्रदान गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि श्रुतिलाई ब्रह्मको ज्ञानको लागि अपरिहार्य मानेका छन्, यद्यपि उहाँले ब्रह्मलाई सगुण र विशिष्ट मान्नुहुन्छ।

३. 'सत्' को अवधारणा र उपनिषदीय प्रमाण:

'श्रुतत्वाच्च' सूत्रले विशेष गरी छान्दोग्य उपनिषद्को 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (सृष्टिको प्रारम्भमा सत् मात्र थियो, एक र अद्वितीय) जस्ता महावाक्यहरूलाई सन्दर्भित गर्दछ। यो 'सत्' नै ब्रह्म हो, जसबाट सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्ति भएको हो। यस सूत्रले श्रुतिमा 'सत्' लाई जगत्को मूल कारण र ब्रह्मको रूपमा प्रत्यक्ष रूपमा वर्णन गरिएकोले, यसलाई स्वीकार गर्नुपर्ने तर्क दिन्छ। यसले सांख्य दर्शनको 'प्रधान' (प्रकृति) वा अन्य कुनै जड तत्वलाई जगत्को मूल कारण मान्ने सिद्धान्तलाई खण्डन गर्दै, चेतन ब्रह्मलाई नै एक मात्र कारणको रूपमा स्थापित गर्दछ।

सूत्र 1.1.12

संस्कृत: आनन्दमयोऽभ्यासात्

IAST: *Ānandamayo'bhyāsāt*

नेपाली अर्थ: आनन्दमय (Full of Bliss) ब्रह्म हो, किनभने 'आनन्द' शब्दको पुनरावृत्ति (Repetition) भएको छ।

विस्तृत व्याख्या: तैत्तिरीय उपनिषद् (२.५) मा 'आनन्दमय' को वर्णन छ। यो जीवात्मा होइन, ब्रह्म नै हो, किनभने 'आनन्द' शब्दको बारम्बार प्रयोग भएको छ जसले ब्रह्मको

स्वरूप जनाउँछ। शास्त्रमा 'आनन्द' लाई ब्रह्मको लक्षण मानिएको छ र यसको 'अभ्यास' (पुनरावृत्ति) ले यसको पराकाष्ठा केवल परमात्मामा मात्र सम्भव छ भन्ने सिद्ध गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

- **आनन्दमयः (Anandamayah):** आनन्द स्वरूप वा प्रचुर आनन्दले युक्त सत्ता ।
- **अभ्यासात् (Abhyasat):** (शास्त्रमा) बारम्बार प्रयोग वा पुनरावृत्ति भएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'आनन्द' को स्रोत खोज्दछ। तैत्तिरीय उपनिषद्मा अन्नमय, प्राणमय, मनोमय र विज्ञानमय कोशहरूको व्याख्या पछि 'आनन्दमय' कोशको चर्चा गरिएको छ। यहाँ संशय हुनसक्छ कि के यो आनन्दमय पनि अन्य कोशहरू जस्तै विकार हो? तर सूत्रले भन्छ—होइन। ब्रह्मको सन्दर्भमा 'आनन्द' शब्द यति धेरै पटक दोहोरिएको छ कि यसले कुनै सीमित सुखलाई नभई अनन्त आनन्द स्वरूप 'ब्रह्म' लाई नै बुझाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **न्युरोकेमिस्ट्री र 'The Bliss State' (Neurochemistry and Peak Experience):** विज्ञानले आनन्दलाई डोपामाइन (Dopamine), सेरोटोनिन (Serotonin) वा इन्डोर्फिन (Endorphins) जस्ता न्यूरोट्रान्समिटरहरूको खेल मान्दछ। तर यी सबै 'क्षणिक' हुन्छन्। ब्रह्मसूत्रको 'आनन्दमय' अवस्था आधुनिक विज्ञानको **'Homeostasis'** को उच्चतम अवस्था वा **'Flow State'** सँग तुलनायोग्य छ, जहाँ कुनै बाह्य उत्तेजना बिना नै चेतना स्वयंमा तृप्त हुन्छ। 'अभ्यासात्' लाई वैज्ञानिक पद्धतिमा **'Consistency of Data'** मान्न सकिन्छ, जसले एउटै नतिजा बारम्बार आउँदा त्यसलाई 'सत्य' मान्दछ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Hierarchy of Happiness):** मनोवैज्ञानिक रूपमा मानिस सधैँ 'आनन्द' को खोजीमा हुन्छ। अब्राहम मास्लोको आवश्यकताको शृङ्खलामा 'Self-Actualization' पछि 'Self-Transcendence' आउँछ। यो सूत्रले भन्छ कि वास्तविक आनन्द बाह्य वस्तुमा होइन, आफ्नै आन्तरिक स्वरूपमा छ। 'अभ्यासात्' ले मनोवैज्ञानिक **'Conditioning'** वा **'Neuroplasticity'** लाई पनि संकेत गर्छ—जब मनले बारम्बार आनन्द स्वरूप ब्रह्मको चिन्तन गर्छ, तब त्यसले दुःखका पुराना 'Neural Pathways' लाई हटाएर स्थायी प्रसन्नता (Enduring Happiness) प्राप्त गर्दछ।

यो सूत्र ब्रह्मको स्वरूपलाई आनन्दमयको रूपमा स्थापित गर्दछ, विशेषगरी तैत्तिरीय उपनिषद्को सन्दर्भमा। यसले आनन्दमय कोशलाई जीवात्मा वा कुनै विकार नभई साक्षात् परब्रह्म नै हो भन्ने सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। आनन्दको पुनरावृत्तिले ब्रह्मको निरतिशय आनन्द स्वरूपलाई नै इंगित गर्दछ, जसले मोक्षको परम लक्ष्यलाई पनि दर्शाउँछ। यो विश्लेषणले अद्वैत, विशिष्टाद्वैत र द्वैत परम्पराका दृष्टिकोणहरूलाई समेट्ने प्रयास गर्दछ।

१. आनन्दमयको ब्रह्मत्व: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, तैत्तिरीय उपनिषद्मा वर्णित आनन्दमय कोशलाई ब्रह्म नै मानिन्छ। 'अभ्यासात्' (पुनरावृत्ति) शब्दले यसलाई समर्थन गर्दछ, किनभने उपनिषद्मा आनन्दलाई ब्रह्मको लक्षणको रूपमा बारम्बार उल्लेख गरिएको छ। यदि आनन्दमय जीवात्मा वा कुनै विकार भएको भए, त्यसलाई ब्रह्मको रूपमा बारम्बार वर्णन गरिने थिएन। यसरी, आनन्दमय ब्रह्मको स्वरूप हो, जीवात्माको होइन।

२. विशिष्टाद्वैत र द्वैतको दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि आनन्दमयलाई ब्रह्म नै मानिन्छ, तर जीवात्मा ब्रह्मको अंश भएकाले जीवात्मामा पनि आनन्दको गुण हुन्छ। तथापि, आनन्दमय कोशको पूर्णता र निरतिशयता केवल ब्रह्ममा मात्र सम्भव छ। मध्वाचार्यको द्वैत दर्शनले पनि आनन्दमयलाई ब्रह्म नै स्वीकार गर्दछ, जहाँ ब्रह्म आनन्दको पूर्ण स्वरूप हो र जीवात्मामा सीमित आनन्द हुन्छ। यसरी, सबै प्रमुख आचार्यहरू आनन्दमयको ब्रह्मत्वमा सहमत छन्, यद्यपि उनीहरूको व्याख्यामा सूक्ष्म भिन्नताहरू छन्।

३. आनन्दको पुनरावृत्तिको दार्शनिक महत्त्व: 'अभ्यासात्' शब्दले आनन्दको पुनरावृत्तिलाई जोड दिन्छ, जसको दार्शनिक महत्त्व गहिरो छ। यसले ब्रह्मको स्वरूप आनन्द हो भन्ने कुरालाई अकाट्य प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यो पुनरावृत्तिले ब्रह्मको निरपेक्ष, असीम र नित्य आनन्द स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ, जुन कुनै पनि लौकिक सुखभन्दा पर छ। यसले साधकलाई ब्रह्मको यस आनन्दमय स्वरूपको चिन्तन गर्न प्रेरित गर्दछ, जसबाट परम शान्ति र मोक्ष प्राप्त हुन्छ।

सूत्र 1.1.13

संस्कृत: विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्

IAST: *Vikāraśabdānneti cenna prācuryāt*

नेपाली अर्थ: यदि विकारवाचक प्रत्ययको कारण आनन्दमय ब्रह्म होइन भनिन्छ भने, होइन, किनभने 'मयट्' प्रत्ययले प्राचुर्य (Abundance) पनि जनाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: 'मयट्' प्रत्ययले सामान्यतया विकार जनाउँछ, तर 'प्राचुर्य' (पूर्णता) पनि जनाउँछ। 'आनन्दमय' को अर्थ 'आनन्दले परिपूर्ण' हो, जुन ब्रह्मको स्वरूप हो। 'आनन्दमय' को अर्थ 'आनन्दको विकार' होइन, बल्कि 'आनन्दले परिपूर्ण' सत्ता हो, जुन ब्रह्मको स्वरूप

हो। ब्रह्ममा दुःखको लेश मात्र पनि नभई केवल प्रचुर आनन्द हुने भएकाले यहाँ मयट् प्रत्यय प्राचुर्य अर्थमा प्रयोग भएको हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **विकार-शब्दात् (Vikara-shabdat):** विकार बुझाउने शब्द (मयट् प्रत्यय) भएकाले।
- **न (Na):** (ब्रह्म) होइन।
- **इति चेत् (Iti chet):** यदि यस्तो तर्क गरिन्छ भने।
- **न (Na):** होइन (त्यो तर्क सही छैन)।
- **प्राचुर्यात् (Prācuryāt):** किनभने यहाँ प्रचुरता वा पूर्णताको अर्थमा प्रयोग गरिएको छ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले एउटा महत्वपूर्ण भाषिक र दार्शनिक शङ्काको निवारण गर्दछ। तैत्तिरीय उपनिषद्मा अन्नमय, प्राणमय आदि शब्दहरू 'विकार' (पदार्थको रूपान्तरण) का रूपमा आएका छन्। त्यसैले कसैले 'आनन्दमय' लाई पनि जीवको विकार मान्न सक्छ। तर सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि ब्रह्म कुनै कुराको विकार वा रूपान्तरण होइन। ऊ स्वयं आनन्दको महासागर हो। यहाँ 'मय' शब्दले गुणको पराकाष्ठालाई जनाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र घनत्व (Physics and Density/Saturation):** विज्ञानमा हामी 'Saturation' (संतृप्ति) को कुरा गर्छौं। जब कुनै पदार्थमा कुनै गुण आफ्नो उच्चतम अवस्थामा पुग्छ, तब त्यो त्यसैको 'मय' (प्रचुर) हुन्छ। 'प्राचुर्यात्' लाई आधुनिक भौतिकीको **'Field Concentration'** सँग तुलना गर्न सकिन्छ। जसरी एउटा 'Electric Field' को केन्द्रमा ऊर्जाको घनत्व सर्वाधिक हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्म चेतनाको त्यो केन्द्र हो जहाँ आनन्दको घनत्व शतप्रतिशत हुन्छ। यो कुनै रासायनिक प्रतिक्रियाबाट बनेको 'By-product' (विकार) होइन, बरु यो मौलिक 'Fundamental Property' हो।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Peak Experiences):** मनोवैज्ञानिक अब्राहम मास्लोले **'Peak Experiences'** को व्याख्या गरेका छन्, जहाँ व्यक्तिले समय र सीमाभन्दा बाहिरको आनन्द महसुस गर्छ। यो सूत्रले भन्छ कि 'आनन्द' हाम्रो मनको विकार वा कुनै बाह्य उत्प्रेरणा (Stimulus) बाट पैदा भएको 'Dopamine spike' मात्र होइन। यो त हाम्रो चेतनाको 'प्रचुर' वा 'स्वभाविक' अवस्था हो। जब हामी मानसिक विकारहरू (चिन्ता, डर) बाट मुक्त हुन्छौँ, तब आफ्नो 'आनन्दमय' स्वरूप स्वतः प्रकट हुन्छ। यो 'Core Self' को गुण हो, बाह्य प्रभावको नतिजा होइन।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्र (१.१.१३) तैत्तिरीय उपनिषद्मा वर्णित ‘आनन्दमय’ शब्दको दार्शनिक व्याख्यामा केन्द्रित छ। यसले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई स्पष्ट पार्दै, शब्दको प्रयोगमा आउन सक्ने भ्रमलाई निवारण गर्दछ। ‘आनन्दमय’ शब्दको सही अर्थ बुझ्नु ब्रह्मको परमानन्द स्वरूपलाई आत्मसात् गर्नका लागि अपरिहार्य छ, जसले अद्वैत वेदान्तको निर्गुण ब्रह्मको अवधारणालाई थप सुदृढ बनाउँछ।

१. ‘मयट्’ प्रत्ययको द्वैध अर्थ र ब्रह्मको स्वरूप: यो सूत्रले ‘मयट्’ प्रत्ययको दुईवटा मुख्य अर्थहरू—‘विकार’ (modification) र ‘प्राचुर्य’ (abundance)—लाई स्पष्ट पार्दछ। यदि ‘आनन्दमय’ लाई ‘आनन्दको विकार’ मान्ने हो भने, ब्रह्म परिवर्तनशील र अनित्य हुनेछ, जुन वेदान्तको मूलभूत सिद्धान्तको विपरीत हो। त्यसैले, सूत्रले ‘प्राचुर्यात्’ (प्रचुरताका कारण) भन्दै ‘आनन्दमय’ को अर्थ ‘आनन्दले परिपूर्ण’ वा ‘आनन्दको प्रचुरता भएको’ भन्ने बुझाउँछ। यसले ब्रह्मलाई आनन्दको स्रोत वा उत्पादक नभई स्वयं आनन्दस्वरूप (essence of bliss) को रूपमा स्थापित गर्दछ।

२. शङ्कराचार्यको अद्वैतवादी व्याख्या: आचार्य शङ्करले यस सूत्रको व्याख्यामा ‘आनन्दमय’ लाई सगुण ब्रह्मको सन्दर्भमा स्वीकार गरे पनि, परमार्थतः निर्गुण ब्रह्म नै वास्तविक आनन्द हो भनी जोड दिनुहुन्छ। उहाँका अनुसार, ‘आनन्दमय’ कोष (sheath) को रूपमा वर्णन गरिएका अन्य कोषहरू (अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय) भन्दा भिन्न छ, किनकि यो ब्रह्मको निकटतम स्वरूप हो। तर, अन्तिम सत्य भनेको आनन्दमय कोषभन्दा परको निर्विशेष ब्रह्म नै हो, जुन कुनै पनि उपाधि वा प्रत्ययले सीमित हुँदैन। ‘प्राचुर्यात्’ भन्ने शब्दले ब्रह्मको असीमित र अविनाशी आनन्दलाई सङ्केत गर्दछ।

३. विशिष्टाद्वैत र द्वैत परम्पराको दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा ‘आनन्दमय’ लाई सगुण ब्रह्मको रूपमा स्वीकार गरिन्छ, जहाँ ब्रह्म आनन्दले युक्त हुनुहुन्छ र उहाँका गुणहरू सत्य हुन्। उहाँका लागि ‘आनन्दमय’ शब्दले ब्रह्मको सर्वोच्च गुणलाई जनाउँछ, जहाँ ‘मयट्’ प्रत्ययले कुनै विकार नभई ब्रह्मको स्वाभाविक आनन्दमयतालाई नै बुझाउँछ। मध्वाचार्यको द्वैत दर्शनमा पनि ब्रह्मलाई आनन्दले परिपूर्ण मानिन्छ र ‘आनन्दमय’ शब्दले ब्रह्मको पूर्ण आनन्द स्वरूपलाई नै पुष्टि गर्दछ। यसरी, विभिन्न वेदान्त परम्पराहरूले ‘प्राचुर्यात्’ भन्ने सिद्धान्तलाई आ-आफ्नो तरिकाले व्याख्या गर्दै ब्रह्मको आनन्दमय स्वरूपलाई स्वीकार गर्दछन्।

▰ सूत्र 1.1.14

संस्कृत: तद्धेतुव्यपदेशाच्च

IAST: *Taddhetuvyapadeśā cca*

नेपाली अर्थ: र उहाँ (ब्रह्म) आनन्दको हेतु (Cause) भनी घोषित भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: तैत्तिरीय उपनिषद् (२.७) मा भनिएको छ: 'यदि यो आकाशमा आनन्द नभएको भए, को प्राण धारण गर्थ्यो?' यसले ब्रह्मलाई नै सबै आनन्दको मूल कारण भनी घोषित गर्दछ।'एष ह्येवानन्दयाति' अर्थात् उहाँले नै सबैलाई आनन्दित तुल्याउनुहुन्छ। जसले अरूलाई आनन्द दिन्छ, उ स्वयं आनन्दको पूर्ण भण्डार हुनुपर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

- **तद्-हेतु (Tad-hetu):** त्यसको (आनन्दको) हेतु वा कारण।
- **व्यपदेशात् (Vyapadeśāt):** (शास्त्रमा) कथन वा घोषणा गरिएको हुनाले।
- **च (Cha):** र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'कारण र कार्य' (Cause and Effect) को सिद्धान्त प्रयोग गर्दछ। संसारमा प्राणीहरूले जुन स-साना सुख वा आनन्दको अनुभव गर्छन्, ती सबैको मूल स्रोत ब्रह्म नै हो। जसरी सूर्यको प्रकाशले चन्द्रमा चम्किन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मको परमानन्दको एक सानो अंश (कण) पाएर नै जीवहरू जीवित र हर्षित रहन्छन्। यदि मूल स्रोतमा आनन्द नहुने हो भने कार्य (जगत) मा आनन्दको अनुभूति हुनु असम्भव हुन्थ्यो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **ऊर्जाको स्रोत र एन्ट्रोपी (Source of Energy and Entropy):** थर्मोडाइनामिक्सको नियम अनुसार कुनै पनि 'System' लाई चलाउन ऊर्जाको स्रोत (Source) चाहिन्छ। जैविक प्रणालीमा 'Vitality' वा जीवन शक्ति टिकाइराख्न एउटा आन्तरिक 'Drive' को आवश्यकता पर्छ। 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' ले भन्छ कि चेतनाको त्यो आन्तरिक 'आनन्द' नै जीवन सञ्चालनको मूल ऊर्जा हो। वैज्ञानिक दृष्टिकोणले हेर्दा, यदि जैविक अस्तित्वमा 'Pleasure/Reward' को संयन्त्र नहुने हो भने जीवनको विकास (Evolution) र निरन्तरता सम्भव हुँदैनथ्यो। ब्रह्म त्यो 'Ultimate Reward System' को मूल हेतु हो।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Core of Motivation):** मनोविज्ञानमा 'Hedonic Treadmill' को अवधारणा छ, जहाँ मानिस बाह्य सुख खोज्दा खोज्दै कहिल्यै तृप्त हुँदैन। यो सूत्रले मनोवैज्ञानिक समाधान दिन्छ—सबै सुखको 'हेतु'

(Cause) बाहिर होइन, भित्र छ। जब व्यक्तिले बुझ्दछ कि बाह्य वस्तु त केवल 'Trigger' मात्र हुन् र वास्तविक आनन्द आफ्नै चेतनाबाट प्रकट भइरहेको छ, तब उसले बाह्य परनिर्भरता त्याग्छ। यसलाई **'Locus of Control'** आन्तरिक बनाउनु भनिन्छ, जसले मानिसलाई मानसिक रूपमा आत्मनिर्भर र सधैँ प्रसन्न (Self-motivated) बनाउँछ।

ब्रह्मसूत्र १.१.१४, "तद्धेतुव्यपदेशाच्च", ब्रह्म नै समस्त आनन्दको मूल कारण हो भन्ने उपनिषदीय घोषणालाई सुदृढ गर्दछ। यो सूत्रले जीवहरूले अनुभव गर्ने हरेक सुख र सन्तुष्टिको परम स्रोत ब्रह्म नै हो भन्ने अकाट्य तर्क प्रस्तुत गर्दछ। यसले ब्रह्मको स्वरूपलाई केवल सत् (अस्तित्व) र चित् (चेतना) मात्र नभई, आनन्द (परम सुख) को रूपमा पनि स्थापित गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्त हो।

१. **ब्रह्मको आनन्द स्वरूप (Brahman as Bliss Absolute):** यो सूत्रले तैत्तिरीय उपनिषद्को प्रमाणलाई उद्धृत गर्दै ब्रह्मलाई आनन्दको हेतु (कारण) भनी स्थापित गर्दछ। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई ब्रह्मको स्वरूपगत लक्षण (Svarupa-lakshana) को रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, ब्रह्म स्वयं आनन्दमय भएकाले मात्र अरूलाई आनन्द प्रदान गर्न सक्षम हुन्छ। जीवहरूले अनुभव गर्ने सीमित आनन्द ब्रह्मको असीम आनन्दको एक अंश मात्र हो।

२. **कार्यकारण सम्बन्धको दार्शनिक विश्लेषण (Philosophical Analysis of Cause and Effect):** रामानुजाचार्यले यस सूत्रलाई ब्रह्मको सगुण स्वरूप (Saguna Brahman) को पुष्टिमा प्रयोग गर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, यदि ब्रह्म आनन्दको कारण हो भने, कारणमा कार्यको गुण हुनुपर्छ। यसरी, संसारमा देखिने आनन्दको विविधता ब्रह्मको आनन्दमय स्वरूपबाट नै उत्पन्न भएको हो। यो सिद्धान्तले ब्रह्मलाई केवल निर्गुण (Nirguna) मात्र नभई, समस्त कल्याणकारी गुणहरूले युक्त (Saguna) पनि देखाउँछ।

३. **जीवको आनन्द प्राप्ति र मोक्ष (Attainment of Bliss by Jiva and Moksha):** यो सूत्रले जीवको परम लक्ष्य मोक्ष (Liberation) लाई पनि संकेत गर्दछ। जब जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई ब्रह्मसँग अभिन्न ठान्दछ र ब्रह्म नै समस्त आनन्दको स्रोत हो भन्ने कुराको साक्षात्कार गर्दछ, तब उसले सांसारिक दुःखबाट मुक्ति पाई शाश्वत आनन्द प्राप्त गर्दछ। यो ज्ञानले जीवलाई बाह्य विषयहरूमा आनन्द खोज्नुको सट्टा आन्तरिक रूपमा ब्रह्मको ध्यान गर्न प्रेरित गर्दछ, जुन वेदान्तको मुख्य शिक्षा हो।

▰ सूत्र 1.1.15

संस्कृत: मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते

IAST: *Māntravaṃikameva ca gīyate*

नेपाली अर्थ: र मन्त्र भागमा वर्णित ब्रह्म नै ब्राह्मण भागमा गाइएको छ।

विस्तृत व्याख्या: तैत्तिरीय उपनिषद्को मन्त्र भागमा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' भनी ब्रह्मको वर्णन गरिएको छ। त्यही ब्रह्म नै ब्राह्मण भागमा 'आनन्दमय' को रूपमा वर्णित छ।यसले मन्त्र र ब्राह्मण भागका बीचमा एकरूपता देखाउँछ र आनन्दमय शब्दले कुनै अर्को सत्तालाई नभई त्यही अनन्त ब्रह्मलाई नै बुझाउँछ भन्ने सिद्ध गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

- **मान्त्रवर्णिकम् (Māntra-varṇikam):** मन्त्र भागमा वर्णन गरिएको (सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म)।
- **एव (Eva):** नै।
- **च (Cha):** र।
- **गीयते (Gīyate):** गाइएको छ वा वर्णन गरिएको छ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले श्रुति भित्रको 'आन्तरिक सामञ्जस्य' (Internal Consistency) लाई स्पष्ट पार्छ। उपनिषद्का दुई फरक खण्डहरू—मन्त्र (संक्षिप्त सूत्र) र ब्राह्मण (विस्तृत व्याख्या)—बीच कुनै विरोधाभास छैन। मन्त्रमा जसलाई 'सत्य, ज्ञान र अनन्त' भनिएको छ, पछि उनैलाई 'आनन्दमय' भनिएको हो। यसले प्रमाणित गर्छ कि 'आनन्द' कुनै गुण मात्र होइन, बरु यो ब्रह्मको मूल स्वरूप (Ontological Reality) हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **सूचनाको एकरूपता र विज्ञान (Information Consistency and Science):** विज्ञानमा हामी 'Cross-validation' को प्रयोग गर्छौँ। यदि एउटै भौतिक नियम (जस्तै: Gravity) फरक-फरक गणितीय समीकरणहरूमा समान रूपमा लागू हुन्छ भने, त्यसलाई प्रमाणित मानिन्छ। 'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते' ले आध्यात्मिक डेटाको **'Cross-verification'** गर्दछ। मन्त्र (Abstract theory) र ब्राह्मण (Experimental detail) बीचको यो मेलले 'ब्रह्म' को अवधारणालाई एउटा 'Robust Scientific Model' को रूपमा स्थापित गर्छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Integration):** मनोवैज्ञानिक रूपमा 'Integration' भन्नाले व्यक्तिको विचार (Thought) र त्यसको अनुभूति (Feeling)

बीचको एकतालाई बुझिन्छ। मन्त्र 'ज्ञान' (Cognition) हो भने आनन्द 'अनुभूति' (Affect) हो। यो सूत्रले बताउँछ कि जहाँ पूर्ण ज्ञान हुन्छ, त्यहाँ स्वतः पूर्ण आनन्द हुन्छ। जब व्यक्तिको बौद्धिक बुझाइ र भावनात्मक अनुभव एकै ठाउँमा जोडिन्छन्, तब मात्र 'Psychological Wholeness' वा मानसिक पूर्णता प्राप्त हुन्छ।

यो सूत्रले वैदिक ग्रन्थहरूमा ब्रह्मको वर्णनमा पाइने आन्तरिक सामञ्जस्य (Internal Consistency) लाई उजागर गर्दछ। तैत्तिरीय उपनिषद्को मन्त्र भागमा ब्रह्मलाई 'सत्यं ज्ञानमनन्तं' (सत्य, ज्ञान र अनन्त) भनिएको छ भने, ब्राह्मण भागमा त्यसै ब्रह्मलाई 'आनन्दमय' (आनन्दले भरिएको) को रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसले ब्रह्मका विभिन्न स्वरूपहरू एकै परम सत्ताका अभिव्यक्ति हुन् भन्ने गहन दार्शनिक सत्यलाई स्थापित गर्दछ, जसले श्रुति (Vedic texts) को अखण्डतालाई पुष्टि गर्छ।

१. ब्रह्मको एकत्व र बहुआयामिक वर्णन (Unity of Brahman and Multi-dimensional Description):

ब्रह्मसूत्र १.१.१५ ले तैत्तिरीय उपनिषद्को मन्त्र भागमा वर्णित 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' र ब्राह्मण भागमा वर्णित 'आनन्दमय' ब्रह्म एकै हुन् भनी जोड दिन्छ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई स्पष्ट पार्दै भन्नुहुन्छ कि ब्रह्मको वर्णन विभिन्न शब्दहरूद्वारा गरिए पनि, ती सबैले एउटै निर्गुण (Attributeless) र निराकार (Formless) ब्रह्मलाई नै लक्षित गर्दछन्। 'आनन्दमय' शब्दले ब्रह्मको स्वरूपगत आनन्दलाई बुझाउँछ, जुन कुनै बाह्य गुण नभई ब्रह्मको अन्तर्निहित स्वभाव हो।

२. श्रुति-प्रामाण्य र समन्वय (Authority of Shruti and Coordination):

यस सूत्रले श्रुतिको प्रामाण्य (Authority) र त्यसभित्रको समन्वय (Coordination) को महत्त्वलाई दर्शाउँछ। वेदका विभिन्न खण्डहरूमा ब्रह्मको फरक-फरक तरिकाले वर्णन गरिए पनि, ती सबैको अन्तिम लक्ष्य एउटै ब्रह्मको बोध गराउनु हो। यसले वैदिक ज्ञानको अखण्डतालाई बलियो बनाउँछ र कुनै पनि खण्डलाई अर्कोभन्दा कम महत्त्वको नठहर्याई सबैलाई एकै परम सत्यको विभिन्न पक्षको रूपमा हेर्नुपर्ने शिक्षा दिन्छ। रामानुजाचार्य जस्ता विशिष्टाद्वैतवादी आचार्यहरूले पनि ब्रह्मको सगुण (With attributes) स्वरूपलाई जोड दिँदै आनन्दलाई ब्रह्मको एक महत्त्वपूर्ण गुणको रूपमा स्वीकार गर्छन्, तर मूलतः ब्रह्मको एकत्वमा सबैको सहमति छ।

३. आध्यात्मिक अनुभवमा एकरूपता (Uniformity in Spiritual Experience):
दार्शनिक रूपमा, यो सूत्रले आध्यात्मिक अनुभवको एकरूपतामाथि प्रकाश पार्छ। जब साधकले ब्रह्मलाई 'सत्यं ज्ञानमनन्तं' को रूपमा अनुभव गर्छ, तब उसले स्वतः 'आनन्दमय' स्वरूपको पनि अनुभूति गर्छ। ज्ञान र आनन्द ब्रह्मका अविभाज्य पक्ष हुन्। यो विभाजन केवल हाम्रो बुझाइको सुविधाका लागि मात्र हो। यसले यो सन्देश दिन्छ कि परम ज्ञानको प्राप्ति नै परम आनन्दको प्राप्ति हो, र यी दुई अलग-अलग नभई एकै परम सत्ताका दुई अभिन्न आयाम हुन्।

सूत्र 1.1.16

संस्कृत: नेतरोऽनुपपत्तेः

IAST: *Netaro'nupapatteḥ*

नेपाली अर्थ: अन्य (जीवात्मा) होइन, किनभने (ती गुणहरू) सम्भव छैनन्।

विस्तृत व्याख्या: 'आनन्दमय' ले जीवात्मालाई जनाउँदैन किनभने 'सत्यसङ्कल्प', 'आकाशात्मा' आदि गुणहरू जीवात्मामा सम्भव छैनन्। जीवात्मा सीमित छ भने ब्रह्म असीमित छ। आनन्दको त्यो प्रचुरता (Abundance) जुन शास्त्रमा वर्णित छ, त्यो परिपक्व र अविद्यायुक्त जीवात्माको सामर्थ्यभन्दा बाहिरको कुरा हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **न (Na):** होइन ।
- **इतरः (Itarah):** अन्य (जीवात्मा) ।
- **अनुपपत्तेः (Anupapatteḥ):** सम्भव नभएको हुनाले (उपपत्ति नमिल्ने हुनाले) ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जीवात्मा र ब्रह्मको बीचको स्पष्ट सीमा निर्धारण गर्दछ। यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मकै अंश हो, तर शरीर र अहंकारको बन्धनमा रहँदासम्म उसमा 'आनन्दमय' को पूर्णता घटित हुन सक्दैन। जीवात्माका आनन्दहरू विषय-सापेक्ष र क्षणिक हुन्छन्। शास्त्रमा वर्णन गरिएको 'आनन्दमय' तत्व सर्वव्यापी र सर्वशक्तिमान् छ, जुन गुणहरू व्यक्तिगत जीवमा अनुपपन्न (Logical inconsistency) देखिन्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र मापन (Physics and Scale/Magnitude):** विज्ञानमा 'Scale' को ठुलो महत्व हुन्छ। जसरी एउटा सानो 'Battery' ले एउटा सहरलाई ऊर्जा दिन सक्दैन (क्षमताको अभाव), त्यसरी नै एउटा सीमित इकाई (जीवात्मा) मा

अनन्त ब्रह्माण्डको आधारभूत 'आनन्दमय' गुण समाहित हुन सक्दैन। 'अनुपपत्तेः' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले **'Scale Incompatibility'** मान्न सकिन्छ। एउटा सूक्ष्म परमाणुका नियमहरू र एउटा विशाल ताराका नियमहरूमा फरक भए झैँ, सीमित जीव र असीमित ब्रह्मको सामर्थ्यमा मौलिक भिन्नता छ।

- **मनोविज्ञान (Psychology - The Ego and the Infinite):** मनोवैज्ञानिक रूपमा 'इतर' (जीवात्मा) भन्नाले 'Ego-self' लाई बुझिन्छ। अहंकार सधैँ अभाव र तुलनामा बाँच्छ, त्यसैले यसमा 'प्रचुर आनन्द' सम्भव छैन। जबसम्म व्यक्तिले आफूलाई 'म' (सीमित व्यक्तित्व) ठान्दछ, तबसम्म उसले 'आनन्दमय' अवस्थाको अनुभव गर्न सक्दैन किनभने उसको चेतना संकुचित हुन्छ। यो सूत्रले **'Identity Crisis'** को समाधान दिन्छ—वास्तविक आनन्द 'अहंकार' को विस्तारमा होइन, बरु अहंकारलाई ब्रह्ममा विसर्जन गर्दा मात्र प्राप्त हुन्छ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तलाई अगाडि बढाउँछ, जहाँ आनन्दमयको वास्तविक स्वरूपको गहन विश्लेषण गरिएको छ। यहाँ, आचार्य व्यासले स्पष्ट पार्नुहुन्छ कि आनन्दमय ब्रह्म नै हो, जीवात्मा होइन, किनभने जीवात्मामा ब्रह्मका असीमित गुणहरू सम्भव छैनन्। यो सूत्रले जीवात्माको सीमितता र ब्रह्मको असीमितता बीचको मौलिक भिन्नतालाई उजागर गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनको अद्वैत सिद्धान्तलाई थप बलियो बनाउँछ।

१. जीवात्माको सीमितता र ब्रह्मको असीमितता: शंकराचार्यका अनुसार, जीवात्मा अविद्याले आच्छादित भएको कारणले सीमित हुन्छ। यसमा आनन्दमयका गुणहरू जस्तै सर्वज्ञता, सर्वशक्तिमत्ता र निरपेक्ष आनन्द सम्भव छैनन्। जीवात्माको आनन्द विषय-सापेक्ष र क्षणिक हुन्छ, जबकि ब्रह्मको आनन्द स्वभाविक, नित्य र असीम हुन्छ। रामानुजाचार्यले पनि जीवात्मालाई ब्रह्मको अंश मान्दै, त्यसको गुणहरू ब्रह्मको तुलनामा अत्यन्तै सीमित हुने कुरामा जोड दिनुहुन्छ।

२. अनुपपत्ति (Logical Impossibility) **को सिद्धान्त:** 'अनुपपत्तेः' शब्दले यहाँ तार्किक असम्भवतालाई संकेत गर्दछ। यदि आनन्दमय जीवात्मा हो भने, श्रुतिमा वर्णित ब्रह्मका गुणहरू जीवात्मामा घटित हुन सक्दैनन्। उदाहरणका लागि, तैत्तिरीय उपनिषद्मा वर्णित 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (ब्रह्म सत्य, ज्ञान र अनन्त छ) जस्ता गुणहरू जीवात्मामा लागू हुँदैनन्। जीवात्माको जन्म, मृत्यु, कर्मफल भोग र संसारिक बन्धनले यसको सीमिततालाई प्रमाणित गर्दछ, जुन ब्रह्मको निर्गुण र निर्विकार स्वरूपसँग मेल खाँदैन।

३. वेदान्त दर्शनमा आनन्दमयको स्थान: वेदान्त दर्शनमा आनन्दमयको अवधारणा ब्रह्मको सर्वोच्च स्वरूपलाई बुझाउँछ। यो केवल एक कोश (sheath) नभई, परब्रह्मको नै एक अभिव्यक्ति हो जसले सम्पूर्ण सृष्टिमा आनन्दको स्रोतको रूपमा कार्य गर्दछ। यो सूत्रले आनन्दमयलाई जीवात्माबाट भिन्न गरी ब्रह्मको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसले मोक्षको मार्गमा जीवात्माले आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्मसँग एकत्व प्राप्त गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिन्छ। माध्वाचार्यले पनि आनन्दमयलाई ब्रह्मको रूपमा स्वीकार गर्दै, जीवात्मा र ब्रह्मको भिन्नतालाई कायम राख्नुहुन्छ।

सूत्र 1.1.17

संस्कृत: भेदव्यपदेशाच्च

IAST: *Bhedavyapadeśācca*

नेपाली अर्थ: र जीवात्मा र आनन्दमयबीच भेद (Difference) को व्यपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: तैत्तिरीय उपनिषद्मा जीवात्मा र आनन्दमयबीच भेद देखाइएको छ। जीवात्मा आनन्दमयबाट आनन्द प्राप्त गर्छ भनिएको छ, जसले दुई भिन्न तत्त्वहरू हुन् भनी प्रमाणित गर्दछ।'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' अर्थात् उहाँ नै रस (आनन्द) स्वरूप हुनुहुन्छ र यो जीवात्माले त्यस रसलाई प्राप्त गरेर नै आनन्दित हुन्छ। प्राप्त गर्ने (जीवात्मा) र प्राप्त गरिने वस्तु (ब्रह्म) बीच स्पष्ट भेद देखाइएको हुनाले आनन्दमय ब्रह्म नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **भेद (Bheda):** भिन्नता वा फरक।
- **व्यपदेशात् (Vyapadeśāt):** (शास्त्रमा) कथन वा स्पष्ट उल्लेख गरिएको हुनाले।
- **च (Cha):** र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'दाता' र 'ग्रहीता' (Giver and Receiver) को सम्बन्धलाई प्रष्ट पार्छ। यदि जीवात्मा नै आनन्दमय हुन्थ्यो भने उसले आफैँबाट आनन्द प्राप्त गर्ने कुराको कुनै अर्थ रहँदैनथ्यो। उपनिषद्ले जीवात्मालाई आनन्दको भोक्ता (Consumer) र ब्रह्मलाई आनन्दको स्रोत (Source) को रूपमा अलग-अलग चित्रण गरेको छ। यसले के सिद्ध गर्छ भने आनन्दमय सत्ता जीवात्मा भन्दा पृथक् र उच्च छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **प्रणाली र ऊर्जाको प्रवाह (Systems and Energy Flow):** विज्ञानमा हामी 'Potential Difference' (भोल्टेज) को कुरा गर्छौं। ऊर्जा सधैँ उच्च विन्दुबाट न्यून

विन्दुतिर प्रवाह हुन्छ। 'भेदव्यपदेशाच्च' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले **'Gradient'** को रूपमा हेर्न सकिन्छ। यदि दुई विन्दुबीच भेद नहुने हो भने ऊर्जाको प्रवाह सम्भव छैन। त्यसैगरी, आनन्दको प्रवाह हुनका लागि आनन्दको महासागर (ब्रह्म) र त्यसको खोजीमा रहेको इकाई (जीवात्मा) बीचको यो दार्शनिक भेद अनिवार्य छ, जसले अध्यात्मको गतिशीलतालाई बुझाउँछ।

- **मनोविज्ञान (Psychology - Subject-Object Relationship):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, कुनै पनि अनुभव हुनका लागि 'अनुभव गर्ने व्यक्ति' (Subject) र 'अनुभव गरिने विषय' (Object) बीचको भेद स्पष्ट हुनुपर्छ। यदि मन र सुख एउटै हुन्थे भने सुखको अनुभूति नै हुन सक्दैनथ्यो। यो सूत्रले **'Experiential Duality'** लाई संकेत गर्छ। जबसम्म जीवात्मा 'म' को भावमा रहन्छ, उसले आनन्दलाई एउटा 'अनुभूति' को रूपमा बाहिर वा भित्रबाट प्राप्त गर्दछ। यो भेदले नै साधकलाई आफ्नो सीमाबाट बाहिर निस्केर परम सत्तासँग जोडिने प्रेरणा (Inspiration) प्रदान गर्दछ।

यो सूत्र, ‘भेदव्यपदेशाच्च’, ब्रह्मसूत्रको एक महत्त्वपूर्ण कडी हो जसले जीवात्मा र परब्रह्म (आनन्दमय) बीचको तात्त्विक भिन्नतालाई स्थापित गर्दछ। उपनिषद्का कथनहरूलाई आधार मान्दै, यसले जीवात्मा ब्रह्मबाट आनन्द प्राप्त गर्ने भोक्ता हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ, जसले दुई सत्ताहरूबीचको स्पष्ट भेदलाई उजागर गर्दछ। यो भेद आध्यात्मिक साधना र मोक्षको मार्ग बुझ्नका लागि अपरिहार्य छ, किनकि यसले साधकलाई आफ्नो वास्तविक स्थिति र परम लक्ष्यको बोध गराउँछ।

१. उपनिषदीय प्रमाण र भेदको स्थापना: तैत्तिरीय उपनिषद्को ‘रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति’ जस्ता कथनहरूले आनन्दमय ब्रह्म र आनन्द प्राप्त गर्ने जीवात्माबीचको भेदलाई स्पष्ट पार्छ। यदि जीवात्मा स्वयं आनन्दमय ब्रह्म हुन्थ्यो भने, उसले आनन्द प्राप्त गर्ने कुराको कुनै अर्थ रहँदैनथ्यो। यो सूत्रले उपनिषद्का यस्ता वाक्यहरूलाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दै, जीवात्मा र ब्रह्मको तात्त्विक भिन्नतालाई स्थापित गर्दछ, जसले ब्रह्मको सर्वोत्कृष्टता र जीवात्माको आश्रित अवस्थालाई दर्शाउँछ।

२. आचार्यहरूको दृष्टिकोणमा भेद र अभेद: अद्वैत वेदान्तका प्रणेता शङ्कराचार्यले यस सूत्रलाई व्यावहारिक (Empirical) स्तरमा जीवात्मा र ब्रह्मबीचको भेदलाई स्वीकार गर्दै, पारमार्थिक (Transcendental) स्तरमा भने अभेद (Non-difference) लाई नै अन्तिम सत्य मान्नुहुन्छ। उहाँका अनुसार, अज्ञानका कारण यो भेद प्रतीत हुन्छ, तर ज्ञानको उदय भएपछि यो भेद विलिन हुन्छ। विशिष्टाद्वैत वेदान्तका रामानुजाचार्य भने जीवात्मालाई ब्रह्मको अंश (Part) र विशेषण (Attribute) मान्दै, भेद र अभेद दुवैलाई सत्य मान्नुहुन्छ। उहाँका लागि, जीवात्मा ब्रह्मभन्दा भिन्न भए पनि ब्रह्मसँग अविभाज्य रूपमा सम्बन्धित छ।

३. साधना र मोक्षमा भेदको भूमिका: जीवात्मा र ब्रह्मबीचको यो भेद आध्यात्मिक साधनाका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। जबसम्म साधकले आफूलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न ठान्दैन, तबसम्म भक्ति, उपासना र शरणागतिको भाव उत्पन्न हुन सक्दैन। यो भेदले साधकलाई ब्रह्मको शरणमा जाने, उहाँबाट आनन्द प्राप्त गर्ने र अन्ततः उहाँसँग एकाकार हुने प्रेरणा दिन्छ। मोक्षको अवस्थामा पनि, चाहे त्यो अद्वैतको अभेद होस् वा विशिष्टाद्वैतको नित्य सेवा, भेदको प्रारम्भिक स्वीकारोक्तिले नै साधकलाई परम लक्ष्यतर्फ अग्रसर गराउँछ।

सूत्र 1.1.18

संस्कृत: कामाच्च नानुमानापेक्षा

IAST: *Kāmācca nānumānāpekṣā*

नेपाली अर्थ: र काम (Desire) को उल्लेख भएकोले, अनुमान (Inference) को आवश्यकता छैन।

विस्तृत व्याख्या: तैत्तिरीय उपनिषद्मा ब्रह्मलाई 'सो ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' (उसले इच्छा गर्‍यो—म धेरै हुन सकूँ, प्रजाहरू उत्पन्न गर्न सकूँ) भनिएको छ। यो इच्छा चेतन तत्त्वमा मात्र सम्भव छ। साङ्ख्यले अनुमान गरेको जड प्रधान (प्रकृति) मा इच्छा सम्भव छैन। त्यसैले जगतको कारण ब्रह्म नै हो भन्नका लागि कुनै अन्य अनुमानको आवश्यकता पर्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

- **कामात् (Kāmāt):** काम वा इच्छा (संकल्प) को वर्णन भएको हुनाले।
- **च (Cha):** र।
- **न (Na):** होइन/छैन।
- **अनुमान-अपेक्षा (Anumāna-apekṣā):** अनुमान (जड प्रकृतिको कल्पना) को आवश्यकता।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'संकल्प शक्ति' लाई चेतनाको लक्षणका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। जड पदार्थ (Matter) नियमहरूद्वारा बाँधिएको हुन्छ, तर त्यसमा 'स्वयं' केही बन्ने वा गर्ने इच्छा (Will) हुँदैन। उपनिषद्ले सृष्टिको आदिमा एउटा 'आदि-इच्छा' को उल्लेख गरेको छ। यदि सृष्टिकर्ता जड हुन्थ्यो भने त्यहाँ इच्छाको गुञ्जायस रहने थिएन। अतः 'काम' वा 'संकल्प' को अस्तित्वले नै जगतको कारण जड प्रकृति होइन, ब्रह्म हो भन्ने कुरालाई स्वतः सिद्ध गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **एन्ट्रोपी र 'Self-Organization' (Entropy and Self-Organization):** भौतिक विज्ञानको दोस्रो नियम (Second Law of Thermodynamics) अनुसार जड वस्तुहरू सधैँ विखण्डन र अव्यवस्था (Entropy) तर्फ जान्छन्। तर सृष्टिमा हामी एउटा अद्भुत व्यवस्था र जटिलता (Complexity) देख्छौँ। 'कामात्' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले एउटा यस्तो **'Teleological Force'** को रूपमा बुझ्न सकिन्छ जसले जड परमाणुहरूलाई एउटा निश्चित उद्देश्यका साथ संगठित गर्दछ। जड तत्वमा आफ्नै कुनै उद्देश्य हुँदैन; यो 'इच्छा' वा 'संकल्प' नै त्यो सूचना (Information) हो जसले पदार्थलाई आकार दिन्छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Volition and Intentionality):** मनोविज्ञानमा 'Volition' (संकल्प शक्ति) लाई मानसिक स्वास्थ्यको मेरुदण्ड मानिन्छ। कुनै पनि सिर्जना हुनुभन्दा पहिले 'Intent' (नियत) हुनु अनिवार्य छ। यो सूत्रले बताउँछ कि ब्रह्माण्ड एउटा 'अन्धो मेसिन' (Blind Machine) होइन, बरु यो एउटा 'सचेत संकल्प' (Conscious Intent) को परिणाम हो। मनोवैज्ञानिक रूपमा, यसले मानिसलाई आफ्नो 'इच्छा शक्ति' को दिव्य स्रोत बुझ्न मद्दत गर्दछ। हाम्रो सिर्जनात्मक इच्छा (Creative Will) वास्तवमा त्यही 'ब्रह्म-संकल्प' को सानो प्रतिबिम्ब हो।

यो सूत्रले ब्रह्मलाई जगतको अभिन्न निमित्त र उपादान कारणका रूपमा स्थापित गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ, विशेषगरी साङ्ख्य दर्शनको जड प्रधान (प्रकृति) लाई जगतको कारण मान्ने मतको खण्डन गर्दै। उपनिषद्हरूमा ब्रह्मको सृष्टिको इच्छा (काम) को स्पष्ट उल्लेखले गर्दा, जगतको कारण चेतन हो वा अचेतन भन्ने विषयमा कुनै अनुमानको आवश्यकता नरहेको यस सूत्रले प्रस्ट पार्छ। ब्रह्मको संकल्प शक्ति नै सृष्टिको मूल आधार हो भन्ने वेदान्तको सिद्धान्तलाई यसले अझ सुदृढ बनाउँछ।

१. ब्रह्मको चेतन संकल्प र सृष्टिको कारणत्व: ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले तैत्तिरीय उपनिषद्को प्रसिद्ध कथन 'सो ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' (उसले इच्छा गर्‍यो—म धेरै हुन सकूँ, प्रजाहरू उत्पन्न गर्न सकूँ) लाई आधार मान्छ। यस कथनमा व्यक्त भएको 'काम' वा 'इच्छा' चेतन सत्ताको लक्षण हो। आचार्य शङ्करका अनुसार, जड प्रधानमा इच्छा वा संकल्पको सम्भावना हुँदैन। अतः, जगतको सृष्टिको पछाडि एउटा चेतन, इच्छाशक्तिसम्पन्न सत्ता हुनुपर्छ, जुन ब्रह्म नै हो। यसले ब्रह्मलाई केवल निमित्त कारण मात्र नभई, आफ्नो इच्छाद्वारा जगतलाई अभिव्यक्त गर्ने उपादान कारण पनि सिद्ध गर्दछ।

२. अनुमानको निरर्थकता र श्रुतिको प्रामाणिकता: साङ्ख्य दर्शनले जगतको कारण जड प्रधानलाई मान्दै त्यसलाई अनुमानद्वारा सिद्ध गर्ने प्रयास गर्छ। तर, यो सूत्रले 'नानुमानापेक्षा' भन्दै त्यस्तो अनुमानको आवश्यकता नरहेको बताउँछ। जब श्रुति (उपनिषद्) ले स्पष्ट रूपमा ब्रह्मको 'काम' वा 'इच्छा' लाई सृष्टिको हेतुका रूपमा प्रस्तुत गर्छ, तब अनुमानको सहारा लिनु अनावश्यक हुन्छ। श्रुति प्रत्यक्ष प्रमाणभन्दा पनि परको विषयमा अन्तिम प्रमाण मानिन्छ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मको सङ्कल्पलाई नै सृष्टिको मूल कारण मानेका छन्, जहाँ इच्छा नै सृष्टिको प्रेरणा र स्वरूप निर्धारण गर्ने शक्ति हो।

३. ब्रह्मको सर्वज्ञता र सर्वशक्तिमत्ताको पुष्टि: ब्रह्मको 'काम' वा 'इच्छा' केवल सामान्य इच्छा होइन, यो सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान सत्ताको संकल्प हो। यस इच्छामा सृष्टिको सम्पूर्ण योजना, त्यसको स्वरूप र नियमहरू निहित हुन्छन्। यदि जगतको कारण जड हुन्थ्यो भने त्यसमा ज्ञान र शक्तिको अभाव हुन्थ्यो, जसले गर्दा सुव्यवस्थित र जटिल सृष्टिको व्याख्या गर्न सकिँदैनथ्यो। यस सूत्रले ब्रह्मको इच्छालाई स्वीकार गरेर उसको सर्वज्ञता र सर्वशक्तिमत्तालाई स्वतः सिद्ध गर्दछ, जसले गर्दा जगतको व्यवस्थित सृष्टिको तार्किक व्याख्या सम्भव हुन्छ।

सूत्र 1.1.19

संस्कृत: अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति

IAST: *Asminnasya ca tadyogaṃ śāsti*

नेपाली अर्थ: र शास्त्रले जीवात्माको त्यस (आनन्द) सँगको योग (Union) सिकाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: तैत्तिरीय उपनिषद्मा भनिएको छ कि जीवात्माले आनन्दमय ब्रह्मसँग मिलन प्राप्त गर्छ। यसले जीवात्मा र आनन्दमय ब्रह्म दुई भिन्न तत्त्व हुन् भनी पुष्टि गर्दछ।'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति' अर्थात् जब यस जीवात्माले त्यो अदृश्य, अशरीर, अनिर्वचनीय र आधाररहित (ब्रह्म) मा अभय प्रतिष्ठा प्राप्त गर्छ, तब मात्र ऊ भयमुक्त हुन्छ। शास्त्रले यहाँ 'योग' (मिलन) को कुरा गरेको छ, जुन दुई अस्तित्व बीच मात्र सम्भव छ।

शाब्दिक अर्थ:

- **अस्मिन् (Asmin):** यसमा (परमात्मामा) ।
- **अस्य (Asya):** यसको (जीवात्माको) ।
- **च (Cha):** र ।
- **तद्-योगम् (Tad-yogam):** त्यससँगको योग वा मिलन ।

- **शास्ति (Shāsti):** शास्त्रले सिकाउँछ वा उपदेश दिन्छ ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'आनन्द' प्राप्तिको प्रक्रियालाई 'योग' को संज्ञा दिन्छ। योगको अर्थ नै जोडिनु हो। यदि जीवात्मा र ब्रह्म पहिले नै एकै अवस्थामा (अनुभवको स्तरमा) हुन्थे भने 'मिलन' वा 'योग' को उपदेशको कुनै आवश्यकता पर्ने थिएन। अज्ञानताका कारण छुट्टिएको बोध हुने जीवात्मा जब ज्ञानद्वारा ब्रह्ममा लीन हुन्छ, तब मात्र उसले परमानन्द पाउँछ। यसले आनन्दमयलाई प्राप्तिको 'लक्ष्य' र जीवलाई 'पथिक' को रूपमा स्पष्ट पार्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **क्वान्टम एन्ट्याङ्गलमेन्ट र मिलन (Quantum Entanglement and Resonance):** विज्ञानमा दुई भिन्न कणहरू एकआपसमा 'Entangled' हुँदा तिनीहरूले एउटै एकाइ (Single System) जस्तै व्यवहार गर्छन्। 'तद्योगं' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले चेतनाको **'Resonance'** मान्न सकिन्छ। जब एउटा सानो फ्रिक्वेन्सी (जीवात्मा) ब्रह्माण्डीय फ्रिक्वेन्सी (ब्रह्म) सँग मेल खान्छ, तब त्यहाँ ऊर्जाको अधिकतम प्रवाह हुन्छ। यसले के देखाउँछ भने, व्यक्तिगत अस्तित्व जब 'Universal Intelligence' सँग जोडिन्छ, तब मात्र त्यसले आफ्नो पूर्ण क्षमता (Bliss) प्राप्त गर्दछ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Integration and Transcendence):** मनोवैज्ञानिक रूपमा मानिस सधैँ 'पूर्णता' (Wholeness) को खोजीमा हुन्छ। 'अस्मिन्नस्य' ले **'Self-Transcendence'** को प्रक्रियालाई जनाउँछ, जहाँ व्यक्ति आफ्नो सानो 'अहं' बाट माथि उठेर एउटा वृहत् सत्यसँग एकाकार हुन्छ। जब मनको 'Fragmented' (टुक्रिएको) अवस्था समाप्त भएर एउटा एकीकृत चेतनासँग योग हुन्छ, तब मात्र गहिरो असुरक्षा र भय (Fear) समाप्त हुन्छ। यो 'योग' नै मानसिक स्वास्थ्यको सर्वोच्च अवस्था हो, जहाँ व्यक्तिले आफूलाई एक्लो नठानी ब्रह्माण्डकै एउटा अभिन्न अंगको रूपमा अनुभव गर्दछ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति (ब्रह्मसूत्र १.१.१९) सूत्रले जीवात्मा र परब्रह्मबीचको सम्बन्धलाई गहिरो दार्शनिक दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्दछ। यो सूत्रले उपनिषद्का महावाक्यहरूलाई ब्रह्मसूत्रको प्रणालीमा कसरी बुझ्ने भन्ने मार्गदर्शन गर्छ, विशेषगरी जीवात्माको आनन्दमय ब्रह्मसँगको मिलनको अवधारणालाई स्पष्ट पार्छ। यसले अद्वैत, विशिष्टाद्वैत र द्वैत परम्पराहरूमा यस मिलनको स्वरूपबारे हुने भिन्नताहरूलाई पनि संकेत गर्दछ।

१. जीवात्मा र ब्रह्मको सम्बन्ध: यो सूत्रले जीवात्मा (अस्य) र परब्रह्म (अस्मिन्) बीचको योग (तद्योगं) लाई शास्त्रले (शास्ति) सिकाउने कुरा बताउँछ। अद्वैत वेदान्त अनुसार, यो योग जीवात्माको वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो भन्ने ज्ञानको प्राप्ति हो, जहाँ भिन्नता केवल अज्ञानका कारण प्रतीत हुन्छ। विशिष्टाद्वैतमा, जीवात्मा ब्रह्मको अंश हो र यो योग भनेको ब्रह्मसँगको पूर्ण सेवाभाव र सामीप्यताको अनुभव हो। द्वैत वेदान्तमा, जीवात्मा र ब्रह्म सधैँ भिन्न रहन्छन् र योग भनेको ब्रह्मको कृपाले प्राप्त हुने मोक्षको अवस्था हो।

२. योगको अर्थ र मुक्ति: सूत्रमा प्रयुक्त 'योग' शब्द अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। यसले जीवात्माको ब्रह्मसँगको मिलनलाई जनाउँछ। यदि जीवात्मा र ब्रह्म पहिले नै एक थिए भने 'योग' को आवश्यकता पर्दैनथ्यो। यसले जीवात्माको वर्तमान अवस्थामा ब्रह्मबाट भिन्नताको अनुभवलाई स्वीकार गर्छ। मुक्ति भनेको यो भिन्नताको अनुभवबाट मुक्त भई वास्तविक स्वरूपको ज्ञान प्राप्त गर्नु हो। यो ज्ञानले जीवात्मालाई भयमुक्त र आनन्दमय बनाउँछ, जसको वर्णन तैत्तिरीय उपनिषद्मा पाइन्छ।

३. शास्त्रको प्रामाणिकता र उपदेश: 'शास्ति' शब्दले शास्त्रको प्रामाणिकता र यसको उपदेशात्मक भूमिकालाई जोड दिन्छ। ब्रह्मको ज्ञान केवल तर्क वा अनुभवबाट मात्र प्राप्त गर्न सकिँदैन, यसका लागि शास्त्रको मार्गदर्शन अनिवार्य हुन्छ। शास्त्रले नै जीवात्मालाई ब्रह्मसँगको योगको मार्ग देखाउँछ र यसको फल स्वरूप प्राप्त हुने परमानन्दको अनुभव गराउँछ। यसरी, यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा शास्त्रको सर्वोच्च स्थानलाई स्थापित गर्दछ र जीवात्माको परम लक्ष्य प्राप्तिका लागि यसको अपरिहार्यतालाई दर्शाउँछ।

सूत्र 1.1.20

संस्कृत: अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्

IAST: *Antastaddharmopadeśāt*

नेपाली अर्थ: अन्तर्वर्ती (Inner) पुरुष ब्रह्म हो, किनभने त्यसका धर्म (Attributes) उपदिष्ट छन्।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद् (१.६.६) मा सूर्यको भित्र र नेत्रको भित्र रहने पुरुषको वर्णन छ। यो पुरुष ब्रह्म नै हो किनभने सर्वव्यापकत्व, सर्वज्ञत्व आदि ब्रह्मका गुण उल्लेख भएका छन्। शास्त्रले सूर्य मण्डल भित्र रहने 'हिरण्मय पुरुष' र आँखा भित्र रहने 'द्रष्टा पुरुष' लाई एउटै दिव्य सत्ताको रूपमा चित्रण गरेको छ, जुन कुनै सीमित देवता वा जीवात्मा नभई साक्षात् परब्रह्म नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **अन्तः (Antah):** भित्र (सूर्य र नेत्रको मध्यमा) रहने।
- **तद्-धर्म (Tad-dharma):** त्यसका (ब्रह्मका) धर्म वा लक्षणहरू।
- **उपदेशात् (Upadeshāt):** शास्त्रमा उपदेश वा वर्णन गरिएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'अन्तर्यामी' तत्वको पहिचान गर्दछ। प्रायः मानिसहरू बाह्य ज्योति (सूर्य) र आन्तरिक ज्योति (दृष्टि) लाई फरक ठान्छन्। तर ब्रह्मसूत्रले भन्छ कि ती सबैको भित्र एउटा 'पुरुष' (चेतन सत्ता) छ जसले ती माध्यमहरूलाई शक्ति प्रदान गर्छ। यो अन्तर्वर्ती पुरुषका धर्महरू पाप-रहित हुनु, सर्वज्ञ हुनु र सबैका नियन्त्रक हुनु हुन्। यी धर्महरू केवल ब्रह्ममा मात्र घटित हुने हुनाले सूर्य र नेत्र भित्रको प्रकाश ब्रह्म नै हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **फ्र्याक्टल ब्रह्माण्ड र 'Core Dynamics' (Fractal Universe and Fundamental Forces):** आधुनिक विज्ञानको **'Fractal Geometry'** ले भन्छ कि जुन ढाँचा विशाल ब्रह्माण्ड (Macrocosm) मा छ, त्यही ढाँचा सूक्ष्म परमाणु (Microcosm) मा पनि दोहोरिन्छ। 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' ले सूर्य (Macro) र नेत्र (Micro) दुवैको भित्र एउटै 'धर्म' वा नियम सञ्चालित छ भन्ने कुरालाई आध्यात्मिक पुष्ट्याइँ दिन्छ। वैज्ञानिक दृष्टिले, यो एउटा यस्तो **'Central Governing Principle'** हो जसले ग्यालेक्सी देखि न्युरोन सम्मलाई एउटै सूत्रमा बाँधेको छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Inner Witness):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, हामी बाहिरी संसारलाई इन्द्रियहरू (विशेष गरी आँखा) मार्फत देख्छौँ। तर ती दृश्यहरूको बोध गर्ने 'भित्री केन्द्र' (The Observer) को हो? यो सूत्रले **'Metacognition'** (सोचाइको पनि सोचाइ राख्ने क्षमता) लाई संकेत गर्छ। हाम्रो चेतनाको गहिराइमा एउटा यस्तो 'अन्तर्वर्ती' केन्द्र छ जुन विचार र भावनाहरू भन्दा पृथक् छ। यो केन्द्रलाई चिन्नु नै मनोवैज्ञानिक स्थिरताको पराकाष्ठा हो, जहाँ व्यक्ति बाहिरी चकाचौध (सूर्य) र आन्तरिक भ्रम (नेत्र) दुवैको पछाडि लुकेको वास्तविक सत्यसँग जोडिन्छ।

यो सूत्रले छान्दोग्य उपनिषद्मा वर्णित सूर्य र नेत्रभित्रको पुरुषलाई ब्रह्मका रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले कुनै सीमित देवता वा जीवात्मा नभई, ती सबैको अन्तर्यामी सत्ता परब्रह्म नै हो भन्ने कुरालाई दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ। यस विश्लेषणले ब्रह्मका अद्वितीय गुणहरू कसरी ती अन्तर्वर्ती पुरुषमा उपदिष्ट छन् भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ।

१. ब्रह्मका अद्वितीय धर्महरूको प्रतिपादन: यस सूत्रको मूल आधार भनेको शास्त्रमा वर्णित ब्रह्मका विशेष गुणहरू (धर्म) हुन्। सर्वज्ञत्व, सर्वशक्तिमत्ता, सर्वव्यापकत्व, र पाप-रहितत्व जस्ता गुणहरू केवल ब्रह्ममा मात्र पाइन्छन्। जब उपनिषद्ले सूर्य र नेत्रभित्रको पुरुषमा यी गुणहरूलाई आरोपित गर्दछ, तब त्यो पुरुष ब्रह्म नै हो भन्ने कुरा स्वतः सिद्ध हुन्छ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यी धर्महरूलाई ब्रह्मको निर्विवाद सूचकका रूपमा व्याख्या गरेका छन्।

२. अन्तर्यामी सत्ताको अवधारणा: यो सूत्रले अन्तर्यामी ब्रह्मको अवधारणालाई बलियो बनाउँछ। बाह्य जगत् र आन्तरिक चेतना दुवैको मूलमा एउटै चेतन सत्ता (पुरुष) रहेको कुरा यसले दर्शाउँछ। रामानुजाचार्यले यसलाई शरीर-शरीरी भावका रूपमा व्याख्या गर्दै, सबै जीवात्मा र जड जगत् ब्रह्मको शरीर हो र ब्रह्म तिनीहरूको अन्तर्यामी आत्मा हो भनी प्रतिपादन गरेका छन्।

३. भेद र अभेदको समन्वय: यस सूत्रले बाह्य रूपमा देखिने सूर्य र नेत्रको भिन्नतालाई स्वीकार गर्दै पनि, तिनीहरूको अन्तर्निहित सत्तामा अभेद (Non-difference) रहेको देखाउँछ। यसले द्वैत र अद्वैत दर्शनबीचको समन्वयको एउटा महत्त्वपूर्ण बिन्दुलाई उजागर गर्दछ। माध्वाचार्यले यसलाई ईश्वरको स्वतन्त्रता र जीवात्माको परतन्त्रताको सन्दर्भमा व्याख्या गर्दै, ब्रह्म नै सबैको नियन्ता हो भन्ने कुरामा जोड दिएका छन्।

सूत्र 1.1.21

संस्कृत: भेदव्यपदेशाच्चान्यः

IAST: *Bhedavyapadeśāccānyaḥ*

नेपाली अर्थ: र भेदको व्यपदेश भएकोले, उहाँ (ब्रह्म) जीवात्माभन्दा भिन्न हुनुहुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा सूर्य र नेत्रभित्रको पुरुष र जीवात्माबीच भेद देखाइएको छ। यो पुरुष सबै पापबाट मुक्त छ, जरा र मृत्युबाट परे छ।वृहदारण्यक उपनिषद् (३.७.९) मा भनिएको छ— "यो सूर्यभित्र रहन्छ, तर सूर्यले यसलाई जान्दैन।" यसले स्पष्ट पार्छ कि सूर्यको अभिमानी देवता वा त्यहाँ रहने कुनै पनि जीवात्मा भन्दा यो 'अन्तर्यामी' पुरुष भिन्न र विलक्षण छ।

शाब्दिक अर्थ:

- **भेद (Bheda):** भिन्नता वा पृथकता।
- **व्यपदेशात् (Vyapadeśāt):** (शास्त्रमा) कथन वा स्पष्ट उल्लेख भएको हुनाले।
- **च (Cha):** र।

- **अन्य: (Anyah):** अन्य (जीवात्मा भन्दा फरक)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'निहित हुनु' र 'त्यही हुनु' बीचको सूक्ष्म भिन्नता बुझाउँछ। ब्रह्म सूर्य, चन्द्र र मानव नेत्रभित्र निवास गर्दछ, तर ऊ ती माध्यमहरूमा सीमित छैन। जीवात्मा आफ्ना कर्म र संस्कारले बाँधिएको हुन्छ, तर यो अन्तर्वर्ती पुरुष 'अपहतपाप्मा' (पापपुण्य रहित) छ। अतः यो सूत्रले ब्रह्मलाई जगतको आधार भएर पनि जगतका दोषहरूबाट मुक्त रहेको 'अन्य' वा 'विलक्षण' सत्ताको रूपमा प्रमाणित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र 'Field vs Particle' (Field vs Particle Dynamics):** विज्ञानमा एउटा **'Magnetic Field'** फलामको धुलोभित्र व्याप्त हुन्छ, तर त्यो फिल्ड आफैँमा फलाम होइन। फिल्डले फलामलाई गति दिन्छ, तर फलामको क्षयले फिल्डलाई असर गर्दैन। 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले **'Carrier and Medium'** को सम्बन्धका रूपमा हेर्न सकिन्छ। ब्रह्म त्यो 'Carrier' (वाहक) हो जुन शरीर र इन्द्रिय रूपी 'Medium' (माध्यम) भित्र त छ, तर त्यसको भौतिक गुण वा विकार (जस्तै जरा, मृत्यु, पाप) भन्दा पूर्णतया स्वतन्त्र छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Transcendental Self):** मनोवैज्ञानिक रूपमा मानिस अक्सर आफ्नो शरीर वा भावनासँग यति एकाकार हुन्छ कि उसले आफ्नो 'साक्षी स्वरूप' बिर्सिन्छ। यो सूत्रले **'Disidentification'** को प्रक्रिया सिकाउँछ। हाम्रो भित्र एउटा यस्तो चेतना छ जुन रिस, लोभ वा मोह भन्दा 'अन्य' (पृथक्) छ। जब व्यक्तिले आफ्नो भित्रको त्यो 'अपहतपाप्मा' (विकाररहित) केन्द्रलाई चिन्न थाल्छ, तब उसले आफूलाई 'साक्षी' को रूपमा अनुभव गर्छ। यो बोधले मानिसलाई मानसिक आघात (Trauma) र दैनिक तनावबाट 'अछुतो' रहन मद्दत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.१.२१, "भेदव्यपदेशाच्चान्यः" ले श्रुतिहरूमा ब्रह्म र जीवात्माबीचको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्छ, जसले ब्रह्मको अद्वितीय र पारमार्थिक स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मलाई जगतको आधार भएर पनि जगतका दोषहरूबाट मुक्त रहेको 'अन्य' वा 'विलक्षण' सत्ताको रूपमा प्रमाणित गर्दछ।

१. शंकर वेदान्तमा भेदको निरूपण: अद्वैत वेदान्त अनुसार, परमार्थतः ब्रह्म र जीवात्मामा कुनै भेद छैन, तर व्यवहारिक स्तरमा शास्त्रले भेदको व्यपदेश गर्दछ। शंकरचार्यले यस सूत्रको व्याख्यामा, सूर्य र नेत्रभित्रको पुरुषको दृष्टान्त दिँदै, ब्रह्म जीवात्माभन्दा भिन्न र निर्लिप्त रहेको बताउनुहुन्छ। यो भिन्नता अविद्याकृत हो, जसले गर्दा जीवात्माले आफूलाई ब्रह्मभन्दा पृथक् अनुभव गर्दछ।

२. रामानुज वेदान्तमा भेद र अभेदको समन्वय: विशिष्टाद्वैत दर्शनमा रामानुजाचार्यले ब्रह्म र जीवात्माबीच भेद र अभेद दुवैलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ। उहाँका अनुसार, जीवात्मा ब्रह्मको शरीर हो र ब्रह्म जीवात्माको आत्मा हो। यस सूत्रमा उल्लेखित भेद व्यपदेशले ब्रह्मको नियन्तृत्व र जीवात्माको नियन्त्रितत्वलाई दर्शाउँछ। ब्रह्म आफ्नो ऐश्वर्य र गुणहरूले जीवात्माभन्दा भिन्न हुनुहुन्छ, तर जीवात्मा ब्रह्मबाट पृथक् अस्तित्वमा छैन।

३. ब्रह्मको निर्दोषत्व र विलक्षणता: यो सूत्रले ब्रह्मको 'अपहतपाप्मा' (पापपुण्य रहित) र 'विजर' (जरा रहित) स्वरूपलाई जोड दिन्छ। श्रुतिहरूमा ब्रह्मलाई सूर्य वा नेत्रभित्रको पुरुषको रूपमा वर्णन गर्दा पनि, उहाँ ती माध्यमहरूका दोषहरूबाट पूर्णतया मुक्त हुनुहुन्छ। यसले ब्रह्मको पारमार्थिक सत्तालाई स्थापित गर्दछ, जुन कुनै पनि भौतिक वा जैविक सीमाहरूले बाँधिएको छैन।

सूत्र 1.1.22

संस्कृत: आकाशस्तल्लिङ्गात्

IAST: *Ākāśastatliṅgāt*

नेपाली अर्थ: आकाश (Ether/Space) ब्रह्म हो, किनभने ब्रह्मका लिङ्ग (Indicatory Marks) उल्लेख भएका छन्।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद् (१.९.१) मा भनिएको छ: 'सबै प्राणी आकाशबाट उत्पन्न हुन्छन् र आकाशमा नै विलीन हुन्छन्।' यहाँ 'आकाश' ले भौतिक आकाश (Empty Space) होइन, ब्रह्म जनाउँछ। भौतिक आकाश आफैँमा एउटा तत्व हो, जसको उत्पत्ति हुन्छ। तर यहाँ "सबैको आदि कारण" र "अनन्त" भनिएको हुनाले त्यो ब्रह्मका लक्षणहरू हुन्।

शाब्दिक अर्थ:

- **आकाश: (Akashah):** आकाश शब्द (ब्रह्मको अर्थमा)।
- **तद्-लिङ्गात् (Tad-lingat):** त्यसका (ब्रह्मका) लिङ्ग वा चिह्नहरू (लक्षणहरू) उल्लेख भएकाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'नाम' र 'तत्व' बीचको भ्रम निवारण गर्दछ। सामान्यतया 'आकाश' भन्नाले हामी खाली ठाउँ वा पञ्चमहाभूत मध्येको एक तत्व बुझ्छौं। तर जहाँ "सबै प्राणी यसैबाट निस्कन्छन् र यसैमा हराउँछन्" भनिन्छ, त्यहाँ त्यो जड तत्व हुन सक्दैन। ब्रह्म आकाश जस्तै सर्वव्यापक, सूक्ष्म र निराकार भएकाले शास्त्रले ब्रह्मलाई नै 'आकाश' शब्दले

सम्बोधन गरेको हो। यहाँ 'लिङ्ग' को अर्थ ब्रह्मका असाधारण गुणहरू (जस्तै: अनन्तता र जगतको कारणत्व) हुन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र 'Quantum Vacuum' (Physics and Quantum Vacuum):** आधुनिक भौतिक विज्ञानमा **'Quantum Vacuum'** वा **'Zero-point Field'** लाई केवल "खाली ठाउँ" मानिँदैन। यो यस्तो क्षेत्र हो जहाँबाट कणहरू उत्पन्न हुन्छन् र पुनः विलीन हुन्छन्। 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले हेर्दा, यसले एउटा यस्तो **'Fundamental Field'** लाई संकेत गर्छ जुन सबै पदार्थको आधार हो तर पदार्थभन्दा सूक्ष्म छ। ब्रह्म त्यो अन्तिम 'Space' हो जसमा सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको अस्तित्व टिकेको छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Spaciousness of Consciousness):** मनोवैज्ञानिक रूपमा हाम्रो चेतना (Consciousness) आकाश जस्तै छ। विचार, भावना र स्मृतिहरू बादल जस्तै आउँछन् र जान्छन्, तर चेतनाको आकाश सधैँ स्थिर र अछुतो रहन्छ। यो सूत्रले **'Expansive Awareness'** को बोध गराउँछ। जब व्यक्तिले आफ्नो मनलाई संकुचित 'वस्तु' वा 'विचार' बाट हटाएर 'आकाश' जस्तो व्यापक बनाउँछ, तब उसले मानसिक शान्ति प्राप्त गर्छ। यो "आकाशवत" हुनु नै सबै मानसिक संकुचन (Complexes) बाट मुक्त हुने उपाय हो।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक परम्परालाई अगाडि बढाउँदै, उपनिषद्‌हरूमा प्रयुक्त शब्दहरूको वास्तविक अर्थको विवेचना गर्दछ। विशेषगरी, 'आकाश' जस्ता सामान्य शब्दहरूलाई कसरी ब्रह्मको बोधकका रूपमा बुझ्नुपर्छ भन्ने कुरामा यसले प्रकाश पार्छ। यस विश्लेषणले शब्द र अर्थको सम्बन्ध, ब्रह्मको सर्वव्यापकता, र उपनिषदीय कथनहरूको अन्तिम तात्पर्यलाई स्पष्ट पार्दछ।

१. शब्दार्थको दार्शनिक विवेचना र ब्रह्मको सर्वव्यापकता: यस सूत्रमा 'आकाश' शब्दको प्रयोग ब्रह्मको अर्थमा भएको छ भन्ने कुरालाई 'तल्लिङ्गात्' (त्यसका लिङ्गहरू वा लक्षणहरूका कारण) भन्ने पदले पुष्टि गर्दछ। आचार्य शङ्करका अनुसार, जहाँ उपनिषद्‌हरूमा कुनै शब्दको सामान्य अर्थ र विशेष (ब्रह्मपरक) अर्थ दुवै सम्भव हुन्छ, त्यहाँ ब्रह्मका लक्षणहरू (जस्तै: जगतको कारणत्व, सर्वव्यापकता, अनन्तता) उल्लेख भएका छन् भने त्यस शब्दलाई ब्रह्मकै अर्थमा बुझ्नुपर्छ। यसले शब्दको शक्ति र ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई दार्शनिक रूपमा स्थापित गर्दछ।

२. उपनिषदीय कथनहरूको समन्वय र अद्वैत वेदान्तको दृष्टि: छान्दोग्य उपनिषद्को (१.९.१) कथन 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' (सबै प्राणी आकाशबाट उत्पन्न हुन्छन् र आकाशमा नै विलीन हुन्छन्) लाई यस सूत्रले ब्रह्मपरक व्याख्या गर्दछ। यदि 'आकाश' लाई भौतिक आकाश मात्र मान्ने हो भने, त्यसबाट सबै प्राणीको उत्पत्ति र विलय सम्भव हुँदैन। अतः, अद्वैत वेदान्तको दृष्टिमा, यो कथन ब्रह्मको नै महिमा हो, जसले सम्पूर्ण जगतलाई आफ्नो स्वरूपमा धारण गर्दछ र अन्ततः आफूमा नै विलीन गर्दछ।

३. ब्रह्मको लक्षण र प्रमाणको भूमिका: यस सूत्रले ब्रह्मको स्वरूपलाई अप्रत्यक्ष प्रमाण (लिङ्ग) द्वारा बुझाउने प्रयास गर्दछ। ब्रह्म प्रत्यक्षगम्य नभए पनि, त्यसका लक्षणहरू (जस्तै: जगतको उत्पत्ति, स्थिति र लयको कारण हुनु) द्वारा त्यसको अस्तित्व र स्वरूपको अनुमान गर्न सकिन्छ। आचार्य रामानुजले पनि ब्रह्मलाई सगुण र विशिष्ट मान्दै, उपनिषद्का यस्ता कथनहरूलाई ब्रह्मको कल्याणकारी गुणहरूको वर्णनका रूपमा व्याख्या गर्छन्। यसरी, यो सूत्रले ब्रह्मको दार्शनिक अवधारणालाई अझ सुदृढ बनाउँदै, शब्द र अर्थको गहिरो सम्बन्धलाई उजागर गर्दछ।

सूत्र 1.1.23

संस्कृत: अत एव प्राणः

IAST: *Ata eva prāṇaḥ*

नेपाली अर्थ: त्यही कारणले, प्राण (Vital Force) पनि ब्रह्म हो।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद्मा 'प्राण' शब्द प्रयोग भएको छ। यहाँ 'प्राण' ले भौतिक प्राणवायु होइन, ब्रह्म जनाउँछ, किनभने ब्रह्मका विशेष लक्षणहरू उल्लेख भएका छन्। जसरी अघिल्लो सूत्रमा 'आकाश' को व्याख्या गरियो, त्यसरी नै यहाँ पनि "सबै प्राणी प्राणमा नै विलीन हुन्छन् र प्राणबाटै उदय हुन्छन्" भनिएको हुनाले यो प्राण शब्दले साक्षात् परब्रह्मलाई नै संकेत गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

- **अतः (Atah):** यसै (अघिल्लो सूत्रमा दिइएको तर्ककै) ।
- **एव (Eva):** कारणले / नै ।
- **प्राणः (Prāṇaḥ):** प्राण शब्द (ब्रह्मको अर्थमा) ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'प्राण' को सूक्ष्म र आध्यात्मिक अर्थ स्पष्ट पार्छ। सामान्य अर्थमा प्राण भन्नाले हामी श्वास-प्रश्वास वा वायु बुझ्छौं। तर, जुन तत्वमा सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड

आश्रित छ र जसले गर्दा जड पदार्थमा पनि 'चेतना' को सञ्चार हुन्छ, त्यो केवल हावा हुन सक्दैन। ब्रह्म नै त्यो 'परम प्राण' हो जसले गर्दा यो संसार जीवन्त छ। अतः जहाँ प्राणलाई सृष्टिको आदि र अन्तको रूपमा वर्णन गरिएको छ, त्यहाँ त्यसलाई ब्रह्म नै सम्झनुपर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **जैविक ऊर्जा र एन्ट्रापी (Biological Energy and Negentropy):** विज्ञानले जीवनलाई एउटा यस्तो प्रणाली मान्छ जसले **'Negentropy'** (व्यवस्था) कायम राख्छ। भौतिक हावा (Oxygen) केवल रासायनिक इन्धन हो, तर त्यस इन्धनलाई 'जीवन' मा बदल्ने जुन मौलिक ऊर्जा छ, त्यसलाई 'प्राण' भन्न सकिन्छ। वैज्ञानिक दृष्टिले, यो एउटा यस्तो **'Vital Principle'** हो जसले पदार्थलाई 'Living System' मा रुपान्तरण गर्छ। यो सूत्रले भौतिक वायु र त्यसको पछाडि लुकेको 'Conscious Energy' (ब्रह्म) बीचको सम्बन्धलाई प्रस्ट पार्छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Flow of Psychic Energy):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, 'प्राण' लाई **'Libido'** (कार्ल्स जुङ्गको अर्थमा) वा 'Psychic Energy' सँग तुलना गर्न सकिन्छ, जसले हाम्रा विचार र भावनाहरूलाई गति दिन्छ। जब मानिसको 'प्राण शक्ति' संकुचित हुन्छ, तब ऊ अवसाद (Depression) वा जडतामा पुग्छ। यो सूत्रले संकेत गर्छ कि हाम्रो जीवनको वास्तविक चालक शक्ति (Driving Force) केवल जैविक प्रक्रिया मात्र होइन, बरु ब्रह्मको चेतनामय प्रवाह हो। यसलाई बुझ्नाले व्यक्तिमा 'Vitality' र मानसिक उत्साहको संचार हुन्छ, किनकि उसको स्रोत असीमित ब्रह्म हो।

ब्रह्मसूत्र १.१.२३, "अत एव प्राणः", उपनिषद्हरूमा प्रयुक्त 'प्राण' शब्दको गहिरो अर्थलाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले देखाउँछ कि जहाँ 'प्राण' लाई सम्पूर्ण सृष्टिको कारण, आधार र नियन्ताको रूपमा वर्णन गरिएको छ, त्यहाँ यसले सामान्य श्वास-प्रश्वास वा जैविक शक्तिलाई मात्र नभई, साक्षात् परब्रह्मलाई नै बुझाउँछ। यसले उपनिषद्का गूढ कथनहरूलाई ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वकारणत्वसँग जोड्दै, आध्यात्मिक व्याख्याको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

१. उपनिषदीय सन्दर्भमा 'प्राण' को ब्रह्मत्व: छान्दोग्य उपनिषद् (१.११.५) र कौषीतकि उपनिषद् (३.२) जस्ता ग्रन्थहरूमा 'प्राण' लाई समस्त इन्द्रियहरूको अधिष्ठाता, जीवनको आधार र सबै प्राणीहरूको उत्पत्ति तथा लयको कारणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। जब 'प्राण' लाई यस्ता सर्वोत्कृष्ट गुणहरूले युक्त गरी वर्णन गरिन्छ, तब यसले सीमित जैविक प्राणलाई नभई, असीमित र सर्वशक्तिमान् ब्रह्मलाई नै संकेत गर्दछ। आचार्य शंकरले यसलाई 'प्राण' शब्दको गौण अर्थलाई त्यागेर मुख्य अर्थ (ब्रह्म) ग्रहण गर्ने 'उपक्रम-उपसंहार' न्यायको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ।

२. शब्दार्थको आध्यात्मिक रूपान्तरण: वेदान्त दर्शनमा, उपनिषद्का शब्दहरूलाई तिनको शाब्दिक वा लौकिक अर्थभन्दा माथि उठेर आध्यात्मिक अर्थमा बुझ्नुपर्ने आवश्यकतामाथि जोड दिइन्छ। 'आकाश' (१.१.२२) र 'ज्योति' जस्तै, 'प्राण' पनि यस्तै एक शब्द हो जसलाई सन्दर्भ अनुसार ब्रह्मको रूपमा बुझिन्छ। रामानुजाचार्यले पनि 'प्राण' लाई ब्रह्मको एक विशेष शक्ति वा गुणको रूपमा स्वीकार गर्नुभएको छ, जसले ब्रह्मको सृष्टिकर्ता र पालक स्वरूपलाई दर्शाउँछ। यसरी, यो सूत्रले भाषाको सीमाभन्दा पर गएर आध्यात्मिक सत्यलाई ग्रहण गर्ने वेदान्ती पद्धतिलाई पुष्टि गर्दछ।

३. ब्रह्मको सर्वकारणत्व र प्राणको भूमिका: यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वकारणत्व (सर्वोच्च कारण हुनु) को सिद्धान्तलाई अझ सुदृढ पार्दछ। यदि 'प्राण' लाई ब्रह्म मानिएन भने, उपनिषद्का ती कथनहरू जहाँ 'प्राण' बाट सबै उत्पन्न हुन्छन् र 'प्राण' मा नै विलीन हुन्छन् भनिएको छ, तिनको सार्थकता रहँदैन। ब्रह्म नै एक मात्र यस्तो सत्ता हो जसबाट सम्पूर्ण सृष्टि उत्पन्न हुन्छ, जसद्वारा यो पालित हुन्छ र जसमा यो अन्ततः विलीन हुन्छ। अतः, 'प्राण' लाई ब्रह्मको एक अभिव्यक्ति वा ब्रह्मकै स्वरूपको रूपमा बुझ्नु नै यस सूत्रको मूल दार्शनिक निष्कर्ष हो, जसले ब्रह्मको अद्वितीय र सर्वोपरि स्थानलाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 1.1.24

संस्कृत: ज्योतिश्चरणाभिधानात्

IAST: *Jyotiścaraṇābhidhānāt*

नेपाली अर्थ: ज्योति (Light) ब्रह्म हो, किनभने चरण (Feet/Quarters) को अभिधान भएको छ।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद् (३.१३.७) मा भनिएको छ: 'सबै लोकभन्दा माथि जुन ज्योति चम्किरहेको छ, त्यो ज्योति ब्रह्म हो।' यहाँ ज्योति भन्नाले भौतिक प्रकाश वा आगो होइन, किनभने यसभन्दा अघिल्लो मन्त्रमा "गायत्री वा इदं सर्वं" भन्दै सबै भूत (प्राणी), पृथ्वी, शरीर र हृदयलाई ब्रह्मको चार 'चरण' (पाउ) मध्ये एक चरण भनिएको छ। बाँकी तीन चरण अमृत स्वरूपमा आकाशमा छन् भनिएको हुनाले यो ज्योति साक्षात् ब्रह्म नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **ज्योतिः (Jyotiḥ):** ज्योति वा प्रकाश शब्द।
- **चरण (Charana):** पाउ वा भाग (Quarters) ।
- **अभिधानात् (Abhidhānāt):** वर्णन वा कथन गरिएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'परम प्रकाश' को व्याख्या गर्दछ। सामान्यतया ज्योतिले सूर्य वा विद्युतको प्रकाश बुझाउँछ, तर जुन ज्योतिले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई प्रकाशित गर्छ र जसको केवल एक-चौथाई (one-quarter) अंशमा मात्र यो दृश्य जगत समाहित छ, त्यो भौतिक प्रकाश हुन सक्दैन। यो ज्योति ब्रह्म हो, जसले बाह्य ब्रह्माण्डलाई मात्र होइन, हाम्रो आन्तरिक चेतनालाई पनि उज्यालो पार्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **विद्युतचुम्बकीय स्पेक्ट्रम र 'The Source of Energy' (Electromagnetic Spectrum and Energy Source):** विज्ञानले दृश्य प्रकाश (Visible Light) लाई विद्युतिय-चुम्बकीय स्पेक्ट्रमको एक सानो हिस्सा मात्र मान्छ। 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' ले सङ्केत गर्छ कि जुन 'शक्ति' हामीले देख्छौँ, त्यो कुल सत्यको एउटा सानो 'चरण' मात्र हो। वैज्ञानिक दृष्टिले **'Dark Energy'** वा **'Unmanifest Energy'** लाई ब्रह्मका ती तीन 'अमृत' चरणहरूका रूपमा हेर्न सकिन्छ, जुन हाम्रो इन्द्रिय र यन्त्रहरूको पहुँचभन्दा बाहिर छन्। ब्रह्म त्यो मौलिक ऊर्जा हो जसले 'Photons' लाई पनि अस्तित्व र गति दिन्छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Light of Awareness):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, 'ज्योति' हाम्रो **'Awareness'** वा सजगता हो। जसरी एउटा कोठामा बत्ती बाल्दा सबै वस्तुहरू देखिन्छन्, त्यसरी नै चेतनाको ज्योतिले गर्दा नै हामीलाई आफ्ना विचार, संवेग र बाह्य जगतको 'बोध' हुन्छ। यो सूत्रले बताउँछ कि हाम्रो व्यक्तिगत चेतना (आन्तरिक ज्योति) र ब्रह्माण्डीय शक्ति (बाह्य ज्योति) एउटै स्रोतका दुई पक्ष हुन्। जब व्यक्तिले आफूलाई 'अंधकार' (अज्ञान) बाट निकालेर यो 'ज्योति' मा स्थित गर्छ, उसको मानसिक द्वन्द्व समाप्त हुन्छ।

यो सूत्र, ‘ज्योतिश्चरणाभिधानात्’, ब्रह्मसूत्रको एक महत्त्वपूर्ण अंश हो जसले छान्दोग्य उपनिषद्मा वर्णित ‘ज्योति’ लाई ब्रह्मका रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले भौतिक प्रकाश र परम चेतनाबीचको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दै, ब्रह्मको सर्वव्यापकता र अखण्डतालाई चरण (quarters) को अवधारणा मार्फत व्याख्या गर्दछ। यो सूत्रले उपनिषदीय ज्ञानलाई तार्किक आधार प्रदान गर्दै, ब्रह्म नै सम्पूर्ण सृष्टिको मूल प्रकाश र आधार हो भन्ने सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ।

१. छान्दोग्य उपनिषद्को सन्दर्भ र ‘ज्योति’ को अर्थ: यस सूत्रको मूल छान्दोग्य उपनिषद् (३.१३.७) मा पाइन्छ, जहाँ ‘ज्योति’ लाई सबै लोकभन्दा माथि चम्किरहेको भनिएको छ। शंकराचार्यका अनुसार, यहाँ ‘ज्योति’ भन्नाले सामान्य भौतिक प्रकाश (जस्तै सूर्य वा अग्नि) नभई, परम चेतना वा ब्रह्मलाई बुझाउँछ। यसको कारण अघिल्लो मन्त्र (३.१२.६) मा गायत्रीको चार चरणको वर्णन गरिएको छ, जसमध्ये एक चरणमा सम्पूर्ण सृष्टि समाहित छ र बाँकी तीन चरण अमृत स्वरूपमा आकाशमा छन्। यसरी, ‘ज्योति’ लाई ब्रह्मको रूपमा बुझ्नुपर्छ किनभने यसको वर्णन ब्रह्मको लक्षणसँग मेल खान्छ।

२. ‘चरण’ को अवधारणा र ब्रह्मको पूर्णता: ‘चरणाभिधानात्’ (चरणको उल्लेख भएकाले) भन्ने शब्दले ‘ज्योति’ लाई ब्रह्मका रूपमा पुष्टि गर्दछ। ब्रह्मका चार चरणको अवधारणाले ब्रह्मको असीमितता र पूर्णतालाई दर्शाउँछ। रामानुजाचार्यले यसलाई ब्रह्मको महिमाको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ सम्पूर्ण दृश्य जगत् ब्रह्मको एक सानो अंश मात्र हो। यसले ब्रह्मको अपरिमेय स्वरूपलाई बुझाउँछ, जसको विशालतालाई सीमित शब्दमा व्यक्त गर्न सकिँदैन। यसरी, ‘ज्योति’ लाई ब्रह्मको रूपमा स्वीकार गर्दा मात्र यसको ‘चरण’ सहितको वर्णन सान्दर्भिक हुन्छ।

३. ब्रह्म नै परम प्रकाश र ज्ञानको स्रोत: यो सूत्रले ब्रह्मलाई केवल भौतिक प्रकाशको स्रोत मात्र नभई, सम्पूर्ण ज्ञान र चेतनाको परम स्रोतका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। जसरी सूर्यले बाह्य जगत्लाई प्रकाशित गर्छ, त्यसरी नै ब्रह्मले आन्तरिक चेतना र सम्पूर्ण अस्तित्वलाई प्रकाशित गर्दछ। यो ‘ज्योति’ अज्ञानको अन्धकारलाई हटाउने र सत्यको बोध गराउने शक्ति हो। यस दार्शनिक विश्लेषणले ब्रह्मलाई केवल एक अवधारणा नभई, जीवनको हरेक पक्षमा व्याप्त परम सत्यका रूपमा स्थापित गर्दछ, जसको प्रकाशले सबै कुरालाई अर्थपूर्ण बनाउँछ।

सूत्र 1.1.25

संस्कृत: छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात् तथा हि दर्शनम्

IAST: *Chando'bhidhānānneti cenna tathā ceto'rpaṇanigadāt tathā hi darśanam*

नेपाली अर्थ: यदि गायत्री छन्दको उल्लेखले ब्रह्म होइन भनिन्छ भने, होइन, किनभने मनलाई ब्रह्मतर्फ लगाउने निर्देश दिइएको छ।

विस्तृत व्याख्या: कसैले आपत्ति गर्न सक्छ कि छान्दोग्य उपनिषद्मा गायत्री छन्दको उल्लेख भएकोले 'ज्योति' ले छन्दलाई जनाउँछ। तर यो आपत्ति अस्वीकार्य छ किनभने मनलाई ब्रह्मतर्फ (Concentration of mind on Brahman) लगाउने निर्देश दिइएको छ। गायत्री जस्तो पवित्र छन्दलाई सबैको स्वरूप (ब्रह्म) का रूपमा उपासना गर्नुको उद्देश्य साधकको

चित्तलाई विशाल ब्रह्ममा लय गराउनु हो। अन्यत्र पनि यस्तो दर्शन वा वर्णन पाइन्छ जहाँ प्रतीकहरूलाई ब्रह्म मानिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

- **छन्दः-अभिधानात् (Chando-abhidhānāt):** छन्द (गायत्री) को नाम लिइएको हुनाले।
- **न (Na):** (ब्रह्म) होइन।
- **इति चेत् (Iti chet):** यदि यस्तो तर्क गरिन्छ भने।
- **न (Na):** होइन (त्यो तर्क गलत छ)।
- **तथा (Tathā):** त्यस प्रकारले (ब्रह्मको रूपमा)।
- **चेतः-अर्पण (Ceto-arpaṇa):** चित्त वा मन लगाउने (एकाग्र गर्ने)।
- **निगदात् (Nigadāt):** शास्त्रमा कथन वा निर्देश भएको हुनाले।
- **तथा हि दर्शनम् (Tathā hi darśanam):** किनभने अन्यत्र पनि यस्तै देखिन्छ (उपासनाका सन्दर्भमा)।

चुरो अर्थ (Essence):

यो सूत्रले 'प्रतीक' (Symbol) र 'लक्ष्य' (Goal) बीचको सम्बन्ध बुझाउँछ। गायत्री २४ अक्षरको एउटा छन्द मात्र होइन, बरु यो ब्रह्मको अभिव्यक्तिको एउटा माध्यम हो। शास्त्रले गायत्रीलाई "यो सबै जे छ, त्यो गायत्री हो" भन्नुको अर्थ—गायत्री छन्दको उपासना गर्दागर्दै साधकले त्यसको पछाडि रहेको अनन्त ब्रह्मलाई भेट्टाओस् भन्ने हो। माध्यम (छन्द) लाई नै ब्रह्म भन्नुको तात्पर्य चित्तलाई सूक्ष्म ब्रह्ममा टिकाउन सजिलो बनाउनु मात्र हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **सूचना सिद्धान्त र कोडिङ (Information Theory and Coding):**
  विज्ञानमा हामी जटिल डेटालाई बुझ्न 'Models' वा 'Symbols' को प्रयोग गर्छौं। जसरी गणितमा एउटा सानो 'Variable' (जस्तै: X) ले एउटा ठूलो संख्या वा अवधारणालाई प्रतिनिधित्व गर्दछ, त्यसरी नै 'गायत्री' एउटा आध्यात्मिक 'Variable' हो जसले अनन्त ब्रह्मको प्रतिनिधित्व गर्दछ। वैज्ञानिक दृष्टिले यसलाई 'Representational Mapping' भन्न सकिन्छ, जहाँ एउटा सीमित संरचना (छन्द) ले असीमित सूचना (ब्रह्म) लाई बोध गराउन मद्दत गर्दछ।

- **मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Focusing and Anchoring):**
  मनोवैज्ञानिक रूपमा, हाम्रो मन निराकार वा अमूर्त (Abstract) कुरामा लामो समय टिक्न सक्दैन। यसलाई एउटा 'Anchor' वा आधार चाहिन्छ। 'चेतोऽर्पण' को अर्थ

यही हो—चित्तलाई कुनै एउटा निश्चित विन्दु वा मन्त्रमा 'Hook' गरेर बिस्तारै त्यसको गहिराइमा पुग्नु। यसलाई 'Focused Attention Meditation' सँग जोड्न सकिन्छ। जब मन गायत्री जस्तो पवित्र र लयबद्ध संरचनामा एकाग्र हुन्छ, तब यसले 'Cognitive Load' कम गर्छ र साधकलाई 'Transcendental' अवस्थामा पुग्न सजिलो बनाउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक परम्परामा प्रतीक (symbol) र परमसत्य (ultimate reality) बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। यसले छान्दोग्य उपनिषद्का गायत्री छन्दको उल्लेखलाई ब्रह्मको उपासनाको एक माध्यमको रूपमा व्याख्या गर्दछ, न कि ब्रह्मलाई सीमित गर्ने कारकको रूपमा। यसरी, सूत्रले उपासनाको गहिराइ र ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई जोड दिँदै, साधकको चित्तलाई कसरी अमूर्त ब्रह्ममा एकाग्र गर्ने भन्ने मार्गनिर्देश गर्दछ।

१. प्रतीक उपासनाको औचित्य: ब्रह्मसूत्रले गायत्री जस्ता पवित्र छन्दहरूलाई ब्रह्मको प्रतीकको रूपमा उपासना गर्ने औचित्य स्थापित गर्दछ। यसको मुख्य कारण हो कि मानव मनको प्रकृति अमूर्तमा सिधै एकाग्र हुन कठिन हुन्छ। त्यसैले, सगुण ब्रह्म वा प्रतीकको माध्यमबाट उपासना गर्दा मनलाई एकाग्र गर्न सजिलो हुन्छ। आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा यसलाई 'प्रतीकदर्शन' भन्नुभएको छ, जहाँ प्रतीकलाई ब्रह्मको रूपमा हेरिन्छ, तर प्रतीक आफैं ब्रह्म होइन।

२. चेतोऽर्पणको महत्त्व: सूत्रमा 'चेतोऽर्पणनिगदात्' शब्दले मनलाई ब्रह्मतर्फ लगाउने निर्देशको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। यसको अर्थ हो कि उपासनाको वास्तविक उद्देश्य प्रतीकमा मात्र सीमित नभई, त्यस प्रतीकको माध्यमबाट परमसत्य ब्रह्ममा चित्तलाई एकाग्र गर्नु हो। रामानुजाचार्यले पनि भक्तिमार्गमा सगुण ब्रह्मको उपासनालाई महत्त्व दिनुभएको छ, जहाँ भक्तले आफ्नो मनलाई ईश्वरका विभिन्न रूपहरूमा अर्पण गर्दछ, जसले अन्ततः निर्गुण ब्रह्मको अनुभवमा डोर्याउँछ।

३. ब्रह्मको सर्वव्यापकता र उपासनाको फल: यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई पुनः पुष्टि गर्दछ। गायत्री छन्दलाई ब्रह्मको रूपमा उपासना गर्नुको अर्थ छन्द आफैं ब्रह्म होइन, बरु छन्दको माध्यमबाट ब्रह्मको विशालता र सर्वव्यापकतालाई बुझ्ने प्रयास गर्नु हो। यस प्रकारको उपासनाले साधकको मनलाई संकुचित विचारहरूबाट मुक्त गरी विशाल ब्रह्ममा विलीन गराउँछ, जसले अन्ततः मोक्ष वा आत्मज्ञानको प्राप्तिमा सहयोग गर्दछ।

सूत्र 1.1.26

संस्कृत: भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्

IAST: *Bhūtādipādavyapadeśopapatteścaivam*

नेपाली अर्थ: र भूत (Elements) आदिलाई 'पाद' (Quarter) भनी व्यपदेश गर्नु सम्भव भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: गायत्रीको चार पादले पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु आदि भूतहरूलाई जनाउन सक्छ, जुन ब्रह्मको विभूति (Manifestation) हुन्। पुरुष सूक्त (३) मा भनिएको छ: 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' अर्थात् सबै भूत (प्राणी र तत्वहरू) यस परमात्माका एक पाउ हुन्। यसरी भूतहरूलाई 'पाद' का रूपमा वर्णन गरिनु केवल ब्रह्मको सन्दर्भमा मात्र तार्किक रूपमा सम्भव (उपपन्न) हुन्छ, गायत्री छन्द मात्रको सन्दर्भमा होइन।

शाब्दिक अर्थ:

- **भूत-आदि (Bhūta-ādi):** प्राणी र पञ्चमहाभूत (तत्व) आदि।
- **पाद (Pāda):** पाउ वा अंश (Quarter)।
- **व्यपदेश (Vyapadeśa):** कथन वा निरुपण।
- **उपपत्तेः (Upapatteḥ):** युक्तिसङ्गत वा सम्भव भएको हुनाले।
- **च (Cha):** र।
- **एवम् (Evam):** यस प्रकार।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'अंश' र 'अंशी' को सम्बन्धलाई बुझाउँछ। गायत्रीलाई चार पाउ भएको वर्णन गर्दा ती पाउहरूले सम्पूर्ण दृश्य जगत (प्राणी र भौतिक तत्व) लाई समेट्छन्। एउटा सीमित व्याकरणिक छन्दले ब्रह्माण्डका सबै भूतहरूलाई आफ्नो अंश बनाउन सक्दैन। तर ब्रह्म, जो सबैको आधार हो, उसको एउटा सानो अंशमा यो सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड व्याप्त छ। त्यसैले, गायत्रीको माध्यमबाट यहाँ वास्तवमा ब्रह्मकै विराट स्वरूपको वर्णन गरिएको हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **होलाग्राम र फ्र्याक्टल थ्योरी (Holographic Principle and Fractals):** आधुनिक विज्ञानको **'Holographic Principle'** ले भन्छ कि ब्रह्माण्डको एउटा सानो अंशमा पनि सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको सूचना निहित हुन्छ। 'भूतादिपाद' को अवधारणाले यही वैज्ञानिक सत्यलाई दर्शाउँछ। जसरी एउटा कोष (Cell) भित्र पूरै शरीरको 'DNA' कोड हुन्छ, त्यसरी नै प्रत्येक 'भूत' वा तत्व ब्रह्मको एउटा 'पाद' वा

अंश हो। वैज्ञानिक दृष्टिले यसलाई **'Universal Connectivity'** भन्न सकिन्छ, जहाँ स-साना भौतिक कणहरू (Elements) एउटै विशाल ऊर्जा क्षेत्रका अभिव्यक्ति हुन्।

- **मनोविज्ञान (Psychology - Part-Whole Integration):** मनोवैज्ञानिक रूपमा मानिसले आफूलाई ब्रह्माण्डबाट अलग एउटा सानो 'इकाई' मात्र ठान्दा एक्लोपन र असुरक्षा महसुस गर्छ। यो सूत्रले **'Cosmic Belonging'** को बोध गराउँछ। जब व्यक्तिले बुझ्दछ कि उ स्वयम् त्यस परम सत्ताको एउटा 'पाद' (अंश) हो, तब उसको 'Self-esteem' र 'Existential Security' बढ्छ। आफूलाई 'पूर्ण' को एक हिस्सा मान्नुले मनोवैज्ञानिक रूपमा 'Alienation' (अलगाव) को भाव समाप्त गरी 'Wholeness' (पूर्णता) को अनुभव गराउँछ।

ब्रह्मसूत्र १.१.२६, "भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्" ले गायत्री छन्दमा वर्णित चार पादको वास्तविक अर्थ ब्रह्म नै हो भनी स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले उपनिषद्का गूढ कथनहरूलाई तार्किक आधार प्रदान गर्दै, सीमित शब्दहरूको प्रयोगबाट असीमित ब्रह्मको महिमा कसरी प्रकट हुन्छ भन्ने दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई सम्पूर्ण सृष्टिको मूल आधार र अभिन्न अंशको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

१. ब्रह्मको सर्वव्यापकता र अंश-अंशी सम्बन्ध: यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई जोड दिन्छ, जहाँ सम्पूर्ण भूत (प्राणी र तत्व) ब्रह्मका पाद (अंश) हुन्। शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, यो सम्बन्ध पारमार्थिक रूपमा अभेद हो, जहाँ अंश र अंशीमा कुनै वास्तविक भिन्नता छैन। जसरी समुद्रका तरङ्गहरू समुद्रभन्दा भिन्न छैनन्, त्यसरी नै सम्पूर्ण सृष्टि ब्रह्मभन्दा भिन्न छैन। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा भने, जीव र जगत् ब्रह्मका विशेषण वा शरीर हुन्, जसले ब्रह्मलाई आश्रय दिन्छन् तर ब्रह्मभन्दा भिन्न अस्तित्व राख्दैनन्।

२. शब्द र अर्थको दार्शनिक समन्वय: सूत्रले गायत्रीका पादहरूलाई भूत (तत्व) सँग जोडेर, शब्दको लाक्षणिक प्रयोगद्वारा ब्रह्मको विराट स्वरूपलाई बुझाउने प्रयास गर्दछ। यसले शब्दको सीमाभन्दा पर रहेको परम सत्यलाई कसरी बुझ्ने भन्ने दार्शनिक प्रश्न उठाउँछ। वेदान्तमा, शब्दहरूले ब्रह्मलाई प्रत्यक्ष रूपमा वर्णन गर्न नसके पनि, निषेध (नेति नेति) वा लक्षण (जसबाट ब्रह्मको स्वरूप बुझिन्छ) द्वारा त्यसको बोध गराउन सक्छन्। यसरी, गायत्रीको पादले ब्रह्मको एक अंशलाई संकेत गर्दछ, जसबाट सम्पूर्ण ब्रह्मको अनुमान गर्न सकिन्छ।

३. उपनिषदीय महावाक्यहरूको पुष्टि: यो सूत्रले छान्दोग्य उपनिषद्को गायत्री विद्यालाई ब्रह्मविद्याको रूपमा पुष्टि गर्दछ। उपनिषद्का महावाक्यहरू जस्तै "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (यो सबै ब्रह्म नै हो) र "अयमात्मा ब्रह्म" (यो आत्मा ब्रह्म हो) जस्ता कथनहरूलाई यस सूत्रले तार्किक आधार प्रदान गर्दछ। यसले देखाउँछ कि कसरी विभिन्न उपनिषदीय कथनहरू, बाह्य रूपमा भिन्न देखिए पनि, अन्ततः एउटै परम सत्य ब्रह्मको महिमा गाउँछन्। यसरी, यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको एकीकृत स्वरूपलाई अझ बलियो बनाउँछ।

सूत्र 1.1.27

संस्कृत: उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्

IAST: *Upadeśabhedānneti cennobhayasminnapyavirodhāt*

नेपाली अर्थ: यदि उपदेशको भेदले ब्रह्म होइन भनिन्छ भने, होइन, किनभने दुवैमा अविरोध छ।

विस्तृत व्याख्या: विभिन्न उपनिषद्हरूमा भिन्न-भिन्न उपदेश भएकोले एउटै ब्रह्मलाई जनाउँदैन भन्ने आपत्ति अस्वीकार्य छ किनभने दुवै प्रकारको व्याख्यामा कुनै विरोध छैन। उदाहरणका लागि, कतै ब्रह्मलाई "आकाशमा रहेको" भनिएको छ भने कतै "आकाशभन्दा माथि रहेको" भनिएको छ। यी दुई वर्णनले एउटै सत्यलाई फरक दृष्टिकोणबाट मात्र हेरेका हुन्। स्थान वा विभक्तिको यो प्राविधिक भेदले मूल तत्व (ब्रह्म) लाई परिवर्तन गर्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

- **उपदेश-भेदात् (Upadeśa-bhedāt):** उपदेशको तरिका वा विभक्तिको प्रयोगमा भेद भएको हुनाले।
- **न (Na):** (ब्रह्म) होइन।
- **इति चेत् (Iti chet):** यदि यस्तो शंका गरिन्छ भने।
- **न (Na):** होइन (त्यो शंका गलत छ)।
- **उभयस्मिन् (Ubhayasmin):** दुवै प्रकारका वर्णनमा।
- **अपि (Api):** पनि।
- **अविरोधात् (A-virodhāt):** कुनै विरोध नभएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'भाषिक अभिव्यक्ति' र 'वास्तविक सत्य' बीचको सन्तुलन बुझाउँछ। व्याकरणको दृष्टिले हेर्दा "रुखको टुप्पोमा चरो छ" भन्नु र "रुखभन्दा माथि चरो छ" भन्नुमा विभक्तिको फरक छ, तर चरो त्यही एउटै हो। त्यसैगरी, ब्रह्मलाई 'स्वर्ग' भन्दा

माथि वा 'स्वर्ग' मा भनिनुले उसको सर्वव्यापकतालाई नै बुझाउँछ। दृष्टिकोणको भिन्नताले सत्यको एकतालाई खण्डित गर्दैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **सापेक्षता र सन्दर्भ फ्रेम (Relativity and Frame of Reference):** आधुनिक भौतिक विज्ञानमा **'Frame of Reference'** को ठुलो महत्व छ। एउटै गति (Motion) लाई जमिनमा बस्नेले र जहाजमा उड्नेले फरक तरिकाले वर्णन गर्न सक्छन्, तर भौतिक घटना एउटै हुन्छ। 'उपदेशभेदान्नेति' ले यही वैज्ञानिक सिद्धान्तलाई आध्यात्मिक स्तरमा लागू गर्छ। सत्य एउटै भए पनि वर्णन गर्नेको 'सन्दर्भ' (Context) अनुसार शब्दहरू फरक हुन सक्छन्। यसले विज्ञानको **'Invariance'** को सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्छ—जहाँ परिस्थिति फेरिए पनि आधारभूत नियम (Law) फेरिँदैन।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Flexibility):** मनोवैज्ञानिक रूपमा मानिसहरू अक्सर शब्द वा बाहिरी ढाँचामा अल्झिएर द्वन्द्वमा फस्छन्। यसलाई 'Rigid Thinking' भनिन्छ। यो सूत्रले **'Cognitive Flexibility'** (मानसिक लचकता) को पाठ दिन्छ। जब व्यक्तिले बुझ्दछ कि एउटै सत्यलाई व्यक्त गर्ने धेरै तरिकाहरू हुन सक्छन्, तब उसको संकीर्णता हट्छ। यो 'अविरोध' को दृष्टिले मानिसलाई धार्मिक वा दार्शनिक कट्टरताबाट मुक्त गरी गहिरो मानसिक शान्ति र समन्वय (Harmony) तर्फ लैजान्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त 'श्रुति समन्वय' लाई अगाडि बढाउँछ, जहाँ विभिन्न उपनिषद्हरूमा ब्रह्मको वर्णनमा देखिने भिन्नताहरूलाई कसरी बुझ्ने भन्ने विषयमाथि गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यसले ब्रह्मको एकत्वलाई स्थापित गर्दै, शाब्दिक भेदहरूले परम सत्यलाई खण्डित गर्दैन भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यस सूत्रले भाषाको सीमा र परमार्थिक सत्यको अविरोधी स्वरूपलाई स्पष्ट पार्दछ।

१. **श्रुति समन्वय र ब्रह्मको एकत्व:** वेदान्त दर्शनमा, विशेषगरी शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्तमा, श्रुति समन्वयको सिद्धान्त अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। विभिन्न उपनिषद्हरूमा ब्रह्मलाई कहिले सगुण रूपमा त कहिले निर्गुण रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ। यो सूत्रले यस्ता भिन्नताहरूलाई उपदेशको भेद (differences in teaching methods or perspectives) मात्र मान्दछ, जसले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपमा कुनै विरोध उत्पन्न गर्दैन। जसरी एउटै सूर्यलाई विभिन्न कोणबाट हेर्दा फरक-फरक देखिन सक्छ, त्यसरी नै एउटै ब्रह्मलाई विभिन्न श्रुतिहरूले फरक-फरक तरिकाले वर्णन गरेका हुन्। यो भिन्नता ब्रह्मको स्वरूपमा नभई वर्णनको शैलीमा मात्र हो।

२. **भाषाको सीमा र परमार्थिक सत्य:** ब्रह्मलाई शब्दहरूद्वारा पूर्ण रूपमा व्यक्त गर्न असम्भव छ। भाषा सधैं सीमित हुन्छ र यसले द्वैतको संसारमा काम गर्दछ, जबकि ब्रह्म अद्वैत र असीम छ। यस सूत्रले देखाउँछ कि जब उपनिषद्हरूले ब्रह्मको बारेमा विभिन्न तरिकाले बोल्छन्, तिनीहरूले ब्रह्मको कुनै विशेष पक्षलाई जोड दिन खोजेका हुन्छन्, न कि ब्रह्मको एकत्वलाई खण्डित गर्न। शब्दहरू केवल संकेत हुन्, जसले परम सत्यतर्फ इशारा गर्दछन्, तर तिनीहरू आफैंमा सत्य होइनन्। यसले भाषाको प्रतीकात्मक र सापेक्षिक प्रकृतिलाई उजागर गर्दछ।

३. **अविरोधको दार्शनिक महत्त्व:** 'अविरोध' (non-contradiction) को सिद्धान्त वेदान्तमा सत्यको मापदण्ड हो। यदि कुनै कुरामा आन्तरिक विरोध छ भने, त्यो परम सत्य हुन सक्दैन। यो सूत्रले स्पष्ट पार्दछ कि ब्रह्मको बारेमा गरिएका सबै उपदेशहरू, जतिसुकै फरक देखिए पनि, अन्ततः एक अर्काका विरोधी छैनन्। तिनीहरूले एउटै ब्रह्मलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट वा विभिन्न स्तरका साधकहरूका लागि प्रस्तुत गरेका हुन्। यसले वेदान्तको समग्रता र आन्तरिक सुसंगतिलाई स्थापित गर्दछ, जहाँ सबै श्रुतिहरू एकै ब्रह्मको महिमा गाउँछन्, चाहे तिनीहरूको बाह्य रूप फरक किन नहोस्।

सूत्र 1.1.28

संस्कृत: प्राणस्तथानुगमात्

IAST: *Prāṇastathānugamāt*

नेपाली अर्थ: प्राण ब्रह्म हो, किनभने शास्त्रबाट त्यसरी नै बुझिन्छ।

विस्तृत व्याख्या: कौषीतकि उपनिषद् (३.२) मा 'प्राण' शब्दले ब्रह्म जनाउँछ। प्रसङ्ग अनुसार 'प्राण' ले भौतिक श्वासप्रश्वास होइन, सबैको आधार भएको परम तत्त्व जनाउँछ। यहाँ इन्द्रले प्रतर्दनलाई "म नै प्राण हुँ, म नै प्रज्ञात्मा हुँ, मलाई नै उपास्य ब्रह्म सम्झ" भन्नुभएको छ। यो प्रसङ्गमा 'प्राण' ले भौतिक श्वासप्रश्वास वा कुनै देवतालाई मात्र जनाउँदैन, बरु सबैको आधार भएको परम तत्त्व (ब्रह्म) लाई जनाउँछ, किनभने यसको अनुगमन (निरन्तर अध्ययन) गर्दा यसमा केवल ब्रह्ममा मात्र रहने सर्वज्ञता र आनन्द जस्ता लक्षणहरू पाइन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

- **प्राण: (Prāṇaḥ):** प्राण शब्द (यहाँ ब्रह्मको अर्थमा)।
- **तथा (Tathā):** त्यसरी नै (ब्रह्मकै रूपमा)।

- **अनुगमात् (Anugamāt):** (शास्त्रको प्रसङ्ग र तात्पर्य) बुझ्दै जाँदा वा अनुगमन गर्दा।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले कुनै पनि शब्दको अर्थ 'सन्दर्भ' (Context) बाट निर्क्योल गर्नुपर्छ भन्ने सिकाउँछ। यद्यपि 'प्राण' शब्द सामान्यतया वायु वा जीवनशक्तिका लागि प्रयोग हुन्छ, तर जहाँ यसलाई 'अमृत', 'अजर' र 'विश्वको नियन्ता' भनिएको छ, त्यहाँ यसले आफ्नो सीमित अर्थ छोडेर 'ब्रह्म' लाई संकेत गर्दछ। शास्त्रको सुरुदेखि अन्त्यसम्मको प्रवाह (अनुगम) हेर्दा यो प्राण साक्षात् चेतना नै हो भन्ने सिद्ध हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **प्रणाली सिद्धान्त र 'Emergent Properties' (Systems Theory and Emergence):** विज्ञानमा हामी एउटा प्रणालीको अध्ययन गर्दा त्यसका भागहरू (Parts) मात्र हेर्दैनौँ, बरु ती भागहरूको 'Interaction' बाट उत्पन्न हुने समग्र गुण (Emergent Property) हेर्छौँ। 'प्राणस्तथानुगमात्' ले यही **'Holistic View'** लाई दर्शाउँछ। जसरी हाइड्रोजन र अक्सिजन मिलेर 'पानी' बन्छ र पानीको गुण ती ग्यासहरू भन्दा फरक हुन्छ, त्यसरी नै शरीरका जैविक क्रियाहरूको पछाडि जुन 'समग्र चेतना' (Universal Consciousness) को प्रवाह छ, त्यो नै वास्तविक प्राण हो। यो केवल 'CO2/O2 Exchange' मात्र होइन, यो प्रणालीलाई चलाउने 'Master Code' हो।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Contextual Interpretation):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, एउटै घटना वा शब्दको अर्थ व्यक्तिको मानसिक 'Context' अनुसार फरक हुन्छ। यो सूत्रले **'Cognitive Contextualization'** को महत्व बुझाउँछ। जब हामी आफ्नो 'जीवन' (प्राण) लाई केवल जैविक अस्तित्वको रूपमा हेर्छौँ, तब हामी मृत्युसँग डराउँछौँ। तर जब हामी यसलाई ब्रह्मको 'प्रवाह' को रूपमा (अनुगम गरेर) बुझ्छौँ, तब हाम्रो आत्म-बोध गहिरो हुन्छ। यो बुझाइले मानिसलाई 'Existential Anxiety' बाट मुक्त गरी जीवनलाई एउटा वृहत्तर आध्यात्मिक आयाम प्रदान गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.१.२८, "प्राणस्तथानुगमात्", उपनिषद्का गूढ वचनहरूलाई स्पष्ट पार्दै ब्रह्मको सर्वव्यापकता र प्राणशक्तिको वास्तविक स्वरूपलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले शब्दको शाब्दिक अर्थभन्दा पनि त्यसको गहिरो दार्शनिक सन्दर्भलाई बुझ्नुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिन्छ, जसले गर्दा ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपको बोध हुन सकोस्। यसले वैदिक ग्रन्थहरूको व्याख्यामा सन्दर्भको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ।

१. शाङ्कर भाष्यमा प्राणको ब्रह्मत्व: आचार्य शङ्करले यस सूत्रको व्याख्यामा कौषीतकि उपनिषद्को प्रसङ्गलाई उद्धृत गर्दै 'प्राण' शब्दले ब्रह्मलाई नै जनाउँछ भनी स्पष्ट पार्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, जहाँ 'प्राण' लाई सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् र समस्त जगत्को आधारको रूपमा वर्णन गरिएको छ, त्यहाँ यसले भौतिक श्वासप्रश्वास वा कुनै देवतालाई नभई परब्रह्मलाई नै संकेत गर्दछ। यसरी, शङ्करले शब्दको तात्त्विक अर्थमा जोड दिँदै ब्रह्मको अद्वितीयतालाई स्थापित गर्नुभएको छ।

२. रामानुजको विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यले पनि यस सूत्रलाई ब्रह्मकै महिमामा व्याख्या गर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, 'प्राण' शब्दले जीवात्माको जीवनशक्तिलाई जनाए पनि, त्यस जीवनशक्तिको पनि परम आधार र नियन्ता ब्रह्म नै हो। यसरी, रामानुजले ब्रह्मलाई समस्त चेतन र अचेतन जगत्को आत्माको रूपमा प्रस्तुत गर्दै, 'प्राण' लाई ब्रह्मको विशेषण वा शरीरको रूपमा बुझ्नुपर्ने बताउनुभएको छ। यो व्याख्याले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र अन्तर्यामित्वलाई जोड दिन्छ।

३. दार्शनिक सन्दर्भको महत्त्व: यो सूत्रले कुनै पनि दार्शनिक वा धार्मिक ग्रन्थको व्याख्या गर्दा त्यसको समग्र सन्दर्भ (अनुगम) लाई बुझ्नुपर्ने आवश्यकतालाई उजागर गर्दछ। केवल शब्दकोषीय अर्थमा मात्र सीमित रहँदा वास्तविक तात्पर्य छुट्न सक्छ। ब्रह्मसूत्रले यही पद्धति अपनाएर उपनिषद्का विरोधाभासपूर्ण देखिने वचनहरूलाई सामञ्जस्यपूर्ण रूपमा व्याख्या गरेको छ, जसले गर्दा ब्रह्मविद्याको सही बोध हुन सकोस्।

सूत्र 1.1.29

संस्कृत: न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्

IAST: *Na vakturātmopadeśāditi cedadhyātmasambandha-bhūmā hyasmin*

नेपाली अर्थ: यदि वक्ताले आफ्नो बारेमा उपदेश दिएकोले ब्रह्म होइन भनिन्छ भने, होइन, किनभने अध्यात्म सम्बन्धको बाहुल्य छ।

विस्तृत व्याख्या: कौषीतकि उपनिषद्मा इन्द्रले प्रतर्दनलाई 'मलाई जान' भनी उपदेश दिन्छन्। यो आपत्ति अस्वीकार्य छ किनभने त्यस प्रसङ्गमा अध्यात्म सम्बन्धी कुराहरूको बाहुल्य छ। यहाँ संशय हुनसक्छ कि इन्द्र त एउटा देवता वा जीव हुन्, त्यसैले 'प्राण' शब्दले इन्द्रलाई बुझाउँछ। तर यो आपत्ति अस्वीकार्य छ, किनभने त्यस पुरा प्रसङ्गमा 'अध्यात्म सम्बन्ध' (ब्रह्मका लक्षणहरू) को बाहुल्य छ। इन्द्रले यहाँ आफ्नो व्यक्तिगत 'अहं' को होइन, बरु आफ्नो भित्र रहेको परमात्माको स्वरूपमा स्थित भएर उपदेश दिएका हुन्।

शाब्दिक अर्थ:

- **न (Na):** होइन (ब्रह्म नहुने कुरा छैन)।
- **वक्तुः-आत्म-उपदेशात् (Vaktuh-ātma-upadeśāt):** वक्ता (इन्द्र) ले आफ्नो बारेमा उपदेश दिएको हुनाले।
- **इति चेत् (Iti chet):** यदि यस्तो तर्क गरिन्छ भने।
- **अध्यात्म-सम्बन्ध-भूमा (Adhyātma-sambandha-bhūmā):** अध्यात्म (ब्रह्म) सँग सम्बन्धित गुणहरूको प्रचुरता।
- **हि (Hi):** किनभने।
- **अस्मिन् (Asmin):** यस (प्रकरण) मा।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'वक्ता' र 'सन्देश' बीचको गहिरो सम्बन्ध बुझाउँछ। जब एक तत्वज्ञानी वा ऋषि "म" भन्छन्, उनीहरूले शरीर वा व्यक्तिगत परिचयलाई संकेत गरिरहेका हुँदैनन्। इन्द्रले यहाँ 'शास्त्रदृष्टि' (आफूलाई ब्रह्मसँग अभिन्न देखेर) बाट कुरा गरेका छन्। यस प्रकरणमा प्रयोग भएका शब्दहरू—जस्तै आनन्दमय, अजर, र अमृत—केवल ब्रह्ममा मात्र सम्भव हुने भएकाले, वक्ता इन्द्र देखिए पनि उपदेशको लक्ष्य परब्रह्म नै हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **प्रोक्सी र च्यानल (Proxy and Channel Dynamics):** विज्ञान र प्रविधिमा हामी **'Proxy'** वा **'Signal Transduction'** को प्रयोग गर्छौं। एउटा रेडियो स्टेशनले 'म बाहिर बोलिरहेको छु' भन्न सक्छ, तर वास्तवमा त्यो आवाजको स्रोत रेडियो सेट होइन, पछाडिको प्रसारण केन्द्र (Transmitter) हो। 'वक्तुरात्मोपदेशात्' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले **'Medium vs Source'** को रूपमा बुझ्न सकिन्छ। इन्द्र यहाँ एउटा 'Medium' (माध्यम) हुन्, जसको माध्यमबाट ब्रह्म रूपी 'Source' (स्रोत) को सन्देश प्रवाहित भइरहेको छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Identification and Higher Self):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, यो सूत्रले **'Identification with the Higher Self'** लाई बुझाउँछ। सामान्य मानिस आफ्नो सानो 'Self' (ego) सँग जोडिएको हुन्छ। तर आत्मज्ञानी व्यक्ति आफ्नो 'Transcendental Self' (ब्रह्म) सँग एकाकार हुन्छ। जब इन्द्रले "मलाई जान" भन्छन्, त्यो मनोवैज्ञानिक रूपमा अहंकारको अभिव्यक्ति होइन, बरु **'Universal Identity'** को घोषणा हो। यसले हामीलाई सिकाउँछ कि जब हामी आफ्ना सीमितताहरूबाट मुक्त हुन्छौँ, हाम्रो भित्रको 'ईश्वरीय' गुण स्वतः प्रकट हुन थाल्छ।

यो सूत्रले कौषीतकि उपनिषद्को इन्द्र-प्रतर्दन संवादमा उठाइएको एउटा महत्त्वपूर्ण दार्शनिक प्रश्नको समाधान गर्दछ। जब इन्द्रले आफूलाई ब्रह्मको रूपमा प्रस्तुत गर्दै उपदेश दिन्छन्, तब के इन्द्र स्वयं ब्रह्म हुन् वा उनी ब्रह्मको प्रतिनिधित्व मात्र गरिरहेका छन् भन्ने संशय उत्पन्न हुन्छ। यस सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि इन्द्रले यहाँ आफ्नो व्यक्तिगत अहंकारबाट नभई, ब्रह्मको स्वरूपमा स्थित भएर उपदेश दिएका हुन्, किनभने त्यस प्रसङ्गमा ब्रह्मका लक्षणहरूको प्रचुरता छ।

१. वक्ताको स्वरूप र ब्रह्मको अभिव्यक्ति: यस सूत्रले वक्ताको वास्तविक स्वरूपलाई ब्रह्मसँग जोड्दछ। इन्द्रले जब "मलाई जान" भन्छन्, त्यो उनको व्यक्तिगत जीवभावको अभिव्यक्ति नभई, उनमा प्रतिबिम्बित भएको परब्रह्मको महिमाको कथन हो। शंकराचार्यका अनुसार, इन्द्रले यहाँ 'शास्त्रदृष्टि' अर्थात् आफूलाई ब्रह्मसँग अभिन्न देखेर उपदेश दिएका छन्। जसरी कुनै राजाले आफ्नो मन्त्रीलाई 'म' भन्दा राज्यको प्रतिनिधित्व गर्छ, त्यसरी नै इन्द्रले यहाँ ब्रह्मको प्रतिनिधित्व गरेका छन्।

२. अध्यात्म सम्बन्धको बाहुल्य (Adhyātmasambandha-bhūmā): सूत्रको मुख्य तर्क 'अध्यात्म सम्बन्धको बाहुल्य' मा आधारित छ। इन्द्र-प्रतर्दन संवादमा 'आनन्दमय', 'अजर', 'अमृत' जस्ता शब्दहरू प्रयोग भएका छन्, जुन केवल ब्रह्ममा मात्र सम्भव छन्। यी लक्षणहरूले इन्द्रको व्यक्तिगत स्वरूपलाई नभई, परब्रह्मलाई नै संकेत गर्दछन्। रामानुजाचार्यका अनुसार, यी गुणहरूले इन्द्रको शरीरलाई नभई, उनको अन्तर्यामी ब्रह्मलाई बुझाउँछन्। यसले उपनिषद्को सन्देशलाई ब्रह्मपरक बनाउँछ।

३. जीव र ब्रह्मको सम्बन्ध: यो सूत्रले जीव (इन्द्र) र ब्रह्मबीचको सम्बन्धलाई पनि स्पष्ट पार्छ। यद्यपि इन्द्र एक जीव हुन्, तथापि उनले ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गरेपछि आफूलाई ब्रह्मसँग एकाकार भएको अनुभव गर्छन्। यो अद्वैत वेदान्तको 'अहं ब्रह्मास्मि' (म ब्रह्म हुँ) भन्ने महावाक्यको व्यावहारिक दृष्टान्त हो। इन्द्रले यहाँ आफ्नो अनुभवलाई ब्रह्मको रूपमा व्यक्त गरेका छन्, जसले गर्दा सुन्ने व्यक्तिले पनि ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्न सकोस्। यसरी, वक्ताको उपदेश ब्रह्मको महिमाको प्रतिपादन हो, न कि वक्ताको व्यक्तिगत महिमाको।

▰ सूत्र 1.1.30

संस्कृत: शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्

IAST: *Śāstradṛṣṭyā tūpadeśo vāmadevavat*

नेपाली अर्थ: तर उपदेश शास्त्रदृष्टि (Scriptural Vision) बाट हो, वामदेव जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: इन्द्रले आफूलाई ब्रह्मसँग एकरूप भनी जुन उपदेश दिएका छन्, त्यो व्यक्तिगत अहंकारबाट होइन, बरु शास्त्रदृष्टि (आफू र ब्रह्म एकै हुन् भन्ने साक्षात्कार) बाट हो। जसरी ऋषि वामदेवले 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' (म नै मनु भएँ, म नै सूर्य भएँ) भनी ब्रह्मसँगको एकत्वको अनुभव व्यक्त गरेका थिए, इन्द्रको उपदेश पनि त्यस्तै आत्म-साक्षात्कारको अवस्थाबाट आएको हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **शास्त्र-दृष्ट्या (Śāstra-dṛṣṭyā):** शास्त्रको दृष्टि (तत्वज्ञान) द्वारा।
- **तु (Tu):** तर (शङ्का निवारणका लागि)।
- **उपदेशः (Upadeśah):** उपदेश।
- **वामदेव-वत् (Vāmadeva-vat):** ऋषि वामदेवको जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'आत्म-साक्षात्कार' को सर्वोच्च अवस्थालाई बुझाउँछ। जब एक साधकले "अहं ब्रह्मास्मि" को अनुभव गर्छ, तब उसको "म" भन्ने शब्दले शरीर वा इन्द्रियलाई नभई सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको आधार चेतनालाई संकेत गर्छ। इन्द्रले राजा प्रतर्दनलाई दिएको उपदेश यही **'Unitary Consciousness'** (एकीकृत चेतना) बाट आएको हो। वामदेव ऋषिको उदाहरणले यो कुरा स्पष्ट पार्छ कि यस्तो अनुभव शास्त्रसम्मत र सम्भव छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **क्वान्टम एन्ट्याङ्गलमेन्ट र एकता (Quantum Entanglement and Unity):** विज्ञानमा **'Entangled Particles'** फरक स्थानमा भए पनि एउटै एकाइ जस्तै व्यवहार गर्छन्। 'वामदेववत्' को अवस्थालाई वैज्ञानिक दृष्टिले एउटा यस्तो **'Observer Effect'** को रूपमा हेर्न सकिन्छ, जहाँ द्रष्टा र दृश्य बीचको दूरी समाप्त हुन्छ। जब चेतना पूर्ण रूपमा 'एन्टाङ्गल्ड' हुन्छ, तब व्यक्तिले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको सूचना र अस्तित्वलाई आफ्नै 'स्व' (Self) को रूपमा अनुभव गर्छ। यो कुनै कल्पना होइन, बरु चेतनाको एउटा उच्च 'State' हो।

- **मनोविज्ञान (Psychology - Ego Dissolution and Peak Experience):** मनोविज्ञानमा **'Ego Dissolution'** (अहंकारको विसर्जन) एउटा यस्तो अवस्था हो जहाँ व्यक्तिको 'म' र 'संसार' बीचको पर्खाल भत्किन्छ। मास्लोको **'Peak Experience'** मा व्यक्तिले आफूलाई समय र स्थान भन्दा परको अनन्त तत्वसँग एक भएको महसुस गर्छ। 'शास्त्रदृष्टि' ले यस्तो मनोवैज्ञानिक अवस्थालाई एउटा निश्चित दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ। यो अवस्थामा पुगेको व्यक्तिले बोल्ने "म" शब्दले अरूलाई पनि आफ्नो दिव्य स्वरूप चिन्न प्रेरित गर्दछ।

यो सूत्रले आत्म-साक्षात्कार प्राप्त व्यक्तिको वाणीको गहिरो दार्शनिक अर्थलाई स्पष्ट पार्दछ। जब कुनै ज्ञानी पुरुषले 'म' भनी सम्बोधन गर्दछ, तब त्यो 'म' सीमित अहंकार वा शरीरसँग सम्बन्धित नभई, सम्पूर्ण ब्रह्माण्डमा व्याप्त परब्रह्मसँगको एकत्वको अनुभवबाट उत्पन्न हुन्छ। यो ब्रह्मसूत्रले इन्द्रको उपदेशलाई वामदेव ऋषिको उदाहरणमार्फत व्याख्या गर्दै, यस्तो घोषणा व्यक्तिगत घमण्ड नभई शास्त्रदृष्टि (Scriptural Vision) को परिणाम हो भनी स्थापित गर्दछ।

१. आत्म-साक्षात्कारको 'म' (The 'I' of Self-Realization):

वेदान्त दर्शनमा, 'अहं' (म) शब्दको प्रयोग सामान्यतः व्यक्तिगत अहंकारलाई जनाउँछ। तर, जब कुनै आत्मज्ञानीले 'अहं ब्रह्मास्मि' (म ब्रह्म हुँ) जस्ता महावाक्य उच्चारण गर्दछ, तब त्यो 'म' ले व्यक्तिगत जीवलाई नभई, सम्पूर्ण अस्तित्वको आधारभूत चेतना (Universal Consciousness) लाई संकेत गर्दछ। यो अवस्थामा, व्यक्तिले आफूलाई शरीर, मन र बुद्धिभन्दा परको शुद्ध, नित्य र सर्वव्यापी आत्माको रूपमा अनुभव गर्दछ। इन्द्रको उपदेश पनि यही अद्वैत अनुभवको अभिव्यक्ति हो, जहाँ उनी आफूलाई प्राण र ब्रह्मसँग अभिन्न देख्छन्।

२. शास्त्रदृष्टि (Scriptural Vision) को महत्व:

'शास्त्रदृष्ट्या' भन्नाले शास्त्रको गहन अध्ययन र मननबाट प्राप्त हुने दिव्य दृष्टि हो। यो दृष्टिले जीव र ब्रह्मको वास्तविक सम्बन्धलाई उजागर गर्दछ। यो कुनै बौद्धिक अनुमान मात्र नभई, प्रत्यक्ष अनुभव (Anubhava) हो। आचार्य शंकरका अनुसार, शास्त्रले अज्ञानताको आवरण हटाएर आत्माको वास्तविक स्वरूपलाई प्रकट गर्दछ। इन्द्रले दिएको उपदेश पनि यही शास्त्रदृष्टिबाट प्रेरित थियो, जसले गर्दा उनको वाणीमा कुनै अहंकारको लेप थिएन, बरु ब्रह्मज्ञानको प्रकाश थियो। यो दृष्टिले व्यक्तिलाई 'भेद' (difference) भन्दा 'अभेद' (non-difference) को यथार्थता बुझ्न मद्दत गर्दछ।

३. वामदेव ऋषिको दृष्टान्त (The Example of Sage Vāmadeva):
वामदेव ऋषिको 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' (म मनु भएँ, म सूर्य भएँ) भन्ने घोषणा यस सूत्रको उत्कृष्ट दृष्टान्त हो। यो भनाइले वामदेवले आफूलाई व्यक्तिगत मनु वा सूर्यको रूपमा नभई, ती सबैको आधारभूत सत्ता, अर्थात् ब्रह्मको रूपमा अनुभव गरेको देखाउँछ। यो घोषणाले 'एकमेवाद्वितीयम्' (एक मात्र, दोस्रो रहित) भन्ने उपनिषदीय सत्यलाई पुष्टि गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि, जीव ब्रह्मको अंश भए पनि, पूर्ण एकत्वको अनुभवलाई स्वीकार गरिन्छ, जहाँ जीवले ब्रह्मको गुणहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। वामदेवको अनुभवले यो सत्यलाई व्यवहारिक रूपमा प्रस्तुत गर्दछ कि आत्म-साक्षात्कारले व्यक्तिलाई सम्पूर्ण सृष्टिसँग एकत्वको बोध गराउँछ।

सूत्र 1.1.31

संस्कृत: जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्न उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्

IAST: *Jīvamukhyaprāṇaliṅgānneti cenna upāsātraividhyādāśritatvādiha tadyogāt*

नेपाली अर्थ: यदि जीव र मुख्यप्राणका लिङ्गले ब्रह्म होइन भनिन्छ भने, होइन, किनभने त्रिविध उपासनाको कारण र यहाँ ब्रह्मको योग भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: कसैले आपत्ति गर्न सक्छ कि जीवात्मा र मुख्यप्राणका लक्षणहरू भएकोले 'प्राण' ले ब्रह्म जनाउँदैन। तर यो आपत्ति अस्वीकार्य छ किनभने एउटै एउटै प्रकरणमा तीनवटा छुट्टाछुट्टै उपासना (जीव, प्राण र ब्रह्म) मान्दा वाक्यमा 'वैविध्य' वा विखण्डन आउँछ। शास्त्रको तात्पर्य एउटै 'अखण्ड ब्रह्म' को उपासना गराउनु हो, जसमा जीव र प्राण दुवै आश्रित छन्।

शाब्दिक अर्थ:

- **जीव-मुख्य-प्राण-लिङ्गात् (Jiva-mukhya-prāna-lingāt):** जीव र मुख्य प्राणका चिह्नहरू (लक्षण) देखिएकाले।
- **न (Na):** (ब्रह्म) होइन।
- **इति चेत् (Iti chet):** यदि यस्तो शङ्का गरिन्छ भने।
- **न (Na):** होइन (त्यो गलत हो)।
- **उपासा-त्रैविध्यात् (Upāsā-traividhyāt):** तीन प्रकारको उपासना (को दोष) हुने भएकाले।
- **आश्रितत्वात् (Ashritatvāt):** (जीव र प्राण दुवै ब्रह्ममा) आश्रित भएकाले।

- **इह (Iha):** यस (प्रकरण) मा।
- **तद्-योगात् (Tad-yogāt):** त्यस (ब्रह्मका लक्षण) सँग सम्बन्ध भएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'समग्रता' (Holistic Integration) को सिद्धान्त स्थापित गर्छ। यदि हामीले जीवलाई अर्कै, प्राणलाई अर्कै र ब्रह्मलाई अर्कै मानेर उपासना गर्यौँ भने चेतना विभाजित हुन्छ। शास्त्रको उद्देश्य साधकलाई विभाजनबाट एकता तर्फ लैजानु हो। जीव (भोक्ता) र प्राण (साधन) दुवैको अस्तित्व ब्रह्म (आधार) मा टिकेको छ। त्यसैले, जीव र प्राणका गुणहरूलाई पनि ब्रह्मकै विभूतिका रूपमा बुझेर एउटै 'परब्रह्म' को उपासना गर्नु नै यस उपदेशको वास्तविक अर्थ हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **एकीकृत क्षेत्र सिद्धान्त (Unified Field Theory):** आधुनिक भौतिक विज्ञानमा वैज्ञानिकहरू **'Unified Field Theory'** को खोजीमा छन्, जसले ब्रह्माण्डका सबै चारवटा आधारभूत बलहरूलाई एउटै सूत्रमा जोड्न सकोस्। 'उपासात्रैविध्यात्' ले यही वैज्ञानिक चुनौतीलाई आध्यात्मिक स्तरमा सम्बोधन गर्छ। जसरी भौतिक जगतका भिन्न-भिन्न शक्तिहरू (जस्तै चुम्बकीय वा गुरुत्वाकर्षण) एउटै 'Field' का अभिव्यक्ति हुन्, त्यसरी नै 'जीव' र 'प्राण' एउटै 'चेतन क्षेत्र' (Brahman) का फरक-फरक आयाम हुन्। सबैलाई एउटै स्रोतमा हेर्नु नै वास्तविक विज्ञान हो।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Mental Integration):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, 'Split Personality' वा 'Fragmented Mind' मानसिक रोगको लक्षण हो। जब मानिसको विचार, शरीर (प्राण) र आत्मा (जीव) अलग-अलग दिशामा दौडिन्छन्, तब तनाव उत्पन्न हुन्छ। यो सूत्रले **'Gestalt'** वा **'Wholeness'** को सिद्धान्त सिकाउँछ। आफ्नो जैविक अस्तित्व (प्राण) र व्यक्तिगत पहिचान (जीव) लाई जब व्यक्तिले एउटा उच्च चेतना (ब्रह्म) सँग जोडेर हेर्छ, तब उसको व्यक्तित्व 'Integrated' (एकीकृत) हुन्छ। यो एकता नै मानसिक शान्ति र आध्यात्मिक मुक्तिको मूल आधार हो।

॥ इति अध्याय १ पाद १ समाप्तः ॥

पाद २: द्वितीय पाद (Section 2)

यस पादमा विभिन्न उपनिषद्वाक्यहरूमा उल्लिखित तत्त्वहरू ब्रह्म नै हुन् भन्ने स्थापित गरिन्छ।

ब्रह्मसूत्र १.१.३१ ले उपनिषद्का ती सन्दर्भहरूको गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ जहाँ जीव (व्यक्तिगत आत्मा) र मुख्यप्राण (प्रमुख प्राणशक्ति) का लक्षणहरू देखिन्छन्, तर वास्तवमा ती परब्रह्मलाई नै संकेत गर्दछन्। यो सूत्रले शाब्दिक अर्थमा देखिने द्वैतलाई खण्डन गर्दै अद्वैत वेदान्तको मूलभूत सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यसले कसरी जीव र प्राणका गुणहरूलाई ब्रह्मको व्यापकताभित्र समाहित गरी बुझ्नुपर्छ भन्ने मार्गदर्शन गर्दछ, जसले उपासनाको एकता र अखण्डतालाई सुनिश्चित गर्दछ।

१. **शब्दार्थको सीमा र ब्रह्मको व्यापकता**: यो सूत्रले शब्दहरूको शाब्दिक अर्थमा मात्र अल्झिएर ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्न नसकिने कुरामा जोड दिन्छ। जीव र मुख्यप्राणका लिङ्गहरू (चिह्न वा गुणहरू) लाई छुट्टाछुट्टै सत्ताको रूपमा हेर्दा उपासनाको त्रिविधता (तीन प्रकारको उपासना) को दोष उत्पन्न हुन्छ। आचार्य शङ्करका अनुसार, उपनिषद्को मुख्य तात्पर्य अखण्ड ब्रह्मको प्रतिपादन गर्नु हो, जहाँ जीव र प्राण दुवै ब्रह्मका अभिव्यक्ति मात्र हुन्। यसरी, शब्दहरूको बाह्य अर्थभन्दा पर गएर तिनको आन्तरिक, ब्रह्मपरक अर्थ बुझ्नु आवश्यक छ।

२. **उपासनाको एकत्व र आश्रिततत्वको सिद्धान्त**: सूत्रले जीव र मुख्यप्राण दुवै ब्रह्ममा आश्रित भएकोले तिनका गुणहरू पनि ब्रह्मकै महिमाका रूपमा बुझ्नुपर्ने तर्क गर्दछ। यदि जीव, प्राण र ब्रह्मलाई अलग-अलग उपासनाका विषय मानियो भने, यसले उपासनाको एकत्वलाई भङ्ग गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मलाई नै सबैको आधार र आश्रय मान्नुहुन्छ, जहाँ जीव र प्राण ब्रह्मका शरीरभूत अंश हुन्। यस सिद्धान्तले साधकलाई खण्डित चेतनाबाट मुक्त भई समग्र र एकीकृत ब्रह्मको उपासना गर्न प्रेरित गर्दछ, जसले आध्यात्मिक अनुभवको गहिराइ बढाउँछ।

३. **अद्वैत वेदान्तमा जीव-ब्रह्म सम्बन्ध**: यो सूत्र अद्वैत वेदान्तको जीव-ब्रह्मको अभेद सम्बन्धलाई अझ स्पष्ट पार्दछ। जीव र प्राणका लक्षणहरूलाई ब्रह्ममा आरोपित गर्नुको अर्थ ती ब्रह्मभन्दा भिन्न छैनन् भन्ने हो। ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले उपनिषद्का विभिन्न वाक्यहरूलाई कसरी ब्रह्मपरक रूपमा व्याख्या गर्ने भन्ने विधि सिकाउँछ। यसले यो स्थापित गर्दछ कि सबै नाम र रूप अन्ततः ब्रह्ममै विलीन हुन्छन् र जीवको वास्तविक स्वरूप पनि ब्रह्म नै हो, जसलाई विभिन्न उपाधिहरूले गर्दा भिन्न देखिएको मात्र हो।

सूत्र 1.2.1

संस्कृत: सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्

IAST: *Sarvatra prasiddhopadeśāt*

नेपाली अर्थ: सर्वत्र प्रसिद्ध (Well-known) ब्रह्मको उपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: मनोमय पुरुष ब्रह्म हो, किनभने सबैतिर प्रसिद्ध ब्रह्मको नै उपदेश गरिएको छ। छान्दोग्य उपनिषद् (३.१४.१) मा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (निश्चय नै यो सबै ब्रह्म हो) भनिएको छ। यस प्रसङ्गमा जुन 'मनोमय' र 'प्राणशरीर' पुरुषको वर्णन छ, त्यो ब्रह्म नै हो, किनभने श्रुतिमा सबैतिर प्रसिद्ध भएको जगत्को कारण ब्रह्मकै उपदेश गरिएको छ। जहाँ 'शान्त भएर उपासना गर' भनिन्छ, त्यहाँ उपास्य तत्व केवल परमात्मा मात्र हुन सक्छ।

शाब्दिक अर्थ:

- **सर्वत्र (Sarvatra):** सबै वेद र उपनिषद्हरूमा।
- **प्रसिद्ध (Prasidha):** प्रसिद्ध भएको (जगत्को कारणका रूपमा)।
- **उपदेशात् (Upadeśāt):** उपदेश दिइएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'शाण्डिल्य विद्या' को सन्दर्भलाई स्पष्ट पार्छ। यहाँ प्रश्न उठ्न सक्छ कि 'मनोमय' भन्दा त मन भएको जीव (जीवात्मा) बुझिन्छ, ब्रह्म त मनभन्दा पर छ। तर सूत्रले भन्छ—जुन प्रकरणको सुरुवात नै "सबै ब्रह्म हो" भन्ने व्यापक सत्यबाट हुन्छ, त्यहाँ वर्णन गरिएको मनोमय पुरुष कुनै सीमित जीव हुन सक्दैन। त्यो त सर्वव्यापी ब्रह्म नै हो, जसलाई साधकको ध्यानका लागि 'मनोमय' (मनद्वारा अनुभव गर्न सकिने) रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **सर्वव्यापी क्षेत्र र विशिष्ट अभिव्यक्ति (Universal Field and Localized Expression):** आधुनिक भौतिक विज्ञानमा **'Quantum Field Theory'** ले भन्छ कि एउटै सर्वव्यापी क्षेत्र (Field) सबैतिर व्याप्त छ, तर त्यसको उपस्थिति विभिन्न विन्दुमा फरक-फरक कणका रूपमा देखिन्छ। 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' ले यही वैज्ञानिक यथार्थलाई आध्यात्मिक भाषामा भन्दछ। ब्रह्म त्यो 'Universal Field' हो जुन 'सर्वत्र' छ, र 'मनोमय' हुनु भनेको त्यसै अनन्त क्षेत्रको एउटा विशिष्ट मानसिक अभिव्यक्ति मात्र हो। विज्ञानले जसरी एउटै ऊर्जालाई विभिन्न रूपमा देख्छ, वेदान्तले पनि एउटै ब्रह्मलाई सर्वत्र देख्छ।

- **मनोविज्ञान (Psychology - Holistic Perception):** मनोवैज्ञानिक रूपमा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' को भावनाले **'Holistic Worldview'** (समग्रतावादी दृष्टिकोण) को विकास गर्छ। जब व्यक्तिले आफ्नो वरिपरिको सबै कुरालाई एउटै दिव्य सत्ताको रूपमा देख्न थाल्छ, उसको मनमा रहेको 'विभाजन' र 'द्वेष' समाप्त हुन्छ। 'मनोमय' हुनुको अर्थ हो—हाम्रो मन नै त्यो यन्त्र हो जसले अनन्तलाई अनुभव गर्ने प्रयास गर्छ। यो सूत्रले मानसिक स्वास्थ्यका लागि **'Unitary Thinking'** (एकात्मक सोच) को मार्ग प्रशस्त गर्छ, जसले 'Separation Anxiety' (अलगावको चिन्ता) लाई जडैदेखि निको पार्छ।

ब्रह्मसूत्र १.२.१, \"सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्\" (सर्वत्र प्रसिद्ध ब्रह्मको उपदेश भएकोले), शाण्डिल्य विद्याको सन्दर्भमा ब्रह्मको सर्वव्यापकता र जीवसँगको यसको अभिन्नतालाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले छान्दोग्य उपनिषद्को \"सर्वं खल्विदं ब्रह्म\" (निश्चय नै यो सबै ब्रह्म हो) भन्ने महावाक्यलाई आधार बनाएर मनोमय पुरुष ब्रह्म नै हो भन्ने सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई केवल एक अमूर्त सत्ताको रूपमा नभई, हाम्रो अनुभवको केन्द्रबिन्दु र समस्त जगत्को मूल कारणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

१. शाण्डिल्य विद्यामा ब्रह्मको स्वरूप: शाण्डिल्य विद्यामा ब्रह्मलाई \"मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशत्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः\" (मनोमय, प्राणशरीर, प्रकाशमय, सत्यसङ्कल्प, आकाशस्वरूप, सबै कर्म गर्ने, सबै कामना गर्ने, सबै गन्ध र रस भएको) भनिएको छ। यस सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि यी गुणहरू जीवका नभई ब्रह्मका हुन्, किनकि उपनिषद्मा सर्वत्र प्रसिद्ध ब्रह्मकै उपदेश गरिएको छ। ब्रह्म नै समस्त जगत्को आधार र उपादान कारण भएकाले, यसका गुणहरू पनि सर्वव्यापी र अनन्त हुन्छन्।

२. जीव र ब्रह्मको अभिन्नता: यद्यपि शाण्डिल्य विद्यामा मनोमय पुरुषको वर्णन गरिएको छ, जसलाई प्रारम्भमा जीवको रूपमा बुझ्न सकिन्छ, यो सूत्रले यसलाई ब्रह्मसँग अभिन्न देखाउँछ। \"सर्वं खल्विदं ब्रह्म\" भन्ने उद्घोषले जीव र जगत् दुवै ब्रह्मबाट भिन्न छैनन् भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। यसले अद्वैत वेदान्तको \"ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः\" (ब्रह्म मात्र सत्य हो, जगत् मिथ्या हो, जीव ब्रह्म नै हो, अरू केही होइन) भन्ने सिद्धान्तलाई बल प्रदान गर्दछ।

३. उपासनाको महत्त्व र फल: यो सूत्रले ब्रह्मको उपासनाको महत्त्वलाई पनि उजागर गर्दछ। जब साधकले ब्रह्मलाई सर्वव्यापी, सर्वशक्तिमान् र आफ्नो आत्माको रूपमा अनुभव गर्दछ, तब उसले मोक्ष प्राप्त गर्दछ। \"शान्त भएर उपासना गर\" भन्ने उपदेशले मनलाई एकाग्र गरी ब्रह्ममा लीन हुने प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई केवल ज्ञानको विषय नभई, अनुभव र साक्षात्कारको विषयको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसबाट साधकले परम शान्ति र आनन्द प्राप्त गर्दछ।

सूत्र 1.2.2

संस्कृत: विवक्षितगुणोपपत्तेश्च

IAST: *Vivakṣitaguṇopapatteśca*

नेपाली अर्थ: र विवक्षित (Intended) गुणहरू ब्रह्ममा सम्भव भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद्मा वर्णित 'मनोमय', 'प्राणशरीर', 'सत्यसङ्कल्प', 'आकाशात्मा' र 'सर्वकर्मा' जस्ता गुणहरू ब्रह्ममा नै सम्भव छन्। यी गुणहरूले एउटा यस्तो सत्तालाई संकेत गर्छन् जो पूर्णतया शुद्ध, संकल्प मात्रले सृष्टि गर्ने र सर्वव्यापी छ। यस्ता दिव्य गुणहरू सीमित क्षमता भएको जीवात्मा वा जड प्रकृति (प्रधान) मा घटित हुन सक्दैनन् (उपपत्ति हुँदैन)।

शाब्दिक अर्थ:

- **विवक्षित (Vivakṣita):** भन्न खोजिएको वा शास्त्रको तात्पर्य रहेको।
- **गुण (Guṇa):** विशेषता वा लक्षणहरू।
- **उपपत्तेः (Upapatteḥ):** (ब्रह्ममा मात्र) सङ्गत वा सम्भव हुने हुनाले।
- **च (Cha):** र।

चुरो अर्थ (Essence):

यस सूत्रले 'गुण' को आधारमा 'गुणी' (Object) को पहिचान गर्दछ। यदि कसैले 'सत्यसङ्कल्प' (जसको इच्छा सधैँ सत्य हुन्छ) भन्छ भने, त्यो मानव वा जीव हुन सक्दैन, किनकि जीवका धेरै इच्छाहरू अधुरा रहन्छन्। यो गुण केवल ईश्वर वा ब्रह्ममा मात्र सम्भव छ। त्यसैले, शाण्डिल्य विद्यामा वर्णित 'मनोमय' पुरुषलाई जीव ठान्नु गलत हुन्छ; ती विशेष गुणहरूले गर्दा उनी साक्षात् ब्रह्म नै हुन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **प्रणालीका गुणहरू र विनिर्देशन (System Attributes and Specification):** विज्ञानमा हामी कुनै पनि पदार्थलाई त्यसको 'Specific Properties' (विशिष्ट गुणहरू) बाट चिन्छौँ। जसरी शून्यतामा प्रकाशको गति (c) स्थिर हुनु भौतिक ब्रह्माण्डको एउटा 'विवक्षित' गुण हो, त्यसरी नै 'सत्यसङ्कल्प' हुनु ब्रह्मको विशिष्ट गुण हो। वैज्ञानिक दृष्टिले, यदि कुनै 'System' मा अनन्त सूचना र ऊर्जाको सन्तुलन छ भने, त्यसलाई 'Finite' (सीमित) मान्न सकिँदैन। यो सूत्रले 'Identity by Attributes' को तार्किक विधि प्रयोग गर्दछ।

- **मनोविज्ञान (Psychology - Idealization and Core Competence):** मनोवैज्ञानिक रूपमा 'सत्यसङ्कल्प' जस्ता गुणहरूको चिन्तन गर्नाले मानिसको 'Self-Efficacy' (आत्म-सामर्थ्यको बोध) मा वृद्धि हुन्छ। यद्यपि जीव सीमित छ, तर उसले आफ्नो भित्र रहेको 'ब्रह्म-अंश' का यी दिव्य गुणहरूलाई ध्यान गर्दा उसको मानसिक संकुचन हट्छ। 'विवक्षित गुण' को ध्यान गर्नु भनेको आफ्नो 'Ideal Self' सँग जोडिनु हो। यसले हीनताबोध (Inferiority Complex) लाई हटाएर व्यक्तिलाई आफ्नो वास्तविक स्वरूपको 'महिमा' बोध गराउँछ।

शाण्डिल्य विद्या: ब्रह्मसूत्रका सूत्रहरूमा छलफल गर्दा आउने **'शाण्डिल्य विद्या'** उपनिषद्को एउटा अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण र दार्शनिक साधना पद्धति हो। यसको मुख्य आधार **छान्दोग्य उपनिषद् (३.१४.१-४)** मा पाइन्छ, जहाँ ऋषि शाण्डिल्यले ब्रह्मको स्वरूप र उपासनाको विधि व्याख्या गरेका छन्। यो विद्याको सार निम्नानुसार छ:

१. मूल मन्त्र र उद्घोष

शाण्डिल्य विद्याको सुरुवात नै प्रसिद्ध महावाक्यबाट हुन्छ:

'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत।' यसको अर्थ हो— "यो सबै (दृश्य जगत) निश्चय नै ब्रह्म हो। यसैबाट यो उत्पन्न हुन्छ (ज), यसैमा लीन हुन्छ (ल) र यसैमा जीवित रहन्छ (अन)। त्यसैले, राग-द्वेषबाट मुक्त भई शान्त भएर उसको उपासना गर्नुपर्छ।"

२. क्रतु (सङ्कल्प) को महत्त्व

यस विद्याले मानिसको **'सङ्कल्प' (Will/Intention)** लाई जीवनको निर्धारक मान्छ। ऋषि शाण्डिल्य भन्छन्:

मानिस 'क्रतुमय' (सङ्कल्पमय) प्राणी हो।

यस लोकमा मानिसको जस्तो सङ्कल्प हुन्छ, शरीर त्यागेपछि परलोकमा उसले त्यस्तै फल प्राप्त गर्दछ।

त्यसैले, एक साधकले सधैँ उच्च र पवित्र सङ्कल्प (ब्रह्म-भाव) राख्नुपर्छ।

३. ब्रह्मको स्वरूप (उपासनाको आधार)

शाण्डिल्य विद्याले ब्रह्मलाई दुई विरोधाभासी तर अद्भुत गुणहरूले वर्णन गर्छ:

सूक्ष्मता: उनी हाम्रो हृदय भित्र छन्, जुन धान वा तोरीको दाना भन्दा पनि सूक्ष्म (Smaller than the smallest) छन्।

विराटता: उनी पृथ्वी, आकाश र सम्पूर्ण लोकहरू भन्दा पनि विशाल (Greater than the greatest) छन्। यही **'अणोरणीयान् महतो महीयान्'** को भाव नै शाण्डिल्य विद्याको चुरो हो।

४. साधनाको लक्ष्य

यस विद्याको लक्ष्य भनेको आफ्नो 'आत्मा' र 'ब्रह्म' बीचको अभेदता महसुस गर्नु हो। साधकले यो दृढ निश्चय गर्नुपर्छ कि— "मेरो हृदयमा रहेका यी आत्मा नै साक्षात् ब्रह्म हुन्। म मरेपछि उनैमा समाहित हुनेछु।" जसले यस्तो निःसन्देह भाव राख्छ, उसले ब्रह्म प्राप्त गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम:

वैज्ञानिक दृष्टिकोण (Holographic Principle): विज्ञानको **Holographic Theory** ले भन्छ कि ब्रह्माण्डको एउटा सानो अंशमा सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको सूचना लुकेको हुन्छ। शाण्डिल्य विद्याले "हृदय भित्रको सूक्ष्म आत्मा नै सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड भन्दा विशाल ब्रह्म हो" भन्नुले यही 'Holographic' सत्यलाई दर्शाउँछ।

मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोण (Neuroplasticity & Intent): मनोविज्ञानमा **'Self-Fulfilling Prophecy'** र **'Neuroplasticity'** ले भन्छ कि हाम्रो विचार र सङ्कल्पले नै हाम्रो व्यक्तित्व र भविष्य निर्माण गर्छ। शाण्डिल्य विद्याको "जस्तो सङ्कल्प, त्यस्तै गति" भन्ने सिद्धान्तले मानसिक स्वास्थ्य र लक्ष्य प्राप्तिका लागि सकारात्मक र उच्च विचारको शक्ति (Power of Intention) लाई जोड दिन्छ।

सूत्र 1.2.3

संस्कृत: अनुपपत्तेस्तु न शारीरः

IAST: *Anupapattestu na śārīraḥ*

नेपाली अर्थ: तर अनुपपत्ति (Impossibility) को कारण शारीर (Embodied Soul) होइन।

विस्तृत व्याख्या: मनोमय पुरुष जीवात्मा होइन किनभने 'सत्यसङ्कल्प', 'आकाशात्मा' आदि गुणहरू सीमित जीवात्मामा सम्भव छैनन्। शाण्डिल्य विद्यामा वर्णित 'मनोमय' पुरुष जीवात्मा होइन, किनभने 'सत्यसङ्कल्प', 'आकाशात्मा', 'सर्वव्यापकता' र 'पाप-रहित' हुनु जस्ता गुणहरू शरीर धारण गर्ने सीमित जीवात्मामा सम्भव छैनन्। जीवात्मा कर्मको फल भोग्ने र सुख-दुःखमा अल्झिने हुनाले यसमा ती परमेश्वरका गुणहरूको उपपत्ति (Logic) मिल्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

- **अनुपपत्तेः (Anupapatteḥ):** सम्भव नभएको वा तर्कसङ्गत नभएको हुनाले।
- **तु (Tu):** तर (पूर्वपक्षको शङ्का हटाउन)।
- **न (Na):** होइन।

- **शारीरः (Śārīraḥ):** शरीरमा रहने जीवात्मा।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'शारीर' (Embodied Soul) र 'ब्रह्म' बीचको गुणात्मक भिन्नतालाई प्रष्ट पार्छ। यद्यपि दुवै चेतन हुन्, तर जीवात्मा शरीरका सीमाहरू (अज्ञान, रोग, जरा, मृत्यु) बाट बाँधिएको हुन्छ। जुन पुरुषलाई "पृथ्वीभन्दा ठुलो र तोरीको दानाभन्दा सानो" भनिएको छ, त्यो केवल ब्रह्म नै हुन सक्छ। शरीरको पहिचानमा बाँधिएको 'अहं' मा यस्तो अनन्तताको तर्क (Logic) फिट हुँदैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र सीमाको सिद्धान्त (Physics and the Theory of Constraints):** विज्ञानमा प्रत्येक 'Entity' को एउटा निश्चित **'Operating Range'** वा क्षमता हुन्छ। जसरी एउटा सानो माइक्रोचिप (Microchip) ले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको डेटा एक्लै 'Process' गर्न सक्दैन, त्यसरी नै एउटा जैविक शरीर (Hardware) मा सीमित जीवात्माले ब्रह्माण्डको 'सर्वकर्मा' र 'सत्यसङ्कल्प' जस्तो अनन्त शक्ति धारण गर्न सक्दैन। 'अनुपपत्तेः' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले **'Dimensional Limitation'** भन्न सकिन्छ—जहाँ सानो डिब्बामा विशाल आकाश अटाउनु असम्भव छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Limitations of Ego):** मनोवैज्ञानिक रूपमा 'शारीर' भनेको हाम्रो **'Body-Ego'** हो। यो अहंकार सधैँ डर, असुरक्षा र अपूर्णताले भरिएको हुन्छ। यो सूत्रले बताउँछ कि यदि हामीले आफूलाई केवल 'शरीर' ठान्यौँ भने हामीमा अनन्त आनन्द र शक्तिको सम्भावना 'अनुपपन्न' (Impossible) हुन्छ। मानसिक मुक्ति तब मात्र सम्भव छ जब हामी 'शारीर' भावबाट माथि उठेर आफूभित्रको 'ब्रह्म' तत्वलाई चिन्न थाल्छौँ। यो सूत्रले संकुचित पहिचान (Individual Identity) बाट व्यापक पहिचान (Universal Identity) तर्फ जान प्रेरित गर्छ।

ब्रह्मसूत्र १.२.३, \"अनुपपत्तेस्तु न शारीरः\" ले जीवात्मा (शारीर) र परमात्मा (ब्रह्म) बीचको मौलिक भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले शाण्डिल्य विद्यामा वर्णित \"मनोमय\" पुरुषलाई जीवात्मा मात्र सकिँदैन भन्ने तर्क प्रस्तुत गर्दछ, किनकि जीवात्मामा ब्रह्मका अलौकिक गुणहरू सम्भव छैनन्। यसले वेदान्त दर्शनको द्वैत र अद्वैत दुवै परम्परामा जीवात्माको सीमितता र ब्रह्मको असीमितताको अवधारणालाई सुदृढ गर्दछ।

१. जीवात्माको सीमितता र ब्रह्मको असीमितता: यो सूत्रले जीवात्मा (Embodied Soul) को स्वाभाविक सीमिततालाई उजागर गर्दछ। जीवात्मा कर्मको फल भोग्ने, सुख-दुःखको अनुभव गर्ने र शरीर तथा मनका बन्धनमा रहने भएकाले यसमा \"सत्यसङ्कल्प\", \"आकाशात्मा\" जस्ता ब्रह्मका गुणहरू \"अनुपपन्न\" (Impossible) हुन्छन्। शङ्कराचार्यका अनुसार, जीवात्मा अज्ञानका कारण ब्रह्मबाट भिन्न देखिए पनि परमार्थतः ब्रह्म नै हो, तर व्यवहारिक स्तरमा यसका गुणहरू सीमित हुन्छन्। रामानुजाचार्यले भने जीवात्मा ब्रह्मको अंश भए पनि गुणतः भिन्न र ब्रह्ममा आश्रित रहेको बताउँछन्।

२. शाण्डिल्य विद्याको सन्दर्भ: शाण्डिल्य विद्यामा वर्णित \"मनोमय\", \"प्राणशरीर\", \"भारूप\", \"सत्यसङ्कल्प\" जस्ता विशेषणहरूले युक्त पुरुषलाई जीवात्मा मान्दा तार्किक विसङ्गति (Logical Inconsistency) उत्पन्न हुन्छ। यी गुणहरूले सर्वव्यापक, सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् सत्तालाई सङ्केत गर्दछन्, जुन केवल ब्रह्ममा मात्र सम्भव छ। यदि यी गुणहरू जीवात्मामा आरोपित गरिएमा, जीवात्माको मोक्षको आवश्यकता र कर्मफलको सिद्धान्त नै खण्डित हुन्छ। त्यसैले, \"अनुपपत्तेः\" (Impossibility) को आधारमा शाण्डिल्य विद्याको मनोमय पुरुष ब्रह्म नै हो, जीवात्मा होइन।

३. अज्ञानको निवारण र ब्रह्मज्ञानको मार्ग: यो सूत्रले जीवात्मा र ब्रह्मको भिन्नतालाई बुझेर अज्ञानको निवारण गर्ने मार्ग देखाउँछ। जबसम्म जीवात्माले आफूलाई शरीर र मनको सीमिततामा बाँधिएको ठान्छ, तबसम्म उसले ब्रह्मका गुणहरूलाई अनुभव गर्न सक्दैन। वेदान्तको मुख्य उद्देश्य नै जीवात्मालाई यो अज्ञानबाट मुक्त गराई आफ्नो वास्तविक स्वरूप, जुन ब्रह्म नै हो, त्यसको बोध गराउनु हो। यस सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिका लागि जीवात्माको वास्तविक स्थिति र ब्रह्मको महिमालाई स्पष्ट रूपमा छुट्याउनुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिन्छ।

सूत्र 1.2.4

संस्कृत: कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च

IAST: *Karmakartṛ vyapadeśā cca*

नेपाली अर्थ: र कर्म (Object) र कर्ता (Agent) को व्यपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा ब्रह्मलाई उपासनाको विषय (कर्म) र जीवात्मालाई उपासक (कर्ता) भनी व्यपदेश गरिएको छ। यसले दुवैबीच भेद देखाउँछ। छान्दोग्य उपनिषद् (३.१४.४) मा भनिएको छ— "यस लोकबाट बिदा भएपछि म उनै (ब्रह्म) लाई प्राप्त गर्नेछु।" यहाँ 'उनलाई' (ब्रह्म) कर्म अर्थात् प्राप्त गरिने उद्देश्य (Object) हो भने, 'म' (जीवात्मा) कर्ता

अर्थात् प्राप्त गर्ने व्यक्ति (Agent) हो। शास्त्रले यसरी प्राप्त गरिने वस्तु र प्राप्त गर्ने व्यक्ति बीच भेद देखाएको हुनाले मनोमय पुरुष ब्रह्म नै हो, जीवात्मा होइन।

शाब्दिक अर्थ:

- **कर्म (Karma):** कर्म वा प्राप्त गरिने लक्ष्य (Object) ।
- **कर्तृ (Kartṛ):** कर्ता वा प्राप्त गर्ने साधक (Agent) ।
- **व्यपदेशात् (Vyapadeśāt):** (शास्त्रमा) स्पष्ट कथन वा निर्देश भएको हुनाले।
- **च (Cha):** र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'साधक' र 'साध्य' बीचको सम्बन्धलाई प्रष्ट पार्छ। जसरी एउटा यात्री र उसको गन्तव्य एउटै हुन सक्दैनन्, त्यसै गरी उपासना गर्ने जीवात्मा र उपासना गरिने ब्रह्म बीच एउटा क्रियात्मक भेद छ। यदि जीवात्मा नै ब्रह्म हुन्थ्यो भने उसले "म उनलाई प्राप्त गर्नेछु" भन्नुको कुनै अर्थ रहँदैनथ्यो। अतः यो 'व्यपदेश' (कथन) ले ब्रह्मलाई जीवात्मा भन्दा उच्च र उपास्य सत्ताको रूपमा स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **गति विज्ञान र सन्दर्भ विन्दु (Kinematics and Reference Points):** भौतिक विज्ञानमा कुनै पनि गतिको वर्णन गर्न 'Origin' (सुरुवात विन्दु) र 'Destination' (लक्ष्य विन्दु) चाहिन्छ। यदि दुवै एउटै विन्दुमा भए त्यहाँ गतिको अस्तित्व हुँदैन। 'कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले **'Vector Dynamics'** को रूपमा हेर्न सकिन्छ, जहाँ जीवात्मा एउटा गतिशील 'Vector' हो जो ब्रह्म रूपी अनन्त 'Target' तर्फ लम्किरहेको छ। यो भिन्नताले नै आध्यात्मिक विकासको 'प्रक्रिया' (Process) लाई सम्भव बनाउँछ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Subject-Object Duality in Focus):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, एकाग्रता वा ध्यानका लागि एउटा 'Subject' (म) र एउटा 'Object' (ध्येय वस्तु) को आवश्यकता पर्दछ। यदि मनले आफूभन्दा उच्च कुनै 'आदर्श' वा 'लक्ष्य' देख्दैन भने त्यो संकुचित र स्थिर हुन्छ। यो सूत्रले **'Goal-Oriented Transcendence'** लाई बुझाउँछ। जब जीवात्माले ब्रह्मलाई 'कर्म' (लक्ष्य) को रूपमा देख्छ, तब उसमा आफ्नो वर्तमान अवस्थाबाट माथि उठ्ने प्रेरणा मिल्छ। यो कर्ता र कर्मको सम्बन्धले नै व्यक्तित्व विकास र आत्म-सुधारको मनोवैज्ञानिक यात्रा तय गर्छ।

ब्रह्मसूत्र १.२.४, "कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च" ले श्रुतिमा ब्रह्मलाई उपासनाको कर्म (उपास्य) र जीवात्मालाई कर्ता (उपासक) को रूपमा प्रस्तुत गरिएको तथ्यलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले जीवात्मा र ब्रह्मबीचको सम्बन्ध र भेदलाई दार्शनिक रूपमा विश्लेषण गर्न महत्त्वपूर्ण आधार प्रदान गर्दछ, जसले वेदान्तका विभिन्न सम्प्रदायहरूमा गहन व्याख्याको मार्ग प्रशस्त गरेको छ। यसले साधनाको मार्गमा कर्ता र कर्मको अपरिहार्यतालाई पनि स्थापित गर्दछ।

१. अद्वैत वेदान्तमा भेदको स्वरूप: आचार्य शङ्करका अनुसार, यो सूत्रले व्यवहारिक (empirical) स्तरमा जीवात्मा र ब्रह्मबीचको भेदलाई स्वीकार गर्दछ, जुन उपासना र साधनाका लागि आवश्यक छ। छान्दोग्य उपनिषद्को "म उनैलाई प्राप्त गर्नेछु" भन्ने कथनले अज्ञानीका लागि भेद देखाए पनि, पारमार्थिक (transcendental) स्तरमा जीवात्मा र ब्रह्मको अभेद (non-difference) नै सत्य हो। साधनाको माध्यमबाट जीवात्माले आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपको बोध गर्दछ, जुन पहिलेदेखि नै विद्यमान छ।

२. विशिष्टाद्वैत वेदान्तमा सम्बन्धको यथार्थता: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, जीवात्मा र ब्रह्मबीचको भेद वास्तविक हो। जीवात्मा ब्रह्मको अंश (part) वा विशेषण (attribute) हो, जसरी शरीर आत्माको विशेषण हुन्छ। यहाँ कर्म र कर्ताको व्यपदेशले ब्रह्मलाई जीवात्माको नियन्ता (controller) र आश्रय (support) को रूपमा स्थापित गर्दछ। जीवात्माले ब्रह्मको सेवा गर्दछ र मोक्षको अवस्थामा पनि यो विशिष्ट सम्बन्ध कायम रहन्छ, जहाँ जीवात्मा ब्रह्मसँग एकाकार भए पनि आफ्नो भिन्न अस्तित्व गुमाउँदैन।

३. उपासना र ब्रह्मप्राप्तिको मार्ग: यो सूत्रले उपासना (meditation/worship) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ। कुनै पनि उपासनाका लागि उपासक (कर्ता) र उपास्य (कर्म) को आवश्यकता पर्दछ। यदि जीवात्मा र ब्रह्म पूर्ण रूपमा अभिन्न हुन्थे भने उपासनाको कुनै अर्थ रहँदैनथ्यो। अतः, यो व्यपदेशले ब्रह्मलाई जीवात्माले प्राप्त गर्नुपर्ने परम लक्ष्यको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले आध्यात्मिक यात्रा र मोक्ष प्राप्तिको प्रक्रियालाई तार्किक आधार प्रदान गर्दछ।

सूत्र 1.2.5

संस्कृत: शब्दविशेषात्

IAST: *Śabdaviśeṣāt*

नेपाली अर्थ: शब्दको विशेषताले (ब्रह्म नै हो)।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा प्रयोग भएका विशेष शब्दहरूले ब्रह्म नै जनाउँछन्। 'सत्यकाम', 'सत्यसङ्कल्प' आदि विशेषणहरू ब्रह्मका लागि मात्र उपयुक्त छन्। शतपथ ब्राह्मण र छान्दोग्य उपनिषद्का समान प्रकरणहरूमा जीवात्मा र परमात्मालाई बुझाउन फरक-फरक विभक्ति र शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन्। एउटालाई 'धान वा जहुँ जस्तो सूक्ष्म'

(जीवात्माको स्थान) भनिएको छ भने अर्कोलाई 'परमेश्वर' वा 'आत्मा' भनिएको छ। विशेष गरी 'सत्यकाम' र 'सत्यसङ्कल्प' जस्ता विशेषणहरू केवल ब्रह्मका लागि मात्र उपयुक्त र आरक्षित छन्।

शाब्दिक अर्थ:

- **शब्द (Śabda):** पद वा नाम।
- **विशेषात् (Viśeṣāt):** विशेष अर्थमा वा भिन्न रूपमा प्रयोग भएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'भाषिक विशिष्टता' (Linguistic Specificity) लाई जोड दिन्छ। शास्त्रमा जब दुईवटा शब्दहरू एकै ठाउँमा आउँछन्, तब ती बीचको व्याकरणिक सम्बन्धले उनीहरूको हैसियत प्रष्ट पार्छ। उदाहरणका लागि, 'आत्मा' शब्दलाई षष्ठी विभक्ति (Genitive case) मा र 'मनोमय' लाई प्रथमा विभक्तिमा राख्नुले एउटा आधार र अर्को आधेय भएको बुझाउँछ। यस्ता 'शब्द विशेष' ले नै भ्रम निवारण गरी ब्रह्मको अद्वितीयता सिद्ध गर्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **सूचना प्रविधि र 'Specific Identifiers' (Information Technology and Identifiers):** विज्ञान र कम्प्युटिङमा हामी **'Unique Identifiers'** वा 'Keys' को प्रयोग गर्छौं। एउटै प्रणालीमा धेरै फाइलहरू हुन सक्छन्, तर प्रत्येकको एउटा 'Unique Extension' वा 'Metadata' हुन्छ जसले त्यसलाई अरूबाट अलग गर्छ। 'शब्दविशेषात्' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले **'Linguistic Metadata'** भन्न सकिन्छ। ब्रह्मका लागि प्रयोग गरिएका शब्दहरू यति विशिष्ट छन् कि ती अरू कुनै 'Entity' (जीव वा प्रकृति) सँग मिल्न सक्दैनन्। यसले 'Data Integrity' कायम राखे झैँ आध्यात्मिक सत्यको स्पष्टता कायम राख्छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Semantic Precision):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, हामीले प्रयोग गर्ने 'शब्द' ले हाम्रो 'धारणा' (Perception) निर्माण गर्छ। यदि हामीले आफूलाई "सीमित जीव" भन्ने शब्दले सम्बोधन गर्यौं भने हाम्रो मानसिकता पनि संकुचित हुन्छ। यो सूत्रले **'Semantic Precision'** (अर्थगत स्पष्टता) को महत्व बुझाउँछ। ब्रह्मका लागि 'सत्यसङ्कल्प' जस्ता विशेष शब्दहरूको प्रयोगले साधकको मनमा एउटा यस्तो उच्च मानसिक प्रतिमा (Image) निर्माण गर्छ, जसले उसलाई आफ्नो वर्तमान मानसिक सीमाभन्दा माथि उठ्न 'Priming Effect' प्रदान गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.२.५, 'शब्दविशेषात्' ले वेदान्त दर्शनमा शब्दको शक्ति र विशिष्टतालाई गहन रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यो सूत्रले श्रुतिहरूमा प्रयोग गरिएका विशेष शब्दहरूले कसरी ब्रह्मलाई मात्र संकेत गर्छन् र जीवात्मा वा अन्य कुनै सत्तालाई होइन भन्ने कुराको दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ। यसले भाषिक सूक्ष्मताको माध्यमबाट ब्रह्मको अद्वितीय र सर्वोच्च स्थितिलाई स्थापित गर्दछ।

१. ब्रह्म र जीवात्माको शाब्दिक भिन्नता: उपनिषद्हरूमा ब्रह्म र जीवात्मा दुवैको वर्णन गर्दा प्रयोग गरिने शब्दहरूमा स्पष्ट भिन्नता पाइन्छ। 'सत्यकाम' र 'सत्यसङ्कल्प' जस्ता विशेषणहरू ब्रह्मका लागि मात्र आरक्षित छन्, जसले ब्रह्मको सर्वशक्तिमान् र सर्वज्ञ स्वरूपलाई दर्शाउँछ। जीवात्माको सन्दर्भमा भने 'अल्पज्ञ' वा 'सीमित' जस्ता शब्दहरू प्रयोग गरिन्छ। यस शाब्दिक भिन्नताले दुई सत्ताबीचको मौलिक भेदलाई स्पष्ट पार्छ।

२. भाषिक विशिष्टता र अद्वैत/विशिष्टाद्वैत दर्शन: आचार्य शङ्करले 'शब्दविशेषात्' लाई ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपको प्रतिपादनमा महत्वपूर्ण मान्छन्, जहाँ विशेष शब्दहरूले ब्रह्मको अद्वितीयतालाई जोड दिन्छन्। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि, यी विशेष शब्दहरूले सगुण ब्रह्मको कल्याणकारी गुणहरूलाई स्पष्ट पार्छन्, जसले जीवात्माबाट ब्रह्मलाई भिन्न देखाउँछ। शब्दको यो विशिष्ट प्रयोगले कुनै पनि भ्रमलाई हटाएर ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपलाई बुझाउँछ।

३. शब्दको प्रमाणिक शक्ति र ब्रह्मज्ञान: वेदान्तमा शब्दलाई प्रत्यक्ष र अनुमान जस्तै एक प्रमाण मानिन्छ। विशेष गरी श्रुति (वेद) का शब्दहरूलाई अपौरुषेय र परम प्रमाण मानिन्छ। 'शब्दविशेषात्' ले श्रुतिको यस प्रमाणिक शक्तिलाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि शब्दको सही र विशिष्ट प्रयोग अपरिहार्य हुन्छ। यसले साधकलाई ब्रह्मको यथार्थ स्वरूप बुझ्न र आत्मसाक्षात्कारको मार्गमा अगाडि बढ्न मद्दत गर्दछ।

सूत्र 1.2.6

संस्कृत: स्मृतेश्च

IAST: *Smṛteśca*

नेपाली अर्थ: र स्मृतिबाट पनि (ब्रह्म नै हो)।

विस्तृत व्याख्या: श्रुति (उपनिषद्) मात्र होइन, स्मृति ग्रन्थहरूले पनि यस सत्यलाई पुष्टि गर्छन्। विशेष गरी भगवद्गीता (१८.६१) मा भनिएको छ— "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति" अर्थात् ईश्वर सबै प्राणीहरूको हृदयमा निवास गर्नुहुन्छ। त्यस्तै (१५.१५) मा पनि "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो" अर्थात् 'म सबै प्राणीहरूको हृदयमा अन्तर्यामीका रूपमा

स्थित छु' भनिएको छ। यी स्मृति प्रमाणहरूले हृदयमा रहने 'मनोमय' सत्ता जीवात्मा नभएर साक्षात् ब्रह्म नै हो भन्ने कुरालाई थप प्रमाणित गर्दछन्। यसले ब्रह्म नै अन्तर्यामी हो भनी पुष्टि गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

स्मृतेः (Smṛteḥ): स्मृतिबाट, परम्पराबाट, धर्मशास्त्रबाट।

च (ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र हृदयमा अन्तर्यामीको रूपमा स्थितिलाई श्रुति (वेद) का अतिरिक्त स्मृति ग्रन्थहरू (जस्तै भगवद्गीता) बाट पनि पुष्टि गर्दछ, जसले ब्रह्म नै जीवात्माको नियन्ता हो भन्ने सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ। [The sutra confirms Brahman's omnipresence and immanence in the heart, supported by Smriti texts like the Bhagavad Gita, reinforcing that Brahman is the inner controller of the individual soul.]

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): आधुनिक स्नायुविज्ञानले चेतना र मस्तिष्कको सम्बन्धमा अनुसन्धान गरिरहेको छ। ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले चेतनाको स्रोत केवल भौतिक मस्तिष्क नभई त्यसभन्दा परको कुनै सत्तासँग जोडिएको हुन सक्ने सम्भावनालाई संकेत गर्दछ। [Modern neuroscience investigates the relationship between consciousness and the brain. This Brahmasutra concept suggests that the source of consciousness might not be solely the physical brain but connected to a reality beyond it.]

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) को खोजी महत्त्वपूर्ण हुन्छ। सूत्रले हृदयमा स्थित अन्तर्यामी ब्रह्मलाई वास्तविक 'स्व' (true self) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले व्यक्तिको गहिरो मनोवैज्ञानिक अनुभव र अस्तित्वको अर्थलाई प्रभावित गर्दछ। [In psychology, the search for self-identity is crucial. The sutra presents the immanent Brahman in the heart as the true self, influencing an individual's deep psychological experience and the meaning of existence.]

यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र अन्तर्यामी स्वरूपलाई स्थापित गर्न श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) का अतिरिक्त स्मृति (धर्मशास्त्र) को प्रमाणिकतालाई जोड दिन्छ। यसले वेदान्त दर्शनमा श्रुति र स्मृतिको सामञ्जस्यपूर्ण सम्बन्धलाई उजागर गर्दछ, जहाँ स्मृतिले श्रुतिको अर्थलाई स्पष्ट पार्ने र पुष्टि गर्ने कार्य गर्दछ। यसरी, ब्रह्म नै सबैको हृदयमा निवास गर्ने परम सत्ता हो भन्ने सिद्धान्तलाई अझ सुदृढ बनाउँछ।

१. श्रुति र स्मृतिको समन्वय: वेदान्त दर्शनमा श्रुतिलाई परम प्रमाण मानिन्छ, तर स्मृति ग्रन्थहरूले पनि श्रुतिको अर्थलाई व्याख्या गर्न र पुष्टि गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। यो सूत्रले भगवद्गीता जस्ता स्मृति ग्रन्थहरूमा वर्णित ईश्वरको अन्तर्यामी स्वरूपलाई ब्रह्मको रूपमा स्वीकार गरी श्रुति र स्मृतिको अकाट्य समन्वय प्रस्तुत गर्दछ। यसले ब्रह्मको अवधारणालाई थप स्पष्ट र ग्राह्य बनाउँछ।

२. अन्तर्यामी ब्रह्मको स्वरूप: सूत्रले हृदयमा निवास गर्ने सत्ता जीवात्मा नभई साक्षात् ब्रह्म नै हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। भगवद्गीताको 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' (१८.६१) जस्ता वचनहरूले ब्रह्मको यो अन्तर्यामी स्वरूपलाई स्पष्ट पार्छन्। यसको अर्थ हो कि ब्रह्म केवल बाह्य जगतमा मात्र होइन, प्रत्येक प्राणीको अन्तरतममा पनि सक्रिय रूपमा उपस्थित छ र सबैको नियन्त्रण गर्दछ।

३. दार्शनिक निहितार्थ र मोक्ष: ब्रह्मको अन्तर्यामी स्वरूपको ज्ञानले जीवात्मालाई आफ्नो वास्तविक प्रकृति बुझ्न मद्दत गर्दछ। जब जीवात्माले आफूलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न नभई ब्रह्मकै अंश वा ब्रह्मसँग एकरूप ठान्दछ, तब उसले अज्ञानको बन्धनबाट मुक्ति प्राप्त गर्दछ। यो ज्ञान मोक्ष प्राप्तिको लागि अपरिहार्य मानिन्छ, किनकि यसले द्वैतको भ्रमलाई हटाएर अद्वैत सत्यको बोध गराउँछ।

सूत्र 1.2.7

संस्कृत: अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च

IAST: *Arbhakaukasttvāttadvyapadeśācca neti cenna nicāyyatvādevaṃ vyomavacca*

नेपाली अर्थ: यदि सानो ठाउँमा बस्नेलाई ब्रह्म भन्न मिल्दैन भनिन्छ भने, होइन, किनभने ब्रह्म आकाश जस्तै सर्वव्यापी हो।

विस्तृत व्याख्या: कसैले भन्न सक्छ कि हृदयको सानो गुहामा बस्ने तत्त्व ब्रह्म हुन सक्दैन। तर ब्रह्म आकाश जस्तै सर्वव्यापी भएर पनि हृदयमा उपासनाको लागि विशेष रूपमा विराजमान हुनुहुन्छ। कसैले आपत्ति गर्न सक्छ कि ब्रह्म त अनन्त र सर्वव्यापी हुनुहुन्छ, तर यहाँ (शाण्डिल्य विद्यामा) उहाँलाई "हृदयको सानो गुफामा रहने" र "तोरीको दानाभन्दा

पनि सानो" भनिएको छ, त्यसैले यो जीवात्मा हुनुपर्छ। तर यो तर्क सही छैन। ब्रह्मलाई हृदयको सानो स्थानमा बस्ने भनिनुको उद्देश्य **'निचाय्यत्वात्'** (उपासना वा साक्षात्कार) को लागि मात्र हो। जसरी अनन्त आकाश एउटा सानो घैँटो भित्र पनि हुन्छ (घटाकाश), त्यसरी नै सर्वव्यापी ब्रह्म हृदयमा पनि हुनुहुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

- **अर्भक-ओकस्त्वात् (Arbhaka-okastvāt):** सानो स्थानमा (हृदयमा) निवास गर्ने भएकाले।
- **तद्-व्यपदेशात् (Tad-vyapadeśāt):** र सानो भनी वर्णन गरिएको हुनाले।
- **न (Na):** (ब्रह्म) होइन।
- **इति चेत् (Iti chet):** यदि यस्तो शङ्का गरिन्छ भने।
- **न (Na):** होइन (त्यो शङ्का गलत छ)।
- **निचाय्यत्वात् (Nicāyyatvāt):** उपासना वा ध्यान गर्न सजिलो हुने भएकाले।
- **एवम् (Evam):** यस प्रकार।
- **व्योम-वत् (Vyoma-vat):** आकाश जस्तै (सर्वव्यापी)।
- **च (Cha):** र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'विराटता' र 'सूक्ष्मता' को सुन्दर समन्वय गर्दछ। एउटा विद्यार्थीलाई सुरुमा एउटा बिन्दुमा ध्यान केन्द्रित गर्न सिकाए जस्तै, अनन्त ब्रह्मलाई बुझ्न मनलाई हृदयको सूक्ष्म केन्द्रमा एकाग्र गराउनु पर्छ। 'व्योमवत्' को उदाहरणले यो स्पष्ट पार्छ कि स्थानको सानोपनले वस्तुको सानोपनलाई जनाउँदैन। घैँटो भित्रको आकाश सानो देखिए पनि त्यो बाहिरको अनन्त आकाशकै अंश हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र घनत्व (Physics and Singularities/Density):** विज्ञानमा हामी **'Singularity'** वा **'Concentrated Information'** को कुरा गर्छौँ। एउटा सानो 'Microchip' मा पुस्तकालय भरिका किताबको सूचना अटाउन सक्छ। 'निचाय्यत्वात्' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले **'Data Compression'** को रूपमा बुझ्न सकिन्छ—जहाँ सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको 'Master Code' (ब्रह्म) एउटा सूक्ष्म विन्दु (हृदय) मा 'Access' गर्न सकिने गरी उपलब्ध छ। स्थानको आयाम (Dimension) ले त्यहाँ रहेको शक्तिको आयतन (Magnitude) लाई निर्धारण गर्दैन।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Focal Point of Attention):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, हाम्रो मन अनन्त र निराकार कुरामा टिक्न सक्दैन; यसलाई एउटा **'Focal Point'** चाहिन्छ। यो सूत्रले **'Guided Visualization'** को महत्व बुझाउँछ।

हृदयलाई 'उपासनाको केन्द्र' मान्नु भनेको मनलाई बाहिरी भड्कावबाट जोगाएर आफ्नै केन्द्रमा ल्याउनु हो। जब व्यक्तिले आफ्नो भित्रको त्यो "सूक्ष्म विन्दु" मा ध्यान केन्द्रित गर्छ, उसले बिस्तारै आफ्नो चेतनालाई "आकाश जस्तै" व्यापक भएको महसुस गर्छ। यो सूक्ष्मबाट विराट तर्फ जाने मनोवैज्ञानिक यात्रा हो।

यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र उपासनाको लागि हृदयमा गरिने ध्यानको सामञ्जस्यलाई स्पष्ट पार्दछ। शाण्डिल्य विद्यामा ब्रह्मलाई हृदयको सानो गुहामा रहने भनिए पनि, यसले ब्रह्मको अनन्त स्वरूपलाई सीमित गर्दैन, बरु उपासनाको सुविधाका लागि यस्तो वर्णन गरिएको हो। यो सिद्धान्तले सगुण ब्रह्मको उपासना र निर्गुण ब्रह्मको ज्ञानबीचको सेतुको काम गर्दछ।

१. ब्रह्मको सर्वव्यापकता र उपासनाको प्रयोजन: आचार्य शङ्करका अनुसार, ब्रह्म निरपेक्ष रूपमा सर्वव्यापी र असीम हुनुहुन्छ। उहाँ कुनै पनि स्थान वा आकारमा सीमित हुनुहुन्न। तथापि, मनलाई एकाग्र गर्न र ब्रह्मको अनुभव प्राप्त गर्नका लागि हृदयको गुहालाई उपासनाको केन्द्र मानिएको हो। जसरी आकाश सर्वव्यापी भए पनि घैँटोभित्रको आकाशलाई घटाकाश भनिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्म हृदयमा विशेष रूपमा प्रकट हुनुहुन्छ, तर यसले उहाँको वास्तविक स्वरूपलाई संकुचित गर्दैन। यो उपासनाको एक विधि मात्र हो।

२. जीवात्मा र ब्रह्मको भेद: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ब्रह्म र जीवात्माबीच भेद र अभेद दुवै स्वीकार गरिन्छ। यस सूत्रमा, हृदयमा रहने तत्त्वलाई जीवात्मा भन्न सकिने शङ्कालाई खण्डन गरिएको छ। रामानुजका अनुसार, जीवात्मा ब्रह्मको अंश हो र ब्रह्म नै जीवात्माको अन्तरात्माको रूपमा निवास गर्नुहुन्छ। त्यसैले, हृदयमा निवास गर्ने तत्त्व ब्रह्म नै हो, जीवात्मा होइन। यो उपासनाको माध्यमबाट ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई अझ प्रगाढ बनाउने मार्ग हो।

३. निचाय्यत्वात् र व्योमवच्चको दार्शनिक महत्त्व: 'निचाय्यत्वात्' (उपासनाको लागि) र 'व्योमवच्च' (आकाश जस्तै) यी दुई पदले सूत्रको गहिरो दार्शनिक अर्थलाई उजागर गर्दछन्। 'निचाय्यत्वात्' ले ब्रह्मको अनुभवका लागि ध्यानको आवश्यकतालाई जोड दिन्छ, जबकि 'व्योमवच्च' ले ब्रह्मको असीमित र निर्गुण स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ। यो सूत्रले सगुण उपासनाको माध्यमबाट निर्गुण ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्ने वैदिक परम्परालाई समर्थन गर्दछ, जहाँ सीमित माध्यमबाट असीमित सत्यको बोध गरिन्छ।

सूत्र 1.2.8

संस्कृत: सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्

IAST: *Sambhogaprāptiriti cenna vaiśeṣyāt*

नेपाली अर्थ: यदि ब्रह्मलाई सुख-दुःखको भोग हुन्छ भनिन्छ भने, होइन, किनभने विशेषता छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म जीवात्मा जस्तो कर्मफल भोग्दैन। ब्रह्म नित्यमुक्त, सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् हुनुहुन्छ। अघिल्लो सूत्रमा ब्रह्म पनि जीवात्मा जस्तै हृदयमा रहन्छ भनियो। यसै आधारमा शङ्का उठ्न सक्छ कि यदि दुवै एउटै शरीरमा रहन्छन् भने जीवात्माले भोग्ने सुख र दुःखको अनुभव ब्रह्मलाई पनि हुनुपर्ने हो। तर यो आपत्ति गलत छ। केवल 'एकै स्थानमा रहनु' भोगको कारण होइन, बरु 'अज्ञान र कर्मको बन्धन' भोगको कारण हो। ब्रह्म नित्यमुक्त, सर्वज्ञ र अकर्ता हुनुहुन्छ, त्यसैले उहाँ जीवात्मा जस्तो कर्मफल भोग्नुहुन्न।

शाब्दिक अर्थ:

- **सम्भोग-प्राप्तिः (Sambhoga-prāptih):** सुख-दुःखको अनुभव वा भोगको प्राप्ति।
- **इति चेत् (Iti chet):** यदि यस्तो शङ्का गरिन्छ भने।
- **न (Na):** होइन (त्यो सम्भव छैन)।
- **वैशेष्यात् (Vaiśeṣyāt):** (ब्रह्म र जीवको स्वरूपमा) विशेष अन्तर वा विलक्षणता भएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'उपस्थिति' र 'संलग्नता' (Involvement) बीचको भिन्नता प्रष्ट पार्छ। मुण्डक उपनिषद्‌को त्यो प्रसिद्ध उदाहरण यहाँ स्मरणीय छ जहाँ एउटै रूखमा दुई चरा (जीवात्मा र परमात्मा) बसेका छन्—एउटाले फल खान्छ (भोग गर्छ) भने अर्कोले केवल हेरिरहन्छ (साक्षी रहन्छ)। ब्रह्म शरीरमा भएर पनि 'अशनाय' (भोक-प्यास रहित) हुनुहुन्छ। उहाँको स्वरूप प्रकाश जस्तै अलिप्त छ, जसले फोहोरलाई उज्यालो पार्दा पनि आफू फोहोर हुँदैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र उत्प्रेरक (Physics and Catalysts):** विज्ञानमा एउटा **'Catalyst'** (उत्प्रेरक) रासायनिक प्रतिक्रियामा उपस्थित हुन्छ र त्यसलाई गति दिन्छ, तर प्रतिक्रियाको अन्त्यमा ऊ आफैँ बदलिँदैन वा खर्च हुँदैन। 'वैशेष्यात्' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले यही **'Inert Presence'** को रूपमा बुझ्न सकिन्छ। ब्रह्म त्यो

उत्प्रेरक जस्तै हुनुहुन्छ जसको उपस्थितिमा जीवन र जगतको लीला चल्छ, तर लीलाका विकारहरूले उहाँलाई छुँदैनन्। उहाँ 'Field' हुनुहुन्छ, 'Particle' को ठक्कर होइन।

- **मनोविज्ञान (Psychology - The Non-Reactive Witness):** मनोविज्ञानमा 'Mindfulness' र 'Detached Observation' को ठुलो चर्चा हुन्छ। जब हामी आफ्ना विचार र भावनाहरूलाई "म भोगिरहेको छु" भन्नुको सट्टा "म हेरिरहेको छु" भन्ने भावमा रहन्छौँ, तब दुःखको तीव्रता घट्छ। यो सूत्रले **'Pure Witness Consciousness'** (साक्षी चेतना) को मनोवैज्ञानिक मोडेल प्रस्तुत गर्छ। ब्रह्मको यो 'अभोक्ता' स्वरूपलाई बुझ्दा मानिसलाई आफ्ना मानसिक उतारचढावहरूबाट अलग (De-identified) रहन र आन्तरिक स्थिरता प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.२.८, "सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्" ले ब्रह्म र जीवबीचको मौलिक भिन्नतालाई स्पष्ट पार्छ, विशेषगरी भोग (अनुभव) को सन्दर्भमा। यो सूत्रले उपनिषदीय सिद्धान्तलाई अगाडि बढाउँछ कि यद्यपि ब्रह्म र जीव दुवै एकै शरीरमा वा एकै चेतनाको क्षेत्रमा उपस्थित भए पनि, तिनीहरूको अनुभवको प्रकृति पूर्णतया फरक हुन्छ। यसले ब्रह्मको निर्लिप्त, साक्षी स्वरूप र जीवको कर्मफल भोग्ने स्वभावलाई गहिरो दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

१. ब्रह्मको निर्लिप्त साक्षी स्वरूप: यो सूत्रले ब्रह्मलाई जीवको सुख-दुःखको भोक्ता नभई केवल साक्षीको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शङ्कराचार्यका अनुसार, ब्रह्म अविद्या (अज्ञान) द्वारा अप्रभावित हुनुहुन्छ, जबकि जीव अविद्याको कारणले कर्मफलको भोग गर्दछ। ब्रह्मको उपस्थिति मात्रले जीवको क्रियाकलाप सम्भव हुन्छ, तर ब्रह्म स्वयं ती क्रियाकलापका परिणामहरूबाट अलिप्त रहनुहुन्छ। यो अवधारणा मुण्डक उपनिषद्को दुई चराको दृष्टान्तसँग मेल खान्छ, जहाँ एउटा चरा (जीव) फल खान्छ र अर्को (ब्रह्म) केवल हेरिरहन्छ।

२. जीव र ब्रह्मको वैशेष्य (विशेषता): सूत्रमा प्रयुक्त 'वैशेष्यात्' शब्दले ब्रह्म र जीवबीचको मौलिक भिन्नतालाई जोड दिन्छ। रामानुजाचार्यका अनुसार, जीव ब्रह्मको अंश भए पनि, जीवको कर्म र त्यसको फल भोग्ने क्षमता हुन्छ, जुन ब्रह्ममा हुँदैन। ब्रह्म सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् र दोषरहित हुनुहुन्छ, जबकि जीव अल्पज्ञ र कर्मको बन्धनमा हुन्छ। यो भिन्नताले ब्रह्मलाई संसारको दुःखबाट मुक्त राख्छ र उहाँको परम शुद्धतालाई स्थापित गर्दछ। मध्वाचार्यले त ब्रह्म र जीवबीचको भेदलाई नित्य र वास्तविक मान्नुहुन्छ, जहाँ ब्रह्म सधैँ जीवभन्दा श्रेष्ठ र भिन्न हुनुहुन्छ।

३. अज्ञान र भोगको सम्बन्ध: यो सूत्रले भोगको मूल कारण अज्ञान हो भन्ने वेदान्तिक धारणालाई पुष्टि गर्दछ। जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई नचिनेर शरीर र मनसँग आफूलाई एकाकार गर्दा सुख-दुःखको अनुभव गर्दछ। ब्रह्ममा यो अज्ञान नभएकाले उहाँ भोगबाट मुक्त हुनुहुन्छ। यसरी, सूत्रले जीवलाई अज्ञानको बन्धनबाट मुक्त भई ब्रह्मको निर्लिप्त स्वरूपलाई बुझ्न प्रेरित गर्दछ, जसले मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्छ। ब्रह्मको यो अभोक्ता स्वरूपले जीवलाई आफ्नो वास्तविक प्रकृति साक्षी चेतना हो भन्ने बोध गराउँछ।

सूत्र 1.2.9

संस्कृत: अत्ता चराचरग्रहणात्

IAST: *Attā carācaragrahaṇāt*

नेपाली अर्थ: भक्षणकर्ता (Eater) ब्रह्म हो, किनभने चर (Moving) र अचर (Non-moving) दुवैको ग्रहण भएको छ।

विस्तृत व्याख्या: कठ उपनिषद् (१.२.२५) मा भनिएको छ कि ब्राह्मण र क्षत्रिय दुवै जसको भोजन हुन्, त्यो ब्रह्म हो। यो मृत्यु होइन, ब्रह्म हो। कठ उपनिषद् (१.२.२५) मा एउटा गम्भीर रूपक प्रयोग गरिएको छ: "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः, मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः" अर्थात् ब्राह्मण र क्षत्रिय (जसले सम्पूर्ण समाज र शक्तिलाई प्रतिनिधित्व गर्छन्) दुवै जसका लागि 'ओदन' (भात/खाना) हुन् र मृत्यु जसको 'उपसेचन' (अचार/तरकारी) हो। यहाँ 'अत्ता' (खानेवाला) को हो भन्ने शङ्कामा यो मृत्यु वा जीवात्मा हुन सक्दैन, किनभने यसले सम्पूर्ण चराचर जगत्लाई आफूमा विलीन गर्ने क्षमता राख्छ। अतः यो 'अत्ता' साक्षात् परब्रह्म नै हो, जसले प्रलयकालमा सबैलाई संहार वा उपसंहार गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

- **अत्ता (Attā):** भक्षण गर्नेवाला वा उपसंहार गर्नेवाला।
- **चराचर-ग्रहणात् (Carācaragrahaṇāt):** सजीव (चर) र निर्जीव (अचर) सम्पूर्ण जगत्लाई ग्रहण (आफूभित्र विलीन) गर्ने हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको 'संहारकारी' वा 'उपसंहार' शक्तिलाई उजागर गर्दछ। धेरैलाई लाग्न सक्छ कि 'खाने' काम त केवल जीव वा मृत्युको हो। तर मृत्युले त केवल शरीरलाई खान्छ, जबकि ब्रह्मले मृत्युलाई नै अचार बनाएर खानुहुन्छ (विलीन गर्नुहुन्छ)। यसको अर्थ यो हो कि सृष्टिको अन्त्यमा सम्पूर्ण नाम र रूपको अस्तित्व जुन महासागरमा गएर समाप्त हुन्छ, त्यो ब्रह्म हो। यहाँ 'भक्षण' को अर्थ विनाश होइन, बरु कार्यलाई कारणमा फर्काउनु (Absorption) हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र ब्ल्याक होल (Physics and Black Holes/Entropy):** आधुनिक भौतिक विज्ञानमा **'Black Hole'** एउटा यस्तो सर्बहारी 'अत्ता' (Eater) हो जसले प्रकाश र समयलाई समेत आफूभित्र तान्छ। 'चराचरग्रहणात्' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले **'Singularity'** वा **'Total Absorption'** को रूपमा बुझ्न सकिन्छ। जसरी एउटा ब्ल्याक होलले पदार्थ र ऊर्जालाई विलीन गरेर आफ्नो गर्भमा राख्छ, ब्रह्मले प्रलयकालमा सम्पूर्ण सूचना र पदार्थलाई आफ्नो 'Potential State' मा फर्काउनुहुन्छ। यो ऊर्जाको विनास होइन, बरु **'Consolidation'** हो।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Sublimation of Identity):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, हाम्रो 'अहंकार' ले सधैँ विलीन हुनबाट डराउँछ। यो सूत्रले **'Ego Death'** वा पहिचानको विसर्जनलाई बुझाउँछ। जब व्यक्ति गहिरो निद्रा (Sushupti) मा जान्छ वा समाधिमा पुग्छ, उसका सबै विचार, पद, र सम्बन्धहरू (चराचर) एउटै शान्त चेतनामा विलीन हुन्छन्। यो 'अत्ता' भावले सिकाउँछ कि हाम्रा सबै मानसिक द्वन्द्वहरूको अन्तिम समाधान ती द्वन्द्वहरूलाई ब्रह्म रूपी महासागरमा विसर्जन गर्नु नै हो। यसले मृत्युको भयलाई हटाएर 'अनन्त विश्राम' को बोध गराउँछ।

ब्रह्मसूत्र १.२.९, "अत्ता चराचरग्रहणात्" ले ब्रह्मको सर्वग्राही स्वरूपलाई अत्यन्तै गहन दार्शनिक दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत गर्दछ। यो सूत्रले कठोपनिषद्को प्रसिद्ध मन्त्रलाई व्याख्या गर्दै, सम्पूर्ण चराचर जगत्लाई उपसंहार गर्ने परम सत्ता नै ब्रह्म हो भन्ने स्थापित गर्दछ। यसले ब्रह्मको संहारक शक्तिलाई केवल विनाशको रूपमा नभई, सबै नाम र रूपलाई आफ्नो मूल कारणमा विलीन गर्ने प्रक्रियाको रूपमा बुझाउँछ, जुन वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्त हो।

१. ब्रह्मको सर्वग्राही स्वरूप र उपनिषदीय सन्दर्भ: यो सूत्र कठोपनिषद्को (१.२.२५) मन्त्र "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः, मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः" को व्याख्या हो। यहाँ 'अत्ता' (भक्षणकर्ता) को हो भन्ने प्रश्न उठ्छ। शङ्कराचार्यले यसलाई ब्रह्म नै मान्नुहुन्छ, किनभने कुनै पनि जीवात्मा वा मृत्युमा सम्पूर्ण चराचर जगत्लाई (ब्राह्मण, क्षत्रिय र मृत्युसमेत) आफ्नो भोजन बनाउने सामर्थ्य छैन। ब्रह्म मात्र यस्तो परम सत्ता हो जसले प्रलयकालमा सबैलाई आफूमा विलीन गर्दछ।

२. भक्षणको अर्थ: विनाश वा लय (Absorption): वेदान्तमा 'भक्षण' शब्दलाई सामान्य अर्थमा बुझ्नु हुँदैन। यसको अर्थ केवल भौतिक विनाश होइन, बरु कार्यको कारणमा लय हुनु (Absorption) हो। जसरी माटोबाट बनेका भाँडाहरू अन्ततः माटोमै विलीन हुन्छन्, त्यसरी नै सम्पूर्ण सृष्टि ब्रह्मबाट उत्पन्न भई अन्ततः ब्रह्ममै विलीन हुन्छ। यो प्रक्रिया ब्रह्मको अद्वय स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ कार्य र कारण अन्ततः एकै हुन्छन्। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मलाई नै सर्वशेषी मान्नुहुन्छ, जसको अर्थ सबै वस्तुहरू ब्रह्मका शरीर हुन् र अन्ततः ब्रह्ममै समाहित हुन्छन्।

३. अद्वैत वेदान्त र ब्रह्मको निरपेक्षता: यो सूत्र अद्वैत वेदान्तको ब्रह्मको निरपेक्षता (Absolute Reality) को सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ। ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो, र बाँकी सबै जगत् त्यसको अभिव्यक्ति मात्र हो। जब ब्रह्मले चराचर जगत्लाई 'भक्षण' गर्दछ, यसको अर्थ यो हो कि जगत्को सापेक्षिक अस्तित्व ब्रह्मको निरपेक्ष अस्तित्वमा विलीन हुन्छ। यो जीवात्माको मुक्ति (Moksha) को अवस्थासँग पनि सम्बन्धित छ, जहाँ जीवात्माले आफ्नो सीमित पहिचानलाई ब्रह्मको असीमित चेतनामा विलीन गर्दछ।

सूत्र 1.2.10

संस्कृत: प्रकरणाच्च

IAST: *Prakaraṇācca*

नेपाली अर्थ: र प्रकरण (Context) बाट पनि।

विस्तृत व्याख्या: कठ उपनिषद्को प्रकरणमा ब्रह्मको नै चर्चा भइरहेको छ। प्रसङ्ग अनुसार 'अत्ता' ले ब्रह्म नै जनाउँछ। कठ उपनिषद्को त्यस विशेष खण्डमा सुरुदेखि नै परब्रह्मको चर्चा भइरहेको छ। नचिकेताले मृत्युका देवता यमसँग जुन प्रश्न सोधेका छन् र यमले जुन उत्तर दिइरहेका छन्, त्यसको मूल विषय नै "आत्मा र परमात्माको स्वरूप" हो। अतः प्रसङ्ग वा प्रकरणको प्रवाहलाई हेर्दा चराचर जगत्लाई आत्मसात गर्ने 'अत्ता' (भक्षणकर्ता) ब्रह्म नै हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

- **प्रकरणात् (Prakaraṇāt):** प्रकरण, सन्दर्भ वा प्रसङ्गको आधारमा।
- **च (Cha):** र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले कुनै पनि दार्शनिक निष्कर्षमा पुग्नुअघि **'Contextual Integrity'** (सन्दर्भको अखण्डता) को महत्व बुझाउँछ। एउटै शब्दका धेरै अर्थ हुन सक्छन्, तर त्यसलाई कुन प्रसङ्गमा प्रयोग गरिएको छ भन्ने कुराले वास्तविक अर्थ निर्धारण

गर्छ। कठ उपनिषद्को यस प्रकरणमा ब्रह्मलाई "महान्" र "सर्वव्यापी" भनिएको हुनाले, यहाँ 'भक्षण' को अर्थ विनाशकारी काल वा मृत्यु नभई सबैलाई आफ्नो गर्भमा समेट्ने 'परम आधार' भन्ने बुझिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **सूचना विज्ञान र सिमान्टिक विश्लेषण (Information Science and Semantic Analysis):** आधुनिक **Data Science** र **Natural Language Processing (NLP)** मा कुनै पनि शब्दको अर्थ 'Context Window' बाट निकालिन्छ। जसरी 'Bank' शब्दले नदीको किनार वा पैसा राख्ने ठाउँ दुवै बुझाउन सक्छ र यसको सही अर्थ वरिपरिका शब्दहरू (Context) बाट मात्र खुल्छ, 'प्रकरणाच्च' ले पनि यही वैज्ञानिक विधिको वकालत गर्छ। यो सूत्रले शास्त्रको अध्ययनमा **'Holistic Analysis'** को आवश्यकतालाई पुष्टि गर्छ, जहाँ एउटा वाक्यलाई पूरै अध्यायको सन्दर्भबाट अलग गरेर हेर्न मिल्दैन।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Situational Understanding):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, मानिसको व्यवहारलाई बुझ्न उसको 'प्रकरण' वा परिस्थितिको ज्ञान हुनु आवश्यक छ। एउटै आँसु दुःखको पनि हुन सक्छ र खुसीको पनि; यसको अर्थ सन्दर्भले दिन्छ। यो सूत्रले **'Cognitive Framing'** को महत्व बुझाउँछ। जब हामी जीवनका घटनाहरूलाई "ईश्वरको लीला" वा "ब्रह्मको प्रकटीकरण" को प्रकरणमा राखेर हेर्छौं, तब भयानक देखिने मृत्यु वा विनाश पनि एउटा स्वाभाविक 'उपसंहार' (Withdrawal) जस्तो लाग्छ। यसले हाम्रो बुझाइलाई 'Fragmented' (खण्डित) हुनबाट जोगाउँछ र मानसिक सन्तुलन कायम राख्न मद्दत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.२.१०, "प्रकरणाच्च", ले कुनै पनि पाठको गहिरो अर्थ बुझ्नका लागि त्यसको समग्र सन्दर्भ (प्रकरण) को महत्वलाई जोड दिन्छ। यो सूत्रले उपनिषद्का गूढ कथनहरूको व्याख्या गर्दा शब्दको शाब्दिक अर्थमा मात्र सीमित नभई त्यसको व्यापक दार्शनिक र आध्यात्मिक पृष्ठभूमिमा आधारित भएर विश्लेषण गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याउँछ। विशेषगरी, कठोपनिषद्मा वर्णित "अत्ता" (भक्षणकर्ता) को वास्तविक पहिचान ब्रह्म नै हो भन्ने कुरा यसको प्रकरणबाट स्पष्ट हुन्छ।

१. **सन्दर्भको सर्वोच्चता (Primacy of Context):** आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रको व्याख्या गर्दै भन्नुभएको छ कि कुनै पनि शब्दको अर्थ त्यसको प्रकरण वा सन्दर्भबाटै निर्धारित हुन्छ। कठोपनिषद्मा आत्मा र परमात्माको स्वरूपबारे नचिकेता र यमराजबीचको संवाद चलिरहेको छ। यस गहन दार्शनिक संवादमा "अत्ता" (भक्षणकर्ता) को रूपमा ब्रह्मलाई नै बुझ्नुपर्छ, किनकि सम्पूर्ण प्रकरण ब्रह्मको महिमा र सर्वव्यापकतामा केन्द्रित छ। यदि यसलाई अन्य कुनै अर्थमा लिइयो भने प्रकरणको अखण्डता भङ्ग हुन्छ।

२. ब्रह्मको सर्वभक्षक स्वरूप (Brahman as the All-Devourer): यहाँ "अत्ता" शब्दले सामान्य भक्षणकर्तालाई नभई ब्रह्मको त्यो स्वरूपलाई इंगित गर्छ जसले सम्पूर्ण चराचर जगत्लाई आफ्नो गर्भमा समाहित गर्दछ। यो भक्षण भौतिक विनाश नभई, प्रलयकालमा सम्पूर्ण सृष्टि ब्रह्ममा नै विलीन हुने प्रक्रिया हो। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मलाई नै समस्त जीव र जगत्को आधार तथा अन्तर्यामी सत्ताका रूपमा स्वीकार गर्नुभएको छ, जसले सबैलाई धारण गर्छ र अन्तमा आफूमा नै लीन गर्छ। यसरी, ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वशक्तिमत्ता यस प्रकरणबाट पुष्टि हुन्छ।

३. दार्शनिक एकीकरण र समन्वय (Philosophical Integration and Synthesis): यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा शब्दार्थ र भावार्थको समन्वय कसरी गर्ने भन्ने मार्गदर्शन गर्छ। केवल व्याकरणिक अर्थमा मात्र नअल्झिएर, उपनिषद्को मूल आशय र समग्र दार्शनिक प्रणालीलाई ध्यानमा राखेर व्याख्या गर्नुपर्छ। यसले विभिन्न श्रुति वाक्यहरूलाई एकअर्कासँग जोडेर ब्रह्मको निर्गुण र सगुण दुवै स्वरूपको यथार्थ बोध गराउन मद्दत गर्छ। यसरी, "प्रकरणाच्च" ले वेदान्तको व्याख्या पद्धतिमा सन्दर्भको अपरिहार्यतालाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 1.2.11

संस्कृत: गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्

IAST: *Guhāṃ praviṣṭāvātmānau hi taddarśanāt*

नेपाली अर्थ: गुहामा (Cave of the Heart) प्रवेश गरेका दुई आत्मा ब्रह्म र जीवात्मा हुन्।

विस्तृत व्याख्या: कठ उपनिषद् (१.३.१) मा बुद्धिरूपी गुहामा दुई तत्त्व प्रवेश गरेका छन्। यी दुई तत्त्व ब्रह्म (परमात्मा) र जीवात्मा हुन्। कठ उपनिषद् (१.३.१) मा वर्णन छ कि शरीरको बुद्धिरूपी गुफामा दुई तत्त्वहरू 'ऋतं पिबन्तौ' (कर्मफलको रस पिउँदै/भोग्दै) बसेका छन्। यहाँ शङ्का हुन सक्छ कि ती दुई 'बुद्धि र जीव' हुन् कि 'जीव र ईश्वर'। सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि ती दुई 'आत्मा' (जीवात्मा र परमात्मा) नै हुन्। यद्यपि परमात्माले कर्मफल भोग्नुहुन्न, तर एउटै स्थानमा रहेकाले र समान चेतन धर्म भएकाले साहचर्यको आधारमा दुवैलाई 'आत्मा' भनिएको हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **गुहाम् (Guhām):** हृदय रूपी गुफा वा बुद्धिमा।
- **प्रविष्टौ (Praviṣṭau):** प्रवेश गरेका।

- **आत्मानौ (Ātmānau):** दुई आत्माहरू।
- **हि (Hi):** किनभने।
- **तद्-दर्शनात् (Tad-darśanāt):** शास्त्रमा त्यस्तो देखिएको वा वर्णन गरिएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'साक्षी' र 'भोक्ता' को सह-अस्तित्वलाई प्रष्ट पार्छ। हाम्रो चेतनाको गहिराइमा दुईवटा आयाम छन्: एउटा जसले संसारको अनुभव गर्छ (जीवात्मा) र अर्को जो शान्त रहेर त्यो अनुभवलाई प्रकाशित गर्छ (परमात्मा)। यी दुवै एउटै 'गुहा' (बुद्धि) मा रहेकाले साधकले आफ्नो अन्तःकरणमा डुबुल्की मार्दा यी दुवैलाई फेला पार्न सक्छ। यो जीवात्माको लागि सौभाग्य हो कि परमात्मा उसलाई कहिल्यै एक्लो छोडेर जानुहुन्न।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **क्वान्टम डुअलिटी र 'Observer-System' (Quantum Duality and Observation):** विज्ञानमा **'Observer Effect'** ले भन्छ कि कुनै पनि प्रयोगमा एउटा 'प्रणाली' (System) हुन्छ र अर्को त्यसलाई हेर्ने 'पर्यवेक्षक' (Observer) हुन्छ। 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले चेतनाको **'Dual Aspect'** भन्न सकिन्छ। जसरी एउटा इलेक्ट्रोन कण (Particle) र लहर (Wave) दुवै हुन सक्छ, त्यसरी नै हाम्रो चेतना 'भोक्ता' (Particle-like local identity) र 'साक्षी' (Wave-like universal presence) को रूपमा एकैसाथ उपस्थित छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Ego and the Self):** कार्ल जुङ्गको मनोविज्ञानमा **'Ego'** (अहंकार) र **'Self'** (परम-स्व) बीचको सम्बन्धको चर्चा गरिन्छ। 'Ego' संसारसँग जुध्छ र दुःख भोग्छ, जबकि 'Self' पूरै व्यक्तित्वको केन्द्र र आधार हो। यो सूत्रले **'Internal Polarity'** को मनोवैज्ञानिक समाधान दिन्छ। जब व्यक्तिले बुझ्दछ कि उसको दुःख भोग्ने 'म' (Ego) को पछाडि एउटा शान्त र शक्तिशाली 'परम-स्व' (Paramatma) सधैँ साथमा छ, तब उसले मानसिक स्थिरता र 'Individuation' (पूर्णता) प्राप्त गर्दछ।

> यो सूत्र कठोपनिषद्को प्रसिद्ध ऋचा 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे' को दार्शनिक व्याख्या हो। यसले जीवात्मा र परमात्मा दुवै हृदयगुहामा एकसाथ निवास गर्छन् भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यद्यपि दुवैको भूमिका फरक छ – जीवात्मा कर्मफलको भोक्ता हो भने परमात्मा साक्षी र नियन्ता। यो सह-अस्तित्व वेदान्त दर्शनको द्वैत र अद्वैत दुवै परम्परामा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

१. जीवात्मा र परमात्माको सह-अस्तित्व: शङ्कराचार्यका अनुसार, गुहामा प्रवेश गरेका दुई आत्माहरूमध्ये एक जीवात्मा (भोक्ता) र अर्को परमात्मा (साक्षी) हुन्। परमात्मा कर्मफलको भोग गर्दैनन्, तर जीवात्मासँगै रहेर उसलाई कर्म गर्न प्रेरित गर्छन् र कर्मफलको साक्षी बस्छन्। रामानुजाचार्यले पनि यसलाई स्वीकार गर्दै जीवात्मा र परमात्माको विशिष्टाद्वैत सम्बन्धलाई जोड दिन्छन्, जहाँ परमात्मा जीवात्माको अन्तर्यामी रूपमा निवास गर्छन्।

२. हृदयगुहाको प्रतीकात्मक अर्थ: 'गुहा' शब्दले यहाँ भौतिक गुफा नभई हृदयको गहिराइ वा बुद्धिको सूक्ष्म स्तरलाई सङ्केत गर्दछ। यो त्यो आन्तरिक स्थान हो जहाँ चेतनाको सबैभन्दा गहन अनुभव हुन्छ। यस गुहामा जीवात्मा र परमात्माको उपस्थिति भन्नुको अर्थ हो कि आत्मज्ञानको खोजीमा व्यक्तिले आफ्नो अन्तर्मनमा डुबुल्की मार्नुपर्छ, जहाँ उसले आफ्नो व्यक्तिगत चेतना (जीवात्मा) र सार्वभौमिक चेतना (परमात्मा) दुवैलाई अनुभव गर्न सक्छ।

३. अद्वैत वेदान्तमा साक्षी भाव: अद्वैत वेदान्तमा परमात्मालाई शुद्ध साक्षीको रूपमा वर्णन गरिएको छ। उहाँ कर्म र कर्मफलबाट निर्लिप्त हुनुहुन्छ। यो सूत्रले परमात्माको साक्षी भावलाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ उहाँ जीवात्माको सबै अनुभवको साक्षी हुनुहुन्छ तर आफैं ती अनुभवहरूमा लिप्त हुनुहुन्न। यो ज्ञानले जीवात्मालाई आफ्नो वास्तविक स्वरूप परमात्मासँग अभिन्न रहेको बोध गराउँछ र मोक्ष प्राप्तिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 1.2.12

संस्कृत: विशेषणाच्च

IAST: *Viśeṣaṇācca*

नेपाली अर्थ: र विशेषण (Qualifying Attributes) बाट पनि।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा प्रयोग भएका विशेषणहरू जस्तै 'ऋतपिबौ', 'सुकृतस्य लोके' आदिले ब्रह्म र जीवात्मालाई नै जनाउँछन्। श्रुतिमा प्रयोग भएका विशेषणहरूले यी दुई (गुहामा प्रवेश गरेका) तत्त्वहरू जीवात्मा र परमात्मा नै हुन् भन्ने कुरालाई थप स्पष्ट पार्छन्। 'ऋतपिबौ' (सत्य वा कर्मको फल भोग्ने) र 'सुकृतस्य लोके' (आफ्नै कर्मले आर्जित शरीरमा रहने) जस्ता विशेषणहरूले एकातिर जीवको 'भोक्तृत्व' बुझाउँछन् भने अर्कोतिर ब्रह्मलाई 'सेतु' (संसार सागर तर्ने पुल) र 'अभय' (भयरहित) भनिएको छ। यी विशिष्ट लक्षणहरू जीव र ब्रह्मका लागि मात्र सम्भव छन्।

शाब्दिक अर्थ:

- **विशेषणात् (Viśeṣaṇāt):** विशेषण वा विशेषताहरूको वर्णन भएकाले।
- **च (Cha):** र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'परिभाषा' को माध्यमबाट सत्यको निक्र्योल गर्छ। जसरी एउटै कोठामा दुई व्यक्ति भए पनि उनीहरूको काम र स्वभाव (विशेषण) बाट उनीहरूको परिचय खुल्छ, त्यसरी नै हृदयमा रहेका दुईमध्ये एउटा 'कर्मफल' को स्वाद लिने (जीव) र अर्को 'अमृतको आधार' (ब्रह्म) हो। यी दुईका गुणहरू एकअर्काका पूरक हुन्—एउटालाई सहारा चाहिएको छ, अर्को सहारा दिने 'सेतु' हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **डाटा ट्यागिङ र विशेषता पहिचान (Data Tagging and Feature Extraction):** आधुनिक **Machine Learning** मा कुनै पनि 'Object' लाई चिन्न त्यसका **'Features'** (विशेषताहरू) को विश्लेषण गरिन्छ। 'विशेषणाच्च' ले यही वैज्ञानिक विधिको प्रयोग गर्छ। जसरी 'Mass' र 'Charge' को आधारमा कणहरूको वर्गीकरण गरिन्छ, त्यसरी नै 'भोक्तृत्व' (भोग्ने क्षमता) र 'नियामकत्व' (नियमन गर्ने क्षमता) को आधारमा चेतनाका दुई पक्षहरूलाई ट्याग गरिएको छ। यो सूत्रले दार्शनिक अस्पष्टतालाई वैज्ञानिक 'Precision' प्रदान गर्दछ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Functional Roles of the Self):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, हाम्रो व्यक्तित्वमा **'Acting Self'** (काम गर्ने र भोग्ने पक्ष) र **'Reflective Self'** (विचार गर्ने र साक्षी बस्ने पक्ष) हुन्छन्। यो सूत्रले **'Identity Integration'** मा मद्दत गर्छ। जब हामीले आफ्ना विशेषणहरू (जस्तै: म थाकेको छु—जीव) र आफ्नो आधारको विशेषण (जस्तै: मेरो भित्रको चेतना शान्त छ—ब्रह्म) लाई स्पष्टसँग छुट्याउन सक्छौँ, तब हामी 'Reactionary Living' बाट बचेर 'Aware Living' तर्फ लाग्छौँ। यसले आत्म-बोधलाई वस्तुनिष्ठ (Objective) बनाउँछ।

ब्रह्मसूत्र १.२.१२, 'विशेषणाच्च' सूत्रले श्रुतिमा वर्णित विशेषणहरूको गहिरो दार्शनिक महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले कसरी सूक्ष्म र विशिष्ट गुणहरूले जीव (व्यक्तिगत आत्मा) र ब्रह्म (परम सत्ता) बीचको भिन्नता र सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनमा शब्द र अर्थको सटीक प्रयोगको अनिवार्यतालाई जोड दिँदै, ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्न विशेषणहरूको निर्णायक भूमिकालाई स्थापित गर्दछ।

१. विशेषणहरूको भूमिका र जीव-ब्रह्म भेद (Role of Attributes and Jiva-Brahman Distinction):

यो सूत्रले श्रुति ग्रन्थहरूमा जीव र ब्रह्म दुवैलाई संकेत गर्ने जस्ता देखिने पदहरूमा प्रयोग गरिएका विशेषणहरू (qualifying attributes) को महत्त्वलाई प्रकाश पार्छ। 'ऋतपिबौ' (सत्य वा कर्मको फल भोग्ने दुई) जस्ता विशेषणहरूले जीवको 'भोक्तृत्व' (enjoyership) र ब्रह्मको 'नियामकत्व' (regulator-ship) वा 'साक्षित्व' (witness-ship) लाई स्पष्ट रूपमा छुट्याउँछन्। जीव कर्मफलको भोक्ता हो भने ब्रह्म त्यसको साक्षी र नियन्ता हो। यी विशेषणहरूले दुई सत्ताको सह-अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दै, तिनीहरूको कार्यात्मक भिन्नतालाई दार्शनिक रूपमा स्थापित गर्दछ।

२. शंकर, रामानुज र मध्वाचार्यको दृष्टिकोण (Perspectives of Shankara, Ramanuja, and Madhva):

विभिन्न वेदान्त आचार्यहरूले 'विशेषणाच्च' सूत्रलाई आ-आफ्नै दार्शनिक परम्परा अनुसार व्याख्या गरेका छन्। शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, यी विशेषणहरू व्यावहारिक स्तरमा जीव र ब्रह्मको भिन्नता देखाउन प्रयोग गरिएका हुन्, तर पारमार्थिक रूपमा ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जीव ब्रह्मभन्दा भिन्न छैन। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत वेदान्तमा, विशेषणहरूले ब्रह्मका वास्तविक गुणहरूलाई दर्शाउँछन् र जीव ब्रह्मको अंश वा विशेषणको रूपमा ब्रह्मसँग अभिन्न तर भिन्न पनि रहन्छ। मध्वाचार्यको द्वैत वेदान्तले जीव र ब्रह्मलाई पूर्ण रूपमा भिन्न र स्वतन्त्र सत्ताको रूपमा स्वीकार गर्दछ, जहाँ विशेषणहरूले उनीहरूको शाश्वत भिन्नतालाई पुष्टि गर्दछन्।

३. ब्रह्मको सर्वोपरिता र जीवको आश्रितता (Supremacy of Brahman and Dependence of Jiva):

'विशेषणाच्च' सूत्रले ब्रह्मको सर्वोपरिता (supremacy) र जीवको ब्रह्ममाथिको आश्रितता (dependence) लाई पनि स्थापित गर्दछ। 'सेतु' (पुल) र 'अभय' (भयरहित) जस्ता ब्रह्मका विशेषणहरूले उहाँलाई संसार सागर तार्ने आधार र समस्त भयबाट मुक्त गर्ने परम सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसको विपरीत, जीवका विशेषणहरूले उसको सीमितता, कर्मफलको अधीनता र मोक्षका लागि ब्रह्ममाथिको निर्भरतालाई संकेत गर्दछ। यसरी, विशेषणहरूको विश्लेषणले ब्रह्मको महिमा र जीवको आध्यात्मिक यात्रामा ब्रह्मको अपरिहार्य भूमिकालाई दार्शनिक रूपमा सुदृढ गर्दछ।

■ सूत्र 1.2.13

संस्कृत: अन्तर उपपत्तेः

IAST: *Antara upapatteḥ*

नेपाली अर्थ: अन्तर्वर्ती (Indwelling) तत्त्व ब्रह्म हो, किनभने (ब्रह्मका गुणहरू) सम्भव छन्।

विस्तृत व्याख्या: बृहदारण्यक उपनिषद् (३.७.१) मा अन्तर्यामी (Inner Controller) को वर्णन छ। यो अन्तर्यामी ब्रह्म हो किनभने सर्वव्यापकत्व, सर्वनियन्तृकत्व आदि गुणहरू ब्रह्ममा नै सम्भव छन्। छान्दोग्य उपनिषद् (४.१५.१) मा 'अक्षि-पुरुष' (आँखा भित्र देखिने पुरुष) को वर्णन गर्दै भनिएको छ— "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मा... एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म"। यहाँ आँखा भित्र देखिने यो तत्त्व कुनै छाया, प्रतिबिम्ब वा जीवात्मा होइन, बरु साक्षात् ब्रह्म हो। किनभने अमृतत्व (Amritam), अभयत्व (Abhayam) र वामनीत्व (सबै शुभ फल दिने) जस्ता गुणहरू केवल ब्रह्ममा मात्र सम्भव (उपपत्ति) हुन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

- **अन्तर (Antara):** भित्र रहने (आँखा वा इन्द्रियहरूको भित्र रहने पुरुष)।
- **उपपत्तेः (Upapatteḥ):** (ब्रह्मका गुणहरूको) सङ्गति वा सम्भाव्यता भएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'द्रष्टा' को पनि 'द्रष्टा' लाई संकेत गर्छ। आँखाले संसार हेर्छ, तर आँखालाई कसले प्रकाश दिन्छ? उपनिषद् भन्छ— त्यो 'अक्षि-पुरुष' ब्रह्म हो। आँखामा तेल वा पानी हाल्दा जसरी त्यो आँखाको नानीमा टाँसिदैन, त्यसरी नै यो 'अन्तर' पुरुष संसारमा रहेर पनि पाप वा कर्मले लिप्त हुँदैन। यो निर्मलता र निर्विकारता केवल परमात्माको लक्षण हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **अप्टिक्स र जैविक-सेन्सर (Optics and Bio-sensors):** विज्ञानको दृष्टिमा आँखा एउटा परिष्कृत 'Optical Sensor' मात्र हो, जसले प्रकाशलाई 'Electrical Signal' मा बदल्छ। तर त्यो सिग्नललाई 'अर्थ' (Meaning) दिने जुन चेतनाको केन्द्र छ, त्यो 'Hardware' भन्दा परको 'Software' जस्तै हो। 'अन्तर उपपत्तेः' लाई वैज्ञानिक रूपमा **'Central Processing Unit of Consciousness'** भन्न सकिन्छ। जसरी क्यामेराले खिच्छ तर 'हेर्दैन', त्यसरी नै भौतिक आँखाले प्रकाश ग्रहण गर्छ तर 'ब्रह्म' ले त्यसलाई 'दर्शन' मा बदल्छ।

- **मनोविज्ञान (Psychology - The Seat of Awareness):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, हामी अक्सर आफूलाई आफ्नो 'दृष्टि' वा 'विचार' सँग जोडेर हेर्छौँ। यो सूत्रले **'Metacognition'** (विचारलाई हेर्ने क्षमता) को आधार दिन्छ। आँखा भित्रको पुरुषको ध्यान गर्नु भनेको आफ्नो 'Self' लाई एउटा स्थिर बिन्दुमा ल्याउनु हो। जब हामी बुझ्छौँ कि हाम्रो भित्र एउटा यस्तो 'अन्तर' सत्ता छ जो कहिल्यै विचलित हुँदैन (अभय), तब बाहिरी दृश्यहरूले दिने तनाव स्वतः कम हुन्छ। यसले व्यक्तिलाई 'Visual Distractions' बाट मुक्त गरी 'Inner Vision' (अन्तर्दृष्टि) प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ।

यो सूत्रले बृहदारण्यक उपनिषद् र छान्दोग्य उपनिषद्मा वर्णित अन्तर्यामी (Inner Controller) र अक्षि-पुरुष (Person in the Eye) को अवधारणालाई ब्रह्मसँग जोड्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकत्व, सर्वनियन्त्रकत्व र अद्वितीय गुणहरूलाई स्थापित गर्दै, जीव र ब्रह्मको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दछ। उपनिषद्का यी कथनहरूले ब्रह्म नै समस्त सृष्टि र चेतनाको मूल आधार हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछन्।

१. अन्तर्यामी र ब्रह्मको एकत्व: बृहदारण्यक उपनिषद्मा पृथ्वी, जल, अग्नि आदि सबै तत्त्वहरू भित्र रहेर तिनीहरूलाई नियन्त्रण गर्ने अन्तर्यामीको वर्णन छ। यो अन्तर्यामी कुनै साधारण जीव वा देवता नभई साक्षात् ब्रह्म नै हो। यसको कारण हो कि सर्वव्यापकत्व (Omnipresence), सर्वनियन्त्रकत्व (Omnicontrol) र सर्वज्ञत्व (Omniscience) जस्ता गुणहरू केवल ब्रह्ममा मात्र सम्भव छन्। रामानुजाचार्यका अनुसार, अन्तर्यामी ब्रह्म जीवको शरीरमा आत्माको रूपमा निवास गर्दछ र त्यसलाई नियन्त्रण गर्दछ, तर जीवभन्दा भिन्न र श्रेष्ठ हुन्छ।

२. अक्षि-पुरुषको ब्रह्मत्व: छान्दोग्य उपनिषद्मा आँखामा देखिने पुरुषलाई ब्रह्म भनिएको छ। यसलाई अमृत (Immortal), अभय (Fearless) र वामनी (giver of all good fruits) जस्ता गुणहरूले युक्त भनिएको छ। यी गुणहरू जीवमा सम्भव छैनन्, किनभने जीव मरणशील, भयभीत र कर्मफलको अधीन हुन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, अक्षि-पुरुष जीवको दृष्टिमा प्रतिबिम्बित हुने ब्रह्मको नै अभिव्यक्ति हो, जसले जीवलाई चेतना प्रदान गर्दछ। यो कुनै भौतिक प्रतिबिम्ब नभई चेतनाको उच्चतम रूप हो।

३. ब्रह्मका अद्वितीय गुणहरूको उपपत्ति: सूत्रमा प्रयोग भएको ‘उपपत्तेः’ शब्दले ब्रह्मका गुणहरूको सङ्गति वा सम्भाव्यतालाई जनाउँछ। अन्तर्यामी र अक्षि-पुरुषमा वर्णित अमृतत्व, अभयत्व, सर्वव्यापकत्व, सर्वनियन्त्रकत्व जस्ता गुणहरू केवल ब्रह्ममा मात्र पूर्ण रूपमा उपपन्न (justified) हुन्छन्। यी गुणहरूले ब्रह्मलाई जीव र प्रकृतिभन्दा भिन्न, श्रेष्ठ र स्वतन्त्र सत्ताको रूपमा स्थापित गर्दछन्। यसले वेदान्तको अद्वैत, विशिष्टाद्वैत वा द्वैत दर्शनमा ब्रह्मको सर्वोच्चतालाई नै जोड दिन्छ।

सूत्र 1.2.14

संस्कृत: स्थानादिव्यपदेशाच्च

IAST: *Sthānādivyapadeśācca*

नेपाली अर्थ: र स्थान (Place) आदिको व्यपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: बृहदारण्यक उपनिषद् (३.७.३-२३) मा अन्तर्यामीको वर्णन गर्दा उहाँलाई पृथ्वी, जल, अग्नि, आकाश, वायु, सूर्य, दिशा, चन्द्र, तारा, आँखा र आत्मा जस्ता विभिन्न स्थानहरूमा 'बस्ने' तर ती स्थानहरू भन्दा भिन्न र नियन्त्रकका रूपमा वर्णन गरिएको छ। यसरी विभिन्न स्थानहरूमा ब्रह्मको उपस्थितिको व्यपदेश (कथन) हुनुको अर्थ उहाँको सर्वव्यापकता र अन्तर्यामित्वलाई बुझाउनु हो। केवल आँखामा मात्र होइन, उहाँ समस्त ब्रह्माण्डका तत्वहरूमा व्याप्त हुनुहुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

- **स्थान-आदि (Sthāna-ādi):** आँखा, पृथ्वी, जल, वायु जस्ता विभिन्न आधारहरू।
- **व्यपदेशात् (Vyapadeśāt):** (शास्त्रमा) कथन वा निर्देश भएको हुनाले।
- **च (Cha):** र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको **'अन्तर्यामित्व'** (Indwelling nature) लाई स्पष्ट पार्छ। यद्यपि ब्रह्म निराकार र सर्वव्यापी हुनुहुन्छ, तर साधकलाई उपासना र बुझाइको सहजताका लागि शास्त्रले उहाँलाई विभिन्न भौतिक र जैविक स्थानहरूमा 'अवस्थित' भएको बताउँछ। यसको अर्थ यो होइन कि ब्रह्म ती स्थानमा मात्र सीमित हुनुहुन्छ; बरु यसले यो बुझाउँछ कि उहाँ ती सबै तत्वहरूको 'आत्मा' भएर तिनलाई भित्रैबाट संचालित गरिरहनुभएको छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र फिल्ड थ्योरी (Physics and Field Theory):** आधुनिक भौतिक विज्ञानमा **'Quantum Fields'** (जस्तै Higgs Field वा Electromagnetic Field) ब्रह्माण्डको प्रत्येक विन्दुमा उपस्थित हुन्छन्। तर, कुनै विशिष्ट स्थानमा कण (Particle) सँगको अन्तरक्रिया हुँदा मात्र त्यसको प्रभाव वा 'स्थान' महसुस गरिन्छ। 'स्थानादिव्यपदेशाच्च' ले यही वैज्ञानिक सत्यलाई आध्यात्मिक रूपमा व्यक्त गर्छ। ब्रह्म त्यो 'Universal Field' हुनुहुन्छ जसको उपस्थिति प्रत्येक स्थान (Coordinate) मा छ, तर विशिष्ट तत्वहरूमा उहाँको 'नियामक' भूमिकालाई शास्त्रले स्थान विशेषको नाम दिएर बुझाएको हो।

- **मनोविज्ञान (Psychology - Environmental Connection):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, यो सूत्रले **'Ecological Consciousness'** (पारिस्थितिक चेतना) को विकास गर्छ। जब व्यक्तिले बुझ्दछ कि पृथ्वी, जल, वायु र स्वयं आफ्नै इन्द्रियहरूमा एउटै परम तत्त्व 'अन्तर्यामी' का रूपमा छ, तब उसको प्रकृतिको प्रत्येक अंगसँग गहिरो सम्बन्ध स्थापित हुन्छ। 'स्थान' को भेद केवल बाहिरी आवरण मात्र हो भन्ने बोधले मानिसको एक्लोपन र 'Separation Anxiety' हटाएर उसलाई सम्पूर्ण अस्तित्वसँग 'Connected' महसुस गराउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र अन्तर्यामित्वको गहन दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, जसले सगुण र निर्गुण ब्रह्मको अवधारणालाई जोड्दछ। यसले केवल भौतिक स्थानहरूमा मात्र नभई सम्पूर्ण चेतना र अचेतनमा ब्रह्मको सूक्ष्म उपस्थितिलाई दर्शाउँछ, जसलाई विभिन्न वेदान्तिक परम्पराहरूले आ-आफ्नै तरिकाले व्याख्या गरेका छन्।

१. शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र यो सम्पूर्ण जगत् ब्रह्ममै कल्पित छ। 'स्थानादिव्यपदेशाच्च' ले ब्रह्मको अन्तर्यामी स्वरूपलाई व्यक्त गर्दछ, जहाँ ब्रह्म कुनै विशेष स्थानमा सीमित नभई सबै स्थानहरूको अधिष्ठान (Substratum) हो। जसरी एउटै आकाश विभिन्न पात्रहरूमा भिन्न-भिन्न देखिन्छ, त्यसरी नै एउटै ब्रह्म विभिन्न नाम-रूपहरूमा व्याप्त भएर पनि ती सबैबाट निर्लिप्त रहन्छ। यो व्यपदेश (कथन) साधकलाई ब्रह्मको सर्वव्यापकताको अनुभव गराउनका लागि हो, न कि ब्रह्मलाई कुनै स्थानमा सीमित गर्नका लागि।

२. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत वेदान्त दृष्टिकोण: विशिष्टाद्वैत दर्शनमा ब्रह्म (विष्णु) सगुण र सविशेष हुनुहुन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मलाई 'शरीर-शरीरी भाव' (Body-Soul relationship) द्वारा व्याख्या गर्दछ। सम्पूर्ण जगत् र जीवहरू ब्रह्मको शरीर हुन् र ब्रह्म तिनीहरूको आत्मा हुनुहुन्छ। जसरी आत्मा शरीरभित्र रहेर त्यसलाई नियन्त्रण गर्दछ, त्यसरी नै ब्रह्म पृथ्वी, जल, अग्नि आदि सबै स्थानहरूमा अन्तर्यामीका रूपमा रहेर तिनीहरूलाई धारण र नियन्त्रण गर्नुहुन्छ। यहाँ 'व्यपदेश' ले ब्रह्मको कल्याणकारी गुणहरू र उहाँको सर्वशक्तिमान् नियन्त्रणलाई जोड दिन्छ।

३. मध्वाचार्यको द्वैत वेदान्त दृष्टिकोण: द्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म (विष्णु) र जीव तथा जगत् पूर्णतया भिन्न छन्। यस सूत्रमा 'स्थानादिव्यपदेशाच्च' ले ब्रह्मको स्वतन्त्रता र सर्वोत्कृष्टतालाई स्थापित गर्दछ। ब्रह्म सबै स्थानहरूमा व्याप्त भएर पनि ती सबैबाट भिन्न र श्रेष्ठ हुनुहुन्छ। उहाँले सबैलाई धारण र नियन्त्रण गर्नुहुन्छ, तर कुनै पनि तत्वले उहाँलाई सीमित गर्न सक्दैन। यो व्यपदेशले ब्रह्मको महिमा र उहाँको जीव तथा जगत्प्रतिको नियन्त्रणलाई स्पष्ट पार्छ, जहाँ ब्रह्म नै परम स्वतन्त्र र सर्वशक्तिमान् हुनुहुन्छ।

▰ सूत्र 1.2.15

संस्कृत: सुखविशिष्टाभिधानादेव च

IAST: *Sukhaviśiṣṭābhidhānādeva ca*

नेपाली अर्थ: र सुख (Bliss) को विशिष्ट अभिधान (कथन) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा अन्तर्यामीलाई 'आनन्दमय', 'विज्ञानमय' आदि सुखसम्बन्धी विशेषणहरूले विशिष्ट गरिएको छ। छान्दोग्य उपनिषद्को यसै प्रकरणमा उपकोसल कमललाई दिइएको उपदेशमा "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" (सुख नै ब्रह्म हो, आकाश नै ब्रह्म हो) भनिएको छ। यहाँ 'कं' शब्दले सांसारिक सुखलाई होइन, बरु विषय-निरपेक्ष र नित्य 'सुख' (आनन्द) लाई बुझाउँछ। ब्रह्मलाई यसरी आनन्दमय र सुख-विशिष्टका रूपमा वर्णन गरिएको हुनाले आँखा वा अन्य इन्द्रिय भित्रको पुरुष साक्षात् परमात्मा नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **सुख-विशिष्ट (Sukha-viśiṣṭa):** सुख वा आनन्दको विशेषताले युक्त।
- **अभिधानात् (Abhidhānāt):** वर्णन वा कथन गरिएको हुनाले।
- **एव (Eva):** नै।
- **च (Cha):** र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको स्वरूप 'आनन्द' हो भन्ने कुरालाई बल दिन्छ। संसारका सुखहरू क्षणिक र इन्द्रिय-सापेक्ष हुन्छन्, तर ब्रह्मको सुख 'विशिष्ट' छ—अर्थात यो कुनै बाह्य वस्तुमा निर्भर छैन। जब श्रुतिले कुनै तत्वलाई 'सुख' भनी सम्बोधन गर्छ, तब त्यसले हाम्रो भौतिक सुखलाई नभई हाम्रो अस्तित्वको मूल आधार 'परमानन्द' लाई संकेत गरिरहेको हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **न्युरोसाइन्स र डोपामाइन संग सम्बन्धित आनन्द (Neuroscience: Pleasure vs. Bliss):** विज्ञानले भौतिक सुखलाई **'Dopamine'** वा **'Endorphins'** को रिलिजसँग जोडेर हेर्छ, जुन अस्थायी हुन्छ। तर 'सुखविशिष्ट' ब्रह्मले एउटा यस्तो **'Homeostatic State'** (सन्तुलित अवस्था) लाई जनाउँछ, जहाँ बाह्य उत्तेजना बिना नै व्यक्तिले पूर्णता महसुस गर्छ। वैज्ञानिक दृष्टिले यसलाई **'Non-associative Joy'** भन्न सकिन्छ, जहाँ स्नायु प्रणाली कुनै 'Reward System' मा नअल्झिई आफ्नो मूल शान्त स्वरूपमा रहन्छ।

- **मनोविज्ञान (Psychology - Subjective Well-being and Flow):** मनोविज्ञानमा **'Subjective Well-being'** र **'Flow State'** को अध्ययन गरिन्छ, जहाँ व्यक्ति आफ्नो कार्यमा यति विलीन हुन्छ कि उसलाई समय र शरीरको भान हुँदैन। 'सुखविशिष्ट' को चिन्तनले साधकलाई बाह्य सुखको खोजी (Hedonism) बाट हटाएर आन्तरिक सन्तुष्टि (Eudaimonia) तर्फ लैजान्छ। यसले "म भित्र नै आनन्दको स्रोत छ" भन्ने मनोवैज्ञानिक दृढता प्रदान गर्दछ, जसले डिप्रेसन र एन्जाइटी जस्ता समस्याहरूमा एउटा बलियो 'Coping Mechanism' को काम गर्छ।

छान्दोग्य उपनिषद् (४.१०.१ - ४.१५.१) मा उपकोसल कमल र उनका गुरुका अग्निहरू बीचको यो संवाद 'अन्तराधिकरण' को जग हो।

१. उपकोसल कमल र अग्निको संवाद

उपकोसल कमल आफ्ना गुरुको आश्रममा १२ वर्षसम्म ब्रह्मचर्य पालन गरेर बसेका थिए। गुरुले अरू शिष्यहरूलाई दीक्षान्त गराएर घर पठाए पनि उपकोसललाई भने केही सिकाउनुभएन। यसबाट दुःखी भएका उपकोसललाई देखेर गुरुका **अग्निहरू** (गार्हपत्य, अन्वाहार्यपचन र आहवनीय) आफैँ प्रकट भए र उनलाई उपदेश दिए।

२. "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" को अर्थ

अग्निहरूले उपकोसललाई भने: **'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म'**।

कं (Kam): यसको सामान्य अर्थ 'सुख' (Pleasure) हो।

खं (Kham): यसको सामान्य अर्थ 'आकाश' (Space) हो।

यहाँ एउटा रोचक द्विविधा उत्पन्न भयो: जब उपकोसलले यो सुने, उनले भने— "प्राण ब्रह्म हो भन्ने त मलाई थाहा छ, तर 'कं' (सुख) र 'खं' (आकाश) कसरी ब्रह्म हुन सक्छन्?" किनभने:

हामीले देख्ने 'सुख' क्षणिक हुन्छ।

हामीले देख्ने 'आकाश' जड (भौतिक) हुन्छ।

३. अग्निहरूको स्पष्टीकरण

अग्निहरूले यो द्विविधा मेटाउन **'कं'** र **'खं'** लाई एकअर्काको विशेषण बनाइदिए:

यदि 'खं' (आकाश) मात्र भनिएको भए, हामीले टाउको माथिको 'शून्य' वा 'खाली ठाउँ' मात्र बुझ्ने थियौँ। तर 'कं' (सुख) सँग जोडेपछि यसको अर्थ **'चेतन आकाश'** (चित्-आकाश) भयो।

यदि 'कं' (सुख) मात्र भनिएको भए, हामीले इन्द्रियहरूबाट पाउने 'विषय-सुख' बुझ्ने थियौँ। तर 'खं' (आकाश) सँग जोडेपछि यसको अर्थ **'अनन्त र व्यापक सुख'** (आनन्द) भयो।

चुरो अर्थ (The Essence): यसको वास्तविक अर्थ हो: **"जुन अनन्त आकाश जस्तै व्यापक छ, त्यही नै वास्तविक सुख (आनन्द) हो; र जुन वास्तविक आनन्द हो, त्यही नै अनन्त आकाश जस्तै सर्वव्यापी छ।"**

यो उपदेशले ब्रह्मलाई 'जड आकाश' र 'क्षणिक सुख' बाट अलग गरेर **'परमानन्दमय र सर्वव्यापी चेतना'** का रूपमा स्थापित गर्छ। यसैलाई पछि सूत्र १.२.१५ मा "सुखविशिष्टाभिधानात्" (सुखको विशिष्ट वर्णन) भनिएको हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम:

वैज्ञानिक दृष्टि (Space-Time and Energy): भौतिक विज्ञानमा आकाश (Space) लाई खाली मानिँदैन; यो ऊर्जाले भरिएको एउटा 'Fabric' हो। "खं ब्रह्म" ले यही ऊर्जात्मक र जीवन्त आकाशलाई संकेत गर्छ।

मनोवैज्ञानिक दृष्टि (Mental Space and Joy): मनोविज्ञानमा भनिन्छ— जब मानिसको मन 'साँघुरो' हुन्छ, उ दुःखी हुन्छ। जब मन 'व्यापक' (Spacious) हुन्छ, उ खुसी हुन्छ। "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" को अर्थ हो— आफ्नो चेतनालाई आकाश जस्तै विशाल बनाउनु नै वास्तविक सुखको प्राप्ति हो।

सूत्र 1.2.16

संस्कृत: श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च

IAST: *Śrutopaniṣatkagatyabhidhānācca*

नेपाली अर्थ: र श्रुतिमा उपनिषद्को (ब्रह्मविद्या जान्नेहरूको) गति (Goal) को अभिधान (मार्गको वर्णन) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: मुण्डक उपनिषद् (३.२.४) मा भनिएको छ कि ब्रह्मविद्या प्राप्त गर्नेहरू ब्रह्ममा प्रवेश गर्छन्। छान्दोग्य उपनिषद्को यसै प्रकरणमा उपकोसल कमललाई दिइएको उपदेशमा भनिएको छ कि जसले यो 'अक्षि-पुरुष' (आँखा भित्रको पुरुष) लाई चिन्दछ, ऊ मृत्युपश्चात् 'अर्चिरादि मार्ग' (प्रकाशको मार्ग) बाट ब्रह्मलोक पुग्दछ। यो विशेष मार्ग केवल ती साधकहरूका लागि आरक्षित छ जसले ब्रह्मको उपासना गर्छन्। जीवात्मा वा प्रतिबिम्बको उपासना गर्नेले यो दिव्य गति प्राप्त गर्दैनन्। अतः 'गति' को यो वर्णनले पुष्टि गर्छ कि अक्षि-पुरुष साक्षात् ब्रह्म नै हुनुहुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

- **श्रुत-उपनिषत्क (Śruta-upaniṣatka):** जसले उपनिषद् वा ब्रह्मविद्या सुनेको/जानेको छ।

- **गति (Gati):** मृत्युपछिको मार्ग वा गन्तव्य (अर्चिरादि मार्ग)।
- **अभिधानात् (Abhidhānāt):** वर्णन गरिएको हुनाले।
- **च (Cha):** र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'परिणाम' वा 'गन्तव्य' को आधारमा 'साधना' को स्तर निर्धारण गर्छ। यदि कुनै विद्याले साधकलाई ब्रह्मलोक वा मोक्षसम्म पुऱ्याउने 'अर्चिरादि मार्ग' को प्रतिज्ञा गर्छ भने, त्यो विद्याको विषय (Object of Worship) पनि निश्चित रूपमा परब्रह्म नै हुनुपर्छ। उपकोसल कमलको प्रसङ्गमा अक्षि-पुरुषलाई चिन्नेले पाउने यो विशिष्ट 'गति' ले नै अक्षि-पुरुषको ब्रह्मत्व सिद्ध गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **सूचना प्रवाह र ट्र्याजेक्टोरी (Information Flow and Trajectory):** विज्ञानमा हामी कुनै पनि कण वा पिण्डको **'Trajectory'** (गतिको पथ) हेरेर त्यसको ऊर्जा र गन्तव्य पत्ता लगाउँछौँ। 'गत्यभिधानात्' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले **'Terminal Velocity of Consciousness'** भन्न सकिन्छ। जसरी एउटा रकेटको गति र मार्गले त्यो पृथ्वीको कक्षभित्र रहन्छ कि अन्तरिक्षमा जान्छ भन्ने निर्धारण गर्छ, त्यसरी नै उपनिषद्ले बताएको यो 'गति' ले चेतनाको 'Escape Velocity' (संसारबाट मुक्ति) लाई संकेत गर्छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Teleological Drive and Purpose):** मनोविज्ञानमा **'Teleology'** को अवधारणा छ, जसले मानिसका कार्यहरू उसको 'लक्ष्य' (Purpose) बाट निर्देशित हुन्छन् भन्छ। यो सूत्रले **'Transpersonal Orientation'** को महत्व बुझाउँछ। जब साधकलाई आफ्नो साधनाको अन्तिम गन्तव्य (गति) स्पष्ट हुन्छ, तब उसको वर्तमान जीवनमा एउटा गहिरो सार्थकता र शान्ति (Sense of Direction) प्राप्त हुन्छ। मृत्युपछिको गतिको चिन्तनले वर्तमानको 'Existential Dread' (अस्तित्वको डर) लाई मेटाएर उच्च चेतना तर्फको यात्रामा 'Motivation' प्रदान गर्दछ।

यो सूत्रले उपनिषद्मा वर्णित ब्रह्मविद्याका साधकहरूको विशिष्ट गतिको आधारमा ब्रह्मको स्वरूपलाई अझ स्पष्ट पार्दछ। यसले परब्रह्मको उपासना गर्ने र अन्य देवता वा जीवात्माको उपासना गर्ने बीचको भिन्नतालाई उजागर गर्दै, ब्रह्मको सर्वोपरिता र अद्वितीयतालाई स्थापित गर्दछ। यस विश्लेषणले ब्रह्मसूत्रको समग्र लक्ष्य, अर्थात् ब्रह्मको यथार्थ ज्ञान र त्यसबाट प्राप्त हुने परम मुक्तिको मार्गलाई सुदृढ पार्दछ।

१. अर्चिरादि मार्ग र ब्रह्मत्वको प्रमाण: ब्रह्मसूत्रमा अर्चिरादि मार्ग (प्रकाशको मार्ग) को चर्चा ब्रह्मविद्याका साधकहरूका लागि विशेष रूपमा गरिएको छ। यस सूत्रले मुण्डक र छान्दोग्य उपनिषद्का सन्दर्भहरूलाई जोड्दै, जसले ब्रह्मको उपासना गर्छन्, उनीहरू मात्र यो दिव्य मार्गबाट ब्रह्मलोक पुग्ने कुरालाई जोड दिन्छ। यसले अक्षि-पुरुष (आँखा भित्रको पुरुष) को ब्रह्मत्वलाई प्रमाणित गर्दछ, किनकि केवल ब्रह्मको उपासनाले मात्र यस्तो परम गति प्राप्त हुन्छ।

२. शंकर र रामानुजको दृष्टिकोण: आचार्य शंकरले यस सूत्रको व्याख्यामा अर्चिरादि मार्गलाई सगुण ब्रह्मको उपासना गर्नेहरूका लागि बताएका छन्, जसले क्रमशः मुक्ति (क्रममुक्ति) प्राप्त गर्छन्। निर्गुण ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नेहरूका लागि भने तत्काल मुक्ति (सद्योमुक्ति) हुन्छ। रामानुजाचार्यले भने यस गतिलाई परब्रह्म नारायणको प्राप्तिसँग जोड्छन्, जहाँ जीवात्माले ब्रह्मसँग सारूप्य प्राप्त गर्दछ। दुवै आचार्यहरूले यस गतिको विशिष्टतालाई ब्रह्मको श्रेष्ठताको प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्छन्।

३. उपासनाको फल र दार्शनिक निहितार्थ: यो सूत्रले उपासनाको फल (परिणाम) को महत्वलाई दार्शनिक रूपमा स्थापित गर्दछ। यदि कुनै विशिष्ट फल (जस्तै अर्चिरादि गति) कुनै खास उपासनासँग जोडिएको छ भने, त्यो उपासनाको विषय पनि त्यस फलको अनुरूप हुनुपर्छ। यसले ब्रह्मको उपासनाको अद्वितीय फल र अन्य उपासनाहरूको सीमित फल बीचको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दछ। यसरी, सूत्रले ब्रह्मको सर्वोत्कृष्टता र मोक्ष प्राप्तिको लागि ब्रह्मविद्याको अनिवार्यतालाई पुष्टि गर्दछ।

सूत्र 1.2.17

संस्कृत: अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः

IAST: *Anavasthiterasambhavācca netaraḥ*

नेपाली अर्थ: अनवस्थिति (अस्थिरता) र असम्भवको कारण अन्य (जीवात्मा) होइन।

विस्तृत व्याख्या: अन्तर्यामी जीवात्मा होइन किनभने जीवात्मा अनवस्थित (अस्थिर) छ र सर्वव्यापकत्व जस्ता गुणहरू जीवात्मामा सम्भव छैनन्। अक्षि-पुरुष (आँखा भित्रको पुरुष) जीवात्मा वा छाया-प्रतिबिम्ब हुन सक्दैन। पहिलो कुरा, जीवात्माको आँखामा कुनै 'अनवस्थिति' (स्थायी निवास) हुँदैन, ऊ त सम्पूर्ण शरीरमा व्याप्त भएर इन्द्रियहरू मार्फत अनुभव मात्र गर्छ। दोस्रो कुरा, अक्षि-पुरुषका लागि प्रयोग गरिएका 'अमृतत्व', 'अभयत्व' र 'ब्रह्मत्व' जस्ता गुणहरू जीवात्मामा हुनु 'असम्भव' छ। अतः जीवात्मा भन्दा 'इतर' (अन्य) अर्थात् साक्षात् ब्रह्म नै यहाँ वर्णित पुरुष हुन्।

शाब्दिक अर्थ:

- **अनवस्थितेः (Anavasthiteḥ):** (आँखामा) स्थायी रूपले नबस्ने वा अस्थिर भएको हुनाले।
- **असम्भवात् (Asambhavāt):** (अमृतत्व आदि गुणहरू) असम्भव भएको हुनाले।
- **च (Cha):** र।
- **न (Na):** होइन।
- **इतरः (Itaraḥ):** अन्य (जीवात्मा वा प्रतिबिम्ब)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'निषेध' (Negation) को विधिद्वारा सत्य स्थापित गर्छ। आँखाको नानीमा देखिने आकृति (Reflected Image) त क्षणिक हुन्छ, जो मानिस हट्ने बित्तिकै हराउँछ। जीवात्मा पनि शरीरको बन्धनमा छ र ऊ आँखाको एउटा सानो कुनामा मात्र सीमित रहन सक्दैन। जसको उपस्थिति स्थायी छ र जसमा दिव्य गुणहरू छन्, त्यो केवल परमात्मा मात्र हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र स्थिरता (Stability and Singularity):** विज्ञानमा हामी 'Transient States' (अस्थायी अवस्थाहरू) र 'Stable States' (स्थायी अवस्थाहरू) बीच भिन्नता छुट्याउँछौँ। प्रतिबिम्ब एउटा 'Transient' घटना हो। 'अनवस्थितेः' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले 'Temporal Instability' भन्न सकिन्छ। ब्रह्म त्यो 'Constant' (स्थिराङ्क) हो जुन भौतिक परिवर्तनहरूका बावजुद अपरिवर्तनीय रहन्छ। जसरी प्रकाशको गति (c) स्थिर रहन्छ, ब्रह्मको 'अमृतत्व' र 'अभयत्व' पनि परिवर्तनशील भौतिक जगतमा स्थिर सत्य हुन्।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Fleeting Ego vs. The Core Self):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, हाम्रो 'अहंकार' (Ego) अत्यन्तै अस्थिर छ—यो परिस्थिति अनुसार बदलिइरहन्छ। यो सूत्रले 'Core Identity' को खोजीमा मद्दत गर्छ। जब हामी आफ्नो अस्थिर विचार वा छाया-पहिचान (Social Image) लाई 'म' ठान्छौँ, तब हामी असुरक्षित महसुस गर्छौँ। तर जब हामी बुझ्छौँ कि हाम्रो भित्र एउटा यस्तो 'अन्तर' सत्ता छ जो यी सबै 'अनवस्थित' परिवर्तनहरू भन्दा पर र 'असम्भव' लाग्ने शान्तिको स्रोत हो, तब हाम्रो व्यक्तित्वमा गहिरो स्थिरता आउँछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण भाग हो, जसले उपनिषद्मा वर्णित 'अक्षि-पुरुष' को वास्तविक स्वरूपको विवेचना गर्दछ। यसले जीवात्मालाई 'अक्षि-पुरुष' मान्ने सम्भावनालाई खण्डन गर्दै, ब्रह्म नै त्यो परम सत्ता हो भनी स्थापित गर्दछ। सूत्रले 'अनवस्थिति' (अस्थिरता) र 'असम्भव' (अयोग्यता) का दुई मुख्य तर्कहरू प्रस्तुत गरी जीवात्माको सीमितता र ब्रह्मको असीमिततालाई स्पष्ट पार्दछ। यसरी, यसले ब्रह्मको सर्वोपरिता र अद्वितीयतालाई दार्शनिक रूपमा पुष्टि गर्दछ।

१. जीवात्माको अनवस्थिति र सीमितता: शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रको व्याख्या गर्दै भन्नुभएको छ कि जीवात्माको स्वरूप नै अस्थिर र परिवर्तनशील छ। जीवात्मा शरीरको बन्धनमा हुन्छ र यसको चेतना इन्द्रिय तथा मनमा आधारित हुन्छ, जसले गर्दा यो कुनै एक स्थान (जस्तै आँखा) मा स्थायी रूपमा अवस्थित हुन सक्दैन। जीवात्माको अनुभव सधैँ बाह्य वस्तुहरूमा निर्भर गर्दछ र यो निरन्तर परिवर्तन भइरहन्छ। त्यसैले, उपनिषद्मा वर्णित 'अमृतत्व' र 'अभयत्व' जस्ता गुणहरू जीवात्मामा सम्भव छैनन्।

२. ब्रह्मको सर्वव्यापकता र अद्वितीय गुण: रामानुजाचार्यले पनि यस सूत्रको समर्थन गर्दै भन्नुभएको छ कि 'अक्षि-पुरुष' का गुणहरू (जस्तै: अमृतत्व, अभयत्व, ब्रह्मत्व) जीवात्मामा असम्भव छन्। जीवात्मा सीमित, बन्धनयुक्त र कर्मफलको अधीनमा हुन्छ, जबकि 'अक्षि-पुरुष' का गुणहरू असीमित, मुक्त र सर्वशक्तिमान् सत्ताका हुन्। यसले स्पष्ट पार्दछ कि यहाँ ब्रह्मकै वर्णन गरिएको छ, जसको उपस्थिति सर्वत्र र सर्वदा स्थिर हुन्छ।

३. अद्वैत र विशिष्टाद्वैतको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्त अनुसार, जीवात्मा र ब्रह्मको तात्विक एकता भए पनि, व्यवहारिक स्तरमा जीवात्मा अविद्याले गर्दा सीमित देखिन्छ। यस सूत्रले जीवात्माको व्यवहारिक सीमिततालाई औंल्याउँदै, पारमार्थिक सत्य ब्रह्म नै हो भनी स्थापित गर्दछ। विशिष्टाद्वैत दर्शनले पनि ब्रह्मलाई नै सर्वोपरि मान्दछ र जीवात्मालाई ब्रह्मको अंश वा विशेषणको रूपमा हेर्दछ, जसले गर्दा 'अक्षि-पुरुष' को गुणहरू ब्रह्ममा मात्र सम्भव छन्।

सूत्र 1.2.18

संस्कृत: अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्

IAST: *Antaryāmyadhidaivādiṣu taddharma-vyapadeśāt*

नेपाली अर्थ: अन्तर्यामी अधिदैव (Cosmic /Divine) आदिमा पनि ब्रह्म हो, किनभने त्यसका (ब्रह्मका) धर्म (धर्महरूको व्यपदेश /कथन) छन्।

विस्तृत व्याख्या: बृहदारण्यक उपनिषद्मा अन्तर्यामी अधिदैव, अधिभूत र अध्यात्म तीनै स्तरमा वर्णित छ। सबैमा सर्वनियन्त्रक, अदृश्य, अमर आदि गुणहरू उल्लेख भएका छन्। बृहदारण्यक उपनिषद् (३.७.१-२३) मा याज्ञवल्क्य ऋषिले उद्दालक आरुणिलाई

अन्तर्यामीको बारेमा उपदेश दिएका छन्। त्यहाँ अधिदैव (पृथ्वी, आकाश, सूर्य आदि), अधिभूत (सबै प्राणी) र अध्यात्म (प्राण, वाणी, मन, बुद्धि आदि) तीनै स्तरमा एकै तत्वलाई 'अन्तर्यामी' भनिएको छ। उहाँलाई अदृश्य रहेर सबैलाई नियमन गर्ने र 'अमृत' स्वरूप भनिएको छ। यी सर्वनियन्त्रक र अमर जस्ता धर्महरू केवल ब्रह्ममा मात्र रहने हुनाले अन्तर्यामी साक्षात् ब्रह्म हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **अन्तर्यामी (Antaryāmi):** भित्र रहेर नियमन गर्ने तत्व।
- **अधिदैव-आदिषु (Adhidaiva-ādiṣu):** देवता, तत्व र इन्द्रियहरूका समस्त क्षेत्रहरूमा।
- **तद्-धर्म-व्यपदेशात् (Tad-dharma-vyapadeśāt):** त्यसका (ब्रह्मका) विशिष्ट गुण वा धर्महरूको वर्णन गरिएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'आन्तरिक नियन्त्रक' को अवधारणा स्पष्ट पार्छ। 'अन्तर्यामी' को अर्थ हो—जसले वस्तुको भित्र रहेर पनि उसलाई थाहै नदिई त्यसको स्वभाव र गतिलाई नियन्त्रण गर्छ। पृथ्वीलाई कसले थामेको छ? सूर्यलाई कसले आफ्नै मार्गमा हिँडाएको छ? आँखालाई कसले हेर्ने शक्ति दिएको छ? उपनिषद् भन्छ—त्यो शक्ति 'अन्तर्यामी' हो, जो ती सबैमा व्याप्त भएर पनि ती भन्दा भिन्न र दिव्य छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र प्राकृतिक नियम (Physics and Natural Laws):** विज्ञानमा हामी भन्छौँ कि ब्रह्माण्डका पिण्डहरू **'Laws of Nature'** (प्राकृतिक नियम) बाट निर्देशित छन्। गुरुत्वाकर्षण वा विद्युत-चुम्बकीय बलले परमाणुदेखि ताराहरूसम्मलाई एउटा निश्चित ढाँचामा राख्छन्। 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले ती नियमहरूको **'Source'** (स्रोत) को रूपमा बुझ्न सकिन्छ। जसरी एउटा 'Algorithm' ले सफ्टवेयरका सबै भागहरूलाई नियन्त्रण गर्छ, ब्रह्म त्यो 'Universal Algorithm' हो जसले अधिदैव (Cosmos) र अध्यात्म (Biology) दुवैलाई एकसाथ चलाइरहेको छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Unconscious Driver):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, हाम्रा धेरैजसो जैविक र मानसिक क्रियाहरू हाम्रो सचेत मन (Conscious Mind) भन्दा परबाट संचालित हुन्छन्। यो सूत्रले **'Transpersonal Agency'** लाई संकेत गर्छ। जब व्यक्तिले बुझ्दछ कि उसको जीवनको 'ड्राइभर' केवल उसको सानो अहंकार (Ego) मात्र होइन, बरु एउटा वृहत्तर 'अन्तर्यामी' शक्ति हो, तब उसले 'Surrender' (समर्पण) र 'Trust' (विश्वास) को गहिरो अनुभव गर्छ। यसले

"म नै सबैथोक गर्ने हुँ" भन्ने भारी अहंकारलाई हटाएर मानसिक तनावबाट मुक्ति दिन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वनियन्त्रक स्वरूपलाई उजागर गर्दछ। बृहदारण्यक उपनिषद्मा वर्णित अन्तर्यामीको अवधारणालाई ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मसँग एकाकार गर्दछ। यसले देखाउँछ कि सम्पूर्ण सृष्टि, चाहे त्यो अधिदैविक होस् वा आध्यात्मिक, एउटै परम सत्ताद्वारा नियन्त्रित र सञ्चालित छ। यस विश्लेषणले अन्तर्यामीको वास्तविक स्वरूप र त्यसको दार्शनिक महत्त्वलाई गहिराइमा बुझाउनेछ।

१. शङ्कराचार्यको अद्वैत दृष्टिकोणमा अन्तर्यामी:

शङ्कराचार्यका अनुसार, अन्तर्यामी भनेको निर्गुण ब्रह्म नै हो, जुन मायाद्वारा सीमित भएर सगुण रूपमा प्रकट हुन्छ। उहाँ भन्नुहुन्छ कि अन्तर्यामी कुनै भिन्न ईश्वर नभई, प्रत्येक जीव र जड वस्तुको अन्तरमा रहेको आत्मा नै हो। यो आत्मा नै सबैको नियन्त्रक हो, तर स्वयं कुनै पनि वस्तुद्वारा नियन्त्रित हुँदैन। यसरी, अन्तर्यामीको अवधारणाले अद्वैत वेदान्तको "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या" भन्ने मूल सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र अन्य सबै त्यसको अभिव्यक्ति मात्र हुन्।

२. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोणमा अन्तर्यामी:

रामानुजाचार्यले अन्तर्यामीलाई सगुण ब्रह्म वा परमपुरुष नारायणको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, अन्तर्यामी भनेको जीव र प्रकृतिभित्र रहेर तिनीहरूलाई नियन्त्रण गर्ने ईश्वर हो, तर जीव र प्रकृति ईश्वरका शरीर हुन्। ईश्वर शरीरभित्र आत्माझैँ निवास गर्दछ र सबैलाई आफ्नो इच्छाअनुसार सञ्चालन गर्दछ। यो दृष्टिकोणले ईश्वरको सर्वव्यापकता र सर्वशक्तिमत्तालाई जोड दिन्छ, जहाँ ईश्वर नै सबैको आधार र नियन्त्रक हुनुहुन्छ।

३. अन्तर्यामीको सार्वभौमिक महत्त्व र अनुभव:

अन्तर्यामीको अवधारणाले केवल दार्शनिक बहस मात्र नभई, आध्यात्मिक अनुभवको मार्ग पनि प्रशस्त गर्दछ। जब साधकले आफूभित्र र बाहिर सर्वत्र अन्तर्यामीको उपस्थिति महसुस गर्दछ, तब उसले द्वैतको भ्रमबाट मुक्ति पाई एकताको बोध गर्दछ। यो बोधले अहंकारको विलय गराउँछ र जीवलाई परम शान्ति तथा आनन्दको अवस्थामा पुर्याउँछ। यसरी, अन्तर्यामीको ज्ञानले मोक्ष प्राप्तिको लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

▰ सूत्र 1.2.19

संस्कृत: न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्

IAST: *Na ca smārtamataddharma-abhilāpāt*

नेपाली अर्थ: र स्मार्त (Smriti-based - स्मृतिमा आधारित साङ्ख्यको प्रधान / प्रकृति) प्रधान होइन, किनभने त्यसका धर्म (ब्रह्मका धर्महरूको उल्लेख) छैनन्।

विस्तृत व्याख्या: अन्तर्यामी साङ्ख्यको प्रधान (प्रकृति) होइन किनभने प्रधानमा चेतनता, सर्वज्ञत्व आदि गुणहरू सम्भव छैनन्। साङ्ख्य दर्शनले 'प्रधान' वा 'प्रकृति' लाई जगतको मूल कारण मान्छ। तर, बृहदारण्यक उपनिषद्मा वर्णित अन्तर्यामी यो 'जड प्रकृति' हुन सक्दैन। किनभने त्यहाँ अन्तर्यामीलाई "नदेखीकन देख्ने" (अदृष्टो द्रष्टा) र "नसुनीकन सुन्ने" (अश्रुतः श्रोता) भनिएको छ। यी 'चेतन' धर्महरू हुन्, जुन केवल चेतन ब्रह्ममा मात्र सम्भव छन्। जड प्रकृतिमा चेतना र सर्वज्ञता जस्ता धर्महरूको अभाव हुने भएकाले 'स्मार्त' (साङ्ख्य शास्त्रमा वर्णित) तत्व अन्तर्यामी हुन सक्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

- **न (Na):** होइन।
- **च (Cha):** र।
- **स्मार्तम् (Smārtam):** स्मृति (साङ्ख्य शास्त्र) मा आधारित 'प्रधान' वा 'प्रकृति'।
- **अतद्-धर्म (Atad-dharma):** त्यसका (प्रकृतिका) धर्म वा गुण नभएको हुनाले (अथवा ब्रह्मका गुण प्रकृतिमा नहुने हुनाले)।
- **अभिलापात् (Abhilāpāt):** कथन वा निर्देश गरिएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'जड' (Inert) र 'चेतन' (Conscious) बीचको भिन्नता स्पष्ट पार्छ। यद्यपि प्रकृतिले पनि शरीर र इन्द्रियको माध्यमबाट कार्य गर्छ, तर प्रकृति आफैँमा अन्धो (Blind) छ। अन्तर्यामी त त्यो 'द्रष्टा' हो जसले प्रकृतिलाई पनि प्रकाशित र संचालित गर्छ। जसरी एउटा रोबोटले काम गर्छ तर उसलाई आफ्नो कामको 'बोध' हुँदैन, त्यसरी नै जड प्रकृति अन्तर्यामी हुन सक्दैन; त्यसका लागि 'चेतन' तत्व नै अनिवार्य छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र 'Agency' (Physics and Autonomous Agency):** विज्ञानको दृष्टिमा भौतिक तत्वहरू (Matter) निश्चित नियमहरूद्वारा बाँधिएका हुन्छन्, तर ती तत्वहरूसँग आफ्नै 'इच्छा' वा 'चेतना' हुँदैन। 'अतद्धर्माभिलापात्' लाई वैज्ञानिक रूपमा **'Non-sentience of Matter'** भन्न सकिन्छ। जसरी एउटा

कम्प्युटरको 'Hardware' (प्रकृति) आफैँमा चल्न सक्दैन र उसलाई 'Software' वा 'User Intent' (चेतन अन्तर्यामी) चाहिन्छ, त्यसरी नै जड परमाणुहरूले मात्र ब्रह्माण्डको बुद्धिमानीपूर्ण नियमन (Intelligent Governance) गर्न सक्दैनन्।

- **मनोविज्ञान (Psychology - Mind vs. Brain):** मनोवैज्ञानिक रूपमा यो बहस 'मस्तिष्क' (Brain - जड पदार्थ) र 'मन/चेतना' (Mind/Consciousness) बीचको सम्बन्ध जस्तै हो। मस्तिष्कका न्युरोनहरू 'जड' हुन्, तर तिनीहरूबाट उत्पन्न हुने 'बोध' वा 'अवलोकन' चेतन पक्ष हो। यो सूत्रले सिकाउँछ कि हाम्रो वास्तविक नियन्त्रक हाम्रो जैविक शरीर (प्रकृति) मात्र होइन, बरु त्यसको पछाडि रहेको 'साक्षी चेतना' हो। यसले व्यक्तिलाई आफ्नो 'जैविक मेसिन' भन्दा माथि उठेर 'Self-Awareness' (आत्म-बोध) को उच्च स्तरमा पुग्न प्रेरित गर्छ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण अंश हो, जसले साङ्ख्य दर्शनको प्रधान (प्रकृति) लाई जगत्को मूल कारण मान्ने मतको खण्डन गर्दछ। यसले अन्तर्यामी (भित्री नियन्त्रक) को वास्तविक स्वरूपलाई स्पष्ट पार्दै, चेतन ब्रह्म मात्र सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् हुन सक्छ भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यसरी, यो सूत्रले जड र चेतन बीचको मौलिक भिन्नतालाई उजागर गरी ब्रह्मको अद्वितीय स्थानलाई जोड दिन्छ।

१. **साङ्ख्य प्रधानको खण्डन (Refutation of Sankhya's Pradhana):** ब्रह्मसूत्रले साङ्ख्य दर्शनको प्रकृति (प्रधान) लाई जगत्को उपादान कारण (Material Cause) मान्ने धारणालाई अस्वीकार गर्दछ। साङ्ख्यको प्रधान त्रिगुणात्मक (सत्त्व, रजस्, तमस्) र जड (Inert) भएकाले, यसमा जगत्को सृष्टिको लागि आवश्यक चेतनता, सर्वज्ञता र नियन्त्रण शक्ति हुन सक्दैन। सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि यदि प्रधान नै अन्तर्यामी हुन्थ्यो भने, उपनिषद्मा वर्णित चेतनका धर्महरू (जस्तै, अदृष्टो द्रष्टा - नदेखीकन देख्ने) त्यसमा अभिलापित (वर्णन) हुन सक्दैनथे।

२. **ब्रह्मको चेतन स्वरूपको स्थापना (Establishment of Brahman's Conscious Nature):** यो सूत्रले अन्तर्यामीको रूपमा ब्रह्मको चेतन स्वरूपलाई दृढतापूर्वक स्थापित गर्दछ। उपनिषद्हरूमा अन्तर्यामीलाई सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् र समस्त जगत्को नियन्त्रकको रूपमा वर्णन गरिएको छ। यी गुणहरू कुनै पनि जड तत्वमा सम्भव छैनन्। आचार्य शङ्करले आफ्नो भाष्यमा यस कुरालाई जोड दिँदै भन्नुभएको छ कि जड प्रधानमा चेतना र सर्वज्ञताको अभाव हुने भएकाले, त्यसलाई जगत्को मूल कारण मान्नु युक्तिसंगत छैन। केवल चेतन ब्रह्म मात्र यस्ता गुणहरूले युक्त हुन सक्छ।

३. **अन्तर्यामीको अद्वितीय महिमा (Unique Glory of the Inner Controller):** सूत्रले अन्तर्यामीको महिमालाई अझ स्पष्ट पार्छ। अन्तर्यामी केवल जगत्को सृष्टिकर्ता मात्र नभई, त्यसको भित्री नियन्त्रक (Inner Controller) पनि हो। यो ब्रह्म नै हो जसले समस्त चराचर जगत्लाई भित्रबाट नियन्त्रण गर्दछ, तर स्वयं कुनै पनि भौतिक बन्धनमा बाँधिँदैन। यसले वेदान्तको अद्वैत सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ, जहाँ ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र सबै कुराको आधार हो, जड प्रकृति होइन।

सूत्र 1.2.20

संस्कृत: शरीरश्चोभये ऽपि हि भेदेनैनमधीयते

IAST: *Śarīraścobhaye'pi hi bhedenainamadhīyate*

नेपाली अर्थ: र शारीर (जीवात्मा) पनि होइन, किनभने दुवै शाखाले भेदपूर्वक पढ्छन्।

विस्तृत व्याख्या: काण्व र माध्यन्दिन दुवै शाखाका बृहदारण्यक उपनिषद्ले अन्तर्यामी र जीवात्माबीच भेद देखाउँछन्। बृहदारण्यक उपनिषद्का दुई प्रमुख शाखाहरू—**काण्व** र **माध्यन्दिन**—दुवैले अन्तर्यामीलाई जीवात्माभन्दा भिन्न भनेका छन्। काण्व शाखामा "यो विज्ञान (बुद्धि/जीव) मा रहेर विज्ञानलाई नियमन गर्छ" भनिएको छ भने माध्यन्दिन शाखामा "यो आत्मा (जीव) मा रहेर आत्मालाई नियमन गर्छ" भनिएको छ। यसरी नियमन गर्ने (अन्तर्यामी) र नियमन हुने (जीवात्मा) बीचको स्पष्ट भेद देखाइएकाले जीवात्मा नै अन्तर्यामी हो भन्न मिल्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

- **शारीरः (Śārīraḥ):** शरीरमा बस्ने जीवात्मा।
- **च (Cha):** र।
- **उभये अपि (Ubhaye api):** दुवै (काण्व र माध्यन्दिन) शाखाहरू।
- **हि (Hi):** किनभने।
- **भेदेन (Bhedena):** भेद वा भिन्नतापूर्वक।
- **एनम् (Enam):** यसलाई (जीवात्मालाई)।
- **अधीयते (Adhīyate):** अध्ययन गर्छन् वा उल्लेख गर्छन्।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'शासक' र 'शासित' बीचको सम्बन्धलाई प्रष्ट पार्छ। जसरी एउटा घरमा बस्ने भाडावाल (Tenant) घरको मालिक (Owner) हुन सक्दैन, त्यसरी नै यो शरीर रूपी घरमा बस्ने 'जीवात्मा' यहाँको अन्तिम नियन्त्रक होइन। जीवात्मा त सीमित

शक्ति र ज्ञान भएको 'भोक्ता' मात्र हो, जबकि 'अन्तर्यामी' ब्रह्म सबैलाई भित्रबाट चलाउने सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान सत्ता हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **जैविक नियन्त्रण प्रणाली (Biological Control Systems):** विज्ञानको दृष्टिले हाम्रो शरीरमा दुई प्रकारका प्रणाली हुन्छन्: **'Voluntary'** (ऐच्छिक) र **'Autonomic'** (स्वचालित)। हामी हात चलाउन सक्छौँ (जीवात्माको इच्छा), तर कोषिकाको विभाजन वा हर्मोनको सन्तुलन 'Autonomic Nervous System' ले गर्छ। 'भेदेनैनमधीयते' लाई वैज्ञानिक रूपमा **'Executive Function vs. Autonomous Regulation'** भन्न सकिन्छ। जीवात्मा एउटा 'User' जस्तो हो, तर 'Operating System' (अन्तर्यामी) अर्कै हो जसले सबै कुरा पर्दा पछाडिबाट चलाउँछ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - The Limits of the Conscious Will):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, हाम्रो 'चेतन मन' (Conscious Ego) ले सोच्छ कि उसले सबैथोक नियन्त्रण गरिरहेको छ। तर वास्तवमा हाम्रा गहिरा मनोवैज्ञानिक प्रक्रियाहरू 'Subconscious' वा 'Transpersonal' स्तरबाट निर्देशित हुन्छन्। यो सूत्रले **'Ego-Dissolution'** मा मद्दत गर्छ। जब व्यक्तिले बुझ्दछ कि उ "आफ्नै जीवनको एक मात्र मालिक" होइन, बरु ऊ भित्र एउटा अझ ठुलो र बुद्धिमानी शक्ति (अन्तर्यामी) कार्यरत छ, तब उसको नियन्त्रण गर्ने तिर्सना (Control Freak nature) कम हुन्छ र उसले 'Cosmic Flow' सँग एकाकार हुन सिक्छ।

ब्रह्मसूत्रको सूत्र १.२.२० लाई बुझ्न **काण्व** र **माध्यन्दिन** शाखाको यो भिन्नता बुझ्नु अनिवार्य छ। यी दुवै शुक्ल यजुर्वेदका शाखाहरू हुन् र यिनीहरूको सूक्ष्म भाषिक भिन्नताले 'अन्तर्यामी' को सर्वव्यापकतालाई झन् प्रष्ट पार्छ। तीनै पक्षको परिभाषा र अन्तरलाई उदाहरणसहित हेरौं।

१. **परिभाषा र स्वरूप:** काण्व र माध्यन्दिन शाखाका यी दुई शब्दहरू—**'विज्ञान'** र **'आत्मा'**—ले मानव अस्तित्वका दुई फरक आयामहरूलाई उजागर गर्छन्, जसलाई अन्तर्यामी ब्रह्मले भित्रैबाट संचालित गर्नुहुन्छ। **काण्व शाखा**ले प्रयोग गरेको **'विज्ञान'** शब्दले हाम्रो **बौद्धिक संकाय (Intellectual Faculty)** लाई बुझाउँछ। यसको अर्थ हाम्रो त्यो मानसिक वृत्ति हो, जसले सही र गलत बीचको निर्णय गर्छ, तर्क गर्छ र ज्ञानलाई व्यवस्थित गर्छ। यस शाखाको दृष्टिकोणमा, मानिसले आफूलाई जतिसुकै 'बुद्धिमान' ठाने पनि उसको त्यो निर्णय गर्ने शक्ति (Cognitive Power) को अन्तिम स्रोत ऊ आफैँ होइन; बरु उसको बुद्धिको पनि भित्र एउटा 'अन्तर्यामी' सत्ता छ, जसले त्यो बुद्धिलाई कार्य गर्ने प्रेरणा र सामर्थ्य दिन्छ। सरल शब्दमा भन्नुपर्दा, हाम्रो 'जान्ने शक्ति' को पछाडि लुकेको वास्तविक ज्ञाता नै ब्रह्म हो।

अर्कोतर्फ, **माध्यन्दिन शाखा**ले प्रयोग गरेको **'आत्मा'** शब्दले **जीवात्मा (Individual Agent)** लाई संकेत गर्छ। यसले हाम्रो त्यो पक्षलाई बुझाउँछ, जसले आफूलाई शरीरको स्वामी र कर्मको 'कर्ता' मान्दछ। यो हाम्रो व्यक्तिगत पहिचान (Individual Identity) हो, जसले हात-खुट्टा चलाउँछ र इन्द्रियहरू मार्फत संसार भोग्छ। यस शाखाको जोड यो कुरामा छ कि जुन जीवात्माले आफूलाई 'म' भनेर सम्बोधन गर्छ र कर्म गर्छ, त्यो जीवात्माको पनि भित्र एउटा अझ गहिरो 'परम-आत्मा' छ। अन्तर्यामीले जीवात्मालाई उसको अस्तित्व (Being) र कार्य गर्ने स्फूर्ति प्रदान गर्नुहुन्छ। अर्थात्, जीवात्मा एउटा यन्त्र जस्तो हो भने अन्तर्यामी त्यसलाई जीवन्त बनाउने मूल प्राणशक्ति हुनुहुन्छ।

यी दुई शाखाहरू बीचको **अन्तर र सम्बन्ध**लाई बुझ्दा हामी के पाउँछौँ भने काण्व शाखाले हाम्रो **'ज्ञान-शक्ति' (Power of Knowledge)** को केन्द्रलाई समातेको छ भने माध्यन्दिन शाखाले हाम्रो **'क्रिया-शक्ति' (Power of Action)** को केन्द्रलाई समातेको छ। काण्व मत अनुसार, अन्तर्यामीले हाम्रो विचार र विवेकलाई नियन्त्रण गर्नुहुन्छ, जबकि माध्यन्दिन मत अनुसार, अन्तर्यामीले हाम्रो सम्पूर्ण व्यक्तित्व र अस्तित्वलाई नै आधार प्रदान गर्नुहुन्छ। यी दुवै व्याख्याले के सिद्ध गर्छन् भने चाहे हाम्रो बुद्धि (विज्ञान) होस् वा हाम्रो व्यक्तित्व (आत्मा), यी दुवै भन्दा पर र दुवैको भित्र एउटै 'अन्तर्यामी ब्रह्म' विराजमान हुनुहुन्छ, जसलाई यी दुवैले चिन्न सक्दैनन् तर उहाँले यी दुवैलाई भित्रैबाट नियमन गरिरहनुभएको छ।

तत्व	**काण्व शाखाको शब्द: 'विज्ञान'**	**माध्यन्दिन शाखाको शब्द: 'आत्मा'**
परिभाषा	यहाँ 'विज्ञान' को अर्थ **बुद्धि** वा **अध्यवसाय** गर्ने वृत्ति हो। यसले जीवको 'जान्ने शक्ति' लाई जनाउँछ।	यहाँ 'आत्मा' को अर्थ **जीवात्मा** (Individual Soul) वा शरीरको स्वामी हो। यसले 'कर्ता' लाई जनाउँछ।

भूमिका	बुद्धिको माध्यमबाट जीवले संसारको निर्णय गर्छ।	जीवात्माले शरीर र इन्द्रियको माध्यमबाट कर्म गर्छ।
अन्तर्यामीसँगको सम्बन्ध	अन्तर्यामी बुद्धिको भित्र बसेर बुद्धिलाई प्रेरणा दिन्छन्।	अन्तर्यामी जीवात्माको पनि भित्र बसेर उसलाई सत्ता र स्फूर्ति दिन्छन्।

२. अन्तर्यामी ब्रह्म (Antaryami Brahman) : अन्तर्यामी त्यो सत्ता हो जो 'विज्ञान' (बुद्धि) र 'आत्मा' (जीव) दुवैको भित्र विद्यमान छ, तर ती दुवैले उहाँलाई जान्दैनन्। उहाँ ती दुवैका **'नियामक'** (Internal Controller) हुनुहुन्छ।

३. उदाहरणद्वारा व्याख्या (The Computer Analogy): यसलाई आधुनिक प्रविधिको उदाहरणबाट बुझ्न सकिन्छ:

जीवात्मा (आत्मा - माध्यन्दिन मत): यो एउटा 'Computer User' जस्तो हो। उसले आफूलाई कम्प्युटरको मालिक ठान्छ र विभिन्न कार्य (Tasks) गर्छ।

बुद्धि (विज्ञान - काण्व मत): यो कम्प्युटरको 'Processor' वा 'Logic Gate' जस्तो हो। यसले डेटा प्रशोधन गर्छ र सही / गलतको निर्णय गर्छ। 'User' ले यसैको माध्यमबाट काम गर्छ।

अन्तर्यामी ब्रह्म: यो कम्प्युटरलाई चलाउने **'Electricity'** (बिजुली) र मूल **'Operating System'** को समिश्रण जस्तो हो।

अन्तरको विश्लेषण: १. प्रयोगकर्ता (जीव) ले सोच्छ "म काम गर्दैछु", तर बिजुली बिना उसले केही गर्न सक्दैन। २. प्रोसेसर (बुद्धि) ले गणना गर्छ, तर बिजुली बिना त्यो जड धातु मात्र हो। ३. बिजुली प्रोसेसरमा पनि छ र प्रयोगकर्ताको वरिपरि पनि छ, तर न प्रोसेसरले बिजुलीलाई देख्छ, न प्रयोगकर्ताले यसको सूक्ष्म स्वरूपलाई समात्न सक्छ।

४. काण्व र माध्यन्दिन बीचको अन्तरको मर्म

काण्व शाखाले 'यः विज्ञाने तिष्ठन्' भन्नुको अर्थ हो: तिम्रो निर्णय गर्ने क्षमता (Intelligence) तिम्रो निजी सम्पत्ति होइन; त्यसलाई पनि भित्रबाट अर्कै शक्तिले गाइड गरिरहेको छ।

माध्यन्दिन शाखाले 'यः आत्मनि तिष्ठन्' भन्नुको अर्थ हो: तिम्रो अस्तित्व (Being) नै उहाँमा आधारित छ। तिमी आफूलाई 'स्वतन्त्र कर्ता' ठान्छौ, तर तिम्रो 'हुनु' को पछाडि उहाँको 'हुनु' लुकेको छ।

यी दुवै शाखाको उद्देश्य एउटै हो— **जीवात्मालाई उसको अहंकारबाट मुक्त गराउनु।** यदि तपाईंले आफूलाई 'बुद्धिमान' सम्झनुहुन्छ भने काण्व शाखाले भन्छ— त्यो बुद्धिको प्रेरक अन्तर्यामी हो। यदि तपाईंले आफूलाई 'शरीरको मालिक' सम्झनुहुन्छ भने माध्यन्दिन शाखाले भन्छ— त्यो आत्माको पनि आत्मा अन्तर्यामी हो।

सूत्र 1.2.21

संस्कृत: अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः

IAST: *Adṛśyatvādiguṇako dharmokteḥ*

नेपाली अर्थ: अदृश्यत्व (Invisibility) आदि गुणयुक्त तत्त्व ब्रह्म हो। किनभने (ब्रह्मका) धर्महरूको उल्लेख भएको छ।

विस्तृत व्याख्या: मुण्डक उपनिषद् (१.१.६) मा 'अदृश्य', 'अग्राह्य', 'अगोत्र', 'अवर्ण' आदि गुणहरूले युक्त तत्त्वको वर्णन छ। यी गुणहरू ब्रह्मका मात्र हुन्। मुण्डक उपनिषद् (१.१.६) मा एउटा यस्तो तत्त्वको वर्णन छ जुन 'अदृश्य' (आँखाले देख्न नसकिने), 'अग्राह्य' (इन्द्रियले समात्न नसकिने), 'अगोत्र' (वंश वा मूल नभएको) र 'अवर्ण' (रङ्ग वा जाति नभएको) छ। यहाँ शङ्का हुन सक्छ कि यो 'जड प्रकृति' हो कि 'जीवात्मा'। तर, अगाडिका मन्त्रहरूमा उसैलाई 'सर्वज्ञ' (सबै जान्ने) र 'सर्वविद्' भनिएको छ। जड प्रकृति सर्वज्ञ हुन सक्दैन र जीवात्मा सर्वव्यापक हुन सक्दैन। अतः यी विशिष्ट धर्महरूको कारणले त्यो अदृश्य तत्त्व साक्षात् परब्रह्म नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **अदृश्यत्व-आदि-गुणकः (Adṛśyatvādi-guṇakaḥ):** अदृश्यता, अग्राह्यता आदि गुणहरूले युक्त भएको।
- **धर्म-उक्तेः (Dharma-ukteḥ):** (ब्रह्मका) विशिष्ट धर्म वा लक्षणहरूको वर्णन गरिएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको 'नकारात्मक' (Negation) र 'सकारात्मक' (Affirmation) दुवै पक्षलाई जोड्दछ। सुरुमा 'अदृश्य' भनेर यसको इन्द्रिय-अतीत स्वरूप बताइएको छ, र पछि 'सर्वज्ञ' भनेर यसको चैतन्य स्वरूप स्पष्ट पारिएको छ। यसले के सिद्ध गर्छ भने ब्रह्म कुनै 'शून्य' वा 'अभाव' होइन, बरु यो एउटा यस्तो अदृश्य शक्ति हो जसले दृश्य जगतलाई अस्तित्व र ज्ञान प्रदान गर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र अदृश्य शक्तिहरू (Physics and Invisible Forces):** आधुनिक भौतिक विज्ञानमा हामीले देख्ने 'दृश्य पदार्थ' (Visible Matter) ब्रह्माण्डको सानो हिस्सा मात्र हो। बाँकी हिस्सा **'Dark Matter'** र **'Dark Energy'** ले बनेको छ, जुन 'अदृश्य' र 'अग्राह्य' (Detected only by effects) छ। 'अदृश्यत्वादिगुणकः' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले ब्रह्माण्डको त्यो **'Fundamental**

Ground State' भन्न सकिन्छ, जसलाई कुनै पनि भौतिक उपकरणले सीधा देख्न सक्दैन, तर जसको प्रभाव (Gravity वा Expansion) सर्वत्र व्याप्त छ।

- **मनोविज्ञान (Psychology - The Invisible Core of Being):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, मानिसको व्यक्तित्वको सबैभन्दा शक्तिशाली हिस्सा उसको 'चेतना' हो, जुन आफैँमा अदृश्य छ। हामीले विचार र भावना (दृश्य) देख्छौँ, तर ती विचारहरूको 'द्रष्टा' (अदृश्य केन्द्र) लाई देख्न सक्दैनौँ। यो सूत्रले **'Transcendental Awareness'** लाई बुझाउँछ। जब हामी "म देखिने शरीर मात्र हुँ" भन्ने भ्रमबाट मुक्त भएर आफ्नो "अदृश्य र सर्वज्ञ" केन्द्रमा ध्यान दिन्छौँ, तब हामीमा असीम आत्मविश्वास र मानसिक शान्ति प्राप्त हुन्छ।

यो सूत्र ब्रह्मको स्वरूपलाई अझ गहिरो रूपमा स्पष्ट पार्दछ, विशेषगरी मुण्डक उपनिषद्मा वर्णित अदृश्यत्व, अग्राह्यता जस्ता गुणहरूलाई आधार बनाएर। यसले ब्रह्मलाई केवल इन्द्रियगोचर वस्तुभन्दा परको सत्ताको रूपमा स्थापित गर्दछ र यसका विशिष्ट धर्महरू (जस्तै सर्वज्ञता) मार्फत यसलाई जड प्रकृति वा जीवात्माबाट भिन्न देखाउँछ। यसरी, यो सूत्रले ब्रह्मको अद्वितीय र परम सत्तालाई दार्शनिक रूपमा पुष्टि गर्दछ।

१. ब्रह्मको निर्गुण र सगुण स्वरूपको समन्वय: यो सूत्रले ब्रह्मको निर्गुण (अदृश्य, अग्राह्य) र सगुण (सर्वज्ञ, सर्वविद्) दुवै स्वरूपको समन्वय गर्दछ। अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म परमार्थिक रूपमा निर्गुण र निराकार भए पनि, व्यवहारिक दृष्टिले यसलाई सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् जस्ता सगुण विशेषताहरूले युक्त मानिन्छ। यस सूत्रले अदृश्यत्व जस्ता नकारात्मक विशेषणहरूले ब्रह्मको इन्द्रियातीत स्वरूपलाई दर्शाउँछ भने, धर्मोक्तेः (विशिष्ट धर्महरूको उल्लेख) ले यसको सर्वज्ञता जस्ता सकारात्मक गुणहरूलाई पुष्टि गर्दछ। यसरी, ब्रह्म केवल एक अमूर्त शून्य नभई, समस्त सृष्टिको आधारभूत चेतना हो भन्ने कुरा स्थापित हुन्छ।

२. अन्य तत्त्वहरूबाट ब्रह्मको भिन्नता: यस सूत्रले अदृश्यत्वादि गुणहरूलाई जड प्रकृति (प्रधान) वा जीवात्मामा लागू गर्न नसकिने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। सांख्य दर्शनको प्रधान (प्रकृति) अदृश्य भए पनि, त्यो जड भएकाले सर्वज्ञ हुन सक्दैन। त्यसैगरी, जीवात्मा चेतन भए पनि, त्यो सीमित र अणुपरिमाण भएकाले सर्वज्ञ वा सर्वव्यापक हुन सक्दैन। मुण्डक उपनिषद्मा अदृश्य भनिएको तत्त्वलाई पछि सर्वज्ञ र सर्वविद् भनिएकाले, यी गुणहरू केवल परब्रह्ममा मात्र सम्भव छन्। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ब्रह्मलाई समस्त कल्याणकारी गुणहरूले युक्त मानिन्छ, जसले यसलाई अन्य चेतन र अचेतन तत्त्वहरूबाट भिन्न बनाउँछ।

३. उपनिषदीय महावाक्यहरूसँगको सम्बन्ध: यो सूत्रले उपनिषद्का महावाक्यहरू जस्तै 'प्रज्ञानं ब्रह्म' (ऐतरेय), 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृहदारण्यक), 'तत्त्वमसि' (छान्दोग्य) र 'अयमात्मा ब्रह्म' (माण्डूक्य) सँग गहिरो सम्बन्ध राख्दछ। अदृश्यत्व जस्ता गुणहरूले ब्रह्मको अवाङ्मनसगोचर (मन र वाणीले पुग्न नसकिने) स्वरूपलाई इंगित गर्दछ, जुन प्रज्ञान (परम चेतना) को पर्यायवाची हो। जब जीवात्माले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई ब्रह्मसँग अभिन्न देख्छ, तब उसले आफ्नो अदृश्य र सर्वज्ञ स्वरूपलाई अनुभव गर्दछ। यसरी, यो सूत्रले आत्मज्ञान र ब्रह्मज्ञानको एकात्मकतालाई दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

सूत्र 1.2.22

संस्कृत: विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ

IAST: *Viśeṣaṇabhedavyapadeśābhyāṃ ca netarau*

नेपाली अर्थ: र विशेषण र भेदको व्यपदेशले अन्य दुई (जीवात्मा र प्रधान) होइनन्।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा प्रयोग भएका विशेषणहरू र भेदको व्यपदेशले यो तत्त्व न त जीवात्मा हो न त प्रधान। यो ब्रह्म नै हो। मुण्डक उपनिषद् (२.१.२) मा भनिएको छ— "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः, अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः।" यहाँ त्यो अदृश्य तत्त्वलाई 'अप्राणो' (प्राणरहित) र 'अमनाः' (मनरहित) भनिएको छ। यी **विशेषण**हरूले के सिद्ध गर्छन् भने यो जीवात्मा होइन, किनभने जीवात्मा प्राण र मनसँग जोडिएको हुन्छ। साथै, यसलाई 'अक्षरात् परतः परः' (अव्याकृत प्रकृति वा प्रधान भन्दा पनि पर रहेको) भनी **भेद** देखाइएको छ। अतः यो तत्त्व न त जड प्रधान (प्रकृति) हो, न त सीमित जीवात्मा; यो त केवल परब्रह्म नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **विशेषण (Viśeṣaṇa):** 'अप्राण', 'अमना' जस्ता विशेष गुणहरू।
- **भेद-व्यपदेशाभ्याम् (Bheda-vyapadeśābhyām):** र (प्रधान भन्दा) भिन्न भनी गरिएको कथनले।
- **च (Cha):** र।
- **न (Na):** होइनन्।
- **इतरौ (Itarau):** अन्य दुई (अर्थात् साङ्ख्यको 'प्रधान' र शरीरधारी 'जीवात्मा')।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'Elimination Method' (बहिष्करण विधि) प्रयोग गर्छ। यदि कुनै वस्तुमा मन र प्राण छैन भने त्यो 'जीव' हुन सक्दैन। यदि कुनै वस्तुले प्रकृतिलाई पनि नियन्त्रण गर्छ र प्रकृति भन्दा पर छ भने त्यो 'प्रधान' हुन सक्दैन। यी दुवैलाई हटाएपछि

जे बाँकी रहन्छ, त्यो विशुद्ध चैतन्य 'ब्रह्म' हो। यसले ब्रह्मको शुद्धता (Purity) र सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र 'Fundamental Constants' (Physics and Primordial States):** विज्ञानमा हामी पदार्थ (Matter - प्रधान) र जैविक जीवन (Biological Life - जीवात्मा) भन्दा परको एउटा यस्तो अवस्थाको खोजी गर्छौँ जहाँबाट समय र स्थान (Space-Time) को उत्पत्ति भयो। 'अक्षरात् परतः परः' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले **'Pre-Big Bang State'** वा **'Pure Mathematical Singularity'** को रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जहाँ न भौतिक पदार्थको 'जडता' थियो, न जैविक जीवनको 'सीमितता'। यो सबैको 'Source Code' जस्तो हो।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Beyond the Psychological Self):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, हामी अक्सर आफूलाई आफ्नो 'मन' (विचार) र 'प्राण' (ऊर्जा/भावना) सँग जोडेर हेर्छौँ। यो सूत्रले **'Identity Disidentification'** सिकाउँछ। जब हामी 'अमनाः' (मन भन्दा पर) को चिन्तन गर्छौँ, तब हामी आफ्ना मानसिक तनाव र उकुसमुकुसबाट माथि उठ्न सक्छौँ। यो जीवात्माको त्यो 'Transpersonal' अवस्था हो जहाँ ऊ आफूलाई एउटा सानो व्यक्ति (Person) भन्दा पनि एउटा अनन्त अस्तित्व (Infinite Being) को रूपमा अनुभव गर्छ।

यो सूत्र ब्रह्मको अद्वितीय स्वरूपलाई स्थापित गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ, जहाँ श्रुतिमा वर्णित विशेषणहरू र भेदको व्यपदेशको आधारमा जीवात्मा र प्रधान (प्रकृति) लाई ब्रह्मको रूपमा अस्वीकार गरिन्छ। यसले ब्रह्मको निर्गुण र सगुण दुवै पक्षलाई समेट्दै, अन्य कुनै पनि तत्त्व ब्रह्म हुन नसक्ने अकाट्य प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ। यो विश्लेषणले वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्त, अर्थात् ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो भन्ने कुरालाई थप स्पष्ट पार्छ।

१. विशेषणहरूको महत्त्व र जीवात्माको खण्डन: यस सूत्रमा विशेषणहरूको प्रयोगले जीवात्माको सीमिततालाई स्पष्ट रूपमा खण्डन गर्दछ। मुण्डक उपनिषद् (२.१.२) मा ब्रह्मलाई ‘अप्राणो ह्यमनाः’ (प्राणरहित र मनरहित) भनिएको छ। जीवात्मा भने मन, प्राण र इन्द्रियहरूसँग अविभाज्य रूपमा जोडिएको हुन्छ। यदि वर्णित तत्त्व मन र प्राणबाट रहित छ भने, त्यो जीवात्मा हुन सक्दैन। आचार्य शङ्करले यसलाई ब्रह्मको निर्विशेष स्वरूपको प्रमाणको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्म कुनै पनि जैविक वा मानसिक गुणहरूले सीमित हुँदैन।

२. भेदको व्यपदेश र प्रधानको खण्डन: सूत्रमा ‘भेदव्यपदेशाभ्यां’ (भेदको व्यपदेशले) भन्ने शब्दले प्रधान (सांख्य दर्शनको प्रकृति) लाई पनि ब्रह्मको रूपमा अस्वीकार गर्दछ। श्रुतिले ब्रह्मलाई ‘अक्षरात् परतः परः’ (अक्षर वा अव्याकृत प्रकृतिभन्दा पनि पर) भनेर वर्णन गर्दछ। प्रधान जड र अचेतन तत्त्व हो, जुन ब्रह्मको चेतन स्वरूपसँग मेल खाँदैन। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मलाई प्रधानभन्दा भिन्न र त्यसको नियन्ताको रूपमा स्वीकार गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्म सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् हुन्छ, जबकि प्रधान सीमित र पराधीन हुन्छ।

३. ब्रह्मको अद्वितीय स्थिति र वेदान्तिक एकत्व: जीवात्मा र प्रधान दुवैलाई खण्डन गरेपछि, सूत्रले ब्रह्मको अद्वितीय र सर्वोच्च स्थितिलाई स्थापित गर्दछ। यसले वेदान्तको ‘एकमेवाद्वितीयम्’ (एक मात्र, दोस्रो रहित) भन्ने सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। ब्रह्म नै समस्त जगत्को कारण, आधार र अन्तिम सत्य हो। यसरी, यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता, निर्गुणता र सगुणता दुवैलाई स्वीकार गर्दै, अन्य कुनै पनि तत्त्व ब्रह्मको समकक्ष हुन नसक्ने दार्शनिक निष्कर्षमा पुर्याउँछ।

सूत्र 1.2.23

संस्कृत: रूपोपन्यासाच्च

IAST: *Rūpopanyāsācca*

नेपाली अर्थ: र रूपको (Form) उपन्यास (Description) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: मुण्डक उपनिषद्मा ब्रह्मको विराट् रूपको वर्णन छ। उपनिषद् (२.१.४) मा ब्रह्मको 'विराट् रूप' को अत्यन्त भव्य वर्णन गरिएको छ— "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः..." अर्थात्, अग्नि जसको शिर हो, चन्द्र र सूर्य जसका आँखाहरू हुन्, दिशा जसका कान हुन् र वेद जसको वाणी हो। यस्तो ब्रह्माण्डीय रूप (Cosmic Form) न त जड प्रकृतिको हुन सक्छ, न त एउटा सीमित जीवात्माको। यो केवल उसैको हुन सक्छ जो सम्पूर्ण जगतको आत्मा हो। अतः त्यो अदृश्य तत्त्व परब्रह्म नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

- **रूप (Rūpa):** स्वरूप वा आकार (यहाँ विराट् स्वरूप)।
- **उपन्यासात् (Upanyāsāt):** विस्तृत रूपमा कथन वा वर्णन गरिएको हुनाले।
- **च (Cha):** र।

चुरो अर्थ (Essence): यसअघिका सूत्रहरूले ब्रह्मलाई 'अदृश्य' र 'अमना' (निराकार) भनेर चिनाएका थिए। तर यो सूत्रले ती निराकार ब्रह्म नै कसरी यो दृश्य जगत्का रूपमा प्रकट भएका छन् भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्छ। यो 'विश्व-रूप' को अवधारणा हो, जहाँ व्यक्तिले

ब्रह्माण्डलाई ब्रह्मको शरीर र ब्रह्मलाई ब्रह्माण्डको आत्माको रूपमा देख्छ। यसले 'निराकार' र 'साकार' बीचको खाडललाई मेटाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र होलोग्राफिक ब्रह्माण्ड (Physics and the Holographic Universe):** आधुनिक भौतिक विज्ञानमा **'Holographic Principle'** ले भन्छ कि ब्रह्माण्डको कुनै पनि भागमा सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको सूचना लुकेको हुन सक्छ। 'रूपोपन्यासाच्च' ले यही **'Macro-Micro Link'** लाई जनाउँछ। जसरी एउटा 'Fractal' को सानो हिस्सामा पूरै बनोट दोहोरिन्छ, त्यसरी नै यो विराट् रूपको वर्णनले के सङ्केत गर्छ भने हाम्रा आँखाहरूमा सूर्यको प्रकाश छ र हाम्रो बुद्धिमा ब्रह्माण्डीय नियम छ। विज्ञानले पनि ताराहरूको अवशेष (Stardust) बाटै मानिस बनेको मान्छ, जुन यो सूत्रको 'विराट्' भावसँग मेल खान्छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Expanding the Boundary of the Self):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, मानिसको दुःखको कारण उसको 'सानो पहिचान' (Small Ego) हो। यो सूत्रले **'Cosmic Identification'** (विराट् पहिचान) को अभ्यास गराउँछ। जब व्यक्तिले प्रकृतिलाई आफ्नो अङ्गको रूपमा र आफूलाई प्रकृतिको अंशका रूपमा महसुस गर्छ, तब उसको 'Isolation' (एक्लोपन) अन्त्य हुन्छ। यो 'विराट् रूप' को चिन्तनले संकुचित मानसिकतालाई फराकिलो बनाउँछ र **'Ecopsychological Harmony'** (प्रकृति र मनको समन्वय) प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको विराट् रूपको वर्णनलाई आधार बनाएर परब्रह्मको सर्वव्यापकता र अद्वितीयतालाई स्थापित गर्दछ। उपनिषद्हरूमा ब्रह्मलाई कहिले निराकार, अदृश्य र अगोचर भनिएको छ भने कहिले सम्पूर्ण जगत्को आधार र स्वरूपको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यो सूत्रले ती दुई पक्षहरूलाई एकै ठाउँमा ल्याएर ब्रह्म नै कसरी सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको रूपमा प्रकट हुन्छन् भन्ने कुराको दार्शनिक गहिराइलाई उजागर गर्दछ। यसले ब्रह्मको सगुण र निर्गुण दुवै पक्षको समन्वय गर्दछ।

१. सगुण र निर्गुण ब्रह्मको समन्वय: ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मलाई निर्गुण (गुणरहित) र सगुण (गुणसहित) दुवै रूपमा वर्णन गर्दछ। 'रूपोपन्यासाच्च' सूत्रले मुण्डक उपनिषद्मा वर्णित ब्रह्मको विराट् रूप (Cosmic Form) लाई उद्धृत गर्दै सगुण ब्रह्मको महत्त्वलाई दर्शाउँछ। यस विराट् रूपमा अग्नि ब्रह्मको शिर, सूर्य र चन्द्रमा आँखाहरू, दिशाहरू कान र वेदहरू वाणीका रूपमा प्रस्तुत छन्। यो वर्णनले ब्रह्म केवल अमूर्त सत्ता मात्र नभई, सम्पूर्ण जगत्को मूर्त स्वरूप पनि हो भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्छ। आचार्य शङ्करले यसलाई व्यावहारिक सत्ताको रूपमा स्वीकार गर्दै, अन्ततः निर्गुण ब्रह्म नै परम सत्य हो भनी व्याख्या गर्नुभएको छ।

२. जीवात्मा र ब्रह्मको भिन्नता: यो सूत्रले जीवात्मा (Individual Soul) र परब्रह्म (Supreme Brahman) बीचको भिन्नतालाई पनि स्पष्ट पार्छ। विराट् रूपको यस्तो भव्य र असीमित वर्णन कुनै सीमित जीवात्माको हुन सक्दैन। जीवात्माको स्वरूप सीमित हुन्छ र यसले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई आफ्नो शरीरको रूपमा धारण गर्न सक्दैन। अतः, उपनिषद्मा वर्णित यो विराट् सत्ता केवल परब्रह्मको मात्र हुन सक्छ, जसले सम्पूर्ण जगत्लाई आफ्नो स्वरूपको रूपमा धारण गर्दछ। रामानुजाचार्यले ब्रह्मलाई सगुण र कल्याणमय गुणहरूले युक्त मान्दै, यो विराट् रूप ब्रह्मको महिमाको स्वाभाविक अभिव्यक्ति हो भनी जोड दिनुभएको छ।

३. सृष्टि र ब्रह्मको अभेद: 'रूपोपन्यासाच्च' ले ब्रह्म र सृष्टिबीचको अभेद सम्बन्धलाई पनि सङ्केत गर्दछ। जब सम्पूर्ण जगत् ब्रह्मको विराट् रूपको अंश हो, तब सृष्टि ब्रह्मभन्दा भिन्न हुन सक्दैन। यो सिद्धान्तले ब्रह्म नै जगत्को उपादान कारण (Material Cause) र निमित्त कारण (Efficient Cause) दुवै हो भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई केवल जगत्को निर्माता मात्र नभई, जगत्को अन्तर्निहित सत्ताको रूपमा पनि स्थापित गर्दछ। मध्वाचार्यले भने ब्रह्म र जगत्बीचको भिन्नतालाई स्वीकार गर्दै, यो विराट् रूप ब्रह्मको ऐश्वर्यको प्रदर्शन मात्र हो भनी व्याख्या गर्नुभएको छ।

सूत्र 1.2.24

संस्कृत: वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्

IAST: *Vaiśvānaraḥ sādhāraṇaśabdaviśeṣāt*

नेपाली अर्थ: वैश्वानर (Universal Fire) ब्रह्म हो, किनभने सामान्य र विशेष शब्दहरू प्रयोग भएका छन्।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद् (५.११-१८) मा वैश्वानरको वर्णन छ। 'वैश्वानर' शब्दले अग्नि होइन, ब्रह्म जनाउँछ। सामान्यतया 'वैश्वानर' शब्दले जठराग्नि (पेटको आगो), भौतिक अग्नि वा अग्निका अधिष्ठातृ देवतालाई जनाउँछ। तर यहाँ यो शब्दले **परब्रह्म**लाई बुझाउँछ। किनभने, यहाँ वैश्वानरलाई 'स्वर्ग शिर भएको' र 'पृथ्वी खुट्टा भएको' भनी विराट् रूपमा वर्णन गरिएको छ। यस्तो **'विशेष'** वर्णन केवल परमात्मामा मात्र सम्भव छ, सामान्य भौतिक अग्निमा होइन।

शाब्दिक अर्थ:

- **वैश्वानरः (Vaiśvānaraḥ):** सबै नर (प्राणी) हरूको आत्मा वा आधार (Universal Fire/Self)।

- **साधारण-शब्द-विशेषात् (Sādhāraṇa-śabda-viśeṣāt):** साधारण शब्द (वैश्वानर) को साथमा विशेषणहरू (विराट् रूप आदि) जोडिएको हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले शब्दको अर्थ निर्धारण गर्ने नियम सिकाउँछ। जब एउटा सामान्य शब्द (जसको धेरै अर्थ हुन्छन्) को साथमा यस्ता विशेष गुणहरू आउँछन् जुन केवल एक विशिष्ट सत्तामा मात्र हुन सक्छन्, तब त्यो शब्दको अर्थ त्यही विशिष्ट सत्ता नै हुन्छ। यहाँ 'वैश्वानर' को अर्थ त्यो 'ब्रह्माण्डीय शक्ति' हो जसले सम्पूर्ण विश्वलाई आफ्नो शरीर बनाएर पोषण गरिरहेको छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **भौतिक विज्ञान र ऊर्जाको विश्वरूप (Physics and Universal Energy):** विज्ञानमा हामी **'Thermodynamics'** र **'Total Energy of the Universe'** को कुरा गर्छौं। 'वैश्वानर' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले ब्रह्माण्डको त्यो **'Primordial Energy'** (आदि ऊर्जा) मान्न सकिन्छ जुन ताराहरूमा तापको रूपमा, पृथ्वीमा भू-तापको रूपमा र हाम्रो शरीरमा 'Metabolic Energy' (जठराग्नि) को रूपमा प्रकट हुन्छ। यो एउटै ऊर्जाको 'Universal Law' हो जसले अणुदेखि ब्रह्माण्डसम्मको 'Metabolism' चलाइरहेको छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Integration of the Micro and Macro):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, यो सूत्रले **'Internalization of the Cosmos'** (ब्रह्माण्डको आन्तरिकरण) लाई बुझाउँछ। जब हामीले आफ्नो शरीर भित्रको भोक (जठराग्नि) लाई ब्रह्माण्डको विराट् अग्निको अंशका रूपमा देख्छौँ, तब हाम्रो भोजन र जीवनप्रक्रिया एउटा 'यज्ञ' बन्दछ। यसले मानिसमा **'Mindful Living'** को विकास गर्छ। व्यक्तिले आफूलाई ब्रह्माण्डबाट अलग एउटा सानो जीव नभई, 'वैश्वानर' (Universal Self) को एउटा जीवन्त अभिव्यक्ति महसुस गर्छ।

यो सूत्रले 'वैश्वानर' शब्दको वास्तविक अर्थ ब्रह्म हो भनी स्थापित गर्दछ, सामान्य अग्नि वा जठराग्नि होइन। उपनिषद्मा यस शब्दसँग जोडिएका विशेषणहरूले यसलाई साधारण अर्थबाट माथि उठाएर परम सत्ता ब्रह्मसँग जोड्दछन्। शब्दको अर्थ निर्धारणमा सन्दर्भ र विशेषणहरूको महत्त्वलाई यस सूत्रले स्पष्ट पार्दछ, जुन वेदान्तिक व्याख्याका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ।

१. शब्दको अर्थ निर्धारणको सिद्धान्त: यस सूत्रले शब्दको अर्थ सधैँ त्यसको शाब्दिक वा सामान्य प्रयोगमा मात्र सीमित हुँदैन भन्ने सिद्धान्तलाई जोड दिन्छ। जब 'वैश्वानर' जस्तो सामान्य शब्दलाई स्वर्गलाई शिर र पृथ्वीलाई खुट्टा बनाउने जस्ता असाधारण विशेषणहरूले युक्त गरिन्छ, तब त्यसले आफ्नो साधारण अर्थलाई छाडेर उच्चतर सत्ता, अर्थात् ब्रह्मलाई सङ्केत गर्दछ। यो मीमांसाका व्याख्या नियमहरूसँग मेल खान्छ, जुन वेदान्तिक ग्रन्थहरूमा प्रायः प्रयोग गरिन्छ। आचार्य शङ्करले यसलाई 'समन्वय' सिद्धान्तको उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गर्नुभएको छ, जहाँ सबै उपनिषद्का शब्दहरू अन्ततः ब्रह्ममै समन्वित हुन्छन्।

२. वैश्वानरको ब्रह्मसँगको तादात्म्य: उपनिषद्मा वैश्वानरलाई सार्वभौम आत्मा, सबै प्राणीहरूमा व्याप्त र सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई आफ्नो शरीरको रूपमा धारण गर्ने सत्ताका रूपमा वर्णन गरिएको छ। यी विशेषताहरू केवल ब्रह्ममा मात्र लागू हुन्छन्। आचार्य रामानुजले पनि वैश्वानरलाई परमपुरुष नारायणको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जसले सम्पूर्ण विश्वलाई आफ्नो शरीरका रूपमा धारण गर्नुहुन्छ। यसरी, वैश्वानरको वर्णनले यसलाई साधारण अग्निबाट भिन्न गरी ब्रह्मको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसले सम्पूर्ण सृष्टिमा व्याप्त भई त्यसलाई पोषण गर्दछ।

३. जीव र ब्रह्मको सम्बन्ध: यो सूत्रले जीव (व्यक्तिगत आत्मा) र ब्रह्म (परम आत्मा) बीचको सम्बन्धलाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा दर्शाउँछ। वैश्वानरको विराट् रूपको वर्णनले यो सङ्केत गर्दछ कि व्यक्तिगत अग्नि (जठराग्नि) पनि त्यसै विराट् अग्निको अंश हो। यसले जीवको सीमिततालाई ब्रह्मको असीमिततासँग जोड्दछ। आचार्य मध्वले यसलाई जीव र ब्रह्मको भिन्नता र पराधीनताको सन्दर्भमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ जीव ब्रह्मको अंश भए पनि सधैँ ब्रह्ममा आश्रित रहन्छ। यसरी, यो सूत्रले व्यक्तिगत चेतनालाई ब्रह्माण्डीय चेतनासँग जोड्ने दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

सूत्र 1.2.25

संस्कृत: स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति

IAST: *Smaryamāṇamanumānaṃ syāditi*

नेपाली अर्थ: स्मृतिमा स्मरण गरिएको (रूप) श्रुतिको अर्थ बुझ्नका लागि अनुमान (प्रमाण) हुन सक्छ।

विस्तृत व्याख्या: भगवद्गीतामा पनि विराट् रूपको वर्णन छ जसले वैश्वानर ब्रह्म हो भन्ने कुरालाई समर्थन गर्दछ। यो सूत्रले श्रुति (उपनिषद्) को अर्थलाई पुष्टि गर्न स्मृति (गीता वा पुराण) को सहारा लिन्छ। भगवद्गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभएको छ— **"अहं वैश्वानरो**

भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः" (म नै वैश्वानर बनेर सबै प्राणीको शरीरमा स्थित छु)। स्मृतिमा गरिएको यो विराट् रूप र वैश्वानरको वर्णनले छान्दोग्य उपनिषद्को 'वैश्वानर' साक्षात् ब्रह्म नै हुन् भन्ने कुराको 'अनुमान' वा प्रमाण दिन्छ। स्मृति ग्रन्थहरू श्रुतिकै व्याख्या भएकाले यस्तो समानताले सत्यलाई थप सुदृढ बनाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

- **स्मर्यमाणम् (Smaryamāṇam):** स्मृतिमा स्मरण गरिएको वा वर्णन गरिएको रूप।
- **अनुमानम् (Anumānam):** अनुमान वा समर्थक प्रमाण।
- **स्यात् (Syāt):** हुन सक्छ / हुन्छ।
- **इति (Iti):** यसरी (सूत्रको समाप्ति जनाउन)।

चुरो अर्थ (Essence): वैदिक परम्परामा 'श्रुति' लाई प्रत्यक्ष प्रमाण मानिन्छ भने 'स्मृति' लाई त्यसको समर्थक प्रमाण। जब छान्दोग्य उपनिषद्को 'वैश्वानर' शब्दमा शङ्का हुन्छ, तब हामी गीता जस्तो स्मृति ग्रन्थमा हेर्छौँ। त्यहाँ वैश्वानरलाई परमात्माको विभूतिको रूपमा वर्णन गरिएको हुनाले यो स्पष्ट हुन्छ कि वैश्वानर केवल एउटा भौतिक अग्नि मात्र होइन, बरु यो परमात्माकै एक व्यापक स्वरूप हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

- **डाटा कन्सिस्टेन्सी र क्रस-भेरिभिकेसन (Data Consistency and Cross-verification):** विज्ञानमा कुनै पनि सिद्धान्त तब मात्र बलियो मानिन्छ जब त्यसलाई फरक-फरक स्वतन्त्र प्रयोगहरूले पुष्टि गर्छन्। 'स्मर्यमाणमनुमानं' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले **'Cross-Platform Validation'** भन्न सकिन्छ। एउटा विधाको ज्ञान (श्रुति) लाई अर्को विधाको ज्ञान (स्मृति) ले समर्थन गर्दा त्यसको विश्वसनीयता बढ्छ। जसरी गणितीय मोडेललाई प्रयोगात्मक डेटाले पुष्टि गर्छ, त्यसै गरी उपनिषद्को मर्मलाई गीताको वचनले प्रमाणित गर्छ।
- **मनोविज्ञान (Psychology - Pattern Recognition and Cognitive Reinforcement):** मनोवैज्ञानिक रूपमा, मानिसको मस्तिष्कले **'Pattern Recognition'** (ढाँचा पहिचान) मार्फत कुराहरू छिटो बुझ्दछ। जब हामी एउटै सत्यलाई विभिन्न सन्दर्भ र शैलीमा पाउँछौँ, तब हाम्रो 'Cognitive Schema' (मानसिक ढाँचा) झन् स्पष्ट हुन्छ। स्मृति ग्रन्थहरूले 'कथा' र 'संवाद' को माध्यमबाट त्यही जटिल सत्यलाई स्मरण गराउँछन्, जसले साधकको अवचेतन मनमा ब्रह्मको धारणालाई अझ गहिरो गरी स्थापित (Reinforce) गर्दछ।

यो सूत्रले श्रुति (उपनिषद्) र स्मृति (गीता, पुराण) बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ, जहाँ स्मृतिलाई श्रुतिको अर्थ बुझ्नका लागि सहायक प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसले वैदिक ज्ञान परम्परामा प्रमाणहरूको पदानुक्रम र तिनीहरूको पूरक भूमिकालाई उजागर गर्दछ।

१. **श्रुति र स्मृतिको प्रामाणिकता (Authenticity of Shruti and Smriti):** वेदान्त दर्शनमा श्रुति (वेद र उपनिषद्) लाई सर्वोच्च र अपौरुषेय (मानव निर्मित नभएको) मानिन्छ। स्मृति (धर्मशास्त्र, पुराण, इतिहास) लाई श्रुतिको व्याख्या र स्मरणको रूपमा स्वीकार गरिन्छ। यस सूत्रले स्मृतिमा वर्णित विषयवस्तुलाई श्रुतिको गूढ अर्थलाई पुष्टि गर्ने अनुमान (inference) को रूपमा हेर्छ, जसले गर्दा श्रुतिको अर्थ अझ स्पष्ट र ग्राह्य हुन्छ।

२. **वैश्वानर ब्रह्मको अवधारणा (Concept of Vaishvanara Brahman):** छान्दोग्य उपनिषद्मा वर्णित वैश्वानरको सन्दर्भमा यो सूत्र विशेष रूपमा प्रासंगिक छ। जब उपनिषद्मा वैश्वानरलाई व्यापक रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ, तब स्मृति ग्रन्थहरू, विशेष गरी भगवद्गीतामा श्रीकृष्णले आफूलाई वैश्वानरको रूपमा घोषणा गरेको कुराले वैश्वानर केवल भौतिक अग्नि नभई साक्षात् परब्रह्म नै हुन् भन्ने कुरालाई बलियो प्रमाण दिन्छ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र जीव तथा जगत्सँगको अभिन्न सम्बन्धलाई दर्शाउँछ।

३. **दार्शनिक समन्वय र एकीकरण (Philosophical Coordination and Integration):** आचार्य शङ्करले आफ्नो भाष्यमा श्रुति र स्मृतिको समन्वयलाई जोड दिनुभएको छ। उहाँका अनुसार, स्मृतिले श्रुतिको अर्थलाई स्पष्ट पार्न र त्यसलाई व्यवहारिक जीवनमा कसरी लागू गर्ने भन्ने मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ। यो सूत्रले यही समन्वयको सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ स्मृतिमा स्मरण गरिएको विराट् रूपको वर्णनले उपनिषद्को वैश्वानर ब्रह्मको अवधारणालाई अझ सुदृढ र निर्विवाद बनाउँछ। यसले वेदान्त दर्शनको एकरूपता र अखण्डतालाई पनि स्थापित गर्दछ।

सूत्र 1.2.26

संस्कृत: शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते

IAST: *Śabdādibhyo'ntaḥpratiṣṭhānācca neti cenna tathā dṛṣṭyupadeśādasambhavāt puruṣamapi cainamadhīyate*

नेपाली अर्थ: यदि शब्द आदिको अन्तःप्रतिष्ठान भएकोले ब्रह्म होइन भनिन्छ भने, होइन, किनभने पुरुष भनी पनि पढिन्छ।

विस्तृत व्याख्या: कसैले भन्न सक्छ कि वैश्वानर अग्नि हो। तर यो आपत्ति अस्वीकार्य छ किनभने श्रुतिले यसलाई 'पुरुष' भनी पनि पढ्छ। छान्दोग्य उपनिषद् (५.१२–१८) मा वैश्वानरको उपासनाको वर्णन गर्दा उसका अङ्गहरूलाई ब्रह्माण्डका विभिन्न तत्त्वहरूसँग जोडिएको छ। पूर्वपक्षको तर्क यो हो कि वैश्वानर भनेको भौतिक अग्नि हो, किनभने उसको 'शब्द' (ध्वनि), 'स्पर्श', 'रूप', 'रस', 'गन्ध' आदि इन्द्रियगोचर विशेषताहरू छन् र ऊ 'अन्तःप्रतिष्ठित' (भित्र स्थित) छ। तर यो तर्क खण्डन गरिन्छ। यदि वैश्वानर केवल भौतिक अग्नि हुन्थ्यो भने श्रुतिले उसलाई 'पुरुष' भन्ने थिएन। 'पुरुष' शब्दले सचेत, सर्वव्यापी परमात्मालाई बुझाउँछ। यसरी श्रुतिले वैश्वानरलाई 'पुरुष' भनेर पढाउँदा यो स्पष्ट हुन्छ कि वैश्वानर भौतिक अग्नि होइन, बरु यो परमात्माको एक विराट् स्वरूप हो जसले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई आफ्नो शरीरको रूपमा धारण गर्नुभएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

शब्दादिभ्यः (Śabdādibhyaḥ): शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध आदि इन्द्रियगोचर विशेषताहरूको कारणले।

अन्तःप्रतिष्ठानात् (Antaḥpratiṣṭhānāt): भित्र स्थित भएको हुनाले।

च (Ca): र।

न (Na): होइन (भनिन्छ)।

इति चेत् (Iti cet): यदि यसो भनिन्छ भने।

न (Na): होइन (यो आपत्ति स्वीकार्य छैन)।

तथा (Tathā): त्यसरी।

दृष्टि-उपदेशात् (Dṛṣṭi-upadeśāt): (ब्रह्मको) दृष्टि वा उपासनाको उपदेश भएको हुनाले।

असम्भवात् (Asambhavāt): (भौतिक अग्निमा यस्तो उपासना) असम्भव भएको हुनाले।

पुरुषम् (Puruṣam): पुरुष (सचेत परमात्मा) भनी।

अपि (Api): पनि।

च (Ca): र।

एनम् (Enam): यसलाई (वैश्वानरलाई)।

अधीयते (Adhīyate): पढ्छन् वा उल्लेख गर्छन्।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'नाम र स्वरूप' (Name and Form) को भ्रमलाई हटाउँछ। जसरी 'राष्ट्रपति' भन्ने शब्दले एउटा व्यक्तिलाई मात्र होइन, एउटा सम्पूर्ण संस्थालाई जनाउँछ, त्यसैगरी 'वैश्वानर' भन्ने शब्दले केवल भौतिक अग्निलाई होइन, त्यो परमात्माको विराट् स्वरूपलाई जनाउँछ जो सम्पूर्ण सृष्टिमा व्याप्त छ। श्रुतिले 'पुरुष' शब्दको प्रयोग गरेर यो स्पष्ट पार्छ कि उपासनाको विषय सचेत ब्रह्म हो, जड तत्त्व होइन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान र ऊर्जाको रूपान्तरण (Physics and Energy Transformation): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा 'अग्नि' केवल एउटा रासायनिक प्रतिक्रिया (Oxidation) मात्र होइन; यो ऊर्जाको एउटा रूपान्तरण हो। '$E=mc^2$' को सूत्रले देखाउँछ कि पदार्थ र ऊर्जा एउटै मूल तत्त्वका दुई रूप हुन्। वैश्वानरलाई 'पुरुष' भन्नु भनेको यो भन्नु हो कि यो ऊर्जाको पछाडि एउटा सचेत, बुद्धिमान शक्ति छ। जसरी वैज्ञानिकहरू 'Unified Field Theory' खोज्दैछन् जसले सबै भौतिक शक्तिहरूलाई एकै सूत्रमा बाँध्न सकोस्, त्यसैगरी वेदान्तले 'वैश्वानर पुरुष' लाई त्यो एकीकृत चेतना-शक्तिको रूपमा प्रस्तुत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Projection and the Sacred): मनोवैज्ञानिक दृष्टिले, मानिसले बाह्य वस्तुहरूमा (जस्तै अग्नि, नदी, पर्वत) आफ्नो आन्तरिक अनुभव र भावनाहरू 'Projection' गर्ने स्वभाव हुन्छ। वैश्वानर उपासनाले यो मनोवैज्ञानिक प्रवृत्तिलाई सकारात्मक दिशामा प्रयोग गर्छ। जब साधकले अग्निमा 'पुरुष' (सचेत ब्रह्म) को दर्शन गर्छ, तब उसको मन बाह्य वस्तुमा अड्किने बदलामा त्यो वस्तुको माध्यमबाट परमात्मातर्फ उठ्छ। यो 'Symbolic Thinking' को उच्चतम प्रयोग हो, जहाँ दृश्य प्रतीक (Symbol) अदृश्य सत्यतर्फ इशारा गर्छ।

ब्रह्मसूत्रको सूत्र १.२.२६ मा 'शब्दादिभ्यः' र 'पुरुष' को बीचको द्वन्द्व वास्तवमा दर्शनशास्त्रको एउटा मूलभूत प्रश्न हो: के परमात्मा इन्द्रियगोचर छ वा इन्द्रियातीत? यस सूत्रले यो प्रश्नको उत्तर दिन तीन स्तरमा तर्क प्रस्तुत गर्छ।

१. पूर्वपक्षको तर्क र त्यसको खण्डन: पूर्वपक्षले भन्छ— वैश्वानरमा शब्द, स्पर्श आदि इन्द्रियगोचर गुणहरू छन्, अतः यो भौतिक अग्नि हो। उत्तरपक्षले भन्छ— यी गुणहरू वैश्वानरको शरीर (विराट् रूप) का अङ्ग हुन्, उसको सार होइनन्। जसरी एउटा राजाको शरीरमा हाड, मासु आदि भौतिक तत्त्व छन्, तर त्यसले उसलाई 'राजा' होइन भन्न मिल्दैन, त्यसैगरी वैश्वानरमा भौतिक गुण भएर पनि उसको मूल स्वरूप 'पुरुष' (परमात्मा) नै हो।

२. 'दृष्टि-उपदेश' को महत्त्व: श्रुतिले वैश्वानरको उपासना 'दृष्टि' (Meditation/Contemplation) को रूपमा सिकाउँछ। यदि वैश्वानर केवल भौतिक अग्नि हुन्थ्यो भने उसको 'उपासना' वा 'दृष्टि' को कुनै अर्थ हुँदैनथ्यो। भौतिक वस्तुको उपासना गर्न सकिन्छ, तर त्यसबाट मुक्ति मिल्दैन। मुक्तिदायी उपासना सधैँ सचेत ब्रह्मको नै हुन्छ।

३. 'पुरुष' शब्दको दार्शनिक महत्त्व: संस्कृतमा 'पुरुष' शब्दको व्युत्पत्ति 'पुरि शेते इति पुरुषः' अर्थात् 'जो शरीर (पुर) मा शयन गर्छ' भन्ने हो। यो शब्दले परमात्माको त्यो स्वरूपलाई बुझाउँछ जो सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई आफ्नो शरीर मानेर त्यसमा व्याप्त छ। वैश्वानरलाई 'पुरुष' भन्नुको अर्थ हो— यो विराट् ब्रह्माण्ड नै परमात्माको शरीर हो, र उहाँ यसमा अन्तर्यामी रूपमा विराजमान हुनुहुन्छ।

सूत्र 1.2.27

संस्कृत: अत एव न देवता भूतं च

IAST: *Ata eva na devatā bhūtaṃ ca*

नेपाली अर्थ: त्यसकारण यो न त देवता हो न त भूत (Element)।

विस्तृत व्याख्या: वैश्वानर न त कुनै विशिष्ट देवता हो न त भौतिक अग्नि तत्त्व। यो परब्रह्म नै हो। अघिल्लो सूत्रमा वैश्वानरलाई 'पुरुष' सिद्ध गरिसकेपछि यस सूत्रले थप स्पष्ट पार्छ कि वैश्वानर न त अग्निदेवता (जस्तै वैदिक अग्निदेव) हो, न त पञ्चभूतमध्येको अग्नि तत्त्व। यदि वैश्वानर अग्निदेवता हुन्थ्यो भने उसको उपासनाले केवल स्वर्गलोकको प्राप्ति हुन्थ्यो, मुक्ति हुँदैनथ्यो। यदि वैश्वानर भौतिक अग्नि तत्त्व मात्र हुन्थ्यो भने उसको उपासना जड पदार्थको पूजा हुन्थ्यो, जसबाट आध्यात्मिक उन्नति असम्भव छ। 'अत एव' (त्यसकारण) भन्ने शब्दले अघिल्लो सूत्रको तर्कलाई यहाँ जोड्छ। किनभने वैश्वानर 'पुरुष' (सचेत परमात्मा) हो,

त्यसकारण नै ऊ न त सीमित देवता हो न त जड भूत। ऊ त सर्वव्यापी, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान परब्रह्म हो, जसको उपासनाले मुक्ति प्राप्त हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अतः (Ataḥ): त्यसकारण (अघिल्लो सूत्रमा 'पुरुष' सिद्ध भएको हुनाले)।

एव (Eva): नै (निश्चित रूपमा)।

न (Na): होइन।

देवता (Devatā): कुनै विशिष्ट देवता (जस्तै अग्निदेव)।

भूतम् (Bhūtam): भौतिक तत्त्व (पञ्चभूतमध्येको अग्नि)।

च (Ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'Hierarchy of Reality' (सत्ताको श्रेणी) स्थापित गर्छ। देवता सीमित सत्ता हुन्, तिनीहरू स्वयं ब्रह्मको उपासना गर्छन्। भूत (तत्त्व) जड सत्ता हुन्, तिनीहरूमा चेतना छैन। ब्रह्म यी दुवैभन्दा माथि छ— यो सचेत, असीमित र सर्वव्यापी छ। वैश्वानरलाई यी दुवैबाट अलग गरेर ब्रह्म सिद्ध गर्नु भनेको उपासकलाई सही लक्ष्यतर्फ निर्देशित गर्नु हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान र 'Reductionism vs. Holism' (Physics and the Limits of Reduction): आधुनिक विज्ञानमा 'Reductionism' को प्रवृत्ति छ— सबैथोकलाई साना-साना भागमा विभाजन गरेर बुझ्ने। यस दृष्टिले अग्नि केवल 'Oxidation Reaction' मात्र हो। तर 'Holism' को दृष्टिले हेर्दा, अग्नि एउटा यस्तो प्रक्रिया हो जसले ऊर्जाको रूपान्तरण, जीवनको पोषण र ब्रह्माण्डको सन्तुलनमा भूमिका खेल्छ। 'अत एव न देवता भूतं च' ले भन्छ— वैश्वानरलाई न त केवल एउटा 'देवता' (Personified Force) मा सीमित गर, न त केवल एउटा 'भूत' (Reductionist Element) मा। यो दुवैको स्रोत, सर्वव्यापी चेतना हो।

मनोविज्ञान (Psychology - Transcending Limited Identifications): मनोवैज्ञानिक रूपमा, मानिसले अक्सर परमात्मालाई आफ्नो सांस्कृतिक र धार्मिक पृष्ठभूमिअनुसार एउटा विशिष्ट 'देवता' को रूपमा सीमित गर्छ। यो 'Anthropomorphism' (मानवीकरण) को प्रवृत्ति हो। यस सूत्रले यो सीमाबाट माथि उठ्न प्रेरित गर्छ। जब साधकले बुझ्छ कि परमात्मा कुनै एक देवताको 'Role' मा सीमित छैन र कुनै एक भौतिक तत्त्वमा 'Reduce'

हुँदैन, तब उसको आध्यात्मिक दृष्टि विशाल हुन्छ र ऊ सर्वत्र परमात्माको दर्शन गर्न सक्षम हुन्छ।

ब्रह्मसूत्रको सूत्र १.२.२७ 'अत एव' (त्यसकारण नै) भन्ने शब्दले शुरु हुन्छ, जसले यसलाई अघिल्लो सूत्रसँग अटुट रूपमा जोड्छ। यो सूत्र वास्तवमा एउटा 'Logical Conclusion' हो जुन पूर्ववर्ती तर्कहरूको स्वाभाविक परिणाम हो। यसलाई तीन स्तरमा बुझ्न सकिन्छ।

१. देवता र ब्रह्मको भेद: वैदिक परम्परामा 'देवता' भन्नाले ती सत्ताहरूलाई बुझाउँछ जो विशिष्ट कार्यहरू (जस्तै वर्षा, अग्नि, वायु) का अधिपति हुन्। यिनीहरू 'कर्मफल' दिन सक्छन् तर 'मुक्ति' दिन सक्दैनन्। ब्रह्म सबै देवताहरूको पनि स्रोत र नियन्त्रक हो। यसकारण वैश्वानर देवता होइन, बरु देवताहरूको पनि परम आश्रय ब्रह्म हो।

२. भूत र ब्रह्मको भेद: पञ्चभूत (पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश) जड तत्त्व हुन्। यिनीहरू ब्रह्मको सृष्टि हुन्, ब्रह्म स्वयं होइनन्। अग्नि (भूत) ले शरीरलाई उष्णता दिन सक्छ, तर आत्मालाई मुक्ति दिन सक्दैन। वैश्वानर यदि केवल अग्नि भूत हुन्थ्यो भने उसको उपासनाको कुनै आध्यात्मिक मूल्य हुँदैनथ्यो।

३. ब्रह्मको सर्वोच्चता: 'अत एव' ले यो सिद्ध गर्छ कि देवता र भूत दुवैको सीमाबाट माथि रहेको, दुवैको स्रोत र नियन्त्रक, सर्वव्यापी र सर्वज्ञ तत्त्व नै वैश्वानर हो। यो परब्रह्म हो जसको उपासनाले साधकलाई अन्तिम मुक्ति प्राप्त हुन्छ। निम्बार्काचार्यको द्वैताद्वैत दर्शनमा यो विशेष महत्त्वपूर्ण छ— ब्रह्म देवताहरूभन्दा भिन्न पनि छ र तिनीहरूमा व्याप्त पनि छ।

सूत्र 1.2.28

संस्कृत: साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः

IAST: *Sākṣādapyavirodhaṃ Jaiminiḥ*

नेपाली अर्थ: जैमिनिका अनुसार साक्षात् रूपमा पनि अविरोध छ।

विस्तृत व्याख्या: आचार्य जैमिनिको मत अनुसार वैश्वानर शब्दले साक्षात् रूपमा ब्रह्म नै जनाउँछ। यस सूत्रमा आचार्य जैमिनिको एक विशेष मत प्रस्तुत गरिएको छ। जैमिनि मीमांसा दर्शनका प्रमुख आचार्य हुन् जसले वेदका कर्मकाण्डीय पक्षमा विशेष जोड दिनुभएको छ। तर यहाँ ब्रह्मसूत्रमा उहाँको मतलाई वेदान्तको सन्दर्भमा उद्धृत गरिएको छ। जैमिनिको तर्क यो हो कि वैश्वानर शब्दले 'साक्षात्' (Directly) ब्रह्मलाई जनाउँछ र यसमा कुनै 'विरोध' (Contradiction) छैन। अर्थात् वैश्वानरलाई ब्रह्म मान्दा श्रुतिका अन्य वचनहरूसँग कुनै विरोध उत्पन्न हुँदैन। यदि वैश्वानरलाई भौतिक अग्नि मात्रै हो भने श्रुतिका

अनेक वचनहरूसँग विरोध हुन्छ, जस्तै 'सर्वज्ञ', 'सर्वव्यापी' आदि विशेषणहरू भौतिक अग्निमा लागू हुन सक्दैनन्। तर ब्रह्म मान्दा यी सबै विशेषणहरू सहजै संगत हुन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

साक्षात् (Sākṣāt): प्रत्यक्ष रूपमा, साक्षात्।

अपि (Api): पनि।

अविरोधम् (Avirodham): विरोध नभएको, संगत।

जैमिनिः (Jaiminiḥ): आचार्य जैमिनि (यो उहाँको मत हो)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'Hermeneutic Consistency' (व्याख्याको सङ्गति) को सिद्धान्त प्रस्तुत गर्छ। एउटा सही व्याख्या त्यो हो जो सम्पूर्ण ग्रन्थसँग संगत होस्, कुनै एक भागसँग मात्र होइन। जैमिनिको मतले देखाउँछ कि वैश्वानर = ब्रह्म भन्ने व्याख्या सम्पूर्ण श्रुतिसँग 'अविरोध' (Consistent) छ। यो 'Occam's Razor' को वैदिक रूप हो— जुन व्याख्याले सबैभन्दा कम विरोधाभास उत्पन्न गर्छ, त्यही सबैभन्दा सत्य हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान र 'Parsimony Principle' (Scientific Parsimony): विज्ञानमा 'Occam's Razor' वा 'Parsimony Principle' भन्छ— जब दुई सिद्धान्तले एउटै घटनाको व्याख्या गर्छन् भने जुन सिद्धान्तले कम अनुमान (Assumptions) गर्छ, त्यो सिद्धान्त बढी विश्वसनीय हुन्छ। 'साक्षादप्यविरोधम्' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले 'Theoretical Consistency' भन्न सकिन्छ। वैश्वानर = ब्रह्म भन्ने व्याख्याले श्रुतिका सबै वचनहरूलाई एकै सुसंगत सिद्धान्तमा बाँध्छ, जबकि वैश्वानर = भौतिक अग्नि भन्ने व्याख्याले अनेक विरोधाभास उत्पन्न गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Dissonance and Resolution): मनोवैज्ञानिक रूपमा, 'Cognitive Dissonance' (मानसिक असंगति) त्यो अवस्था हो जब हाम्रा दुई विश्वासहरू एकअर्कासँग विरोधाभासी हुन्छन्। यो अवस्था मानसिक तनाव उत्पन्न गर्छ। जैमिनिको 'अविरोध' को सिद्धान्तले साधकको मनमा यस्तो 'Cognitive Dissonance' हटाउँछ। जब साधकले बुझ्छ कि वैश्वानर ब्रह्म हो भन्ने व्याख्याले सबै शास्त्रीय वचनहरूसँग सामञ्जस्य राख्छ, तब उसको मनमा एउटा गहिरो 'Intellectual Peace' (बौद्धिक शान्ति) आउँछ।

ब्रह्मसूत्रको सूत्र १.२.२८ मा आचार्य जैमिनिको मत उद्धृत गर्नु विशेष महत्त्वपूर्ण छ। जैमिनि मुख्यतः 'पूर्वमीमांसा' का आचार्य हुन् जो कर्मकाण्डमा विश्वास गर्नुहुन्छ। तर उत्तरमीमांसा (वेदान्त) मा उहाँको मतलाई उद्धृत गर्नुले के देखाउँछ भने कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्डका बीच कुनै मौलिक विरोध छैन।

१. जैमिनिको दार्शनिक स्थिति: जैमिनिले वेदका कर्मकाण्डीय भागलाई प्रमुख मान्नुभएको भए पनि उहाँले वेदान्तका ज्ञानकाण्डीय व्याख्याहरूलाई अस्वीकार गर्नुभएको छैन। यहाँ उहाँको मत यो हो कि वैश्वानरलाई साक्षात् ब्रह्म मान्दा कुनै विरोध उत्पन्न हुँदैन, बरु सबै कुरा सहज र सुसंगत हुन्छ।

२. 'साक्षात्' को महत्त्व: 'साक्षात्' शब्दले 'प्रत्यक्ष' वा 'बिना मध्यस्थ' भन्ने अर्थ दिन्छ। यसको अर्थ यो हो कि वैश्वानर शब्दले कुनै 'लक्षणा' (Indirect Meaning) वा 'गौणी वृत्ति' (Secondary Meaning) द्वारा होइन, बरु 'मुख्य वृत्ति' (Primary Meaning) द्वारा नै ब्रह्मलाई जनाउँछ। यो व्याकरणिक र दार्शनिक दृष्टिले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ।

३. निम्बार्क दर्शनमा यसको महत्त्व: निम्बार्काचार्यको द्वैताद्वैत दर्शनमा यो सूत्र विशेष महत्त्वपूर्ण छ। जब जैमिनि जस्ता मीमांसा आचार्य पनि वैश्वानर = ब्रह्म भन्ने व्याख्यासँग सहमत हुनुहुन्छ, तब यो सिद्ध हुन्छ कि वेदको कर्मकाण्डीय र ज्ञानकाण्डीय दुवै पक्षले ब्रह्मलाई नै परम सत्य मान्दछन्। यसले वेदान्तको सर्वसमन्वयकारी स्वरूपलाई प्रकट गर्छ।

सूत्र 1.2.29

संस्कृत: अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः

IAST: *Abhivyakterityāśmarathyaḥ*

नेपाली अर्थ: आश्मरथ्यका अनुसार अभिव्यक्ति (Manifestation) को कारणले।

विस्तृत व्याख्या: आचार्य आश्मरथ्यको मत अनुसार वैश्वानर उपासनामा ब्रह्मको अभिव्यक्ति हुन्छ। यस सूत्रमा आचार्य आश्मरथ्यको एक विशेष दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ। आश्मरथ्यको तर्क यो हो कि वैश्वानर उपासनाले साधकमा ब्रह्मको 'अभिव्यक्ति' (Manifestation) हुन्छ। अर्थात् वैश्वानर उपासना गर्दा साधकको भित्र रहेको ब्रह्म-चेतना प्रकट हुन थाल्छ। यो दृष्टिकोणले उपासनाको उद्देश्यलाई स्पष्ट पार्छ— उपासना ब्रह्मलाई 'प्राप्त' गर्न होइन (किनभने ब्रह्म सधैँ विद्यमान छ), बरु उपासना ब्रह्मलाई 'प्रकट' गर्न हो। जसरी सूर्य सधैँ आकाशमा छ तर बादलले ढाकेको हुन्छ, उपासनाले त्यो बादल हटाउँछ र सूर्य (ब्रह्म) प्रकट हुन्छ। वैश्वानर उपासनाले साधकको अज्ञान र आवरणलाई हटाएर उसको भित्र रहेको ब्रह्म-चेतनालाई अभिव्यक्त गर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अभिव्यक्तेः (Abhivyakteḥ): अभिव्यक्ति वा प्रकटीकरणको कारणले।

इति (Iti): यसरी (यो आश्मरथ्यको मत हो भनी जनाउन)।

आश्मरथ्यः (Āśmarathyaḥ): आचार्य आश्मरथ्य (यो उहाँको मत हो)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'Immanence vs. Transcendence' (अन्तर्निहितता बनाम अतिक्रमणता) को प्रश्नको उत्तर दिन्छ। ब्रह्म बाहिरबाट आउँदैन, यो भित्रैबाट प्रकट हुन्छ। उपासना एउटा 'Uncovering Process' (आवरण हटाउने प्रक्रिया) हो। जसरी मूर्तिकारले ढुङ्गाबाट मूर्ति 'बनाउँदैन', बरु ढुङ्गाभित्र लुकेको मूर्तिलाई 'प्रकट' गर्छ, त्यसैगरी उपासनाले साधकभित्र लुकेको ब्रह्मलाई प्रकट गर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान र 'Emergence Theory' (Physics and Emergence): आधुनिक विज्ञानमा 'Emergence' को सिद्धान्त भन्छ कि जटिल प्रणालीहरूमा नयाँ गुणहरू 'प्रकट' हुन्छन् जुन व्यक्तिगत अंशहरूमा हुँदैनन्। जसरी पानीको अणुहरूमा 'तरलता' (Liquidity) हुँदैन तर तिनीहरू मिलेर 'तरलता' प्रकट हुन्छ, त्यसैगरी 'अभिव्यक्तेः' ले भन्छ कि ब्रह्म-चेतना साधनाको प्रक्रियामा 'Emerge' हुन्छ। यो 'Quantum Coherence' को अवधारणासँग पनि मिल्दोजुल्दो छ, जहाँ कणहरूको सामूहिक अवस्थाले नयाँ गुण प्रकट गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Self-Actualization and Unfolding): मनोवैज्ञानिक दृष्टिले, आब्राहम मास्लोको 'Self-Actualization' को अवधारणा 'अभिव्यक्तेः' सँग मिल्दोजुल्दो छ। मास्लोले भन्नुभएको छ कि मानिसको सर्वोच्च क्षमता (Potential) पहिलेदेखि नै उसभित्र छ, तर उसले त्यसलाई 'Actualize' गर्नु पर्छ। वैश्वानर उपासना यही 'Actualization Process' हो। जब साधकले ब्रह्मलाई आफूभित्र खोज्छ, तब उसको सुप्त आध्यात्मिक क्षमताहरू जागृत हुन्छन् र ऊ आफ्नो पूर्ण स्वरूपमा 'Manifest' हुन्छ।

ब्रह्मसूत्रको सूत्र १.२.२९ मा आचार्य आश्मरथ्यको 'अभिव्यक्ति' को सिद्धान्त वेदान्तको एउटा गहिरो रहस्यलाई उजागर गर्छ। यो सिद्धान्तलाई तीन स्तरमा बुझ्न सकिन्छ।

१. अभिव्यक्तिको स्वरूप: 'अभिव्यक्ति' शब्दको अर्थ 'पूर्ण रूपमा प्रकट हुनु' हो। यहाँ यसको अर्थ यो हो कि वैश्वानर उपासनाले साधकमा ब्रह्मको पूर्ण प्रकटीकरण हुन्छ। यो 'नयाँ ब्रह्म प्राप्त गर्नु' होइन, बरु 'सधैँ विद्यमान ब्रह्मको अनुभव गर्नु' हो। जसरी दर्पणलाई सफा गर्दा नयाँ प्रतिबिम्ब आउँदैन, बरु पहिलेदेखि नै रहेको प्रतिबिम्ब स्पष्ट हुन्छ।

२. उपासनाको भूमिका: आश्मरथ्यको मतमा उपासना एउटा 'Catalyst' (उत्प्रेरक) को भूमिका खेल्छ। जसरी उत्प्रेरकले रासायनिक प्रतिक्रियालाई तीव्र बनाउँछ तर आफू परिवर्तन हुँदैन, त्यसैगरी उपासनाले ब्रह्म-अभिव्यक्तिलाई तीव्र बनाउँछ। उपासना ब्रह्मलाई 'बनाउँदैन', बरु साधकको अज्ञानरूपी आवरणलाई हटाउँछ।

३. निम्बार्क दर्शनमा अभिव्यक्ति: निम्बार्काचार्यको द्वैताद्वैत दर्शनमा जीव र ब्रह्मको सम्बन्ध 'भेदाभेद' (भिन्न पनि र अभिन्न पनि) को छ। यस दृष्टिले 'अभिव्यक्ति' को अर्थ हो— जीवको भित्र रहेको ब्रह्मांश (Brahmic Aspect) को प्रकटीकरण। जब जीवले आफ्नो ब्रह्मांशलाई पहिचान्छ, तब उसमा ब्रह्मको अभिव्यक्ति हुन्छ। यो पूर्ण ऐक्य (Advaita) होइन, बरु प्रेममय मिलन (Loving Union) हो।

सूत्र 1.2.30

संस्कृत: अनुस्मृतेर्बादरिः

IAST: *Anusmṛterbādariḥ*

नेपाली अर्थ: बादरिका अनुसार अनुस्मृति (Meditation/Remembrance) को कारणले।

विस्तृत व्याख्या: आचार्य बादरिको मत अनुसार वैश्वानर उपासनामा ब्रह्मको अनुस्मरण (ध्यान) गरिन्छ। यस सूत्रमा आचार्य बादरिको एक विशेष दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ। बादरि ब्रह्मसूत्रका रचयिता बादरायण (व्यास) भन्दा भिन्न आचार्य हुन् जसको मतलाई यहाँ उद्धृत गरिएको छ। बादरिको तर्क यो हो कि वैश्वानर उपासनाको मूल प्रक्रिया 'अनुस्मृति' (Continuous Remembrance) हो। 'अनुस्मृति' भनेको एकपटक मात्र स्मरण गर्नु होइन, बरु निरन्तर, अनुक्रमिक रूपमा ब्रह्मको स्मरण गर्नु हो। जसरी एउटा धागोले मोतीहरूलाई एकसाथ बाँध्छ, त्यसैगरी 'अनुस्मृति' ले साधकको चेतनालाई निरन्तर ब्रह्मसँग जोडिराख्छ। वैश्वानर उपासनामा साधकले आफ्नो शरीरका विभिन्न अङ्गहरूलाई ब्रह्माण्डका विभिन्न अङ्गहरूसँग जोडेर निरन्तर ध्यान गर्छ, यही 'अनुस्मृति' हो।

शाब्दिक अर्थ:

अनुस्मृतेः (Anusmṛteḥ): अनुस्मृति (निरन्तर स्मरण वा ध्यान) को कारणले।

बादरिः (Bādariḥ): आचार्य बादरि (यो उहाँको मत हो)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'Continuity of Practice' (साधनाको निरन्तरता) को महत्त्व बताउँछ। एकपटकको अनुभव पर्याप्त छैन; ब्रह्म-चेतनालाई जीवनको प्रत्येक क्षणमा 'अनुस्मरण' गर्नु पर्छ। जसरी एउटा दीपकलाई जलाइराख्न निरन्तर तेल चाहिन्छ, त्यसैगरी

आत्म-ज्ञानलाई जीवन्त राख्न निरन्तर 'अनुस्मृति' चाहिन्छ। यो 'Mindfulness' को वैदिक रूप हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान र 'Neural Plasticity' (Neuroscience and Habit Formation): आधुनिक तंत्रिका विज्ञान (Neuroscience) ले देखाएको छ कि मस्तिष्कमा 'Neural Pathways' (तंत्रिका मार्गहरू) निरन्तर अभ्यासले बलिया हुन्छन्। 'Neurons that fire together, wire together' भन्ने सिद्धान्तले देखाउँछ कि जुन विचार वा अनुभवलाई हामी बारम्बार दोहोर्याउँछौँ, त्यो हाम्रो मस्तिष्कको संरचनामा स्थायी रूपमा अङ्कित हुन्छ। 'अनुस्मृतेः' लाई वैज्ञानिक दृष्टिले 'Neurological Reprogramming' भन्न सकिन्छ। निरन्तर ब्रह्म-स्मरणले मस्तिष्कमा नयाँ 'Neural Pathways' बन्छन् जसले साधकको चेतनालाई स्वाभाविक रूपमा ब्रह्मतर्फ उन्मुख गराउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Mindfulness and Sustained Attention): मनोवैज्ञानिक दृष्टिले, 'Mindfulness' (सजगता) को अभ्यास 'अनुस्मृति' सँग अत्यन्त मिल्दोजुल्दो छ। आधुनिक मनोविज्ञानले देखाएको छ कि निरन्तर सजगताको अभ्यासले 'Default Mode Network' (DMN) लाई शान्त गर्छ, जुन मनको 'Wandering' (भटकाव) को लागि जिम्मेवार छ। जब साधकले निरन्तर ब्रह्म-स्मरण (अनुस्मृति) गर्छ, तब उसको मन बाह्य विषयहरूमा भटक्न छोड्छ र एकाग्र हुन्छ। यो 'Sustained Attention' को उच्चतम रूप हो।

ब्रह्मसूत्रको सूत्र १.२.३० मा आचार्य बादरिको 'अनुस्मृति' को सिद्धान्त वेदान्तको साधना-मार्गको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्षलाई उजागर गर्छ। यो सिद्धान्तलाई तीन स्तरमा बुझ्न सकिन्छ।

१. अनुस्मृतिको स्वरूप: 'अनुस्मृति' शब्दमा 'अनु' उपसर्ग छ जसको अर्थ 'पछि-पछि' वा 'निरन्तर' हो। यसको अर्थ यो हो कि ब्रह्म-स्मरण एकपटकको घटना होइन, बरु यो एउटा निरन्तर प्रवाह हो। जसरी नदी निरन्तर बग्छ र समुद्रतर्फ जान्छ, त्यसैगरी साधकको चेतना निरन्तर ब्रह्मतर्फ प्रवाहित हुनु पर्छ।

२. वैश्वानर उपासनामा अनुस्मृतिको प्रयोग: छान्दोग्य उपनिषद्को वैश्वानर उपासनामा साधकले आफ्नो शिरलाई 'द्युलोक' (आकाश), आँखालाई 'सूर्य', प्राणलाई 'वायु', शरीरलाई 'पृथ्वी' आदिसँग जोडेर ध्यान गर्छ। यो 'अनुस्मृति' को एउटा व्यावहारिक रूप हो जहाँ साधकले आफ्नो शरीरको प्रत्येक अङ्गमा ब्रह्माण्डको विस्तार देख्छ र यसरी निरन्तर ब्रह्मको स्मरण गर्छ।

३. निम्बार्क दर्शनमा अनुस्मृतिको महत्त्व: निम्बार्काचार्यको परम्परामा भक्ति र स्मरणलाई विशेष महत्त्व दिइन्छ। 'अनुस्मृति' भनेको भक्तिको एउटा रूप हो जहाँ साधकले भगवानको निरन्तर स्मरण गर्छ। यो 'नवधा भक्ति' मध्येको 'स्मरण' भक्तिसँग मिल्दोजुल्दो छ। निम्बार्क परम्परामा भगवान् श्रीकृष्णको निरन्तर स्मरण नै मुक्तिको प्रमुख साधन मानिन्छ।

सूत्र 1.2.31

संस्कृत: सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति

IAST: *Sampatteriti Jaiministathā hi darśayati*

नेपाली अर्थ: जैमिनिका अनुसार सम्पत्ति (Attribution/Identification) को कारणले, किनभने श्रुति त्यसरी नै देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: आचार्य जैमिनिको मत अनुसार वैश्वानर उपासनामा ब्रह्मका गुणहरू अग्निमा आरोपित गरिन्छन्। यस सूत्रमा आचार्य जैमिनिको एक अर्को महत्त्वपूर्ण मत प्रस्तुत गरिएको छ। 'सम्पत्ति' भन्नाले यहाँ 'Identification' वा 'Attribution' को अर्थ लिइन्छ— अर्थात् एउटा वस्तुमा अर्को वस्तुका गुणहरू आरोपित गर्नु। जैमिनिको तर्क यो हो कि वैश्वानर उपासनामा साधकले भौतिक अग्निमा ब्रह्मका गुणहरू (जस्तै सर्वव्यापकता, सर्वज्ञता) आरोपित गरेर उपासना गर्छ। यो 'प्रतीकात्मक उपासना' (Symbolic Worship) को एउटा रूप हो। 'तथा हि दर्शयति' (किनभने श्रुति त्यसरी नै देखाउँछ) भन्ने वाक्यांशले यो मतलाई श्रुतिको प्रमाणद्वारा पुष्टि गर्छ। छान्दोग्य उपनिषद्मा वैश्वानरका अङ्गहरूलाई ब्रह्माण्डका अङ्गहरूसँग जोड्नु नै यो 'सम्पत्ति' को उदाहरण हो।

शाब्दिक अर्थ:

सम्पत्तेः (Sampatterḥ): सम्पत्ति (Identification/Attribution) को कारणले।

इति (Iti): यसरी (यो जैमिनिको मत हो भनी जनाउन)।

जैमिनिः (Jaiminiḥ): आचार्य जैमिनि।

तथा (Tathā): त्यसरी नै।

हि (Hi): किनभने।

दर्शयति (Darśayati): देखाउँछ (श्रुतिले)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'Upasana as a Bridge' (उपासना एउटा सेतुको रूपमा) को अवधारणा प्रस्तुत गर्छ। साधकले भौतिक वस्तु (अग्नि) मा ब्रह्मका गुणहरू आरोपित

गरेर उपासना गर्छ। यो एउटा 'Pedagogical Tool' हो— जसरी बालकलाई पहिले अक्षरहरू चिनाउन चित्र प्रयोग गरिन्छ, त्यसैगरी साधकलाई पहिले दृश्य वस्तुमा ब्रह्मका गुणहरू देखाएर अदृश्य ब्रह्मतर्फ लैजाइन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान र 'Analogical Reasoning' (Scientific Analogy): विज्ञानमा 'Analogical Reasoning' (सादृश्य तर्क) एउटा महत्त्वपूर्ण उपकरण हो। वैज्ञानिकहरूले जटिल अवधारणाहरूलाई सरल उदाहरणहरूद्वारा बुझाउँछन्। जसरी 'Atom' लाई 'Solar System' सँग तुलना गरिन्छ, त्यसैगरी 'सम्पत्ति' ले अग्निमा ब्रह्मका गुणहरू आरोपित गरेर साधकलाई ब्रह्मको स्वरूप बुझाउँछ। यो 'Conceptual Scaffolding' को एउटा रूप हो जहाँ परिचित (अग्नि) बाट अपरिचित (ब्रह्म) तर्फ जाइन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Symbolic Thinking and Transformation): मनोवैज्ञानिक दृष्टिले, 'Symbolic Thinking' मानिसको एउटा विशेष क्षमता हो जसले उसलाई अमूर्त अवधारणाहरूलाई मूर्त प्रतीकहरूद्वारा बुझ्न सक्षम बनाउँछ। 'सम्पत्ति' को उपासनाले यही क्षमताको सदुपयोग गर्छ। जब साधकले अग्निमा ब्रह्मका गुणहरू देख्छ, तब उसको मनमा एउटा 'Transformative Experience' हुन्छ। यो 'Transference' को एउटा सकारात्मक रूप हो जहाँ साधकको भावनात्मक ऊर्जा भौतिक वस्तुबाट परमात्मातर्फ स्थानान्तरित हुन्छ।

ब्रह्मसूत्रको सूत्र १.२.३१ मा जैमिनिको 'सम्पत्ति' को सिद्धान्त वेदान्तको उपासना-पद्धतिको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्षलाई उजागर गर्छ। यो सिद्धान्तलाई तीन स्तरमा बुझ्न सकिन्छ।

१. सम्पत्तिको स्वरूप: 'सम्पत्ति' शब्दको अर्थ 'एकीकरण' वा 'समीकरण' हो। यहाँ यसको अर्थ यो हो कि साधकले वैश्वानर (अग्नि) लाई ब्रह्मसँग 'समीकृत' गर्छ। यो पूर्ण तादात्म्य (Complete Identity) होइन, बरु उपासनाको उद्देश्यले गरिएको 'Functional Identification' हो। जसरी एउटा अभिनेताले मञ्चमा राजाको भूमिका गर्दा 'राजा' बन्दैन तर राजाको गुणहरू आफूमा आरोपित गर्छ, त्यसैगरी साधकले अग्निमा ब्रह्मका गुणहरू आरोपित गरेर उपासना गर्छ।

२. श्रुतिको प्रमाण: 'तथा हि दर्शयति' (श्रुति त्यसरी नै देखाउँछ) भन्ने वाक्यांशले यो मतलाई श्रुतिको प्रत्यक्ष प्रमाणद्वारा पुष्टि गर्छ। छान्दोग्य उपनिषद्मा वैश्वानरका अङ्गहरूलाई ब्रह्माण्डका अङ्गहरूसँग जोड्नु नै यो 'सम्पत्ति' को उदाहरण हो। श्रुतिले आफैँ यो पद्धति सिकाउँछ, अतः यो मनमानी व्याख्या होइन।

३. निम्बार्क दर्शनमा सम्पत्तिको महत्त्व: निम्बार्काचार्यको दर्शनमा 'सम्पत्ति' को उपासना विशेष महत्त्वपूर्ण छ। जब साधकले भगवान् श्रीकृष्णमा सर्वव्यापी ब्रह्मका गुणहरू देख्छ, तब उसको भक्ति गहिरी हुन्छ। यो 'Saguna Brahman' (सगुण ब्रह्म) को उपासनाको आधार हो। निम्बार्क परम्परामा श्रीकृष्णलाई परब्रह्मको सगुण स्वरूप मानिन्छ, र उहाँमा ब्रह्मका सबै गुणहरूको 'सम्पत्ति' (Identification) गरेर उपासना गरिन्छ।

सूत्र 1.2.32

संस्कृत: आमनन्ति चैनमस्मिन्

IAST: *Āmananti cainamasmin*

नेपाली अर्थ: र श्रुतिले यसमा (ब्रह्ममा) नै उपासना सिकाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: जाबाल उपनिषद् आदिले वैश्वानर उपासनामा ब्रह्म नै मुख्य विषय हो भनी सिकाउँछन्। यो सूत्र वैश्वानर अधिकरणको समापन सूत्र हो। यसले सम्पूर्ण अधिकरणको निष्कर्षलाई एकै वाक्यमा प्रस्तुत गर्छ। 'आमनन्ति' (श्रुतिहरूले सिकाउँछन्) र 'अस्मिन्' (यसमा, अर्थात् ब्रह्ममा) भन्ने शब्दहरूले स्पष्ट पार्छन् कि वैश्वानर उपासनाको अन्तिम लक्ष्य ब्रह्म नै हो। 'च' (र) भन्ने शब्दले अघिल्ला सबै तर्कहरूलाई यहाँ जोड्छ। जैमिनिको 'अविरोध', आश्मरथ्यको 'अभिव्यक्ति', बादरिको 'अनुस्मृति', र जैमिनिकै 'सम्पत्ति'— यी सबै मतहरूको निष्कर्ष एउटै हो: वैश्वानर उपासना ब्रह्ममा नै केन्द्रित छ। जाबाल उपनिषद्, शाण्डिल्य उपनिषद् आदि विभिन्न उपनिषद्हरूले पनि यही कुरा सिकाउँछन्। यसरी यो सूत्रले वैश्वानर = ब्रह्म भन्ने सिद्धान्तलाई बहु-श्रुति-प्रमाणद्वारा अन्तिम रूपमा स्थापित गर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

आमनन्ति (Āmananti): सिकाउँछन् वा उपदेश गर्छन् (श्रुतिहरूले)।

च (Ca): र (अघिल्ला तर्कहरूलाई जोड्दै)।

एनम् (Enam): यसलाई (वैश्वानरलाई)।

अस्मिन् (Asmin): यसमा (ब्रह्ममा)।

चुरो अर्थ (Essence): यो अन्तिम सूत्रले 'Convergence of Evidence' (प्रमाणहरूको अभिसरण) को सिद्धान्त प्रस्तुत गर्छ। विभिन्न आचार्यहरूका विभिन्न दृष्टिकोणहरू (अविरोध, अभिव्यक्ति, अनुस्मृति, सम्पत्ति) र विभिन्न श्रुतिहरूका वचनहरू— सबै एउटै निष्कर्षमा पुग्छन्: वैश्वानर ब्रह्म हो। यो 'Consilience' (विभिन्न स्रोतहरूबाट एउटै निष्कर्षमा पुग्नु) को उत्कृष्ट उदाहरण हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान र 'Consilience of Evidence' (Scientific Convergence): आधुनिक विज्ञानमा कुनै सिद्धान्त तब सबैभन्दा बलियो मानिन्छ जब विभिन्न स्वतन्त्र स्रोतहरूबाट प्राप्त प्रमाणहरू एउटै निष्कर्षमा पुग्छन्। जसरी 'Evolution' को सिद्धान्तलाई जीवाश्म विज्ञान (Paleontology), आनुवंशिकी (Genetics), र तुलनात्मक शरीर विज्ञान (Comparative Anatomy) तीनै तर्फबाट समर्थन मिल्छ, त्यसैगरी 'वैश्वानर = ब्रह्म' भन्ने सिद्धान्तलाई जैमिनि, आश्मरथ्य, बादरि र विभिन्न श्रुतिहरू तर्फबाट समर्थन मिल्छ। यो 'Convergent Evidence' ले यस सिद्धान्तलाई अकाट्य बनाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Closure and Integration): मनोवैज्ञानिक दृष्टिले, 'Closure' (समापन) एउटा महत्त्वपूर्ण मानसिक आवश्यकता हो। जब कुनै जटिल विषयको अन्तमा एउटा स्पष्ट, सुसंगत निष्कर्षमा पुगिन्छ, तब मनमा एउटा गहिरो सन्तुष्टि र शान्ति आउँछ। यो सूत्रले वैश्वानर अधिकरणको 'Psychological Closure' प्रदान गर्छ। साधकको मनमा रहेका सबै शङ्काहरू— वैश्वानर के हो? कसरी उपासना गर्ने? उपासनाको फल के हो?— यी सबैको उत्तर यस सूत्रले दिन्छ र साधकको मनलाई एउटा स्थिर, शान्त अवस्थामा स्थापित गर्छ।

ब्रह्मसूत्रको सूत्र १.२.३२ वैश्वानर अधिकरणको अन्तिम सूत्र हो र यसले सम्पूर्ण अध्याय १, पाद २ को निष्कर्षलाई प्रस्तुत गर्छ। यो सूत्रलाई तीन स्तरमा बुझ्न सकिन्छ।

१. 'आमनन्ति' को महत्त्व: 'आमनन्ति' शब्दको अर्थ 'श्रुतिहरूले सिकाउँछन्' हो। यहाँ बहुवचनको प्रयोग महत्त्वपूर्ण छ— एउटा मात्र श्रुति होइन, बरु अनेक श्रुतिहरूले वैश्वानर उपासनामा ब्रह्मलाई नै मुख्य विषय मानेका छन्। यो 'Scriptural Consensus' (शास्त्रीय सहमति) को प्रमाण हो।

२. 'अस्मिन्' को दार्शनिक महत्त्व: 'अस्मिन्' (यसमा) भन्ने शब्दले 'ब्रह्ममा' भन्ने अर्थ दिन्छ। यसको अर्थ यो हो कि वैश्वानर उपासना अन्ततः ब्रह्ममा नै समाप्त हुन्छ। जसरी सबै नदीहरू अन्ततः समुद्रमा मिल्छन्, त्यसैगरी सबै उपासना-पद्धतिहरू अन्ततः ब्रह्म-साक्षात्कारमा नै पुग्छन्।

३. अध्याय १, पाद २ को समग्र निष्कर्ष: यस पादमा विभिन्न उपनिषद्वाक्यहरूको विश्लेषण गरेर यो सिद्ध गरिएको छ कि विभिन्न सन्दर्भहरूमा प्रयोग भएका विभिन्न शब्दहरू (वैश्वानर, अन्तर्यामी, आकाश, प्राण, ज्योति आदि) सबैले परब्रह्मलाई नै जनाउँछन्। यो 'Hermeneutic Unity' (व्याख्याको एकता) वेदान्तको मूल सिद्धान्त हो— सम्पूर्ण वेद एउटै ब्रह्मको महिमा गाउँछ। निम्बार्काचार्यको द्वैताद्वैत दर्शनमा यो विशेष महत्त्वपूर्ण छ किनभने यसले देखाउँछ कि ब्रह्म सर्वत्र व्याप्त छ— अग्निमा, आकाशमा, प्राणमा, र सम्पूर्ण सृष्टिमा— र यही सर्वव्यापकता नै द्वैताद्वैत (भेद र अभेद दुवैको सहअस्तित्व) को आधार हो।

॥ इति अध्याय १ पाद २ समाप्तः ॥

पाद ३: तृतीय पाद (Section 3)

यस पादमा थप उपनिषद्वाक्यहरूको विश्लेषण गरी ब्रह्मको सर्वव्यापकता प्रमाणित गरिन्छ।

सूत्र 1.3.1

संस्कृत: द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्

IAST: *Dyubhvādyāyatanaṃ svaśabdāt*

नेपाली अर्थ: द्यु (Heaven), भू (Earth) आदिको आयतन (Abode) ब्रह्म हो, किनभने स्वशब्द प्रयोग भएको छ।

विस्तृत व्याख्या: मुण्डक उपनिषद् (२.२.५) मा भनिएको छ कि जसमा द्यौ, पृथ्वी र अन्तरिक्ष ओतप्रोत छन् - यो ब्रह्म हो किनभने 'ब्रह्म' शब्द नै प्रयोग भएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

द्युभ्वाद्यायतनं (Dyubhvādyāyatanaṃ): द्यु (स्वर्ग), भू (पृथ्वी) आदि सबैको आश्रय वा आधार।

स्वशब्दात् (svaśabdāt): आफ्नै शब्दले, अर्थात् शास्त्रमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मलाई स्वर्ग (द्यु) र पृथ्वी (भू) लगायत सम्पूर्ण लोकहरूको परम आश्रय (ultimate abode) को रूपमा स्थापित गर्दछ। शास्त्रहरूमा स्पष्ट रूपमा 'ब्रह्म' शब्दको प्रयोग (explicit use of 'Brahman' term) गरिएकाले, यसले ब्रह्म नै

सर्वोच्च सत्ता र सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको आधार (substratum of the entire cosmos) हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानले ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र संरचनाबारे अध्ययन गर्छ। यो सूत्रले ब्रह्माण्डको आधारभूत तत्व (fundamental substratum) को रूपमा ब्रह्मलाई प्रस्तुत गर्छ, जुन भौतिक विज्ञानले खोजिरहेको एक एकीकृत सिद्धान्त (unified theory) सँग तुलना गर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको आधार): मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) को स्रोत र प्रकृतिबारे विभिन्न धारणाहरू छन्। यो सूत्रले ब्रह्मलाई सबै अस्तित्वको आधार (ground of all existence) मानेझैं, चेतनाको गहिरोतम स्तर (deepest level of consciousness) वा चेतनाको मूल स्रोतको रूपमा ब्रह्मलाई बुझ्न सकिन्छ, जसले व्यक्तिगत चेतनालाई धारण गर्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो पहिलो सूत्र (१.३.१) ले मुण्डक उपनिषद् (२.२.५) मा वर्णित 'द्युभ्वाद्यायतनं' लाई ब्रह्मसँग जोडेर यसको सर्वव्यापकता र सर्वोच्चतालाई पुष्टि गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई सम्पूर्ण सृष्टि, स्थिति र लयको मूल कारण तथा आश्रयका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसको पहिचान शास्त्रका आफ्नै शब्दहरू (स्वशब्दात्) बाट हुन्छ।

१. **शाब्दिक प्रमाणको महत्त्व (Significance of Scriptural Evidence):** आचार्य शङ्करका अनुसार, ब्रह्मको ज्ञान केवल प्रत्यक्ष वा अनुमानबाट सम्भव छैन, किनकि ब्रह्म इन्द्रियगोचर छैन। त्यसैले, ब्रह्मको स्वरूप र कार्यलाई बुझ्नका लागि वेद र उपनिषद्का शब्दहरू नै एक मात्र प्रमाण हुन्। 'स्वशब्दात्' भन्नाले शास्त्रमा स्पष्ट रूपमा ब्रह्म शब्दको प्रयोग भएकोले यसलाई ब्रह्म नै मान्नुपर्छ भन्ने बुझिन्छ।

२. **सर्व-आश्रयत्वको अवधारणा (Concept of Universal Abode):** यो सूत्रले ब्रह्मलाई द्यु (स्वर्ग), भू (पृथ्वी) र अन्तरिक्ष लगायत सम्पूर्ण लोकहरूको आश्रय (abode) वा आधार (support) को रूपमा वर्णन गर्दछ। यसको अर्थ ब्रह्म नै त्यो परम सत्ता हो जसमा सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड समाहित छ र जसबाट यो उत्पन्न हुन्छ। रामानुजाचार्यले यसलाई ब्रह्मको सर्व-नियन्त्रकत्व र सर्व-धारकत्वको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्मले सबैलाई धारण र नियन्त्रण गर्दछ।

३. अद्वैत र विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोण (Advaita and Vishishtadvaita Perspectives): अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र सम्पूर्ण जगत् ब्रह्ममा नै आधारित छ। द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपको अभिव्यक्ति हो, जहाँ सबै भेदहरू ब्रह्ममा विलीन हुन्छन्। विशिष्टाद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म सगुण र सविशेष हो, र सम्पूर्ण जगत् ब्रह्मको शरीर हो। द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मको विराट् स्वरूपको द्योतक हो, जहाँ ब्रह्मले आफ्नो शक्तिले सम्पूर्ण जगत्लाई धारण गर्दछ।

सूत्र 1.3.2

संस्कृत: मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्

IAST: *Muktopasṛpyavyapadeśāt*

नेपाली अर्थ: मुक्त आत्माहरूले उपसर्पण (Approach) गर्ने व्यपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा भनिएको छ कि मुक्त आत्माहरू ब्रह्मलाई प्राप्त गर्छन्। मुक्तिको लक्ष्य ब्रह्म मात्र हो।

शाब्दिक अर्थ:

मुक्त (Mukta): स्वतन्त्र, बन्धनरहित, मोक्ष प्राप्त गरेको आत्मा।

उपसर्प्य (Upasṛpya): नजिक जाने योग्य, प्राप्त गर्न योग्य, पुग्न सकिने।

व्यपदेशात् (Vyapadeśāt): कथनका कारणले, उपदेशका कारणले, घोषणाका कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्म नै मुक्त आत्माहरूको अन्तिम गन्तव्य हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। श्रुतिहरूमा मुक्त जीवहरूले ब्रह्मलाई प्राप्त गर्छन् भनी स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएकाले, ब्रह्म नै सबैभन्दा उच्च र प्राप्त गर्न योग्य सत्ता हो भन्ने सिद्ध हुन्छ। [This sutra emphasizes that Brahman is the ultimate destination for liberated souls. Since the scriptures clearly state that liberated beings attain Brahman, it is established that Brahman is the supreme and attainable reality.]

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - ब्रह्माण्ड विज्ञान): ब्रह्माण्डको अन्तिम सत्य वा मूल कारणको खोजी भौतिक विज्ञानमा पनि हुन्छ, जसरी ब्रह्मसूत्रले मुक्तिको अन्तिम लक्ष्य ब्रह्मलाई मान्छ। [The search for the ultimate truth or the fundamental cause of the universe also exists in physics, just as the Brahmasutras consider Brahman as the ultimate goal of liberation.]

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-साक्षात्कार): मुक्तिको अवधारणालाई मनोविज्ञानमा आत्म-साक्षात्कार वा पूर्णताको खोजीसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूप र क्षमतालाई पूर्ण रूपमा बुझ्छ। [The concept of liberation can be linked in psychology to self-actualization or the search for completeness, where an individual fully understands their true nature and potential.]

विस्तृत दार्शनिक विश्लेषण:

यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वोच्चता र मुक्त आत्माहरूको लागि अन्तिम गन्तव्यको रूपमा यसको भूमिकालाई स्पष्ट पार्दछ। वैदिक ग्रन्थहरूमा मुक्त जीवहरूले ब्रह्मलाई प्राप्त गर्ने कुराको बारम्बार उल्लेखले ब्रह्म नै परम सत्य र सबै आध्यात्मिक प्रयासहरूको चरम लक्ष्य हो भन्ने कुरालाई स्थापित गर्दछ।

१. ब्रह्मको सर्वोच्चता: यो सूत्रले ब्रह्मलाई मुक्तिको अन्तिम लक्ष्यको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले गर्दा ब्रह्म नै सर्वोच्च सत्ता हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र अन्य सबै मिथ्या हुन्। मुक्त आत्माहरूले यसै ब्रह्ममा लीन भएर आफ्नो वास्तविक स्वरूप प्राप्त गर्छन्।

२. श्रुतिको प्रमाण: 'व्यपदेशात्' शब्दले श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) को प्रमाणलाई संकेत गर्दछ। उपनिषदहरूमा मुक्त जीवहरूले ब्रह्मलाई प्राप्त गर्ने कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ, जसले यस सूत्रको दाबीलाई पुष्टि गर्दछ। रामानुजाचार्यका अनुसार, मुक्त आत्माहरूले ब्रह्मको सगुण स्वरूपको अनुभव गर्छन् र उहाँसँग नित्य सम्बन्धमा रहन्छन्।

३. मोक्षको स्वरूप: यो सूत्रले मोक्षको स्वरूपलाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा व्याख्या गर्दछ। मोक्ष भनेको ब्रह्मको प्राप्ति हो, जहाँ आत्माले सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति पाएर परम आनन्द र ज्ञानको अनुभव गर्दछ। यो अवस्था आत्माको वास्तविक, शुद्ध स्वरूपको पुन: प्राप्ति हो।

सूत्र 1.3.3

संस्कृत: नानुमानमतच्छब्दात्

IAST: *Nānumānamatacchabdāt*

नेपाली अर्थ: अनुमान-आधारित प्रधान होइन, किनभने त्यस्तो शब्द छैन।

विस्तृत व्याख्या: यहाँ वर्णित तत्त्व साङ्ख्यको प्रधान होइन किनभने श्रुतिमा 'प्रधान' शब्द प्रयोग भएको छैन। श्रुतिले चेतन ब्रह्म नै जनाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन।

अनुमानम् (anumānam): अनुमान, अनुमान-आधारित।

अतच्छब्दात् (atacchabdāt): त्यो शब्द नभएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले साङ्ख्य दर्शनको प्रधान (प्रकृति) लाई जगत्को कारण मान्ने अवधारणालाई खण्डन गर्दछ, किनकि वेदमा यसको स्पष्ट उल्लेख छैन। यसको चुरो अर्थ के हो भने, परम सत्यको विषयमा केवल अनुमानभन्दा वैदिक प्रमाण (शब्द प्रमाण) को श्रेष्ठता हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिका विभिन्न माध्यमहरू (प्रमाण) को सीमा र प्राथमिकतामाथि प्रकाश पार्छ। विज्ञानमा पनि, अवलोकन र प्रयोग (प्रत्यक्ष प्रमाण) को महत्त्व भए पनि, केही अवधारणा (जस्तै, डार्क म्याटर) लाई अप्रत्यक्ष अनुमान (अनुमान प्रमाण) वा सैद्धान्तिक ढाँचा (शब्द प्रमाण) मार्फत मात्र बुझ्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह): मानव मनको प्रवृत्ति हुन्छ कि उसले आफूले जानेका वा अनुमान गरेका कुराहरूलाई अज्ञातमा थोपर्छ। यो सूत्रले त्यस्तो संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह (cognitive bias) बाट बच्न र परम सत्यको लागि विश्वसनीय स्रोत (शब्द प्रमाण) मा निर्भर रहनुपर्ने आवश्यकतालाई औंल्याउँछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको एक महत्त्वपूर्ण भाग हो जसले वैदिक ज्ञानको सर्वोच्चता र अनुमान (inference) को सीमालाई स्थापित गर्दछ। यसले साङ्ख्य दर्शनको प्रधान (प्रकृति) सम्बन्धी अवधारणालाई खण्डन गर्दै, श्रुति (वेद) मा स्पष्ट रूपमा उल्लेख नभएको कुनै पनि तत्त्वलाई परम कारण मान्न नसकिने तर्क प्रस्तुत गर्दछ।

१. **शब्द प्रमाणको सर्वोच्चता**: ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मको ज्ञानका लागि श्रुति (वेद) लाई नै मुख्य प्रमाण मान्दछ। यो सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि यदि कुनै तत्त्व (जस्तै साङ्ख्यको प्रधान) लाई जगत्को कारण मान्ने हो भने, त्यसको स्पष्ट उल्लेख वेदमा हुनुपर्छ। अनुमान (inference) मात्र पर्याप्त हुँदैन, किनकि अनुमान त्रुटिपूर्ण हुन सक्छ र विभिन्न व्यक्तिहरूका लागि फरक-फरक निष्कर्षमा पुग्न सक्छ।

२. **साङ्ख्य दर्शनको खण्डन**: साङ्ख्य दर्शनले जगत्को मूल कारणको रूपमा अचेतन प्रधान (प्रकृति) लाई स्वीकार गर्दछ। यो सूत्रले यस अवधारणालाई चुनौती दिन्छ, किनकि वेदमा 'प्रधान' शब्दले जगत्को कारणको रूपमा कतै पनि उल्लेख गरेको छैन। आचार्य शङ्करले आफ्नो भाष्यमा यसलाई विस्तारपूर्वक व्याख्या गर्दै, श्रुतिले चेतन ब्रह्मलाई नै जगत्को मूल कारणको रूपमा प्रस्तुत गरेको बताउनुहुन्छ।

३. **ब्रह्मको अद्वितीय स्वरूप**: यो सूत्रले ब्रह्मको अद्वितीय स्वरूपलाई पनि स्थापित गर्दछ। ब्रह्म केवल अनुमान वा तर्कको विषय होइन, बरु यो श्रुतिद्वारा मात्र ज्ञात हुने परम सत्य हो। यसले ब्रह्मको गूढता र मानव बुद्धिले मात्र पूर्ण रूपमा बुझ्न नसकिने विशेषतालाई जोड दिन्छ, जसका लागि ईश्वरीय वाचन (वेद) को आवश्यकता पर्दछ।

सूत्र 1.3.4

संस्कृत: प्राणभृच्च

IAST: *Prāṇabhṛcca*

नेपाली अर्थ: र प्राणधारी (Living Being) पनि होइन।

विस्तृत व्याख्या: यहाँ वर्णित तत्त्व जीवात्मा पनि होइन किनभने जीवात्मामा सर्वव्यापकत्व, सर्वाधारत्व आदि गुणहरू सम्भव छैनन्।

शाब्दिक अर्थ:

प्राणभृत् (Prāṇabhṛt): प्राण धारण गर्ने, जीव, आत्मा।

च (ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले अघिल्लो सूत्रको निरन्तरतामा ब्रह्मलाई प्राण धारण गर्ने जीव (individual soul) भन्दा भिन्न देखाउँछ। ब्रह्म जीव जस्तो सीमित र कर्मफलको भोक्ता नभई सर्वव्यापी, सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् सत्ता हो। यसले ब्रह्मको अद्वितीय स्वरूपलाई स्पष्ट पार्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतनालाई मस्तिष्कको जटिल प्रक्रियाको रूपमा व्याख्या गर्ने प्रयास गर्छ, तर ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले चेतनाको स्रोतलाई भौतिक शरीर वा मस्तिष्कभन्दा परको सत्ता (transcendent reality) मान्छ। यसले चेतनाको भौतिकवादी व्याख्याको सीमालाई औंल्याउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) र व्यक्तिको 'म' (ego) को अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले व्यक्तिको 'म' अर्थात् जीवलाई ब्रह्मबाट भिन्न ठान्दै, वास्तविक आत्म (true self) को खोजी भौतिक र मानसिक सीमाभन्दा बाहिर रहेको संकेत गर्छ।

यो सूत्रले ब्रह्म र जीव (individual soul) बीचको मौलिक भिन्नतालाई स्थापित गर्दै वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पक्षलाई उजागर गर्दछ। यसले ब्रह्मको असीमितता र जीवको सीमिततालाई स्पष्ट पार्दै, जीवको वास्तविक स्वरूपको खोजीमा मार्गदर्शन गर्छ।

१. ब्रह्म र जीवको भिन्नता: ब्रह्मसूत्रको यो भागले स्पष्ट रूपमा ब्रह्मलाई जीवभन्दा भिन्न देखाउँछ। जीव कर्मफलको भोक्ता, सीमित ज्ञान र शक्ति भएको तथा जन्म-मृत्युको चक्रमा फसेको हुन्छ। यसको विपरीत, ब्रह्म सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान, सर्वव्यापी र नित्यमुक्त सत्ता हो। शङ्कराचार्यका अनुसार, जीव अज्ञानका कारण ब्रह्मबाट भिन्न देखिए पनि पारमार्थिक रूपमा ब्रह्म नै हो, तर व्यवहारिक स्तरमा यो भिन्नता स्वीकार गरिन्छ। रामानुजाचार्यले भने ब्रह्म र जीवलाई गुण र गुणी जस्तै अविभाज्य तर भिन्न मान्छन्।

२. जीवको सीमितताको कारण: सूत्रले जीवलाई ब्रह्म नभएको बताउनुको मुख्य कारण जीवमा पाइने सीमितताहरू हुन्। जीवमा दुःख, सुख, राग, द्वेष जस्ता भावहरू हुन्छन् र यो देश, काल तथा वस्तुले सीमित हुन्छ। यदि जीव नै ब्रह्म हुन्थ्यो भने ब्रह्ममा पनि यी सीमितताहरू हुनुपर्थ्यो, जुन ब्रह्मको परिभाषा विपरीत हो। यसैले, ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्न जीवको सीमिततालाई चिन्नु आवश्यक छ।

३. मोक्षको मार्ग: जीव ब्रह्म होइन भन्ने ज्ञानले मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्छ। जब जीवले आफूलाई सीमित शरीर र मनको पहिचानबाट मुक्त गरी ब्रह्मको असीमित स्वरूपसँग एकाकार गर्ने प्रयास गर्छ, तब मात्र वास्तविक मुक्ति सम्भव हुन्छ। यो सूत्रले जीवलाई आफ्नो वास्तविक स्वरूपको खोजी गर्न र ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्न प्रेरित गर्छ, जसबाट सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति मिल्छ।

सूत्र 1.3.5

संस्कृत: भेदव्यपदेशात्

IAST: *Bhedavyapadeśāt*

नेपाली अर्थ: भेदको व्यपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा ब्रह्म र जीवात्माबीच भेद देखाइएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

भेद (bheda): भिन्नता, फरक, विभाजन।

व्यपदेशात् (vyapadeśāt): कथनका कारणले, उल्लेख गरिएकाले, घोषणा गरिएकाले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र १.३.५ ले श्रुतिहरूमा ब्रह्म र जीवात्माबीचको भिन्नता (difference) स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएकाले ब्रह्म नै जगत्को कारण हो भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। यो सूत्रले जीवात्मा र परमात्माको तात्त्विक भेदलाई जोड दिँदै, ब्रह्मको सर्वोच्चता (supremacy) स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कण र तरंगको द्वैतता (duality) जस्तै, ब्रह्म र जीवात्माको भेदलाई पनि तात्त्विक भिन्नताको रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जहाँ प्रत्येकको आफ्नै विशिष्ट गुण र कार्यक्षेत्र हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) को अवधारणाले जीवात्माको व्यक्तिगत अनुभव र ब्रह्मको सार्वभौमिक चेतनाबीचको भिन्नतालाई बुझ्न मद्दत गर्दछ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो सीमित 'म' लाई असीमित 'ब्रह्म' भन्दा फरक देख्छ।

ब्रह्मसूत्र १.३.५, 'भेदव्यपदेशात्' ले वेदान्त दर्शनमा ब्रह्म र जीवात्माको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यो सूत्रले श्रुतिहरूमा ब्रह्म र जीवात्माबीचको भिन्नतालाई जोड दिँदै, ब्रह्मको सर्वोच्चता र जगत्को कारणत्वलाई स्थापित गर्दछ। यसले अद्वैत, विशिष्टाद्वैत र द्वैत जस्ता विभिन्न वेदान्तिक सम्प्रदायहरूमा गहन दार्शनिक बहसको आधार प्रदान गर्दछ।

१. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: आचार्य शङ्कराचार्यका अनुसार, 'भेदव्यपदेशात्' ले व्यवहारिक (empirical) स्तरमा ब्रह्म र जीवात्माबीचको भिन्नतालाई स्वीकार गर्दछ, तर पारमार्थिक (transcendental) स्तरमा यो भिन्नता मिथ्या हो। जीवात्मा वास्तवमा ब्रह्म नै हो, तर अविद्याका कारण भिन्न देखिन्छ। यो सूत्रले जीवात्माको सीमितता र ब्रह्मको असीमिततालाई व्यवहारिक रूपमा छुट्याउँछ।

२. विशिष्टाद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यले 'भेदव्यपदेशात्' लाई ब्रह्म र जीवात्माबीचको वास्तविक तर अविभाज्य सम्बन्धको रूपमा व्याख्या गर्छन्। जीवात्मा ब्रह्मको शरीर (body) वा विशेषण (attribute) हो, जसरी शरीर आत्माबाट भिन्न भए पनि आत्मासँग अविभाज्य हुन्छ। यसरी, भिन्नता हुँदाहुँदै पनि, तिनीहरू एकअर्काबाट अलग हुन सक्दैनन्।

३. द्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: मध्वाचार्यका अनुसार, 'भेदव्यपदेशात्' ले ब्रह्म र जीवात्माबीचको पाँच प्रकारका शाश्वत र वास्तविक भिन्नताहरूलाई पुष्टि गर्दछ। उनीहरूका लागि, ब्रह्म र जीवात्मा सधैँ भिन्न रहन्छन् र यो भिन्नता कुनै पनि स्तरमा मिथ्या हुँदैन। यो सूत्रले ब्रह्मको स्वतन्त्रता र जीवात्माको परनिर्भरतालाई स्पष्ट रूपमा स्थापित गर्दछ।

सूत्र 1.3.6

संस्कृत: प्रकरणात्

IAST: *Prakaraṇāt*

नेपाली अर्थ: प्रकरण (Context) बाट।

विस्तृत व्याख्या: प्रकरणको प्रारम्भ र अन्त्यमा ब्रह्मको नै चर्चा भएकोले, बीचमा आउने वर्णन पनि ब्रह्मसम्बन्धी नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

प्रकरणात् (Prakaraṇāt): प्रकरणबाट (Context बाट)।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र १.३.६ ले कुनै पनि पाठको अर्थ बुझ्नका लागि त्यसको समग्र सन्दर्भ (context) महत्त्वपूर्ण हुने कुरामा जोड दिन्छ। जब कुनै विषयको चर्चा सुरु हुन्छ र अन्त्यमा पनि त्यही विषयमा निष्कर्ष निकालिन्छ, तब बीचमा आउने सबै वर्णनहरू पनि सोही मूल विषयसँग सम्बन्धित हुन्छन् भन्ने यसको सार हो। यो सिद्धान्तले ब्रह्मको स्वरूपलाई विभिन्न उपनिषदका पाठहरूमा कसरी बुझ्ने भन्ने मार्गदर्शन गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

संज्ञानात्मक विज्ञान (Cognitive Science): कुनै पनि जानकारी वा अवधारणालाई सही रूपमा बुझ्नका लागि त्यसको समग्र सन्दर्भ (context) को विश्लेषण आवश्यक हुन्छ। मस्तिष्कले सूचनाहरूलाई अलग-अलग नभई सन्दर्भसँग जोडेर प्रशोधन गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Gestalt Psychology): गेस्टाल्ट मनोविज्ञानले भन्छ कि हामी कुनै पनि चीजलाई त्यसको अलग-अलग भागको रूपमा नभई समग्रतामा बुझ्छौं। यस सूत्रले पनि कुनै पाठको अर्थ बुझ्नका लागि त्यसको समग्र 'गेस्टाल्ट' वा सन्दर्भलाई हेर्नुपर्ने बताउँछ।

ब्रह्मसूत्र १.३.६, 'प्रकरणात्' (सन्दर्भबाट), ले कुनै पनि दार्शनिक वा धार्मिक ग्रन्थको सही अर्थ निर्धारण गर्नका लागि त्यसको समग्र सन्दर्भको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्र विशेषगरी उपनिषदका ती अंशहरूलाई व्याख्या गर्न प्रयोग गरिन्छ जहाँ ब्रह्मको चर्चा प्रत्यक्ष रूपमा नभई अप्रत्यक्ष रूपमा गरिएको हुन्छ। यसले पाठको सुरु र अन्त्यमा प्रस्तुत गरिएको मुख्य विषयवस्तुलाई आधार मानेर बीचका अस्पष्ट वा बहुअर्थी कथनहरूको व्याख्या गर्ने विधि प्रदान गर्दछ।

१. शाङ्कर वेदान्तमा सन्दर्भको भूमिका: आचार्य शङ्करले 'प्रकरणात्' सूत्रको व्याख्यामा जोड दिनुभएको छ कि उपनिषदका विभिन्न पाठहरूमा जहाँ जीव, प्रकृति वा अन्य कुनै विषयको चर्चा भएको देखिन्छ, त्यहाँ यदि पाठको प्रारम्भ र उपसंहार (अन्त्य) ब्रह्मको वर्णनमा केन्द्रित छ भने, बीचका सबै वर्णनहरू पनि ब्रह्मसँग नै सम्बन्धित छन् भनी बुझ्नुपर्छ। उदाहरणका लागि, छान्दोग्य उपनिषदको 'तत्त्वमसि' महावाक्यको सन्दर्भमा, जहाँ सृष्टिको प्रक्रिया र जीवको स्वरूपको चर्चा गरिएको छ, त्यसलाई अन्ततः ब्रह्मको एकत्वमा नै टुङ्ग्याइएको छ। यसले ब्रह्मलाई नै परम सत्यको रूपमा स्थापित गर्दछ।

२. रामानुज वेदान्तमा सन्दर्भ र विशिष्टाद्वैत: रामानुजाचार्यले पनि 'प्रकरणात्' को महत्त्वलाई स्वीकार गर्नुभएको छ, तर उहाँको विशिष्टाद्वैत दर्शन अनुसार। रामानुजका लागि, सन्दर्भले ब्रह्मको सगुण स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ। उहाँका अनुसार, उपनिषदका पाठहरूले ब्रह्मलाई निर्गुण र निराकार मात्र नभई, अनन्त कल्याणकारी गुणहरूले युक्त, सर्वशक्तिमान् र सर्वज्ञ ईश्वरको रूपमा प्रस्तुत गर्दछन्। सन्दर्भले ब्रह्मको जीव र जगत्सँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ, जहाँ जीव र जगत् ब्रह्मका शरीर हुन् र ब्रह्म तिनीहरूको आत्मा हो। यसरी, सन्दर्भले ब्रह्मको सगुण स्वरूपको व्याख्यामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

३. दार्शनिक व्याख्याको पद्धति: यो सूत्रले दार्शनिक व्याख्याको एक महत्त्वपूर्ण पद्धतिको रूपमा 'प्रकरण' लाई स्थापित गर्दछ। कुनै पनि जटिल दार्शनिक अवधारणालाई बुझ्नका लागि त्यसको तात्कालिक र बृहत् सन्दर्भ दुवैलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ। यसले पाठको खण्डित व्याख्यालाई रोक्छ र समग्रतामा अर्थ बुझ्न मद्दत गर्छ। ब्रह्मसूत्रले यस सिद्धान्तलाई प्रयोग गरी उपनिषदका विरोधाभासपूर्ण देखिने कथनहरूलाई पनि ब्रह्मको परम सत्यतासँग जोडेर सामञ्जस्यपूर्ण व्याख्या प्रदान गर्दछ। यसले दार्शनिक तर्क र ग्रन्थको अखण्डतालाई कायम राख्न सघाउँछ।

सूत्र 1.3.7

संस्कृत: स्थित्यदनाभ्यां च

IAST: *Sthityadanābhyāṃ ca*

नेपाली अर्थ: र स्थिति (Sustenance) र अदन (Eating/Absorption) बाट।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा भनिएको छ कि ब्रह्ममा नै सबै तत्त्व स्थित छन् र ब्रह्मले नै सबैलाई ग्रहण गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

स्थित्यदनाभ्यां (Sthityadanābhyāṃ): स्थिति (Sthiti): स्थिति (Sustenance/Existence); अदन (Adana): अदन (Eating/Absorption); भ्यां (bhyām): बाट (from/by, dual).

च (ca): र (and).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म नै सम्पूर्ण सृष्टि र प्रलयको मूल कारण हो। यसले सबै कुरालाई धारण गर्दछ र अन्ततः आफूमा समाहित गर्दछ, जसले यसको परम सत्ता (Ultimate Reality) र नियन्त्रण (Control) लाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): ब्रह्मको स्थितिको अवधारणाले ब्रह्माण्डको निरन्तर अस्तित्व (Sustained Existence) र यसमा हुने ऊर्जा तथा पदार्थको चक्रीय प्रक्रिया (Cyclic Processes of Energy and Matter) सँग सम्बन्ध राख्छ। यसले ब्रह्माण्डको उत्पत्ति, स्थिति र लयको वैज्ञानिक सिद्धान्तहरूसँग समानता देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - अस्तित्वको अर्थ): ब्रह्मको अदनको पक्षले चेतना (Consciousness) ले अनुभवहरूलाई कसरी आत्मसात गर्छ (Assimilates Experiences) र व्यक्तिगत तथा सामूहिक अस्तित्वको अर्थ (Meaning of Existence) कसरी निर्माण हुन्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक प्रक्रियालाई बुझाउँछ।

ब्रह्मसूत्र १.३.७ ले ब्रह्मको सर्वोपरि सत्ता र यसको सृष्टिको स्थिति तथा लयमा रहेको भूमिकालाई अझ स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मलाई केवल सृष्टिकर्ताको रूपमा मात्र नभई, सम्पूर्ण अस्तित्वको आधार र त्यसको अन्तिम गन्तव्यको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले ब्रह्मको पूर्णता र सर्वव्यापकतालाई जोड दिन्छ।

१. **ब्रह्मको स्थितिकारिणी शक्ति**: यो सूत्रले ब्रह्मको स्थितिकारिणी शक्तिलाई उजागर गर्दछ, जसअनुसार ब्रह्मले सम्पूर्ण चराचर जगत्लाई धारण गर्दछ र यसको निरन्तरता सुनिश्चित गर्दछ। यो शक्ति बिना कुनै पनि सत्ताको अस्तित्व सम्भव छैन। यसलाई शङ्कराचार्यले ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपको अभिव्यक्ति मान्छन्, जहाँ ब्रह्म स्वयं आफ्नो माया शक्तिद्वारा जगत्को स्थिति कायम राख्छ।

२. ब्रह्मको संहारिणी शक्ति (अदन): अदन शब्दले ब्रह्मको संहारिणी वा आत्मसात् गर्ने शक्तिलाई बुझाउँछ। यसको अर्थ ब्रह्मले सबै कुरालाई आफूमा समाहित गर्दछ, जसले प्रलयको प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ। रामानुजाचार्यका अनुसार, यो ब्रह्मको सगुण स्वरूपको लीला हो, जहाँ ब्रह्मले जीव र जगत्लाई आफ्नो शरीरको रूपमा धारण गरी अन्ततः आफूमा लीन गर्दछ।

३. **द्वैत र अद्वैत दृष्टिकोणमा ब्रह्मको भूमिका**: अद्वैत वेदान्तमा, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जगत् मिथ्या हो। ब्रह्मको स्थिति र अदन मायाको खेल हो, जसले ब्रह्मको निर्विकार स्वरूपलाई प्रभावित गर्दैन। द्वैत वेदान्तमा भने, ब्रह्म ईश्वरको रूपमा जगत्को नियन्त्रक हो, जसले सृष्टि, स्थिति र संहार गर्दछ। यो सूत्रले दुवै परम्परामा ब्रह्मको परम नियन्त्रण र सत्तालाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 1.3.8

संस्कृत: भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्

IAST: *Bhūmā samprasādādadhyupadeśāt*

नेपाली अर्थ: भूमा (Infinite) ब्रह्म हो, किनभने सम्प्रसाद (Serene Self) भन्दा माथि उपदेश दिइएको छ।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद् (७.२३-२५) मा 'भूमा' को वर्णन छ। 'भूमा' भनेको अनन्त, असीमित तत्त्व हो। यो ब्रह्म नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

भूमा (Bhūmā): अनन्त, महान्, पूर्ण।

सम्प्रसादात् (samprasādāt): शान्त आत्मबाट, प्रशान्त अवस्थाबाट।

अध्युपदेशात् (adhyupadeśāt): उच्च वा परको उपदेशका कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले भूमा (Infinite) लाई ब्रह्मको रूपमा स्थापित गर्दछ, किनकि उपनिषद्मा यसलाई सम्प्रसाद (Serene Self) भन्दा पनि उच्च र व्यापक रूपमा उपदेश गरिएको छ। यसले आत्माको वास्तविक स्वरूप अनन्त र असीम रहेको देखाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - [Quantum Physics]): क्वान्टम भौतिकीमा ऊर्जा र पदार्थको अनन्तता तथा चेतनाको भूमिकाबारे गरिएका अध्ययनहरूले भूमाको अवधारणासँग समानता देखाउन सक्छन्, जहाँ सबै कुरा एक असीम क्षेत्रसँग जोडिएको मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Transpersonal Psychology]): ट्रान्सपर्सनल मनोविज्ञानले व्यक्तिको चेतनाको सीमाभन्दा परको अनुभवहरू र आत्म-अतीतका अवस्थाहरूको अध्ययन गर्दछ, जुन भूमाको असीम र व्यापक चेतनाको अवस्थासँग मेल खान्छ।

यो सूत्रले छान्दोग्य उपनिषद्मा वर्णित 'भूमा' को अवधारणालाई ब्रह्मको रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले आत्माको वास्तविक स्वरूप अनन्त, असीम र सर्वव्यापी रहेको दार्शनिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। भूमाको ज्ञान प्राप्त गर्नु नै परम पुरुषार्थ हो भन्ने वेदान्तको मूल शिक्षालाई यसले बल प्रदान गर्दछ।

१. **भूमाको ब्रह्मत्वको स्थापना**: सूत्रले स्पष्ट रूपमा भूमालाई ब्रह्मको रूपमा चिनाउँछ। उपनिषद्मा नारद र सनत्कुमारको संवादमा, भूमालाई सुखको चरम अवस्था र सबैभन्दा ठूलो तत्त्वको रूपमा वर्णन गरिएको छ। यो कुनै सीमित वस्तु वा अनुभव नभई, सबै सीमाहरूभन्दा परको अनन्त सत्ता हो।

२. **सम्प्रसादभन्दा उच्च स्थिति**: सूत्रमा 'सम्प्रसादादध्युपदेशात्' भनिएको छ, जसको अर्थ सम्प्रसाद (सुषुप्ति अवस्थाको शान्त आत्मा) भन्दा पनि उच्च अवस्थाको रूपमा भूमाको उपदेश गरिएको छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, सम्प्रसाद अवस्थामा आत्मा अज्ञानले ढाकिएको हुन्छ, तर भूमाको अवस्थामा अज्ञानको आवरण पूर्ण रूपमा हटिसकेको हुन्छ। रामानुजाचार्यले पनि भूमालाई परम पुरुषको रूपमा व्याख्या गरेका छन्, जो सबै गुणहरूले युक्त र सबैभन्दा महान् हुनुहुन्छ।

३. **असीम चेतना र मुक्ति**: भूमाको ज्ञानले जीवलाई जन्म-मृत्युको चक्रबाट मुक्ति दिलाउँछ। यो असीम चेतनाको अवस्था हो जहाँ कुनै द्वैत वा सीमा हुँदैन। यसले व्यक्तिलाई आफ्नो वास्तविक, अनन्त स्वरूपको बोध गराउँछ, जसबाट सबै दुःख र बन्धनहरू समाप्त हुन्छन्। यो वेदान्त दर्शनको 'अहं ब्रह्मास्मि' (म ब्रह्म हुँ) भन्ने महावाक्यको व्यावहारिक अनुभूति हो।

सूत्र 1.3.9

संस्कृत: धर्मोपपत्तेश्च

IAST: *Dharmopapatteśca*

नेपाली अर्थ: र धर्म (Attributes) सम्भव भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: भूमामा वर्णित गुणहरू जस्तै 'स्वमहिमामा प्रतिष्ठित', 'सर्वत्र विद्यमान' आदि ब्रह्ममा नै सम्भव छन्।

शाब्दिक अर्थ:

धर्म (Dharma): गुण, विशेषता, प्रकृति (attributes, characteristics, nature).

उपपत्तेः (Upapatteḥ): सम्भव भएकोले, विद्यमान भएकोले (because of the possibility, because of the existence).

च (Ca): र (and).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले भूमामा वर्णित गुणहरू जस्तै 'स्वमहिमामा प्रतिष्ठित' र 'सर्वत्र विद्यमान' ब्रह्ममा मात्र सम्भव छन् भनी पुष्टि गर्दछ। यी गुणहरू अन्य कुनै पनि सत्तामा पूर्ण रूपमा लागू हुन नसक्ने भएकाले ब्रह्मको सर्वोच्चता र अद्वितीयता स्थापित हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र यसका नियमहरूको खोजीले एक एकीकृत सिद्धान्त (Unified Theory) को सम्भावनालाई संकेत गर्दछ, जसरी ब्रह्मलाई सबै गुणहरूको आधार मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): मनोविज्ञानमा आत्म-बोध (Self-realization) को अवधारणाले व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्ने प्रक्रियालाई जनाउँछ, जुन ब्रह्मको सर्वव्यापी गुणसँग सम्बन्धित छ।

> धर्मोपपत्तेश्च (Dharmopapatteśca) सूत्रले ब्रह्मको अन्तर्निहित स्वभावलाई त्यसका अद्वितीय गुणहरू मार्फत गहिरो रूपमा व्याख्या गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनमा यसको सर्वोच्च र अतुलनीय स्थितिलाई सुदृढ गर्दछ। यो सूत्र ब्रह्मलाई परम सत्यको रूपमा स्थापित गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ, जुन सबै अनुभवजन्य घटनाहरू र व्यक्तिगत आत्माहरू भन्दा भिन्न छ।

१. ब्रह्मको अद्वितीय गुणहरू: यो सूत्रले ब्रह्ममा मात्र सम्भव हुने गुणहरूलाई जोड दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म निर्गुण (गुणरहित) भए पनि, व्यवहारिक स्तरमा यसलाई सर्वज्ञता, सर्वशक्तिमत्ता र सर्वव्यापकता जस्ता गुणहरूले युक्त मानिन्छ। यी गुणहरू अन्य कुनै पनि सीमित सत्तामा पूर्ण रूपमा पाउन सकिँदैन, जसले ब्रह्मको अद्वितीयतालाई प्रमाणित गर्दछ।

२. भूमाको सन्दर्भ: छान्दोग्य उपनिषद्मा वर्णित भूमा विद्याको सन्दर्भमा यो सूत्रले भूमाका गुणहरू (जस्तै, 'स्वमहिमामा प्रतिष्ठित', 'सर्वत्र विद्यमान') ब्रह्ममा मात्र लागू हुन्छन् भनी स्पष्ट पार्दछ। भूमालाई आनन्दको स्रोत र असीमितताको प्रतीक मानिन्छ, जुन ब्रह्मको स्वरूपसँग मेल खान्छ। रामानुजाचार्यले ब्रह्मलाई सगुण (गुणसहित) मान्दै, यी गुणहरू ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपका अभिन्न अंग हुन् भनी व्याख्या गर्छन्।

३. दार्शनिक निहितार्थ: यो सूत्रले ब्रह्म र जगत् (विश्व) बीचको सम्बन्धलाई पनि स्पष्ट पार्दछ। यदि ब्रह्ममा सबै गुणहरू सम्भव छन् भने, यसले जगत्को सृजना, पालन र संहार गर्ने क्षमतालाई पनि संकेत गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई केवल एक निष्क्रिय सत्ताको रूपमा नभई, सक्रिय र गतिशील परमेश्वरको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई धारण गरेको छ।

सूत्र 1.3.10

संस्कृत: अक्षरमम्बरान्तधृतेः

IAST: *Akṣaramambarāntadhṛteḥ*

नेपाली अर्थ: अक्षर (Imperishable) ब्रह्म हो, किनभने आकाशसम्मका तत्त्वहरूलाई धारण गर्दछ।

विस्तृत व्याख्या: बृहदारण्यक उपनिषद् (३.८.११) मा गार्गीले याज्ञवल्क्यलाई सोधेकी छिन् - 'त्यो अक्षर के हो?' याज्ञवल्क्यले भन्नुभयो - 'जसको आज्ञामा सूर्य र चन्द्र, द्यौ र पृथ्वी स्थित छन्, त्यो अक्षर ब्रह्म हो।'

शाब्दिक अर्थ:

अक्षरम् (Akṣaram): अविनाशी, ब्रह्म।

अम्बरान्त (Ambarānta): आकाशसम्म, अन्तरिक्षसम्म।

धृतेः (Dhṛteḥ): धारण गर्ने हुनाले, अड्याउने हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मलाई अविनाशी तत्त्वको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई, आकाशसम्मका सबै तत्त्वहरूलाई धारण गरेको छ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र जगत्को आधारभूत सत्ताको रूपमा यसको भूमिकालाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा ब्रह्माण्डको आधारभूत संरचना र यसलाई धारण गर्ने अदृश्य शक्तिहरूको खोजी भइरहेको छ। यो सूत्रले एक यस्तो अविनाशी सत्ताको परिकल्पना गर्दछ जसले सम्पूर्ण भौतिक जगत्लाई धारण गरेको छ, जुन ब्रह्माण्डको एकीकरण सिद्धान्त (Unified Field Theory) जस्ता अवधारणाहरूसँग प्रतिध्वनित हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको आधार): मनोविज्ञानमा चेतनाको गहिराइ र यसको आधारभूत स्वरूपको अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले चेतनाको अविनाशी स्रोतलाई ब्रह्मको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले व्यक्तिको मन, बुद्धि र अहंकारलाई धारण गर्दछ। यसले आत्म-ज्ञान र आन्तरिक शान्तिको खोजीमा ब्रह्मको भूमिकालाई संकेत गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वोपरि सत्ता र यसको अविनाशी स्वरूपलाई स्पष्ट पार्दछ, जसले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राखेको छ। यसले उपनिषद्हरूको मूल शिक्षालाई प्रतिध्वनित गर्दछ, जहाँ ब्रह्मलाई जगत्को परम कारण र आधारको रूपमा वर्णन गरिएको छ।

१. ब्रह्मको अविनाशी स्वरूप: यस सूत्रमा 'अक्षरम्' शब्दले ब्रह्मको अविनाशी र नित्य स्वरूपलाई जनाउँछ। शङ्कराचार्यका अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो, जुन कहिल्यै नष्ट हुँदैन र सबै परिवर्तनशील वस्तुहरूको आधार हो। यो अविनाशी तत्त्व नै सम्पूर्ण सृष्टि, स्थिति र लयको मूल कारण हो।

२. जगत्को धारणकर्ता ब्रह्म: 'अम्बरान्तधृतेः' पदले ब्रह्मले आकाशसम्मका सम्पूर्ण तत्त्वहरूलाई धारण गरेको तथ्यलाई उजागर गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ब्रह्म सगुण र सर्वशक्तिमान् छ, जसले आफ्नो इच्छाशक्तिले सम्पूर्ण जगत्लाई धारण गर्दछ र नियन्त्रण गर्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वान्तर्यामी स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ।

३. उपनिषदीय सन्दर्भ र दार्शनिक महत्त्व: यो सूत्र बृहदारण्यक उपनिषद्को गार्गी-याज्ञवल्क्य संवादमा आधारित छ, जहाँ याज्ञवल्क्यले अक्षर ब्रह्मको महिमा वर्णन गर्छन्। यसले ब्रह्मलाई केवल एक अमूर्त अवधारणाको रूपमा नभई, सम्पूर्ण अस्तित्वको जीवन्त आधारको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसको आज्ञामा सूर्य, चन्द्र र पृथ्वी जस्ता विशाल पिण्डहरू पनि स्थिर छन्। यसले ब्रह्मको परम सत्ता र यसको दार्शनिक महत्त्वलाई गहिरो रूपमा स्थापित गर्दछ।

सूत्र 1.3.11

संस्कृत: सा च प्रशासनात्

IAST: *Sā ca praśāsanāt*

नेपाली अर्थ: र त्यो (अक्षर) ब्रह्म हो, किनभने शासन (Ruling) को उल्लेख छ।

विस्तृत व्याख्या: बृहदारण्यक उपनिषद्मा भनिएको छ कि अक्षरको शासनमा सूर्य र चन्द्र, नदी र पर्वत सबै आ-आफ्नो स्थानमा रहन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

सा (Sā): त्यो (That/She).

च (Ca): र (And).

प्रशासनात् (Praśāsanāt): शासन (Ruling/Governance) बाट/किनभने (from/because of).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र १.३.११ ले अक्षर (अविनाशी) लाई ब्रह्मको रूपमा स्थापित गर्दछ, किनभने उपनिषद्हरूमा यसलाई सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको शासक शक्तिको रूपमा वर्णन गरिएको छ। यसले ब्रह्मको सर्वोपरि नियन्त्रण र व्यवस्थापन क्षमतालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा सबै कुरा व्यवस्थित रूपमा सञ्चालित हुन्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिकशास्त्र (Physics - [Cosmic Order]): आधुनिक भौतिकशास्त्रले ब्रह्माण्डमा पाइने नियमबद्धता र सुसंगतता (cosmic order and consistency) लाई स्वीकार गर्दछ, जुन गुरुत्वाकर्षण, विद्युतचुम्बकीय शक्तिजस्ता आधारभूत नियमहरूद्वारा शासित छ। सूत्रको 'शासन' को अवधारणाले ब्रह्माण्डलाई सञ्चालन गर्ने यी अपरिवर्तनीय नियमहरूसँग समानता राख्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Self-Regulation]): मनोविज्ञानमा आत्म-नियमन (self-regulation) को अवधारणाले व्यक्तिले आफ्ना विचार, भावना र व्यवहारलाई कसरी नियन्त्रण गर्छ भन्ने बुझाउँछ। ब्रह्मको 'शासन' लाई व्यक्तिको आन्तरिक चेतनाको गहिरो तहमा रहेको आत्म-नियमनकारी सिद्धान्तसँग जोड्न सकिन्छ, जसले जीवनका विभिन्न पक्षहरूलाई निर्देशित गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.३.११, "सा च प्रशासनात्" ले अक्षरलाई ब्रह्मको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसको अर्थ हो कि अविनाशी र सर्वोच्च सत्ता नै ब्रह्म हो किनभने उपनिषद्हरूमा यसलाई सम्पूर्ण सृष्टि र यसका नियमहरूको शासकको रूपमा वर्णन गरिएको छ। यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वोपरि नियन्त्रण र व्यवस्थापन क्षमतालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा सबै कुरा व्यवस्थित रूपमा सञ्चालित हुन्छन्।

१. **ब्रह्मको सर्वोपरि शासन (Supreme Governance of Brahman):** यो सूत्रले बृहदारण्यक उपनिषद्को सन्दर्भ लिँदै ब्रह्म नै सम्पूर्ण सृष्टिको परम शासक हो भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। सूर्य, चन्द्रमा, पृथ्वी, आकाश, नदी र पर्वतहरू सबै ब्रह्मको शासन अन्तर्गत आ-आफ्नो कार्य गर्दछन्। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वशक्तिमानतालाई दर्शाउँछ, जहाँ कुनै पनि सत्ता ब्रह्मको इच्छाभन्दा बाहिर छैन।

२. **अक्षर र ब्रह्मको अभेद (Non-difference of Akshara and Brahman):** सूत्रले 'अक्षर' लाई 'ब्रह्म' सँग अभिन्न देखाउँछ। अक्षर भन्नाले अविनाशी, अपरिवर्तनीय र शाश्वत सत्ता हो। जब उपनिषद्ले अक्षरलाई शासकको रूपमा वर्णन गर्दछ, तब त्यो अक्षर सामान्य अविनाशी वस्तु नभई स्वयं ब्रह्म नै हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। यसले ब्रह्मको निर्गुण र सगुण दुवै पक्षलाई समेट्छ, जहाँ निर्गुण ब्रह्म नै सगुण रूपमा सृष्टिको नियन्त्रण गर्दछ।

३. **दार्शनिक परम्परामा यसको महत्त्व (Significance in Philosophical Tradition):** शंकराचार्यले यस सूत्रको व्याख्यामा ब्रह्मको निर्गुण पक्षलाई जोड दिँदै, ब्रह्म नै सम्पूर्ण नाम-रूपको आधार र नियन्ता हो भन्नुभएको छ। रामानुजाचार्यले भने सगुण ब्रह्मको शासनलाई स्वीकार गर्दै, ब्रह्म नै सबै जीव र जगत्को अन्तर्यामी र नियन्त्रक हो भन्ने कुरामा जोड दिनुभएको छ। यस सूत्रले ब्रह्मको सर्वोच्चता र सृष्टिको व्यवस्थापनमा यसको अपरिहार्य भूमिकालाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 1.3.12

संस्कृत: अन्यभावव्यावृत्तेश्च

IAST: *Anyabhāvavyāvṛtteśca*

नेपाली अर्थ: र अन्य भाव (Other Entities) बाट व्यावृत्ति (Exclusion) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा 'नेति नेति' (यो होइन, यो होइन) भनी सबै सीमित तत्त्वहरूबाट ब्रह्मलाई अलग गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

अन्यभाव (Anyabhāva): अन्य भाव वा सत्ताहरू (Other entities or existences).

व्यावृत्तेः (Vyāvṛtteḥ): अलग हुनु, पृथक्करण (Exclusion, separation).

च (ca): र (And).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मलाई अन्य सबै सीमित सत्ताहरूबाट अलग गरिएको छ, जसले यसको अद्वितीय र असीम स्वरूपलाई दर्शाउँछ। यो सूत्रले ब्रह्मको निर्गुणता र अन्य सबै उपाधिहरूबाट यसको भिन्नतालाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरू र ऊर्जाको अन्तरसम्बन्धलाई बुझ्न खोजिन्छ, जहाँ कुनै एक कणलाई अन्यबाट पूर्णतया अलग गर्न सकिँदैन। तथापि, ब्रह्मको सन्दर्भमा 'अन्यभावव्यावृत्ति' ले चेतनाको परम अवस्थालाई बुझाउँछ जुन भौतिक जगत्का सीमितताहरूबाट मुक्त छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): मनोविज्ञानमा आत्म-बोध (Self-realization) को प्रक्रियाले व्यक्तिलाई आफ्नो सीमित पहिचानबाट माथि उठेर व्यापक चेतनासँग जोडिन प्रेरित गर्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको यस्तो अवस्थालाई संकेत गर्छ जहाँ आत्म-बोधले सबै सांसारिक बन्धनहरूबाट मुक्ति दिलाउँछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्र (१.३.१२) ले ब्रह्मको अद्वितीय र असीम स्वरूपलाई 'अन्यभावव्यावृत्ति' को अवधारणा मार्फत स्पष्ट पार्दछ। यसले ब्रह्मलाई अन्य सबै सीमित, परिवर्तनशील र सापेक्षिक सत्ताहरूबाट पूर्णतया भिन्न देखाउँछ। यो सिद्धान्त अद्वैत वेदान्तको 'नेति नेति' (यो होइन, यो होइन) भन्ने महावाक्यसँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित छ, जसले ब्रह्मलाई कुनै पनि परिभाषा वा गुणमा सीमित गर्न नसकिने बताउँछ।

१. अद्वैत वेदान्तमा ब्रह्मको निर्गुण स्वरूप: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म निर्गुण (गुणरहित) र निराकार (आकाररहित) छ। 'अन्यभावव्यावृत्ति' ले यही निर्गुणतालाई पुष्टि गर्छ, जहाँ ब्रह्मलाई कुनै पनि भौतिक वा मानसिक गुणहरूले परिभाषित गर्न सकिँदैन। यो सबै द्वैत (duality) भन्दा परको परम सत्य हो।

२. विशिष्टाद्वैतमा ब्रह्मको सर्वव्यापकता: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा ब्रह्म सगुण (गुणसहित) भए पनि, यस सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र अन्य सबै जीव तथा जगत्को आधारभूत सत्ताको रूपमा यसको भिन्नतालाई स्वीकार गर्छ। यद्यपि ब्रह्ममा गुणहरू छन्, ती गुणहरूले यसको असीम र अद्वितीय स्वरूपलाई सीमित गर्दैनन्, बरु यसको महिमालाई दर्शाउँछन्।

३. ब्रह्मको अपरिमेयता र तार्किक सीमा: यो सूत्रले ब्रह्मलाई तार्किक विश्लेषण र मानवीय अनुभवका सीमाहरूभन्दा परको सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्छ। कुनै पनि सीमित अवधारणा वा अनुभवले ब्रह्मलाई पूर्ण रूपमा बुझाउन सक्दैन। यसको अर्थ ब्रह्मलाई बुझ्नका लागि केवल तार्किक ज्ञान पर्याप्त छैन, बरु अपरोक्षानुभूति (direct experience) आवश्यक छ।

सूत्र 1.3.13

संस्कृत: ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः

IAST: *Īkṣatikarmavyapadeśātsaḥ*

नेपाली अर्थ: ईक्षति (Seeing/Willing) कर्मको व्यपदेश भएकोले, त्यो ब्रह्म हो।

विस्तृत व्याख्या: प्रश्न उपनिषद् (६.३) मा भनिएको छ कि 'त्यसले ईक्षण (विचार) गर्यो।' ईक्षण चेतन तत्त्वमा मात्र सम्भव छ।

शाब्दिक अर्थ:

ईक्षति (Īkṣati): हेर्ने वा इच्छा गर्ने।

कर्म (karma): कार्य, कर्म, वा विषय।

व्यपदेशात् (vyapadeśāt): उल्लेख वा कथन भएकोले।

सः (saḥ): त्यो (ब्रह्म)।

चुरो अर्थ (Essence): उपनिषद्मा ब्रह्मलाई 'ईक्षण' (seeing/willing) गर्ने तत्त्वको रूपमा वर्णन गरिएको छ, जसले यो सृष्टि गर्दछ। यो ईक्षण चेतन सत्तामा मात्र सम्भव हुने भएकाले, ब्रह्म नै जगत्को चेतन कारण हो भन्ने यस सूत्रको मूल भाव हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा अवलोकनकर्ताको भूमिका (observer effect) महत्त्वपूर्ण मानिन्छ, जहाँ चेतनाले भौतिक यथार्थमा प्रभाव पार्न सक्छ। यसलाई ब्रह्मको 'ईक्षण' शक्तिसँग जोडेर हेर्न सकिन्छ, जहाँ ब्रह्मको चेतन इच्छाले सृष्टिको आधार तयार गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको भूमिका): आधुनिक मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) को गहिरो अध्ययन गरिन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मको चेतनालाई सृष्टिको मूल

कारण मानेर, चेतनाको सर्वव्यापी र मौलिक स्वरूपलाई उजागर गर्दछ, जुन व्यक्तिगत चेतनाको स्रोत पनि हो।

ब्रह्मसूत्र १.३.१३ ले उपनिषद्का ती कथनहरूलाई स्पष्ट पार्दछ जहाँ ब्रह्मलाई 'ईक्षण' (देख्ने वा इच्छा गर्ने) शक्तियुक्त भनिएको छ। यो सूत्र विशेष गरी प्रश्न उपनिषद्को 'त्यसले ईक्षण गर्यो' भन्ने भनाइमा केन्द्रित छ, जसले ब्रह्मको चेतन स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ। यसले अचेतन प्रधान (प्रकृति) लाई जगत्को कारण मान्ने सांख्य दर्शनको मतलाई खण्डन गर्दछ।

१. **ईक्षणको चेतन स्वरूप**: 'ईक्षति' शब्दले कुनै वस्तुलाई हेर्ने वा इच्छा गर्ने क्रियालाई बुझाउँछ, जुन केवल चेतन सत्तामा मात्र सम्भव हुन्छ। अचेतन वस्तुले न त हेर्न सक्छ न त कुनै इच्छा गर्न सक्छ। यसरी, उपनिषद्मा जगत्को सृष्टिको कारणलाई 'ईक्षण' गर्ने भनिएकाले, त्यो कारण अवश्य पनि चेतन हुनुपर्छ। यो तर्कले ब्रह्मलाई जगत्को चेतन कारणको रूपमा स्थापित गर्दछ।

२. **सांख्य दर्शनको खण्डन**: सांख्य दर्शनले जगत्को मूल कारण अचेतन 'प्रधान' वा 'प्रकृति' लाई मान्दछ। तर, ब्रह्मसूत्रले 'ईक्षति' जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले ब्रह्मको चेतन स्वरूपलाई जोड दिएर सांख्यको यस मतलाई खण्डन गर्दछ। यदि जगत्को कारण अचेतन हुन्थ्यो भने, त्यहाँ 'ईक्षण' को प्रश्न नै उठ्दैनथ्यो। यसरी, ब्रह्म नै जगत्को एकमात्र चेतन र सर्वशक्तिमान कारण हो भन्ने सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ।

३. **ब्रह्मको सर्वज्ञता र सर्वशक्तिमत्ता**: 'ईक्षति' को अर्थ केवल हेर्नु मात्र नभई, सृष्टि गर्ने इच्छा गर्नु पनि हो। यसले ब्रह्मको सर्वज्ञता (omniscient) र सर्वशक्तिमत्ता (omnipotent) लाई पनि संकेत गर्दछ। ब्रह्मले आफ्नो इच्छाशक्तिद्वारा यो सम्पूर्ण जगत्को रचना गर्दछ। यो ब्रह्मको स्वरूपको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो, जसले उसको सृष्टिकर्ताको भूमिकालाई अझ स्पष्ट पार्दछ र वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ।

सूत्र 1.3.14

संस्कृत: दहर उत्तरेभ्यः

IAST: *Dahara uttarebhyaḥ*

नेपाली अर्थ: दहर (Small Space in Heart) ब्रह्म हो, किनभने पछिका वाक्यहरूबाट।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद् (८.१.१) मा हृदयको दहर आकाशमा रहने तत्त्वको वर्णन छ। यो ब्रह्म हो किनभने पछिका वाक्यहरूमा ब्रह्मका गुणहरू उल्लेख भएका छन्।

शाब्दिक अर्थ:

दहर (Dahara): हृदयमा रहेको सानो आकाश वा स्थान।

उत्तरेभ्यः (uttarebhyaḥ): पछिका (वाक्यहरू वा खण्डहरू) बाट।

चुरो अर्थ (Essence): हृदयभित्रको सानो आकाश (दहर आकाश) नै परब्रह्म हो, किनभने उपनिषद्‌का पछिल्ला वाक्यहरूले यसलाई ब्रह्मका गुणहरूले युक्त भनी वर्णन गरेका छन्, जसले यसको सर्वोच्चता र सर्वव्यापकतालाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतनाको केन्द्र मस्तिष्कलाई मान्छ, तर दहर आकाशको अवधारणाले चेतनाको गहिरो, सूक्ष्म आयामलाई हृदयसँग जोड्छ। यो हृदय-मस्तिष्क सम्बन्धको प्राचीन दार्शनिक दृष्टिकोणलाई आधुनिक विज्ञानले कसरी बुझ्न सक्छ भन्नेमा अनुसन्धानको सम्भावना देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध र ध्यान): मनोविज्ञानमा आत्म-बोध र ध्यानको अभ्यासले आन्तरिक शान्ति र गहिरो चेतनाको अनुभव गराउँछ। दहर आकाशको अवधारणाले ध्यानका माध्यमबाट हृदयको गहिराइमा पाइने शान्ति र ब्रह्मको अनुभवलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा व्याख्या गर्न मद्दत गर्छ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई चिन्दछ।

यस सूत्रले छान्दोग्य उपनिषद्मा वर्णित 'दहर आकाश' को स्वरूप र त्यसको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। उपनिषद्‌ले हृदयभित्रको सानो स्थानलाई ब्रह्मको वासस्थानका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ, जसलाई पछिका वाक्यहरूले ब्रह्मका गुणहरूले युक्त भनी पुष्टि गर्दछन्। यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सूक्ष्मतालाई एकैसाथ उजागर गर्दछ, जहाँ अनन्त ब्रह्म हाम्रो आफ्नै हृदयको गहिराइमा अनुभव गर्न सकिन्छ।

१. दहर आकाशको ब्रह्मत्व: सूत्रले 'दहर' लाई ब्रह्म भनी स्थापित गर्दछ, किनभने उपनिषद्‌का पछिल्ला खण्डहरूले यसलाई अपहतपाप्मा (पापरहित), विजर (वृद्धावस्थारहित), विमृत्यु (मृत्युविहीन), विशोक (शोकविहीन), विजिघत्स (भोकविहीन), अपिपास (प्यासविहीन), सत्यकाम (सत्य संकल्प भएको) र सत्यसंकल्प (सत्य इच्छा भएको) जस्ता ब्रह्मका गुणहरूले युक्त भनी वर्णन गरेका छन्। आचार्य शंकरले यसलाई ब्रह्मको उपासनाको लागि एक प्रतीक (प्रतीक उपासना) को रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्मलाई हृदयमा ध्यान गरिन्छ।

२. उपनिषद्को सन्दर्भ र प्रमाण: 'उत्तरेभ्यः' शब्दले दहर आकाशलाई ब्रह्म मान्नुको कारण उपनिषद्का पछिल्ला वाक्यहरूमा निहित रहेको देखाउँछ। छान्दोग्य उपनिषद्को आठौं अध्यायमा दहर विद्याको विस्तृत वर्णन छ, जहाँ दहर आकाशको महिमा र त्यसको ब्रह्मसँगको अभिन्नतालाई जोड दिइएको छ। यसले श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) लाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले दार्शनिक तर्कलाई बलियो बनाउँछ।

३. आत्म-ब्रह्म एकत्वको दार्शनिक विश्लेषण: यो सूत्रले व्यक्तिगत आत्मा (जीव) र परब्रह्मको एकत्व (अद्वैत) को सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछ। हृदयमा रहेको दहर आकाशलाई ब्रह्म मान्नुको अर्थ हो कि ब्रह्म बाहिर कतै टाढा नभई हाम्रो आफ्नै अन्तरमा अवस्थित छ। रामानुजाचार्य जस्ता विशिष्टाद्वैतवादी आचार्यहरूले दहरलाई ब्रह्मको शरीरको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ जीव ब्रह्मको अंश हो र ब्रह्म जीवको अन्तर्यामी आत्मा हो। यसले ब्रह्मको अन्तरंगता र जीवसँगको सम्बन्धलाई विभिन्न दार्शनिक दृष्टिकोणबाट बुझ्न मद्दत गर्दछ।

सूत्र 1.3.15

संस्कृत: गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च

IAST: *Gatiśabdābhyāṃ tathā hi dṛṣṭaṃ liṅgaṃ ca*

नेपाली अर्थ: गति (Attainment) र शब्द (Word) बाट, किनभने त्यसरी नै दृष्ट र लिङ्ग छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा दहर आकाशलाई प्राप्त गर्ने (गति) र 'ब्रह्म' शब्दको प्रयोग भएकोले यो ब्रह्म नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

गतिशब्दाभ्यां (Gatiśabdābhyāṃ): गति (प्राप्ति) र शब्द (वाणी) दुवैबाट।

तथा (Tathā): त्यसरी, त्यस्तै।

हि (Hi): किनभने, निश्चय नै।

दृष्टं (Dṛṣṭaṃ): देखिएको, प्रत्यक्ष भएको।

लिङ्गं (Liṅgaṃ): चिन्ह, प्रमाण।

च (Ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र १.३.१५ ले श्रुतिमा दहर आकाशलाई प्राप्त गर्ने (गति) र त्यसका लागि ब्रह्म शब्दको प्रयोग भएकोले दहर आकाश ब्रह्म नै हो भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र उपनिषदमा वर्णित ब्रह्मका गुणहरूलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): चेतना र ब्रह्माण्डको सम्बन्धमा क्वान्टम भौतिकीका केही सिद्धान्तहरूले ब्रह्मको सर्वव्यापी र सूक्ष्म स्वरूपसँग समानता देखाउँछन्, जहाँ अवलोकनकर्ताको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - **चेतनाको गहिराइ**): यो सूत्रले चेतनाको गहिराइ र त्यसको परम सत्ता (ब्रह्म) सँगको सम्बन्धलाई संकेत गर्दछ। ध्यान र आत्म-अनुसन्धानले व्यक्तिलाई यस गतिको अनुभव गर्न मद्दत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.३.१५ ले उपनिषदमा वर्णित दहर विद्याको सन्दर्भमा दहर आकाशलाई ब्रह्मको रूपमा स्थापित गर्दछ। यस सूत्रले गति (प्राप्ति) र शब्द (ब्रह्म शब्दको प्रयोग) लाई दहर आकाश ब्रह्म हो भन्ने प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले ब्रह्मको सर्वोत्कृष्टता र सर्वव्यापकतालाई दर्शाउँछ।

१. दहर विद्यामा गतिको महत्त्व: उपनिषदहरूमा दहर आकाशको प्राप्तिलाई मोक्ष वा ब्रह्मज्ञानको रूपमा वर्णन गरिएको छ। यस सूत्रमा 'गति' शब्दले साधकले ब्रह्मलाई प्राप्त गर्ने प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ, जसले दहर आकाशलाई केवल भौतिक आकाश नभई चेतन ब्रह्मको रूपमा बुझाउँछ। शंकराचार्यका अनुसार, यो गति ब्रह्मको स्वरूपलाई बुझ्ने आन्तरिक यात्रा हो।

२. ब्रह्म शब्दको प्रयोग: दहर आकाशको वर्णन गर्दा श्रुतिमा स्पष्ट रूपमा 'ब्रह्म' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। यसले दहर आकाशलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न मान्न सकिँदैन भन्ने कुरालाई स्थापित गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि यसलाई ब्रह्मको गुणहरूले युक्त मान्दै, दहर आकाश ब्रह्म नै हो भन्ने कुरामा जोड दिएका छन्।

३. दृष्ट र लिङ्गको प्रमाणिकता: सूत्रमा 'दृष्टं लिङ्गं च' भन्नाले श्रुतिमा प्रत्यक्ष रूपमा देखिएका ब्रह्मका गुणहरू र चिन्हहरूलाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। दहर आकाशमा ब्रह्मका सबै लक्षणहरू विद्यमान भएकोले, यो ब्रह्म नै हो भन्ने निष्कर्षमा पुगिन्छ। यसले ब्रह्मको निर्गुण र सगुण दुवै पक्षलाई समेट्दै, परम सत्यको बोध गराउँछ।

▰ सूत्र 1.3.16

संस्कृत: धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः

IAST: *Dhṛteśca mahimno'syāsminnupalabdheḥ*

नेपाली अर्थ: र धारण (Sustaining) को महिमा यसमा उपलब्ध भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: दहर आकाशमा सम्पूर्ण जगत्को धारण गर्ने महिमा उल्लेख भएको छ, जुन ब्रह्मको नै विशेषता हो।

शाब्दिक अर्थ:

धृतेः (Dhṛteḥ): धारणको, सम्हाल्ने शक्तिको.

च (ca): र.

महिम्नः (Mahimnaḥ): महिमाको, महानताको.

अस्य (Asya): यसको, यस ब्रह्मको.

अस्मिन् (Asmin): यसमा, यस दहर आकाशमा.

उपलब्धेः (Upalabdheḥ): उपलब्ध भएकोले, पाइएकोले.

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म नै सम्पूर्ण जगत्को धारणकर्ता र पालनकर्ता हो, जसको असीमित महिमा दहर आकाशमा प्रकट हुन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वशक्तिमानतालाई जोड दिँदै, उसको धारण गर्ने शक्तिलाई प्रमुख प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): ब्रह्मको धारण गर्ने शक्तिलाई ब्रह्माण्डको स्थिरता र सञ्चालनको अन्तर्निहित नियमसँग जोड्न सकिन्छ। आधुनिक ब्रह्माण्ड विज्ञानले ब्रह्माण्डको विस्तार र यसका नियमहरूको खोजी गर्दछ, जुन एक सुसंगत व्यवस्थापन (coherent order) को संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-नियमन): यस सूत्रको धारण शक्तिलाई व्यक्तिगत स्तरमा आत्म-नियमन (self-regulation) र मानसिक स्थिरता (mental stability) सँग जोड्न सकिन्छ। जसरी ब्रह्मले जगत्लाई धारण गर्दछ, त्यसरी नै व्यक्तिले आफ्नो मन र इन्द्रियहरूलाई धारण गरेर आन्तरिक शान्ति प्राप्त गर्न सक्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वोपरि महिमा र जगत्लाई धारण गर्ने उसको अद्वितीय शक्तिलाई स्पष्ट पार्दछ। दहर आकाशमा ब्रह्मको यो धारण शक्ति उपलब्ध हुनुले उसलाई अन्य कुनै पनि सीमित सत्ताभन्दा भिन्न र श्रेष्ठ प्रमाणित गर्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र जगत्को मूल आधारको रूपमा उसको भूमिकालाई अझ सुदृढ बनाउँछ।

१. ब्रह्मको सर्वधारकत्व: यस सूत्रले ब्रह्मलाई सम्पूर्ण जगत्को धारणकर्ता (Sustainer) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। जसरी डोरीले मोतीको मालालाई धारण गर्दछ, त्यसरी नै ब्रह्मले सम्पूर्ण चराचर जगत्लाई आफ्नो शक्तिले धारण गरेको छ। यो धारण शक्ति कुनै भौतिक बल नभई ब्रह्मको अन्तर्निहित चेतना र सत्ता हो, जसले सबै कुरालाई व्यवस्थित र सन्तुलित राख्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, यो ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपको अभिव्यक्ति हो, जहाँ उसले कुनै बाह्य सहारा बिना नै सबैलाई सम्हाल्छ।

२. दहर आकाशमा महिमाको उपलब्धि: सूत्रमा उल्लेखित 'अस्मिन् उपलब्धेः' (यसमा उपलब्ध भएकोले) ले दहर आकाश (हृदयभित्रको सूक्ष्म आकाश) मा ब्रह्मको यो धारण शक्ति र महिमाको अनुभव गर्न सकिने कुरालाई संकेत गर्दछ। यो दहर आकाश बाह्य भौतिक आकाश नभई आत्मिक अनुभवको क्षेत्र हो। यसमा ध्यान र साधनाद्वारा ब्रह्मको यो असीमित महिमा र धारण शक्तिलाई साक्षात्कार गर्न सकिन्छ। रामानुजाचार्यले यसलाई सगुण ब्रह्मको उपासनाको माध्यमबाट प्राप्त हुने अनुभवको रूपमा व्याख्या गरेका छन्, जहाँ भक्तले ब्रह्मको कल्याणकारी गुणहरूलाई हृदयमा अनुभव गर्दछ।

३. ब्रह्मको अद्वितीयता र श्रेष्ठता: ब्रह्मको यो धारण शक्ति र महिमा अन्य कुनै पनि देवता वा जीवमा उपलब्ध हुँदैन। यस सूत्रले ब्रह्मलाई जगत्को एकमात्र नियन्ता र आधारको रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले उपनिषद्हरूमा वर्णित ब्रह्मको सर्वशक्तिमानता र सर्वव्यापकतालाई पुष्टि गर्दछ। यसरी, यो सूत्रले ब्रह्मलाई नै परम सत्य र सबैको मूल कारणको रूपमा स्वीकार गर्नुपर्ने दार्शनिक निष्कर्षमा पुर्याउँछ, जसको महिमा र शक्ति अतुलनीय छ।

■ सूत्र 1.3.17

संस्कृत: प्रसिद्धेश्च

IAST: *Prasiddheśca*

नेपाली अर्थ: र प्रसिद्धि (Well-known Nature) बाट।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म सर्वत्र प्रसिद्ध छ। दहर आकाशमा वर्णित गुणहरू ब्रह्मको प्रसिद्ध स्वरूपसँग मिल्दछन्।

शाब्दिक अर्थः

प्रसिद्धेः (Prasiddheḥ): प्रसिद्धि, ख्याति, वा प्रख्यात स्वभावको।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापी प्रसिद्धि र दहर आकाशमा वर्णित गुणहरू ब्रह्मको प्रख्यात स्वरूपसँग कसरी मेल खान्छन् भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ, जसले ब्रह्म नै उपासनाको वास्तविक विषय हो भनी स्थापित गर्दछ। [This sutra emphasizes the omnipresent renown of Brahman and how the qualities described in the Dahara Akasha align with Brahman's well-known nature, thereby establishing Brahman as the true object of worship.]

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भाषाविज्ञान (Linguistics): यो सूत्रले शब्दको अर्थ र त्यसको व्यापक स्वीकार्यता (प्रसिद्धि) कसरी दार्शनिक अवधारणालाई बुझाउन प्रयोग गरिन्छ भन्ने देखाउँछ। [This sutra demonstrates how the meaning of a word and its widespread acceptance (prasiddhi) are used to convey a philosophical concept.]

मनोविज्ञान (Psychology - सामूहिक अचेतन): कार्ल जंगको सामूहिक अचेतनको अवधारणासँग यसलाई जोड्न सकिन्छ, जहाँ केही प्रतीक र अवधारणाहरू मानवजातिमा सार्वभौमिक रूपमा प्रसिद्ध हुन्छन्, जसरी ब्रह्मको प्रसिद्धि। [This can be connected to Carl Jung's concept of the collective unconscious, where certain symbols and concepts are universally renowned within humanity, similar to the renown of Brahman.]

यो सूत्रले ब्रह्मको प्रसिद्धि र दहर विद्यामा वर्णित गुणहरूबीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दै ब्रह्मको सर्वोच्चतालाई पुनः स्थापित गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई केवल एक अमूर्त अवधारणाको रूपमा नभई, सबै उपनिषदहरूमा प्रख्यात र सर्वव्यापी सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसको उपासनाले परम सत्यको बोध गराउँछ।

१. **ब्रह्मको सर्वव्यापी प्रसिद्धिः** उपनिषदहरूमा ब्रह्मलाई विभिन्न नाम र गुणहरूद्वारा वर्णन गरिएको छ, तर ती सबै वर्णनले अन्ततः एउटै परम सत्ता, ब्रह्मलाई नै संकेत गर्दछ। यस सूत्रले ब्रह्मको यो सर्वव्यापी प्रसिद्धि (Prasiddhi) लाई आधार बनाएर दहर आकाशमा वर्णित गुणहरू ब्रह्मकै हुन् भनी तर्क गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मको प्रसिद्धिले यसलाई अन्य कुनै पनि सीमित सत्ताबाट भिन्न र श्रेष्ठ देखाउँछ।

२. **दहर विद्यासँगको सम्बन्ध:** छान्दोग्य उपनिषदको दहर विद्यामा हृदयभित्रको सानो आकाश (दहर आकाश) मा केही गुणहरू वर्णन गरिएका छन्। यो सूत्रले ती गुणहरू व्यक्तिगत आत्मा (जीव) वा भौतिक आकाशका नभई, ब्रह्मकै हुन् भनी स्थापित गर्दछ। ब्रह्मको प्रसिद्धिले गर्दा, दहर आकाशमा वर्णित गुणहरू ब्रह्मसँगै सम्बन्धित छन् भन्ने कुरा स्वतः सिद्ध हुन्छ, किनकि ब्रह्म नै सबै गुणहरूको परम आश्रय हो।

३. **उपासनाको लक्ष्य:** यो सूत्रले ब्रह्मलाई उपासनाको वास्तविक लक्ष्यको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। जब दहर आकाशमा वर्णित गुणहरू ब्रह्मकै हुन् भनी स्थापित हुन्छ, तब दहर विद्याको उपासनाले ब्रह्मको साक्षात्कार गराउँछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मको कल्याणकारी गुणहरूको प्रसिद्धिमा जोड दिँदै, भक्तिका माध्यमबाट ब्रह्मको अनुभव गर्न सकिने कुरालाई समर्थन गर्दछन्। यसरी, प्रसिद्धिले ब्रह्मको उपासनालाई अझ सुदृढ बनाउँछ।

सूत्र 1.3.18

संस्कृत: इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात्

IAST: *Itaraparāmarśātsa iti cennāsambhavāt*

नेपाली अर्थ: यदि अन्यको परामर्श भएकोले ब्रह्म होइन भनिन्छ भने, होइन, किनभने असम्भव छ।

विस्तृत व्याख्या: कसैले भन्न सक्छ कि जीवात्माको पनि उल्लेख भएकोले दहर आकाश ब्रह्म होइन। तर यो आपत्ति अस्वीकार्य छ।

शाब्दिक अर्थ:

इतरपरामर्शात् (Itaraparāmarśāt): अन्यको उल्लेखबाट / अन्यको परामर्शबाट।

सः (saḥ): त्यो (ब्रह्म)।

इति (iti): यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

असम्भवात् (asambhavāt): असम्भव भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको अघिल्लो खण्डमा प्रस्तुत ब्रह्मको सर्वव्यापकता र अद्वितीयतामाथि उठाइएको शंकाको समाधान गर्दछ। यदि कुनै अन्य सत्ता (जीव वा

प्रकृति) को उल्लेखका कारण ब्रह्मलाई अस्वीकार गरिन्छ भने, त्यो तर्क असम्भव छ किनभने ब्रह्मबाहेक अन्य कुनै पनि सत्तामा पूर्णता र सर्वज्ञता (Omniscience) सम्भव छैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा, अवलोकनकर्ता र अवलोकन गरिएको वस्तुबीचको सम्बन्धले वास्तविकताको प्रकृतिमाथि प्रश्न उठाउँछ। ब्रह्मको सर्वव्यापकताको अवधारणाले चेतना (Consciousness) र पदार्थ (Matter) को गहिरो एकीकरणलाई संकेत गर्दछ, जहाँ कुनै पनि सीमित सत्ताले पूर्ण वास्तविकतालाई परिभाषित गर्न सक्दैन।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको एकीकरण): मनोविज्ञानमा, चेतनाको एकीकरण (Integration of Consciousness) को अवधारणाले विभिन्न मानसिक प्रक्रियाहरू र अनुभवहरूलाई एक समग्र "स्व" मा कसरी एकीकृत गरिन्छ भन्ने बुझाउँछ। ब्रह्मको सन्दर्भमा, यो एकीकरण व्यक्तिगत चेतनाको सीमाभन्दा पर गएर एक सार्वभौमिक चेतना (Universal Consciousness) सँग जोडिएको हुन्छ, जहाँ सीमित "म" को अवधारणा असम्भव हुन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको अद्वितीय स्थिति र सर्वव्यापकतालाई अझ सुदृढ पार्दै, यसमाथि उठाइएका सम्भावित आपत्तिहरूको खण्डन गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई कुनै पनि सीमित सत्तासँग तुलना गर्न नसकिने र त्यसको स्थानमा अन्य कुनै पनि वस्तुलाई प्रतिस्थापन गर्न असम्भव रहेको दार्शनिक तर्क प्रस्तुत गर्दछ।

१. ब्रह्मको अद्वितीयता र अन्य सत्ताको सीमा:

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र परम सत्य हो, र अन्य सबै सत्ता (जीव, जगत्) यसको अभिव्यक्ति वा मायाद्वारा उत्पन्न भ्रम हुन्। यो सूत्रले यदि कुनै अन्य सत्ता (जस्तै जीव वा प्रधान) को उल्लेखका आधारमा ब्रह्मलाई अस्वीकार गरिन्छ भने, त्यो तर्क अमान्य हुन्छ भन्छ। किनभने जीव वा प्रधानमा ब्रह्मका गुणहरू (सर्वज्ञता, सर्वशक्तिमत्ता) सम्भव छैनन्। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैतमा

सूत्र 1.3.19

संस्कृत: उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु

IAST: *Uttarāccedāvirbhūtasvarūpastu*

नेपाली अर्थ: तर पछिका वाक्यहरूबाट आविर्भूत स्वरूप (Manifest Nature) ब्रह्मको नै हो।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद्को पछिका वाक्यहरूमा दहर [दहर (सूक्ष्म/हृदय) + आकाश (अनन्त अन्तरिक्ष) = पवित्र र गुप्त स्थान (Subtle)] आकाशको स्वरूप ब्रह्मको नै हो भनी स्पष्ट पारिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

उत्तरात् (Uttarāt): पछिका (वाक्यहरूबाट)

चेत् (Cet): यदि

आविर्भूत (Āvirbhūta): प्रकट भएको, आविर्भाव भएको

स्वरूपः (Svarūpaḥ): स्वरूप, वास्तविक प्रकृति

तु (Tu): तर, निश्चय नै

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र १.३.१९ ले उपनिषद्का पछिल्ला वाक्यहरूले दहर आकाशको वास्तविक स्वरूपलाई ब्रह्मको रूपमा प्रकट गर्दछ भनी स्पष्ट पार्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र जीवको आत्मिक स्वरूपको एकत्वलाई जोड दिन्छ, जुन अन्ततः मोक्षको मार्ग हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): यस सूत्रको 'आविर्भूत स्वरूप' को अवधारणालाई क्वान्टम क्षेत्र सिद्धान्तसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ अदृश्य ऊर्जा क्षेत्रबाट कणहरू प्रकट हुन्छन्। ब्रह्मको अव्यक्त स्वरूपबाट व्यक्त जगतको आविर्भाव यससँग तुलनायोग्य छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): मनोवैज्ञानिक रूपमा, यो सूत्र आत्म-बोध (Self-realization) सँग सम्बन्धित छ। जब व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई बाह्य पहिचानबाट अलग गरी बुझ्दछ, तब उसले ब्रह्मसँगको आफ्नो एकत्व अनुभव गर्दछ, जसले गहिरो शान्ति र मुक्ति प्रदान गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.३.१९ ले छान्दोग्य उपनिषद्मा वर्णित 'दहर आकाश' को वास्तविक स्वरूपको विवेचना गर्दछ, विशेषगरी पछिल्ला वाक्यहरूको सन्दर्भमा। यस सूत्रले यो स्पष्ट पार्दछ कि दहर आकाशको 'आविर्भूत स्वरूप' (manifest nature) ब्रह्म नै हो, जसले ब्रह्मको सर्वोत्कृष्टता र जीवको आत्मिक स्वरूपसँगको एकत्वलाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले उपनिषद्का विभिन्न खण्डहरूलाई एकीकृत गरी ब्रह्मको निरूपणमा मद्दत गर्दछ।

१. दहर आकाशको ब्रह्मत्व: छान्दोग्य उपनिषद्को आठौं प्रपाठकमा 'दहर आकाश' को चर्चा गरिएको छ, जुन हृदयभित्रको सानो आकाश हो। प्रारम्भमा यसको स्वरूप अस्पष्ट देखिए पनि, सूत्र १.३.१९ ले पछिल्ला वाक्यहरू (जस्तै: 'एष आत्मापहतपाप्मा') को आधारमा यो दहर आकाश ब्रह्म नै हो भनी स्थापित गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई केवल बाह्य सत्ताको रूपमा नभई, प्रत्येक जीवको अन्तर्निहित सारको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

२. शाङ्कर र रामानुजको व्याख्या: आचार्य शङ्करले यस सूत्रलाई ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपको पुष्टिमा प्रयोग गर्नुभएको छ, जहाँ दहर आकाश ब्रह्मको नै प्रतीक हो र यसको वास्तविक स्वरूप ज्ञानद्वारा मात्र प्रकट हुन्छ। रामानुजाचार्यले भने दहर आकाशलाई सगुण ब्रह्मको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्म जीवको हृदयमा निवास गर्ने परम पुरुष हो। दुवै आचार्यले पछिल्ला वाक्यहरूको महत्त्वलाई स्वीकार गर्दै दहर आकाशको ब्रह्मत्वलाई स्थापित गरेका छन्।

३. स्वरूपको आविर्भाव र मोक्ष: 'आविर्भूत स्वरूप' को अवधारणाले ब्रह्मको स्वरूप सधैं विद्यमान भए पनि, अज्ञानताका कारण यो अप्रकट रहने र ज्ञानको माध्यमबाट मात्र प्रकट हुने कुरालाई जनाउँछ। यसको अर्थ यो हो कि मोक्ष कुनै नयाँ प्राप्ति नभई, आफ्नो वास्तविक ब्रह्म स्वरूपको बोध मात्र हो। यस बोधले जीवलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त गरी परम आनन्दको स्थितिमा पुर्याउँछ।

सूत्र 1.3.20

संस्कृत: अन्यार्थश्च परामर्शः

IAST: *Anyārthaśca parāmarśaḥ*

नेपाली अर्थ: र अन्य अर्थमा परामर्श गरिएको हो।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्माको उल्लेख ब्रह्मको उपासनाको सन्दर्भमा गरिएको हो, दहर आकाशको पहिचानको लागि होइन।

शाब्दिक अर्थ:

अन्यार्थः (anyārthaḥ): अन्य अर्थ वा प्रयोजन।

च (ca): र।

परामर्शः (parāmarśaḥ): परामर्श, विचार, सन्दर्भ।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले ब्रह्मको उपासनाको सन्दर्भमा जीवात्माको उल्लेख गरिएको हो, न कि दहर आकाशको पहिचानको लागि। यो जीवात्मा र परमात्मा बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दै, जीवात्माको वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): चेतनाको अध्ययन (study of consciousness) ले जीवात्माको अनुभव र मस्तिष्कका कार्यहरू बीचको सम्बन्धलाई केलाउँछ। यस सूत्रले जीवात्माको गहिरो, गैर-भौतिक पक्षलाई संकेत गर्दछ जुन केवल मस्तिष्कको कार्यभन्दा पर हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहिचान): आत्म-पहिचान (self-identity) को अवधारणाले व्यक्तिले आफूलाई कसरी बुझ्छ भन्ने कुरामा केन्द्रित हुन्छ। वेदान्तको दृष्टिकोणमा, जीवात्माको वास्तविक पहिचान ब्रह्मसँग अभिन्न छ, जुन मनोवैज्ञानिक रूपमा आत्म-ज्ञान (self-knowledge) र आत्म-बोध (self-realization) को माध्यमबाट प्राप्त हुन्छ।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको दहरविद्या प्रकरणमा जीवात्मा र परमात्माको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दै, जीवात्माको उल्लेख ब्रह्मको उपासनाको सन्दर्भमा भएको हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यो सूत्रले दहर आकाशको पहिचानको विषयमा उठाइएका शंकाहरूलाई निवारण गर्दै, जीवात्माको वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई अझ सुदृढ बनाउँछ।

१. जीवात्माको सन्दर्भ र ब्रह्मको उपासना: यस सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि दहरविद्यामा जीवात्माको जुन उल्लेख गरिएको छ, त्यो ब्रह्मको उपासनाको लागि हो। जीवात्मालाई ब्रह्मको अंश वा ब्रह्मसँग अभिन्न रूपमा बुझेर गरिने उपासनाले नै वास्तविक ज्ञान र मुक्ति प्रदान गर्दछ। आचार्य शङ्करका अनुसार, जीवात्माको वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो र यसको उपासनाले अविद्याको नाश गर्दछ।

२. दहर आकाशको पहिचान: दहर आकाशको सन्दर्भमा, यस सूत्रले जीवात्माको उल्लेख दहर आकाशको पहिचानको लागि नभई, ब्रह्मको उपासनाको सन्दर्भमा भएको कुरालाई जोड दिन्छ। दहर आकाश स्वयं ब्रह्म नै हो, र जीवात्माको माध्यमबाट ब्रह्मको उपासनाको प्रक्रियालाई बुझाउन खोजिएको हो। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि जीवात्मा ब्रह्मको शरीर हो र ब्रह्म नै यसको आत्मा हो भन्ने मान्यता छ।

३. वेदान्तिक एकत्वको पुष्टि: यो सूत्रले जीवात्मा र परमात्माको एकत्वलाई पुनः पुष्टि गर्दछ। जीवात्मालाई ब्रह्मभन्दा भिन्न नभई, ब्रह्मकै स्वरूपको रूपमा बुझ्नुपर्छ। यसले अद्वैत वेदान्तको 'अहं ब्रह्मास्मि' (म ब्रह्म हुँ) र 'तत्त्वमसि' (त्यो तिमी हौ) जस्ता महावाक्यहरूको दार्शनिक आधारलाई बलियो बनाउँछ, जहाँ जीवात्माको चरम लक्ष्य ब्रह्मसँगको एकत्वको अनुभूति हो।

सूत्र 1.3.21

संस्कृत: अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्

IAST: *Alpaśruteriti cettaduktam*

नेपाली अर्थ: यदि 'अल्प' (Small) शब्दको कारण ब्रह्म होइन भनिन्छ भने, त्यसको उत्तर दिइसकिएको छ।

विस्तृत व्याख्या: 'दहर' (सानो) शब्दले ब्रह्म होइन भन्ने आपत्तिको उत्तर पहिले नै दिइसकिएको छ। ब्रह्म सर्वव्यापी भएर पनि हृदयमा विशेष रूपमा विराजमान हुनुहुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अल्पश्रुतेः (Alpaśruteḥ): अल्प (सानो) र श्रुति (शास्त्र) बाट, अर्थात् शास्त्रमा उल्लेखित सानोपनको कारणले।

इति (iti): यसरी, यदि।

चेत् (cet): यदि।

तत् (tat): त्यो।

उक्तम् (uktam): भनिएको छ, उत्तर दिइएको छ।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मलाई शास्त्रमा कहिलेकाहीँ 'अल्प' (small) भनी वर्णन गरिएकाले त्यसलाई ब्रह्म मान्न सकिँदैन भन्ने आपत्तिलाई यो सूत्रले खण्डन गर्दछ। ब्रह्मको सर्वव्यापकता र हृदयमा विशेष रूपमा प्रकट हुने स्वरूपलाई बुझाउनका लागि यो 'सानोपन' प्रतीकात्मक मात्र हो, र यो आपत्ति पहिले नै समाधान भइसकेको छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): ब्रह्मको सर्वव्यापकता र हृदयमा 'अल्प' रूपमा निवासको अवधारणालाई आधुनिक भौतिक विज्ञानको एकीकृत क्षेत्र सिद्धान्त (Unified Field

Theory) वा क्वान्टम क्षेत्र सिद्धान्त (Quantum Field Theory) सँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड एउटै मूलभूत ऊर्जा वा क्षेत्रबाट उत्पन्न भएको मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): ब्रह्मको हृदयमा सानो रूपमा अनुभव हुने कुरालाई चेतनाको गहिराइ (Depth of Consciousness) सँग तुलना गर्न सकिन्छ। हाम्रो व्यक्तिगत चेतना (Individual Consciousness) सीमित देखिए पनि, यो ब्रह्माण्डीय चेतना (Universal Consciousness) को एक अंश हो, जसलाई ध्यान वा आत्मनिरीक्षण (Introspection) द्वारा अनुभव गर्न सकिन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको स्वरूपबारे उठाइएको एक महत्त्वपूर्ण आपत्तिलाई सम्बोधन गर्दछ, जहाँ केही श्रुतिहरूमा ब्रह्मलाई 'अल्प' वा सानो भनी वर्णन गरिएको छ। यसले ब्रह्मको वास्तविक प्रकृति र शास्त्रहरूको व्याख्यामा गहिरो दार्शनिक अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ।

१. ब्रह्मको सर्वव्यापकता र प्रतीकात्मक सानोपन: ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मलाई सर्वव्यापी, अनन्त र असीम शक्तिको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। तथापि, केही उपनिषद्हरूमा, जस्तै छान्दोग्य उपनिषद्को दहर विद्यामा, ब्रह्मलाई हृदयको सानो गुफामा (दहर आकाश) निवास गर्ने भनी वर्णन गरिएको छ। यो 'सानोपन' ब्रह्मको वास्तविक आकारलाई नभई, यसको सुलभता र ध्यानका लागि एक विशेष केन्द्रबिन्दुलाई जनाउँछ। आचार्य शंकरले यसलाई ब्रह्मको उपासनाका लागि एक प्रतीकात्मक स्थानको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जसले गर्दा साधकले आफ्नो आन्तरिक चेतनामा ब्रह्मको अनुभव गर्न सकोस्।

२. पूर्व-स्थापित सिद्धान्तको पुनरावृत्ति: 'तदुक्तम्' (त्यो भनिएको छ) भन्ने शब्दले यो आपत्ति पहिले नै समाधान भइसकेको कुरालाई संकेत गर्दछ। ब्रह्मसूत्रका अघिल्ला सूत्रहरूमा, विशेष गरी 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' (१.१.२२) र 'दहर उत्तरेभ्यः' (१.३.१४) जस्ता सूत्रहरूमा, 'दहर' वा 'आकाश' जस्ता शब्दहरूले ब्रह्मलाई नै जनाउँछ भनी स्थापित गरिसकिएको छ। यसले यो सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ कि ब्रह्मको वर्णनमा प्रयोग गरिएका कुनै पनि शब्द, चाहे ती सानोपन वा सीमिततालाई संकेत गर्ने देखिए पनि, अन्ततः ब्रह्मको असीम र सर्वव्यापी स्वरूपलाई नै बुझाउँछन्।

३. शास्त्रार्थको गहिराइ: यो सूत्रले शास्त्रहरूको व्याख्या गर्दा शब्दहरूको शाब्दिक अर्थमा मात्र नअल्झिएर तिनको वास्तविक अभिप्राय (तात्पर्य) बुझ्नुपर्ने महत्त्वलाई दर्शाउँछ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मको गुणहरूलाई विभिन्न सन्दर्भमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्मको सानोपन वा सीमितताको वर्णनले जीवको हृदयमा यसको उपस्थिति वा यसको विशेष लीला (दिव्य खेल) लाई जनाउँछ। यसरी, यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा शब्दार्थ र भावार्थको सूक्ष्म विश्लेषणको आवश्यकतालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई सही रूपमा बुझ्न सकियोस्।

■ सूत्र 1.3.22

संस्कृत: अनुकृतेस्तस्य च

IAST: *Anukṛtestasya ca*

नेपाली अर्थ: र त्यसको अनुकृति (Imitation) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: वामदेव आदि ऋषिहरूले ब्रह्मसँगको एकत्वको अनुभव गरेका छन्, जसले दहर आकाश ब्रह्म नै हो भनी पुष्टि गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

अनुकृतेः (Anukṛteḥ): अनुकृति, प्रतिलिपि, अनुकरण।

तस्य (tasya): त्यसको, उसको।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको अनुकरण वा प्रतिलिपि भएकोले, जीव र जगत् ब्रह्मबाटै उत्पन्न भएका हुन् र ब्रह्मकै स्वरूपको अंश हुन् भन्ने दार्शनिक सत्यलाई यो सूत्रले उजागर गर्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र जीवको ब्रह्मसँगको अभिन्न सम्बन्धलाई (non-difference) स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा ब्रह्माण्डको एकत्व र सबै कुराको अन्तरसम्बन्धको अवधारणाले ब्रह्मसूत्रको 'अनुकृति' सिद्धान्तसँग समानता राख्छ, जहाँ सम्पूर्ण सृष्टि एक मूल स्रोतबाटै प्रकट भएको मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचानको खोजी र व्यक्तिको चेतनाको गहिराइले ब्रह्मसँगको एकत्वको अनुभवलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ, जहाँ जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्मकै अंश भएको महसुस गर्दछ।

> यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वकारणत्व र जीव तथा जगत्को ब्रह्मसँगको अभिन्न सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। यसले ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र अन्य सबै वस्तुहरू त्यसकै अनुकृति वा अभिव्यक्ति हुन् भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तको आधारशिला तयार गर्दछ।

१. ब्रह्मको सर्वकारणत्व: यो सूत्रले ब्रह्मलाई सम्पूर्ण सृष्टिको मूल कारणको रूपमा स्थापित गर्दछ। जसरी एउटा मूलबाट अनेक हाँगाबिँगाहरू निस्कन्छन्, त्यसरी नै ब्रह्मबाट सम्पूर्ण जीव र जगत्को उत्पत्ति भएको हो। यसलाई शङ्कराचार्यले 'विवर्तवाद' (apparent transformation) मार्फत व्याख्या गरेका छन्, जहाँ ब्रह्म आफ्नो स्वरूप नबदलीकन जगत्को रूपमा प्रतीत हुन्छ।

२. जीव र जगत्को ब्रह्मसँगको अभिन्नता: 'अनुकृतेस्तस्य च' भन्नाले जीव र जगत् ब्रह्मको प्रतिलिपि वा अनुकरण हुन् भन्ने बुझिन्छ। यसको अर्थ उनीहरू ब्रह्मभन्दा भिन्न छैनन्, बरु ब्रह्मकै अंश वा अभिव्यक्ति हुन्। रामानुजाचार्यको 'विशिष्टाद्वैत' (qualified non-dualism) दर्शनमा जीव र जगत् ब्रह्मका विशेषण हुन्, जसरी शरीर आत्माको विशेषण हुन्छ।

३. मोक्षको मार्ग: जीवले आफूलाई ब्रह्मको अनुकृति वा अंशको रूपमा बुझ्नु नै मोक्षको मार्ग हो। जब जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई चिन्दछ, तब उसले संसारका बन्धनहरूबाट मुक्ति प्राप्त गर्दछ। यो ज्ञानले जीवलाई आफ्नो सीमितताबाट माथि उठेर ब्रह्मको अनन्ततामा लीन हुन प्रेरित गर्दछ, जसलाई वेदान्तमा 'आत्मज्ञान' (self-realization) भनिन्छ।

सूत्र 1.3.23

संस्कृत: अपि च स्मर्यते

IAST: *Api ca smaryate*

नेपाली अर्थ: र स्मृतिमा पनि (भनिएको छ)।

विस्तृत व्याख्या: भगवद्गीता (१८.६१) मा भनिएको छ: 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' अर्थात् 'ईश्वर सबै प्राणीको हृदयमा विराजमान हुनुहुन्छ।'

शाब्दिक अर्थ:

अपि (Api): पनि, समेत (also, even).

च (Ca): र, अनि (and).

स्मर्यते (Smaryate): स्मरण गरिन्छ, स्मृतिमा भनिएको छ (is remembered, is stated in Smriti).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र जीवको हृदयमा यसको उपस्थितिलाई स्मृति ग्रन्थहरू (जस्तै भगवद्गीता) द्वारा पुष्टि गर्दछ, जसले श्रुति (वेद) को

अर्थलाई अझ स्पष्ट पार्छ [Brahman's omnipresence, presence in the heart, confirmation by Smriti].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ब्रह्मको हृदयमा उपस्थितिको अवधारणालाई आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतनाको केन्द्रबिन्दु वा आत्म-जागरूकताको रूपमा व्याख्या गर्न सक्छ, जहाँ मस्तिष्कका विभिन्न भागहरूले एकीकृत अनुभव सिर्जना गर्छन् [consciousness, self-awareness, integrated experience].

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): यस सूत्रले व्यक्तिको गहिरो आत्म-पहचान (Self-identity) र आन्तरिक चेतनाको स्रोतसँग सम्बन्धित छ, जसलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा आत्म-अन्वेषण र व्यक्तिगत विकासको आधार मान्न सकिन्छ [self-exploration, personal growth].

यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र जीवको हृदयमा यसको उपस्थितिलाई स्मृति ग्रन्थहरूको प्रमाणद्वारा सुदृढ गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनमा श्रुति र स्मृतिको सामञ्जस्यपूर्ण सम्बन्धलाई उजागर गर्छ। यसले ब्रह्मको केवल अमूर्त सत्ता नभई प्रत्येक प्राणीको अन्तरतममा निवास गर्ने चेतन सत्ताको रूपमा चित्रण गर्दछ।

१. श्रुति र स्मृतिको समन्वय: ब्रह्मसूत्रले श्रुति (वेद) लाई परम प्रमाण मान्छ, तर स्मृति (जस्तै भगवद्गीता, उपनिषद्) लाई श्रुतिको अर्थ स्पष्ट पार्ने सहायक प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्दछ। 'अपि च स्मर्यते' भन्नाले ब्रह्मको हृदयमा उपस्थितिको कुरा श्रुतिमा मात्र नभई स्मृतिमा पनि स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ भन्ने बुझिन्छ, जसले यस अवधारणालाई अझ बलियो बनाउँछ।

२. ईश्वरको अन्तर्यामी स्वरूप: यो सूत्रले ईश्वरको अन्तर्यामी (Indwelling) स्वरूपलाई जोड दिन्छ। ईश्वर बाहिर कतै टाढा नभई प्रत्येक जीवको हृदयमा साक्षी र नियन्ताको रूपमा विराजमान हुनुहुन्छ। यो अवधारणाले भक्तियोग र ध्यानको महत्त्वलाई पनि दर्शाउँछ, जहाँ आन्तरिक खोजद्वारा ईश्वरको अनुभव गर्न सकिन्छ।

३. जीव र ब्रह्मको सम्बन्ध: ब्रह्मको हृदयमा उपस्थितिको अर्थ जीव र ब्रह्मबीचको घनिष्ठ सम्बन्ध हो। अद्वैत वेदान्त अनुसार, यो जीवको वास्तविक स्वरूप नै ब्रह्म हो, जुन अज्ञानका कारण भिन्न देखिन्छ। विशिष्टाद्वैत र द्वैत परम्परामा पनि ब्रह्म जीवको आत्माको रूपमा वा जीवभित्र विशेष रूपमा निवास गर्ने परमसत्ताको रूपमा स्वीकार गरिन्छ, जसले जीवलाई नियन्त्रण गर्दछ।

■ सूत्र 1.3.24

संस्कृत: शब्दादेव प्रमितः

IAST: *Śabdādeva pramitaḥ*

नेपाली अर्थ: शब्द (Scripture) बाट नै प्रमाणित छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिको शब्दबाट नै प्रमाणित छ कि प्रतीक्षा गर्ने (प्रतीक्षवत्) तत्त्व ब्रह्म हो।

शाब्दिक अर्थ:

शब्दात् (Śabdāt): शब्द, वाणी, शास्त्र, वेदबाट।

एव (Eva): नै, मात्र।

प्रमितः (Pramitaḥ): प्रमाणित, सिद्ध, निश्चित गरिएको।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको ज्ञान केवल शास्त्र (श्रुति) बाट मात्र प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। ब्रह्मको स्वरूप र महिमालाई प्रत्यक्ष अनुभव वा तर्कले पूर्ण रूपमा बुझ्न सकिँदैन, यसका लागि वेदका शब्दहरू नै अन्तिम प्रमाण हुन्। [This sutra emphasizes that the knowledge of Brahman is attained only through scriptures (Shruti). The nature and glory of Brahman cannot be fully understood by direct experience or logic; for this, the words of the Vedas are the ultimate proof.]

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको स्रोतको रूपमा शब्द-प्रमाण (verbal testimony) को महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। विज्ञानमा प्रत्यक्ष अवलोकन र प्रयोगलाई प्राथमिकता दिइन्छ भने, वेदान्तमा ब्रह्मज्ञानका लागि शास्त्रलाई नै सर्वोच्च प्रमाण मानिन्छ। [This sutra highlights the importance of verbal testimony (Shabda-pramana) as a source of knowledge. While science prioritizes direct observation and experimentation, Vedanta considers scripture as the supreme proof for the knowledge of Brahman.]

मनोविज्ञान (Psychology - विश्वास प्रणाली र संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह): मानव मनले कसरी जानकारी ग्रहण गर्छ र विश्वास प्रणालीहरू निर्माण गर्छ भन्ने सन्दर्भमा, यो सूत्रले परम्परागत ज्ञान र आधिकारिक स्रोतहरूमाथिको निर्भरतालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। यसले व्यक्तिगत अनुभवभन्दा बाहिरका सत्यहरूलाई स्वीकार गर्ने संज्ञानात्मक प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ। [In the context of how the human mind acquires information and

builds belief systems, this sutra reflects reliance on traditional knowledge and authoritative sources. It indicates the cognitive process of accepting truths beyond individual experience.]

यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको अद्वितीय स्रोतको रूपमा श्रुति (वेद) को अपरिहार्यतालाई स्थापित गर्दछ। ब्रह्मको स्वरूप लौकिक अनुभव र तर्कको सीमाभन्दा पर भएकाले, यसलाई बुझ्नका लागि अलौकिक प्रमाणको आवश्यकता पर्दछ, जुन वेदका शब्दहरूले मात्र प्रदान गर्न सक्छन्। यो वेदान्त दर्शनको ज्ञानमीमांसाको आधारभूत सिद्धान्त हो।

१. **शब्द-प्रमाणको सर्वोच्चता**: वेदान्त दर्शनमा ज्ञान प्राप्तिका लागि प्रत्यक्ष (perception), अनुमान (inference) र शब्द (verbal testimony) गरी मुख्य तीन प्रमाणहरू स्वीकार गरिन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मको सन्दर्भमा शब्द-प्रमाणको सर्वोच्चतालाई जोड दिन्छ। ब्रह्म इन्द्रियगोचर नभएकाले प्रत्यक्ष प्रमाणले यसलाई जान्न सक्दैन, न त यो कुनै लौकिक वस्तुजस्तो भएकाले अनुमान प्रमाणले यसको पूर्ण ज्ञान दिन सक्छ। अतः, वेदका शब्दहरू नै ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपलाई प्रकट गर्ने एक मात्र साधन हुन्। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसै कुरालाई बारम्बार पुष्टि गरेका छन् कि ब्रह्मको ज्ञान केवल शास्त्रबाट नै सम्भव छ।

२. **अचिन्त्य स्वरूप र तर्कको सीमा**: ब्रह्मको स्वरूप अचिन्त्य र अनिर्वचनीय छ। यसलाई मन र बुद्धिको सामान्य पहुँचले बुझ्न सकिँदैन। तर्क र युक्तिले लौकिक विषयहरूमा मात्र काम गर्दछ, तर ब्रह्म अलौकिक भएकाले तर्कको सीमा त्यहाँ समाप्त हुन्छ। यदि ब्रह्मलाई तर्कले मात्र जान्न सकिन्थ्यो भने, विभिन्न तार्किक प्रणालीहरूमा ब्रह्मको स्वरूपबारे भिन्नता आउने थियो, जसले गर्दा कुनै निश्चित ज्ञान प्राप्त हुन सक्दैनथ्यो। त्यसैले, ब्रह्मको ज्ञानका लागि वेदका शब्दहरू नै निर्विवाद प्रमाण हुन्।

३. **श्रुतिको प्रामाणिकता र अपौरुषेयत्व**: वेदान्त परम्परामा वेदलाई अपौरुषेय (मानव निर्मित नभएको) र स्वतः प्रमाण (आफ्नो प्रामाणिकताका लागि अन्य प्रमाणमा निर्भर नहुने) मानिन्छ। यसको अर्थ वेदका वचनहरू स्वयंमा सत्य र अकाट्य छन्। ब्रह्मसूत्रले यसै अपौरुषेय श्रुतिलाई ब्रह्मज्ञानको आधारशिलाको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यस सूत्रले ब्रह्मको अस्तित्व र स्वरूपलाई वेदका शब्दहरूले नै प्रमाणित गरेको कुरालाई दृढतापूर्वक स्थापित गर्दछ, जसले गर्दा कुनै पनि संशयको गुञ्जायश रहँदैन।

सूत्र 1.3.25

संस्कृत: हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्

IAST: *Hṛdyapekṣayā tu manuṣyādhikāratvāt*

नेपाली अर्थ: तर हृदयको अपेक्षा (Reference) मनुष्यको अधिकार भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मोपासनामा हृदयमा ध्यान गर्ने विधि मनुष्यको लागि हो। मनुष्य शरीरमा नै ब्रह्मज्ञानको अधिकार छ।

शाब्दिक अर्थ:

हृद्यपेक्षया (Hṛdyapekṣayā): हृदयको अपेक्षाले (in consideration of the heart/with reference to the heart).

तु (tu): तर (but/indeed).

मनुष्याधिकारत्वात् (manuṣyādhikāratvāt): मनुष्यको अधिकार भएकोले (because of the competence/right of humans).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको उपासना हृदयमा गर्ने विधि मनुष्यका लागि मात्र उपयुक्त भएको बताउँछ, किनकि ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्ने अधिकार र क्षमता मनुष्यमा मात्र निहित छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्कका विभिन्न भागहरू र तिनका कार्यहरू अध्ययन गर्दछ, जसले ध्यान र चेतनाको केन्द्रका रूपमा हृदयको प्रतीकात्मक भूमिकालाई अझ गहिरो रूपमा बुझ्न मद्दत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Psychology): संज्ञानात्मक मनोविज्ञानले मानव चेतना, धारणा र ध्यान प्रक्रियाहरूको अध्ययन गर्दछ। ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले मनुष्यको आन्तरिक अनुभव र आत्म-जागरूकताको क्षमतालाई जोड दिन्छ, जुन मनोवैज्ञानिक रूपमा ध्यान र आत्म-निरीक्षणसँग सम्बन्धित छ।

> यो सूत्रले ब्रह्मविद्याको अधिकारी को हो भन्ने प्रश्नको समाधान गर्दछ, विशेषगरी हृदयमा ब्रह्मको उपासना गर्ने सन्दर्भमा। यसले मनुष्यको विशिष्ट क्षमता र अधिकारलाई जोड दिँदै, आध्यात्मिक साधनाका लागि मानव जीवनको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

१. ब्रह्मविद्यामा मनुष्यको अधिकार: शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्ने अधिकार केवल मनुष्यलाई मात्र छ किनकि मनुष्यमा नै विवेक, वैराग्य, शमादि षट्क सम्पत्ति र मुमुक्षुत्व जस्ता साधन चतुष्टय हुन्छन्। अन्य योनिहरूमा यो क्षमताको अभाव हुन्छ।
२. हृदयमा उपासनाको महत्त्व: ब्रह्मसूत्रले हृदयलाई ब्रह्मको उपासनाको मुख्य स्थान मानेको छ। हृदय केवल शारीरिक अंग नभई चेतना र बुद्धिको केन्द्र पनि हो। यसैले, हृदयमा गरिने ध्यानले ब्रह्मको साक्षात् अनुभव गर्न सहयोग पुर्याउँछ।
३. मानव जीवनको सार्थकता: रामानुजाचार्यले पनि मनुष्यको अधिकारलाई स्वीकार गर्दै, भक्ति र प्रपत्ति मार्गबाट ब्रह्मको प्राप्तिमा जोड दिएका छन्। यो सूत्रले मानव जीवनको सार्थकता आध्यात्मिक उन्नतिमा रहेको र यसका लागि मनुष्यले प्राप्त गरेको विशेष क्षमताको सदुपयोग गर्नुपर्ने सन्देश दिन्छ।

सूत्र 1.3.26

संस्कृत: तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्

IAST: *Taduparyapi Bādarāyaṇaḥ sambhavāt*

नेपाली अर्थ: बादरायणका अनुसार त्यसभन्दा माथिका (देवता आदि) को पनि अधिकार छ, किनभने सम्भव छ।

विस्तृत व्याख्या: आचार्य बादरायणको मत अनुसार देवता आदिको पनि ब्रह्मज्ञानमा अधिकार छ।

शाब्दिक अर्थ:

तत् (Tat): त्यो (that).

उपरि (Upari): माथि (above).

अपि (Api): पनि (also).

बादरायणः (Bādarāyaṇaḥ): बादरायण ऋषि (Sage Badarayana).

सम्भवात् (Sambhavāt): सम्भव भएकाले (because it is possible).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र १.३.२६ ले बादरायणको मत प्रस्तुत गर्दछ कि देवताहरू (deities) लगायत उच्च लोकका प्राणीहरूलाई पनि ब्रह्मविद्या (knowledge of Brahman) प्राप्त गर्ने अधिकार छ, किनकि उनीहरूमा यसको योग्यता (competence) र सामर्थ्य (capacity) दुवै सम्भव छ। यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको अधिकारलाई व्यापक बनाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतना (consciousness) र उच्च संज्ञानात्मक क्षमताहरू (higher cognitive functions) को अध्ययनले प्राणीहरूमा ज्ञान ग्रहण गर्ने विभिन्न स्तरहरू (levels of knowledge acquisition) देखाउँछ। यस सूत्रले उच्च चेतना भएका प्राणीहरूमा आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्तिको सम्भावनालाई स्वीकार गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक विकास): संज्ञानात्मक विकास (cognitive development) को दृष्टिकोणबाट हेर्दा, कुनै पनि प्राणीको ज्ञान प्राप्त गर्ने क्षमता उसको मानसिक संरचना (mental structure) र विकासको स्तर (developmental stage) मा निर्भर गर्दछ। देवताहरूमा उच्च मानसिक क्षमता (superior mental faculties) को सम्भावनाले उनीहरूलाई ब्रह्मज्ञानको लागि योग्य बनाउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मविद्या प्राप्तिको अधिकार (Adhikara) सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण दार्शनिक प्रश्नको उत्तर दिन्छ, विशेष गरी देवताहरू र अन्य उच्च प्राणीहरूको सन्दर्भमा। आचार्य बादरायणले स्पष्ट पार्नुभएको छ कि ब्रह्मज्ञानको लागि योग्यता केवल मानवमा मात्र सीमित छैन, बरु उच्च लोकका प्राणीहरूमा पनि यो सम्भव छ।

१. **अधिकारको व्यापकता (Universality of Adhikara):** यस सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको अधिकारलाई मानव जातिभन्दा बाहिर विस्तार गर्दछ। बादरायणको तर्क छ कि देवताहरूमा पनि ब्रह्मविद्या ग्रहण गर्ने र त्यसबाट मोक्ष (liberation) प्राप्त गर्ने क्षमता हुन्छ। उनीहरूमा आवश्यक बुद्धि (intellect), एकाग्रता (concentration) र साधना (spiritual practice) को सामर्थ्य हुन्छ।

२. **शङ्कराचार्यको दृष्टिकोण (Shankara's Perspective):** अद्वैत वेदान्तका आचार्य शङ्कराचार्यले यस सूत्रको व्याख्यामा देवताहरूमा ब्रह्मज्ञानको अधिकारलाई स्वीकार गर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, देवताहरू पनि कर्मफल (fruits of action) को अधीनमा हुन्छन् र उनीहरूलाई पनि अविद्या (ignorance) बाट मुक्ति पाउन ब्रह्मज्ञानको आवश्यकता पर्दछ। उनीहरूमा मानवजस्तै मन (mind) र इन्द्रियहरू (senses) हुन्छन्, जसले गर्दा उनीहरू श्रवण (listening), मनन (contemplation) र निदिध्यासन (meditation) गर्न सक्षम हुन्छन्।

३. **रामानुजाचार्यको दृष्टिकोण (Ramanuja's Perspective):** विशिष्टाद्वैत वेदान्तका आचार्य रामानुजाचार्यले पनि देवताहरूमा ब्रह्मज्ञानको अधिकारलाई समर्थन गर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, देवताहरू पनि भक्ति (devotion) र प्रपत्ति (surrender) मार्फत ब्रह्मको साक्षात्कार गर्न सक्छन्। उनीहरूमा पनि भगवत्प्राप्तिको तीव्र इच्छा (intense desire for God-realization) र त्यसका लागि आवश्यक साधनहरू (means) उपलब्ध हुन्छन्।

सूत्र 1.3.27

संस्कृत: विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्

IAST: *Virodhaḥ karmaṇīti cennānekapratipatterdaśanāt*

नेपाली अर्थ: यदि कर्ममा विरोध छ भनिन्छ भने, होइन, किनभने अनेक प्रतिपत्ति देखिन्छ।

विस्तृत व्याख्या: देवताहरूको कर्ममा विरोध छ भन्ने आपत्ति अस्वीकार्य छ किनभने एउटै देवताले अनेक शरीर धारण गर्न सक्छ।

शाब्दिक अर्थ:

विरोधः (Virodhaḥ): विरोध, असंगति, बाधा।

कर्मणि (karmaṇi): कर्ममा, कार्यमा।

इति (iti): यस्तो, यसरी।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन, छैन।

अनेकप्रतिपत्तेः (anekapratipatteḥ): अनेक रूपमा प्रकट हुने, धेरै रूपमा उपस्थित हुने।

दर्शनात् (darśanāt): देखिएकाले, अवलोकन गरिएकाले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले देवताहरूका कर्ममा विरोध वा असंगति छ भन्ने पूर्वपक्षको खण्डन गर्दछ। यसले बताउँछ कि एकै देवताले अनेक रूप वा शरीर धारण गर्न सक्ने भएकाले उनीहरूको कर्ममा कुनै विरोध हुँदैन, जसरी शास्त्रहरूमा देखाइएको छ। [This sutra refutes the prima facie argument that there is contradiction or inconsistency in the actions of deities. It states that there is no contradiction in their actions because a single deity can assume multiple forms or bodies, as demonstrated in the scriptures.]

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरू एकै समयमा धेरै स्थानमा उपस्थित हुन सक्ने वा धेरै अवस्थामा रहन सक्ने अवधारणा (superposition) सँग यस सूत्रको अनेकप्रतिपत्ति (manifold manifestation) को विचारलाई तुलना गर्न सकिन्छ।

यद्यपि यो प्रत्यक्ष समानता होइन, यसले वास्तविकताको बहुआयामिक प्रकृतिलाई संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - बहुआयामिक व्यक्तित्व): मनोविज्ञानमा एक व्यक्तिले विभिन्न परिस्थितिहरूमा विभिन्न भूमिका वा व्यक्तित्वका पक्षहरू प्रदर्शन गर्न सक्ने अवधारणासँग यसलाई जोड्न सकिन्छ। यसले चेतनाको बहुआयामिकता र विभिन्न भूमिकामा अनुकूलन गर्ने क्षमतालाई दर्शाउँछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण भाग हो जसले वैदिक देवताहरूको प्रकृति र उनीहरूको कर्मको दार्शनिक व्याख्या गर्दछ। यसले कर्मकाण्डमा उत्पन्न हुन सक्ने विरोधाभासहरूलाई समाधान गर्दै, ईश्वर वा देवताहरूको सर्वशक्तिमानता र लीलाको गहिराइलाई उजागर गर्दछ। यस सूत्रले एकै सत्ताले अनेक रूप धारण गर्न सक्ने क्षमतालाई पुष्टि गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्त हो।

१. **देवताहरूको बहुआयामिक स्वरूपको पुष्टि**: यस सूत्रले देवताहरू एकै समयमा अनेक रूपमा प्रकट हुन सक्ने क्षमता राख्छन् भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, देवताहरूले आफ्नो इच्छाशक्तिले विभिन्न शरीर धारण गर्न सक्छन्, जसले गर्दा उनीहरूका कर्ममा कुनै विरोध हुँदैन। उदाहरणका लागि, एकै सूर्य विभिन्न पात्रमा प्रतिबिम्बित भए पनि सूर्य एकै रहन्छ, त्यसैगरी एकै देवताले अनेक रूपमा प्रकट भएर पनि आफ्नो एकत्व कायम राख्छन्।

२. **कर्मकाण्डमा विरोधको निराकरण**: पूर्वपक्षले देवताहरूले एकै समयमा विभिन्न कर्मकाण्डमा भाग लिन नसक्ने तर्क गर्दछ, जसले गर्दा उनीहरूको कर्ममा विरोध देखिन्छ। तर, यो सूत्रले यस तर्कलाई खण्डन गर्दै, देवताहरूको अलौकिक शक्ति र अनेक रूप धारण गर्ने क्षमताका कारण उनीहरूका लागि यस्तो विरोध असम्भव रहेको बताउँछ। रामानुजाचार्यले पनि यसलाई ईश्वरको अचिन्त्य शक्ति र लीलाको रूपमा व्याख्या गरेका छन्, जहाँ उहाँले आफ्नो इच्छाले जे पनि गर्न सक्नुहुन्छ।

३. **वेदान्तिक एकत्व र बहुत्वको समन्वय**: यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको एकत्व र बहुत्वको समन्वयलाई पनि संकेत गर्दछ। ब्रह्म एक भए पनि अनेक रूपमा प्रकट हुन्छ। देवताहरू ब्रह्मकै अभिव्यक्ति भएकाले उनीहरूमा पनि यो गुण विद्यमान हुन्छ। यसले सगुण ब्रह्मको महिमा र उसको सृष्टि, स्थिति र संहार गर्ने शक्तिको दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ। यसरी, यो सूत्रले वैदिक परम्परामा देवताहरूको भूमिका र उनीहरूको कर्मको गहिरो दार्शनिक अर्थलाई स्पष्ट पार्दछ।

▰ सूत्र 1.3.28

संस्कृत: शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्

IAST: *Śabda iti cennā taḥ prabhavā tpratyakṣā numā nā bhyā m*

नेपाली अर्थ: यदि शब्द (वेद) ले विरोध गर्दछ भनिन्छ भने, होइन, किनभने प्रत्यक्ष र अनुमानबाट।

विस्तृत व्याख्या: वेदमा शूद्र आदिलाई अधिकार छैन भन्ने वचन भएपनि, देवताहरूको अधिकारमा कुनै विरोध छैन।

शाब्दिक अर्थ:

शब्द (Śabda): शब्द वा वेद।

इति (iti): यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

अतः (ataḥ): यसकारण।

प्रभवात् (prabhavāt): उत्पत्तिबाट वा सृष्टिबाट।

प्रत्यक्ष (Pratyakṣa): प्रत्यक्ष प्रमाण।

अनुमानाभ्याम् (Anumānābhyām): र अनुमानबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले वेदको प्रामाणिकता र त्यसको सृष्टिमा रहेको भूमिकालाई स्पष्ट पार्दछ। यदि कसैले वेदको शब्दलाई अप्रामाणिक ठान्छ भने, त्यसलाई अस्वीकार गरिन्छ किनभने वेदको उत्पत्ति प्रत्यक्ष र अनुमान दुवै प्रमाणद्वारा समर्थित छ। यसले वेदलाई ज्ञानको एक अकाट्य स्रोत (Infallible Source of Knowledge) को रूपमा स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भाषाविज्ञान (Linguistics): यो सूत्रले शब्दको उत्पत्ति र त्यसको प्रामाणिकतामाथि जोड दिन्छ, जुन आधुनिक भाषाविज्ञानमा भाषाको विकास र अर्थको संरचना (Structure of Meaning) सम्बन्धी अध्ययनसँग जोडिन्छ। वेदका शब्दहरूलाई शाश्वत मान्नु र तिनको प्रभावलाई स्वीकार्नु भाषाको गहिरो प्रभावकारिता (Profound Efficacy) सँग सम्बन्धित छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Authority): मनोवैज्ञानिक रूपमा, मानिसले कुनै जानकारीलाई कसरी प्रामाणिक मान्छ भन्ने कुरामा यो सूत्रले प्रकाश पार्छ। वेदलाई प्रत्यक्ष र अनुमान दुवैबाट सिद्ध मान्नुले ज्ञानको स्रोत (Source of Knowledge) प्रति हाम्रो विश्वास प्रणाली (Belief System) कसरी बन्छ भन्ने बुझाउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको दार्शनिक परम्परामा वेदको सर्वोच्च प्रामाणिकता (Supreme Authority) लाई स्थापित गर्दछ। यसले शब्दको नित्यत्व र ईश्वरसँगको सम्बन्धलाई गहन रूपमा विश्लेषण गर्दछ, जसले गर्दा वेदलाई कुनै पनि मानवीय त्रुटिबाट मुक्त मानिन्छ।

१. **शब्दको नित्यत्व र अपौरुषेयत्व (Eternity and Impersonality of Shabda):** यस सूत्रले वेदका शब्दहरूलाई नित्य र अपौरुषेय मान्दछ, अर्थात् तिनीहरू कुनै व्यक्तिद्वारा रचिएका होइनन्, बरु अनादि र शाश्वत छन्। शंकराचार्यका अनुसार, वेदका शब्दहरू ब्रह्मको श्वासबाट उत्पन्न भएका हुन्, जसले गर्दा तिनीहरूमा कुनै दोष वा अपूर्णता हुन सक्दैन। यो अवधारणाले वेदलाई ज्ञानको अन्तिम स्रोत (Ultimate Source of Knowledge) को रूपमा स्थापित गर्दछ।

२. **प्रत्यक्ष र अनुमानको भूमिका (Role of Perception and Inference):** सूत्रले वेदको प्रामाणिकतालाई प्रत्यक्ष र अनुमान दुवै प्रमाणद्वारा समर्थित गर्दछ। प्रत्यक्ष प्रमाणले वेदका उपदेशहरूको अनुभवजन्य सत्यता (Empirical Truth) लाई जनाउँछ, जबकि अनुमानले तार्किक निष्कर्ष (Logical Deduction) मार्फत वेदको सत्यतालाई पुष्टि गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि वेदलाई ईश्वरको वाणी मानेर यसको अकाट्य प्रामाणिकतालाई स्वीकार गर्छन्, जसलाई प्रत्यक्ष अनुभव र तार्किक चिन्तनले समर्थन गर्दछ।

३. **सृष्टि र शब्दको सम्बन्ध (Connection between Creation and Shabda):** यो सूत्रले सृष्टिको उत्पत्ति र वेदका शब्दहरूबीचको गहिरो सम्बन्धलाई उजागर गर्दछ। वेदका शब्दहरूले नै सृष्टिको आधार प्रदान गर्छन् र विभिन्न नाम-रूपहरूको निर्माणमा भूमिका खेल्छन्। यसको अर्थ हो कि सृष्टिको सम्पूर्ण संरचना वेदका शब्दहरूमा निहित छ, जसले गर्दा वेदलाई सृष्टिको मूल कारण (Root Cause of Creation) को रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

सूत्र 1.3.29

संस्कृत: अत एव च नित्यत्वम्

IAST: *Ata eva ca nityatvam*

नेपाली अर्थ: त्यसकारण वेदको नित्यत्व (Eternality) पनि सिद्ध हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: वेद ब्रह्मबाट प्रकट भएकोले नित्य छन्। प्रत्येक सृष्टिचक्रमा वेद पुनः प्रकट हुन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

अत (Ata): त्यसकारण।

एव (eva): नै।

च (ca): र।

नित्यत्वम् (nityatvam): नित्यत्व।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र १.३.२९ ले वेदको **नित्यत्व** (Eternality) र **अपौरुषेयत्व** (Impersonality) लाई स्थापित गर्दछ। यस सूत्रले वेद कुनै व्यक्तिद्वारा रचित नभई अनादि र अनन्त सत्यको प्रत्यक्ष अभिव्यक्ति भएकोले यसको प्रामाणिकता स्वतः सिद्ध भएको बताउँछ। यसरी, वेदको ज्ञान सृष्टि र प्रलयको चक्रमा पनि अपरिवर्तित रहन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भाषाविज्ञान (Linguistics): वेदका शब्दहरू र तिनको संरचनाको नित्यत्वको अवधारणा आधुनिक भाषाविज्ञानमा **भाषाको विकास** (Evolution of language) र **सार्वभौमिक व्याकरण** (Universal grammar) को अध्ययनसँग जोड्न सकिन्छ। यद्यपि, वेदको नित्यत्वले भाषाको मानवीय विकासभन्दा परको **अनादि ध्वनि संरचना** (Primordial sound structure) को संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - ज्ञानको स्रोत): वेदको नित्यत्वले **मानव चेतना** (Human consciousness) र **ज्ञानको उत्पत्ति** (Origin of knowledge) बारे गहिरो प्रश्न उठाउँछ। यसले ज्ञानको स्रोत केवल इन्द्रिय र मनमा सीमित नभई **अतीन्द्रिय** (Transcendental) र **सार्वभौमिक चेतना** (Universal consciousness) सँग जोडिएको हुन सक्ने मनोवैज्ञानिक आयामलाई संकेत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.३.२९, "अत एव च नित्यत्वम्", ले वेदको **अनादि** (Beginningless) र **अन्तहीन** (Endless) स्वरूपलाई दार्शनिक रूपमा पुष्टि गर्दछ। यो सूत्रले वेदलाई केवल मानवीय रचनाको रूपमा नभई, **परम सत्य** (Ultimate Truth) को प्रत्यक्ष अभिव्यक्ति र **ईश्वरीय ज्ञान** (Divine Knowledge) को शाश्वत स्रोतको रूपमा स्थापित गर्दछ। यसको अर्थ हो कि वेदको प्रामाणिकता कुनै बाह्य सत्ता वा मानवीय बुद्धिमा निर्भर छैन, बरु यो स्वयं सिद्ध छ।

१. वेदको अपौरुषेयत्व र नित्यत्व (Impersonality and Eternality of Vedas):

शंकराचार्य (Shankara) जस्ता अद्वैत वेदान्तीहरूले वेदलाई **अपौरुषेय** (Impersonal) मान्छन्, जसको अर्थ यो कुनै व्यक्ति (पुरुष) द्वारा रचित होइन। यसको सट्टा, वेदहरू **ब्रह्म** (Brahman) बाट श्वास (breath) जस्तै प्रकट हुन्छन्, जसरी कुनै व्यक्तिले प्रयास नगरी श्वास फेर्छ। यसैले, वेदको ज्ञान शाश्वत र त्रुटिरहित मानिन्छ, किनकि यो कुनै मानवीय सीमा वा त्रुटिबाट प्रभावित हुँदैन।

२. सृष्टि र प्रलयमा वेदको स्थिति (Status of Vedas in Creation and Dissolution):

वेदको नित्यत्वको अवधारणाले सृष्टि र प्रलयको चक्रमा पनि यसको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दछ। प्रत्येक **सृष्टिचक्र** (Cycle of creation) को प्रारम्भमा, वेदहरू पुनः प्रकट हुन्छन्, जसरी अघिल्लो चक्रमा थिए। यसले वेदको ज्ञानलाई **कालातीत** (Timeless) र **अपरिवर्तनीय** (Unchanging) बनाउँछ। रामानुजाचार्य (Ramanuja) जस्ता विशिष्टाद्वैत वेदान्तीहरूले पनि वेदलाई नित्य र ईश्वरको ज्ञानको रूपमा स्वीकार गर्छन्, यद्यपि उनीहरूले ईश्वरलाई सगुण र व्यक्तिको रूपमा हेर्छन्।

३. प्रामाणिकता र ज्ञानमीमांसा (Authenticity and Epistemology):

वेदको नित्यत्वले यसको **स्वयंसिद्ध प्रामाणिकता** (Self-validity) लाई स्थापित गर्दछ। अन्य ज्ञानका स्रोतहरू (प्रत्यक्ष, अनुमान) लाई वेदको प्रकाशमा मात्र पूर्ण मानिन्छ। यसले **ज्ञानमीमांसा** (Epistemology) मा वेदलाई सर्वोच्च स्थान दिन्छ, जहाँ यसलाई **अन्तिम प्रमाण** (Ultimate authority) को रूपमा स्वीकार गरिन्छ। यसरी, ब्रह्मसूत्रले वेदलाई आध्यात्मिक ज्ञानको आधारशिलाको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसको नित्यत्वले यसको अकाट्यतालाई सुनिश्चित गर्दछ।

सूत्र 1.3.30

संस्कृत: समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च

IAST: *Samānanāmarūpatvāccāvṛttāvapyavirodho darśanāt smṛteśca*

नेपाली अर्थ: समान नाम-रूप भएकोले, आवृत्ति (Repetition of Creation) मा पनि अविरोध छ।

विस्तृत व्याख्या: प्रत्येक सृष्टिचक्रमा समान नाम र रूप भएका प्राणी उत्पन्न हुन्छन्। यसले वेदको नित्यत्वमा कुनै विरोध छैन।

शाब्दिक अर्थ:

समान (samāna): समान, उस्तै।

नाम (nāma): नाम।

रूपत्वात् (rūpatvāt): रूप भएकोले, स्वरूप भएकोले।

च (ca): र।

आवृत्तौ (āvṛttau): आवृत्तिमा, पुनरावृत्तिमा।

अपि (api): पनि।

अविरोधो (avirodho): अविरोध, विरोध नभएको।

दर्शनात् (darśanāt): दर्शनबाट, देखिनाले।

स्मृतेः (smṛteḥ): स्मृतिबाट, स्मरणबाट।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): सृष्टिचक्रको पुनरावृत्तिमा पनि नाम र रूपको समानताका कारण कुनै विरोध हुँदैन, किनकि यो श्रुति (Vedic revelation) र स्मृति (tradition) दुवैबाट पुष्टि हुन्छ। यसले सृष्टिको निरन्तरता र वैदिक ज्ञानको शाश्वततालाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): यो सूत्रले ब्रह्माण्डको चक्रीय प्रकृति (Cyclical Nature of Universe) र प्रत्येक चक्रमा समान ढाँचाको पुनरावृत्तिलाई संकेत गर्दछ, जुन आधुनिक ब्रह्माण्ड विज्ञानका केही सिद्धान्तहरूसँग प्रतिध्वनित हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - ढाँचा पहिचान र स्मृति): मानव मनले ढाँचा पहिचान (Pattern Recognition) र स्मृति (Memory) मार्फत अनुभवहरूलाई व्यवस्थित गर्दछ। यस सूत्रले सृष्टिको पुनरावृत्तिमा नाम र रूपको स्थिरतालाई जोड दिँदा, यो मानसिक ढाँचा र स्मृतिको ब्रह्माण्डीय प्रतिरूप (Cosmic Analogue) जस्तो देखिन्छ।

यो सूत्रले सृष्टिको चक्रीय प्रकृति र प्रत्येक नयाँ सृष्टिमा नाम र रूपको समानताको अकाट्य सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ, जसले वैदिक ज्ञानको शाश्वततामाथि उठ्ने सम्भावित प्रश्नहरूको समाधान गर्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वशक्तिमानता र सृष्टिको व्यवस्थित प्रक्रियालाई पुष्टि गर्दछ।

१. सृष्टिको चक्रीयता र नाम-रूपको समानता: ब्रह्मसूत्रले सृष्टिलाई एक निरन्तर प्रक्रियाको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ ब्रह्माण्डको उत्पत्ति, स्थिति र लय (dissolution) बारम्बार हुन्छ। यस सूत्रले जोड दिन्छ कि प्रत्येक नयाँ सृष्टिमा पनि पूर्ववर्ती सृष्टिहरूमा जस्तै नाम र रूपहरू समान रहन्छन्। उदाहरणका लागि, अघिल्लो कल्पमा (cosmic cycle) जुन जीवको नाम 'देवदत्त' थियो र जुन रूप थियो, त्यो यस कल्पमा पनि त्यही नाम र रूपमा प्रकट हुन्छ। यसले सृष्टिको अराजकतालाई अस्वीकार गरी एक व्यवस्थित र पूर्वानुमेय क्रमलाई स्थापित गर्दछ।

२. श्रुति र स्मृतिको प्रमाणिकता: यस सिद्धान्तको पुष्टि 'दर्शनात्' (श्रुतिबाट) र 'स्मृतेश्च' (स्मृतिबाट) हुन्छ। श्रुति, अर्थात् वेद, परम प्रमाण हो जसले सृष्टिको यो नियमलाई स्पष्ट रूपमा वर्णन गर्दछ। स्मृति, जस्तै महाभारत र पुराणहरू, ले पनि यसै सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछन्। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई स्पष्ट पार्दै भन्नुभएको छ कि वेदको नित्यत्व र प्रामाणिकता यसै सिद्धान्तमा आधारित छ। यदि प्रत्येक सृष्टिमा नाम र रूप फरक-फरक हुने भए, वेदका शब्दहरूको अर्थ अनिश्चित हुने थियो, जसले वेदको प्रामाणिकतामाथि प्रश्न उठाउँथ्यो।

३. वैदिक ज्ञानको नित्यत्व र ब्रह्मको अपरिवर्तनीयता: नाम र रूपको समानताले वैदिक ज्ञानको नित्यत्वलाई सुनिश्चित गर्दछ। वेदले जुन नाम र रूपहरूको वर्णन गर्दछ, ती प्रत्येक सृष्टिमा अपरिवर्तित रहन्छन्, जसले गर्दा वेदको उपदेश र अर्थ सधैं प्रासंगिक र सत्य रहन्छ। यसले ब्रह्मको अपरिवर्तनीय स्वभावलाई पनि प्रतिबिम्बित गर्दछ, किनकि ब्रह्म नै समस्त नाम र रूपहरूको मूल आधार हो। रामानुजाचार्यले पनि यसलाई स्वीकार गर्दै भन्नुभएको छ कि ब्रह्मको संकल्प (will) बाट नै नाम र रूपहरूको यो समानता कायम रहन्छ, जसले गर्दा सृष्टिमा कुनै विरोध उत्पन्न हुँदैन।

■ सूत्र 1.3.31

संस्कृत: मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः

IAST: *Madhvādiṣvasambhavādanadhikāraṃ Jaiminiḥ*

नेपाली अर्थ: जैमिनिका अनुसार मधु (Honey) आदि विद्यामा देवताको अनधिकार छ, किनभने असम्भव छ।

विस्तृत व्याख्या: आचार्य जैमिनिको मत अनुसार मधुविद्या आदिमा देवताहरूको अधिकार छैन किनभने ती विद्याहरू मनुष्यको लागि मात्र उपयुक्त छन्।

शाब्दिक अर्थ:

मध्वादिषु (Madhvādiṣu): मधु आदि विद्याहरूमा (In the Madhu-vidya and similar meditations).

असम्भवात् (asambhavāt): असम्भव भएकोले (because of impossibility).

अनधिकारं (anadhikāraṃ): अधिकार नभएको (no right/entitlement).

जैमिनिः (Jaiminiḥ): जैमिनि ऋषिले (Sage Jaimini).

चुरो अर्थ (Essence): जैमिनि ऋषिको मत अनुसार मधुविद्या जस्ता विशेष उपासनाहरूमा देवताहरूको अधिकार छैन, किनभने ती विद्याहरू मनुष्यको लागि मात्र सम्भव छन् र देवताहरूलाई त्यस्तो फलको आवश्यकता हुँदैन [Divine beings lack entitlement to specific meditations like Madhu-vidya, as these are meant for human attainment and are impossible for deities who already possess such states].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको अधिकार र त्यसको सीमाबारे चर्चा गर्दछ, जसलाई आधुनिक ज्ञानमीमांसामा 'एपिस्टेमिक अधिकार' [epistemic entitlement] को रूपमा बुझ्न सकिन्छ। ज्ञानको प्रकृति र त्यसको विषयवस्तुले त्यसलाई प्राप्त गर्ने अधिकार निर्धारण गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Bias): यो सूत्रले मानिसको सीमित परिप्रेक्ष्य र देवताहरूको असीमित अवस्थाबीचको भिन्नतालाई संकेत गर्दछ। मनोवैज्ञानिक रूपमा, यसलाई 'कग्निटिभ बायस' [cognitive bias] को रूपमा हेर्न सकिन्छ जहाँ प्रत्येक प्राणीले आफ्नो अनुभव र क्षमता अनुसार मात्र ज्ञान र अधिकारको कल्पना गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण विषय 'अधिकार' (entitlement) माथि प्रकाश पार्दछ, विशेषगरी मधुविद्या जस्ता विशिष्ट उपासनाहरूमा देवताहरूको भूमिकाबारे जैमिनि ऋषिको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ। यसले वैदिक कर्मकाण्ड र उपनिषदिक ज्ञानका बीचको सम्बन्धलाई पनि स्पष्ट पार्न मद्दत गर्दछ।

१. जैमिनिको अधिकार-मीमांसा: आचार्य जैमिनिले मीमांसा दर्शनमा कर्मकाण्डको प्रधानतालाई जोड दिएका छन्। यस सूत्रमा उनी भन्छन् कि मधुविद्या जस्ता उपासनाहरू, जसको फल विशेष प्रकारको लौकिक वा पारलौकिक सुख हो, ती देवताहरूका लागि असम्भव छन्। देवताहरू स्वयं उच्च पदमा आसीन भएकाले उनीहरूलाई यस्ता फलको कामना हुँदैन, अतः उनीहरूको यसमा अधिकार छैन। यो तर्क कर्मकाण्डको व्यावहारिक पक्षमा आधारित छ।

२. उपासनाको प्रयोजन र अधिकारी: मधुविद्या जस्ता उपासनाहरू मुख्यतया मनुष्यहरूका लागि हुन्, जसले संसारिक बन्धनबाट मुक्ति वा विशेष आध्यात्मिक उन्नति चाहन्छन्। देवताहरू स्वयं मुक्तप्रायः वा उच्च अवस्थामा भएकाले उनीहरूलाई यस्ता उपासनाको आवश्यकता पर्दैन। यसले प्रत्येक उपासनाको एक विशिष्ट प्रयोजन र त्यसलाई प्राप्त गर्न सक्ने अधिकारी (योग्य व्यक्ति) हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ।

३. शङ्कराचार्यको समन्वयवादी दृष्टिकोण: यद्यपि यो सूत्र जैमिनिको मत प्रस्तुत गर्दछ, शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई समन्वयवादी ढङ्गले व्याख्या गरेका छन्। उनी स्वीकार गर्छन् कि केही उपासनाहरूमा देवताहरूको अधिकार नहुन सक्छ, तर ब्रह्मविद्या जस्ता परम ज्ञानका लागि सबैको अधिकार छ। यसले कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्डबीचको भिन्नता र ज्ञानको सार्वभौमिकतालाई दर्शाउँछ।

■ सूत्र 1.3.32

संस्कृत: ज्योतिषि भावाच्च

IAST: *Jyotiṣi bhāvācca*

नेपाली अर्थ: र ज्योतिष्टोम (Sacrifice) मा भाव (Existence) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ज्योतिष्टोम यज्ञमा देवताहरूको अधिकार छ भन्ने कुरा श्रुतिबाट प्रमाणित छ।

शाब्दिक अर्थ:

ज्योतिषि (Jyotiṣi): ज्योतिष्टोम (एक वैदिक यज्ञ).

भावाच्च (bhāvācca): भाव (अस्तित्व) र च (पनि/र).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ज्योतिष्टोम यज्ञको सन्दर्भमा देवताहरूको अस्तित्वलाई पुष्टि गर्दछ, जसलाई श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) ले समर्थन गरेको छ। यसले वैदिक कर्मकाण्डको महत्व र त्यससँग सम्बन्धित सत्ताको यथार्थतालाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): वैदिक यज्ञहरूमा प्रयोग गरिने मन्त्र र प्रक्रियाहरूको ध्वनि ऊर्जा (Sound energy) र त्यसको वातावरणमा पर्ने प्रभावबारे आधुनिक भौतिक विज्ञानले अझै पूर्ण रूपमा व्याख्या गर्न सकेको छैन, तर यसको सूक्ष्म प्रभावबारे अनुसन्धान जारी छ।

मनोविज्ञान (Psychology - विश्वास प्रणाली): ज्योतिष्टोम जस्ता यज्ञहरूमा विश्वास राख्ने व्यक्तिहरूको मानसिक शान्ति (Mental peace) र सामूहिक चेतना (Collective consciousness) मा यसले सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ, जसले सामाजिक एकता (Social cohesion) र व्यक्तिगत सन्तुष्टि (Personal satisfaction) बढाउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको सन्दर्भमा ज्योतिष्टोम यज्ञ र त्यसमा देवताहरूको अस्तित्वको दार्शनिक आधार प्रस्तुत गर्दछ। यसले वैदिक कर्मकाण्डको महत्व र त्यसको आध्यात्मिक फलको मीमांसा गर्दछ, जसले जीव र ब्रह्मको सम्बन्धलाई अझ गहिरो रूपमा बुझ्न मद्दत गर्दछ।

१. वैदिक कर्मकाण्डको प्रामाणिकता: ज्योतिष्टोम जस्ता यज्ञहरूलाई श्रुतिले प्रत्यक्ष रूपमा समर्थन गरेको हुनाले, यसको प्रामाणिकता अकाट्य मानिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, यस्ता कर्मकाण्डहरूले चित्तशुद्धि (Purification of mind) मा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्, जसले ज्ञान प्राप्तिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

२. देवताहरूको अस्तित्व र भूमिका: सूत्रले ज्योतिष्टोममा देवताहरूको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दछ, जसलाई वैदिक परम्परामा महत्वपूर्ण मानिन्छ। रामानुजाचार्यका अनुसार, देवताहरू विशिष्ट चेतन सत्ता हुन् जसले यज्ञको फल प्रदान गर्छन् र भक्तिको माध्यमबाट परमेश्वरसँग जोडिन्छन्।

३. कर्म र ज्ञानको समन्वय: यो सूत्रले कर्मकाण्ड (यज्ञ) र ज्ञान (ब्रह्मज्ञान) बीचको सम्बन्धलाई पनि संकेत गर्दछ। माध्वाचार्यका अनुसार, निष्काम कर्मले अन्तःकरण शुद्ध गर्दछ र ज्ञान प्राप्तिको लागि उपयुक्त भूमि तयार गर्दछ, जसले अन्ततः मोक्ष (Liberation) तर्फ डोर्याउँछ।

■ सूत्र 1.3.33

संस्कृत: भावं तु बादरायणोऽस्ति हि

IAST: *Bhāvaṃ tu Bādarāyaṇo'sti hi*

नेपाली अर्थ: तर बादरायणका अनुसार (देवताको) अधिकार छ, किनभने (प्रमाण) छ।

विस्तृत व्याख्या: आचार्य बादरायणको अन्तिम निर्णय अनुसार देवताहरूको पनि ब्रह्मविद्यामा अधिकार छ।

शाब्दिक अर्थ:

भावं (Bhāvaṃ): भाव, अस्तित्व, अधिकार, सामर्थ्य।

तु (tu): तर, तथापि।

बादरायणो (Bādarāyaṇo): बादरायण (महर्षि व्यासको अर्को नाम)।

अस्ति (asti): छ, विद्यमान छ।

हि (hi): किनभने, निश्चय नै, अवश्य।

चुरो अर्थ (Essence): बादरायण आचार्यको सिद्धान्त अनुसार, देवताहरूलाई पनि ब्रह्मविद्याको अध्ययन गर्ने अधिकार छ [right to study Brahman-knowledge], किनभने यसको समर्थनमा शास्त्रमा प्रमाणहरू [scriptural evidences] उपलब्ध छन्। यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको सार्वभौमिक पहुँचलाई [universal accessibility of Brahman-knowledge] जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): ब्रह्मविद्याको अधिकारको प्रश्नले ज्ञान कसरी प्राप्त हुन्छ र कसलाई प्राप्त गर्ने अधिकार छ भन्ने ज्ञानमीमांसीय पक्षलाई [epistemological aspect] उजागर गर्छ। यो आधुनिक विज्ञानमा ज्ञानको वैधता र पहुँचको छलफलसँग [validity and accessibility of knowledge] मिल्दोजुल्दो छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक पहुँच): यो सूत्रले व्यक्तिको संज्ञानात्मक क्षमता [cognitive capacity] र आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त गर्ने इच्छा [desire for spiritual knowledge] माथि प्रकाश पार्छ। मनोवैज्ञानिक रूपमा, ज्ञान प्राप्तिको लागि आन्तरिक तयारी र क्षमता [internal readiness and capacity] महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मविद्याको अध्ययनमा देवताहरूको अधिकारको विषयलाई सम्बोधन गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनमा एक महत्त्वपूर्ण चर्चाको विषय हो। आचार्य बादरायणको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दै, यसले ब्रह्मज्ञानको पहुँच र योग्यताका लागि आवश्यक मापदण्डहरूमाथि प्रकाश पार्छ। यो सूत्रले ब्रह्मविद्याको सार्वभौमिकता र यसको अध्ययनका लागि पात्रताको गहिरो दार्शनिक विश्लेषणको आधार तयार गर्दछ।

१. ब्रह्मविद्यामा अधिकारको प्रश्न: वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मविद्याको अध्ययन गर्ने अधिकार (अधिकारित्व) एक केन्द्रीय विषय हो। यस सूत्रले देवताहरूलाई पनि ब्रह्मविद्याको अध्ययन गर्ने अधिकार छ भनी स्थापित गर्दछ। यसको अर्थ हो कि ब्रह्मज्ञान केवल मानवजातिको लागि मात्र सीमित छैन, तर उच्च लोक्मा रहेका चेतन सत्ताहरूका लागि पनि उपलब्ध छ, यदि उनीहरूमा ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्ने तीव्र इच्छा र योग्यता छ भने।

२. बादरायणको सिद्धान्त र प्रमाण: आचार्य बादरायण, जो ब्रह्मसूत्रका रचयिता हुन्, यस सूत्रमा आफ्नो स्पष्ट मत व्यक्त गर्छन्। उनी भन्छन् कि देवताहरूको अधिकार छ किनभने यसको समर्थनमा शास्त्रमा प्रमाणहरू (श्रुति र स्मृति) उपलब्ध छन्। उदाहरणका लागि, केही उपनिषदहरूमा देवताहरूले ब्रह्मविद्याको अध्ययन गरेको वा ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेको उल्लेख पाइन्छ, जसले यस दाबीलाई पुष्टि गर्दछ।

३. योग्यता र सार्वभौमिकताको दार्शनिक विश्लेषण: यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि बाह्य स्थिति (जस्तै देवता हुनु) भन्दा आन्तरिक योग्यता (जस्तै तीव्र जिज्ञासा, वैराग्य, शम, दम) बढी महत्त्वपूर्ण छ भन्ने संकेत गर्दछ। यसले ब्रह्मविद्याको सार्वभौमिक प्रकृतिलाई [universal nature of Brahman-knowledge] जोड दिन्छ, जहाँ कुनै पनि चेतन सत्ता, चाहे त्यो मानव होस् वा देवता, यदि उसमा आवश्यक योग्यता र समर्पण छ भने, ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्न सक्छ। यो वेदान्तको समावेशी दृष्टिकोणलाई [inclusive approach of Vedanta] प्रतिबिम्बित गर्दछ।

सूत्र 1.3.34

संस्कृत: शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि

IAST: *Śugasya tadanādaraśravaṇāttadādra-vaṇāt sūcyate hi*

नेपाली अर्थ: शूद्रको अनादर (Disrespect) सुनिएकोले र त्यसबाट भागेकोले, (अनधिकार) सूचित हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद्मा जानश्रुतिको कथामा शूद्रको अनादर र त्यसबाट दुःखित भएको उल्लेख छ। यसले शूद्रको ब्रह्मविद्यामा अनधिकार सूचित गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

शुगस्य (Śugasya): शोकको, दुःखको.

तदनादरश्रवणात् (tadanādaraśravaṇāt): त्यसको अनादर सुनेर.

तदाद्रवणात् (tadādravaṇāt): त्यसबाट भागेर.

सूच्यते (sūcyate): सूचित हुन्छ.

हि (hi): निश्चय नै, किनकि.

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले शूद्रको ब्रह्मविद्यामा अनधिकारको पुष्टि गर्दछ, किनकि शूद्रले अनादर सुनेर दुःखित भएको र त्यसबाट भागेको कुरा उपनिषद्मा उल्लेख छ। यो घटनाले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि आवश्यक मानसिक तयारी र योग्यताको अभावलाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

मनोविज्ञान (Psychology - Emotional Regulation): शूद्रको अनादर सुनेर दुःखित हुनु र भाग्नुले भावनात्मक प्रतिक्रिया र त्यसलाई व्यवस्थापन गर्ने क्षमतामा कमी देखाउँछ। ब्रह्मविद्याको लागि गहिरो आत्म-नियन्त्रण र मानसिक स्थिरता आवश्यक हुन्छ।

समाजशास्त्र (Sociology - Social Stratification): यो सूत्रले प्राचीन भारतीय समाजमा विद्यमान सामाजिक स्तरीकरण र त्यसले ज्ञान प्राप्तिको अवसरमा पारेको प्रभावलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

यो सूत्र ब्रह्मविद्याको अधिकारी (योग्य व्यक्ति) को निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण दार्शनिक प्रश्न उठाउँछ, विशेष गरी शूद्रहरूको सन्दर्भमा। यसले उपनिषद्मा वर्णित घटनालाई आधार बनाएर ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि आवश्यक योग्यता र मानसिक अवस्थाको गहिरो विश्लेषण गर्दछ।

१. जानश्रुतिको कथा र शूद्रत्वको प्रश्न: छान्दोग्य उपनिषद्को जानश्रुति पौत्रायणको कथामा हंसहरूले रैक्यको प्रशंसा गर्दा जानश्रुतिलाई शूद्र भनेर सम्बोधन गर्छन्। यस सूत्रले त्यस 'शूद्र' शब्दको शाब्दिक अर्थ नभई जानश्रुतिको शोक (शूक्) बाट आएको अर्थ लगाउँछ। आचार्य शंकरले यसलाई जानश्रुतिको शोकका कारण 'शूद्र' भनिएको व्याख्या गर्नुभएको छ, जसले ब्रह्मविद्याको लागि शोकमुक्त र स्थिर मनको आवश्यकतामा जोड दिन्छ।

२. ब्रह्मविद्याको अधिकारी र मानसिक योग्यता: ब्रह्मविद्या प्राप्तिको लागि केवल जन्मले मात्र नभई मानसिक तयारी, वैराग्य, र इन्द्रिय निग्रह जस्ता गुणहरू आवश्यक हुन्छन्। जानश्रुतिको अनादर सुनेर दुःखित हुनु र रैक्यकहाँ भागेर जानुले उनको मनमा अझै पनि सांसारिक मान-अपमानको प्रभाव रहेको देखाउँछ। ब्रह्मविद्याको लागि यस्तो भावनात्मक अस्थिरता बाधक मानिन्छ।

३. सामाजिक सन्दर्भ र आध्यात्मिक लक्ष्य: यद्यपि यो सूत्रले शूद्रको ब्रह्मविद्यामा अनधिकारको कुरा गर्दछ, यसको मूल दार्शनिक आशय सामाजिक वर्गीकरणभन्दा पनि आध्यात्मिक योग्यतामा केन्द्रित छ। ब्रह्मज्ञानको

सूत्र 1.3.35

संस्कृत: क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्

IAST: *Kṣatriyatvagateś cottaratra caitrarathena liṅgāt*

नेपाली अर्थ: र क्षत्रियत्व प्राप्त भएकोले, पछि चैत्ररथसँगको लिङ्ग (Indicatory Mark) बाट।

विस्तृत व्याख्या: जानश्रुति क्षत्रिय थिए भन्ने कुरा पछिको प्रसङ्गबाट प्रमाणित हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

क्षत्रियत्वगतेः (Kṣatriyatvagateḥ): क्षत्रियत्व प्राप्त भएकोले।

च (ca): र।

उत्तरत्र (uttaratra): पछि।

चैत्ररथेन (caitrarathena): चैत्ररथसँग।

लिङ्गात् (liṅgāt): लिङ्ग (सूचक) बाट।

चुरो अर्थ (Essence): प्रस्तुत सूत्रले जानश्रुति क्षत्रिय थिए भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ, किनकि पछिको प्रसङ्गमा उनको चैत्ररथ नामक क्षत्रिय राजासँगको सम्बन्धलाई लिङ्ग (सूचक) को रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसले वैदिक ग्रन्थहरूमा पात्रहरूको सामाजिक स्थितिको निर्धारण कसरी गरिन्छ भन्ने दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

समाजशास्त्र (Sociology): यस सूत्रले प्राचीन भारतीय समाजमा वर्ण व्यवस्था र सामाजिक पहिचानको महत्त्वलाई दर्शाउँछ। सामाजिक संरचना र भूमिकाको निर्धारण कसरी गरिन्थ्यो भन्ने कुरालाई यसले सामाजिक विज्ञानको दृष्टिकोणबाट बुझ्न मद्दत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Identity Formation): व्यक्तिको सामाजिक पहिचान (social identity) र त्यसको निर्माणमा बाह्य सूचकहरू (external indicators) को भूमिकालाई यसले मनोवैज्ञानिक रूपमा व्याख्या गर्दछ। जानश्रुतिको क्षत्रियत्व उनको कर्म र सम्बन्धबाट कसरी स्थापित भयो भन्ने कुराले आत्म-अवधारणा (self-concept) र सामाजिक पुष्टिकरण (social validation) बीचको सम्बन्धलाई उजागर गर्छ।

प्रस्तुत सूत्र १.३.३५ ले जानश्रुति पौत्रायणको क्षत्रियत्वलाई स्थापित गर्दै, उपनिषद्का कथाहरूमा पात्रहरूको पहिचान निर्धारण गर्ने पद्धतिको दार्शनिक आधार प्रस्तुत गर्दछ। यसले वैदिक परम्परामा शब्द, लिङ्ग र प्रकरणको महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जुन कुनै पनि पाठको सही अर्थ बुझ्नका लागि अपरिहार्य मानिन्छ।

१. लिङ्ग प्रमाणको महत्त्व: यस सूत्रमा 'लिङ्गात्' शब्दको प्रयोगले प्रमाणको रूपमा लिङ्ग (सूचक) को महत्त्वलाई दर्शाउँछ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा लिङ्गलाई शब्दको अर्थ निर्धारण गर्ने एक महत्त्वपूर्ण साधनको रूपमा स्वीकार गरेका छन्। जानश्रुतिको सन्दर्भमा, चैत्ररथ नामक क्षत्रिय राजासँगको उनको सम्बन्धले उनको क्षत्रियत्वलाई स्पष्ट रूपमा सूचित गर्दछ, जसले गर्दा उनको कथामा ब्रह्मविद्याको उपदेश ग्रहण गर्ने अधिकार स्थापित हुन्छ।

२. सामाजिक वर्ण र आध्यात्मिक योग्यता: ब्रह्मसूत्रले आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्तिको योग्यतालाई वर्णसँग जोडेको देखिन्छ, यद्यपि यो योग्यता केवल जन्ममा आधारित नभई कर्म र गुणमा पनि आधारित हुन्छ। जानश्रुतिको क्षत्रियत्वले उनलाई ब्रह्मविद्याको उपदेश सुन्न र ग्रहण गर्न योग्य बनाउँछ। रामानुजाचार्यले पनि भक्ति र प्रपत्ति मार्ग सबै वर्णका लागि खुला रहेको बताएका छन्, तर वैदिक अध्ययन र कर्मकाण्डमा वर्णको भूमिकालाई स्वीकार गरेका छन्।

३. उपनिषद्का कथाहरूको दार्शनिक प्रयोजन: उपनिषद्मा वर्णित कथाहरू केवल आख्यान मात्र नभई गम्भीर दार्शनिक सत्यहरूलाई बुझाउने माध्यम हुन्। जानश्रुति र रैक्वको कथामा जानश्रुतिको क्षत्रियत्व स्थापित गर्नुको मुख्य उद्देश्य उनलाई ब्रह्मविद्याको अधिकारी बनाउनु हो। यसले उपनिषद्का कथाहरूको प्रतीकात्मक र शिक्षाप्रद महत्त्वलाई उजागर गर्दछ, जहाँ प्रत्येक विवरणको गहिरो आध्यात्मिक अर्थ हुन्छ।

▰ सूत्र 1.3.36

संस्कृत: संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च

IAST: *Saṃskāraparāmarśāttadabhāvābhilāpācca*

नेपाली अर्थ: संस्कारको परामर्श र त्यसको अभावको अभिलाप भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: उपनयन आदि संस्कार नभएको व्यक्तिको ब्रह्मविद्यामा अनधिकार छ भन्ने कुरा श्रुतिबाट प्रमाणित छ।

शाब्दिक अर्थ:

संस्कार (Saṃskāra): संस्कार, शुद्धीकरणका कर्महरू, छापहरू वा अव्यक्त प्रवृत्तिहरू।

परामर्शात् (parāmarśāt): परामर्शबाट, विचारबाट, सन्दर्भबाट।

तत् (tat): त्यसको, त्यो।

अभाव (abhāva): अभाव, अनुपस्थिति, अस्तित्वहीनता।

अभिलापात् (abhilāpāt): अभिलापबाट, कथनबाट, उल्लेखबाट।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मविद्याको अधिकार प्राप्त गर्नका लागि संस्कारहरूको परामर्श र तिनको अभावको उल्लेख महत्त्वपूर्ण छ, जसले योग्य साधकको निर्धारण गर्दछ र अनधिकारीलाई यस मार्गबाट अलग राख्छ। यो सूत्रले आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्तिका लागि आवश्यक पूर्वतयारी र योग्यतामाथि जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): स्नायुविज्ञानले मस्तिष्कमा बन्ने 'संस्कार' वा 'छाप' (neural pathways and memories) लाई अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रको 'संस्कार' को अवधारणालाई मानसिक प्रवृत्ति र सिकाइको न्यूरोबायोलोजिकल आधारसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ बारम्बारको अभ्यासले स्नायु मार्गहरूलाई सुदृढ पार्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - योग्यता र तयारी): मनोविज्ञानले कुनै पनि जटिल कार्य वा ज्ञान प्राप्तिका लागि आवश्यक मानसिक र भावनात्मक तयारी (readiness and aptitude) को महत्त्वलाई स्वीकार गर्दछ। ब्रह्मविद्या जस्तो गहिरो ज्ञानका लागि पनि व्यक्तिमा उचित

मानसिक संस्कार र योग्यताको अभावले त्यसको ग्रहणशीलतामा असर पार्छ भन्ने कुरा मनोवैज्ञानिक रूपमा पनि सत्य छ।

ब्रह्मसूत्र १.३.३६ ले ब्रह्मविद्या प्राप्तिका लागि संस्कारहरूको अनिवार्यतामाथि प्रकाश पार्दछ। यो सूत्रले उपनयन जस्ता वैदिक संस्कारहरूको महत्त्वलाई जोड दिँदै, तिनको अभावमा ब्रह्मज्ञानको अधिकार प्राप्त नहुने कुरा स्पष्ट पार्दछ। यसले आध्यात्मिक मार्गमा प्रवेशका लागि निश्चित योग्यता र तयारी आवश्यक रहेको दार्शनिक आधार प्रस्तुत गर्दछ।

१. संस्कारको दार्शनिक महत्त्व: वेदान्त दर्शनमा संस्कारहरूलाई केवल कर्मकाण्डका रूपमा मात्र नभई, व्यक्तिको अन्तःकरणलाई शुद्ध पार्ने र आध्यात्मिक प्रगतिका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने माध्यमका रूपमा लिइन्छ। शंकरचार्यले आफ्नो भाष्यमा संस्कारहरूको अभावले ब्रह्मविद्याको ग्रहणशीलतामा बाधा पुग्ने कुरालाई स्पष्ट पारेका छन्, किनकि संस्कारले मनलाई एकाग्र र शुद्ध बनाउँछ।

२. अधिकार र योग्यताको अवधारणा: यो सूत्रले ब्रह्मविद्याका लागि 'अधिकार' (eligibility) को अवधारणालाई स्थापित गर्दछ। जसरी कुनै विशेष कार्यका लागि निश्चित योग्यता चाहिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मज्ञानका लागि पनि मानसिक, नैतिक र आध्यात्मिक तयारी आवश्यक हुन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि भक्तिको मार्गमा प्रवेशका लागि संस्कार र गुरुको कृपालाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ, जसले साधकलाई ज्ञान प्राप्तिको लागि योग्य बनाउँछ।

३. अभावको अभिलाप र यसको परिणाम: सूत्रमा 'तदभावाभिलापाच्च' (त्यसको अभावको अभिलापबाट) भनिएको छ, जसले संस्कारहरूको अनुपस्थितिलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्दछ। यसको अर्थ हो कि श्रुतिहरूले नै संस्कारहीन व्यक्तिलाई ब्रह्मविद्याको अधिकारबाट वञ्चित गरेको छ। यसले आध्यात्मिक अनुशासन र परम्पराको पालनाको महत्त्वलाई रेखांकित गर्दछ, जसले साधकलाई सही मार्गमा डोर्याउँछ र भ्रामक ज्ञानबाट बचाउँछ।

सूत्र 1.3.37

संस्कृत: तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः

IAST: *Tadabhāvanirdhāraṇe ca pravṛtteḥ*

नेपाली अर्थ: र त्यसको अभावको निर्धारण भएपछि प्रवृत्ति (Commencement) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: जानश्रुतिको क्षत्रियत्व निर्धारण भएपछि नै रैक्वले उनलाई ब्रह्मविद्या सिकाए।

शाब्दिक अर्थ:

तदभाव (Tadabhāva): त्यसको अभाव, त्यसको गैर-अस्तित्व।

निर्धारणे (nirdhāraṇe): निर्धारणमा, निश्चिततामा, पत्ता लगाउनमा।

च (ca): र, अनि।

प्रवृत्तेः (pravṛtteḥ): प्रवृत्तिबाट, शुरुवातबाट, उपदेशको आरम्भबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मविद्याको उपदेशका लागि आवश्यक पात्रता (eligibility) माथि प्रकाश पार्छ। जानश्रुति र रैक्कको कथामा, जानश्रुतिको क्षत्रियत्वको अभाव (absence of Kshatriyahood) वा ब्रह्मविद्या प्राप्त गर्ने उनको आन्तरिक योग्यताको निर्धारण भएपछि मात्र रैक्कले उनलाई उपदेश दिन सुरु गरेका थिए। यसले देखाउँछ कि आध्यात्मिक ज्ञानको प्राप्ति बाह्य जन्म वा वर्णमा होइन, बरु आन्तरिक गुण र जिज्ञासामा निर्भर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

संज्ञानात्मक विज्ञान (Cognitive Science): कुनै पनि जटिल ज्ञान प्रणाली (complex knowledge system) बुझ्नका लागि पूर्वशर्तहरू (prerequisites) र मानसिक तयारी (mental readiness) को महत्त्वलाई यस सूत्रले सङ्केत गर्छ। जसरी वैज्ञानिक अनुसन्धानमा निश्चित आधारभूत सिद्धान्तहरूको बुझाइ आवश्यक हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मविद्याका लागि पनि मानसिक र नैतिक तयारी अपरिहार्य छ।

मनोविज्ञान (Psychology - तत्परता र ग्रहणशीलता): यो सूत्रले सिक्ने व्यक्तिको तत्परता (readiness) र ग्रहणशीलता (receptivity) को मनोवैज्ञानिक पक्षलाई उजागर गर्छ। जब व्यक्ति आन्तरिक रूपमा ज्ञान प्राप्त गर्न तयार हुन्छ र आफ्ना पूर्वधारणाहरू (preconceptions) लाई त्याग्न सक्छ, तब मात्र उसले गहिरो शिक्षालाई आत्मसात गर्न सक्छ।

> यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको एक महत्त्वपूर्ण भाग हो, जसले ब्रह्मविद्याको उपदेशका लागि आवश्यक योग्यता र त्यसको गहिराइलाई दार्शनिक रूपमा विश्लेषण गर्दछ। यसले जानश्रुति र रैक्कको कथालाई आधार बनाएर आध्यात्मिक ज्ञानको सार्वभौमिकता (universality) र आन्तरिक पात्रताको महत्त्वलाई स्थापित गर्छ।

१. **आन्तरिक पात्रताको सर्वोच्चता**: आचार्य शङ्करका अनुसार, ब्रह्मविद्याको प्राप्ति बाह्य वर्ण वा सामाजिक स्थितिमा आधारित हुँदैन, बरु व्यक्तिको आन्तरिक शुद्धता, विनम्रता (humility) र तीव्र जिज्ञासा (intense curiosity) मा निर्भर गर्दछ। जानश्रुतिको कथामा, रैक्वले उनलाई उपदेश दिनुअघि उनको क्षत्रियत्वको अभाव (non-Brahmin status) निर्धारण भएको थियो, जसको अर्थ उनले बाह्य रूपमा ब्राह्मण नभए पनि आन्तरिक रूपमा ब्रह्मविद्याका लागि योग्य थिए।

२. **कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्डको भिन्नता**: यो सूत्रले कर्मकाण्ड (ritualistic actions) र ज्ञानकाण्ड (path of knowledge) बीचको भिन्नतालाई पनि स्पष्ट पार्छ। कर्मकाण्डका लागि निश्चित वर्ण र आश्रमका नियमहरू भए पनि, ब्रह्मविद्याको ज्ञानका लागि त्यस्ता बाह्य नियमहरू गौण हुन्छन्। रामानुजाचार्यले पनि भक्ति र प्रपत्ति (surrender) लाई सबैका लागि सुलभ मार्गको रूपमा प्रस्तुत गर्दै आन्तरिक समर्पणलाई महत्त्व दिएका छन्।

३. **अज्ञानको निवारण र ज्ञानको उदय**: सूत्रले 'तदभावनिर्धारणे' (त्यसको अभावको निर्धारण भएपछि) भन्ने शब्द प्रयोग गरेर अज्ञानको निवारण (removal of ignorance) पछि मात्र वास्तविक ज्ञानको प्रवृत्ति (commencement of true knowledge) हुने कुरालाई जोड दिन्छ। जब व्यक्तिले आफूलाई सीमित गर्ने बाह्य पहिचानहरू (external identities) बाट मुक्त गर्छ, तब मात्र उसले आत्माको असीमित स्वरूपलाई बुझ्न सक्छ। यो आत्म-बोध (self-realization) को प्रक्रियामा आन्तरिक शुद्धीकरण र मानसिक तयारी अपरिहार्य हुन्छ।

सूत्र 1.3.38

संस्कृत: श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्

IAST: *Śravaṇādhyayanārthapratiṣedhāt*

नेपाली अर्थ: श्रवण (Hearing), अध्ययन (Study) र अर्थ (Understanding) को प्रतिषेध भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: स्मृतिमा शूद्रको वेद श्रवण, अध्ययन र अर्थ बुझ्ने कार्यमा प्रतिषेध गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

श्रवण (Śravaṇa): सुन्ने कार्य, श्रवण गर्ने।

अध्ययन (Adhyayana): अध्ययन गर्ने, पढ्ने।

अर्थ (Artha): अर्थ, बुझाइ, तात्पर्य।

प्रतिषेधात् **(Pratiṣedhāt):** निषेध गरिएकोले, प्रतिबन्ध भएकोले, रोकिएकोले।

चुरो अर्थ **(Essence):** यो सूत्रले शूद्रहरूका लागि वेदको श्रवण, अध्ययन र अर्थ बुझ्ने कार्यमा भएको निषेधलाई औंल्याउँछ, जसले उनीहरूलाई वैदिक ज्ञान प्राप्त गर्ने अधिकारबाट वञ्चित गरेको छ [Prohibition of Vedic study for Shudras]. यो निषेध स्मृति ग्रन्थहरूमा आधारित छ र यसले वर्ण व्यवस्थाको सामाजिक संरचनालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ [Social structure of Varna system].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम **(Scientific and Psychological Context):**

समाजशास्त्र **(Sociology):** यो सूत्रले प्राचीन भारतीय समाजमा वर्ण व्यवस्था र सामाजिक स्तरीकरण [Social stratification] कसरी कार्य गर्दथ्यो भन्ने कुरामा प्रकाश पार्छ। यसले ज्ञानको पहुँचमा सामाजिक अवरोधहरू [Social barriers to knowledge access] को भूमिका देखाउँछ।

मनोविज्ञान **(Psychology - Cognitive Development and Exclusion):** ज्ञानको पहुँचमा प्रतिबन्धले व्यक्तिको संज्ञानात्मक विकास [Cognitive development] र आत्म-सम्मानमा [Self-esteem] नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ। सामाजिक बहिष्करणले [Social exclusion] सिकाइ प्रक्रिया र मानसिक स्वास्थ्यमा असर पार्ने मनोवैज्ञानिक पक्षहरू यसमा निहित छन्।

यो सूत्रले वैदिक ज्ञानको पहुँचमा सामाजिक प्रतिबन्धहरूको गहिरो दार्शनिक प्रश्न उठाउँछ, विशेष गरी शूद्रहरूको सन्दर्भमा। यसले धर्मशास्त्र र सामाजिक व्यवस्थाबीचको सम्बन्ध, साथै ज्ञानको सार्वभौमिकता र विशिष्टताका बहसहरूलाई उजागर गर्दछ।

१. **ज्ञानको पहुँच र सामाजिक न्याय** **(Access to Knowledge and Social Justice):** ब्रह्मसूत्रको यो अंशले प्राचीन भारतमा ज्ञानको वितरण र सामाजिक न्यायको अवधारणामाथि प्रश्न उठाउँछ। यदि ब्रह्मज्ञान मोक्षका लागि अपरिहार्य छ भने, त्यसबाट कुनै वर्गलाई वञ्चित गर्नु न्यायसंगत छ कि छैन भन्ने दार्शनिक बहस यसमा निहित छ। शंकराचार्यले पनि शूद्रहरूलाई वैदिक कर्मकाण्डमा अधिकार नभए पनि ज्ञान प्राप्तिको सम्भावनालाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार गरेका छैनन्, तर श्रुतिमा आधारित ज्ञानको लागि योग्यताको प्रश्नलाई जोड दिएका छन्।

२. **स्मृति र श्रुतिको प्रामाणिकता (Authority of Smriti and Shruti):** सूत्रले 'प्रतिषेधात्' (निषेध भएकोले) भन्ने शब्द प्रयोग गरी स्मृति ग्रन्थहरूमा आधारित प्रतिबन्धलाई संकेत गर्दछ। यसले श्रुति (वेद) र स्मृति (धर्मशास्त्र) बीचको सम्बन्ध र कुनको प्रामाणिकता उच्च छ भन्ने दार्शनिक प्रश्नलाई जन्म दिन्छ। वेदान्त दर्शनमा श्रुतिलाई परम प्रमाण मानिन्छ, तर सामाजिक नियमहरूका लागि स्मृतिलाई पनि स्वीकार गरिन्छ। यस सूत्रले सामाजिक नियमहरूले आध्यात्मिक ज्ञानको मार्गलाई कसरी प्रभावित गर्न सक्छ भन्ने जटिलता देखाउँछ।

३. **आत्माको सार्वभौमिकता र वर्ण व्यवस्था (Universality of Atman and Varna System):** वेदान्त दर्शनले आत्मालाई सार्वभौमिक र सबै प्राणीमा समान मान्छ। यस दृष्टिकोणबाट, कुनै पनि आत्मालाई ज्ञान प्राप्तिको अधिकारबाट वञ्चित गर्नु आत्मिक समानताको सिद्धान्तको विरुद्धमा जान्छ। रामानुजाचार्य जस्ता आचार्यहरूले भक्ति मार्गलाई सबैका लागि खुला राखी ज्ञान प्राप्तिको वैकल्पिक मार्ग प्रदान गरेर यस सामाजिक प्रतिबन्धको कठोरतालाई केही हदसम्म कम गर्ने प्रयास गरेका छन्। यो सूत्रले सामाजिक संरचना र आध्यात्मिक सत्यबीचको तनावलाई दार्शनिक रूपमा विश्लेषण गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ।

सूत्र 1.3.39

संस्कृत: इतरेषां चानुपलब्धेः

IAST: *Itareṣāṃ cānupalabdheḥ*

नेपाली अर्थ: र अन्य (शूद्र आदि) को उपनयन आदि नभएकोले।

विस्तृत व्याख्या: शूद्र आदिको उपनयन संस्कार नभएकोले वेदाध्ययनमा अधिकार छैन।

शाब्दिक अर्थ:

इतरेषां (Itareṣāṃ): अरूको, अन्यको (of others).

च (ca): र (and).

अनुपलब्धेः (anupalabdheḥ): उपलब्ध नभएकोले, प्राप्त नभएकोले, नदेखिएकोले (because of non-perception/non-availability).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले उपनयन संस्कार नभएका कारण शूद्र लगायत अन्य वर्गका व्यक्तिहरूलाई वैदिक ज्ञानको अध्ययनबाट वञ्चित गरिएको परम्परागत मान्यतालाई पुष्टि

गर्दछ। यसले प्राचीन भारतीय समाजमा शिक्षा र आध्यात्मिक अधिकारको वर्गीकरणलाई स्पष्ट पार्छ, जहाँ विशिष्ट अनुष्ठानहरू (rituals) ज्ञान प्राप्तिको लागि अनिवार्य मानिन्थ्यो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

समाजशास्त्र (Sociology): यो सूत्रले प्राचीन भारतीय समाजमा सामाजिक स्तरीकरण (social stratification) र ज्ञानमा पहुँचको असमानतालाई दर्शाउँछ। यसले सामाजिक संरचनाले व्यक्तिगत अवसरहरूलाई कसरी सीमित गर्न सक्छ भन्नेमा प्रकाश पार्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - सामाजिक पहिचान र बहिष्करण): यस सूत्रले सामाजिक पहिचान (social identity) र बहिष्करण (exclusion) को मनोवैज्ञानिक प्रभावहरूलाई संकेत गर्दछ। उपनयन जस्ता अनुष्ठानहरूले समूह भित्रको आबद्धता र बाहिरका व्यक्तिहरूमा हीनताबोध वा अवसरको अभाव कसरी सिर्जना गर्न सक्छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको सन्दर्भमा वैदिक ज्ञानको अध्ययनका लागि योग्यता र अधिकारको विषयमा गहिरो दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। विशेषगरी, यसले शूद्र वर्गका व्यक्तिहरूलाई उपनयन संस्कारको अभावका कारण वेदाध्ययनबाट वञ्चित गरिनुको औचित्यमाथि प्रकाश पार्छ।

१. उपनयन र वैदिक अधिकारको अवधारणा: प्राचीन वैदिक परम्परामा, उपनयन संस्कारलाई वैदिक ज्ञान प्राप्तिको लागि अनिवार्य मानिन्थ्यो। यो संस्कारले व्यक्तिलाई आध्यात्मिक मार्गमा दीक्षित गरी वेद अध्ययनको अधिकार प्रदान गर्दथ्यो। यस सूत्रले 'इतरेषां चानुपलब्धेः' भन्दै शूद्रहरूको उपनयन नहुने भएकाले उनीहरूलाई वेदाध्ययनको अधिकार नभएको तर्क गर्दछ, जसले वैदिक शिक्षाको लागि कर्मकाण्डीय योग्यताको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

२. सामाजिक वर्गीकरण र ज्ञानमा पहुँच: यो सूत्रले प्राचीन भारतीय समाजमा ज्ञानमा पहुँचको लागि सामाजिक वर्गीकरण (वर्ण व्यवस्था) को भूमिकालाई स्पष्ट पार्छ। यद्यपि आधुनिक दृष्टिकोणबाट यो वर्गीकरण विभेदकारी लाग्न सक्छ, तत्कालीन समयमा यसलाई सामाजिक व्यवस्था र कर्तव्यको विभाजनको रूपमा हेरिन्थ्यो। शंकराचार्य जस्ता आचार्यहरूले पनि यस सूत्रको व्याख्यामा शूद्रहरूलाई उपनयनको अभावका कारण वेदाध्ययनको अधिकार नभएको कुरालाई स्वीकार गरेका छन्, तर उनीहरूले भक्ति र अन्य माध्यमबाट मोक्ष प्राप्तिको सम्भावनालाई भने खुला राखेका छन्।

३. दार्शनिक निहितार्थ र आधुनिक सन्दर्भ: यस सूत्रको दार्शनिक निहितार्थले योग्यता र अधिकारको प्रश्नलाई उठाउँछ। के ज्ञानमा पहुँच जन्ममा आधारित हुनुपर्छ वा क्षमतामा? आधुनिक सन्दर्भमा, यो सूत्रलाई सामाजिक न्याय (social justice) र समानता (equality) को दृष्टिकोणबाट पुनः व्याख्या गर्न सकिन्छ। रामानुजाचार्य जस्ता आचार्यहरूले भक्ति मार्गलाई सबैका लागि खुला राखेर ज्ञान प्राप्तिको परम्परागत सीमाहरूलाई केही हदसम्म फराकिलो पार्ने प्रयास गरेका छन्, जसले यस सूत्रको कठोर व्याख्यालाई नरम बनाउँछ।

सूत्र 1.3.40

संस्कृत: तत्पूर्वकत्वाद्बादरायणस्य तदविरोधम्

IAST: *Tatpūrvakatvādbādarāyaṇasya tadavirodham*

नेपाली अर्थ: बादरायणका अनुसार त्यो (उपनयन) पूर्वक भएकोले, अविरोध छ।

विस्तृत व्याख्या: बादरायणको मत अनुसार उपनयन संस्कार ब्रह्मविद्याको पूर्वशर्त हो।

शाब्दिक अर्थ:

तत्पूर्वकत्वात् (Tatpūrvakatvāt): त्यो पूर्वक भएकोले।

बादरायणस्य (Bādarāyaṇasya): बादरायणको।

तदविरोधम् (Tadavirodham): त्यसको अविरोध।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र १.३.४० ले बादरायणको मतलाई प्रस्तुत गर्दछ कि ब्रह्मविद्याको लागि उपनयन संस्कार (initiation ceremony) एक आवश्यक पूर्वशर्त हो, जसले गर्दा ब्रह्मविद्याको अध्ययनमा कुनै विरोधाभास रहँदैन। यो सूत्रले वैदिक परम्परामा गुरु-शिष्य परम्पराको महत्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको लागि निश्चित प्रक्रिया (formal learning process) र पूर्वशर्तहरूको आवश्यकतालाई औंल्याउँछ। आधुनिक शिक्षा प्रणालीमा पनि कुनै पनि जटिल विषयको अध्ययनका लागि आधारभूत योग्यता र तयारी (prerequisites) अनिवार्य मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Readiness): मनोवैज्ञानिक रूपमा, उपनयन संस्कारले विद्यार्थीलाई आध्यात्मिक ज्ञान ग्रहण गर्न मानसिक र भावनात्मक रूपमा तयार

पार्छ। यसले एकाग्रता (focus), अनुशासन (discipline) र ग्रहणशीलता (receptivity) जस्ता गुणहरू विकास गर्न मद्दत गर्दछ, जुन गहिरो सिकाइका लागि महत्वपूर्ण छन्।

ब्रह्मसूत्र १.३.४० ले ब्रह्मविद्याको अध्ययनका लागि उपनयन संस्कारको अनिवार्यतालाई बादरायणको दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत गर्दछ। यो सूत्रले वैदिक शिक्षा प्रणालीको आधारभूत संरचना र ज्ञान प्राप्तिको लागि आवश्यक अनुशासनलाई स्पष्ट पार्छ। यसले ज्ञानको प्राप्ति केवल बौद्धिक अभ्यास मात्र नभई एक समग्र जीवनशैली र तयारीको परिणाम हो भन्ने दार्शनिक मान्यतालाई पुष्टि गर्दछ।

१. उपनयनको दार्शनिक महत्व: उपनयन संस्कारलाई केवल एक कर्मकाण्डको रूपमा मात्र नभई, ब्रह्मविद्याको अध्ययनका लागि आध्यात्मिक र बौद्धिक तयारीको रूपमा हेरिन्छ। यसले विद्यार्थीलाई गुरुको सान्निध्यमा ल्याई, वैदिक ज्ञानको परम्परामा दीक्षित गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, यो संस्कारले विद्यार्थीलाई द्विज (दोस्रो जन्म) बनाउँछ, जसले गर्दा उसमा आध्यात्मिक ज्ञान ग्रहण गर्ने क्षमता विकसित हुन्छ।

२. बादरायणको अविरोधको सिद्धान्त: बादरायणले उपनयनलाई ब्रह्मविद्याको पूर्वशर्त मान्दा कुनै विरोधाभास नहुने तर्क गर्छन्। जसरी कुनै पनि लौकिक विद्या (secular knowledge) प्राप्त गर्न निश्चित योग्यता र प्रक्रिया चाहिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मविद्या जस्तो गहन ज्ञानका लागि पनि उचित तयारी आवश्यक छ। यो तयारीले ज्ञानको सही ग्रहण र त्यसको दुरुपयोग रोक्न मद्दत गर्छ।

३. ज्ञान र कर्मको सम्बन्ध: यो सूत्रले ज्ञान (ब्रह्मविद्या) र कर्म (उपनयन संस्कार) बीचको सम्बन्धलाई पनि दर्शाउँछ। उपनयन एक कर्म भए पनि, यो ज्ञान प्राप्तिको लागि एक महत्वपूर्ण साधन हो। यसले विद्यार्थीलाई आध्यात्मिक मार्गमा अग्रसर गराउँछ र ज्ञानको लागि आवश्यक नैतिक तथा मानसिक आधार तयार पार्छ। रामानुजाचार्यले पनि भक्ति र प्रपत्ति जस्ता कर्महरूलाई ज्ञान प्राप्तिको लागि सहायक मानेका छन्।

सूत्र 1.3.41

संस्कृत: अपशूद्राधिकरणम्

IAST: *Apaśūdrādhikaraṇam*

नेपाली अर्थ: शूद्रको अनधिकारको अधिकरण।

विस्तृत व्याख्या: यो अधिकरणले शूद्रको ब्रह्मविद्यामा अनधिकार स्थापित गर्दछ। तर निम्बार्क सम्प्रदायमा भक्तिमार्गमा सबैको अधिकार मानिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अपशूद्र (Apaśūdra): शूद्र नभएको, वा शूद्रको बहिष्करण।

अधिकरणम् (Adhikaraṇam): विषय, प्रकरण, वा सन्दर्भ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले शूद्र वर्णका व्यक्तिहरूलाई वैदिक अध्ययन र ब्रह्मविद्याको अधिकार नभएको परम्परागत मान्यतालाई व्याख्या गर्दछ। यसले प्राचीन भारतीय सामाजिक-धार्मिक संरचनामा ज्ञान प्राप्तिको पहुँचमा रहेका सीमाहरूलाई दार्शनिक रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

समाजशास्त्र (Sociology): यो सूत्रले प्राचीन भारतीय समाजमा वर्ण व्यवस्था र त्यसले शिक्षा तथा आध्यात्मिक ज्ञानमा पहुँचलाई कसरी प्रभावित गर्दथ्यो भन्ने सामाजिक संरचनालाई दर्शाउँछ। यसले सामाजिक स्तरीकरण र ज्ञानको वितरणमा त्यसको प्रभावको अध्ययन गर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - सामाजिक मनोविज्ञान): यसले सामाजिक वर्गीकरण र पहिचानले व्यक्तिको आत्म-धारणा र ज्ञान प्राप्तिको अवसरमा पार्ने मनोवैज्ञानिक प्रभावहरूको अध्ययन गर्न सकिन्छ। यसले बहिष्करणको मनोविज्ञान र त्यसले व्यक्तिगत विकासमा पार्ने असरलाई पनि बुझाउँछ।

ब्रह्मसूत्रको यो अधिकरणले शूद्रहरूलाई वैदिक अध्ययन र ब्रह्मविद्याको अधिकार नभएको परम्परागत दृष्टिकोणलाई स्थापित गर्दछ। यो विषय भारतीय दर्शनमा लामो समयदेखि बहसको केन्द्रबिन्दु रहेको छ, जहाँ विभिन्न आचार्यहरूले यसमा भिन्न-भिन्न व्याख्याहरू प्रस्तुत गरेका छन्। यस सूत्रको गहिरो दार्शनिक विश्लेषणले तत्कालीन सामाजिक संरचना, आध्यात्मिक योग्यता र मोक्ष प्राप्तिको मार्गबारेका धारणाहरूलाई उजागर गर्दछ।

१. अधिकारको प्रश्न र वर्ण व्यवस्था: यस सूत्रको मूल विषय शूद्रहरूको ब्रह्मविद्यामा अधिकार (Adhikara) को प्रश्न हो। परम्परागत रूपमा, वैदिक अध्ययन र ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि उपनयन संस्कार (Upanayana Samskara) अनिवार्य मानिन्थ्यो, जुन शूद्रहरूका लागि वर्जित थियो। आचार्य शंकरले यसलाई श्रुति (Vedic texts) र स्मृति (Smriti texts) मा आधारित एक स्थापित नियमको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ वर्ण र आश्रम अनुसार अधिकारको निर्धारण हुन्छ।

२. भक्तिमार्ग र ज्ञानमार्गको भिन्नता: यद्यपि ज्ञानमार्गमा शूद्रहरूको अधिकार नभएको मानिए पनि, भक्तिमार्गमा भने सबै वर्णका व्यक्तिहरूलाई समान अधिकार रहेको विभिन्न आचार्यहरूले स्वीकार गरेका छन्। निम्बार्क सम्प्रदाय जस्ता भक्तिप्रधान परम्पराहरूले ईश्वरको भक्ति र कृपा प्राप्तिको लागि कुनै वर्णगत भेद नहुने कुरामा जोड दिन्छन्। यसले मोक्ष प्राप्तिका विभिन्न मार्गहरू र तिनीहरूको पहुँचमा रहेको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दछ।

३. आधुनिक सन्दर्भमा सूत्रको प्रासंगिकता: आधुनिक युगमा, जहाँ समानता र समावेशिताका मूल्यहरूलाई प्राथमिकता दिइन्छ, यस सूत्रको व्याख्यालाई पुनः परीक्षण गर्नु आवश्यक छ। धेरै समकालीन विद्वानहरूले यसलाई ऐतिहासिक सन्दर्भमा बुझ्नुपर्ने र यसको शाब्दिक अर्थलाई वर्तमान सामाजिक मूल्यहरूसँग जोडेर हेर्न नहुने तर्क गर्छन्। यसले प्राचीन ग्रन्थहरूको व्याख्यामा समय र सन्दर्भको महत्वलाई दर्शाउँछ।

सूत्र 1.3.42

संस्कृत: विद्यैव तु निर्धारणात्

IAST: *Vidyaiva tu nirdhāraṇāt*

नेपाली अर्थ: तर विद्या (Knowledge) नै (मुक्तिको साधन हो), किनभने निर्धारण भएको छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिले निर्धारण गरेको छ कि ब्रह्मविद्या नै मुक्तिको मुख्य साधन हो।

शाब्दिक अर्थ:

विद्या (vidyā): ज्ञान, ब्रह्मज्ञान, विद्या

एव (eva): नै, मात्र

तु (tu): तर, पनि

निर्धारणात् (nirdhāraṇāt): निर्धारण गरिएकोले, निश्चित भएकोले

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र १.३.४२ ले ब्रह्मज्ञान (विद्या) नै मोक्ष प्राप्तिको एक मात्र साधन हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ, किनभने श्रुतिहरूले यसैलाई निश्चित गरेका छन्। यो सूत्रले कर्मकाण्ड वा अन्य साधनभन्दा ज्ञानको श्रेष्ठतालाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञानको प्रकृति र मुक्तिको लागि यसको केन्द्रीय भूमिकालाई जोड दिन्छ। आधुनिक ज्ञानमीमांसामा ज्ञान कसरी प्राप्त हुन्छ, यसको वैधता के हो र यसले चेतनालाई कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने अध्ययन गरिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Science): संज्ञानात्मक विज्ञानले ज्ञानको प्रक्रिया, धारणा र चेतनाको विकासलाई अध्ययन गर्दछ। ब्रह्मविद्याको अभ्यासले आत्म-बोध र मानसिक शान्तिमा कसरी योगदान पुर्याउँछ भन्ने कुरालाई यसले बुझाउन सक्छ।

ब्रह्मसूत्र १.३.४२, “विद्यैव तु निर्धारणात्”, ले वेदान्त दर्शनको एउटा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछः ब्रह्मज्ञान (विद्या) नै मोक्ष प्राप्तिको एक मात्र र अन्तिम साधन हो। यो सूत्रले कर्मकाण्ड, भक्ति वा अन्य कुनै पनि साधनभन्दा ज्ञानको सर्वोच्चतालाई स्पष्ट रूपमा निर्धारण गर्दछ, जसको पुष्टि श्रुति ग्रन्थहरूले गरेका छन्। यसले जीवको अज्ञानताको बन्धनबाट मुक्ति पाउनको लागि आत्म-साक्षात्कारको अपरिहार्यतालाई दर्शाउँछ।

१. ज्ञानको सर्वोच्चता र श्रुतिको प्रमाणिकताः यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानलाई मोक्षको लागि परम साधनको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। 'एव' (नै) शब्दको प्रयोगले ज्ञानको अनन्यतालाई जोड दिन्छ, जसको अर्थ हो कि अन्य कुनै पनि साधन, चाहे त्यो कर्म होस् वा उपासना, ज्ञान बिना पूर्ण मुक्ति प्रदान गर्न सक्दैन। 'निर्धारणात्' (निर्धारण गरिएकोले) शब्दले यस सिद्धान्तको आधार श्रुति (वेद) मा रहेको देखाउँछ, जसलाई वेदान्तमा अकाट्य प्रमाण मानिन्छ। श्रुतिले बारम्बार ब्रह्मज्ञानको महिमा गाएको छ र यसलाई नै अन्तिम लक्ष्य प्राप्तिको मार्ग बताएको छ।

२. अज्ञानताको निवारण र मोक्षः वेदान्त दर्शन अनुसार, जीवको बन्धनको मूल कारण अज्ञानता (अविद्या) हो, जसले आत्मालाई शरीर, मन र इन्द्रियहरूसँग एकाकार भएको भ्रम सिर्जना गर्दछ। यो अज्ञानता केवल ज्ञानद्वारा मात्र हटाउन सकिन्छ, जसरी अन्धकारलाई प्रकाशले मात्र हटाउन सक्छ। ब्रह्मविद्याले आत्माको वास्तविक स्वरूप (सत्-चित्-आनन्द) को बोध गराउँछ र यसले अज्ञानताको पर्दा हटाएर जीवलाई जन्म-मृत्युको चक्रबाट मुक्त गर्दछ। यसरी, ज्ञान मोक्षको लागि केवल एक साधन मात्र नभई, यो स्वयं मोक्षको स्वरूप हो।

३. आचार्यहरूको व्याख्या र दार्शनिक मतभेद: आचार्य शंकरले यस सूत्रलाई अद्वैत वेदान्तको 'ज्ञान-मोक्ष' सिद्धान्तको समर्थनमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्मज्ञान नै अज्ञानताको नाश गरी मोक्ष प्रदान गर्दछ। उहाँका अनुसार, कर्मले चित्तशुद्धिमा सहयोग गरे पनि, यसले प्रत्यक्ष रूपमा मोक्ष दिन सक्दैन। रामानुजाचार्यले भने, ज्ञानलाई भक्तिसँग जोडेर हेर्नुभएको छ, जहाँ ज्ञानले ईश्वरको स्वरूपको बोध गराउँछ र यसले अनन्य भक्तिलाई जन्म दिन्छ, जुन मोक्षको लागि आवश्यक छ। यद्यपि, दुवै आचार्यहरूले ज्ञानको महत्त्वलाई स्वीकार गर्छन्, तर यसको भूमिका र अन्य साधनहरूसँगको सम्बन्धमा उनीहरूको दृष्टिकोणमा भिन्नता पाइन्छ।

सूत्र 1.3.43

संस्कृत: प्रदानवदेव तदुक्तम्

IAST: *Pradānavadeva taduktam*

नेपाली अर्थ: प्रदानवत् (Like a Gift) नै त्यो उक्त छ।

विस्तृत व्याख्या: जसरी दान दिने व्यक्तिको योग्यता आवश्यक हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मविद्याको अधिकारीमा पनि योग्यता आवश्यक छ।

॥ इति अध्याय १ पाद ३ समाप्तः ॥

पाद ४: चतुर्थ पाद (Section 4)

यस पादमा प्रकृति, प्रधान आदि जड तत्त्वहरू जगत्कारण होइनन् भन्ने स्थापित गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रदानवत् (Pradānavat): दान जस्तै, प्रदान जस्तै।

एव (Eva): नै, मात्र।

तत् (Tat): त्यो, त्यस।

उक्तम् (Uktam): भनिएको, उल्लेख गरिएको।

चुरो अर्थ (Essence): जसरी कुनै दान वा उपहार सही व्यक्तिलाई प्रदान गरिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मविद्या (Brahma Vidya) को ज्ञान पनि योग्य अधिकारी (qualified recipient) लाई मात्र

प्रदान गरिनुपर्छ। यस सूत्रले आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्तिका लागि साधकको योग्यता र तत्परता (readiness) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

शिक्षाशास्त्र (Pedagogy): आधुनिक शिक्षाशास्त्रले विद्यार्थीको पूर्वज्ञान, सिक्ने शैली र तत्परता (readiness to learn) लाई ज्ञान हस्तान्तरणको सफलताका लागि महत्त्वपूर्ण मान्छ। ब्रह्मविद्याको सन्दर्भमा पनि, साधकको मानसिक तयारी र ग्रहणशीलताले नै गहिरो आध्यात्मिक ज्ञानको आत्मसात् निर्धारण गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Readiness): संज्ञानात्मक मनोविज्ञान (Cognitive Psychology) ले कुनै पनि जटिल अवधारणा बुझ्नका लागि व्यक्तिको संज्ञानात्मक क्षमता (cognitive capacity), ध्यान (attention) र भावनात्मक स्थिरता (emotional stability) आवश्यक रहेको बताउँछ। ब्रह्मसूत्रको यो सिद्धान्तले आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्तिका लागि आन्तरिक योग्यताको मनोवैज्ञानिक आधारलाई पुष्टि गर्छ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् (Pradānavadeva taduktam) सूत्रले ब्रह्मविद्याको ग्रहणशीलताका लागि साधकको योग्यताको अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ। जसरी कुनै बहुमूल्य वस्तुको दान सही पात्रलाई गरिन्छ, त्यसरी नै परम सत्यको ज्ञान पनि योग्य र तयार मन भएका व्यक्तिलाई मात्र प्रदान गरिनुपर्छ भन्ने यसको मूल आशय हो। यो सूत्रले आध्यात्मिक मार्गमा अधिकारी भेदको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ, जहाँ ज्ञानको गहिराइ र प्रभावकारिता प्राप्तकर्ताको आन्तरिक तयारीमा निर्भर गर्दछ।

१. अधिकारी भेदको अवधारणा (Concept of Adhikari Bheda):

वेदान्त दर्शनमा 'अधिकारी' को अवधारणा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। अधिकारी भन्नाले कुनै विशेष ज्ञान वा अनुष्ठानका लागि योग्य व्यक्ति बुझिन्छ। ब्रह्मविद्याको सन्दर्भमा, अधिकारी त्यो साधक हो जसले साधन चतुष्टय (विवेक, वैराग्य, शमादि षट् सम्पत्ति, मुमुक्षुत्व) को अभ्यास गरेको हुन्छ। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यस योग्यतालाई ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको पूर्वशर्त मानेका छन्, किनकि अयोग्य व्यक्तिलाई दिइएको ज्ञान व्यर्थ हुन्छ र कहिलेकाहीँ हानिकारक पनि हुन सक्छ।

२. ज्ञानको संरक्षण र गुरु-शिष्य परम्परा (Preservation of Knowledge and Guru-Shishya Tradition):

यो सूत्रले ज्ञानको पवित्रता र गुरु-शिष्य परम्पराको महत्त्वलाई पनि इंगित गर्दछ। प्राचीन कालदेखि नै आध्यात्मिक ज्ञानको हस्तान्तरण गुरुबाट योग्य शिष्यमा हुँदै आएको छ। जसरी दान दिने व्यक्तिले आफ्नो दानको सदुपयोग होस् भन्ने चाहन्छ, त्यसरी नै गुरुले पनि आफ्नो ज्ञानको सही प्रयोग होस् र त्यसबाट शिष्यको कल्याण होस् भन्ने अपेक्षा गर्दछ। यसले ज्ञानलाई केवल सूचनाको रूपमा नभई, एक जीवित परम्पराको रूपमा हेर्ने दृष्टिकोणलाई बल दिन्छ।

३. आत्म-मूल्याङ्कन र आध्यात्मिक तयारी (Self-Assessment and Spiritual Preparation):

'प्रदानवदेव तदुक्तम्' ले साधकलाई आत्म-मूल्याङ्कन गर्न र आफ्नो आध्यात्मिक तयारीको स्तर बुझ्न प्रेरित गर्दछ। ब्रह्मविद्याको गम्भीरतालाई बुझेर, साधकले आफूलाई त्यसका लागि मानसिक, बौद्धिक र नैतिक रूपमा तयार पार्नुपर्छ। यो तयारी केवल बाह्य कर्मकाण्डमा सीमित नभई, आन्तरिक शुद्धता, एकाग्रता र सत्यप्रतिको निष्ठामा आधारित हुन्छ। रामानुजाचार्यले भक्तिलाई पनि अधिकारीको एक महत्त्वपूर्ण गुण मानेका छन्, जसले ज्ञान प्राप्तिको मार्गलाई सहज बनाउँछ।

सूत्र 1.4.1

संस्कृत: आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च

IAST: *Ānumānikamapyekeṣāmiti cenna śarīrarūpaka-vinyastagṛhīterdaśayati ca*

नेपाली अर्थ: यदि केहीको अनुमानिक (प्रधान) पनि श्रुतिमा छ भनिन्छ भने, होइन, किनभने शरीर रूपकमा ग्रहण गरिएको छ।

विस्तृत व्याख्या: कठ उपनिषद् (१.३.३-४) मा 'अव्यक्त', 'महत्' आदि शब्दहरू प्रयोग भएका छन्। कसैले भन्न सक्छ कि यी साङ्ख्यका तत्त्वहरू हुन्। तर यो आपत्ति अस्वीकार्य छ किनभने यी शब्दहरू शरीर रूपकमा प्रयोग भएका हुन्।

शाब्दिक अर्थ:

आनुमानिकम् (ānumānikam): अनुमानद्वारा प्राप्त, सांख्य दर्शनको प्रधान (Pradhāna).

अपि (api): पनि.

एकेषाम् (ekeṣām): कसै-कसैको (शाखाको).

इति (iti): यस्तो.

चेत् (cet): यदि.

न (na): होइन.

शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः (śarīrarūpaka-vinyastagṛhīteḥ): शरीरलाई रथको रूपमा वर्णन गरिएको सन्दर्भमा ग्रहण गरिएको हुनाले.

दर्शयति (darśayati): देखाउँछ.

च (ca): र.

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले सांख्य दर्शनको अनुमानिक प्रधान (Pradhāna) लाई उपनिषद्मा उल्लेख गरिएको भन्ने धारणालाई खण्डन गर्दछ। यसले स्पष्ट पार्छ कि 'अव्यक्त' जस्ता शब्दहरू शरीरलाई रथको रूपमा रूपकात्मक वर्णन गर्ने सन्दर्भमा प्रयोग भएका हुन्, न कि सांख्यको जड प्रधानलाई बुझाउन। उपनिषद्को मुख्य शिक्षा ब्रह्म नै परम कारण हो भन्नेमा केन्द्रित छ, जड प्रधान होइन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले शास्त्रीय ग्रन्थहरूको सही व्याख्याको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। वैज्ञानिक अनुसन्धानमा पनि, तथ्याङ्कको सावधानीपूर्वक विश्लेषण र सतही समानताका आधारमा हतारमा निष्कर्षमा पुग्नबाट बच्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ। शब्दहरूको गलत व्याख्याले त्रुटिपूर्ण सिद्धान्तहरू निम्त्याउन सक्छ, जसरी वैदिक ग्रन्थहरूको गलत व्याख्याले गलत दार्शनिक निष्कर्षहरूमा पुर्याउन सक्छ।

संज्ञानात्मक मनोविज्ञान (Cognitive Psychology - Interpretation Bias): मानव संज्ञान पूर्वाग्रह (bias) को अधीनमा हुन्छ, जहाँ व्यक्तिहरूले अस्पष्ट जानकारीलाई पूर्व-अवस्थित विश्वास वा ढाँचामा फिट गर्न व्याख्या गर्न सक्छन्। सांख्यले उपनिषद्मा आफ्नो प्रधान खोज्ने प्रयास, सन्दर्भगत संकेतहरूले अन्यत्रै औंल्याए तापनि, यस्तो व्याख्यात्मक पूर्वाग्रहको उदाहरण हो।

> ब्रह्मसूत्र १.४.१ ले कठोपनिषद्का केही शब्दहरूको व्याख्यामा सांख्य दर्शनको प्रधान (Pradhāna) सम्बन्धी अनुमानलाई खण्डन गर्दछ। यो सूत्रले उपनिषद्का शब्दहरूलाई तिनीहरूको वास्तविक सन्दर्भमा बुझ्नुपर्नेमा जोड दिन्छ, न कि कुनै विशेष दार्शनिक प्रणालीको पूर्वधारणाका आधारमा। यसले वेदान्तको ब्रह्म-केन्द्रित दृष्टिलाई पुनः स्थापित गर्दछ।

१. सांख्यको प्रधानको खण्डन: सांख्य दर्शनले प्रकृतिको अव्यक्त अवस्थालाई 'प्रधान' भन्दछ र यसलाई जगत्को मूल कारण मान्दछ। कठोपनिषद्मा 'अव्यक्त' र 'महान्' जस्ता शब्दहरू प्रयोग भएकाले सांख्यवादीहरूले ती शब्दहरूले आफ्नो प्रधानलाई नै बुझाउँछन् भनी तर्क गर्छन्। तर, ब्रह्मसूत्रले यो तर्कलाई खण्डन गर्दै भन्छ कि उपनिषद्मा ती शब्दहरू शरीरलाई रथको रूपमा वर्णन गरिएको रूपक (metaphor) को सन्दर्भमा प्रयोग भएका हुन्, जहाँ आत्मालाई रथी, शरीरलाई रथ, बुद्धि (महत्) लाई सारथी र मनलाई लगाम भनिएको छ। यसरी, 'अव्यक्त' शब्दले यहाँ शरीरको सूक्ष्म अवस्थालाई बुझाउँछ, न कि सांख्यको स्वतन्त्र प्रधानलाई।

२. शाङ्कर र रामानुजको दृष्टिकोण: आचार्य शङ्करले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रको व्याख्या गर्दै भन्नुहुन्छ कि कठोपनिषद्को सन्दर्भमा 'अव्यक्त' शब्दले शरीरको सूक्ष्म अवस्थालाई जनाउँछ, जुन आत्माको भोगको साधन हो। यो सांख्यको स्वतन्त्र, अचेतन प्रधानभन्दा भिन्न छ। रामानुजाचार्यले पनि विशिष्टाद्वैत दर्शनका आधारमा यस सूत्रको व्याख्या गर्दै भन्नुहुन्छ कि 'अव्यक्त' शब्दले ब्रह्मको अधीनमा रहेको सूक्ष्म प्रकृतिलाई बुझाउँछ, जुन ब्रह्मको शरीर हो। दुवै आचार्यले सांख्यको प्रधानको स्वतन्त्रतालाई अस्वीकार गर्दै ब्रह्मको सर्वोपरितालाई स्थापित गर्छन्।

३. सन्दर्भको महत्त्व र वेदान्तिक एकरूपता: यो सूत्रले कुनै पनि शास्त्रीय पाठको व्याख्या गर्दा सन्दर्भ (context) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ। उपनिषद्का शब्दहरूलाई तिनीहरूको व्यापक वेदान्तिक सन्दर्भमा बुझ्नुपर्छ, जहाँ ब्रह्म नै परम सत्य र जगत्को एक मात्र कारण हो। यसले विभिन्न उपनिषद्हरूका बीचमा देखिने शाब्दिक भिन्नताहरूलाई पनि ब्रह्मको महिमा र एकत्वको प्रतिपादनमा एकरूपता ल्याउने प्रयास गर्दछ। यसरी, ब्रह्मसूत्रले उपनिषद्का शिक्षाहरूलाई सुव्यवस्थित र एकीकृत गर्दै वेदान्त दर्शनको आधारशिला निर्माण गर्दछ।

सूत्र 1.4.2

संस्कृत: सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्

IAST: *Sūkṣmaṃ tu tadarhatvāt*

नेपाली अर्थ: तर सूक्ष्म (Subtle) तत्त्व ब्रह्मको शक्ति हो, किनभने त्यसको योग्यता छ।

विस्तृत व्याख्या: 'अव्यक्त' शब्दले ब्रह्मको सूक्ष्म शक्ति (माया) लाई जनाउँछ, साङ्ख्यको प्रधानलाई होइन।

शाब्दिक अर्थ:

सूक्ष्मं (Sūkṣmaṃ): सूक्ष्म, अति सानो, अदृश्य, अव्यक्त (subtle, minute, invisible, unmanifest).

तु (tu): तर, तथापि (but, however).

तद् (tad): त्यो, त्यस (that).

अर्हत्वात् (arhatvāt): योग्य भएकोले, सामर्थ्य भएकोले, त्यसको योग्यताले गर्दा (because of its fitness, due to its capability).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र १.४.२ ले ब्रह्मको सूक्ष्म शक्तिलाई 'अव्यक्त' शब्दले जनाउँछ, जुन सांख्य दर्शनको प्रधानभन्दा भिन्न छ। यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वोपरि सामर्थ्य र सृष्टिको मूल कारणको रूपमा सूक्ष्म तत्त्वको योग्यतालाई पुष्टि गर्दछ, जसले गर्दा सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्ति र सञ्चालन सम्भव हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीले पदार्थको सबैभन्दा सूक्ष्म स्तरमा कणहरू र ऊर्जाको अन्तरक्रियालाई अध्ययन गर्दछ, जहाँ अवलोकनकर्ताको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यो सूक्ष्म जगत्को अवधारणा ब्रह्मको अव्यक्त शक्तिसँग मेल खान्छ, जसले स्थूल जगत्को आधार बनाउँछ तर आफैं अदृश्य रहन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - अचेतन मन): मनोविज्ञानमा अचेतन मन (unconscious mind) को अवधारणाले व्यक्तिको व्यवहार र अनुभवलाई प्रभावित गर्ने अदृश्य शक्तिहरूलाई जनाउँछ। ब्रह्मको सूक्ष्म शक्ति जस्तै, अचेतन मन पनि प्रत्यक्ष रूपमा देख्न नसकिने भए तापनि यसले व्यक्तिको चेतना र बाह्य संसारसँगको सम्बन्धमा गहिरो प्रभाव पार्दछ।

> ब्रह्मसूत्र १.४.२, "सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्", ले ब्रह्मको सर्वोपरि सत्ता र सृष्टिको मूल कारणको रूपमा सूक्ष्म तत्त्वको भूमिकालाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले 'अव्यक्त' शब्दको वास्तविक अर्थलाई ब्रह्मको माया शक्तिसँग जोड्दै सांख्य दर्शनको प्रधान (प्रकृति) भन्दा यसलाई भिन्न देखाउँछ। यसले ब्रह्मको असीम सामर्थ्य र जगत्को सृष्टिको लागि उसको अन्तर्निहित योग्यतालाई जोड दिन्छ।

१. 'अव्यक्त' को ब्रह्मसँगको सम्बन्ध: शङ्कराचार्यका अनुसार, 'अव्यक्त' शब्दले सांख्यको स्वतन्त्र प्रधानलाई नभई ब्रह्मको अधीनमा रहेको सूक्ष्म शक्ति (माया) लाई जनाउँछ। यो माया ब्रह्मको स्वरूपबाट अविच्छिन्न छ र यसैबाट सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्ति हुन्छ। ब्रह्म नै यस सूक्ष्म शक्तिको नियन्त्रक र सञ्चालक हो।

२. ब्रह्मको सृष्टिको योग्यता: सूत्रमा उल्लेखित 'तदर्हत्वात्' (त्यसको योग्यताले गर्दा) ले ब्रह्मको सृष्टिको लागि अन्तर्निहित सामर्थ्यलाई सङ्केत गर्दछ। ब्रह्ममा नै सम्पूर्ण जगत्लाई सूक्ष्म रूपमा धारण गर्ने र त्यसलाई स्थूल रूपमा प्रकट गर्ने योग्यता छ। यो योग्यता ब्रह्मको स्वरूपगत शक्ति हो, जुन बाह्य कुनै तत्त्वमा निर्भर हुँदैन।

३. सांख्य दर्शनसँगको भिन्नता: यो सूत्रले सांख्य दर्शनको प्रधान (प्रकृति) लाई जगत्को स्वतन्त्र कारण मान्ने मतलाई खण्डन गर्दछ। वेदान्त दर्शनमा, जगत्को मूल कारण ब्रह्म नै हो, र 'अव्यक्त' भन्नाले ब्रह्मको माया शक्तिलाई बुझिन्छ, जुन ब्रह्मबाट भिन्न छैन। यसरी, ब्रह्म नै सूक्ष्म र स्थूल दुवै जगत्को एकमात्र कारण हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्त स्थापित हुन्छ।

सूत्र 1.4.3

संस्कृत: तदधीनत्वादर्थवत्

IAST: *Tadadhīnatvādarthavat*

नेपाली अर्थ: त्यो (अव्यक्त) ब्रह्माधीन भएकोले अर्थवत् (Meaningful) छ।

विस्तृत व्याख्या: अव्यक्त प्रकृति ब्रह्मको अधीनमा छ। यो स्वतन्त्र कारण होइन, ब्रह्मको शक्ति हो।

सूत्र 1.4.4

संस्कृत: ज्ञेयत्वावचनाच्च

IAST: *Jñeyatvāvacanācca*

नेपाली अर्थ: र ज्ञेयत्व (Knowability) को वचन नभएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा अव्यक्तलाई स्वतन्त्र रूपमा जान्नुपर्ने भनिएको छैन। यो ब्रह्मको शक्ति मात्र हो।

शाब्दिक अर्थ:

ज्ञेयत्व (Jñeyatva): जान्न योग्य हुनु, जान्न सकिने अवस्था।

अवचनात् (avacanaat): वचन नभएकोले, उल्लेख नभएकोले, भनिएको नभएकोले।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले अव्यक्तलाई स्वतन्त्र रूपमा जान्न योग्य वस्तुको रूपमा प्रस्तुत नगरिएको कुरामा जोड दिन्छ। यसले अव्यक्त ब्रह्मको एक शक्ति मात्र हो, जसलाई ब्रह्मबाट अलग गरेर बुझ्न सकिँदैन भन्ने दार्शनिक सार व्यक्त गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा अवलोकनकर्ताको भूमिका र अवलोकित वस्तुको अन्तर्सम्बन्धले यस सूत्रको 'ज्ञेयत्व' अवधारणासँग समानता राख्छ। जसरी क्वान्टम क्षेत्रमा कुनै कणको अस्तित्व अवलोकनबिना पूर्ण हुँदैन, त्यसरी नै अव्यक्तको ज्ञेयत्व ब्रह्मको सन्दर्भबिना अपूर्ण रहन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): मनोविज्ञानमा चेतनाको गहिराइ र यसको अव्यक्त पक्षको अध्ययनले यो सूत्रसँग सम्बन्ध राख्छ। हाम्रो अवचेतन मनका अव्यक्त पक्षहरूलाई जसरी चेतन मनको सन्दर्भमा मात्र बुझ्न सकिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मको अव्यक्त शक्तिलाई पनि ब्रह्मको समग्र चेतनाको अंशको रूपमा हेर्नुपर्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक विवेचनालाई अगाडि बढाउँदै अव्यक्तको वास्तविक स्वरूप र ब्रह्मसँगको यसको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। यसले अव्यक्तलाई स्वतन्त्र सत्ताको रूपमा नभई ब्रह्मको अभिन्न शक्तिको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसको ज्ञेयत्व ब्रह्ममा नै निहित छ।

१. अव्यक्तको पराधीन ज्ञेयत्व: शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, अव्यक्त (प्रकृति वा माया) ब्रह्मको शक्ति हो र यसको आफ्नै स्वतन्त्र अस्तित्व वा ज्ञेयत्व छैन। यसलाई ब्रह्मको सन्दर्भमा मात्र जान्न सकिन्छ, जसरी सूर्यको प्रकाशलाई सूर्यबाट अलग गरेर बुझ्न सकिँदैन। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैतमा पनि अव्यक्त (प्रकृति) ब्रह्मको शरीरको अंश हो र ब्रह्ममा आश्रित छ।

२. श्रुति प्रमाणको महत्त्व: सूत्रले 'अवचनाच्च' भनी श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) मा अव्यक्तलाई स्वतन्त्र रूपमा जान्नुपर्ने कुनै वचन नभएको कुरामा जोड दिन्छ। यसले वेदान्त दर्शनमा श्रुति प्रमाणको सर्वोच्चतालाई पुनः पुष्टि गर्दछ। यदि श्रुतिले कुनै कुरालाई स्वतन्त्र रूपमा जान्न योग्य भन्दैन भने, त्यसलाई त्यस्तो मान्न सकिँदैन।

३. ब्रह्मको सर्वोपरिता: यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वोपरिता र अद्वितीयतालाई स्थापित गर्दछ। अव्यक्तलाई ब्रह्मको शक्ति मान्दा ब्रह्म नै एक मात्र परम सत्य र ज्ञेय वस्तुको रूपमा रहन्छ। यसले ब्रह्मको महिमालाई अझ उचो बनाउँछ र अन्य सबै तत्वहरूलाई ब्रह्ममा नै समाहित गर्दछ।

सूत्र 1.4.5

संस्कृत: वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्

IAST: *Vadatīti cenna prājño hi prakaraṇāt*

नेपाली अर्थ: यदि श्रुतिले भन्छ भनिन्छ भने, होइन, किनभने प्रकरणबाट प्राज्ञ (ब्रह्म) नै हो।

विस्तृत व्याख्या: प्रकरणको सन्दर्भमा 'अव्यक्त' भन्दा माथिको तत्त्व ब्रह्म नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

वदति (vadati): भन्छ।

इति (iti): यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

प्राज्ञः (prājñaḥ): प्राज्ञ (ब्रह्म)।

हि (hi): किनभने।

प्रकरणात् (prakaraṇāt): प्रकरणबाट, सन्दर्भबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यदि कुनै श्रुतिले अन्य कुनै तत्वको कुरा गर्छ भनिए पनि, त्यो ब्रह्म नै हो किनभने सम्पूर्ण प्रकरण (context) ब्रह्मको महिमा र स्वरूपको वर्णनमा केन्द्रित छ। यस सूत्रले ब्रह्मलाई नै सर्वोच्च सत्य (Supreme Reality) र समस्त ज्ञानको आधार (Foundation of all Knowledge) को रूपमा स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यस सूत्रले ज्ञानको स्रोत र त्यसको व्याख्यामा सन्दर्भको महत्वलाई जोड दिन्छ। कुनै पनि पाठ वा सिद्धान्तको सही अर्थ बुझ्न त्यसको समग्र प्रकरण (contextual framework) अनिवार्य हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - बोध प्रक्रिया): मानव बोध प्रक्रियामा सन्दर्भले कसरी अर्थ निर्माण गर्छ भन्ने कुरालाई यसले दर्शाउँछ। हामी कुनै पनि जानकारीलाई त्यसको परिवेश (surrounding information) सँग जोडेर मात्र पूर्ण रूपमा बुझ्न सक्छौं।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तलाई स्पष्ट पार्दछ कि वैदिक ग्रन्थहरूमा जहाँ अन्य कुनै देवता वा तत्वको चर्चा भएको देखिए पनि, त्यसको वास्तविक तात्पर्य सधैं ब्रह्ममा नै हुन्छ। यो सिद्धान्त विशेषगरी उपनिषद्का विभिन्न प्रकरणहरूमा देखिने विरोधाभासहरूलाई समाधान गर्न प्रयोग गरिन्छ, जहाँ कहिलेकाहीँ प्राण, मन वा अन्य कुनै तत्वलाई सर्वोच्च भनिएको जस्तो लाग्न सक्छ।

१. **सन्दर्भको सर्वोच्चता (Primacy of Context):** यस सूत्रको मूल तर्क 'प्रकरणात्' अर्थात् 'सन्दर्भबाट' भन्ने शब्दमा निहित छ। शंकराचार्यका अनुसार, कुनै पनि वैदिक वचनको अर्थ निर्धारण गर्दा त्यसको समग्र प्रकरणलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ। यदि कुनै प्रकरण ब्रह्मको वर्णनमा सुरु भई ब्रह्ममै समाप्त हुन्छ भने, बीचमा आएका अन्य शब्दहरू पनि ब्रह्मकै महिमा वा स्वरूपलाई जनाउँछन्।

२. **प्राज्ञको ब्रह्मत्व (Brahman as Prajña):** सूत्रमा 'प्राज्ञ' शब्दको प्रयोग ब्रह्मलाई जनाउन गरिएको छ। प्राज्ञ भनेको विशेष ज्ञानवान् वा सर्वज्ञ हो, जुन ब्रह्मको एक महत्त्वपूर्ण विशेषण हो। यसले ब्रह्मलाई केवल एक निष्क्रिय सत्ताको रूपमा नभई, समस्त ज्ञान र चेतनाको स्रोतको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि प्राज्ञलाई ब्रह्मकै रूपमा स्वीकार गर्दै, यसलाई सगुण ब्रह्मको सर्वज्ञतासँग जोड्छन्।

३. **अव्यक्तादि शब्दहरूको व्याख्या (Interpretation of terms like Avyakta):** ब्रह्मसूत्रमा 'अव्यक्त' जस्ता शब्दहरूको व्याख्यामा पनि यो सिद्धान्त लागू हुन्छ। यदि कुनै प्रकरणमा 'अव्यक्त' लाई ब्रह्मभन्दा भिन्न कुनै तत्वको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने पनि, त्यसको अन्तिम तात्पर्य ब्रह्ममै हुन्छ। यसले वैदिक ग्रन्थहरूको एकरूपता (unity of Vedic texts) लाई कायम राख्दै, सबै वचनहरू अन्ततः ब्रह्मकै प्रतिपादन गर्छन् भन्ने अद्वैत वेदान्तको मान्यतालाई बलियो बनाउँछ।

■ सूत्र 1.4.6

संस्कृत: त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च

IAST: *Trayāṇāmeva caivamupanyāsaḥ praśnaśca*

नेपाली अर्थ: तीन तत्त्वहरूको नै उपन्यास र प्रश्न छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा शरीर, जीवात्मा र परमात्मा - यी तीन तत्त्वहरूको नै चर्चा गरिएको छ, साङ्ख्यका तत्त्वहरूको होइन।

शाब्दिक अर्थ:

त्रयाणाम् (Trayāṇām): तीनको।

एव (Eva): नै।

च (Ca): र।

एवम् (Evam): यसरी।

उपन्यासः (Upanyāsaḥ): प्रतिपादन।

प्रश्नः (Praśnaḥ): प्रश्न।

च (Ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले उपनिषद्हरूमा शरीर, जीवात्मा र परमात्मा गरी तीन तत्त्वहरूको मात्र प्रतिपादन र प्रश्न गरिएको छ भनी स्पष्ट पार्दछ। यसले सांख्य दर्शनका तत्त्वहरूको चर्चा नभएको कुरालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा वेदान्तको अद्वितीयता स्थापित हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): यो सूत्रले चेतनाका विभिन्न स्तरहरू (शरीर, जीवात्मा, परमात्मा) को चर्चालाई आधुनिक स्नायुविज्ञानले मस्तिष्क र मनको सम्बन्धमा गर्ने अध्ययनसँग जोड्न सकिन्छ। चेतनाको उत्पत्ति र यसका आयामहरूमा भइरहेका अनुसन्धानहरूले जीवात्मा र परमात्माको अवधारणालाई नयाँ दृष्टिकोणबाट हेर्न मद्दत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान र चेतना): मनोविज्ञानले व्यक्तिको आत्म-पहचान (self-identity) र चेतनाका विभिन्न अवस्थाहरूको अध्ययन गर्दछ। जीवात्माको

अवधारणाले व्यक्तिको आन्तरिक अनुभव र चेतनाको गहिराइलाई बुझ्न मद्दत गर्छ, जबकि परमात्माको चर्चाले चेतनाको सार्वभौमिक आयामलाई संकेत गर्दछ।

यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्तलाई स्पष्ट पार्दै उपनिषद्हरूमा केवल तीन प्रमुख तत्त्वहरू—शरीर, जीवात्मा र परमात्मा—को मात्र विवेचना गरिएको छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यसले सांख्य दर्शनका तत्त्वहरूको खण्डन गर्दै वेदान्तको अद्वितीय स्थानलाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले श्रुतिहरूको वास्तविक अभिप्रायलाई उजागर गर्दछ, जसले गर्दा ब्रह्मको सर्वोपरिता र जीवात्माको ब्रह्मसँगको सम्बन्धको गहनता बुझ्न सकिन्छ।

१. श्रुतिहरूको अभिप्राय र तत्त्वत्रयको महत्त्व: ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले उपनिषद्हरूमा शरीर, जीवात्मा र परमात्माको चर्चा किन महत्त्वपूर्ण छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। आचार्य शंकरका अनुसार, श्रुतिहरूले यी तीन तत्त्वहरूको माध्यमबाट ब्रह्मको स्वरूप र त्यसको प्राप्तिबारे

२. सांख्य दर्शनसँगको भिन्नता: यो सूत्रले सांख्य दर्शनका पच्चीस तत्त्वहरूको चर्चालाई उपनिषद्हरूको मूल विषयवस्तु मान्दैन। यसले वेदान्तको विशिष्टतालाई स्थापित गर्दछ, जहाँ ब्रह्म नै एक मात्र परम सत्य हो र अन्य सबै तत्त्वहरू त्यसैमा आधारित छन्। रामानुजाचार्यले पनि यस सूत्रलाई ब्रह्मको सर्वोपरिता र जीवात्माको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई जोड दिन प्रयोग गरेका छन्।

३. दार्शनिक संश्लेषण र मोक्षको मार्ग: यस सूत्रले शरीर, जीवात्मा र परमात्माको विवेचनालाई मोक्ष प्राप्तिको मार्गसँग जोड्दछ। जीवात्माले शरीरको बन्धनबाट मुक्त भई परमात्मासँग एकाकार हुने प्रक्रियालाई बुझाउँछ। यो दार्शनिक विश्लेषणले आत्मज्ञान र ब्रह्मज्ञानको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको अन्तिम लक्ष्य हो।

सूत्र 1.4.7

संस्कृत: महद्वच्च

IAST: *Mahadvacca*

नेपाली अर्थ: र 'महत्' जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: जसरी 'महत्' शब्दले साङ्ख्यको महत्तत्त्व होइन ब्रह्मको महिमा जनाउँछ, त्यसरी नै 'अव्यक्त' ले पनि ब्रह्मको शक्ति जनाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

महत् (Mahat): महान्, विराट्, ब्रह्मको स्वरूप।

वत् **(vat):** जस्तै, समान।

च **(ca):** र, अनि।

चुरो अर्थ **(Essence):** यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र महत्तालाई जोड दिन्छ, जसरी 'महत्' शब्दले साङ्ख्य दर्शनको महत्तत्त्वलाई नभई ब्रह्मको विराट् स्वरूपलाई सङ्केत गर्छ। यसले ब्रह्मको शक्ति र प्रभावको विशालतालाई स्पष्ट पार्छ, जुन कुनै सीमित अवधारणाभन्दा पर छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम **(Scientific and Psychological Context):**

ब्रह्माण्ड विज्ञान **(Cosmology):** यो सूत्रले ब्रह्मलाई ब्रह्माण्डको विशालता र आधारभूत सिद्धान्तसँग जोड्न सकिन्छ। जसरी ब्रह्माण्डको विस्तार र जटिलताले हामीलाई चकित पार्छ, त्यसरी नै ब्रह्मको महत्ता असीमित छ।

मनोविज्ञान **(Psychology - Cognitive Expansion):** मानव चेतनाको विस्तार र असीमित सम्भावनासँग यसलाई जोड्न सकिन्छ। जसरी व्यक्तिले आफ्नो सीमित सोचभन्दा माथि उठेर व्यापक चेतनाको अनुभव गर्छ, त्यसरी नै ब्रह्मको स्वरूप पनि असीमित छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको स्वरूपलाई अझ स्पष्ट पार्दै, यसको महत्ता र सर्वव्यापकतालाई 'महत्' शब्दको प्रयोगद्वारा व्याख्या गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई कुनै सीमित भौतिक वा मानसिक अवधारणामा बाँध्न नसकिने कुरामा जोड दिन्छ, बरु यसलाई सबैभन्दा विशाल र आधारभूत सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

१. शब्दार्थको गहिराइ र ब्रह्मको सङ्केत: 'महत्' शब्दको सामान्य अर्थ 'महान्' वा 'विशाल' भए पनि, साङ्ख्य दर्शनमा यसले 'महत्तत्त्व' लाई जनाउँछ जुन प्रकृतिबाट उत्पन्न हुने पहिलो तत्त्व हो। तर, ब्रह्मसूत्रले यहाँ 'महत्' शब्दलाई ब्रह्मको महिमा र विराट् स्वरूपलाई बुझाउन प्रयोग गरेको छ। यसले शब्दको बाह्य अर्थभन्दा पर गएर त्यसको वास्तविक दार्शनिक आशयलाई बुझ्नुपर्ने आवश्यकता देखाउँछ, जहाँ ब्रह्म नै सबैभन्दा महान् र सर्वोपरि सत्ता हो।

२. ब्रह्मको असीमितता र अव्यक्त स्वरूप: यो सूत्रले ब्रह्मको अव्यक्त स्वरूपलाई पनि सङ्केत गर्छ। जसरी 'महत्' शब्दले ब्रह्मको विशालतालाई जनाउँछ, त्यसरी नै ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप इन्द्रियगोचर वा मनोगोचर छैन। यो अव्यक्त भए पनि, यसको शक्ति र प्रभाव सर्वत्र व्याप्त छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, ब्रह्म नै एकमात्र सत्य हो र यो सबै नाम-रूपभन्दा पर छ, जसलाई कुनै सीमित शब्दले पूर्ण रूपमा व्याख्या गर्न सकिँदैन।

३. अन्य आचार्यहरूको दृष्टिकोण र समन्वय: रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मको महत्तालाई स्वीकार गर्छन्, तर उनी ब्रह्मलाई सगुण र विशिष्ट मान्छन्। उनका अनुसार, ब्रह्म सबै कल्याणकारी गुणहरूले युक्त छ र यसको विराट् स्वरूपमा सम्पूर्ण जगत् समाहित छ। यो सूत्रले विभिन्न दार्शनिक परम्पराहरूमा 'महत्' जस्ता शब्दहरूको प्रयोगलाई ब्रह्मको सन्दर्भमा कसरी बुझ्ने भन्नेमा मार्गदर्शन गर्छ, जसले गर्दा ब्रह्मको वास्तविक, असीमित र सर्वव्यापक स्वरूपको बोध हुन्छ।

सूत्र 1.4.8

संस्कृत: चमसवदविशेषात्

IAST: *Camasavadaviśeṣāt*

नेपाली अर्थ: चमस (Cup) जस्तै, अविशेष भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: जसरी चमसको वर्णनमा विशेष अर्थ लिइन्छ, त्यसरी नै 'अव्यक्त' शब्दमा पनि ब्रह्मको शक्ति भन्ने विशेष अर्थ लिनुपर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

चमस (camasa): कप (Cup).

वत् (vat): जस्तै, समान (like, similar to).

अविशेषात् (aviśeṣāt): अविशेष भएकोले, भिन्नता नभएकोले (due to non-distinction, due to lack of specific mention).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'अव्यक्त' शब्दको अर्थ स्पष्ट पार्न 'चमस' (cup) को दृष्टान्त प्रयोग गर्दछ। जसरी चमस शब्दले विशेष अर्थ बोक्छ, त्यसरी नै अव्यक्त शब्दले पनि ब्रह्मको सूक्ष्म शक्तिलाई बुझाउँछ, जुन सामान्य रूपमा भेद गर्न सकिँदैन तर विशेष सन्दर्भमा यसको महत्त्व हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा, कणहरू (particles) को अवस्था अवलोकन नगरेसम्म अनिश्चित (indeterminate) हुन्छ, जुन 'अव्यक्त' को अवधारणासँग मिल्दोजुल्दो छ जहाँ ब्रह्मको शक्ति अप्रकट (unmanifest) रहन्छ तर सम्भाव्यता (potentiality) को रूपमा उपस्थित हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - अवचेतन मन): मनोविज्ञानमा, अवचेतन मन (subconscious mind) ले हाम्रो व्यवहार र विचारलाई प्रभावित गर्ने अप्रकट शक्तिहरू (unmanifest forces) लाई प्रतिनिधित्व गर्दछ, जसरी अव्यक्त ब्रह्मको शक्तिले सम्पूर्ण सृष्टि (creation) लाई आधार प्रदान गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.४.८, "चमसवदविशेषात्" ले अव्यक्त शब्दको वास्तविक अर्थलाई स्पष्ट पार्न चमस (cup) को दृष्टान्त प्रयोग गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको सूक्ष्म शक्ति र त्यसको अभिव्यक्तिको दार्शनिक पक्षमाथि गहिरो प्रकाश पार्छ, विशेषगरी वेदान्त दर्शनमा अव्यक्तको भूमिकालाई लिएर।

१. **अव्यक्तको स्वरूप र ब्रह्मसँगको सम्बन्ध**: यो सूत्रले अव्यक्तलाई ब्रह्मको अविभाज्य शक्ति (inseparable power) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। जसरी चमस शब्दले विशेष प्रकारको पात्रलाई बुझाउँछ, त्यसरी नै अव्यक्त शब्दले ब्रह्मको त्यो अवस्थालाई संकेत गर्छ जहाँ सृष्टि (creation) अप्रकट (unmanifest) रूपमा रहेको हुन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, अव्यक्त ब्रह्मको माया शक्ति (Maya Shakti) हो, जुन ब्रह्मभन्दा भिन्न छैन तर ब्रह्मको अभिव्यक्तिको माध्यम हो।

२. **दृष्टान्तको सान्दर्भिकता**: चमसको दृष्टान्तले यो बुझाउँछ कि कुनै शब्दको सामान्य अर्थ भए पनि, विशेष सन्दर्भमा त्यसको विशिष्ट अर्थ हुन्छ। 'चमस' शब्द सामान्यतः कुनै पनि कपलाई बुझाए पनि, वैदिक सन्दर्भमा यसले यज्ञमा प्रयोग हुने विशेष पात्रलाई संकेत गर्छ। त्यसैगरी, 'अव्यक्त' शब्दले सामान्यतः अप्रकट वा अस्पष्ट कुरालाई बुझाए पनि, ब्रह्मसूत्रको सन्दर्भमा यसले ब्रह्मको त्यो सूक्ष्म शक्तिलाई बुझाउँछ जुन सृष्टि अघि अवस्थित हुन्छ र जसबाट सम्पूर्ण जगत् (universe) प्रकट हुन्छ।

३. **वेदान्तिक व्याख्या र भेद**: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, अव्यक्तलाई ब्रह्मको शरीर (body) को रूपमा व्याख्या गरिएको छ, जुन ब्रह्मको अधीनमा रहेर कार्य गर्दछ। उहाँका अनुसार, अव्यक्त ब्रह्मको चित् (conscious) र अचित् (unconscious) शक्तिहरूको समष्टि (totality) हो, जुन ब्रह्मबाट भिन्न छैन तर ब्रह्मको विशेषण (attribute) हो। यसरी, यो सूत्रले अव्यक्तको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई विभिन्न वेदान्तिक आचार्यहरूको दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने आधार प्रदान गर्दछ, जहाँ अव्यक्तलाई ब्रह्मको अविभाज्य अंग वा शक्ति मानिन्छ।

सूत्र 1.4.9

संस्कृत: ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके

IAST: *Jyotirupakramā tu tathā hyadhīyata eke*

नेपाली अर्थ: तर ज्योति (Light) बाट उपक्रम (Beginning) भएकोले, किनभने केहीले त्यसरी नै पढ्छन्।

विस्तृत व्याख्या: केही शाखाहरूमा सृष्टिक्रम ज्योतिबाट सुरु हुन्छ। यसले ब्रह्म नै सृष्टिकर्ता हो भनी पुष्टि गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

ज्योतिरुक्रमा (Jyotirupakramā): ज्योति (प्रकाश) बाट सुरु भएको, जसको आरम्भ ज्योति हो।

तु (tu): तर, पनि।

तथा (tathā): त्यसरी, त्यसैगरी।

हि (hi): किनभने, निश्चय नै।

अधीयत (adhīyata): पढ्छन्, अध्ययन गर्छन्।

एके (eke): केही, कतिपय।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र १.४.९ ले सृष्टिको आरम्भ ज्योतिबाट भएको कुरालाई जोड दिन्छ, किनभने केही वैदिक शाखाहरूले यसरी नै वर्णन गर्छन्। यसले ब्रह्मलाई नै समस्त सृष्टिको मूल कारण (Ultimate Cause) र प्रकाशको स्रोत (Source of Light) को रूपमा स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): आधुनिक ब्रह्माण्ड विज्ञानमा 'बिग ब्याङ्ग' (Big Bang) सिद्धान्तले ब्रह्माण्डको सुरुवात एक अत्यन्तै ऊर्जावान् र प्रकाशमय अवस्थाबाट भएको मान्छ। यो सूत्रले पनि सृष्टिको आरम्भ 'ज्योति' (प्रकाश/ऊर्जा) बाट भएको भन्ने अवधारणालाई प्रतिध्वनित गर्दछ, जहाँ ब्रह्म नै त्यो आदिम ज्योति हो।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको स्रोत): मनोवैज्ञानिक रूपमा, 'ज्योति' लाई चेतना (Consciousness) वा ज्ञानको प्रतीक मान्न सकिन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मलाई समस्त चेतनाको मूल

स्रोत (Primal Source of Consciousness) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसबाट सम्पूर्ण ज्ञान र अनुभव प्रकट हुन्छ।

ब्रह्मसूत्र १.४.९ ले ब्रह्मलाई सृष्टिको आदि कारणको रूपमा स्थापित गर्न वैदिक परम्पराका विभिन्न शाखाहरूको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ। यो सूत्रले विशेष गरी ज्योति (प्रकाश) लाई सृष्टिको उपक्रम (आरम्भ) मान्ने श्रुति वचनहरूलाई उद्धृत गर्दै ब्रह्मको सर्वकारणत्वलाई पुष्टि गर्दछ।

१. श्रुति प्रमाण र ब्रह्मको सर्वकारणत्व: यो सूत्रले 'एके' (केही) शाखाहरूमा सृष्टिको आरम्भ ज्योतिबाट भएको भन्ने कथनलाई आधार बनाउँछ। उदाहरणका लागि, छान्दोग्य उपनिषद्मा 'सत्' (ब्रह्म) बाट तेज (ज्योति/अग्नि) उत्पन्न भएको वर्णन छ। यसले ब्रह्म नै समस्त नाम-रूप जगत्को मूल कारण हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ, जहाँ ज्योति केवल एक मध्यस्थता हो, अन्तिम कारण होइन।

२. ज्योति र ब्रह्मको अभिन्नता: यद्यपि सूत्रले 'ज्योति' लाई सृष्टिको उपक्रम भन्छ, वेदान्त दर्शनमा यो ज्योति स्वयं ब्रह्मभन्दा भिन्न छैन। आचार्य शङ्करका अनुसार, 'ज्योति' यहाँ ब्रह्मकै एक अभिव्यक्ति वा शक्ति हो, जसबाट सम्पूर्ण सृष्टि प्रकाशित हुन्छ। जसरी सूर्यको प्रकाश सूर्यभन्दा भिन्न छैन, त्यसरी नै सृष्टिको आदि ज्योति ब्रह्मकै स्वरूप हो, जसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वशक्तिमानतालाई दर्शाउँछ।

३. दार्शनिक निहितार्थ र मायाको भूमिका: यो सूत्रले ब्रह्मलाई निर्गुण र सगुण दुवै रूपमा बुझ्ने मार्ग प्रशस्त गर्दछ। निर्गुण ब्रह्म नै सगुण रूपमा मायाको माध्यमबाट सृष्टिको ज्योति बन्दछ। यसले ब्रह्मको अद्वैत स्वरूपलाई कायम राख्दै, कसरी एक निरपेक्ष सत्ताबाट अनेकताको सृष्टि हुन्छ भन्ने जटिल दार्शनिक प्रश्नको समाधान प्रदान गर्दछ। यो ज्योति नै अज्ञानको अन्धकार हटाएर ज्ञानको मार्ग देखाउने प्रतीक पनि हो।

सूत्र 1.4.10

संस्कृत: कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः

IAST: *Kalpanopadeśācca madhvādivadavirodhaḥ*

नेपाली अर्थ: र कल्पना (Imagination) को उपदेश भएकोले, मधु आदि जस्तै अविरोध छ।

विस्तृत व्याख्या: विभिन्न उपनिषद्हरूमा सृष्टिक्रमको भिन्नता कल्पनाको भेदले हो, वास्तविक विरोध होइन।

शाब्दिक अर्थः

कल्पनोपदेशात् (Kalpanopadeśāt): कल्पना (Imagination) को उपदेशबाट, अर्थात् सृष्टिको वर्णनमा भिन्नता कल्पनामा आधारित भएकाले।

च (ca): र।

मध्वादि-वत् (madhvādivat): मधु विद्या (Madhu Vidya) आदि जस्तै।

अविरोधः (avirodhaḥ): कुनै विरोध छैन, अर्थात् सामञ्जस्य छ।

चुरो अर्थ (Essence): विभिन्न उपनिषद्हरूमा सृष्टिको प्रक्रियाको वर्णनमा देखिने भिन्नताहरू वास्तविक विरोधाभास नभई, साधकको बोध स्तर अनुसार गरिएका कल्पनात्मक उपदेशहरू हुन्, जसरी मधु विद्यामा विभिन्न देवताहरूलाई मधुको रूपमा कल्पना गरिन्छ। यसले श्रुतिहरूको आन्तरिक सामञ्जस्यलाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): विभिन्न उपनिषद्हरूमा सृष्टिको वर्णनमा देखिने भिन्नताहरूलाई ज्ञान प्राप्तिको विभिन्न स्तर र दृष्टिकोणसँग जोड्न सकिन्छ। जसरी विज्ञानमा एउटै घटनालाई विभिन्न मोडेलहरू (Models) मार्फत बुझ्न सकिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मको सृष्टिलाई पनि विभिन्न प्रतीकात्मक कल्पनाहरू (Symbolic imaginations) द्वारा बुझाइएको छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Frameworks): मानव मनले वास्तविकतालाई कसरी बुझ्छ र व्याख्या गर्छ भन्ने सन्दर्भमा यो सूत्र महत्त्वपूर्ण छ। हाम्रो संज्ञानात्मक ढाँचा (Cognitive frameworks) र कल्पना शक्तिले कसरी जटिल आध्यात्मिक अवधारणाहरूलाई बुझ्न मद्दत गर्छ भन्ने कुरा यसले देखाउँछ।

यो सूत्रले उपनिषद्हरूमा सृष्टिको वर्णनमा देखिने भिन्नताहरूलाई सम्बोधन गर्दै ती भिन्नताहरू वास्तविक विरोधाभास नभई, ब्रह्मको विभिन्न पक्षहरूलाई बुझाउने कल्पनात्मक उपदेशहरू हुन् भनी स्पष्ट पार्दछ। यसले श्रुतिहरूको आन्तरिक सामञ्जस्य र अखण्डतालाई स्थापित गर्दछ।

१. **श्रुतिहरूको सामञ्जस्य (Harmony of Scriptures):** ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले उपनिषद्हरूमा पाइने सृष्टिसम्बन्धी विभिन्न कथनहरूलाई एकअर्काको विरोधी नभई पूरकका रूपमा हेर्नुपर्नेमा जोड दिन्छ। आचार्य शंकरका अनुसार, यी भिन्नताहरू साधकको योग्यता र ध्यानको सुविधाका लागि गरिएका हुन्, जसरी मधु विद्यामा विभिन्न देवताहरूलाई मधुको रूपमा कल्पना गरिन्छ।

२. **कल्पनाको भूमिका (Role of Imagination):** सूत्रले 'कल्पनोपदेशात्' शब्द प्रयोग गरी सृष्टिको वर्णनमा कल्पनाको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। यसको अर्थ, ब्रह्मको अचिन्त्य स्वरूपलाई सीमित मानव बुद्धिले बुझ्नका लागि विभिन्न प्रतीकात्मक र कल्पनात्मक ढाँचाहरू (Symbolic and imaginative frameworks) प्रयोग गरिएका छन्। यो ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपको वर्णन नभई, त्यसलाई बुझ्ने एक विधि मात्र हो।

३. **अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण (Advaita Vedanta Perspective):** अद्वैत वेदान्तका अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र यो निर्गुण तथा निराकार छ। सृष्टिको वर्णन व्यावहारिक (Vyavaharika) स्तरमा मात्र सत्य हो, पारमार्थिक (Paramarthika) स्तरमा होइन। त्यसैले, सृष्टिका विभिन्न वर्णनहरूले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपमा कुनै परिवर्तन ल्याउँदैनन्, बरु यसको मायावी शक्तिलाई बुझाउँछन्।

सूत्र 1.4.11

संस्कृत: न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च

IAST: *Na saṅkhyopasaṅgrahādapi nānābhāvādatirekācca*

नेपाली अर्थ: सङ्ख्या (Number) को उपसङ्ग्रह भएपनि, नानाभाव र अतिरेकको कारण (साङ्ख्य होइन)।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा केही ठाउँमा तत्त्वहरूको सङ्ख्या साङ्ख्यसँग मिल्दा जस्तो देखिए पनि, वास्तवमा भिन्नता छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन (not).

सङ्ख्योपसङ्ग्रहात् (saṅkhyopasaṅgrahāt): सङ्ख्याको सङ्कलनबाट (from the enumeration of categories).

अपि (api): पनि (even, also).

नानाभावात् (nānābhāvāt): अनेकताको कारणले (due to diversity/multiplicity).

अतिरेकात् (atirekāt): अधिकताको कारणले (due to excess/superfluity).

च (ca): र (and).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले साङ्ख्य दर्शनको तत्त्वहरूको सङ्ख्यात्मक समानताको आधारमा वेदान्तसँगको एकरूपताको दाबीलाई खण्डन गर्दछ। यसले बताउँछ कि बाह्य

सङ्ख्यात्मक मेल देखिए पनि, उपनिषद्हरूमा वर्णित परमार्थ तत्त्वको वास्तविक स्वरूप (fundamental nature) र त्यसको अधिकता (transcendence) साङ्ख्यका कोटीहरूभन्दा भिन्न छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - [Emergent Properties]): ब्रह्मसूत्रको यो सिद्धान्तले विभिन्न घटकहरूको सङ्ख्यात्मक विवरणभन्दा पर, समग्र प्रणालीमा उत्पन्न हुने गुणहरू (emergent properties) को महत्त्वलाई सङ्केत गर्दछ, जसरी पदार्थका कणहरूबाट चेतनाको उदय हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Holistic Perception]): मानव मनले प्रायः खण्डित जानकारीको आधारमा निष्कर्ष निकाल्ने प्रवृत्ति राख्छ, तर यो सूत्रले कुनै पनि विषयको गहिरो सत्य बुझ्नका लागि त्यसको समग्रता (holistic perception) र अन्तर्निहित भिन्नताहरूलाई विचार गर्नुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिन्छ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण अंश हो जसले साङ्ख्य दर्शनको प्रकृति र पुरुषको सङ्ख्यात्मक गणनामा आधारित सिद्धान्तलाई वेदान्तको ब्रह्म सिद्धान्तबाट कसरी भिन्न छ भन्ने कुरा स्पष्ट पार्दछ। यसले श्रुतिमा देखिने केही समानताहरूलाई मात्र आधार मानेर साङ्ख्य र वेदान्तलाई एकै ठान्ने भ्रमलाई निवारण गर्दछ।

१. साङ्ख्य र वेदान्तको मौलिक भिन्नता: आचार्य शङ्करका अनुसार, साङ्ख्य दर्शनले प्रकृतिलाई स्वतन्त्र कारण मान्छ र पुरुषलाई निष्क्रिय द्रष्टा। तर वेदान्तमा ब्रह्म नै एक मात्र परमार्थ तत्त्व हो, जसबाट सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लय हुन्छ। यस सूत्रले सङ्ख्याको समानता भए पनि मौलिक तत्त्वको भिन्नता (नानाभावात्) लाई जोड दिन्छ।

२. श्रुति र युक्तिमा आधारित खण्डन: रामानुजाचार्यले पनि यस सूत्रको व्याख्यामा साङ्ख्यको तत्त्व गणनालाई वेदान्तको ब्रह्म सिद्धान्तसँग नमिल्ने बताउनुहुन्छ। श्रुतिहरूमा कहिलेकाहीँ तत्त्वहरूको सङ्ख्या उल्लेख भए पनि, ती सङ्ख्याहरू ब्रह्मको अधीनमा रहेका शक्तिहरू वा अवस्थाहरूको वर्णन मात्र हुन्, स्वतन्त्र तत्त्वहरूको होइन। यसले ब्रह्मको सर्वोपरिता र साङ्ख्यको द्वैतवादबीचको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्छ।

३. ब्रह्मको अतिरेक र सर्वव्यापकता: यस सूत्रमा 'अतिरेकाच्च' शब्दले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र साङ्ख्यका २५ तत्त्वहरूभन्दा परको सत्तालाई सङ्केत गर्दछ। ब्रह्म केवल सङ्ख्यात्मक रूपमा मात्र होइन, गुण र स्वरूपमा पनि साङ्ख्यका तत्त्वहरूभन्दा श्रेष्ठ र भिन्न छ। यसले ब्रह्मको असीमितता र साङ्ख्यको सीमित तत्त्वज्ञानबीचको गहिरो दार्शनिक अन्तरलाई उजागर गर्दछ।

सूत्र 1.4.12

संस्कृत: प्राणादयो वाक्यशेषात्

IAST: *Prāṇādayo vākyaśeṣāt*

नेपाली अर्थ: प्राण आदि वाक्यशेष (Remainder of the Sentence) बाट (ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्)।

विस्तृत व्याख्या: प्राण, मन, इन्द्रिय आदि सबै ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छन् भन्ने कुरा वाक्यको शेष भागबाट प्रमाणित हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्राणादयो (Prāṇādayo): प्राण (जीवन-वायु/मुख्य शक्ति) आदि।

वाक्यशेषात् (vākyaśeṣāt): वाक्यको शेष भाग (सन्दर्भ) बाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको अघिल्लो भागमा ब्रह्मको सर्वकारणत्वको स्थापना गरिसकेपछि, प्राण र इन्द्रियहरू जस्ता सूक्ष्म तत्वहरू पनि ब्रह्मबाटै उत्पन्न भएका हुन् भनी स्पष्ट पार्दछ। यसले सृष्टिको एकात्मकता (Unity of Creation) र ब्रह्मको परम सत्ता (Supreme Reality) लाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्कका विभिन्न भागहरू र तिनका कार्यहरूलाई विश्लेषण गर्दछ, तर चेतना (Consciousness) र जीवन-शक्तिको (Vital Force) मूल स्रोत अझै पनि गहिरो दार्शनिक र वैज्ञानिक प्रश्न बनेको छ। यो सूत्रले प्राणको उत्पत्तिलाई ब्रह्मसँग जोडेर यस प्रश्नमा आध्यात्मिक दृष्टिकोण प्रदान गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको स्रोत): मनोविज्ञानले मन (Mind) र चेतनाका विभिन्न अवस्थाहरूको अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले प्राण र मनको उत्पत्तिलाई एकै परम स्रोत (Ultimate Source) बाट भएको भनी बताउँदा, यसले चेतनाको गहिराइ र यसको आध्यात्मिक आधारमाथि प्रकाश पार्दछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण अंश हो जसले ब्रह्मको सर्वकारणत्व (Omni-causality of Brahman) लाई अझ सुदृढ गर्दछ। अघिल्ला सूत्रहरूमा ब्रह्मलाई जगत्को मूल कारणको रूपमा स्थापित गरिसकेपछि, यस सूत्रले प्राण, इन्द्रिय र मन जस्ता सूक्ष्म तत्वहरू पनि ब्रह्मबाटै उत्पन्न भएका हुन् भनी प्रमाणित गर्दछ। यसले सृष्टिको समग्रता (Totality of Creation) र ब्रह्मको अद्वितीय सत्ता (Unique Existence) लाई पुष्टि गर्दछ।

१. प्राणको ब्रह्मजन्यत्व (Origin of Prana from Brahman):
शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त (Advaita Vedanta) अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र सबै कुरा त्यसैबाट उत्पन्न हुन्छ। यो सूत्रले विशेष गरी प्राण (vital forces) को उत्पत्तिलाई ब्रह्मसँग जोड्दछ। उपनिषद्का विभिन्न वाक्यहरू (scriptural statements) लाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दै, सूत्रले प्राणहरू ब्रह्मको शक्तिबाटै प्रकट भएका हुन् भनी स्थापित गर्दछ। यसले सृष्टिको कुनै पनि अंश ब्रह्मभन्दा बाहिर छैन भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ।

२. वाक्यशेषको महत्त्व (Significance of Vakyashesha):
'वाक्यशेषात्' शब्दले सन्दर्भ वा वाक्यको बाँकी भागको महत्त्वलाई दर्शाउँछ। ब्रह्मसूत्रले उपनिषद्का विभिन्न अंशहरूलाई समन्वय गरी ब्रह्मको स्वरूप र महिमालाई स्थापित गर्दछ। यस सूत्रमा, 'वाक्यशेष' भन्नाले उपनिषद्का ती कथनहरूलाई बुझिन्छ जसले प्राण र इन्द्रियहरूको उत्पत्ति ब्रह्मबाट भएको कुरालाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्दछ। यसले श्रुति (scriptural authority) को अखण्डतालाई जोड दिन्छ।

३. विशिष्टाद्वैत र द्वैत दृष्टिकोण (Vishishtadvaita and Dvaita Perspectives):
रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत (Vishishtadvaita) दर्शनमा पनि ब्रह्म नै सर्वकारण हो, तर जीव र जगत् ब्रह्मका विशेषण (attributes) हुन्। यस दृष्टिकोणबाट, प्राणहरू ब्रह्मको शरीरका अंश वा शक्तिहरू हुन् जसको उत्पत्ति ब्रह्मबाटै हुन्छ। मध्वाचार्यको द्वैत (Dvaita) दर्शनले ब्रह्म र जीवलाई भिन्न मान्दछ, तर पनि ब्रह्म नै सबैको परम नियन्ता र सृष्टिकर्ता हो। यस अनुसार, प्राणहरू ब्रह्मको इच्छा (will) बाट उत्पन्न हुन्छन् र ब्रह्मद्वारा नै सञ्चालित हुन्छन्। यी दुवै परम्पराले प्राणको ब्रह्मजन्यत्वलाई स्वीकार गर्दछन्।

सूत्र 1.4.13

संस्कृत: ज्योतिषैकेषामस्त्यग्निमुखम्

IAST: *Jyotiṣaikeṣāmastyagni-mukham*

नेपाली अर्थ: केही शाखामा ज्योति (अग्नि) बाट सृष्टि सुरु हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: ऐतरेय उपनिषद्मा सृष्टिक्रम अग्निबाट सुरु हुन्छ। यसले विभिन्न शाखाहरूमा सृष्टिक्रमको भिन्नता देखाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

ज्योतिष (Jyotiṣa): ज्योति, प्रकाश।

एकेषाम् (ikeṣām): केहीको, कसै-कसैको।

अस्ति (asti): छ।

अग्निमुखम् (agni-mukham): अग्निको मुख, अग्नि प्रमुख।

चुरो अर्थ (Essence): केही वैदिक परम्पराहरूमा, सृष्टिको प्रारम्भ ज्योति वा अग्नि (cosmic effulgence/fire) बाट भएको मानिन्छ, जसले विभिन्न श्रुतिहरूमा सृष्टिक्रमको विविधतालाई संकेत गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वकारणत्वलाई पुष्टि गर्दै, विभिन्न उपनिषद्हरूमा वर्णित सृष्टिका भिन्नताहरूलाई समन्वय गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - [Cosmology]): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा ब्रह्माण्डको उत्पत्ति 'बिग ब्याङ्ग' (Big Bang) बाट भएको मानिन्छ, जहाँ अत्यधिक ऊर्जा र प्रकाश (light) को विस्फोटबाट सृष्टिको प्रारम्भ भयो, जुन वैदिक 'ज्योति' वा 'अग्नि' को अवधारणासँग केही हदसम्म मिल्दोजुल्दो देखिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Development]): मनोवैज्ञानिक रूपमा, ज्ञानको प्रारम्भ वा चेतनाको उदयलाई 'ज्योति' को रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जसले अज्ञानताको अन्धकारलाई हटाएर बोधको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.४.१३ ले विभिन्न उपनिषद्हरूमा वर्णित सृष्टिक्रमको भिन्नतालाई समन्वय गर्ने प्रयास गर्दछ, विशेष गरी ऐतरेय उपनिषद्मा अग्निबाट सृष्टिको प्रारम्भ भएको कथनलाई व्याख्या गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वकारणत्वलाई अक्षुण्ण राख्दै, श्रुतिहरूका बीचमा देखिने बाह्य विरोधाभासहरूलाई समाधान गर्दछ।

१. **श्रुतिहरूको समन्वय (Reconciliation of Shruti Texts):** विभिन्न उपनिषद्हरूमा सृष्टिको वर्णन फरक-फरक तरिकाले गरिएको छ। केहीमा वायु, केहीमा जल, र केहीमा अग्निबाट सृष्टिको प्रारम्भ भएको उल्लेख छ। यो सूत्रले यी सबै कथनहरूलाई ब्रह्मको नै विभिन्न अभिव्यक्ति वा अवस्थाको रूपमा स्वीकार गरी, कुनै वास्तविक विरोधाभास नभएको देखाउँछ।

२. **ब्रह्मको सर्वकारणत्व (Omni-causality of Brahman):** यस सूत्रको मुख्य उद्देश्य ब्रह्म नै सम्पूर्ण सृष्टिको एक मात्र कारण हो भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्नु हो। विभिन्न तत्वहरूबाट सृष्टिको प्रारम्भ भएको देखिए पनि, ती सबै ब्रह्मबाटै उत्पन्न भएका हुन् र अन्ततः ब्रह्ममै विलीन हुन्छन् भन्ने वेदान्तको मूल धारणालाई यसले बलियो बनाउँछ।

३. **दार्शनिक महत्त्व (Philosophical Significance):** यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको समन्वयवादी दृष्टिकोणलाई उजागर गर्दछ, जहाँ विभिन्न वैदिक ग्रन्थहरूका बीचमा देखिने भिन्नताहरूलाई एक बृहत् र एकीकृत दार्शनिक प्रणालीभित्र समेटिन्छ। यसले ब्रह्मको अद्वैत स्वरूप र त्यसको सर्वव्यापकतालाई पुनः पुष्टि गर्दछ।

सूत्र 1.4.14

संस्कृत: कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः

IAST: *Kāraṇatvena cākāśādiṣu yathāvyapadiṣṭokteḥ*

नेपाली अर्थ: र कारणत्वले आकाश आदिमा यथा व्यपदिष्ट उक्ति भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा ब्रह्मलाई आकाश आदि तत्त्वहरूको कारण भनी व्यपदेश गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

कारणत्वेन (Kāraṇatvena): कारणत्वले (कारण भएकोले, causality द्वारा)

च (ca): र (and)

आकाशादिषु (ākāśādiṣu): आकाश आदिमा (आकाश तथा अन्य तत्त्वहरूमा)

यथाव्यपदिष्टोक्तेः (yathāvyapadiṣṭokteḥ): यथा व्यपदिष्ट उक्ति भएकोले (जसरी निर्दिष्ट गरिएको छ, त्यसरी नै भनिएकोले वा घोषणा गरिएकोले)

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मलाई सम्पूर्ण जगत्को, विशेषगरी आकाश आदि सूक्ष्म तत्त्वहरूको, परम कारण (Ultimate Cause) भनी श्रुतिहरूमा स्पष्ट रूपमा प्रतिपादन गरिएको छ, जसले गर्दा ब्रह्म नै सृष्टिको मूल आधार हो भन्ने सिद्ध हुन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको कारणत्वलाई श्रुति प्रमाणका आधारमा स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): ब्रह्मलाई आकाश आदि तत्त्वहरूको कारण मान्नुले आधुनिक ब्रह्माण्ड विज्ञानमा ब्रह्माण्डको उत्पत्ति (Origin of the Universe) र यसको मूल कारण (First Cause) सम्बन्धी अवधारणाहरूसँग समानता राख्दछ। यसले एउटा एकीकृत सिद्धान्त (Unified Theory) को खोजीलाई प्रतिध्वनित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको स्रोत): ब्रह्मलाई सबैको कारण मान्नुले चेतना (Consciousness) को परम स्रोत (Ultimate Source) को खोजीसँग जोडिन्छ। यसले व्यक्तिको आन्तरिक अनुभव (Inner Experience) र बाह्य जगत्को यथार्थता (Reality of External World) बीचको सम्बन्धलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ब्रह्मको कारणत्व (Causality of Brahman) लाई अकाट्य रूपमा स्थापित गर्दछ, विशेषगरी श्रुतिहरूमा आकाश आदि तत्त्वहरूको मूल कारण ब्रह्म नै हो भनी स्पष्ट रूपमा घोषणा गरिएको सन्दर्भमा। यसले वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तलाई सुदृढ पार्दछ कि ब्रह्म नै सम्पूर्ण सृष्टिको एक मात्र उपादान र निमित्त कारण हो।

१. श्रुति प्रमाणको महत्त्व: यो सूत्रले ब्रह्मको कारणत्व स्थापित गर्नका लागि श्रुति (Vedic scriptures) लाई प्रमुख प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। उपनिषद्हरूमा ब्रह्मलाई 'सत्' (Existence) वा 'आनन्द' (Bliss) को रूपमा वर्णन गरिएको छ, जसबाट आकाश, वायु, अग्नि, जल र पृथ्वी जस्ता पञ्चमहाभूतहरू (Five Great Elements) को उत्पत्ति भएको मानिन्छ। यसले श्रुतिलाई परम प्रमाण (Ultimate Authority) मान्ने वेदान्तको परम्परालाई पुष्टि गर्दछ।

२. ब्रह्मको सर्वकारणत्व: सूत्रले ब्रह्मलाई केवल आकाशको मात्र नभई 'आदि' (etc.) शब्द प्रयोग गरी सम्पूर्ण जगत्को कारण मानेको छ। यसको अर्थ ब्रह्म नै सम्पूर्ण नाम-रूप जगत्को सृष्टिकर्ता, पालक र संहारकर्ता हो। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा ब्रह्मको यो सर्वकारणत्वलाई निर्गुण ब्रह्मको रूपमा व्याख्या गरेका छन्, जहाँ ब्रह्म स्वयं कुनै विकारमा नपरी जगत्को कारण बन्दछ।

३. दार्शनिक निहितार्थ र अन्य दर्शनसँगको भिन्नता: ब्रह्मको कारणत्वको यो अवधारणाले सांख्य (Prakriti लाई कारण मान्ने) र न्याय-वैशेषिक (परमाणुलाई कारण मान्ने) जस्ता अन्य भारतीय दर्शनहरूबाट वेदान्तलाई भिन्न देखाउँछ। वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र बाँकी सबै ब्रह्ममा आधारित छन्। रामानुजाचार्यले भने ब्रह्मलाई सगुण (गुणसहित) मानेर जीव र जगत्लाई ब्रह्मको शरीरको रूपमा व्याख्या गरेका छन्, जहाँ ब्रह्म नै जगत्को अन्तर्यामी कारण हो।

सूत्र 1.4.15

संस्कृत: समाकर्षात्

IAST: *Samākarṣāt*

नेपाली अर्थ: समाकर्षण (Drawing Together) बाट।

विस्तृत व्याख्या: सबै श्रुति वाक्यहरूलाई एकसाथ विचार गर्दा ब्रह्म नै सबैको कारण हो भन्ने निष्कर्ष निस्कन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

Samākarṣāt (समाकर्षात्): समाकर्षण (Drawing Together) बाट।

चुरो अर्थ (Essence): विभिन्न श्रुति वाक्यहरूलाई एकसाथ विचार गर्दा वा एकीकृत गर्दा ब्रह्म नै सबैको परम कारण हो भन्ने निष्कर्षमा पुगिन्छ। यो सूत्रले वैदिक ग्रन्थहरूको समग्र विश्लेषण र संश्लेषण मार्फत एक एकीकृत दार्शनिक सत्यको बोध गराउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): क्वान्टम मेकानिक्स (Quantum Mechanics) मा, विभिन्न कणहरू वा क्षेत्रहरू एकअर्कासँग कसरी जोडिएका छन् भन्ने अवधारणाले 'समाकर्षात्' को अर्थलाई प्रतिध्वनित गर्दछ, जहाँ ब्रह्माण्डका सबै तत्वहरू एक वृहत् प्रणालीको अंश हुन्। यसले ब्रह्माण्डको एकीकृत स्वरूपलाई बुझाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक एकीकरण): संज्ञानात्मक मनोविज्ञान (Cognitive Psychology) मा, मस्तिष्कले विभिन्न सूचनाहरूलाई कसरी एकीकृत गरी एउटै अर्थपूर्ण अवधारणा वा निष्कर्षमा पुग्छ भन्ने प्रक्रिया 'समाकर्षात्' सँग मिल्दोजुल्दो छ। यो विभिन्न अनुभव र ज्ञानलाई एकताबद्ध गरी समग्र बुझाइ निर्माण गर्ने मानसिक प्रक्रिया हो।

यो सूत्र, 'समाकर्षात्', वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई बुझ्ने संश्लेषणात्मक दृष्टिकोणलाई जोड दिँदै महत्त्वपूर्ण छ। यसले परम सत्यलाई अलग-अलग शास्त्रका कथनहरूबाट नभई, सम्पूर्ण वैदिक ज्ञानको समग्र एकीकरणबाट बुझिन्छ भन्ने कुरालाई रेखांकित गर्दछ, जसले निरपेक्षको सुसंगत र एकीकृत दर्शनतर्फ डोर्याउँछ। विविध ग्रन्थहरूलाई एकसाथ ल्याउने यो विधिले कुनै पनि अंशलाई एक्लै गलत व्याख्या हुनबाट बचाउँछ, जसले गर्दा उपनिषदहरूको व्यापक सत्य सुरक्षित रहन्छ।

१. **श्रुतिहरूको समन्वय (Coordination of Scriptures):** शंकराचार्य (Shankaracharya) जस्ता आचार्यहरूले ब्रह्मसूत्रलाई श्रुतिहरूको समन्वय (Samanvaya) गर्ने ग्रन्थका रूपमा व्याख्या गरेका छन्। 'समाकर्षात्' ले यही समन्वयको प्रक्रियालाई जनाउँछ, जहाँ विभिन्न उपनिषदिक कथनहरूलाई एकसाथ ल्याएर ब्रह्मको निर्गुण र सगुण स्वरूपको एकरूपता स्थापित गरिन्छ। यसले विरोधाभास देखिने श्रुतिहरूलाई पनि एकै सत्यमा जोड्ने प्रयास गर्दछ।

२. **ब्रह्मको सर्वकारणत्व (Brahman as the Universal Cause):** रामानुजाचार्य (Ramanujacharya) को विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, 'समाकर्षात्' ले ब्रह्म नै सम्पूर्ण जगत्को एक मात्र कारण हो भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। विभिन्न श्रुतिहरूले कहिले प्रकृतिलाई, कहिले जीवलाई कारण देखाए पनि, ती सबैलाई एकीकृत गर्दा ब्रह्म नै परम कारण हो भन्ने निष्कर्षमा पुगिन्छ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वशक्तिमत्तालाई उजागर गर्दछ।

३. **अखण्ड सत्यको बोध (Realization of Indivisible Truth):** यो सूत्रले दार्शनिकहरूलाई खण्डित ज्ञानबाट माथि उठेर अखण्ड सत्यको खोजी गर्न प्रेरित गर्दछ। 'समाकर्षात्' को माध्यमबाट, वेदान्तले विभिन्न दार्शनिक प्रणालीहरू र धार्मिक परम्पराहरूमा देखिने भिन्नताहरूलाई पनि एक वृहत् ब्रह्मको अवधारणामा समाहित गर्ने प्रयास गर्दछ। यसले समग्रतामा सत्यको बोध गराउँछ, जहाँ कुनै पनि पक्ष अपूर्ण रहँदैन।

सूत्र 1.4.16

संस्कृत: जगद्वाचित्वात्

IAST: *Jagadvā citvā t*

नेपाली अर्थ: जगत्वाचित्व (Denoting the World) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: 'सत्' शब्दले जगत्को कारण ब्रह्मलाई जनाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

जगद्वाचित्वात् (Jagadvācitvāt): जगत्वाचित्व (Denoting the World) भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले ब्रह्मलाई जगत्को मूल कारणको रूपमा स्थापित गर्दछ, किनकि उपनिषद्मा प्रयुक्त ‘सत्’ (Existence) शब्दले सम्पूर्ण जगत्को वाचक भई ब्रह्मलाई नै संकेत गर्दछ। यसरी, ब्रह्म नै समस्त सृष्टि र स्थितिको आधार हो भन्ने दार्शनिक सत्यलाई यसले पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): यस सूत्रको अवधारणालाई आधुनिक ब्रह्माण्ड विज्ञानसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ वैज्ञानिकहरू ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र यसको मूल कारणको खोजीमा छन्। जसरी ब्रह्मलाई जगत्को मूल मानिन्छ, त्यसरी नै विज्ञानले पनि एक आधारभूत शक्ति वा सिद्धान्तको खोजी गर्दछ जसबाट सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको विकास भयो।

मनोविज्ञान (Psychology - Perception of Reality): मनोवैज्ञानिक रूपमा, 'जगद्वाचित्वात्' ले हाम्रो चेतनाले कसरी बाह्य जगत्लाई बुझ्छ र त्यसलाई अर्थ प्रदान गर्छ भन्ने कुरालाई संकेत गर्दछ। हाम्रो मन र इन्द्रियहरूले जगत्लाई कसरी अनुभव गर्छन् र यस अनुभवको पछाडि के मनोवैज्ञानिक प्रक्रियाहरू छन् भन्ने विषयमा यसले गहिरो चिन्तनको मार्ग खोल्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले उपनिषद्का महावाक्यहरूमा प्रयुक्त 'सत्' शब्दको वास्तविक अर्थलाई स्पष्ट पार्दै ब्रह्म नै सम्पूर्ण जगत्को एक मात्र कारण हो भन्ने सिद्धान्तलाई दृढतापूर्वक स्थापित गर्दछ। यसले सृष्टिको मूल स्रोत र त्यसको प्रकृतिबारे गहिरो दार्शनिक विवेचना प्रस्तुत गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनको आधारशिलालाई अझ बलियो बनाउँछ।

१. ब्रह्म नै जगत्को मूल कारण: यस सूत्रले 'सत्' शब्दको प्रयोगले ब्रह्मलाई नै जगत्को उपादान (Material) र निमित्त (Efficient) कारणको रूपमा बुझाउँछ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। जसरी माटोबाट घडा बन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मबाट यो सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्ति भएको हो। यो सिद्धान्तले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वशक्तिमानतालाई प्रमाणित गर्दछ।

२. उपनिषद्को 'सत्' शब्दको व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद्मा 'सत्' शब्दको प्रयोग ब्रह्मको लागि गरिएको छ, जसको अर्थ 'अस्तित्व' हो। यस सूत्रले 'जगद्वाचित्वात्' भन्नाले 'सत्' शब्दले जगत्को वाचक भएर ब्रह्मलाई नै जनाउँछ भन्ने स्पष्ट पार्दछ। यसले शब्द र अर्थको सम्बन्ध तथा उपनिषद्का गूढ अर्थहरूलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ।

३. विभिन्न आचार्यहरूको दृष्टिकोण: आचार्य शंकरले यस सूत्रलाई ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपको व्याख्यामा प्रयोग गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जगत् त्यसको अभिव्यक्ति मात्र हो। रामानुजाचार्यले भने ब्रह्म सगुण र सविशेष भएकोले जगत् ब्रह्मको शरीर हो भनी व्याख्या गर्नुभएको छ। दुवै आचार्यहरूले ब्रह्मलाई जगत्को कारण माने पनि त्यसको प्रकृतिबारे फरक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन्।

सूत्र 1.4.17

संस्कृत: जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्

IAST: *Jīvamukhyaprāṇaliṅgānneti cettadvyākhyātam*

नेपाली अर्थ: यदि जीव र मुख्यप्राणका लिङ्गले ब्रह्म होइन भनिन्छ भने, त्यसको व्याख्या गरिसकिएको छ।

विस्तृत व्याख्या: यो आपत्ति पहिले नै (१.१.३१ मा) व्याख्या गरिसकिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

जीव (Jīva): व्यक्तिगत आत्मा, जीवित प्राणी।

मुख्यप्राण (Mukhya-prāṇa): प्रमुख प्राणशक्ति, मुख्य जीवन शक्ति।

लिङ्गात् (Liṅgāt): विशेषताका चिन्हहरूबाट, संकेतहरूबाट।

न (Na): होइन।

इति (Iti): यसरी, यस्तो।

चेत् (Cet): यदि।

तत् (Tat): त्यो, यसलाई।

व्याख्यातम् (Vyākhyātam): व्याख्या गरिएको छ, वर्णन गरिएको छ।

चुरो अर्थ (Essence): यदि जीव (individual soul) र मुख्यप्राण (chief vital breath) का विशेषताहरू (characteristics) को कारणले ब्रह्म (Brahman) लाई सृष्टिको कारण मान्न सकिँदैन भन्ने तर्क गरिन्छ भने, यस आपत्तिको समाधान पहिले नै गरिसकिएको छ। यो सूत्रले पूर्ववर्ती व्याख्याको स्मरण गराउँदै ब्रह्मको सर्वोच्चतालाई पुनः स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ब्रह्मसूत्रको यो अंशले चेतना (consciousness) र जीवन शक्तिको (life force) प्रकृतिबारे चर्चा गर्दछ। न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्कका विभिन्न भागहरू र तिनका कार्यहरू मार्फत चेतनाको भौतिक आधार पत्ता लगाउने प्रयास गर्दछ, तर चेतनाको पूर्ण सार अझै पनि रहस्यमय छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको स्रोत): मनोविज्ञानले जीवको व्यक्तिगत अनुभव र प्राणशक्तिको प्रभावलाई अध्ययन गर्दछ। यो सूत्रले जीव र प्राणलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न मान्ने

तर्कलाई खण्डन गर्दै, चेतना र जीवन शक्तिको मूल स्रोत ब्रह्म नै हो भन्ने वेदान्तिक दृष्टिकोणलाई समर्थन गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको पूर्ववर्ती खण्डहरूमा उठाइएका आपत्तिको पुनरावृत्तिलाई सम्बोधन गर्दछ, विशेष गरी जीव (individual soul) र मुख्यप्राण (chief vital breath) लाई सृष्टिको कारण मान्ने तर्कलाई। यसले ब्रह्मको सर्वोच्चता र सर्वव्यापकतालाई पुनः पुष्टि गर्दै, अन्य कुनै पनि सिद्धान्तले ब्रह्मलाई प्रतिस्थापन गर्न नसक्ने कुरामा जोड दिन्छ।

१. पूर्वव्याख्याको सन्दर्भ: यो सूत्रले स्पष्ट रूपमा अघिल्लो सूत्र (१.१.३१) मा गरिएको व्याख्यालाई संकेत गर्दछ, जहाँ जीव र मुख्यप्राणका लिङ्गहरू (characteristics) लाई ब्रह्ममा कसरी समन्वय गर्ने भन्ने विषयमा विस्तृत चर्चा गरिएको थियो। यसले ब्रह्मसूत्रको आन्तरिक सुसंगतता र तर्कको निरन्तरतालाई दर्शाउँछ।

२. ब्रह्मको अद्वितीयता: जीव र मुख्यप्राणका विशेषताहरूले ब्रह्मलाई सीमित गर्न सक्दैनन् भन्ने कुरामा यो सूत्रले जोड दिन्छ। ब्रह्म सबै जीव र प्राणको मूल स्रोत हो, र यसका विशेषताहरू कुनै पनि सीमित सत्ताका विशेषताहरूभन्दा पर छन्। यसले ब्रह्मको अद्वितीय र असीम प्रकृतिलाई उजागर गर्दछ।

३. वेदान्तिक समन्वय: शंकरका अनुसार, जीव र मुख्यप्राणका लिङ्गहरूलाई ब्रह्ममा नै समन्वय गर्नुपर्छ, किनकि ब्रह्म नै सबैको आधार हो। रामानुजले पनि ब्रह्मलाई नै सर्वोत्कृष्ट सत्ता मान्छन्, जहाँ जीव र प्राण ब्रह्मका शरीर हुन्। यो सूत्रले विभिन्न वेदान्तिक आचार्यहरूको ब्रह्मसम्बन्धी दृष्टिकोणलाई समर्थन गर्दै, ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 1.4.18

संस्कृत: अन्यभावव्यावृत्तेश्च

IAST: *Anyabhāvavyāvṛtteśca*

नेपाली अर्थ: र अन्य भावबाट व्यावृत्ति भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिले ब्रह्मलाई अन्य सबै तत्त्वहरूबाट भिन्न भनी व्यावृत्ति गरेको छ।

शाब्दिक अर्थ:

अन्यभाव (anyabhāva): अन्य (अन्य) - अन्य, भिन्न; भाव (भाव) - अवस्था, स्वरूप, अस्तित्व।

व्यावृत्तेः (vyāvṛtteḥ): व्यावृत्ति (व्यावृत्ति) - अलग हुनु, भिन्न हुनु, निषेध हुनु।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म अन्य सबै लौकिक तथा पारलौकिक सत्ताहरूबाट भिन्न र विलक्षण छ। यस सूत्रले ब्रह्मको अद्वितीयता र अन्य सबै उपाधिहरूबाट यसको निषेधलाई जोड दिन्छ, जसले यसको निरपेक्ष स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ [Absolute nature, Transcendence]।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूको व्यवहार सामान्य भौतिक नियमहरूभन्दा भिन्न हुन्छ, जसरी ब्रह्म सामान्य लौकिक नियमहरूबाट व्यावृत्त छ। यसले वास्तविकताको गहिरो, अप्रत्यक्ष स्वरूपलाई संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचानको खोजी गर्दा व्यक्तिले आफूलाई बाह्य पहिचानहरू (पद, सम्बन्ध, सम्पत्ति) बाट अलग गरेर आफ्नो वास्तविक स्वरूप बुझ्ने प्रयास गर्छ, जुन ब्रह्मको अन्यभाव व्यावृत्तिसँग मिल्दोजुल्दो छ।

यो सूत्र ब्रह्मको अद्वितीयता र अन्य सबै सीमितताहरूबाट यसको अलगावलाई दार्शनिक रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई कुनै पनि लौकिक वा पारलौकिक गुण, अवस्था वा स्वरूपमा सीमित गर्न नसकिने कुरामा जोड दिन्छ, जसले यसको निरपेक्ष र असीम स्वरूपलाई प्रकट गर्दछ। यो शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त दर्शनको 'नेति नेति' (यो होइन, यो होइन) सिद्धान्तसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छ, जहाँ ब्रह्मलाई सबै उपाधिहरूबाट निषेध गरेर मात्र बुझ्न सकिन्छ।

१. ब्रह्मको निरपेक्षता र व्यावृत्ति: यो सूत्रले ब्रह्मलाई अन्य सबै 'भाव' (अस्तित्व वा स्वरूप) बाट 'व्यावृत्ति' (अलगाव वा भिन्नता) भएको बताउँछ। यसको अर्थ ब्रह्म कुनै पनि सीमित, सापेक्षिक वा परिवर्तनशील अस्तित्वको श्रेणीमा पर्दैन। यो सबै द्वैत र भेदभन्दा पर छ, जसले यसको निरपेक्ष र अद्वैत स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ब्रह्मलाई सबै दोषहरूबाट मुक्त र अनन्त कल्याणकारी गुणहरूले युक्त मानिन्छ, तर यहाँ व्यावृत्तिले निर्गुण ब्रह्मको पक्षलाई बढी जोड दिन्छ।

२. 'नेति नेति' को दार्शनिक आधार: उपनिषदहरूमा ब्रह्मको वर्णन गर्दा प्रायः 'नेति नेति' (बृहदारण्यक उपनिषद) को प्रयोग गरिन्छ। यो सूत्रले त्यही दार्शनिक पद्धतिको समर्थन गर्दछ। ब्रह्मलाई यो हो, त्यो हो भनेर परिभाषित गर्न सकिँदैन, किनकि कुनै पनि परिभाषाले त्यसलाई सीमित गर्छ। त्यसैले, ब्रह्मलाई के होइन भनेर बुझ्ने प्रयास गरिन्छ, जसले अन्ततः त्यसको असीम र अवर्णनीय स्वरूपको बोध गराउँछ। यो प्रक्रियाले साधकलाई ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपतर्फ डोर्याउँछ।

३. अविद्याको निराकरण र मोक्ष: ब्रह्मको अन्यभावबाट व्यावृत्तिलाई बुझ्नु अविद्या (अज्ञान) को निराकरणका लागि महत्त्वपूर्ण छ। जबसम्म जीवले आफूलाई वा ब्रह्मलाई सीमित लौकिक सत्ताहरूसँग जोडेर हेर्छ, तबसम्म अज्ञान रहन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको अलगावलाई बुझेर जीवले आफ्नो वास्तविक, असीम स्वरूपलाई चिन्न सक्छ र मोक्ष प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने संकेत गर्दछ। यो ज्ञानले सांसारिक बन्धनहरूबाट मुक्ति दिलाउँछ र आत्म-साक्षात्कारको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 1.4.19

संस्कृत: अन्तः शरीरे चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते

IAST: *Antaḥ śarīre cobhaye'pi hi bhedenainamadhīyate*

नेपाली अर्थ: र शरीरभित्र दुवै शाखाले भेदपूर्वक पढ्छन्।

विस्तृत व्याख्या: काण्व र माध्यन्दिन दुवै शाखाले शरीरभित्रको तत्त्वलाई जीवात्माभन्दा भिन्न ब्रह्म भनी पढ्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

अन्तः (Antaḥ): भित्र, भित्रपट्टि।

शरीरे (śarīre): शरीरमा।

च (ca): र।

उभये (ubhaye): दुवै।

अपि (api): पनि, समेत।

हि (hi): निश्चय नै, वास्तवमा।

भेदेन (bhedena): भेदपूर्वक, भिन्नताका साथ।

एनम् (enam): यसलाई (ब्रह्मलाई)।

अधीयते (adhīyate): अध्ययन गर्छन्, पढ्छन्, सिकाउँछन्।

चुरो अर्थ (Essence):

यो सूत्रले विभिन्न वैदिक शाखाहरू (काण्व र माध्यन्दिन) ले शरीरभित्रको तत्त्वलाई जीवात्माभन्दा भिन्न, विशिष्ट ब्रह्मका रूपमा अध्ययन गर्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ, जसले ब्रह्मको

सर्वव्यापकता र जीवात्मासँगको भेदलाई स्पष्ट पार्छ। यसले ब्रह्मको उपासना शरीरभित्रैबाट पनि सम्भव छ भन्ने दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतना र शरीरको सम्बन्धबारे अध्ययन गर्छ। यो सूत्रले शरीरभित्रै एक उच्च चेतना (ब्रह्म) को उपस्थिति र त्यसको अध्ययनको कुरा गर्दा, न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्कका विभिन्न भागहरूमा चेतनाका केन्द्रहरू खोज्ने प्रयाससँग यसलाई तुलना गर्न सकिन्छ, यद्यपि वैदिक अवधारणा अझ व्यापक छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-अन्वेषण): मनोविज्ञानमा आत्म-अन्वेषण (self-exploration) र आन्तरिक अनुभवहरूको अध्ययन महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यो सूत्रले शरीरभित्रै ब्रह्मको अध्ययन गर्ने कुराले व्यक्तिले आफ्नो आन्तरिक चेतना र गहिराइमा गएर परम सत्यको खोज गर्ने मनोवैज्ञानिक प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ, जहाँ ध्यान र मननद्वारा आत्मज्ञान प्राप्त गरिन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको स्वरूप र जीवात्मासँगको सम्बन्धबारे महत्त्वपूर्ण दार्शनिक विवेचना प्रस्तुत गर्दछ, विशेषगरी विभिन्न वैदिक शाखाहरूले ब्रह्मलाई कसरी बुझ्छन् भन्ने सन्दर्भमा। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र जीवात्माभन्दा भिन्नतालाई जोड दिँदै, आन्तरिक उपासनाको महत्त्वलाई पनि उजागर गर्दछ।

१. ब्रह्मको आन्तरिक उपस्थिति र भेद: सूत्रले काण्व र माध्यन्दिनजस्ता विभिन्न वैदिक शाखाहरूले शरीरभित्रको तत्त्वलाई जीवात्माभन्दा भिन्न ब्रह्मका रूपमा अध्ययन गर्ने कुरालाई स्पष्ट पार्छ। यसले ब्रह्म केवल बाह्य सत्ता नभई, प्रत्येक प्राणीको शरीरभित्र पनि विशेष रूपमा उपस्थित छ भन्ने अद्वैत वेदान्तको अवधारणालाई बल दिन्छ, जहाँ ब्रह्मलाई आत्माको रूपमा बुझिन्छ तर जीवात्माको सीमितताबाट मुक्त मानिन्छ।

२. उपासनाको स्वरूप र महत्त्व: 'भेदेनैनमधीयते' भन्ने वाक्यांशले ब्रह्मको उपासना भेदपूर्वक गरिन्छ भन्ने संकेत गर्दछ। यसको अर्थ उपासकले आफूलाई र ब्रह्मलाई भिन्न ठानी उपासना गर्छ, जसले भक्तिमार्गको महत्त्वलाई दर्शाउँछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा ब्रह्मलाई सगुण र जीवात्मालाई त्यसको अंश मानिन्छ, जहाँ जीवात्माले ब्रह्मको उपासना गर्छ। यो सूत्रले आन्तरिक ध्यान र मननद्वारा ब्रह्मको अनुभव गर्ने प्रक्रियालाई पनि समर्थन गर्दछ।

३. श्रुति प्रमाणको पुष्टि: यो सूत्रले विभिन्न श्रुतिहरू (वैदिक ग्रन्थहरू) मा ब्रह्मको आन्तरिक स्वरूप र त्यसको अध्ययनबारे गरिएका वर्णनहरूलाई पुष्टि गर्दछ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रलाई व्याख्या गर्दै, विभिन्न उपनिषद्हरूमा शरीरभित्र 'अन्तरयामी' वा 'पुरुष' का रूपमा ब्रह्मको वर्णन गरिएको कुरालाई प्रमाणका रूपमा प्रस्तुत गर्नुभएको छ। यसले ब्रह्मको अवधारणा केवल दार्शनिक कल्पना नभई, श्रुतिमा आधारित अकाट्य सत्य हो भन्ने कुरालाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 1.4.20

संस्कृत: अधिकं तु भेदनिर्देशात्

IAST: *Adhikaṃ tu bhedanirdeśāt*

नेपाली अर्थ: तर अधिक (ब्रह्म) हो, किनभने भेदको निर्देश छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म जीवात्माभन्दा अधिक (श्रेष्ठ) हो भन्ने कुरा श्रुतिमा भेदको निर्देशबाट प्रमाणित छ।

शाब्दिक अर्थ:

अधिकं (Adhikaṃ): अधिक, श्रेष्ठ, बढी (more, superior, greater).

तु (tu): तर, चाहिँ (but, indeed).

भेदनिर्देशात् (bhedanirdeśāt): भेदको निर्देशबाट, भिन्नताको उल्लेखबाट (from the indication of difference, from the mention of distinction).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म जीवात्माभन्दा श्रेष्ठ र भिन्न छ भन्ने कुरा श्रुतिहरूमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको भेदका कारण प्रमाणित हुन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वोपरिता र जीवात्मासँगको यसको मौलिक भिन्नतालाई जोड दिन्छ, जसले वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा अवलोकनकर्ता र अवलोकन गरिएको वस्तुबीचको भिन्नताले चेतनाको भूमिकालाई संकेत गर्दछ। ब्रह्म र जीवात्माबीचको भेदलाई यस सन्दर्भमा चेतनाका विभिन्न स्तर वा आयामका रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जहाँ ब्रह्म असीमित चेतना हो।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): मनोविज्ञानमा आत्म-बोध (self-realization) को अवधारणाले व्यक्तिको सीमित 'म' (ego) भन्दा परको बृहत् चेतनाको खोजीलाई जनाउँछ। ब्रह्मको 'अधिक' स्थितिले व्यक्तिगत चेतनाको सीमाभन्दा बाहिरको सार्वभौम चेतनाको सम्भावनालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा प्रतिध्वनित गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र १.४.२०, "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" ले ब्रह्मको जीवात्माभन्दा श्रेष्ठता र भिन्नतालाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले उपनिषद्हरूमा पाइने ब्रह्म र जीवात्माबीचको भेदसूचक कथनहरूलाई आधार बनाएर ब्रह्मको सर्वोपरितालाई पुष्टि गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मको अद्वितीय स्थान र यसको वास्तविक स्वरूपलाई अझ स्पष्ट पार्न मद्दत गर्छ।

१. ब्रह्मको सर्वोपरिता र भेदको प्रमाण: यो सूत्रले ब्रह्म जीवात्माभन्दा 'अधिक' अर्थात् श्रेष्ठ छ भनी स्पष्ट पार्छ। यसको मुख्य प्रमाण उपनिषद्हरूमा पाइने भेदनिर्देश हो, जहाँ ब्रह्मलाई जीवात्माको नियन्ता, साक्षी र आधारका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। उदाहरणका लागि, कठोपनिषद्मा (१.३.१) दुई आत्माको वर्णन छ—एउटा कर्मफल भोग्ने जीवात्मा र अर्को त्यसको साक्षी ब्रह्म—जसले यी दुईबीचको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्छ।

२. शङ्कराचार्यको अद्वैत दृष्टिकोणमा भेदको व्याख्या: अद्वैत वेदान्तका अनुसार, यो भेद व्यावहारिक स्तरमा मात्र सत्य हो, पारमार्थिक स्तरमा होइन। शङ्कराचार्यले 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' सूत्रको व्याख्या गर्दै भन्नुहुन्छ कि ब्रह्मको सर्वोपरिता र जीवात्मासँगको यसको भिन्नता अविद्याका कारण उत्पन्न भएको हो। जब अविद्याको नाश हुन्छ, तब जीवात्मा र ब्रह्मको अभेदको ज्ञान हुन्छ। तथापि, व्यवहारिक दृष्टिले ब्रह्म नै सर्वशक्तिमान् र जीवात्माभन्दा श्रेष्ठ छ।

३. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोणमा भेदको महत्त्व: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा ब्रह्म र जीवात्माबीचको भेद वास्तविक र शाश्वत मानिन्छ। उहाँका अनुसार, जीवात्मा ब्रह्मको शरीर हो र ब्रह्म जीवात्माको आत्मा हो। यस सूत्रले ब्रह्मको नियन्ता स्वरूप र जीवात्माको नियन्त्रित स्वरूपलाई पुष्टि गर्छ। भेदनिर्देशले ब्रह्मको अद्वितीय गुणहरू र जीवात्माको आश्रित स्वरूपलाई दर्शाउँछ, जसले भक्तिमार्गको आधार तयार गर्छ।

सूत्र 1.4.21

संस्कृत: अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः

IAST: *Aśmādivacca tadanupapattiḥ*

नेपाली अर्थ: र पत्थर आदि जस्तै, त्यो (जड प्रधानबाट सृष्टि) अनुपपन्न छ।

विस्तृत व्याख्या: जसरी पत्थरबाट चेतन प्राणी उत्पन्न हुन सक्दैन, त्यसरी नै जड प्रधानबाट चेतन जगत् उत्पन्न हुन सक्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

अश्मादिवत् (Aśmādivat): पत्थर आदि जस्तै।

च (ca): र।

तत् (tat): त्यो (जड प्रधानबाट सृष्टि)।

अनुपपत्तिः (anupapattiḥ): अनुपपन्न छ, असम्भव छ, तर्कसंगत छैन।

चुरो अर्थ (Essence): जड प्रधान (अचेतन प्रकृति) बाट चेतन जगत्को सृष्टि हुन सक्दैन, जसरी पत्थर वा अन्य अचेतन वस्तुबाट चेतन प्राणीको उत्पत्ति असम्भव छ। यस सूत्रले सांख्य दर्शनको प्रधानकारणवादको खण्डन गर्दै ब्रह्मलाई नै जगत्को चेतन कारणको रूपमा स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): भौतिक विज्ञानले ऊर्जा र पदार्थको अन्तरक्रियाको अध्ययन गर्दछ, तर अचेतन पदार्थबाट चेतनाको आकस्मिक उत्पत्तिको व्याख्या गर्न सक्दैन। यस सूत्रले भौतिकवादी दृष्टिकोणको सीमालाई औंल्याउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको उत्पत्ति): मनोविज्ञानले चेतनाको कार्य र विकासको अध्ययन गर्दछ, तर चेतनाको मूल स्रोत वा अचेतनबाट यसको उत्पत्तिको प्रश्न दार्शनिक र आध्यात्मिक क्षेत्रमा पर्दछ। यो सूत्रले चेतनाको अचेतन मूलको अवधारणालाई चुनौती दिन्छ।

> यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण दार्शनिक तर्कलाई प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ जगत्को मूल कारणको रूपमा अचेतन प्रधान (प्रकृति) को सांख्य मतलाई खण्डन गरिएको छ। यो सूत्रले चेतन जगत्को चेतन कारण हुनुपर्ने आवश्यकतामाथि जोड दिन्छ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल आधारशिला हो।

१. सांख्य प्रधानकारणवादको खण्डन: सांख्य दर्शनले प्रकृतिलाई जगत्को मूल कारण मान्दछ, जुन त्रिगुणात्मक र अचेतन छ। यस सूत्रले तर्क गर्दछ कि अचेतन प्रकृतिबाट चेतन जीव र जगत्को सृष्टि हुन सक्दैन, जसरी पत्थरबाट चेतन प्राणी उत्पन्न हुन सक्दैन। आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा यस तर्कलाई विस्तार गर्दै चेतन कारण बिना चेतन कार्य असम्भव रहेको बताउनुभएको छ।

२. चेतन कारणको अनिवार्यता: वेदान्त दर्शन अनुसार, जगत्को सृष्टि, स्थिति र संहार गर्ने कारण चेतन हुनुपर्छ। यदि जगत्को कारण अचेतन भएमा, जगत्को विविधता, व्यवस्था र चेतन प्राणीहरूको अस्तित्वको व्याख्या गर्न सकिँदैन। रामानुजाचार्यले पनि सचेतन ब्रह्मलाई नै जगत्को एक मात्र कारणको रूपमा स्वीकार गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्मको शरीरको रूपमा चेतन र अचेतन दुवै तत्त्वहरू रहन्छन्।

३. दृष्टान्तको सान्दर्भिकता: 'अश्मादिवत्' (पत्थर आदि जस्तै) भन्ने दृष्टान्तले अचेतन वस्तुको सीमालाई स्पष्ट पार्दछ। जसरी पत्थरमा चेतनाको अभाव हुन्छ र त्यसबाट चेतनको उत्पत्ति सम्भव छैन, त्यसरी नै अचेतन प्रधानबाट चेतन जगत्को उत्पत्ति असम्भव छ। यसले ब्रह्मलाई नै सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् र चेतन कारणको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसबाट यो सम्पूर्ण चेतन-अचेतन जगत्को सृष्टि भएको हो।

सूत्र 1.4.22

संस्कृत: उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि

IAST: *Upasaṃhāradarśanānneti cenna kṣīravaddhi*

नेपाली अर्थ: यदि उपसंहार (Withdrawal) देखिन्छ भनिन्छ भने, होइन, किनभने दूध जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: जसरी दूधबाट दही बन्छ (जड पदार्थबाट परिवर्तन), त्यसरी प्रधानबाट सृष्टि हुन्छ भन्ने आपत्ति अस्वीकार्य छ किनभने दूधको परिवर्तन पनि ईश्वरको शक्तिले हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

उपसंहारदर्शनात् (Upasaṃhāradarśanāt): उपसंहार (संहार/प्रलय) देखिनाले।

न (na): होइन।

इति (iti): यसरी।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

क्षीरवत् (kṣīravat): दूध जस्तै।

हि (hi): किनभने।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले सांख्य दर्शनको प्रधान (Prakriti) बाट सृष्टिको तर्कलाई खण्डन गर्दछ। यसले बताउँछ कि यदि प्रलय (dissolution) को अवस्थामा कारण (cause) मा कार्य (effect) को विलय देखिन्छ भने, यसको अर्थ यो होइन कि अचेतन प्रधान नै जगतको मूल कारण हो, किनभने दूधबाट दही बन्ने जस्तो परिवर्तन पनि चेतन सत्ता (conscious entity) को शक्ति बिना सम्भव छैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा ऊर्जा संरक्षणको नियम (Law of Conservation of Energy) ले पदार्थ र ऊर्जाको रूपान्तरणलाई व्याख्या गर्दछ, तर यसको मूल उत्पत्तिको प्रश्नमा चेतनाको भूमिकालाई स्वीकार गर्दैन। यो सूत्रले अचेतन कारणबाट स्वतः सृष्टिको सीमामाथि प्रश्न उठाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको भूमिका): मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) लाई अनुभव र कार्यको केन्द्र मानिन्छ। यस सूत्रले भौतिक परिवर्तनहरूमा पनि कुनै अदृश्य चेतन शक्तिको प्रभाव हुन सक्ने सम्भावनालाई संकेत गर्दछ, जसरी हाम्रो विचारले शरीरमा परिवर्तन ल्याउँछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको चौथो अध्यायको चौथो पादमा अवस्थित छ, जसले ब्रह्मको जगत् कारणत्वको पुष्टि गर्दछ र सांख्य दर्शनको प्रधान कारणवादलाई खण्डन गर्दछ। यसले सृष्टिको प्रक्रियामा चेतन सत्ताको अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ, अचेतन पदार्थको स्वतन्त्र कारणत्वलाई अस्वीकार गर्दै।

१. सांख्यको प्रधान कारणवादको खण्डन: सांख्य दर्शनले प्रधान (प्रकृति) लाई जगत्को स्वतन्त्र कारण मान्दछ, जसबाट महत्तत्त्व, अहंकार आदि क्रमिक रूपमा उत्पन्न हुन्छन्। यस सूत्रले 'उपसंहारदर्शनात्' (प्रलयमा कार्यको कारणमा विलय देखिनाले) भन्ने सांख्यको तर्कलाई स्वीकार गर्दैन। आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा स्पष्ट पार्नुभएको छ कि कार्यको कारणमा विलय देखिनु मात्रले कारण अचेतन हो भन्ने सिद्ध हुँदैन।

२. क्षीरवत् दृष्टान्तको व्याख्या: सूत्रमा 'क्षीरवत् हि' (दूध जस्तै किनभने) भन्ने दृष्टान्त दिइएको छ। जसरी दूधबाट दही बन्छ, त्यसरी प्रधानबाट जगत् उत्पन्न हुन्छ भन्ने सांख्यको तर्कलाई वेदान्तले खण्डन गर्दछ। वेदान्त अनुसार, दूधबाट दही बन्ने प्रक्रिया पनि ईश्वरको अदृश्य शक्ति (अधिष्ठान) बिना सम्भव छैन। अचेतन दूध आफैंले दही बनाउन सक्दैन, त्यसैगरी अचेतन प्रधानले पनि चेतन सत्ताको प्रेरणा बिना जगत्को सृष्टि गर्न सक्दैन।

३. चेतन ब्रह्मको जगत् कारणत्वको स्थापना: यस सूत्रको मुख्य उद्देश्य चेतन ब्रह्म नै जगत्को एक मात्र कारण हो भन्ने स्थापित गर्नु हो। यदि अचेतन प्रधानलाई कारण मान्ने हो भने, सृष्टि, स्थिति र प्रलयको व्यवस्थामा एकरूपता र बुद्धिमत्ता देखिँदैन। ब्रह्मसूत्रले श्रुति प्रमाण (वेदिक ग्रन्थहरू) को आधारमा ब्रह्मलाई सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् र जगत्को अभिन्ननिमित्तोपादान कारण (simultaneously the efficient and material cause) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

सूत्र 1.4.23

संस्कृत: देवादिवदपि लोके

IAST: *Devādivadapi loke*

नेपाली अर्थ: देवता आदि जस्तै लोकमा पनि।

विस्तृत व्याख्या: जसरी देवताहरूले अलौकिक शक्तिले कार्य गर्छन्, त्यसरी नै ब्रह्मले अचिन्त्य शक्तिले सृष्टि गर्नुहुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

देव (Deva): देवता, दिव्य प्राणी।

आदि (ādi): आदि, इत्यादि।

वत् (vat): जस्तै, समान।

अपि (api): पनि, समेत।

लोके (loke): लोकमा, संसारमा।

चुरो अर्थ (Essence): जसरी देवताहरूले आफ्नो अलौकिक शक्तिले कार्य गर्छन्, त्यसरी नै ब्रह्मले पनि यस लोकमा आफ्नो अचिन्त्य शक्ति (Inconceivable Power) द्वारा सृष्टि र सञ्चालन गर्नुहुन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वशक्तिमानता (Omnipotence) र लोकमा उहाँको अप्रत्यक्ष प्रभावलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम स्तरमा कणहरूको व्यवहार हाम्रो सामान्य बुझाइभन्दा बाहिर हुन्छ, जसरी ब्रह्मको शक्ति पनि अचिन्त्य छ। यसले अदृश्य शक्तिहरूले कसरी संसारलाई प्रभावित गर्न सक्छन् भन्ने संकेत दिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Collective Unconscious): कार्ल जंगको सामूहिक अचेतन (Collective Unconscious) को अवधारणाले मानव मनमा साझा, आदिम ढाँचाहरू (archetypes) को अस्तित्वलाई स्वीकार गर्छ, जुन अदृश्य रूपमा मानव व्यवहारलाई निर्देशित गर्छ। यो ब्रह्मको अप्रत्यक्ष तर सर्वव्यापी प्रभावसँग तुलना गर्न सकिन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति र लोकमा उहाँको अप्रत्यक्ष तर सर्वव्यापी प्रभावलाई स्पष्ट पार्दछ। जसरी देवताहरूले आफ्ना विशिष्ट शक्तिहरूद्वारा कार्य गर्छन्, त्यसरी नै ब्रह्मले पनि यस संसारको सृष्टि, स्थिति र संहारमा आफ्नो अचिन्त्य शक्ति (Inconceivable Power) को प्रयोग गर्नुहुन्छ। यो ब्रह्मको सर्वशक्तिमानता (Omnipotence) र उहाँको कार्यप्रणालीको रहस्यमय पक्षलाई उजागर गर्दछ।

१. ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति: यो सूत्रले ब्रह्मको शक्तिलाई मानवीय तर्क र अनुभवको सीमाभन्दा बाहिर रहेको 'अचिन्त्य' (Inconceivable) रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मको शक्ति तर्कभन्दा पर छ र यसलाई केवल श्रुति (Vedas) मार्फत बुझ्न सकिन्छ। जसरी देवताहरूका कार्यहरू सामान्य नियमले व्याख्या गर्न सकिँदैन, त्यसरी नै ब्रह्मको सृष्टि पनि हाम्रो सीमित बुझाइभन्दा माथि छ।

२. लोकमा ब्रह्मको प्रभाव: 'लोके' शब्दले ब्रह्मको प्रभाव केवल परलोकमा मात्र नभई यस भौतिक संसारमा पनि रहेको संकेत गर्दछ। रामानुजाचार्यले ब्रह्मलाई समस्त जगतको अन्तर्यामी (Inner Controller) र आधार मान्नुहुन्छ। जसरी देवताहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रमा प्रभाव पार्छन्, त्यसरी नै ब्रह्मले सम्पूर्ण लोकलाई आफ्नो इच्छाशक्तिले सञ्चालन गर्नुहुन्छ, यद्यपि उहाँ स्वयं निर्लिप्त रहनुहुन्छ।

३. दृष्टान्तको सान्दर्भिकता: 'देवादिवदपि' (देवता आदि जस्तै) भन्ने दृष्टान्तले ब्रह्मको कार्यलाई बुझाउन मद्दत गर्छ। जसरी देवताहरूले आफ्ना विशिष्ट सामर्थ्यले विभिन्न कार्यहरू सम्पन्न गर्छन्, त्यसरी नै ब्रह्मले पनि कुनै बाह्य साधनको आवश्यकता बिना नै सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको रचना गर्नुहुन्छ। यो दृष्टान्तले ब्रह्मको स्वतन्त्रता (Independence) र पूर्णता (Completeness) लाई पुष्टि गर्दछ।

सूत्र 1.4.24

संस्कृत: कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा

IAST: *Kṛtsnaprasaktirniravayavatva-śabdakopo vā*

नेपाली अर्थ: सम्पूर्ण (ब्रह्मको) प्रसक्ति हुन्छ वा निरवयवत्वको शब्दकोप हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: यदि ब्रह्म नै जगत् बन्छ भने, सम्पूर्ण ब्रह्म जगत् बन्ने वा निरवयव ब्रह्ममा अवयव मान्नुपर्ने दोष आउँछ। तर ब्रह्मको अचिन्त्य शक्तिले यो दोष लागू हुँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

कृत्स्न (Kṛtsna): सम्पूर्ण, पूर्ण।

प्रसक्तिः (prasaktiḥ): प्रसक्ति, संलग्नता, परिणाम।

निरवयवत्व (niravayavatva): अवयवहीनता, अंशरहितता।

शब्दकोपः (śabdakopaḥ): शब्दको विरोध, शास्त्रको उल्लंघन।

वा (vā): वा, अथवा।

चुरो अर्थ (Essence): यदि ब्रह्म नै जगत्को कारण हो भने, या त सम्पूर्ण ब्रह्म नै जगत् बन्नुपर्छ जसले ब्रह्मको पूर्णतामा बाधा पुऱ्याउँछ, वा ब्रह्मलाई अंशरहित (partless) मान्ने वैदिक वचनहरूको खण्डन हुन्छ (contradiction of terms)। यो सूत्रले ब्रह्मको जगत् कारणत्वमा उठ्ने सम्भावित दोषहरूलाई औंल्याउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कण र तरंगको द्वैत प्रकृति (wave-particle duality) ले कुनै एक वस्तुको पूर्ण वा अंशरहित अवस्थाको अवधारणालाई चुनौती दिन्छ। यसले ब्रह्मको निरवयवत्व र जगत्को कारणत्वबीचको सम्बन्धलाई नयाँ दृष्टिकोणबाट हेर्न प्रेरित गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - अखण्डताको धारणा): मनोविज्ञानमा व्यक्तिको अखण्डता (wholeness) र चेतनाको अविभाज्यता (indivisibility of consciousness) को धारणाले ब्रह्मको निरवयवत्वसँग समानता राख्छ। यदि चेतना नै जगत्को कारण हो भने, त्यसको अखण्डता कसरी कायम रहन्छ भन्ने प्रश्न उठ्छ।

ब्रह्मसूत्र १.४.२४ ले ब्रह्मको जगत् कारणत्वको सन्दर्भमा उठ्ने एक महत्त्वपूर्ण दार्शनिक चुनौतीलाई प्रस्तुत गर्दछ। यस सूत्रले यदि ब्रह्म नै जगत्को उपादान कारण हो भने, त्यसबाट उत्पन्न हुने दुई मुख्य दोषहरूलाई औंल्याउँछ: कृत्स्नप्रसक्ति (ब्रह्मको सम्पूर्णताको जगत्मा संलग्नता) र निरवयवत्वशब्दकोप (ब्रह्मको अंशरहितता सम्बन्धी वैदिक वचनहरूको खण्डन)। यी दोषहरूको समाधान वेदान्त दर्शनको मूल आधारशिला हो।

१. कृत्स्नप्रसक्ति दोषको विश्लेषण: यदि ब्रह्म सम्पूर्ण रूपमा जगत्मा परिणत हुन्छ भने, ब्रह्मको आफ्नो स्वरूप (transcendent nature) के रहन्छ भन्ने प्रश्न उठ्छ। यस अवस्थामा ब्रह्म जगत्भन्दा भिन्न र श्रेष्ठ रहन सक्दैन, जसले ब्रह्मको निर्गुण र निष्क्रिय स्वरूपको वैदिक अवधारणालाई चुनौती दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म जगत्को विवर्त कारण (apparent cause) हो, परिणामी कारण (transformative cause) होइन। जसरी डोरी सर्पको रूपमा देखिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्म जगत्को रूपमा प्रतीत हुन्छ, तर वास्तवमा ब्रह्ममा कुनै परिवर्तन हुँदैन।

२. निरवयवत्वशब्दकोप दोषको विश्लेषण: वेदहरूले ब्रह्मलाई निरवयव (partless) र अखण्ड (indivisible) भनेर वर्णन गरेका छन्। यदि ब्रह्म जगत्को कारण बन्छ र जगत् ब्रह्मको अंश हो भने, ब्रह्मको निरवयवत्वको धारणा खण्डित हुन्छ। रामानुजाचार्यका अनुसार, ब्रह्म सविशेष (qualified) हो र जगत् ब्रह्मको शरीर हो। जसरी शरीरका अवयवहरू भए पनि आत्मा निरवयव रहन्छ, त्यसरी नै जगत् ब्रह्मको शरीर भए पनि ब्रह्मको निरवयवत्वमा कुनै बाधा पुग्दैन। ब्रह्मको अचिन्त्य शक्तिले यो दोषलाई निवारण गर्छ।

३. अचिन्त्य शक्ति र दोष निवारण: वेदान्त दर्शनमा, विशेष गरी विशिष्टाद्वैत र द्वैत परम्परामा, ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति (inconceivable power) को अवधारणाले यी दोषहरूको समाधान प्रदान गर्दछ। ब्रह्मको शक्ति यस्तो छ कि उसले आफ्नो स्वरूपमा कुनै परिवर्तन नल्याईकन जगत्को सृष्टि गर्न सक्छ। जसरी एउटा जादुगरले आफ्नो स्वरूप नबदली विभिन्न वस्तुहरू सिर्जना गर्छ, त्यसरी नै ब्रह्मले पनि आफ्नो अचिन्त्य शक्तिले जगत्को सृष्टि गर्छ। यसले ब्रह्मको पूर्णता, निरवयवत्व र जगत् कारणत्वलाई एकैसाथ स्थापित गर्छ।

सूत्र 1.4.25

संस्कृत: श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्

IAST: *Śrutestu śabdamūlatvāt*

नेपाली अर्थ: तर श्रुतिबाट, किनभने शब्द (वेद) नै मूल प्रमाण हो।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको स्वरूप र शक्ति श्रुतिबाट नै जान्नुपर्छ। तर्क वा अनुमानले ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति बुझ्न सक्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

श्रुतेः (Śruteḥ): श्रुतिबाट, वेदबाट, शास्त्रबाट।

तु (tu): तर, नै, निश्चय नै।

शब्दमूलत्वात् (śabdamūlatvāt): शब्द नै मूल प्रमाण भएकोले, शब्द नै आधार भएकोले, शब्द नै प्रमुख स्रोत भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप र यसको अचिन्त्य शक्तिलाई बुझ्नका लागि वेद (श्रुति) नै एक मात्र प्रामाणिक स्रोत हो [primary source of knowledge]। तर्क वा अनुमानको सीमाभन्दा पर रहेको ब्रह्मको ज्ञान केवल श्रुतिबाट मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ [transcendental knowledge].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको स्रोत (epistemological source) को रूपमा श्रुतिको महत्त्वलाई जोड दिन्छ। आधुनिक विज्ञानमा अवलोकन (observation) र प्रयोग (experimentation) लाई प्राथमिक ज्ञान स्रोत मानिएझैं, वेदान्तमा ब्रह्मज्ञानका लागि श्रुतिलाई सर्वोच्च प्रमाण मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - ज्ञानको सीमा): मानव मनको तार्किक क्षमता (rational capacity) र अनुभवजन्य ज्ञानको सीमा हुन्छ। ब्रह्मको असीमित स्वरूपलाई बुझ्नका लागि मनको सामान्य प्रक्रिया अपर्याप्त हुन्छ, जसका लागि श्रुतिमाथि निर्भरता आवश्यक हुन्छ।

ब्रह्मसूत्र १.४.२५ ले ब्रह्मको ज्ञान प्राप्तिका लागि श्रुतिको अपरिहार्यतालाई स्थापित गर्दछ। यस सूत्रले तर्क र अनुभवजन्य प्रमाणहरूको सीमालाई औंल्याउँदै, ब्रह्म जस्तो अचिन्त्य विषयमा श्रुति (वेद) नै परम प्रमाण हो भन्ने सिद्धान्तलाई दृढतापूर्वक प्रस्तुत गर्दछ। यो वेदान्त दर्शनको ज्ञानमीमांसाको आधारभूत स्तम्भ हो।

१. श्रुतिको सर्वोच्च प्रामाणिकता: यस सूत्रले ब्रह्मको सन्दर्भमा श्रुतिलाई सर्वोच्च प्रमाण (paramāṇa) को रूपमा स्थापित गर्दछ। आचार्य शंकरका अनुसार, ब्रह्मको स्वरूप तर्क वा अनुमानले बुझ्न सकिँदैन किनभने ब्रह्म इन्द्रियगोचर (perceptible) वा मनको विषय (object of mind) होइन। त्यसैले, ब्रह्मको ज्ञानका लागि वेदका वाक्यहरू (śruti-vākya) नै एक मात्र विश्वसनीय स्रोत हुन्।

२. तर्क र अनुमानको सीमा: सूत्रले तर्क (tarka) र अनुमान (anumāna) को सीमालाई स्पष्ट पार्दछ। लौकिक विषयहरूमा तर्क उपयोगी भए पनि, अलौकिक र अचिन्त्य ब्रह्मको विषयमा तर्कले निश्चित निष्कर्षमा पुग्न सक्दैन। तर्क व्यक्तिपरक (subjective) हुन सक्छ र विभिन्न तर्कहरू एकअर्काको विरोधाभासी हुन सक्छन्। रामानुजाचार्यले पनि श्रुतिलाई नै ब्रह्मज्ञानको मुख्य आधार मान्नुहुन्छ, यद्यपि उहाँ भक्ति र प्रपत्तिलाई पनि महत्त्व दिनुहुन्छ।

३. शब्दको मूल प्रमाणत्व: 'शब्दमूलत्वात्' भन्ने पदले शब्द (वेदका वाक्यहरू) नै मूल प्रमाण हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। यसको अर्थ हो कि ब्रह्मको ज्ञानको उत्पत्ति (origin) र आधार (foundation) शब्द नै हो। जसरी कुनै नयाँ वस्तुको नाम र स्वरूप जान्नका लागि शब्दको आवश्यकता पर्छ, त्यसरी नै ब्रह्मको अज्ञात स्वरूपलाई जान्नका लागि वेदका शब्दहरू नै अनिवार्य छन्। यसले वेदान्त दर्शनमा शब्द प्रमाणको अद्वितीय स्थानलाई उजागर गर्दछ।

सूत्र 1.4.26

संस्कृत: आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि

IAST: *Ātmani caivaṃ vicitrāśca hi*

नेपाली अर्थ: र आत्मामा (ब्रह्ममा) विचित्र (शक्तिहरू) छन्।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्ममा अनेक विचित्र शक्तिहरू छन् जसले सृष्टि, स्थिति र लय सम्भव बनाउँछन्।

शाब्दिक अर्थ:

आत्मनि (Ātmani): आत्मामा (ब्रह्ममा)।

च (ca): र।

एवम् (evam): यसरी।

विचित्राः (vicitrāḥ): विचित्र (अनेक, विविध शक्तिहरू)।

च (ca): र।

हि (hi): निश्चय नै।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म वा आत्मामा अनेकौँ विचित्र र अद्भुत शक्तिहरू निहित छन् जसले यस ब्रह्माण्डको सृष्टि, स्थिति र संहार गर्दछन्। यो सूत्रले ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति र त्यसको विविधतालाई दर्शाउँछ, जहाँ सबै विरोधाभासहरू एकैसाथ सहअस्तित्वमा रहन्छन् [Paradoxical Unity]।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - [Quantum Field Theory]): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा क्वान्टम क्षेत्र सिद्धान्तले ऊर्जाका विभिन्न रूपहरूबाट कणहरूको उत्पत्ति र विनाशलाई व्याख्या गर्दछ, जसले ब्रह्मको विचित्र शक्तिहरूको अवधारणासँग समानता देखाउँछ। यो सिद्धान्तले एक अदृश्य क्षेत्रबाट विविध भौतिक रूपहरूको प्रकटीकरणलाई बुझाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Unconscious Mind and Archetypes]): मनोविज्ञानमा, कार्ल जंगको अवचेतन मन र आर्केटाइपको अवधारणाले मानव मनमा निहित गहिरो र विविध शक्तिहरूलाई संकेत गर्दछ। यी शक्तिहरूले व्यक्तिको व्यवहार र अनुभवलाई अदृश्य रूपमा प्रभावित गर्दछन्, जसरी ब्रह्मका विचित्र शक्तिहरूले ब्रह्माण्डलाई सञ्चालन गर्दछन्।

यो सूत्रले ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति र त्यसको विविधतालाई उजागर गर्दछ, जहाँ सबै विरोधाभासहरू एकैसाथ सहअस्तित्वमा रहन्छन्। यसले ब्रह्मलाई केवल एक निष्क्रिय सत्ताको रूपमा नभई, सम्पूर्ण सृष्टिको गतिशील र विचित्र स्रोतको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसको गहिरो दार्शनिक अर्थले ब्रह्मको सर्वशक्तिमानता र असीमित क्षमतालाई पुष्टि गर्दछ।

१. **ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति (Inconceivable Power of Brahman):** शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मको शक्ति अचिन्त्य र अवर्णनीय छ। जसरी एउटा सानो बीउबाट विशाल वृक्ष उत्पन्न हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मको असीमित शक्तिबाट यो सम्पूर्ण विविध ब्रह्माण्डको सृष्टि हुन्छ। यो शक्ति तार्किक विश्लेषणभन्दा पर छ र यसलाई केवल अनुभवद्वारा बुझ्न सकिन्छ।

२. **विविधतामा एकता (Unity in Diversity):** रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनले ब्रह्मलाई सगुण र सविशेष मान्दछ। उहाँका अनुसार, ब्रह्ममा अनन्त कल्याणकारी गुणहरू र विचित्र शक्तिहरू छन् जसले गर्दा यो संसार विविध रूपमा प्रकट हुन्छ। ब्रह्म स्वयं नै यी सबै विविधताको आधार हो र यसमा सबै भिन्नताहरू एकीकृत हुन्छन्, जसरी एउटै समुद्रमा अनेकौँ छालहरू हुन्छन्।

३. **माया र ब्रह्मको सम्बन्ध (Relation between Maya and Brahman):** ब्रह्मसूत्रको यो अंशले मायाको अवधारणालाई पनि संकेत गर्दछ। माया ब्रह्मको एक शक्ति हो जसले गर्दा ब्रह्म स्वयंलाई विविध रूपमा प्रकट गर्दछ, तर ब्रह्म स्वयं अप्रभावित रहन्छ। जसरी जादूगरले अनेकौँ खेल देखाउँछ तर स्वयं अप्रभावित रहन्छ, त्यसरी नै ब्रह्म मायाको माध्यमबाट विचित्र सृष्टि गर्दछ।

■ सूत्र 1.4.27

संस्कृत: स्वपक्षदोषाच्च

IAST: *Svapakṣadoṣācca*

नेपाली अर्थ: र स्वपक्ष (साङ्ख्य) मा दोष भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: साङ्ख्य दर्शनमा नै अनेक दोषहरू छन् - जड प्रधानबाट चेतन जगत्को सृष्टि कसरी हुन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर दिन सक्दैन।

शाब्दिक अर्थ:
स्वपक्ष (Svapakṣa): आफ्नो पक्ष/सिद्धान्त।
दोषात् (Doṣāt): दोषले गर्दा।
च (Ca): र।
चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र १.४.२७ ले साङ्ख्य दर्शनको प्रधान कारणवादलाई खण्डन गर्दछ, जसमा अचेतन प्रकृतिबाट चेतन जगत्को उत्पत्ति सम्भव छैन भन्ने तर्क प्रस्तुत गरिएको छ। यस सूत्रले साङ्ख्यको आफ्नै सिद्धान्तमा रहेका आन्तरिक दोषहरू (internal defects) लाई औंल्याउँदै ब्रह्म नै जगत्को एक मात्र चेतन कारण हो भन्ने वेदान्तको मतलाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतनाको उद्भव र कार्यप्रणालीलाई मस्तिष्कको जटिल भौतिक प्रक्रियाहरूसँग जोडेर हेर्छ। यस सूत्रले अचेतन पदार्थबाट चेतनाको उत्पत्ति हुन नसक्ने दार्शनिक तर्कलाई प्रस्तुत गर्दा, यो प्रश्न आज पनि वैज्ञानिकहरूका लागि एक ठूलो चुनौती (hard problem of consciousness) बनेको छ कि कसरी भौतिक मस्तिष्कबाट आत्मगत अनुभव (subjective experience) उत्पन्न हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक असंगति): मनोविज्ञानमा, संज्ञानात्मक असंगति (cognitive dissonance) ले कुनै सिद्धान्त वा विश्वास प्रणालीमा आन्तरिक विरोधाभास हुँदा उत्पन्न हुने मानसिक तनावलाई बुझाउँछ। साङ्ख्य दर्शनमा अचेतन प्रधानबाट चेतन जगत्को सृष्टि मान्नु एक प्रकारको दार्शनिक असंगति हो, जसलाई यो सूत्रले औंल्याएको छ।

ब्रह्मसूत्र १.४.२७, 'स्वपक्षदोषाच्च' ले साङ्ख्य दर्शनको प्रधान कारणवादको खण्डनमा वेदान्तको तर्कलाई अझ सुदृढ पार्दछ। यस सूत्रले साङ्ख्यको आफ्नै सिद्धान्तमा रहेका आन्तरिक विरोधाभासहरूलाई उजागर गर्दै ब्रह्म नै जगत्को एक मात्र चेतन र सर्वशक्तिमान कारण हो भन्ने वेदान्तको अकाट्य सत्यलाई स्थापित गर्दछ।

१. साङ्ख्यको प्रधान कारणवादको खण्डन: साङ्ख्य दर्शनले जगत्को मूल कारण अचेतन 'प्रधान' (Prakriti) लाई मान्दछ। तर, यस सूत्रले साङ्ख्यको यस मतमा गम्भीर दोष रहेको देखाउँछ। अचेतन प्रधानबाट चेतन जीव र जगत्को व्यवस्थित सृष्टि कसरी सम्भव हुन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर साङ्ख्यसँग छैन। वेदान्त अनुसार, चेतन ब्रह्म मात्र चेतन जगत्को कारण हुन सक्छ, किनकि कारण र कार्यमा एकरूपता (causal homogeneity) आवश्यक हुन्छ।

२. ब्रह्मको चेतन कारणत्वको स्थापना: यस सूत्रले साङ्ख्यको दोषलाई औंल्याएर ब्रह्मको चेतन कारणत्वलाई अझ बलियो बनाउँछ। यदि अचेतन प्रधानले जगत्को सृष्टि गर्छ भने, चेतन जीवहरूको अनुभव, ज्ञान र इच्छाको व्याख्या गर्न सकिँदैन। वेदान्तले ब्रह्मलाई सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान र चेतन सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसबाट यो सम्पूर्ण चेतन-अचेतन जगत्को सृष्टि, स्थिति र लय हुन्छ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यस तर्कलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गर्दै ब्रह्मको अद्वितीय कारणत्वलाई स्थापित गरेका छन्।

३. दार्शनिक निहितार्थ र वास्तविकताको स्वरूप: यस सूत्रको दार्शनिक निहितार्थ गहिरो छ। यसले वास्तविकताको स्वरूप (nature of reality) लाई बुझ्नमा चेतन सत्ताको केन्द्रीय भूमिकालाई जोड दिन्छ। यदि जगत्को मूल कारण अचेतन हुन्छ भने, चेतना आफैं एक आकस्मिक घटना (epiphenomenon) मात्र बन्न पुग्छ, जसले मानवीय अनुभव र आध्यात्मिक खोजको महत्त्वलाई कम गर्छ। ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मलाई परम सत्य (Ultimate Reality) र जगत्को चेतन कारण मानेर चेतनाको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दछ, जसले मोक्ष (liberation) को मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 1.4.28

संस्कृत: सर्वोपेता च तद्दर्शनात्

IAST: *Sarvopetā ca taddarśanāt*

नेपाली अर्थ: र सर्वोपेत (All-endowed) छ, किनभने त्यसरी नै दर्शन (श्रुतिमा) छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापी छ भन्ने कुरा श्रुतिमा दर्शन गरिएको छ। यसले प्रथम अध्यायको समापन गर्दछ - ब्रह्म नै सबैको मूल कारण हो।

॥ इति अध्याय १ पाद ४ समाप्तः ॥

॥ इति प्रथम अध्याय — समन्वय अध्याय समाप्तः ॥

द्वितीय अध्याय — अविरोध अध्याय

Adhyāya 2 — Avirodha (Chapter of Non-Contradiction)

यस अध्यायमा अन्य दर्शनहरू (सांख्य, वैशेषिक, बौद्ध, जैन आदि) को मतको परीक्षण गरी वेदान्तको सिद्धान्तमाथि उठ्ने शङ्काहरूको निवारण गरिन्छ। ब्रह्मबाट जगत्को उत्पत्ति कसरी सम्भव छ भन्ने विषयमा उठ्ने सबै आपत्तिहरूको उत्तर दिइन्छ।

पाद १: प्रथम पाद (Section 1)

यस पादमा सांख्य दर्शनको स्मृतिको परीक्षण र खण्डन गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

सर्वोपेता (Sarvopetā): सबै गुणहरूले युक्त, सबै कुराले सम्पन्न।

च (ca): र।

तद्दर्शनात् (taddarśanāt): त्यसको दर्शनबाट, किनभने श्रुतिमा त्यसरी नै देखिन्छ।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म (Brahman) सबै गुणहरूले सम्पन्न र सर्वशक्तिमान् (omnipotent) छ, किनभने वैदिक ग्रन्थहरू (scriptures) ले यसै कुराको पुष्टि गर्दछन्। यस सूत्रले ब्रह्मको पूर्णता र त्यसको श्रुति-प्रमाणित स्वरूपलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा ऊर्जा र कणहरूको सर्वव्यापीता (ubiquity) र अन्तरसम्बन्ध (interconnectedness) ले ब्रह्मको सर्वोपेतताको अवधारणासँग समानता देखाउँछ, जहाँ सबै सम्भावनाहरू एकैसाथ विद्यमान हुन्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - Transpersonal Psychology): ट्रान्सपर्सनल मनोविज्ञानले चेतनाको विस्तारित अवस्थाहरू (expanded states of consciousness) र व्यक्तिगत

आत्मभन्दा परको एक सार्वभौमिक चेतना (universal consciousness) को अनुभवलाई अन्वेषण गर्दछ, जुन ब्रह्मको सर्वोपेत स्वरूपसँग मेल खान्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्र १.४.२८ ले ब्रह्मको सर्वोपेतता अर्थात् सबै गुणहरूले सम्पन्नतालाई स्थापित गर्दछ, जसको प्रमाण श्रुतिहरूमा पाइन्छ। यसले ब्रह्मलाई जगत्को मूल कारण र सबै शक्तिहरूको स्रोतको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले गर्दा यसको पूर्णता र असीमितता स्पष्ट हुन्छ। यो सूत्रले अघिल्ला पादहरूमा स्थापित ब्रह्मको स्वरूपलाई अझ सुदृढ बनाउँछ।

१. **ब्रह्मको सर्वगुणसम्पन्नता (Omni-qualities of Brahman):** यो सूत्रले ब्रह्मलाई सर्वज्ञ (omniscient), सर्वशक्तिमान् (omnipotent), र सर्वव्यापी (omnipresent) को रूपमा चित्रण गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म निर्गुण भए पनि व्यवहारिक स्तरमा (vyavaharika satya) यसलाई माया (maya) को उपाधिले युक्त भई सर्वगुणसम्पन्न मानिन्छ। रामानुजाचार्यले भने ब्रह्मलाई सगुण (with attributes) र कल्याणकारी गुणहरूले युक्त मान्दछन्, जहाँ ब्रह्म स्वाभाविक रूपमा सबै दिव्य गुणहरूले भरिपूर्ण छ।

२. **श्रुति प्रमाणको महत्त्व (Importance of Scriptural Evidence):** 'तद्दर्शनात्' शब्दले ब्रह्मको सर्वोपेतताको लागि श्रुति (Vedas) लाई अकाट्य प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। उपनिषद्हरूमा ब्रह्मलाई 'सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म' (तैत्तिरीय उपनिषद् २.१.१) र 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तैत्तिरीय उपनिषद् ३.१.१) जस्ता वाक्यहरूले सर्वकारण र सर्वगुणसम्पन्न भनेर वर्णन गरिएको छ। यी श्रुति वाक्यहरूले ब्रह्मको पूर्णतालाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछन्।

३. **अद्वैत र विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोण (Advaita and Vishishtadvaita Perspectives):** अद्वैत वेदान्तमा, ब्रह्मको सर्वोपेततालाई मायाको माध्यमबाट देखिने व्यवहारिक सत्य मानिन्छ, जबकि पारमार्थिक रूपमा ब्रह्म निर्गुण र निरञ्जन (without attributes) हुन्छ। विशिष्टाद्वैत वेदान्तमा भने, ब्रह्म स्वाभाविक रूपमै अनन्त कल्याणकारी गुणहरूले युक्त हुन्छ र जगत् यसै ब्रह्मको शरीर हो। दुवै परम्पराले ब्रह्मको सर्वोच्चता र पूर्णतालाई स्वीकार गर्दछन्, तर त्यसको स्वरूपको व्याख्यामा भिन्नता राख्छन्।

सूत्र 2.1.1

संस्कृत: स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्

IAST: *Smṛtyanavakāśadoṣaprasaṅga iti cennānyasmṛtyanavakāśadoṣaprasaṅgāt*

नेपाली अर्थ: यदि (वेदान्त मान्दा) स्मृतिलाई अवकाश नहुने दोष आउँछ भनिन्छ भने, होइन, किनभने (साङ्ख्य मान्दा पनि) अन्य स्मृतिलाई अवकाश नहुने दोष आउँछ।

विस्तृत व्याख्या: साङ्ख्यवादीले भन्न सक्छ कि वेदान्त मान्दा कपिलको स्मृतिलाई अवकाश हुँदैन। तर यो आपत्ति अस्वीकार्य छ किनभने साङ्ख्य मान्दा पनि मनु, व्यास आदिको स्मृतिलाई अवकाश हुँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग (smṛtyanavakāśadoṣaprasaṅga): स्मृतिलाई अवकाश नहुने दोषको प्रसङ्ग [the occasion of the fault of non-applicability of Smriti].

इति (iti): यसरी [thus, so].

चेत् (cet): यदि [if].

न (na): होइन [no, not].

अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् (anyasmṛtyanavakāśadoṣaprasaṅgāt): अन्य स्मृतिलाई अवकाश नहुने दोषको प्रसङ्गबाट [from the occasion of the fault of non-applicability of other Smritis].

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा स्मृति (परम्परागत ग्रन्थहरू) को प्रामाणिकता सम्बन्धी एउटा महत्त्वपूर्ण आपत्तिलाई सम्बोधन गर्दछ। यदि ब्रह्मसूत्रका सिद्धान्तहरूलाई स्वीकार गर्दा केही स्मृति ग्रन्थहरू (जस्तै सांख्य दर्शन) अप्रमाणिक हुन्छन् भन्ने तर्क गरिन्छ भने, सूत्रले त्यसलाई खण्डन गर्दै भन्छ कि अन्य दर्शनहरू (जस्तै सांख्य) लाई स्वीकार गर्दा पनि अन्य स्मृति ग्रन्थहरू (जस्तै मनुस्मृति, महाभारत) अप्रमाणिक हुने दोष आउँछ। यसरी, यो सूत्रले वेदान्तको प्रामाणिकतालाई स्थापित गर्दै स्मृतिहरूको सामञ्जस्यपूर्ण व्याख्याको आवश्यकतामा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञानका स्रोतहरू (प्रमाण) र तिनीहरूको प्रामाणिकताको प्रश्नलाई उठाउँछ। आधुनिक विज्ञानमा पनि विभिन्न सिद्धान्तहरू

(स्मृतिहरू) को वैधता र तिनीहरूबीचको सामञ्जस्यताको खोजी गरिन्छ, जहाँ एक सिद्धान्तले अर्कोलाई खण्डन गर्दा नयाँ संश्लेषणको आवश्यकता पर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Dissonance): जब व्यक्तिले एकै समयमा दुई वा सोभन्दा बढी विरोधाभासी विश्वास वा विचारहरू राख्छ, तब उसमा मानसिक असन्तुलन (cognitive dissonance) उत्पन्न हुन्छ। यो सूत्रले विभिन्न दार्शनिक स्मृतिहरूबीचको सम्भावित द्वन्द्वलाई सम्बोधन गर्दा उत्पन्न हुने बौद्धिक असन्तुलन र त्यसको समाधानको प्रयासलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

ब्रह्मसूत्र २.१.१ ले वेदान्त दर्शनमा स्मृति (परम्परागत ग्रन्थहरू) को स्थान र प्रामाणिकता सम्बन्धी एक महत्त्वपूर्ण दार्शनिक बहसलाई प्रस्तुत गर्दछ। यो सूत्रले वेदान्तका सिद्धान्तहरूलाई स्वीकार गर्दा अन्य स्मृति ग्रन्थहरू, विशेषगरी सांख्य दर्शन, अप्रमाणिक हुने सम्भावित दोषको खण्डन गर्दछ। यसले वेदान्तको सार्वभौमिकता र सबै स्मृतिहरूको अन्तिम लक्ष्य ब्रह्मज्ञान नै हो भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ।

१. स्मृतिहरूको प्रामाणिकताको प्रश्न: वेदान्त दर्शनले श्रुति (वेद) लाई परम प्रमाण मान्दछ, तर स्मृति (धर्मशास्त्र, इतिहास, पुराण, दर्शनशास्त्र) लाई पनि श्रुतिको अनुगामी प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्दछ। यो सूत्रले सांख्य दर्शन जस्ता स्मृतिहरूले वेदान्तका सिद्धान्तहरूसँग मेल नखाँदा उत्पन्न हुने प्रामाणिकताको द्वन्द्वलाई केलाउँछ। शंकराचार्यले यस सन्दर्भमा श्रुतिलाई सर्वोच्च मान्दै, श्रुतिसँग बाझिने स्मृतिहरू अप्रमाणिक हुने तर्क गर्नुभएको छ।

२. अन्य स्मृतिहरूको अप्रमाणिकताको प्रतिवाद: सूत्रले वेदान्तलाई स्वीकार गर्दा सांख्य स्मृति अप्रमाणिक हुने दोष आउँछ भन्ने तर्कलाई खण्डन गर्दछ। यसले प्रतिवाद गर्दछ कि यदि सांख्य दर्शनलाई स्वीकार गरिन्छ भने पनि मनु, व्यास, पराशर जस्ता अन्य महत्त्वपूर्ण स्मृतिहरू अप्रमाणिक हुने दोष उत्पन्न हुन्छ। यसरी, यो सूत्रले सांख्य दर्शनको एकाङ्गी प्रामाणिकतालाई चुनौती दिँदै, सबै स्मृतिहरूको अन्तिम लक्ष्य ब्रह्मज्ञान नै हो भन्ने वेदान्तको दृष्टिकोणलाई बलियो बनाउँछ।

३. वेदान्तको सामञ्जस्यपूर्ण दृष्टिकोण: यो सूत्रले वेदान्तको सामञ्जस्यपूर्ण (harmonious) दृष्टिकोणलाई उजागर गर्दछ, जहाँ सबै स्मृतिहरूलाई श्रुतिको प्रकाशमा व्याख्या गरिनुपर्छ। रामानुजाचार्यले पनि स्मृतिहरूलाई श्रुतिको पूरकको रूपमा हेर्नुपर्नेमा जोड दिनुभएको छ। यस सूत्रको मूल आशय भनेको कुनै एक स्मृतिलाई मात्र परम सत्य मान्दा अन्य स्मृतिहरू अप्रमाणिक हुने दोषबाट बच्न र श्रुतिमा आधारित वेदान्त दर्शनको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्नु हो।

सूत्र 2.1.2

संस्कृत: इतरेषां चानुपलब्धेः

IAST: *Itareṣāṃ cānupalabdheḥ*

नेपाली अर्थ: र अन्य (दर्शनहरू) मा (श्रुतिको समर्थन) नपाइएकोले।

विस्तृत व्याख्या: साङ्ख्य, वैशेषिक आदि दर्शनहरूलाई श्रुतिको प्रत्यक्ष समर्थन छैन। वेदान्तलाई मात्र श्रुतिको पूर्ण समर्थन छ।

शाब्दिक अर्थ:

इतरेषां (Itareṣāṃ): अन्यको, अरूको, अन्य दर्शनहरूको (of others, of other systems/philosophies).

च (ca): र (and).

अनुपलब्धेः (anupalabdheḥ): नपाइएकोले, उपलब्ध नभएकोले, प्राप्त नभएकोले (because of non-availability, because of not being found, because of not being obtained).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.१.२ ले अन्य दार्शनिक प्रणालीहरू (other philosophical systems) मा श्रुति (Vedic revelation) को समर्थन नपाइएकोले तिनीहरू ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप व्याख्या गर्न असमर्थ रहेको बताउँछ। यसले वेदान्तको अद्वितीय स्थिति (unique position) लाई स्थापित गर्दछ, जहाँ ब्रह्मको ज्ञान श्रुतिमा आधारित हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यस सूत्रले ज्ञानको स्रोत (source of knowledge) र त्यसको प्रामाणिकता (validity) माथि जोड दिन्छ। आधुनिक विज्ञानमा पनि कुनै पनि सिद्धान्तको प्रामाणिकताका लागि प्रयोगसिद्ध प्रमाण (empirical evidence) वा तार्किक सुसंगतता (logical consistency) आवश्यक हुन्छ, जसरी वेदान्तमा श्रुतिलाई अन्तिम प्रमाण मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह): मानव मनमा विभिन्न दर्शनहरूलाई स्वीकार गर्ने प्रवृत्तिमा संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह (cognitive bias) हरूको भूमिका हुन्छ। यो सूत्रले श्रुतिमा आधारित ज्ञानलाई प्राथमिकता दिँदै, केवल तार्किक अनुमान (logical inference) मा आधारित अन्य प्रणालीहरूको सीमा (limitations) लाई मनोवैज्ञानिक रूपमा पनि संकेत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्र २.१.२ ले वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तलाई सुदृढ गर्दछ कि ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपको ज्ञान केवल श्रुति (वैदिक ग्रन्थहरू) बाट मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ। अन्य दार्शनिक प्रणालीहरू, जस्तै सांख्य वा न्याय-वैशेषिक, जसले तर्क वा अनुभवलाई मात्र प्रधान मान्छन्, तिनीहरू ब्रह्मको अतीन्द्रिय (transcendental) र निरपेक्ष (absolute) स्वरूपलाई पूर्ण रूपमा बुझ्न असमर्थ छन्। यस सूत्रले वेदान्तको प्रामाणिक ज्ञानको स्रोत (authoritative source of knowledge) को रूपमा श्रुतिको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दछ।

१. श्रुतिको प्रामाणिकता र अन्य दर्शनहरूको सीमा: आचार्य शंकरका अनुसार, ब्रह्म अतीन्द्रिय विषय हो र यसलाई केवल तर्क वा इन्द्रियहरूद्वारा जान्न सकिँदैन। ब्रह्मसूत्र २.१.२ ले यही कुरालाई पुष्टि गर्दछ कि अन्य दर्शनहरूमा ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपको वर्णन श्रुतिमा उपलब्ध नभएकाले तिनीहरू अपूर्ण छन्। श्रुतिले मात्र ब्रह्मको निर्गुण (without attributes) र सगुण (with attributes) दुवै स्वरूपको यथार्थ ज्ञान प्रदान गर्दछ।

२. तर्क र अनुभवको भूमिका: रामानुजाचार्यले पनि श्रुतिको प्रामाणिकतालाई स्वीकार गर्छन्, तर उनी तर्क र अनुभवलाई श्रुतिको सहायकको रूपमा हेर्छन्। यस सूत्रले अन्य दर्शनहरूले तर्कलाई मात्र प्रधानता दिँदा ब्रह्मको पूर्ण ज्ञान प्राप्त गर्न नसक्ने कुरालाई जोड दिन्छ। तर्कले केवल सीमित भौतिक जगत् (limited material world) लाई बुझ्न सक्छ, तर ब्रह्मको अनन्तता (infinity) र सर्वव्यापकता (omnipresence) लाई बुझ्न श्रुतिको दिव्य दृष्टि (divine insight) आवश्यक हुन्छ।

३. वेदान्तको अद्वितीय स्थिति: यो सूत्रले वेदान्तलाई अन्य दार्शनिक प्रणालीहरूबाट अलग गर्दछ। जब अन्य दर्शनहरूले जगत्को उत्पत्ति (origin of the world), जीवको स्वरूप (nature of the individual soul) र मोक्षको मार्ग (path to liberation) बारे विभिन्न तर्कहरू प्रस्तुत गर्छन्, वेदान्तले श्रुतिलाई आधार बनाएर ब्रह्मलाई नै परम सत्य (ultimate reality) र जगत्को मूल कारण (root cause of the universe) मान्छ। यसरी, ब्रह्मसूत्र २.१.२ ले वेदान्तको अद्वितीय र सर्वोच्च स्थानलाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 2.1.3

संस्कृत: एतेन योगः प्रत्युक्तः

IAST: *Etena yogaḥ pratyuktaḥ*

नेपाली अर्थ: यसैबाट योग (दर्शन) पनि प्रत्युक्त (Refuted) भयो।

विस्तृत व्याख्या: योग दर्शन पनि साङ्ख्य जस्तै प्रधानलाई कारण मान्दछ। त्यसकारण साङ्ख्यको खण्डनले योगको पनि खण्डन हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

एतेन (Etena): यसैबाट, यसद्वारा, यस कारणले गर्दा।

योगः (Yogaḥ): योग (दर्शन), योगशास्त्र, समाधि।

प्रत्युक्तः (Pratyuktaḥ): खण्डन गरियो, अस्वीकृत गरियो, प्रत्युक्त भयो, निरस्त गरियो।

चुरो अर्थ (Essence): सांख्य दर्शनको खण्डनका लागि प्रस्तुत गरिएका तर्कहरू योग दर्शनमा पनि समान रूपमा लागू हुन्छन्, किनकि दुवै दर्शनले जगतको मूल कारणका रूपमा प्रधान (प्रकृति) लाई स्वीकार गर्छन्। यस सूत्रले सांख्यको खण्डनले स्वतः योगको पनि खण्डन हुने कुरा स्पष्ट पार्दछ, जसले गर्दा ब्रह्म नै जगतको एक मात्र कारण हो भन्ने वेदान्तको सिद्धान्त स्थापित हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

तर्कशास्त्र (Logic - [Refutation by Analogy]): सांख्य दर्शनको खण्डनमा प्रयोग गरिएका तार्किक आधारहरू (जस्तै, अचेतन प्रधानबाट चेतन जगतको उत्पत्ति असम्भव) योग दर्शनमा पनि लागू हुन्छन् भन्ने यस सूत्रको तर्क आधुनिक तर्कशास्त्रको 'एनालोजीद्वारा खण्डन' (Refutation by Analogy) सँग मिल्दोजुल्दो छ। यदि दुई प्रणालीले समान आधारभूत मान्यताहरू साझा गर्छन् भने, एउटाको खण्डनले अर्कोलाई पनि प्रभावित गर्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Consistency]): मानव मनले अवधारणात्मक स्थिरता (Cognitive Consistency) खोज्छ। यदि कुनै व्यक्तिले सांख्यको अचेतन प्रधानको सिद्धान्तलाई तार्किक रूपमा अस्वीकार गर्छ भने, उसले योग दर्शनको समान मान्यतालाई पनि अस्वीकार गर्ने सम्भावना हुन्छ, किनकि मनले विरोधाभासहरूलाई एकसाथ स्वीकार गर्न चाहँदैन।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको दोस्रो अध्यायको पहिलो पादमा सांख्य दर्शनको खण्डनपछि योग दर्शनको खण्डनलाई प्रस्तुत गर्दछ। यसले सांख्य र योगबीचको घनिष्ठ सम्बन्धलाई उजागर गर्दै, सांख्यको मूल मान्यतामाथि गरिएका आपत्तिहरू योगमा पनि समान रूपमा लागू हुने कुरालाई जोड दिन्छ। वेदान्त दर्शनले ब्रह्मलाई नै जगतको एक मात्र उपादान र निमित्त कारण मान्दछ, र यस सिद्धान्तलाई स्थापित गर्न अन्य दर्शनहरूको खण्डन आवश्यक हुन्छ।

१. सांख्य र योगको सैद्धान्तिक समानता: सांख्य र योग दर्शन दुवैले जगतको मूल कारणका रूपमा 'प्रधान' (प्रकृति) लाई स्वीकार गर्छन्, जुन अचेतन र त्रिगुणात्मक हुन्छ। यद्यपि योगले ईश्वरको अस्तित्वलाई स्वीकार गरे पनि, जगतको सृष्टिको प्रक्रियामा प्रधानको भूमिका सांख्यसँग मिल्दोजुल्दो छ। यस समानताका कारण, सांख्यको प्रधानकारणवादको खण्डनले योगको प्रधानकारणवादलाई पनि स्वतः खण्डन गर्दछ।

२. चेतन कारणको अनिवार्यता: ब्रह्मसूत्रले जगतको चेतन र व्यवस्थित सृष्टिका लागि एक चेतन कारण (ब्रह्म) को अनिवार्यतामा जोड दिन्छ। अचेतन प्रधानबाट चेतन जीव र जटिल जगतको उत्पत्ति हुन सक्दैन भन्ने तर्क सांख्यका लागि जति सत्य छ, योगका लागि पनि त्यति नै सत्य छ। यसैले, योगले प्रधानलाई जगतको मूल कारण मान्दा वेदान्तको ब्रह्मसिद्धान्तसँग विरोधाभास उत्पन्न हुन्छ।

३. वेदान्तको सर्वोपरिता: यस सूत्रले वेदान्त दर्शनको सर्वोपरितालाई पुनः स्थापित गर्दछ। सांख्य र योग जस्ता अन्य दर्शनहरूले जगतको कारणका बारेमा प्रस्तुत गरेका मान्यताहरू अपर्याप्त र तार्किक रूपमा त्रुटिपूर्ण छन् भनी देखाएर, ब्रह्मसूत्रले ब्रह्म नै समस्त जगतको परम कारण हो भन्ने अद्वैत सिद्धान्तलाई सुदृढ पार्दछ। यसले साधनाका लागि योगका केही पक्षहरू स्वीकार्य भए पनि, यसको तात्त्विक पक्ष वेदान्तसँग मेल नखाने कुरा स्पष्ट पार्छ।

सूत्र 2.1.4

संस्कृत: न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्

IAST: *Na vilakṣaṇatvādasya tathātvaṃ ca śabdāt*

नेपाली अर्थ: विलक्षण (Different) भएकोले (जगत् ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन सक्दैन भन्ने) होइन, किनभने शब्द (श्रुति) बाट त्यसरी नै (हुन्छ)।

विस्तृत व्याख्या: जगत् ब्रह्मभन्दा विलक्षण देखिन्छ, तर श्रुतिले भन्छ कि ब्रह्मबाट नै जगत् उत्पन्न हुन्छ। ब्रह्मको अचिन्त्य शक्तिले यो सम्भव छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (Na): होइन।

विलक्षणत्वात् (vilakṣaṇatvāt): विलक्षणताको कारणले।

अस्य (asya): यसको।

तथात्वं (tathātvaṃ): त्यसरी नै हुनु।

च (ca): र।

शब्दात् (śabdāt): शब्दबाट/श्रुतिबाट।

चुरो अर्थ (Essence): जगत् ब्रह्मभन्दा भिन्न (distinct) देखिए पनि, श्रुति (scripture) ले जगत् ब्रह्मबाटै उत्पन्न भएको पुष्टि गर्दछ। ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति (inconceivable power) ले यो भिन्नता हुँदाहुँदै पनि जगत्को ब्रह्मसँगको तादात्म्य (identity) सम्भव छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम स्तरमा कणहरू (particles) को व्यवहार सामान्य भौतिक नियमभन्दा विलक्षण (anomalous) हुन्छ, जसले पदार्थको गहिरो यथार्थ (deeper reality) लाई बुझ्न परम्परागत धारणालाई चुनौती दिन्छ। यो सूत्रले बाह्य भिन्नताका बाबजुद पनि मूल एकत्व (underlying unity) को सम्भावनालाई संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Perception vs. Reality): हाम्रो मनले बाह्य जगत्लाई जसरी बुझ्छ, त्यो यथार्थभन्दा भिन्न हुन सक्छ। यो सूत्रले बाह्य रूपमा देखिएको भिन्नता (apparent difference) भन्दा पर गएर श्रुति (revealed truth) मा आधारित गहिरो यथार्थलाई स्वीकार गर्नुपर्ने मनोवैज्ञानिक आवश्यकतालाई दर्शाउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त 'अपरिणामवाद' र 'मायावाद' को आधारशिला तयार गर्दछ, जहाँ जगत्को ब्रह्मबाट उत्पत्ति र त्यसको स्वरूपबारे गहन दार्शनिक विवेचना गरिएको छ। यसले ब्रह्म र जगत्बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दै, श्रुतिको प्रामाणिकतालाई जोड दिन्छ।

१. ब्रह्म र जगत्को विलक्षणताको प्रश्न:

जगत्का गुणहरू (characteristics) ब्रह्मका गुणहरूभन्दा भिन्न (distinct) देखिन्छन्। ब्रह्म निर्गुण, निराकार र नित्य शुद्ध हो भने जगत् सगुण, साकार र परिवर्तनशील छ। यस भिन्नताका कारण के जगत् ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन सम्भव छ भन्ने प्रश्न उठ्छ। शंकरचार्यले यसलाई 'माया' को अवधारणाबाट व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ जगत् ब्रह्ममाथि आरोपित (superimposed) एक

सूत्र 2.1.5

संस्कृत: अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्

IAST: *Abhimānivyapadeśastu viśeṣānugatibhyām*

नेपाली अर्थ: तर अभिमानी (Presiding Deity) को व्यपदेश विशेष र अनुगतिबाट हो।

विस्तृत व्याख्या: तत्त्वहरूका अभिमानी देवताहरूको उल्लेख श्रुतिमा छ। यसले ब्रह्मको सृष्टिक्रममा देवताहरूको भूमिका देखाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

अभिमानि (Abhimāni): अभिमानी, अधिष्ठाता देवता, जसले कुनै वस्तुसँग आफूलाई एकाकार गर्छ।

व्यपदेशः (vyapadeśaḥ): व्यपदेश, उल्लेख, निर्देश।

तु (tu): तर, निश्चय नै।

विशेष (viśeṣa): विशेष, विशिष्ट।

अनुगतिभ्याम् (anugatibhyām): अनुगमनद्वारा, अनुसरणद्वारा, निहितार्थद्वारा।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले सृष्टिको प्रक्रियामा देवताहरूको भूमिकालाई स्पष्ट पार्छ, जहाँ उनीहरूले विभिन्न तत्त्वहरूको (elements) अभिमानी (presiding deities) को रूपमा कार्य गर्छन्। यो ब्रह्मको सर्वोपरिता र सृष्टिको व्यवस्थित क्रमलाई विशेष (specific) र अनुगति (implication) को आधारमा पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा अवलोकनकर्ताको भूमिका (observer effect) ले सूक्ष्म कणहरूको व्यवहारमा प्रभाव पार्छ, जसलाई यस सूत्रमा उल्लेखित अभिमानी देवताहरूको चेतनाको प्रभावसँग तुलना गर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको भूमिका): मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) ले व्यक्तिको अनुभव र वास्तविकताको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। अभिमानी देवताहरूको अवधारणाले चेतना कसरी बाह्य जगत्का तत्त्वहरूसँग जोडिएको हुन्छ भन्ने दार्शनिक पक्षलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा बुझ्न मद्दत गर्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको सृष्टिको प्रक्रियामा अभिमानी देवताहरूको भूमिकालाई स्पष्ट पार्दै, वेदका विभिन्न भागहरूमा वर्णित सृष्टिको एकरूपतालाई स्थापित गर्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वशक्तिमानता र सृष्टिको सूक्ष्म व्यवस्थालाई दार्शनिक रूपमा व्याख्या गर्छ।

१. **श्रुति प्रमाण र अभिमानी देवता**: यस सूत्रले श्रुति (Vedic texts) मा उल्लेखित विभिन्न तत्त्वहरूका अभिमानी देवताहरूको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दछ। उदाहरणका लागि, अग्नि (fire) को अभिमानी देवता, वायु (wind) को अभिमानी देवता आदि। शङ्कराचार्यले यसलाई ब्रह्मको इच्छाशक्ति (will power) को अभिव्यक्ति मानेका छन्, जहाँ ब्रह्मले नै यी देवताहरूलाई विशेष कार्यका लागि नियुक्त गर्दछ।

२. **विशेष र अनुगतिको सिद्धान्त**: 'विशेषानुगतिभ्याम्' पदले अभिमानी देवताहरूको भूमिका विशेष (specific) र अनुगति (implication) को आधारमा हुन्छ भनी बताउँछ। यसको अर्थ, प्रत्येक तत्त्वको आफ्नै विशिष्ट अभिमानी देवता हुन्छ र उनीहरूको कार्य ब्रह्मको समग्र सृष्टिको योजनासँग मेल खान्छ। रामानुजाचार्यले यसलाई ब्रह्मको शरीर (body) को रूपमा व्याख्या गरेका छन्, जहाँ सबै देवताहरू ब्रह्मको अधीनमा रहेर कार्य गर्छन्।

३. **ब्रह्मको सर्वोपरिता**: यो सूत्रले अभिमानी देवताहरूको अस्तित्व स्वीकार गरे पनि, ब्रह्मको सर्वोपरिता (supremacy) लाई कुनै पनि हालतमा कम गर्दैन। देवताहरू ब्रह्मका उपकरण मात्र हुन् र उनीहरू ब्रह्मको इच्छाअनुसार नै कार्य गर्छन्। यसले ब्रह्म नै सम्पूर्ण सृष्टिको मूल कारण र नियन्त्रक हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई अझ बलियो बनाउँछ।

सूत्र 2.1.6

संस्कृत: दृश्यते तु

IAST: *Dṛśyate tu*

नेपाली अर्थ: तर (विलक्षण कार्यको उत्पत्ति) देखिन्छ।

विस्तृत व्याख्या: लोकमा पनि विलक्षण कार्य कारणबाट उत्पन्न हुने देखिन्छ - जस्तै बालकपिला (Scorpion) गोबरबाट उत्पन्न हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

दृश्यते (Dṛśyate): देखिन्छ।

तु (tu): तर।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.१.६ ले विलक्षण कार्यको उत्पत्ति सामान्य कारणबाट पनि हुन सक्ने देखाउँछ, जसले ब्रह्मलाई जगत्को कारण मान्ने सिद्धान्तलाई थप पुष्टि गर्दछ [Causality, Brahman as cause]. यो सूत्रले कार्य-कारण सम्बन्धको जटिलतालाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): जीवविज्ञानमा, साधारण कोषबाट जटिल जीवको विकास (development from simple cells to complex organisms) देखिन्छ, जसले सामान्य कारणबाट विलक्षण कार्यको उत्पत्तिलाई प्रतिध्वनित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Emergent Properties): मनोविज्ञानमा, चेतना (consciousness) जस्ता विलक्षण गुणहरू साधारण न्यूरल गतिविधिहरू (simple neural activities) बाट उत्पन्न भएको देखिन्छ, जसले यस सूत्रको दार्शनिक अवधारणासँग मेल खान्छ।

ब्रह्मसूत्र २.१.६ ले अघिल्लो सूत्रमा उठाइएको शंकाको समाधान गर्दै, विलक्षण कार्यको उत्पत्ति सामान्य कारणबाट पनि सम्भव छ भन्ने कुरालाई स्थापित गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई जगत्को कारण मान्ने वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तलाई अझ सुदृढ बनाउँछ। यो सूत्रले कार्य-कारण सम्बन्धको गहिराइलाई केलाउँदै, लौकिक उदाहरणहरू मार्फत यसको प्रामाणिकता प्रस्तुत गर्दछ।

१. कार्य-कारण सम्बन्धको विलक्षणता: यो सूत्रले कार्य-कारण सम्बन्ध सधैं प्रत्यक्ष र सरल नहुने देखाउँछ। कहिलेकाहीँ, एउटा साधारण कारणबाट पनि अप्रत्याशित वा विलक्षण कार्यको उत्पत्ति हुन सक्छ। यसले ब्रह्मलाई जगत्को कारण मान्दा आउने तार्किक चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्दछ, जहाँ ब्रह्म (चेतन) बाट जगत् (अचेतन) को उत्पत्तिलाई विलक्षण मानिन्छ।

२. लौकिक दृष्टान्तको प्रयोग: सूत्रले 'दृश्यते तु' (तर देखिन्छ) भन्दै लौकिक उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्दछ। जस्तै, आचार्य शंकरले गोबरबाट बिच्छीको उत्पत्ति वा केशबाट नङको उत्पत्तिलाई दृष्टान्तको रूपमा प्रस्तुत गर्नुभएको छ। यी उदाहरणहरूले सामान्यतः अचेतन मानिने वस्तुहरूबाट पनि विलक्षण कार्यहरू उत्पन्न हुन सक्ने देखाउँछन्, जसले ब्रह्मबाट जगत्को सृष्टिलाई स्वीकार गर्न मद्दत गर्दछ।

३. वेदान्त दर्शनमा यसको महत्त्व: यो सूत्र वेदान्त दर्शनको लागि महत्त्वपूर्ण छ किनकि यसले ब्रह्मलाई जगत्को एकमात्र कारण (efficient and material cause) मान्ने सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ। यसले सांख्य दर्शनको प्रकृतिलाई जगत्को कारण मान्ने सिद्धान्तलाई खण्डन गर्दै, ब्रह्मको सर्वकारणत्वलाई स्थापित गर्दछ। यसरी, यो सूत्रले वेदान्तको अद्वैत सिद्धान्तलाई तार्किक आधार प्रदान गर्दछ।

सूत्र 2.1.7

संस्कृत: असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्

IAST: *Asaditi cenna pratiṣedhamātratvāt*

नेपाली अर्थ: यदि असत् (Non-existent) हो भनिन्छ भने, होइन, किनभने प्रतिषेधमात्र हो।

विस्तृत व्याख्या: 'नेति नेति' भन्ने वचनले ब्रह्मको असत्त्व होइन, सीमित गुणहरूको प्रतिषेध मात्र गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

असदिति (Asaditi): यदि असत् (Non-existent) हो भनिन्छ भने।

चेन्न (cenna): होइन, किनभने।

प्रतिषेधमात्रत्वात् (pratiṣedhamātratvāt): प्रतिषेधमात्र हो।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मलाई 'असत्' (non-existent) भन्नु गलत हो किनभने उपनिषद्का 'नेति नेति' (not this, not this) जस्ता कथनहरूले ब्रह्मको अस्तित्वलाई अस्वीकार नगरी त्यसका सीमित गुणहरूलाई मात्र निषेध गर्दछन्। यसले ब्रह्मको असीम र अवर्णनीय स्वरूपलाई इंगित गर्दछ, जुन सामान्य लौकिक धारणाहरूभन्दा पर छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा अवलोकनकर्ताको भूमिका र कणहरूको अनिश्चित स्वरूपले पदार्थको ठोस वास्तविकतामाथि प्रश्न उठाउँछ, जसरी ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मको परम्परागत परिभाषालाई निषेध गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक असंगति): संज्ञानात्मक असंगति (Cognitive Dissonance) को अवधारणाले मानिसले आफ्नो पूर्वधारणाहरूभन्दा फरक जानकारी पाउँदा अनुभव गर्ने मानसिक तनावलाई बुझाउँछ। ब्रह्मको अवर्णनीय स्वरूपलाई बुझ्न प्रयास गर्दा हाम्रो सीमित मनले यस्तै असंगति अनुभव गर्न सक्छ।

> ब्रह्मसूत्र २.१.७ ले ब्रह्मको स्वरूपलाई 'असत्' (non-existent) मान्ने पूर्वपक्षको खण्डन गर्दछ। यो सूत्रले उपनिषद्का 'नेति नेति' जस्ता निषेधात्मक कथनहरूको वास्तविक अर्थ स्पष्ट पार्दै ब्रह्मको असीम र अनिर्वचनीय सत्तालाई स्थापित गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई कुनै पनि सीमित लौकिक गुण वा अवधारणामा बाँध्न नसकिने कुरामा जोड दिन्छ।

१. निषेधात्मक कथनहरूको वास्तविक अर्थ: शंकराचार्यका अनुसार, 'नेति नेति' जस्ता कथनहरूले ब्रह्मको अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्दैनन्, बरु यसले ब्रह्ममा आरोपित गरिएका समस्त उपाधिहरू (attributes) र सीमितताहरूलाई निषेध गर्दछन्। ब्रह्म स्वयं सत् (existent) र पूर्ण हो, तर हाम्रो सीमित मनले यसलाई पूर्ण रूपमा बुझ्न सक्दैन, त्यसैले यसलाई कुनै पनि विशेषणले परिभाषित गर्न सकिँदैन।

२. ब्रह्मको अनिर्वचनीय स्वरूप: रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मलाई समस्त कल्याणकारी गुणहरूले युक्त मान्दै, निषेधात्मक कथनहरूले अयोग्य गुणहरूलाई मात्र हटाउने बताउँछन्। यो सूत्रले ब्रह्मलाई शब्द र विचारको पहुँचभन्दा परको सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसलाई केवल अनुभवद्वारा मात्र बुझ्न सकिन्छ, कुनै परिभाषाद्वारा होइन।

३. माया र ब्रह्मको सम्बन्ध: यो सूत्रले माया (illusion) को अवधारणालाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा संकेत गर्दछ। यदि ब्रह्मलाई असत् मानिन्छ भने, यो सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने प्रश्न उठ्छ। अतः, ब्रह्मको सत् स्वरूपलाई स्वीकार गर्दा मात्र मायाद्वारा निर्मित जगत्को व्याख्या सम्भव हुन्छ। ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो, र अन्य सबै यसको अभिव्यक्ति वा आभास मात्र हुन्।

सूत्र 2.1.8

संस्कृत: अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्

IAST: *Apītau tadvatprasaṅgādasamañjasam*

नेपाली अर्थ: अपीति (Dissolution) मा त्यस्तै प्रसङ्ग भएकोले असमञ्जस (Inconsistent) छ।

विस्तृत व्याख्या: यदि जगत् ब्रह्ममा विलीन हुन्छ भने, जगत्का दोषहरू ब्रह्ममा आउँछन् भन्ने आपत्ति अस्वीकार्य छ किनभने ब्रह्म नित्यशुद्ध छ।

शाब्दिक अर्थ:

अपीतौ (Apītau): विलीन हुँदा, विलयमा, लयमा।

तद्वत् (tadvat): त्यसैगरी, त्यस्तै।

प्रसङ्गात् (prasaṅgāt): प्रसङ्गले, कारणले, परिणामले।

असमञ्जसम् (asamañjasam): असङ्गत, अनुपयुक्त, बेमेल।

चुरो अर्थ (Essence): जगत् ब्रह्ममा विलीन हुँदा (dissolution), जगत्का दोषहरू ब्रह्ममा पनि आउँछन् भन्ने तर्क असङ्गत (inconsistent) छ, किनभने ब्रह्म स्वभावले नै शुद्ध र निर्दोष छ। यो सूत्रले ब्रह्मको निर्दोषता र जगत्को दोषपूर्णता बीचको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - [Cosmology]): ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र विलय (cosmic dissolution) सम्बन्धी आधुनिक सिद्धान्तहरूले ऊर्जा र पदार्थको संरक्षणको कुरा गर्छन्। यद्यपि, ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले भौतिक विलयभन्दा परको आध्यात्मिक सत्यलाई सङ्केत गर्छ, जहाँ कारण (ब्रह्म) कार्य (जगत्) को दोषबाट अप्रभावित रहन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Dissonance]): मानव मनमा जब दुई विरोधाभासी विचार वा विश्वासहरू एकसाथ आउँछन्, तब उत्पन्न हुने मानसिक असामञ्जस्य (cognitive dissonance) लाई यस सूत्रको 'असमञ्जसम्' सँग तुलना गर्न सकिन्छ। यहाँ, ब्रह्मको पूर्णता र जगत्को अपूर्णताको विलयमा आउने तार्किक असङ्गतिलाई सम्बोधन गरिएको छ।

ब्रह्मसूत्र २.१.८ ले ब्रह्मको निर्दोषता र जगत्को दोषपूर्णता बीचको सम्बन्धमा उठ्ने एक महत्त्वपूर्ण शङ्काको समाधान गर्दछ। यो सूत्रले जगत्को ब्रह्ममा विलय हुँदा जगत्का दोषहरू ब्रह्ममा सङ्क्रमित हुन्छन् भन्ने पूर्वपक्षको तर्कलाई खण्डन गर्दछ, ब्रह्मको शुद्ध र निर्विकार स्वरूपलाई स्थापित गर्दै।

१. **ब्रह्मको निर्विकार स्वरूप**: यो सूत्रले ब्रह्मको मौलिक स्वरूपलाई जोड दिन्छ, जुन सधैँ शुद्ध, निर्विकार र दोषरहित हुन्छ। जगत्, जुन मायाको कार्य हो, त्यसमा अनेक दोष र अपूर्णताहरू हुन्छन्। जब जगत् ब्रह्ममा विलीन हुन्छ, यसको अर्थ यो होइन कि जगत्का दोषहरू ब्रह्ममा सर्छन्। जसरी माटोबाट बनेको घडा फुटेर माटोमै मिल्दा घडाको आकारगत दोष माटोमा सर्दैन, त्यसैगरी जगत्का दोषहरू ब्रह्ममा विलय हुँदा ब्रह्मलाई स्पर्श गर्दैनन्।

२. **कार्य-कारण सम्बन्धको विशिष्टता**: वेदान्त दर्शनमा कार्य-कारण सम्बन्ध (cause-effect relationship) लाई सूक्ष्म रूपमा विश्लेषण गरिन्छ। यहाँ ब्रह्मलाई जगत्को कारण मानिएको छ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा स्पष्ट पार्नुभएको छ कि कारण सधैँ कार्यको दोषबाट मुक्त हुन्छ। उदाहरणका लागि, जादुगरले देखाएको जादुई खेल वास्तविक नभएजस्तै, जगत् ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप नभई मायाको अभिव्यक्ति मात्र हो। अतः, जगत्का दोषहरू ब्रह्ममा आरोपित हुन सक्दैनन्।

३. **अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण**: अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जगत् मिथ्या (illusory) हो। जगत्को विलय ब्रह्ममा हुँदा, यो केवल त्यसको अवास्तविकताको बोध मात्र हो। यसले ब्रह्मको अद्वैत र निर्गुण स्वरूपलाई अझ बलियो बनाउँछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि, यद्यपि जगत् ब्रह्मको शरीर हो, तथापि ब्रह्म जगत्का दोषहरूबाट अप्रभावित रहन्छ किनभने ब्रह्म परम नियन्ता र शुद्ध सत्ता हो।

सूत्र 2.1.9

संस्कृत: न तु दृष्टान्तभावात्

IAST: *Na tu dṛṣṭāntabhāvāt*

नेपाली अर्थ: तर (दोष लाग्दैन), किनभने दृष्टान्त छ।

विस्तृत व्याख्या: जसरी समुद्रमा नदी विलीन भएपछि नदीको मलिनता समुद्रलाई दूषित गर्दैन, त्यसरी नै जगत्को दोष ब्रह्मलाई दूषित गर्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

न (Na): होइन, छैन।

तु (tu): तर, तथापि।

दृष्टान्त (dṛṣṭānta): उदाहरण, दृष्टान्त।

भावात् (bhāvāt): भएकोले, अस्तित्वको कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले संसारका अपूर्णताहरूले ब्रह्मलाई (Brahman) कुनै असर गर्दैन भनी पुष्टि गर्दछ, जसरी नदीको मैलापन समुद्रमा मिसिएपछि त्यसलाई दूषित गर्दैन। यसले एक दृष्टान्त (analogy) प्रयोग गरी परम सत्य (ultimate reality) घटनात्मक अस्तित्व (phenomenal existence) द्वारा अछूत रहन्छ भनी व्याख्या गर्दछ, ब्रह्मको पारमार्थिक शुद्धता (transcendent purity) मा जोड दिँदै।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - [Interconnectedness and Emergence]): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा, जटिल प्रणालीहरू (complex systems) का गुणहरू तिनीहरूका घटकहरूको गुणहरू भन्दा भिन्न हुन सक्छन्। जसरी ब्रह्माण्डका नियमहरू व्यक्तिगत कणहरूको दोषबाट अप्रभावित रहन्छन्, त्यसरी नै ब्रह्मको पूर्णता जगत्का अपूर्णताहरूबाट अछूत रहन्छ।

मनोविज्ञान **(Psychology - [Cognitive Dissonance and Projection]):** मनोविज्ञानमा, हामी कसरी बाह्य संसारका दोषहरूलाई आन्तरिक रूपमा स्वीकार गर्छौं वा अस्वीकार गर्छौं भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यो सूत्रले चेतनाको यस्तो अवस्थालाई संकेत गर्छ जहाँ व्यक्तिले बाह्य अपूर्णताहरूलाई आफ्नो वास्तविक स्वरूपमा प्रक्षेपण गर्दैन, जसले आन्तरिक शान्ति (inner peace) र अलिप्तता (detachment) प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ।

यो सूत्र, "न तु दृष्टान्तभावात्", ब्रह्मको प्रकृति र संसारसँगको यसको सम्बन्धको बारेमा एउटा महत्त्वपूर्ण दार्शनिक आपत्तिलाई सम्बोधन गर्दछ। यदि ब्रह्म संसारको एकमात्र कारण हो, र संसार अपूर्णता, दुःख र द्वैतले भरिएको छ भने, ब्रह्म कसरी शुद्ध र अछूत रहन सक्छ? यो सूत्रले ब्रह्म संसारका दोषहरूबाट प्रभावित हुँदैन भनी पुष्टि गर्दछ, यस गहिरो सत्यलाई समर्थन गर्न एक दृष्टान्त (illustrative example) प्रदान गर्दै।

१. ब्रह्मको निर्दोषता र जगत्को सम्बन्ध (Brahman's Immaculacy and World's Relation):

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निर्विकार छ, अर्थात् गुणरहित र परिवर्तनरहित। जगत् ब्रह्ममा आधारित भए पनि, जगत्का दोषहरू ब्रह्मलाई स्पर्श गर्दैनन्, जसरी मायावी सर्पको दोष डोरीलाई लाग्दैन। यो सूत्रले ब्रह्मको पारमार्थिक शुद्धतालाई जोड दिन्छ, जहाँ जगत्को सापेक्षिक अस्तित्व (relative existence) ब्रह्मको निरपेक्ष स्वरूप (absolute nature) मा कुनै प्रभाव पार्दैन।

२. दृष्टान्तको दार्शनिक महत्त्व (Philosophical Significance of the Analogy):

सूत्रमा उल्लेखित दृष्टान्त (analogy) ले ब्रह्मको अलिप्तता (non-attachment) र निर्लिप्तता (unaffectedness) लाई स्पष्ट पार्छ। जसरी नदीको मैलापन समुद्रमा मिसिएपछि समुद्रलाई दूषित गर्दैन, त्यसरी नै जगत्का दोषहरूले ब्रह्मलाई दूषित गर्दैनन्। यो दृष्टान्तले ब्रह्मको विशालता र सर्वव्यापकतालाई (all-pervasiveness) दर्शाउँछ, जहाँ सानोतिनो अपूर्णताहरूले यसको मौलिक स्वरूपलाई परिवर्तन गर्न सक्दैनन्। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ब्रह्म जगत्को नियन्ता भए पनि यसका दोषहरूबाट मुक्त रहन्छ भनी स्वीकार गरिन्छ।

३. अविद्या र ब्रह्मज्ञानको भूमिका (Role of Avidya and Brahman-knowledge):

वेदान्त दर्शनमा, जगत्का दोषहरू अविद्या (ignorance) को कारणले प्रतीत हुन्छन्। जबसम्म जीव अविद्याको प्रभावमा रहन्छ, तबसम्म उसलाई जगत् र यसका दोषहरू वास्तविक लाग्छन्। तर, जब ब्रह्मज्ञान (knowledge of Brahman) प्राप्त हुन्छ, तब जगत्को मायावी स्वरूप स्पष्ट हुन्छ र ब्रह्मको शुद्धता अनुभव गरिन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्न अविद्याको निवारण र सही ज्ञानको महत्त्वलाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा संकेत गर्दछ, जसले मुक्ति (liberation) को मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 2.1.10

संस्कृत: स्वपक्षदोषाच्च

IAST: *Svapakṣadoṣācca*

नेपाली अर्थ: र स्वपक्षमा (साङ्ख्यमा) पनि दोष छ।

विस्तृत व्याख्या: साङ्ख्य दर्शनमा पनि यही दोष लागू हुन्छ - जड प्रधानमा गुणहरूको विलय हुँदा त्यही प्रश्न उठ्छ।

शाब्दिक अर्थ:

स्वपक्ष (Svapakṣa): आफ्नै पक्ष वा सिद्धान्त (own side or doctrine).

दोषात् (Doṣāt): दोषले गर्दा वा दोषबाट (due to fault or from defect).

च (Ca): र (and).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले साङ्ख्य दर्शनको आफ्नै सिद्धान्तमा निहित दोषहरूलाई औंल्याउँछ, जहाँ जड प्रधान (unconscious Pradhāna) लाई संसारको मूल कारण मान्दा तार्किक असंगतिहरू (logical inconsistencies) उत्पन्न हुन्छन्। यसले चेतन सत्ता (conscious entity) बिनाको सृजना प्रक्रियाको अपर्याप्ततालाई स्पष्ट पार्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा कुनै पनि प्रणालीको उत्पत्ति र विकासका लागि अन्तर्निहित नियम र ऊर्जाको आवश्यकता पर्छ। साङ्ख्यको प्रधान (Prakriti) लाई केवल जड शक्तिको रूपमा हेर्दा, यसको चेतन निर्देशन (conscious direction) बिनाको सृजना प्रक्रियामा तार्किक त्रुटि (logical fallacy) देखिन्छ, जसरी ब्रह्माण्डको जटिल संरचनालाई केवल अनियमित घटना (random events) मात्र सकिँदैन।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको भूमिका): मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) लाई अनुभव, विचार र कार्यको केन्द्र मानिन्छ। साङ्ख्यले जड प्रधानबाट संसारको उत्पत्ति मान्दा, चेतनाको भूमिकालाई गौण बनाउँछ, जुन मानव अनुभवको गहिराइ र उद्देश्यपूर्णता (purposefulness) सँग मेल खाँदैन। यसले चेतन सत्ता (conscious entity) बिनाको सृजनामा मनोवैज्ञानिक रिक्तता (psychological void) देखाउँछ।

यो सूत्रले साङ्ख्य दर्शनको प्रधानकारणवाद (Pradhāna-kāraṇavāda) मा निहित आन्तरिक दोषहरूलाई उजागर गर्दछ, जसले गर्दा यसको ब्रह्माण्डको उत्पत्तिको व्याख्या अपूर्ण र तार्किक रूपमा कमजोर देखिन्छ। यसले वेदान्तको ब्रह्मकारणवाद (Brahma-kāraṇavāda) को श्रेष्ठतालाई पुनः स्थापित गर्दछ।

१. साङ्ख्यको प्रधानको जडता र सृजनाको विरोधाभास: साङ्ख्य दर्शनले प्रधान (Prakriti) लाई संसारको मूल कारण मान्छ, जुन त्रिगुण (सत्त्व, रजस्, तमस्) को साम्यावस्था हो। तर, जड प्रधानले स्वयं कसरी सृजनाको इच्छा (will to create) वा दिशा (direction) निर्धारण गर्न सक्छ भन्ने प्रश्न उठ्छ। वेदान्त अनुसार, चेतन ब्रह्म (conscious Brahman) मात्र सृजनाको इच्छा र सामर्थ्य राख्छ, जड वस्तुले होइन।

२. कार्यकारण सम्बन्धमा साङ्ख्यको समस्या: साङ्ख्यले सत्कार्यवाद (Satkāryavāda) लाई मान्छ, जस अनुसार कार्य कारणमा अव्यक्त रूपमा पहिले नै विद्यमान हुन्छ। तर, जड प्रधानबाट चेतन जगत्को उत्पत्तिलाई व्याख्या गर्न साङ्ख्यलाई कठिनाई हुन्छ। यदि कारण जड छ भने कार्य चेतन कसरी हुन सक्छ? यसले कारण र कार्यको बीचमा तार्किक असंगति (logical inconsistency) सिर्जना गर्दछ, जुन वेदान्तको ब्रह्मकारणवादले समाधान गर्दछ।

३. मोक्ष र बन्धनको व्याख्यामा दोष: साङ्ख्यले पुरुष (Purusha) लाई निष्क्रिय साक्षी र प्रधानलाई सक्रिय मान्छ। पुरुषको बन्धन र मोक्षको व्याख्यामा साङ्ख्यलाई जटिलता आउँछ, किनकि पुरुष स्वयं निष्क्रिय छ भने बन्धनमा कसरी पर्छ र मोक्ष कसरी प्राप्त गर्छ? वेदान्तमा, अज्ञान (ignorance) को कारणले ब्रह्म स्वयंलाई जीवको रूपमा अनुभव गर्छ र ज्ञानले मोक्ष प्राप्त गर्छ, जुन अधिक सुसंगत (coherent) छ।

सूत्र 2.1.11

संस्कृत: तर्काप्रतिष्ठानादपि

IAST: *Tarkāpratiṣṭhānādapi*

नेपाली अर्थ: र तर्कको अप्रतिष्ठा (Instability) भएकोले पनि।

विस्तृत व्याख्या: शुद्ध तर्क (Dry Logic) अप्रतिष्ठित छ किनभने एक व्यक्तिको तर्कलाई अर्कोले खण्डन गर्न सक्छ। त्यसकारण श्रुति नै प्रमाण हो।

शाब्दिक अर्थ:

तर्क (Tarka): तर्क, युक्ति, अनुमान।

अप्रतिष्ठानात् (Apratiṣṭhānāt): अप्रतिष्ठाबाट, अस्थिरताबाट, स्थापित नभएकोले।

अपि (api): पनि।

चुरो अर्थ (Essence): तर्कको अस्थिरता (instability of logic) र यसको सीमितताका कारण ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्न तर्क मात्र पर्याप्त छैन। ब्रह्मसूत्रले तर्कको अप्रतिष्ठालाई औंल्याउँदै श्रुति (Vedic scriptures) को प्रामाणिकतामा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): तर्क र अनुभवजन्य प्रमाण (empirical evidence) विज्ञानका आधारशिला हुन्, तर विज्ञानमा पनि नयाँ खोजले पुराना सिद्धान्तहरूलाई विस्थापित गर्छ, जसले तर्कको सापेक्षिक अस्थिरता (relative instability) देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह): मानव मनले तर्क गर्दा विभिन्न संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह (cognitive biases) हरूबाट प्रभावित हुन्छ, जसले व्यक्तिको तर्कलाई वस्तुनिष्ठ हुन दिँदैन र यसको विश्वसनीयतामा प्रश्न उठाउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको मार्गमा तर्कको भूमिका र यसको सीमालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले तर्कको अन्तर्निहित अस्थिरतालाई उजागर गर्दै, परम सत्यको बोधका लागि श्रुति (Vedic revelation) को अपरिहार्यतामाथि जोड दिन्छ। तर्क, यद्यपि बौद्धिक अन्वेषणका लागि महत्त्वपूर्ण छ, तर यो आफैंमा पूर्ण र अन्तिम प्रमाण हुन सक्दैन।

१. **तर्कको अप्रतिष्ठा (Instability of Logic):** आचार्य शंकरका अनुसार, तर्क सधैं परिवर्तनशील हुन्छ। एक बुद्धिमान व्यक्तिले दिएको तर्कलाई अर्को बुद्धिमान व्यक्तिले खण्डन गर्न सक्छ। यसको अर्थ तर्क कुनै निश्चित आधारमा अडिएको हुँदैन र यसले परम सत्यको स्थिर ज्ञान प्रदान गर्न सक्दैन। ब्रह्मसूत्रले यस अस्थिरतालाई औंल्याएर तर्कको सापेक्षिक मूल्यलाई स्वीकार गर्छ तर यसलाई निरपेक्ष प्रमाण मान्दैन।

२. **श्रुतिको प्रामाणिकता (Authority of Shruti):** तर्कको अप्रतिष्ठाका कारण, ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मज्ञानका लागि श्रुतिलाई नै अन्तिम प्रमाणको रूपमा स्थापित गर्दछ। श्रुति, अर्थात् वेद, अपौरुषेय (not of human origin) मानिन्छ र यसले परम सत्यको प्रत्यक्ष अनुभवजन्य ज्ञान प्रदान गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि श्रुतिलाई नै ब्रह्मको स्वरूप र गुणहरू जान्ने एक मात्र साधन मानेका छन्, किनकि ब्रह्म इन्द्रियगोचर वा तर्कगम्य छैन।

३. **तर्कको सहायक भूमिका (Ancillary Role of Logic):** यद्यपि तर्कलाई अन्तिम प्रमाण मानिएको छैन, यसको अर्थ यो होइन कि तर्क पूर्णतया अनुपयोगी छ। ब्रह्मसूत्र र आचार्यहरूले तर्कलाई श्रुतिले दिएको ज्ञानलाई बुझ्न, मनन गर्न र दृढ बनाउन सहायक उपकरणको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने बताएका छन्।

सूत्र 2.1.12

संस्कृत: अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्

IAST: *Anyatrābhāvācca na tṛṇādivat*

नेपाली अर्थ: र अन्यत्र अभाव भएकोले, तृण (Grass) आदि जस्तै होइन।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मभन्दा बाहिर कुनै कारण छैन। जसरी तृणबाट कीरा उत्पन्न हुन्छ भन्ने दृष्टान्त ब्रह्ममा लागू हुँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

अन्यत्र (anyatra): अन्य ठाउँमा।

अभावात् (abhāvāt): अभाव भएकोले।

च (ca): र।

न (na): होइन।

तृणादिवत् (tṛṇādivat): तृण आदि जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म नै यस संसारको एक मात्र कारण हो। अन्य कुनै पनि तत्वबाट संसारको उत्पत्ति हुन सक्दैन, जसरी सामान्यतया तृणबाट कीरा उत्पन्न भएको देखिन्छ, त्यो दृष्टान्त ब्रह्मको सन्दर्भमा लागू हुँदैन (Brahman as the sole cause, refutation of spontaneous generation).

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology - Causality and Spontaneous Generation): यो सूत्रले कारण र कार्यको सम्बन्धमा जोड दिन्छ, जसरी आधुनिक जीवविज्ञानले स्वतःस्फूर्त उत्पादन (spontaneous generation) को अवधारणालाई अस्वीकार गर्दछ र प्रत्येक जीवको उत्पत्ति पूर्व-अवस्थित जीवबाट भएको मान्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Unity of Consciousness): मनोविज्ञानमा, यो सूत्रले चेतना वा अस्तित्वको एकल स्रोतको विचारसँग सम्बन्धित हुन सक्छ, जहाँ सबै मानसिक प्रक्रियाहरू एक एकीकृत आधारबाट उत्पन्न हुन्छन् भन्ने मानिन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मलाई यस सम्पूर्ण जगत्को अद्वितीय र एक मात्र कारणको रूपमा स्थापित गर्दछ, अन्य कुनै पनि भौतिक वा अभौतिक तत्वबाट संसारको उत्पत्ति हुन नसक्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वोपरिता र अद्वैत स्वरूपलाई पुष्टि गर्दै, अचेतन पदार्थबाट चेतनको उत्पत्ति हुने जस्ता सामान्य दृष्टान्तहरूको खण्डन गर्दछ। यसरी, यस सूत्रले वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तलाई सुदृढ बनाउँछ कि ब्रह्म नै परम सत्य र सबैको मूल हो।

१. ब्रह्मको अद्वितीय कारणत्व (Unique Causality of Brahman):

यस सूत्रले ब्रह्मलाई जगत्को उपादान (material) र निमित्त (efficient) दुवै कारणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसको अर्थ हो कि ब्रह्म स्वयं नै संसारको रचना गर्ने सामग्री हो र स्वयं नै यसको सृष्टिकर्ता पनि हो। शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निर्विकार भए पनि मायाको माध्यमबाट सगुण र सविकार जगत्को कारण बन्दछ। अन्य कुनै पनि तत्वमा यस्तो अद्वितीय कारणत्वको अभाव हुन्छ, जसले गर्दा ब्रह्मबाहेक अन्य कुनै पनि कुराबाट जगत्को उत्पत्ति सम्भव छैन।

२. दृष्टान्तको खण्डन र तार्किक आधार (Refutation of Analogies and Logical Basis):

सूत्रमा 'न तृणादिवत्' (न तृण आदि जस्तै) भनी अचेतन तृणबाट कीराको उत्पत्ति हुने जस्ता लोकप्रचलित दृष्टान्तहरूको खण्डन गरिएको छ। यो खण्डन यस आधारमा गरिएको हो कि अचेतन पदार्थमा स्वयं सृष्टिको सामर्थ्य हुँदैन। यदि अचेतन पदार्थबाट जगत्को उत्पत्ति मान्ने हो भने, त्यसका लागि कुनै चेतन सत्ताको निर्देशन आवश्यक पर्छ। ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मलाई नै त्यो चेतन सत्ता मान्दछ, जसले अचेतन जगत्लाई व्यवस्थित रूपमा सृजना गर्दछ। यसले कारण र कार्यको बीचमा रहेको तार्किक सम्बन्धलाई पनि उजागर गर्दछ।

३. वेदान्तिक परम्परामा यसको महत्त्व (Significance in Vedantic Tradition):

यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दछ र अन्य दर्शनहरूले प्रस्तुत गरेका कारण सिद्धान्तहरूको खण्डन गर्दछ। विशेषगरी, सांख्य दर्शनले प्रकृतिलाई जगत्को मूल कारण मान्दछ, तर यो सूत्रले प्रकृति स्वयं अचेतन भएकाले त्यसबाट चेतन जगत्को उत्पत्ति हुन नसक्ने तर्क गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ब्रह्मलाई नै सचेतन र सर्वशक्तिमान् कारण मानिन्छ, जसबाट सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्ति हुन्छ। यसरी, यो सूत्रले ब्रह्मलाई नै परम सत्य र जगत्को एक मात्र मूल कारणको रूपमा दृढतापूर्वक स्थापित गर्दछ।

सूत्र 2.1.13

संस्कृत: विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्

IAST: *Vikāraśabdānneti cenna prācuryāt*

नेपाली अर्थ: यदि विकार शब्दले (ब्रह्ममा विकार हुन्छ भनिन्छ) भने, होइन, किनभने प्राचुर्य (Abundance) अर्थमा हो।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा 'विकार' शब्द प्रयोग भएपनि यसले ब्रह्ममा वास्तविक विकार होइन, ब्रह्मको शक्तिको प्राचुर्य जनाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

विकारशब्दात् (vikāraśabdāt): विकार शब्दले (परिवर्तन वा रूपान्तरण जनाउने शब्दले).

न (na): होइन.

इति (iti): यसरी.

चेत् (cet): यदि.

न (na): होइन.

प्राचुर्यात् (prācuryāt): प्राचुर्यले गर्दा (प्रचुरता वा बाहुल्यले गर्दा).

चुरो अर्थ (Essence): यदि ब्रह्मलाई विकारको कारण मान्दा त्यसमा परिवर्तन वा रूपान्तरण हुन्छ भन्ने शंका उठ्छ भने, यो तर्क मान्य छैन किनभने श्रुतिमा विकार शब्दको प्रयोग ब्रह्मको प्रचुरता र सर्वव्यापकतालाई जनाउनका लागि गरिएको हो, न कि वास्तविक परिवर्तनलाई (Brahman is not subject to actual modification, but described as such due to its abundance and pervasive nature).

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा ऊर्जा र पदार्थको अविच्छिन्नता (indivisibility) र रूपान्तरण (transformation) लाई बुझ्दा, ब्रह्मको अपरिवर्तनीयता र साथै यसको प्रचुरताबाट सृष्टिको अभिव्यक्तिलाई बुझ्न सकिन्छ। ब्रह्म स्वयं अविकारी रहेर पनि सम्पूर्ण सृष्टिको आधार बन्नु क्वान्टम क्षेत्रको ऊर्जा जस्तै हो, जुन स्वयं अपरिवर्तित रहेर पनि विभिन्न कणहरूमा अभिव्यक्त हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): चेतनाको गहिराइमा पुग्दा, व्यक्तिले आफ्नो मूल स्वरूपलाई अपरिवर्तनीय र सर्वव्यापी पाउँछ। ब्रह्मको प्राचुर्यको अवधारणाले चेतनाको असीमितता र यसको विभिन्न मानसिक अवस्थाहरूमा अभिव्यक्त हुने क्षमतालाई प्रतिबिम्बित गर्छ, जहाँ चेतना स्वयं अविकारी रहन्छ तर विभिन्न अनुभवहरूमा प्रकट हुन्छ।

ब्रह्मसूत्र २.१.१३ ले ब्रह्मको निर्विकार स्वरूप र सृष्टिको सम्बन्धमा उठ्ने शंकाहरूको समाधान गर्दछ। यो सूत्रले श्रुतिमा प्रयोग गरिएका विकारसूचक शब्दहरूलाई कसरी बुझ्ने भन्ने विषयमा महत्त्वपूर्ण दार्शनिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ, जसले ब्रह्मको अद्वैत स्वरूपलाई अझ स्पष्ट पार्छ।

१. **विकार शब्दको प्राचुर्य अर्थमा प्रयोग**: शंकराचार्यका अनुसार, श्रुतिमा ब्रह्मलाई जगत्को विकार (परिणाम) को रूपमा वर्णन गरिएका शब्दहरूले ब्रह्ममा वास्तविक परिवर्तन वा रूपान्तरण भएको जनाउँदैन। बरु, ती शब्दहरूले ब्रह्मको असीमित शक्ति, प्रचुरता (abundance) र सर्वव्यापकतालाई मात्र संकेत गर्दछन्। जसरी माटोबाट बनेका विभिन्न भाँडाहरू माटोभन्दा भिन्न छैनन्, त्यसरी नै जगत् ब्रह्मबाट भिन्न छैन, तर ब्रह्म स्वयं अविकारी रहन्छ।

२. **अद्वैत वेदान्तको निर्विकार ब्रह्म**: यो सूत्र अद्वैत वेदान्तको मूल सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ कि ब्रह्म निर्विकार (unchanging) र निरपेक्ष (absolute) हो। जगत्को सृष्टि ब्रह्मको मायावी शक्ति (illusory power) को अभिव्यक्ति हो, जहाँ ब्रह्म स्वयं कुनै पनि प्रकारको परिवर्तनबाट अप्रभावित रहन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ब्रह्म सगुण र सविशेष भए पनि, यसको स्वरूपमा कुनै विकार हुँदैन, केवल यसका गुणहरू र शक्तिहरू अभिव्यक्त हुन्छन्।

३. **श्रुति वाक्यहरूको समन्वय**: सूत्रले श्रुतिमा देखिने विरोधाभासपूर्ण लाग्ने वाक्यहरूको समन्वय गर्दछ। केही श्रुतिहरूले ब्रह्मलाई जगत्को कारण र परिणाम दुवैको रूपमा प्रस्तुत गर्छन्, जबकि अन्यले यसलाई अपरिवर्तनीय बताउँछन्। यो सूत्रले विकार शब्दको प्रयोग प्राचुर्यको अर्थमा भएकोले, ब्रह्मको निर्विकारता र जगत्को कारणत्व दुवैलाई एकैसाथ स्वीकार गर्न सकिने तर्क दिन्छ। यसले ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति र महिमालाई उजागर गर्दछ, जहाँ सबै कुरा ब्रह्मबाट उत्पन्न भए पनि ब्रह्म स्वयं अपरिवर्तित रहन्छ।

सूत्र 2.1.14

संस्कृत: तद्धेतुव्यपदेशाच्च

IAST: *Taddhetuvyapadeśācca*

नेपाली अर्थ: र त्यसको हेतु (Cause) को व्यपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा ब्रह्मलाई नै जगत्को हेतु भनी व्यपदेश गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

तत् (Tat): त्यस, त्यो

हेतु (Hetu): कारण, हेतु

व्यपदेशात् (Vyapadeśāt): व्यपदेश भएकोले, भनिएकोले

च (Ca): र

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्म नै जगत्को मूल कारण (ultimate cause) हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। श्रुति (Vedic texts) मा ब्रह्मलाई नै सबै कुराको हेतुको रूपमा वर्णन गरिएको छ, जसले गर्दा ब्रह्मको सर्वकारणत्व (omniscient causality) स्थापित हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): आधुनिक ब्रह्माण्ड विज्ञानले ब्रह्माण्डको उत्पत्ति (origin of the universe) र यसको मूल कारणबारे अनुसन्धान गर्दछ। यस सूत्रको ब्रह्मको सर्वकारणत्वको अवधारणाले ब्रह्माण्डको एकल, अविभाज्य स्रोतको खोजीसँग समानान्तरता देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - कारणको खोजी): मानव मनले सधैं घटनाहरूको कारण (search for causes) खोज्छ। यो सूत्रले जगत्को परम कारण ब्रह्म हो भनी बताउँदा, यसले अस्तित्वको गहिरो मनोवैज्ञानिक प्रश्नहरूको जवाफ दिने प्रयास गर्दछ।

> ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले ब्रह्मको सर्वकारणत्व (omniscient causality) को सिद्धान्तलाई अझ सुदृढ गर्दछ। यस सूत्रले श्रुति प्रमाण (scriptural evidence) लाई आधार बनाएर ब्रह्म नै सम्पूर्ण जगत्को मूल हेतु हो भन्ने कुरालाई अकाट्य रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले अद्वैत वेदान्तको ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या (Brahman is real, the world is illusory) भन्ने अवधारणालाई पनि बल प्रदान गर्दछ, जहाँ ब्रह्म नै एक मात्र सत्य सत्ता हो।

१. श्रुति प्रमाणको महत्व: यस सूत्रमा 'व्यपदेशात्' शब्दले श्रुति (Vedic texts) मा ब्रह्मलाई जगत्को हेतुको रूपमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको तथ्यलाई संकेत गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, श्रुति नै ब्रह्मको ज्ञानको एक मात्र प्रमाण हो, किनकि ब्रह्म इन्द्रियगोचर (perceptible by senses) छैन। श्रुतिले ब्रह्मलाई 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (जसबाट यी सबै प्राणीहरू उत्पन्न हुन्छन्) भनी वर्णन गर्दछ, जसले ब्रह्मको कारणत्वलाई स्थापित गर्दछ।

२. ब्रह्मको उपादान र निमित्त कारणत्व: वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई जगत्को उपादान कारण (material cause) र निमित्त कारण (efficient cause) दुवै मानिन्छ। जसरी कुमालेले माटोबाट घडा बनाउँछ, त्यहाँ माटो उपादान कारण र कुमाले निमित्त कारण हुन्छ। तर, ब्रह्मको सन्दर्भमा, ब्रह्म स्वयं नै जगत्को उपादान र निमित्त दुवै कारण हो, जसलाई 'अभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्व' भनिन्छ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मलाई जगत्को कारण मान्छन्, तर उनी ब्रह्मलाई सविशेष (with attributes) मान्छन्।

३. कारणत्वको दार्शनिक निहितार्थ: ब्रह्मलाई जगत्को हेतु मान्दा, यसले जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लय (creation, sustenance, and dissolution) सबै ब्रह्ममा नै निहित छ भन्ने दार्शनिक निष्कर्ष दिन्छ। यसले जगत्को स्वतन्त्र सत्तालाई अस्वीकार गर्दछ र ब्रह्मको सर्वोच्चता (supremacy of Brahman) लाई स्थापित गर्दछ। यो अवधारणाले जीवको ब्रह्मसँगको अभिन्नता (non-difference of Jiva from Brahman) र मोक्षको मार्गलाई पनि संकेत गर्दछ, जहाँ जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्म हो भनी बुझ्दछ।

सूत्र 2.1.15

संस्कृत: उपसंहारदर्शनात्

IAST: *Upasaṃhāradarśanāt*

नेपाली अर्थ: उपसंहार (Conclusion) मा दर्शन भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिको उपसंहारमा ब्रह्म नै कारण हो भनी दर्शन गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

उपसंहार (Upasaṃhāra): निष्कर्ष, अन्त्य, उपसंहार।

दर्शनात् (darśanāt): देखिएकोले, दर्शन भएकोले, अवलोकन गरिएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): श्रुतिहरूको अन्तिम भाग (उपसंहार) मा ब्रह्मलाई नै जगत्को मूल कारणको रूपमा स्पष्ट रूपमा देखाइएकोले, ब्रह्म नै सम्पूर्ण सृष्टिको एक मात्र कारण हो भन्ने सिद्धान्त स्थापित हुन्छ [Brahman as the sole cause of the universe].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): ब्रह्मसूत्रको यो सिद्धान्तले ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र अन्तिम सत्यको खोजीलाई प्रतिविम्बित गर्दछ, जहाँ सबै कुराको अन्तिम निष्कर्ष एउटै मूल कारणमा पुग्छ [ultimate cause of the universe].

मनोविज्ञान (Psychology - एकीकरणको सिद्धान्त): मानव चेतनाको गहिराइमा पुग्दा, विभिन्न अनुभव र ज्ञानको अन्तिम एकीकरण एउटै केन्द्रीय चेतना (ब्रह्म) मा हुन्छ भन्ने बोध हुन्छ, जसले मानसिक शान्ति र स्पष्टता प्रदान गर्दछ [unity of consciousness].

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले श्रुति (वेद) हरूको उपसंहार (अन्तिम भाग) मा ब्रह्मलाई नै जगत्को मूल कारणको रूपमा स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको तथ्यलाई जोड दिन्छ। यसले ब्रह्मको सर्वोपरिता र एकत्वलाई स्थापित गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको आधारशिला हो।

१. श्रुतिको प्रामाणिकता र उपसंहारको महत्त्व: वेदान्त दर्शनमा श्रुतिलाई परम प्रमाण मानिन्छ। यस सूत्रले श्रुतिको उपसंहार, अर्थात् अन्तिम निष्कर्षमा ब्रह्म नै जगत्को कारण हो भनी स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएकोले, यो सिद्धान्त अकाट्य रहेको देखाउँछ। आचार्य शंकरका अनुसार, श्रुतिहरूले विभिन्न तरिकाले ब्रह्मको महिमा गाए पनि, तिनीहरूको अन्तिम तात्पर्य ब्रह्ममा नै हुन्छ।

२. ब्रह्मको एकत्व र कारणत्व: यो सूत्रले ब्रह्म नै सम्पूर्ण जगत्को एक मात्र कारण हो भन्ने कुरालाई पुनः पुष्टि गर्दछ। उपसंहारमा ब्रह्मको कारणत्वको दर्शन हुनुले, अन्य कुनै पनि तत्त्वलाई जगत्को मूल कारण मान्ने मतहरूलाई खण्डन गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मलाई नै सर्वशक्तिमान् र सर्वज्ञ कारण मान्नुहुन्छ, जसबाट सम्पूर्ण सृष्टि उत्पन्न हुन्छ।

३. दार्शनिक संश्लेषण र समन्वय: ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले विभिन्न वैदिक ग्रन्थहरूमा छरिएका ब्रह्मसम्बन्धी धारणाहरूलाई एक सूत्रमा बाँध्ने कार्य गर्दछ। उपसंहारमा ब्रह्मको कारणत्वको दर्शनले, वेदका विभिन्न भागहरूमा देखिएका भिन्नताहरूलाई ब्रह्मको एकत्वमा संश्लेषण गरी, वेदान्तको समन्वयवादी दृष्टिकोणलाई बलियो बनाउँछ।

■ सूत्र 2.1.16

संस्कृत: कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा

IAST: *Kṛtsnaprasaktirniravayavatva-śabdakopo vā*

नेपाली अर्थ: सम्पूर्ण प्रसक्ति वा निरवयवत्वको शब्दकोप हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: यदि ब्रह्म नै जगत् बन्छ भने, सम्पूर्ण ब्रह्म जगत् बन्ने वा निरवयव ब्रह्ममा अवयव मान्नुपर्ने दोष आउँछ। तर ब्रह्मको अचिन्त्य शक्तिले यो दोष लागू हुँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

कृत्स्नप्रसक्तिः (Kṛtsnaprasaktiḥ): सम्पूर्णको संलग्नता वा पूर्णको प्रभाव।

निरवयवत्व (Niravayavatva): अवयवहीनता वा अंशरहित हुनु।

शब्दकोपः (śabdakopaḥ): शास्त्रको विरोध वा शब्दको अवहेलना।

वा (vā): अथवा।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मलाई जगत्को उपादान कारण मान्दा दुई मुख्य दोषहरू उत्पन्न हुन्छन्: या त निरवयव ब्रह्म पूर्ण रूपमा जगत्मा परिणत हुन्छ (कृत्स्नप्रसक्ति [involvement of the whole]), जसले ब्रह्मको अपरिवर्तनीयतालाई खण्डित गर्छ; अथवा ब्रह्ममा अवयवहरू मान्नुपर्छ, जसले ब्रह्मलाई निरवयव भन्ने श्रुति वचनको विरोध गर्छ (निरवयवत्वशब्दकोप [contradiction of scriptural statements regarding partlessness])। यो सूत्रले ब्रह्मको अचिन्त्य शक्तिलाई स्वीकार गर्दै यी दोषहरूको समाधान गर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - Quantum Field Theory): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा क्वान्टम क्षेत्र सिद्धान्तले ऊर्जाका अविभाज्य क्षेत्रहरूबाट कणहरूको उत्पत्ति हुने कुरा बताउँछ, जसलाई ब्रह्मको निरवयव तर जगत्को कारण हुने अवधारणासँग तुलना गर्न सकिन्छ, यद्यपि ब्रह्मको प्रकृति भौतिकभन्दा पर छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Holistic Self): मनोविज्ञानमा व्यक्तिको चेतना वा 'स्व' लाई अविभाज्य र एकीकृत रूपमा हेर्ने अवधारणाले ब्रह्मको निरवयवत्वसँग समानता राख्छ, जहाँ 'स्व' लाई खण्डित अंशहरूको योगफल मात्र मानिँदैन।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ब्रह्मलाई जगत्को उपादान कारण मान्दा उत्पन्न हुने दुई प्रमुख तार्किक दोषहरूलाई सम्बोधन गर्दछ। यसले ब्रह्मको निरवयव स्वरूप र जगत्को सकारणताबीचको स्पष्ट विरोधाभासलाई उजागर गर्छ, जसको समाधान वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति र मायाको अवधारणाबाट गरिन्छ। यो सूत्रले अद्वैत वेदान्तको ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या भन्ने सिद्धान्तलाई बलियो बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

१. कृत्स्नप्रसक्ति दोषको विश्लेषण: यदि निरवयव ब्रह्म पूर्ण रूपमा जगत्मा परिणत हुन्छ भने, ब्रह्मको कुनै अंश बाँकी रहँदैन र यसको नित्यत्व तथा अपरिवर्तनीयतामा प्रश्न उठ्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, ब्रह्म जगत्को उपादान कारण भए पनि, यो विवर्त (apparent transformation) मात्र हो, परिणाम (actual transformation) होइन। जसरी डोरी सर्पजस्तो देखिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्म जगत्जस्तो देखिन्छ, तर ब्रह्म स्वयं अपरिवर्तित रहन्छ।

२. निरवयवत्वशब्दकोप दोषको विश्लेषण: यदि ब्रह्म जगत्मा परिणत हुँदा यसका अंशहरू हुन्छन् भनिन्छ भने, 'ब्रह्म निरवयव छ' भन्ने श्रुति वचनको सीधा विरोध हुन्छ। रामानुजाचार्य जस्ता विशिष्टाद्वैतवादीहरूले ब्रह्मलाई सविशेष (गुणसहित) र सान्त (अंशसहित) मान्छन्, जहाँ जगत् ब्रह्मको शरीर हो। तर अद्वैत वेदान्तले ब्रह्मलाई निर्गुण र निरवयव मान्दै, जगत्लाई मायाको कार्य मान्छ, जसले गर्दा ब्रह्मको निरवयवत्वमा कुनै आँच आउँदैन।

३. अचिन्त्य शक्ति र मायाको भूमिका: वेदान्त दर्शनले यी दोषहरूको समाधानका लागि ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति वा मायाको अवधारणा प्रस्तुत गर्छ। ब्रह्म आफ्नो अचिन्त्य शक्तिद्वारा निरवयव हुँदाहुँदै पनि जगत्को कारण बन्न सक्छ, जसरी एक जादूगरले कुनै वस्तुमा परिवर्तन नगरी अनेक वस्तुहरू देखाउँछ। यसले ब्रह्मको पारमार्थिक स्वरूपलाई अक्षुण्ण राख्दै जगत्को व्यवहारिक सत्तालाई स्वीकार गर्छ।

सूत्र 2.1.17

संस्कृत: श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्

IAST: *Śrutestu śabdamūlatvāt*

नेपाली अर्थ: तर श्रुतिबाट, किनभने शब्द नै मूल प्रमाण हो।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको स्वरूप र शक्ति श्रुतिबाट नै जान्नुपर्छ। तर्कले ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति बुझ्न सक्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

श्रुतेः (Śruteḥ): श्रुतिबाट, वेदबाट।

तु (tu): तर, निश्चय नै।

शब्द (śabda): शब्द, वाणी, शास्त्र।

मूलत्वात् (mūlatvāt): मूल भएकोले, आधार भएकोले, कारण भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको अचिन्त्य स्वरूप र शक्तिको ज्ञान केवल श्रुति (वेद) बाट मात्र प्राप्त हुन्छ, किनभने वेदका शब्दहरू नै यस परम सत्यको मूल प्रमाण हुन्। तर्क वा लौकिक अनुभवले ब्रह्मको पूर्ण ज्ञान दिन सक्दैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यस सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको स्रोत (प्रमाण) को रूपमा श्रुतिको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दछ। आधुनिक विज्ञानमा अवलोकन (observation) र प्रयोग (experimentation) लाई प्रमाण मानिएझैं, वेदान्तमा ब्रह्मज्ञानका लागि श्रुतिलाई नै अन्तिम प्रमाण मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Bias): मानव मनको सीमितता र पूर्वाग्रहका कारण ब्रह्म जस्तो असीमित सत्तालाई केवल तर्क वा व्यक्तिगत अनुभवले बुझ्न असम्भव हुन्छ। श्रुतिले यी मानसिक अवरोधहरूलाई पार गरी सत्यको प्रत्यक्ष बोध गराउने मार्ग देखाउँछ।

ब्रह्मसूत्र २.१.१७ ले ब्रह्मको स्वरूप र शक्तिको ज्ञानका लागि श्रुतिको अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ। यस सूत्रले तर्कको सीमा र शब्द प्रमाणको महत्त्वलाई स्पष्ट पार्दै, ब्रह्मको अचिन्त्य महिमालाई बुझ्नका लागि वैदिक ग्रन्थहरूको शरणमा जानुपर्ने आवश्यकतालाई स्थापित गर्दछ।

१. **श्रुतिको सर्वोच्चता (Supremacy of Shruti):** आचार्य शंकरका अनुसार, ब्रह्मको ज्ञान लौकिक प्रमाणहरू (प्रत्यक्ष, अनुमान) द्वारा प्राप्त गर्न सकिँदैन किनभने ब्रह्म इन्द्रियगोचर छैन र तर्कको विषय पनि होइन। ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति र स्वरूपलाई केवल श्रुतिले मात्र प्रकट गर्न सक्छ, जसलाई अपौरुषेय (मानव निर्मित नभएको) मानिन्छ। यसर्थ, ब्रह्मविद्यामा श्रुति नै परम प्रमाण हो।

२. **तर्कको सीमा (Limitations of Reason):** यस सूत्रले तर्कको भूमिकालाई अस्वीकार गर्दैन, तर ब्रह्मज्ञानको सन्दर्भमा यसको सीमालाई औंल्याउँछ। तर्कले भौतिक जगत्का नियमहरू बुझ्न मद्दत गरे पनि, ब्रह्मको पारमार्थिक सत्तालाई पूर्ण रूपमा बुझ्न सक्दैन। रामानुजाचार्यले पनि श्रुतिलाई नै ब्रह्मको विशेष ज्ञानको स्रोत मान्नुहुन्छ, यद्यपि उहाँ भक्ति र प्रपत्तिलाई पनि उत्तिकै महत्त्व दिनुहुन्छ।

३. शब्द प्रमाणको महत्त्व (Importance of Verbal Testimony): 'शब्दमूलत्वात्' भन्ने पदले शब्द (वैदिक वाणी) नै ब्रह्मज्ञानको मूल आधार हो भन्ने स्पष्ट पार्छ। जसरी कुनै अदृश्य वस्तुको ज्ञान विश्वसनीय व्यक्ति वा ग्रन्थको वचनबाट प्राप्त हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मको ज्ञान वेदका शब्दहरूबाट मात्र सम्भव छ। यसले गुरु-शिष्य परम्परा र शास्त्र अध्ययनको महत्त्वलाई पनि रेखांकित गर्दछ, जहाँ शब्दको माध्यमबाट ज्ञानको हस्तान्तरण हुन्छ।

सूत्र 2.1.18

संस्कृत: आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि

IAST: *Ātmani caivaṃ vicitrāśca hi*

नेपाली अर्थ: र आत्मामा विचित्र शक्तिहरू छन्।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्ममा अनेक विचित्र शक्तिहरू छन् जसले सृष्टि, स्थिति र लय सम्भव बनाउँछन्।

शाब्दिक अर्थ:

आत्मनि (Ātmani): आत्मामा (Self/Soul मा).

च (ca): र (and).

एवम् (evam): यसरी (thus, in this manner).

विचित्राः (vicitrāḥ): विचित्र (diverse, wonderful, manifold).

च (ca): र (and).

हि (hi): निश्चय नै (indeed, surely).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म वा आत्मामा अनेकौँ विचित्र शक्तिहरू [diverse powers] निहित छन्, जसले गर्दा यो संसारको सृष्टि, स्थिति र संहार [creation, sustenance, dissolution] सम्भव हुन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति [inconceivable power] र यसको बहुरूपता [manifold nature] लाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा कणहरूको विचित्र व्यवहार [peculiar behavior of particles] र ऊर्जाको अदृश्य शक्ति [invisible force of energy]

ले ब्रह्मको अचिन्त्य शक्तिसँग समानता देखाउँछ, जहाँ एकै समयमा अनेक सम्भावनाहरू [multiple possibilities] विद्यमान हुन्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको गहिराइ): मनोविज्ञानले चेतनाको गहिराइ [depth of consciousness] र अवचेतन मन [subconscious mind] मा निहित असीमित सम्भावनाहरूलाई स्वीकार गर्दछ। आत्मामा रहेका विचित्र शक्तिहरूले व्यक्तिको रचनात्मकता [creativity], अन्तर्ज्ञान [intuition] र अचेतन प्रक्रियाहरू [unconscious processes] लाई संकेत गर्दछ।

यो सूत्र ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति र यसको बहुरूपताको गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले सृष्टिको विचित्रता र ब्रह्मको सर्वशक्तिमानता [omnipotence] लाई जोड दिन्छ, जसलाई विभिन्न वेदान्तिक आचार्यहरूले आ-आफ्नो दृष्टिकोणबाट व्याख्या गरेका छन्।

१. **ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति (Inconceivable Power of Brahman):** शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निराकार भए पनि यसमा माया [Maya] नामक अचिन्त्य शक्ति हुन्छ, जसले गर्दा यो सगुण र साकार रूपमा प्रतीत हुन्छ। यो माया नै ब्रह्मको विचित्र शक्ति हो जसले नाम-रूप [name and form] युक्त जगत्को सृष्टि गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत अनुसार, ब्रह्म सगुण र कल्याणगुण सम्पन्न छ, र यसका विचित्र शक्तिहरू यसको स्वरूपकै अभिन्न अङ्ग हुन्, जसले गर्दा यसले जीव र जगत्को नियन्त्रण गर्दछ।

२. **सृष्टिको बहुरूपता (Manifold Nature of Creation):** सूत्रले ब्रह्ममा रहेका विचित्र शक्तिहरूका कारण सृष्टिको विविधता र जटिलतालाई औंल्याउँछ। जसरी एउटै बीजबाट अनेक प्रकारका वृक्षहरू उत्पन्न हुन्छन्, त्यसरी नै एउटै ब्रह्मबाट यो विविध जगत्को उत्पत्ति हुन्छ। यो विविधता ब्रह्मको लीला [divine play] र यसको अनन्त सामर्थ्य [infinite capability] को प्रमाण हो।

३. **आत्मा र ब्रह्मको सम्बन्ध (Relationship between Atman and Brahman):** यो सूत्रले आत्मा र ब्रह्मको गहिरो सम्बन्धलाई पनि संकेत गर्दछ। आत्मामा रहेका विचित्र शक्तिहरू ब्रह्मकै अंश हुन्, जसले गर्दा जीवमा पनि सृजनात्मकता, ज्ञान र इच्छाशक्ति [willpower] जस्ता गुणहरू देखिन्छन्। वेदान्त दर्शनले आत्माको वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो भनी बताउँछ, र आत्मामा निहित शक्तिहरू ब्रह्मकै शक्तिहरूको प्रतिबिम्ब हुन्।

सूत्र 2.1.19

संस्कृत: स्वपक्षदोषाच्च

IAST: *Svapakṣadoṣācca*

नेपाली अर्थ: र स्वपक्षमा दोष भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: साङ्ख्य दर्शनमा नै अनेक दोषहरू छन्।

शाब्दिक अर्थ:

स्वपक्ष (svapakṣa): आफ्नो पक्ष, आफ्नै सिद्धान्त।

दोषात् (doṣāt): दोषले गर्दा, त्रुटिको कारणले।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले सांख्य दर्शनजस्ता विरोधी सिद्धान्तहरूमा आफ्नै आन्तरिक संरचनाभित्रै दोष वा त्रुटिहरू रहेको औंल्याउँछ। यसको अर्थ हो कि कुनै पनि प्रणालीको आफ्नै आधारभूत मान्यताहरूमा असंगति हुँदा त्यो प्रणाली कमजोर हुन्छ र त्यसलाई स्वीकार गर्न सकिँदैन। यसले कुनै पनि दार्शनिक विचारको आन्तरिक तार्किक संगति (internal logical consistency) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

तर्कशास्त्र (Logic): कुनै पनि सिद्धान्तको आन्तरिक संगति (internal consistency) र तार्किक त्रुटिहरू (logical fallacies) पत्ता लगाउनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यस सूत्रले कुनै पनि प्रणालीको आफ्नै आधारभूत मान्यताहरूमा हुने दोषहरूको आलोचना गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Bias): मानिसहरूमा आफ्नै विश्वास प्रणाली (belief system) वा विचारहरूमा रहेका दोषहरूलाई बेवास्ता गर्ने वा तर्कसंगत बनाउने प्रवृत्ति (tendency to rationalize) हुन्छ। यस सूत्रले आफ्नै पक्षका दोषहरूलाई निष्पक्ष रूपमा हेर्नुपर्ने आवश्यकतालाई संकेत गर्दछ।

यस सूत्र, "स्वपक्षदोषाच्च" (र आफ्नै पक्षमा दोष भएकोले), ब्रह्मसूत्रमा सांख्य दर्शनको खण्डन गर्ने सन्दर्भमा एक महत्त्वपूर्ण बिन्दु हो। यसले बाह्य आलोचनाभन्दा पर, सांख्य प्रणाली आफ्नै ढाँचाभित्र निहित विरोधाभास र तार्किक असंगतिहरूबाट ग्रस्त छ, जसले यसलाई मौलिक रूपमा त्रुटिपूर्ण बनाउँछ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ।

१. **सांख्य दर्शनको आन्तरिक असंगति (Internal Inconsistency of Samkhya Philosophy):** शङ्कराचार्यले यस सूत्रको व्याख्यामा सांख्य दर्शनको प्रधान कारणवाद (Prakriti as the sole cause) मा रहेका आन्तरिक दोषहरूलाई उजागर गर्नुभएको छ। सांख्यले चेतन पुरुष (conscious Purusha) र अचेतन प्रकृति (unconscious Prakriti) लाई स्वतन्त्र मान्दछ, तर अचेतन प्रकृतिले चेतन पुरुषको भोग (experience) र मोक्ष (liberation) का लागि कसरी कार्य गर्छ भन्ने कुराको सन्तोषजनक व्याख्या दिन सक्दैन। यसले सांख्यको आफ्नै तर्क प्रणालीमा गम्भीर प्रश्नचिह्न खडा गर्दछ।

२. **तार्किक खण्डनको महत्त्व (Importance of Logical Refutation):** यस सूत्रले कुनै पनि दार्शनिक प्रणालीको मूल्यांकन गर्दा त्यसको आन्तरिक तार्किक संरचना (internal logical structure) को गहन विश्लेषण गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिन्छ। यदि कुनै सिद्धान्त आफ्नै आधारभूत मान्यताहरूसँग मेल खाँदैन भने, त्यसलाई बाह्य प्रमाणहरूले समर्थन गरे पनि स्वीकार गर्न सकिँदैन। रामानुजाचार्यले पनि सांख्यको पुरुष र प्रकृति बीचको सम्बन्धको व्याख्यामा रहेका कमजोरीहरूलाई औंल्याउँदै यसको आन्तरिक दोषलाई पुष्टि गर्नुभएको छ।

३. **वेदान्तको श्रेष्ठता (Supremacy of Vedanta):** ब्रह्मसूत्रले सांख्यको आन्तरिक दोषहरूलाई औंल्याएर वेदान्त दर्शनको श्रेष्ठता स्थापित गर्दछ। वेदान्तले ब्रह्मलाई नै जगत्को एक मात्र कारण (sole cause of the universe) र चेतन तथा अचेतन दुवैको आधार मान्दछ, जसले गर्दा कुनै आन्तरिक असंगति उत्पन्न हुँदैन। यस सूत्रले वेदान्तको सुसंगत र अखण्ड दार्शनिक प्रणालीलाई अझ बलियो बनाउँछ, जहाँ सबै कुरा ब्रह्ममा नै समाहित हुन्छ।

■ सूत्र 2.1.20

संस्कृत: सर्वोपेता च तद्दर्शनात्

IAST: *Sarvopetā ca taddarśanāt*

नेपाली अर्थ: र (ब्रह्मको शक्ति) सर्वोपेत छ, किनभने श्रुतिमा दर्शन छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् छ भन्ने कुरा श्रुतिमा दर्शन गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

सर्वोपेता (Sarvopetā): सबैले युक्त, सबै गुणहरूले सम्पन्न।

च (ca): र।

तद्दर्शनात् (taddarśanāt): त्यसको दर्शन भएकोले, किनभने श्रुतिमा देखिन्छ।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको शक्ति सर्वव्यापी र सर्वगुणसम्पन्न छ, किनकि वैदिक ग्रन्थहरू (scriptures) मा यसको स्पष्ट वर्णन गरिएको छ, जसले ब्रह्मको असीमित क्षमता (infinite potential) लाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्र सिद्धान्तहरू (quantum field theories) ले ऊर्जा र पदार्थको अन्तर्निहित एकता (underlying unity) लाई संकेत गर्दछ, जसलाई ब्रह्मको सर्वोपेता अवस्थासँग तुलना गर्न सकिन्छ जहाँ सबै सम्भावनाहरू एकैसाथ विद्यमान हुन्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको विस्तार): चेतनाको गहिरो अध्ययन (study of consciousness) ले व्यक्तिपरक अनुभवहरू (subjective experiences) को अन्तर्निहित एकता र चेतनाको असीमित क्षमतालाई उजागर गर्दछ, जुन ब्रह्मको सर्वोपेता गुणसँग मेल खान्छ।

ब्रह्मसूत्र २.१.२० ले ब्रह्मको सर्वशक्तिमत्ता र सर्वव्यापकतालाई जोड दिन्छ, जसलाई श्रुति (वैदिक ग्रन्थहरू) मा स्पष्ट रूपमा देखाइएको छ। यो सूत्रले ब्रह्मको सृजनात्मक शक्ति र यसको असीमित गुणहरूको दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ, जसले विभिन्न दार्शनिक परम्पराहरूमा गहिरो प्रभाव पारेको छ।

१. ब्रह्मको सर्वोपेता र श्रुतिको प्रमाणिकता: यो सूत्रले ब्रह्मलाई सबै गुणहरूले युक्त (सर्वोपेता) मान्दछ र यसको प्रमाणको रूपमा श्रुति (वैदिक ग्रन्थहरू) लाई प्रस्तुत गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निराकार भए पनि, मायाको माध्यमबाट यो सगुण र सर्वशक्तिमान् देखिन्छ। रामानुजाचार्य भने ब्रह्मलाई सगुण र कल्याणकारी गुणहरूले युक्त मान्छन्, जसको शक्तिले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई धारण गरेको छ।

२. सृष्टिको कारण र ब्रह्मको भूमिका: तद्दर्शनात् (त्यसको दर्शन भएकोले) भन्ने शब्दले ब्रह्म नै सृष्टिको मूल कारण हो भन्ने कुरालाई संकेत गर्दछ। यसको अर्थ हो कि ब्रह्मको शक्ति र गुणहरू श्रुतिमा स्पष्ट रूपमा वर्णित छन्, जसले यसको सृजनात्मक क्षमतालाई पुष्टि गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मलाई केवल एक निष्क्रिय साक्षीको रूपमा नभई, सक्रिय रूपमा ब्रह्माण्डको सृजना, पालनपोषण र संहार गर्ने शक्तिको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

३. दार्शनिक परम्पराहरूमा प्रभाव र व्याख्या: यो सूत्रले अद्वैत, विशिष्टाद्वैत र द्वैत जस्ता विभिन्न वेदान्त परम्पराहरूमा ब्रह्मको स्वरूप र शक्तिको बारेमा गहिरो छलफललाई प्रेरित गरेको छ। अद्वैत वेदान्तले ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपलाई जोड दिँदै, सगुण ब्रह्मलाई व्यवहारिक सत्य मान्छ। विशिष्टाद्वैतले ब्रह्मलाई सगुण र जीव तथा जगत्को आत्माको रूपमा हेर्छ। द्वैत वेदान्तले ब्रह्मलाई जीव र जगत्भन्दा भिन्न र स्वतन्त्र मान्छ, तर यसको सर्वशक्तिमत्तालाई स्वीकार गर्दछ।

सूत्र 2.1.21

संस्कृत: वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति

IAST: *Vaiṣamyanairghṛṇye na sāpekṣatvāt tathā hi darśayati*

नेपाली अर्थ: वैषम्य (Partiality) र नैर्घृण्य (Cruelty) को दोष लाग्दैन, किनभने सापेक्ष (Dependent on Karma) छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मले कसैलाई सुखी र कसैलाई दुःखी बनाउँछ भन्ने आरोप लाग्दैन किनभने सुख-दुःख जीवको आफ्नै कर्ममा निर्भर छ। श्रुतिले पनि यसो नै देखाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

वैषम्यनैर्घृण्ये (Vaiṣamyanairghṛṇye): वैषम्य (विषमता/भेदभाव) र नैर्घृण्य (निर्ममता/क्रूरता) को दोष।

न (na): होइन / लाग्दैन।

सापेक्षत्वात् (sāpekṣatvāt): सापेक्ष भएकोले / निर्भर भएकोले।

तथा (tathā): त्यसैगरी / त्यस्तै।

हि (hi): किनभने / निश्चय नै।

दर्शयति (darśayati): देखाउँछ / प्रकट गर्छ।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मलाई सृष्टिमा देखिने वैषम्य (partiality) र नैर्घृण्य (cruelty) को दोष लाग्दैन, किनभने जीवको सुख-दुःख उसको आफ्नै कर्म (karma) मा सापेक्ष (dependent) हुन्छ। श्रुति (scriptures) ले पनि यही सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कको कार्यप्रणाली र निर्णय प्रक्रियाहरूमा व्यक्तिको पूर्व अनुभव र कर्मको प्रभावलाई न्यूरोसाइन्सले अध्ययन गर्छ, जसले कर्मको सापेक्षतालाई जैविक आधार प्रदान गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Behavioral Therapy): संज्ञानात्मक व्यवहार थेरापी (CBT) ले व्यक्तिको विचार, भावना र व्यवहारको ढाँचाले उसको जीवनका परिणामहरूलाई कसरी प्रभावित गर्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ, जुन कर्मको मनोवैज्ञानिक सापेक्षतासँग मिल्दोजुल्दो छ।

ब्रह्मसूत्र २.१.२१ ले सृष्टिकर्ता ब्रह्ममाथि लाग्ने वैषम्य (partiality) र नैर्घृण्य (cruelty) को आरोपलाई खण्डन गर्दछ। यो सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि जीवहरूमा देखिने सुख-दुःख र भिन्नताहरू ब्रह्मको इच्छाले नभई जीवहरूको आफ्नै कर्म (karma) मा आधारित हुन्छन्। यसरी, ब्रह्मको निष्पक्षता र न्यायपूर्णतालाई स्थापित गरिएको छ।

१. कर्मको सार्वभौमिक सिद्धान्त: यो सूत्रले कर्मको सार्वभौमिक सिद्धान्तलाई जोड दिन्छ, जहाँ प्रत्येक जीवले आफ्नो पूर्व कर्म अनुसार फल प्राप्त गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म केवल कर्मको फल वितरण गर्ने माध्यम मात्र हो, वास्तविक कारण जीवको आफ्नै संचित कर्म हो। यसले ब्रह्मलाई नैतिक दोषबाट मुक्त राख्छ।

२. ब्रह्मको निर्गुण स्वरूप: रामानुजाचार्यले पनि यस सूत्रलाई ब्रह्मको निर्गुण र दोषरहित स्वरूपको पुष्टिमा प्रयोग गर्छन्। उनी भन्छन् कि ब्रह्म जीवहरूको कर्म अनुसार फल दिने भए पनि, त्यो जीवको कर्ममा आधारित हुन्छ, ब्रह्मको आफ्नै इच्छामा होइन। यसले ब्रह्मको परम स्वतन्त्रता र न्यायपूर्णतालाई कायम राख्छ।

३. जीवको स्वतन्त्रता र उत्तरदायित्व: यो सूत्रले जीवको स्वतन्त्रता (free will) र उत्तरदायित्व (responsibility) लाई पनि प्रकाश पार्छ। जीवहरू आफ्ना कर्मका लागि स्वयं जिम्मेवार हुन्छन्, र उनीहरूले आफ्नो भाग्य आफैं निर्माण गर्छन्। यसले आध्यात्मिक मार्गमा जीवलाई आफ्नो आचरण र विचारमा ध्यान दिन प्रेरित गर्छ, किनभने यही नै सुख-दुःखको मूल कारण हो।

सूत्र 2.1.22

संस्कृत: न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्

IAST: *Na karmāvibhāgāditi cennānāditvāt*

नेपाली अर्थ: यदि सृष्टिको प्रारम्भमा कर्मको विभाग छैन भनिन्छ भने, होइन, किनभने (कर्म) अनादि छ।

विस्तृत व्याख्या: सृष्टिको प्रारम्भमा कर्मको विभाग नभएकोले वैषम्य कसरी हुन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर - कर्म अनादि छ। सृष्टि-प्रलयको चक्र अनादि छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन, छैन।

कर्म (karma): कर्म, कार्य।

अविभागात् (avibhāgāt): विभाग नभएकोले, विभाजन नभएकोले।

इति (iti): यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

अनादित्वात् (anāditvāt): अनादि भएकोले, सुरुवात नभएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले सृष्टिको प्रारम्भमा कर्मको विभाजन नभएकोले विषमता कसरी उत्पन्न हुन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर दिन्छ। यसले कर्मको प्रवाह अनादि (beginningless) भएकोले, प्रत्येक नयाँ सृष्टिमा जीवहरूले आफ्नो पूर्वकर्म अनुसार फल प्राप्त गर्छन् भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): भौतिक विज्ञानमा ऊर्जा संरक्षणको नियम (Law of Conservation of Energy) जस्तै, कर्मको सिद्धान्तले पनि कार्य र प्रतिक्रियाको एक अनन्त चक्रलाई संकेत गर्दछ, जहाँ कुनै पनि कार्यको ऊर्जा कहिल्यै नष्ट हुँदैन तर रूपान्तरित हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - कारण र प्रभाव): मनोविज्ञानमा कारण र प्रभाव (cause and effect) को अवधारणाले कर्मको सिद्धान्तसँग गहिरो सम्बन्ध राख्छ। हाम्रो वर्तमान

मानसिक अवस्था र व्यवहार पूर्व अनुभव र कार्यहरूको परिणाम हो, जसले भविष्यका अनुभवहरूलाई आकार दिन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण विषय, अर्थात् सृष्टिमा देखिने विषमताको दार्शनिक आधारलाई स्पष्ट पार्दछ। यसले जीवहरूको सुख-दुःख र विभिन्न योनिमा जन्म लिनुको कारण कर्मको अनादि प्रवाह हो भनी स्थापित गर्दछ, जसले ईश्वरमाथि पक्षपातको आरोपलाई खण्डन गर्दछ।

१. कर्मको अनादित्व र सृष्टिको विषमता: ब्रह्मसूत्रले सृष्टिको प्रारम्भमा ईश्वरले जीवहरूलाई समान रूपमा सृष्टि गरे तापनि उनीहरूमा देखिने भिन्नता (विषमता) को कारण पूर्वजन्मका कर्महरू हुन् भनी बताउँछ। कर्मको प्रवाह अनादि (without beginning) भएकोले, प्रत्येक नयाँ सृष्टिमा जीवहरूले आफ्नो संचित कर्म अनुसार नै फल प्राप्त गर्छन्। यो सिद्धान्तले ईश्वरलाई पक्षपात वा निर्दयताको आरोपबाट मुक्त गर्दछ।

२. शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त परिप्रेक्ष्य: शङ्कराचार्यले यस सूत्रको व्याख्यामा कर्मको अनादित्वलाई जोड दिँदै, अविद्या (ignorance) र कर्मको चक्र अनादि भएकोले जीवको संसारिक बन्धन पनि अनादि छ भनी बताउनुहुन्छ। ईश्वरले जीवहरूलाई उनीहरूको कर्म अनुसार फल दिने भएकाले, ईश्वरमा कुनै दोष लाग्दैन। सृष्टि जीवहरूको कर्मफल भोगको लागि एक क्षेत्र (field) मात्र हो।

३. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत परिप्रेक्ष्य: रामानुजाचार्यले पनि कर्मको अनादित्वलाई स्वीकार गर्दै, ईश्वरले जीवहरूको कर्म अनुसार नै सृष्टिमा विविधता ल्याउनुहुन्छ भनी व्याख्या गर्नुहुन्छ। उहाँका अनुसार, ईश्वर परम दयालु हुनुहुन्छ, तर जीवहरूको कर्मफलको व्यवस्थापन गर्नु उहाँको न्यायपूर्ण स्वभावको एक अंश हो। जीवहरूले आफ्नो कर्मद्वारा नै आफ्नो भविष्य निर्धारण गर्छन्, र ईश्वर

सूत्र 2.1.23

संस्कृत: उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च

IAST: *Upapadyate cāpyupalabhyate ca*

नेपाली अर्थ: र उपपन्न (Reasonable) पनि हुन्छ र उपलब्ध (Observed) पनि हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: अनादि कर्मको सिद्धान्त युक्तिसङ्गत छ र लोकमा पनि देखिन्छ - बीजबाट वृक्ष र वृक्षबाट बीज अनादि चक्र हो।

शाब्दिक अर्थ:

उपपद्यते (Upapadyate): स्थापित हुन्छ, युक्तिसंगत हुन्छ, पाइएको छ।

च (ca): र

अपि (api): पनि, समेत

उपलभ्यते (upalabhyate): अवलोकन गरिन्छ, अनुभव गरिन्छ, प्राप्त हुन्छ।

च (ca): र

चुरो अर्थ (Essence): अनादि कर्मको सिद्धान्त युक्तिसंगत छ र लोकमा पनि यसको प्रत्यक्ष अनुभव गरिन्छ, जसरी बीजबाट वृक्ष र वृक्षबाट बीजको चक्र निरन्तर चलिरहन्छ [Principle of beginningless karma is logical and observed in the world, like the endless cycle of seed to tree and tree to seed].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): जीवविज्ञानले जीवहरूको विकास र वंशानुगत गुणहरूको निरन्तरतालाई अध्ययन गर्दछ, जुन कर्मको अनादि चक्रसँग तुलना गर्न सकिन्छ। प्रत्येक जीवको अस्तित्व पूर्वजन्मका कर्महरूको परिणाम र आगामी जन्मको आधार बन्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - व्यवहारको निरन्तरता): मनोविज्ञानले मानव व्यवहारको ढाँचा र त्यसको निरन्तरतालाई विश्लेषण गर्दछ। कर्मको सिद्धान्तले वर्तमान व्यवहार र मानसिक अवस्था विगतका अनुभवहरूको परिणाम हो र भविष्यको लागि आधार तय गर्दछ भन्ने मनोवैज्ञानिक अवधारणालाई समर्थन गर्दछ।

यो सूत्रले अनादि कर्मको सिद्धान्तलाई युक्ति र अनुभव दुवैको आधारमा स्थापित गर्दछ। यसले कार्य-कारण सम्बन्धको गहिरो दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ कुनै पनि घटना वा परिणामको पछाडि एक पूर्व कारण हुन्छ, र यो चक्र अनादि कालदेखि चलिरहेको छ।

१. **कर्मको अनादित्व र कार्यकारण सम्बन्ध**: ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले कर्मको सिद्धान्त अनादि हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। यसको अर्थ हो कि कुनै पनि कर्मको सुरुवात बिन्दु छैन, बरु यो एक निरन्तर प्रवाह हो। शंकराचार्यका अनुसार, यो अनादित्व अविद्याको कारणले हुन्छ, जसले जीवलाई कर्मचक्रमा बाँधेर राख्छ। प्रत्येक कार्यको एक कारण हुन्छ र प्रत्येक कारणको एक कार्य हुन्छ, जसले गर्दा यो चक्र कहिल्यै समाप्त हुँदैन।

२. **युक्तिसंगतता र प्रत्यक्ष अनुभव**: सूत्रले कर्मको सिद्धान्त केवल धार्मिक विश्वास मात्र नभई युक्तिसंगत (उपपद्यते) र प्रत्यक्ष अनुभवगम्य (उपलभ्यते) पनि भएको बताउँछ। यसको अर्थ हो कि हामीले संसारमा देख्ने विविधता, सुख-दुःखको भिन्नता, र जीवहरूको विभिन्न अवस्थाहरू कर्मको परिणाम हुन्। रामानुजाचार्यले पनि यसलाई ईश्वरको न्यायपूर्ण शासनको प्रमाणको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ प्रत्येक जीवले आफ्नो कर्म अनुसार फल प्राप्त गर्दछ।

३. **मोक्षको मार्ग र कर्मको प्रभाव**: यद्यपि कर्मको चक्र अनादि छ, वेदान्त दर्शनले यसबाट मुक्ति (मोक्ष) सम्भव छ भनी सिकाउँछ। यो सूत्रले कर्मको गहिरो प्रभावलाई स्वीकार गर्दै, ज्ञान र वैराग्यको माध्यमबाट कर्मबन्धनबाट मुक्त हुन सकिने मार्ग प्रशस्त गर्दछ। यसले जीवलाई आफ्नो वर्तमान अवस्थाको लागि जिम्मेवार ठान्दै, भविष्यलाई सकारात्मक दिशा दिन प्रेरित गर्दछ।

सूत्र 2.1.24

संस्कृत: सर्वधर्मोपपत्तेश्च

IAST: *Sarvadharmopappatteśca*

नेपाली अर्थ: र सर्वधर्म (All Attributes) सम्भव भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्ममा सर्वज्ञत्व, सर्वशक्तिमत्त्व आदि सबै धर्म सम्भव छन्, जसले सृष्टि गर्न सक्षम बनाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

सर्वधर्म (sarvadharmā): सबै गुण वा विशेषताहरू।

उपपत्तेः (upapatteḥ): सम्भव भएकोले, उपयुक्त भएकोले, सिद्ध भएकोले।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्ममा सबै धर्म (गुण) हरूको उपपत्ति (सम्भव) छ, अर्थात् ब्रह्म सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् र समस्त कल्याणकारी गुणहरूले युक्त छ। यसैले ब्रह्म नै जगतको कारण हो भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा ऊर्जा र पदार्थको अविच्छिन्नता तथा सम्भावनाहरूको अनन्तताले ब्रह्मको सर्वधर्मोपपत्ति (all-attributes-possible) को अवधारणासँग समानता देखाउँछ, जहाँ एकै सत्तामा अनेक रूपहरू निहित हुन्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको व्यापकता): आधुनिक मनोविज्ञानमा चेतनाको गहिराइ र यसको असीमित सम्भावनाहरूको अध्ययनले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वज्ञताको दार्शनिक अवधारणालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ, जहाँ व्यक्तिगत चेतना ब्रह्माण्डीय चेतनाको अंश हो।

यो सूत्रले ब्रह्मको स्वरूपलाई अझ स्पष्ट पार्दै, यसमा समस्त गुणहरू (धर्महरू) को सम्भावना रहेको पुष्टि गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई केवल निर्गुण सत्ताको रूपमा मात्र नभई, सगुण र सविशेष सत्ताको रूपमा पनि प्रस्तुत गर्दछ, जसले जगतको सृष्टि, स्थिति र संहार गर्न सक्षम छ।

१. **ब्रह्मको सगुण स्वरूप**: यस सूत्रले ब्रह्मको सगुण पक्षलाई जोड दिन्छ। शंकराचार्यले ब्रह्मलाई निर्गुण र निर्विशेष मान्नुभए पनि, व्यवहारिक स्तरमा ईश्वरलाई सगुण र कल्याणकारी गुणहरूले युक्त मान्नुहुन्छ। रामानुजाचार्य र मध्वाचार्य जस्ता आचार्यहरूले भने ब्रह्मलाई स्वाभाविक रूपमै अनन्त कल्याणकारी गुणहरूले युक्त सगुण सत्ताको रूपमा स्वीकार गर्छन्।

२. **जगत कारणत्वको पुष्टि**: यदि ब्रह्ममा सर्वज्ञत्व, सर्वशक्तिमत्त्व, र अन्य समस्त गुणहरू सम्भव छन् भने, त्यो नै जगतको एक मात्र कारण हुन सक्छ। यसले पूर्वका सूत्रहरूमा स्थापित ब्रह्मको जगत कारणत्वलाई थप बल प्रदान गर्दछ, किनकि अपूर्ण वा सीमित सत्ताले पूर्ण जगतको सृष्टि गर्न सक्दैन।

३. **अद्वैत र विशिष्टाद्वैतको समन्वय**: यो सूत्र अद्वैत वेदान्तमा ब्रह्मको निर्गुण र सगुण स्वरूपको समन्वयका लागि महत्वपूर्ण छ। अद्वैत अनुसार, परमार्थतः ब्रह्म निर्गुण भए पनि, मायाको उपाधिले सगुण प्रतीत हुन्छ। विशिष्टाद्वैतमा भने ब्रह्म स्वाभाविक रूपमै सगुण र सविशेष हुन्छ, जहाँ चेतना र अचेतन तत्वहरू ब्रह्मको शरीर हुन्।

सूत्र 2.1.25

संस्कृत: रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्

IAST: *Rūpādimattvācca viparyayo darśanāt*

नेपाली अर्थ: र रूप आदि भएकोले विपर्यय (Reversal) देखिन्छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्ममा रूप आदि गुण भएकोले विलक्षण कार्यको उत्पत्ति सम्भव छ।

शाब्दिक अर्थ:

रूप (Rūpa): रूप, आकार।

आदि (Ādi): आदि, इत्यादि।

मत्त्वात् (Mattvāt): भएकोले, युक्त भएकोले।

च (Ca): र।

विपर्ययः (Viparyayaḥ): विपरीतता, उल्टोपन, भिन्नता।

दर्शनात् (Darśanāt): देखिने भएकोले, अनुभवबाट।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्ममा रूप र अन्य गुणहरू नभए पनि, यस सूत्रले ब्रह्मबाटै रूप आदि गुण भएका जगत्को उत्पत्ति हुन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। यसको अर्थ यो हो कि कारण (ब्रह्म) र कार्य (जगत्) बीचको भिन्नता देखिन्छ, तर यो भिन्नता वास्तविक नभई प्रतीतिक मात्र हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूले अवलोकनकर्ताको आधारमा भिन्न व्यवहार देखाउँछन्, जसले ब्रह्म र जगत्को प्रतीतिक भिन्नतालाई केही हदसम्म प्रतिध्वनित गर्छ। ऊर्जा र पदार्थको अन्तर्सम्बन्धले पनि ब्रह्मको विलक्षण कारणत्वलाई संकेत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Perception and Reality): मनोविज्ञानमा, हाम्रो चेतनाले कसरी बाह्य संसारलाई बुझ्छ र व्याख्या गर्छ भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ। सूत्रले देखाउने 'विपर्यय' (reversal) लाई हाम्रो चेतनाले ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपलाई सगुण जगत्को रूपमा कसरी अनुभव गर्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक प्रक्रियासँग जोड्न सकिन्छ।

ब्रह्मसूत्र २.१.२५ ले ब्रह्मको विलक्षण कारणत्व (extraordinary causality) को सिद्धान्तलाई अगाडि बढाउँछ, जहाँ निर्गुण ब्रह्मबाट सगुण जगत्को उत्पत्ति हुन्छ भन्ने कुरालाई स्थापित गरिन्छ। यो सूत्रले कारण र कार्यबीचको स्पष्ट भिन्नतालाई स्वीकार गर्दै, त्यस भिन्नताको दार्शनिक व्याख्या प्रस्तुत गर्दछ।

१. कारण-कार्य सम्बन्धको विलक्षणता: यो सूत्रले सांख्य दर्शनको सत्कार्यवाद (कार्य कारणमा पहिले नै विद्यमान हुन्छ) र न्याय-वैशेषिकको असत्कार्यवाद (कार्य कारणबाट नयाँ उत्पन्न हुन्छ) भन्दा भिन्न दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्छ। ब्रह्म निर्गुण भए पनि, त्यसबाट रूप आदि गुण भएका जगत्को उत्पत्ति हुनु ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति (inconceivable power) को द्योतक हो। शङ्कराचार्यका अनुसार, यो मायाको कारणले सम्भव हुन्छ, जहाँ ब्रह्म आफ्नो वास्तविक स्वरूप नगुमाई जगत्को रूपमा प्रतीत हुन्छ।

२. प्रतीतिक भिन्नता र पारमार्थिक एकता: सूत्रमा उल्लेखित 'विपर्यय' (reversal) ले कारण (ब्रह्म) र कार्य (जगत्) बीचको बाह्य भिन्नतालाई जनाउँछ। जगत्का रूप, नाम र गुणहरू ब्रह्ममा नभए पनि, जगत् ब्रह्मबाटै उत्पन्न भएको देखिन्छ। यो भिन्नता व्यावहारिक (empirical) स्तरमा सत्य भए पनि, पारमार्थिक (transcendental) स्तरमा ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जगत् त्यसको अभिव्यक्ति वा प्रतीति मात्र हो। रामानुजाचार्यका अनुसार, ब्रह्म सगुण भएकाले जगत् ब्रह्मको शरीर हो र ब्रह्म नै जगत्को आत्मा हो।

३. अद्वैत र विशिष्टाद्वैतको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्तले ब्रह्मलाई निर्गुण र निर्विकार मान्दै, जगत्लाई मायाको कार्य र ब्रह्ममा अध्यस्त (superimposed) मान्छ। यस सूत्रको व्याख्यामा, जगत्को रूप आदि गुणहरू ब्रह्ममा नभए पनि, ब्रह्म नै जगत्को उपादान कारण (material cause) र निमित्त कारण (efficient cause) दुवै हो भनिन्छ। विशिष्टाद्वैत वेदान्तले भने ब्रह्मलाई सगुण मान्दै, जगत्लाई ब्रह्मको विशेषण वा शरीरको रूपमा हेर्छ, जहाँ ब्रह्म स्वयं नै जगत्को रूपमा परिणत हुन्छ। यसरी, 'दर्शनात्' (because it is seen) भन्ने शब्दले अनुभवजन्य प्रमाणलाई जोड दिन्छ, जसले ब्रह्मको कारणत्वलाई पुष्टि गर्छ।

सूत्र 2.1.26

संस्कृत: उभयथापि न कर्मातस्तदभावः

IAST: *Ubhayathāpi na karmātastadabhāvaḥ*

नेपाली अर्थ: दुवै प्रकारले पनि कर्म (ब्रह्मको) होइन, त्यसकारण त्यसको अभाव छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्ममा कर्मको बन्धन छैन। ब्रह्म नित्यमुक्त र नित्यशुद्ध छ।

शाब्दिक अर्थ:

उभयथापि (Ubhayathāpi): दुवै प्रकारले पनि।

न (na): होइन।

कर्म (karma): कर्म।

अतः (ataḥ): त्यसकारण।

तदभावः (tadabhāvaḥ): त्यसको अभाव छ।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म कर्मको बन्धनबाट पूर्णतया मुक्त छ, किनकि यसमा कुनै पनि प्रकारको कर्मको सम्भावना नै छैन। ब्रह्मको नित्यशुद्ध र नित्यमुक्त स्वरूपले गर्दा कर्मको प्रभाव यसमा पर्दैन, जसले गर्दा यसको अभाव स्वतः सिद्ध हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा कणहरूको व्यवहार अनिश्चित र अवलोकनकर्तामा निर्भर हुने गर्दछ, जसले कार्य-कारण सम्बन्धको परम्परागत बुझाइलाई चुनौती दिन्छ। ब्रह्मको कर्मरहित अवस्थालाई यस सन्दर्भमा 'अकारण' वा 'अक्रिया' को रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जहाँ सामान्य भौतिक नियमहरू लागू हुँदैनन्।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): आत्म-बोधको प्रक्रियामा व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई कर्मको फल र बन्धनबाट अलग देख्ने प्रयास गर्दछ। ब्रह्मसूत्रको यो सिद्धान्तले मनको शान्ति र मुक्ति प्राप्त गर्न कर्मको आसक्तिबाट मुक्त हुनुपर्ने मनोवैज्ञानिक आवश्यकतालाई जोड दिन्छ।

ब्रह्मसूत्र २.१.२६ ले ब्रह्मको कर्मरहित स्वभावलाई स्पष्ट पार्दछ, जहाँ कुनै पनि प्रकारको कर्मको सम्भावनालाई अस्वीकार गरिएको छ। यो सूत्रले ब्रह्मको नित्यशुद्ध, नित्यमुक्त र निर्विकार स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ, जसले गर्दा यसमा कर्मको बन्धन वा फलको कुनै स्थान रहँदैन। यो वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्त हो, जसले ब्रह्मलाई समस्त द्वैत र परिवर्तनबाट पर मान्दछ।

१. ब्रह्मको निर्विकार स्वरूप: यो सूत्रले ब्रह्मलाई निर्विकार (unchanging) र निष्क्रिय (inactive) शक्तिको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। ब्रह्म कुनै पनि क्रियाको कर्ता नभएकाले यसमा कर्मको फल लाग्दैन। आचार्य शङ्करका अनुसार, ब्रह्म सत्य, ज्ञान र अनन्त स्वरूप हो, जहाँ कर्मको प्रवेश असम्भव छ। यसको अर्थ ब्रह्म स्वयंमा पूर्ण र आत्मनिर्भर छ, जसलाई कुनै पनि बाह्य क्रियाको आवश्यकता पर्दैन।

२. कर्मको अभाव र मुक्ति: यदि ब्रह्ममा कर्मको बन्धन हुन्थ्यो भने, त्यो पनि संसारका अन्य जीवजस्तै कर्मफलको अधीनमा हुन्थ्यो। तर, यो सूत्रले ब्रह्ममा कर्मको अभावलाई जोड दिएर यसको परम स्वतन्त्रता (ultimate freedom) र मुक्ति (liberation) लाई प्रमाणित गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मलाई समस्त दोषरहित र कल्याण गुणहरूको सागर मान्नुहुन्छ, जहाँ कर्मको नकारात्मक प्रभावको कुनै स्थान छैन।

३. अद्वैत वेदान्तमा यसको महत्त्व: अद्वैत वेदान्तमा जीव र ब्रह्मको एकत्व (oneness) लाई स्वीकार गरिन्छ। यदि ब्रह्म कर्मरहित छ भने, जीवले पनि आफ्नो वास्तविक स्वरूपमा कर्मको बन्धनबाट मुक्त हुन सक्छ भन्ने सन्देश यसले दिन्छ। यो सूत्रले अविद्या (ignorance) का कारण जीवले आफूलाई कर्ता र भोक्ता मान्ने भ्रमलाई हटाउन मद्दत गर्दछ, जसले गर्दा मोक्ष (moksha) को मार्ग प्रशस्त हुन्छ।

सूत्र 2.1.27

संस्कृत: सर्वथा तु परमतं तत्कालतदवस्थितावधिकरणाच्च

IAST: *Sarvathā tu paramataṃ tatkālatadavasthitāvadhikaraṇācca*

नेपाली अर्थ: सर्वथा परमत (Opponent's View) खण्डित हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: साङ्ख्य दर्शनको मत सबै प्रकारले खण्डित हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

सर्वथा (Sarvathā): सबै प्रकारले, हर हालतमा।

तु (tu): तर, तथापि।

परमतं (paramataṃ): अर्काको मत, विरोधीको सिद्धान्त।

तत्काल (tatkāla): त्यस समयमा, त्यस अवस्थामा।

तदवस्थितावधिकरणाच्च (tadavasthitāvadhikaraṇācca): त्यस अवस्थामा अवस्थित भएकोले र त्यसको आधारमा।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले सांख्य दर्शनको प्रधान कारणवाद (Prakriti as the sole cause) को खण्डन गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई नै सम्पूर्ण जगत्को मूल कारण र आधार मान्दै, सांख्यको स्वतन्त्र प्रधानको अवधारणालाई अस्वीकार गर्दछ। ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वशक्तिमत्तालाई स्थापित गर्दै, अन्य कुनै पनि स्वतन्त्र कारणको सम्भावनालाई निषेध गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा अवलोकनकर्ता (observer) को भूमिका र चेतना (consciousness) को प्रभावले पदार्थको अवस्था निर्धारण गर्ने अवधारणाले ब्रह्मसूत्रको चेतना नै मूल कारण हो भन्ने दार्शनिक विचारसँग समानता देखाउँछ। पदार्थको स्वतन्त्र अस्तित्वभन्दा पनि चेतनाको गहिरो सम्बन्धलाई यसले संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको भूमिका): आधुनिक मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) लाई मानव अनुभवको केन्द्रबिन्दु मानिन्छ। ब्रह्मसूत्रको यो खण्डनले बाह्य वस्तुगत यथार्थ (objective reality) को स्वतन्त्र अस्तित्वभन्दा पनि चेतनाको प्राथमिक भूमिकालाई जोड दिन्छ, जसले मानसिक प्रक्रियाहरू र अनुभवको गहिराइलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको दोस्रो अध्यायको पहिलो पादमा अवस्थित छ, जहाँ विभिन्न विरोधी दर्शनहरूको खण्डन गरिन्छ। विशेषगरी, यस सूत्रले सांख्य दर्शनको प्रधान कारणवादको विस्तृत खण्डन प्रस्तुत गर्दछ, जसले जगत्को मूल कारण ब्रह्म नभई जड प्रधान (Prakriti) हो भनी मान्दछ। यस खण्डनले वेदान्तको ब्रह्म नै एकमात्र सत्य र जगत्को मूल कारण हो भन्ने सिद्धान्तलाई सुदृढ पार्दछ।

१. सांख्य प्रधानको खण्डन: सांख्य दर्शनले प्रधानलाई जगत्को स्वतन्त्र कारण मान्दछ, जुन त्रिगुण (सत्त्व, रजस्, तमस्) बाट बनेको हुन्छ। तर, ब्रह्मसूत्रले यस मतलाई अस्वीकार गर्दछ किनकि जड प्रधानले चेतन जगत्को सृष्टि गर्न सक्दैन। चेतन ब्रह्म मात्र चेतन र अचेतन दुवै जगत्को कारण हुन सक्छ।

२. ब्रह्मको सर्वकारणत्व: वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै सम्पूर्ण जगत्को उपादान (material) र निमित्त (efficient) कारण हो। यस सूत्रले सांख्यको प्रधानलाई अस्वीकार गरेर ब्रह्मको सर्वकारणत्वलाई पुनः स्थापित गर्दछ। ब्रह्मको इच्छाशक्ति र ज्ञानबाट नै यो सम्पूर्ण विविधतापूर्ण जगत्को उत्पत्ति भएको हो भन्ने वेदान्तको मूल सिद्धान्तलाई यसले पुष्टि गर्दछ।

३. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एकमात्र सत्य हो र जगत् ब्रह्मको विवर्त (apparent modification) मात्र हो। यस सूत्रको खण्डनले ब्रह्मको निर्गुण र सगुण दुवै स्वरूपलाई स्वीकार गर्दै, कुनै पनि स्वतन्त्र जड कारणको सम्भावनालाई पूर्ण रूपमा निषेध गर्दछ। यसले ब्रह्मको अद्वितीयता र सर्वोपरितालाई जोड दिन्छ।

■ सूत्र 2.1.28

संस्कृत: अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम्

IAST: *Abhisandhyādiṣvapi caivam*

नेपाली अर्थ: अभिसन्धि (Intention) आदिमा पनि यस्तै हो।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको सृष्टि-सङ्कल्पमा कुनै स्वार्थ छैन। यो लीला (Divine Play) मात्र हो।

शाब्दिक अर्थ:

अभिसन्धि (Abhisandhi): अभिप्राय, संकल्प, इच्छा।

आदिषु (adiṣu): आदिमा, इत्यादिमा।

अपि (api): पनि, समेत।

च (ca): र, अनि।

एवम् (evam): यसरी, यस्तै, त्यसैगरी।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको सृष्टि प्रक्रियामा कुनै व्यक्तिगत स्वार्थ वा अभिप्राय नहुने कुरालाई जोड दिन्छ। जसरी संसारमा मानिसले आफ्नो इच्छाले काम गर्छ, ब्रह्मको सृष्टि भने कुनै व्यक्तिगत कामना वा फलको अपेक्षा बिना नै हुन्छ, यो केवल एक दिव्य लीला (Divine Play) हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): आधुनिक ब्रह्माण्ड विज्ञानले ब्रह्माण्डको उत्पत्तिलाई कुनै सचेत 'अभिप्राय' बिना नै प्राकृतिक नियमहरूद्वारा व्याख्या गर्ने प्रयास गर्छ। ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले सृष्टि प्रक्रियालाई कुनै व्यक्तिगत इच्छाको अधीनमा नराखी, एक वृहत् र अकारण अस्तित्वको अभिव्यक्तिको रूपमा हेर्छ, जुन ब्रह्माण्डको स्वतःस्फूर्त विकाससँग तुलना गर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - निष्काम कर्म): मनोविज्ञानमा निष्काम कर्म (Action without attachment to results) को अवधारणाले मानसिक शान्ति र आत्म-सन्तुष्टिको मार्ग देखाउँछ। ब्रह्मको सृष्टिमा 'अभिप्राय' को अभावले कुनै व्यक्तिगत लाभको अपेक्षा बिना गरिने कार्यको उच्चतम रूपलाई प्रतिबिम्बित गर्छ, जसले कर्तालाई कर्मको बन्धनबाट मुक्त राख्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको सृष्टि-सङ्कल्पको प्रकृतिमाथि गहिरो दार्शनिक प्रकाश पार्छ, विशेषगरी ब्रह्मको निष्काम कर्तृत्वलाई स्थापित गर्दै। यसले ब्रह्मलाई लौकिक कर्ताहरूभन्दा भिन्न देखाउँछ, जसले कुनै न कुनै व्यक्तिगत अभिप्राय वा फलको अपेक्षाले कार्य गर्छन्। ब्रह्मको सृष्टि कुनै स्वार्थ वा कामनाबाट प्रेरित नभई, केवल उसको स्वाभाविक लीला (Divine Play) को अभिव्यक्ति हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई यसले पुष्टि गर्छ।

१. **ब्रह्मको निष्काम कर्तृत्व (Disinterested Agency of Brahman):** यो सूत्रले ब्रह्मको सृष्टि-सङ्कल्पमा कुनै व्यक्तिगत 'अभिप्राय' (Intention) वा 'कामना' (Desire) नहुने कुरालाई स्पष्ट पार्छ। शङ्कराचार्यले यसलाई ब्रह्मको स्वाभाविक शक्ति (Svābhāvika Śakti) को रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ सृष्टि ब्रह्मको स्वरूपभूत धर्म हो, जसरी सूर्यको प्रकाश। यसमा कुनै बाह्य प्रेरणा वा आन्तरिक अपूर्णताको कारण हुँदैन। ब्रह्म पूर्ण र आत्मसन्तुष्ट भएकाले उसलाई कुनै कुराको आवश्यकता पर्दैन, अतः उसको सृष्टि कुनै अभाव पूर्ति गर्ने उद्देश्यले हुँदैन।

२. **लीलाको अवधारणा (Concept of Lila):** 'लीला' को अवधारणा वेदान्तमा ब्रह्मको सृष्टि प्रक्रियालाई बुझाउन प्रयोग गरिन्छ। जसरी एक बालक कुनै फलको अपेक्षा बिना नै खेल खेल्छ, त्यसैगरी ब्रह्मले पनि कुनै स्वार्थ बिना नै यो जगत्को सृष्टि गर्छ। यो सृष्टि ब्रह्मको आनन्दको स्वाभाविक अभिव्यक्ति हो, जसलाई रामानुजाचार्यले पनि स्वीकार गर्नुभएको छ, यद्यपि उहाँले यसलाई जीवहरूको कर्मफलसँग जोड्नुभएको छ। यसले सृष्टिको रहस्यमय र अकारण पक्षलाई उजागर गर्छ।

३. **लौकिक र अलौकिक कर्तृत्वको भिन्नता (Distinction between Mundane and Transcendent Agency):** सूत्रले ब्रह्मको कर्तृत्वलाई लौकिक कर्ताहरूको अभिप्राय-प्रेरित कार्यभन्दा भिन्न देखाउँछ। मानिसले आफ्नो इच्छा, आवश्यकता वा अपूर्णताका कारण कार्य गर्छ, तर ब्रह्मको सृष्टि यस्ता सीमितताहरूबाट मुक्त छ। यो भिन्नताले ब्रह्मको परम स्वतन्त्रता (Supreme Freedom) र पूर्णतालाई स्थापित गर्छ, जहाँ सृष्टि उसको महिमाको स्वाभाविक विस्तार मात्र हो, कुनै बाध्यता वा स्वार्थको परिणाम होइन।

सूत्र 2.1.29

संस्कृत: न प्रयोजनवत्त्वात्

IAST: *Na prayojanavattvāt*

नेपाली अर्थ: (ब्रह्मको सृष्टिमा) प्रयोजन (Purpose) छैन (भन्ने आपत्ति लाग्दैन)।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको सृष्टि कुनै बाह्य प्रयोजनको लागि होइन। यो ब्रह्मको स्वभाविक लीला हो, जसरी श्वासप्रश्वास स्वभाविक हो।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): छैन (not).

प्रयोजनवत्त्वात् (prayojanavattvāt): प्रयोजन भएकोले (because of having a purpose).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको सृष्टि कुनै बाह्य प्रयोजन वा आवश्यकताले प्रेरित छैन। यो ब्रह्मको स्वाभाविक लीला (Divine Play) हो, जसरी श्वासप्रश्वास स्वाभाविक रूपमा चल्छ, जसले ब्रह्मको पूर्णता र निरपेक्षतालाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा, ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र विकासलाई कुनै बाह्य 'प्रयोजन' बिना प्राकृतिक नियमहरूद्वारा व्याख्या गरिन्छ। यसले ब्रह्मको सृष्टि कुनै बाह्य उद्देश्यले नभई स्वाभाविक प्रक्रिया हो भन्ने वेदान्तिक अवधारणासँग समानता देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-अभिव्यक्ति): मनोविज्ञानमा, आत्म-अभिव्यक्ति (Self-expression) भित्री प्रेरणाबाट आउँछ, बाह्य लाभको लागि होइन। ब्रह्मको सृष्टि पनि त्यसैगरी, ब्रह्मको आन्तरिक स्वभावको सहज अभिव्यक्ति हो, कुनै व्यक्तिगत आवश्यकता वा इच्छाको पूर्ति होइन।

ब्रह्मसूत्र २.१.२९ ले ब्रह्मको सृष्टि प्रक्रियामा कुनै बाह्य प्रयोजनको अभावलाई स्पष्ट पार्दछ, जसले ईश्वरको स्वरूप र सृष्टिको गूढ रहस्यमाथि गहिरो प्रकाश पार्छ। यो सूत्रले सगुण ब्रह्मको लीला र निर्गुण ब्रह्मको अकर्तृत्व दुवैलाई समेट्ने प्रयास गर्दछ। यसले ईश्वरलाई मानवजस्तै इच्छा र आवश्यकता भएको सत्ताको रूपमा हेर्ने संकीर्ण दृष्टिकोणलाई खण्डन गर्दछ।

१. ब्रह्मको पूर्णता र सृष्टिको प्रयोजनहीनता: यो सूत्रले ब्रह्मको निरपेक्ष पूर्णतालाई जोड दिन्छ। यदि ब्रह्मले कुनै प्रयोजनका लागि सृष्टि गर्छ भने, त्यसको अर्थ ब्रह्ममा कुनै अपूर्णता वा आवश्यकता छ भन्ने हुन्छ, जुन वेदान्तको ब्रह्मको निरपेक्ष पूर्णताको सिद्धान्तको विरुद्ध जान्छ। त्यसैले, सृष्टि ब्रह्मको स्वभाविक लीला (Divine Play) हो, जसरी मानिसको श्वासप्रश्वास कुनै बाह्य प्रयोजन बिना स्वाभाविक रूपमा चल्छ।

२. शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त दृष्टिकोण: शङ्कराचार्यका अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निष्क्रिय भएकाले, सृष्टि ब्रह्मको वास्तविक क्रिया होइन। सृष्टि मायाको कारणले गर्दा देखिने एउटा आभास मात्र हो। ब्रह्म स्वयं कुनै प्रयोजनले सृष्टि गर्दैन, बरु मायाको शक्तिले गर्दा यो जगत् प्रकट हुन्छ, जुन ब्रह्मको स्वरूपलाई कुनै पनि रूपमा प्रभावित गर्दैन।

३. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यले ब्रह्मलाई सगुण र कल्याण गुण सम्पन्न मान्छन्। उहाँका अनुसार, ब्रह्मको सृष्टि कुनै अपूर्णताको कारणले नभई आफ्नो आनन्द र लीलाका लागि हो। यो सृष्टि ब्रह्मको स्वभाविक खेल हो, जसबाट जीवहरूले कर्मफल भोग्ने अवसर पाउँछन् र मोक्ष प्राप्तिको मार्गमा अगाडि बढ्छन्। यसरी, सृष्टि ब्रह्मको परमानन्दको अभिव्यक्ति हो।

सूत्र 2.1.30

संस्कृत: लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्

IAST: *Lokavattu līlākaivalyam*

नेपाली अर्थ: तर लोक जस्तै, लीला (Divine Play) मात्र हो।

विस्तृत व्याख्या: जसरी राजाले कुनै प्रयोजन नभएर पनि क्रीडा गर्दछ, त्यसरी नै ब्रह्मको सृष्टि लीलामात्र हो। यो ब्रह्मसूत्रको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण सूत्र हो।

शाब्दिक अर्थ:

लोकवत्तु (Lokavattu): संसार जस्तै, तर।

लीलाकैवल्यम् (līlākaivalyam): लीला मात्र, केवल दिव्य क्रीडा।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको सृष्टि कुनै विशेष प्रयोजन वा आवश्यकताले नभई केवल उसको स्वाभाविक लीला (Divine Play) को रूपमा हुन्छ, जसरी संसारमा केही व्यक्तिहरू कुनै फलको अपेक्षा नगरी क्रीडा गर्छन्। यो सूत्रले ब्रह्मको पूर्णता र अनासक्त स्वभावलाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिकशास्त्र (Physics): ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र विकासलाई आधुनिक भौतिकशास्त्रले विभिन्न सिद्धान्तहरू (जस्तै बिग ब्याङ्ग) मार्फत व्याख्या गर्ने प्रयास गर्छ। यो सूत्रले ब्रह्माण्डीय प्रक्रियालाई कुनै बाह्य शक्ति वा आवश्यकताको सट्टा एक आन्तरिक, स्वतःस्फूर्त "लीला" को रूपमा हेर्ने दार्शनिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-अभिव्यक्ति): मानव मनोविज्ञानमा, रचनात्मकता र आत्म-अभिव्यक्तिको लागि गरिने कार्यहरू प्रायः कुनै बाह्य पुरस्कारको अपेक्षा नगरी गरिन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको सृष्टि प्रक्रियालाई यस्तै एक आत्म-अभिव्यक्ति वा आनन्दको रूपमा बुझाउँछ, जहाँ कुनै बाह्य दबाब वा उद्देश्य हुँदैन।

ब्रह्मसूत्र २.१.३०, "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" ले ब्रह्मको सृष्टि प्रक्रियालाई संसारमा गरिने क्रीडा (खेल) सँग तुलना गर्दै, यसलाई ब्रह्मको स्वाभाविक लीला (Divine Play) मात्र भएको कुरा स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको पूर्णता, अनासक्ति र निरपेक्षतालाई जोड दिन्छ, जहाँ सृष्टि कुनै अपूर्णता वा आवश्यकताको परिणाम नभई केवल उसको आनन्दमय स्वभावको अभिव्यक्ति हो।

१. ब्रह्मको निरपेक्षता र अनासक्ति: यो सूत्रले ब्रह्मलाई कुनै पनि बाह्य कारण वा आवश्यकताबाट मुक्त देखाउँछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म पूर्ण र आत्मसन्तुष्ट भएकाले उसलाई सृष्टि गर्न कुनै व्यक्तिगत लाभ वा अपूर्णताको पूर्ति आवश्यक पर्दैन। सृष्टि केवल उसको स्वाभाविक आनन्द र शक्ति प्रदर्शनको एक रूप हो, जसरी एक शक्तिशाली राजाले कुनै विशेष उद्देश्य बिना नै खेल खेल्छ।

२. लीलाको दार्शनिक अर्थ: "लीला" शब्दले यहाँ सृष्टिलाई एक गम्भीर वा बाध्यकारी कार्यको सट्टा एक सहज, आनन्दमय र स्वैच्छिक क्रीडाको रूपमा बुझाउँछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि, ब्रह्मको सृष्टि र पालन उसको स्वाभाविक गुण र लीलाको अभिव्यक्ति हो, जसले जीवहरूलाई कर्मफल भोग्ने अवसर प्रदान गर्दछ। यो लीला ब्रह्मको महिमा र ऐश्वर्यको प्रदर्शन हो।

३. सृष्टि र ब्रह्मको सम्बन्ध: यो सूत्रले सृष्टि र स्रष्टा (ब्रह्म) बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। सृष्टि ब्रह्मबाट भिन्न देखिए पनि, यो ब्रह्मको शक्ति र इच्छाबाटै उत्पन्न भएको हो र ब्रह्ममै आधारित छ। जसरी खेलाडी खेलमा संलग्न भए पनि खेलबाट अनासक्त रहन्छ, त्यसरी नै ब्रह्म सृष्टिमा संलग्न भए पनि यसका दोष वा अपूर्णताहरूबाट अप्रभावित रहन्छ। यो ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति र मायाको प्रभावलाई पनि संकेत गर्दछ।

सूत्र 2.1.31

संस्कृत: वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्

IAST: *Vaiṣamyanairghṛṇye na sāpekṣatvāt*

नेपाली अर्थ: वैषम्य र नैर्घृण्यको दोष लाग्दैन, किनभने कर्म-सापेक्ष छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मले जीवहरूको कर्म अनुसार फल दिनुहुन्छ। ब्रह्ममा पक्षपात वा निर्दयता छैन।

शाब्दिक अर्थ:

वैषम्य (Vaiṣamya): विषमता, असमानता, पक्षपात।

नैर्घृण्य (Nairghṛṇya): निर्दयता, क्रूरता।

न (na): होइन, छैन।

सापेक्षत्वात् (sāpekṣatvāt): सापेक्ष भएकोले, निर्भर भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्ममा विषमता (partiality) र निर्दयता (cruelty) को दोष लाग्दैन, किनकि उहाँ जीवहरूको कर्म (karma) अनुसार फल प्रदान गर्नुहुन्छ। सृष्टिको विविधता र जीवहरूको सुख-दुःख उनीहरूकै पूर्वकर्ममा आधारित हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा 'कारण र प्रभाव' (cause and effect) को सिद्धान्तले हरेक घटनाको पछाडि एक कारण हुन्छ भनी बताउँछ। यस सूत्रले पनि ब्रह्मको कार्यलाई जीवको कर्मको सापेक्षतामा व्याख्या गरी एक प्रकारको ब्रह्माण्डीय कार्यकारण सम्बन्ध स्थापित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - कर्मको प्रभाव): मनोविज्ञानले व्यक्तिको व्यवहार (behavior) र त्यसको परिणाम (consequence) बीचको सम्बन्धलाई अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले जीवको वर्तमान अवस्था र अनुभवहरू उसको विगतका कर्महरू (past actions) को मनोवैज्ञानिक प्रतिफल (psychological outcome) हो भनी संकेत गर्दछ, जसले व्यक्तिगत उत्तरदायित्व (personal responsibility) मा जोड दिन्छ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको एक महत्त्वपूर्ण अंश हो जसले ईश्वरमाथि लाग्ने वैषम्य (पक्षपात) र नैर्घृण्य (निर्दयता) को दोषलाई खण्डन गर्दछ। यसले सृष्टिकर्ता ब्रह्मलाई नैतिक रूपमा निर्दोष साबित गर्दै जीवहरूको सुख-दुःख र विविधताको वास्तविक कारण उनीहरूकै कर्म हो भनी स्थापित गर्दछ। यो सिद्धान्त वेदान्त दर्शनको आधारभूत मान्यताहरूमध्ये एक हो।

१. ब्रह्मको निष्पक्षता र कर्मको भूमिका: शङ्कराचार्य लगायतका आचार्यहरूले यस सूत्रको व्याख्यामा ब्रह्मलाई निष्पक्ष र निर्विकार मान्नुभएको छ। जसरी वर्षाले सबै भूमिमा समान रूपमा जल प्रदान गर्छ तर बीउको प्रकृति अनुसार फल फरक-फरक हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मले सबै जीवलाई समान रूपमा सृष्टि गरे पनि उनीहरूको कर्म अनुसार फल प्राप्त हुन्छ। ब्रह्म स्वयंले कसैलाई दुःख वा सुख दिँदैनन्, बरु जीवहरूले आफ्नै कर्मको फल भोग्छन्।

२. न्याय र नैतिक व्यवस्था: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ब्रह्मको न्यायपूर्णतालाई जोड दिइएको छ। उहाँका अनुसार, ईश्वरले जीवहरूलाई उनीहरूको कर्मको आधारमा नै शरीर, इन्द्रिय र भोग प्रदान गर्नुहुन्छ। यसरी, ईश्वरको सृष्टिमा देखिने विविधता र असमानता उहाँको पक्षपात नभई जीवहरूको आफ्नै कर्मको परिणाम हो, जसले ब्रह्माण्डमा एक सुसंगत नैतिक व्यवस्था (moral order) कायम राख्छ।

३. जीवको स्वतन्त्रता र उत्तरदायित्व: यो सूत्रले जीवको कर्म गर्ने स्वतन्त्रता (free will) र त्यसको परिणाम भोग्ने उत्तरदायित्व (responsibility) लाई पनि प्रकाश पार्छ। जीवहरूले आफ्ना कर्महरूद्वारा नै आफ्नो भविष्य निर्माण गर्छन्। यसले जीवलाई आफ्नो कर्मप्रति सचेत हुन र शुभ कर्महरूमा प्रवृत्त हुन प्रेरित गर्दछ, किनकि अन्ततः प्रत्येक जीव आफ्नै कर्मको फलको लागि जिम्मेवार हुन्छ।

सूत्र 2.1.32

संस्कृत: न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च

IAST: *Na karmāvibhāgāditi cennānāditvāt upapadyate cāpyupalabhyate ca*

नेपाली अर्थ: कर्मको अविभाग भए पनि अनादित्वले उपपन्न हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: सृष्टि-प्रलयको चक्र अनादि छ। पूर्वसृष्टिको कर्म नयाँ सृष्टिमा फल दिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन।

कर्म (karma): कर्म।

अविभाग (avibhāga): अविभाजन, भेदको अभाव।

इति (iti): यसरी।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

अनादित्वात् (anāditvāt): अनादित्वको कारणले, आदि नभएकोले।

उपपद्यते (upapadyate): यो स्थापित हुन्छ, यो उचित छ।

च (ca): र।

अपि (api): पनि।

उपलभ्यते (upalabhyate): यो उपलब्ध हुन्छ, यो देखिन्छ।

चुरो अर्थ (Essence): सृष्टि र प्रलयको चक्र अनादि भएकाले, पूर्वसृष्टिका कर्महरूले नयाँ सृष्टिमा फल दिन्छन् भन्ने कुरा स्थापित हुन्छ र अनुभवमा पनि आउँछ। यसले कर्मको निरन्तरता र कार्य-कारण सम्बन्धको शाश्वततालाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): [Cosmology] सृष्टि र प्रलयको अनादि चक्रको अवधारणा आधुनिक ब्रह्माण्ड विज्ञानमा 'बिग ब्याङ्ग' र 'बिग क्रञ्च' जस्ता चक्रीय ब्रह्माण्डका सिद्धान्तहरूसँग मिल्दोजुल्दो छ, जहाँ ऊर्जा र पदार्थको संरक्षणको नियमले यसको निरन्तरतालाई संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Karma and Reincarnation]): कर्मको फल र अनादित्वको अवधारणाले मानव व्यवहार, नैतिक जिम्मेवारी र जीवनको निरन्तरतामा गहिरो मनोवैज्ञानिक प्रभाव पार्छ, जहाँ व्यक्तिले आफ्ना कार्यहरूको परिणाम भोग्ने र त्यसबाट सिक्ने प्रक्रियालाई बुझाउँछ।

यो सूत्रले सृष्टि र प्रलयको अनादि चक्र तथा कर्मको अविभाज्य सम्बन्धलाई दार्शनिक रूपमा विश्लेषण गर्दछ। यसले पूर्वसृष्टिका कर्महरूले नयाँ सृष्टिमा कसरी फल दिन्छन् भन्ने प्रश्नको उत्तर दिँदै, कार्य-कारणको शाश्वत नियमलाई स्थापित गर्दछ। यो वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो जसले जीवको बन्धन र मोक्षको मार्गलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ।

१. कर्मको अनादित्व र सृष्टि चक्र: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले कर्मको अनादित्वलाई जोड दिन्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, संसारको प्रवाह अनादि छ, जसरी बीउबाट रूख र रूखबाट बीउको क्रम निरन्तर चलिरहन्छ। यसैगरी, सृष्टि र प्रलयको चक्र पनि अनादि हो, जहाँ एक सृष्टिको अन्त्य अर्को सृष्टिको प्रारम्भको कारण बन्दछ। जीवका कर्महरू पनि यस अनादि प्रवाहमा अविभाज्य रूपमा जोडिएका हुन्छन्।

२. कार्य-कारण सम्बन्धको निरन्तरता: रामानुजाचार्यले यस सूत्रलाई कर्मको अविभाज्य फलसँग जोड्दै, ईश्वरले जीवका पूर्वकर्म अनुसार नै सृष्टि गर्दछन् भनी व्याख्या गरेका छन्। यसको अर्थ हो कि प्रत्येक जीवले आफ्नो पूर्वजन्मका कर्महरूको फल वर्तमान जन्ममा भोग्दछ, र यसले भविष्यका कर्महरूको आधार तयार गर्दछ। यो कार्य-कारणको नियम कुनै पनि अवस्थामा भङ्ग हुँदैन, जसले गर्दा कर्मको फल अनिवार्य हुन्छ।

३. जीवको स्वतन्त्रता र ईश्वरीय न्याय: मध्वाचार्यको दृष्टिकोणमा, जीवहरू स्वतन्त्र छन् र उनीहरूका कर्महरूले नै उनीहरूको भविष्य निर्धारण गर्दछन्। ईश्वरले जीवका कर्महरूलाई केवल साक्षीको रूपमा हेर्छन् र त्यस अनुसार फल प्रदान गर्छन्। यस सूत्रले ईश्वरीय न्यायको अवधारणालाई पनि समर्थन गर्दछ, जहाँ कुनै पनि कर्मको फल व्यर्थ जाँदैन र प्रत्येक जीवले आफ्नो कर्म अनुसारको परिणाम प्राप्त गर्दछ।

सूत्र 2.1.33

संस्कृत: सर्वधर्मोपपत्तेश्च

IAST: *Sarvadharmopappatteśca*

नेपाली अर्थ: र सर्वधर्म सम्भव भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्ममा सबै शक्ति र गुणहरू सम्भव छन्।

शाब्दिक अर्थ:

सर्व (sarva): सबै।

धर्म (dharma): गुण, स्वभाव, कर्तव्य।

उपपत्तेः (upapatteḥ): सम्भव भएकोले, उत्पन्न भएकोले।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्ममा सबै गुण र शक्तिहरू स्वाभाविक रूपमा सम्भव छन्, जसले गर्दा यसलाई सृष्टिको मूल कारण मानिन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मको सर्वशक्तिमानता र सर्वव्यापकतालाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ सबै धर्म (विशेषताहरू) पूर्ण रूपमा उपपन्न हुन्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा ऊर्जा र पदार्थको अन्तरसम्बन्ध तथा सम्भावनाहरूको अनन्तताले ब्रह्मको सर्वधर्मोपपत्ति (possibility of all attributes) सँग समानता राख्छ, जहाँ सबै सम्भावित अवस्थाहरू एकैसाथ निहित हुन्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको एकीकरण): मनोविज्ञानमा चेतनाको एकीकरण (integration of consciousness) र व्यक्तिको सम्पूर्ण क्षमताको विकासलाई ब्रह्मको सर्वधर्मोपपत्तिसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ आत्माको पूर्णतामा सबै मानवीय गुणहरू सम्भव हुन्छन्।

> ब्रह्मसूत्र २.१.३३ ले ब्रह्मको सर्वशक्तिमानता र सबै गुणहरूलाई धारण गर्ने क्षमतालाई जोड दिन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मलाई सृष्टिको एकमात्र कारणको रूपमा स्थापित गर्दछ, जहाँ कुनै पनि बाह्य शक्तिको आवश्यकता पर्दैन। यसले ब्रह्मको निरपेक्ष र पूर्ण स्वरूपलाई उजागर गर्दछ, जसले गर्दा यसमा सबै धर्महरू (विशेषताहरू) सहजै सम्भव हुन्छन्।

१. **शंकराचार्यको अद्वैत दृष्टिकोण**: शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निराकार भए पनि, व्यवहारिक स्तरमा (व्यावहारिक सत्ता) यसमा सबै धर्महरू (गुणहरू) सम्भव हुन्छन्। यो सूत्रले ब्रह्मको माया-शक्तिलाई संकेत गर्दछ, जसद्वारा ब्रह्मले सगुण रूपमा सृष्टि, स्थिति र संहार गर्दछ। ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप निर्विकार भए पनि, यसको उपाधिगत रूपमा सबै गुणहरू उपपन्न हुन्छन्।

२. **रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोण**: रामानुजाचार्यले ब्रह्मलाई सगुण र कल्याणमय गुणहरूको भण्डार मान्छन्। यस सूत्रले ब्रह्मको अनन्त कल्याणमय गुणहरूलाई पुष्टि गर्दछ, जसले गर्दा ब्रह्ममा सबै धर्महरू (विशेषताहरू) स्वाभाविक रूपमा विद्यमान हुन्छन्। जीव र जगत् ब्रह्मका शरीर हुन् र ब्रह्म तिनीहरूको आत्मा हो, जसले गर्दा ब्रह्ममा सबै धर्महरू सम्भव हुन्छन्।

३. **माधवाचार्यको द्वैत दृष्टिकोण**: माधवाचार्यका अनुसार, ब्रह्म (विष्णु) सर्वोत्कृष्ट र सर्वशक्तिमान् हुनुहुन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मको पूर्णता र सबै गुणहरूलाई धारण गर्ने क्षमतालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा ब्रह्ममा कुनै पनि प्रकारको अपूर्णता वा सीमा हुँदैन। ब्रह्ममा सबै धर्महरू (गुणहरू) पूर्ण रूपमा र वास्तविक रूपमा विद्यमान हुन्छन्, जसले गर्दा उहाँ नै सम्पूर्ण सृष्टिको नियन्ता हुनुहुन्छ।

सूत्र 2.1.34

संस्कृत: अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम्

IAST: *Abhisandhyā diṣ vapi caivam*

नेपाली अर्थ: अभिसन्धि आदिमा पनि यस्तै हो।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको सृष्टिमा कुनै स्वार्थपूर्ण अभिसन्धि छैन।

शाब्दिक अर्थ:

अभिसन्धि (Abhisandhi): अभिप्राय, उद्देश्य, संकल्प।

आदिषु (ādiṣu): आदिमा, इत्यादिमा।

अपि (api): पनि, समेत।

च (ca): र।

एवम् (evam): यसरी, यसैगरी, यस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको सृष्टि प्रक्रियामा कुनै व्यक्तिगत अभिप्राय वा स्वार्थपूर्ण संकल्प हुँदैन, किनकि ब्रह्म स्वयं पूर्ण र निष्काम छ। यसको अर्थ ब्रह्मको क्रियाकलापहरू कुनै सीमित उद्देश्यले प्रेरित नभई स्वाभाविक र निरपेक्ष हुन्छन् [unmotivated and absolute actions]।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र विकासलाई कुनै बाह्य 'अभिप्राय' बिना प्राकृतिक नियमहरूको परिणाम मानिन्छ। ब्रह्मसूत्रको यो विचारले ब्रह्माण्डको स्वाभाविक अस्तित्वलाई संकेत गर्दछ [natural existence of the universe]।

मनोविज्ञान (Psychology - निष्काम कर्म): मनोविज्ञानमा 'निष्काम कर्म' को अवधारणाले व्यक्तिले फलको अपेक्षा नगरी गरिने कार्यलाई बुझाउँछ। ब्रह्मको सृष्टि पनि यस्तै निष्काम भावले हुन्छ, जहाँ कुनै व्यक्तिगत लाभको कामना हुँदैन [desireless action without personal gain].

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ब्रह्मको सृष्टिको प्रकृतिमाथि गहिरो दार्शनिक प्रकाश पार्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वशक्तिमानता र पूर्णतालाई जोड दिँदै, सृष्टिको पछाडि कुनै मानवीय वा सीमित अभिप्राय नभएको स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मलाई मानवीय गुणहरूबाट माथि उठाउँदै, त्यसको निरपेक्ष र असीमित स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ।

१. ब्रह्मको निष्काम स्वभाव: यस सूत्रले ब्रह्मको सृष्टि कुनै व्यक्तिगत इच्छा, स्वार्थ वा अपूर्णताको परिणाम नभएको बताउँछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म स्वयं पूर्ण र आनन्दमय भएकाले त्यसलाई कुनै कुराको आवश्यकता हुँदैन। सृष्टि ब्रह्मको स्वाभाविक लीला वा शक्ति प्रदर्शन मात्र हो, जसको पछाडि कुनै 'अभिप्राय' लुकेको हुँदैन [unmotivated divine play]।

२. सृष्टिको निरपेक्षता: ब्रह्मको सृष्टि कुनै बाह्य कारण वा उद्देश्यमा निर्भर हुँदैन। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ब्रह्मको सृष्टि जीवहरूको कर्मफल अनुसार भए पनि, त्यसको मूल प्रेरणा ब्रह्मको आफ्नै महिमा र करुणामा निहित हुन्छ। यसले सृष्टिलाई ब्रह्मको निरपेक्ष सत्ताको अभिव्यक्ति मान्दछ [manifestation of absolute reality]।

३. माया र ब्रह्मको सम्बन्ध: यो सूत्रले ब्रह्म र सृष्टिको सम्बन्धलाई पनि संकेत गर्दछ। यद्यपि सृष्टिमा विविधता र द्वैतता देखिन्छ, यो ब्रह्मको माया शक्तिको कारण हो। ब्रह्म स्वयं निर्गुण र निर्विकार भए पनि, मायाको माध्यमबाट सगुण रूपमा प्रकट हुन्छ। यसरी, सृष्टि ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई परिवर्तन नगरी, त्यसको असीमिततालाई नै दर्शाउँछ [illusory power of Maya].

सूत्र 2.1.35

संस्कृत: न प्रयोजनवत्त्वात्

IAST: *Na prayojanavattvāt*

नेपाली अर्थ: प्रयोजनवत्त्व नभएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको सृष्टि निष्प्रयोजन लीला हो।

शाब्दिक अर्थ:

न (Na): छैन।

प्रयोजनवत्त्वात् (prayojanavattvāt): प्रयोजन भएकोले। (समग्रमा: प्रयोजन नभएकोले।)

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको सृष्टि कुनै व्यक्तिगत स्वार्थ वा प्रयोजनका लागि नभई केवल लीला (divine play) स्वरूप हुन्छ। यो सृष्टि ब्रह्मको स्वभाविक अभिव्यक्ति हो, जसको पछाडि कुनै बाह्य उद्देश्य लुकेको हुँदैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम स्तरमा कणहरूको व्यवहार प्रायः कुनै स्पष्ट बाह्य कारणबिना नै हुने देखिन्छ, जसलाई एक प्रकारको 'लीला' वा अप्रयोजनवत् क्रियासँग तुलना गर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-अभिव्यक्ति): मानव मनोविज्ञानमा पनि कला, संगीत वा खेलकुद जस्ता गतिविधिहरू प्रायः कुनै बाह्य प्रयोजनबिना नै आत्म-अभिव्यक्तिका लागि गरिन्छन्, जुन ब्रह्मको निष्प्रयोजन लीलाको मानवीय प्रतिरूप हो।

ब्रह्मसूत्र २.१.३५ ले ब्रह्मको सृष्टिलाई निष्प्रयोजन लीलाको रूपमा व्याख्या गर्दछ, जसले सृष्टिको पछाडि कुनै स्वार्थ वा अपूर्णताको अभावलाई दर्शाउँछ। यो सूत्रले ब्रह्मको पूर्णता र आत्म-निर्भरतालाई स्थापित गर्दछ, जहाँ सृष्टि उसको स्वभाविक अभिव्यक्ति मात्र हो।

१. ब्रह्मको पूर्णता र लीला: शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म पूर्ण र आत्म-सन्तुष्ट भएकाले उसलाई कुनै कुराको आवश्यकता पर्दैन। सृष्टि उसको 'लीला' वा खेल मात्र हो, जसरी एक राजा आफ्नो मनोरञ्जनका लागि कुनै खेल खेल्छ। यसमा कुनै व्यक्तिगत लाभ वा हानि जोडिएको हुँदैन।

२. सृष्टिको स्वभाविक अभिव्यक्ति: रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मको सृष्टिलाई उसको स्वभाविक गुणको रूपमा हेर्छन्। जसरी सास फेर्नु शरीरको स्वभाविक क्रिया हो, त्यसरी नै सृष्टि ब्रह्मको स्वभाविक अभिव्यक्ति हो, जसको पछाडि कुनै बाह्य प्रेरणा वा प्रयोजन हुँदैन।

३. अद्वैत र विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्तमा यो सूत्रले ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपलाई जोड दिन्छ, जहाँ सृष्टि केवल मायाको खेल हो। विशिष्टाद्वैत वेदान्तमा भने ब्रह्म सगुण भए पनि उसको सृष्टि कुनै अपूर्णताको कारण नभई उसको ऐश्वर्य र महिमाको प्रदर्शन हो।

सूत्र 2.1.36

संस्कृत: लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्

IAST: *Lokavattu līlākaivalyam*

नेपाली अर्थ: लोक जस्तै लीलामात्र हो।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको सृष्टि क्रीडा जस्तै स्वभाविक लीला हो।

शाब्दिक अर्थ:

लोकवत् (Lokavat): लोक जस्तै, संसार जस्तै, मानिसहरू जस्तै.

तु (tu): तर, चाहिँ, निश्चय नै.

लीला (līlā): खेल, क्रीडा, ईश्वरीय खेल.

कैवल्यम् (kaivalyam): मात्र, एक्लोपन, मुक्ति, केवल.

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको सृष्टि प्रक्रिया कुनै बाध्यता वा उद्देश्यले नभई, संसारमा मानिसहरूले खेल खेलेजस्तै, केवल आफ्नो स्वभाविक आनन्द र स्वेच्छाले गरिने एक दिव्य क्रीडा मात्र हो। यो सृष्टि उसको पूर्णताको अभिव्यक्ति हो, कुनै अपूर्णताको पूर्ति होइन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र विकासलाई व्याख्या गर्ने विभिन्न वैज्ञानिक सिद्धान्तहरूले यसलाई कुनै बाह्य शक्ति वा उद्देश्यले निर्देशित नभई, प्राकृतिक नियमहरूको लीलाको रूपमा हेर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Play Theory): खेल सिद्धान्तले मानिसको विकासमा खेलको महत्त्वलाई जोड दिन्छ। ब्रह्मको सृष्टि लीलालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा हेर्दा, यो कुनै तनाव वा बाध्यताबाट नभई, पूर्ण आनन्द र स्वतन्त्रताको अभिव्यक्ति हो।

यो सूत्रले ब्रह्मको सृष्टि प्रक्रियालाई 'लीला' अर्थात् खेलको रूपमा व्याख्या गरी, सृष्टिको उद्देश्यसम्बन्धी गम्भीर दार्शनिक प्रश्नहरूको समाधान गर्दछ। यसले ब्रह्मको पूर्णता र निरपेक्षतालाई स्थापित गर्दै, सृष्टि कुनै बाह्य आवश्यकता वा अपूर्णताको परिणाम नभई, उसको स्वभाविक आनन्दको अभिव्यक्ति हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ।

१. ब्रह्मको निरपेक्षता र सृष्टिको स्वभाव: शङ्कराचार्यका अनुसार, ब्रह्म पूर्ण र निरपेक्ष भएकाले उसलाई कुनै इच्छा वा आवश्यकता हुँदैन। सृष्टि उसको 'लीला' हो, जसरी एक राजाले कुनै व्यक्तिगत लाभको अपेक्षा नगरी खेल खेल्छ। यो सृष्टि ब्रह्मको स्वभाविक अभिव्यक्ति हो, जसले उसको महिमालाई प्रकट गर्छ।

२. लीलाको अर्थ र मायाको भूमिका: रामानुजाचार्यले पनि सृष्टिलाई ब्रह्मको लीला मान्छन्, तर उनी यसलाई जीवहरूको कर्मफलसँग जोड्छन्। ब्रह्मले जीवहरूको कर्मानुसार सृष्टि गर्छ, जुन उसको लीलाको एक अंश हो। यो लीला मायाको माध्यमबाट प्रकट हुन्छ, जसले ब्रह्मको अचिन्त्य शक्तिलाई दर्शाउँछ।

३. सृष्टि र मोक्षको सम्बन्ध: यो सूत्रले सृष्टि र मोक्षबीचको सम्बन्धलाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा स्पष्ट पार्छ। यदि सृष्टि लीला हो भने, यसमा फस्नु पनि एक प्रकारको खेल हो। यस खेलको वास्तविक उद्देश्य बुझेर, जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई चिन्न सकेमा मोक्ष प्राप्त गर्न सक्छ।

सूत्र 2.1.37

संस्कृत: परात्तु तच्छ्रुतेः

IAST: *Parāttu tacchruteḥ*

नेपाली अर्थ: तर परब्रह्मबाट (सृष्टि हुन्छ), किनभने श्रुतिले भन्छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिले स्पष्ट रूपमा भन्छ कि परब्रह्मबाट नै सृष्टि हुन्छ। यसले दोस्रो अध्यायको पहिलो पादको समापन गर्दछ।

॥ इति अध्याय २ पाद १ समाप्तः ॥

पाद २: द्वितीय पाद (Section 2)

यस पादमा वैशेषिक, बौद्ध, जैन आदि दर्शनहरूको खण्डन गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

परात् (Parāt): परब्रह्मबाट, सर्वोच्चबाट, ब्रह्मबाट।

तु (tu): तर, निश्चय नै, तथापि।

तत् (tat): त्यो, त्यस (ब्रह्मलाई सन्दर्भ गर्दै)।

श्रुतेः (śruteḥ): श्रुतिबाट, वेदबाट, किनभने शास्त्रले भन्छ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले स्पष्ट गर्दछ कि सम्पूर्ण सृष्टिको उत्पत्ति परब्रह्मबाट मात्र हुन्छ, जुन वैदिक शास्त्रहरू (श्रुति) द्वारा दृढतापूर्वक स्थापित सत्य हो। यसले सृष्टिका कुनै पनि वैकल्पिक सिद्धान्तहरूलाई खण्डन गर्दै, ब्रह्मको परम कारणत्व र ईश्वरीय ज्ञानको आधिकारिकतामा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा ब्रह्माण्डको उत्पत्तिको बारेमा विभिन्न सिद्धान्तहरू (जस्तै बिग ब्याङ्ग) छन्, जसले एक एकल बिन्दु वा अवस्थाबाट सृष्टिको सुरुवातलाई संकेत गर्दछ। ब्रह्मसूत्रको यो सिद्धान्तले एक परम कारण (परब्रह्म) बाट सृष्टिको अवधारणालाई प्रतिध्वनित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको स्रोत): मनोविज्ञानमा चेतनाको उत्पत्ति र यसको कार्यप्रणालीबारे गहिरो अध्ययन गरिन्छ। ब्रह्मसूत्रले परब्रह्मलाई चेतनाको परम स्रोत मान्दछ, जसबाट सम्पूर्ण जगत् र जीवहरूको चेतना प्रकट हुन्छ।

> यो सूत्र, "परात्तु तच्छ्रुतेः" (Parāttu tacchruteḥ), ब्रह्माण्डको एकमात्र कारण ब्रह्म हो भनी स्थापित गर्नमा महत्त्वपूर्ण छ, जसले आफ्नो अधिकार श्रुतिबाट सीधा प्राप्त गर्दछ। यसले सृष्टिको अद्वैत (monistic) दृष्टिकोणलाई सुदृढ पार्दै, द्वैतवादी वा भौतिकवादी व्याख्याहरूलाई खण्डन गर्दछ।

१. **ब्रह्मको परम कारणत्व (Supreme Causality of Brahman):** यो सूत्रले स्पष्ट रूपमा घोषणा गर्दछ कि सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्ति परब्रह्मबाट नै हुन्छ। यसले सांख्य दर्शनको प्रकृतिलाई स्वतन्त्र कारण मान्ने वा न्याय-वैशेषिकको परमाणुवाद जस्ता अन्य सिद्धान्तहरूलाई खण्डन गर्दछ। शंकराचार्यले यसलाई ब्रह्मको अद्वितीय कारणत्वको प्रमाणको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्म नै उपादान कारण (material cause) र निमित्त कारण (efficient cause) दुवै हो।

२. **श्रुतिको प्रामाणिकता (Authority of Shruti):** सूत्रमा 'तच्छ्रुतेः' पदले श्रुति (वेद) लाई ज्ञानको परम स्रोतको रूपमा स्थापित गर्दछ। ब्रह्मको स्वरूप र जगत्को उत्पत्ति जस्ता अतीन्द्रिय विषयहरूलाई प्रत्यक्ष अनुभव वा तर्कले मात्र बुझ्न सकिँदैन; यसका लागि श्रुतिको अकाट्य प्रमाण आवश्यक हुन्छ।

३. **अन्य सिद्धान्तहरूको खण्डन (Refutation of Other Theories):** यो सूत्रले परब्रह्म बाहेक अन्य कुनै पनि सत्तालाई जगत्को स्वतन्त्र कारण मान्ने सबै दर्शनहरूलाई अस्वीकार गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई नै सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ र सर्वव्यापी सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसबाट सम्पूर्ण सृष्टि उत्पन्न हुन्छ, टिक्छ र अन्ततः त्यहीँ विलीन हुन्छ।

सूत्र 2.2.1

संस्कृत: रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्

IAST: *Racanānupapatteśca nānumānam*

नेपाली अर्थ: रचनाको अनुपपत्ति (Impossibility) भएकोले अनुमान (साङ्ख्यको प्रधान) स्वीकार्य छैन।

विस्तृत व्याख्या: जड प्रधानबाट यो विचित्र जगत्को रचना सम्भव छैन। बिना चेतन कर्ताको यो व्यवस्थित सृष्टि कसरी हुन सक्छ?

शाब्दिक अर्थ:

रचनानुपपत्तेः (racanānupapatteḥ): रचनाको अनुपपत्ति (असंभवता) को कारणले।

च (ca): र।

न (na): होइन।

अनुमानम् (anumānam): अनुमान (साङ्ख्य दर्शनको प्रधान)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले साङ्ख्य दर्शनको प्रधान (अचेतन प्रकृति) लाई जगत्को कारण मान्ने सिद्धान्तको खण्डन गर्दछ, किनकि अचेतन वस्तुबाट यो सुव्यवस्थित र जटिल सृष्टिको रचना सम्भव छैन (Impossibility of creation from insentient matter)।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानले ब्रह्माण्डको जटिल संरचना र नियमहरूलाई व्याख्या गर्न 'फाइन-ट्यूनिङ' (Fine-tuning) जस्ता अवधारणाहरू प्रस्तुत गर्दछ, जसले अचेतन प्रक्रियाबाट मात्र यस्तो सटीक व्यवस्थाको सम्भावनालाई चुनौती दिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको भूमिका): मनोविज्ञानले चेतना (Consciousness) लाई अनुभव र सृजनाको केन्द्र मान्दछ। यो सूत्रले अचेतन प्रधानबाट सृष्टिको असम्भवता बताउँदा, चेतन सत्ताको अनिवार्य भूमिकालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा पुष्टि गर्दछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको दोस्रो अध्यायको दोस्रो पादमा साङ्ख्य दर्शनको प्रधानकारणवादको खण्डन गर्दछ। यसले अचेतन प्रकृतिलाई जगत्को मूल कारण मान्ने साङ्ख्यको तर्कलाई खारेज गर्दै चेतन ब्रह्म नै सृष्टिको एक मात्र कारण हो भन्ने वेदान्तको सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यस सूत्रले सृष्टिको जटिलता र सुव्यवस्थालाई अचेतन सत्ताबाट व्याख्या गर्न नसकिने तर्क प्रस्तुत गर्दछ।

१. साङ्ख्य प्रधानको असम्भवता: साङ्ख्य दर्शनले प्रकृति (प्रधान) लाई जगत्को मूल कारण मान्दछ, जुन त्रिगुण (सत्त्व, रजस्, तमस्) को साम्यावस्था हो र अचेतन छ। तर, यो सूत्रले तर्क गर्दछ कि अचेतन प्रधानबाट यो विविध र सुव्यवस्थित जगत्को रचना सम्भव छैन। जसरी माटोको ढिक्का आफैं भाँडा बन्न सक्दैन, त्यसरी नै अचेतन प्रकृतिले चेतनको निर्देशन बिना सृष्टिको कार्य गर्न सक्दैन।

२. चेतन कर्ताको अनिवार्यता: जगत्को रचनामा एक चेतन कर्ताको आवश्यकता हुन्छ। जसरी घर बनाउनका लागि एक बुद्धिमान् वास्तुकार चाहिन्छ, त्यसरी नै यो विशाल र जटिल ब्रह्माण्डको रचनाका लागि एक सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् चेतन सत्ता (ब्रह्म) को आवश्यकता पर्दछ। अचेतन प्रधानले स्वयं निर्णय गर्न वा योजना बनाउन सक्दैन, त्यसैले यसलाई सृष्टिको कारण मान्नु अनुपपन्न छ।

३. शङ्कराचार्यको व्याख्या: आचार्य शङ्करले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रको व्याख्या गर्दै भन्नुभएको छ कि अचेतन प्रधानमा जगत्को रचना गर्ने सामर्थ्य छैन। जगत्को विविधता, क्रमबद्धता र प्रयोजनमूलकतालाई अचेतन वस्तुबाट व्याख्या गर्न सकिँदैन। यसले ब्रह्म नै जगत्को अभिन्ननिमित्तोपादान कारण हो भन्ने वेदान्तको सिद्धान्तलाई अझ सुदृढ बनाउँछ, जहाँ ब्रह्म स्वयं चेतन भएर पनि जगत्को उपादान (Material) र निमित्त (Efficient) कारण दुवै हो।

सूत्र 2.2.2

संस्कृत: प्रवृत्तेश्च

IAST: *Pravṛtteśca*

नेपाली अर्थ: र प्रवृत्ति (Activity) को कारण पनि।

विस्तृत व्याख्या: जड प्रधानमा स्वतः प्रवृत्ति सम्भव छैन। चेतन प्रेरक बिना जड तत्त्व क्रियाशील हुन सक्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

प्रवृत्तेः (Pravṛtteḥ): प्रवृत्ति (activity), झुकाव (tendेंसी), प्रेरणा (इम्पल्स) बाट।

च (ca): र (and)।

चुरो अर्थ (Essence): अचेतन प्रधान (insentient Pradhana) मा स्वतः क्रियाशीलता (spontaneous activity) सम्भव छैन, किनकि कुनै पनि जड वस्तु (inert object) चेतन प्रेरक (conscious impeller) बिना सक्रिय हुन सक्दैन। यो सूत्रले सांख्य दर्शन (Samkhya philosophy) को प्रधानकारणवाद (Pradhana-karanavada) को खण्डन गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - [Causality and Consciousness]): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा, ऊर्जाको स्थानान्तरण (transfer of energy) र कार्य-कारण सम्बन्ध (cause-and-effect relationship) लाई जोड दिइन्छ, तर कुनै पनि भौतिक प्रणाली (physical system) मा 'स्व-प्रेरणा' (self-motivation) को अवधारणा चेतनता (consciousness) बिना व्याख्या गर्न कठिन हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Motivation and Agency]): मनोविज्ञानमा, प्रेरणा (motivation) र अभिकरण (agency) लाई व्यक्तिको चेतन इच्छा (conscious will) र

लक्ष्य-उन्मुख व्यवहार (goal-directed behavior) सँग जोडिन्छ। अचेतन प्रक्रियाहरू (unconscious processes) भए पनि, अन्तिम क्रियाशीलताको लागि चेतन निर्देशन (conscious direction) वा नियन्त्रण (control) आवश्यक मानिन्छ।

ब्रह्मसूत्र २.२.२, "प्रवृत्तेश्च" ले सांख्य दर्शनको प्रधानकारणवादको खण्डनलाई निरन्तरता दिन्छ। यो सूत्रले अचेतन प्रधानमा स्वतः क्रियाशीलताको असम्भवतालाई जोड दिँदै, कुनै पनि जड वस्तुलाई सक्रिय बनाउन चेतन शक्तिको आवश्यकता पर्ने तर्क प्रस्तुत गर्दछ। यसले सृष्टिको मूल कारण चेतन ब्रह्म नै हो भन्ने वेदान्तको सिद्धान्तलाई थप पुष्टि गर्दछ।

१. सांख्यको प्रधानकारणवादको खण्डन:

सांख्य दर्शनले प्रकृति (प्रधान) लाई जगत्को मूल कारण मान्छ, जुन त्रिगुण (सत्त्व, रजस्, तमस्) को साम्यावस्थाबाट विक्षुब्ध भई सृष्टिको प्रक्रिया सुरु गर्दछ। तथापि, वेदान्तका अनुसार, अचेतन प्रधानमा स्वयं क्रियाशील हुने क्षमता हुँदैन। कुनै पनि जड वस्तुलाई कार्य गर्नका लागि चेतन सत्ताको प्रेरणा आवश्यक हुन्छ, जसरी माटोको भाँडा बनाउन कुमालेको आवश्यकता पर्छ।

२. चेतन प्रेरकको अनिवार्यता:

यो सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि यदि प्रधान स्वयं सक्रिय हुन सक्थ्यो भने, त्यसको क्रियाशीलतामा कुनै नियम वा उद्देश्य हुने थिएन। संसारमा देखिने व्यवस्था र क्रमबद्धता (order and regularity) अचेतन वस्तुबाट उत्पन्न हुन सक्दैन। यसैले, जगत्को सृष्टिको पछाडि एक चेतन, सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान सत्ता (conscious, omniscient, and omnipotent entity) हुनुपर्छ, जसलाई वेदान्तमा ब्रह्म भनिन्छ।

३. वेदान्तको ब्रह्मसिद्धान्तको पुष्टि:

"प्रवृत्तेश्च" सूत्रले ब्रह्म नै जगत्को निमित्त (efficient) र उपादान (material) दुवै कारण हो भन्ने वेदान्तको सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ। अचेतन प्रधानलाई स्वतन्त्र कारण मान्दा सृष्टिको विविधता, व्यवस्था र नैतिक नियमहरूको व्याख्या गर्न सकिँदैन। यसरी, यो सूत्रले ब्रह्मलाई नै सम्पूर्ण सृष्टिको एक मात्र र पूर्ण कारणको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसले चेतन र अचेतन दुवैलाई नियन्त्रण गर्दछ।

सूत्र 2.2.3

संस्कृत: पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि

IAST: *Payo'mbuvaccettastrāpi*

नेपाली अर्थ: यदि दूध र पानी जस्तै (स्वतः प्रवृत्ति हुन्छ) भनिन्छ भने, त्यसमा पनि (चेतन कारण छ)।

विस्तृत व्याख्या: दूध स्वतः बाछाको लागि बग्छ भन्ने दृष्टान्त दिइन्छ। तर दूधको प्रवाह पनि ईश्वरको शक्तिले हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

पयः (payaḥ): दूध।

अम्बुवत् (ambuvat): पानी जस्तै।

च (ca): र।

चेत् (cet): यदि।

तत्र (tatra): त्यसमा।

अपि (api): पनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले सांख्य दर्शनको प्रधान (प्रकृति) को स्वतन्त्र प्रवृत्तिलाई खण्डन गर्दछ। यदि दूध र पानी जस्तै प्रधानको प्रवृत्ति स्वतः हुन्छ भनिन्छ भने, त्यसमा पनि कुनै चेतन शक्ति (intelligent cause) को आवश्यकता पर्दछ जसले त्यसलाई निर्देशित गर्दछ। अचेतन वस्तु आफैं क्रियाशील हुन सक्दैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा पनि ऊर्जा र पदार्थको प्रवृत्तिलाई नियमन गर्ने आधारभूत शक्तिहरू (fundamental forces) को खोजी गरिन्छ। यो सूत्रले अचेतन वस्तुको स्वतः प्रवृत्तिलाई स्वीकार गर्दैन, जसरी भौतिक विज्ञानमा पनि प्राकृतिक नियमहरू (natural laws) बिना कुनै घटना स्वतः घटित हुँदैन।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतन निर्देशन): मनोविज्ञानमा पनि मानिसको व्यवहार र विचारहरूलाई चेतन वा अचेतन मनले कसरी निर्देशित गर्छ भन्ने अध्ययन गरिन्छ। यस सूत्रले अचेतन प्रधानको स्वतन्त्र क्रियाशीलतालाई अस्वीकार गर्दै, सबै प्रवृत्ति पछाडि एक

चेतन निर्देशन (conscious guidance) को आवश्यकतामा जोड दिन्छ, जुन मनोवैज्ञानिक प्रक्रियाहरूमा पनि लागू हुन्छ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको दोस्रो अध्यायको दोस्रो पादमा अवस्थित छ, जहाँ विभिन्न दर्शनहरूको खण्डन गरिएको छ। विशेषगरी, यो सूत्र सांख्य दर्शनको प्रधान (प्रकृति) को स्वतन्त्र प्रवृत्तिलाई खण्डन गर्न लक्षित छ। सांख्य दर्शनले प्रधानलाई जगत्को स्वतन्त्र कारण मान्छ, तर ब्रह्मसूत्रले यस धारणालाई चुनौती दिँदै सबै अचेतन वस्तुहरूको प्रवृत्ति पछाडि एक चेतन सत्ताको आवश्यकतामा जोड दिन्छ।

१. सांख्य दर्शनको प्रधानको खण्डन: सांख्य दर्शनले प्रकृतिलाई जगत्को मूल कारण मान्छ, जुन त्रिगुण (सत्त्व, रजस्, तमस्) बाट बनेको अचेतन सत्ता हो। सांख्यका अनुसार, यो प्रधान स्वतः क्रियाशील भई जगत्को सृष्टि गर्दछ, जसरी दूध बाछाको लागि स्वतः बग्छ वा पानी स्वतः बग्छ। तर, ब्रह्मसूत्रले यो तर्कलाई अस्वीकार गर्दछ। आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा स्पष्ट पार्नुभएको छ कि अचेतन वस्तु आफैं कुनै उद्देश्य बिना क्रियाशील हुन सक्दैन।

२. चेतन कारणको अनिवार्यता: सूत्रले 'पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि' भन्दै यदि दूध र पानीको दृष्टान्त दिइन्छ भने, त्यसमा पनि एक चेतन कारणको आवश्यकता रहेको औंल्याउँछ। दूध बाछाको लागि बग्नु वा पानी तलतिर बग्नु प्राकृतिक प्रक्रिया भए पनि, यी प्रक्रियाहरूलाई पनि अन्ततः ईश्वरको इच्छा वा नियमले निर्देशित गरेको हुन्छ। जसरी दूधको प्रवृत्ति बाछाको पोषणको लागि हुन्छ, त्यसरी नै प्रधानको प्रवृत्ति पनि कुनै चेतन सत्ताको निर्देशन बिना सम्भव छैन।

३. रामानुज र मध्वाचार्यको दृष्टिकोण: आचार्य रामानुजले पनि यस सूत्रको व्याख्यामा प्रधानको स्वतन्त्र प्रवृत्तिलाई खण्डन गर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, प्रधान ईश्वरको शरीर हो र ईश्वरको इच्छाले मात्र क्रियाशील हुन्छ। मध्वाचार्यले पनि प्रधानको स्वतन्त्रतालाई अस्वीकार गर्दै, सबै प्रवृत्ति भगवान् विष्णुको अधीनमा रहेको बताउनुभएको छ। यसरी, सबै आचार्यहरूले अचेतन वस्तुको प्रवृत्ति पछाडि एक चेतन, सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् सत्ताको अनिवार्यतामा जोड दिएका छन्।

▰ सूत्र 2.2.4

संस्कृत: व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्

IAST: *Vyatirekānavasthiteścānapekṣatvāt*

नेपाली अर्थ: र व्यतिरेक (Distinction) को अनवस्थिति र अनपेक्षत्व भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: साङ्ख्यमा गुणहरूको साम्यावस्था र विषमावस्थाबीचको व्यतिरेक अनवस्थित छ।

शाब्दिक अर्थ:

व्यतिरेक (Vyatireka): भिन्नता, भेद, पृथकता।

अनवस्थितेः (Anavasthiteḥ): अस्थिरताबाट, अवस्थिति नभएकोले, नटिक्ने अवस्थाबाट।

च (Ca): र।

अनपेक्षत्वात् (Anapekṣatvāt): अपेक्षा नभएकोले, निर्भरता नभएकोले, स्वतन्त्र भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): साङ्ख्य दर्शनमा गुणहरूको साम्यावस्था र विषमावस्थाबीचको भिन्नता (distinction) अस्थिर र अनपेक्षित (non-dependent) छ। यस सूत्रले साङ्ख्यको गुण-परिणामवादको आलोचना गर्दै ब्रह्मको निरपेक्षतालाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): साङ्ख्यको गुण-परिणामवादले पदार्थको गुणहरू निरन्तर परिवर्तनशील रहेको बताउँछ, जुन आधुनिक भौतिक विज्ञानको ऊर्जा संरक्षण र रूपान्तरणको अवधारणासँग आंशिक रूपमा मिल्दोजुल्दो छ। यद्यपि, ब्रह्मसूत्रले यस परिवर्तनशीलताको पछाडि एक स्थिर, निरपेक्ष सत्ता (absolute reality) रहेको तर्क गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Perception and Reality): हाम्रो मानसिक अनुभवहरू (perceptions) र भावनात्मक अवस्थाहरू (emotional states) निरन्तर परिवर्तनशील हुन्छन्। साङ्ख्यले यी परिवर्तनहरूलाई गुणहरूको परिणाम मान्छ भने, ब्रह्मसूत्रले यी सबै मानसिक अवस्थाहरूको साक्षी (witness) र आधार (substratum) को रूपमा आत्मा वा ब्रह्मलाई प्रस्तुत गर्दछ, जुन स्वयं अपरिवर्तनीय छ।

यो सूत्रले साङ्ख्य दर्शनको गुण-परिणामवादको गहिरो विश्लेषण गर्दै त्यसको अपर्याप्ततालाई औंल्याउँछ र ब्रह्मको निरपेक्ष तथा अपरिवर्तनीय स्वरूपलाई पुनः स्थापित गर्दछ। साङ्ख्यले प्रकृतिलाई तीन गुण (सत्त्व, रजस्, तमस्) को साम्यावस्था र विषमावस्थाको परिणाम मान्छ, तर यो सूत्रले त्यस अवधारणामाथि प्रश्न उठाउँछ।

१. साङ्ख्यको व्यतिरेकको अनवस्थिति: साङ्ख्य दर्शनले गुणहरूको साम्यावस्था र विषमावस्थाबीचको भिन्नतालाई वास्तविक मान्छ, तर ब्रह्मसूत्रले यो भिन्नता स्थिर नभएको (अनवस्थित) तर्क गर्दछ। यदि गुणहरू निरन्तर परिवर्तनशील छन् भने, तिनीहरूको बीचको भिन्नता पनि स्थिर रहन सक्दैन, जसले साङ्ख्यको प्रकृति-पुरुष विवेकलाई कमजोर बनाउँछ।

२. अनपेक्षत्वको सिद्धान्त: ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मलाई अनपेक्ष (non-dependent) मान्छ, अर्थात् ब्रह्म कुनै पनि बाह्य कारक वा गुणहरूमा निर्भर हुँदैन। यसको विपरीत, साङ्ख्यको प्रकृति गुणहरूमा निर्भर छ र तिनीहरूको परिणाम हो। यसरी, ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मको स्वतन्त्र र निरपेक्ष अस्तित्वलाई जोड दिँदै साङ्ख्यको द्वैतवादमाथि प्रश्नचिन्ह खडा गर्दछ।

३. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र प्रकृति तथा त्यसका गुणहरू ब्रह्ममा नै कल्पित छन्। साङ्ख्यको व्यतिरेक (भिन्नता) र अनवस्थिति (अस्थिरता) को आलोचनाले अन्ततः ब्रह्मको अद्वैत स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ कुनै वास्तविक भिन्नता वा परिवर्तन छैन।

सूत्र 2.2.5

संस्कृत: अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्

IAST: *Anyatrābhāvācca na tṛṇādivat*

नेपाली अर्थ: र अन्यत्र अभाव भएकोले, तृण आदि जस्तै होइन।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मभन्दा बाहिर कुनै कारण छैन।

शाब्दिक अर्थ:

अन्यत्र (anyatra): अन्यत्र (elsewhere).

अभावात् (abhāvāt): अभाव भएकोले (due to absence).

च (ca): र (and).

न (na): होइन (not).

तृण (tṛṇa): तृण (grass).

आदि (ādi): आदि (etc.).

वत् (vat): जस्तै (like).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.२.५ ले यो सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ कि ब्रह्मबाहेक अन्य कुनै स्वतन्त्र कारण छैन, जसरी तृण आदि वस्तुहरू आफैं उत्पन्न हुन सक्दैनन्। यसले ब्रह्मको अद्वितीय कारणत्व (unique causality) र अन्य सबैको परनिर्भरता (dependence) लाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा, ऊर्जा संरक्षणको नियम (law of conservation of energy) ले कुनै पनि वस्तु शून्यबाट उत्पन्न नहुने र कुनै पनि कारण बिना कार्य नहुने कुरालाई समर्थन गर्दछ। यस सूत्रले पनि ब्रह्मलाई नै परम कारणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसबाट सबै कुरा उत्पन्न हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको स्रोत): मनोविज्ञानमा, चेतना (consciousness) को स्रोत र यसको कार्यप्रणालीबारे गहिरो अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले चेतनाको मूल कारण ब्रह्म नै हो भनी संकेत गर्दछ, जसरी तृण आफैं बढ्न सक्दैन, त्यसरी नै चेतना पनि ब्रह्मको शक्ति बिना सम्भव छैन।

ब्रह्मसूत्र २.२.५ ले ब्रह्मको अद्वितीय कारणत्व र अन्य सबैको परनिर्भरतालाई स्पष्ट पार्दछ। यस सूत्रले यो तर्क प्रस्तुत गर्दछ कि ब्रह्मबाहेक अन्य कुनै स्वतन्त्र कारण छैन, जसरी तृण आदि वस्तुहरू आफैं उत्पन्न हुन सक्दैनन्। यो सिद्धान्त वेदान्त दर्शनको आधारभूत मान्यता हो, जसले ब्रह्मलाई नै सम्पूर्ण सृष्टिको मूल स्रोत र अन्तिम सत्यको रूपमा स्वीकार गर्दछ।

१. ब्रह्मको अद्वितीय कारणत्व: यस सूत्रले ब्रह्मलाई नै सम्पूर्ण जगतको एकमात्र कारणको रूपमा स्थापित गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म नै उपादान कारण (material cause) र निमित्त कारण (efficient cause) दुवै हो। जसरी माटोबाट घडा बन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मबाट यो सम्पूर्ण सृष्टि उत्पन्न हुन्छ, तर ब्रह्म स्वयं अविकारी रहन्छ।

२. परनिर्भरताको सिद्धान्त: सूत्रमा 'न तृणादिवत्' भनी तृण आदिको उदाहरण दिइएको छ, जसले यो देखाउँछ कि कुनै पनि वस्तु आफैं उत्पन्न हुन सक्दैन। हरेक वस्तुको उत्पत्ति र अस्तित्वका लागि कुनै न कुनै कारण आवश्यक हुन्छ। यसरी, सम्पूर्ण जगत ब्रह्ममाथि निर्भर छ र ब्रह्मबाहेक अन्य कुनै स्वतन्त्र सत्ता छैन।

३. अद्वैत वेदान्तको पुष्टि: यो सूत्र अद्वैत वेदान्तको 'एकमेवाद्वितीयम् ब्रह्म' (ब्रह्म एक र अद्वितीय छ) भन्ने सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। यदि ब्रह्मबाहेक अन्य कुनै स्वतन्त्र कारण वा सत्ता हुन्थ्यो भने, ब्रह्मको अद्वितीयता खण्डित हुन्थ्यो। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता (omnipresence) र सर्वशक्तिमानता (omnipotence) लाई पनि बलियो बनाउँछ।

सूत्र 2.2.6

संस्कृत: अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्

IAST: *Abhyupagame'pyarthābhāvāt*

नेपाली अर्थ: अभ्युपगम (Acceptance) गरे पनि अर्थ (Purpose) को अभाव छ।

विस्तृत व्याख्या: साङ्ख्यको प्रधान मानेपनि, जड तत्त्वबाट उद्देश्यपूर्ण सृष्टि कसरी हुन्छ भन्ने प्रश्न रहन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अभ्युपगमे (Abhyupagame): स्वीकार गर्दा, मान्दा पनि

अपि (api): पनि

अर्थ (artha): प्रयोजन, उद्देश्य, अर्थ

अभावात् (abhāvāt): अभाव भएकोले, नभएकोले

चुरो अर्थ (Essence): सांख्य दर्शनले प्रधान (प्रकृति) लाई जगत्को कारण माने पनि, त्यस जड प्रधानमा कुनै चेतन उद्देश्य वा प्रयोजनको अभाव हुन्छ। यसकारण, जड तत्त्वबाट सचेत र उद्देश्यपूर्ण सृष्टिको व्याख्या गर्न सकिँदैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिकशास्त्र (Physics): आधुनिक भौतिकशास्त्रले ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र विकासलाई प्राकृतिक नियमहरूद्वारा व्याख्या गर्छ, जहाँ कुनै बाह्य सचेत प्रयोजनको आवश्यकता देखिँदैन। यद्यपि, चेतनाको उत्पत्ति र यसको भूमिका अझै पनि अनुसन्धानको विषय हो।

मनोविज्ञान (Psychology - प्रयोजनको खोजी): मनोविज्ञानले मानव व्यवहार र अस्तित्वमा प्रयोजन (purpose) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ। व्यक्तिले आफ्नो जीवनमा अर्थ र उद्देश्यको खोजी गर्छ, जुन जड तत्त्वबाट मात्र उत्पन्न हुन सक्दैन भन्ने वेदान्तको धारणासँग अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्र (२.२.६) सांख्य दर्शनको प्रधानकारणवादको खण्डनमा केन्द्रित छ। यसले सांख्यले प्रकृतिलाई जगत्को मूल कारण माने पनि, त्यस जड प्रकृतिमा सृष्टिको लागि आवश्यक चेतन प्रयोजनको अभाव हुने तर्क प्रस्तुत गर्दछ। वेदान्त अनुसार, चेतन ब्रह्म मात्र जगत्को स्रष्टा र नियन्ता हुन सक्छ, किनकि सृष्टिमा देखिने व्यवस्था, उद्देश्य र विविधता जड तत्त्वबाट सम्भव छैन।

१. सांख्यको प्रधानकारणवादको खण्डन: सांख्य दर्शनले प्रकृति (प्रधान) लाई जगत्को स्वतन्त्र कारण मान्छ। प्रकृति त्रिगुणात्मिका (सत्त्व, रजस्, तमस्) र जड हुन्छे। ब्रह्मसूत्रले यहाँ तर्क गर्छ कि यदि प्रकृति जड छ भने, त्यसले कसरी उद्देश्यपूर्ण सृष्टि गर्न सक्छ? सृष्टिमा देखिने क्रमबद्धता, व्यवस्था र जीवहरूको सुख-दुःखको लागि उपयुक्त वातावरणको निर्माण जड तत्त्वबाट स्वतः हुन सक्दैन। यसका लागि चेतन सत्ताको निर्देशन अनिवार्य हुन्छ।

२. चेतन प्रयोजनको अनिवार्यता: कुनै पनि कार्यको लागि एउटा प्रयोजन वा उद्देश्य हुन्छ। जड वस्तुमा स्वयं कुनै उद्देश्य हुँदैन। उदाहरणका लागि, माटोबाट घडा बनाउन कुमालेको चेतन इच्छा र प्रयोजन आवश्यक हुन्छ। त्यसैगरी, जगत्को सृष्टिमा पनि एउटा परम चेतन सत्ताको इच्छा र प्रयोजन हुनुपर्छ। ब्रह्मसूत्रले यही चेतन प्रयोजनको अभावलाई सांख्यको प्रधानकारणवादको मुख्य कमजोरीको रूपमा औंल्याउँछ।

३. वेदान्तको ब्रह्मकारणवादको पुष्टि: यो सूत्रले अप्रत्यक्ष रूपमा वेदान्तको ब्रह्मकारणवादलाई पुष्टि गर्छ। वेदान्त अनुसार, ब्रह्म सगुण र सचेत सत्ता हो, जसको इच्छाशक्तिले यो सम्पूर्ण जगत्को सृष्टि, स्थिति र संहार हुन्छ। ब्रह्मको चेतन स्वरूप र सर्वज्ञताले मात्र जगत्को जटिलता र उद्देश्यपूर्णतालाई व्याख्या गर्न सक्छ। यसरी, यो सूत्रले सांख्यको जड प्रकृतिलाई जगत्को कारण मान्ने सिद्धान्तलाई खण्डन गर्दै चेतन ब्रह्मको सर्वोच्चता स्थापित गर्दछ।

■ सूत्र 2.2.7

संस्कृत: पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि

IAST: *Puruṣāśmavaditi cettathāpi*

नेपाली अर्थ: यदि पुरुष र चुम्बक जस्तै (प्रधान प्रेरित हुन्छ) भनिन्छ भने, तथापि (दोष छ)।

विस्तृत व्याख्या: साङ्ख्यले भन्छ कि पुरुषको सान्निध्यले प्रधान प्रवृत्त हुन्छ, जसरी चुम्बकले फलाम तान्छ। तर यो दृष्टान्त अपर्याप्त छ।

शाब्दिक अर्थ:

पुरुषाश्मवदिति (Puruṣāśmavaditi): पुरुष (आत्मा/चेतन सत्ता) र चुम्बक जस्तै (अचेतन पदार्थ) भनी।

चेत् (cet): यदि।

तथापि (tathāpi): तैपनि, त्यसरी पनि।

चुरो अर्थ (Essence): सांख्य दर्शनले प्रधान (प्रकृति) लाई पुरुषको सान्निध्यले प्रेरित हुने बताउँछ, जसरी चुम्बकले फलामलाई तान्छ। तर ब्रह्मसूत्रले यो दृष्टान्तमा निहित दोषहरूलाई औंल्याउँदै प्रधानको स्वतन्त्र प्रवृत्तिलाई अस्वीकार गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): चुम्बकीय क्षेत्र (Magnetic Field) को अवधारणाले अचेतन शक्तिले कसरी पदार्थलाई प्रभावित गर्छ भन्ने देखाउँछ, तर यसमा चेतन 'पुरुष' को भूमिका हुँदैन।

मनोविज्ञान (Psychology - प्रेरणा र अचेतन प्रक्रिया): मानव व्यवहारमा अचेतन प्रेरणा (unconscious motivation) र बाह्य प्रभावले कसरी कार्य गर्छ भन्ने अध्ययन गरिन्छ, तर यसमा सांख्यको पुरुष-प्रधान सम्बन्धको सीधा समानता भेटिँदैन।

यो सूत्रले सांख्य दर्शनको प्रधान (प्रकृति) को प्रवृत्ति सम्बन्धी तर्कलाई खण्डन गर्दछ। सांख्यले पुरुष (चेतन आत्मा) को सान्निध्यले अचेतन प्रधान क्रियाशील हुन्छ भनी मान्छ, जसरी चुम्बकको नजिक फलाम आउँदा चुम्बकले फलामलाई तान्छ। ब्रह्मसूत्रकारले यो दृष्टान्तमा गम्भीर दोषहरू देखाउँदै प्रधानको स्वतन्त्र प्रवृत्तिलाई अस्वीकार गर्दछन्।

१. सांख्यको दृष्टान्तको अपर्याप्तता: सांख्यले पुरुष र प्रधानको सम्बन्धलाई चुम्बक र फलामको दृष्टान्तले बुझाउन खोज्छ। तर, चुम्बकले फलामलाई तान्नका लागि चुम्बकत्वको गुण आवश्यक हुन्छ, जुन चुम्बकको स्वाभाविक गुण हो। प्रधानको प्रवृत्तिलाई पुरुषको सान्निध्यले मात्र व्याख्या गर्न सकिँदैन, किनकि पुरुष निष्क्रिय र निर्गुण मानिन्छ। यदि पुरुषले प्रधानलाई प्रेरित गर्छ भने, पुरुषमा पनि क्रियाशीलताको गुण मान्नुपर्ने हुन्छ, जुन सांख्यको सिद्धान्त विपरीत छ।

२. अचेतनको स्वतन्त्र प्रवृत्तिमा प्रश्न: यदि प्रधान अचेतन भएर पनि स्वतन्त्र रूपमा प्रवृत्त हुन्छ भने, त्यसको पछाडि कुनै चेतन सत्ताको प्रेरणा हुनुपर्छ। ब्रह्मसूत्रले यसलाई ईश्वरको प्रेरणा मान्दछ। सांख्यको तर्क अनुसार, यदि प्रधानले स्वतन्त्र रूपमा सृष्टि गर्छ भने, त्यसको प्रवृत्तिमा कुनै नियम वा उद्देश्य हुँदैन, जसले गर्दा सृष्टिमा विविधता र व्यवस्था देखिनु असम्भव हुन्छ। शङ्कराचार्यले यसलाई 'अचेतनस्य प्रवृत्तिः' (अचेतनको प्रवृत्ति) भनी खण्डन गरेका छन्।

३. पुरुषको निष्क्रियता र प्रधानको सक्रियताको विरोधाभास: सांख्य दर्शनमा पुरुषलाई निष्क्रिय र प्रधानलाई सक्रिय मानिन्छ। यदि निष्क्रिय पुरुषले सक्रिय प्रधानलाई प्रेरित गर्छ भने, यो आफैंमा विरोधाभासपूर्ण हुन्छ। निष्क्रिय वस्तुले कसरी अर्को वस्तुलाई क्रियाशील बनाउन सक्छ? रामानुजाचार्यले यसलाई 'ईश्वरस्य कर्तृत्वम्' (ईश्वरको कर्तृत्व) को सिद्धान्तले व्याख्या गर्दै, प्रधानको प्रवृत्ति ईश्वरको इच्छाद्वारा निर्देशित हुन्छ भनी तर्क गरेका छन्।

सूत्र 2.2.8

संस्कृत: अङ्गित्वानुपपत्तेश्च

IAST: *Aṅgitvānupapatteśca*

नेपाली अर्थ: र अङ्गित्व (Being a Part) को अनुपपत्ति भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: साङ्ख्यमा महत्, अहङ्कार आदि प्रधानका अङ्ग हुन् भनिन्छ। तर जड तत्त्वमा अङ्गी-अङ्ग सम्बन्ध कसरी सम्भव छ?

शाब्दिक अर्थ:

अङ्गित्व (Aṅgitva): अङ्ग हुनु, भाग हुनु, अधीनस्थ हुनु।

अनुपपत्तेः (Anupapatteḥ): असम्भव भएकोले, अनुपयुक्त भएकोले, स्थापित नभएकोले।

च (Ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): सांख्य दर्शनमा प्रधानका अङ्गहरू (महत्, अहङ्कार) को अवधारणालाई ब्रह्मसूत्रले खण्डन गर्दछ। यस सूत्रले जड प्रकृतिमा अङ्ग-अङ्गी सम्बन्धको तार्किक असम्भवतालाई औंल्याउँदै सांख्यको सृष्टिको प्रक्रियामाथि प्रश्न उठाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

प्रणाली विज्ञान (Systems Theory): यस सूत्रको अवधारणालाई प्रणाली विज्ञानसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ कुनै पनि प्रणालीका घटकहरू (अङ्गहरू) र समग्र प्रणाली (अङ्गी) बीचको सम्बन्धलाई तार्किक र कार्यात्मक रूपमा बुझ्न आवश्यक हुन्छ। जड पदार्थमा यस्तो जटिल सम्बन्धको अनुपपत्तिले प्रणालीको समग्रतामा प्रश्न उठाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको एकीकरण): मनोविज्ञानमा चेतनाका विभिन्न पक्षहरू (विचार, भावना, संवेदन) लाई एक एकीकृत 'स्व' (self) का अङ्ग मानिन्छ। यस सूत्रले जडमा अङ्गित्वको असम्भवतालाई उठाएझैं, मनोविज्ञानले पनि चेतनाका खण्डित पक्षहरू कसरी एक अविभाज्य 'स्व' को रूपमा कार्य गर्छन् भन्ने प्रश्नको गहिरो विश्लेषण गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्र (२.२.८) सांख्य दर्शनको 'प्रधान' (प्रकृति) र त्यसका अङ्गहरू (महत्, अहङ्कार आदि) बीचको सम्बन्धको तार्किक असंगतिलाई उजागर गर्दछ। यसले सांख्यको सृष्टिको प्रक्रियामाथि गम्भीर प्रश्नचिह्न खडा गर्दै, जड तत्त्वमा अङ्ग-अङ्गी सम्बन्धको अनुपपत्तिलाई जोड दिन्छ।

१. सांख्यको प्रधान र अङ्ग-अङ्गी सम्बन्धको खण्डन: सांख्य दर्शनले प्रकृतिलाई स्वतन्त्र र जड मान्छ, जसबाट महत्, अहङ्कार आदि तत्त्वहरू उत्पन्न हुन्छन्। यी तत्त्वहरूलाई प्रधानका अङ्ग मानिन्छ। तर, ब्रह्मसूत्रले प्रश्न गर्छ कि जड र अचेतन प्रकृतिमा अङ्ग र अङ्गी (पूर्ण) बीचको यस्तो जटिल र व्यवस्थित सम्बन्ध कसरी सम्भव छ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई अयुक्तियुक्त भन्दै, चेतन सत्ताको प्रेरणाबिना जड प्रकृतिले यस्तो क्रमबद्ध सृष्टि गर्न नसक्ने तर्क दिनुभएको छ।

२. चेतन सत्ताको अनिवार्यता: यो सूत्रले परोक्ष रूपमा सृष्टि प्रक्रियामा एक चेतन सत्ताको अनिवार्यतालाई स्थापित गर्दछ। यदि प्रकृति जड छ र त्यसका अङ्गहरू पनि जड छन् भने, तिनीहरू आफैंमा एकअर्कासँग सम्बन्धित भएर वा एक पूर्णको भाग बनेर कार्य गर्न सक्दैनन्। यसका लागि एक चेतन, सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् सत्ता (ब्रह्म) को आवश्यकता पर्दछ, जसले यी अङ्गहरूलाई व्यवस्थित गरी सृष्टि सञ्चालन गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मलाई नै सर्वस्वको अङ्गी र सबै जीव तथा प्रकृतिलाई त्यसका अङ्गका रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ।

३. तार्किक असंगति र वेदान्तको श्रेष्ठता: यस सूत्रले सांख्य दर्शनको आन्तरिक तार्किक असंगतिलाई स्पष्ट पार्दछ। यदि अङ्गित्वको अवधारणा जड प्रकृतिमा अनुपपन्न छ भने, सांख्यको सम्पूर्ण सृष्टि प्रक्रियाको व्याख्या नै कमजोर हुन्छ। यसले वेदान्त दर्शनको श्रेष्ठतालाई पुनः पुष्टि गर्दछ, जहाँ ब्रह्मलाई नै सम्पूर्ण सृष्टिको मूल कारण र अङ्गी मानिन्छ, र सबै कुरा ब्रह्मकै अङ्ग वा शक्ति हुन् भन्ने सिद्धान्त स्थापित छ। यसरी, यो सूत्रले सांख्यको स्वतन्त्र प्रकृतिवादलाई खण्डन गरी वेदान्तको ब्रह्मकारणवादलाई बलियो बनाउँछ।

सूत्र 2.2.9

संस्कृत: अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्

IAST: *Anyathānumitau ca jñaśaktiviyogāt*

नेपाली अर्थ: र अन्यथा अनुमान गरे पनि ज्ञशक्ति (Conscious Power) को वियोग भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: साङ्ख्यको प्रधानमा ज्ञान शक्ति छैन। चेतन शक्ति बिना सृष्टि सम्भव छैन।

शाब्दिक अर्थ:

अन्यथा (Anyathā): अन्यथा, फरक तरिकाले।

अनुमितौ (Anumitau): अनुमानमा, कल्पनामा।

च (ca): र।

ज्ञशक्ति (Jñaśakti): चेतन शक्ति, ज्ञान शक्ति।

वियोगात् (Viyogāt): वियोग भएकोले, अभाव भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): सांख्य दर्शनले प्रधानलाई जगत्को कारण मान्छ, तर प्रधानमा चेतन शक्ति (Conscious Power) को अभाव हुन्छ। ब्रह्मसूत्रले यसै अभावलाई औंल्याउँदै भन्छ कि चेतन शक्ति बिना कुनै पनि सृष्टि सम्भव छैन, जसले प्रधानको जगत् कारणत्वलाई खण्डन गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा अवलोकनकर्ताको चेतना (Consciousness of Observer) ले परिणाममा प्रभाव पार्ने अवधारणाले ज्ञशक्ति

(Conscious Power) को महत्त्वलाई अप्रत्यक्ष रूपमा संकेत गर्दछ। चेतनाको भूमिका बिना भौतिक जगत्को पूर्ण व्याख्या असम्भव मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Science]): संज्ञानात्मक विज्ञान (Cognitive Science) ले मन र चेतनाको कार्यप्रणालीको अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले चेतन शक्ति (Conscious Power) को अभावमा कुनै पनि सृजनात्मक वा संगठित प्रक्रिया सम्भव नहुने कुरालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा पनि पुष्टि गर्दछ, जहाँ उद्देश्यपूर्ण कार्यका लागि चेतना अनिवार्य हुन्छ।

यो सूत्रले सांख्य दर्शनको प्रधान कारणवाद (Prakriti as the sole cause of the universe) को खण्डन गर्दै ब्रह्मको चेतन शक्ति (Conscious Power of Brahman) लाई जगत्को मूल कारणको रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले अचेतन प्रधानबाट चेतन जगत्को उत्पत्ति हुन नसक्ने अकाट्य तर्क प्रस्तुत गर्दछ।

१. **सांख्य प्रधानको खण्डन (Refutation of Samkhya's Prakriti):** सांख्य दर्शनले प्रकृतिलाई जगत्को स्वतन्त्र कारण मान्छ, जुन त्रिगुणात्मक (Sattva, Rajas, Tamas) र अचेतन (unconscious) छ। तर, ब्रह्मसूत्रले प्रश्न गर्छ कि अचेतन प्रधानले कसरी चेतन जीव र सुव्यवस्थित जगत्को सृष्टि गर्न सक्छ। चेतन शक्ति (Conscious Power) को अभावमा कुनै पनि सृजनात्मक प्रक्रिया सम्भव छैन भन्ने तर्कले प्रधानको कारणत्वलाई अस्वीकार गर्दछ।

२. **ब्रह्मको चेतन शक्ति (Conscious Power of Brahman):** ब्रह्मसूत्रको मुख्य सिद्धान्त ब्रह्म नै जगत्को एकमात्र कारण हो भन्ने हो। ब्रह्म चेतन (Conscious), सर्वज्ञ (Omniscient) र सर्वशक्तिमान (Omnipotent) छ। जगत्को सृष्टि, स्थिति र संहार ब्रह्मको चेतन शक्ति (Conscious Power) द्वारा नै हुन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मको चेतन शक्तिलाई जगत्को कारणको रूपमा पुष्टि गर्दछ।

३. **अचेतनबाट चेतनको उत्पत्ति असम्भव (Impossibility of Conscious from Unconscious):** वेदान्त दर्शन अनुसार, कारणमा जुन गुण हुन्छ, कार्यमा पनि त्यही गुण प्रकट हुन्छ। यदि प्रधान अचेतन छ भने, त्यसबाट चेतन जगत् वा जीवको उत्पत्ति हुन सक्दैन। चेतन शक्ति (Conscious Power) को अभावमा कुनै पनि सृजनात्मक प्रक्रिया वा उद्देश्यपूर्ण कार्य सम्भव छैन, जसले ब्रह्मको चेतन स्वरूपलाई अनिवार्य बनाउँछ।

सूत्र 2.2.10

संस्कृत: विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्

IAST: *Vipratiṣedhāccāsamañjasam*

नेपाली अर्थ: र विप्रतिषेध (Contradiction) भएकोले असमञ्जस छ।

विस्तृत व्याख्या: साङ्ख्य दर्शनमा आन्तरिक विरोधहरू छन्।

शाब्दिक अर्थ:

विप्रतिषेधात् (Vipratiṣedhāt): विरोध वा खण्डनबाट।

च (ca): र।

असमञ्जसम् (asamañjasam): असंगत, अनुपयुक्त वा बेमेल।

चुरो अर्थ (Essence): सांख्य दर्शनका सिद्धान्तहरूमा आन्तरिक विरोधाभासहरू (internal contradictions) रहेकाले ती अनुपयुक्त र असंगत (inconsistent and incongruous) छन्, जसले गर्दा तिनीहरूलाई स्वीकार गर्न सकिँदैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

तर्कशास्त्र (Logic): कुनै पनि वैज्ञानिक सिद्धान्तको आधारभूत आवश्यकता आन्तरिक संगति (internal consistency) हो। यदि कुनै प्रणालीमा विरोधाभासहरू छन् भने, त्यो प्रणाली वैज्ञानिक रूपमा मान्य हुन सक्दैन। ब्रह्मसूत्रको यो तर्कले आधुनिक विज्ञानमा परिकल्पना (hypothesis) र सिद्धान्त (theory) को परीक्षण गर्दा अपनाइने तार्किक कठोरता (logical rigor) लाई प्रतिध्वनित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक असंगति): मनोविज्ञानमा संज्ञानात्मक असंगति (cognitive dissonance) को अवधारणाले व्यक्तिले एकै समयमा दुई वा सोभन्दा बढी विरोधाभासी विश्वास वा विचारहरू राख्दा अनुभव गर्ने मानसिक असुविधालाई जनाउँछ। सांख्य दर्शनको आन्तरिक विरोधाभासले त्यस दर्शनका अनुयायीहरूमा यस्तै प्रकारको बौद्धिक असंगति (intellectual incongruity) उत्पन्न गर्न सक्छ, जसले मानसिक स्पष्टतामा बाधा पुर्‍याउँछ।

यो सूत्रले सांख्य दर्शनको आलोचना गर्दै त्यसका सिद्धान्तहरूमा निहित आन्तरिक विरोधाभासहरूलाई उजागर गर्दछ। ब्रह्मसूत्रले कुनै पनि दार्शनिक प्रणालीको वैधताका लागि तार्किक संगति (logical coherence) अपरिहार्य रहेको कुरामा जोड दिन्छ। सांख्य दर्शन, जसले प्रकृति र पुरुषलाई स्वतन्त्र र निरपेक्ष मान्दछ, त्यसका विभिन्न अवधारणाहरूमा परस्पर विरोध (mutual opposition) देखाइएको छ, जसले त्यसलाई अनुपयुक्त बनाउँछ।

१. सांख्य दर्शनको द्वैतवादमा विरोधाभास: सांख्य दर्शनले प्रकृति (matter) र पुरुष (consciousness) लाई दुई स्वतन्त्र र शाश्वत सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यद्यपि, यी दुईको सम्बन्ध र एकअर्काप्रतिको प्रभावको व्याख्यामा विरोधाभासहरू छन्। यदि प्रकृति र पुरुष पूर्णतया स्वतन्त्र छन् भने, पुरुषले प्रकृतिको अनुभव कसरी गर्छ वा प्रकृतिले पुरुषका लागि कसरी कार्य गर्छ भन्ने कुराको तार्किक व्याख्या सांख्यले दिन सक्दैन। यसले गर्दा सांख्यको द्वैतवादी संरचनामा नै असंगति उत्पन्न हुन्छ।

२. कार्यकारण सिद्धान्तमा असंगति: सांख्यको सत्कार्यवाद (theory of pre-existence of effect in cause) अनुसार कार्य कारणमा पहिले नै अवस्थित हुन्छ। तर, यदि प्रकृति र पुरुष पूर्णतया भिन्न छन् भने, प्रकृतिको विकासबाट पुरुषको बन्धन वा मुक्तिको व्याख्या कसरी गर्ने भन्ने प्रश्न उठ्छ। यदि पुरुष निष्क्रिय (inactive) छ भने, उसले प्रकृतिको परिणामबाट कसरी प्रभावित हुन्छ? यो प्रश्नले सांख्यको कार्यकारण सिद्धान्त र द्वैतवादबीचको तार्किक सम्बन्धमा गम्भीर असंगति देखाउँछ, जसलाई रामानुजाचार्य जस्ता आचार्यहरूले पनि आलोचना गरेका छन्।

३. मोक्षको अवधारणामा तार्किक त्रुटि: सांख्य दर्शनले पुरुषको प्रकृतिबाट हुने वियोगलाई मोक्ष मान्दछ। तर, यदि पुरुष स्वयं निर्लिप्त (unattached) र निष्क्रिय छ भने, उसलाई बन्धनमा पर्नु वा मोक्ष प्राप्त गर्नुको कुनै अर्थ रहँदैन। यदि पुरुषले प्रकृतिसँगको सम्बन्धका कारण दुःख अनुभव गर्छ भने, यो सम्बन्ध कसरी स्थापित भयो र यसबाट कसरी मुक्ति पाइन्छ भन्ने कुराको तार्किक र अविरोधी व्याख्या सांख्यले प्रदान गर्न सक्दैन। यसले सांख्यको मोक्षसम्बन्धी अवधारणालाई नै तार्किक रूपमा कमजोर बनाउँछ।

सूत्र 2.2.11

संस्कृत: महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्

IAST: *Mahaddīrghavadvā hrasvaparimandḍalābhyām*

नेपाली अर्थ: महत् र दीर्घ जस्तै, वा ह्रस्व र परिमण्डलबाट।

विस्तृत व्याख्या: वैशेषिक दर्शनको परमाणुवाद (Atomic Theory) को खण्डन सुरु हुन्छ। परमाणुहरूबाट महत् (विशाल) वस्तुको उत्पत्ति कसरी हुन्छ?

शाब्दिक अर्थ:

महत् (Mahat): विशाल, ठूलो।

दीर्घवत् (Dīrghavat): दीर्घ जस्तै, लामो जस्तै।

वा (vā): वा, अथवा।

ह्रस्व (hrasva): छोटो, सानो।

परिमण्डलाभ्याम् (parimaṇḍalābhyām): परिमण्डलबाट, गोलाकारबाट (यहाँ परमाणुको अर्थमा)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले वैशेषिक दर्शनको परमाणुवादको खण्डन गर्दै भन्छ कि महत् (विशाल) र दीर्घ (लामो) वस्तुहरू ह्रस्व (छोटो) र परिमण्डल (गोलाकार परमाणु) बाट उत्पन्न हुन सक्दैनन्, किनकि गुणहरू (qualities) कारणबाट कार्यमा सङ्क्रमण हुँदैनन्। यसले कार्य-कारण सम्बन्धमा वेदान्तको दृष्टिकोणलाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीले पदार्थको आधारभूत कणहरू (fundamental particles) को व्यवहारलाई वर्णन गर्दछ, जहाँ कणहरूको गुणहरू (properties) स्थूल वस्तुहरूको गुणहरू भन्दा भिन्न हुन्छन्। यो सूत्रले परमाणुको गुण र स्थूल वस्तुको गुणबीचको भिन्नतालाई वैशेषिकको सन्दर्भमा उठाउँछ, जुन आधुनिक भौतिकीको सूक्ष्म र स्थूल जगतको भिन्नतासँग केही हदसम्म मिल्दोजुल्दो छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Perception and Reality): मनोविज्ञानमा, हाम्रो धारणा (perception) कसरी साना-साना संवेदी इनपुटहरू (sensory inputs) बाट एक एकीकृत र विशाल अनुभव (integrated and vast experience) बन्छ भन्ने अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले कसरी सानो र अदृश्य परमाणुबाट ठूलो र दृश्यमान संसार बन्छ भन्ने प्रश्न उठाउँछ, जुन हाम्रो मानसिक प्रक्रियाले कसरी खण्डित जानकारीलाई पूर्ण वास्तविकतामा बदल्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक प्रश्नसँग समानान्तर हुन सक्छ।

> यो सूत्रले वैशेषिक दर्शनको परमाणुवादको आलोचना गर्दै वेदान्तको कार्य-कारण सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यसले परमाणुहरूबाट स्थूल जगत्को उत्पत्ति सम्बन्धी वैशेषिकको तर्कमा निहित विरोधाभासहरूलाई उजागर गर्दछ, जसले वेदान्तको अद्वैत सिद्धान्तको लागि मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

१. वैशेषिक परमाणुवादको खण्डन: वैशेषिक दर्शनले जगत्को मूल कारण परमाणुहरूलाई मान्छ, जुन अदृश्य, अविभाज्य र नित्य हुन्छन्। उनीहरूका अनुसार दुई परमाणु मिलेर द्व्यणुक, तीन द्व्यणुक मिलेर त्र्यणुक आदि बन्दै जान्छन् र यसरी स्थूल जगत्को निर्माण हुन्छ। तर, यो सूत्रले प्रश्न गर्छ कि यदि परमाणुहरू ह्रस्व (छोटो) र परिमण्डल (गोलाकार) छन् भने, तिनीहरूबाट महत् (विशाल) र दीर्घ (लामो) वस्तु कसरी उत्पन्न हुन सक्छ? शंकरका अनुसार, कारणका गुणहरू कार्यमा सङ्क्रमण हुनुपर्छ। यदि परमाणुहरूमा विशालता र दीर्घता छैन भने, तिनीहरूबाट उत्पन्न हुने वस्तुमा ती गुणहरू कसरी आउँछन्?

२. गुणहरूको सङ्क्रमणको समस्या: आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा स्पष्ट पार्नुभएको छ कि यदि कारणका गुणहरू कार्यमा सङ्क्रमण हुँदैनन् भने, परमाणुवादको सिद्धान्त कमजोर हुन्छ। उदाहरणका लागि, यदि सेतो धागोबाट सेतो कपडा बन्छ भने, धागोको सेतोपन कपडामा सङ्क्रमण हुन्छ। तर, वैशेषिकले परमाणुको ह्रस्वता र परिमण्डलत्वलाई कार्यमा सङ्क्रमण नभएको मान्छ र अचानक महत् र दीर्घ गुणहरू उत्पन्न भएको तर्क गर्छ, जुन तार्किक रूपमा असङ्गत छ। यसले कारण र कार्यबीचको सम्बन्धमा वेदान्तको सत्कार्यवाद (effect pre-exists in cause) लाई बलियो बनाउँछ, जहाँ कार्य कारणमा अव्यक्त रूपमा पहिले नै विद्यमान हुन्छ।

३. वेदान्तको कार्य-कारण सिद्धान्तको पुष्टि: यो सूत्रले वैशेषिकको परमाणुवादलाई खण्डन गरेर वेदान्तको ब्रह्म-कारणवादलाई अप्रत्यक्ष रूपमा पुष्टि गर्दछ। वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै जगत्को एक मात्र कारण हो, र जगत् ब्रह्मबाटै उत्पन्न हुन्छ। ब्रह्म स्वयं महत् र दीर्घ (अनन्त) भएकाले, त्यसबाट उत्पन्न हुने जगत् पनि महत् र दीर्घ हुन सक्छ। यसरी, ब्रह्मसूत्रले परमाणुवादको तार्किक कमजोरी देखाएर ब्रह्मलाई नै जगत्को मूल कारणको रूपमा स्थापित गर्ने प्रयास गर्दछ, जहाँ कारण र कार्यबीच गुणहरूको तार्किक सङ्गति हुन्छ।

सूत्र 2.2.12

संस्कृत: उभयथा च दोषात्

IAST: *Ubhayathā ca doṣāt*

नेपाली अर्थ: र दुवै प्रकारले दोष छ।

विस्तृत व्याख्या: परमाणुलाई सावयव वा निरवयव मान्दा दुवैमा दोष आउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

उभयथा (ubhayathā): दुवै प्रकारले, दुवै तरिकाले।

च (ca): र, पनि।

दोषात् (doṣāt): दोषले गर्दा, त्रुटिका कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले परमाणुवादी सिद्धान्तमा रहेको मूलभूत त्रुटिलाई उजागर गर्दछ, जहाँ परमाणुलाई सावयव (composite) वा निरवयव (partless) मान्दा दुवै अवस्थामा तार्किक असंगति (logical inconsistency) उत्पन्न हुन्छ। यसले परमाणुवादको आधारभूत मान्यतामाथि प्रश्नचिह्न खडा गर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): आधुनिक भौतिकीमा कणहरूको प्रकृति (nature of particles) र तिनीहरूको अन्तरक्रिया (interaction) लाई बुझ्ने प्रयास गरिन्छ। ब्रह्मसूत्रको यो तर्कले कुनै पनि आधारभूत एकाइलाई पूर्णतः अविभाज्य (indivisible) वा पूर्णतः विभाज्य (divisible) मान्दा आउने समस्याहरूसँग समानता राख्छ, जसरी क्वान्टम क्षेत्र सिद्धान्त (quantum field theory) मा कणहरूलाई केवल बिन्दु-कण (point particles) को रूपमा हेरिँदैन।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक असंगति): जब व्यक्तिले कुनै अवधारणा (concept) वा विश्वास (belief) लाई दुई परस्पर विरोधी तरिकाले बुझ्ने प्रयास गर्छ, तब संज्ञानात्मक असंगति (cognitive dissonance) उत्पन्न हुन्छ। यो सूत्रले परमाणुवादीहरूको मनमा उत्पन्न हुने तार्किक असंगतिलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा प्रतिबिम्बित गर्दछ, जहाँ उनीहरूले आफ्नो सिद्धान्तलाई दुई विरोधाभासी पक्षबाट हेर्दा मानसिक द्वन्द्व (mental conflict) अनुभव गर्छन्।

यो सूत्रले परमाणुवादको दार्शनिक आधारमाथि गम्भीर प्रश्न उठाउँछ, जसले जगतको मूल कारणलाई अविभाज्य परमाणुहरूमा खोज्ने प्रयास गर्दछ। यसले कुनै पनि भौतिकवादी सिद्धान्तको सीमालाई औंल्याउँछ जुन चेतना (consciousness) र अनुभव (experience) लाई पूर्ण रूपमा व्याख्या गर्न असफल हुन्छ।

१. परमाणुको सावयवत्व र निरवयवत्वको द्वन्द्व: ब्रह्मसूत्रले परमाणुलाई सावयव (अवयवयुक्त) मान्दा त्यसका अवयवहरू पनि परमाणु नै हुनुपर्ने र यसरी अनवस्था दोष (regress ad infinitum) आउने तर्क गर्दछ। यदि परमाणुलाई निरवयव (अवयवहीन) मानिन्छ भने, त्यसले अन्य परमाणुहरूसँग मिलेर स्थूल वस्तु (gross object) कसरी बनाउँछ भन्ने प्रश्न अनुत्तरित रहन्छ, किनकि निरवयव वस्तुमा कुनै भाग हुँदैन जसबाट संयोजन हुन सकोस्।

२. शून्यवाद र विज्ञानवादसँगको तुलना: यो सूत्रले बौद्ध दर्शनका शून्यवाद (Madhyamaka) र विज्ञानवाद (Yogachara) जस्ता सिद्धान्तहरूलाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा खण्डन गर्दछ, जसले बाह्य जगतको अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्छन् वा त्यसलाई केवल मनको उपज मान्छन्। ब्रह्मसूत्रले परमाणुवादको खण्डन गरेर जगतको वास्तविक अस्तित्वलाई स्वीकार गर्छ तर त्यसको मूल कारणलाई परमाणुमा नभई ब्रह्ममा स्थापित गर्दछ।

३. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, यो सूत्रले ब्रह्म नै एक मात्र सत्य (ultimate reality) हो र जगत ब्रह्मको विवर्त (apparent modification) मात्र हो भन्ने सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ। परमाणुवादको खण्डनले ब्रह्मको निर्विकारत्व (changelessness) र अद्वितीयता (oneness) लाई स्थापित गर्न मद्दत गर्छ, किनकि यदि परमाणुहरू नै जगतको कारण हुन्थे भने ब्रह्मको सर्वकारणत्व (all-causality) खण्डित हुन्थ्यो।

सूत्र 2.2.13

संस्कृत: अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा

IAST: *Aparigrahāccātyantamanapekṣā*

नेपाली अर्थ: र अपरिग्रह (Non-acceptance) भएकोले अत्यन्त अनपेक्षा छ।

विस्तृत व्याख्या: परमाणुवाद श्रुतिसम्मत नभएकोले पूर्णतया अस्वीकार्य छ।

शाब्दिक अर्थ:

अपरिग्रहात् (Aparigrahāt): अपरिग्रह (संग्रह नगर्नु, स्वीकार नगर्नु) बाट।

च (ca): र।

अत्यन्तम् (atyantam): अत्यन्त, पूर्ण रूपमा।

अनपेक्षा (anapekṣā): अनपेक्षा, अपेक्षा नगर्नु, उदासीनता।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले परमाणुवाद (Atomism) को सिद्धान्तलाई वेदान्त दर्शनमा पूर्णतया अस्वीकार गर्दछ, किनकि यसले सृष्टिको व्याख्या गर्न सक्दैन र श्रुति (Vedic scriptures) सँग मेल खाँदैन। अपरिग्रह (Non-acceptance) को माध्यमबाट, अर्थात् परमाणुवादलाई स्वीकार नगर्दा, वेदान्तले यस भौतिकवादी दृष्टिकोणप्रति पूर्ण अनपेक्षा (Indifference) देखाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

आधुनिक भौतिक विज्ञान (Modern Physics): ब्रह्मसूत्रले परमाणुवादलाई अस्वीकार गरेझैं, आधुनिक भौतिक विज्ञानले पनि पदार्थको अन्तिम इकाईलाई केवल ठोस परमाणुको रूपमा हेर्ने दृष्टिकोणलाई पार गरिसकेको छ। क्वान्टम मेकानिक्स (Quantum Mechanics) ले कणहरूलाई तरंग-कण द्वैत (Wave-particle duality) र अन्तरसम्बन्धित क्षेत्रहरू (Interconnected fields) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले वेदान्तको एकात्मक र अविभाज्य वास्तविकताको अवधारणासँग केही समानता राख्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Detachment and Mindfulness): सूत्रमा उल्लेखित 'अपरिग्रह' (non-acceptance) र 'अनपेक्षा' (indifference/non-expectation) को अवधारणा मनोविज्ञानमा पाइने अनासक्ति (detachment) र माइन्डफुलनेस (mindfulness) सँग जोड्न सकिन्छ। भौतिकवादी वा संकीर्ण विचारहरूमा अत्यधिक आसक्तिले मानसिक तनाव र असन्तुष्टि निम्त्याउँछ, जबकि अनासक्तिले मानसिक शान्ति र स्पष्टता प्रदान गर्दछ।

यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ भौतिकवादी र द्वैतवादी सिद्धान्तहरूलाई खण्डन गरी अद्वैत (Non-duality) वा विशिष्टाद्वैत (Qualified Non-duality) को स्थापना गरिन्छ। विशेषगरी, यो सूत्रले परमाणुवाद (Atomism) को आलोचना गर्दै ब्रह्मलाई नै जगतको एक मात्र कारण (Efficient and Material Cause) को रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले श्रुति (Vedic scriptures) को प्रामाणिकता र तार्किक सुसंगततामा जोड दिन्छ।

१. परमाणुवादको खण्डन र श्रुतिको प्रामाणिकता: ब्रह्मसूत्रले परमाणुवादलाई अस्वीकार गर्नुको मुख्य कारण यो हो कि यसले जगतको सृष्टि, स्थिति र संहारको व्याख्या गर्न सक्दैन। यदि परमाणुहरू जड (inert) छन् भने, तिनीहरूको संयोजन र वियोजन कसरी हुन्छ? यसका लागि कुनै चेतन शक्ति (Conscious entity) आवश्यक पर्छ। वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै त्यो चेतन शक्ति हो जसले स्वयंलाई जगतको रूपमा प्रकट गर्दछ। श्रुतिले ब्रह्मलाई नै सर्वकारणको रूपमा घोषणा गरेकोले, श्रुति-विरुद्ध कुनै पनि सिद्धान्त स्वीकार्य हुँदैन।

२. ब्रह्मको अभिन्ननिमित्तोपादान कारणत्व: वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई जगतको अभिन्ननिमित्तोपादान कारण (Both the efficient and material cause) मानिन्छ। यसको अर्थ हो कि ब्रह्म नै जगतको सृष्टिकर्ता (Efficient cause) र स्वयं नै जगतको उपादान (Material cause) पनि हो। जसरी माकुराले आफ्नै शरीरबाट जाल बनाउँछ, त्यसरी नै ब्रह्मले स्वयंलाई जगतको रूपमा प्रकट गर्दछ। परमाणुवादले जड परमाणुहरूलाई उपादान कारण मान्छ, जुन चेतन निमित्त कारण बिना असम्भव छ।

३. अनपेक्षा र अनासक्तिको दार्शनिक महत्त्व: सूत्रमा उल्लेखित 'अपरिग्रह' र 'अनपेक्षा' ले दार्शनिक रूपमा अनासक्ति योग (Yoga of Non-attachment) को महत्त्वलाई दर्शाउँछ। जब कुनै दार्शनिक सिद्धान्त (जस्तै परमाणुवाद) ले परम सत्यको यथार्थ व्याख्या गर्न सक्दैन र श्रुतिसँग मेल खाँदैन, तब त्यसप्रति पूर्ण उदासीनता (Indifference) अपनाउनु नै उचित हुन्छ। यसले साधकलाई मिथ्या ज्ञानबाट मुक्त भई सत्यको मार्गमा अग्रसर हुन प्रेरित गर्दछ, जहाँ ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो।

सूत्र 2.2.14

संस्कृत: समवायाभ्युपगमाच्च

IAST: *Samavāyābhyupagamācca*

नेपाली अर्थ: र समवाय (Inherence) को अभ्युपगम भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: वैशेषिकको समवाय सम्बन्ध (Inherence Relation) मा अनवस्था दोष (Infinite Regress) आउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

समवाय (Samavāya): अविभाज्य सम्बन्ध, नित्य सम्बन्ध, समवाय सम्बन्ध।

अभ्युपगम (Abhyupagama): स्वीकार, मान्यता, सिद्धान्त।

च (Ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): वैशेषिक दर्शनले प्रतिपादन गरेको समवाय सम्बन्धको अवधारणा ब्रह्मसूत्रको दृष्टिकोणबाट अपर्याप्त र तार्किक रूपमा त्रुटिपूर्ण छ। यो सम्बन्धले पदार्थहरूबीचको वास्तविक एकत्वलाई व्याख्या गर्न सक्दैन, बरु अनवस्था दोष (infinite regress) उत्पन्न गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूबीचको अन्तरसम्बन्ध [entanglement] समवायको अवधारणासँग केही हदसम्म मिल्दोजुल्दो देखिन्छ, तर क्वान्टम स्तरमा पदार्थको अविभाज्यता र एकत्वको व्याख्या अझ गहिरो छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Gestalt Psychology): गेस्टाल्ट मनोविज्ञानले [Gestalt Psychology] कुनै पनि अनुभव वा अवधारणालाई त्यसका अलग-अलग भागहरूको

योगफल मात्र नभई एक पूर्ण र अविभाज्य इकाईको रूपमा बुझ्नुपर्नेमा जोड दिन्छ, जसले समवाय सम्बन्धको सीमालाई अप्रत्यक्ष रूपमा संकेत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र २.२.१४ ले वैशेषिक दर्शनको समवाय सम्बन्धको आलोचना गर्दछ, जसले गुण र गुणी, अवयव र अवयवीबीचको नित्य र अविभाज्य सम्बन्धलाई व्याख्या गर्ने प्रयास गर्दछ। यो सूत्रले समवायको अवधारणामा निहित तार्किक त्रुटिहरूलाई उजागर गर्दै, पदार्थहरूको वास्तविक एकत्व र ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई बुझ्न यसको अपर्याप्तता देखाउँछ।

१. **समवायको अवधारणा र अनवस्था दोष**: वैशेषिक दर्शनमा समवायलाई दुई पदार्थहरूबीचको नित्य र अविभाज्य सम्बन्ध मानिन्छ। उदाहरणका लागि, गुण र गुणी (जस्तै, रातो रङ र रातो फूल) वा अवयव र अवयवी (जस्तै, धागो र कपडा) बीच समवाय सम्बन्ध हुन्छ। तर, यो सम्बन्धलाई स्थापित गर्न अर्को सम्बन्धको आवश्यकता पर्छ, जसले अनवस्था दोष (infinite regress) उत्पन्न गर्दछ। यदि समवायलाई स्थापित गर्न अर्को समवाय चाहिन्छ भने, यो प्रक्रिया अनन्तसम्म चल्छ र कुनै पनि सम्बन्ध स्थापित हुन सक्दैन।

२. **अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण**: अद्वैत वेदान्तले समवाय सम्बन्धलाई स्वीकार गर्दैन। शंकरचार्यका अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र सबै पदार्थहरू ब्रह्ममा नै अध्यस्त (superimposed) छन्। गुण र गुणी, अवयव र अवयवीबीचको भिन्नता व्यावहारिक स्तरमा मात्र सत्य हो, पारमार्थिक स्तरमा होइन। समवायको अवधारणाले द्वैतलाई स्थापित गर्ने प्रयास गर्दछ, जुन अद्वैतको मूल सिद्धान्तको विपरीत छ।

३. **रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत**: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनले पनि समवायलाई अस्वीकार गर्दछ, तर अद्वैतभन्दा फरक तरिकाले। रामानुजका अनुसार, गुणहरू गुणीका विशेषण हुन् र गुणीबाट अविभाज्य रूपमा रहेका हुन्छन्। आत्मा र शरीरबीचको सम्बन्ध पनि समवाय नभई अप्रथक्सिद्धि (inseparable existence) हो। सबै पदार्थहरू ब्रह्मको शरीर हुन् र ब्रह्म तिनीहरूको आत्मा हो। यसरी, समवायको आवश्यकता बिना नै पदार्थहरूको अन्तरसम्बन्धलाई व्याख्या गर्न सकिन्छ।

सूत्र 2.2.15

संस्कृत: नित्यमेव च भावात्

IAST: *Nityameva ca bhāvāt*

नेपाली अर्थ: र नित्य नै भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: यदि परमाणु नित्य छन् भने, सृष्टिको प्रारम्भ कसरी हुन्छ?

शाब्दिक अर्थ:

नित्यम् (Nityam): सधैं, स्थायी, अनन्त।

एव (Eva): नै, मात्र।

च (Ca): र, अनि।

भावात् (Bhāvāt): भएकोले, अस्तित्वमा रहेकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यदि परमाणुहरू नित्य र निष्क्रिय छन् भने, तिनीहरूको संयोजन र वियोग स्वतःस्फूर्त रूपमा हुन सक्दैन, जसले सृष्टिको प्रक्रियालाई अस्पष्ट बनाउँछ। यस सूत्रले ब्रह्मलाई नै जगतको एकमात्र सक्रिय कारण (sole active cause) को रूपमा स्थापित गर्दै परमाणुवादको खण्डन गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा कणहरूको नित्यत्व (eternality of particles) र तिनीहरूको अन्तरक्रिया (interaction) लाई ऊर्जा र बलका नियमहरू (laws of energy and force) द्वारा व्याख्या गरिन्छ। यो सूत्रले बाह्य शक्तिको आवश्यकतामाथि जोड दिन्छ, जुन ब्रह्माण्डको प्रारम्भिक अवस्था (initial state of the universe) र यसको विकास (evolution) बारेका वैज्ञानिक बहसहरूसँग मिल्दोजुल्दो छ।

मनोविज्ञान (Psychology - कारण र प्रभावको अवधारणा): मनोविज्ञानमा, कुनै पनि कार्य वा अवस्थाको पछाडि एउटा कारण (cause) हुन्छ भन्ने अवधारणा महत्त्वपूर्ण छ। यदि परमाणुहरू निष्क्रिय र नित्य छन् भने, तिनीहरूको संयोजन वा वियोगको लागि कुनै बाह्य प्रेरणा (external motivation) वा चेतना (consciousness) आवश्यक हुन्छ, जसले मानव व्यवहार (human behavior) र निर्णय प्रक्रिया (decision-making process) मा आन्तरिक र बाह्य कारकहरूको भूमिकालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

यो सूत्र वैशेषिक र न्याय दर्शनको परमाणुवाद (atomic theory) को खण्डन गर्दै ब्रह्मको सर्वोपरिता (supremacy of Brahman) स्थापित गर्दछ। यदि परमाणुहरू नित्य र निष्क्रिय छन् भने, तिनीहरूको स्वतःस्फूर्त संयोजन वा वियोग असम्भव हुन्छ, जसले सृष्टिको प्रक्रियालाई अस्पष्ट बनाउँछ। यसले ब्रह्मलाई नै जगतको एकमात्र उपादान र निमित्त कारण (material and efficient cause) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

१. परमाणुवादको खण्डन: शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रलाई वैशेषिक दर्शनको परमाणुवादको आलोचना गर्न प्रयोग गरेका छन्। यदि परमाणुहरू नित्य र निष्क्रिय छन् भने, तिनीहरूको संयोजन (conjunction) र वियोग (disjunction) को लागि कुनै बाह्य चेतन शक्ति (conscious external power) आवश्यक हुन्छ। परमाणुहरू आफैंमा क्रियाशील हुन सक्दैनन्, त्यसैले सृष्टिको लागि ईश्वरको हस्तक्षेप अनिवार्य हुन्छ।

२. ब्रह्मको सर्वोपरिता: रामानुजाचार्यका अनुसार, यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वशक्तिमानता (omnipotence) र सर्वकारणत्व (being the cause of all) लाई पुष्टि गर्दछ। परमाणुहरू जस्ता जड वस्तुहरू (insentient objects) आफैंमा जगतको रचना गर्न सक्षम हुँदैनन्। ब्रह्म नै चेतन शक्ति हो जसले परमाणुहरूलाई क्रियाशील गराउँछ र सृष्टिको प्रक्रियालाई अगाडि बढाउँछ।

३. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्तका अनुसार, ब्रह्म नै एकमात्र सत्य हो र जगत ब्रह्मको मायावी अभिव्यक्ति (illusory manifestation) हो। यदि परमाणुहरूलाई नित्य मानिन्छ भने, तिनीहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व ब्रह्मको अद्वैत सिद्धान्तसँग बाझिन्छ। यस सूत्रले परमाणुहरूको सापेक्षिक नित्यत्वलाई स्वीकार गर्दै पनि तिनीहरूको क्रियाशीलता ब्रह्ममा निर्भर रहेको देखाउँछ, जसले ब्रह्मको निरपेक्ष सत्यतालाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 2.2.16

संस्कृत: रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्

IAST: *Rūpādimattvācca viparyayo darśanāt*

नेपाली अर्थ: र रूप आदि भएकोले विपर्यय देखिन्छ।

विस्तृत व्याख्या: परमाणुमा रूप, रस, गन्ध आदि गुण मान्दा विरोध आउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

रूपादिमत्त्वात् (Rūpādimattvāt): रूप (रंग), रस (स्वाद), गन्ध (गन्ध), स्पर्श (छोइने गुण) आदि गुणहरू भएकोले।

च (ca): र, पनि।

विपर्ययः (viparyayaḥ): विपरीतता, उल्टो, विरोध।

दर्शनात् (darśanāt): देखिने भएकोले, प्रत्यक्ष अनुभवबाट।

चुरो अर्थ (Essence): परमाणुहरूमा रूप, रस, गन्ध जस्ता गुणहरू (qualities) स्वीकार गर्दा तिनीहरूको अविभाज्यता (indivisibility) र नित्यत्व (eternality) मा विरोधाभास

(contradiction) उत्पन्न हुन्छ, किनकि यस्ता गुणहरूले वस्तुलाई विभाज्य (divisible) र अनित्य (non-eternal) बनाउँछन्। यो प्रत्यक्ष अनुभव (direct perception) द्वारा पनि पुष्टि हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञान (modern physics) मा परमाणुको संरचना (structure of atoms) र उप-परमाणु कणहरू (sub-atomic particles) को अध्ययनले प्राचीन परमाणुवादी सिद्धान्तहरूलाई चुनौती दिएको छ। क्वान्टम मेकानिक्स (quantum mechanics) ले कणहरूको गुण (properties of particles) र तिनीहरूको अन्तरक्रिया (interactions) लाई जटिल रूपमा व्याख्या गर्दछ, जसले वस्तुको अन्तिम अविभाज्यताको धारणालाई पुनर्विचार गर्न प्रेरित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Perception and Reality): मनोविज्ञानमा, हाम्रो इन्द्रियहरू (senses) द्वारा रूप, रस, गन्ध जस्ता गुणहरूको अनुभव (experience of qualities) कसरी हुन्छ र यसले हाम्रो वास्तविकताको बोध (perception of reality) लाई कसरी आकार दिन्छ भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण छ। यो सूत्रले बाह्य वस्तुहरूको गुणहरू र तिनीहरूको हाम्रो चेतना (consciousness) मा पर्ने प्रभावबारे दार्शनिक प्रश्न उठाउँछ।

ब्रह्मसूत्र २.२.१६ ले वैशेषिक दर्शनको परमाणुवाद (atomic theory) को खण्डन गर्दछ, विशेष गरी परमाणुहरूमा रूप, रस, गन्ध जस्ता गुणहरू (qualities) को आरोपण (attribution) माथि प्रश्न उठाउँछ। यो सूत्रले परमाणुहरूलाई अविभाज्य (indivisible) र नित्य (eternal) मान्ने वैशेषिक मान्यतालाई चुनौती दिँदै, यदि तिनीहरूमा गुणहरू छन् भने तिनीहरू अवश्य पनि विभाज्य हुनुपर्छ भन्ने तर्क प्रस्तुत गर्दछ।

१. परमाणुको अविभाज्यतामा प्रश्न: वैशेषिक दर्शनले परमाणुलाई सबैभन्दा सानो, अविभाज्य र नित्य कण मान्दछ। तर, यदि परमाणुमा रूप, रस, गन्ध जस्ता गुणहरू छन् भने, ती गुणहरूले परमाणुको विभिन्न भागहरूमा वास गर्नुपर्छ। उदाहरणका लागि, एउटा परमाणुको एक भागमा रूप र अर्को भागमा रस हुन सक्छ, जसले त्यसलाई विभाज्य बनाउँछ। यसरी, गुणहरूको उपस्थिति (presence of qualities) ले परमाणुको अविभाज्यताको सिद्धान्तलाई खण्डित गर्दछ।

२. प्रत्यक्ष अनुभव र विरोधाभास: सूत्रले 'दर्शनात्' (देखिने भएकोले) भन्ने शब्द प्रयोग गरी प्रत्यक्ष अनुभव (direct perception) लाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। हामीले संसारमा देख्ने सबै वस्तुहरू (objects) गुणहरूले युक्त हुन्छन् र ती सबै विभाज्य हुन्छन्। यदि परमाणुहरूमा पनि यस्तै गुणहरू छन् भने, तिनीहरू पनि विभाज्य हुनुपर्छ, जुन वैशेषिकको मूल सिद्धान्तको विपरीत हो। यसले परमाणुवादमा आन्तरिक विरोधाभास (internal contradiction) देखाउँछ।

३. वेदान्तिक दृष्टिकोण र माया: वेदान्त दर्शनले परमाणुवादलाई स्वीकार गर्दैन। शङ्कराचार्य (Shankara) जस्ता आचार्यहरूले ब्रह्म (Brahman) लाई नै एक मात्र सत्य (ultimate reality) मान्नुहुन्छ र भौतिक जगत् (material world) लाई माया (Maya) को परिणाम मान्नुहुन्छ। यस सन्दर्भमा, परमाणुहरूको गुण र तिनीहरूको विभाज्यताको प्रश्न मायाको क्षेत्रभित्र पर्दछ। ब्रह्मसूत्रको यो खण्डनले वेदान्तको अद्वैत सिद्धान्त (Advaita philosophy) लाई थप बल प्रदान गर्दछ, जहाँ ब्रह्मबाहेक अन्य कुनै स्वतन्त्र सत्ता (independent existence) स्वीकार्य छैन।

सूत्र 2.2.17

संस्कृत: उभयथा च दोषात्

IAST: *Ubhayathā ca doṣāt*

नेपाली अर्थ: र दुवै प्रकारले दोष छ।

विस्तृत व्याख्या: परमाणुवादमा दुवैतर्फ दोष देखिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

उभयथा (Ubhayathā): दुवै प्रकारले।

च (ca): र।

दोषात् (doṣāt): दोषले गर्दा, दोषबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले परमाणुवाद (Atomism) जस्ता भौतिकवादी दर्शनहरूमा निहित तार्किक त्रुटिहरूलाई औंल्याउँछ। यसले सृष्टिको व्याख्यामा कुनै पनि एकपक्षीय दृष्टिकोण अपर्याप्त हुने र दुवै पक्षबाट हेर्दा दोषपूर्ण देखिने कुरामा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानले ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र संरचनालाई क्वान्टम मेकानिक्स (Quantum Mechanics) र रिलेटिभिटी (Relativity) जस्ता

सिद्धान्तहरूबाट व्याख्या गर्ने प्रयास गर्छ, जुन परमाणुवादभन्दा धेरै जटिल छन्। यस सूत्रले प्राचीन परमाणुवादी अवधारणाहरूको सीमालाई संकेत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Bias): मानव मनोविज्ञानमा, यो सूत्रले संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह (Cognitive Bias) सँग सम्बन्धित हुन सक्छ, जहाँ व्यक्तिहरूले आफ्नो पूर्वधारणाहरूलाई पुष्टि गर्ने जानकारी मात्र स्वीकार गर्छन् र अन्य सम्भावित त्रुटिहरूलाई बेवास्ता गर्छन्।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको दोस्रो अध्यायको दोस्रो पादमा अवस्थित छ, जहाँ विभिन्न स्मृति र तर्कमा आधारित दर्शनहरूको खण्डन गरिएको छ। विशेषगरी, यो सूत्रले परमाणुवाद (परमाणु कारणवाद) को आलोचना गर्दछ, जुन वैशेषिक र न्याय दर्शनका केही पक्षहरूमा पाइन्छ। यसले सृष्टिको व्याख्यामा भौतिक परमाणुहरूलाई मात्र आधार मान्दा उत्पन्न हुने तार्किक असंगतिहरूलाई उजागर गर्दछ।

१. परमाणुवादको तार्किक खण्डन: शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा परमाणुहरूलाई जगत्को कारण मान्दा उत्पन्न हुने समस्याहरूलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गरेका छन्। यदि परमाणुहरू निष्क्रिय छन् भने तिनीहरू कसरी गतिशील हुन्छन् र जगत्को निर्माण गर्छन्? यदि तिनीहरू सक्रिय छन् भने, तिनीहरूको सक्रियताको कारण के हो? यसरी दुवै अवस्थामा परमाणुवाद दोषपूर्ण देखिन्छ।

२. रामानुजाचार्यको दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यले पनि परमाणुवादको खण्डन गर्दा परमाणुहरूलाई चेतन सत्ता (Conscious Entity) बिना जगत्को कारण मान्न नसकिने तर्क दिएका छन्। उनका अनुसार, जगत्को सृष्टिकर्ता सगुण ब्रह्म (Saguna Brahman) हुन्, जसले आफ्नो इच्छाशक्तिले सूक्ष्म तत्त्वहरूबाट जगत्को रचना गर्छन्। परमाणुहरू आफैंमा जगत्को कारण बन्न सक्दैनन्।

३. अद्वैत वेदान्तको सार्वभौमिकता: यो सूत्रले अद्वैत वेदान्तको सार्वभौमिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ कि ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जगत्को मूल कारण हो। कुनै पनि भौतिकवादी वा द्वैतवादी दर्शन जसले ब्रह्मभन्दा बाहिरको कुनै तत्त्वलाई जगत्को कारण मान्छ, त्यो तार्किक रूपमा अपूर्ण र दोषपूर्ण हुन्छ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वकारणत्वलाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 2.2.18

संस्कृत: पत्युरसामञ्जस्यात्

IAST: *Patyurasāmañjasyāt*

नेपाली अर्थ: पति (ईश्वर) को असामञ्जस्य भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: वैशेषिकको ईश्वरको अवधारणामा असामञ्जस्य छ।

शाब्दिक अर्थ:

पति (Pati): ईश्वर (Ishwar).

असामञ्जस्यात् (asāmañjasyāt): असामञ्जस्य भएकोले (asamajasya bhaeko le).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले वैशेषिक दर्शनको ईश्वरसम्बन्धी अवधारणामा रहेको असामञ्जस्यतालाई औंल्याउँछ। यसले ईश्वरलाई जगतको निमित्त कारण मान्दा पनि उसको सर्वज्ञता र सर्वशक्तिमानतामा प्रश्न उठ्ने दार्शनिक विरोधाभासलाई स्पष्ट पार्छ। ब्रह्मसूत्रले ईश्वरको यस्तो सीमित अवधारणालाई अस्वीकार गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानले ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र सञ्चालनलाई प्राकृतिक नियमहरूद्वारा व्याख्या गर्ने प्रयास गर्दछ, जहाँ कुनै बाह्य 'पति' (ईश्वर) को असामञ्जस्यपूर्ण हस्तक्षेपको आवश्यकता पर्दैन। यसले वैशेषिकको ईश्वरको सीमित भूमिकालाई चुनौती दिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Dissonance]): यस सूत्रमा वैशेषिकको ईश्वरको अवधारणामा देखिएको असामञ्जस्यतालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा 'संज्ञानात्मक विसंगति' (Cognitive Dissonance) सँग तुलना गर्न सकिन्छ। जब कुनै व्यक्तिले दुई विरोधाभासी विश्वासहरू राख्छ, तब उत्पन्न हुने मानसिक असहजतालाई यसले जनाउँछ, जसरी वैशेषिकको ईश्वरको गुण र कार्यमा विरोधाभास देखिन्छ।

> यो सूत्रले वैशेषिक दर्शनको ईश्वरसम्बन्धी अवधारणामा रहेको गम्भीर त्रुटिलाई उजागर गर्दछ। वैशेषिकले ईश्वरलाई जगतको निमित्त कारण (efficient cause) मात्र मान्छ, तर उपादान कारण (material cause) मान्दैन। यसले ईश्वरको सर्वज्ञता र सर्वशक्तिमानतामा प्रश्नचिह्न खडा गर्छ, जसले गर्दा दार्शनिक असामञ्जस्य उत्पन्न हुन्छ।

१. वैशेषिकको ईश्वर अवधारणाको खण्डन: वैशेषिक दर्शनले परमाणुहरूलाई जगतको उपादान कारण र ईश्वरलाई निमित्त कारण मान्छ। तर, यदि ईश्वरले परमाणुहरूलाई सृष्टि गर्दैन भने, उसको सर्वशक्तिमानता अपूर्ण हुन्छ। साथै, यदि ईश्वरले परमाणुहरूको ज्ञान बिना सृष्टि गर्छ भने, उसको सर्वज्ञतामाथि प्रश्न उठ्छ। यसरी, वैशेषिकको ईश्वरको अवधारणामा आन्तरिक विरोधाभास (internal contradiction) देखिन्छ, जसलाई ब्रह्मसूत्रले 'असामञ्जस्यात्' (due to inconsistency) भनेर खण्डन गर्छ।

२. शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: आचार्य शङ्करले यस सूत्रको व्याख्या गर्दै वैशेषिकको ईश्वरको अवधारणालाई अपर्याप्त ठहर्याउनुहुन्छ। उहाँका अनुसार, ब्रह्म नै जगतको निमित्त र उपादान दुवै कारण हो। ब्रह्मलाई केवल निमित्त कारण मान्दा द्वैतवाद (dualism) उत्पन्न हुन्छ र ब्रह्मको पूर्णता खण्डित हुन्छ। शङ्करले ब्रह्मलाई निर्गुण, निराकार र सर्वव्यापी सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्नुहुन्छ, जहाँ कुनै पनि प्रकारको असामञ्जस्यको स्थान हुँदैन।

३. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैतको दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यले पनि वैशेषिकको ईश्वरको अवधारणालाई अस्वीकार गर्नुहुन्छ। उहाँका अनुसार, ईश्वर (विष्णु) सगुण, सविशेष र सर्वशक्तिमान् हुनुहुन्छ, र उहाँ नै जगतको निमित्त र उपादान दुवै कारण हुनुहुन्छ। रामानुजले ईश्वरलाई शरीर र जीवात्मालाई शरीरको रूपमा हेर्नुहुन्छ, जहाँ ईश्वर नै सबैको अन्तर्यामी हुनुहुन्छ। यसरी, ईश्वरको सर्वकारणत्वलाई स्वीकार गर्दा वैशेषिकमा देखिएको असामञ्जस्यताको समाधान हुन्छ।

सूत्र 2.2.19

संस्कृत: संबन्धानुपपत्तेश्च

IAST: *Saṃbandhānupapatteśca*

नेपाली अर्थ: र सम्बन्धको अनुपपत्ति भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: परमाणु र ईश्वरबीचको सम्बन्ध अनुपपन्न छ।

शाब्दिक अर्थ:

संबन्ध (Saṃbandha): सम्बन्ध [relation, connection].

अनुपपत्तेः (Anupapatteḥ): अनुपपत्ति [impossibility, non-establishment] को कारणले.

च (ca): र [and].

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्र परमाणुवाद (atomism) को सिद्धान्तलाई खण्डन गर्दछ, जसमा परमाणुहरू (atoms) र तिनीहरूका संघात (aggregates) बीचको सम्बन्ध (relation) असम्भव (impossible) देखाइएको छ। यसले भौतिकवादी सृष्टि सिद्धान्तहरूको आधारभूत कमजोरीलाई उजागर गर्दै, जगतको उत्पत्तिको लागि एक चेतन (conscious) र अभौतिक (non-material) सिद्धान्तको आवश्यकतामा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा, कणहरूको अन्तरक्रिया (particle interaction) र बन्धन (bonding) लाई क्वान्टम मेकानिक्स (quantum mechanics) र क्षेत्र सिद्धान्तहरू (field theories) द्वारा व्याख्या गरिन्छ, जहाँ परम्परागत परमाणुवादको सरल सम्बन्ध अपर्याप्त देखिन्छ। यो सूत्रले भौतिक तत्वहरू मात्र पर्याप्त छैनन् भन्ने संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको भूमिका [Role of Consciousness]): चेतना (consciousness) र भौतिक मस्तिष्क (physical brain) बीचको सम्बन्ध मनोविज्ञानमा एक गहिरो प्रश्न हो। यो सूत्रले भौतिक तत्वहरू मात्र पर्याप्त छैनन् भन्ने संकेत गर्दछ, जसले चेतनाको गैर-भौतिक पक्षको सम्भावनालाई बल दिन्छ र चेतनाको प्राथमिक भूमिकालाई जोड दिन्छ।

यो सूत्र परमाणुवाद (atomism) को सिद्धान्तमाथि गम्भीर प्रश्न उठाउँछ, विशेष गरी परमाणुहरू (atoms) बीचको सम्बन्ध (relation) कसरी स्थापित हुन्छ भन्ने विषयमा। यसले भौतिकवादी सृष्टि सिद्धान्तहरूको अपर्याप्ततालाई उजागर गर्दै, जगतको उत्पत्तिको लागि एक चेतन (conscious) र अभौतिक (non-material) कारणको आवश्यकतामा जोड दिन्छ।

१. परमाणुवादको खण्डन (Refutation of Atomism):

शंकराचार्य (Shankaracharya) जस्ता अद्वैत वेदान्तीहरूले परमाणुहरूलाई जगतको मूल कारण मान्ने वैशेषिक (Vaisheshika) र न्याय (Nyaya) दर्शनको आलोचना गरेका छन्। उनीहरू तर्क गर्छन् कि यदि परमाणुहरू निरवयव (partless) र अविभाज्य (indivisible) छन् भने, तिनीहरू कसरी एकअर्कासँग जोडिएर ठूला वस्तुहरू (aggregates) बनाउन सक्छन्? सम्बन्धको अनुपपत्ति (impossibility of relation) ले परमाणुहरू आफैंमा जगतको पूर्ण व्याख्या गर्न सक्दैनन् भन्ने देखाउँछ।

२. सम्बन्धको स्वरूप (Nature of Relation):

यो सूत्रले सम्बन्धको दार्शनिक स्वरूपमाथि विचार गर्न प्रेरित गर्छ। के सम्बन्ध परमाणुहरू भित्रै निहित हुन्छ (inherent) वा बाहिरबाट आउँछ (external)? यदि सम्बन्ध बाहिरबाट आउँछ भने, त्यसलाई स्थापित गर्ने अर्को कुनै तत्वको आवश्यकता पर्छ, जसले अनवस्था दोष (regress ad infinitum) उत्पन्न गर्छ। यदि सम्बन्ध परमाणुहरू भित्रै निहित छ भने, त्यसले परमाणुको निरवयवता (partlessness) लाई खण्डन गर्छ। यसरी, परमाणुहरू बीचको सम्बन्धको व्याख्या गर्न कठिनाई हुन्छ।

३. ब्रह्मको सर्वकारणत्व (Brahman as the Ultimate Cause):

यो सूत्रले अप्रत्यक्ष रूपमा ब्रह्म (Brahman) लाई जगतको एक मात्र कारण (sole cause) को रूपमा स्थापित गर्न मद्दत गर्छ। यदि भौतिक परमाणुहरू आफैंमा जगतको सृष्टि गर्न असमर्थ छन् र तिनीहरू बीचको सम्बन्धको व्याख्या गर्न सकिँदैन भने, जगतको व्यवस्थित सृष्टि (orderly creation) को लागि एक सर्वज्ञ (omniscient) र सर्वशक्तिमान (omnipotent) चेतन सत्ता (conscious entity) आवश्यक हुन्छ। यसरी, यो सूत्रले ब्रह्मलाई जगतको उपादान (material) र निमित्त (efficient) दुवै कारणको रूपमा स्वीकार गर्ने वेदान्त दर्शनको पक्षमा तर्क प्रस्तुत गर्दछ।

■ सूत्र 2.2.20

संस्कृत: वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्

IAST: *Vaidharmyācca na svapnādivat*

नेपाली अर्थ: र वैधर्म्य (Dissimilarity) भएकोले, स्वप्न आदि जस्तै होइन।

विस्तृत व्याख्या: बौद्ध विज्ञानवादको खण्डन। जगत् स्वप्न जस्तो मात्र होइन।

शाब्दिक अर्थ:

वैधर्म्यात् (Vaidharmyāt): भिन्नता वा असमानताका कारणले, विपरीत स्वभावले।

च (ca): र।

न (na): होइन।

स्वप्न (svapna): सपना।

आदि (ādi): आदि, इत्यादि।

वत् (vat): जस्तै, जस्तो।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जाग्रत अवस्थाको संसार सपनाभन्दा मौलिक रूपमा भिन्न रहेको र यसमा सपनामा नभएको विशिष्ट यथार्थता तथा सुसंगतता रहेको कुरा पुष्टि गर्दछ। यसले बाह्य संसार केवल एक आत्मगत मानसिक संरचना हो भन्ने बौद्ध विज्ञानवादको धारणालाई खण्डन गर्दै, चेतनाद्वारा अनुभव गरिने बाह्य प्रपञ्चको वस्तुगत अस्तित्वमा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

तन्त्रिका विज्ञान (Neuroscience): सपना र जाग्रत अवस्थामा मस्तिष्कको गतिविधिमा भिन्नता हुन्छ। जाग्रत अवस्थामा मस्तिष्कले बाह्य उत्तेजनाहरूलाई यथार्थपरक रूपमा प्रशोधन गर्छ, जबकि सपनामा आन्तरिक प्रक्रियाहरू हावी हुन्छन्, जसले दुई अवस्थाबीचको वैधर्म्यलाई पुष्टि गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [चेतना र यथार्थको धारणा]): मनोविज्ञानले सपनालाई अवचेतन मनको अभिव्यक्ति मान्छ, जुन जाग्रत अवस्थाको वस्तुगत यथार्थभन्दा भिन्न हुन्छ। जाग्रत अवस्थामा हामी साझा र वस्तुगत यथार्थको अनुभव गर्छौं, जुन सपनाको व्यक्तिगत र क्षणिक अनुभवभन्दा फरक छ।

यो सूत्रले बौद्ध विज्ञानवादको 'सबै कुरा मनको मात्र उपज हो' भन्ने सिद्धान्तलाई खण्डन गर्दै जाग्रत अवस्थाको संसारको वस्तुगत यथार्थतालाई स्थापित गर्दछ। यसले सपना र जाग्रत अवस्थाबीचको मौलिक भिन्नतालाई औंल्याएर बाह्य जगत्को अस्तित्वलाई स्वीकार गर्छ, जुन वेदान्त दर्शनको यथार्थवादी दृष्टिकोणसँग मेल खान्छ।

१. **जाग्रत र स्वप्न अवस्थाको भिन्नता (Distinction between Waking and Dream States):** आचार्य शङ्करका अनुसार, जाग्रत अवस्थामा अनुभव गरिने वस्तुहरू देश, काल र कारणले सीमित हुन्छन् र तिनीहरूको एक निश्चित क्रम हुन्छ। यसको विपरीत, सपनामा अनुभव गरिने वस्तुहरू अनियमित, क्षणिक र व्यक्तिगत हुन्छन्, जसको बाह्य अस्तित्व हुँदैन। यो वैधर्म्य (dissimilarity) नै बाह्य जगत्को यथार्थताको प्रमाण हो।

२. **बौद्ध विज्ञानवादको खण्डन (Refutation of Buddhist Vijñānavāda):** बौद्ध विज्ञानवादीहरूले बाह्य जगत्लाई सपनाजस्तै मनको उपज मात्र मान्छन्। तर, ब्रह्मसूत्रले यस धारणालाई खण्डन गर्दै भन्छ कि जाग्रत अवस्थामा हामीले अनुभव गर्ने वस्तुहरूमा एकरूपता र स्थायित्व हुन्छ, जुन सपनामा हुँदैन। यदि सबै कुरा मनको उपज मात्र हुन्थ्यो भने, जाग्रत अवस्थामा पनि सपनाजस्तै अनियमितता र परिवर्तनशीलता हुनुपर्थ्यो।

३. वेदान्तिक यथार्थवादको स्थापना (Establishment of Vedantic Realism): रामानुजाचार्य जस्ता आचार्यहरूले यस सूत्रलाई बाह्य जगत्को यथार्थताको प्रमाणको रूपमा व्याख्या गर्छन्। उनीहरूका अनुसार, ईश्वरद्वारा सृजित यो जगत् सत्य हो र यसको अनुभव पनि सत्य हो। सपनाको अनुभव मिथ्या भए पनि, जाग्रत अवस्थाको अनुभवलाई मिथ्या भन्नु अनुभवको विरुद्ध जानु हो। अतः, यो सूत्रले वेदान्तको यथार्थवादी पक्षलाई बलियो बनाउँछ।

सूत्र 2.2.21

संस्कृत: न भावोऽनुपलब्धेः

IAST: *Na bhāvo'nupalabdheḥ*

नेपाली अर्थ: भाव (Existence) छैन, किनभने उपलब्धि (Perception) छैन।

विस्तृत व्याख्या: बौद्ध शून्यवादको खण्डन। यदि सबै शून्य छ भने, शून्यलाई जान्ने चेतना पनि शून्य हुनुपर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (Na): छैन (not).

भावो (bhāvo): अस्तित्व (existence), भाव (being).

अनुपलब्धेः (anupalabdheḥ): उपलब्ध नभएकाले (due to non-perception), प्राप्त नभएकाले (due to non-availability).

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले बौद्ध दर्शनको शून्यवाद वा विज्ञानवादको खण्डन गर्दछ, जसमा बाह्य वस्तुहरूको अस्तित्वलाई चेतनाको उपलब्धिबिना अस्वीकार गरिन्छ। सूत्रले भन्छ कि कुनै कुराको उपलब्धि नहुँदैमा त्यसको अस्तित्व छैन भन्नु तर्कसंगत छैन, किनकि अस्तित्व उपलब्धिमा मात्र निर्भर हुँदैन (Existence is not solely dependent on perception).

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा डार्क म्याटर (Dark Matter) वा क्वान्टम कणहरू (Quantum Particles) जस्ता अदृश्य तत्वहरूको अस्तित्व स्वीकार गरिन्छ, जुन प्रत्यक्ष उपलब्धिमा आउँदैनन्। यसले सूत्रको 'अनुपलब्धिले अभाव सिद्ध गर्दैन' भन्ने सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह): मानव मनमा संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह (Cognitive Bias) हुन्छ, जसले गर्दा हामीले जे देख्दैनौं वा बुझ्दैनौं, त्यसको अस्तित्व छैन भन्ने भ्रममा पर्न सक्छौं। यो सूत्रले यस्तो मनोवैज्ञानिक सीमिततालाई चुनौती दिँदै, उपलब्धिलाई मात्र सत्यको मापदण्ड नमान्न प्रेरित गर्दछ।

यस सूत्रले बौद्ध दर्शनका केही प्रमुख सिद्धान्तहरू, विशेषगरी शून्यवाद र विज्ञानवादको तार्किक खण्डन प्रस्तुत गर्दछ। यसले अस्तित्वको प्रकृति र ज्ञानका स्रोतहरूमाथि गहिरो चिन्तन गर्न प्रेरित गर्छ, जहाँ केवल प्रत्यक्ष उपलब्धि (perception) लाई मात्र सत्यको आधार मान्नु अपर्याप्त हुन्छ। ब्रह्मसूत्रले यसरी बाह्य जगतको यथार्थतालाई स्थापित गर्न खोज्छ।

१. **बाह्य जगतको यथार्थता (Reality of External World):** बौद्ध विज्ञानवादीहरूले बाह्य वस्तुहरू केवल चेतनाका अभिव्यक्ति हुन् र तिनीहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व छैन भनी मान्छन्। तर, यो सूत्रले 'न भावोऽनुपलब्धेः' भन्दै उपलब्धि नहुँदैमा वस्तुको अभाव सिद्ध नहुने तर्क दिन्छ। शंकराचार्यले यसको व्याख्या गर्दै भन्नुभएको छ कि यदि बाह्य वस्तुहरू छैनन् भने, हामीले अनुभव गर्ने विविधता र चेतनाको आधार के हो? बाह्य जगतको प्रत्यक्ष अनुभवलाई कसरी अस्वीकार गर्न सकिन्छ?

२. **ज्ञानमीमांसा र प्रमाण (Epistemology and Proof):** यो सूत्रले ज्ञानमीमांसाको महत्वपूर्ण प्रश्न उठाउँछ: कुनै कुराको अस्तित्व सिद्ध गर्नका लागि उपलब्धि नै एक मात्र प्रमाण हो त? ब्रह्मसूत्रले उपलब्धि (perception) बाहेक अनुमान (inference) र शब्द (scriptural testimony) जस्ता अन्य प्रमाणहरूलाई पनि स्वीकार गर्दछ। यदि उपलब्धि नहुँदैमा सबै कुराको अभाव मान्ने हो भने, सूक्ष्म तत्वहरू (subtle elements) वा ईश्वर (God) जस्ता विषयहरूको अस्तित्वलाई कसरी बुझ्ने? रामानुजाचार्यले यस सन्दर्भमा बाह्य जगतको यथार्थतालाई जीवको अनुभवको आधारमा स्थापित गर्नुभएको छ।

३. **शून्यवादको तार्किक त्रुटि (Logical Flaw in Sunyavada):** यदि सबै कुरा शून्य छ र कुनै पनि वस्तुको वास्तविक अस्तित्व छैन भने, 'शून्य' भन्ने अवधारणालाई जान्ने चेतनाको अस्तित्व पनि शून्य हुनुपर्छ। तर, यदि चेतना नै शून्य छ भने, शून्यवादको प्रतिपादन कसले गर्छ र कसले बुझ्छ? यसले एक तार्किक विरोधाभास (logical paradox) सिर्जना गर्छ। ब्रह्मसूत्रले यसरी बौद्ध शून्यवादको आन्तरिक असंगतिलाई उजागर गर्दै, परम सत्य (Ultimate Reality) को रूपमा ब्रह्मको अस्तित्वलाई पुनः स्थापित गर्दछ।

सूत्र 2.2.22

संस्कृत: वैधर्म्याच्च

IAST: *Vaidharmyācca*

नेपाली अर्थ: र वैधर्म्य भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: बौद्ध दर्शनको सिद्धान्त वेदान्तभन्दा भिन्न छ।

शाब्दिक अर्थ:

वैधर्म्यात् (Vaidharmyāt): भिन्नता वा असमानताको कारणले, विपरीत गुण भएकोले।

च (ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले बौद्ध दर्शनका सिद्धान्तहरू वेदान्तका सिद्धान्तहरूभन्दा भिन्न छन् भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ, विशेषगरी आत्मा र जगत्को स्वरूपबारेका धारणाहरूमा [fundamental differences in doctrines]. यसले वेदान्तको अद्वितीय स्थितिलाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

दर्शनशास्त्र (Philosophy - [Comparative Metaphysics]): बौद्ध र वेदान्त दर्शनबीचको वैधर्म्य (भिन्नता) लाई तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्दा, दुवैले चेतना र वास्तविकताको प्रकृतिबारे गहिरो प्रश्नहरू उठाउँछन्, तर तिनका निष्कर्षहरू फरक छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Dissonance]): जब दुई भिन्न दार्शनिक प्रणालीहरू (जस्तै वेदान्त र बौद्ध) को सामना हुन्छ, तब मानव मनमा उत्पन्न हुने संज्ञानात्मक असंगति (cognitive dissonance) लाई यो सूत्रले अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्दछ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो विश्वास प्रणालीलाई सुदृढ पार्न खोज्छ।

यो सूत्र "वैधर्म्याच्च" ले बौद्ध दर्शनका सिद्धान्तहरू वेदान्तका सिद्धान्तहरूभन्दा कसरी भिन्न छन् भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। विशेषगरी आत्माको नित्यत्व, जगत्को वास्तविकता र ईश्वरको स्वरूपबारेका धारणाहरूमा यी दुई दर्शनबीच आधारभूत भिन्नताहरू छन्। यसले वेदान्तको अद्वितीय र सुदृढ स्थितिलाई स्थापित गर्दै अन्य दर्शनहरूको खण्डनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

१. **आत्म-अनात्म विचारमा भिन्नता (Differences in the Concept of Self and Non-Self):** बौद्ध दर्शनले आत्मालाई क्षणिक र अनित्य मान्दछ (अनात्मवाद), जबकि वेदान्तले आत्मालाई नित्य, शाश्वत र अपरिवर्तनीय ब्रह्मको स्वरूप मान्दछ। यो मूलभूत भिन्नताले दुवै दर्शनका मोक्ष र बन्धनसम्बन्धी अवधारणाहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित गर्दछ।

२. **जगत्को वास्तविकतामा भिन्नता (Differences in the Reality of the World):** बौद्ध दर्शनका केही सम्प्रदायहरूले जगत्लाई क्षणिक र शून्य (शून्यवादन) मान्दछन्, जबकि वेदान्तले जगत्लाई ब्रह्ममा आधारित मायाको अभिव्यक्ति वा ब्रह्मकै परिणाम मान्दछ। जगत्को वास्तविकतासम्बन्धी यो भिन्नताले नैतिक आचरण र आध्यात्मिक अभ्यासको स्वरूपमा पनि प्रभाव पार्दछ।

३. **ईश्वर र सृष्टिको अवधारणा (Concept of God and Creation):** वेदान्तले ब्रह्मलाई जगत्को उपादान र निमित्त कारण दुवै मान्दछ, जसबाट यो सम्पूर्ण सृष्टि उत्पन्न भएको हो। यसको विपरीत, बौद्ध दर्शनमा ईश्वरको अवधारणा र सृष्टि प्रक्रियाको व्याख्या वेदान्तभन्दा भिन्न छ, जसले गर्दा दुई दर्शनबीचको वैधर्म्य अझ स्पष्ट हुन्छ।

सूत्र 2.2.23

संस्कृत: नाभाव उपलब्धेः

IAST: *Nābhāva upalabdheḥ*

नेपाली अर्थ: अभाव छैन, किनभने उपलब्धि छ।

विस्तृत व्याख्या: जगत्को अभाव छैन किनभने हामीले यसलाई प्रत्यक्ष अनुभव गर्दछौं।

शाब्दिक अर्थ:

नाभाव (Nābhāva): अभाव छैन, गैर-अस्तित्व छैन।

उपलब्धेः (upalabdheḥ): उपलब्ध भएकोले, अनुभव भएकोले, प्राप्त भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जगत्को यथार्थतालाई पुष्टि गर्दछ, भन्दछ कि यसको अभाव छैन किनभने हामी यसलाई प्रत्यक्ष अनुभव गर्दछौं। यसले शून्यवाद (Nihilism) र क्षणिकवाद (Momentariness) जस्ता सिद्धान्तहरूको खण्डन गर्दछ, जसले जगत्लाई वास्तविक मान्दैनन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - [Reality of Existence]): आधुनिक भौतिक विज्ञानले ब्रह्माण्डको अस्तित्व र यसका नियमहरूको अध्ययन गर्दछ, जसले जगत्को यथार्थतालाई

विभिन्न तरिकाले पुष्टि गर्दछ। क्वान्टम मेकानिक्स (Quantum Mechanics) जस्ता क्षेत्रहरूले यथार्थताको जटिलतालाई देखाए पनि, जगत्को आधारभूत अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Perception and Reality]): मनोविज्ञानले मानव चेतना र अनुभवको अध्ययन गर्दछ। हामीले जगत्लाई कसरी अनुभव गर्छौं र त्यस अनुभवलाई कसरी यथार्थ मान्छौं भन्ने कुरा यस सूत्रको 'उपलब्धि' (perception) सँग सम्बन्धित छ। हाम्रो संवेदी अनुभवहरूले बाह्य जगत्को अस्तित्वलाई प्रमाणित गर्दछ।

यो सूत्रले बौद्ध दर्शनका शून्यवाद र क्षणिकवाद जस्ता सिद्धान्तहरूको खण्डन गर्दै जगत्को यथार्थतालाई स्थापित गर्दछ। यसले अनुभवजन्य प्रमाण (empirical evidence) लाई महत्त्व दिँदै, हामीले प्रत्यक्ष अनुभव गर्ने जगत्लाई कसरी अस्वीकार गर्न सकिँदैन भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यो वेदान्त दर्शनको यथार्थवादी दृष्टिकोणको महत्त्वपूर्ण आधारशिला हो।

१. **शून्यवादको खण्डन (Refutation of Nihilism):** बौद्ध दर्शनको शून्यवादले सबै कुरा शून्य वा अभावमय छ भनी मान्दछ। तर, यो सूत्रले 'नाभाव' (अभाव छैन) भन्दै यसको खण्डन गर्दछ। यदि सबै कुरा शून्य हुन्थ्यो भने, हामीले अनुभव गर्ने कुनै पनि वस्तुको अस्तित्व हुँदैनथ्यो। शंकराचार्यले यस सन्दर्भमा भन्नुभएको छ कि कुनै पनि वस्तुको अनुभवलाई त्यसको अस्तित्वको प्रमाण मान्नुपर्छ।

२. **उपलब्धि र यथार्थता (Perception and Reality):** 'उपलब्धेः' (उपलब्ध भएकोले) भन्ने शब्दले हाम्रो प्रत्यक्ष अनुभवलाई जगत्को यथार्थताको अकाट्य प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। हामीले आँखाले देख्ने, कानले सुन्ने, र अन्य इन्द्रियहरूले अनुभव गर्ने जगत्लाई कसरी काल्पनिक भन्न सकिन्छ? रामानुजाचार्यले यसमाथि जोड दिँदै भन्नुभएको छ कि अनुभवले नै वस्तुको अस्तित्वलाई प्रमाणित गर्दछ, र अनुभवलाई अस्वीकार गर्नु आत्म-विरोधाभासपूर्ण हुन्छ।

३. **वेदान्तिक दृष्टिकोण (Vedantic Perspective):** वेदान्त दर्शनले जगत्लाई ब्रह्मको अभिव्यक्ति वा ब्रह्ममा आधारित मानेर यसको यथार्थतालाई स्वीकार गर्दछ। यस सूत्रले जगत्को अनुभवजन्य यथार्थतालाई जोड दिँदै, ब्रह्म नै परम सत्य हो र जगत् त्यसैको सापेक्षिक अभिव्यक्ति हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई बल प्रदान गर्दछ।

सूत्र 2.2.24

संस्कृत: वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः

IAST: *Vaiśeṣyāttu tadvādastadvādaḥ*

नेपाली अर्थ: तर विशेषताको कारण त्यो वाद (बौद्ध मत) त्यस्तै (दोषपूर्ण) छ।

विस्तृत व्याख्या: बौद्ध दर्शनका विभिन्न शाखाहरू (सर्वास्तिवाद, विज्ञानवाद, शून्यवाद) सबैमा दोष छन्।

शाब्दिक अर्थ:

वैशेष्यात् (Vaiśeṣyāt): विशेषता, भिन्नता वा विशिष्टताको कारणले।

तु (tu): तर, निश्चय नै।

तद्वादः (tadvādaḥ): त्यो सिद्धान्त वा मत।

तद्वदः (tadvadaḥ): त्यस्तै, त्यसरी नै (दोषपूर्ण)।

चुरो अर्थ (Essence): बौद्ध दर्शनका विभिन्न शाखाहरू (जस्तै, सर्वास्तिवाद, विज्ञानवाद, शून्यवाद) मा रहेका आन्तरिक विरोधाभास र विशिष्ट त्रुटिहरूको कारणले ती सबै सिद्धान्तहरू अपूर्ण र दोषपूर्ण छन्। ब्रह्मसूत्रले बौद्ध मतका विशिष्टताहरूलाई केलाएर तिनीहरूको आधारभूत कमजोरीहरूलाई उजागर गर्दछ, जसले गर्दा तिनीहरू आत्म-विरोधी र अस्थिर देखिन्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

दर्शनशास्त्र (Philosophy): ब्रह्मसूत्रले बौद्ध दर्शनका विशिष्ट तार्किक त्रुटिहरूलाई विश्लेषण गर्दछ, जसरी आधुनिक दर्शनशास्त्रले कुनै पनि सिद्धान्तको आन्तरिक संगति र बाह्य प्रमाणिकताको जाँच गर्दछ। यसले तार्किक सुसंगतताको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Dissonance): बौद्ध मतका केही शाखाहरूमा देखिने आन्तरिक विरोधाभासहरूलाई संज्ञानात्मक विसंगति (Cognitive Dissonance) सँग तुलना गर्न सकिन्छ, जहाँ व्यक्तिले एकै समयमा दुई वा बढी परस्पर विरोधी विश्वासहरू राख्छ। यसले मानसिक असुविधा उत्पन्न गर्दछ र सिद्धान्तको स्थिरतामा प्रश्न उठाउँछ।

यो सूत्र (२.२.२४) बौद्ध दर्शनका विभिन्न शाखाहरूको आलोचनामा केन्द्रित छ, विशेष गरी तिनीहरूका आन्तरिक विरोधाभास र तार्किक असंगतिहरूलाई उजागर गर्दै। आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा बौद्ध मतका क्षणभंगुरता (Kṣaṇabhaṅguravāda) र विज्ञानवाद (Vijñānavāda) जस्ता सिद्धान्तहरू कसरी आत्म-विरोधी छन् भनी विस्तृत रूपमा व्याख्या गरेका छन्।

१. बौद्ध मतको क्षणभंगुरताको खण्डन: बौद्ध दर्शनको एक प्रमुख सिद्धान्त क्षणभंगुरता हो, जसअनुसार सबै वस्तुहरू क्षणिक छन् र निरन्तर परिवर्तन भइरहन्छन्। ब्रह्मसूत्रले यस सिद्धान्तलाई चुनौती दिँदै प्रश्न गर्दछ कि यदि सबै कुरा क्षणिक छ भने, अनुभवको निरन्तरता, स्मृति, र कर्मको फल कसरी सम्भव हुन्छ? स्थायी आत्मा वा चेतनाको अभावमा ज्ञान र मोक्षको अवधारणा पनि अर्थहीन हुन्छ।

२. विज्ञानवादको अपर्याप्तता: विज्ञानवादले बाह्य जगत्को अस्तित्वलाई अस्वीकार गरी सबै कुरा विज्ञान (चेतना) मात्र हो भनी मान्दछ। ब्रह्मसूत्रले यस मतलाई खण्डन गर्दै भन्छ कि यदि बाह्य जगत् छैन भने, विभिन्न विज्ञानहरूको उत्पत्ति र तिनीहरूको अनुभव कसरी हुन्छ? सपना र जाग्रत् अवस्थाको भिन्नतालाई पनि विज्ञानवादले सन्तोषजनक रूपमा व्याख्या गर्न सक्दैन, जसले गर्दा यो सिद्धान्त अपूर्ण देखिन्छ।

३. शून्यवादको तार्किक त्रुटि: शून्यवादले सबै वस्तुहरूलाई शून्य वा अभावको रूपमा हेर्छ। ब्रह्मसूत्रले यसलाई तार्किक रूपमा असंगत मान्दछ किनकि यदि सबै कुरा शून्य छ भने, शून्यको अवधारणा पनि शून्य नै हुन्छ। कुनै पनि कुराको अस्तित्वलाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार गर्दा ज्ञान, नैतिकता र मोक्षको मार्ग पनि बन्द हुन्छ। आचार्य रामानुजले पनि बौद्ध मतका यी त्रुटिहरूलाई औंल्याउँदै ब्रह्मको नित्यत्व र सत्यतालाई स्थापित गरेका छन्।

सूत्र 2.2.25

संस्कृत: तर्काप्रतिष्ठानादपि

IAST: *Tarkāpratiṣṭhānādapi*

नेपाली अर्थ: र तर्कको अप्रतिष्ठा भएकोले पनि।

विस्तृत व्याख्या: शुद्ध तर्कमा आधारित दर्शनहरू अप्रतिष्ठित छन्।

शाब्दिक अर्थ:

तर्क (Tarka): तर्क, युक्ति, विचार (logic, reasoning, thought).

अप्रतिष्ठानात् (apratiṣṭhānāt): अप्रतिष्ठा भएकोले, स्थापित नभएकोले, अस्थिर भएकोले (due to non-establishment, not being firmly grounded, being unstable).

अपि (api): पनि (also, even).

चुरो अर्थ (Essence): तर्क (logic) मात्रमा आधारित दर्शनहरू (philosophies) अस्थिर र अप्रतिष्ठित हुन्छन्, किनकि तर्कको सीमा (limitations of reason) र परिवर्तनशीलता (variability) ले परम सत्य (ultimate truth) को स्थिर ज्ञान (stable knowledge) प्रदान गर्न सक्दैन। यसले अनुभव (experience) र श्रुति (scriptural authority) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): तर्कको अप्रतिष्ठाले ज्ञान प्राप्तिका लागि तर्कको सीमिततालाई औंल्याउँछ। वैज्ञानिक सिद्धान्तहरू (scientific theories) पनि अवलोकन (observation) र प्रयोग (experimentation) द्वारा निरन्तर परिमार्जित (constantly refined) भइरहन्छन्, जसले तर्कको सापेक्षिक प्रकृति (relative nature of reason) लाई देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह Cognitive Bias): मानव तर्क (human reasoning) अक्सर संज्ञानात्मक पूर्वाग्रहहरू (cognitive biases) र भावनात्मक प्रभावहरू (emotional influences) द्वारा प्रभावित हुन्छ, जसले यसलाई पूर्ण रूपमा वस्तुनिष्ठ (objectively) वा स्थिर (stable) बनाउँदैन। यसले तर्कको व्यक्तिपरक (subjective) र अस्थिर पक्षलाई उजागर गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र २.२.२५ ले तर्कको सीमितता र परम सत्यको खोजीमा यसको अप्रतिष्ठालाई गहिरो दार्शनिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दछ। यो सूत्रले केवल तर्कमा आधारित कुनै पनि दार्शनिक प्रणाली (philosophical system) कसरी अस्थिर हुन्छ भन्ने कुरामा प्रकाश पार्छ, किनकि तर्क आफैंमा परिवर्तनशील र व्यक्तिपरक हुन सक्छ। यसले वेदान्त दर्शनमा श्रुति (scriptural authority) र अनुभव (realization) को सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दछ।

१. तर्कको सापेक्षिकता र परिवर्तनशीलता: तर्क (reason) को आधारमा स्थापित सिद्धान्तहरू (theories) समयसँगै खण्डित (refuted) वा परिमार्जित (modified) हुन सक्छन्। एक तर्क जुन आज मान्य देखिन्छ, भोलि नयाँ तर्क वा प्रमाण (evidence) द्वारा अप्रमाणित (disproven) हुन सक्छ। यसले तर्कलाई परम सत्यको स्थिर आधार बनाउन नसक्ने देखाउँछ, किनकि सत्य अपरिवर्तनीय (unchanging) हुन्छ।

२. श्रुति र अनुभवको महत्त्व: शंकराचार्य (Shankaracharya) जस्ता आचार्यहरूले तर्कको सीमिततालाई स्वीकार गर्दै ब्रह्मज्ञान (knowledge of Brahman) का लागि श्रुति (वेदका उपदेशहरू) र आत्म-अनुभव (self-realization) लाई प्राथमिक प्रमाण (primary evidence) मानेका छन्। श्रुतिले परम सत्यको बारेमा प्रत्यक्ष ज्ञान प्रदान गर्दछ, जुन केवल तर्कको पहुँचभन्दा बाहिर छ। अनुभवले त्यस ज्ञानलाई व्यक्तिगत रूपमा पुष्टि गर्दछ।

३. दार्शनिक प्रणालीहरूको अप्रतिष्ठा: यो सूत्रले सांख्य (Samkhya), न्याय (Nyaya), वैशेषिक (Vaisheshika) जस्ता अन्य दार्शनिक प्रणालीहरू (philosophical schools) लाई लक्षित गर्दछ, जुन मुख्यतया तर्कमा आधारित छन्। ब्रह्मसूत्रले तर्कको आधारमा स्थापित यी प्रणालीहरूलाई अप्रतिष्ठित (unstable) घोषणा गर्दछ, किनकि तिनीहरूले परम सत्यलाई पूर्ण रूपमा बुझ्न सक्दैनन् र एकअर्कालाई खण्डित गर्छन्। वेदान्तले श्रुतिलाई अन्तिम प्रमाण मान्दै आफ्नै स्थितिलाई सुदृढ गर्दछ।

सूत्र 2.2.26

संस्कृत: उत्पत्त्यसम्भवात्

IAST: *Utpattyasambhavāt*

नेपाली अर्थ: उत्पत्तिको असम्भव भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: जैन दर्शनको खण्डन। एउटै वस्तुमा सत् र असत् दुवै गुण एकसाथ सम्भव छैन।

शाब्दिक अर्थ:

उत्पत्त्य (Utpattya): उत्पत्तिको, सृष्टिको, जन्मको।

असम्भवात् (asambhavāt): असम्भव भएकोले, सम्भव नभएको कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): जैन दर्शनको परमाणुवादी सिद्धान्त अनुसार, एउटै वस्तुमा एकै समयमा सत् (अस्तित्व) र असत् (अनास्तित्व) दुवै गुणको उत्पत्ति असम्भव छ, जसले गर्दा यसको तार्किक आधार कमजोर देखिन्छ [Logical Inconsistency].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा पनि एउटै कण वा प्रणालीमा एकै समयमा दुई विरोधाभासी अवस्था (जस्तै, कण र तरंगको रूप) पूर्ण रूपमा एकै बिन्दुमा हुनु असम्भव मानिन्छ, यद्यपि क्वान्टम मेकानिक्सले सुपरपोजिसनको अवधारणा प्रस्तुत गर्दछ [Superposition].

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक असंगति): मनोविज्ञानमा संज्ञानात्मक असंगति (Cognitive Dissonance) को अवधारणाले मानिसले एकै समयमा दुई विरोधाभासी विचार वा विश्वासहरूलाई स्वीकार गर्न नसक्ने अवस्थालाई बुझाउँछ, जसले मानसिक तनाव उत्पन्न गर्छ [Cognitive Dissonance].

ब्रह्मसूत्र २.२.२६, "उत्पत्त्यसम्भवात्", जैन दर्शनको स्याद्वाद र अनेकान्तवादको आलोचनामा केन्द्रित छ। यस सूत्रले एउटै वस्तुमा एकै समयमा सत् र असत् दुवै गुणको उत्पत्ति असम्भव भएकोले जैन मत तार्किक रूपमा त्रुटिपूर्ण रहेको देखाउँछ। यो सूत्रले वेदान्तको अद्वैत सिद्धान्तलाई थप बलियो बनाउँछ, जहाँ ब्रह्मलाई निर्गुण र एक मानिन्छ।

१. **तार्किक असंगति (Logical Inconsistency):** आचार्य शंकरले यस सूत्रको व्याख्यामा जोड दिनुभएको छ कि कुनै पनि वस्तु एकै समयमा अस्तित्वमा र अनास्तित्वमा दुवै हुन सक्दैन। जैन दर्शनको स्याद्वादले वस्तुका अनेक पक्षहरूलाई स्वीकार गरे पनि, एउटै वस्तुमा पूर्ण विरोधाभासी गुणहरूको एकसाथ उत्पत्तिलाई वेदान्तले तार्किक रूपमा खण्डन गर्छ। यो सिद्धान्तले यथार्थको स्थिर र अविरोधी स्वरूपलाई जोड दिन्छ।

२. **कारण-कार्य सम्बन्ध (Cause-Effect Relationship):** रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शन अनुसार, कारण र कार्यबीचको सम्बन्धमा पनि यो तार्किक असंगति लागू हुन्छ। यदि कारणमा सत् र असत् दुवै गुण छन् भने, त्यसबाट उत्पन्न हुने कार्यको स्वरूप पनि अनिश्चित र विरोधाभासी हुनेछ, जसले सृष्टिको क्रमबद्धतालाई भङ्ग गर्छ। यसले ईश्वरको सर्वज्ञता र सर्वशक्तिमानतामाथि प्रश्न उठाउँछ।

३. **अद्वैत वेदान्तको पुष्टि (Confirmation of Advaita Vedanta):** यो सूत्रले अद्वैत वेदान्तको ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या (ब्रह्म मात्र सत्य हो, जगत् मिथ्या हो) भन्ने सिद्धान्तलाई अप्रत्यक्ष रूपमा पुष्टि गर्छ। यदि जगत्का वस्तुहरूमा विरोधाभासी गुणहरू एकसाथ सम्भव छैनन् भने, तिनीहरूको वास्तविक अस्तित्वमाथि नै प्रश्न उठ्छ। यसले ब्रह्मको एकत्व र निर्विकार स्वरूपलाई थप स्थापित गर्छ, जहाँ कुनै द्वैत वा विरोधाभास छैन।

सूत्र 2.2.27

संस्कृत: नैकस्मिन्नसम्भवात्

IAST: *Naikasminnsambhavāt*

नेपाली अर्थ: एकमा असम्भव भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: जैन दर्शनको अनेकान्तवादमा दोष छ - एउटै वस्तुमा विरोधी गुणहरू एकसाथ सम्भव छैनन्।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन।

एकस्मिन् (ekasmin): एकमा, एउटैमा।

असम्भवात् (asambhavāt): असम्भव भएकोले, सम्भव नभएका कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): एउटै वस्तुमा एकैसाथ विरोधी गुणहरू रहन असम्भव भएकाले, जैन दर्शनको अनेकान्तवादको यो पक्ष तार्किक रूपमा त्रुटिपूर्ण छ। कुनै पनि एक सत्तामा परस्पर विरोधी विशेषताहरू एकै समयमा विद्यमान हुन सक्दैनन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

तर्कशास्त्र (Logic): कुनै पनि प्रणालीमा विरोधाभासको अनुपस्थिति (Principle of Non-Contradiction) वैज्ञानिक र दार्शनिक चिन्तनको आधारभूत सिद्धान्त हो।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Consistency): मानव मनले विरोधाभासी विचार वा विश्वासहरूलाई एकैसाथ स्वीकार गर्न कठिनाई महसुस गर्छ, जसले संज्ञानात्मक असंगति (cognitive dissonance) निम्त्याउँछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले जैन दर्शनको अनेकान्तवादको आलोचना गर्दछ, विशेष गरी एउटै वस्तुमा विरोधी गुणहरूको सह-अस्तित्वको अवधारणालाई खण्डन गर्दछ। यसले तार्किक सुसंगतता र वास्तविकताको प्रकृतिबारे वेदान्तिक दृष्टिकोणलाई जोड दिन्छ।

१. अनेकान्तवादको खण्डन: जैन दर्शनको अनेकान्तवादले कुनै पनि वस्तुलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट हेर्दा त्यसमा अनेक र विरोधी गुणहरू हुन सक्छन् भन्ने मान्छ। तर, यो सूत्रले एउटै वस्तुमा एकैसाथ विरोधी गुणहरू (जस्तै, नित्य र अनित्य, एक र अनेक) रहन असम्भव भएकोले यस सिद्धान्तमा तार्किक दोष देखाउँछ।

२. वेदान्तिक दृष्टिकोणमा अविरोध: शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रलाई व्याख्या गर्दै भन्नुभएको छ कि ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र त्यसमा कुनै विरोधाभास छैन। यदि कुनै वस्तुमा विरोधी गुणहरू एकैसाथ स्वीकार गरिन्छ भने, त्यस वस्तुको वास्तविक स्वरूप नै अस्पष्ट हुन्छ र त्यसबाट कुनै निश्चित ज्ञान प्राप्त गर्न सकिँदैन।

३. तार्किक सुसंगतताको महत्त्व: यो सूत्रले दार्शनिक र आध्यात्मिक अन्वेषणमा तार्किक सुसंगतताको महत्त्वलाई प्रकाश पार्छ। कुनै पनि सिद्धान्त तब मात्र मान्य हुन्छ जब त्यो आन्तरिक रूपमा विरोधाभास रहित हुन्छ। वास्तविकताको अन्तिम स्वरूपलाई बुझ्नका लागि तर्क र अनुभव दुवैमा अविरोध आवश्यक छ।

■ सूत्र 2.2.28

संस्कृत: एवं चात्माकात्स्न्र्यम्

IAST: *Evaṃ cātmākārtsnyam*

नेपाली अर्थ: यसरी आत्माको अकात्स्न्र्य (Incompleteness) हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: जैन दर्शनमा आत्माको अवधारणामा अपूर्णता छ।

शाब्दिक अर्थ:

एवं (Evaṃ): यसरी, यस प्रकार।

च (ca): र, अनि।

आत्मा (ātmā): आत्मा, स्वयं।

अकात्स्न्र्यम् (akārtsnyam): अपूर्णता, अविस्तार, असर्वव्यापकता (Incompleteness, non-pervasiveness)।

चुरो अर्थ (Essence): जैन दर्शनमा आत्माको आकार शरीर अनुसार परिवर्तनशील मानिन्छ, जसले आत्माको सर्वव्यापकता (Omnipresence) र नित्यत्व (Eternality) मा प्रश्न उठाउँछ। यस सूत्रले आत्माको यस्तो अवधारणालाई अपूर्ण (Incomplete) र तार्किक रूपमा असंगत (Logically Inconsistent) देखाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूको अवस्था र अन्तरसम्बन्धलाई बुझ्न खोजिन्छ, जहाँ कुनै एक कणको 'अपूर्णता' ले समग्र प्रणालीमा प्रभाव पार्छ। आत्माको अकात्स्न्र्यको अवधारणाले यसलाई सीमित प्रणालीको रूपमा हेर्छ, जुन वेदान्तको सर्वव्यापक आत्माको विपरीत छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-अवधारणा): मनोविज्ञानमा व्यक्तिको आत्म-अवधारणा (Self-concept) कसरी विकसित हुन्छ र यसले व्यक्तिको व्यवहारलाई कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने अध्ययन गरिन्छ। जैन दर्शनको आत्माको आकार परिवर्तनशील मान्ने अवधारणाले आत्म-अवधारणालाई अस्थिर र अपूर्ण बनाउँछ, जसले मानसिक स्थिरतामा चुनौती ल्याउन सक्छ।

यस सूत्रले जैन दर्शनको आत्मा सम्बन्धी अवधारणामा रहेको तार्किक त्रुटिलाई उजागर गर्दछ, जहाँ आत्मालाई शरीरको आकार अनुसार संकुचित वा विस्तारित हुने मानिन्छ। वेदान्त दर्शनले आत्मालाई नित्य, सर्वव्यापक र अपरिवर्तनीय मान्दछ, जसको विपरीत जैन मतले आत्माको अपूर्णता (अकात्स्न्र्यम्) लाई स्वीकार गर्दछ। यो सूत्र विशेष गरी जैनहरूको 'अणु-आत्मा' (Atomic Soul) र 'महा-आत्मा' (Great Soul) को अवधारणाको खण्डनमा केन्द्रित छ।

१. जैन दर्शनको आत्माको अवधारणाको खण्डन: जैन दर्शन अनुसार आत्मा शरीरको आकार अनुसार संकुचित वा विस्तारित हुन्छ। उदाहरणका लागि, हात्तीको शरीरमा आत्मा ठूलो हुन्छ भने कमिलाको शरीरमा सानो हुन्छ। यस सूत्रले यो अवधारणालाई तार्किक रूपमा असंगत देखाउँछ। यदि आत्माको आकार परिवर्तनशील छ भने, त्यो नित्य र अपरिवर्तनीय हुन सक्दैन, जुन आत्माको मूलभूत स्वरूपको विपरीत हो। आचार्य शंकरले यसलाई आत्माको अनित्यता र क्षणभंगुरताको दोषका रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ।

२. आत्माको सर्वव्यापकता र नित्यत्वको वेदान्तिक दृष्टिकोण: वेदान्त दर्शनले आत्मालाई सर्वव्यापक (Omnipresent), नित्य (Eternal) र अपरिवर्तनीय (Immutable) मान्दछ। आत्माको कुनै आकार वा सीमा हुँदैन। यस सूत्रले जैन मतको खण्डन गरेर वेदान्तको आत्मा सम्बन्धी अवधारणालाई अझ सुदृढ गर्दछ। यदि आत्माको आकार परिवर्तनशील छ भने, त्यसले आफ्नो मौलिक स्वरूप गुमाउँछ र भौतिक वस्तु सरह अनित्य हुन्छ, जुन मोक्षको अवधारणासँग मेल खाँदैन।

३. तार्किक असंगति र मोक्षको प्रश्न: यदि आत्मा शरीरको आकार अनुसार परिवर्तन हुन्छ भने, मोक्ष प्राप्त गरेपछि आत्माको स्वरूप के हुन्छ? के यो कुनै निश्चित आकारमा स्थिर हुन्छ वा आकारहीन हुन्छ? जैन दर्शनले यस प्रश्नको सन्तोषजनक उत्तर दिन सक्दैन। यसले आत्माको स्वरूपमा अनिश्चितता ल्याउँछ र मोक्षको प्रक्रियालाई जटिल बनाउँछ। वेदान्तमा आत्माको स्वरूप मोक्षपछि पनि नित्य र अपरिवर्तनीय रहन्छ, जसले मोक्षलाई आत्माको वास्तविक स्वरूपको प्राप्ति मान्दछ।

सूत्र 2.2.29

संस्कृत: न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः

IAST: *Na ca paryāyādapyavirodho vikārādibhyaḥ*

नेपाली अर्थ: र पर्यायले (Turn by Turn) पनि अविरोध छैन, विकार आदिको कारण।

विस्तृत व्याख्या: जैन दर्शनको पर्यायवाद (Theory of Modes) मा पनि दोष छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन, छैन।

च (ca): र, पनि।

पर्यायात् (paryāyāt): पर्यायबाट, क्रमबाट, अवस्थाबाट।

अपि (api): पनि, समेत।

अविरोधः (avirodhaḥ): अविरोध, असंगति नहुनु, विरोध नहुनु।

विकारादिभ्यः (vikārādibhyaḥ): विकार आदिबाट, परिवर्तन आदिबाट।

चुरो अर्थ (Essence): जैन दर्शनको पर्यायवाद (Theory of Modes) ले वस्तुको नित्यत्व र अनित्यत्वलाई एकैसाथ स्वीकार गरे पनि, वस्तुमा हुने विकार (changes) र अन्य दोषहरूको कारणले यसमा अविरोध स्थापित हुन सक्दैन। यस सूत्रले जैन मतको खण्डन गर्दै ब्रह्मको एकत्व र निर्विकारतालाई पुनः स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूको अवस्था (states) परिवर्तनशील हुन्छन्, तर तिनीहरूको अन्तर्निहित प्रकृति (underlying nature) स्थिर रहन्छ। यसले वस्तुको पर्याय (modes) र विकार (changes) को अवधारणालाई केही हदसम्म प्रतिध्वनित गर्दछ, जहाँ बाह्य रूप परिवर्तन भए पनि मूल सार अपरिवर्तित रहन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - व्यक्तित्व विकास): मनोविज्ञानमा व्यक्तित्व विकास (personality development) लाई विभिन्न चरणहरू (stages) वा पर्यायहरू (modes) को रूपमा हेरिन्छ। यद्यपि, यी परिवर्तनहरूका बाबजुद पनि व्यक्तिको मूल 'स्व' (self) वा चेतना (consciousness) मा एक निरन्तरता (continuity) हुन्छ भन्ने अवधारणा यस सूत्रको दार्शनिक पक्षसँग जोड्न सकिन्छ।

> यस सूत्रले जैन दर्शनको पर्यायवादको खण्डन गर्दै वेदान्तको निर्विकार ब्रह्मको अवधारणालाई सुदृढ गर्दछ। जैन मतले वस्तुलाई नित्य र अनित्य दुवै मान्छ, जसलाई 'स्याद्वाद' भनिन्छ। तर, वेदान्तका अनुसार ब्रह्म निरपेक्ष र अपरिवर्तनीय छ, र यसमा कुनै पनि प्रकारको विकार वा परिवर्तन सम्भव छैन।

१. **जैन पर्यायवादको खण्डन**: जैन दर्शनले वस्तुको स्वरूपलाई विभिन्न पर्यायहरू (modes) मा परिवर्तनशील मान्छ, तर यसको मूल द्रव्य (substance) लाई नित्य मान्छ। यस सूत्रले तर्क गर्दछ कि यदि वस्तु पर्यायहरूमा परिवर्तनशील छ भने, त्यसमा विकार (modifications) उत्पन्न हुन्छन्, जसले गर्दा त्यसको नित्यत्वमाथि प्रश्न उठ्छ। यसरी, पर्यायवादले वस्तुको नित्यत्व र अनित्यत्वबीच अविरोध स्थापित गर्न सक्दैन।

२. **ब्रह्मको निर्विकार स्वरूप**: वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई निर्विकार (immutable), अपरिवर्तनीय (unchanging) र एकरस (homogeneous) मानिन्छ। यस सूत्रले जैन मतको खण्डन गरेर ब्रह्मको यस निर्विकार स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ। यदि ब्रह्ममा कुनै पनि प्रकारको पर्याय वा विकार स्वीकार गरिन्छ भने, त्यो ब्रह्मको पूर्णता र नित्यत्वसँग मेल खाँदैन। शङ्कराचार्यले ब्रह्मलाई 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' भनी परिभाषित गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्ममा कुनै पनि प्रकारको परिवर्तनको गुञ्जायश छैन।

३. **कार्य-कारण सम्बन्धको विश्लेषण**: यस सूत्रले कार्य-कारण सम्बन्ध (cause-effect relationship) को सन्दर्भमा पनि जैन मतको आलोचना गर्दछ। यदि कारण (cause) आफ्नो पर्यायहरूमा परिवर्तन हुँदै कार्य (effect) बन्छ भने, कारणको मूल स्वरूपमा विकार आउँछ। वेदान्तमा, ब्रह्म जगत्को निमित्त र उपादान कारण दुवै हो, तर ब्रह्म स्वयं अविकारी रहन्छ। जगत्को उत्पत्ति ब्रह्मको मायाशक्तिको कारणले हुन्छ, तर ब्रह्म स्वयं अप्रभावित रहन्छ, जसरी माटोबाट घडा बन्दा माटोको स्वरूपमा कुनै विकार आउँदैन।

सूत्र 2.2.30

संस्कृत: अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः

IAST: *Antyāvasthiteścobhayanityatvādaviśeṣaḥ*

नेपाली अर्थ: र अन्त्य अवस्थिति र दुवैको नित्यत्व भएकोले अविशेष छ।

विस्तृत व्याख्या: जैन दर्शनमा द्रव्य र पर्याय दुवै नित्य मान्दा विशेष भेद रहँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

अन्त्यावस्थितेः (Antyāvasthiteḥ): अन्तिम अवस्था र स्थितिको कारणले।

च (ca): र।

उभय (ubhaya): दुवै।

नित्यत्वात् (nityatvāt): नित्य (शाश्वत) भएकोले।

अविशेषः (aviśeṣaḥ): कुनै भेद नभएको।

चुरो अर्थ (Essence): जैन दर्शनको सन्दर्भमा, यो सूत्रले द्रव्य (substance) र पर्याय (modes) दुवैलाई नित्य (eternal) मान्दा कुनै वास्तविक भेद (real distinction) नरहने दार्शनिक सारलाई व्यक्त गर्दछ। यसले अस्तित्वको मौलिक एकरूपता (fundamental unity of existence) माथि जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा ऊर्जा र पदार्थको संरक्षण (conservation of energy and matter) को सिद्धान्तले कुनै पनि अवस्थामा तिनीहरूको मौलिक स्वरूप नबदलिने कुरालाई संकेत गर्दछ, जसले नित्यत्वको अवधारणासँग समानता राख्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - अस्तित्वको निरन्तरता): मनोविज्ञानमा चेतनाको निरन्तरता (continuity of consciousness) र आत्म-पहचानको स्थायित्व (stability of self-identity) को अवधारणाले व्यक्तिले आफ्नो अनुभवहरू परिवर्तन भए पनि आफूलाई एउटै अस्तित्वको रूपमा बुझ्ने प्रक्रियालाई बुझाउँछ, जुन यस सूत्रको 'अविशेष' भावसँग जोडिन्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्र (२.२.३०) विशेषगरी जैन दर्शनको आलोचनासँग सम्बन्धित छ, जहाँ द्रव्य र पर्याय दुवैलाई नित्य मान्ने सिद्धान्तमाथि विचार गरिन्छ। यस सूत्रले जैन मतको 'अनेकान्तवाद' (Anekantavada) र 'स्याद्वाद' (Syadvada) को पृष्ठभूमिमा द्रव्य र त्यसका अवस्थाहरूको नित्यत्वलाई स्वीकार गर्दा उत्पन्न हुने दार्शनिक समस्याहरूलाई उजागर गर्दछ।

१. **जैन दर्शनको द्रव्य-पर्याय सिद्धान्तको समीक्षा**: जैन दर्शनले द्रव्यलाई नित्य र पर्यायलाई अनित्य मान्ने सांख्य (Samkhya) वा वैशेषिक (Vaisheshika) जस्ता अन्य दर्शनभन्दा भिन्न रूपमा द्रव्य र पर्याय दुवैलाई नित्य मान्दछ। यस सूत्रले यदि दुवै नित्य छन् भने तिनीहरूबीचको वास्तविक भेद (real distinction) कसरी कायम रहन्छ भन्ने प्रश्न उठाउँछ। यदि सबै कुरा नित्य छ भने परिवर्तन (change) र विकास (evolution) को व्याख्या कसरी गर्ने?

२. **अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोणमा नित्यत्व**: शङ्कराचार्य (Shankaracharya) को अद्वैत वेदान्त (Advaita Vedanta) अनुसार, केवल ब्रह्म (Brahman) मात्र नित्य र सत्य हो, र जगत (world) त्यसको मायावी अभिव्यक्ति (illusory manifestation) हो। यस सन्दर्भमा, द्रव्य र पर्याय दुवैलाई समान रूपमा नित्य मान्नुले परम सत्यको एकत्व (oneness of ultimate reality) लाई खण्डित गर्दछ र द्वैत (duality) को भ्रम सिर्जना गर्दछ।

३. **रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत मत**: रामानुजाचार्य (Ramanujacharya) को विशिष्टाद्वैत (Vishishtadvaita) दर्शनले ब्रह्मलाई सविशेष (qualified) मान्दै चित् (conscious) र अचित् (unconscious) लाई त्यसका विशेषण (attributes) को रूपमा स्वीकार गर्दछ। यस मतमा, द्रव्य र पर्यायको सम्बन्ध ब्रह्मसँग अभिन्न भए पनि, तिनीहरूको विशिष्टता कायम रहन्छ। तथापि, जैन मतको जस्तो द्रव्य र पर्यायको पूर्ण नित्यत्वलाई स्वीकार गर्दा उत्पन्न हुने 'अविशेष' को समस्यालाई विशिष्टाद्वैतले पनि समाधान गर्दछ, किनकि सबै कुरा अन्ततः ब्रह्ममा आधारित हुन्छ।

सूत्र 2.2.31

संस्कृत: पत्युरसामञ्जस्यात्

IAST: *Patyurasāmañjasyāt*

नेपाली अर्थ: पति (ईश्वर) को असामञ्जस्य भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: पाशुपत दर्शनको ईश्वरको अवधारणामा असामञ्जस्य छ।

शाब्दिक अर्थ:

पत्युः (Patyuḥ): पति (ईश्वर) को, स्वामीको, नियन्ताको।

असामञ्जस्यात् (asāmañjasyāt): असामञ्जस्य भएकोले, विसंगति भएकोले, अनुपयुक्तताको कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): पाशुपत दर्शनको ईश्वर (Lord) सम्बन्धी अवधारणामा निहित असामञ्जस्य (inconsistency) र तार्किक विसंगतिहरू (logical discrepancies) को कारणले, त्यो मत स्वीकार्य छैन भन्ने यस सूत्रको मूल भाव हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

प्रणाली विज्ञान (Systems Theory): कुनै पनि प्रणाली (system) को सञ्चालनमा आन्तरिक असामञ्जस्य (internal inconsistency) ले कसरी त्यसको कार्यक्षमता (functionality) मा बाधा पुर्याउँछ भन्ने कुरा यस सूत्रले परोक्ष रूपमा देखाउँछ। एक सुसंगत (coherent) र तार्किक (logical) संरचना बिना कुनै पनि प्रणाली दिगो हुन सक्दैन।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक विसंगति): मानव मनोविज्ञानमा संज्ञानात्मक विसंगति (cognitive dissonance) को अवधारणाले व्यक्तिले एकै समयमा दुई वा सोभन्दा बढी परस्पर विरोधी विचारहरू (conflicting ideas) राख्दा उत्पन्न हुने मानसिक असहजता

(mental discomfort) लाई बुझाउँछ। यस सूत्रले ईश्वरको अवधारणामा रहेको असामञ्जस्यलाई औंल्याएर, एक सुसंगत विश्वदृष्टि (coherent worldview) को आवश्यकतालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा पनि समर्थन गर्दछ।

पाशुपत दर्शनको ईश्वर सम्बन्धी अवधारणामा रहेको असामञ्जस्यलाई औंल्याउँदै, ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले वेदान्तको सुसंगत ईश्वर-अवधारणाको श्रेष्ठता स्थापित गर्दछ। यसले सृष्टिकर्ताको गुण र कार्यहरूमा तार्किक एकरूपता (logical consistency) को महत्त्वमाथि जोड दिन्छ।

१. पाशुपत ईश्वरको असामञ्जस्य: पाशुपत मत अनुसार, ईश्वर (पशुपति) केवल निमित्त कारण (efficient cause) हुन्, तर उपादान कारण (material cause) होइनन्। यदि ईश्वरले केवल सृष्टि गर्छन् तर स्वयं सृष्टिको उपादान कारण बन्दैनन् भने, उनी सर्वशक्तिमान् (omnipotent) र सर्वज्ञ (omniscient) हुन सक्दैनन्। यसले ईश्वरको पूर्णतामाथि प्रश्नचिह्न खडा गर्छ, जुन वेदान्तको ईश्वर-अवधारणासँग मेल खाँदैन।

२. वेदान्तको सुसंगत ईश्वर-अवधारणा: वेदान्त दर्शनमा ब्रह्म (ईश्वर) लाई जगतको निमित्त कारण र उपादान कारण दुवै मानिन्छ। यसको अर्थ ब्रह्म स्वयंले यो जगतको सृष्टि गर्छन् र स्वयं नै यस जगतको मूल तत्व पनि हुन्। यस अवधारणाले ईश्वरको सर्वशक्तिमत्ता, सर्वज्ञता र पूर्णतालाई सुसंगत रूपमा स्थापित गर्दछ, जहाँ कुनै पनि प्रकारको असामञ्जस्यको गुञ्जायश रहँदैन।

३. तार्किक विसंगतिको खण्डन: सूत्रले पाशुपत दर्शनमा ईश्वरलाई केवल निमित्त कारण मान्दा उत्पन्न हुने तार्किक विसंगतिहरूलाई खण्डन गर्दछ। यदि ईश्वरले पशुपति (आत्मा) र पाश (बन्धन) लाई सृष्टि गर्छन् तर स्वयं पाशको अधीनमा रहँदैनन् भने, उनको सृष्टि प्रक्रियामा नै असामञ्जस्य देखिन्छ। यसले वेदान्तको अद्वैत सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ, जहाँ ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र सबै द्वैतता (duality) भ्रम हो।

सूत्र 2.2.32

संस्कृत: संबन्धानुपपत्तेश्च

IAST: *Saṃbandhānupapatteśca*

नेपाली अर्थ: र सम्बन्धको अनुपपत्ति भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: पाशुपत दर्शनमा ईश्वर र जगत्बीचको सम्बन्ध अनुपपन्न छ।

शाब्दिक अर्थ:

संबन्धानुपपत्तेश्च (Saṃbandhānupapatteśca): र सम्बन्धको अनुपपत्ति भएकोले।

संबन्ध (Saṃbandha): सम्बन्ध (सम्बन्ध, नाता, जोड)।

अनुपपत्ति (Anupapatti): अनुपपत्ति (असंगति, असम्भवता, तर्कहीनता)।

च (ca): च (र, पनि)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले पाशुपत दर्शनमा ईश्वर र जगत्बीचको सम्बन्धको असंगतिलाई औंल्याउँछ, जहाँ ईश्वरलाई जगत्को कारण मानिए पनि उनीहरूको सम्बन्ध तार्किक रूपमा स्थापित हुन सक्दैन। यसले ईश्वरको सर्वशक्तिमानता र जगत्को स्वतन्त्र अस्तित्वबीचको विरोधाभासलाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा (Modern Physics) कारण र प्रभावको सम्बन्ध (causality) लाई सूक्ष्म रूपमा अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले कारण (ईश्वर) र कार्य (जगत्) बीचको सम्बन्धको अनुपपत्तिलाई प्रश्न गर्दा, भौतिक प्रणालीहरूमा ऊर्जा र पदार्थको अन्तरक्रियाको तार्किक संगतिमाथि विचार गर्न प्रेरित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक असंगति): संज्ञानात्मक असंगति (Cognitive Dissonance) को अवधारणाले व्यक्तिले एकै समयमा दुई वा बढी विरोधाभासी विश्वास वा विचारहरू राख्दा अनुभव गर्ने मानसिक असुविधालाई बुझाउँछ। यो सूत्रले ईश्वर र जगत्बीचको सम्बन्धमा तार्किक असंगति देखाउँदा, यसले धार्मिक वा दार्शनिक विश्वासहरूमा उत्पन्न हुने संज्ञानात्मक असंगतिलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा बुझ्न मद्दत गर्दछ।

यो सूत्रले पाशुपत दर्शनको आलोचना गर्दै ईश्वर र जगत्बीचको सम्बन्धको तार्किक असंगतिलाई उजागर गर्दछ। यसले ईश्वरलाई जगत्को स्वतन्त्र कारण मान्दा उत्पन्न हुने दार्शनिक चुनौतीहरूलाई प्रस्तुत गर्दछ, विशेषगरी जब ईश्वरलाई कुनै भौतिक माध्यम वा उपकरण बिना नै जगत्को सृष्टिकर्ता मानिन्छ।

१. पाशुपत दर्शनको आलोचना: शंकरचार्यले आफ्नो भाष्यमा पाशुपत दर्शनको ईश्वरवादको आलोचना गर्नुभएको छ। पाशुपतहरूले ईश्वरलाई जगत्को निमित्त कारण (efficient cause) मान्छन् तर उपादान कारण (material cause) मान्दैनन्। यसरी ईश्वर र जगत्बीचको सम्बन्ध केवल इच्छामा आधारित हुँदा, यसको तार्किक व्याख्या गर्न कठिन हुन्छ।

२. ईश्वरको स्वरूप र जगत्को सम्बन्ध: यदि ईश्वर जगत्को निमित्त कारण मात्र हुन् र उनीसँग जगत्को उपादान कारण (प्रकृति) को कुनै सम्बन्ध छैन भने, ईश्वरले कसरी जगत्को सृजना गर्न सक्छन्? यसले ईश्वरको सर्वशक्तिमानता र जगत्को स्वतन्त्र अस्तित्वबीचको सम्बन्धलाई अस्पष्ट बनाउँछ। रामानुजाचार्यले पनि ईश्वरलाई सगुण ब्रह्मको रूपमा स्वीकार गर्दै, उहाँलाई जगत्को निमित्त र उपादान दुवै कारण मान्नुहुन्छ, जसले सम्बन्धको अनुपपत्तिलाई हटाउँछ।

३. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै जगत्को निमित्त र उपादान दुवै कारण हो। यस दृष्टिकोणले ईश्वर र जगत्बीचको सम्बन्धलाई अभिन्न रूपमा स्थापित गर्दछ, जहाँ जगत् ब्रह्मको अभिव्यक्ति मात्र हो। यसले पाशुपत दर्शनमा देखिएको सम्बन्धको अनुपपत्तिलाई समाधान गर्दछ, किनकि ब्रह्म स्वयं नै जगत्को मूल आधार हो।

सूत्र 2.2.33

संस्कृत: अधिष्ठानानुपपत्तेश्च

IAST: *Adhiṣṭhānānupapatteśca*

नेपाली अर्थ: र अधिष्ठान (Substratum) को अनुपपत्ति भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: पाशुपत दर्शनमा ईश्वरको अधिष्ठान सम्बन्धी दोष छ।

शाब्दिक अर्थ:

अधिष्ठान (Adhiṣṭhāna): आधार, आश्रय, अधिपति, वा कुनै कुराको नियन्त्रण गर्ने स्थान वा व्यक्ति।

अनुपपत्ति (Anupapatti): असम्भवता, अनुपयुक्तता, तर्कहीनता, वा कुनै कुराको स्थापना हुन नसक्नु।

च (Ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले पाशुपत दर्शनको ईश्वर सम्बन्धी अवधारणामा रहेको तार्किक असंगतिलाई औंल्याउँछ। ईश्वरलाई जगत्को अधिष्ठाता मान्दा पनि, यदि ईश्वर स्वयंलाई कुनै आधार वा आश्रयको आवश्यकता पर्छ भने, उनको सर्वशक्तिमानता र स्वतन्त्रतामा प्रश्न उठ्छ। यसले ईश्वरको स्वरूप र जगत्सँगको सम्बन्धमा गम्भीर दार्शनिक चुनौती प्रस्तुत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - [Substratum and Fundamental Forces]): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा ब्रह्माण्डका आधारभूत कणहरू र शक्तिहरूलाई बुझ्ने प्रयास गरिन्छ, जहाँ कुनै पनि कुराको अस्तित्वका लागि अन्तर्निहित आधार (substratum) को आवश्यकता हुन्छ। यो सूत्रले कुनै पनि सत्ताको अन्तिम आधार के हो भन्ने प्रश्न उठाउँछ, जसरी भौतिक विज्ञानले ब्रह्माण्डको अन्तिम आधारभूत संरचना खोज्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Consistency and Belief Systems]): मनोविज्ञानमा, मानिसको विश्वास प्रणाली (belief systems) र संज्ञानात्मक संगति (cognitive consistency) महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यदि कुनै अवधारणा वा विश्वासमा आन्तरिक असंगति (inconsistency) छ भने, त्यसले मानसिक द्वन्द्व (cognitive dissonance) उत्पन्न गर्छ। यो सूत्रले एक दार्शनिक प्रणालीमा रहेको तार्किक अनुपपत्तिले कसरी त्यसको आधारभूत संरचनालाई नै कमजोर बनाउँछ भन्ने देखाउँछ।

यो सूत्रले पाशुपत दर्शनको ईश्वर सम्बन्धी मान्यतामाथि गम्भीर प्रश्न उठाउँछ, विशेषगरी ईश्वरको जगत्को अधिष्ठाता (controller) वा आधार (substratum) हुने क्षमतामाथि। यदि ईश्वरलाई कुनै अन्य अधिष्ठानको आवश्यकता पर्छ भने, उहाँको स्वतन्त्रता र सर्वशक्तिमानतामाथि प्रश्नचिह्न लाग्छ, जसले पाशुपत सिद्धान्तको आधारभूत मान्यतालाई नै चुनौती दिन्छ।

१. पाशुपत ईश्वरको अधिष्ठानानुपपत्ति: पाशुपत दर्शनमा ईश्वरलाई जगत्को निमित्त कारण (efficient cause) मानिन्छ, जसले प्रकृति र जीवहरूलाई नियन्त्रण गर्छ। तर, यदि ईश्वर स्वयंलाई कार्य गर्नका लागि कुनै अधिष्ठान वा आधारको आवश्यकता पर्छ भने, उहाँ पूर्ण स्वतन्त्र हुनुहुन्न। शङ्कराचार्यले यसलाई ईश्वरको सर्वशक्तिमानता र स्वतन्त्रताको विरुद्धमा रहेको तर्कको रूपमा प्रस्तुत गर्नुभएको छ, किनकि वास्तविक अधिष्ठातालाई कुनै बाह्य आधारको आवश्यकता पर्दैन।

२. वेदान्तको निर्गुण ब्रह्मसँग तुलना: वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई निरपेक्ष, स्वयम्भू र कुनै पनि बाह्य अधिष्ठानको आवश्यकता नपर्ने सत्ताको रूपमा वर्णन गरिएको छ। यसको विपरीत, पाशुपत ईश्वरलाई यदि कुनै अधिष्ठानको आवश्यकता पर्छ भने, उहाँ ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपभन्दा भिन्न र सीमित हुनुहुन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ईश्वरलाई सर्वशक्तिमान र स्वतन्त्र मानिन्छ, जसलाई कुनै बाह्य आधारको आवश्यकता पर्दैन।

३. तार्किक असंगति र दार्शनिक परिणाम: यो सूत्रले पाशुपत दर्शनको ईश्वर सम्बन्धी अवधारणामा रहेको तार्किक असंगतिलाई उजागर गर्दछ। यदि ईश्वरलाई कार्य गर्नका लागि अधिष्ठान चाहिन्छ भने, त्यो अधिष्ठान ईश्वरभन्दा उच्च वा समान हुनुपर्छ, जसले ईश्वरको सर्वोच्चतालाई खण्डित गर्छ। यसले पाशुपत दर्शनको जगत्को सृष्टि, स्थिति र संहार सम्बन्धी व्याख्यामा पनि गम्भीर दार्शनिक समस्याहरू उत्पन्न गर्दछ, किनकि एक सीमित ईश्वरले कसरी असीमित जगत्लाई नियन्त्रण गर्न सक्छ भन्ने प्रश्न अनुत्तरित रहन्छ।

सूत्र 2.2.34

संस्कृत: करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः

IAST: *Karaṇavaccenna bhogādibhyaḥ*

नेपाली अर्थ: यदि करण (Instrument) जस्तै भनिन्छ भने, होइन, भोग आदिको कारण।

विस्तृत व्याख्या: ईश्वरले जगत्लाई करण (साधन) जस्तै प्रयोग गर्नुहुन्छ भन्ने मत दोषपूर्ण छ।

शाब्दिक अर्थ:

करणवत् (Karaṇavat): करण (साधन) जस्तै।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

भोगादिभ्यः (bhogādibhyaḥ): भोग (अनुभव) आदि (इत्यादि) को कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): यदि ब्रह्मलाई जगत्को सृष्टिको लागि केवल एक साधन (instrument) मात्र मानिन्छ भने, यो तर्क अमान्य छ किनकि जीवहरूको कर्मफल (karma) र भोग (experience) नै सृष्टिको मूल कारण हुन्। ब्रह्म केवल निमित्त कारण (efficient cause) हुनुहुन्छ, उपादान कारण (material cause) होइन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा कणहरूको व्यवहार र अवलोकनकर्ताको भूमिकाले चेतना र भौतिक जगत्बीचको सम्बन्धलाई जटिल बनाउँछ, जसले ब्रह्मको निष्क्रिय तर आवश्यक उपस्थितिलाई झल्काउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - कर्म र परिणाम): मनोविज्ञानले कर्म (action) र त्यसको परिणाम (consequence) बीचको सम्बन्धलाई स्वीकार गर्दछ, जहाँ व्यक्तिले गरेका कार्यहरूले उसको भविष्यको अनुभवलाई आकार दिन्छ, जुन सूत्रमा उल्लेखित भोगको अवधारणासँग मेल खान्छ।

ब्रह्मसूत्र २.२.३४ ले ब्रह्मको जगत्सम्बन्धी भूमिकालाई स्पष्ट पार्दै, उहाँलाई केवल एक साधनको रूपमा हेर्ने दृष्टिकोणलाई खण्डन गर्दछ। यो सूत्रले जीवहरूको कर्मफल र भोगलाई सृष्टिको मूल प्रेरक शक्तिको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनको गहिरो कर्म सिद्धान्तलाई उजागर गर्दछ।

१. **ब्रह्मको निमित्त कारणत्व (Efficient Causality of Brahman):** यो सूत्रले ब्रह्मलाई जगत्को निमित्त कारणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसको अर्थ उहाँ सृष्टिको लागि आवश्यक चेतना र इच्छाशक्ति हुनुहुन्छ, तर उहाँ स्वयं भौतिक जगत्को उपादान कारण (material cause) हुनुहुन्न। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निर्विकार हुनुहुन्छ, र उहाँको माया शक्तिको माध्यमबाट जगत्को सृष्टि हुन्छ, जहाँ जीवहरूको कर्मले भूमिका खेल्छ।

२. **कर्मफल र भोगको महत्त्व (Significance of Karma and Experience):** सूत्रले जीवहरूको भोग (अनुभव) र कर्मफललाई सृष्टिको निरन्तरताको प्रमुख कारण मान्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ईश्वर जीवहरूको कर्मफल अनुसार नै सृष्टि गर्नुहुन्छ, ताकि उनीहरूले आ-आफ्नो कर्मको फल भोग्न सकून्। यसले जीवको स्वतन्त्र इच्छा र त्यसको परिणामको दार्शनिक आधारलाई बलियो बनाउँछ।

३. **ब्रह्मको निष्क्रियता र सर्वव्यापकता (Passivity and Omnipresence of Brahman):** यदि ब्रह्मलाई केवल एक साधनको रूपमा हेरिन्छ भने, उहाँको सर्वव्यापकता र निष्क्रियतामा प्रश्न उठ्छ। यो सूत्रले ब्रह्मलाई जगत्को आधार र साक्षीको रूपमा स्थापित गर्दछ, जो स्वयं जगत्का गतिविधिहरूमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न नभई, जीवहरूको कर्म र भोगको माध्यमबाट सृष्टि प्रक्रियालाई सञ्चालन गर्नुहुन्छ। यसले ब्रह्मको अकर्तापन (non-doership) को सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ।

सूत्र 2.2.35

संस्कृत: अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा

IAST: *Antavattvam asarvajñatā vā*

नेपाली अर्थ: अन्तवत्त्व (Finiteness) वा असर्वज्ञता हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: पाशुपत दर्शनको ईश्वरमा अन्तवत्त्व वा असर्वज्ञताको दोष आउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

अन्तवत्त्वम् (Antavattvam): सीमितता, अन्त भएको अवस्था।

असर्वज्ञता (asarvajñatā): सर्वज्ञ नहुनु, सबै कुरा नजान्नु।

वा (vā): अथवा।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले पाशुपत दर्शनको ईश्वरमाथि प्रश्न उठाउँछ, जसमा ईश्वरलाई सीमित (finiteness) वा सर्वज्ञ नभएको (non-omniscience) मानिएको छ। ब्रह्मसूत्रले यस्तो ईश्वरलाई स्वीकार गर्दैन, किनकि परम सत्ता असीमित र सर्वज्ञ हुनुपर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा ब्रह्माण्डको सीमितता वा असीमितता सम्बन्धी बहसहरू छन्। यो सूत्रले ईश्वरको सन्दर्भमा सीमितताको अवधारणालाई चुनौती दिन्छ, जसरी भौतिकीमा ब्रह्माण्डको सीमाबारे प्रश्न उठ्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - ज्ञानको सीमा): मनोविज्ञानमा मानव ज्ञानको सीमा र चेतनाको दायरामाथि अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले ईश्वरमा 'असर्वज्ञता' (non-omniscience) को आरोप लगाएर ज्ञानको पूर्णताको आवश्यकतालाई जोड दिन्छ, जुन मानव चेतनाको सीमितताभन्दा परको अवस्था हो।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको एक महत्वपूर्ण खण्ड हो जसले पाशुपत दर्शनको ईश्वर सम्बन्धी अवधारणाको आलोचना गर्दछ। यसले पाशुपत ईश्वरलाई सीमित (अन्तवत्त्व) वा सर्वज्ञ नभएको (असर्वज्ञता) भनी दोष देखाउँछ। यो आलोचना अद्वैत वेदान्तको ब्रह्मको असीमित र सर्वज्ञ स्वरूपलाई स्थापित गर्नका लागि आधारभूत छ, जसले कुनै पनि सीमित वा अपूर्ण ईश्वरको अवधारणालाई अस्वीकार गर्दछ।

१. पाशुपत ईश्वरको आलोचना (Critique of Pasupata Ishvara):

शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा पाशुपत दर्शनको ईश्वरलाई जीवसरह सीमित मान्छन्। पाशुपत मत अनुसार, ईश्वर केवल निमित्त कारण (efficient cause) हो, उपादान कारण (material cause) होइन। यसले ईश्वरलाई प्रकृतिभन्दा भिन्न र सीमित बनाउँछ, जसले गर्दा उसमा अन्तवत्त्वको दोष आउँछ। रामानुजाचार्यले पनि ईश्वरको सर्वज्ञता र सर्वशक्तिमत्तामा जोड दिँदै पाशुपत मतको ईश्वरलाई अपूर्ण मान्छन्।

२. ब्रह्मको असीमितता र सर्वज्ञता (Infinitude and Omniscience of Brahman):
वेदान्त दर्शन अनुसार, ब्रह्म नै परम सत्य हो, जो असीमित, सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् छ। ब्रह्ममा कुनै प्रकारको सीमा (अन्तवत्त्व) वा अज्ञान (असर्वज्ञता) हुन सक्दैन। यदि ईश्वर सीमित वा अज्ञानी हुन्छ भने, ऊ परम सत्ता हुन सक्दैन। यो सूत्रले ब्रह्मको निर्गुण र सगुण दुवै स्वरूपमा निहित असीमितता र पूर्णतालाई पुष्टि गर्दछ, जसले सृष्टिको सम्पूर्णतालाई धारण गर्दछ।

३. दार्शनिक प्रभाव र अन्य मतसँग तुलना (Philosophical Impact and Comparison with Other Schools):
यो सूत्रले पाशुपत जस्ता अन्य आस्तिक दर्शनहरूबाट वेदान्तलाई भिन्न देखाउँछ। पाशुपत दर्शनमा ईश्वरलाई पशुपति (जीवका स्वामी) को रूपमा हेरिन्छ, जसले जीवहरूलाई नियन्त्रण गर्छ तर स्वयं प्रकृतिसँग पूर्ण रूपमा एकीभूत हुँदैन। वेदान्तको ब्रह्म भने प्रकृति र जीव दुवैको मूल कारण र आधार हो, जसले गर्दा त्यसमा कुनै पनि प्रकारको अपूर्णताको सम्भावना रहँदैन। यसले वेदान्तको अद्वैत सिद्धान्तलाई थप बलियो बनाउँछ।

सूत्र 2.2.36

संस्कृत: उत्पत्त्यसम्भवात्

IAST: *Utpattyasambhavāt*

नेपाली अर्थ: उत्पत्तिको असम्भव भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: भागवत/पाञ्चरात्र दर्शनको परीक्षण। जीव ईश्वरबाट उत्पन्न हुन्छ भन्ने मत दोषपूर्ण छ।

शाब्दिक अर्थ:

उत्पत्ति (Utpatti): उत्पत्ति, जन्म, सिर्जना।

असम्भव (Asambhava): असम्भव, सम्भव नभएको।

-आत् (-āt): बाट, कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले व्यक्तिगत आत्मा (जीव) को सर्वोच्च सत्ता (ईश्वर) बाट उत्पत्ति भएको भन्ने मतको आलोचना गर्दछ। यसले यस्तो उत्पत्ति असम्भव भएको दाबी गर्दछ, जसले आत्माको सिर्जित वा उत्पन्न प्रकृतिको सिद्धान्तलाई अस्वीकार गर्दै यसको शाश्वत र असृजित सारलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - [Cosmology]): ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र यसका नियमहरूमा भौतिक विज्ञानले गहिरो अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले जीवको उत्पत्तिको असम्भवतालाई जोड दिँदा, यसले चेतना वा आत्मको भौतिक उत्पत्तिमाथि प्रश्न उठाउँछ, जुन आधुनिक भौतिक विज्ञानको सीमाभन्दा बाहिरको विषय हो।

मनोविज्ञान (Psychology - [Consciousness and Identity]): मनोविज्ञानले चेतना र व्यक्तिको पहिचानको विकासलाई अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रको सन्देशले आत्मको उत्पत्ति नभएको र यो शाश्वत रहेको भन्ने धारणालाई समर्थन गर्दछ, जसले व्यक्तिको गहिरो आत्म-पहिचान र अस्तित्वको प्रकृतिबारे मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणलाई चुनौती दिन्छ।

यो सूत्रले विशिष्ट दार्शनिक मत, विशेषगरी भागवत वा पाञ्चरात्र दर्शनको एक पक्षको आलोचना गर्दछ, जसले जीवको ईश्वरबाट उत्पत्ति भएको मान्दछ। यसले जीवको अनादित्व र नित्यत्वलाई स्थापित गर्दै, कुनै पनि प्रकारको सिर्जना वा उत्पत्तिलाई खण्डन गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्तलाई सुदृढ गर्दछ।

१. जीवको अनादित्व र नित्यत्व: ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले जीव (व्यक्तिगत आत्मा) को उत्पत्ति असम्भव भएकोले यो अनादि र नित्य छ भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। शङ्कराचार्यका अनुसार, जीव ब्रह्मसँग अभिन्न छ र ब्रह्म स्वयं अनुत्पन्न र शाश्वत भएकाले जीव पनि त्यस्तै हुनुपर्छ। यदि जीवको उत्पत्ति भएको भए, यो अनित्य हुने थियो र यसको विनाश पनि सम्भव हुने थियो, जुन वेदान्तको आत्म-स्वरूपको अवधारणा विपरीत छ।

२. पाञ्चरात्र मतको खण्डन: यो सूत्र विशेषगरी पाञ्चरात्र दर्शनको 'व्यूह' सिद्धान्तको आलोचनामा केन्द्रित छ, जहाँ सङ्कर्षण (जीव) वासुदेव (परमात्मा) बाट उत्पन्न भएको मानिन्छ। रामानुजाचार्यले पनि पाञ्चरात्र मतलाई स्वीकार गरे तापनि, उहाँले जीवको उत्पत्तिलाई 'ज्ञान' को सङ्कुचन वा विस्तारको रूपमा व्याख्या गर्नुहुन्छ, वास्तविक उत्पत्ति नभएर अवस्था परिवर्तनको रूपमा। तर, यस सूत्रले जीवको कुनै पनि प्रकारको वास्तविक उत्पत्तिलाई अस्वीकार गर्दछ।

३. कारण-कार्य सम्बन्धको सीमा: यस सूत्रले कारण-कार्य सम्बन्धको सीमालाई पनि दर्शाउँछ। भौतिक जगत्मा हरेक कार्यको कारण हुन्छ, तर आत्म-तत्त्व वा ब्रह्म स्वयं कारण-कार्यको नियमभन्दा पर छ। जीवको उत्पत्ति असम्भव हुनुको अर्थ यो हो कि जीव कुनै भौतिक कारणबाट उत्पन्न भएको कार्य होइन, बरु यो स्वयं अविकारी र अपरिवर्तनीय सत्ता हो। यसले आत्माको पारमार्थिक स्वरूपलाई उजागर गर्दछ।

■ सूत्र 2.2.37

संस्कृत: न च कर्तुः करणम्

IAST: *Na ca kartuḥ karaṇam*

नेपाली अर्थ: र कर्ताको करण (Instrument) हुन सक्दैन।

विस्तृत व्याख्या: ईश्वर कर्ता हुनुहुन्छ भने, उहाँ नै करण (साधन) पनि हुन सक्नुहुन्न।

शाब्दिक अर्थ:

न (Na): होइन, छैन।

च (ca): र, पनि।

कर्तुः (kartuḥ): कर्ताको, गर्नेवालाको।

करणम् (karaṇam): करण, साधन, उपकरण।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.२.३७ ले कर्ता (Doer) र करण (Instrument) बीचको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्छ, जहाँ कर्ता स्वयं करण हुन सक्दैन। यसले ईश्वरको स्वतन्त्रता र उहाँको सृष्टिको साधनहरूबाट भिन्नतालाई जोड दिन्छ, जसले ईश्वरको सर्वशक्तिमानतालाई कायम राख्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): भौतिक विज्ञानमा, ऊर्जा (Energy) र त्यसलाई प्रयोग गर्ने प्रणाली (System) बीचको भिन्नतालाई यो सूत्रले प्रतिध्वनित गर्छ। ऊर्जा स्वयं उपकरण होइन, तर उपकरणद्वारा प्रकट हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतना र कर्म): मनोविज्ञानमा, चेतना (Consciousness) लाई कर्ता र मन (Mind) तथा इन्द्रियहरू (Senses) लाई करणको रूपमा बुझ्न सकिन्छ। चेतना स्वयं उपकरण नभई उपकरणहरूको प्रयोगकर्ता हो, जसले कर्म (Action) लाई निर्देशित गर्छ।

यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा ईश्वरको स्वरूप र सृष्टिसँगको उहाँको सम्बन्धलाई गहिरो दार्शनिक आयाम दिन्छ। यसले कर्ता र करणको मूलभूत भिन्नतालाई स्थापित गर्दै, ईश्वरलाई कुनै पनि साधन वा उपकरणको अधीनमा नराखी उहाँको निरपेक्ष स्वतन्त्रता र सर्वशक्तिमानतालाई पुष्टि गर्छ।

१. **कर्ता र करणको द्वैत (Duality of Doer and Instrument):** शंकरचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै परम सत्य हो र सबै द्वैत मायाको उपज हो। तथापि, व्यवहारिक स्तरमा, कर्ता (ईश्वर) र उहाँको सृष्टिका साधनहरू (करण) बीचको भिन्नतालाई स्वीकार गरिन्छ। यो सूत्रले ईश्वरलाई सृष्टिको कर्ताको रूपमा स्वीकार गर्छ तर उहाँलाई कुनै पनि साधनको रूपमा सीमित गर्दैन, जसले उहाँको असीम प्रकृतिलाई दर्शाउँछ।

२. **ईश्वरको निरपेक्ष स्वतन्त्रता (Absolute Freedom of Ishvara):** रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ईश्वर सगुण ब्रह्म हुनुहुन्छ र उहाँका गुणहरू अनन्त छन्। यो सूत्रले ईश्वरलाई कुनै पनि करणको आवश्यकता नपर्ने, वा उहाँ स्वयं करण नहुने कुरामा जोड दिएर उहाँको निरपेक्ष स्वतन्त्रतालाई स्थापित गर्छ। यसको अर्थ हो कि ईश्वर आफ्नो इच्छा अनुसार सृष्टि गर्न पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र हुनुहुन्छ र उहाँ कुनै बाह्य वा आन्तरिक साधनमा निर्भर हुनुहुन्न।

३. **सृष्टिको स्वरूपमा दार्शनिक प्रभाव (Philosophical Impact on the Nature of Creation):** यो सूत्रले सृष्टिको प्रक्रियालाई बुझ्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यदि ईश्वर स्वयं करण हुनुहुन्थ्यो भने, उहाँमा सीमितता आउँथ्यो र उहाँको सर्वशक्तिमानतामा प्रश्न उठ्थ्यो। त्यसैले, ईश्वर कर्ता हुनुहुन्छ तर करण होइन भन्ने मान्यताले सृष्टिलाई उहाँको लीला (Divine Play) को रूपमा हेर्न मद्दत गर्छ, जहाँ उहाँ आफ्नो इच्छाशक्तिले सबै कुराको सृजना गर्नुहुन्छ, कुनै बाध्यता वा साधनको अधीनमा नभई।

■ सूत्र 2.2.38

संस्कृत: विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः

IAST: *Vijñānādibhāve vā tadapratiṣedhaḥ*

नेपाली अर्थ: विज्ञान आदिको भाव भए, त्यसको अप्रतिषेध छ।

विस्तृत व्याख्या: यदि वासुदेव, सङ्कर्षण, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध - यी चार व्यूह ब्रह्मका शक्ति हुन् भने, त्यसमा कुनै आपत्ति छैन।

शाब्दिक अर्थ:

विज्ञानादिभावे (Vijñānādibhāve): विज्ञान आदिको भावमा (in the state of knowledge etc.).

वा (vā): वा (or).

तत् (tat): त्यसको (of that).

अप्रतिषेधः (apratiṣedhaḥ): अप्रतिषेध (non-prohibition/no contradiction).

चुरो अर्थ (Essence): यदि वासुदेवका अन्य व्यूहहरू (सङ्कर्षण, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध) लाई विज्ञान (knowledge) र अन्य ईश्वरीय गुणहरूको अभिव्यक्ति (manifestations) को रूपमा लिइन्छ भने, यसमा कुनै विरोधाभास (contradiction) छैन। यसको सार यो हो कि जब ईश्वरीय अभिव्यक्तिहरूलाई ब्रह्मका अन्तर्निहित गुणहरूको विस्तारको रूपमा बुझिन्छ, तब ती वेदान्तका सिद्धान्तहरूसँग मेल खान्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

दर्शनशास्त्र (Philosophy - [Metaphysics of Consciousness]): यो सूत्रले चेतना (consciousness) र यसका विभिन्न अभिव्यक्तिहरूको दार्शनिक स्थितिलाई सम्बोधन गर्दछ। यदि चेतनालाई ब्रह्माण्डको मूल आधार (fundamental ground of existence) मानिन्छ भने, यसका विभिन्न रूपहरू (forms) वा अभिव्यक्तिहरू (manifestations) लाई त्यसैको विस्तारको रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जसले कुनै विरोधाभास उत्पन्न गर्दैन।

मनोविज्ञान (Psychology - [States of Consciousness]): मनोविज्ञानमा चेतनाका विभिन्न अवस्थाहरू (states of consciousness) र तिनीहरूको कार्यप्रणालीको अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले चेतनाका विभिन्न स्तरहरू वा अभिव्यक्तिहरूलाई एकै मूल स्रोतबाट उत्पन्न भएको मान्दा मनोवैज्ञानिक रूपमा कुनै असंगति नहुने संकेत गर्दछ, जसरी हाम्रो मनका विभिन्न पक्षहरू (facets) एकै व्यक्तिबाट उत्पन्न हुन्छन्।

यो सूत्र

सूत्र 2.2.39

संस्कृत: विप्रतिषेधाच्च

IAST: *Vipratiṣedhācca*

नेपाली अर्थ: र विप्रतिषेध (Contradiction) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: पाञ्चरात्र दर्शनमा आन्तरिक विरोध छ।

शाब्दिक अर्थ:

विप्रतिषेधात् (Vipratiṣedhāt): विप्रतिषेध (विरोध) बाट, विरोधाभासबाट।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले कुनै पनि दार्शनिक प्रणालीमा आन्तरिक विरोधाभास वा असंगति हुनु त्यसको कमजोरी हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। सत्यको खोजीमा, कुनै पनि सिद्धान्त तब मात्र मान्य हुन्छ जब त्यो आफैंभित्र सुसंगत र तर्कसंगत हुन्छ। यसले तार्किक सुसंगतिको महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

तर्कशास्त्र (Logic): विज्ञानमा कुनै पनि सिद्धान्तको वैधताका लागि आन्तरिक सुसंगति अनिवार्य हुन्छ। यदि कुनै वैज्ञानिक मोडेलमा विरोधाभासहरू छन् भने, त्यसलाई अस्वीकार गरिन्छ वा परिमार्जन गरिन्छ। यो सूत्रले वैज्ञानिक सिद्धान्तहरूको आधारभूत तार्किक संरचनाको महत्त्वलाई प्रतिध्वनित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक असंगति): मनोविज्ञानमा, संज्ञानात्मक असंगति (Cognitive Dissonance) तब उत्पन्न हुन्छ जब एक व्यक्तिको दुई वा बढी विश्वास, विचार वा मूल्यहरू एकअर्कासँग बाझिन्छन्। यो सूत्रले दार्शनिक प्रणालीमा हुने विरोधाभासलाई मानवीय विचार प्रक्रियामा हुने असंगतिसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ आन्तरिक विरोधले मानसिक तनाव वा असन्तुष्टि निम्त्याउँछ।

यो सूत्रले पाञ्चरात्र जस्ता केही दार्शनिक प्रणालीहरूमा निहित आन्तरिक विरोधाभासहरूलाई औंल्याउँदै तिनीहरूको अपूर्णता र असंगतिलाई प्रकाश पार्दछ। वेदान्त दर्शनले कुनै पनि सत्यको प्रतिपादन गर्दा तार्किक सुसंगति र अखण्डतालाई सर्वोपरि मान्दछ। यसले प्रमाणमा आधारित ज्ञानको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ।

१. **तार्किक सुसंगतिको अनिवार्यता**: आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रलाई व्याख्या गर्दै कुनै पनि सिद्धान्त तब मात्र स्वीकार्य हुन्छ जब त्यो आन्तरिक रूपमा सुसंगत हुन्छ भन्नुभएको छ। यदि कुनै प्रणालीका विभिन्न अवधारणाहरू एकअर्काको विरोधाभास गर्छन् भने, त्यो प्रणाली विश्वसनीय हुन सक्दैन। पाञ्चरात्र दर्शनमा जीवको उत्पत्ति र ईश्वरको स्वरूपबारेका केही मान्यताहरूमा यस्ता विरोधाभासहरू देखाइएको छ।

२. **प्रमाण र अप्रामाणिकता**: रामानुजाचार्यले पनि पाञ्चरात्र प्रणालीका केही पक्षहरूलाई स्वीकार गरे पनि, यस सूत्रले सामान्य रूपमा कुनै पनि दर्शनमा आउने तार्किक त्रुटिहरूलाई अस्वीकार गर्ने वेदान्तको अडानलाई पुष्टि गर्दछ। वेदान्तले श्रुति (वेद), स्मृति र युक्ति (तर्क) लाई प्रमाण मान्दछ, र यदि कुनै सिद्धान्त यी प्रमाणहरूसँग बाझिन्छ वा आफैंभित्र विरोधाभासी हुन्छ भने, त्यसलाई अप्रामाणिक मानिन्छ।

३. **सत्यको अखण्ड स्वरूप**: यो सूत्रले सत्यको अखण्ड र अविभाज्य स्वरूपलाई पनि संकेत गर्दछ। यदि कुनै दर्शनले परम सत्यको कुरा गर्छ तर त्यसका आफ्नै अवधारणाहरूमा विरोधाभास छ भने, त्यसले परम सत्यलाई पूर्ण रूपमा बुझ्न सकेको छैन भन्ने बुझिन्छ। वेदान्तको लक्ष्य नै एक यस्तो अखण्ड सत्यको प्रतिपादन गर्नु हो जुन सबै प्रकारका विरोधाभासहरूबाट मुक्त छ र सार्वभौमिक रूपमा मान्य छ।

सूत्र 2.2.40

संस्कृत: न च कर्तुः करणम्

IAST: *Na ca kartuḥ karaṇam*

नेपाली अर्थ: र कर्ताको करण हुन सक्दैन।

विस्तृत व्याख्या: जीव ईश्वरको करण हो भन्ने मत दोषपूर्ण छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (Na): होइन।

च (ca): र।

कर्तुः (kartuḥ): कर्ताको, गर्नेवालाको।

करणम् (karaṇam): साधन, उपकरण।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जीवलाई ईश्वरको साधन वा उपकरण मान्ने मतको खण्डन गर्दछ, जीव र ईश्वरको सम्बन्धलाई अझ गहिरो दार्शनिक दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्ने प्रयास गर्दछ [refutes the view that the individual soul is merely an instrument of God, seeking a deeper philosophical understanding of their relationship].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्क र चेतनाको अध्ययनले कर्ता (agent) र करण (instrument) बीचको सम्बन्धलाई जटिल बनाउँछ। के हाम्रो मस्तिष्क केवल चेतनाको एक साधन हो वा यो आफैंमा कर्ता हो भन्ने प्रश्न यस सूत्रको दार्शनिक प्रश्नसँग मेल खान्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): आत्म-बोधको सन्दर्भमा, यो सूत्रले व्यक्तिको स्वतन्त्र इच्छा (free will) र उसको अस्तित्वको मौलिकतामाथि प्रश्न उठाउँछ। के व्यक्ति केवल बाह्य शक्तिको साधन हो वा उसको आफ्नै आन्तरिक कर्तात्व छ भन्ने मनोवैज्ञानिक द्वन्द्व यसमा निहित छ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको दोस्रो अध्यायको दोस्रो पादमा अवस्थित छ, जहाँ विभिन्न दार्शनिक मतहरूको खण्डन गरिन्छ। विशेषगरी, यो सूत्रले जीवलाई ईश्वरको करण वा साधन मात्र मान्ने मतलाई अस्वीकार गर्दछ, जसले जीवको स्वतन्त्रता र उसको वास्तविक स्वरूपमाथि गम्भीर प्रश्न उठाउँछ। यसले वेदान्त दर्शनमा जीव र ब्रह्मको सम्बन्धको सूक्ष्मतालाई उजागर गर्दछ।

१. जीवको स्वतन्त्रता र ईश्वरको सर्वव्यापकता: यो सूत्रले जीवलाई ईश्वरको करण मात्र मान्दा जीवको स्वतन्त्रता (freedom of action) र कर्मफलको सिद्धान्त (law of karma) माथि प्रश्न उठ्ने देखाउँछ। यदि जीव केवल ईश्वरको साधन हो भने, उसले गर्ने कर्मको जिम्मेवारी कसको हुन्छ? यसले ईश्वरलाई नै सबै कर्मको कर्ता बनाउँछ, जुन वेदान्तको जीवन्मुक्ति र मोक्षको अवधारणासँग मेल खाँदैन।

२. विशिष्टाद्वैत र द्वैत मतको सन्दर्भ: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा जीव ईश्वरको अंश (part) हो, तर करण मात्र होइन। जीव ईश्वरको शरीरको एक भाग हो र ईश्वरमा आश्रित भए पनि उसको आफ्नै चेतना र कर्तात्व हुन्छ। माध्वाचार्यको द्वैत दर्शनले जीव र ईश्वरलाई पूर्णतया भिन्न मान्छ, जहाँ जीव ईश्वरको अधीनमा रहे पनि उसको आफ्नै स्वतन्त्र अस्तित्व हुन्छ। यो सूत्रले जीवलाई केवल करण मान्ने मतलाई यी दुवै परम्पराले स्वीकार गर्दैनन् भन्ने संकेत गर्दछ।

३. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, परमार्थिक दृष्टिले जीव र ब्रह्म अभिन्न हुन्। व्यवहारिक स्तरमा, जीव अविद्याका कारण आफूलाई कर्ता र भोक्ता मान्छ। तर, यो सूत्रले जीवलाई ईश्वरको करण मात्र मान्ने मतलाई खण्डन गर्दा, जीवको वास्तविक स्वरूप करणभन्दा पर, स्वयं ब्रह्म नै हो भन्ने अद्वैत सिद्धान्तलाई अप्रत्यक्ष रूपमा पुष्टि गर्दछ। जीवको कर्तात्व र भोक्तात्व अविद्याजन्य हो, तर उसको वास्तविक स्वरूप साधन होइन।

सूत्र 2.2.41

संस्कृत: विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः

IAST: *Vijñānādibhāve vā tadapratiṣedhaḥ*

नेपाली अर्थ: विज्ञान आदिको भाव भए, त्यसको अप्रतिषेध छ।

विस्तृत व्याख्या: पाञ्चरात्रको व्यूहवाद श्रुतिसम्मत भएमा स्वीकार्य छ।

शाब्दिक अर्थ:

विज्ञानादिभावे (Vijñānādibhāve): विज्ञान (चेतना/ज्ञान) आदिको भावमा वा अस्तित्वमा।

वा (vā): वा, अथवा।

तदप्रतिषेधः (tadapratiṣedhaḥ): त्यसको अप्रतिषेध, त्यसको अस्वीकार्यता छैन।

चुरो अर्थ (Essence): पाञ्चरात्र मतमा वासुदेवबाट संकर्षण, संकर्षणबाट प्रद्युम्न र प्रद्युम्नबाट अनिरुद्धको उत्पत्ति चेतना (विज्ञान) आदिको क्रममा भएमा, त्यसलाई श्रुति र तर्कले अस्वीकार गर्दैन। यस सूत्रले विशिष्ट चेतनाको क्रमिक विकासलाई वेदान्तको परिप्रेक्ष्यमा स्वीकार्यता प्रदान गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतना (consciousness) को उत्पत्ति र विकासलाई न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्कका जटिल प्रक्रियाहरूसँग जोडेर हेर्छ। यस सूत्रले चेतनाको क्रमिक अभिव्यक्तिलाई स्वीकार गर्ने भावलाई आधुनिक न्यूरोसाइन्सको चेतनाका विभिन्न स्तरहरूको अध्ययनसँग जोड्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Developmental Psychology): विकास मनोविज्ञानले मानव चेतना र व्यक्तित्वको क्रमिक विकासलाई अध्ययन गर्दछ। सूत्रले चेतना आदिको क्रमिक भावलाई स्वीकार गर्दा, यसलाई व्यक्तिगत चेतनाको विकास, परिपक्कता र विभिन्न मानसिक अवस्थाहरूको क्रमिक अभिव्यक्तिको मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तहरूसँग जोड्न सकिन्छ।

ब्रह्मसूत्र २.२.४१ ले पाञ्चरात्र मतको 'व्यूहवाद' (Vyuha-vada) लाई वेदान्तको दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दछ, विशेष गरी जब यो चेतना (विज्ञान) र अन्य तत्वहरूको क्रमिक उत्पत्तिसँग सम्बन्धित हुन्छ। यस सूत्रले श्रुति (Vedic texts) सँग मेल खाने पाञ्चरात्रका सिद्धान्तहरूलाई स्वीकार गर्ने लचिलोपन देखाउँछ, जबकि श्रुति-विरुद्धका पक्षहरूलाई अस्वीकार गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनको समावेशी र आलोचनात्मक पद्धतिको उदाहरण प्रस्तुत गर्दछ।

१. पाञ्चरात्र व्यूहवादको सन्दर्भ: पाञ्चरात्र आगमहरूमा परब्रह्म वासुदेवबाट संकर्षण (जीव), संकर्षणबाट प्रद्युम्न (मन) र प्रद्युम्नबाट अनिरुद्ध (अहंकार) को क्रमिक उत्पत्ति हुने कुरा बताइएको छ। यदि यो क्रमिक उत्पत्ति चेतना (विज्ञान) आदिको भावमा हुन्छ र यसले जीवलाई ईश्वरबाट भिन्न मान्दैन भने, अर्थात् जीवलाई ईश्वरको अंश वा शक्ति मान्छ भने, यसलाई वेदान्तले स्वीकार गर्न सक्छ। रामानुजाचार्य जस्ता आचार्यहरूले पाञ्चरात्र मतलाई वेदान्तसँग समन्वय गर्ने प्रयास गरेका छन्, जहाँ जीव र जगत् ईश्वरका शरीर हुन्।

२. चेतनाको क्रमिक अभिव्यक्ति र वेदान्त: सूत्रमा उल्लेखित 'विज्ञानादिभावे' (in the state of consciousness, etc.) ले चेतनाको क्रमिक अभिव्यक्तिलाई संकेत गर्दछ। वेदान्त दर्शनमा, परब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र सबै कुरा त्यसैबाट अभिव्यक्त हुन्छ। यदि पाञ्चरात्रको व्यूहवादले चेतनाको क्रमिक विकासलाई ब्रह्मको नै विभिन्न अभिव्यक्ति वा शक्तिहरूको रूपमा प्रस्तुत गर्छ भने, यसलाई वेदान्तले स्वीकार गर्न सक्छ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वकारणत्वलाई पुष्टि गर्दछ।

३. श्रुति-समन्वयको महत्त्व: शंकराचार्यले ब्रह्मसूत्रमा श्रुति-विरुद्धका कुनै पनि मतलाई अस्वीकार गरेका छन्। यस सूत्रले पनि पाञ्चरात्रको व्यूहवादलाई तब मात्र स्वीकार्य मान्छ जब यो श्रुतिसँग मेल खान्छ। यदि संकर्षण (जीव) को उत्पत्ति वासुदेव (परमात्मा) बाट हुन्छ र जीवलाई परमात्माभन्दा पूर्णतया भिन्न र स्वतन्त्र मानिन्छ भने, त्यो श्रुति-विरुद्ध हुन्छ। तर, यदि जीवलाई परमात्माको अंश वा शक्ति मानिन्छ र चेतनाको क्रमिक विकास परमात्माकै लीला हो भने, त्यसलाई स्वीकार गर्न सकिन्छ। यसले वेदान्तको मूल सिद्धान्त, 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः' (ब्रह्म नै सत्य हो, जगत् मिथ्या हो, जीव ब्रह्म नै हो, अरू होइन) सँग समन्वय स्थापित गर्दछ।

सूत्र 2.2.42

संस्कृत: विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्

IAST: *Vipratiṣedhāccāsamañjasam*

नेपाली अर्थ: र विप्रतिषेध भएकोले असमञ्जस छ।

विस्तृत व्याख्या: विरोधी सिद्धान्तहरू असमञ्जस (Inconsistent) छन्।

शाब्दिक अर्थ:

विप्रतिषेधात् (Vipratiṣedhāt): विरोध वा खण्डन भएकोले।

च (ca): र।

असमञ्जसम् (asamañjasam): असंगत वा अनुपयुक्त।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले केही दार्शनिक प्रणालीहरूमा निहित विरोधाभास (Vipratiṣedha) का कारण तिनीहरू असंगत (Asamañjasam) र वेदान्तिक दृष्टिकोणबाट अस्वीकार्य छन् भनी संकेत गर्दछ। यसले आध्यात्मिक अनुसन्धानमा तार्किक सुसंगतता र विरोधाभासहीनताको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

तर्कशास्त्र (Logic): आधुनिक तर्कशास्त्रमा (Modern Logic) कुनै पनि प्रणाली वा सिद्धान्त तब मात्र मान्य हुन्छ जब त्यसमा आन्तरिक विरोधाभास नहोस्। यो सूत्रले पनि यही तार्किक सुसंगतताको आवश्यकतालाई जोड दिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक असंगति): संज्ञानात्मक असंगति (Cognitive Dissonance) को मनोविज्ञानले मानिसले आफ्नो विश्वास र व्यवहारमा विरोधाभास हुँदा अनुभव गर्ने मानसिक तनावलाई बुझाउँछ। यो सूत्रले दार्शनिक प्रणालीहरूमा हुने असंगतिले उत्पन्न गर्ने बौद्धिक असन्तुष्टिलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको तार्किक सुदृढता र अन्य दर्शनहरूमा देखिने आन्तरिक विरोधाभासहरूको आलोचनालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले कुनै पनि दार्शनिक प्रणालीको वैधताका लागि तार्किक सुसंगतता अपरिहार्य रहेको कुरामा जोड दिन्छ, जसले गर्दा असंगत विचारहरूलाई अस्वीकार गर्न सकियोस्।

१. अन्य दर्शनहरूको खण्डन: ब्रह्मसूत्रले विभिन्न अवैदिक दर्शनहरू, जस्तै सांख्य, न्याय, वैशेषिक, बौद्ध र जैन दर्शनका सिद्धान्तहरूमा रहेका विरोधाभासहरूलाई औंल्याउँछ। यस सूत्रले विशेष गरी ती दर्शनहरूलाई लक्षित गर्दछ जसका आफ्नै मान्यताहरू एकअर्कासँग मेल खाँदैनन्, जसले गर्दा तिनीहरूको आधारभूत संरचना नै कमजोर हुन्छ।

२. तार्किक सुसंगतताको महत्त्व: आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रको व्याख्या गर्दै भन्नुभएको छ कि कुनै पनि सिद्धान्त तब मात्र स्वीकार्य हुन्छ जब त्यो तार्किक रूपमा सुसंगत होस् र कुनै पनि प्रकारको विरोधाभासबाट मुक्त होस्। ब्रह्मको निरूपण गर्ने वेदान्त दर्शन आफैंमा पूर्ण र विरोधाभासहीन छ भन्ने कुरा यसले स्थापित गर्दछ।

३. ब्रह्मको अविरोधी स्वरूप: ब्रह्मसूत्रको मुख्य उद्देश्य ब्रह्मको स्वरूपलाई स्थापित गर्नु हो, जुन सबै प्रकारका द्वन्द्व र विरोधाभासभन्दा पर छ। यस सूत्रले अन्य दर्शनहरूमा देखिने असंगतिलाई ब्रह्मको अविरोधी र एकरस स्वरूपको विपरीत देखाएर वेदान्तको श्रेष्ठतालाई पुष्टि गर्दछ।

■ सूत्र 2.2.43

संस्कृत: समवायाभ्युपगमाच्च
IAST: *Samavāyābhyupagamācca*
नेपाली अर्थ: र समवायको अभ्युपगम भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: समवाय सम्बन्धमा अनवस्था दोष आउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

समवाय (Samavāya): समवाय सम्बन्ध [Inherent relation].

अभ्युपगमात् (abhyupagamāt): स्वीकार गरिएकाले [because it is accepted].

च (ca): र [and].

चुरो अर्थ (Essence): वैशेषिक दर्शनले स्वीकार गरेको समवाय सम्बन्ध (inherent relation) आफैँमा समस्याग्रस्त छ, किनकि यस सम्बन्धलाई स्थापित गर्न अर्को सम्बन्धको आवश्यकता पर्छ, जसले अनवस्था दोष (infinite regress) उत्पन्न गर्छ। यसरी समवायको अवधारणाले वस्तुहरूको वास्तविक सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्न सक्दैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा कणहरू र तिनीहरूका गुणहरूबीचको सम्बन्धलाई समवायको अवधारणाले व्याख्या गर्न सक्दैन, किनकि त्यहाँ कुनै निश्चित 'सम्बन्ध' भन्दा पनि अन्तर्निहित एकता (inherent unity) हुन्छ। समवायको अनवस्था दोषले वैज्ञानिक सिद्धान्तहरूको आधारभूततामा पनि प्रश्न उठाउन सक्छ यदि कुनै सम्बन्धलाई परिभाषित गर्न अर्को सम्बन्धको आवश्यकता पर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - धारणात्मक एकीकरण [Perceptual Integration]): मानव मस्तिष्कले विभिन्न इन्द्रियगत जानकारीहरूलाई कसरी एकताबद्ध गर्छ भन्ने प्रक्रियामा समवायको समस्या देख्न सकिन्छ। यदि प्रत्येक धारणात्मक एकीकरणलाई अर्को एकीकरणले जोड्नुपर्छ भन्ने मान्ने हो भने, यो प्रक्रिया अनन्तसम्म जान्छ, जसले धारणाको आधारभूततामाथि प्रश्न उठाउँछ।

ब्रह्मसूत्र २.२.४३, "समवायाभ्युपगमाच्च" ले वैशेषिक दर्शनको समवाय सम्बन्धको अवधारणामाथि गम्भीर प्रश्न उठाउँछ। यो सूत्रले समवायलाई स्वीकार गर्दा उत्पन्न हुने तार्किक त्रुटिहरूलाई उजागर गर्दछ, विशेषगरी अनवस्था दोष (infinite regress) को समस्यालाई। यसले ब्रह्मसूत्रको अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोणबाट बाह्य दर्शनहरूको खण्डन गर्ने प्रयासलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ, जहाँ ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र सबै सम्बन्धहरू ब्रह्ममा नै अन्तर्निहित छन्।

१. समवायको तार्किक खण्डन: वैशेषिक दर्शनले समवायलाई नित्य र अविभाज्य सम्बन्धको रूपमा परिभाषित गर्दछ, जस्तै गुण र गुणी, अवयव र अवयवीबीचको सम्बन्ध। तर, यदि समवाय आफैँमा एक सम्बन्ध हो भने, त्यस सम्बन्धलाई स्थापित गर्न अर्को समवायको आवश्यकता पर्छ, र त्यो अर्को समवायलाई पनि अर्को समवायले जोड्नुपर्छ। यसले अनन्त श्रृंखला (infinite chain) सिर्जना गर्छ, जसलाई अनवस्था दोष भनिन्छ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यस दोषलाई स्पष्ट रूपमा औंल्याउँदै समवायको अवधारणालाई तार्किक रूपमा अस्थिर देखाएका छन्।

२. सम्बन्धको स्वरूपमा वेदान्तिक दृष्टिकोण: वेदान्त दर्शनले समवाय जस्ता बाह्य सम्बन्धहरूलाई स्वीकार गर्दैन। अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र सबै वस्तुहरू तथा तिनीहरूका सम्बन्धहरू ब्रह्ममा नै कल्पित (superimposed) छन्। कुनै पनि वस्तुको अस्तित्व ब्रह्मबाट भिन्न छैन, त्यसैले गुण र गुणीबीचको सम्बन्ध पनि ब्रह्मको अभिन्नतामा आधारित हुन्छ, न कि कुनै बाह्य समवाय सम्बन्धमा। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि, गुणहरू गुणीबाट अविभाज्य हुन्छन्, तर यो सम्बन्ध समवाय नभई विशेष प्रकारको अप्रथक्सिद्धि (inseparable existence) हो।

३. अद्वैत सिद्धान्तको सुदृढीकरण: समवायको खण्डनले अद्वैत वेदान्तको मूलभूत सिद्धान्तलाई थप सुदृढ गर्दछ कि ब्रह्म नै एक मात्र परमार्थिक सत्ता हो। यदि वस्तुहरूबीचको सम्बन्धलाई स्थापित गर्न बाह्य समवायको आवश्यकता पर्छ र त्यो आफैँमा दोषपूर्ण छ भने, यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र अभिन्नतालाई अझ स्पष्ट पार्छ। यसरी, ब्रह्मसूत्रले वैशेषिकको द्वैतवादी अवधारणालाई अस्वीकार गर्दै अद्वैतको निर्विकल्प स्वरूपलाई स्थापित गर्न मद्दत गर्दछ।

सूत्र 2.2.44

संस्कृत: नित्यमेव च भावात्

IAST: *Nityameva ca bhāvāt*

नेपाली अर्थ: र नित्य नै भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: परमाणु नित्य भए सृष्टिको प्रारम्भ कसरी?

शाब्दिक अर्थ:

नित्यम् (Nityam): नित्य, सधैं, स्थायी।

एव (Eva): नै, मात्र।

च (Ca): र, अनि।

भावात् (Bhāvāt): भएकोले, अस्तित्वको कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): परमाणुहरूको नित्य अस्तित्वको कारणले, सृष्टिको प्रक्रियालाई बुझाउन कठिन हुन्छ, किनकि यदि सबै कुरा सधैं अस्तित्वमा छ भने परिवर्तन वा नयाँ सृष्टिको लागि कुनै आधार रहँदैन। यो सूत्रले परमाणुवादी सिद्धान्तको एक प्रमुख कमजोरीलाई औंल्याउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा ऊर्जा र पदार्थको संरक्षणको नियम (Law of Conservation of Energy and Matter) ले कुनै पनि चीज पूर्ण रूपमा नष्ट नहुने वा शून्यबाट उत्पन्न नहुने बताउँछ, तर यसले सृष्टिको प्रारम्भिक अवस्थालाई पूर्ण रूपमा व्याख्या गर्दैन।

मनोविज्ञान (Psychology - अस्तित्वको निरन्तरता): मनोविज्ञानमा चेतनाको निरन्तरता (Continuity of Consciousness) वा आत्मको नित्यताबारे गरिने बहसहरू यस सूत्रसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ 'नित्य' को अवधारणाले मानसिक अस्तित्वको स्थायी पक्षलाई संकेत गर्छ।

परमाणुवादी सिद्धान्तहरूले जगतको सृष्टिलाई परमाणुहरूको संयोगबाट व्याख्या गर्ने प्रयास गर्छन्, तर ब्रह्मसूत्रले यसमा गम्भीर प्रश्न उठाउँछ। यो सूत्रले परमाणुहरूको नित्य अस्तित्वको अवधारणामाथि प्रश्नचिन्ह खडा गर्दै, यदि परमाणुहरू सधैं नित्य र अपरिवर्तनीय छन् भने सृष्टिको प्रारम्भ र परिवर्तन कसरी सम्भव हुन्छ भन्ने चुनौती प्रस्तुत गर्दछ। यसले वेदान्तको सृष्टिको अवधारणालाई अझ सुदृढ बनाउँछ, जहाँ ब्रह्म नै सबैको मूल कारण हो।

१. परमाणुवादको खण्डन: यो सूत्र विशेष गरी वैशेषिक र न्याय दर्शनका परमाणुवादी सिद्धान्तहरूको खण्डनमा केन्द्रित छ। यदि परमाणुहरू नित्य छन् र तिनीहरूमा कुनै आन्तरिक परिवर्तन हुँदैन भने, तिनीहरूको संयोग र वियोगबाट जगतको सृष्टि र प्रलय कसरी हुन्छ भन्ने प्रश्न उठ्छ। शंकरचार्यले यसलाई परमाणुहरूको निष्क्रियताको रूपमा व्याख्या गर्दै, निष्क्रिय परमाणुहरू आफैं क्रियाशील हुन नसक्ने तर्क दिनुभएको छ।

२. सृष्टिको तार्किक असंगति: यदि परमाणुहरू सधैं अस्तित्वमा छन् भने, सृष्टिको प्रारम्भिक बिन्दुको कल्पना गर्न सकिँदैन। कुनै पनि चीजको नित्य अस्तित्वले त्यसको उत्पत्ति वा विनाशको सम्भावनालाई अस्वीकार गर्छ। यसले सृष्टिको प्रक्रियालाई तार्किक रूपमा असंगत बनाउँछ, किनकि सृष्टि भनेको नयाँ चीजको उत्पत्ति हो, जुन नित्य अस्तित्वसँग बाझिन्छ।

३. वेदान्तिक समाधान: वेदान्त दर्शनले यस समस्याको समाधान ब्रह्मलाई जगतको उपादान र निमित्त कारण दुवै मानेर गर्छ। ब्रह्म स्वयं आफ्नो माया शक्तिको माध्यमबाट जगतको रूपमा परिणत हुन्छ, तर ब्रह्म स्वयं नित्य र अपरिवर्तनीय रहन्छ। रामानुजाचार्यले ब्रह्मलाई सचेतन र सगुण मान्दै, ब्रह्मको इच्छाशक्तिबाट नै परमाणुहरूमा क्रियाशीलता आउने र सृष्टि हुने व्याख्या गर्नुभएको छ। यसरी, ब्रह्मको नित्यत्वले सृष्टिलाई बाधा पुर्याउँदैन, बरु त्यसको आधार बन्छ।

सूत्र 2.2.45

संस्कृत: परात्तु तच्छ्रुतेः

IAST: *Parāttu tacchruteḥ*

नेपाली अर्थ: तर परब्रह्मबाट (सृष्टि हुन्छ), किनभने श्रुतिले भन्छ।

विस्तृत व्याख्या: अन्तमा श्रुतिले भन्छ कि परब्रह्मबाट नै सबै उत्पन्न हुन्छ। यसले दोस्रो पादको समापन गर्दछ।

॥ इति अध्याय २ पाद २ समाप्तः ॥

पाद ३: तृतीय पाद (Section 3)

यस पादमा आकाश, प्राण, अग्नि आदि तत्त्वहरूको उत्पत्ति ब्रह्मबाट हो भन्ने स्थापित गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

परात् (Parāt): परब्रह्मबाट, सर्वोच्चबाट, श्रेष्ठबाट।

तु (Tu): तर, निश्चय नै, वास्तवमा।

तत् (Tat): त्यो (ब्रह्मलाई संकेत गर्दै)।

श्रुतेः (Śruteḥ): श्रुतिबाट, वेदबाट, शास्त्रबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले परब्रह्म नै सम्पूर्ण सृष्टिको मूल कारण हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ, किनभने वेद (श्रुति) ले यसैको पुष्टि गर्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वोच्चता र वेदान्त दर्शनमा श्रुतिको प्रामाणिकतालाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): यो सूत्रले ब्रह्माण्डको उत्पत्तिको एक परम स्रोत (परब्रह्म) को अवधारणा प्रस्तुत गर्दछ, जुन आधुनिक ब्रह्माण्ड विज्ञानका केही सिद्धान्तहरू (जस्तै बिग ब्याङ्ग) सँग अप्रत्यक्ष रूपमा प्रतिध्वनित हुन सक्छ, जहाँ सबै कुरा एक एकलताबाट उत्पन्न भएको मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको स्रोत): यो सूत्रले चेतनाको परम स्रोत (परब्रह्म) को विचारलाई समर्थन गर्दछ। मनोवैज्ञानिक रूपमा, यसले मानव चेतना र अनुभवको गहिरो तहहरूलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ, जहाँ सबै मानसिक प्रक्रियाहरू र अनुभवहरू एक एकीकृत, उच्च चेतनाबाट उत्पन्न हुन्छन् भन्ने मानिन्छ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको दोस्रो अध्यायको दोस्रो पादको अन्तिम सूत्र हो, जसले परब्रह्म नै सम्पूर्ण सृष्टिको एक मात्र कारण हो भन्ने सिद्धान्तलाई दृढतापूर्वक स्थापित गर्दछ। यसले अद्वैत वेदान्तको मूल आधारलाई बलियो बनाउँछ, जहाँ ब्रह्मलाई निर्गुण, निराकार र सर्वव्यापी सत्ताको रूपमा हेरिन्छ, जसबाट सम्पूर्ण नाम-रूपमय जगत्को अभिव्यक्ति हुन्छ।

१. श्रुतिको प्रामाणिकता र ब्रह्मको सर्वोच्चता: यो सूत्रले 'श्रुतेः' (श्रुतिबाट) भन्ने शब्द प्रयोग गरी वेदान्त दर्शनमा श्रुति (वेद) को अकाट्य प्रामाणिकतालाई जोड दिन्छ। आचार्य शंकरका अनुसार, ब्रह्मको स्वरूप र जगत्को उत्पत्तिजस्ता अतीन्द्रिय विषयहरूलाई केवल श्रुतिबाट मात्र जान्न सकिन्छ, तर्क वा प्रत्यक्ष प्रमाणबाट होइन। यसले ब्रह्मलाई सबैभन्दा उच्च र परम सत्ताको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसबाट कुनै पनि अन्य सत्ता स्वतन्त्र रूपमा उत्पन्न हुन सक्दैन।

२. कार्यकारण सम्बन्धको वेदान्तिक दृष्टिकोण: 'परात्तु' (परब्रह्मबाट) भन्ने शब्दले ब्रह्मलाई जगत्को उपादान कारण (material cause) र निमित्त कारण (efficient cause) दुवैको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले सांख्य दर्शनको प्रकृतिलाई स्वतन्त्र कारण मान्ने सिद्धान्त र न्याय-वैशेषिकको परमाणुवादलाई खण्डन गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ब्रह्मलाई नै सम्पूर्ण जगत्को कारण मानिन्छ, तर उहाँको मतमा ब्रह्म सगुण र सविशेष हुन्छ, जसका शरीरभूत चित् (चेतन) र अचित् (जड) तत्त्वहरूबाट जगत्को सृष्टि हुन्छ।

३. अद्वैत वेदान्तमा मायाको भूमिका: यद्यपि सूत्रले परब्रह्मबाट सृष्टिको कुरा गर्छ, अद्वैत वेदान्तमा यो सृष्टि मायाको माध्यमबाट हुन्छ भन्ने मानिन्छ। ब्रह्म स्वयं निर्विकार र अपरिवर्तनीय छ। जगत्को विविधता ब्रह्ममा मायाको कारणले आरोपित हुन्छ, जसरी डोरीमा सर्पको भ्रम हुन्छ। यसरी, जगत्को कारण ब्रह्म भए पनि, ब्रह्म जगत्का दोषहरूबाट अलिप्त रहन्छ। यो सूत्रले दोस्रो पादको समापन गर्दै, ब्रह्म नै परम सत्य र जगत्को मूल कारण हो भन्ने निष्कर्षमा पुग्छ।

सूत्र 2.3.1

संस्कृत: न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्

IAST: *Na vilakṣaṇatvādasya tathātvaṃ ca śabdāt*

नेपाली अर्थ: विलक्षण भएकोले (जगत् ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन सक्दैन भन्ने) होइन, किनभने शब्द (श्रुति) बाट त्यसरी नै हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: जगत् ब्रह्मभन्दा विलक्षण देखिए पनि श्रुतिले ब्रह्मबाट नै सृष्टि हुन्छ भन्छ। यस पादमा जीवात्मा र प्राणको उत्पत्ति विषयमा चर्चा गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन।

विलक्षणत्वात् (vilakṣaṇatvāt): विलक्षणता वा भिन्नताका कारणले।

अस्य (asya): यस (जगत्) को।

तथात्वं (tathātvaṃ): त्यस्तै हुनु, त्यसरी नै हुनु।

च (ca): र।

शब्दात् (śabdāt): शब्द (श्रुति) बाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जगत् र ब्रह्मबीचको भिन्नता (vilakṣaṇatva) को आधारमा जगत् ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन सक्दैन भन्ने पूर्वपक्षको खण्डन गर्दछ। श्रुति (Vedic scriptures) ले स्पष्ट रूपमा ब्रह्मलाई नै जगत्को कारण बताएकोले, बाह्य भिन्नताका आधारमा श्रुतिको वचनलाई अस्वीकार गर्न मिल्दैन भन्ने यसको मूल सार हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा पदार्थ र ऊर्जाको अन्तर्सम्बन्ध तथा अवलोकनकर्ताको भूमिकाले बाह्य रूपमा भिन्न देखिने घटनाहरूको मूलमा एकत्वको सम्भावनालाई संकेत गर्दछ। यसले ब्रह्म र जगत्को विलक्षणताका बाबजुद एकै मूलबाट उत्पन्न हुन सक्ने वैदान्तिक धारणालाई अप्रत्यक्ष रूपमा समर्थन गर्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Perception vs. Reality): मनोविज्ञानमा हामीले कसरी बाह्य जगत्लाई अनुभव गर्छौं र हाम्रो धारणा (perception) कसरी वास्तविकता (reality) भन्दा भिन्न हुन सक्छ भन्ने अध्ययन गरिन्छ। सूत्रले बाह्य भिन्नतालाई मात्र आधार नबनाई श्रुतिको गहिरो सत्यलाई स्वीकार गर्नुपर्नेमा जोड दिन्छ, जुन हाम्रो सीमित इन्द्रियगत धारणाभन्दा परको ज्ञान हो।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको दोस्रो अध्यायको तेस्रो पादको पहिलो सूत्र हो, जसले जगत्को ब्रह्मबाट उत्पत्ति सम्बन्धी शंकाहरूको निवारण गर्दछ। विशेषगरी, जगत् र ब्रह्मबीचको विलक्षणता (भिन्नता) लाई आधार बनाएर जगत् ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन सक्दैन भन्ने तर्कलाई यसले खण्डन गर्दछ। श्रुति (वेद) को प्रामाणिकतालाई स्थापित गर्दै, यसले ब्रह्मलाई नै जगत्को एक मात्र कारणको रूपमा पुनः पुष्टि गर्दछ।

१. श्रुतिको प्रामाणिकता र विलक्षणताको खण्डन: पूर्वपक्षीले जगत् (कार्य) ब्रह्म (कारण) भन्दा विलक्षण (भिन्न गुण भएको) भएकोले ब्रह्म जगत्को कारण हुन सक्दैन भन्ने तर्क गर्दछ। उदाहरणका लागि, चेतन ब्रह्मबाट अचेतन जगत् कसरी उत्पन्न हुन सक्छ? यस सूत्रले यस तर्कलाई खण्डन गर्दै भन्छ कि श्रुति (वेद) ले स्पष्ट रूपमा ब्रह्मलाई नै जगत्को कारण बताएको छ। श्रुति नै परम प्रमाण भएकोले, हाम्रो सीमित तर्क वा बाह्य भिन्नताका आधारमा श्रुतिको वचनलाई अस्वीकार गर्न मिल्दैन।

२. शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: आचार्य शङ्करले यस सूत्रको व्याख्यामा अद्वैत वेदान्तको सिद्धान्तलाई अझ सुदृढ पार्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, जगत्को विलक्षणता व्यावहारिक (empirical) स्तरमा मात्र हो, पारमार्थिक (transcendental) स्तरमा ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो। मायाको कारणले जगत् ब्रह्मभन्दा भिन्न देखिए पनि, अन्ततः यो ब्रह्ममै आधारित छ र ब्रह्मबाटै उत्पन्न भएको हो। श्रुतिले ब्रह्मलाई जगत्को अभिन्ननिमित्तोपादान कारण (both efficient and material cause) भनेर घोषणा गर्दछ।

३. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यले विशिष्टाद्वैत वेदान्त परम्परामा यस सूत्रलाई भिन्न तरिकाले व्याख्या गर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, जगत् ब्रह्मको शरीर हो र ब्रह्म जगत्को आत्मा हो। शरीर र आत्मा भिन्न भए पनि अविभाज्य हुन्छन्। त्यसैले, जगत् ब्रह्मभन्दा विलक्षण देखिए पनि, यो ब्रह्मको नै एक अंश वा विशेषण हो र ब्रह्मबाटै उत्पन्न भएको हो। श्रुतिले ब्रह्मलाई जगत्को कारण भन्नुको अर्थ ब्रह्म सविशेष (with attributes) छ र जगत् त्यसकै एक स्वरूप हो भन्ने हो।

सूत्र 2.3.2

संस्कृत: अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्

IAST: *Abhimānivyapadeśastu viśeṣānugatibhyām*

नेपाली अर्थ: तर अभिमानी देवताको व्यपदेश विशेष र अनुगतिबाट हो।

विस्तृत व्याख्या: प्राण, इन्द्रिय आदिका अभिमानी देवताहरू छन् जसले तिनीहरूलाई नियन्त्रण गर्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

अभिमानि (Abhimāni): अभिमानी, नियन्त्रण गर्ने देवताहरू।

व्यपदेशः (vyapadeśaḥ): व्यपदेश, कथन, उल्लेख।

तु (tu): तर, निश्चय नै।

विशेष (viśeṣa): विशेष, विशिष्ट।

अनुगतिभ्याम् (anugatibhyām): अनुगमनको कारणले, सम्बन्धको कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले इन्द्रिय र प्राणहरूका अभिमानी देवताहरूको (presiding deities) भूमिकालाई स्पष्ट पार्दछ। यी देवताहरूले विशेष सम्बन्ध (special connection) र परमात्माको इच्छाको अनुगमन (following the Supreme Being's will)

का कारणले ती इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रण गर्दछन्, तर तिनीहरू स्वयं स्वतन्त्र कर्ता होइनन्। यसले जीव र जगतमा परमात्माको सर्वोच्च नियन्त्रणलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायु विज्ञान (Neuroscience): आधुनिक स्नायु विज्ञानले इन्द्रिय र प्राणको कार्यप्रणालीलाई मस्तिष्क र स्नायु प्रणालीको जटिल अन्तरक्रियाको रूपमा व्याख्या गर्दछ। ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले चेतना र भौतिक शरीरबीचको सम्बन्धमा एउटा भिन्न दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ बाह्य 'अभिमानी' शक्तिहरूले जैविक प्रक्रियाहरूलाई निर्देशित गर्दछन् भन्ने मानिन्छ, जुन न्यूरोसाइन्सको भौतिकवादी दृष्टिकोणभन्दा फरक छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Agency and Control): मनोविज्ञानमा 'एजेन्सी' (agency) र नियन्त्रणको अवधारणा महत्त्वपूर्ण छ। यो सूत्रले इन्द्रियहरूमाथि अभिमानी देवताहरूको नियन्त्रणको कुरा गर्दा, यसले व्यक्तिको आत्म-नियन्त्रण (self-control) र बाह्य प्रभावहरू (external influences) बीचको सम्बन्धमा दार्शनिक प्रश्न उठाउँछ। यसले मानव व्यवहार र निर्णय प्रक्रियामा चेतना र अचेतन शक्तिहरूको भूमिकालाई पनि संकेत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र २.३.२, "अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्" ले इन्द्रिय र प्राणहरूका अभिमानी देवताहरूको भूमिकालाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले जीव र जगतमा परमात्माको सर्वोच्च नियन्त्रणलाई जोड दिँदै, यी देवताहरू स्वतन्त्र कर्ता नभई परमात्माको इच्छा र विशेष सम्बन्धका कारण कार्य गर्दछन् भन्ने सिद्धान्त स्थापित गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनको ईश्वर-केन्द्रित विश्वदृष्टिकोणलाई अझ सुदृढ बनाउँछ।

१. **अभिमानी देवताहरूको स्वरूप र भूमिका**: यो सूत्रले इन्द्रिय र प्राणहरूका पछाडि अभिमानी देवताहरू (presiding deities) रहेको स्वीकार गर्दछ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यी देवताहरूलाई इन्द्रियहरूको कार्यमा सहायक शक्तिको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, तर तिनीहरू स्वयं इन्द्रियका वास्तविक स्वामी होइनन्। वास्तविक स्वामी त परमात्मा नै हुन्। यी देवताहरूले परमात्माको निर्देशनमा इन्द्रियहरूलाई आ-आफ्नो कार्यमा प्रवृत्त गराउँछन्।

२. **परमात्माको सर्वोच्च नियन्त्रण**: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शन अनुसार, यी अभिमानी देवताहरू पनि परमात्माका शरीरभूत हुन् र परमात्माद्वारा नै नियन्त्रित हुन्छन्। सूत्रमा उल्लेखित 'विशेष' (special connection) र 'अनुगति' (following the Supreme Being's will) ले परमात्माको सर्वव्यापकता र सर्व-नियन्त्रण क्षमतालाई दर्शाउँछ। कुनै पनि इन्द्रिय वा प्राणले परमात्माको इच्छा विपरीत कार्य गर्न सक्दैनन्, जसले गर्दा सम्पूर्ण सृष्टिमा एक सुसंगत व्यवस्था कायम रहन्छ।

३. **जीवको स्वतन्त्रता र ईश्वरको इच्छा**: यो सूत्रले जीवको कर्मफल र स्वतन्त्रता (free will) लाई अस्वीकार गर्दैन, तर यसलाई ईश्वरको व्यापक इच्छा र नियन्त्रणको अधीनमा राख्छ। जीवले आफ्नो कर्म गर्दा पनि, त्यसको फल र इन्द्रियहरूको कार्यप्रणालीमा अभिमानी देवताहरू मार्फत परमात्माको सूक्ष्म नियन्त्रण रहन्छ। यसले जीवको सीमित स्वतन्त्रता र ईश्वरको असीमित सार्वभौमिकताबीचको सन्तुलनलाई प्रस्ट्याउँछ, जसले गर्दा कुनै पनि कार्य ईश्वरको इच्छाभन्दा बाहिर हुन सक्दैन।

सूत्र 2.3.3

संस्कृत: नोपमर्देनातः

IAST: *Nopamardenā taḥ*

नेपाली अर्थ: उपमर्द (Destruction) ले होइन।

विस्तृत व्याख्या: प्राणको उत्पत्ति वास्तविक उत्पत्ति होइन, ब्रह्मको शक्तिको अभिव्यक्ति हो।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन।

उपमर्द (upamarda): विनाश।

अतः (ataḥ): यसकारण।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले आत्माको अविनाशी स्वरूपलाई जोड दिन्छ, भन्दछ कि भौतिक शरीरको विनाशले आत्मालाई कुनै हानि पुर्याउँदैन। आत्मा नित्य र अपरिवर्तनीय छ, जसलाई कुनै पनि बाह्य शक्तिले नष्ट गर्न सक्दैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीले पदार्थको सूक्ष्म कणहरूको अनन्तता र ऊर्जाको संरक्षणको सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछ, जसले आत्माको अविनाशी प्रकृतिसँग समानता देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - अस्तित्ववादी मनोविज्ञान): अस्तित्ववादी मनोविज्ञानले मानव चेतना र आत्म-पहचानको गहिराइलाई अन्वेषण गर्दछ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो भौतिक अस्तित्वभन्दा परको अर्थ र मूल्य खोज्छ, जुन आत्माको नित्य स्वरूपको खोजीसँग मेल खान्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ आत्माको अविनाशी र नित्य स्वरूपमाथि विशेष जोड दिइएको छ। यसले भौतिक शरीरको नश्वरता र आत्माको अमरताबीचको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दै, वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्तलाई प्रतिपादन गर्दछ।

१. आत्माको अविनाशी स्वरूप: शंकराचार्यका अनुसार, आत्मा ब्रह्मसँग अभिन्न छ र यो कुनै पनि प्रकारको विनाशबाट मुक्त छ। उपमर्द (विनाश) केवल भौतिक शरीरको हुन्छ, आत्माको होइन। आत्मा नित्य, शुद्ध, बुद्ध र मुक्त स्वरूप हो।

२. कर्म र पुनर्जन्मको सन्दर्भ: रामानुजाचार्यले यस सूत्रलाई जीवको कर्मफल र पुनर्जन्मको सन्दर्भमा व्याख्या गर्नुभएको छ। आत्माले विभिन्न शरीर धारण गरे पनि, यसको मूल स्वरूप अपरिवर्तित रहन्छ। शरीरको विनाशले आत्माको यात्रालाई रोक्दैन, बरु नयाँ शरीरमा प्रवेशको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

३. अद्वैत वेदान्तमा मुक्ति: यस सूत्रको गहिरो अर्थ अद्वैत वेदान्तको मुक्ति (मोक्ष) को अवधारणासँग जोडिएको छ। जब जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई ब्रह्मको रूपमा बुझ्छ, तब उसले जन्म-मृत्युको चक्रबाट मुक्ति प्राप्त गर्दछ। यो ज्ञानले आत्माको अविनाशी प्रकृतिलाई अनुभव गराउँछ र सबै प्रकारका भौतिक बन्धनबाट मुक्त गर्दछ।

सूत्र 2.3.4

संस्कृत: प्राणस्तथानुगमात्

IAST: *Prāṇastathānugamāt*

नेपाली अर्थ: प्राण त्यसरी नै (ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छ), अनुगमबाट।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा प्राणको उत्पत्ति ब्रह्मबाट भएको अनुगम (Tracing) गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्राणः (Prāṇaḥ): प्राण, जीवनशक्ति, मुख्य वायु।

तथा (tathā): त्यसरी नै, त्यसैगरी।

अनुगमात् (anugamāt): अनुगमनबाट, अनुसरणबाट, निहितार्थबाट।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.३.४ ले प्राण (जीवनशक्ति) को उत्पत्ति पनि ब्रह्मबाट नै भएको कुरालाई स्थापित गर्दछ। श्रुतिहरूमा प्राणको उद्गम ब्रह्ममा नै अनुगमित (Tracing) गरिएको हुनाले, अन्य तत्वहरू जस्तै प्राण पनि ब्रह्मकै सृष्टि हो भन्ने यसको मूल सार हो। यसले ब्रह्मको सर्वकारणत्वलाई अझ सुदृढ गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): आधुनिक जीवविज्ञानले जीवनका लागि आवश्यक जैविक प्रक्रियाहरू र ऊर्जाको प्रवाहलाई अध्ययन गर्दछ। प्राणको अवधारणालाई जीवको आधारभूत ऊर्जा र कार्यप्रणालीसँग जोड्न सकिन्छ, यद्यपि यसको सीधा वैज्ञानिक समतुल्यता छैन।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतना र जीवनशक्ति): मनोविज्ञानले चेतना, अनुभूति र जीवनशक्तिको अनुभवलाई केलाउँछ। प्राणलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा व्यक्तिको जीवन्तता, मानसिक ऊर्जा र अस्तित्वको आधारभूत चेतनासँग सम्बन्धित मान्न सकिन्छ, जसको स्रोतको खोजी दार्शनिक र आध्यात्मिक हुन्छ।

ब्रह्मसूत्र २.३.४, 'प्राणस्तथानुगमात्', ले ब्रह्मको सर्वकारणत्वको सिद्धान्तलाई प्राणको उत्पत्तिमा पनि विस्तार गर्दछ। यो सूत्रले प्राणलाई केवल भौतिक तत्वको रूपमा नभई, ब्रह्मबाट नै उत्पन्न भएको एक सूक्ष्म शक्ति (Subtle energy) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले सम्पूर्ण सृष्टिमा ब्रह्मको व्यापकतालाई पुष्टि गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मको अद्वितीय स्थानलाई अझ बलियो बनाउँछ।

१. **प्राणको ब्रह्मजन्यत्व (Origin of Prana from Brahman):** यो सूत्रले श्रुति प्रमाणहरूको आधारमा प्राणको उत्पत्ति ब्रह्मबाट भएको कुरालाई स्थापित गर्दछ। जसरी आकाश, वायु आदि भौतिक तत्वहरू ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छन्, त्यसरी नै प्राण पनि ब्रह्मकै सृष्टि हो। यसले ब्रह्मलाई सम्पूर्ण नाम-रूप र क्रियाको मूल कारण (Ultimate cause) मान्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछ।

२. **अनुगमको दार्शनिक महत्त्व (Philosophical Significance of Anugama):** 'अनुगमात्' शब्दले श्रुतिहरूमा प्राणको उत्पत्तिलाई ब्रह्ममा नै अनुगमित (Traced back) गरिएको तथ्यलाई संकेत गर्दछ। उदाहरणका लागि, तैत्तिरीय उपनिषद्मा 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः...' भन्दै ब्रह्मबाट प्राणको क्रमिक उत्पत्ति देखाइएको छ। यसले ब्रह्मलाई समस्त सत्ताको एकमात्र स्रोत (Sole source of existence) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

३. **शंकराचार्य र रामानुजाचार्यको दृष्टिकोण (Views of Shankaracharya and Ramanujacharya):** शंकराचार्यले यस सूत्रको व्याख्यामा प्राणलाई ब्रह्मको कार्य (Effect) को रूपमा स्वीकार गर्छन्, जसले ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपलाई असर गर्दैन। रामानुजाचार्यले भने प्राणलाई ब्रह्मको शरीरभूत (Part of Brahman's body) र ब्रह्मद्वारा नियन्त्रित शक्तिको रूपमा हेर्छन्, जसले सगुण ब्रह्मको महिमालाई दर्शाउँछ। दुवै आचार्यहरू प्राणको ब्रह्मजन्यत्वमा सहमत छन्, तर यसको स्वरूप र ब्रह्मसँगको सम्बन्धमा आ-आफ्नो विशिष्ट मत प्रस्तुत गर्छन्।

सूत्र 2.3.5

संस्कृत: न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्

IAST: *Na vāyukriye pṛthagupadeśāt*

नेपाली अर्थ: वायु र क्रिया (प्राण) पृथक् उपदेश भएकोले (प्राण वायु होइन)।

विस्तृत व्याख्या: प्राण र वायु फरक छन्। श्रुतिमा दुवैको पृथक् उपदेश गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन।

वायुक्रिये (vāyukriye): वायु र क्रिया (प्राणको सन्दर्भमा, जुन केवल वायु नभई एक विशेष क्रिया हो)।

पृथक् (pṛthak): छुट्टै, भिन्न।

उपदेशात् (upadeśāt): उपदेश वा शिक्षा भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): प्राणलाई केवल वायुको क्रिया मात्र सकिँदैन किनकि श्रुतिहरूमा वायु र प्राणको छुट्टाछुट्टै वर्णन गरिएको छ। यस सूत्रले प्राणको विशिष्टता र यसको स्वतन्त्र अस्तित्वलाई जोड दिन्छ, जुन भौतिक वायुभन्दा भिन्न एक सूक्ष्म शक्ति (subtle energy) हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

आधुनिक जीवविज्ञान (Modern Biology): प्राणलाई केवल भौतिक वायुको रूपमा बुझ्नु अपर्याप्त छ। जीवविज्ञानमा श्वासप्रश्वास (respiration) र ऊर्जा उत्पादन (energy production) जस्ता प्रक्रियाहरूलाई वायुको भूमिकामा हेरिए पनि, प्राणको अवधारणाले

जीवन शक्तिको (vital force) गहिरो पक्षलाई संकेत गर्दछ जुन केवल ग्यास आदानप्रदानभन्दा पर छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतना र ऊर्जा): मनोविज्ञानमा प्राणलाई जीवन ऊर्जा वा चेतनाको आधारभूत शक्ति (fundamental conscious energy) को रूपमा बुझ्न सकिन्छ। यो केवल शारीरिक श्वासप्रश्वास नभई मानसिक र भावनात्मक अवस्थाहरूलाई पनि प्रभावित गर्ने एक सूक्ष्म ऊर्जा हो, जसले मनको स्थिरता (mental stability) र एकाग्रता (concentration) मा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

यो सूत्र (२.३.५) ले प्राणको वास्तविक स्वरूपबारे गहिरो दार्शनिक विवेचना गर्दछ, विशेषगरी यसलाई केवल भौतिक वायुको क्रिया मात्रै धारणालाई खण्डन गर्दछ। ब्रह्मसूत्रले प्राणलाई ब्रह्मको एक अभिव्यक्ति (manifestation) को रूपमा प्रस्तुत गर्दै यसको स्वतन्त्र र विशिष्ट अस्तित्वलाई स्थापित गर्दछ।

१. प्राणको विशिष्टता र स्वतन्त्र अस्तित्व: शंकराचार्यका अनुसार, प्राण केवल भौतिक वायुको गति वा क्रिया मात्र होइन, बरु यो एक स्वतन्त्र शक्ति हो जसले शरीरका सबै इन्द्रियहरू र कार्यहरूलाई सञ्चालन गर्दछ। श्रुतिहरूमा वायु र प्राणको छुट्टाछुट्टै उल्लेख गरिनुले प्राणको विशिष्टतालाई पुष्टि गर्दछ, जसले यसलाई पञ्चमहाभूतमध्येको वायुभन्दा भिन्न देखाउँछ।

२. उपनिषदिक सन्दर्भमा प्राण: उपनिषदहरूमा प्राणलाई सर्वोच्च ब्रह्मको एक महत्त्वपूर्ण शक्ति (essential power) को रूपमा वर्णन गरिएको छ। यसलाई जीवनको आधार, चेतनाको वाहक र सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको सञ्चालक शक्तिको रूपमा लिइन्छ। रामानुजाचार्यले पनि प्राणलाई जीवको शरीरमा ईश्वरको शक्ति (divine power) को रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जसले जीवलाई क्रियाशील राख्छ।

३. दार्शनिक निहितार्थ र आत्मज्ञान: प्राणको यो विशिष्ट बुझाइले आत्मज्ञान (self-realization) को मार्गमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। जब साधकले प्राणलाई केवल भौतिक प्रक्रियाको रूपमा नभई एक सूक्ष्म, चेतनामूलक शक्तिको रूपमा बुझ्छ, तब उसले आफ्नो भित्री ऊर्जा र चेतनासँग गहिरो सम्बन्ध स्थापित गर्न सक्छ। यसले ध्यान र योगमा प्राणको महत्त्वलाई पनि उजागर गर्दछ, जहाँ प्राणायमद्वारा प्राण शक्तिलाई नियन्त्रण गरी उच्च चेतना प्राप्त गरिन्छ।

■ सूत्र 2.3.6

संस्कृत: चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः

IAST: *Cakṣurādivatttu tatsahaśiṣṭyādibhyaḥ*

नेपाली अर्थ: तर चक्षु (Eye) आदि जस्तै, सहशिष्टि आदिबाट।

विस्तृत व्याख्या: प्राण पनि चक्षु आदि इन्द्रियहरू जस्तै ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

चक्षुरादिवत् (Cakṣurādivat): आँखा आदि जस्तै।

तु (tu): तर, निश्चय नै।

तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः (tatsahaśiṣṭyādibhyaḥ): त्यसको साथमा रहेको उपदेश आदिबाट।

चुरो अर्थ (Essence):

यो सूत्रले प्राण (जीवन शक्ति) को उत्पत्ति ब्रह्मबाट भएको कुरालाई स्थापित गर्दछ, जसरी आँखा (चक्षु) लगायतका इन्द्रियहरू पनि ब्रह्मबाटै उत्पन्न हुन्छन्। शास्त्रहरूमा प्राणलाई इन्द्रियहरूसँगै उल्लेख गरिएकाले तिनीहरूको साझा स्रोत र प्रकृति रहेको संकेत गर्दछ, जसले ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई पुष्टि गर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): आधुनिक जीवविज्ञानले शरीरका अंगहरू र तिनका कार्यहरूलाई भौतिक र रासायनिक प्रक्रियाहरूको परिणाम मान्छ। यद्यपि, प्राण (जीवन शक्ति) को अवधारणालाई ऊर्जाको रूपमा बुझ्न सकिन्छ जसले जैविक प्रणालीहरूलाई सक्रिय राख्छ, जुन ब्रह्मको सर्वव्यापी ऊर्जासँग सम्बन्धित हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको उत्पत्ति): मनोविज्ञानले चेतना र संवेदी अनुभवहरूलाई मस्तिष्कको कार्य मान्छ। यस सूत्रको सन्दर्भमा, चेतना र इन्द्रियहरूको मूल स्रोत ब्रह्म हुनुले चेतनाको गहिरो, गैर-भौतिक आधारको सम्भावनालाई संकेत गर्छ, जुन आधुनिक मनोविज्ञानका केही सिद्धान्तहरू (जस्तै चेतनाको एकीकृत सिद्धान्त) सँग अप्रत्यक्ष रूपमा जोड्न सकिन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको सृष्टिको क्रमसम्बन्धी चर्चालाई अगाडि बढाउँदै प्राण (जीवन शक्ति) को उत्पत्तिको विषयमा प्रकाश पार्दछ। यसले इन्द्रियहरू र प्राणको साझा स्रोत ब्रह्म नै हो भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनको एकात्मवादी दृष्टिकोणलाई सुदृढ पार्छ।

१. प्राणको ब्रह्मबाट उत्पत्ति: यस सूत्रले प्राणलाई इन्द्रियहरू जस्तै ब्रह्मबाट उत्पन्न भएको मान्छ। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई स्पष्ट पार्दै, जसरी चक्षु आदि इन्द्रियहरू ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छन्, त्यसरी नै प्राण पनि ब्रह्मकै सृष्टि हो भनी व्याख्या गर्नुभएको छ। यसले सृष्टिको क्रममा ब्रह्मको सर्वोपरितालाई जोड दिन्छ।

२. सहशिष्टि (सह-उल्लेख) को महत्त्व: सूत्रमा 'तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः' भन्ने पदले शास्त्रहरूमा प्राणलाई इन्द्रियहरूसँगै उल्लेख गरिएको तथ्यलाई संकेत गर्छ। यस सह-उल्लेखले प्राण र इन्द्रियहरूको उत्पत्ति एकै स्रोतबाट भएको र तिनीहरूको प्रकृतिमा समानता रहेको प्रमाणित गर्छ। रामानुजाचार्यले पनि यसलाई स्वीकार गर्दै, सबै चेतन र अचेतन वस्तुहरू ब्रह्मकै अंश वा शक्ति हुन् भन्ने विशिष्टाद्वैतको सिद्धान्तलाई समर्थन गर्नुभएको छ।

३. अद्वैत वेदान्त र प्राणको स्वरूप: अद्वैत वेदान्तका अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र सबै सृष्टि ब्रह्मको मायावी अभिव्यक्ति हो। यस सन्दर्भमा, प्राणलाई पनि ब्रह्मको शक्ति वा अभिव्यक्तिको रूपमा बुझिन्छ, जुन जीवको अस्तित्वका लागि अनिवार्य छ तर अन्ततः ब्रह्ममा नै विलीन हुन्छ। यसले जीवको सीमितता र ब्रह्मको असीमितता बीचको सम्बन्धलाई दार्शनिक रूपमा व्याख्या गर्छ।

सूत्र 2.3.7

संस्कृत: अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति

IAST: *Akaraṇatvācca na doṣastathā hi darśayati*

नेपाली अर्थ: र अकरणत्व भएकोले दोष छैन, किनभने श्रुतिले त्यसरी नै देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: प्राण करण (साधन) मात्र होइन, ब्रह्मको शक्तिको अभिव्यक्ति हो।

शाब्दिक अर्थ:

अकरणत्वात् (Akaraṇatvāt): अकरण (साधन नहुनु) र त्वात् (भएकोले) - साधन नभएकोले, करण नभएकोले।

च (ca): र।

न (na): छैन।

दोषः (doṣaḥ): दोष, त्रुटि।

तथा (tathā): त्यसरी, त्यस प्रकारले।

हि (hi): किनभने, निश्चय नै।

दर्शयति (darśayati): देखाउँछ, प्रकट गर्छ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले प्राणलाई इन्द्रियहरू जस्तो करण (साधन) नभएकोले त्यसमा कुनै दोष नहुने कुरा स्पष्ट पार्छ। प्राण ब्रह्मको प्रत्यक्ष शक्ति हो, जसले शरीर र इन्द्रियहरूलाई क्रियाशील राख्छ, त्यसैले यसको कार्यमा कुनै त्रुटि देखिँदैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): जीवविज्ञानमा प्राणलाई जीवन शक्तिको रूपमा बुझ्न सकिन्छ जसले शरीरका सबै जैविक प्रक्रियाहरू (metabolic processes) लाई सञ्चालन गर्छ, र यसको अभावमा जीवन सम्भव छैन।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको आधार): मनोविज्ञानमा प्राणलाई चेतनाको आधारभूत ऊर्जा (fundamental energy of consciousness) वा जीवन शक्ति (vital force) को रूपमा हेर्न सकिन्छ जसले मानसिक कार्यहरू र अनुभवहरूलाई सम्भव बनाउँछ।

यो सूत्रले प्राणको वास्तविक स्वरूप र त्यसको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई गहिरो दार्शनिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दछ। यसले प्राणलाई केवल एक भौतिक वा जैविक कार्यको रूपमा नभई ब्रह्मको अविभाज्य शक्तिको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले गर्दा यसमा कुनै दोष वा अपूर्णता रहँदैन।

१. प्राणको अकरणत्व र ब्रह्मसँगको सम्बन्ध: ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले प्राणलाई इन्द्रियहरू जस्तो करण (साधन) नभएको कुरामा जोड दिन्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, प्राण स्वयं ब्रह्मको शक्ति हो र यसले कुनै बाह्य साधनको प्रयोग गर्दैन। यसको अकरणत्वले यसलाई इन्द्रियहरूभन्दा उच्च स्थानमा राख्छ र यसको कार्यमा कुनै दोष नहुने कुरा स्थापित गर्छ।

२. श्रुतिको प्रमाण र प्राणको महिमा: सूत्रमा 'दर्शयति' शब्दको प्रयोगले श्रुति (वैदिक ग्रन्थहरू) ले पनि प्राणको यो अद्वितीय स्वरूपलाई पुष्टि गरेको देखाउँछ। उपनिषद्हरूमा प्राणलाई सर्वोच्च शक्तिको रूपमा वर्णन गरिएको छ, जसले सबै इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रण गर्छ र शरीरलाई जीवित राख्छ। यसले प्राणको ब्रह्मसँगको घनिष्ठ सम्बन्धलाई अझ स्पष्ट पार्छ।

३. दार्शनिक निहितार्थ र जीवनमा यसको प्रभाव: प्राणको अकरणत्वको यो दार्शनिक बुझाइले जीवनका विभिन्न पक्षहरूमा गहिरो प्रभाव पार्छ। यसले हामीलाई यो सिकाउँछ कि जीवन शक्ति केवल एक जैविक प्रक्रिया मात्र होइन, तर यो एक उच्च चेतनाको अभिव्यक्ति हो। यसले आत्म-अनुसन्धान र आध्यात्मिक विकासका लागि मार्ग प्रशस्त गर्छ, जहाँ प्राणलाई ब्रह्मको अंशको रूपमा बुझेर आत्मज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ।

सूत्र 2.3.8

संस्कृत: तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च

IAST: *Tadabhāvo nāḍīṣu tacchruterātmani ca*

नेपाली अर्थ: त्यसको अभाव नाडीहरूमा छ, श्रुतिबाट, र आत्मामा पनि।

विस्तृत व्याख्या: निद्रामा प्राण नाडीहरूमा र आत्मामा स्थित हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

तदभावो (Tadabhāvo): त्यसको अभाव, नहुनु (its absence, non-existence).

नाडीषु (nāḍīṣu): नाडीहरूमा (in the nāḍīs/subtle channels).

तच्छ्रुतेः (tacchruteḥ): त्यस श्रुतिबाट, श्रुतिको कारणले (from that scripture, due to scripture).

आत्मनि (ātmani): आत्मामा (in the Self).

च (ca): र (and).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले गहिरो निद्राको अवस्थामा जीवको चेतनाको अभाव नाडीहरू र आत्मामा हुने कुरालाई श्रुतिको प्रमाणसहित व्याख्या गर्दछ। यसले जीवको वास्तविक स्वरूप र निद्राको समयमा हुने सूक्ष्म शारीरिक तथा आत्मिक स्थितिलाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): गहिरो निद्राको अवस्थामा मस्तिष्कको गतिविधिमा आउने परिवर्तन र चेतनाको घट्दो स्तरलाई यस सूत्रले नाडीहरूमा चेतनाको अभावसँग जोड्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Sleep States): निद्राका विभिन्न अवस्थाहरू, विशेषगरी गहिरो निद्रा (deep sleep) मा बाह्य चेतनाको अभाव र आन्तरिक शान्तिको अनुभवलाई यस सूत्रको आत्मिक स्थितिसँग तुलना गर्न सकिन्छ।

यो सूत्रले जीवको गहिरो निद्राको अवस्थामा चेतनाको स्थिति र त्यसको आधारभूत कारणको दार्शनिक विवेचना गर्दछ। यसले उपनिषद्का कथनहरूलाई ब्रह्मसूत्रको तर्कसँग जोडेर जीवको वास्तविक स्वरूप र ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ।

१. निद्रामा चेतनाको अभाव र नाडीहरूको भूमिका: ब्रह्मसूत्रले गहिरो निद्रामा जीवको चेतना नाडीहरूमा प्रवेश गर्ने र त्यहाँ बाह्य विषयहरूको अनुभव नहुने कुरालाई जोड दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, यस अवस्थामा जीव अविद्याले गर्दा आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्मलाई बिर्सेर नाडीहरूमा आश्रय लिन्छ। यो अवस्था जीवको अस्थायी विश्राम हो, जहाँ उसले संसारिक दुःखबाट मुक्ति पाउँछ।

२. आत्मामा चेतनाको स्थिति: सूत्रले नाडीहरूका साथै आत्मामा पनि चेतनाको अभाव हुने कुरालाई श्रुतिको प्रमाणसहित प्रस्तुत गर्दछ। रामानुजाचार्यका अनुसार, गहिरो निद्रामा जीव परमात्मासँग एक हुन्छ, तर यो एकत्व अविद्याजन्य हुन्छ। जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई नचिनेर परमात्मामा लीन हुन्छ, जसले गर्दा उसलाई कुनै दुःखको अनुभव हुँदैन। यो अवस्था जीवको ब्रह्मसँगको स्वाभाविक सम्बन्धको सूचक हो।

३. श्रुतिको प्रमाण र दार्शनिक निष्कर्ष: यस सूत्रको मुख्य आधार श्रुति (उपनिषद्) का कथनहरू हुन्, जसले गहिरो निद्रामा जीवको स्थितिबारे स्पष्ट जानकारी दिन्छन्। यसले जीवको वास्तविक स्वरूप ब्रह्म हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। निद्राको अवस्थामा जीवले आफ्नो स्वरूपलाई बिर्से पनि, ऊ ब्रह्मबाट कहिल्यै अलग हुँदैन। यो सूत्रले जीव र ब्रह्मको अभेद सम्बन्धलाई दार्शनिक रूपमा स्थापित गर्दछ, जहाँ जीवको मुक्ति निद्रामा होइन, ज्ञानमा निहित छ।

सूत्र 2.3.9

संस्कृत: सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च

IAST: *Sapta gaterviśeṣitatvācca*

नेपाली अर्थ: सात (प्राण) गतिको विशेषित भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: प्राण सात प्रकारका छन् - दुई आँखा, दुई कान, दुई नासिका, र मुख।

शाब्दिक अर्थ:

सप्त (Sapta): सात (Seven).

गतेः (Gateḥ): गतिको (Of movement/going).

विशेषितत्वात् (Viśeṣitatvāt): विशेषित भएकोले (Because of being specified/distinguished).

च (Ca): र (And).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.३.९ ले प्राणहरूको संख्या सात रहेको कुरालाई गतिको विशिष्टताको आधारमा पुष्टि गर्दछ, जसले इन्द्रियहरूको कार्य र चेतनाको अभिव्यक्तिमा तिनीहरूको महत्वपूर्ण भूमिकालाई दर्शाउँछ [vital functions, sensory perception].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): यस सूत्रले उल्लेख गरेका सात प्राणहरूलाई आधुनिक स्नायुविज्ञानमा विभिन्न संवेदी र मोटर स्नायु प्रणालीहरूसँग जोड्न सकिन्छ, जसले शरीरका विभिन्न भागहरूमा सूचना प्रवाह र कार्य नियन्त्रण गर्दछ [sensory and motor pathways].

मनोविज्ञान (Psychology - चेतना र धारणा): मनोविज्ञानको दृष्टिकोणबाट, यी सात प्राणहरूले चेतनाको विभिन्न आयामहरू र धारणा प्रक्रियाहरूमा कसरी योगदान पुर्याउँछन् भन्ने कुरालाई बुझाउँछन्, जहाँ इन्द्रियहरूले बाह्य संसारको जानकारी मस्तिष्कमा पुर्याउँछन् [consciousness, perception].

ब्रह्मसूत्र २.३.९ ले प्राणहरूको संख्या र तिनीहरूको विशिष्टतामाथि प्रकाश पार्दछ, जसले वेदान्त दर्शनमा जीवको स्वरूप र ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई अझ स्पष्ट पार्न मद्दत गर्दछ। यो सूत्रले प्राणहरूको गतिको आधारमा तिनीहरूको महत्वलाई जोड दिन्छ।

१. प्राणहरूको संख्या र वर्गीकरण: यस सूत्रले मुख्य प्राणहरू सात रहेको कुरालाई स्थापित गर्दछ, जुन उपनिषद्हरूमा वर्णित विभिन्न प्राणहरूको वर्गीकरणसँग मेल खान्छ। शंकराचार्यले यसलाई इन्द्रियहरूको कार्यसँग जोडेर व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ प्रत्येक इन्द्रियको आफ्नै विशिष्ट गति र कार्य हुन्छ।

२. गतिको विशिष्टताको दार्शनिक महत्व: 'गतेर्विशेषितत्वाच्च' भन्ने पदले प्राणहरूको कार्यमा रहेको विशिष्टतालाई संकेत गर्दछ। यसको अर्थ हो कि प्रत्येक प्राणको आफ्नै कार्यक्षेत्र र गति हुन्छ, जसले गर्दा जीवले विभिन्न अनुभवहरू प्राप्त गर्न सक्छ। रामानुजाचार्यले यसलाई जीवको कर्मफल र ईश्वरको नियन्त्रणसँग जोडेर हेर्नुभएको छ।

३. जीव र ब्रह्मको सम्बन्धमा प्राणको भूमिका: यी सात प्राणहरू जीवको शरीरमा रहेर कार्य गरे पनि, तिनीहरू अन्ततः ब्रह्मकै शक्तिबाट सञ्चालित हुन्छन्। यसले जीवको सीमितता र ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई दर्शाउँछ। मध्वाचार्यले प्राणहरूलाई जीवको अधीनमा रहेका तर ईश्वरद्वारा नियन्त्रित शक्तिहरूको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ।

सूत्र 2.3.10

संस्कृत: हस्तादयस्तु स्थिते'तो नैवम्

IAST: *Hastādayastu sthite'to naivam*

नेपाली अर्थ: तर हात आदि (इन्द्रियहरू) स्थित भएकोले यस्तो होइन।

विस्तृत व्याख्या: हात, खुट्टा आदि कर्मेन्द्रियहरू प्राणभन्दा भिन्न छन्।

शाब्दिक अर्थ:

हस्तादयस्तु (hastādayastu): हात आदि (इन्द्रियहरू) तर

स्थिते (sthite): स्थित भएकोले

अतो (ato): यसकारण

नैवम् (naivam): यस्तो होइन

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.३.१० ले इन्द्रियहरू (जस्तै हात) प्राणभन्दा भिन्न र स्वतन्त्र अस्तित्वमा रहेको तर्कलाई खण्डन गर्दछ, किनकि इन्द्रियहरूको कार्य प्राणको उपस्थितिमा मात्र सम्भव हुन्छ [dependence of senses on Prana].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): यो सूत्रले शरीरका विभिन्न अंगहरू (इन्द्रियहरू) को कार्यक्षमता केन्द्रीय जीवनशक्ति (प्राण) मा निर्भर रहेको कुरालाई संकेत गर्दछ, जसलाई आधुनिक न्यूरोसाइन्समा मस्तिष्क र स्नायु प्रणालीको समग्र कार्यसँग तुलना गर्न सकिन्छ [central nervous system integration].

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निर्भरता): मनोविज्ञानको दृष्टिकोणबाट, इन्द्रियहरूको अनुभव र चेतनाको अभिव्यक्ति प्राणिक ऊर्जा वा जीवनशक्तिको आधारमा हुन्छ, जसले मन र शरीरको अविभाज्य सम्बन्धलाई दर्शाउँछ [mind-body connection].

ब्रह्मसूत्र २.३.१० ले इन्द्रियहरूको स्वतन्त्र अस्तित्वको धारणालाई खण्डन गर्दै तिनीहरूको प्राणमा निर्भरतालाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा जीव र जगत्को सम्बन्ध तथा प्राणको सर्वोपरितालाई स्पष्ट पार्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यसले भौतिक शरीरका अंगहरू केवल उपकरण मात्र हुन् र तिनीहरूको सञ्चालनका लागि एक सूक्ष्म जीवनशक्तिको आवश्यकता पर्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ।

१. प्राणको सर्वोपरिता र इन्द्रियहरूको अधीनता: यस सूत्रले प्राण (जीवनशक्ति) लाई इन्द्रियहरूभन्दा उच्च स्थानमा राख्छ। इन्द्रियहरू (जस्तै हात, खुट्टा, आँखा) आफैंमा क्रियाशील हुन सक्दैनन्; तिनीहरूको कार्य प्राणको ऊर्जाद्वारा निर्देशित हुन्छ। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा इन्द्रियहरू प्राणका सेवक हुन् र प्राणको अनुपस्थितिमा तिनीहरू निष्क्रिय हुन्छन् भनी व्याख्या गर्नुभएको छ [Prana as the master of senses].

२. कार्यकारण सम्बन्धको दार्शनिक विश्लेषण: यो सूत्रले इन्द्रियहरूलाई प्राणको 'कार्य' र प्राणलाई 'कारण' को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। जसरी माटोबिना घडा बन्न सक्दैन, त्यसरी नै प्राणबिना इन्द्रियहरूले आफ्नो कार्य गर्न सक्दैनन्। यसले वेदान्तको कार्यकारण सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ सूक्ष्म कारण स्थूल कार्यभन्दा श्रेष्ठ मानिन्छ [causal relationship in Vedanta].

३. जीवको स्वरूप र प्राणको भूमिका: ब्रह्मसूत्रको यस खण्डले जीवको स्वरूपलाई अझ गहिरो रूपमा बुझाउँछ। जीव केवल भौतिक शरीर र इन्द्रियहरूको समूह मात्र नभई, प्राणद्वारा सञ्चालित एक चेतन सत्ता हो। रामानुजाचार्यले पनि प्राणलाई जीवको शरीर धारण गर्ने र इन्द्रियहरूलाई क्रियाशील बनाउने प्रमुख शक्तिको रूपमा स्वीकार गर्नुभएको छ, जसले जीवको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई अझ स्पष्ट पार्छ [role of Prana in Jiva's existence].

सूत्र 2.3.11

संस्कृत: अणवश्च

IAST: *Aṇavaśca*

नेपाली अर्थ: र (जीवात्मा) अणु (Atomic in Size) छ।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्मा अणु परिमाणको छ, विभु (All-pervading) होइन। श्रुतिमा 'बालाग्रशतभागस्य' भनिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

अणवः (Aṇavaḥ): अणु (Atomic in Size), सूक्ष्म

च (ca): र (and)

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्माको स्वरूप अत्यन्त सूक्ष्म र अणु परिमाणको हुन्छ, जसलाई सामान्य इन्द्रियहरूले प्रत्यक्ष गर्न सक्दैनन्। यो सूत्रले आत्माको विभु (all-pervading) स्वरूपको खण्डन गर्दै त्यसको सीमितता र विशिष्टतालाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूको सूक्ष्मता र तिनीहरूको अवलोकनमा आधारित व्यवहारले जीवात्माको अणु स्वरूपसँग केही समानता देखाउँछ, जहाँ चेतनाको आधारभूत एकाइ अत्यन्त सूक्ष्म हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): मनोविज्ञानमा चेतनाको उद्गम र यसको व्यक्तिगत अनुभवसँगको सम्बन्धबारे अध्ययन गरिन्छ। जीवात्माको अणु स्वरूपले प्रत्येक व्यक्तिमा चेतनाको एक विशिष्ट र अविभाज्य केन्द्र रहेको भन्ने धारणालाई समर्थन गर्दछ।

जीवात्माको स्वरूप निर्धारण वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण विषय हो, र यो सूत्रले जीवात्माको परिमाणबारे स्पष्ट धारणा प्रस्तुत गर्दछ। यसले आत्माको अणुत्वलाई स्थापित गर्दै, यसको सर्वव्यापकताको विचारलाई खण्डन गर्दछ, जुन विभिन्न दार्शनिक परम्पराहरूमा बहसको विषय बनेको छ।

१. आत्माको अणुत्वको श्रुति प्रमाण: ब्रह्मसूत्रले जीवात्माको अणु परिमाणलाई श्रुति प्रमाणका आधारमा स्थापित गर्दछ। तैत्तिरीय उपनिषद्मा भनिएको छ, 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते।' (श्वेताश्वतर उपनिषद् ५.९) यसको अर्थ हो, कपालको टुप्पोको सय भागको सय भाग जति सानो जीवात्मा हुन्छ। यो कथनले आत्माको अत्यन्त सूक्ष्म स्वरूपलाई संकेत गर्दछ, जसलाई शंकर र रामानुज दुवैले स्वीकार गरेका छन्।

२. विभुत्वको खण्डन र कर्मफलको उपपत्ति: यदि जीवात्मा विभु (सर्वव्यापी) हुन्थ्यो भने, सबै जीवहरूमा एकै प्रकारको चेतना र अनुभव हुनुपर्थ्यो, र एक जीवले गरेको कर्मको फल अर्को जीवले पनि भोग्नुपर्थ्यो। तर, जीवात्माको अणुत्वले प्रत्येक जीवको विशिष्टता र उसले गरेको कर्मको फल उसैले भोग्ने सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछ। यसले कर्मफलको व्यवस्थालाई तार्किक रूपमा पुष्टि गर्दछ।

३. अणुत्व र ज्ञानको व्यापकताको समन्वय: जीवात्मा अणु भए पनि, त्यसको ज्ञान (चेतना) शरीरभरि व्यापक हुन्छ। यसलाई चन्दनको थोपा शरीरको एक भागमा लगाउँदा पनि त्यसको शीतलताको अनुभव पूरै शरीरमा भएजस्तै बुझ्न सकिन्छ। जसरी एउटा सानो बत्तीले पूरै कोठालाई उज्यालो पार्छ, त्यसरी नै अणु स्वरूपको जीवात्माले पनि आफ्नो ज्ञान शक्तिद्वारा पूरै शरीरमा चेतना फैलाउँछ। यसरी, अणुत्व र ज्ञानको व्यापकताबीच समन्वय स्थापित हुन्छ।

सूत्र 2.3.12

संस्कृत: प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः

IAST: *Pratyakṣopadeśāditi cennādhikārikamaṇḍalasthokteḥ*

नेपाली अर्थ: यदि प्रत्यक्ष उपदेशबाट (जीव विभु हो) भनिन्छ भने, होइन, किनभने अधिकारिक मण्डलमा स्थित उक्ति हो।

विस्तृत व्याख्या: केही श्रुतिवाक्यले जीवलाई विभु जस्तो वर्णन गरेपनि, त्यो ब्रह्मको सन्दर्भमा हो।

शाब्दिक अर्थ:

प्रत्यक्ष (Pratyakṣa): प्रत्यक्ष (सीधा अनुभव वा बोध).

उपदेशात् (Upadeśāt): उपदेशबाट (शास्त्रको शिक्षा वा निर्देशनबाट).

इति (iti): यसरी, यस्तो (भन्ने अर्थमा).

चेत् (cet): यदि.

न (na): होइन, छैन.

आधिकारिक (ādhikārika): आधिकारिक (प्रामाणिक, अधिकारसम्पन्न).

मण्डलस्थ (maṇḍalastha): मण्डलमा स्थित (विशेष सन्दर्भ वा क्षेत्रमा रहेको).

उक्तेः (ukteḥ): उक्तिले गर्दा (भनाइ वा कथनले गर्दा).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.३.१२ ले जीवको विभुत्व (all-pervasiveness) सम्बन्धी शंकाको समाधान गर्दछ। यदि केही श्रुतिहरूले जीवलाई प्रत्यक्ष रूपमा विभु भनेर उपदेश दिएको जस्तो देखिए पनि, त्यो कथन जीवको वास्तविक स्वरूप नभई विशेष सन्दर्भ वा अधिकारिक मण्डल (authoritative context) मा आधारित हुन्छ, जहाँ जीवलाई ब्रह्मसँग

अभिन्न देखाइएको हुन्छ। जीव अणु (atomic) नै हो, तर त्यसको ज्ञान वा चेतना विभु हुन सक्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूको अवस्था र तिनीहरूको अन्तरसम्बन्धलाई बुझ्न सकिन्छ, जहाँ एक कणको प्रभाव दूरस्थ कणमा पनि देखिन सक्छ। जीवको अणुत्व र त्यसको चेतनाको व्यापकतालाई यसरी नै बुझ्न सकिन्छ, जहाँ जीव सीमित भए पनि त्यसको प्रभाव वा ज्ञानको पहुँच असीमित हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): मनोविज्ञानमा चेतनाको प्रकृति र त्यसको विस्तारको अध्ययन गरिन्छ। जीवको चेतना सीमित शरीरमा भए पनि, त्यसको अनुभव र बोधको क्षमताले व्यापकता प्राप्त गर्न सक्छ। यो सूत्रले चेतनाको वास्तविक आधार र त्यसको प्रकटीकरणको बीचको भिन्नतालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा पनि व्याख्या गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र २.३.१२ ले जीवको स्वरूप सम्बन्धी एक महत्त्वपूर्ण दार्शनिक प्रश्नको समाधान गर्दछ, विशेषगरी जीवको अणुत्व (atomicity) र विभुत्व (all-pervasiveness) को विवादमा। यो सूत्रले श्रुतिहरूमा पाइने विरोधाभासपूर्ण कथनहरूको सामञ्जस्यपूर्ण व्याख्या प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ केही श्रुतिले जीवलाई अणु र केहीले विभु भनेर वर्णन गर्दछन्।

१. श्रुतिहरूको सामञ्जस्यपूर्ण व्याख्या: यो सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि यदि कुनै श्रुतिले जीवलाई प्रत्यक्ष रूपमा विभु भनेर उपदेश दिएको जस्तो देखिए पनि, त्यो कथन जीवको वास्तविक, स्वतन्त्र स्वरूपको बारेमा नभई ब्रह्मसँगको त्यसको अभिन्नता वा ब्रह्मको महिमाको सन्दर्भमा हो। रामानुजाचार्यका अनुसार, जीव ब्रह्मको अंश (part) हो र ब्रह्मको विभुत्व जीवमा पनि प्रतिविम्बित हुन्छ, तर जीव स्वयं अणु नै हो।

२. जीवको अणुत्व र ज्ञानको व्यापकता: सूत्रले जीवलाई अणु (सूक्ष्म) नै मान्दछ, तर त्यसको ज्ञान वा चेतना (धर्मभूतज्ञान) व्यापक हुन सक्छ। जसरी एउटा सानो बत्तीले ठूलो कोठालाई उज्यालो पार्न सक्छ, त्यसरी नै अणु जीवको चेतनाले व्यापक क्षेत्रमा अनुभव गर्न सक्छ। शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्तमा, जीव मूलतः ब्रह्म नै हो र त्यसको अणुत्व अविद्याको कारणले मात्र प्रतीत हुन्छ।

३. अधिकारिक मण्डलको अवधारणा: 'आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः' भन्ने पदले यो बुझाउँछ कि जीवको विभुत्व सम्बन्धी कथनहरू विशेष अधिकारिक सन्दर्भ (authoritative context) मा प्रयोग भएका हुन्। यो सन्दर्भ प्रायः ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई जोड दिन वा जीवको मुक्ति अवस्थामा ब्रह्मसँगको एकत्वलाई दर्शाउनका लागि हुन्छ। मध्वाचार्यको द्वैत दर्शनमा, जीव र ब्रह्म सधैं भिन्न रहन्छन्, तर जीवको विभुत्व सम्बन्धी कथनहरू ब्रह्मको अधीनमा रहेको जीवको विशेष शक्ति वा क्षमतालाई बुझाउँछन्।

सूत्र 2.3.13

संस्कृत: अविरोधश्चन्दनवत्

IAST: *Avirodhścandanavat*

नेपाली अर्थ: र अविरोध छ, चन्दन जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: जसरी चन्दनको सुगन्ध सानो ठाउँबाट ठूलो क्षेत्रमा फैलिन्छ, त्यसरी नै अणु जीवात्माको चेतना सम्पूर्ण शरीरमा फैलिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अविरोध (Avirodha): विरोध नहुनु, सामञ्जस्य।

चन्दनवत् (Chandanavat): चन्दन जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जीवात्माको चेतना शरीरभरि फैलिएको हुन्छ भन्ने कुरालाई चन्दनको सुगन्ध फैलिए जस्तै गरी व्याख्या गर्दछ, जसले आत्माको अणुत्व (minuteness) र सर्वव्यापकता (pervasiveness) बीचको विरोधाभासलाई समाधान गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कको सीमित क्षेत्रबाट उत्पन्न हुने चेतना कसरी सम्पूर्ण शरीरमा अनुभव हुन्छ भन्ने प्रश्नलाई यो सूत्रले अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्दछ, जहाँ न्यूरोट्रान्समिटर र स्नायु प्रणालीको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको विस्तार): चेतनाको अनुभव व्यक्तिपरक भए पनि यसको प्रभाव शारीरिक संवेदना र व्यवहारमा कसरी फैलिन्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक अवधारणालाई यसले समर्थन गर्दछ, जहाँ मन र शरीरको अन्तरसम्बन्धलाई बुझ्न सकिन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण विषयवस्तु, जीवात्माको स्वरूप र त्यसको शरीरसँगको सम्बन्धलाई चन्दनको दृष्टान्तमार्फत स्पष्ट पार्दछ। यसले आत्माको अणुत्व र शरीरव्यापी चेतनाको अनुभवबीचको विरोधाभासलाई समाधान गर्दै वेदान्त दर्शनको गहिराइलाई उजागर गर्दछ।

१. जीवात्माको अणुत्व र चेतनाको व्यापकता: शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त परम्परा अनुसार, जीवात्मा स्वरूपतः ब्रह्म नै हो, तर उपाधिगत रूपमा यसलाई अणु मानिन्छ। यो सूत्रले जीवात्मा अणु भए पनि त्यसको चेतना सम्पूर्ण शरीरमा चन्दनको सुगन्ध फैलिए जस्तै गरी व्याप्त हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यसले आत्माको सीमितता र त्यसको कार्यक्षेत्रको विशालताबीचको सामञ्जस्यलाई दर्शाउँछ।

२. चन्दनको दृष्टान्तको सान्दर्भिकता: चन्दनको एउटा सानो टुक्राले पनि आफ्नो शीतलता र सुगन्धले ठूलो क्षेत्रलाई प्रभावित गर्न सक्छ। त्यसैगरी, जीवात्माको आकार अणु भए पनि त्यसको गुण (चेतना) सम्पूर्ण शरीरमा फैलिएर सुख-दुःखको अनुभव गराउँछ। यो दृष्टान्तले आत्माको स्वरूप र त्यसको कार्यप्रणालीबीचको सम्बन्धलाई सरल र बोधगम्य तरिकाले प्रस्तुत गर्दछ, जसले आत्माको सर्वव्यापकतालाई पुष्टि गर्दछ।

३. वेदान्त दर्शनमा यसको महत्त्व: यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा आत्माको स्वरूप र त्यसको शरीरसँगको सम्बन्धबारे उठ्ने विभिन्न प्रश्नहरूको समाधान प्रदान गर्दछ। यसले आत्माको अणुत्व र त्यसको चेतनाको व्यापकताबीचको विरोधाभासलाई हटाएर, आत्माको वास्तविक स्वरूपलाई अझ स्पष्ट पार्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि जीवात्मालाई अणु मानिन्छ, तर त्यसको धर्मभूत ज्ञान (धर्मभूत् ज्ञान) सम्पूर्ण शरीरमा फैलिएको हुन्छ भन्ने मान्यतालाई यो सूत्रले समर्थन गर्दछ। यसरी, यो सूत्रले वेदान्तका विभिन्न सम्प्रदायहरूमा आत्माको प्रकृतिबारेको बुझाइलाई सुदृढ बनाउँछ।

सूत्र 2.3.14

संस्कृत: अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि

IAST: *Avasthitivaiśeṣyāditi cennābhyupagamāddhṛdi hi*

नेपाली अर्थ: यदि अवस्थितिको विशेषताले भनिन्छ भने, होइन, किनभने हृदयमा स्थित भनी अभ्युपगम छ।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्मा हृदयमा स्थित छ भन्ने श्रुतिको अभ्युपगम छ।

शाब्दिक अर्थ:

अवस्थितिवैशेष्यात् (Avasthitivaiśeṣyāt): अवस्थितिको विशेषताले गर्दा।

इति (iti): यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

अभ्युपगमात् (abhyupagamāt): स्वीकार गरिएकोले।

हृदि (hṛdi): हृदयमा।

हि (hi): निश्चय नै।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्माको अवस्थितिलाई कुनै विशेष गुण वा विशेषताले निर्धारण गर्दैन, बरु यो हृदयमा नै स्थित छ भन्ने वेदान्तको सर्वमान्य सिद्धान्त हो [accepted doctrine]. यो सूत्रले आत्माको सूक्ष्मता र यसको आन्तरिक वासस्थानलाई जोड दिन्छ [subtlety of soul, inner abode].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): आधुनिक स्नायुविज्ञानले चेतना र मानसिक प्रक्रियाहरू मस्तिष्कमा केन्द्रित रहेको मान्दछ, तर वेदान्तको हृदयमा जीवात्माको स्थितिको अवधारणाले चेतनाको स्रोतलाई भौतिक अंगभन्दा पर राख्छ। यो भिन्नताले चेतनाको प्रकृतिबारे वैज्ञानिक र दार्शनिक दृष्टिकोणबीचको संवादलाई प्रोत्साहित गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध र भावनात्मक केन्द्र): मनोविज्ञानमा हृदयलाई प्रायः भावना, अन्तर्ज्ञान र व्यक्तिको वास्तविक 'स्व' (self) को प्रतीकात्मक केन्द्र मानिन्छ। ब्रह्मसूत्रको यो भनाइले जीवात्माको आन्तरिक र गहिरो स्थितिलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा आत्म-बोध (self-realization) र भावनात्मक बुद्धिमत्ता (emotional intelligence) सँग जोड्न सकिन्छ।

यो सूत्रले जीवात्माको स्वरूप र स्थितिको गहिरो दार्शनिक विवेचना गर्दछ, विशेषगरी यसको वासस्थान (अधिष्ठान) सम्बन्धी भ्रमलाई निवारण गर्दछ। यसले जीवात्माको वास्तविक प्रकृतिलाई भौतिक अवस्थितिको सीमाभन्दा माथि उठाउँदै, यसको शाश्वत र आन्तरिक सम्बन्धलाई ब्रह्मसँग जोड्ने प्रयास गर्दछ। वेदान्त दर्शनमा आत्माको स्वरूप र यसको ब्रह्मसँगको सम्बन्ध केन्द्रीय विषय हो, र यो सूत्रले त्यसैमाथि प्रकाश पार्दछ।

१. जीवात्माको हृदयमा स्थिति र श्रुतिको प्रमाण: ब्रह्मसूत्र २.३.१४ ले जीवात्मा हृदयमा स्थित छ भन्ने श्रुति प्रमाणलाई जोड दिन्छ। कठोपनिषद् (१.२.२०) र छान्दोग्य उपनिषद् (८.३.३) जस्ता ग्रन्थहरूले हृदयलाई आत्माको वासस्थानको रूपमा वर्णन गरेका छन्। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई स्वीकार गर्दै, हृदयलाई जीवात्माको अभिव्यक्ति र अनुभवको मुख्य केन्द्र मानेका छन्, जहाँबाट यसले शरीरका सबै क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दछ। यो स्थिति भौतिक नभई प्रतीकात्मक र आध्यात्मिक हो, जसले आत्माको सूक्ष्मता र यसको आन्तरिक चेतनालाई दर्शाउँछ।

२. अवस्थितिको विशेषताले आत्माको स्वरूप निर्धारण नगर्ने: सूत्रको 'अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमात्' भन्ने अंशले जीवात्माको स्वरूप यसको अस्थायी वासस्थान (जस्तै शरीर) को विशेषताले निर्धारण हुँदैन भन्ने तर्कलाई खण्डन गर्दछ। यदि आत्माको स्वरूप शरीरको विशेषताले निर्धारित हुन्थ्यो भने, यो परिवर्तनशील र नश्वर हुने थियो, जुन आत्माको शाश्वत र अपरिवर्तनीय स्वरूपको विपरीत हुन्छ। रामानुजाचार्यले पनि जीवात्मालाई अणु (सूक्ष्म) र नित्य मान्दै, यसको शरीरसँगको सम्बन्ध कर्मको फल मात्र हो, यसको स्वरूपगत विशेषता होइन भनी व्याख्या गरेका छन्। जीवात्माको वास्तविक स्वरूप यसको चैतन्य र आनन्दमयतामा निहित छ, न कि यसको भौतिक स्थानमा।

३. जीवात्मा र ब्रह्मको अभेद तथा भेद: हृदयमा जीवात्माको स्थितिको अवधारणाले यसको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई पनि संकेत गर्दछ। अद्वैत वेदान्त अनुसार, हृदयमा स्थित जीवात्मा वास्तवमा परब्रह्म नै हो, केवल अज्ञानका कारण यसले आफूलाई सीमित ठान्दछ। 'अहं ब्रह्मास्मि' (म ब्रह्म हुँ) जस्ता महावाक्यहरूले यस अभेदलाई पुष्टि गर्दछन्। विशिष्टाद्वैत दर्शनमा रामानुजाचार्यले जीवात्मालाई ब्रह्मको अंश (विशेषण) मान्दै, यो ब्रह्मबाट भिन्न भए पनि ब्रह्मसँग अविभाज्य रूपमा सम्बन्धित रहेको बताउँछन्। यसरी, हृदयमा आत्माको स्थितिले यसको व्यक्तिगत अनुभव र सार्वभौमिक चेतना (ब्रह्म) बीचको सेतुको रूपमा कार्य गर्दछ, जसले मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 2.3.15

संस्कृत: गुणाद्वालोकवत्

IAST: *Guṇādvālokvat*

नेपाली अर्थ: गुणद्वारा, आलोक (Light) जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: जसरी दीपको प्रकाश सानो ज्वालाबाट ठूलो कोठामा फैलिन्छ, त्यसरी नै जीवात्माको चेतना गुणद्वारा शरीरभर फैलिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

गुणात् (Guṇāt): गुणद्वारा (गुण वा विशेषताले)।

वा (vā): वा (अथवा)।

आलोकवत् (Ālokavat): आलोक जस्तै (प्रकाश जस्तै)।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्माको चेतना शरीरभरि त्यसरी नै फैलिएको हुन्छ जसरी प्रकाश (light) एउटा सानो स्रोतबाट फैलिन्छ, जुन आत्माको गुण (attribute) हो। यो सूत्रले आत्माको सर्वव्यापकतालाई त्यसको गुणको विस्तारको रूपमा व्याख्या गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम इन्ट्याङ्गलमेन्ट (quantum entanglement) को अवधारणाले कणहरू बीचको तत्काल सम्बन्धलाई दर्शाउँछ, जसलाई आत्माको चेतनाको गैर-स्थानीय (non-local) विस्तारसँग तुलना गर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको विस्तार): चेतनाको विस्तार (expansion of consciousness) र यसको शरीरभरि अनुभव हुने तरिकालाई यो सूत्रले मनोवैज्ञानिक रूपमा पुष्टि गर्दछ, जहाँ चेतना केवल मस्तिष्कमा सीमित नभई सम्पूर्ण अस्तित्वमा फैलिएको हुन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको दर्शनमा जीवात्माको स्वरूप र त्यसको शरीरसँगको सम्बन्धलाई प्रकाशको दृष्टान्तद्वारा स्पष्ट पार्दछ। यसले आत्माको चेतनालाई त्यसको गुणको रूपमा प्रस्तुत गर्दै, कसरी यो गुण शरीरभरि व्याप्त हुन्छ भन्ने कुराको विवेचना गर्दछ।

१. जीवात्माको गुण र विस्तार: शंकराचार्यका अनुसार, जीवात्मा स्वयं प्रकाशमय नभई, त्यसको चेतना गुण (धर्मभूत ज्ञान) को रूपमा शरीरभरि फैलिन्छ। जसरी एउटा दियोको प्रकाशले कोठालाई उज्यालो पार्छ, त्यसरी नै आत्माको चेतनाले सम्पूर्ण शरीरलाई चेतनशील बनाउँछ। यो आत्माको स्वाभाविक गुण हो जसले शरीरलाई जीवन्त राख्छ।

२. दृष्टान्तको दार्शनिक महत्त्व: 'आलोकवत्' (प्रकाश जस्तै) भन्ने दृष्टान्तले आत्माको चेतनाको फैलावटलाई बुझाउँछ। प्रकाशको स्रोत सानो भए पनि त्यसको प्रभाव व्यापक हुन्छ। यसैगरी, आत्मा शरीरको कुनै एक भागमा (जस्तै हृदयमा) अवस्थित भए पनि, त्यसको चेतना (ज्ञान) सम्पूर्ण शरीरमा अनुभव हुन्छ। यो दृष्टान्तले आत्माको सूक्ष्मता र त्यसको गुणको व्यापकतालाई एकैसाथ दर्शाउँछ।

३. रामानुज र मध्वाचार्यको दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यले आत्माको 'धर्मभूत ज्ञान' (धर्मभूत ज्ञान) को अवधारणालाई जोड दिनुभएको छ, जसले आत्माको चेतनालाई त्यसको अनिवार्य गुणको रूपमा व्याख्या गर्दछ। यो ज्ञान आत्माबाट भिन्न नभई, त्यसको स्वरूपको अभिन्न अंग हो र यसैको माध्यमबाट आत्माले शरीर र बाह्य जगत्को अनुभव गर्दछ। मध्वाचार्यले पनि आत्माको स्वाभाविक गुणको रूपमा चेतनाको विस्तारलाई स्वीकार गर्नुभएको छ, तर उहाँले यसलाई ईश्वरको अधीनमा रहेको मान्नुहुन्छ।

▰ सूत्र 2.3.16

संस्कृत: व्यतिरेको गन्धवत् तथा च दर्शयति

IAST: *Vyatireko gandhavat tathā ca darśayati*

नेपाली अर्थ: व्यतिरेक (Distinction) गन्ध जस्तै छ, र श्रुतिले त्यसरी नै देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: जसरी फूलको गन्ध फूलभन्दा भिन्न छ तर फूलमा आश्रित छ, त्यसरी नै जीवात्मा शरीरभन्दा भिन्न तर शरीरमा आश्रित छ।

शाब्दिक अर्थ:

व्यतिरेको (vyatireko): भिन्नता, पृथकता, भेद।

गन्धवत् (gandhavat): गन्ध जस्तै, सुगन्ध भएको।

तथा (tathā): त्यसरी, त्यस्तै।

च (ca): र।

दर्शयति (darśayati): देखाउँछ, प्रकट गर्छ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जीवात्माको शरीरबाट भिन्नतालाई गन्ध र फूलको सम्बन्धसँग तुलना गर्दै स्पष्ट पार्छ। जसरी गन्ध फूलको गुण भएर पनि फूलभन्दा भिन्न हुन्छ र फूलमा आश्रित रहन्छ, त्यसरी नै आत्मा शरीरमा रहेर पनि शरीरभन्दा पृथक र स्वतन्त्र अस्तित्व बोकेको हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): भौतिक विज्ञानले पदार्थको संरचना र गुणहरूको अध्ययन गर्छ। यस सूत्रको भिन्नताको अवधारणालाई ऊर्जा र पदार्थको सम्बन्धसँग जोडेर हेर्न सकिन्छ, जहाँ ऊर्जा पदार्थमा निहित भए पनि त्यसको स्वरूपभन्दा भिन्न हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): मनोविज्ञानले चेतनाको अध्ययन गर्छ। यो सूत्रले आत्माको शरीरबाट भिन्नतालाई चेतनाको शरीरमा निर्भरता र स्वतन्त्रताको द्वन्द्वसँग जोड्छ, जहाँ चेतना मस्तिष्कको क्रियाकलापमा आश्रित देखिए पनि त्यसको गहिरो प्रकृति अझै रहस्यमय छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण विषय, जीवात्माको स्वरूप र शरीरसँगको सम्बन्धलाई सूक्ष्मतापूर्वक विश्लेषण गर्दछ। यसले आत्माको शरीरबाट भिन्नतालाई गन्ध र गन्धी (फूल) को दृष्टान्तद्वारा स्पष्ट पार्दै, आत्माको स्वतन्त्र अस्तित्व र त्यसको वास्तविक प्रकृतिमाथि प्रकाश पार्छ। यो विश्लेषणले वेदान्त दर्शनमा आत्मा-अनात्मा विवेकको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

१. आत्माको भिन्नताको अवधारणा: यस सूत्रमा 'व्यतिरेक' शब्दले आत्माको शरीर, इन्द्रिय र मनभन्दा भिन्नतालाई संकेत गर्छ। जसरी फूलको गन्ध फूलको गुण भए पनि फूलको भौतिक स्वरूपभन्दा पृथक हुन्छ, त्यसरी नै आत्मा शरीरमा व्याप्त भए पनि शरीरका गुणधर्महरूबाट अलिप्त रहन्छ। यो भिन्नता आत्माको नित्यत्व र शुद्धत्वको आधार हो।

२. गन्धवत् दृष्टान्तको सान्दर्भिकता: 'गन्धवत्' दृष्टान्तले आत्माको शरीरसँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ। गन्ध फूलमा आश्रित भएर पनि फूलको विनाशसँगै नष्ट हुँदैन, बरु सूक्ष्म रूपमा विद्यमान रहन्छ। त्यसैगरी, आत्मा शरीरमा आश्रित देखिए पनि शरीरको मृत्युसँगै नष्ट हुँदैन, बरु आफ्नो मूल स्वरूपमा अविनाशी रहन्छ। यो दृष्टान्तले आत्माको सूक्ष्मता र अविनाशी स्वरूपलाई बुझाउँछ।

३. श्रुतिको प्रमाण र दार्शनिक महत्त्व: सूत्रमा 'तथा च दर्शयति' भन्नाले श्रुति (वेद) ले पनि आत्माको यस भिन्नतालाई पुष्टि गर्छ भन्ने अर्थ लाग्छ। उपनिषद्हरूमा आत्मालाई शरीर, इन्द्रिय र प्राणभन्दा भिन्न तथा शुद्ध ब्रह्मको अंशका रूपमा वर्णन गरिएको छ। यो दार्शनिक पक्षले आत्माको वास्तविक स्वरूप र त्यसको मोक्ष प्राप्तिको मार्गलाई निर्देशित गर्दछ।

सूत्र 2.3.17

संस्कृत: पृथगुपदेशात्

IAST: *Pṛthagupadeśāt*

नेपाली अर्थ: पृथक् उपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा जीवात्मा र शरीरको पृथक् उपदेश गरिएको छ, जसले दुवै भिन्न छन् भनी प्रमाणित गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

पृथक् (pṛthak): अलग, भिन्न, छुट्टै।

उपदेशात् (upadeśāt): उपदेश भएकोले, निर्देशन भएकोले, शिक्षा भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.३.१७ ले जीवात्मा र शरीरको भिन्नतालाई श्रुतिमा स्पष्ट रूपमा दिइएको उपदेशको आधारमा स्थापित गर्दछ, जसले आत्माको स्वतन्त्र अस्तित्वलाई

जोड दिन्छ र शरीरसँगको यसको अस्थायी सम्बन्धलाई दर्शाउँछ। (This Brahmasutra 2.3.17 establishes the distinction between the individual soul (Jivatma) and the body based on explicit scriptural teachings, emphasizing the independent existence of the soul and its temporary connection with the body.)

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): आधुनिक स्नायुविज्ञानले मस्तिष्क र चेतनाबीचको सम्बन्धको अध्ययन गर्दछ। यद्यपि, यस सूत्रले चेतनालाई भौतिक मस्तिष्कभन्दा भिन्न र स्वतन्त्र सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जुन स्नायुवैज्ञानिक व्याख्याभन्दा परको विषय हो।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): मनोविज्ञानले चेतनालाई अनुभव, विचार र भावनाहरूको समग्रताको रूपमा बुझ्छ। यस सूत्रले चेतनाको स्रोत र प्रकृतिलाई शरीरभन्दा पृथक्, शाश्वत आत्मासँग जोड्दछ, जसले मनोवैज्ञानिक अध्ययनका लागि गहिरो दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र २.३.१७, 'पृथगुपदेशात्' ले जीवात्माको शरीरबाट भिन्नतालाई श्रुति प्रमाणको आधारमा स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ कि आत्मा भौतिक शरीर र इन्द्रियहरूभन्दा परको एक स्वतन्त्र र शाश्वत सत्ता हो। यसले आत्माको वास्तविक स्वरूप र यसको बन्धन तथा मोक्षको अवधारणालाई बुझ्नका लागि महत्वपूर्ण आधारशिला प्रदान गर्दछ।

१. श्रुति प्रमाण र जीवात्माको भिन्नता: यस सूत्रको मुख्य तर्क श्रुतिमा जीवात्मा र शरीरको पृथक् उपदेशमा आधारित छ। उपनिषद्हरूमा आत्मालाई शरीरको जन्म, मृत्यु र परिवर्तनबाट अप्रभावित, नित्य, शुद्ध, बुद्ध र मुक्त स्वरूपमा वर्णन गरिएको छ। उदाहरणका लागि, कठोपनिषद्मा आत्मालाई रथको स्वामी र शरीरलाई रथको रूपमा चित्रण गरिएको छ, जसले दुईको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्छ। यो भिन्नताले आत्माको स्वतन्त्र कर्मफल भोग्ने क्षमता र मोक्ष प्राप्तिको सम्भावनालाई स्थापित गर्दछ।

२. शङ्कराचार्यको अद्वैतवादी दृष्टिकोण: आचार्य शङ्करका अनुसार, जीवात्मा वास्तवमा परब्रह्मसँग अभिन्न छ, तर अविद्याका कारण शरीर र इन्द्रियहरूसँग आफूलाई जोडेको भ्रममा पर्छ। 'पृथगुपदेशात्' सूत्रले यस भ्रमलाई चिर्नका लागि जीवात्माको शरीरबाट भिन्नतालाई प्रारम्भिक चरणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यो भिन्नताको बोधले नै अद्वैत सिद्धान्तको अन्तिम लक्ष्य, अर्थात् ब्रह्मसँगको एकत्वको अनुभव, प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछ।

३. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैतवादी दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, जीवात्मा ईश्वरको अंश हो र शरीरबाट भिन्न छ। जीवात्मा ईश्वरको शरीर हो र ईश्वर जीवात्माको आत्मा हो। यस सूत्रले जीवात्माको शरीरबाट भिन्नतालाई स्वीकार गर्दै, यसलाई ईश्वरको अधीनमा रहेको र ईश्वरको सेवामा समर्पित हुनुपर्ने एक स्वतन्त्र सत्ताको रूपमा व्याख्या गर्दछ। यसले भक्ति मार्गको महत्वलाई जोड दिन्छ, जहाँ जीवात्माले ईश्वरसँगको आफ्नो सम्बन्धलाई बुझेर मोक्ष प्राप्त गर्दछ।

सूत्र 2.3.18

संस्कृत: तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्

IAST: *Tadguṇasāratvāttu tadvyapadeśaḥ prājñavat*

नेपाली अर्थ: तर त्यसको गुणसारत्व भएकोले त्यसरी व्यपदेश हुन्छ, प्राज्ञ (ब्रह्म) जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्मामा ब्रह्मका गुणहरू सारभूत रूपमा छन्, त्यसकारण कहिलेकाहीं जीवलाई ब्रह्म जस्तै व्यपदेश गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

तद्गुणसारत्वात् (Tadguṇasāratvāt): त्यसको गुणको सार भएकोले।

तु (tu): तर, निश्चय नै।

तद्व्यपदेशः (tadvyapadeśaḥ): त्यसरी व्यपदेश, त्यस प्रकारको कथन।

प्राज्ञवत् (prājñavat): प्राज्ञ (ब्रह्म) जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्मा (individual soul) मा ब्रह्म (Brahman) का सारभूत गुणहरू (essential qualities) विद्यमान हुने भएकाले, कहिलेकाहीँ जीवात्मालाई ब्रह्मकै रूपमा व्यपदेश गरिन्छ। यो जीवात्मा र ब्रह्मबीचको अभेद (non-difference) लाई नभई गुणगत समानता (qualitative similarity) लाई दर्शाउँछ, जसरी प्राज्ञ (intelligent one) ब्रह्मलाई बुझिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतना (consciousness) र आत्म-जागरूकता (self-awareness) लाई मस्तिष्कको जटिल कार्यप्रणालीको परिणाम मान्दछ। तथापि, ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले जीवात्मामा ब्रह्मका सारभूत गुणहरू (essential qualities) निहित हुने कुरालाई संकेत गर्दछ, जसलाई चेतनाको मौलिक प्रकृति

(fundamental nature of consciousness) को रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जुन केवल मस्तिष्कको उपज मात्र नभई एक व्यापक सत्ताको अंश हो।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान र चेतना): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) र चेतनाको गहिराइको अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले जीवात्माको वास्तविक स्वरूप ब्रह्मसँग गुणगत रूपमा समान रहेको बताउँछ, जसले व्यक्तिको आत्म-बोध (self-realization) र उच्च चेतना (higher consciousness) को खोजीमा महत्त्वपूर्ण मनोवैज्ञानिक आधार प्रदान गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र २.३.१८ ले जीवात्मा र ब्रह्मबीचको सम्बन्धलाई सूक्ष्म रूपमा व्याख्या गर्दछ, जहाँ जीवात्मालाई ब्रह्मका गुणहरूको सार भएकोले ब्रह्मजस्तै व्यपदेश गरिन्छ। यो सूत्रले जीवात्माको स्वतन्त्र सत्तालाई स्वीकार गर्दै पनि त्यसको परम सत्ता ब्रह्मसँगको अभिन्न सम्बन्धलाई जोड दिन्छ, जसले विभिन्न वेदान्तिक दर्शनहरूमा गहन दार्शनिक बहसको आधार प्रदान गर्दछ।

१. **अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण (Advaita Vedanta Perspective):** शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, जीवात्मा र ब्रह्म मूलतः एक हुन् (अहं ब्रह्मास्मि)। यस सूत्रमा जीवात्मालाई ब्रह्मजस्तै भन्नुको अर्थ गुणगत समानता मात्र नभई स्वरूपगत एकता हो। अविद्या (ignorance) का कारण जीवात्माले आफूलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न ठान्छ, तर ज्ञान प्राप्त भएपछि यो भिन्नता समाप्त हुन्छ। यहाँ 'तद्गुणसारत्वात्' भन्नाले ब्रह्मका सत्, चित्, आनन्द गुणहरू जीवात्मामा पनि सारभूत रूपमा विद्यमान छन् भन्ने बुझिन्छ, जसले गर्दा जीवात्मालाई ब्रह्मको प्रतिबिम्ब वा अंशका रूपमा हेरिन्छ।

२. **विशिष्टाद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण (Vishishtadvaita Vedanta Perspective):** रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत वेदान्तले जीवात्मालाई ब्रह्मको विशेषण वा शरीरको रूपमा हेर्दछ। यस सूत्र अनुसार, जीवात्मा ब्रह्मको अंश हो र ब्रह्मका गुणहरू जीवात्मामा पनि सूक्ष्म रूपमा उपस्थित हुन्छन्। 'तद्गुणसारत्वात्' ले जीवात्मा ब्रह्मको अधीनमा रहेर पनि ब्रह्मका केही महत्त्वपूर्ण गुणहरू धारण गर्दछ भन्ने संकेत गर्दछ। जसरी शरीर आत्माको अधीनमा रहेर पनि आत्माका केही गुणहरू प्रतिबिम्बित गर्दछ, त्यसरी नै जीवात्मा ब्रह्मको शरीर भई ब्रह्मका गुणहरूलाई अभिव्यक्त गर्दछ।

३. द्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण (Dvaita Vedanta Perspective): मध्वाचार्यको द्वैत वेदान्तले जीवात्मा र ब्रह्मलाई पूर्णतः भिन्न मान्दछ। यस सूत्रमा 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' भन्नाले जीवात्मामा ब्रह्मका केही गुणहरू (जस्तै चेतना, ज्ञान) आंशिक रूपमा विद्यमान भए पनि, जीवात्मा कहिल्यै ब्रह्मसँग एक हुन सक्दैन। जीवात्मा ब्रह्मको दास हो र ब्रह्मका गुणहरू जीवात्मामा ब्रह्मको कृपाले मात्र आउँछन्। यहाँ 'प्राज्ञवत्' शब्दले ब्रह्मको सर्वोच्चता र जीवात्माको सीमिततालाई स्पष्ट पार्दछ, जहाँ जीवात्मा ब्रह्मजस्तै व्यवहार गरे पनि ब्रह्म होइन।

सूत्र 2.3.19

संस्कृत: यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्

IAST: *Yāvadātmabhāvitvācca na doṣastaddarśanāt*

नेपाली अर्थ: र आत्मभावित्व (Self-existence) सम्म भएकोले दोष छैन, किनभने श्रुतिमा दर्शन छ।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्माको अणुत्व सदा रहन्छ। यो दोष होइन, श्रुतिले यसो नै देखाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

यावत् (yāvat): जबसम्म, जति समयसम्म, जुन हदसम्म।

आत्मभावित्वात् (ātmabhāvitvāt): आत्माको स्वरूप वा अस्तित्वको कारणले, आत्म-अस्तित्वको स्वभावले।

च (ca): र, पनि।

न (na): होइन, छैन।

दोषः (doṣaḥ): दोष, त्रुटि, कमी।

तत् (tat): त्यो, त्यसको।

दर्शनात् (darśanāt): देखिने भएकोले, श्रुतिमा उल्लेख भएकोले, प्रमाणबाट सिद्ध भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): जबसम्म आत्माको अस्तित्व रहन्छ, तबसम्म यसको सूक्ष्मता वा अणुत्वमा कुनै दोष छैन, किनकि यो कुरा श्रुति (scriptures) द्वारा प्रमाणित छ। जीवात्माको

स्वरूपगत अणुत्व (atomic nature of the individual soul) कुनै कमजोरी नभई यसको शाश्वत विशेषता हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूको सूक्ष्मता र तिनीहरूको अन्तर्निहित गुणहरू (intrinsic properties) लाई अध्ययन गरिन्छ। यस सूत्रको जीवात्माको अणुत्वको अवधारणालाई क्वान्टम स्तरमा पदार्थको मौलिक एकाइहरूको अस्तित्वसँग तुलना गर्न सकिन्छ, जहाँ अस्तित्वको आधारभूत प्रकृतिलाई बुझ्न खोजिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान र निरन्तरता): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) र व्यक्तिको निरन्तरता (continuity of self) को अवधारणा महत्त्वपूर्ण छ। जीवात्माको शाश्वत अणुत्वको विचारले व्यक्तिको चेतना र पहिचानको अविनाशी स्वभावलाई संकेत गर्दछ, जुन शारीरिक परिवर्तनहरूका बाबजुद पनि स्थिर रहन्छ।

ब्रह्मसूत्र २.३.१९ ले जीवात्माको अणुत्व (atomic nature) लाई शाश्वत र दोषरहित रूपमा स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले जीवात्माको स्वरूपगत विशेषतालाई स्पष्ट पार्दै, यसको सूक्ष्मतालाई कुनै कमजोरी नभई यसको वास्तविक प्रकृति मान्दछ। यसले वेदान्त दर्शनमा आत्माको नित्यत्व र अपरिवर्तनीयताको सिद्धान्तलाई अझ सुदृढ बनाउँछ।

१. जीवात्माको अणुत्वको शाश्वतता: यो सूत्रले जीवात्माको अणुत्वलाई 'यावदात्मभावित्वात्' अर्थात् आत्माको अस्तित्व रहुन्जेलसम्म रहने कुरा बताउँछ। यसको अर्थ हो कि जीवात्माको सूक्ष्म स्वरूप अस्थायी नभई यसको नित्य र अपरिवर्तनीय गुण हो। शंकराचार्यका अनुसार, यो अणुत्व जीवात्माको उपाधिगत (conditioned) अवस्थामा मात्र हो, परमार्थतः आत्मा विभु (all-pervading) हो। तर, रामानुजाचार्य र मध्वाचार्य जस्ता आचार्यहरूले जीवात्मालाई स्वरूपतः नै अणु मान्छन्, जसले गर्दा यो संसारमा कर्मफल भोग्न सक्षम हुन्छ।

२. दोषरहितता र श्रुतिको प्रमाण: सूत्रले जीवात्माको अणुत्वमा कुनै 'दोष' नभएको कुरा 'न दोषस्तद्दर्शनात्' भनी स्पष्ट पार्दछ। यसको प्रमाणको रूपमा श्रुति (Vedas) लाई प्रस्तुत गरिएको छ। श्रुतिमा जीवात्मालाई अणु (सूक्ष्म) र केशको टुप्पोको सयौं भाग जत्तिको सानो भनिएको छ। यसले जीवात्माको सूक्ष्मतालाई ईश्वरीय विधान र सृष्टिको अभिन्न अंगको रूपमा स्वीकार गर्दछ, जहाँ यसको सीमितता नै यसको विशिष्ट भूमिकाको लागि आवश्यक हुन्छ।

३. जीवात्माको कर्मफल भोग र मोक्ष: जीवात्माको अणुत्वको अवधारणाले यसको कर्मफल भोग्ने क्षमतालाई पनि समर्थन गर्दछ। यदि आत्मा विभु (सर्वव्यापी) मात्र हुन्थ्यो भने, एक स्थानमा गरिएको कर्मको फल अर्को स्थानमा कसरी भोगिन्थ्यो भन्ने प्रश्न उठ्थ्यो। अणुत्वले जीवात्मालाई शरीरमा सीमित भई कर्म गर्न र त्यसको फल भोग्न सक्षम बनाउँछ। यद्यपि, मोक्षको अवस्थामा पनि जीवात्माको स्वरूपगत अणुत्व कायम रहन्छ, तर यो अज्ञानको बन्धनबाट मुक्त भई ब्रह्मसँग एकत्वको अनुभव गर्दछ।

सूत्र 2.3.20

संस्कृत: पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्

IAST: *Puṃstvādivattvasya sato'bhivyaktiyogāt*

नेपाली अर्थ: पुंस्त्व (Masculinity) आदि जस्तै, सत् (Existent) को अभिव्यक्ति योग भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: जसरी पुंस्त्व सदा विद्यमान छ तर उचित समयमा अभिव्यक्त हुन्छ, त्यसरी नै जीवात्माको ज्ञान सदा विद्यमान छ तर अभिव्यक्त हुनुपर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य (Puṃstvādivattvasya): पुंस्त्व (पुरुषत्व) आदि जस्तै, त्यसको भाव।

सतोऽभिव्यक्तियोगात् (sato'bhivyaktiyogāt): सत् (विद्यमान) को अभिव्यक्तिको योग भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): जसरी पुरुषत्व (masculinity) जस्ता गुणहरू पहिलेदेखि नै विद्यमान भए पनि उचित समयमा मात्र प्रकट हुन्छन्, त्यसरी नै जीवात्माको ज्ञान (knowledge of the individual soul) पनि सदा विद्यमान हुन्छ तर कर्म र साधनाको माध्यमबाट मात्र अभिव्यक्त (manifested) हुन्छ। यो सूत्रले आत्माको अन्तर्निहित क्षमताको प्रकटीकरणमा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

विकासवादी जीवविज्ञान (Evolutionary Biology): जसरी जैविक गुणहरू (biological traits) आनुवंशिक रूपमा उपस्थित भए पनि निश्चित विकास चरणहरूमा मात्र अभिव्यक्त हुन्छन्, त्यसरी नै आत्माको ज्ञानको अभिव्यक्ति पनि एक क्रमिक प्रक्रिया हो।

मनोविज्ञान (Psychology - Developmental Psychology): जसरी मानवमा जन्मजात क्षमताहरू (innate abilities) भए पनि तिनीहरू उचित वातावरण र अनुभवको माध्यमबाट

मात्र विकसित र अभिव्यक्त हुन्छन्, त्यसरी नै आत्मिक ज्ञानको प्रकटीकरण पनि व्यक्तिगत विकाससँग सम्बन्धित छ।

यो सूत्रले जीवात्माको अन्तर्निहित ज्ञान र शक्तिको प्रकटीकरणको सिद्धान्तलाई स्पष्ट पार्दछ, जसलाई वेदान्त दर्शनमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। यसले आत्माको स्वरूपलाई नित्य र अपरिवर्तनीय मान्दै, त्यसको अभिव्यक्ति मात्र समय र परिस्थितिको अधीनमा रहेको बताउँछ। यो अवधारणाले साधना र कर्मको महत्त्वलाई पनि उजागर गर्दछ, किनकि अभिव्यक्तिको लागि उचित प्रयास आवश्यक हुन्छ।

१. **अव्यक्त शक्तिको सिद्धान्त**: जसरी बीजमा विशाल वृक्ष बन्ने शक्ति अव्यक्त रूपमा रहेको हुन्छ र उचित वातावरण पाएपछि मात्र अभिव्यक्त हुन्छ, त्यसरी नै जीवात्मामा ब्रह्मज्ञानको शक्ति अव्यक्त रूपमा रहेको हुन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, अज्ञानको आवरण हटेपछि यो ज्ञान स्वतः प्रकाशित हुन्छ, किनकि ज्ञान आत्माको स्वरूप नै हो।

२. **पुरुषत्वको दृष्टान्त**: सूत्रमा 'पुंस्त्वादिवत्' भनी पुरुषत्वको दृष्टान्त दिइएको छ। जसरी पुरुषमा पुरुषत्व (masculinity) जन्मजात भए पनि यौवनावस्थामा मात्र पूर्ण रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ, त्यसरी नै आत्माको ज्ञान र शक्ति पनि जीवमा सदा विद्यमान भए पनि अज्ञानको कारणले अप्रकट रहन्छ। रामानुजाचार्यका अनुसार, भक्ति र प्रपत्तिका माध्यमबाट यो ज्ञानको संकोच हट्छ र विस्तार हुन्छ।

३. **अभिव्यक्तिमा कर्मको भूमिका**: 'अभिव्यक्तियोगात्' भन्ने पदले अभिव्यक्तिको लागि योग वा सम्बन्धको आवश्यकतालाई संकेत गर्दछ। यसको अर्थ हो कि आत्माको ज्ञान स्वतःस्फूर्त रूपमा प्रकट नभई, साधना, ध्यान, कर्मयोग वा ज्ञानयोग जस्ता अभ्यासहरूद्वारा त्यसको अभिव्यक्ति सम्भव हुन्छ। मध्वाचार्यले यसलाई ईश्वरको अनुग्रह र जीवको प्रयासको समन्वयको रूपमा व्याख्या गरेका छन्।

सूत्र 2.3.21

संस्कृत: नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा

IAST: *Nityopalabdhyanupalabdhiprasaṅgo'nyataraniyamo vānyathā*

नेपाली अर्थ: नित्य उपलब्धि वा अनुपलब्धिको प्रसङ्ग, वा अन्यतर नियम, अन्यथा।

विस्तृत व्याख्या: यदि जीवात्मा विभु हुन्थ्यो भने, सदा सबै कुरा जान्ने वा कहिल्यै नजान्ने हुनुपर्थ्यो।

शाब्दिक अर्थ:

नित्य (Nitya): सधैं, निरन्तर।

उपलब्धि (Upalabdhi): प्राप्ति, ज्ञान, बोध।

अनुपलब्धि (Anupalabdhi): अप्राप्ति, ज्ञानको अभाव, बोध नहुनु।

प्रसङ्ग (Prasaṅga): प्रसङ्ग, परिणाम, स्थिति।

अन्यतर (Anyatara): दुईमध्ये एक, कुनै एक।

नियम (Niyama): नियम, निश्चित अवस्था।

वा (Vā): वा।

अन्यथा (Anyathā): अन्यथा, अर्को प्रकारले।

चुरो अर्थ (Essence): यदि जीवात्मा सर्वव्यापी (omnipresent) र नित्य चेतन (eternally conscious) छ भने, उसलाई सधैं सबै कुराको ज्ञान हुनुपर्छ वा कहिल्यै कुनै कुराको ज्ञान नहुने स्थिति आउन सक्छ। यसले जीवात्माको सीमित अनुभव (limited experience) र ज्ञानको प्रक्रिया (process of knowledge acquisition) लाई व्याख्या गर्न कठिन बनाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतना (consciousness) र मस्तिष्क (brain) को सम्बन्धमा आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतनालाई मस्तिष्कका विशिष्ट संरचना र प्रक्रियाहरूसँग जोड्छ, जसले जीवात्माको सर्वव्यापी चेतनाको अवधारणालाई चुनौती दिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - ज्ञानको सीमा): मनोविज्ञानले ज्ञानको प्रक्रिया (cognitive process) र धारणा (perception) लाई व्यक्तिपरक अनुभव (subjective experience) र सीमित संवेदी क्षमता (limited sensory capacity) सँग जोड्छ, जसले जीवात्माको ज्ञानको सीमालाई बुझाउँछ।

> यो सूत्रले जीवात्माको स्वरूप (nature of Jiva) र त्यसको ज्ञान प्राप्त गर्ने क्षमता (capacity for knowledge acquisition) सम्बन्धी एक महत्त्वपूर्ण दार्शनिक प्रश्न उठाउँछ। यदि जीवात्मा सर्वव्यापी र नित्य चेतन मानिन्छ भने, त्यसले सधैं सबै कुराको ज्ञान किन प्राप्त गर्दैन भन्ने विरोधाभास (paradox) उत्पन्न हुन्छ। यो प्रश्नले जीवात्माको वास्तविक प्रकृति र बन्धन (bondage) को अवस्थालाई गहिरो रूपमा विश्लेषण गर्न प्रेरित गर्छ।

१. **जीवात्माको सीमितता र अविद्या (Limitation of Jiva and Avidya):** वेदान्त दर्शन अनुसार, जीवात्मा स्वरूपतः ब्रह्म (Brahman) नै हो, तर अविद्या (ignorance) को कारणले यसले आफूलाई सीमित र देहधारी (embodied) ठान्छ। यस अविद्याकै कारण जीवात्माको ज्ञान सर्वव्यापी नभई सीमित हुन्छ। शंकराचार्य (Shankaracharya) ले अविद्यालाई नै यस सीमितताको मूल कारण मान्नुहुन्छ, जसले गर्दा जीवात्माले आफ्नो वास्तविक, असीमित स्वरूपलाई बिर्सन्छ।

२. **कर्मफल र अनुभवको विविधता (Karma and Diversity of Experience):** जीवात्माले गरेका कर्महरू (actions) र त्यसको फल (results) ले पनि ज्ञानको सीमितता निर्धारण गर्छ। प्रत्येक जीवात्माको कर्मफल फरक हुने भएकाले, उनीहरूको अनुभव र ज्ञान प्राप्त गर्ने क्षमता पनि फरक हुन्छ। रामानुजाचार्य (Ramanujacharya) जस्ता विशिष्टाद्वैतवादी आचार्यहरूले जीवात्मालाई ब्रह्मको अंश (part of Brahman) मान्छन्, जसको ज्ञान शक्ति सीमित हुन्छ र यो कर्मको अधीनमा रहन्छ।

३. **मोक्ष र ज्ञानको पूर्णता (Moksha and Perfection of Knowledge):** यस सूत्रले अप्रत्यक्ष रूपमा मोक्ष (liberation) को अवधारणालाई पनि संकेत गर्छ। जब जीवात्मा अविद्याको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ, तब यसले आफ्नो वास्तविक, असीमित र सर्वव्यापी ज्ञान स्वरूपलाई पुनः प्राप्त गर्छ। यो अवस्था नै मोक्ष हो, जहाँ जीवात्माले आफ्नो ब्रह्म स्वरूपको पूर्ण ज्ञान प्राप्त गर्छ र कुनै पनि प्रकारको सीमितता रहँदैन।

सूत्र 2.3.22

संस्कृत: कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्

IAST: *Kartā śāstrārthavattvāt*

नेपाली अर्थ: (जीवात्मा) कर्ता हो, किनभने शास्त्रको अर्थवत्ता (Meaningfulness) छ।

विस्तृत व्याख्या: यदि जीवात्मा कर्ता होइन भने, शास्त्रका विधि-निषेधहरू अर्थहीन हुन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

कर्ता (Kartā): कर्ता, काम गर्नेवाला, जीवात्मा।

शास्त्रार्थवत्त्वात् (śāstrārthavattvāt): शास्त्रको अर्थवत्ता (meaningfulness) भएकोले, किनभने शास्त्रका विधि-निषेधहरू अर्थपूर्ण छन्।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्मा नै कर्मको कर्ता (agent) हो, किनकि यदि जीवात्मा कर्ता नभएको भए शास्त्रमा उल्लेखित विधि-निषेधहरू (injunctions and prohibitions)

निरर्थक हुने थिए। यस सूत्रले जीवात्माको स्वतन्त्र इच्छाशक्ति (free will) र नैतिक जिम्मेवारी (moral responsibility) लाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): स्नायुविज्ञानले मस्तिष्कको कार्यप्रणाली र निर्णय प्रक्रिया (decision-making process) को अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रको अवधारणालाई मस्तिष्कको कार्यकारी कार्यहरू (executive functions) सँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ व्यक्तिले सचेत रूपमा कार्यहरू छनोट गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Agency and Free Will): मनोविज्ञानमा 'एजेन्सी' (agency) को अवधारणाले व्यक्तिले आफ्नो कार्यहरूमा नियन्त्रण राख्छ भन्ने बुझाउँछ। यो सूत्रले जीवात्माको कर्तापनलाई जोड दिएर मानव व्यवहारमा स्वतन्त्र इच्छा (free will) र व्यक्तिगत जिम्मेवारी (personal responsibility) को मनोवैज्ञानिक पक्षलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण दार्शनिक पक्ष, अर्थात् जीवात्माको कर्तापन (agency) लाई स्थापित गर्दछ। यो सिद्धान्त विशेषगरी कर्मकाण्ड (rituals) र नैतिक आचरण (ethical conduct) को सन्दर्भमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ, किनकि यसले शास्त्रका उपदेशहरूको प्रामाणिकता (validity) र सार्थकता (relevance) लाई सुनिश्चित गर्दछ।

१. जीवात्माको स्वतन्त्रता र शास्त्रको प्रामाणिकता: यदि जीवात्मा कर्ता नभएको भए, शास्त्रमा वर्णित विधि-निषेधहरू जस्तै 'यज्ञ गर' वा 'हिंसा नगर' अर्थहीन हुने थिए। शास्त्रले जीवात्मालाई कर्म गर्न वा नगर्नका लागि निर्देशन दिन्छ, जसले जीवात्माको स्वतन्त्र इच्छाशक्ति (free will) र निर्णय लिने क्षमता (capacity for decision-making) लाई प्रमाणित गर्दछ। आचार्य शंकरले पनि जीवात्माको व्यवहारिक कर्तापनलाई स्वीकार गर्नुभएको छ, यद्यपि पारमार्थिक रूपमा ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो।

२. कर्मफल र नैतिक जिम्मेवारी: जीवात्मा कर्ता भएकोले नै उसले आफ्ना कर्महरूको फल (fruits of actions) भोग्नुपर्छ। यसले कर्मको सिद्धान्त (Law of Karma) लाई बलियो बनाउँछ र जीवात्मालाई नैतिक रूपमा जिम्मेवार (morally responsible) ठहराउँछ। रामानुजाचार्यले जीवात्मालाई ईश्वरको अंश (part of God) मान्दै, ईश्वरको अधीनमा रहेर पनि जीवात्मामा कर्म गर्ने स्वतन्त्रता रहेको बताउनुभएको छ, जसले गर्दा उसले पुण्य र पापको फल भोग्छ।

३. अविद्या र कर्तापनको सम्बन्ध: वेदान्त दर्शन अनुसार, जीवात्माको कर्तापन अविद्या (ignorance) द्वारा उत्पन्न भएको हो। जब जीवात्माले आफूलाई शरीर र इन्द्रियहरूसँग एकाकार गर्छ, तब उसले आफूलाई कर्ता ठान्छ। तर, ज्ञानको प्राप्तिले यो अविद्या नष्ट हुन्छ र जीवात्माले आफ्नो वास्तविक स्वरूप, अर्थात् ब्रह्मसँगको एकत्व (oneness with Brahman) लाई अनुभव गर्छ। यसरी, कर्तापन व्यवहारिक सत्य (empirical truth) हो, तर पारमार्थिक सत्य (transcendental truth) होइन।

सूत्र 2.3.23

संस्कृत: विहारोपदेशात्

IAST: *Vihāropadeśāt*

नेपाली अर्थ: विहार (Activity) को उपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा जीवात्माको विहार (क्रियाकलाप) को उपदेश गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

विहार (Vihāra): गतिविधि, क्रियाकलाप, घुमफिर.

उपदेशात् (Upadeśāt): उपदेशका कारण, शिक्षाका कारण, निर्देशनका कारण.

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जीवात्माको स्वतन्त्रतालाई जोड दिन्छ, किनकि श्रुतिहरूमा यसको गतिविधि (activity) र कर्मफलको उपदेश गरिएको छ। जीवात्मा केवल ब्रह्मको उपकरण नभई, आफ्नै इच्छाशक्ति (free will) र कर्म (karma) अनुसार व्यवहार गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कका गतिविधिहरू (brain activities) र निर्णय प्रक्रिया (decision-making processes) ले कसरी व्यक्तिको व्यवहारलाई निर्देशित गर्छन् भन्ने कुराले यस सूत्रको 'विहार' पक्षलाई समर्थन गर्दछ। चेतना (consciousness) र कार्य (action) बीचको सम्बन्ध आधुनिक न्यूरोसाइन्सको अध्ययनको महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो।

मनोविज्ञान (Psychology - Free Will and Agency): मनोविज्ञानमा स्वतन्त्र इच्छा (free will) र व्यक्तिगत अभिकर्ता (personal agency) को अवधारणाले यस सूत्रको चुरो अर्थसँग गहिरो सम्बन्ध राख्छ। व्यक्तिले कसरी आफ्ना निर्णयहरू लिन्छ र त्यसको परिणाम भोग्छ भन्ने कुरा मनोवैज्ञानिक अध्ययनको केन्द्रबिन्दु हो।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण विषय, जीवात्माको स्वरूप र यसको स्वतन्त्रतामाथि प्रकाश पार्दछ। यसले श्रुतिमा वर्णित जीवात्माका क्रियाकलापहरूलाई आधार बनाएर यसको कर्तृत्व (doership) र भोक्तृत्व (enjoyership) को पुष्टि गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको एक आधारभूत सिद्धान्त हो।

१. जीवात्माको कर्तृत्व र श्रुति प्रमाण:

शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रलाई व्याख्या गर्दै जीवात्माको कर्तृत्वलाई स्वीकार गरेका छन्। श्रुतिहरूमा जीवात्मालाई विभिन्न क्रियाकलापहरूमा संलग्न भएको देखाइएको छ, जस्तै 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' (विज्ञानले यज्ञ गर्दछ)। यसले जीवात्मा केवल निष्क्रिय साक्षी नभई, कर्म गर्ने क्षमता भएको कर्ता हो भन्ने देखाउँछ।

२. ईश्वरको नियन्त्रण र जीवात्माको स्वतन्त्रताको सन्तुलन:

रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, जीवात्मा ईश्वरमा आश्रित भए पनि, यसलाई कर्म गर्नको लागि सीमित स्वतन्त्रता (limited freedom) प्रदान गरिएको छ। ईश्वरले जीवात्मालाई कर्म गर्नको लागि अनुमति दिन्छन्, तर कर्मको फल जीवात्मा स्वयंले भोग्नुपर्छ। यसरी, ईश्वरको सर्वशक्तिमत्ता र जीवात्माको नैतिक जिम्मेवारी (moral responsibility) बीच सन्तुलन कायम हुन्छ।

३. कर्मफल र पुनर्जन्मको सिद्धान्त:

यस सूत्रले जीवात्माको कर्मफल भोग्ने क्षमतालाई पनि संकेत गर्दछ। यदि जीवात्माले कुनै क्रियाकलाप गर्दैनथ्यो भने, त्यसको फल भोग्ने प्रश्न नै उठ्दैनथ्यो। यसरी, यो सूत्रले कर्मफलको सिद्धान्त र पुनर्जन्मको चक्रलाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा समर्थन गर्दछ, जहाँ जीवात्माले आफ्ना कर्महरूको परिणाम स्वरूप विभिन्न योनिहरूमा जन्म लिन्छ।

सूत्र 2.3.24

संस्कृत: उपादानात्

IAST: *Upādānāt*

नेपाली अर्थ: उपादान (Taking Up) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्माले शरीर उपादान (ग्रहण) गर्दछ भन्ने श्रुतिको वचन छ।

शाब्दिक अर्थ:

उपादानात् (Upādānāt): ग्रहण गर्ने वा लिने कार्य, कारण वा आधार।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्माले शरीर ग्रहण गर्ने प्रक्रियालाई यस सूत्रले संकेत गर्दछ। यसले आत्माको शरीरसँगको सम्बन्ध र कर्मफलको आधारमा पुनर्जन्मको अवधारणालाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): जीवात्माले शरीर ग्रहण गर्ने प्रक्रियालाई जीवविज्ञानले जैविक विकास र आनुवंशिक उत्तराधिकारको रूपमा व्याख्या गर्न सक्छ, जहाँ चेतनाको भूमिका अझै रहस्यमय छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतना र पहिचान): मनोविज्ञानले चेतनाको निरन्तरता र व्यक्तिको पहिचान निर्माणमा शरीर र मनको अन्तरसम्बन्धलाई अध्ययन गर्दछ, जुन उपादानको अवधारणासँग जोडिन्छ।

यो सूत्रले जीवात्माको शरीरसँगको सम्बन्ध र त्यसको उपादान (ग्रहण) गर्ने प्रवृत्तिको गहिरो दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनमा आत्माको स्वरूप, कर्मको सिद्धान्त र पुनर्जन्मको अवधारणालाई स्पष्ट पार्न मद्दत गर्दछ।

१. आत्माको नित्यत्व र शरीरको अनित्यत्व: यस सूत्रले आत्मा नित्य र अविनाशी भए पनि शरीर अनित्य र परिवर्तनशील रहेको कुरालाई जोड दिन्छ। जीवात्माले आफ्नो कर्मफल अनुसार विभिन्न शरीरहरू ग्रहण गर्दछ, तर आत्मा स्वयं अप्रभावित रहन्छ।

२. कर्मफल र पुनर्जन्मको सिद्धान्त: उपादानको अवधारणा कर्मफलको सिद्धान्तसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छ। जीवात्माले पूर्वजन्मका कर्महरूको फल भोग्नका लागि नयाँ शरीर धारण गर्दछ। यो प्रक्रिया तबसम्म जारी रहन्छ जबसम्म आत्माले मोक्ष प्राप्त गर्दैन।

३. शंकराचार्य र रामानुजाचार्यको दृष्टिकोण: शंकराचार्यका अनुसार, आत्माको शरीर ग्रहण गर्नु अविद्याको कारण हो र मोक्ष प्राप्त भएपछि यो बन्धनबाट मुक्त हुन्छ। रामानुजाचार्यले भने, आत्मा ईश्वरको अंश हो र ईश्वरको इच्छा अनुसार शरीर धारण गर्दछ, जहाँ भक्ति र प्रपत्तिले मोक्षमा पुर्याउँछ।

सूत्र 2.3.25

संस्कृत: व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः

IAST: *Vyapadeśācca kriyāyāṃ na cennirdeśaviparyayaḥ*

नेपाली अर्थ: र क्रियामा व्यपदेश भएकोले, अन्यथा निर्देशको विपर्यय हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा जीवात्मालाई कर्ता भनी व्यपदेश गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

व्यपदेशात् (Vyapadeśāt): व्यपदेश वा कथनबाट।

च (ca): र।

क्रियायाम् (kriyāyām): क्रियामा वा कार्यमा।

न (na): होइन वा छैन।

चेत् (cet): यदि।

निर्देश (nirdeśa): निर्देश वा निर्देशन।

विपर्ययः (viparyayaḥ): विपर्यय वा उल्टो।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जीवात्माको कर्तृत्व (agency) लाई जोड दिन्छ। यदि जीवात्मालाई क्रियाको कर्ताको रूपमा नबुझ्ने हो भने, शास्त्रका निर्देशहरू (scriptural injunctions) को अर्थ उल्टो हुन जान्छ, किनकि ती निर्देशहरूले जीवात्मालाई नै कर्म गर्न प्रेरित गर्दछन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): स्नायुविज्ञानले मस्तिष्कको कार्यप्रणाली र निर्णय प्रक्रियाको अध्ययन गर्दछ, जसले व्यक्तिको क्रियाशीलता (volitional action) र त्यसको न्यूरोनल आधार (neuronal basis) मा प्रकाश पार्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Agency and Free Will): मनोविज्ञानले व्यक्तिको आफ्नो कार्यमा नियन्त्रणको भावना (sense of control) र स्वतन्त्र इच्छा (free will) को अवधारणालाई अन्वेषण गर्दछ, जुन यस सूत्रको कर्तृत्वको विचारसँग मेल खान्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण विषय, जीवात्माको कर्तृत्व (agency) लाई स्पष्ट पार्दछ। यसले जीवात्मालाई केवल निष्क्रिय भोक्ता (passive enjoyer) नभई, कर्मको सक्रिय कर्ता (active doer) को रूपमा स्थापित गर्दछ, जसको अभावमा सम्पूर्ण वैदिक कर्मकाण्ड (Vedic rituals) र नैतिक निर्देशहरू (moral injunctions) निरर्थक हुन जान्छन्।

१. **शास्त्रको प्रामाणिकता र कर्तृत्व (Scriptural Authority and Agency):** यदि जीवात्मालाई कर्मको कर्ता मानिदैन भने, 'यज्ञ गर', 'दान गर' जस्ता शास्त्रका आज्ञाहरू (scriptural commands) कसलाई निर्देशित हुन्छन् भन्ने प्रश्न उठ्छ। यदि कर्ता नै छैन भने, यी आज्ञाहरूको कुनै अर्थ रहँदैन र शास्त्रको प्रामाणिकतामाथि नै प्रश्नचिह्न लाग्छ। अतः, शास्त्रको निर्देशहरूलाई सार्थक बनाउन जीवात्माको कर्तृत्व अपरिहार्य छ।

२. **कर्मफलको भोग र नैतिक उत्तरदायित्व (Enjoyment of Fruits of Action and Moral Responsibility):** जीवात्माले गरेका कर्महरूको फल (fruits of action) भोग्ने कुरा सर्वमान्य छ। यदि जीवात्मा कर्ता होइन भने, उसले सुख वा दुःखको फल किन भोग्नुपर्छ? यसले नैतिक उत्तरदायित्व (moral responsibility) को सम्पूर्ण अवधारणालाई खण्डित गर्दछ।

३. **अद्वैत वेदान्त र कर्तृत्वको स्वरूप (Advaita Vedanta and the Nature of Agency):** अद्वैत वेदान्तमा, परमार्थतः ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जीवात्मा ब्रह्मसँग अभिन्न छ। तथापि, व्यवहारिक स्तरमा (vyavaharika satya), अविद्या (ignorance) को कारणले जीवात्माले आफूलाई कर्ता र भोक्ताको रूपमा अनुभव गर्दछ। यो सूत्रले व्यवहारिक सत्यको परिप्रेक्ष्यमा जीवात्माको कर्तृत्वलाई स्वीकार गर्दछ, जसले गर्दा मोक्ष प्राप्तिका लागि गरिने साधनाहरू (spiritual practices) को औचित्य स्थापित हुन्छ।

सूत्र 2.3.26

संस्कृत: उपलब्धिवदनियमः

IAST: *Upalabdhivadaniyamaḥ*

नेपाली अर्थ: उपलब्धि (Perception) जस्तै अनियम छ।

विस्तृत व्याख्या: जसरी उपलब्धि (ज्ञान) सदा एकसमान हुँदैन, त्यसरी नै कर्तृत्व पनि अनियमित छ।

शाब्दिक अर्थ:

उपलब्धि (Upalabdhi): ज्ञान, प्राप्ति, बोध.

वत् (vat): जस्तै, जस्तो.

अनियमः (aniyamaḥ): अनियमितता, नियमको अभाव, अस्थिरता.

चुरो अर्थ (Essence): जसरी ज्ञान वा उपलब्धि (Perception) को अनुभव व्यक्तिपिच्छे र परिस्थितिअनुसार फरक हुन्छ, त्यसरी नै जीवको कर्तृत्व (Agency) पनि कुनै निश्चित नियममा बाँधिएको हुँदैन। यसले जीवको स्वतन्त्र इच्छा (Free Will) र कर्मको विविधतालाई संकेत गर्दछ, जुन बाह्य कारकहरूद्वारा प्रभावित हुन सक्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानविज्ञान (Cognitive Science): आधुनिक ज्ञानविज्ञानले देखाउँछ कि हाम्रो उपलब्धि (perception) बाह्य उत्तेजनाको निष्क्रिय ग्रहण मात्र नभई मस्तिष्कको सक्रिय निर्माण हो। यो व्यक्तिगत अनुभव, अपेक्षा र न्यूरल संरचनामा आधारित भई अनियमित हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Bias and Free Will): मनोविज्ञानमा, संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह (cognitive biases) ले कसरी मानिसको धारणा र निर्णयहरू अनियमित हुन्छन् भन्ने व्याख्या गर्दछ। यस सूत्रले जीवको कर्तृत्व (agency) को अनियमिततालाई पनि संकेत गर्दछ, जुन स्वतन्त्र इच्छा (free will) र वातावरणीय प्रभावहरूको जटिल अन्तरक्रियासँग सम्बन्धित छ।

ब्रह्मसूत्र २.३.२६, 'उपलब्धिवदनियमः' ले जीवको कर्तृत्व (agency) को प्रकृतिमाथि गहिरो दार्शनिक प्रकाश पार्दछ। यो सूत्रले जीवको क्रियाशीलता कुनै कठोर नियममा बाँधिएको छैन, जसरी हाम्रो उपलब्धि वा ज्ञान (perception) विभिन्न परिस्थिति र व्यक्तिअनुसार फरक हुन्छ, त्यसरी नै जीवको कार्य गर्ने क्षमतामा पनि विविधता र अनियमितता रहेको हुन्छ भन्ने कुरालाई स्थापित गर्दछ। यसले जीवको स्वतन्त्रता र ईश्वरको सर्वशक्तिमत्ताबीचको सम्बन्धलाई सूक्ष्म रूपमा केलाउँछ।

१. जीवको कर्तृत्वको अनियमितता (Irregularity of Jiva's Agency):

यो सूत्रले जीवको कर्तृत्वलाई 'उपलब्धि' (perception) सँग तुलना गरेर यसको अनियमिततालाई जोड दिन्छ। जसरी कुनै वस्तुको ज्ञान वा अनुभव व्यक्ति, समय र स्थानअनुसार फरक पर्न सक्छ, त्यसरी नै जीवको कार्य गर्ने शक्ति वा इच्छा पनि सधैं एकनासको हुँदैन। यसको अर्थ जीव पूर्णतया स्वतन्त्र छैन, न त पूर्णतया परवश नै छ। यसको कर्तृत्व बाह्य कारकहरू, संस्कार र ईश्वरको इच्छाद्वारा पनि प्रभावित हुन्छ, जसले गर्दा यसमा एक प्रकारको अनियमतता देखिन्छ।

२. आचार्यहरूको दृष्टिकोण (Views of Acharyas):
शंकराचार्य (Advaita Vedanta) ले यस सूत्रलाई जीवको कर्तृत्व व्यावहारिक (empirical) स्तरमा मात्र सत्य हो, पारमार्थिक (transcendental) स्तरमा जीव ब्रह्मसँग अभिन्न छ र ब्रह्म नै वास्तविक कर्ता हो भन्ने आफ्नो सिद्धान्तको समर्थनमा व्याख्या गर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, जीवको कर्तृत्व अविद्या (ignorance) को कारणले उत्पन्न भएको भ्रम मात्र हो। रामानुजाचार्य (Vishishtadvaita Vedanta) भने जीवलाई ईश्वरको अंश मान्नुहुन्छ र जीवको कर्तृत्व ईश्वरद्वारा नियन्त्रित भए पनि जीवलाई कार्य गर्नको लागि सीमित स्वतन्त्रता (limited free will) प्रदान गरिएको छ भन्नुहुन्छ। जीव ईश्वरको शरीरको एक भाग भएकाले, यसको कर्तृत्व ईश्वरको इच्छामा निर्भर गर्दछ, तर जीवले आफ्नो कर्मको फल भोग्ने भएकाले यसलाई कर्ता मानिन्छ।

३. कर्मफल र स्वतन्त्र इच्छा (Fruits of Action and Free Will):
जीवको कर्तृत्वको अनियमितताले कर्मफलको सिद्धान्तसँग पनि सम्बन्ध राख्छ। यदि जीवको कर्तृत्व पूर्णतया निश्चित वा ईश्वरद्वारा मात्र निर्धारित हुन्थ्यो भने कर्मफलको औचित्यमा प्रश्न उठ्थ्यो। यस सूत्रले जीवलाई सीमित मात्रामा भए पनि कार्य गर्ने स्वतन्त्रता छ भन्ने संकेत गर्दछ, जसले गर्दा जीव आफ्ना कर्महरूको लागि जिम्मेवार हुन्छ र तिनको फल भोग्छ। यो अनियमितताले जीवको आध्यात्मिक यात्रामा विभिन्न मार्ग र परिणामहरू सम्भव छन् भन्ने देखाउँछ, जहाँ जीवले आफ्नो विवेक र प्रयासद्वारा आफ्नो गन्तव्य निर्धारण गर्न सक्छ।

सूत्र 2.3.27

संस्कृत: शक्तिविपर्ययात्

IAST: *Śaktiviparyayāt*

नेपाली अर्थ: शक्तिको विपर्यय (Reversal) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्माको शक्ति कर्म अनुसार बढ्छ वा घट्छ।

शाब्दिक अर्थ:

शक्ति (Śakti): शक्ति (Power/Energy).

विपर्ययात् (Viparyayāt): विपर्यय (Reversal/Inversion) भएकोले (due to).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले जीवात्माको शक्ति र क्षमता कर्म अनुसार परिवर्तनशील हुन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। शक्तिको यो **विपर्यय [reversal]** जीवात्माले

गर्ने कर्म र त्यसको फलसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छ, जसले गर्दा यसको अनुभव र अस्तित्वका अवस्थाहरूमा भिन्नता आउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): जीवविज्ञानमा, जीवहरूको अनुकूलन क्षमता र वातावरणीय परिवर्तनहरूप्रति तिनीहरूको प्रतिक्रियालाई शक्तिको विपर्ययसँग जोड्न सकिन्छ। जीवहरूले आफ्नो अस्तित्व कायम राख्न र विकास गर्नका लागि आन्तरिक तथा बाह्य शक्तिहरूको उपयोगमा परिवर्तन ल्याउँछन्।

मनोविज्ञान (Psychology - अनुकूलन र प्रतिक्रिया): मनोविज्ञानमा, व्यक्तिको मानसिक र भावनात्मक शक्तिहरू परिस्थिति अनुसार घटबढ हुन्छन्। तनाव, आघात वा नयाँ अनुभवहरूले व्यक्तिको मानसिक क्षमतामा **विपर्यय [reversal]** ल्याउन सक्छ, जसले व्यवहार र सोचमा परिवर्तन ल्याउँछ।

ब्रह्मसूत्र २.३.२७, "शक्तिविपर्ययात्" ले जीवात्माको शक्ति र क्षमताको परिवर्तनशीलतालाई जोड दिन्छ। यो सूत्रले जीवात्माको स्वतन्त्रता र कर्मफलको गहिरो सम्बन्धलाई उजागर गर्दछ, जहाँ प्रत्येक कर्मले आत्माको शक्तिमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ। यसले आत्माको निष्क्रियताको धारणालाई खण्डन गर्दै, यसको सक्रिय भूमिकालाई स्थापित गर्दछ।

१. **जीवात्माको कर्मफल र शक्तिमा प्रभाव**: यस सूत्रले जीवात्माको शक्तिमा हुने परिवर्तनलाई कर्मफलसँग जोड्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, जीवात्मा ब्रह्मको अंश भए पनि, अविद्याका कारण यसले कर्म गर्छ र त्यसको फल भोग्छ। यो कर्मफलले जीवात्माको ज्ञान, इच्छा र क्रियाशक्तिमा **विपर्यय [reversal]** ल्याउँछ, जसले गर्दा यसले विभिन्न योनिहरूमा जन्म लिन्छ र विभिन्न अनुभवहरू प्राप्त गर्छ।

२. **स्वतन्त्रता र नियतिबीचको सन्तुलन**: रामानुजाचार्यले यस सूत्रलाई जीवात्माको सीमित स्वतन्त्रताको सन्दर्भमा व्याख्या गर्छन्। जीवात्मासँग कर्म गर्ने स्वतन्त्रता भए पनि, त्यसको फल ईश्वरको नियन्त्रणमा हुन्छ। शक्तिको विपर्ययले जीवात्माको कर्म गर्ने क्षमतामा आउने उतारचढावलाई जनाउँछ, जुन ईश्वरको अनुग्रह वा दण्डको परिणाम हुन सक्छ। यसले जीवात्माको नियति र स्वतन्त्रताबीचको जटिल सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ।

३. **माया र अविद्याको भूमिका**: यस सूत्रको दार्शनिक विश्लेषणमा माया र अविद्याको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ। मायाको प्रभावले जीवात्माले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई बिर्सेर आफूलाई सीमित र कर्ता सम्झन्छ। यस अविद्याका कारण गरिएका कर्महरूले नै शक्तिको विपर्यय ल्याउँछ। जब अविद्याको नाश हुन्छ, तब जीवात्मा आफ्नो वास्तविक, अपरिवर्तनीय र असीमित शक्तिमा फर्कन्छ।

सूत्र 2.3.28

संस्कृत: समाध्यभावाच्च

IAST: *Samādhyabhāvācca*

नेपाली अर्थ: र समाधिको अभाव हुनेछ।

विस्तृत व्याख्या: यदि जीवात्मा कर्ता होइन भने, समाधि (Meditation) को कुनै अर्थ रहँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

समाधि (Samādhi): गहिरो ध्यान वा एकाग्रता।

अभाव (abhāva): कमी, अनुपस्थिति।

च (ca): र, अनि।

चुरो अर्थ (Essence): यदि जीवात्मा (individual soul) वास्तवमा कर्ता (agent) होइन भने, त्यसका लागि समाधि (deep meditation) को अभ्यास निरर्थक हुन्छ। यस सूत्रले आत्म-ज्ञान (self-realization) को मार्गमा कर्म (action) र ध्यान (contemplation) को भूमिकामाथि प्रश्न उठाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यान (meditation) को अभ्यासले मस्तिष्कमा पार्ने प्रभावहरू (neural plasticity, altered states of consciousness) को अध्ययनले समाधिको वैज्ञानिक आधारलाई बुझाउँछ। यदि चेतना (consciousness) केवल भौतिक प्रक्रियाको उपज होइन भने, ध्यानको भूमिका अझ गहिरो हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Behavioral Therapy): समाधिले मनको एकाग्रता (focus) र भावनात्मक नियमन (emotional regulation) मा मद्दत गर्छ। यदि व्यक्तिले आफूलाई कर्मको कर्ता मान्दैन भने, त्यसले मानसिक प्रक्रियाहरू (mental processes) र आत्म-धारणा (self-perception) मा कस्तो प्रभाव पार्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक प्रश्न उठ्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक बहसलाई अगाडि बढाउँछ, जहाँ जीवात्माको कर्तृत्व (agency) र भोक्तृत्व (enjoyership) को प्रकृतिमाथि विचार गरिन्छ। विशेषगरी, समाधि (meditation) जस्ता आध्यात्मिक अभ्यासहरूको सान्दर्भिकता (relevance) जीवात्माको वास्तविक स्वरूपसँग कसरी सम्बन्धित छ भन्ने प्रश्न उठाइएको छ।

१. जीवात्माको कर्तृत्वको प्रश्न: शंकरचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, जीवात्मा पारमार्थिक रूपमा ब्रह्मसँग अभिन्न छ र यसको कर्तृत्व अविद्या (ignorance) को कारणले मात्र देखिन्छ। यदि जीवात्मा वास्तवमा कर्ता होइन भने, कर्मकाण्ड (rituals) र ध्यान (meditation) जस्ता क्रियाहरूको फल (results) कसले भोग्छ भन्ने प्रश्न उठ्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत अनुसार, जीवात्मा ब्रह्मको अंश हो र यसमा सीमित कर्तृत्व र भोक्तृत्व दुवै हुन्छ, जसले गर्दा समाधि जस्ता अभ्यासहरू अर्थपूर्ण हुन्छन्।

२. समाधिको भूमिका र आत्म-ज्ञान: समाधि आत्म-ज्ञान प्राप्तिको एक महत्वपूर्ण साधन मानिन्छ। यदि जीवात्मा कर्ता होइन भने, समाधिद्वारा प्राप्त हुने एकाग्रता (concentration) वा आत्म-साक्षात्कार (self-realization) को प्रक्रिया कसरी सम्भव हुन्छ? यो सूत्रले समाधिलाई केवल मानसिक क्रियाको रूपमा नभई, आत्म-स्वरूपको बोध (understanding of self-nature) को लागि आवश्यक आन्तरिक तयारीको रूपमा हेर्नुपर्ने संकेत गर्छ।

३. अविद्या र मोक्षको सम्बन्ध: यस सूत्रले अविद्याको कारणले जीवात्माले आफूलाई कर्ता मान्ने भ्रम (illusion) माथि प्रकाश पार्छ। समाधिको अभाव (absence of meditation) ले अविद्यालाई हटाउन नसक्ने र त्यसले मोक्ष (liberation) को मार्गमा बाधा पुर्याउने कुरालाई अप्रत्यक्ष रूपमा संकेत गर्छ। अतः, आत्म-ज्ञानको लागि समाधि अनिवार्य छ, चाहे जीवात्माको कर्तृत्वको प्रकृति जेसुकै होस्, यसले अविद्याको निवारणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

सूत्र 2.3.29

संस्कृत: यथा च तक्षोभयथा

IAST: *Yathā ca takṣobhayathā*

नेपाली अर्थ: र जसरी तक्ष (Carpenter) दुवै प्रकारले (कर्ता र भोक्ता) हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: जसरी बढई काम गर्दा कर्ता र विश्राम गर्दा भोक्ता हुन्छ, त्यसरी नै जीवात्मा कर्ता र भोक्ता दुवै हो।

शाब्दिक अर्थ:

यथा (Yathā): जसरी।

च (ca): र।

तक्ष (takṣa): तक्ष (बढई/काष्ठकर्मी)।

उभयथा (ubhayathā): दुवै प्रकारले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जीवात्माको दोहोरो स्वरूपलाई स्पष्ट पार्दछ, जहाँ ऊ कर्म गर्ने कर्ता र कर्मफल भोग्ने भोक्ता दुवै हो। जसरी एक बढई काम गर्दा कर्ता हुन्छ र विश्राम गर्दा वा आफ्नो कामको फल अनुभव गर्दा भोक्ता हुन्छ, त्यसरी नै जीवात्मा पनि संसारमा कर्म गर्दा कर्ता र ती कर्महरूको फल भोग्दा भोक्ता हुन्छ। यसले आत्माको सक्रिय भूमिका र कर्मफलको अनिवार्यतालाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मानव मस्तिष्कको कार्यप्रणालीले कसरी व्यक्तिलाई एकै समयमा कार्य गर्ने (motor cortex) र परिणामहरू अनुभव गर्ने (sensory cortex) क्षमता प्रदान गर्छ भन्ने कुरा यस सूत्रसँग जोड्न सकिन्छ। मस्तिष्कका विभिन्न भागहरूले कर्ता र भोक्ताका भूमिकालाई समर्थन गर्छन्, जसले चेतनाको द्वैध पक्षलाई वैज्ञानिक आधार प्रदान गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Psychology): संज्ञानात्मक मनोविज्ञानले व्यक्तिले कसरी निर्णय लिन्छ (कर्ताको भूमिका) र ती निर्णयहरूको भावनात्मक तथा मानसिक परिणामहरू कसरी अनुभव गर्छ (भोक्ताको भूमिका) भन्ने अध्ययन गर्छ। यो सूत्रले चेतनाको यस दोहोरो पक्षलाई प्रकाश पार्छ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो कार्यको परिणामलाई कसरी बुझ्छ र प्रतिक्रिया दिन्छ भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

> ब्रह्मसूत्र २.३.२९ ले जीवात्माको स्वरूपलाई एक महत्त्वपूर्ण दृष्टान्त मार्फत स्पष्ट पार्दछ, जहाँ जीवात्मालाई बढई (तक्ष) सँग तुलना गरिएको छ। यो सूत्रले जीवात्मा केवल निष्क्रिय भोक्ता मात्र नभई सक्रिय कर्ता पनि हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। यसले आत्माको स्वतन्त्र इच्छाशक्ति र कर्मफल भोग्ने क्षमता दुवैलाई एकसाथ प्रस्तुत गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनमा कर्म र फलको सम्बन्धलाई गहिरो रूपमा व्याख्या गर्दछ।

१. **कर्ता र भोक्ताको द्वैध स्वरूप**: यो सूत्रले जीवात्माको कर्ता (doer) र भोक्ता (experiencer) दुवै स्वरूपलाई जोड दिन्छ। जसरी बढईले काठको काम गर्दा ऊ कर्ता हुन्छ र आफ्नो कामको फल (जस्तै: घर निर्माण) को अनुभव गर्दा वा विश्राम गर्दा भोक्ता हुन्छ, त्यसरी नै जीवात्मा पनि संसारमा कर्म गर्दा कर्ता हुन्छ र ती कर्महरूको फल सुख-दुःखका रूपमा भोग्दा भोक्ता हुन्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, यो कर्तृत्व र भोक्तृत्व आत्माको स्वाभाविक गुण नभई उपाधि (माया) का कारण उत्पन्न भएको हो, तर व्यवहारिक स्तरमा जीवात्मा कर्ता र भोक्ता दुवै हो भन्ने कुरालाई यस सूत्रले स्वीकार गर्दछ।

२. **स्वतन्त्र इच्छाशक्ति र कर्मको सिद्धान्त**: यो सूत्रले जीवात्माको स्वतन्त्र इच्छाशक्ति (free will) लाई पनि सङ्केत गर्दछ। यदि जीवात्मा केवल भोक्ता मात्र भएको भए, उसले कर्म गर्ने स्वतन्त्रता पाउने थिएन। तर, बढईको दृष्टान्तले जीवात्माले आफ्नो इच्छा अनुसार कर्म गर्न सक्ने क्षमता राख्छ भन्ने देखाउँछ। यो कर्मको सिद्धान्तसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छ, जहाँ प्रत्येक कर्मको फल हुन्छ र त्यो फल भोग्नका लागि जीवात्मा नै जिम्मेवार हुन्छ। रामानुजाचार्यले जीवात्मालाई ईश्वरको अंश मान्दै, यसको कर्तृत्व र भोक्तृत्व ईश्वरको अधीनमा रहेको तर जीवात्माले आफ्नो कर्म गर्न स्वतन्त्र रहेको बताउँछन्, जसले भक्ति मार्गमा कर्मको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ।

३. **माया र आत्माको वास्तविक स्वरूप**: यद्यपि जीवात्मा कर्ता र भोक्ता दुवै देखिन्छ, वेदान्त दर्शनले आत्माको वास्तविक स्वरूपलाई निर्विकार र अकर्ता मान्दछ। यो कर्तृत्व र भोक्तृत्व माया (illusion) द्वारा उत्पन्न भएको हो, जसले आत्मालाई शरीर र इन्द्रियहरूसँग जोड्छ। जब जीवात्माले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्छ, तब ऊ यो कर्तृत्व र भोक्तृत्वको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ। यस सूत्रले व्यवहारिक सत्य (व्यवहारिक सत्ता) मा जीवात्माको भूमिकालाई स्वीकार गर्दै, परमार्थिक सत्य (पारमार्थिक सत्ता) मा आत्माको अकर्ता स्वरूपलाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा सङ्केत गर्दछ, जसले मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 2.3.30

संस्कृत: परात्तु तच्छ्रुतेः

IAST: *Parāttu tacchruteḥ*

नेपाली अर्थ: तर परब्रह्मबाट (जीवको कर्तृत्व हुन्छ), किनभने श्रुतिले भन्छ।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्माको कर्तृत्व ब्रह्मको अनुमतिबाट हुन्छ। ब्रह्म अन्तर्यामी भएर जीवलाई प्रेरित गर्नुहुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

परात् (Parāt): परब्रह्मबाट, सर्वोच्चबाट।

तु (tu): तर, निश्चय नै।

तत् (tat): त्यो (कर्तृत्व)।

श्रुतेः (śruteḥ): श्रुतिले गर्दा, वेदवचनले गर्दा।

चुरो अर्थ (Essence): जीवको कर्तृत्व (agency) परब्रह्मबाट नै प्राप्त हुन्छ, किनभने श्रुति (Vedic scriptures) ले यसै कुराको पुष्टि गर्दछ। जीव स्वतन्त्र कर्ता नभई ईश्वरको अधीनमा रहेर कार्य गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): जीवको स्वतन्त्र इच्छा (free will) र मस्तिष्कको कार्यप्रणालीबीचको सम्बन्धलाई आधुनिक न्यूरोसाइन्सले अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले जीवको कर्तृत्वको मूल स्रोतलाई परब्रह्ममा राखेर न्यूरोलोजिकल प्रक्रियाहरूलाई पनि एक उच्च सत्ताको अभिव्यक्ति मात्र सकिने संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Agency and Determinism): मनोविज्ञानमा व्यक्तिको कर्तृत्व (agency) र नियतिवाद (determinism) बीचको बहस महत्वपूर्ण छ। यो सूत्रले जीवको कर्तृत्वलाई ईश्वरीय इच्छाद्वारा निर्देशित मान्दै, मनोवैज्ञानिक क्रियाकलापहरूलाई पनि वृहत् ब्रह्माण्डीय व्यवस्थाको एक हिस्साको रूपमा हेर्ने दृष्टिकोण प्रदान गर्दछ।

यो सूत्रले जीवको कर्तृत्व (doership) को वास्तविक स्रोत परब्रह्म हो भनी स्पष्ट पार्दछ, जसले गर्दा जीवको स्वतन्त्रताको सीमा र ईश्वरको सर्वोपरिताको दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ। यसले जीव र ब्रह्मबीचको सम्बन्धलाई अझ गहिरो रूपमा बुझाउँछ।

१. जीवको कर्तृत्वको स्रोत: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले जीवको कर्म गर्ने शक्ति (कर्तृत्व) परब्रह्मबाट नै प्राप्त हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यसको अर्थ जीव पूर्णतया स्वतन्त्र कर्ता नभई ईश्वरको इच्छा र नियमभित्र रहेर कार्य गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, जीवको कर्तृत्व मायाको कारणले उत्पन्न भएको भ्रम हो, तर रामानुजाचार्यले जीवलाई ईश्वरको शरीरको अंश मान्दै ईश्वरको अधीनमा रहेर सीमित कर्तृत्व प्राप्त भएको बताउँछन्।

२. श्रुतिको प्रमाण: सूत्रमा 'तच्छ्रुतेः' भन्नाले श्रुति (वेद) लाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। विभिन्न वैदिक ग्रन्थहरूले ईश्वर नै सम्पूर्ण सृष्टिको नियन्ता र प्रेरक हुनुहुन्छ भनी उल्लेख गरेका छन्। यसले जीवको प्रत्येक क्रियाकलाप ईश्वरको प्रेरणा वा अनुमतिबिना सम्भव छैन भन्ने दार्शनिक मान्यतालाई बलियो बनाउँछ, जसले जीवको अहंकारलाई कम गरी विनम्रताको मार्ग देखाउँछ।

३. ईश्वरको सर्वोपरिता र जीवको पराधीनता: यो सूत्रले परब्रह्मको सर्वोपरिता (supremacy) र जीवको पराधीनता (dependence) लाई जोड दिन्छ। जीवले गर्ने कुनै पनि कार्य, चाहे त्यो शुभ होस् वा अशुभ, अन्ततः ईश्वरको विधानअनुसार नै हुन्छ। यसले कर्मफलको सिद्धान्तलाई पनि परब्रह्मको न्यायपूर्ण व्यवस्थासँग जोड्दछ, जहाँ जीवले आफ्नो कर्मको फल भोग्छ तर त्यस कर्मको प्रेरणाको मूल स्रोत ईश्वर नै हुनुहुन्छ।

सूत्र 2.3.31

संस्कृत: कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः

IAST: *Kṛtaprayatnāpekṣastu vihitapratiṣiddhāvaiyarthyādibhyaḥ*

नेपाली अर्थ: तर कृत प्रयत्नको अपेक्षा छ, विहित-प्रतिषिद्धको अवैयर्थ्य आदिबाट।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मले जीवको प्रयत्न (पुरुषार्थ) को अपेक्षा गर्नुहुन्छ। शास्त्रका विधि-निषेधहरू अर्थपूर्ण छन्।

शाब्दिक अर्थ:

कृतप्रयत्नापेक्षः (Kṛtaprayatnāpekṣaḥ): गरिएको प्रयत्नको अपेक्षा।

तु (tu): तर।

विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः (vihitapratiṣiddhāvaiyarthyādibhyaḥ): विहित (गरिएका कर्म) र प्रतिषिद्ध (नगर्नु पर्ने कर्म) को व्यर्थ नहुनु आदि कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मले जीवको स्वतन्त्र प्रयत्न (free will) लाई स्वीकार गर्नुहुन्छ, किनकि यदि जीवको कर्मको कुनै महत्त्व नहुने भए शास्त्रमा बताइएका विधि-निषेधहरू (injunctions and prohibitions) निरर्थक हुने थिए। यसले जीवको नैतिक जिम्मेवारी (moral responsibility) र कर्मफलको सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्वतन्त्र इच्छा (Free Will): आधुनिक विज्ञानमा स्वतन्त्र इच्छाको अवधारणामाथि बहस जारी छ, तर यस सूत्रले जीवको प्रयत्नलाई महत्त्व दिएर नैतिक निर्णय र कार्यको आधार प्रदान गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - नैतिक विकास): मनोविज्ञानमा नैतिक विकास (moral development) को अध्ययनले व्यक्तिले कसरी सही र गलत छुट्याउँछ र त्यसअनुसार कार्य

गर्छ भन्ने कुरामा केन्द्रित हुन्छ। यस सूत्रले जीवको नैतिक प्रयत्न र त्यसको परिणामको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

यो सूत्र जीवको स्वतन्त्र इच्छा (free will) र ब्रह्मको सर्वशक्तिमत्ता (omnipotence) बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। ब्रह्मसूत्र २.३.३१ ले जीवको प्रयत्नलाई ब्रह्मले अपेक्षा गर्नुहुन्छ भनी बताउँछ, जसले गर्दा शास्त्रमा वर्णित विधि र निषेधहरू (injunctions and prohibitions) सार्थक हुन्छन्। यदि जीव पूर्णतया ब्रह्मको अधीनमा हुने भए, कर्मका नियमहरू र नैतिक जिम्मेवारीको कुनै अर्थ रहने थिएन।

१. जीवको स्वतन्त्रता र ब्रह्मको अपेक्षा: यस सूत्रले जीवलाई कर्म गर्नमा पूर्ण स्वतन्त्रता दिएको छैन, तर ब्रह्मले जीवको प्रयत्नलाई अपेक्षा गर्नुहुन्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यसको अर्थ जीवले गर्ने प्रयत्नहरू ब्रह्मको अनुमति वा नियमभित्र रहेर नै हुन्छन्। आचार्य शंकरका अनुसार, जीवको प्रयत्न ईश्वरको अधीनमा हुन्छ, तर ईश्वरले जीवको पूर्वकर्म र वर्तमान प्रयत्नलाई ध्यानमा राखेर फल प्रदान गर्नुहुन्छ।

२. विधि-निषेधको सार्थकता: यदि जीवको कुनै स्वतन्त्रता नहुने भए, शास्त्रमा बताइएका 'यो गर' (विहित) र 'यो नगर' (प्रतिषिद्ध) जस्ता आदेशहरूको कुनै अर्थ रहँदैनथ्यो। यस सूत्रले ती विधि-निषेधहरूलाई सार्थक बनाउन जीवको प्रयत्नको आवश्यकतालाई औंल्याउँछ। रामानुजाचार्यले यसलाई ईश्वरको कारुणिक स्वभावसँग जोड्नुहुन्छ, जहाँ ईश्वरले जीवलाई कर्म गर्न र त्यसको फल भोग्न स्वतन्त्रता दिनुहुन्छ ताकि जीवले आफ्नो आध्यात्मिक यात्रामा प्रगति गर्न सकोस्।

३. कर्मफलको सिद्धान्त र नैतिक जिम्मेवारी: यस सूत्रले कर्मफलको सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ। जीवले गरेको प्रयत्न अनुसार नै फल प्राप्त गर्दछ, जसले गर्दा नैतिक जिम्मेवारीको अवधारणा स्थापित हुन्छ। जीवले आफ्नो कर्मको लागि स्वयं जिम्मेवार हुन्छ, र यसले आध्यात्मिक विकासको लागि व्यक्तिगत प्रयासको महत्त्वलाई दर्शाउँछ। मध्वाचार्यले जीवको स्वतन्त्रतालाई ईश्वरको इच्छामा आधारित भए पनि जीवको कर्मको लागि जिम्मेवारीलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ।

सूत्र 2.3.32

संस्कृत: अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितादित्वमधीयत एके

IAST: *Aṃśo nānāvyapadeśādanyathā cāpi dāśakitādyatadrūpābhāvāt*

नेपाली अर्थ: (जीवात्मा ब्रह्मको) अंश हो, नानाव्यपदेश भएकोले, र अन्यथा पनि।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्मा ब्रह्मको अंश हो। श्रुतिमा जीव र ब्रह्मको भेद र अभेद दुवैको व्यपदेश छ। यो निम्बार्कको द्वैताद्वैत दर्शनको मूल सूत्र हो।

शाब्दिक अर्थ:

अंशो (Aṃśo): अंश (भाग, टुक्रा).

नानाव्यपदेशात् (nānāvyapadeśāt): नाना (विभिन्न, अनेक) + व्यपदेशात् (कथन, घोषणाबाट) - विभिन्न कथन वा घोषणाका कारणले.

अन्यथा (anyathā): अन्यथा, अर्को तरिकाले.

च (ca): र.

अपि (api): पनि, समेत.

दाशकितादित्वमधीयत एके (dāśakitādyatadrūpābhāvāt): दाशकित (माझी) + आदि (इत्यादि) + अतद्रूप (त्यो रूप नभएको) + अभावात् (अभावबाट) - माझी आदि जस्तो रूप नभएको कारणले.

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्मा (individual soul) ब्रह्म (Brahman) को अंश हो, किनकि श्रुतिहरूमा जीव र ब्रह्मबीच भिन्नता र अभिन्नता दुवैको वर्णन गरिएको छ। यो सूत्रले जीवको वास्तविक स्वरूप ब्रह्मसँग अभिन्न भए पनि व्यवहारिक रूपमा भिन्न देखिने अवस्थालाई स्पष्ट पार्छ, जहाँ जीवले विभिन्न उपाधिहरू (limiting adjuncts) धारण गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरू (particles) एकअर्कासँग जोडिएका (entangled) हुने अवधारणाले जीवात्मा र ब्रह्मबीचको अंशांशी सम्बन्धलाई केही हदसम्म प्रतिध्वनित गर्छ, जहाँ सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड एक एकीकृत क्षेत्र (unified field) को रूपमा देखिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) को विकास र अहं (ego) को भूमिकाले जीवले आफूलाई ब्रह्मबाट भिन्न ठान्ने

भ्रमलाई बुझाउन मद्दत गर्छ, जहाँ व्यक्तिगत चेतना (individual consciousness) ले आफूलाई सीमित रूपमा अनुभव गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तमध्ये एक, जीवात्मा र परमात्मा (सर्वोच्च आत्मा) बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ। यसले जीवात्मालाई ब्रह्मको अंश (part) को रूपमा परिभाषित गर्दछ, जुन अद्वैत वेदान्तको 'अंशो नानाव्यपदेशात्' भन्ने कथनको गहिरो दार्शनिक व्याख्या हो। यस सूत्रले जीवको वास्तविक स्वरूप र त्यसको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई विभिन्न श्रुति प्रमाणहरूको आधारमा विश्लेषण गर्दछ।

१. जीवात्माको अंशांशी सम्बन्ध: यो सूत्रले जीवात्मालाई ब्रह्मको अंशको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसको अर्थ जीव ब्रह्मबाट पूर्णतया भिन्न छैन तर त्यसकै एक अभिन्न भाग हो। जसरी आगोको सानो झिल्को आगोकै अंश हो, त्यसरी नै जीवात्मा पनि ब्रह्मको अंश हो। यो सम्बन्धले जीवको वास्तविक स्वरूप ब्रह्मसँग एकरूप भएको देखाउँछ, तर व्यवहारिक रूपमा जीवले आफूलाई सीमित र भिन्न अनुभव गर्छ।

२. नानाव्यपदेशको व्याख्या: श्रुतिहरूमा जीव र ब्रह्मबीच भिन्नता (भेद) र अभिन्नता (अभेद) दुवैको वर्णन पाइन्छ। 'नानाव्यपदेशात्' भन्नाले यही विभिन्न कथनहरूलाई जनाउँछ। अद्वैत वेदान्त अनुसार, जीव र ब्रह्मबीचको भिन्नता माया (illusion) को कारणले उत्पन्न भएको हो, जबकि पारमार्थिक रूपमा तिनीहरू एकै हुन्। यो सूत्रले जीवको उपाधिगत भिन्नतालाई स्वीकार गर्दै, त्यसको मूल स्वरूप ब्रह्मसँगको एकतालाई जोड दिन्छ।

३. दाशकितताद्यतद्रूपाभावात्को महत्त्व: सूत्रको अन्तिम भाग 'दाशकितताद्यतद्रूपाभावात्' ले जीवले धारण गर्ने विभिन्न शरीरिक वा मानसिक उपाधिहरू (जस्तै माझी, ब्राह्मण, आदि) त्यसको वास्तविक स्वरूप नभएको कुरालाई स्पष्ट पार्छ। जीवले जुन अवस्थामा आफूलाई अनुभव गरे पनि, त्यसको मूल स्वरूप ब्रह्म नै हो। यो खण्डले जीवको वास्तविक स्वरूपको अज्ञानता (ignorance) र त्यसबाट उत्पन्न हुने भ्रमलाई हटाउन मद्दत गर्छ, जसले मोक्ष (liberation) को मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 2.3.33

संस्कृत: मन्त्रवर्णाच्च

IAST: *Mantravaṃācca*

नेपाली अर्थ: र मन्त्रवर्ण (Mantra Text) बाट।

विस्तृत व्याख्या: मन्त्रहरूमा पनि जीवलाई ब्रह्मको अंश भनिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

मन्त्रवर्णाच्च (Mantravarṇācca): मन्त्रको पाठ वा शब्दबाट; वेदका मन्त्रहरूबाट।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.३.३३ ले जीवको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई मन्त्रहरूको प्रमाणबाट पुष्टि गर्दछ। यस सूत्रले जीव ब्रह्मको अंश (part of Brahman) हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ, जसरी अग्निबाट निस्कने स-साना झिल्काहरू अग्निकै अंश हुन्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरू (particles) र तरङ्गहरू (waves) को द्वैत प्रकृति (dual nature) ले सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड एक अविभाज्य ऊर्जा क्षेत्र (indivisible energy field) को अभिव्यक्ति हो भन्ने धारणालाई समर्थन गर्दछ। यसले जीवको ब्रह्मसँगको एकात्मक सम्बन्धलाई परिलक्षित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): आधुनिक मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) को अवधारणाले व्यक्तिको चेतना (consciousness) लाई बृहत् चेतनाको अंशको रूपमा हेर्न सकिन्छ। यसले जीवको सीमित 'म' (ego) भन्दा पर गएर असीमित 'ब्रह्म' (Brahman) सँगको सम्बन्धलाई बुझाउँछ।

ब्रह्मसूत्र २.३.३३, 'मन्त्रवर्णाच्च' ले जीवको ब्रह्मसँगको अभिन्न सम्बन्धलाई वैदिक मन्त्रहरूको अकाट्य प्रमाणद्वारा स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले जीवलाई ब्रह्मको अंशको रूपमा प्रस्तुत गर्दै, अद्वैत वेदान्तको 'जीवो ब्रह्मैव नापरः' (जीव ब्रह्म नै हो, अरू होइन) भन्ने महावाक्यलाई थप बल प्रदान गर्दछ। यसले जीवको वास्तविक स्वरूपलाई अज्ञानताको आवरणबाट मुक्त गरी ब्रह्मज्ञानतर्फ डोर्याउँछ।

१. अद्वैत वेदान्तको परिप्रेक्ष्यमा जीवको स्वरूप: शङ्कराचार्यका अनुसार, जीव मूलतः ब्रह्म नै हो, तर अविद्या (ignorance) का कारण यसले आफूलाई सीमित र भिन्न ठान्दछ। मन्त्रहरूले जीव र ब्रह्मको अभेदलाई स्पष्ट पार्छन्, जसरी 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति' (जसरी अग्निबाट स-साना झिल्काहरू निस्कन्छन्) भन्ने श्रुतिले जीवलाई ब्रह्मको झिल्काको रूपमा वर्णन गर्दछ। यो जीवको वास्तविक, अविनाशी र आनन्दमय स्वरूपको बोध गराउँछ।

२. विशिष्टाद्वैत र द्वैत मतको दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा जीव ब्रह्मको शरीर (body) वा विशेषण (attribute) हो। जीव ब्रह्मबाट भिन्न भए पनि ब्रह्मसँग अविभाज्य रूपमा सम्बन्धित छ। मन्त्रहरूले यस सम्बन्धलाई पुष्टि गर्दछन्, जहाँ जीव ब्रह्मको अधीनमा रहेर पनि त्यसको अंश मानिन्छ। मध्वाचार्यको द्वैत दर्शनमा भने जीव र ब्रह्म पूर्णतः भिन्न छन्, तर जीव ब्रह्ममा आश्रित छ। मन्त्रहरूलाई उहाँहरूले जीवको ब्रह्ममाथिको निर्भरताको प्रमाणको रूपमा व्याख्या गर्नुहुन्छ।

३. मन्त्रवर्णको प्रामाणिकता र जीव-ब्रह्म सम्बन्ध: 'मन्त्रवर्णाच्च' ले मन्त्रहरूको शब्द र अर्थलाई जीव-ब्रह्म सम्बन्धको निर्णायक प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। वेदका मन्त्रहरू, विशेषगरी उपनिषद्का महावाक्यहरू (Mahavakyas) जस्तै 'तत् त्वम् असि' (त्यो तिमी हौ) र 'अहं ब्रह्मास्मि' (म ब्रह्म हुँ), ले जीवको ब्रह्मसँगको एकात्मकतालाई प्रत्यक्ष रूपमा घोषणा गर्दछन्। यी मन्त्रहरूले जीवको वास्तविक स्वरूपलाई अनावरण गरी मोक्ष (liberation) को मार्ग प्रशस्त गर्दछन्।

सूत्र 2.3.34

संस्कृत: अपि स्मर्यते

IAST: *Api smaryate*

नेपाली अर्थ: र स्मृतिमा पनि (भनिएको छ)।

विस्तृत व्याख्या: गीतामा भगवान् कृष्णले भन्नुहुन्छ - 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' (१५.७)।

शाब्दिक अर्थ:

अपि (Api): र, पनि।

स्मर्यते (smaryate): स्मृतिमा छ, भनिएको छ।

चुरो अर्थ (Essence): जीव (व्यक्तिगत आत्मा) परब्रह्म (सर्वोच्च वास्तविकता) को एक अंश हो भन्ने कुरा स्मृति ग्रन्थहरूमा पनि उल्लेख गरिएको छ। यसले आत्माको अन्तर्निहित सम्बन्ध र परम वास्तविकतासँगको अभिन्नतालाई सुदृढ पार्छ, जसलाई शास्त्रीय परम्पराहरूले समर्थन गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

आधुनिक भौतिक विज्ञान (Modern Physics): क्वान्टम इन्ट्याङ्गलमेन्ट (Quantum Entanglement) को अवधारणाले कणहरू एकअर्कासँग जोडिएका हुन्छन् भन्ने देखाउँछ,

जसलाई जीव र ब्रह्मको अन्तर्सम्बन्धसँग तुलना गर्न सकिन्छ। यो सम्बन्ध दूरीले प्रभावित हुँदैन, जसरी जीव ब्रह्मको अंश भएर पनि भिन्न देखिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): आत्म-पहचान (Self-identity) को सन्दर्भमा, यो सूत्रले व्यक्तिको गहिरो आत्मलाई ब्रह्माण्डीय चेतनाको अंशको रूपमा बुझ्ने प्रेरणा दिन्छ। यसले व्यक्तिगत चेतनाको सीमाभन्दा पर गएर बृहत् अस्तित्वसँगको सम्बन्धलाई उजागर गर्छ, जसले आत्म-बोध (Self-realization) मा मद्दत गर्छ।

यो सूत्र "अपि स्मर्यते" ले ब्रह्मसूत्रको अघिल्लो तर्कलाई थप बल प्रदान गर्दछ कि जीव (व्यक्तिगत आत्मा) परब्रह्म (सर्वोच्च वास्तविकता) को एक अंश हो। यसले श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) मात्र नभई स्मृति (धर्मशास्त्र, पुराण, महाभारत, गीता) मा पनि यस सिद्धान्तको पुष्टि भएको देखाउँछ, जसले वेदान्त दर्शनको आधारभूत एकत्ववादलाई सुदृढ पार्छ।

१. श्रुति र स्मृतिको समन्वय (Coordination of Shruti and Smriti):

शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा श्रुति र स्मृतिको समन्वयलाई विशेष जोड दिएका छन्। यो सूत्रले जीवको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई श्रुतिले मात्र नभई स्मृति ग्रन्थहरूले पनि समर्थन गरेको देखाउँछ। गीतामा भगवान् कृष्णले "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" (१५.७) भन्नुभएको छ, जसको अर्थ जीव यस लोकमा मेरो नै सनातन अंश हो। यसले जीव ब्रह्मको अविभाज्य अंश हो भन्ने अद्वैत वेदान्तको सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्छ।

२. जीवको स्वरूप (Nature of Jiva):

रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शन अनुसार, जीव ब्रह्मको अंश भए पनि ब्रह्मबाट भिन्न अस्तित्व राख्छ, जसरी शरीरका अंगहरू शरीरका अंश भए पनि भिन्न हुन्छन्। यो सूत्रले जीवको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई स्मृतिमा पनि पुष्टि गरेकोले जीवको स्वरूपलाई अझ स्पष्ट पार्छ, जहाँ जीव ब्रह्मको अधीनमा रहने र त्यसको सेवा गर्ने स्वभावको हुन्छ।

३. मोक्षको मार्ग (Path to Liberation):

जीव ब्रह्मको अंश हो भन्ने ज्ञान मोक्ष प्राप्तिको लागि महत्त्वपूर्ण छ। जब जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई ब्रह्मसँग अभिन्न वा ब्रह्मको अंशको रूपमा बुझ्छ, तब उसले सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति प्राप्त गर्छ। यो सूत्रले यस ज्ञानको महत्त्वलाई स्मृति ग्रन्थहरूको प्रमाणद्वारा थप बल प्रदान गर्छ, जसले आत्मज्ञान र ब्रह्मज्ञानको मार्गलाई प्रशस्त गर्छ।

■ सूत्र 2.3.35

संस्कृत: प्रकाशादिवन्नैवं परः

IAST: *Prakāśādivannaivaṃ paraḥ*

नेपाली अर्थ: प्रकाश आदि जस्तै, परब्रह्म त्यस्तो होइन।

विस्तृत व्याख्या: जसरी सूर्यको प्रकाश सूर्यबाट भिन्न र अभिन्न दुवै छ, त्यसरी नै जीव ब्रह्मबाट भिन्न र अभिन्न दुवै छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रकाश (Prakāśa): प्रकाश, उज्यालो.

आदि (Ādi): आदि, इत्यादि.

वत् (Vat): जस्तै, समान.

न (Na): होइन, छैन.

एवम् (Evam): यसरी, यस प्रकारले.

परः (Paraḥ): परब्रह्म, सर्वोच्च सत्ता.

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले परब्रह्मको प्रकृतिलाई जीव र प्रकाशको सम्बन्धसँग तुलना गर्दै व्याख्या गर्दछ। जसरी प्रकाश सूर्यबाट भिन्न हुँदाहुँदै पनि अभिन्न हुन्छ, त्यसरी नै जीव परब्रह्मबाट भिन्न भएर पनि सारमा अभिन्न छ भन्ने कुरालाई यसले स्पष्ट पार्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कण र तरंगको द्वैत प्रकृति (wave-particle duality) ले वस्तुहरूको एकै समयमा भिन्न र अभिन्न दुवै अवस्थामा रहन सक्ने सम्भावनालाई देखाउँछ, जसले ब्रह्म र जीवको सम्बन्धलाई बुझ्न मद्दत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) को अवधारणाले व्यक्तिको चेतना कसरी बृहत् चेतना (universal consciousness) सँग जोडिएको छ भन्ने प्रश्न उठाउँछ, जुन जीव र ब्रह्मको एकताको दार्शनिक विचारसँग मेल खान्छ।

यो सूत्रले ब्रह्म र जीवको सम्बन्धलाई 'प्रकाशादिवत्' अर्थात् प्रकाश आदिको दृष्टान्त दिएर गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यसले जीव ब्रह्मबाट पूर्णतया भिन्न पनि छैन र पूर्णतया अभिन्न पनि छैन भन्ने विशिष्ट अद्वैतवादी वा विशिष्टाद्वैतवादी दृष्टिकोणलाई समर्थन गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र जीवको सीमितताबीचको सम्बन्धलाई सूक्ष्म रूपमा बुझाउँछ।

१. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, जीव मूलतः ब्रह्म नै हो, तर अविद्या (ignorance) का कारण भिन्न देखिन्छ। जसरी सूर्यको प्रकाश सूर्यबाट भिन्न नभई सूर्यकै स्वरूप हो, त्यसरी नै जीव ब्रह्मको नै स्वरूप हो। यो सूत्रले जीव र ब्रह्मको तात्त्विक एकतालाई जोड दिन्छ, जहाँ भिन्नता केवल व्यावहारिक (empirical) स्तरमा मात्र हुन्छ।

२. विशिष्टाद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत वेदान्तले जीवलाई ब्रह्मको अंश (part) वा विशेषण (attribute) मान्छ। जसरी प्रकाश सूर्यको अंश हो र सूर्यबाट भिन्न भएर पनि सूर्यसँगै जोडिएको हुन्छ, त्यसरी नै जीव ब्रह्मको शरीरको एक अंश हो। यस दृष्टिकोणले जीव र ब्रह्मबीचको भिन्नतालाई स्वीकार गर्दै पनि उनीहरूको अविच्छिन्न सम्बन्धलाई स्थापित गर्दछ।

३. द्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: मध्वाचार्यको द्वैत वेदान्तले जीव र ब्रह्मलाई पूर्णतया भिन्न मान्छ। यस सन्दर्भमा, 'प्रकाशादिवत्' को दृष्टान्तलाई जीव ब्रह्मको अधीनमा रहेको र ब्रह्मको शक्तिबाट प्रकाशित भएको रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ। जसरी प्रकाश सूर्यमा निर्भर हुन्छ, त्यसरी नै जीव ब्रह्ममा पूर्णतया निर्भर हुन्छ।

सूत्र 2.3.36

संस्कृत: स्मरन्ति च

IAST: *Smaranti ca*

नेपाली अर्थ: र स्मृतिहरूले पनि (भन्छन्)।

विस्तृत व्याख्या: स्मृतिग्रन्थहरूमा पनि जीव-ब्रह्म सम्बन्ध वर्णन गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

स्मरन्ति (Smaranti): स्मरण गर्छन्, भन्छन्, स्मृतिग्रन्थहरूले उल्लेख गर्छन्।

च (ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्म र जीवको सम्बन्धलाई स्मृतिग्रन्थहरू (sacred texts) ले पनि समर्थन गरेको कुरालाई जोड दिन्छ, जसले वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तलाई

अझ सुदृढ पार्छ। यसले जीवको ब्रह्मसँगको अभिन्नता वा भिन्नताको चर्चामा परम्परागत ग्रन्थहरूको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भाषाविज्ञान (Linguistics): यो सूत्रले प्राचीन भारतीय परम्परामा शब्द र अर्थको सम्बन्ध, विशेषगरी स्मृतिग्रन्थहरूमा निहित ज्ञानको संरक्षण र प्रसारणको महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Collective Unconscious): कार्ल जंगको सामूहिक अचेतन (collective unconscious) को अवधारणासँग यसलाई जोड्न सकिन्छ, जहाँ मानवजातिको साझा अनुभव र ज्ञान पुस्तान्तरण हुन्छ, जसरी स्मृतिग्रन्थहरूले आध्यात्मिक सत्यहरूलाई स्मरण गराउँछन्।

विस्तृत दार्शनिक विश्लेषण:

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण भाग हो जसले जीव र ब्रह्मको सम्बन्धलाई स्मृतिग्रन्थहरूको प्रमाणबाट पुष्टि गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तलाई सुदृढ पार्दै, श्रुति (वेद) र स्मृति (धर्मशास्त्र, पुराण, इतिहास) बीचको सामञ्जस्य स्थापित गर्दछ। यस सूत्रले विशेषगरी जीवको स्वरूप र उसको ब्रह्मसँगको सम्बन्धबारे स्मृतिग्रन्थहरूले के भन्छन् भन्ने कुरामा प्रकाश पार्छ।

१. श्रुति र स्मृतिको सामञ्जस्य: वेदान्त दर्शनमा श्रुति (वेद) लाई परम प्रमाण मानिन्छ, तर स्मृतिग्रन्थहरूले पनि श्रुतिको अर्थलाई स्पष्ट पार्न र त्यसलाई व्यवहारिक रूपमा बुझाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। यो सूत्रले स्मृतिग्रन्थहरूले पनि ब्रह्म र जीवको सम्बन्धबारे श्रुतिको सिद्धान्तलाई नै समर्थन गरेको कुरालाई औंल्याउँछ, जसले गर्दा दर्शनको प्रामाणिकता अझ बलियो हुन्छ।

२. जीवको स्वरूप र ब्रह्मसँगको सम्बन्ध: स्मृतिग्रन्थहरू, जस्तै भगवद्गीता, महाभारत, र पुराणहरूमा जीवलाई ब्रह्मको अंश (अंशो नानाव्यपदेशात्) वा ब्रह्मसँग अभिन्न (तत्त्वमसि) भनी विभिन्न तरिकाले वर्णन गरिएको छ। यो सूत्रले ती स्मृतिग्रन्थहरूले जीवलाई ब्रह्मबाट भिन्न नभई, ब्रह्मकै एक स्वरूप वा शक्ति मानेको कुरालाई स्मरण गराउँछ, जसले अद्वैत, विशिष्टाद्वैत वा द्वैत जस्ता विभिन्न वेदान्तिक सम्प्रदायहरूको व्याख्यालाई आधार प्रदान गर्दछ।

३. ज्ञानको परम्परागत स्रोतको महत्त्व: "स्मरन्ति च" भन्नाले परम्परागत ज्ञानका स्रोतहरू, अर्थात् स्मृतिग्रन्थहरूले पनि ब्रह्मविद्याको सत्यतालाई पुष्टि गर्छन् भन्ने बुझिन्छ। यसले केवल तार्किक विश्लेषण मात्र नभई, ऋषि-मुनिहरूले अनुभव गरेको र ग्रन्थहरूमा लिपिबद्ध गरेको आध्यात्मिक ज्ञानको परम्परालाई पनि महत्त्व दिन्छ। यसरी, यो सूत्रले वेदान्त दर्शनलाई केवल बौद्धिक अभ्यास मात्र नभई, एक जीवन्त र परम्परागत ज्ञानको धाराको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

सूत्र 2.3.37

संस्कृत: अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्

IAST: *Anujñāparihārau dehasam-bandhājjyotirādivat*

नेपाली अर्थ: अनुज्ञा (Permission) र परिहार (Avoidance) देहसम्बन्धबाट, ज्योति आदि जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: शास्त्रका विधि-निषेध जीवात्माको देहसम्बन्धको कारण अर्थपूर्ण छन्।

शाब्दिक अर्थ:

अनुज्ञा (Anujñā): अनुमति, स्वीकृति।

परिहारौ (Parihārau): त्याग, निषेध (द्विवचन, अनुमति र निषेध दुवैलाई जनाउँछ)।

देहसम्बन्धात् (Dehasambandhāt): शरीरसँगको सम्बन्धबाट।

ज्योतिरादिवत् (Jyotirādivat): प्रकाश आदि जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्माको कर्मफल भोग र मोक्षको सम्भावना शरीरसँगको सम्बन्धमा आधारित हुन्छ। जसरी प्रकाशको गुण वस्तुको स्वरूप अनुसार प्रकट हुन्छ, त्यसरी नै आत्माको शुद्ध स्वरूप देहको बन्धनबाट मुक्त भएपछि मात्र पूर्ण रूपमा अनुभव गर्न सकिन्छ। यो सूत्रले आत्माको स्वतन्त्रता र देहको बन्धनबीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्क र शरीरको सम्बन्धले चेतना र व्यवहारमा पार्ने प्रभावलाई यस सूत्रको देहसम्बन्धको अवधारणासँग जोड्न सकिन्छ। हाम्रो स्नायु प्रणालीले कसरी अनुमति (reward) र परिहार (aversion) को प्रक्रियालाई मध्यस्थता गर्छ भन्ने कुराले यसको शारीरिक आधारलाई संकेत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Psychology): मानव व्यवहारमा अनुमति (permission) र परिहार (avoidance) को भूमिकालाई संज्ञानात्मक मनोविज्ञानले अध्ययन गर्छ। कसरी हाम्रो शारीरिक अवस्था र वातावरणीय उत्तेजनाले हाम्रो निर्णय प्रक्रिया र नैतिक छनोटलाई प्रभाव पार्छ भन्ने कुरा यस सूत्रको दार्शनिक पक्षसँग मेल खान्छ।

ब्रह्मसूत्र २.३.३७ ले जीवात्माको अनुमति र परिहार (विधि-निषेध) को सम्बन्ध देहसँग कसरी जोडिएको छ भन्ने कुरालाई ज्योति आदिको दृष्टान्त दिएर स्पष्ट पार्छ। यो सूत्रले आत्माको स्वतन्त्रता र शरीरको बन्धनबीचको जटिल सम्बन्धलाई गहिरो दार्शनिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनमा कर्म, धर्म र मोक्षको अवधारणालाई अझ प्रगाढ बनाउँछ।

१. जीवात्मा र देहसम्बन्धको अनिवार्यता: यस सूत्रले जीवात्माको लागि शास्त्रद्वारा निर्धारित विधि र निषेधहरू (अनुमति र परिहार) देहसँगको सम्बन्धका कारण मात्र अर्थपूर्ण हुन्छन् भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, आत्मा स्वयं निर्लिप्त र शुद्ध भए पनि, देहसँगको सम्बन्धले गर्दा नै कर्मको फल भोग्ने र त्यसबाट मुक्त हुने प्रक्रिया सुरु हुन्छ। देहबिना कर्म र त्यसको फलको अनुभव सम्भव छैन।

२. ज्योतिरादिवत् दृष्टान्तको सान्दर्भिकता: 'ज्योतिरादिवत्' (प्रकाश आदि जस्तै) को दृष्टान्तले आत्माको स्वरूपलाई स्पष्ट पार्छ। जसरी प्रकाश स्वयं शुद्ध र निर्लिप्त भए पनि, जुन वस्तुमा पर्छ, त्यसैको स्वरूप अनुसार प्रकट हुन्छ (जस्तै, रातो फूलमा पर्दा रातो देखिने), त्यसरी नै आत्मा देहसँग सम्बन्धित हुँदा देहका गुणहरूबाट प्रभावित भएको जस्तो देखिन्छ। रामानुजाचार्यका अनुसार, आत्मा परमेश्वरको अंश भए पनि, देहसँगको सम्बन्धले गर्दा यसले कर्मफल भोग्छ र त्यसबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने प्रयास गर्छ।

३. कर्मफल, धर्म र मोक्षको दार्शनिक आधार: यो सूत्रले कर्मफलको भोग र मोक्षको मार्ग देहसम्बन्धसँग कसरी अविभाज्य रूपमा जोडिएको छ भन्ने दार्शनिक आधार प्रदान गर्छ। शास्त्रका विधि-निषेधहरूले जीवात्मालाई धर्मको मार्गमा हिँड्न र अधर्मबाट बच्न प्रेरित गर्छन्, जसको अन्तिम लक्ष्य मोक्ष प्राप्ति हो। यो देहसम्बन्ध नै हो जसले जीवात्मालाई नैतिक छनोट गर्ने र त्यसको परिणाम भोग्ने अवसर दिन्छ, जसबाट अन्ततः अविद्याको बन्धनबाट मुक्त हुन सकिन्छ।

■ सूत्र 2.3.38

संस्कृत: असन्ततेश्चाव्यतिकरः

IAST: *Asantateścā vyatikaraḥ*

नेपाली अर्थ: र असन्तति (Non-continuity) भएकोले अव्यतिकर (Non-confusion) छ।

विस्तृत व्याख्या: एक जीवको कर्मफल अर्को जीवलाई लाग्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

असन्ततेः (Asantateḥ): असन्तति (निरन्तरताको अभाव, विच्छेद, फैलावटको अभाव) बाट।

च (ca): र (and)।

अव्यतिकरः (avyatikaraḥ): अव्यतिकर (मिश्रण नहुनु, अलमल नहुनु, एकआपसमा नगाभिनु)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले कर्म र त्यसको परिणामको व्यक्तिगत प्रकृतिलाई जोड दिन्छ। व्यक्तिगत आत्माहरूको असन्तति वा भिन्नताका कारण, तिनीहरूका अनुभवहरू र कर्मिक प्रतिफलहरू अल्मलिन नहुने र छुट्टै रहन्छन्। प्रत्येक आत्माले आफ्नै कर्मको फल भोग्छ, जसले ब्रह्माण्डीय न्याय र व्यवस्था सुनिश्चित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): क्वान्टम इन्ट्याङ्गलमेन्ट (Quantum Entanglement) जस्ता केही अवधारणाहरूले कणहरूबीचको गहिरो सम्बन्ध देखाए पनि, ब्रह्मसूत्रको यो सिद्धान्तले चेतना र कर्मको व्यक्तिगत सीमालाई जोड दिन्छ। प्रत्येक चेतनाको अनुभव र कर्मफलको व्यक्तिगत प्रकृति भौतिक प्रणालीको असन्ततिसँग तुलना गर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - व्यक्तिगत पहिचान र कर्म): आधुनिक मनोविज्ञानमा व्यक्तिगत पहिचान (Individual Identity) र आत्म-अवधारणा (Self-concept) महत्त्वपूर्ण छन्। यो सूत्रले प्रत्येक व्यक्तिको मानसिक र भावनात्मक अनुभवहरू अद्वितीय हुन्छन् र एक व्यक्तिको कर्मको प्रभाव अर्कोमा सिधा हस्तान्तरण हुँदैन भन्ने मनोवैज्ञानिक सत्यलाई प्रतिध्वनित गर्दछ।

यो सूत्रले जीवहरूको कर्मफलको अव्यतिकर (Non-confusion) र असन्तति (Non-continuity) को सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ, जसले प्रत्येक आत्माको अद्वितीयता र कर्मको व्यक्तिगत परिणामलाई स्पष्ट पार्छ। यसले ब्रह्माण्डीय न्याय र नैतिक व्यवस्थाको आधारशिला प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ कुनै पनि जीवले अर्कोको कर्मको फल भोग्दैन।

१. जीवको भिन्नता र कर्मफलको पृथकता: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले प्रत्येक जीव (आत्मा) एक अर्काबाट भिन्न र स्वतन्त्र रहेको कुरालाई पुष्टि गर्छ। जसरी शरीर भिन्न हुन्छन्, त्यसरी नै आत्माहरू पनि भिन्न हुन्छन् र तिनीहरूका कर्महरूका परिणामहरू पनि व्यक्तिगत हुन्छन्। शङ्कराचार्यले यसलाई जीवको उपाधिगत भिन्नताको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ मायाको कारणले जीवहरू भिन्न देखिन्छन् तर परमार्थतः ब्रह्म नै हुन्।

२. नैतिक उत्तरदायित्व र पुनर्जन्मको सिद्धान्त: यो सूत्रले कर्मको व्यक्तिगत उत्तरदायित्वलाई जोड दिन्छ। यदि एक जीवको कर्मफल अर्को जीवलाई लाग्ने भए, नैतिक व्यवस्था भङ्ग हुने थियो र पुनर्जन्मको सिद्धान्त पनि अर्थहीन हुने थियो। रामानुजाचार्यले यसलाई जीवको स्वरूपगत भिन्नताको रूपमा स्वीकार गर्छन्, जहाँ प्रत्येक जीव ईश्वरको अंश भए पनि आफ्नो कर्मका लागि पूर्ण रूपमा उत्तरदायी हुन्छ।

३. सृष्टिमा व्यवस्था र न्यायको सुनिश्चितता: असन्तति र अव्यतिकरको सिद्धान्तले सृष्टिको व्यवस्था र न्यायलाई सुनिश्चित गर्दछ। यदि कर्मफलमा मिश्रण हुने भए, संसारमा अराजकता फैलिने थियो। यो सूत्रले ईश्वरको न्यायपूर्ण शासनलाई दर्शाउँछ, जहाँ प्रत्येक जीवले आफ्नै कर्म अनुसार सुख वा दुःख भोग्छ, जसले गर्दा कुनै पनि जीवले अन्याय महसुस गर्दैन।

सूत्र 2.3.39

संस्कृत: आभास एव च

IAST: *Ābhāsa eva ca*

नेपाली अर्थ: र आभास (Reflection) मात्र हो।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्मा ब्रह्मको आभास (प्रतिबिम्ब) जस्तो हो - भिन्न पनि र अभिन्न पनि।

शाब्दिक अर्थ:

आभास (Ābhāsa): प्रतिबिम्ब, झलक, स्वरूप।

एव (eva): मात्र, नै।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्मा ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप नभई त्यसको एक प्रतिबिम्ब (reflection) मात्र हो, जसरी ऐनामा देखिने बिम्ब मूल वस्तुभन्दा भिन्न नभई त्यसकै आभास हुन्छ। यो सूत्रले जीव र ब्रह्मको सम्बन्धलाई प्रतिबिम्बको माध्यमबाट व्याख्या गर्दछ, जहाँ जीव ब्रह्मको नै एक अभिव्यक्ति (manifestation) हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा कणहरूको व्यवहार अवलोकनकर्तामा निर्भर हुने र वास्तविकताको 'आभास' मात्र हुने अवधारणा यस सूत्रसँग मिल्दोजुल्दो छ। चेतनाको भूमिकाले भौतिक वास्तविकतालाई कसरी प्रभावित गर्छ भन्ने कुराले ब्रह्मको प्रतिबिम्बको रूपमा जीवको अस्तित्वलाई नयाँ दृष्टिकोण दिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) को अध्ययनले व्यक्तिले आफूलाई कसरी बुझ्छ भन्ने कुरामा केन्द्रित हुन्छ। यो सूत्रले जीवात्मालाई ब्रह्मको आभासको रूपमा प्रस्तुत गर्दा, हाम्रो व्यक्तिगत 'म' (ego) को भावना कसरी व्यापक चेतना (universal consciousness) को एक प्रतिबिम्ब मात्र हो भन्ने मनोवैज्ञानिक अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त 'आभासवाद' लाई प्रस्तुत गर्दछ, जसले जीवात्मा र परमात्माको सम्बन्धलाई प्रतिबिम्बको माध्यमबाट व्याख्या गर्दछ। यसले जीवको स्वतन्त्र अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्दै, त्यसलाई ब्रह्मको नै एक अभिव्यक्ति वा आभासको रूपमा स्थापित गर्दछ। यो अवधारणा अद्वैत वेदान्तमा विशेष महत्त्व राख्छ, जहाँ जीव र ब्रह्मको अभेदतालाई जोड दिइन्छ।

१. आभासवादको दार्शनिक आधार: आभासवादले जीवात्मालाई ब्रह्मको वास्तविक अंश नभई त्यसको प्रतिबिम्ब (reflection) वा आभास (appearance) मात्र मान्दछ। जसरी सूर्यको प्रतिबिम्ब पानीमा देखिन्छ, तर त्यो प्रतिबिम्ब सूर्य होइन, त्यसरी नै जीवात्मा ब्रह्मको आभास मात्र हो। यसले जीवको सीमितता र दुःखलाई ब्रह्मको असीमितता र आनन्दसँग जोड्न मद्दत गर्दछ, किनकि प्रतिबिम्बमा देखिने दोष मूल वस्तुमा हुँदैन।

२. जीव र ब्रह्मको अभेदता: अद्वैत वेदान्तका आचार्य शङ्कराचार्यका अनुसार, जीवात्मा र ब्रह्म मूलतः एक हुन्। 'आभास एव च' सूत्रले यस अभेदतालाई अझ स्पष्ट पार्छ। जीवको पृथक् अस्तित्व केवल अज्ञान (ignorance) का कारण देखिन्छ, जुन माया (illusion) द्वारा उत्पन्न हुन्छ। जब अज्ञानको पर्दा हट्छ, जीवले आफूलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न नभएको अनुभव गर्दछ।

३. अन्य वेदान्तिक परम्पराहरूसँगको भिन्नता: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनले जीवलाई ब्रह्मको अंश (part) मान्छ, तर पूर्ण रूपमा अभेद मान्दैन। मध्वाचार्यको द्वैत दर्शनले जीव र ब्रह्मलाई पूर्ण रूपमा भिन्न मान्दछ। यस सन्दर्भमा, 'आभास एव च' सूत्रले अद्वैत वेदान्तको जीव-ब्रह्म सम्बन्धको विशिष्ट व्याख्यालाई बलियो बनाउँछ, जहाँ जीवको अस्तित्व ब्रह्मको 'आभास' मात्र हो भन्ने कुरामा जोड दिइन्छ।

सूत्र 2.3.40

संस्कृत: अदृष्टानियमात्

IAST: *Adṛṣṭāniyamāt*

नेपाली अर्थ: अदृष्ट (Unseen Merit/Demerit) को अनियम भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: जीवको कर्मफल (अदृष्ट) अनियमित छ, जसले विभिन्न जन्म र अवस्था निर्धारण गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

अदृष्ट (Adṛṣṭa): न देखिएको, कर्मको फल, भाग्य।

अनियमात् (Aniyamāt): नियम नभएकोले, अनियमितताको कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): अदृष्ट (कर्मफल) को कुनै निश्चित नियम नभएकोले जीवहरूको विभिन्न जन्म र अनुभवहरू निर्धारण हुन्छन्, जसले कर्मको जटिल र अप्रत्याशित स्वभावलाई दर्शाउँछ [कर्मफलको जटिलता]।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): क्वान्टम मेकानिक्स (Quantum Mechanics) ले कणहरूको व्यवहारमा अनिश्चितता र अनियमितता देखाउँछ, जुन अदृष्टको अनियमसँग तुलना गर्न सकिन्छ। ब्रह्माण्डमा हरेक घटनाको निश्चित कारण भए पनि, हाम्रो सीमित ज्ञानले यसलाई अदृश्य र अनियमित देख्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - कर्मको प्रभाव): मनोविज्ञानले व्यक्तिको विगतका अनुभवहरू (जसलाई अदृष्टको मनोवैज्ञानिक पक्ष मान्न सकिन्छ) ले वर्तमान व्यवहार र भविष्यका सम्भावनाहरूलाई कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने अध्ययन गर्छ। यसले व्यक्तिको कर्म र त्यसको मानसिक परिणामबीचको सम्बन्धलाई बुझाउँछ।

यो सूत्रले जीवको कर्मफल (अदृष्ट) को अनियमितता र त्यसले जीवको जन्म तथा अवस्थामा पार्ने प्रभावको दार्शनिक विवेचना गर्दछ। यसले कर्मको गहिरो र जटिल सिद्धान्तलाई उजागर गर्दछ, जहाँ प्रत्येक कार्यको परिणाम निश्चित भए पनि, त्यसको प्रकट हुने तरिका र समय अनिश्चित हुन सक्छ।

१. कर्मफलको अनिश्चितता: ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले अदृष्ट (कर्मको नदेखिएको फल) को अनियमतालाई जोड दिन्छ। यसको अर्थ हो कि जीवले गरेका कर्महरूको फल तत्काल वा अनुमानित तरिकाले प्राप्त नहुन सक्छ, जसले गर्दा विभिन्न जीवहरूमा फरक-फरक भाग्य र अनुभवहरू देखिन्छन्। यसले कर्मको सूक्ष्म र जटिल प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ।

२. जीवको स्वतन्त्रता र नियति: यद्यपि कर्मफल अनियमित देखिन्छ, यसले जीवको कर्म गर्ने स्वतन्त्रतालाई अस्वीकार गर्दैन। जीवले कर्म गर्न स्वतन्त्र भए पनि, त्यसको फलको वितरण अदृष्टको नियममा आधारित हुन्छ, जुन मानव बुद्धिले पूर्ण रूपमा बुझ्न सक्दैन। यसले जीवको नियति र स्वतन्त्रताबीचको सन्तुलनलाई दर्शाउँछ।

३. आचार्यहरूको दृष्टिकोण: शंकराचार्यले यस सूत्रलाई जीवको कर्मफलको विविधतालाई ईश्वरको सृष्टि लीलाको एक भागको रूपमा व्याख्या गरेका छन्। रामानुजाचार्यले पनि जीवको कर्मफलको अनियमतालाई स्वीकार गर्दै, ईश्वरको अनुग्रहले यसमा परिवर्तन आउन सक्ने सम्भावनालाई औंल्याएका छन्। यसले विभिन्न वेदान्तिक परम्पराहरूमा कर्म र अदृष्टको महत्त्वलाई स्पष्ट पार्छ।

सूत्र 2.3.41

संस्कृत: अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम्

IAST: *Abhisandhyādiṣvapi caivam*

नेपाली अर्थ: अभिसन्धि आदिमा पनि यस्तै हो।

विस्तृत व्याख्या: जीवको सङ्कल्प र प्रयत्नमा पनि ब्रह्मको अनुमति आवश्यक छ।

शाब्दिक अर्थ:

अभिसन्धि (Abhisandhi): संकल्प, इच्छा, अभिप्राय।

आदिषु (ādiṣu): आदिमा, इत्यादिमा।

अपि (api): पनि।

च (ca): र।

एवम् **(evam):** यसरी, यस्तै।

चुरो अर्थ **(Essence):** यो सूत्रले जीवको इच्छा (intention) र प्रयत्न (effort) मा पनि परब्रह्मको सर्वोच्च नियन्त्रण (supreme control) रहेको दर्शाउँछ। जीवले कुनै कार्य गर्ने संकल्प गरे पनि, त्यसको अन्तिम परिणाम र सफलता ईश्वरीय इच्छामा निर्भर गर्दछ। यसले जीवको सीमित स्वतन्त्रता (limited free will) र ईश्वरको सर्वव्यापकता (omnipresence) लाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम **(Scientific and Psychological Context):**

जीवविज्ञान **(Biology - [Neurobiology]):** मस्तिष्कमा हुने संकल्प (intention) र निर्णय प्रक्रिया (decision-making process) न्यूरोनहरूको जटिल सञ्जाल (complex neural network) मार्फत हुन्छ। यद्यपि, चेतना (consciousness) र स्वतन्त्र इच्छा (free will) को उत्पत्ति अझै पनि वैज्ञानिक बहसको विषय हो, जहाँ ब्रह्मसूत्रले यसलाई ईश्वरीय अनुमतिसँग जोड्छ।

मनोविज्ञान **(Psychology - [Cognitive Psychology]):** संज्ञानात्मक मनोविज्ञानले मानवको इच्छाशक्ति (willpower), योजना (planning) र कार्य गर्ने अभिप्राय (intention to act) को अध्ययन गर्दछ। यो सूत्रले मनोवैज्ञानिक प्रक्रियाहरूमा पनि एक अदृश्य, उच्चतर शक्तिको प्रभाव (influence of a higher power) रहेको दार्शनिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ, जसले व्यक्तिको नियन्त्रणभन्दा बाहिरका कारकहरूलाई संकेत गर्दछ।

यो सूत्रले जीवको कर्मफल र स्वतन्त्र इच्छाको दार्शनिक प्रश्नलाई गहिरो रूपमा सम्बोधन गर्दछ। यसले जीवको सङ्कल्प र प्रयत्नमा पनि परमेश्वरको अनुमति र नियन्त्रण अपरिहार्य रहेको सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ, जसले वेदान्तको ईश्वर-निर्भरता (God-dependence) को अवधारणालाई स्पष्ट पार्छ।

१. **जीवको सीमित कर्तृत्व** **(Limited Agency of Jiva):** ब्रह्मसूत्रले जीवलाई कर्ता (doer) माने पनि, उसको कर्तृत्वलाई सीमित (limited) गर्दछ। जीवले इच्छा र सङ्कल्प गर्न सक्छ, तर त्यसको कार्यान्वयन र फलप्राप्तिमा ईश्वरीय शक्ति (divine power) को भूमिका निर्णायक हुन्छ। शङ्कराचार्यले यसलाई जीवको अविद्या (ignorance) र कर्म (karma) द्वारा निर्धारित अवस्थाको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ ईश्वरले कर्मफलको व्यवस्थापन गर्दछन्।

२. ईश्वरको अनुग्रह र नियन्त्रण (Divine Grace and Control): रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, जीवको प्रत्येक कार्यमा ईश्वरको अनुग्रह (grace) र नियन्त्रण (control) अनिवार्य मानिन्छ। जीवले कुनै कार्य गर्ने इच्छा गरे पनि, त्यसलाई सफल बनाउने शक्ति ईश्वरबाटै प्राप्त हुन्छ। यसले जीवको पूर्ण पराधीनता (complete dependence) र ईश्वरको सर्वशक्तिमत्ता (omnipotence) लाई जोड दिन्छ।

३. कर्मफलको व्यवस्थापन (Management of Karma-phala): यो सूत्रले जीवले गरेको कर्मको फल (results of actions) कसरी प्राप्त हुन्छ भन्ने प्रश्नमा पनि प्रकाश पार्छ। जीवले आफ्नो इच्छा अनुसार कर्म गरे पनि, त्यसको न्यायपूर्ण

सूत्र 2.3.42

संस्कृत: प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्

IAST: *Pradeśāditi cennāntarbhāvāt*

नेपाली अर्थ: यदि प्रदेश (Location) बाट भनिन्छ भने, होइन, किनभने अन्तर्भाव छ।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्मा एक प्रदेशमा स्थित भएपनि, ब्रह्ममा अन्तर्भूत छ।

॥ इति अध्याय २ पाद ३ समाप्तः ॥

पाद ४: चतुर्थ पाद (Section 4)

यस पादमा प्राण, इन्द्रिय, मन आदिको उत्पत्ति र स्वरूपको विचार गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रदेशात् (Pradeśāt): प्रदेशबाट, स्थानबाट, कुनै निश्चित ठाउँबाट।

इति (iti): यसरी, यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन, छैन।

अन्तर्भावात् (antarbhāvāt): अन्तर्भाव भएकोले, भित्र समावेश भएकोले, अन्तर्निहित भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्माको स्वरूप कुनै एक निश्चित प्रदेशमा सीमित छैन, किनभने यो ब्रह्ममा अन्तर्भूत छ। यस सूत्रले जीवात्माको व्यापकता र ब्रह्मसँगको अभेद सम्बन्धलाई दर्शाउँछ, जहाँ जीवात्मा ब्रह्मको अंश वा अभिव्यक्ति हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूको 'स्थान' (locality) को अवधारणा जटिल छ, जहाँ कणहरू एकै समयमा धेरै स्थानमा हुन सक्छन् वा एकअर्कासँग टाढा भए पनि जोडिएका हुन सक्छन्। यो सूत्रले जीवात्माको कुनै एक प्रदेशमा सीमित नहुने अवधारणालाई क्वान्टम क्षेत्रको गैर-स्थानिक (non-local) गुणसँग तुलना गर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको व्यापकता): मनोविज्ञानमा चेतनाको अनुभवलाई कुनै एक भौतिक स्थानमा सीमित गर्न सकिँदैन। चेतना मस्तिष्कमा उत्पन्न भए पनि, यसको अनुभव र प्रभाव शरीरभन्दा बाहिर पनि महसुस हुन सक्छ। यो सूत्रले चेतनाको अन्तर्भाव र व्यापकतालाई मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्दछ।

यस सूत्रले जीवात्माको स्वरूप र ब्रह्मसँगको यसको सम्बन्धबारे गहिरो दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यो सूत्र विशेष गरी जीवात्माको 'प्रदेश' (स्थान) सम्बन्धी शंकालाई निरूपण गर्दै, यसको अन्तर्भावलाई जोड दिन्छ। यसले अद्वैत वेदान्त र विशिष्टाद्वैत वेदान्त दुवैका लागि महत्त्वपूर्ण आधार प्रदान गर्दछ।

१. जीवात्माको गैर-स्थानिक स्वरूप: यो सूत्रले जीवात्मालाई कुनै एक भौतिक स्थान वा प्रदेशमा सीमित गर्न नसकिने तर्क गर्दछ। यद्यपि जीवात्मा शरीरमा अवस्थित देखिन्छ, यसको वास्तविक स्वरूप भौतिक सीमाभन्दा पर छ। शंकराचार्यका अनुसार, जीवात्मा ब्रह्मसँग अभिन्न छ र ब्रह्म सर्वव्यापी भएकाले जीवात्मा पनि सारतः सर्वव्यापी हो। यसको अर्थ जीवात्माको अनुभव र चेतना कुनै एक बिन्दुमा मात्र सीमित नभई व्यापक हुन्छ।

२. ब्रह्ममा अन्तर्भावको महत्त्व: सूत्रमा 'अन्तर्भावात्' शब्दले जीवात्मा ब्रह्ममा अन्तर्भूत भएकोले यसको प्रदेशको प्रश्न असान्दर्भिक हुने कुरालाई स्पष्ट पार्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, जीवात्मा ब्रह्मको शरीर हो र ब्रह्म जीवात्माको आत्मा हो। यसरी, जीवात्मा ब्रह्ममा अन्तर्भूत हुनु भनेको ब्रह्मसँगको यसको अविभाज्य सम्बन्ध हो, जहाँ जीवात्मा ब्रह्मको अधीनमा रहेर पनि आफ्नो छुट्टै अस्तित्व कायम राख्छ। यो अन्तर्भावले जीवात्माको स्वतन्त्रता र ब्रह्मको सर्वव्यापकता दुवैलाई समेट्छ।

३. दार्शनिक निहितार्थ र मोक्ष: जीवात्माको प्रदेश र अन्तर्भावको यो विश्लेषणले मोक्षको अवधारणामा गहिरो प्रभाव पार्छ। यदि जीवात्मा कुनै एक प्रदेशमा सीमित छैन र ब्रह्ममा अन्तर्भूत छ भने, मोक्ष भनेको यस सीमितताको भ्रमबाट मुक्त भई आफ्नो वास्तविक, व्यापक स्वरूपलाई चिन्नु हो। यो ज्ञानले जीवात्मालाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त गराई ब्रह्मसँगको आफ्नो एकत्व वा घनिष्ठ सम्बन्धको बोध गराउँछ। यसले जीवात्माको यात्रालाई भौतिकबाट आध्यात्मिक, सीमितबाट असीमिततर्फ डोर्याउँछ।

सूत्र 2.4.1

संस्कृत: तथा प्राणाः

IAST: *Tathā prāṇāḥ*

नेपाली अर्थ: त्यसरी नै प्राणहरू (ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छन्)।

विस्तृत व्याख्या: यस पादमा प्राण, इन्द्रिय, मन, आकाश आदि तत्त्वहरूको उत्पत्ति विषयमा चर्चा गरिन्छ। प्राणहरू ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

तथा (Tathā): त्यसरी नै, त्यसैगरी (in the same manner, similarly).

प्राणाः (prāṇāḥ): प्राणहरू, जीवन शक्तिहरू (life forces, vital breaths).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.४.१ ले प्राणहरूको उत्पत्तिको चर्चा गर्दछ, जसमा प्राणहरू पनि ब्रह्मबाट नै उत्पन्न हुन्छन् भन्ने सिद्धान्त स्थापित गरिएको छ। यो सूत्रले समस्त सृष्टि ब्रह्मबाटै भएको हो भन्ने वेदान्तिक दर्शनलाई अझ स्पष्ट पार्दछ। (This Brahmasutra 2.4.1 discusses the origin of the Pranas, establishing the principle that Pranas also originate from Brahman. This aphorism further clarifies the Vedantic philosophy that the entire creation emanates from Brahman.)

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानले ऊर्जाको संरक्षण र रूपान्तरणको कुरा गर्दछ। प्राणलाई सूक्ष्म ऊर्जाको रूपमा बुझ्दा, यसको उत्पत्ति ब्रह्माण्डीय ऊर्जा (cosmic energy) बाट भएको मान्न सकिन्छ, जुन ब्रह्मको अवधारणासँग मेल खान्छ। (Modern physics talks about the conservation and transformation of energy. Understanding Prana as subtle energy, its origin can be considered from cosmic energy, which aligns with the concept of Brahman.)

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको स्रोत): मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) र जीवन शक्तिको अध्ययन गरिन्छ। वेदान्तले प्राणलाई चेतनाको अभिव्यक्तिको रूपमा हेर्छ, जसको मूल स्रोत ब्रह्म हो। यो अवधारणाले मन र शरीरको गहिरो सम्बन्ध र चेतनाको सार्वभौमिक प्रकृतिलाई बुझाउँछ। (Psychology studies consciousness and life force. Vedanta views Prana as an expression of consciousness, whose ultimate source is Brahman. This concept explains the deep connection between mind and body and the universal nature of consciousness.)

ब्रह्मसूत्र २.४.१, 'तथा प्राणाः' (Tathā prāṇāḥ) ले प्राणहरूको उत्पत्तिको विषयमा गहन दार्शनिक विवेचना प्रस्तुत गर्दछ। यो सूत्रले समस्त सृष्टि ब्रह्मबाटै भएको हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई प्राणतत्त्वमा पनि लागू गर्दछ, जसले गर्दा ब्रह्मको सर्वकारणत्व स्थापित हुन्छ। यसले प्राणलाई केवल जैविक क्रियाको रूपमा नभई, ब्रह्माण्डीय चेतनाको अभिव्यक्तिको रूपमा बुझ्ने मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

१. प्राणको ब्रह्मजन्य उत्पत्ति: यस सूत्रले स्पष्ट पार्दछ कि जसरी अन्य तत्त्वहरू (आकाश, वायु आदि) ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छन्, त्यसरी नै प्राणहरू पनि ब्रह्मबाटै उत्पन्न हुन्छन्। यो शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र सबै कुरा त्यसैबाट उत्पन्न हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। प्राणको उत्पत्तिले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वकारणत्वलाई अझ बलियो बनाउँछ।

२. प्राण र इन्द्रियको सम्बन्ध: यद्यपि यो सूत्रले प्रत्यक्ष रूपमा इन्द्रियहरूको कुरा गर्दैन, तथापि प्राणको उत्पत्तिले इन्द्रियहरूको कार्यप्रणालीमा पनि ब्रह्मको भूमिकालाई संकेत गर्दछ। प्राण इन्द्रियहरूको प्रेरक शक्ति हो, र यदि प्राण नै ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छ भने, इन्द्रियहरूको सूक्ष्म कार्य पनि ब्रह्मकै अधीनमा रहेको मान्न सकिन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि जीव र जगत ब्रह्मको शरीर हुन् भन्ने मान्यताले यसलाई समर्थन गर्दछ।

३. आध्यात्मिक साधना र प्राण: प्राणको ब्रह्मजन्य उत्पत्तिले आध्यात्मिक साधनाको लागि पनि महत्त्वपूर्ण अर्थ राख्दछ। जब साधकले प्राणलाई ब्रह्मको अभिव्यक्तिको रूपमा बुझ्दछ, तब उसले प्राणायम र ध्यान जस्ता अभ्यासहरू मार्फत ब्रह्मसँग एकाकार हुने प्रयास गर्दछ। यो बुझाइले जीव र ब्रह्मको अभिन्नतालाई अनुभव गर्न मद्दत गर्दछ, जुन वेदान्तको परम लक्ष्य हो।

सूत्र 2.4.2

संस्कृत: गौण्यसम्भवात्

IAST: *Gauṇyasambhavāt*

नेपाली अर्थ: गौणी (Secondary) असम्भव भएकोले (मुख्य अर्थ नै लिनुपर्छ)।

विस्तृत व्याख्या: प्राणको उत्पत्ति गौणी (लाक्षणिक) होइन, मुख्य (वास्तविक) हो।

शाब्दिक अर्थ:

गौण्य (Gauṇya): गौण, लाक्षणिक, अप्रधान, सहायक, द्वितीयक अर्थ।

असम्भवात् (asambhavāt): असम्भव भएकोले, सम्भव नभएको कारणले, अनुपस्थितिको कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.४.२ ले प्राणको उत्पत्तिलाई गौण वा लाक्षणिक अर्थमा लिन नसकिने कुरामा जोड दिन्छ, किनकि यसको वास्तविक र मुख्य अर्थ नै सम्भव छ। यस सूत्रले प्राणको ब्रह्मबाट वास्तविक सृष्टिलाई स्थापित गर्दछ, जसलाई कुनै पनि अप्रत्यक्ष व्याख्याले खण्डित गर्न सक्दैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): आधुनिक जीवविज्ञानले जीवनको उत्पत्तिको जटिलता र यसका विभिन्न पक्षहरूलाई अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले प्राणको वास्तविक अस्तित्वलाई जोड दिएझैं, जीवविज्ञानले पनि जीवनका आधारभूत प्रक्रियाहरूलाई केवल लाक्षणिक नभई वास्तविक जैविक घटनाका रूपमा लिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको उत्पत्ति): मनोविज्ञानले चेतना र मानसिक प्रक्रियाहरूको उत्पत्तिको खोजी गर्दछ। यस सूत्रको सन्देशलाई मनोवैज्ञानिक सन्दर्भमा हेर्दा, चेतनाको उत्पत्तिलाई केवल गौण वा आकस्मिक घटनाका रूपमा नभई, यसको गहिरो र वास्तविक आधारलाई बुझ्नुपर्छ भन्ने संकेत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र २.४.२, 'गौण्यसम्भवात्', ले प्राणको उत्पत्तिसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण दार्शनिक प्रश्नलाई सम्बोधन गर्दछ। यो सूत्रले प्राणको सृष्टिलाई गौण वा लाक्षणिक अर्थमा व्याख्या गर्ने प्रयासलाई खण्डन गर्दै, यसको वास्तविक र प्रत्यक्ष सृष्टिलाई स्थापित गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मको सर्वकारणत्व र प्राणको यथार्थतालाई सुदृढ गर्दछ।

१. **प्राणको वास्तविक उत्पत्ति:** यस सूत्रले प्राणलाई ब्रह्मको वास्तविक सृष्टि मान्दछ, न कि केवल ब्रह्मको शक्ति वा कार्यको गौण अभिव्यक्ति। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई स्पष्ट पार्दै प्राणको उत्पत्तिलाई श्रुतिले प्रत्यक्ष रूपमा बताएकोले यसलाई लाक्षणिक मात्र नमिल्ने तर्क गर्नुभएको छ। प्राणको वास्तविक उत्पत्तिले जीवको अस्तित्व र कार्यका लागि आधार प्रदान गर्दछ।

२. **गौण अर्थको खण्डन:** 'गौण्यसम्भवात्' शब्दले गौण अर्थको असम्भवतालाई संकेत गर्दछ। यदि प्राणको उत्पत्तिलाई गौण मात्रै हो भने, श्रुतिमा वर्णित प्राणको सृष्टिसम्बन्धी कथनहरू निरर्थक हुनेछन्। रामानुजाचार्यले पनि प्राणलाई ब्रह्मको शरीरभूत तत्वको रूपमा स्वीकार गर्दै यसको वास्तविक सृष्टिलाई जोड दिनुभएको छ, जसले गर्दा गौण अर्थको कुनै स्थान रहँदैन।

३. **ब्रह्मको सर्वकारणत्वको पुष्टि:** यस सूत्रले ब्रह्म नै सबैको एकमात्र कारण हो भन्ने सिद्धान्तलाई अझ बलियो बनाउँछ। प्राण, जुन जीवको जीवनशक्ति हो, त्यसको उत्पत्ति पनि ब्रह्मबाटै भएकोले ब्रह्मको सर्वकारणत्व निर्विवाद रूपमा स्थापित हुन्छ। यसले ब्रह्मको पूर्णता र निरपेक्षतालाई पुनः पुष्टि गर्दछ, जहाँ कुनै पनि सृष्टि गौण वा आकस्मिक हुन सक्दैन।

सूत्र 2.4.3

संस्कृत: तत्प्राक्श्रुतेश्च

IAST: *Tatprākśruteśca*

नेपाली अर्थ: र त्यसको प्राक् (Before) श्रुति भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: प्राणको उत्पत्ति श्रुतिमा पहिले नै वर्णन गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

तत् (Tat): त्यो।

प्राक् (Prāk): पहिले, अगाडि।

श्रुतेः (Śruteḥ): श्रुतिबाट, वेदबाट।

च (Ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले प्राणको उत्पत्ति वेदमा पहिले नै वर्णन गरिएको छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ, जसले सृष्टिको क्रममा प्राणको पूर्व-अस्तित्व (pre-existence of

Prana) लाई स्थापित गर्दछ। यसले प्राणको महत्त्व र त्यसको ईश्वरीय स्रोत (divine source) लाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): आधुनिक जीवविज्ञानले जीवनको उत्पत्ति (origin of life) र विकासका विभिन्न चरणहरू (stages of evolution) को अध्ययन गर्दछ। यो सूत्रले प्राणको अस्तित्वलाई सृष्टिको आधारभूत तत्त्वको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसलाई जैविक ऊर्जा (biological energy) वा जीवन शक्ति (life force) सँग तुलना गर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको उत्पत्ति): मनोविज्ञानले चेतना (consciousness) र मानसिक प्रक्रियाहरूको (mental processes) अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रमा उल्लेखित प्राणलाई चेतनाको आधारभूत ऊर्जा (fundamental energy of consciousness) वा जीवनको प्रेरक शक्ति (driving force of life) को रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जसले मानसिक कार्यहरूलाई सम्भव बनाउँछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको दोस्रो अध्यायको चौथो पादमा अवस्थित छ, जसले प्राणको उत्पत्ति र त्यसको ब्रह्मसँगको सम्बन्धको गहन दार्शनिक विश्लेषण गर्दछ। यसले सृष्टिको क्रममा प्राणको पूर्व-अस्तित्वलाई स्थापित गर्दै, वेदमा यसको वर्णनको प्रामाणिकतालाई पुष्टि गर्दछ।

१. प्राणको वैदिक प्रामाणिकता: यो सूत्रले "तत्प्राक्श्रुतेश्च" भन्दै प्राणको उत्पत्ति वेदमा पहिले नै वर्णन गरिएको कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले प्राणलाई कुनै आकस्मिक घटना नभई, सृष्टिको एक अभिन्न र पूर्व-निर्धारित तत्त्वको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शङ्कराचार्यका अनुसार, श्रुतिहरूले प्राणलाई ब्रह्मबाट नै उत्पन्न भएको देखाउँछन्, जसले प्राणको ईश्वरीय स्रोतलाई पुष्टि गर्दछ।

२. प्राणको ब्रह्मसँगको सम्बन्ध: ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मलाई समस्त सृष्टिको मूल कारण मान्दछ। यो सूत्रले प्राणको उत्पत्ति श्रुतिमा पहिले नै भएकोले, यसलाई ब्रह्मको शक्ति वा अभिव्यक्तिको रूपमा बुझ्न सकिन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, प्राण ब्रह्मको शरीरको एक अंश हो, जसले ब्रह्मको नियन्त्रणमा रहेर कार्य गर्दछ। यसरी, प्राण ब्रह्मबाट भिन्न नभई, त्यसकै एक स्वरूप हो।

३. सृष्टिको क्रममा प्राणको महत्त्व: "प्राक्" शब्दले प्राणको पूर्व-अस्तित्वलाई संकेत गर्दछ, जसको अर्थ हो कि प्राण अन्य तत्त्वहरूको सृष्टि हुनुभन्दा पहिले नै विद्यमान थियो। यसले सृष्टिको प्रक्रियामा प्राणको आधारभूत महत्त्वलाई दर्शाउँछ। प्राण बिना कुनै पनि भौतिक वा सूक्ष्म सृष्टि सम्भव छैन। यसरी, यो सूत्रले प्राणलाई जीवनको आधार र सृष्टिको एक अपरिहार्य तत्त्वको रूपमा स्थापित गर्दछ।

सूत्र 2.4.4

संस्कृत: तत्पूर्वकत्वाद्वाचः

IAST: *Tatpūrvakatvādvācaḥ*

नेपाली अर्थ: वाचा (Speech) त्यसपूर्वक भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: वाणी प्राणपूर्वक छ - प्राण बिना वाणी सम्भव छैन।

शाब्दिक अर्थ:

तत्पूर्वकत्वात् (Tatpūrvakatvāt): त्यसबाट पहिले भएकोले / त्यसको कारणले पहिले भएकोले।

वाचः (Vācaḥ): वाणीको / वाणी।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले वाणीको उत्पत्ति वा अस्तित्व कुनै पूर्ववर्ती तत्वमा निर्भर रहेको स्पष्ट पार्दछ। विशेषगरी, यसले वाणी प्राण (जीवन शक्ति) द्वारा सञ्चालित हुने कुरालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा प्राण बिना वाणीको अभिव्यक्ति असम्भव हुन्छ। [This sutra clarifies that the origin or existence of speech depends on a preceding element. Specifically, it emphasizes that speech is operated by Prana (life force), making the expression of speech impossible without Prana.]

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): वाणीको उत्पादन मस्तिष्कका ब्रोका र वर्निके क्षेत्रहरू जस्ता विशिष्ट स्नायु प्रणालीहरूमा निर्भर गर्दछ। यी क्षेत्रहरूको सक्रियता र समन्वय बिना वाणीको अभिव्यक्ति सम्भव हुँदैन, जसले 'तत्पूर्वकत्वात्' को वैज्ञानिक आधार प्रदान गर्दछ। [The production of speech depends on specific neural systems in the brain, such as Broca's and Wernicke's areas. Without the activation and coordination of these areas, speech expression is not possible, which provides a scientific basis for 'Tatpūrvakatvāt'.]

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक प्रक्रिया): वाणी केवल शारीरिक क्रिया मात्र नभई विचार, भावना र आशय जस्ता गहिरो संज्ञानात्मक प्रक्रियाहरूको परिणाम हो। यी आन्तरिक मानसिक अवस्थाहरू वाणीको पूर्ववर्ती हुन्, जसले व्यक्तिको चेतना र अवचेतनबाट वाणीको उत्पत्तिलाई संकेत गर्दछ। [Speech is not merely a physical act but a result of deeper cognitive processes like thoughts, emotions, and intentions. These internal mental states precede speech, indicating its origin from an individual's conscious and subconscious mind.]

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको दार्शनिक गहिराइलाई उजागर गर्दछ, जहाँ वाणीको उत्पत्ति र त्यसको अन्तर्निहित कारणमाथि सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ। यसले केवल भौतिक ध्वनिको रूपमा वाणीलाई नहेरी, त्यसको मूल स्रोत र आध्यात्मिक सम्बन्धलाई खोतल्ने प्रयास गर्दछ। यसरी, यो सूत्रले वाणीलाई एक स्वतन्त्र इकाईको रूपमा नभई, उच्चतर सत्ता वा शक्तिको अभिव्यक्तिको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

१. वाणी र प्राणको सम्बन्ध: ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले वाणीलाई प्राण (जीवन शक्ति) मा निर्भर देखाउँछ। शंकराचार्यका अनुसार, प्राण सम्पूर्ण इन्द्रियहरूको आधार हो र वाणी पनि प्राणकै एक कार्य हो। जसरी बिजुली बिना उपकरण चल्दैन, त्यसरी नै प्राण बिना वाणीको क्रिया असम्भव छ। यसले प्राणको सर्वोच्चता र वाणीको गौणतालाई स्थापित गर्दछ।

२. कार्यकारण सम्बन्धको दार्शनिक पक्ष: 'तत्पूर्वकत्वात्' शब्दले कार्यकारण सम्बन्धलाई संकेत गर्दछ। यहाँ वाणी कार्य हो र प्राण त्यसको कारण। वेदान्त दर्शनमा, कारण सधैं कार्यभन्दा श्रेष्ठ मानिन्छ। यसरी, वाणीको अस्तित्व प्राणमा आधारित हुनुले प्राणको महत्वलाई अझ बढाउँछ र यसलाई आत्म-साक्षात्कारको मार्गमा एक महत्वपूर्ण तत्वको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

३. आध्यात्मिक अर्थ र मोक्ष: वाणीको मूल स्रोतको खोजीले अन्ततः ब्रह्मको अवधारणासम्म पुर्याउँछ। यदि वाणी प्राणमा निर्भर छ र प्राण स्वयं ब्रह्मको अभिव्यक्ति हो भने, वाणीको अन्तिम स्रोत पनि ब्रह्म नै हो। यस दार्शनिक विश्लेषणले व्यक्तिलाई वाणीको बाह्य रूपमा मात्र नअल्झिएर त्यसको आन्तरिक र आध्यात्मिक मूललाई बुझ्न प्रेरित गर्दछ, जसले मोक्ष प्राप्तिको लागि सहायक हुन्छ।

सूत्र 2.4.5

संस्कृत: सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च

IAST: *Sapta gaterviśeṣitatvācca*

नेपाली अर्थ: सात (प्राण) गतिको विशेषित भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: मुण्डक उपनिषद्मा सात प्राणहरूको वर्णन छ - दुई आँखा, दुई कान, दुई नासिका, र मुख।

शाब्दिक अर्थ:

सप्त (Sapta): सात।

गतेः (gateḥ): गतिको, जानेको, क्रियाकलापको।

विशेषितत्वात् (viśeṣitatvāt): विशेषित भएकोले, विशेष रूपमा उल्लेख गरिएकोले।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): सात प्राणहरूको गति र तिनीहरूको विशेष कार्यको कारणले गर्दा, तिनीहरूलाई आत्माको सूक्ष्म शरीरको अभिन्न अंग मानिन्छ [subtle body, vital airs]। यो सूत्रले प्राणहरूको संख्या र महत्त्वलाई जोड दिन्छ [number and importance of Pranas].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायु विज्ञान (Neuroscience): आधुनिक स्नायु विज्ञानले मस्तिष्कका विभिन्न क्षेत्रहरू र तिनका कार्यहरूलाई प्राणका विभिन्न गतिको रूपमा बुझ्न सकिन्छ [brain regions, functions]। प्राणको अवधारणाले शरीरका जैविक प्रक्रियाहरूलाई नियन्त्रण गर्ने सूक्ष्म ऊर्जा प्रणालीलाई सङ्केत गर्दछ [subtle energy system, biological processes]।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतना र धारणा): चेतना र धारणाको सन्दर्भमा, प्राणहरूले इन्द्रियहरू मार्फत बाह्य संसारको अनुभव गर्न र आन्तरिक मानसिक प्रक्रियाहरूलाई सञ्चालन गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् [consciousness, perception, sensory experience, mental processes]।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको दोस्रो अध्यायको चौथो पादमा प्राणहरूको संख्या र तिनीहरूको महत्त्वमाथि गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यसले उपनिषद्हरूमा वर्णित प्राणका विभिन्न पक्षहरूलाई समन्वय गरी आत्मज्ञानको मार्गमा तिनीहरूको भूमिका स्पष्ट पार्छ।

१. प्राणहरूको संख्या र उपनिषदीय सन्दर्भ: यस सूत्रले मुण्डक उपनिषद्मा वर्णित सात प्राणहरूको अवधारणालाई पुष्टि गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, यी सात प्राणहरूले इन्द्रियहरूको कार्यलाई प्रतिनिधित्व गर्छन् र आत्माको अनुभवका लागि आवश्यक छन्। रामानुजाचार्यले पनि प्राणहरूलाई जीवको अस्तित्व र क्रियाकलापका लागि अपरिहार्य शक्तिको रूपमा स्वीकार गर्छन्।

२. गतिको विशेषितत्व र प्राणको कार्य: 'गतेर्विशेषितत्वाच्च' भन्ने पदले प्राणहरूको विशेष गति र कार्यलाई जोड दिन्छ। प्रत्येक प्राणको आफ्नै विशिष्ट कार्य हुन्छ, जस्तै आँखाले हेर्ने, कानले सुन्ने। यी विशेष कार्यहरूले प्राणहरू केवल भौतिक इन्द्रियहरू मात्र नभई सूक्ष्म ऊर्जाका रूपमा कार्य गर्छन् भन्ने दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्छ।

३. आत्मा र प्राणको सम्बन्ध: यो सूत्रले आत्मा र प्राणबीचको घनिष्ठ सम्बन्धलाई पनि सङ्केत गर्छ। प्राणहरू आत्माको अधीनमा रहेर कार्य गर्छन् र आत्माको अभिव्यक्तिमा सहायक हुन्छन्। यसले जीवको अस्तित्व र चेतनाको लागि प्राणहरूको आधारभूत महत्त्वलाई स्थापित गर्छ, जसले गर्दा आत्मज्ञान प्राप्तिको लागि प्राणहरूको शुद्धीकरण र नियन्त्रण आवश्यक मानिन्छ।

सूत्र 2.4.6

संस्कृत: हस्तादयस्तु स्थिते'तो नैवम्

IAST: *Hastādayastu sthite'to naivam*

नेपाली अर्थ: तर हात आदि स्थित भएकोले यस्तो होइन।

विस्तृत व्याख्या: हात, खुट्टा आदि कर्मेन्द्रियहरू प्राणभन्दा भिन्न छन्।

शाब्दिक अर्थ:

हस्तादयस्तु (Hastādayastu): हात आदि (hands etc.)

स्थिते (sthite): स्थित भएकोले (because it is established/situated)

अतः (ataḥ): यसकारण (therefore)

न (na): होइन (not)

एवम् (evam): यस्तो (thus/like this)

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले कर्मेन्द्रियहरू (organs of action) प्राण (Prana) भन्दा भिन्न छन् भन्ने कुरालाई स्थापित गर्दछ। हात, खुट्टा जस्ता इन्द्रियहरू शरीरमा प्राणको स्थितिमा पनि आफ्नो कार्य गर्न सक्षम हुन्छन्, जसले गर्दा तिनीहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व प्रमाणित हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायु विज्ञान (Neuroscience): स्नायु विज्ञानले शरीरका विभिन्न अंगहरू (जस्तै हात र खुट्टा) को कार्य मस्तिष्कबाट नियन्त्रित हुने देखाउँछ, तर ती अंगहरूलाई सक्रिय राख्न आवश्यक ऊर्जा र चेतनाको स्रोत प्राण (vital energy) सँगको सम्बन्ध जटिल हुन्छ। यस सूत्रले प्राण र कर्मेन्द्रियको भिन्नतालाई आधुनिक स्नायु प्रणालीको कार्यप्रणालीसँग जोडेर हेर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Body-Mind Connection): मनोविज्ञानले शरीर र मनको गहिरो सम्बन्धलाई अध्ययन गर्दछ। कर्मेन्द्रियहरूले शारीरिक क्रियाकलापहरू गर्दा मानसिक इच्छाशक्ति र प्राणिक ऊर्जाको समन्वय आवश्यक हुन्छ, तर यस सूत्रले इन्द्रियहरूको आफ्नै विशिष्ट कार्यक्षमता र प्राणबाट तिनीहरूको भिन्नतालाई मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट पनि बुझ्न सकिन्छ।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण विषयवस्तु, अर्थात् जीव र इन्द्रियहरूको वास्तविक स्वरूप तथा तिनीहरूको प्राणसँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। यसले कर्मेन्द्रियहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व र तिनीहरूको प्राणबाट भिन्नतालाई दार्शनिक रूपमा स्थापित गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनमा आत्माको स्वरूपलाई अझ गहिरो रूपमा बुझ्न मद्दत गर्दछ।

१. कर्मेन्द्रियहरूको स्वतन्त्रता: यस सूत्रले हात, खुट्टा जस्ता कर्मेन्द्रियहरू प्राणको अधीनमा भए पनि तिनीहरूको आफ्नै विशिष्ट कार्यक्षमता रहेको कुरामा जोड दिन्छ। शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, इन्द्रियहरू मनको माध्यमबाट कार्य गर्छन्, तर तिनीहरूको भौतिक अस्तित्व र कार्य प्राणको प्रत्यक्ष नियन्त्रणभन्दा बाहिर हुन्छ। यसले जीवको क्रियाशीलतामा इन्द्रियहरूको भूमिकालाई महत्त्वपूर्ण मान्दछ।

२. प्राण र इन्द्रियको भिन्नता: वेदान्त दर्शनमा प्राणलाई जीवन शक्तिको रूपमा लिइन्छ, जसले शरीरलाई जीवित राख्छ र इन्द्रियहरूलाई कार्य गर्न ऊर्जा प्रदान गर्छ। तथापि, यस सूत्रले प्राण र इन्द्रियहरूलाई दुई भिन्न सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, प्राण र इन्द्रियहरू दुवै ब्रह्मका अंश हुन्, तर तिनीहरूको कार्यक्षेत्र र स्वरूप फरक-फरक हुन्छन्। इन्द्रियहरूले बाह्य संसारसँग सम्पर्क स्थापित गर्छन् भने प्राणले आन्तरिक शारीरिक प्रक्रियाहरूलाई सञ्चालन गर्छ।

३. आत्माको सर्वव्यापकता र इन्द्रियहरूको सीमा: यो सूत्रले आत्माको सर्वव्यापकता र इन्द्रियहरूको सीमिततालाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा सङ्केत गर्दछ। आत्मा (ब्रह्म) नै सम्पूर्ण चेतनाको स्रोत हो, र इन्द्रियहरू त्यस चेतनाको माध्यमबाट मात्र कार्य गर्छन्। इन्द्रियहरू भौतिक र सीमित हुन्छन्, जबकि आत्मा असीमित र नित्य हुन्छ। यस दार्शनिक विश्लेषणले जीवको वास्तविक स्वरूप र उसको मुक्ति (मोक्ष) को मार्गलाई बुझ्नका लागि इन्द्रियहरूको सही भूमिकालाई बुझ्न आवश्यक रहेको देखाउँछ।

सूत्र 2.4.7

संस्कृत: अणवश्च

IAST: *Aṇavaśca*

नेपाली अर्थ: र (प्राणहरू) अणु छन्।

विस्तृत व्याख्या: प्राणहरू सूक्ष्म (अणु) छन्।

शाब्दिक अर्थ:

अणवः (Aṇavaḥ): अणु, सूक्ष्म (minute, subtle).

च (ca): र (and).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले प्राणहरू (Pranas) को सूक्ष्म (subtle) स्वरूपलाई जोड दिन्छ, जसले तिनीहरूको भौतिक शरीरभन्दा भिन्न र अतिन्द्रिय (transcendental) अस्तित्वलाई संकेत गर्दछ। यसले प्राणलाई केवल स्थूल श्वासप्रश्वास नभई चेतना र जीवनशक्तिको सूक्ष्म प्रवाह (subtle flow of consciousness and life-force) को रूपमा बुझाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा, विशेषगरी क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics) मा, पदार्थ र ऊर्जाको सूक्ष्म (subtle) स्वरूपको अध्ययन गरिन्छ। ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले प्राणलाई केवल स्थूल श्वासप्रश्वास नभई जीवनको आधारभूत, अदृश्य ऊर्जाको रूपमा बुझाउँछ, जसरी क्वान्टम क्षेत्रहरूले ब्रह्माण्डको अदृश्य संरचनालाई प्रतिनिधित्व गर्दछन्।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको सूक्ष्मता): मनोविज्ञानमा, चेतना (consciousness), विचार (thoughts) र भावनाहरू (emotions) लाई सूक्ष्म मानसिक प्रक्रिया (subtle mental processes) को रूपमा बुझिन्छ जसको प्रत्यक्ष भौतिक मापन गर्न सकिँदैन तर यिनले व्यक्तिको अनुभव र व्यवहारमा गहिरो प्रभाव पार्छन्। प्राणको 'अणु' स्वरूपले जीवनशक्तिको यस सूक्ष्म, अदृश्य तर शक्तिशाली पक्षलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र २.४.७, "अणवश्च" ले प्राणहरूको सूक्ष्मतालाई पुष्टि गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनमा जीवको अस्तित्व र कार्यप्रणाली बुझ्नका लागि महत्त्वपूर्ण छ। यो सूत्रले प्राणलाई भौतिक शरीरको स्थूल अंशको रूपमा नभई, चेतना र जीवनशक्तिको सूक्ष्म वाहकको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले उपनिषदिक शिक्षालाई अगाडि बढाउँदै प्राणको वास्तविक स्वरूप र यसको ब्रह्माण्डीय सम्बन्धमाथि प्रकाश पार्छ।

१. प्राणको सूक्ष्म स्वरूप र वेदान्तिक व्याख्या: ब्रह्मसूत्रमा प्राणलाई केवल श्वासप्रश्वासको क्रिया मात्र नभई, सम्पूर्ण जीवन्तताको आधारभूत शक्ति मानिएको छ। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा प्राणको "अणु" स्वरूपलाई यसको भौतिक मापन गर्न नसकिने र इन्द्रियहरूद्वारा प्रत्यक्ष अनुभव गर्न नसकिने गुणसँग जोड्नुभएको छ। यो सूक्ष्मताले प्राणलाई स्थूल शरीरभन्दा भिन्न र उच्च आध्यात्मिक आयाममा राख्छ, जसले गर्दा यो मृत्युपछि पनि जीवसँगै रहन्छ।

२. जीव र प्राणको सम्बन्ध: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, प्राणहरू जीव (आत्मा) का विशेषण (attributes) हुन्, जसले जीवको शरीरमा क्रियाशील रहन मद्दत गर्छन्। "अणवश्च" सूत्रले प्राणको सूक्ष्मतालाई जोड दिएर जीवको सूक्ष्म शरीर (subtle body) को अवधारणालाई बल दिन्छ, जसमा प्राण, मन र इन्द्रियहरू समावेश हुन्छन्। यो सूक्ष्म शरीर नै एक जन्मबाट अर्को जन्ममा जीवसँगै यात्रा गर्दछ।

३. प्राणको सार्वभौमिकता र व्यक्तिगत अनुभव: यद्यपि प्राणहरू व्यक्तिगत जीवसँग सम्बन्धित देखिन्छन्, वेदान्तले यिनीहरूलाई ब्रह्माण्डीय प्राण (Cosmic Prana) को अंशको रूपमा पनि हेर्छ। यो सूत्रले प्राणको सूक्ष्मतालाई स्वीकार गर्दै, कसरी यो सार्वभौमिक शक्ति व्यक्तिगत जीवमा अभिव्यक्त हुन्छ भन्ने दार्शनिक प्रश्न उठाउँछ। यसको सूक्ष्म स्वरूपले योग र ध्यानका अभ्यासहरूमा प्राणको नियन्त्रण र जागरणको महत्त्वलाई पनि संकेत गर्दछ, जसबाट आध्यात्मिक उन्नति सम्भव हुन्छ।

सूत्र 2.4.8

संस्कृत: श्रेष्ठश्च

IAST: *Śreṣṭhaśca*

नेपाली अर्थ: र श्रेष्ठ (मुख्यप्राण) छ।

विस्तृत व्याख्या: मुख्यप्राण सबै इन्द्रियहरूमा श्रेष्ठ छ।

शाब्दिक अर्थ:

श्रेष्ठ (Śreṣṭha): श्रेष्ठ, उत्तम, मुख्य।

च (ca): र, अनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले मुख्यप्राण (vital breath) लाई सबै इन्द्रियहरूमध्ये श्रेष्ठ (supreme) र महत्त्वपूर्ण (essential) शक्तिको रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले शरीर र मनको कार्यका लागि प्राणको केन्द्रीय भूमिकालाई दर्शाउँछ, जसले अन्य इन्द्रियहरूको सञ्चालनलाई सम्भव बनाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायु विज्ञान (Neuroscience): मुख्यप्राणको अवधारणालाई आधुनिक स्नायु विज्ञानमा शरीरका आधारभूत जैविक प्रक्रियाहरू (basic biological processes) र चेतना (consciousness) सँग जोड्न सकिन्छ। श्वासप्रश्वास र मस्तिष्कको कार्यबीचको गहिरो सम्बन्धले प्राणको महत्त्वलाई वैज्ञानिक रूपमा पुष्टि गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतना र ऊर्जा): मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट, प्राणलाई जीवन ऊर्जा (life energy) वा चेतनाको आधारभूत प्रवाह (fundamental flow of consciousness) को रूपमा बुझ्न सकिन्छ। यसले मानसिक स्थिरता (mental stability), एकाग्रता (concentration) र समग्र कल्याण (overall well-being) मा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको दोस्रो अध्यायको चौथो पादमा प्राणको श्रेष्ठताको चर्चा गर्दछ, जहाँ मुख्यप्राणलाई अन्य इन्द्रियहरूभन्दा उच्च स्थान दिइएको छ। यसले वेदान्त दर्शनमा प्राणको अद्वितीय महत्त्वलाई उजागर गर्दछ, जसलाई शरीर र मनको आधारभूत सञ्चालक शक्तिको रूपमा लिइन्छ। यो विश्लेषणले प्राणको दार्शनिक गहिराइ र यसको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई केलाउँछ।

१. प्राणको श्रेष्ठता र इन्द्रियहरूसँगको सम्बन्ध:

शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा मुख्यप्राणलाई इन्द्रियहरूको राजा (king of senses) को रूपमा व्याख्या गरेका छन्। जब इन्द्रियहरू आपसमा श्रेष्ठताको लागि विवाद गर्छन्, तब प्राणको अनुपस्थितिमा शरीर निष्क्रिय हुने र प्राणको पुनरागमनमा इन्द्रियहरूले पुनः कार्य गर्न थाल्ने दृष्टान्त दिइन्छ। यसले प्राण बिना इन्द्रियहरूको कुनै अस्तित्व नहुने र प्राण नै सबै इन्द्रियहरूको आधारभूत शक्ति भएको देखाउँछ।

२. प्राण र ब्रह्मको एकत्व:

वेदान्त दर्शनमा, मुख्यप्राणलाई ब्रह्मको एउटा अभिव्यक्ति (manifestation) को रूपमा पनि हेरिन्छ। यद्यपि प्राण स्वयं ब्रह्म होइन, यो ब्रह्मको शक्ति (power of Brahman) हो जसले जीवको अस्तित्वलाई सम्भव बनाउँछ। यसरी, प्राणको श्रेष्ठताले ब्रह्मको सर्वव्यापकता (omnipresence) र सर्वशक्तिमानता (omnipotence) लाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा पुष्टि गर्दछ।

३. आध्यात्मिक अभ्यासमा प्राणको भूमिका:

योग र ध्यानका अभ्यासहरूमा प्राणको नियन्त्रण (pranayama) लाई विशेष महत्त्व दिइन्छ। प्राणको नियमनले मनलाई स्थिर बनाउन र उच्च चेतनाको अवस्था प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछ। यसले आध्यात्मिक मार्गमा प्राणको केवल शारीरिक कार्य मात्र नभई मानसिक र आत्मिक उन्नतिको लागि पनि अपरिहार्य भूमिका रहेको दर्शाउँछ।

सूत्र 2.4.9

संस्कृत: न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्

IAST: *Na vāyukriye pṛthagupadeśāt*

नेपाली अर्थ: वायु र क्रिया होइन, पृथक् उपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: मुख्यप्राण वायु वा क्रिया होइन, किनभने श्रुतिमा पृथक् उपदेश गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (Na): होइन।

वायुक्रिये (Vāyukriye): वायु र क्रिया।

पृथक् (Pṛthak): छुट्टै।

उपदेशात् (Upadeśāt): उपदेश भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले मुख्य प्राण (Prana) लाई सामान्य वायु (air) वा शारीरिक क्रिया (physical action) भन्दा भिन्न सत्ताको रूपमा स्थापित गर्दछ। श्रुति ग्रन्थहरूमा प्राणको वर्णन अन्य वायु र क्रियाहरूबाट पृथक रूपमा गरिएको हुनाले, यसको अद्वितीय र स्वतन्त्र अस्तित्वलाई जोड दिइएको छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

आधुनिक जीवविज्ञान (Biology): जीवविज्ञानले शरीरका विभिन्न जैविक प्रक्रियाहरू (biological processes) र ऊर्जा प्रवाह (energy flow) लाई अध्ययन गर्दछ। प्राणको अवधारणालाई शारीरिक ऊर्जाको सूक्ष्म रूप वा जीवन शक्तिको रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जुन केवल श्वासप्रश्वास (respiration) वा मांसपेशीको चाल (muscle movement) भन्दा गहिरो छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतना र ऊर्जा): मनोविज्ञानले चेतना (consciousness) र मानसिक ऊर्जा (mental energy) को भूमिकालाई स्वीकार गर्दछ। प्राणलाई मानसिक र भावनात्मक अवस्थाहरूसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ प्राणको प्रवाहले मानसिक स्पष्टता (mental clarity) र भावनात्मक सन्तुलन (emotional balance) लाई प्रभावित गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा प्राणको वास्तविक स्वरूप र यसको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यसले प्राणलाई केवल भौतिक वायु वा शारीरिक क्रियाकलापको रूपमा बुझ्ने संकीर्ण दृष्टिकोणलाई खण्डन गर्दै, यसको आध्यात्मिक र ब्रह्माण्डीय महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

१. प्राणको अद्वितीय स्वरूप: शङ्कराचार्य (Shankaracharya) लगायतका अद्वैत वेदान्तीहरूले प्राणलाई ब्रह्मको शक्ति (power of Brahman) को रूपमा व्याख्या गर्छन्, जुन ब्रह्मबाटै उत्पन्न भएर सम्पूर्ण सृष्टिमा व्याप्त छ। यो केवल पञ्चवायु (five pranas) वा इन्द्रियहरूको क्रिया (action of senses) मात्र नभई, ती सबैको मूल आधार हो। यसको पृथक् उपदेशले यसको विशिष्टता र सर्वोच्चतालाई प्रमाणित गर्दछ।

२. श्रुतिको प्रमाण: सूत्रमा 'पृथगुपदेशात्' (पृथक् उपदेश भएकोले) भन्ने शब्दले श्रुति ग्रन्थहरूमा प्राणको वर्णन अन्य भौतिक तत्वहरू वा क्रियाहरूबाट भिन्न रूपमा गरिएको तथ्यलाई सङ्केत गर्दछ। उपनिषद्हरूमा प्राणलाई जीवनको सार (essence of life) र सबै इन्द्रियहरूको नियन्त्रक (controller of senses) को रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ, जसले यसको स्वतन्त्र र उच्चतर स्थितिलाई स्थापित गर्दछ।

३. दार्शनिक निहितार्थ: यो सूत्रले प्राणलाई ब्रह्मको अभिव्यक्तिको रूपमा बुझ्न मद्दत गर्दछ, जसले गर्दा जीवात्माको ब्रह्मसँगको एकताको अवधारणालाई अझ सुदृढ बनाउँछ। रामानुजाचार्य (Ramanujacharya) जस्ता विशिष्टाद्वैत वेदान्तीहरूले पनि प्राणलाई ईश्वरको अधीनमा रहेको तर भौतिक तत्वहरूभन्दा भिन्न र महत्त्वपूर्ण शक्तिको रूपमा स्वीकार गर्छन्, जसले शरीर र मनको कार्यप्रणालीलाई सञ्चालन गर्दछ।

■ सूत्र 2.4.10

संस्कृत: चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः

IAST: *Cakṣurādivatttu tatsahaśiṣṭyādibhyaḥ*

नेपाली अर्थ: तर चक्षु आदि जस्तै, सहशिष्टि आदिबाट।

विस्तृत व्याख्या: मुख्यप्राण पनि चक्षु आदि इन्द्रियहरू जस्तै ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

चक्षुरादिवत् (Cakṣurādivat): आँखा आदि इन्द्रियहरू जस्तै।

तु (tu): तर।

तत् (tat): त्यो (मुख्य प्राण)।

सहशिष्ट्यादिभ्यः (sahaśiṣṭyādibhyaḥ): सँगै उपदेश गरिएकाले, आदिबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले मुख्य प्राण (chief vital breath) र इन्द्रियहरू (senses) को उत्पत्तिमा समानता देखाउँछ। जसरी आँखा (eye) लगायतका इन्द्रियहरू ब्रह्म (Brahman) बाट उत्पन्न हुन्छन्, त्यसरी नै मुख्य प्राण पनि ब्रह्मबाटै उत्पन्न हुन्छ किनभने तिनीहरूलाई शास्त्रमा सँगै उल्लेख गरिएको छ। यसले प्राणको स्वतन्त्रतालाई अस्वीकार गर्दै ब्रह्मको सर्वकारणत्व (Brahman as the sole cause) लाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): हाम्रो स्नायु प्रणाली (nervous system) ले आँखा (eyes) र अन्य इन्द्रियहरू (senses) मार्फत बाह्य संसारबाट जानकारी संकलन गर्दछ, जसरी सूत्रले इन्द्रियहरूको कार्यलाई संकेत गर्दछ। प्राणको अवधारणालाई शरीरका विभिन्न जैविक प्रक्रियाहरू (biological processes) र ऊर्जा प्रवाह (energy flow) सँग जोड्न सकिन्छ, जुन स्नायु प्रणालीको कार्यसँग सम्बन्धित छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतना र अनुभूति): मनोविज्ञानले चेतना (consciousness) र अनुभूति (perception) मा इन्द्रियहरूको भूमिकाको अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले इन्द्रियहरू र प्राणको मूल स्रोत एउटै ब्रह्म भएको बताउँदा, यसले हाम्रो चेतना र जीवन शक्तिको गहिरो, एकीकृत स्रोत रहेको मनोवैज्ञानिक धारणालाई समर्थन गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तलाई अगाडि बढाउँछ, जहाँ मुख्य प्राणको उत्पत्ति इन्द्रियहरूको उत्पत्ति जस्तै ब्रह्मबाटै भएको हो भन्ने कुरामा जोड दिइएको छ। यसले प्राणलाई कुनै स्वतन्त्र सत्ताको रूपमा नभई ब्रह्मको सृष्टिको एक अभिन्न अंगको रूपमा स्थापित गर्दछ। यसरी, यसले सम्पूर्ण सृष्टिको मूल कारण ब्रह्म नै हो भन्ने अद्वैत वेदान्तको अवधारणालाई थप बलियो बनाउँछ।

१. प्राण र इन्द्रियहरूको सह-उत्पत्ति: यस सूत्रले इन्द्रियहरू (जस्तै: चक्षु, श्रोत्र) र मुख्य प्राणलाई शास्त्रमा सँगै उल्लेख गरिएकाले तिनीहरूको उत्पत्ति पनि ब्रह्मबाटै भएको हो भन्ने तर्क प्रस्तुत गर्दछ। यसले कुनै पनि सृष्टिको स्वतन्त्रतालाई अस्वीकार गर्दै ब्रह्मको सर्वशक्तिमानता (omnipotence) र सर्वकारणत्व (sole causality) लाई स्थापित गर्दछ।

२. ब्रह्मको सर्वकारणत्वको पुष्टि: शंकराचार्यका अनुसार, यो सूत्रले प्राणलाई इन्द्रियहरू जस्तै ब्रह्मको कार्य (effect) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यदि प्राण स्वतन्त्र रूपमा उत्पन्न भएको भए, ब्रह्मको सर्वकारणत्वको सिद्धान्त खण्डित हुने थियो। त्यसैले, प्राण पनि ब्रह्मबाटै उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुराले ब्रह्म नै सम्पूर्ण सृष्टिको एक मात्र कारण हो भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ।

३. वेदान्तिक एकत्वको सन्देश: रामानुजाचार्यले पनि यस सूत्रलाई प्राण र इन्द्रियहरू दुवै ब्रह्मको शरीर (body) को रूपमा रहेको र ब्रह्मबाटै उत्पन्न भएको व्याख्या गर्छन्। यसले सम्पूर्ण सृष्टि ब्रह्ममा नै निहित छ र ब्रह्मबाटै प्रकट हुन्छ भन्ने वेदान्तिक एकत्व (oneness) को सन्देशलाई उजागर गर्दछ, जहाँ कुनै पनि तत्व ब्रह्मभन्दा बाहिर वा स्वतन्त्र छैन।

सूत्र 2.4.11

संस्कृत: अकरणत्वाच्च

IAST: *Akaraṇatvācca*

नेपाली अर्थ: र अकरणत्व भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: मुख्यप्राण करण (साधन) मात्र होइन, स्वतन्त्र तत्त्व हो।

शाब्दिक अर्थ:

अकरणत्वात् (Akaraṇatvāt): करण (इन्द्रिय वा साधन) नभएकोले, साधन नभएकोले।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): मुख्यप्राण इन्द्रिय वा कुनै साधन नभई एक स्वतन्त्र सत्ता हो। यस सूत्रले प्राणको विशिष्टता र ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई दर्शाउँछ, जहाँ प्राणलाई केवल शारीरिक क्रियाको रूपमा नभई एक महत्त्वपूर्ण आध्यात्मिक शक्तिको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्क र स्नायु प्रणालीलाई चेतना र शारीरिक क्रियाकलापको केन्द्र मान्छ। यो सूत्रले प्राणलाई केवल शारीरिक 'करण' नभई एक स्वतन्त्र तत्त्वको रूपमा प्रस्तुत गर्दा, यसले चेतनाको भौतिक आधारभन्दा परको अस्तित्वको सम्भावनालाई संकेत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): मनोविज्ञानले चेतना र मानसिक प्रक्रियाहरूको अध्ययन गर्छ। यो सूत्रले प्राणलाई 'अकरण' भनी परिभाषित गर्दा, यसले चेतनाको स्रोतलाई इन्द्रियहरूभन्दा भिन्न र अधिक सूक्ष्म मान्ने मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणसँग मेल खान्छ, जहाँ चेतनालाई केवल इन्द्रियहरूको योगफल मानिँदैन।

ब्रह्मसूत्र २.४.११, "अकरणत्वाच्च" ले मुख्यप्राणको विशिष्टता र यसको इन्द्रियहरूभन्दा भिन्न स्वतन्त्र अस्तित्वलाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले प्राणलाई केवल शारीरिक क्रिया वा इन्द्रियहरूको साधनको रूपमा मात्र नभई एक महत्त्वपूर्ण आध्यात्मिक शक्तिको रूपमा प्रस्तुत गरी वेदान्त दर्शनमा यसको गहिरो महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। यसले प्राणको स्वरूप र ब्रह्मसँगको यसको सम्बन्धबारे गहन दार्शनिक विमर्शको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

१. प्राणको स्वतन्त्र सत्ता: शङ्कराचार्यका अनुसार, प्राण इन्द्रियहरू जस्तो कुनै करण (साधन) होइन, बरु यो स्वयं एक स्वतन्त्र तत्त्व हो जसले इन्द्रियहरूलाई पनि सञ्चालन गर्दछ। इन्द्रियहरूले आ-आफ्नो कार्य गर्न प्राणको शक्तिमा निर्भर गर्दछन्। यसले प्राणलाई शरीर र इन्द्रियहरूको आधारभूत ऊर्जाको रूपमा स्थापित गर्दछ।

२. ब्रह्मसँगको सम्बन्ध: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, प्राणलाई ब्रह्मको शरीरको एक अंश मानिन्छ, जसले ब्रह्मको इच्छा अनुसार कार्य गर्दछ। प्राणको स्वतन्त्रताको अर्थ यो हो कि यो इन्द्रियहरू जस्तो परनिर्भर छैन, तर यसको परम नियन्त्रक भने ब्रह्म नै हो। यसरी, प्राण ब्रह्मको शक्ति र अभिव्यक्तिको रूपमा कार्य गर्दछ।

३. सूक्ष्म शरीर र प्राण: वेदान्तमा, प्राणलाई सूक्ष्म शरीरको एक महत्त्वपूर्ण घटक मानिन्छ। यो केवल श्वास-प्रश्वासको क्रिया मात्र नभई सम्पूर्ण जीवन शक्तिको स्रोत हो। यस

■ सूत्र 2.4.12

संस्कृत: पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते

IAST: *Pañcavṛttirmanovadvyapadiśyate*

नेपाली अर्थ: पाँच वृत्ति (Functions) भएको, मन जस्तै व्यपदिश्यते।

विस्तृत व्याख्या: मुख्यप्राणका पाँच वृत्तिहरू छन् - प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान।

शाब्दिक अर्थ:

पञ्चवृत्तिः (Pañcavṛttiḥ): पाँच वृत्ति वा कार्यहरू।

मनोवत् (manovat): मन जस्तै।

व्यपदिश्यते (vyapadiśyate): वर्णन गरिन्छ वा भनिन्छ।

चुरो अर्थ (Essence): मुख्य प्राणका पाँच वृत्तिहरू (प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान) मनका वृत्तिहरू जस्तै सूक्ष्म र अदृश्य भए पनि तिनीहरूको कार्य स्पष्ट रूपमा अनुभव गर्न सकिन्छ, जसले गर्दा तिनीहरूलाई मनसँग तुलना गरिएको छ [subtle functions of Prana].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): प्राणका पाँच वृत्तिहरूलाई शरीरका विभिन्न जैविक कार्यहरू (respiratory, circulatory, digestive, excretory, nervous system functions) सँग जोड्न सकिन्छ, जसले जीवन प्रक्रियालाई नियन्त्रण गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतना र उपचेतना): मनका वृत्तिहरू जस्तै प्राणका वृत्तिहरू पनि चेतना र उपचेतनाको स्तरमा कार्य गर्दछन्, जसले शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यमा गहिरो प्रभाव पार्दछ।

> यस सूत्रले मुख्य प्राणका पाँच वृत्तिहरूलाई मनका वृत्तिहरूसँग तुलना गरी तिनीहरूको सूक्ष्मता र कार्यगत समानतालाई उजागर गर्दछ। यो तुलनाले प्राणको महत्त्व र यसको व्यापक प्रभावलाई दार्शनिक रूपमा स्पष्ट पार्छ।

१. प्राण र मनको सम्बन्ध: वेदान्त दर्शनमा प्राण र मन एक अर्कासँग घनिष्ठ रूपमा जोडिएका छन्। मनले विचार र भावनाहरू उत्पन्न गर्दछ भने प्राणले ती विचार र भावनाहरूलाई शारीरिक स्तरमा अभिव्यक्त गर्न ऊर्जा प्रदान गर्दछ। यस सूत्रले प्राणका वृत्तिहरूलाई मनका वृत्तिहरूसँग तुलना गरेर यी दुईको अन्योन्याश्रित सम्बन्धलाई जोड दिन्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, जसरी मनका वृत्तिहरू (संकल्प, विकल्प) सूक्ष्म भए पनि तिनीहरूको प्रभाव स्पष्ट हुन्छ, त्यसरी नै प्राणका वृत्तिहरू पनि सूक्ष्म भए पनि शरीरमा तिनीहरूको कार्य प्रत्यक्ष देखिन्छ।

२. पञ्चवृत्तिहरूको कार्यगत महत्त्व: प्राणका पाँच वृत्तिहरू (प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान) शरीरका विभिन्न महत्त्वपूर्ण कार्यहरूका लागि जिम्मेवार छन्। प्राणले श्वासप्रश्वास, अपानले उत्सर्जन, व्यानले रक्तसञ्चार, उदानले उत्थान र वाणी, तथा समानले पाचन र पोषणको कार्य गर्दछ। यी वृत्तिहरूको सन्तुलित कार्यले नै स्वस्थ जीवन सम्भव हुन्छ। रामानुजाचार्यले प्राणका यी वृत्तिहरूलाई जीवको अस्तित्व र कर्मका लागि आवश्यक शक्तिको रूपमा व्याख्या गरेका छन्।

३. आध्यात्मिक अभ्यासमा प्राणको भूमिका: योग र ध्यानका अभ्यासहरूमा प्राणको नियन्त्रण (प्राणायाम) लाई मनको नियन्त्रणका लागि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। यस सूत्रले प्राणका वृत्तिहरूलाई मनका वृत्तिहरूसँग तुलना गरेर प्राणको सूक्ष्मता र यसको मानसिक प्रक्रियाहरूसँगको सम्बन्धलाई दर्शाउँछ। यसले आध्यात्मिक साधकहरूलाई प्राणको महत्त्व बुझ्न र यसलाई नियन्त्रण गरेर उच्च चेतना प्राप्त गर्न प्रेरित गर्दछ। मध्वाचार्यले प्राणलाई ईश्वरको अधीनमा रहेको र जीवको कर्मफल अनुसार कार्य गर्ने शक्तिको रूपमा हेरेका छन्।

सूत्र 2.4.13

संस्कृत: अणुश्च

IAST: *Aṇuśca*

नेपाली अर्थ: र (मुख्यप्राण) अणु छ।

विस्तृत व्याख्या: मुख्यप्राण सूक्ष्म छ।

शाब्दिक अर्थ:

अणु (Aṇu): सूक्ष्म, सानो, परमाणु।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.४.१३ ले मुख्यप्राण (प्राणशक्ति) को सूक्ष्मता र सर्वव्यापकतालाई जोड दिन्छ, जसले यो भौतिक शरीरमा सीमित नभई सम्पूर्ण ब्रह्माण्डमा व्याप्त रहेको दार्शनिक अवधारणालाई पुष्टि गर्दछ। यो सूत्रले प्राणको आध्यात्मिक महत्व र यसको ब्रह्माण्डीय भूमिकालाई उजागर गर्दछ, जुन चेतनाको आधारभूत शक्ति हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीले पदार्थको सूक्ष्म कणहरूको अध्ययन गर्दछ, जहाँ कणहरू एकै समयमा धेरै स्थानमा हुन सक्छन् र तिनीहरूको व्यवहार अवलोकनमा निर्भर गर्दछ। यसले मुख्यप्राणको 'अणु' वा सूक्ष्म स्वरूपलाई ब्रह्माण्डव्यापी ऊर्जाको रूपमा बुझ्न मद्दत गर्दछ, जुन भौतिक सीमाभन्दा पर छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको सूक्ष्मता): मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) को अध्ययनले मन र प्राणको सूक्ष्म अन्तरसम्बन्धलाई दर्शाउँछ। यो सूत्रले प्राणको सूक्ष्मतालाई चेतनाको आधारभूत ऊर्जाको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले मानसिक प्रक्रियाहरू र अनुभवहरूलाई आकार दिन्छ।

ब्रह्मसूत्र २.४.१३, 'अणुश्च', ले मुख्यप्राणको सूक्ष्मता र यसको ब्रह्माण्डीय महत्वलाई गहिरो दार्शनिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दछ। यो सूत्रले प्राणलाई केवल शारीरिक कार्यहरू सञ्चालन गर्ने शक्ति मात्र नभई, सम्पूर्ण अस्तित्वको आधारभूत र सर्वव्यापी ऊर्जाको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसको सूक्ष्म स्वरूपले यसलाई भौतिक बन्धनबाट मुक्त भई सर्वत्र व्याप्त हुन सक्ने क्षमता प्रदान गर्दछ।

१. मुख्यप्राणको सूक्ष्मता र यसको दार्शनिक निहितार्थ: 'अणुश्च' शब्दले मुख्यप्राणको सूक्ष्म (minute) स्वरूपलाई संकेत गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, यो सूक्ष्मता प्राणको भौतिक आकारको सानोपन मात्र नभई, यसको अभौतिक र सर्वव्यापी प्रकृतिलाई बुझाउँछ। प्राण यति सूक्ष्म छ कि यो कुनै पनि भौतिक अवरोधबाट प्रभावित हुँदैन र सबै जीवहरूमा समान रूपमा व्याप्त हुन्छ। यसले प्राणको भौतिकभन्दा परको अस्तित्वलाई स्थापित गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल आधार हो।

२. प्राणको सर्वव्यापकता र ब्रह्माण्डीय भूमिका: रामानुजाचार्यले मुख्यप्राणलाई ईश्वरको शक्ति (ईश्वरीय शक्ति) को एक अंशको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जुन सम्पूर्ण ब्रह्माण्डमा व्याप्त छ। 'अणुश्च' ले प्राणको सूक्ष्मताका कारण यो सबै जीव र निर्जीव वस्तुहरूमा समेत प्रवेश गर्न सक्ने क्षमतालाई दर्शाउँछ। यो प्राणशक्ति नै ब्रह्माण्डको गतिशीलता र जीवनको आधार हो। यसले प्रत्येक कणमा चेतनाको स्पन्दनलाई सम्भव बनाउँछ, जसले गर्दा सम्पूर्ण सृष्टि एक एकीकृत प्रणालीको रूपमा कार्य गर्दछ।

३. जीव र ब्रह्मसँग प्राणको सम्बन्ध: यो सूत्रले जीव (व्यक्तिगत आत्मा) र ब्रह्म (परम सत्य) सँग प्राणको गहिरो सम्बन्धलाई पनि उजागर गर्दछ। मुख्यप्राण जीवको शरीरमा रहेर यसलाई क्रियाशील बनाउँछ, तर यसको वास्तविक स्वरूप ब्रह्मसँग अभिन्न छ। प्राणको सूक्ष्मताले जीवलाई ब्रह्मको सर्वव्यापी स्वरूपसँग जोड्न मद्दत गर्दछ। यसरी, 'अणुश्च' ले प्राणको सूक्ष्मतालाई आधार बनाएर जीवको आध्यात्मिक यात्रा र ब्रह्मप्राप्तिको मार्गलाई दार्शनिक रूपमा व्याख्या गर्दछ, जहाँ प्राण एक महत्वपूर्ण सेतुको रूपमा कार्य गर्दछ।

सूत्र 2.4.14

संस्कृत: ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्

IAST: *Jyotirādyadhiṣṭhānaṃ tu tadāmananāt*

नेपाली अर्थ: तर ज्योति आदिको अधिष्ठान (Substratum) ब्रह्म हो, किनभने श्रुतिमा आम्नान छ।

विस्तृत व्याख्या: ज्योति (अग्नि), वायु, आदित्य आदि तत्त्वहरूको अधिष्ठान ब्रह्म हो।

शाब्दिक अर्थ:

ज्योतिराद्यधिष्ठानं (Jyotirādyadhiṣṭhānaṃ): ज्योति (प्रकाश) आदि (इत्यादि) को अधिष्ठान (आधार, आश्रय)

तु (tu): तर

तदामननात् (tadāmananāt): तत् (त्यो ब्रह्म) को आम्नान (कथन, उल्लेख) भएकोले

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म नै सम्पूर्ण ज्योतिर्मय पदार्थहरू (जस्तै अग्नि, सूर्य) र अन्य तत्त्वहरूको परम आधार (Ultimate Substratum) हो, किनभने वैदिक ग्रन्थहरू (Shruti) मा यसैको स्पष्ट घोषणा गरिएको छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानले ब्रह्माण्डका आधारभूत शक्तिहरू र कणहरूको खोजी गर्दछ। ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ती सबै भौतिक अभिव्यक्तिहरूको मूल अधिष्ठान (fundamental substratum) को रूपमा ब्रह्मलाई प्रस्तुत गर्दछ, जसरी ऊर्जा (energy) लाई पदार्थको आधार मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको आधार): मनोविज्ञानले चेतना (consciousness) र मानसिक प्रक्रियाहरूको अध्ययन गर्दछ। यो सूत्रले चेतना लगायत सम्पूर्ण अनुभवहरूको

परम आधार ब्रह्म नै हो भन्ने दार्शनिक दृष्टिकोणलाई समर्थन गर्दछ, जहाँ चेतना स्वयं कुनै भौतिक प्रक्रियाको उपज नभई त्यसको अधिष्ठान हो।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ब्रह्मको सर्व-अधिष्ठानत्व (सर्वव्यापी आधारभूतता) लाई स्थापित गर्दछ, जसले सम्पूर्ण सृष्टि र यसका तत्त्वहरूलाई धारण गरेको छ। यो वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त हो, जसले ब्रह्मलाई मात्र जगत्को निमित्त कारण (efficient cause) नभई उपादान कारण (material cause) पनि मान्दछ।

१. श्रुति प्रमाणको महत्त्व: सूत्रमा 'तदामननात्' शब्दले श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) लाई ब्रह्मको सर्व-अधिष्ठानत्वको अकाट्य प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मको स्वरूप तर्क वा अनुभवले मात्र बुझ्न सकिँदैन, यसका लागि श्रुतिको अपौरुषेय ज्ञान नै अन्तिम प्रमाण हो। श्रुतिले नै ब्रह्मलाई 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तैत्तिरीय उपनिषद्) भनी वर्णन गर्दछ, जसले सबैको आधारभूत सत्तालाई जनाउँछ।

२. ज्योतिरादि तत्त्वहरूको अधिष्ठान: 'ज्योतिराद्यधिष्ठानं' भन्नाले अग्नि, सूर्य, चन्द्रमा जस्ता प्रकाशमय पदार्थहरू र अन्य सम्पूर्ण भौतिक तत्त्वहरूको आधार ब्रह्म नै हो भन्ने बुझिन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ब्रह्म सगुण र सविशेष भएकाले सम्पूर्ण चेतन (sentient) र अचेतन (insentient) जगत् ब्रह्मको शरीर हो र ब्रह्म नै यसको नियन्ता तथा आधार हो। यसरी, कुनै पनि तत्त्व ब्रह्मभन्दा पृथक् अस्तित्वमा रहन सक्दैन।

३. ब्रह्मको निरपेक्ष सत्ता: यो सूत्रले ब्रह्मको निरपेक्ष सत्ता (absolute reality) लाई जोड दिन्छ। जसरी माटोबाट बनेका भाँडाहरूको आधार माटो नै हो, त्यसरी नै सम्पूर्ण जगत्को आधार ब्रह्म हो। ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र अन्य सबै नाम-रूपहरू ब्रह्ममा नै आश्रित छन्। मध्वाचार्यको द्वैत दर्शनले ब्रह्म र जगत्को भिन्नतालाई स्वीकार गरे पनि, जगत्को अस्तित्व ब्रह्मको इच्छामा निर्भर रहेको र ब्रह्म नै सबैको परम आश्रय भएको मान्दछ।

सूत्र 2.4.15

संस्कृत: प्राणवता शब्दात्

IAST: *Prāṇavatā śabdāt*

नेपाली अर्थ: प्राणवत् (Living Being) शब्दबाट।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा प्राणवत् (जीवित) शब्द प्रयोग भएकोले, प्राणको अस्तित्व प्रमाणित छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्राणवता (Prāṇavatā): जीवित प्राणी, प्राण भएको।

शब्दात् (śabdāt): शब्दबाट, वचनबाट, श्रुतिबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले श्रुतिमा प्रयोग भएको 'प्राणवत्' शब्दको आधारमा प्राणको अस्तित्व र महत्वलाई स्थापित गर्दछ। यसले प्राणलाई केवल भौतिक ऊर्जा नभई चेतन सत्ताको अभिव्यक्तिको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले सम्पूर्ण सृष्टिमा जीवन सञ्चार गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): प्राणको अवधारणालाई जीवविज्ञानमा 'जीवन शक्ति' वा 'जैविक ऊर्जा' (Vital Force/Bio-energy) सँग जोड्न सकिन्छ, जसले जीवहरूको वृद्धि, विकास र कार्यप्रणालीलाई नियन्त्रित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतना र ऊर्जा): मनोविज्ञानमा प्राणलाई 'चेतना' (Consciousness) र 'मानसिक ऊर्जा' (Psychic Energy) सँग सम्बन्धित मान्न सकिन्छ, जसले व्यक्तिलाई क्रियाशील र जीवन्त राख्छ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको महत्वपूर्ण अंश हो, जसले प्राणको वास्तविक स्वरूप र यसको दार्शनिक महत्वलाई उजागर गर्दछ। यसले श्रुति प्रमाणको आधारमा प्राणको अस्तित्वलाई पुष्टि गर्दै, यसलाई केवल भौतिक प्रक्रियाको रूपमा नभई एक गहिरो आध्यात्मिक सत्ताको रूपमा व्याख्या गर्दछ।

१. श्रुति प्रमाणको महत्व: यो सूत्रले 'शब्दात्' अर्थात् श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) को प्रमाणिकतामा जोड दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म र प्राण जस्ता पारमार्थिक तत्वहरूको ज्ञान केवल श्रुतिबाट मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ, किनकि तिनीहरू प्रत्यक्ष वा अनुमानको विषय होइनन्। श्रुतिले प्राणलाई ब्रह्मको शक्ति र अभिव्यक्तिको रूपमा वर्णन गर्दछ।

२. प्राणको स्वरूप र कार्य: सूत्रले प्राणलाई 'प्राणवत्' अर्थात् जीवित सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। वेदान्त दर्शनमा प्राणलाई केवल श्वास-प्रश्वासको रूपमा मात्र नभई, शरीरका सम्पूर्ण जैविक क्रियाकलापहरू (जस्तै पाचन, रक्तसञ्चार, स्नायु प्रणाली) लाई सञ्चालन गर्ने सूक्ष्म ऊर्जाको रूपमा बुझिन्छ। यो ब्रह्मको शक्तिबाट उत्पन्न भई सम्पूर्ण जगतमा व्याप्त हुन्छ।

३. ब्रह्मसँग प्राणको सम्बन्ध: रामानुजाचार्यका अनुसार, प्राण ब्रह्मको शरीर हो र ब्रह्म नै प्राणको नियन्ता हो। प्राण ब्रह्मबाट भिन्न भए पनि ब्रह्ममा नै आश्रित छ। यो सूत्रले प्राणलाई ब्रह्मको एक विशेष शक्ति वा गुणको रूपमा स्वीकार गर्दछ, जसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वशक्तिमानतालाई अझ स्पष्ट पार्दछ।

सूत्र 2.4.16

संस्कृत: तस्य च नित्यत्वात्

IAST: *Tasya ca nityatvāt*

नेपाली अर्थ: र त्यसको नित्यत्व भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: प्राणको नित्यत्व (Eternality) श्रुतिमा प्रमाणित छ।

शाब्दिक अर्थ:

तस्य (Tasya): त्यसको।

च (ca): र।

नित्यत्वात् (nityatvāt): नित्यत्व भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र २.४.१६ ले प्राणको नित्यत्वलाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा यसको उत्पत्ति र विनाशको प्रश्न उठ्दैन। यो सूत्रले प्राणलाई आत्माको अविभाज्य अंशको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसको अस्तित्व शाश्वत र अपरिवर्तनीय छ [Eternality and Indivisibility of Prana].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

आधुनिक भौतिक विज्ञान (Modern Physics): ऊर्जा संरक्षणको नियम (Law of Conservation of Energy) अनुसार, ऊर्जा न त सिर्जना हुन्छ न त नष्ट हुन्छ, केवल एक रूपबाट अर्को रूपमा रूपान्तरण हुन्छ। प्राणको नित्यत्वको अवधारणाले यस भौतिक सिद्धान्तसँग समानता राख्छ, जहाँ प्राणलाई एक शाश्वत ऊर्जाको रूपमा बुझ्न सकिन्छ [Conservation of Energy].

मनोविज्ञान (Psychology - Existentialism): अस्तित्ववादी मनोविज्ञानले मानव अस्तित्वको शाश्वत प्रश्नहरू र चेतनाको निरन्तरतामाथि विचार गर्दछ। प्राणको नित्यत्वले चेतनाको गहिरो, अपरिवर्तनीय पक्षलाई संकेत गर्दछ, जुन व्यक्तिगत अनुभवभन्दा परको हुन्छ [Continuity of Consciousness].

> ब्रह्मसूत्र २.४.१६, 'तस्य च नित्यत्वात्', ले प्राणको शाश्वत प्रकृतिलाई स्थापित गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण आधारशिला हो। यो सूत्रले प्राणलाई केवल भौतिक श्वासप्रश्वासको प्रक्रियाभन्दा माथि उठेर आत्मिक ऊर्जाको रूपमा परिभाषित गर्दछ। यसको नित्यत्वले आत्माको अविनाशी स्वरूपसँग यसको गहिरो सम्बन्धलाई उजागर गर्दछ।

१. प्राणको नित्यत्व र आत्मिक स्वरूप: यस सूत्रले प्राणलाई आत्माको अभिन्न अंगको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसको नित्यत्व आत्माको नित्यत्वसँग जोडिएको छ। शंकराचार्यका अनुसार, प्राण ब्रह्मको शक्ति हो र यो ब्रह्म जस्तै नित्य छ, जसले गर्दा यसको उत्पत्ति वा विनाशको प्रश्न नै उठ्दैन [Eternality of Prana and its Spiritual Nature].

२. सृष्टिको निरन्तरतामा प्राणको भूमिका: प्राणको नित्यत्वले सृष्टिको निरन्तरतामा यसको महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई संकेत गर्दछ। यो केवल व्यक्तिगत जीवनको आधार मात्र नभई, सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको सञ्चालन गर्ने एक शाश्वत शक्ति हो। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, प्राण ईश्वरको शरीरको एक अंश हो र यसको नित्यत्व ईश्वरको नित्यत्वमा आधारित छ [Role of Prana in Cosmic Continuity].

३. मोक्ष र प्राणको सम्बन्ध: वेदान्त दर्शनमा मोक्ष (मुक्ति) को अवधारणामा प्राणको नित्यत्वको गहिरो अर्थ छ। यदि प्राण नित्य छैन भने, आत्माको मुक्ति पछि यसको अस्तित्वमाथि प्रश्न उठ्छ। यस सूत्रले प्राणको शाश्वततालाई स्थापित गरेर, आत्माको मुक्ति पछि पनि यसको सूक्ष्म रूपमा निरन्तरता रहने सम्भावनालाई बलियो बनाउँछ, जसले मोक्षको पूर्णतालाई समर्थन गर्दछ [Prana's Relation to Moksha].

सूत्र 2.4.17

संस्कृत: त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्

IAST: *Ta indriyāṇi tadvyapadeśādanyatra śreṣṭhāt*

नेपाली अर्थ: ती इन्द्रियहरू हुन्, त्यसरी व्यपदेश भएकोले, श्रेष्ठ (मुख्यप्राण) बाहेक।

विस्तृत व्याख्या: इन्द्रियहरू (चक्षु, श्रोत्र आदि) प्राणहरू हुन्, तर मुख्यप्राणभन्दा भिन्न छन्।

शाब्दिक अर्थ:

त (Ta): ती (those).

इन्द्रियाणि (indriyāṇi): इन्द्रियहरू (sense organs).

तद्व्यपदेशात् (tadvyapadeśāt): त्यसरी व्यपदेश भएकोले (because of that designation/statement).

अन्यत्र (anyatra): बाहेक (except, elsewhere).

श्रेष्ठात् (śreṣṭhāt): श्रेष्ठबाट (from the chief/best, i.e., main Prana).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले व्यक्तिगत इन्द्रियहरू (indriyas) लाई मुख्य प्राण (mukhya prana) भन्दा भिन्न देखाउँछ, यसले पुष्टि गर्छ कि इन्द्रियहरू महत्त्वपूर्ण शक्ति भए तापनि, तिनीहरू सर्वोच्च प्राणको अधीनमा रहेका विशिष्ट एकाइहरू हुन्। यसले जीव [Jiva] भित्र तिनीहरूको पदानुक्रमिक सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायु विज्ञान (Neuroscience): सूत्रले व्यक्तिगत इन्द्रियहरू र केन्द्रीय 'मुख्य प्राण' बीचको भिन्नतालाई परिधीय संवेदी प्रणाली र केन्द्रीय स्नायु प्रणालीको एकीकृत कार्यहरू बीचको भिन्नतासँग तुलना गर्न सकिन्छ। यो प्रत्यक्ष समानान्तर नभए पनि, यसले विशिष्ट तर एक अर्कासँग जोडिएका शारीरिक घटकहरूको पहिचानलाई हाइलाइट गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको पदानुक्रम): मनोवैज्ञानिक रूपमा, यो सूत्र चेतना र महत्त्वपूर्ण कार्यहरूको पदानुक्रममा केन्द्रित छ। 'मुख्य प्राण' लाई आधारभूत जीवन-शक्ति वा महत्त्वपूर्ण ऊर्जाको रूपमा हेर्न सकिन्छ जसले व्यक्तिलाई जीवन्त बनाउँछ, इन्द्रियहरू बाह्य संसारसँग अन्तरक्रियाका लागि यसका उपकरणहरूको रूपमा कार्य गर्छन्, जसले मानसिक र महत्त्वपूर्ण कार्यहरूको एक तहगत संरचनालाई प्रतिबिम्बित गर्छ।

यो सूत्र, "त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्" (Ta indriyāṇi tadvyapadeśādanyatra śreṣṭhāt), ब्रह्मसूत्रबाट, मुख्य प्राण (mukhya prana) को सम्बन्धमा इन्द्रियहरू (indriyas) को प्रकृति र पदानुक्रमिक स्थितिको गहिरो विश्लेषण गर्दछ। यसले पुष्टि गर्छ कि इन्द्रियहरू, महत्त्वपूर्ण भए तापनि, मुख्य प्राणबाट भिन्न र त्यसको अधीनमा छन्, जसले व्यक्तिको अस्तित्व भित्र तिनीहरूको भूमिका स्पष्ट पार्छ। यो भिन्नता सूक्ष्म शरीर र विभिन्न जीवन शक्तिहरूको अन्तरक्रियाको वेदान्तिक दृष्टिकोण बुझ्नको लागि महत्त्वपूर्ण छ।

१. इन्द्रियहरूको स्वरूप र मुख्यप्राणसँगको भिन्नता (Nature of Indriyas and their Distinction from Mukhya Prana):

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, इन्द्रियहरू मनका उपकरणहरू हुन् जसले बाह्य वस्तुहरूलाई ग्रहण गर्छन्। यो सूत्रले इन्द्रियहरूलाई मुख्यप्राणभन्दा भिन्न देखाउँछ, यद्यपि दुवै प्राणिक शक्ति हुन्। मुख्यप्राण सम्पूर्ण शरीरलाई धारण गर्ने र चलायमान राख्ने प्रमुख शक्ति हो, जबकि इन्द्रियहरू त्यसका विशेष कार्यहरूका लागि सहायक उपकरण मात्र हुन्। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैतमा पनि इन्द्रियहरू जीवात्माका अधीनमा रहेका र मुख्यप्राणद्वारा पोषित हुने उपकरणका रूपमा हेरिन्छन्।

२. श्रुति र स्मृतिको प्रमाण (Evidence from Shruti and Smriti):

यो सूत्रले इन्द्रियहरू र मुख्यप्राण बीचको भिन्नतालाई श्रुति (वेद) र स्मृति (उपनिषद्, गीता आदि) मा पाइने "व्यपदेश" (designation वा कथन) को आधारमा स्थापित गर्दछ। विभिन्न उपनिषद्हरूमा, विशेष गरी प्रश्नोपनिषद्मा, प्राणहरूको श्रेष्ठता र इन्द्रियहरूको त्यसको अधीनताको स्पष्ट वर्णन पाइन्छ। यी ग्रन्थहरूले मुख्यप्राणलाई जीवनको आधार र इन्द्रियहरूलाई त्यसका सहायक अंगहरूको रूपमा प्रस्तुत गर्छन्, जसले यस सूत्रको दार्शनिक आधारलाई बलियो बनाउँछ।

३. दार्शनिक निहितार्थ र मोक्षसँग सम्बन्ध (Philosophical Implications and Relation to Moksha):

इन्द्रियहरूलाई मुख्यप्राणभन्दा भिन्न र अधीनस्थ मान्नुको दार्शनिक निहितार्थ गहिरो छ। यसले यो बुझाउँछ कि मोक्ष प्राप्तिको लागि इन्द्रियहरूको नियन्त्रण मात्र पर्याप्त छैन, बरु मुख्यप्राणको सही बुझाइ र त्यसको माध्यमबाट आत्मज्ञान प्राप्त गर्नु आवश्यक छ। इन्द्रियहरू बाह्य संसारसँग जोड्ने माध्यम हुन्, तर मुख्यप्राणले आन्तरिक जीवन शक्तिलाई प्रतिनिधित्व गर्छ। यसरी, यो सूत्रले साधना [Sadhana] मा इन्द्रिय नियन्त्रण (दम) र प्राण नियन्त्रण (प्राणायाम) दुवैको महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जसले अन्ततः ब्रह्मज्ञान [Brahmajnana] तर्फ डोऱ्याउँछ।

सूत्र 2.4.18

संस्कृत: भेदश्रुतेः

IAST: *Bhedaśruteḥ*

नेपाली अर्थ: भेदश्रुति भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा इन्द्रियहरू र मुख्यप्राणको भेद वर्णन गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

भेद (bheda): भिन्नता, फरक।

श्रुतेः (śruteḥ): श्रुतिबाट, वेदबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले श्रुतिहरूमा आत्मा र इन्द्रियहरूका बीचको भिन्नतालाई जोड दिन्छ, जसले चेतनाको वास्तविक स्वरूप र भौतिक अस्तित्वको पृथकतालाई स्पष्ट पार्छ। यसले जीव र ब्रह्मको अभेदतालाई बुझ्नका लागि आधार तयार गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्क र चेतनाको सम्बन्धमा गहिरो अध्ययन गर्दछ। यो सूत्रले इन्द्रियहरू (जसलाई न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्कका विभिन्न भागहरूसँग जोड्छ) र आत्मा (चेतनाको मूल) बीचको भिन्नतालाई संकेत गर्दछ, जसले चेतनाको भौतिक आधारभन्दा परको सम्भावनालाई विचार गर्न प्रेरित गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): मनोविज्ञानले चेतनाका विभिन्न स्तरहरू र यसको कार्यप्रणालीको अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले इन्द्रियजन्य अनुभवहरू र शुद्ध चेतना (आत्मा) बीचको मौलिक भिन्नतालाई औंल्याउँछ, जसले बाह्य उत्तेजनाहरूबाट स्वतन्त्र आन्तरिक अनुभवको महत्त्वलाई प्रकाश पार्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक परम्परामा श्रुति प्रमाणको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ, विशेषगरी आत्मा र अनात्मा (इन्द्रियहरू) बीचको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्न। यसले वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्त, अर्थात् ब्रह्मको एकत्व र जीवको वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्नका लागि आधारभूत तर्क प्रस्तुत गर्दछ।

१. श्रुति प्रमाणको सर्वोच्चता: ब्रह्मसूत्रमा श्रुति (वेद) लाई ज्ञानको सर्वोच्च प्रमाण मानिन्छ। यो सूत्रले "भेदश्रुतेः" भन्दै श्रुतिमा स्पष्ट रूपमा उल्लेखित भिन्नतालाई आधार बनाउँछ। शंकराचार्यका अनुसार, श्रुतिले आत्मालाई इन्द्रियहरू र प्राणभन्दा भिन्न र स्वतन्त्र सत्ताको रूपमा वर्णन गर्दछ, जसले आत्माको नित्यत्व र निर्विकारतालाई पुष्टि गर्छ।

२. आत्मा र इन्द्रियहरूको भिन्नता: यो सूत्रले आत्मा र इन्द्रियहरूका बीचको मौलिक भिन्नतालाई जोड दिन्छ। इन्द्रियहरू भौतिक हुन् र परिवर्तनशील छन्, जबकि आत्मा चेतनाको अविनाशी स्वरूप हो। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि जीव (आत्मा) लाई ईश्वरको अंश मानिन्छ र इन्द्रियहरूबाट भिन्न मानिन्छ, यद्यपि जीव ईश्वरमा आश्रित हुन्छ।

३. वेदान्तिक एकत्वको आधार: इन्द्रियहरू र आत्माको भिन्नतालाई बुझ्नु वेदान्तको अन्तिम लक्ष्य, ब्रह्मसँगको एकत्वलाई बुझ्नका लागि महत्त्वपूर्ण छ। जबसम्म जीवले आफूलाई इन्द्रियहरू र मनसँग एकाकार गर्छ, तबसम्म उसले वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्न सक्दैन। यो भिन्नताको ज्ञानले आत्म-साक्षात्कारको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 2.4.19

संस्कृत: वैलक्षण्याच्च

IAST: *Vailakṣaṇyācca*

नेपाली अर्थ: र वैलक्षण्य (Dissimilarity) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: इन्द्रियहरू र मुख्यप्राण विलक्षण (भिन्न स्वभावका) छन्।

शाब्दिक अर्थ:

वैलक्षण्यात् (Vailakṣaṇyāt): वैलक्षण्य वा भिन्नताबाट, असमानताको कारणले।

च (ca): र, अनि।

चुरो अर्थ (Essence): इन्द्रियहरू र मुख्यप्राणको स्वभावमा रहेको भिन्नता (dissimilarity) ले गर्दा तिनीहरू एकै तत्वबाट उत्पन्न भएका होइनन् भन्ने कुरा यस सूत्रले स्पष्ट पार्दछ। यो भिन्नताले उनीहरूको कार्य र स्वरूपमा रहेको मौलिक अन्तरलाई संकेत गर्दछ, जसले गर्दा उनीहरूलाई अलग-अलग सत्ताको रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): इन्द्रियहरू (sense organs) र प्राणशक्ति (vital force) बीचको भिन्नतालाई जीवविज्ञानमा विभिन्न जैविक प्रणाली (biological systems) र तिनीहरूको कार्यप्रणाली (functional mechanisms) को रूपमा बुझ्न सकिन्छ। उदाहरणका लागि, स्नायु प्रणाली (nervous system) ले इन्द्रियहरूको कार्यलाई नियन्त्रण गर्छ भने, श्वासप्रश्वास प्रणाली (respiratory system) ले प्राणशक्तिलाई कायम राख्छ, जसको प्रकृति र कार्य भिन्न हुन्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतना र शारीरिक कार्य): मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) र शारीरिक कार्यहरू (physiological functions) बीचको भिन्नतालाई यस सूत्रसँग जोड्न सकिन्छ। इन्द्रियहरूले बाह्य संसारको अनुभव गराउँछन् भने, प्राणशक्तिले जीवनका आधारभूत शारीरिक प्रक्रियाहरूलाई सञ्चालन गर्छ, जुन मनोवैज्ञानिक अनुभवभन्दा भिन्न स्तरमा हुन्छ।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक विवेचनामा इन्द्रियहरू र मुख्यप्राणको उत्पत्ति तथा तिनीहरूको मौलिक भिन्नतालाई प्रकाश पार्दछ। यो सूत्रले पूर्वपक्षको तर्कलाई खण्डन गर्दै वेदान्त दर्शनको विशिष्ट सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ, जहाँ प्रत्येक तत्वको उत्पत्ति र स्वभावको सूक्ष्म विश्लेषण गरिन्छ।

१. इन्द्रिय र प्राणको भिन्नताको दार्शनिक आधार: ब्रह्मसूत्रमा इन्द्रियहरू (ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रिय) र मुख्यप्राणलाई भिन्न-भिन्न तत्वको रूपमा व्याख्या गरिएको छ। इन्द्रियहरू बाह्य विषयहरूको ज्ञान र कर्मका लागि सहायक हुन्छन् भने, मुख्यप्राण शरीरको जीवनशक्ति र समस्त जैविक क्रियाकलापको आधार हो। शंकराचार्यका अनुसार, यी दुईको कार्य र स्वभावमा रहेको वैलक्षण्य (dissimilarity) ले गर्दा तिनीहरूलाई एकै वर्गमा राख्न सकिँदैन। इन्द्रियहरू बाह्य विषयसँग सम्बन्धित छन्, जबकि प्राण आन्तरिक जीवन प्रक्रियासँग सम्बन्धित छ।

२. श्रुति प्रमाण र तार्किक पुष्टि: यस सूत्रले इन्द्रिय र प्राणको भिन्नतालाई श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) का प्रमाणहरूद्वारा पुष्टि गर्दछ। उपनिषद्हरूमा इन्द्रियहरूको उत्पत्ति र प्राणको उत्पत्तिलाई अलग-अलग रूपमा वर्णन गरिएको छ। उदाहरणका लागि, केही श्रुतिहरूले इन्द्रियहरूलाई देवताहरूसँग जोड्छन् भने, प्राणलाई परमेश्वरको प्रत्यक्ष शक्ति वा स्वरूपको रूपमा प्रस्तुत गर्छन्। यो तार्किक रूपमा पनि पुष्टि हुन्छ किनकि इन्द्रियहरू निष्क्रिय हुँदा पनि प्राणले शरीरलाई जीवित राख्छ, जसले उनीहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व र भिन्न कार्यप्रणालीलाई देखाउँछ।

३. अद्वैत वेदान्तमा यसको महत्त्व: अद्वैत वेदान्त दर्शनमा यस सूत्रको विशेष महत्त्व छ किनकि यसले ब्रह्मको सर्वकारणत्वलाई अझ स्पष्ट पार्दछ। इन्द्रिय र प्राण दुवै ब्रह्मबाटै उत्पन्न भए तापनि तिनीहरूको स्वभावगत भिन्नताले सृष्टिको विविधतालाई दर्शाउँछ। यो भिन्नताले जीवको अनुभव र शरीरको कार्यप्रणालीलाई बुझ्न मद्दत गर्छ, र अन्ततः यी सबै ब्रह्ममै विलीन हुन्छन् भन्ने अद्वैत सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि इन्द्रिय र प्राणलाई ईश्वरका शरीरभूत तत्वको रूपमा स्वीकार गरिन्छ, तर तिनीहरूको कार्यगत भिन्नतालाई स्वीकार गरिन्छ।

सूत्र 2.4.20

संस्कृत: संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्

IAST: *Saṃjñāmūrtiklṛptistu trivṛtkurvata upadeśāt*

नेपाली अर्थ: तर संज्ञा (Name) र मूर्ति (Form) को कृप्ति (Creation) त्रिवृत्करण गर्ने (ब्रह्म) को उपदेशबाट हो।

विस्तृत व्याख्या: छान्दोग्य उपनिषद्मा त्रिवृत्करण (Triplication) को सिद्धान्त वर्णन गरिएको छ - अग्नि, जल, पृथ्वी तीन तत्त्वहरूको मिश्रणबाट नाम र रूपको सृष्टि हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिः (Saṃjñāmūrtiklṛptiḥ): नाम र रूपको सृष्टि।

तु (tu): तर, निश्चय नै।

त्रिवृत्कुर्वतः (trivṛtkurvataḥ): त्रिवृत्करण गर्ने (ब्रह्म) को।

उपदेशात् (upadeśāt): उपदेशबाट, शिक्षाबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले नाम र रूपको सृष्टि (creation of names and forms) त्रिवृत्करण (triplication) गर्ने परब्रह्मको उपदेशबाट भएको स्पष्ट पार्दछ। यसले भौतिक जगत्को विविधताको मूल कारण ब्रह्म नै हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा ऊर्जा र पदार्थको अन्तरसम्बन्ध (interrelation of energy and matter) लाई विभिन्न सिद्धान्तहरूले व्याख्या गर्दछन्। यो सूत्रले नाम र रूपको सृष्टि एक मूल सत्ताबाट भएको बताउँदै, ब्रह्माण्डको संरचना (structure of the universe) र यसको उत्पत्ति (origin) बारे दार्शनिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Perception and Cognition): मनोविज्ञानमा हामी कसरी वस्तुहरूलाई नाम र रूप दिएर बुझ्छौं (perception and cognition) भन्ने अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले बाह्य जगत्को नाम र रूपको अनुभवको पछाडि एक गहिरो आध्यात्मिक स्रोत रहेको संकेत गर्दछ, जसले हाम्रो चेतना (consciousness) र वास्तविकताको बुझाइलाई प्रभावित गर्दछ।

यो सूत्रले छान्दोग्य उपनिषद्मा वर्णित त्रिवृत्करणको सिद्धान्तलाई ब्रह्मसूत्रको सन्दर्भमा व्याख्या गर्दछ, जहाँ नाम र रूपको सृष्टि परब्रह्मको इच्छा र उपदेशबाट हुन्छ भनिएको छ। यसले भौतिक जगत्को विविधता र यसको मूल कारणबारे वेदान्तिक दृष्टिकोणलाई अझ स्पष्ट पार्दछ।

१. त्रिवृत्करणको सिद्धान्त र ब्रह्मको भूमिका: छान्दोग्य उपनिषद्को शिक्षा अनुसार, ब्रह्मले तेज (अग्नि), आप (जल) र पृथ्वी (अन्न) यी तीन मूल तत्त्वहरूको त्रिवृत्करण (triplication) गरी सम्पूर्ण नाम र रूपको सृष्टि गर्दछ। यस सूत्रले यस प्रक्रियाको मूलमा ब्रह्मको सर्वशक्तिमान् इच्छा र उपदेश रहेको कुरालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा जगत्को प्रत्येक वस्तुको नाम र रूप निर्धारित हुन्छ।

२. नाम र रूपको मायावी स्वरूप: वेदान्त दर्शनमा नाम र रूपलाई माया (Maya) को अभिव्यक्ति मानिन्छ। तिनीहरू ब्रह्ममा आधारित भए पनि, तिनीहरू स्वयंमा सत्य होइनन्। यो सूत्रले नाम र रूपको सृष्टि ब्रह्मबाट भएको बताएर, तिनीहरूको सापेक्षिक सत्यता (relative truth) र परम सत्य (absolute truth) ब्रह्म नै हो भन्ने कुरालाई स्थापित गर्दछ। शंकरका अनुसार, नाम र रूप केवल व्यवहारिक स्तरमा सत्य हुन्, पारमार्थिक स्तरमा होइनन्।

३. उपदेशको महत्त्व र ब्रह्मको सर्वज्ञता: सूत्रमा 'उपदेशात्' शब्दको प्रयोगले ब्रह्मको सर्वज्ञता (omniscience) र सर्वशक्तिमानता (omnipotence) लाई संकेत गर्दछ। ब्रह्मले आफ्नो ज्ञान र इच्छा अनुसार नै नाम र रूपको सृष्टि गर्दछ। यो उपदेश केवल एक निर्देशन मात्र नभई, सृष्टिको मूल कारण र नियम हो, जसले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्दछ।

सूत्र 2.4.21

संस्कृत: मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च

IAST: *Māṃsādi bhaumaṃ yathāśabdamitarayośca*

नेपाली अर्थ: मांस आदि भौम (Earth-born) छ, यथाशब्द, र अन्य दुईको पनि।

विस्तृत व्याख्या: मांस, हड्डी आदि पृथ्वीतत्त्वबाट, रक्त आदि जलतत्त्वबाट, र प्राण आदि अग्नितत्त्वबाट बनेका छन्।

शाब्दिक अर्थ:

मांसादि (Māṃsādi): मासु आदि।

भौमं (bhaumaṃ): पृथ्वीबाट उत्पन्न भएको।

यथाशब्दम् (yathāśabdam): शब्द अनुसार।

इतरयोः (itarayoḥ): अन्य दुईको।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले शरीरका विभिन्न अवयवहरूको उत्पत्ति पञ्चमहाभूतसँग जोड्दछ। विशेषगरी, मासु र हड्डी जस्ता ठोस भागहरू पृथ्वीतत्त्वबाट, रक्त जस्ता तरल भागहरू जलतत्त्वबाट, र प्राण तथा ऊर्जा जस्ता सूक्ष्म भागहरू अग्नितत्त्वबाट उत्पन्न भएको

कुरालाई शास्त्रको वचन अनुसार पुष्टि गर्दछ। यसले भौतिक शरीरको संरचनाको वैदिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): यो सूत्रले शरीरका अवयवहरूको उत्पत्तिलाई प्राकृतिक तत्त्वहरूसँग जोड्ने प्रयास गर्दछ, जुन आधुनिक जीवविज्ञानमा शरीरको रासायनिक संरचना र तत्त्वहरूको भूमिकाको अध्ययनसँग आंशिक रूपमा मिल्दोजुल्दो छ। शरीरमा कार्बन, हाइड्रोजन, अक्सिजन जस्ता तत्त्वहरूको उपस्थिति र तिनीहरूको जैविक प्रक्रियामा भूमिकालाई यसले परोक्ष रूपमा संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - शारीरिक-मानसिक सम्बन्ध): शरीरका भौतिक अवयवहरूको उत्पत्ति र संरचनाले मानसिक अवस्थामा पनि प्रभाव पार्न सक्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक अवधारणासँग यसलाई जोड्न सकिन्छ। शरीरको स्वस्थता र तत्त्वहरूको सन्तुलनले मनको शान्ति र मानसिक कार्यक्षमतामा प्रत्यक्ष असर पार्ने कुरालाई यसले आधार प्रदान गर्दछ।

यो सूत्रले भौतिक शरीरको निर्माण प्रक्रियालाई वेदान्तिक दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्दछ, जहाँ शरीरका विभिन्न अंशहरू पञ्चमहाभूतका सूक्ष्म तत्त्वहरूबाट कसरी उत्पन्न हुन्छन् भन्ने कुरामाथि प्रकाश पारिएको छ। यसले भौतिक अस्तित्वको गहिरो दार्शनिक आधार प्रस्तुत गर्दै, शरीर र ब्रह्माण्डबीचको सम्बन्धलाई उजागर गर्दछ।

१. पञ्चमहाभूत र शारीरिक संरचना: वेदान्त दर्शन अनुसार, सम्पूर्ण सृष्टि पञ्चमहाभूत (पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश) बाट बनेको छ। यो सूत्रले विशेषगरी, शरीरका ठोस भागहरू (मांस, हड्डी) पृथ्वीतत्त्वबाट, तरल भागहरू (रक्त, मूत्र) जलतत्त्वबाट, र ऊर्जा तथा ताप (प्राण, पाचन अग्नि) अग्नितत्त्वबाट उत्पन्न भएको कुरालाई जोड दिन्छ। यसले शरीरलाई ब्रह्माण्डको लघु रूप (microcosm) को रूपमा हेर्ने वैदिक परम्परालाई पुष्टि गर्दछ।

२. श्रुति प्रमाणको महत्त्व: सूत्रमा 'यथाशब्दम्' (शास्त्रको वचन अनुसार) भनिएको छ, जसले यस सिद्धान्तको आधार श्रुति (वेद) मा रहेको कुरा स्पष्ट पार्दछ। शंकराचार्य जस्ता आचार्यहरूले पनि ब्रह्मसूत्रको व्याख्यामा श्रुतिलाई नै परम प्रमाण मानेका छन्। यसले अनुभवजन्य ज्ञानभन्दा पनि अपौरुषेय वेदको ज्ञानलाई प्राथमिकता दिन्छ, जसले भौतिक शरीरको संरचनाको गूढ रहस्यलाई उजागर गर्दछ।

३. शरीर र आत्माको भिन्नता: यद्यपि यो सूत्रले शरीरको भौतिक संरचनाको व्याख्या गर्दछ, यसको अन्तर्निहित उद्देश्य शरीरलाई आत्माबाट भिन्न देखाउनु हो। शरीर पञ्चमहाभूतको परिणाम हो र नश्वर छ, जबकि आत्मा शाश्वत र अविकारी छ। यस विश्लेषणले जीवलाई भौतिक बन्धनबाट मुक्त भई आत्मज्ञान प्राप्त गर्न प्रेरित गर्दछ, जुन वेदान्तको परम लक्ष्य हो।

सूत्र 2.4.22

संस्कृत: वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः

IAST: *Vaiśeṣyāttu tadvādastadvādaḥ*

नेपाली अर्थ: तर विशेषताको कारण त्यो वाद त्यस्तै छ।

विस्तृत व्याख्या: प्रत्येक तत्त्वको विशेषता अनुसार त्रिवृत्करण हुन्छ। यसले दोस्रो अध्यायको समापन गर्दछ।

॥ इति अध्याय २ पाद ४ समाप्तः ॥

॥ इति द्वितीय अध्याय — अविरोध अध्याय समाप्तः ॥

तृतीय अध्याय — साधन अध्याय

Adhyāya 3 — Sādhana (Chapter of Spiritual Practice)

यस अध्यायमा मुक्ति प्राप्त गर्ने साधन वा मार्गको व्याख्या गरिन्छ। जीवात्माको स्वरूप, उपासना, ध्यान, कर्म र ज्ञानको सम्बन्ध विचार गरिन्छ। यो अध्याय सबैभन्दा ठूलो अध्याय हो।

पाद १: प्रथम पाद (Section 1)

यस पादमा मृत्युपछिको गति, पुनर्जन्म, र जीवात्माको यात्राको वर्णन गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

वैशेष्यात् (Vaiśeṣyāt): विशेषताको कारण।

तु (tu): तर।

तद्वादः (tadvādaḥ): त्यो वाद।

तद्वादः (tadvādaḥ): त्यस्तै छ।

चुरो अर्थ (Essence): प्रत्येक तत्वको आफ्नै विशिष्टता (uniqueness) र प्रकृति (nature) हुन्छ, जसले गर्दा कुनै पनि वाद वा सिद्धान्तलाई त्यसको विशेष सन्दर्भमा मात्र बुझ्न सकिन्छ। ब्रह्मसूत्रले यस सूत्रमार्फत विभिन्न दार्शनिक मतहरूको सापेक्षता (relativity) र प्रत्येकको आ-आफ्नै सीमा (limitations) रहेको संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): जीवविज्ञानमा प्रत्येक प्रजाति (species) र व्यक्तिको आनुवंशिक (genetic) तथा फेनोटाइपिक (phenotypic) विशेषताहरू हुन्छन् जसले तिनीहरूको

अस्तित्व र कार्यप्रणाली निर्धारण गर्दछ। यो सूत्रले प्रत्येक जीवको विशिष्टतालाई स्वीकार गर्दछ, जसरी ब्रह्मसूत्रले प्रत्येक तत्वको विशेष प्रकृतिलाई स्वीकार गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - व्यक्तिगत भिन्नता): मनोविज्ञानमा व्यक्तिगत भिन्नता (individual differences) एक महत्वपूर्ण अवधारणा हो, जहाँ प्रत्येक व्यक्तिको सोच, भावना र व्यवहार अद्वितीय हुन्छ। यस सूत्रले दार्शनिक वादहरूलाई व्यक्ति वा सन्दर्भको विशिष्टता अनुसार बुझ्नुपर्ने कुरालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा समर्थन गर्दछ, किनकि हरेक व्यक्तिको बुझाइ र अनुभव फरक हुन्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले दार्शनिक वादहरूको सापेक्षता र प्रत्येक तत्वको अन्तर्निहित विशिष्टतामाथि प्रकाश पार्दछ। यसले कुनै पनि सिद्धान्तलाई निरपेक्ष रूपमा स्वीकार गर्नुभन्दा त्यसको सन्दर्भ र विशेषतालाई ध्यानमा राख्नुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिन्छ। आचार्य शंकरले यसलाई अद्वैत वेदान्तको परिप्रेक्ष्यमा व्याख्या गर्दै, परम सत्य ब्रह्म निर्विशेष भए पनि व्यवहारिक स्तरमा विभिन्न नाम-रूपहरूको विशिष्टतालाई स्वीकार गर्नुपर्ने बताउनुहुन्छ।

१. दार्शनिक वादहरूको सापेक्षता: यो सूत्रले विभिन्न दार्शनिक प्रणालीहरू (वादहरू) को आ-आफ्नै सीमा र विशिष्टता हुने कुरालाई स्वीकार गर्दछ। जसरी प्रत्येक वस्तुको आफ्नै प्रकृति हुन्छ, त्यसरी नै प्रत्येक वादको पनि आफ्नै तर्क र दृष्टिकोण हुन्छ। यसले कुनै एक वादलाई मात्र पूर्ण सत्य मान्नुभन्दा सबै वादहरूको सापेक्षिक महत्वलाई बुझ्नुपर्ने सन्देश दिन्छ।

२. तत्वहरूको विशिष्ट प्रकृति: सूत्रले प्रत्येक तत्व वा पदार्थको आफ्नै विशिष्ट गुण (attributes) र धर्म (characteristics) हुने कुरालाई औंल्याउँछ। यो विशिष्टता नै त्यस तत्वको पहिचान हो। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा ब्रह्म सगुण र सविशेष हुनुहुन्छ, जहाँ ब्रह्मका अनन्त कल्याणकारी गुणहरूले उहाँलाई विशिष्ट बनाउँछन्। यस सूत्रले तत्वहरूको यो विशिष्टतालाई स्वीकार गर्दछ।

३. व्यवहारिक र पारमार्थिक सत्यको समन्वय: ब्रह्मसूत्रले परमार्थिक सत्य (transcendental truth) र व्यवहारिक सत्य (empirical truth) बीचको समन्वय स्थापित गर्ने प्रयास गर्दछ। यो सूत्रले व्यवहारिक स्तरमा देखिने विविधता र विशिष्टतालाई स्वीकार गर्दै, अन्ततः ती सबै ब्रह्ममै आधारित छन् भन्ने अद्वैत वेदान्तको सिद्धान्तलाई बल पुर्याउँछ। यसले विभिन्न दार्शनिक दृष्टिकोणहरूलाई एक बृहत् आध्यात्मिक ढाँचाभित्र समेट्ने मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 3.1.1

संस्कृत: तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्

IAST: *Tadantarapratipattau raṃhati samparisṣvaktaḥ praśnanirūpaṇābhyām*

नेपाली अर्थ: त्यसको अन्तर (Death पछि) प्रतिपत्तिमा (जीवात्मा) रंहति (गतिमान हुन्छ), सम्परिष्वक्त (Embraced by Subtle Elements), प्रश्न र निरूपणबाट।

विस्तृत व्याख्या: मृत्युपछि जीवात्मा सूक्ष्म तत्त्वहरूले आवृत भएर गतिमान हुन्छ। यस पादमा मृत्युपछिको गति र पुनर्जन्मको विषयमा चर्चा गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

तदन्तरप्रतिपत्तौ (Tadantarapratipattau): त्यसको अन्तर (मृत्यु पछि) प्रतिपत्तिमा (जीवात्माको नयाँ शरीर प्राप्तिको अवस्थामा).

रंहति (raṃhati): गतिमान हुन्छ, जान्छ.

सम्परिष्वक्तः (samparisṣvaktaḥ): सूक्ष्म तत्त्वहरू (सूक्ष्म शरीर) द्वारा घेरिएको, आवृत.

प्रश्ननिरूपणाभ्याम् (praśnanirūpaṇābhyām): प्रश्न र त्यसको निरूपण (उत्तर) द्वारा, अर्थात् उपनिषद्का प्रश्नोत्तरहरूबाट सिद्ध हुन्छ.

चुरो अर्थ (Essence): मृत्युपश्चात् जीवात्मा सूक्ष्म तत्त्वहरू (subtle elements) द्वारा घेरिएर अर्को शरीर प्राप्तिका लागि गतिमान हुन्छ, जुन कुरा उपनिषद्का प्रश्नोत्तरहरूबाट स्पष्ट हुन्छ [The individual soul, after death, moves towards another embodiment, enveloped by subtle elements, a truth established through Upanishadic dialogues]. यो सूत्रले पुनर्जन्मको प्रक्रियामा सूक्ष्म शरीरको भूमिकालाई जोड दिन्छ [This aphorism emphasizes the role of the subtle body in the process of reincarnation].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतनालाई मस्तिष्कको कार्यसँग जोड्छ, तर ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले चेतनाको अस्तित्वलाई भौतिक शरीरभन्दा परको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ [Modern neuroscience links consciousness to brain function, but this Brahmasutra concept presents consciousness as existing beyond the physical body]. यसले मृत्युपश्चात् चेतनाको निरन्तरताको सम्भावनाबारे दार्शनिक

बहसलाई प्रेरित गर्दछ [It inspires philosophical debate about the possibility of consciousness continuing after death].

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता): मनोविज्ञानमा मृत्युको अनुभव (Near-Death Experiences) र चेतनाको प्रकृतिबारेका अध्ययनहरूले यस सूत्रको सूक्ष्म शरीरको अवधारणासँग केही समानता देखाउन सक्छन् [Studies in psychology on Near-Death Experiences and the nature of consciousness might show some parallels with the sutra's concept of the subtle body]. यसले मानव अनुभवको गहिराइ र अस्तित्वको अर्थमाथि प्रकाश पार्छ [It sheds light on the depth of human experience and the meaning of existence].

मृत्यु र पुनर्जन्मको रहस्यमय प्रक्रियालाई ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले गहिरो दार्शनिक दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्दछ। यसले जीवात्माको यात्रा, सूक्ष्म शरीरको भूमिका, र उपनिषद्का शिक्षाहरूको प्रामाणिकतालाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले केवल एक भौतिक शरीरको अन्त्य मात्र नभई, चेतनाको निरन्तरता र कर्मको फलको अनिवार्यतालाई पनि संकेत गर्दछ।

१. जीवात्माको गति र सूक्ष्म शरीरको अवधारणा: यो सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि मृत्युपछि जीवात्मा एक्लै यात्रा गर्दैन, बरु सूक्ष्म तत्त्वहरू (प्राण, मन, इन्द्रियहरू) द्वारा घेरिएर गतिमान हुन्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, यी सूक्ष्म तत्त्वहरूले जीवात्मालाई नयाँ शरीर प्राप्त गर्नका लागि आवश्यक आधार प्रदान गर्दछन्। यो सूक्ष्म शरीर नै हो जसले कर्मका संस्कारहरूलाई बोकेर एक जन्मबाट अर्को जन्ममा लैजान्छ।

२. उपनिषद्का प्रश्नोत्तरहरूको प्रामाणिकता: सूत्रमा 'प्रश्ननिरूपणाभ्याम्' शब्दको प्रयोगले यस सिद्धान्तको आधार उपनिषद्का गहन प्रश्नोत्तरहरूमा रहेको देखाउँछ। उदाहरणका लागि, छान्दोग्य उपनिषद्मा प्रवाहन जैवलि र श्वेतकेतुको संवादमा मृत्युपश्चात् जीवात्माको गतिबारे विस्तृत चर्चा गरिएको छ। यसले वैदिक ग्रन्थहरूको अकाट्य प्रमाणिकतालाई स्थापित गर्दछ।

३. कर्मफल र पुनर्जन्मको अनिवार्यता: यो सूत्रले पुनर्जन्मको सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ, जुन वेदान्त दर्शनको एक आधारभूत स्तम्भ हो। जीवात्माको सूक्ष्म शरीरसँगको यात्रा कर्मफलको अनिवार्यतासँग जोडिएको छ। रामानुजाचार्यका अनुसार, जीवात्माले आफ्नो पूर्वकर्म अनुसार नै नयाँ शरीर प्राप्त गर्दछ। यसरी, यो सूत्रले नैतिक आचरण र आध्यात्मिक साधनाको महत्त्वलाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा जोड दिन्छ।

सूत्र 3.1.2

संस्कृत: त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्

IAST: *Tryātmakatvāttu bhūyastvāt*

नेपाली अर्थ: तर त्र्यात्मकत्व (Three-fold Nature) भएकोले, भूयस्त्व (Predominance) बाट।

विस्तृत व्याख्या: प्रत्येक तत्त्व तीन तत्त्वहरूको मिश्रण हो, तर एउटाको प्रधानता हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

त्र्यात्मकत्वात् (Tryātmakatvāt): तीन गुण वा स्वरूप भएकोले, त्र्यात्मकताको कारणले।

तु (tu): तर, निश्चय नै।

भूयस्त्वात् (bhūyastvāt): प्रधानताको कारणले, बाहुल्यताले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले प्रकृति (Prakriti) को त्रिगुणात्मक स्वरूप (Three-fold nature) लाई व्याख्या गर्दछ, जहाँ प्रत्येक वस्तु तीन गुण (सत्त्व, रजस्, तमस्) को मिश्रण भए पनि कुनै एक गुणको प्रधानता (predominance) हुन्छ। यसले भौतिक जगत्को विविधता र कार्यप्रणालीलाई बुझाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूको तरंग-कण द्वैतता (wave-particle duality) वा सुपरपोजिसन (superposition) जस्ता अवधारणाहरूले कुनै एक अवस्थाको प्रधानता भए पनि बहुआयामिकताको संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - व्यक्तित्व विकास): व्यक्तित्व विकासमा मानव स्वभावका विभिन्न पक्षहरू (जस्तै, भावना, विचार, व्यवहार) को मिश्रण हुन्छ, जहाँ कुनै एक पक्षको प्रधानताले व्यक्तिको चरित्र निर्धारण गर्दछ।

> यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तलाई उजागर गर्दछ, जसअनुसार सम्पूर्ण भौतिक जगत् त्रिगुणात्मक प्रकृतिबाट उत्पन्न भएको हो। यसले कुनै पनि वस्तु वा घटनाको स्वरूप र कार्यप्रणालीलाई बुझ्नका लागि त्यसका अन्तर्निहित तीन गुणहरूको सापेक्षिक प्रधानतालाई विचार गर्नुपर्ने दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

१. त्रिगुणात्मकताको सिद्धान्त: सांख्य दर्शन र वेदान्त दुवैले प्रकृतिलाई सत्त्व, रजस् र तमस् गरी तीन गुणहरूको समष्टि मान्दछन्। सत्त्वले प्रकाश, ज्ञान र सुख; रजस्ले क्रियाशीलता, गति र दुःख; र तमस्ले अन्धकार, जडता र मोहलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ। यस सूत्रले प्रत्येक वस्तुमा यी तीन गुणहरू विद्यमान भए पनि कुनै एक गुणको प्रधानता हुने कुरालाई जोड दिन्छ।

२. प्रधानता र विविधता: जगत्का सबै वस्तुहरूमा यी तीन गुणहरू विभिन्न अनुपातमा मिसिएका हुन्छन्। जसको अनुपात बढी हुन्छ, त्यसैको प्रधानता देखिन्छ। उदाहरणका लागि, ज्ञानप्रधान व्यक्तिमा सत्त्व गुणको प्रधानता हुन्छ, जबकि कर्मशील व्यक्तिमा रजस् गुणको। यसले जगत्को विविधता र भिन्नतालाई व्याख्या गर्दछ।

३. वेदान्तिक दृष्टिकोण: शंकराचार्यका अनुसार, यो सूत्रले जीवको सूक्ष्म शरीर (subtle body) को त्रिगुणात्मक स्वरूपलाई पनि संकेत गर्दछ, जुन कर्मफल भोग्नका लागि विभिन्न योनिहरूमा प्रवेश गर्दछ। रामानुजाचार्यले यसलाई ईश्वरको इच्छाद्वारा सृजित जगत्को स्वाभाविक गुणको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ प्रत्येक वस्तुमा तीन गुणको मिश्रण भए पनि ईश्वरको लीला अनुसार प्रधानता फरक हुन्छ।

सूत्र 3.1.3

संस्कृत: प्राणगतेश्च

IAST: *Prāṇagateśca*

नेपाली अर्थ: र प्राणको गति भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: मृत्युमा प्राणको गति (निर्गमन) हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्राण (prāṇa): जीवन-वायु, प्राणशक्ति, जीवनी शक्ति।

गतेः (gateḥ): गतिबाट, चालबाट, निस्कने कार्यबाट।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले मृत्युपछि जीवको सूक्ष्म शरीर प्राणसहित अर्को लोकमा जाने प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ, जहाँ प्राणको गतिशीलताले आत्माको निरन्तर यात्रा [transmigration of soul] लाई पुष्टि गर्दछ। यो गति केवल भौतिक नभई आध्यात्मिक आयाममा पनि विस्तारित हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): जीवविज्ञानले जीवनको अन्त्यलाई शारीरिक प्रक्रियाहरूको समाप्तिसँग जोड्छ, तर यस सूत्रले प्राणको गतिलाई शारीरिक मृत्युभन्दा परको ऊर्जाको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जुन आधुनिक ऊर्जा संरक्षण [conservation of energy] को अवधारणासँग अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता): मनोविज्ञानमा चेतनाको निरन्तरता [continuity of consciousness] वा मृत्युपछिको अनुभवबारे विभिन्न धारणाहरू छन्। यस सूत्रले प्राणको गतिलाई चेतनाको एक रूपको रूपमा हेर्छ जुन शरीरको विनाशपछि पनि कायम रहन्छ, जसले मृत्युको भय [fear of death] र अस्तित्वको अर्थ [meaning of existence] माथि मनोवैज्ञानिक प्रभाव पार्छ।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण विषय, अर्थात् जीवको मृत्युपछिको यात्रा र प्राणको भूमिकालाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले आत्माको अमरत्व र कर्मफलको निरन्तरतालाई पुष्टि गर्दै, भौतिक शरीरको अन्त्य केवल एक चरण मात्र हो भन्ने वेदान्तिक दृष्टिकोणलाई बल प्रदान गर्दछ।

१. प्राणको गति र सूक्ष्म शरीर: वेदान्त दर्शनअनुसार, मृत्युपछि स्थूल शरीर त्यागिए पनि जीवको सूक्ष्म शरीर (लिङ्ग शरीर) प्राण, इन्द्रिय र मनसहित अर्को लोकमा गमन गर्दछ। यस सूत्रमा उल्लेखित 'प्राणगतेः' ले यही सूक्ष्म शरीरको गतिलाई संकेत गर्दछ, जसले जीवलाई नयाँ शरीर प्राप्त गर्नका लागि प्रेरित गर्दछ। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यस गतिलाई कर्म र विद्याको परिणामको रूपमा व्याख्या गरेका छन्।

२. कर्मफल र पुनर्जन्मको आधार: प्राणको यो गति केवल एक यान्त्रिक प्रक्रिया नभई जीवले यस जन्ममा आर्जन गरेको कर्मफल र वासनाद्वारा निर्देशित हुन्छ। ब्रह्मसूत्रले कर्मको अपरिहार्यता र पुनर्जन्मको सिद्धान्तलाई जोड दिन्छ। प्राणको गतिले जीवलाई आफ्नो कर्मअनुसार उपयुक्त योनिमा प्रवेश गराउँछ, जसले गर्दा प्रत्येक जीवले आफ्नो कर्मको फल भोग्न सकोस्।

३. मोक्ष मार्गमा प्राणको भूमिका: यद्यपि प्राणको गतिले पुनर्जन्मको चक्रलाई निरन्तरता दिन्छ, तथापि ज्ञानी पुरुषहरूका लागि यही प्राणको गति मोक्ष प्राप्तिको माध्यम बन्न सक्छ। उपनिषद्हरूमा प्राणलाई ब्रह्मको एक रूप मानिएको छ। जब जीवले ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्दछ, तब उसको प्राणको गति संसार चक्रबाट विच्छेद भई ब्रह्ममा लीन हुन्छ, जसलाई विदेहमुक्ति भनिन्छ।

सूत्र 3.1.4

संस्कृत: अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्

IAST: *Agnyādigatiśruteriti cenna bhāktatvāt*

नेपाली अर्थ: यदि अग्नि आदिमा गति श्रुतिमा छ भनिन्छ भने, होइन, किनभने भाक्त (Secondary) अर्थमा हो।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा 'वाणी अग्निमा जान्छ' भन्ने वचन लाक्षणिक अर्थमा हो।

शाब्दिक अर्थ:

अग्न्यादिगतिश्रुतेः (Agnyādigatiśruteḥ): अग्नि (आगो) आदि (इत्यादि) मा गति (गमन) को श्रुति (वेदवचन) बाट।

इति (iti): यसरी।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

भाक्तत्वात् (bhāktatvāt): गौण (लाक्षणिक) अर्थमा भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यदि श्रुतिमा जीवको अग्नि आदि देवताहरूमा गमनको कुरा आएको छ भने, त्यो प्रत्यक्ष अर्थमा नभई लाक्षणिक अर्थमा बुझ्नुपर्छ, किनकि त्यहाँ जीवको सूक्ष्म शरीरको गमनको प्रसङ्ग छ [subtle body, transmigration]।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतना (consciousness) र शरीरको सम्बन्धबारे आधुनिक न्यूरोसाइन्सले विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रस्तुत गरे पनि, सूक्ष्म शरीरको गमनको अवधारणालाई प्रत्यक्ष रूपमा व्याख्या गर्न सक्दैन। यद्यपि, चेतनाको गैर-स्थानीयता (non-locality) सम्बन्धी केही अनुसन्धानहरूले यस विषयमा नयाँ दृष्टिकोण दिन सक्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - मृत्युको अवधारणा): मनोविज्ञानले मृत्यु र त्यसपछिको अवस्थाबारे मानव धारणा (human perception) र विश्वास प्रणाली (belief systems) को अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले मृत्युपश्चात् जीवको यात्राबारेको प्राचीन दार्शनिक बुझाइलाई प्रस्तुत गर्दछ, जसले मनोवैज्ञानिक रूपमा मानिसको अस्तित्वको अर्थ (meaning of existence) खोज्ने प्रवृत्तिलाई दर्शाउँछ।

यो सूत्रले श्रुतिमा वर्णित जीवको अग्नि आदि देवताहरूमा हुने गमनको सन्दर्भलाई स्पष्ट पार्दछ। यसले यो गमन प्रत्यक्ष वा शाब्दिक अर्थमा नभई लाक्षणिक वा गौण अर्थमा बुझ्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ, जसले वेदान्त दर्शनको सूक्ष्मतालाई उजागर गर्दछ।

१. **श्रुति वचनको लाक्षणिक अर्थ**: ब्रह्मसूत्रले श्रुतिमा आएका कतिपय वचनहरूलाई शाब्दिक रूपमा नलिई लाक्षणिक अर्थमा ग्रहण गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई औंल्याउँछ। यस सन्दर्भमा, जीवको अग्नि आदिमा गमन भन्नाले सूक्ष्म शरीरको गमनलाई बुझाउँछ, न कि जीव स्वयंको प्रत्यक्ष गमनलाई। आचार्य शङ्करले यसलाई 'भाक्तत्व' को सिद्धान्तद्वारा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ मुख्य अर्थ सम्भव नहुँदा गौण अर्थ लिइन्छ।

२. **सूक्ष्म शरीरको भूमिका**: वेदान्त दर्शन अनुसार, मृत्युपश्चात् जीव आफ्नो सूक्ष्म शरीर (सूक्ष्म लिङ्ग शरीर) सहित अर्को लोकमा गमन गर्दछ। यो सूक्ष्म शरीर नै हो जसले जीवका कर्मफलहरूलाई अर्को जन्ममा लैजान्छ। अग्नि आदि देवताहरूमा जीवको गमन भन्नाले सूक्ष्म शरीरको माध्यमबाट ती लोकहरूमा पुग्नु हो, जहाँ कर्मफल अनुसारको भोग हुन्छ।

३. **कर्मफल र पुनर्जन्मको सिद्धान्त**: यो सूत्रले कर्मफल र पुनर्जन्मको वेदान्तिक सिद्धान्तलाई पनि पुष्टि गर्दछ। जीवले गरेका कर्महरूको फल भोग्नका लागि विभिन्न लोकहरूमा गमन गर्दछ। श्रुतिमा वर्णित अग्नि आदि लोकहरू ती गन्तव्यहरू हुन् जहाँ जीवले आफ्नो कर्मानुसारको फल प्राप्त गर्दछ। यसरी, यो सूत्रले जीवको निरन्तर यात्रा र कर्मको अपरिहार्यतालाई दार्शनिक रूपमा स्थापित गर्दछ।

सूत्र 3.1.5

संस्कृत: प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः

IAST: *Prathame'śravaṇāditi cenna tā eva hyupapatteḥ*

नेपाली अर्थ: यदि प्रथम (सृष्टि) मा श्रवण नभएकोले भनिन्छ भने, होइन, किनभने ती नै उपपन्न छन्।

विस्तृत व्याख्या: सृष्टिको प्रारम्भमा पनि जीवात्माको गति सूक्ष्म तत्त्वहरूसहित हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रथमे (Prathame): प्रथम (पहिलो) मा, सुरुमा

अश्रवणात् (aśravaṇāt): नसुनेकोले, उल्लेख नभएकोले

इति (iti): यस्तो

चेत् (cet): यदि

न (na): होइन

ताः (tāḥ): ती (स्त्रीलिङ्ग बहुवचन)

एव (eva): नै

हि (hi): किनभने

उपपत्तेः (upapatteḥ): उपपन्न हुने भएकोले, युक्तिसंगत भएकोले

चुरो अर्थ (Essence): यदि सृष्टि वा पुनर्जन्मको प्रारम्भमा सूक्ष्म शरीरको श्रवण (उल्लेख) नभएकोले त्यसको अस्तित्व छैन भनिन्छ भने, त्यो तर्क मान्य छैन। किनभने, जीवको कर्मफल अनुसार सूक्ष्म तत्त्वहरू (सूक्ष्म शरीर) को अस्तित्व र गति नै पुनर्जन्मको लागि युक्तिसंगत आधार हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीले ऊर्जा र सूचनाको अविनाशी स्वरूपको चर्चा गर्दछ, जसलाई सूक्ष्म शरीरको निरन्तरतासँग तुलना गर्न सकिन्छ। चेतनाको सूक्ष्म स्वरूप भौतिक शरीरको नाशपछि पनि कायम रहन सक्ने सम्भावना यस क्षेत्रमा बहसको विषय हो।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता): मनोविज्ञानमा चेतनाको निरन्तरता र व्यक्तित्वको विकासमा पूर्व अनुभवहरूको प्रभावबारे अध्ययन गरिन्छ। ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले जीवको सूक्ष्म संस्कार (latent impressions) कसरी नयाँ जन्ममा व्यक्त हुन्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक पक्षलाई संकेत गर्दछ।

यो सूत्रले जीवको पुनर्जन्म प्रक्रियामा सूक्ष्म शरीरको भूमिकालाई स्पष्ट पार्दछ, विशेषगरी सृष्टि वा नयाँ जन्मको प्रारम्भमा यसको अस्तित्वबारे उठाइएको शंकाको निवारण गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनको कर्म र पुनर्जन्मको सिद्धान्तलाई अझ सुदृढ बनाउँछ।

१. सूक्ष्म शरीरको अविनाशी स्वरूप: ब्रह्मसूत्रले जीवको स्थूल शरीर नाश भए पनि सूक्ष्म शरीर (लिङ्ग शरीर) अविनाशी रहने कुरामा जोड दिन्छ। यो सूक्ष्म शरीरमा मन, बुद्धि, अहंकार र पाँच ज्ञानेन्द्रिय तथा पाँच कर्मेन्द्रियका सूक्ष्म अंशहरू समावेश हुन्छन्। यसको निरन्तरताले नै जीवलाई एक जन्मबाट अर्को जन्ममा लैजान्छ, जसलाई शंकराचार्यले पनि आफ्नो भाष्यमा स्वीकार गरेका छन्।

२. कर्मफल र पुनर्जन्मको सम्बन्ध: सूत्रले 'उपपत्तेः' शब्द प्रयोग गरी सूक्ष्म शरीरको अस्तित्वलाई युक्तिसंगत ठहराउँछ। जीवले गरेका कर्महरूको फल भोग्नका लागि उपयुक्त शरीर र वातावरणको आवश्यकता पर्दछ। यदि सूक्ष्म शरीरको निरन्तरता नहुने हो भने कर्मफलको सिद्धान्त असंगत हुन जान्छ। रामानुजाचार्यले पनि जीवको स्वरूप र कर्मफलको अटूट सम्बन्धलाई विशेष महत्त्व दिएका छन्।

३. सृष्टि प्रारम्भमा सूक्ष्म शरीरको उपस्थिति: 'प्रथमेऽश्रवणात्' भन्ने शंकाको खण्डन गर्दै सूत्रले सृष्टि वा नयाँ जन्मको प्रारम्भमा पनि सूक्ष्म शरीरको उपस्थिति अनिवार्य रहेको बताउँछ। यद्यपि स्थूल रूपमा यसको प्रत्यक्ष श्रवण वा दर्शन नभए पनि, जीवको पूर्व कर्म र भावी भोगका लागि यसको अस्तित्व अपरिहार्य छ। यो सूक्ष्म शरीर नै जीवको यात्राको आधार हो, जसले गर्दा जीवले विभिन्न योनिहरूमा प्रवेश गर्दछ।

सूत्र 3.1.6

संस्कृत: अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः

IAST: *Aśrutatvāditi cenniṣṭādikāriṇāṃ pratīteḥ*

नेपाली अर्थ: यदि अश्रुत भएकोले भनिन्छ भने, होइन, किनभने इष्ट आदि कर्म गर्नेहरूको प्रतीति छ।

विस्तृत व्याख्या: यज्ञ, दान आदि पुण्यकर्म गर्नेहरूको ऊर्ध्वगति श्रुतिमा प्रतीत छ।

शाब्दिक अर्थ:

अश्रुतत्वात् (Aśrutatvāt): श्रुतिमा उल्लेख नभएकोले / नसुनेकोले।

इति (iti): यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

इष्टादि (iṣṭādi): इष्ट (यज्ञ, दान) आदि।

कारिणाम् (kāriṇām): कर्म गर्नेहरूको।

प्रतीतेः (pratīteḥ): प्रतीति / ज्ञान भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यदि यो भनिन्छ कि पुनर्जन्मको विषय श्रुतिमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख छैन, भने यो तर्क मान्य छैन, किनभने यज्ञ र दान जस्ता पुण्यकर्म गर्नेहरूको लागि

परलोकमा विशेष फलको प्रतीति (perception/experience) श्रुतिमै पाइन्छ। यसले कर्मफलको निरन्तरता र आत्माको यात्रालाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कको संरचना र कार्यप्रणालीले चेतनाको अनुभवलाई कसरी आकार दिन्छ भन्ने अध्ययन गर्दछ। यद्यपि पुनर्जन्मको प्रत्यक्ष प्रमाण नभए पनि, चेतनाको निरन्तरता र स्मृति (memory) को प्रकृतिबारेका प्रश्नहरूले यस सूत्रको दार्शनिक पक्षसँग सम्बन्ध राख्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता): मनोविज्ञानले व्यक्तिको चेतना, व्यक्तित्व र अनुभवको अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले कर्म र त्यसको फलको मनोवैज्ञानिक प्रभाव, साथै मृत्युपछिको चेतनाको सम्भावित निरन्तरता वा कर्मसंस्कारको प्रभावबारे प्रश्न उठाउँछ, जुन आधुनिक मनोविज्ञानका केही अवधारणाहरूसँग अप्रत्यक्ष रूपमा जोडिन्छ।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको पहिलो पादमा जीवको परलोक यात्रा र कर्मफलको निरन्तरता सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण दार्शनिक प्रश्नलाई सम्बोधन गर्दछ। यसले श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) मा पुनर्जन्मको प्रत्यक्ष उल्लेख नभए पनि, कर्म गर्नेहरूको लागि फलको प्रतीतिबाट यसको अप्रत्यक्ष पुष्टि हुने तर्क प्रस्तुत गर्दछ।

१. कर्मफलको अपरिहार्यता र श्रुतिको प्रमाणिकता: सूत्रले यो स्थापित गर्दछ कि इष्ट (यज्ञ, दान) आदि कर्म गर्नेहरूले त्यसको फल प्राप्त गर्छन् भन्ने कुरा श्रुतिमै स्पष्ट छ। यसले कर्मको सिद्धान्त (Law of Karma) लाई जोड दिन्छ र श्रुतिलाई परम प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, श्रुतिले प्रत्यक्ष रूपमा पुनर्जन्मको कुरा नगरे पनि, कर्मफलको भोगका लागि जीवको निरन्तरता आवश्यक छ भन्ने कुरा यसबाट स्वतः सिद्ध हुन्छ।

२. जीवको सूक्ष्म शरीर र परलोक यात्रा: यो सूत्रले जीवको मृत्युपछि पनि कर्मसंस्कारहरू (impressions of actions) सूक्ष्म शरीरमा रहन्छन् र त्यसैको आधारमा जीवले अर्को लोकमा यात्रा गर्छ भन्ने अवधारणालाई समर्थन गर्दछ। रामानुजाचार्यले यसलाई जीवको स्वरूपगत नित्यत्व र कर्मानुसार फलभोगको अनिवार्यतासँग जोड्नुभएको छ। जीवले आफ्नो कर्मको फल भोग्नका लागि विभिन्न योनिहरूमा प्रवेश गर्छ भन्ने कुरा यसबाट पुष्टि हुन्छ।

३. अविद्या र मोक्षको सन्दर्भ: यद्यपि यो सूत्र प्रत्यक्ष रूपमा मोक्षसँग सम्बन्धित छैन, यसले अविद्या (ignorance) को कारणले जीव कर्मबन्धनमा फस्छ र त्यसको फल भोग्नका लागि पुनर्जन्मको चक्रमा घुम्छ भन्ने कुरालाई अप्रत्यक्ष रूपमा संकेत गर्दछ। जबसम्म जीवले ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्दैन, तबसम्म उसले कर्मफलको भोगबाट मुक्ति पाउँदैन। यसरी, यो सूत्रले जीवको संसार यात्राको यथार्थतालाई दर्शाउँदै मोक्षको आवश्यकतालाई पनि उजागर गर्दछ।

सूत्र 3.1.7

संस्कृत: भाक्तस्तद्भावगतिसत्त्वात्

IAST: *Bhāktastadabhāvagati-sattvāt*

नेपाली अर्थ: भाक्त (Secondary) हो, किनभने त्यस भावको गतिको सत्त्व छ।

विस्तृत व्याख्या: केही वर्णनहरू लाक्षणिक अर्थमा छन्।

शाब्दिक अर्थ:

भाक्तः (Bhāktah): लाक्षणिक, गौण, अप्रत्यक्ष।

तत् (Tat): त्यस।

अभाव (Abhāva): अभाव, अनुपस्थिति।

गति (Gati): गति, चाल, अवस्था।

सत्त्वात् (Sattvāt): अस्तित्व भएकोले, विद्यमान भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले बताउँछ कि केही वर्णनहरू लाक्षणिक (figurative) वा गौण (secondary) अर्थमा प्रयोग गरिन्छन्, किनभने त्यसको प्रत्यक्ष भावको अस्तित्व हुँदैन। यसले शब्दहरूको प्रयोगमा निहित गहिराइ र बहुआयामिकतालाई दर्शाउँछ, जहाँ शाब्दिक अर्थभन्दा परको अभिप्राय हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भाषाविज्ञान (Linguistics): भाषाविज्ञानमा, लाक्षणिक भाषा (figurative language) को अध्ययन गरिन्छ, जहाँ शब्दहरूले आफ्नो शाब्दिक अर्थभन्दा भिन्न अर्थ व्यक्त गर्छन्। यो सूत्रले भाषाको यस गुणलाई प्राचीन दार्शनिक सन्दर्भमा व्याख्या गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक प्रक्रिया Cognitive Processes): मनोविज्ञानमा, मानिसले कसरी लाक्षणिक अर्थहरू बुझ्छ र व्याख्या गर्छ भन्ने कुरा संज्ञानात्मक प्रक्रिया (cognitive processes) अन्तर्गत अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले अप्रत्यक्ष अर्थ बुझ्ने मानवीय क्षमतालाई संकेत गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको व्याख्यामा शब्दहरूको लाक्षणिक प्रयोगको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। यसले बताउँछ कि केही सन्दर्भहरूमा, शब्दहरूले आफ्नो प्रत्यक्ष वा शाब्दिक अर्थभन्दा भिन्न, गौण अर्थ बोकेका हुन्छन्, जसलाई बुझ्नका लागि गहिरो चिन्तन आवश्यक पर्छ। यो वेदान्त दर्शनमा शब्द प्रमाण (verbal testimony) को सूक्ष्म विश्लेषणको एक महत्त्वपूर्ण पाटो हो।

१. शब्दार्थ र लक्ष्यार्थको भेद (Distinction between Literal and Figurative Meaning):

शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा शब्दहरूको प्रयोगमा शाब्दिक अर्थ (vācyārtha) र लाक्षणिक अर्थ (lakṣyārtha) बीचको भेदलाई स्पष्ट पार्नुभएको छ। यो सूत्रले त्यस्तै लाक्षणिक प्रयोगको औचित्यलाई स्थापित गर्दछ, जहाँ प्रत्यक्ष अर्थ सम्भव नहुँदा वा अपर्याप्त हुँदा गौण अर्थ ग्रहण गरिन्छ। यसले ग्रन्थहरूको सही व्याख्याका लागि शब्दहरूको गहिरो आशय बुझ्नुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिन्छ।

२. अद्वैत वेदान्तमा मायाको सन्दर्भ (Context of Maya in Advaita Vedanta):

अद्वैत वेदान्तमा, जगत्को वर्णन प्रायः लाक्षणिक रूपमा गरिन्छ, किनभने जगत्लाई ब्रह्मको सापेक्षमा माया (illusion) मानिन्छ। यो सूत्रले यस्ता वर्णनहरूलाई 'भाक्त' वा गौण मान्दै, तिनीहरूको वास्तविक तात्पर्य ब्रह्मको निरूपणमा रहेको देखाउँछ। यसले मायाको अवधारणालाई बुझ्न र ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपलाई ग्रहण गर्न मद्दत गर्छ।

३. शब्द प्रमाणको सीमा र गहिराइ (Limitations and Depth of Verbal Testimony):

वेदान्त दर्शनमा शब्द प्रमाण (scriptural testimony) लाई ज्ञानको एक महत्त्वपूर्ण स्रोत मानिन्छ। यो सूत्रले शब्दहरूको शाब्दिक सीमालाई स्वीकार गर्दै, तिनीहरूको गहिरो दार्शनिक अर्थ बुझ्नका लागि लाक्षणिक व्याख्याको आवश्यकतामाथि प्रकाश पार्छ। यसले केवल शाब्दिक अर्थमा अडिग नरही, ग्रन्थको समग्र आशय र सन्दर्भलाई विचार गर्नुपर्ने महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

■ सूत्र 3.1.8

संस्कृत: कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च

IAST: *Kṛtātyyaye'nuśayavān dṛṣṭasmṛtibhyāṃ yathetamanevaṃ ca*

नेपाली अर्थ: कृत (पुण्य कर्म) को क्षय भएपछि, अनुशय (Residual Karma) भएको (जीव) श्रुति र स्मृतिबाट यथेतम् (जसरी आएको त्यसरी नै) फर्कन्छ।

विस्तृत व्याख्या: स्वर्गमा पुण्यकर्मको फल भोगिसकेपछि, बाँकी कर्म (अनुशय) सहित जीवात्मा पुनः पृथ्वीमा फर्कन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

कृतात्यये (Kṛtātyaye): गरिएका कर्महरूको क्षय भएपछि वा समाप्त भएपछि।

अनुशयवान् (Anuśayavān): अवशिष्ट कर्म (Residual Karma) भएको।

दृष्टस्मृतिभ्यां (Dṛṣṭasmṛtibhyāṃ): श्रुति (वेद) र स्मृति (धर्मशास्त्र) बाट देखिएको वा प्रमाणित भएको।

यथेतम् (Yathetam): जसरी आएको थियो, त्यसरी नै।

अनेवं (Anevaṃ): त्यसरी नभई, फरक तरिकाले।

च (Ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): पुण्य कर्महरूको फल भोगिसकेपछि, जीव अवशिष्ट कर्म (Residual Karma) सहित श्रुति र स्मृतिमा वर्णन गरिएअनुसार, जसरी स्वर्गलोकमा गएको थियो, त्यसरी नै वा केही फरक तरिकाले यस पृथ्वीलोकमा फर्कन्छ। यो सिद्धान्तले कर्मको निरन्तरता र पुनर्जन्मको प्रक्रियालाई स्पष्ट पार्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): जीवविज्ञानले कर्मको अवधारणालाई प्रत्यक्ष रूपमा व्याख्या गर्न नसके पनि, आनुवंशिक प्रवृत्ति (Genetic predispositions) र वातावरणीय प्रभावहरूले व्यक्तिको जीवनमा पार्ने प्रभावलाई यसको नजिकको रूपमा हेर्न सकिन्छ। जीवको पूर्वजन्मका कर्महरूले वर्तमान जन्ममा आनुवंशिक संरचना वा वातावरणीय संवेदनशीलतालाई कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने विषयमा थप अनुसन्धान आवश्यक छ।

मनोविज्ञान (Psychology - स्मृति र अवचेतन प्रभाव): मनोविज्ञानले व्यक्तिको अवचेतन मन (Subconscious mind) मा रहेका अनुभवहरू र प्रवृत्तिहरूले वर्तमान व्यवहारलाई

कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने अध्ययन गर्दछ। अनुशय (Residual Karma) लाई अवचेतन मनमा गहिरिएर बसेका संस्कार (Impressions) वा प्रवृत्तिहरूको रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जसले जीवको पुनर्जन्ममा नयाँ शरीर र परिस्थितिको चयनमा भूमिका खेल्छ।

यो सूत्रले जीवको पुनरागमनको प्रक्रियालाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गर्दछ, विशेष गरी स्वर्गलोकमा पुण्यकर्मको फल भोगिसकेपछि जीव कसरी पृथ्वीमा फर्कन्छ भन्ने विषयमा। यसले कर्मको अविनाशी स्वभाव र पुनर्जन्मको अनिवार्यतालाई जोड दिन्छ, जुन वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण आधारशिला हो।

१. **कर्मको अविनाशी सिद्धान्त (Doctrine of Indestructible Karma):** ब्रह्मसूत्रको यो अंशले कर्मको फल कहिल्यै नष्ट हुँदैन भन्ने सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। जीवले स्वर्गमा आफ्ना पुण्यकर्महरूको फल पूर्ण रूपमा भोगे पनि, केही अवशिष्ट कर्म (अनुशय) बाँकी रहन्छन् जसले उसलाई पुनः पृथ्वीमा फर्काउँछ। शंकराचार्यका अनुसार, यो अनुशय नै जीवको नयाँ शरीर प्राप्तिको कारण बन्दछ।

२. **श्रुति र स्मृतिको प्रमाणिकता (Authority of Shruti and Smriti):** सूत्रले जीवको पुनरागमनको व्याख्या गर्न श्रुति (वेद) र स्मृति (धर्मशास्त्र) दुवैलाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनमा शास्त्रको सर्वोच्चतालाई दर्शाउँछ। रामानुजाचार्यले पनि यस सूत्रको व्याख्यामा श्रुति र स्मृतिका विभिन्न उद्धरणहरू प्रस्तुत गर्दै जीवको कर्मानुसार पुनर्जन्मको प्रक्रियालाई समर्थन गरेका छन्।

३. **पुनर्जन्मको स्वरूप र विविधता (Nature and Diversity of Rebirth):** सूत्रमा 'यथेतम्' (जसरी आएको त्यसरी नै) र 'अनेवं च' (त्यसरी नभई फरक तरिकाले) भन्ने शब्दहरूको प्रयोगले पुनर्जन्मको प्रक्रियामा विविधता हुन सक्ने सङ्केत गर्दछ। यसको अर्थ जीवले पहिलेको जस्तै वा फरक योनिमा जन्म लिन सक्छ, जुन उसको अवशिष्ट कर्ममा निर्भर गर्दछ। यसले जीवको कर्मफल अनुसार विभिन्न प्रकारका शरीर र परिस्थितिहरू प्राप्त हुने वेदान्तिक धारणालाई स्पष्ट पार्दछ।

सूत्र 3.1.9

संस्कृत: चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः

IAST: *Caraṇāditi cennopa-lakṣaṇārtheti kārṣṇājiniḥ*

नेपाली अर्थ: यदि चरण (Conduct) बाट भनिन्छ भने, होइन, उपलक्षणार्थ हो भनी कार्ष्णाजिनि (ऋषि) भन्नुहुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: 'रमणीय चरण' भन्ने वचनमा 'चरण' ले कर्म र ज्ञान दुवैलाई जनाउँछ।

शाब्दिक अर्थः

चरणात् (Caraṇāt): चरण (आचरण/व्यवहार) बाट।

इति (iti): यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

उपलक्षणार्थ (upalakṣaṇārtha): उपलक्षणको लागि (सूचक अर्थ)।

इति (iti): यस्तो।

कार्ष्णाजिनिः (kārṣṇājiniḥ): कार्ष्णाजिनि (ऋषि)।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रमा, ऋषि कार्ष्णाजिनिले बताउनुहुन्छ कि यदि कर्मफलको आधारमा जीवको गति (transmigration) निर्धारण गरिन्छ भनिए, त्यो उचित होइन। यहाँ 'चरण' शब्दले कर्मको मात्र नभई जीवको समग्र अवस्था वा उपलक्षणलाई जनाउँछ, जसले सूक्ष्म शरीरको गतिलाई निर्देशित गर्दछ [subtle body's transmigration].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): यस सूत्रको 'चरण' र 'उपलक्षण' को अवधारणालाई न्यूरोसाइन्सको परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा, मस्तिष्कका ढाँचाहरू (neural patterns) र व्यवहारिक प्रवृत्तिहरू (behavioral tendencies) ले व्यक्तिको भविष्यको अनुभवलाई कसरी आकार दिन्छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ। जीवको कर्म र त्यसको संस्कार (impressions) ले मस्तिष्कमा छाप छोड्छ, जसले आगामी जन्ममा सूक्ष्म शरीरको गतिलाई प्रभावित गर्न सक्छ [impact on subtle body's movement].

मनोविज्ञान (Psychology - व्यक्तित्व विकास): मनोविज्ञानमा, व्यक्तिको आचरण (conduct) र त्यसबाट विकसित हुने व्यक्तित्व (personality) ले उसको जीवनको मार्गलाई कसरी निर्धारण गर्छ भन्ने कुरालाई यस सूत्रले संकेत गर्छ। कार्ष्णाजिनिको मतले कर्मको बाह्य रूपभन्दा पनि त्यसको आन्तरिक प्रभाव र संस्कारको महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जसले मनोवैज्ञानिक प्रवृत्तिहरूलाई जन्म दिन्छ [psychological tendencies].

यस सूत्रमा ऋषि कार्ष्णाजिनिको दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ, जसले कर्मफलको सूक्ष्मता र जीवको गति (transmigration) बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ। यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा कर्मको वास्तविक अर्थ र त्यसको प्रभावबारे गहिरो दार्शनिक बहसलाई उजागर गर्छ। यहाँ 'चरण' शब्दको व्याख्याले जीवको भविष्य निर्धारणमा कर्मको भूमिकालाई नयाँ आयाम दिन्छ।

१. कर्मको उपलक्षणार्थ व्याख्या: कार्ष्णाजिनिको मतअनुसार, 'चरण' शब्दले केवल बाह्य कर्म (actions) लाई मात्र नभई, जीवको समग्र संस्कार (impressions), प्रवृत्ति (tendencies) र सूक्ष्म शरीरको अवस्था (state of subtle body) लाई जनाउँछ। यो उपलक्षणार्थ व्याख्याले कर्मको गहिरो मनोवैज्ञानिक र आध्यात्मिक प्रभावलाई स्वीकार गर्छ, जसले जीवको आगामी जन्मको स्वरूप निर्धारण गर्छ। शंकराचार्यले पनि कर्मको सूक्ष्म प्रभावलाई स्वीकार गर्दै, जीवको वासना (desires) र संस्कारले पुनर्जन्मको मार्ग प्रशस्त गर्ने बताउनुभएको छ।

२. जीवको गति र सूक्ष्म शरीर: यो सूत्रले जीवको मृत्युपश्चात् हुने गति (transmigration) को सन्दर्भमा 'चरण' को भूमिकालाई स्पष्ट पार्छ। जीवको सूक्ष्म शरीर (subtle body) ले कर्मका संस्कारहरू बोकेर एक शरीरबाट अर्को शरीरमा प्रवेश गर्छ। कार्ष्णाजिनिले 'चरण' लाई यस सूक्ष्म शरीरको गतिलाई निर्देशित गर्ने उपलक्षणको रूपमा हेर्नुभएको छ, जसले जीवको आध्यात्मिक विकास वा पतनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। रामानुजाचार्यले पनि जीवको कर्म र ज्ञानले उसको गतिलाई प्रभावित गर्ने कुरामा जोड दिनुभएको छ।

३. दार्शनिक निहितार्थ र मुक्ति: यस सूत्रको दार्शनिक निहितार्थले कर्मको बन्धनबाट मुक्तिको मार्गलाई पनि संकेत गर्छ। यदि 'चरण' केवल बाह्य कर्म होइन, तर आन्तरिक संस्कार र प्रवृत्ति हो भने, जीवले आफ्नो आन्तरिक अवस्थालाई शुद्ध पारेर मुक्ति प्राप्त गर्न सक्छ। यो दृष्टिकोणले केवल कर्मकाण्डमा मात्र सीमित नभई, आत्मज्ञान (self-knowledge) र वासनाको निवृत्ति (cessation of desires) लाई पनि उत्तिकै महत्त्व दिन्छ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्त हो।

सूत्र 3.1.10

संस्कृत: आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्

IAST: *Ānarthkyamiti cenna tadapekṣatvāt*

नेपाली अर्थ: यदि आनर्थक्य (Meaninglessness) भनिन्छ भने, होइन, किनभने तदपेक्ष छ।

विस्तृत व्याख्या: पुनर्जन्मको वर्णन अनर्थक होइन, किनभने यसले कर्मफलको सिद्धान्त स्पष्ट गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

आनर्थक्यम् (Ānarthkyam): अर्थहीनता, निरर्थकता, व्यर्थता।

इति (iti): यसरी, यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन, छैन।

तदपेक्षत्वात् (tadapekṣatvāt): त्यसको अपेक्षा वा निर्भरताका कारण, त्यसको आवश्यकताले गर्दा।

चुरो अर्थ (Essence): पुनर्जन्मको अवधारणा निरर्थक छैन किनभने यो कर्मको सिद्धान्तसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छ र यसले जीवको भविष्य निर्धारण गर्दछ [Law of Karma, Rebirth]. यस सूत्रले कर्मफलको अनिवार्यता र त्यसको परिणाम स्वरूप आत्माको विभिन्न योनिमा गमनलाई पुष्टि गर्दछ [Transmigration of Soul, Consequence of Actions].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा ऊर्जाको संरक्षण र रूपान्तरणको सिद्धान्तले कर्मको सूक्ष्म ऊर्जा र त्यसको निरन्तरतासँग अप्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्न सक्छ, जहाँ कुनै पनि कार्यको ऊर्जा नष्ट नभई रूपान्तरित हुन्छ [Conservation of Energy, Transformation].

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता): मनोविज्ञानमा चेतनाको निरन्तरता र अवचेतन मनमा संचित संस्कारहरूको अध्ययनले पुनर्जन्मको अवधारणालाई समर्थन गर्न सक्छ, जहाँ पूर्वजन्मका अनुभवहरूले वर्तमान व्यक्तित्व र व्यवहारलाई प्रभावित गर्दछन् [Continuity of Consciousness, Subconscious Impressions].

यो सूत्रले पुनर्जन्मको अवधारणालाई अर्थहीनताको आरोपबाट बचाउँदै, यसलाई कर्मफलको अकाट्य सिद्धान्तसँग जोडेर यसको दार्शनिक महत्त्व स्थापित गर्दछ। यसले जीवको यात्रा र त्यसको गन्तव्यलाई कर्मको परिप्रेक्ष्यमा व्याख्या गर्दछ, जसले गर्दा कुनै पनि कार्यको परिणामबाट मुक्ति छैन भन्ने सन्देश दिन्छ।

१. कर्मफलको अनिवार्यता र पुनर्जन्मको औचित्य: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले पुनर्जन्मलाई कर्मफलको अपरिहार्य परिणामको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यदि पुनर्जन्म नहुने हो भने, गरिएका कर्महरूको फल कसरी भोगिने भन्ने प्रश्न उठ्छ। अतः, कर्मको न्यायपूर्ण वितरणका लागि पुनर्जन्मको आवश्यकता छ, जसले गर्दा जीवले आफ्ना शुभ-अशुभ कर्महरूको फल भोग्न सकोस्।

२. शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्तमा पुनर्जन्मको स्थान: शङ्कराचार्यले अद्वैत वेदान्तमा आत्मालाई नित्य, शुद्ध, बुद्ध र मुक्त मान्नुभए पनि, व्यवहारिक स्तरमा जीवको अविद्याजन्य बन्धन र त्यसबाट मुक्ति प्राप्त नभएसम्म पुनर्जन्मको चक्रलाई स्वीकार गर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, जबसम्म जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपको ज्ञान प्राप्त गर्दैन, तबसम्म कर्मफलको भोगका लागि विभिन्न शरीर धारण गरिरहन्छ।

३. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैतमा ईश्वरको भूमिका: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ईश्वर (विष्णु) नै कर्मफलको दाता हुनुहुन्छ। जीवले गरेका कर्महरूको फल ईश्वरको इच्छा अनुसार प्राप्त हुन्छ र यसैका आधारमा जीवले पुनर्जन्म प्राप्त गर्दछ। यस सूत्रले ईश्वरको न्यायपूर्ण शासन र जीवको कर्मानुसार फल प्राप्तिको सिद्धान्तलाई अझ स्पष्ट पार्दछ, जहाँ कुनै पनि कर्म व्यर्थ जाँदैन।

सूत्र 3.1.11

संस्कृत: सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः

IAST: *Sukṛtaduṣkṛte eveti tu bādariḥ*

नेपाली अर्थ: सुकृत (पुण्य) र दुष्कृत (पाप) नै (गतिको कारण) हो भनी बादरि (ऋषि) भन्नुहुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: बादरि ऋषिका अनुसार पुण्य र पाप कर्म नै ऊर्ध्वगति र अधोगतिको कारण हो।

शाब्दिक अर्थ:

सुकृतदुष्कृते (Sukṛtaduṣkṛte): पुण्य र पाप।

एवेति (Evati): नै (निश्चित रूपमा) + यसरी।

तु (Tu): तर, पनि (यहाँ जोड दिन प्रयोग भएको)।

बादरिः (Bādariḥ): बादरि (ऋषि)।

चुरो अर्थ (Essence): बादरि ऋषिको मतअनुसार, जीवको ऊर्ध्वगति (higher realms) र अधोगति (lower realms) को मुख्य कारण उनीहरूले गरेका सुकृत (virtuous deeds) र दुष्कृत (vicious deeds) कर्महरू नै हुन्। यस सूत्रले कर्मको अकाट्य फल र जीवको भविष्य निर्धारणमा यसको केन्द्रीय भूमिकालाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): सुकृत र दुष्कृत कर्मले मस्तिष्कमा पार्ने प्रभावलाई न्यूरोसाइन्सले अध्ययन गर्न सक्छ। सकारात्मक कर्मले डोपामाइन (dopamine) जस्ता न्यूरोट्रान्समिटरहरू (neurotransmitters) को स्राव बढाएर आनन्द र सन्तुष्टि दिन्छ, जबकि नकारात्मक कर्मले तनाव र अपराधबोध (guilt) बढाउन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - व्यवहारिक मनोविज्ञान): व्यवहारिक मनोविज्ञान (Behavioral Psychology) ले कर्म र त्यसको परिणामबीचको सम्बन्धलाई सुदृढीकरण (reinforcement) र दण्ड (punishment) को माध्यमबाट व्याख्या गर्छ। सुकृत कर्मले सकारात्मक सुदृढीकरण दिई त्यस्ता व्यवहार दोहोर्याउन प्रेरित गर्छ, जबकि दुष्कृत कर्मले नकारात्मक परिणाम दिई त्यसबाट विमुख गराउँछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको पहिलो पादमा पर्दछ, जसले जीवको मृत्युपछिको गति र कर्मको भूमिकाबारे चर्चा गर्दछ। बादरि आचार्यको यो मतले कर्मफलको अपरिहार्यता र जीवको पुनर्जन्ममा यसको निर्णायक प्रभावलाई स्पष्ट पार्छ, जुन वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्त हो।

१. कर्मफलको अकाट्यता: बादरि आचार्यको यो कथनले कर्मको फल निश्चित र अकाट्य हुन्छ भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्छ। जीवले गरेका प्रत्येक सुकृत वा दुष्कृत कर्मले सूक्ष्म संस्कार (subtle impressions) सिर्जना गर्छन्, जसले भविष्यमा सुख वा दुःखको रूपमा फल दिन्छन्। यो कर्मको नियम कुनै पनि जीवका लागि अपवादरहित हुन्छ।

२. पुण्य र पापको परिभाषा: वेदान्तमा पुण्य (virtue) र पाप (vice) लाई शास्त्रविहित र शास्त्रनिषिद्ध कर्मका रूपमा परिभाषित गरिन्छ। सुकृत कर्मले जीवलाई धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष प्राप्तिको मार्गमा अग्रसर गराउँछ भने दुष्कृत कर्मले अज्ञान र बन्धनमा फसाउँछ। बादरिले यी दुई प्रकारका कर्मलाई नै जीवको गतिको मूल कारण मानेका छन्।

३. आचार्यहरूको मतभेद र समन्वय: ब्रह्मसूत्रमा विभिन्न आचार्यहरूको मत प्रस्तुत गरी अन्ततः वेदान्तको सिद्धान्त स्थापित गरिन्छ। बादरि आचार्यको यो मत कर्मको महत्त्वलाई जोड दिने एक महत्त्वपूर्ण दृष्टिकोण हो। यद्यपि, अन्य आचार्यहरूले

▰ सूत्र 3.1.12

संस्कृत: अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्

IAST: *Aniṣṭādikāriṇāmapi ca śrutam*

नेपाली अर्थ: अनिष्ट (Sinful) कर्म गर्नेहरूको पनि श्रुतिमा (गति वर्णन) छ।

विस्तृत व्याख्या: पापकर्म गर्नेहरूको अधोगति (नरक, तिर्यक् योनि) को वर्णन पनि श्रुतिमा छ।

शाब्दिक अर्थ:

अनिष्टादिकारिणाम् (Aniṣṭādikāriṇām): अनिष्ट (अशुभ) आदि कर्म गर्नेहरूको (of those who perform undesirable/sinful acts etc.).

अपि (api): पनि (also/even).

च (ca): र (and).

श्रुतम् (śrutam): श्रुतिमा भनिएको छ / सुनिएको छ (it is heard/mentioned in the scriptures).

चुरो अर्थ (Essence): श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) मा केवल शुभ कर्म गर्नेहरूको मात्र होइन, अपितु अनिष्ट (पापपूर्ण) कर्म गर्नेहरूको पनि गति (परिणाम) को विस्तृत वर्णन गरिएको छ, जसले कर्मफलको अनिवार्यतालाई पुष्टि गर्दछ। यस सूत्रले कर्मको व्यापकता र त्यसका परिणामहरूको शास्त्रीय आधारलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

कारण र प्रभावको नियम (Law of Cause and Effect): यस सूत्रको अवधारणालाई भौतिक विज्ञानको प्रत्येक क्रियाको समान र विपरीत प्रतिक्रिया हुन्छ भन्ने नियमसँग जोड्न सकिन्छ। कर्मको नियमले कार्य र त्यसको परिणामबीचको अनिवार्य सम्बन्धलाई दर्शाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Moral Development and Consequence): मनोविज्ञानमा नैतिक विकास (moral development) र व्यवहारका परिणामहरू (consequences of behavior) को अध्ययन गरिन्छ। अनिष्ट कर्मले नकारात्मक मनोवैज्ञानिक परिणामहरू (जस्तै: अपराधबोध, पश्चात्ताप) निम्त्याउन सक्छ, जुन यस सूत्रको दार्शनिक आधारसँग मेल खान्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले अनिष्ट कर्म गर्नेहरूको गति (परिणाम) पनि श्रुतिमा वर्णित भएको कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले कर्मफलको अकाट्य नियम र वैदिक ग्रन्थहरूको व्यापकतालाई दर्शाउँछ, जहाँ शुभ र अशुभ दुवै प्रकारका कर्मका परिणामहरूको विवेचना गरिएको छ। यो सूत्रले जीवात्माको यात्रामा कर्मको केन्द्रीय भूमिकालाई स्थापित गर्दछ।

१. **कर्मफलको अनिवार्यता (Inevitability of Karmic Results):** यो सूत्रले कर्मको अटल नियमलाई पुनः पुष्टि गर्दछ। जसरी शुभ कर्मले सुखद फल दिन्छ, त्यसरी नै अनिष्ट वा पापपूर्ण कर्मले दुःखद परिणामहरू निम्त्याउँछ। यसले कुनै पनि कर्म त्यसको फलबाट अछूतो रहँदैन भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ।

२. **श्रुतिको प्रामाणिकता र व्यापकता (Authority and Comprehensiveness of Shruti):** अनिष्ट कर्म गर्नेहरूको गतिबारेको वर्णन श्रुतिमा हुनुले वैदिक ग्रन्थहरूको प्रामाणिकता र ज्ञानको व्यापकतालाई दर्शाउँछ। श्रुतिले केवल मोक्षको मार्ग मात्र होइन, अपितु सांसारिक जीवनका नैतिक नियमहरू र कर्मका परिणामहरूको पनि विस्तृत व्याख्या गर्दछ।

३. **अधोगतिको दार्शनिक पक्ष (Philosophical Aspect of Lower Realms):** यो सूत्रले अधोगति (lower realms) को अवधारणालाई स्वीकार गर्दछ, जुन अनिष्ट कर्मको फलस्वरुप प्राप्त हुन्छ। विभिन्न आचार्यहरू (जस्तैः शंकराचार्य, रामानुजाचार्य) ले कर्मको सूक्ष्मता र जीवात्माले भोग्ने विभिन्न योनिका बारेमा आ-आफ्नो भाष्यमा विस्तृत विवेचना गरेका छन्, जसले कर्मको गहिराइलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ।

सूत्र 3.1.13

संस्कृत: संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्

IAST: *Saṃyamane tvanubhūyetareṣāmārohāvarohau tadgatidarśanāt*

नेपाली अर्थ: तर संयमन (Yama's Abode) मा अनुभव गरेर, अन्यहरूको आरोह (Ascent) र अवरोह (Descent) हुन्छ, त्यस गतिको दर्शनबाट।

विस्तृत व्याख्या: पापी जीवहरू यमलोकमा दुःख भोगेर पुनः पृथ्वीमा जन्म लिन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

संयमने (Saṃyamane): संयमन (Yama's Abode) मा - यमको लोकमा वा नियन्त्रणमा।

तु (tu): तर - तर, तथापि।

अनुभूय (anubhūya): अनुभव गरेर - अनुभव गरिसकेपछि, भोगेर।

इतरेषाम् (itareṣām): अन्यहरूको - अरूहरूको, बाँकीहरूको।

आरोह (āroha): आरोह - माथि जानु, उन्नति।

अवरोहौ (avarohau): अवरोह - तल झर्नु, अवनति (आरोह र अवरोह दुवै)।

तत् (tat): त्यस - त्यो, त्यसको।

गति (gati): गति - चाल, अवस्था।

दर्शनात् (darśanāt): दर्शनबाट - देखिनाले, अवलोकनबाट, प्रमाणबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले यमलोकमा पापको फल अनुभव गरिसकेपछि जीवहरूको पुनर्जन्मको प्रक्रियालाई व्याख्या गर्दछ। यसमा जीवहरूले आफ्नो कर्म अनुसार माथि (स्वर्ग) वा तल (नर्क) को गति प्राप्त गर्छन् र पुनः पृथ्वीमा फर्किन्छन् भन्ने कुरा त्यस गतिको अवलोकनबाट स्पष्ट हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्कका गतिविधिहरू र चेतनाको अवस्थालाई अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रको 'अनुभूय' (अनुभव गरेर) पक्षलाई न्यूरोसाइन्सले कसरी मस्तिष्कले दुःख वा सुखको अनुभवलाई प्रक्रिया गर्छ भन्ने सन्दर्भमा हेर्न सकिन्छ, यद्यपि पुनर्जन्मको अवधारणा यसको प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रमा पर्दैन।

मनोविज्ञान (Psychology - कर्म र परिणाम): मनोविज्ञानले मानव व्यवहार र त्यसका परिणामहरूको अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रमा वर्णित कर्मको फल र त्यस अनुसारको आरोह-अवरोहलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा व्यक्तिको कार्य र त्यसले उसको मानसिक अवस्था वा भविष्यको व्यवहारमा पार्ने प्रभावसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ वर्तमान कर्मले भविष्यको 'गति' निर्धारण गर्छ।

> यस सूत्रले जीवको मृत्युपछिको यात्रा र पुनर्जन्मको गहन दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, विशेष गरी पापी जीवहरूले यमलोकमा भोग्ने दुःख र त्यसपछि उनीहरूको पृथ्वीमा पुनरागमनको प्रक्रियालाई। यो सिद्धान्त कर्मको अटल नियम र आत्माको अमरतामा आधारित छ, जसले प्रत्येक जीवलाई आफ्ना कर्महरूको फल भोग्न बाध्य पार्छ।

१. कर्मफलको अनिवार्यता: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले कर्मको सिद्धान्तलाई दृढतापूर्वक स्थापित गर्दछ। जीवले यस जीवनमा गरेका शुभ वा अशुभ कर्महरूको फल अवश्य भोग्नुपर्छ। 'संयमने त्वनुभूय' (यमलोकमा अनुभव गरेर) भन्ने वाक्यांशले पाप कर्मको फलस्वरुप जीवले यमलोकमा दुःख भोग्ने कुरालाई स्पष्ट पार्छ। यो शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त र रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दुवै परम्परामा स्वीकार्य छ, जहाँ कर्मको नियमलाई अपरिवर्तनीय मानिन्छ।

२. आरोह-अवरोहको चक्र: सूत्रमा 'इतरेषामारोहावरोहौ' (अन्यहरूको आरोह र अवरोह) भनिएको छ, जसले यमलोकमा दुःख भोगिसकेपछि जीवहरू पुनः पृथ्वीमा जन्म लिनका लागि तल झर्छन् भन्ने संकेत गर्छ। यो केवल पापी जीवहरूको लागि मात्र नभई, पुण्य कर्म गर्ने जीवहरू स्वर्गलोकमा सुख भोगेर पुण्य क्षय भएपछि पुनः पृथ्वीमा आउने प्रक्रियालाई पनि समेट्छ। यो जीवको संसार चक्रमा निरन्तर घुमिरहने अवस्थालाई दर्शाउँछ, जबसम्म मोक्ष प्राप्त हुँदैन।

३. तद्गतिदर्शनात्को प्रमाणिकता: 'तद्गतिदर्शनात्' (त्यस गतिको दर्शनबाट) भन्ने शब्दले जीवहरूको यस प्रकारको गति (आरोह-अवरोह) शास्त्रहरूमा वर्णित छ र प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा यसको प्रमाण उपलब्ध छ भन्ने बुझाउँछ। उपनिषद्हरू र अन्य धर्मशास्त्रहरूमा जीवको मृत्युपछिको अवस्था, यमलोकको वर्णन, र पुनर्जन्मको प्रक्रियाको विस्तृत व्याख्या पाइन्छ। यो दार्शनिक विश्लेषणले केवल तार्किक अनुमानमा मात्र नभई, श्रुति (वेद) र स्मृति (धर्मशास्त्र) को प्रमाणमा आधारित रहेको कुरालाई जोड दिन्छ।

सूत्र 3.1.14

संस्कृत: स्मरन्ति च

IAST: *Smaranti ca*

नेपाली अर्थ: र स्मृतिहरूले पनि (भन्छन्)।

विस्तृत व्याख्या: स्मृतिग्रन्थहरूमा पनि पुनर्जन्मको वर्णन छ।

शाब्दिक अर्थ:

स्मरन्ति (Smaranti): सम्झन्छन्, स्मरण गर्छन्, उल्लेख गर्छन्।

च (ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले स्मृति ग्रन्थहरूले पनि आत्माको पुनर्जन्म र कर्मफलको निरन्तरतालाई समर्थन गरेको कुरा स्पष्ट पार्छ। यसले श्रुति (वेद) र स्मृति

(धर्मशास्त्र) बीचको सामञ्जस्यलाई जोड दिँदै, वैदिक ज्ञानको व्यावहारिक पक्षलाई पुष्टि गर्दछ। यसरी, यो सूत्रले पुनर्जन्मको अवधारणालाई थप बलियो बनाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायु विज्ञान (Neuroscience): चेतनाको निरन्तरता र पुनर्जन्मको अवधारणालाई आधुनिक स्नायु विज्ञानले प्रत्यक्ष रूपमा व्याख्या गर्न नसके पनि, मस्तिष्कका जटिल प्रक्रियाहरू र चेतनाको उद्भवबारेको अध्ययनले यस विषयमा नयाँ दृष्टिकोणहरू प्रदान गर्न सक्छ। चेतनाको भौतिक आधारबारेको बहसले यस सूत्रको दार्शनिक पक्षलाई अझ गहिरो बनाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता): मनोविज्ञानले व्यक्तिको अनुभव, स्मृति र व्यक्तित्वको विकासलाई अध्ययन गर्छ। पुनर्जन्मको अवधारणाले चेतनाको निरन्तरतालाई वर्तमान जीवनभन्दा परसम्म विस्तार गर्छ, जसले व्यक्तित्वको गहिरो संरचना र पूर्वजन्मका संस्कारहरूको प्रभावबारे मनोवैज्ञानिक विश्लेषणका लागि आधार प्रदान गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्र (३.१.१४) ले 'स्मरन्ति च' भन्दै स्मृति ग्रन्थहरूले पनि पुनर्जन्मको सिद्धान्तलाई समर्थन गरेको कुरालाई जोड दिन्छ। यो सूत्रले श्रुति (वेद) र स्मृति (धर्मशास्त्र) बीचको सामञ्जस्यलाई स्थापित गर्दै, वैदिक परम्परामा पुनर्जन्मको अवधारणाको सुदृढ आधारलाई प्रकाश पार्छ। यसले केवल श्रुतिमा मात्र नभई, व्यावहारिक जीवनका लागि बनेका स्मृति ग्रन्थहरूमा पनि यसको महत्त्व रहेको देखाउँछ।

१. श्रुति र स्मृतिको सामञ्जस्य: यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको मूल सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ कि स्मृति ग्रन्थहरू श्रुतिको पूरक हुन् र श्रुतिले प्रतिपादन गरेका सिद्धान्तहरूलाई नै व्याख्या गर्छन्। आचार्य शंकरका अनुसार, स्मृतिहरूले श्रुतिको अर्थलाई स्पष्ट पार्छन् र जहाँ श्रुति मौन हुन्छ, त्यहाँ स्मृतिले मार्गदर्शन गर्छ। यसरी, पुनर्जन्मको सिद्धान्तलाई स्मृतिले समर्थन गर्दा, यसको प्रामाणिकता अझ बढ्छ।

२. पुनर्जन्मको दार्शनिक आधार: स्मृतिका ग्रन्थहरू, जस्तै भगवद्गीता, मनुस्मृति, आदिले आत्माको अमरत्व र कर्मको नियमलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गरेका छन्। भगवद्गीतामा भगवान् कृष्णले आत्माको अविनाशी स्वरूप र शरीर परिवर्तनको प्रक्रियालाई स्पष्ट पारेका छन्। यो दार्शनिक विश्लेषणले आत्माको यात्रा, कर्मको फल र मोक्ष प्राप्तिको मार्गलाई बुझ्न मद्दत गर्छ।

३. व्यावहारिक र नैतिक महत्त्व: पुनर्जन्मको सिद्धान्तले मानिसलाई नैतिक जीवन जिउन प्रेरित गर्छ। यदि वर्तमान जीवनका कर्महरूको फल अर्को जन्ममा पनि भोग्नुपर्छ भन्ने विश्वास छ भने, व्यक्तिले राम्रो कर्म गर्न र पापबाट बच्न प्रयत्न गर्छ। यसले समाजमा धर्म, न्याय र सदाचारको स्थापनामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ, जसलाई स्मृति ग्रन्थहरूले विभिन्न कथाहरू र उपदेशहरू मार्फत स्पष्ट पारेका छन्।

सूत्र 3.1.15

संस्कृत: अपि सप्त

IAST: *Api sapta*

नेपाली अर्थ: र सात (नरक) पनि।

विस्तृत व्याख्या: सात प्रकारका नरकहरूको वर्णन श्रुतिमा छ।

शाब्दिक अर्थ:

अपि (Api): पनि, समेत।

सप्त (sapta): सात।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्माले भोग्ने विभिन्न लोकहरूमध्ये नरकका सात तहहरू पनि छन्, जसले कर्मफलको गहिराइ र विविधतालाई [karmaphala, diversity of realms] संकेत गर्दछ। यो सूत्रले जीवात्माको यात्रामा [journey of the jiva] कर्मको अपरिहार्य प्रभावलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): नरकको अवधारणालाई मस्तिष्कमा उत्पन्न हुने तीव्र पीडा र कष्टका अनुभवहरूसँग [intense suffering, pain] जोड्न सकिन्छ, जहाँ नकारात्मक कर्मले न्यूरल मार्गहरू [neural pathways] लाई प्रभावित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - कर्मको प्रभाव): मनोवैज्ञानिक रूपमा, नरकको अनुभवले गहिरो पश्चात्ताप, अपराधबोध र मानसिक कष्टलाई [remorse, guilt, mental anguish] प्रतिनिधित्व गर्दछ, जुन गलत कार्यहरूको परिणाम स्वरूप उत्पन्न हुन्छ।

यो सूत्रले जीवात्माको मृत्युपछिको यात्रा र कर्मफलको अपरिहार्यतालाई सूक्ष्म रूपमा व्याख्या गर्दछ। विशेषगरी, यसले नरकका विभिन्न तहहरूको अस्तित्वलाई पुष्टि गर्दै, प्रत्येक जीवले आफ्नो कर्मअनुसार फल भोग्नुपर्छ भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ। यो केवल शाब्दिक नरकको वर्णन नभई, कर्मको गहिराइ र त्यसको परिणामको दार्शनिक विश्लेषण हो।

१. कर्मफलको अनिवार्यता र नरकको अवधारणा: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले कर्मको अकाट्य नियमलाई [law of karma] पुनः स्थापित गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, नरकका सात तहहरू जीवात्माले गरेका पापकर्महरूको [sinful actions] विशिष्ट परिणाम हुन्, जसले जीवलाई शुद्धीकरणको प्रक्रियामा [purification process] लैजान्छ। रामानुजाचार्यले पनि नरकलाई ईश्वरको न्यायपूर्ण दण्ड [divine justice] को रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ जीवले आफ्नो अज्ञानता र दुष्कर्मको फल भोग्छ।

२. जीवात्माको यात्रा र विभिन्न लोक: यो सूत्रले जीवात्माको निरन्तर यात्रालाई [continuous journey of the jiva] संकेत गर्दछ, जहाँ स्वर्ग र नरक दुवै अस्थायी लोकहरू [temporary realms] हुन्। विस्तृत दार्शनिक विश्लेषणमा, यी लोकहरूलाई केवल भौतिक स्थानको रूपमा नभई, जीवात्माको चेतनाको अवस्था [states of consciousness] र कर्मानुसार प्राप्त हुने अनुभवहरूको रूपमा बुझ्न सकिन्छ। जीवले आफ्नो वासना र संस्कारअनुसार [desires and samskaras] विभिन्न योनि र लोकहरूमा प्रवेश गर्दछ।

३. मोक्षको मार्ग र नरकको प्रासंगिकता: नरकको अवधारणाले मोक्षको महत्त्वलाई [importance of moksha] अझ प्रगाढ बनाउँछ। यदि जीवले कर्मचक्रबाट [cycle of karma] मुक्त हुन चाहन्छ भने, उसले धर्मको मार्ग अपनाउनुपर्छ र अज्ञानतालाई हटाउनुपर्छ। विस्तृत दार्शनिक विश्लेषणमा, नरकको वर्णनले जीवलाई सत्कर्म गर्न र आत्मज्ञान प्राप्त गर्न [self-knowledge] प्रेरित गर्दछ, ताकि ऊ जन्म-मृत्युको चक्रबाट मुक्त भई परमानन्द [supreme bliss] प्राप्त गर्न सकोस्।

सूत्र 3.1.16

संस्कृत: तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः

IAST: *Tatrāpi ca tadvyāpārādavirodhaḥ*

नेपाली अर्थ: त्यसमा पनि त्यस व्यापारबाट अविरोध छ।

विस्तृत व्याख्या: नरकमा पनि ब्रह्मको व्यापार (शासन) छ, त्यसकारण कुनै विरोध छैन।

शाब्दिक अर्थ:

तत्र (tatra): त्यहाँ।

अपि (api): पनि।

च (ca): र।

तत् (tat): त्यस।

व्यापारात् (vyāpārāt): व्यापारबाट, कार्यबाट, शासनबाट।

अविरोधः (avirodhaḥ): अविरोध, विरोध छैन।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वशक्तिमानतालाई स्वीकार गर्दा, दुःखमय नरकलोकमा पनि उसको शासन (governance) र व्यवस्था (order) कायम रहन्छ, जसले गर्दा कुनै पनि प्रकारको विरोध (contradiction) उत्पन्न हुँदैन। यो सूत्रले ब्रह्मको न्यायपूर्ण र अविरोधी स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिकशास्त्र (Physics): यो सूत्रले ब्रह्माण्डमा एक सुसंगत नियम (consistent law) र व्यवस्था (order) को अस्तित्वलाई संकेत गर्दछ, जहाँ कुनै पनि घटना अनियमित (random) वा विरोधाभासी (contradictory) हुँदैन।

मनोविज्ञान (Psychology - मानसिक सन्तुलन): ब्रह्मको सर्वव्यापकताको ज्ञानले व्यक्तिमा मानसिक सन्तुलन (mental equilibrium) र शान्ति (peace) ल्याउन सक्छ, किनकि यसले जीवनका सबै पक्षहरूमा एक उच्च व्यवस्थाको बोध गराउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र उसको शासनको अविरोधी स्वरूपलाई गहिरो दार्शनिक दृष्टिले व्याख्या गर्दछ। यसले ब्रह्मको न्यायपूर्णता र उसको व्यवस्थाको अखण्डतालाई जोड दिँदै, दुःखमय परिस्थितिहरूमा पनि उसको उपस्थिति र नियन्त्रणलाई स्वीकार गर्दछ। यो वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो जसले ब्रह्मको पूर्णतालाई स्थापित गर्दछ।

१. ब्रह्मको सर्वव्यापकता र शासन: यो सूत्रले ब्रह्म केवल सुखमय लोकहरूमा मात्र नभई, नरक जस्ता दुःखमय लोकहरूमा पनि आफ्नो व्यापार (शासन वा कार्य) गर्दछ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यसको अर्थ ब्रह्मको शक्ति र प्रभाव ब्रह्माण्डको हरेक कणमा समान रूपमा व्याप्त छ, जसले गर्दा कुनै पनि स्थान वा परिस्थिति उसको नियन्त्रणभन्दा बाहिर छैन।

२. अविरोधको सिद्धान्त: 'अविरोधः' शब्दले ब्रह्मको शासनमा कुनै पनि प्रकारको विरोधाभास (contradiction) नहुने कुरालाई संकेत गर्दछ। यसको तात्पर्य यो हो कि जीवले आफ्नो कर्म अनुसार फल भोग्दा पनि, त्यो ब्रह्मको न्यायपूर्ण व्यवस्थाकै एक हिस्सा हो। यसमा कुनै अन्याय वा अनियमितता छैन, बरु यो एक सुसंगत नैतिक र ब्रह्माण्डीय नियमको परिपालन हो।

३. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र सबै द्वैत (duality) मिथ्या हो। यस सूत्रलाई अद्वैत दृष्टिकोणबाट हेर्दा, नरकको अनुभव पनि अन्ततः ब्रह्मकै मायावी लीला (illusory play) भित्र पर्दछ। ब्रह्मको शुद्ध स्वरूपमा कुनै दुःख वा विरोध छैन, तर व्यवहारिक स्तरमा जीवको कर्मफल अनुसारको व्यवस्था ब्रह्मकै अविरोधी शासन अन्तर्गत आउँछ।

सूत्र 3.1.17

संस्कृत: विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्

IAST: *Vidyākarmaṇoriti tu prakṛtatvāt*

नेपाली अर्थ: तर विद्या र कर्मको (फल) प्रकृतत्व (Being the Subject) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: विद्या (ज्ञान) र कर्म - यी दुवैको फल प्रकरणको विषय हो।

शाब्दिक अर्थ:

विद्याकर्मणोः (Vidyākarmaṇoḥ): विद्या (ज्ञान) र कर्म (कार्य) दुवैको। यो द्विवचन रूप हो, जसले 'विद्या' र 'कर्म' दुवैलाई जनाउँछ।

इति (iti): यसरी, यस्तो। यो अघिल्लो शब्दलाई उद्धृत गर्न वा जोड दिन प्रयोग हुन्छ।

तु (tu): तर, तथापि। यो एक अव्यय हो जसले अघिल्लो कथनमा जोड दिन्छ वा भिन्नता देखाउँछ।

प्रकृतत्वात् (prakṛtatvāt): प्रकृत (विषय) भएकोले, प्रस्तुत भएकोले। यो 'प्रकृत' शब्दबाट आएको हो, जसको अर्थ 'प्रकरणको विषय' वा 'प्रस्तुत सन्दर्भ' हो।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले विद्या (ज्ञान) र कर्म (कार्य) दुवैको फलको सन्दर्भलाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा यी दुईको महत्व र सम्बन्धलाई ब्रह्मप्राप्तिको मार्गमा स्पष्ट पार्छ [Path to Brahman]. यसले पूर्वमीमांसा र उत्तरमीमांसाका सिद्धान्तहरूलाई एकीकृत गर्दै, ज्ञान र क्रियाको समन्वयात्मक भूमिकालाई दर्शाउँछ [Integration of Knowledge and Action].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानविज्ञान (Epistemology and Cognitive Science): यो सूत्रले ज्ञान (विद्या) र कर्म (क्रिया) को अन्तर्सम्बन्धलाई दर्शाउँछ, जुन आधुनिक ज्ञानविज्ञानमा संज्ञानात्मक प्रक्रियाहरू [Cognitive Processes] र व्यवहारिक परिणामहरू [Behavioral Outcomes] बीचको सम्बन्धसँग मिल्दोजुल्दो छ। मस्तिष्कले कसरी सूचना प्रशोधन गर्छ (विद्या) र त्यसलाई कसरी कार्यमा परिणत गर्छ (कर्म) भन्ने कुरामा यसको गहिरो सम्बन्ध छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Motivation and Learning]): यस सूत्रको सन्देशले मनोविज्ञानमा प्रेरणा [Motivation], सिकाइ [Learning] र व्यवहारिक परिमार्जन [Behavioral Modification] का सिद्धान्तहरूसँग सम्बन्ध राख्छ। ज्ञानले कसरी व्यक्तिको आन्तरिक अवस्था (मनोवैज्ञानिक) लाई प्रभाव पार्छ र त्यसले कसरी बाह्य कार्यहरू (कर्म) लाई निर्देशित गर्छ भन्ने कुरा यसमा निहित छ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको पहिलो पादमा पर्दछ, जसले जीवको पुनर्जन्म र कर्मफलको सूक्ष्म विवेचना गर्दछ। यहाँ 'विद्या' र 'कर्म' को फलको प्रकृतत्वमाथि जोड दिइएको छ, जसले वेदान्त दर्शनमा ज्ञान र क्रियाको अपरिहार्य सम्बन्धलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले जीवको यात्रामा ज्ञान र कर्म दुवैको भूमिकालाई स्पष्ट पार्दै, मोक्ष प्राप्तिको लागि तिनीहरूको समन्वयात्मक महत्वलाई स्थापित गर्दछ।

१. विद्या र कर्मको समन्वयात्मक भूमिका: ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले विद्या (ज्ञान) र कर्म (क्रिया) लाई अलग-अलग नभई एकअर्काका पूरकका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा ज्ञानको सर्वोच्चतालाई स्वीकार गरे पनि, कर्मलाई चित्तशुद्धिको साधनका रूपमा महत्व दिएका छन्। रामानुजाचार्यले भक्ति र प्रपत्तिलाई जोड दिँदै, ज्ञान र कर्मलाई भगवत्प्राप्तिको लागि आवश्यक अंग मानेका छन्। यसरी, यो सूत्रले जीवको आध्यात्मिक उन्नतिको लागि ज्ञान र उचित कर्म दुवैको अपरिहार्यतालाई स्थापित गर्दछ।

२. फलको प्रकृतत्व र जीवको स्वतन्त्रता: सूत्रमा उल्लेखित 'प्रकृतत्वात्' शब्दले विद्या र कर्मको फल जीवको प्रकृति र पूर्वसंस्कारमा आधारित हुने कुरालाई संकेत गर्दछ। यसको अर्थ हो कि जीवले आफ्नो ज्ञान र कर्मको आधारमा नै फल प्राप्त गर्दछ, जसले गर्दा जीवको स्वतन्त्रता र उत्तरदायित्व दुवैलाई स्वीकार गर्दछ। यो सिद्धान्तले जीवलाई आफ्नो कर्म र ज्ञानको माध्यमबाट आफ्नो भविष्य निर्माण गर्ने क्षमता प्रदान गर्दछ, तर साथै यसले कर्मफलको अकाट्यतालाई पनि दर्शाउँछ।

३. मोक्ष मार्गमा विद्या र कर्मको सन्तुलन: वेदान्त दर्शनमा मोक्ष प्राप्तिको लागि ज्ञान (विद्या) र कर्म (क्रिया) बीचको सन्तुलन महत्वपूर्ण मानिन्छ। केवल कर्मले मात्र मोक्ष प्राप्त हुँदैन, न त केवल ज्ञानले मात्र। यो सूत्रले यी दुईको समन्वयात्मक भूमिकालाई जोड दिँदै, जीवलाई सही ज्ञान प्राप्त गर्न र त्यस ज्ञानको आधारमा उचित कर्म गर्न प्रेरित गर्दछ। यसले जीवलाई अविद्याको बन्धनबाट मुक्त भई ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्नको लागि एक व्यावहारिक मार्गनिर्देशन प्रदान गर्दछ, जहाँ ज्ञानले अज्ञानता हटाउँछ र कर्मले चित्तलाई शुद्ध गर्दछ।

सूत्र 3.1.18

संस्कृत: न तृतीये तथोपलब्धेः

IAST: *Na tṛtīye tathopalabdheḥ*

नेपाली अर्थ: तेस्रो (मार्ग) मा त्यसरी उपलब्धि छैन।

विस्तृत व्याख्या: देवयान र पितृयान बाहेक तेस्रो मार्ग (अधोगति) मा विशेष उपलब्धि छैन।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): छैन (not).

तृतीये (tṛtīye): तेस्रोमा (in the third).

तथा (tathā): त्यसरी (in that manner).

उपलब्धेः (upalabdheḥ): उपलब्ध भएकोले (because of attainment/availability).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले देवयान र पितृयान बाहेकको तेस्रो मार्ग (अधोगति) मा कुनै विशेष आध्यात्मिक उपलब्धि नहुने कुरा स्पष्ट पार्दछ। यसले कर्मफलको चक्रमा फसेका जीवहरूको अवस्थालाई चित्रण गर्दै मोक्षको मार्गबाट विचलित हुने परिणामलाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): यस सूत्रको अवधारणालाई न्यूरोसाइन्सको परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा, मस्तिष्कका विभिन्न मार्गहरू (neural pathways) जस्तै, सकारात्मक र नकारात्मक अनुभवहरूले बनाउने मार्गहरूसँग तुलना गर्न सकिन्छ। तेस्रो मार्गलाई अकर्मण्यता वा नकारात्मकताको चक्रको रूपमा बुझ्न सकिन्छ जसले कुनै रचनात्मक वा विकासात्मक परिणाम दिँदैन।

मनोविज्ञान (Psychology - व्यवहारिक मनोविज्ञान): व्यवहारिक मनोविज्ञान (Behavioral Psychology) को दृष्टिकोणबाट, यो सूत्रले नकारात्मक वा अनुत्पादक व्यवहारिक ढाँचाहरू (behavioral patterns) मा निरन्तर संलग्नताले कुनै सकारात्मक परिणाम नदिने कुरालाई दर्शाउँछ। यदि व्यक्तिले आत्म-सुधार वा आध्यात्मिक विकासका मार्गहरू नअपनाई तेस्रो मार्गमा रहिरहन्छ भने, उसले कुनै वास्तविक प्रगति हासिल गर्न सक्दैन।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले जीवको गति र कर्मफलको गहिरो दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ। यसले देवयान र पितृयान जस्ता प्रमुख मार्गहरू बाहेकको तेस्रो मार्गको निरर्थकतालाई स्पष्ट पार्दै, आध्यात्मिक उन्नतिको लागि सही मार्गको छनोटको महत्त्वमाथि प्रकाश पार्छ। यो सूत्रले जीवको अस्तित्व र त्यसको अन्तिम गन्तव्यबारे वेदान्तिक दृष्टिकोणलाई अझ सुदृढ बनाउँछ।

१. कर्मफल र गतिको सिद्धान्त: यो सूत्रले कर्मफलको अपरिहार्य नियमलाई पुनः पुष्टि गर्दछ। जीवले आफ्नो कर्म अनुसार विभिन्न लोकहरूमा गति गर्दछ। देवयान (ज्ञान मार्ग) र पितृयान (कर्म मार्ग) ले क्रमशः मोक्ष र पुनर्जन्मको चक्रमा उच्च लोकहरूको प्राप्तिलाई संकेत गर्दछ। तेस्रो मार्ग भनेको ती जीवहरूको लागि हो जसले कुनै पनि मार्गमा पर्याप्त पुण्य वा ज्ञान आर्जन गर्न सकेनन्, जसले गर्दा उनीहरू निम्न योनि वा अधोगतिमा जान्छन्। यसमा कुनै विशेष उपलब्धि नहुनुको अर्थ आध्यात्मिक प्रगति वा मुक्ति नहुनु हो।

२. शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त परिप्रेक्ष्य: शंकराचार्यका अनुसार, यो सूत्रले अविद्या र अज्ञानताको परिणामलाई जोड दिन्छ। ब्रह्मज्ञान बिना जीवले मुक्ति प्राप्त गर्न सक्दैन। देवयान र पितृयान पनि अन्ततः सगुण ब्रह्मको उपासना वा कर्मकाण्डमा आधारित छन्, तर तेस्रो मार्गमा रहेका जीवहरूले अज्ञानता र आसक्तिको कारणले कुनै पनि मार्गमा प्रगति गर्न सक्दैनन्। यसले जीवलाई ब्रह्मको एकत्व बुझ्न र मायाको बन्धनबाट मुक्त हुन प्रेरित गर्दछ।

३. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत परिप्रेक्ष्य: रामानुजाचार्यले यस सूत्रलाई जीवको भगवत्-प्राप्तिको सन्दर्भमा व्याख्या गर्छन्। उनका अनुसार, तेस्रो मार्गमा कुनै उपलब्धि नहुनुको अर्थ भगवान्को सेवा र भक्तिमा संलग्न नहुनु हो। जीवले भगवान्को अनुग्रह प्राप्त गर्नका लागि भक्ति मार्ग अपनाउनुपर्छ। देवयान र पितृयानले पनि भगवान्को इच्छा अनुसार नै फल दिन्छन्, तर तेस्रो मार्गमा रहेका जीवहरूले भगवान्बाट विमुख भई सांसारिक भोगमा लिप्त हुन्छन्, जसले गर्दा उनीहरूलाई कुनै वास्तविक कल्याण प्राप्त हुँदैन।

सूत्र 3.1.19

संस्कृत: स्मर्यतेऽपि च लोके

IAST: *Smaryate'pi ca loke*

नेपाली अर्थ: र लोकमा स्मृति पनि छ।

विस्तृत व्याख्या: लोकमा पनि तीन गतिहरूको स्मरण गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

स्मर्यते (Smaryate): स्मरण गरिन्छ / याद गरिन्छ (is remembered / is recalled).

अपि (api): पनि (also / even).

च (ca): र (and).

लोके (loke): लोकमा / संसारमा (in the world / among people).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले मृत्युपश्चात्का तीन मार्गहरू (three paths) को अवधारणा लोकमा पनि स्मरण गरिने र चर्चा गरिने कुरालाई संकेत गर्दछ, जसले यसको वैधतालाई वैदिक ग्रन्थहरूभन्दा बाहिर पनि समर्थन गर्दछ। यसले कर्मको परिणाम (karmic consequences) र आत्माको यात्रा (transmigration) को विश्वव्यापी मान्यतालाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): स्मरण र चेतना (Memory and Consciousness): यो सूत्रले लोकमा स्मरण गरिने कुरालाई जोड दिन्छ, जुन न्यूरोसाइन्समा सामूहिक चेतना (collective consciousness) वा सांस्कृतिक स्मृति (cultural memory) को अध्ययनसँग सम्बन्धित हुन सक्छ। मानिसहरूले कसरी आध्यात्मिक अवधारणाहरूलाई पुस्तान्तरण गर्छन् र सम्झन्छन् भन्ने कुरा यसले देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - सामूहिक अचेतन): कार्ल जंगको सामूहिक अचेतन (Carl Jung's collective unconscious) को अवधारणासँग यसलाई जोड्न सकिन्छ, जहाँ मानवजातिको साझा अनुभव र प्रतीकात्मक ढाँचाहरू अवचेतन मनमा निहित हुन्छन्। मृत्युपछिको जीवन र कर्मको फल सम्बन्धी धारणाहरू विश्वव्यापी रूपमा पाइने यस्तै पुरातात्विक (archetypal) विचारहरू हुन सक्छन्।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको दार्शनिक आधारलाई लोकप्रचलित ज्ञान र परम्परासँग जोड्ने महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यसले केवल श्रुति (Vedic texts) मा मात्र नभई स्मृति (Smriti texts) र लोकव्यवहारमा पनि आत्मज्ञान र परलोकका धारणाहरूको अस्तित्व रहेको पुष्टि गर्दछ। यसरी, सूत्रले वेदान्त दर्शनको सार्वभौमिकता र मानव अनुभवसँगको यसको गहिरो सम्बन्धलाई उजागर गर्दछ।

१. स्मृति र लोकव्यवहारको प्रमाणिकता: यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रका सिद्धान्तहरूलाई समर्थन गर्न स्मृति ग्रन्थहरू (Smriti texts) र लोकव्यवहार (worldly traditions) को प्रमाणिकतालाई स्वीकार गर्दछ। शंकराचार्यले पनि आफ्नो भाष्यमा श्रुति र स्मृति दुवैलाई ज्ञानको स्रोत मानेका छन्, जहाँ स्मृतिले श्रुतिको अर्थलाई स्पष्ट पार्न मद्दत गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शन केवल सैद्धान्तिक नभई व्यावहारिक र अनुभवजन्य पनि रहेको देखाउँछ।

२. कर्मफल र पुनर्जन्मको अवधारणा: 'स्मर्यतेऽपि च लोके' ले कर्मफल (fruits of action) र पुनर्जन्म (reincarnation) को अवधारणालाई लोकमा पनि स्मरण गरिने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। यो विचार भारतीय दर्शनको मूल आधारशिला हो, जसलाई विभिन्न आचार्यहरूले आ-आफ्नो तरिकाले व्याख्या गरेका छन्। रामानुजाचार्यले जीवको कर्मअनुसार विभिन्न शरीरहरूमा प्रवेश गर्ने कुरालाई जोड दिएका छन्, जुन लोकमा पनि व्यापक रूपमा स्वीकार्य छ।

३. दार्शनिक समन्वय र सार्वभौमिकता: यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको समन्वयवादी (synthetic) र सार्वभौमिक (universal) पक्षलाई उजागर गर्दछ। यसले देखाउँछ कि ब्रह्मज्ञान केवल विशिष्ट धार्मिक ग्रन्थहरूमा सीमित छैन, बरु मानवजातिको सामूहिक चेतना र सांस्कृतिक परम्पराहरूमा पनि यसको प्रतिध्वनि पाइन्छ। यसरी, सूत्रले वेदान्तलाई केवल एक धार्मिक सिद्धान्तको रूपमा नभई मानव अस्तित्वको गहिरो सत्यको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

सूत्र 3.1.20

संस्कृत: दर्शनाच्च

IAST: *Darśanācca*

नेपाली अर्थ: र दर्शन (श्रुतिमा देखिने) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा पनि तीन गतिहरूको दर्शन छ।

शाब्दिक अर्थ:

दर्शनात् (darśanāt): दर्शनबाट (देखाई, अनुभव वा शास्त्रको प्रमाणबाट)।

च (ca): र (and)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले श्रुति (वेद) मा वर्णित गतिहरूको (मार्गहरूको) अस्तित्वलाई पुष्टि गर्दछ, जसलाई प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा लिइन्छ। यसले आत्मज्ञान र मोक्ष प्राप्तिका लागि शास्त्रको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको स्रोतको रूपमा प्रत्यक्ष अनुभव र शास्त्रको प्रमाणलाई स्वीकार गर्दछ। आधुनिक विज्ञानमा पनि अवलोकन (observation) र प्रयोग (experimentation) लाई ज्ञानको आधार मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - प्रमाणिकताको अनुभव): व्यक्तिले आफ्नो जीवनमा प्राप्त गर्ने अनुभवहरू र तिनको व्याख्याले उसको विश्वास प्रणालीलाई कसरी आकार दिन्छ भन्ने कुरामा यो सूत्रको सन्दर्भ जोड्न सकिन्छ। श्रुतिमा वर्णित दर्शनले व्यक्तिको आध्यात्मिक अनुभवलाई प्रामाणिक बनाउँछ।

यो सूत्र "दर्शनाच्च" ले ब्रह्मसूत्रको सन्दर्भमा श्रुति (वेद) मा वर्णित विभिन्न मार्गहरू वा गतिहरूको प्रामाणिकतालाई स्थापित गर्दछ। यसले आत्मज्ञान र मोक्ष प्राप्तिको लागि शास्त्रको महत्त्वलाई जोड दिँदै, वैदिक ग्रन्थहरूमा प्रस्तुत गरिएका सत्यहरूलाई अनुभवजन्य प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्नुपर्ने दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

१. श्रुति प्रमाणको सर्वोच्चता: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्मको ज्ञान केवल श्रुतिबाट मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ। यो सूत्रले श्रुतिमा वर्णित गतिहरू (जस्तै देवयान र पितृयान) को अस्तित्वलाई 'दर्शन' अर्थात् श्रुतिमा स्पष्ट रूपमा देखाइएको हुनाले प्रामाणिक मान्दछ। यसले अनुभवजन्य ज्ञानको सीमा र आगम (शास्त्र) प्रमाणको असीमिततालाई दर्शाउँछ।

२. जीवको गति र कर्मफल: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, जीवले आफ्नो कर्म अनुसार विभिन्न लोकहरूमा गति गर्दछ। यो सूत्रले श्रुतिमा वर्णित जीवको यस प्रकारको गतिलाई स्वीकार गर्दछ, जसले कर्मफलको सिद्धान्त र पुनर्जन्मको अवधारणालाई थप बलियो बनाउँछ। जीवको यात्रा र त्यसको गन्तव्य श्रुतिमा स्पष्ट रूपमा 'देखिएको' छ।

३. दार्शनिक संश्लेषण र समन्वय: यो सूत्रले विभिन्न दार्शनिक मतहरूलाई समन्वय गर्ने प्रयास गर्दछ। 'दर्शन' शब्दले केवल प्रत्यक्ष अनुभव मात्र नभई, शास्त्रमा वर्णित सत्यहरूको गहिरो अन्तर्दृष्टि र अनुभवलाई पनि जनाउँछ। यसले वेदान्त दर्शनमा ज्ञानका विभिन्न स्रोतहरू (प्रत्यक्ष, अनुमान, आगम) मध्ये आगम (श्रुति) को विशिष्ट स्थानलाई उजागर गर्दछ, जसले ब्रह्मको अप्रत्यक्ष ज्ञानलाई प्रत्यक्ष अनुभवमा परिणत गर्दछ।

सूत्र 3.1.21

संस्कृत: तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य

IAST: *Tṛtīyaśabdāvarodhaḥ saṃśokajasya*

नेपाली अर्थ: तेस्रो शब्दको अवरोध संशोकज (Born of Grief) को लागि हो।

विस्तृत व्याख्या: तेस्रो गति (अधोगति) दुःखजनक कर्म गर्नेहरूको लागि हो।

शाब्दिक अर्थ:

तृतीय (Tṛtīya): तेस्रो।

शब्द (Śabda): शब्द, वाणी, शास्त्र।

अवरोधः (Avarodhaḥ): अवरोध, बाधा, रोक।

संशोकजस्य (Saṃśokajasya): संशोक (गहिरो शोक वा दुःख) बाट उत्पन्न भएकोको।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले गहिरो शोक वा दुःखबाट उत्पन्न भएका जीवहरूको लागि तेस्रो गति (अधोगति) को अवरोधलाई संकेत गर्दछ। यसले कर्मको फलस्वरुप प्राप्त हुने निम्नतर योनि वा दुःखमय अवस्थाहरूको दार्शनिक आधार प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ आत्माले आफ्नो कर्मानुसार दुःख भोग्नुपर्छ [Law of Karma, Rebirth, Suffering].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): यस सूत्रले व्यक्त गरेको शोकजन्य अवस्था र त्यसको परिणामलाई मस्तिष्कको भावनात्मक प्रतिक्रिया प्रणालीसँग जोड्न सकिन्छ। गहिरो दुःखले न्यूरोट्रान्समिटरहरूमा परिवर्तन ल्याई व्यक्तिको निर्णय क्षमता र व्यवहारमा असर पार्न सक्छ, जसले नकारात्मक कर्महरूलाई बढावा दिन सक्छ [Emotional Regulation, Neurotransmitters].

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Behavioral Psychology]): संशोकज अवस्थालाई संज्ञानात्मक व्यवहार मनोविज्ञानको दृष्टिकोणबाट हेर्दा, नकारात्मक विचार र भावनाहरूले व्यक्तिको व्यवहारमा कसरी प्रभाव पार्छ र दुःखको चक्र कसरी निरन्तर रहन्छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ। यसले मानसिक स्वास्थ्य र कर्मबीचको सम्बन्धलाई दर्शाउँछ [Cognitive Distortions, Behavioral Patterns].

यो सूत्र (३.१.२१) ले जीवको कर्मफल र त्यसबाट उत्पन्न हुने दुःखमय अवस्थाहरूको गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। विशेषगरी, यसले संशोकज (गहिरो शोकबाट उत्पन्न) जीवहरूको लागि तेस्रो गति (अधोगति) को अवरोधलाई स्पष्ट पार्दछ, जसले आत्माको यात्रामा कर्मको अपरिहार्य भूमिकालाई जोड दिन्छ।

१. कर्मको अपरिहार्यता र फल: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले कर्मको सिद्धान्तलाई पुनः पुष्टि गर्दछ, जहाँ प्रत्येक कर्मको अनिवार्य फल हुन्छ। संशोकज जीवहरूले आफ्ना पूर्वकर्महरूको फलस्वरुप दुःखमय अवस्थाहरू प्राप्त गर्दछन्, जुन आत्माको शुद्धीकरण प्रक्रियाको एक भाग हो। शंकराचार्यका अनुसार, अविद्या र कामबाट उत्पन्न कर्मले जीवलाई संसारचक्रमा बाँधेर राख्छ।

२. तेस्रो गति र अधोगति: यहाँ उल्लेखित 'तेस्रो शब्दको अवरोध' ले देवयान र पितृयान बाहेकको तेस्रो गतिलाई संकेत गर्दछ, जुन दुःखमय योनिहरू (जस्तै कीट, पतंग आदि) मा पुनर्जन्म हो। रामानुजाचार्यले भक्तिको माध्यमबाट मोक्ष प्राप्तिको मार्ग देखाए पनि, कर्मफलको भोग अनिवार्य मानिन्छ जबसम्म जीवले आत्मज्ञान प्राप्त गर्दैन।

३. दुःखको दार्शनिक अर्थ: संशोकज अवस्था केवल शारीरिक वा मानसिक दुःख मात्र नभई, अज्ञानता र आसक्तिबाट उत्पन्न हुने गहिरो आत्मिक पीडा हो। यसले जीवलाई आत्म-साक्षात्कारको मार्गमा अगाडि बढ्न प्रेरित गर्दछ, किनकि दुःखको अनुभवले नै जीवलाई संसारको नश्वरता र ब्रह्मको सत्यता बुझ्न मद्दत गर्दछ।

सूत्र 3.1.22

संस्कृत: सह कर्यन्तरेण

IAST: *Saha karyantareṇa*

नेपाली अर्थ: अन्य कार्यसहित।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्मा अन्य सूक्ष्म तत्त्वहरूसहित गतिमान हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

सह (Saha): सँगै, साथमा।

कार्य (Karya): कार्य, परिणाम, सूक्ष्म शरीर।

अन्तरेण (Antareṇa): अन्य, भिन्न, अतिरिक्त।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्मा (individual soul) स्थूल शरीर छोडेर अर्को शरीरमा प्रवेश गर्दा सूक्ष्म शरीर (subtle body) का अन्य तत्त्वहरूसँगै जान्छ। यो सूक्ष्म शरीर नै आत्माको

नयाँ जन्मको आधार बन्दछ, जसले कर्मफल (fruits of action) भोग्नका लागि उपयुक्त माध्यम प्रदान गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतना (consciousness) र भौतिक शरीरबीचको सम्बन्धबारे अध्ययन गर्छ। ब्रह्मसूत्रको यो सिद्धान्तले चेतनालाई भौतिक शरीरभन्दा भिन्न र सूक्ष्म तत्त्वहरूसँग सम्बन्धित मान्छ, जुन न्यूरोसाइन्सको भौतिकवादी दृष्टिकोणभन्दा फरक छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता): मनोविज्ञानले व्यक्तिको अनुभव, स्मृति र व्यक्तित्वको निरन्तरतालाई कसरी व्याख्या गर्छ भन्ने प्रश्न उठाउँछ। ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले सूक्ष्म शरीरको अवधारणा मार्फत चेतना र कर्मफलको निरन्तरतालाई व्याख्या गर्छ, जुन मनोवैज्ञानिक विकास र पहिचानको अवधारणाहरूसँग सम्बन्धित हुन सक्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले जीवात्माको परलोक गमन (transmigration) को प्रक्रियामा सूक्ष्म शरीरको भूमिकालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले आत्माको यात्रा केवल भौतिक शरीरको अन्त्यसँगै समाप्त हुँदैन, बरु यो सूक्ष्म तत्त्वहरूसँगै अर्को अस्तित्वमा प्रवेश गर्छ भन्ने वेदान्तिक धारणालाई पुष्टि गर्दछ।

१. सूक्ष्म शरीरको अवधारणा: वेदान्त दर्शनमा सूक्ष्म शरीर (subtle body) पञ्चप्राण (five vital airs), दश इन्द्रिय (ten senses), मन (mind) र बुद्धि (intellect) को समूह हो। यो शरीर जीवात्मासँगै एक जन्मबाट अर्को जन्ममा जान्छ र कर्मफल (fruits of action) भोग्नका लागि नयाँ स्थूल शरीर प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ।

२. कर्मफल र पुनर्जन्मको सम्बन्ध: यो सूत्रले जीवात्माको गतिशीलतालाई कर्मफलसँग जोड्छ। जीवात्माले आफ्नो पूर्वजन्मका कर्महरूको फल भोग्नका लागि उपयुक्त वातावरण र शरीर प्राप्त गर्छ। सूक्ष्म शरीरले कर्मको संस्कार (impressions of actions) बोकेर हिँड्छ, जसले पुनर्जन्मको दिशा निर्धारण गर्छ।

३. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, जीवात्मा वास्तवमा ब्रह्म (ultimate reality) नै हो। तथापि, अविद्या (ignorance) का कारण यो सूक्ष्म शरीरसँग आफूलाई जोडेर संसारमा जन्म-मृत्युको चक्रमा फस्छ। यो सूत्रले अविद्याजन्य बन्धनको अवस्थामा सूक्ष्म शरीरको अनिवार्यतालाई दर्शाउँछ।

सूत्र 3.1.23

संस्कृत: कृतात्ययेऽनुशयवान्

IAST: *Kṛtātyyaye'nuśayavān*

नेपाली अर्थ: कृत (कर्म) को क्षय भएपछि अनुशय (Residual Karma) भएको (जीव फर्कन्छ)।

विस्तृत व्याख्या: स्वर्गमा पुण्यकर्मको फल भोगिसकेपछि बाँकी कर्मसहित जीव फर्कन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

कृतात्यये (Kṛtātyyaye): कृत (कर्म) को क्षय भएपछि।

अनुशयवान् (anuśayavān): अनुशय (Residual Karma) भएको।

चुरो अर्थ (Essence): स्वर्गमा गरिएका पुण्यकर्महरूको फल समाप्त भएपछि, जीवले बाँकी रहेका सूक्ष्म कर्मसंस्कारहरू (residual karma) सहित पुनः यस लोकमा फर्कन्छ। यो सूत्रले कर्मको अविनाशी स्वभाव र पुनर्जन्मको प्रक्रियालाई संक्षेपमा बुझाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कमा बन्ने न्यूरल पाथवेहरू (neural pathways) र स्मृतिहरू (memories) ले विगतका अनुभवहरूको छाप बोकेझैं, जीवले पनि पूर्वजन्मका कर्मसंस्कारहरू (karmic imprints) लिएर आउँछ भन्ने अवधारणालाई यसले संकेत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Developmental Psychology): बाल्यकालदेखि नै देखिने व्यक्तिगत भिन्नताहरू (individual differences) र प्रवृत्तिहरू (tendencies) लाई मनोवैज्ञानिकहरूले आनुवंशिकी (genetics) र वातावरण (environment) को उपज मान्छन्, तर वेदान्तले यसमा सूक्ष्म कर्मसंस्कारहरूको भूमिका पनि रहेको बताउँछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले जीवको पुनरागमनको सिद्धान्तलाई स्पष्ट पार्दछ, विशेषगरी स्वर्गलोकमा पुण्यकर्मको फल भोगिसकेपछि जीवको अवस्था कस्तो हुन्छ भन्ने विषयमा। यसले कर्मको गहिरो र अपरिवर्तनीय प्रभावलाई जोड दिन्छ, जुन जीवको यात्रामा निरन्तर रहन्छ।

१. पुण्यकर्मको क्षय र अनुशयको अवधारणा: यस सूत्रले स्वर्गमा गरिएका पुण्यकर्महरूको फल निश्चित समयपछि समाप्त हुने कुरा बताउँछ। जब पुण्यकर्मको फल सकिन्छ, जीवले 'अनुशय' अर्थात् बाँकी रहेका सूक्ष्म कर्मसंस्कारहरू लिएर पुनः पृथ्वीलोकमा फर्कन्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, यो अनुशय ती कर्महरूको अवशेष हो जुन पूर्ण रूपमा भोगिएको छैन वा जसको फल अझै बाँकी छ।

२. पुनर्जन्मको अनिवार्यता र कर्मको निरन्तरता: यो सूत्रले पुनर्जन्मको प्रक्रियालाई अनिवार्य मान्दछ। जीवले विभिन्न लोकहरूमा भ्रमण गरे पनि, कर्मको बन्धनबाट मुक्त नभएसम्म उसले जन्म-मृत्युको चक्रमा घुमिरहनुपर्छ। रामानुजाचार्यले यसलाई जीवको स्वरूपगत विशेषताको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ जीवले आफ्नो कर्मअनुसार फल भोग्दै

३. दार्शनिक परिप्रेक्ष्यमा अनुशयको महत्त्व: अनुशयको अवधारणाले कर्मको सूक्ष्मता र यसको जीवमा पर्ने गहिरो प्रभावलाई दर्शाउँछ। यो केवल भौतिक कर्मको फल मात्र नभई, मानसिक र वाचिक कर्महरूको पनि सूक्ष्म छाप हो जसले जीवको भावी जन्म र अनुभवहरूलाई निर्धारण गर्छ। यसले जीवलाई आफ्नो कर्मप्रति सचेत रहन र मोक्ष प्राप्तिका लागि सत्कर्ममा लाग्न प्रेरित गर्छ।

सूत्र 3.1.24

संस्कृत: अनिष्टादिकारिणामपि

IAST: *Aniṣṭādikāriṇāmapi*

नेपाली अर्थ: अनिष्ट कर्म गर्नेहरूको पनि।

विस्तृत व्याख्या: पापकर्म गर्नेहरूको पनि पुनर्जन्म हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अनिष्ट (Aniṣṭa): खराब, नराम्रो, अवाञ्छित।

आदि (ādi): इत्यादि, आदि।

कारिणाम् (kāriṇām): गर्नेहरूको, कर्ताहरूको।

अपि (api): पनि, समेत।

चुरो अर्थ (Essence): पापकर्म गर्नेहरूलाई पनि कर्मफल अनुसार पुनर्जन्म प्राप्त हुन्छ, जसले गर्दा उनीहरूले आफ्ना कर्महरूको परिणाम भोग्नुपर्छ। यो सूत्रले कर्मको अविनाशी सिद्धान्त (Law of Karma) र पुनर्जन्मको अनिवार्यता (Reincarnation) लाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कको कार्यप्रणाली र नैतिक निर्णय प्रक्रिया (moral decision-making) बीचको सम्बन्धले कर्मको मनोवैज्ञानिक आधारलाई बुझाउँछ। पापकर्म गर्नेहरूको मस्तिष्कमा उत्पन्न हुने रासायनिक परिवर्तनहरूले उनीहरूको व्यवहारमा प्रभाव पार्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - नैतिक विकास): नैतिक विकासका सिद्धान्तहरू (theories of moral development) ले व्यक्तिले कसरी सही र गलत छुट्याउँछ र त्यसको आधारमा कर्म गर्छ भन्ने कुराको व्याख्या गर्छ। पापकर्म गर्नेहरूको मनोवैज्ञानिक अवस्था र त्यसको परिणामले उनीहरूको भविष्यको मानसिक अवस्थालाई निर्धारण गर्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तलाई उजागर गर्दछ कि कर्मको फलबाट कोही पनि बच्न सक्दैन, चाहे त्यो शुभ होस् वा अशुभ। यसले पापकर्म गर्नेहरूलाई पनि पुनर्जन्मको चक्रमा बाँधेर उनीहरूको कर्मको परिणाम भोग्न बाध्य पार्छ भन्ने कुरा स्पष्ट पार्छ। यो वेदान्त दर्शनको कर्मफल सिद्धान्तको अभिन्न अंग हो।

१. कर्मफलको अनिवार्यता: यस सूत्रले कर्मको अटल नियमलाई स्थापित गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, जीवले गरेका कुनै पनि कर्म, चाहे त्यो शारीरिक, वाचिक वा मानसिक होस्, त्यसको फल अवश्य भोग्नुपर्छ। पापकर्म गर्नेहरूले पनि त्यसको फल स्वरूप दुःख र कष्ट भोग्नका लागि उपयुक्त शरीर प्राप्त गर्छन्। यो कर्मको सूक्ष्म र स्थूल प्रभावको द्योतक हो।

२. पुनर्जन्मको औचित्य: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि कर्मफलको आधारमा पुनर्जन्मको अवधारणालाई स्वीकार गरिएको छ। जीवले आफ्नो कर्म अनुसार विभिन्न योनिहरूमा जन्म लिन्छ। पापकर्म गर्नेहरूले निम्न योनिहरूमा जन्म लिएर आफ्ना पापकर्महरूको प्रायश्चित गर्छन्। यो जीवको आध्यात्मिक विकासको लागि एक अवसर पनि हो, जहाँ उसले आफ्ना गल्तीहरू सुधार्न सक्छ।

३. न्याय र ईश्वरीय व्यवस्था: यो सूत्रले ईश्वरीय न्याय र व्यवस्थालाई पनि प्रतिबिम्बित गर्दछ। ब्रह्माण्डमा कुनै पनि कर्मको फल व्यर्थ जाँदैन। माध्वाचार्यको द्वैत दर्शनले पनि ईश्वरलाई कर्मफलको वितरकको रूपमा स्वीकार गर्दछ, जसले प्रत्येक जीवलाई उसको कर्म अनुसार उचित फल प्रदान गर्दछ। यसरी, यो सूत्रले नैतिक व्यवस्था र ईश्वरीय न्यायको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 3.1.25

संस्कृत: स्मरन्ति च

IAST: *Smaranti ca*

नेपाली अर्थ: र स्मृतिहरूले पनि भन्छन्।

विस्तृत व्याख्या: गीता आदि स्मृतिग्रन्थहरूमा पनि पुनर्जन्मको वर्णन छ।

शाब्दिक अर्थ:

स्मरन्ति (Smaranti): स्मरण गर्छन्, उल्लेख गर्छन्, भन्छन्।

च (ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले स्मृति ग्रन्थहरू (जस्तै गीता) मा पनि पुनर्जन्मको अवधारणालाई समर्थन गरिएको कुरालाई जोड दिन्छ, जसले वैदिक परम्परामा आत्माको निरन्तरता र कर्मको फलको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ [reincarnation, karma].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): पुनर्जन्मको अवधारणालाई आधुनिक जीवविज्ञानले प्रत्यक्ष रूपमा समर्थन गर्दैन, तर चेतना र शरीरको सम्बन्धबारेका प्रश्नहरू अझै अनुसन्धानको विषय हुन्।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता): केही मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तहरूले व्यक्तिको अनुभव र चेतनाको गहिरो तहहरूलाई अन्वेषण गर्छन्, यद्यपि पुनर्जन्मलाई वैज्ञानिक रूपमा प्रमाणित गरिएको छैन, यसले चेतनाको निरन्तरताको दार्शनिक प्रश्नलाई उठाउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको समग्र पुनर्जन्म सम्बन्धी चर्चालाई स्मृति ग्रन्थहरूको प्रमाणद्वारा अझ सुदृढ पार्दछ। यसले वैदिक परम्परामा श्रुति (वेद) र स्मृति (धर्मशास्त्र, इतिहास, पुराण) बीचको सामञ्जस्यलाई पनि दर्शाउँछ, जहाँ स्मृतिहरूले श्रुतिको अर्थलाई स्पष्ट पार्न र पुष्टि गर्न मद्दत गर्छन्।

१. श्रुति र स्मृतिको प्रामाणिकता: ब्रह्मसूत्रले वेदान्त दर्शनका सिद्धान्तहरूलाई स्थापित गर्न श्रुति (वेद) लाई मुख्य आधार मान्छ। तर, यस सूत्रले 'च' (र, पनि) शब्द प्रयोग गरी स्मृति ग्रन्थहरू (जस्तै भगवद्गीता, महाभारत, पुराण) को प्रामाणिकतालाई पनि स्वीकार गर्दछ। यसले देखाउँछ कि स्मृतिहरू श्रुतिको पूरक हुन् र तिनले श्रुतिमा निहित सत्यहरूलाई अझ स्पष्ट पार्छन्।

२. पुनर्जन्मको अवधारणाको पुष्टि: यो सूत्रले आत्माको पुनर्जन्म वा देहान्तरणको सिद्धान्तलाई स्मृति ग्रन्थहरूको माध्यमबाट पुष्टि गर्दछ। गीतामा भगवान कृष्णले आत्माको अमरत्व र शरीर परिवर्तनको कुरा स्पष्ट रूपमा बताउनुभएको छ। यसले जीवात्माको कर्म अनुसार विभिन्न योनिहरूमा जन्म लिने प्रक्रियालाई बलियो आधार प्रदान गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो।

३. कर्मफल र मोक्षको मार्ग: पुनर्जन्मको अवधारणा कर्मको सिद्धान्तसँग नजिकबाट जोडिएको छ। स्मृतिहरूले व्यक्तिले गरेका कर्महरूको फल भोग्नका लागि बारम्बार जन्म लिनुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिन्छन्। यसले मानिसलाई धर्मपरायण जीवन जिउन र मोक्ष प्राप्तिका लागि प्रयत्न गर्न प्रेरित गर्छ। शंकरचार्य जस्ता आचार्यहरूले पनि कर्मको बन्धनबाट मुक्त हुन ज्ञानमार्गको महत्त्वलाई विशेष जोड दिएका छन्, जसले पुनर्जन्मको चक्रबाट मुक्ति दिलाउँछ।

सूत्र 3.1.26

संस्कृत: शब्दादेव प्रमितः

IAST: *Śabdādeva pramitaḥ*

नेपाली अर्थ: शब्द (श्रुति) बाट नै प्रमित (Established) छ।

विस्तृत व्याख्या: पुनर्जन्मको सिद्धान्त श्रुतिबाट नै प्रमाणित छ।

शाब्दिक अर्थ:

शब्दात् (Śabdāt): शब्द (श्रुति) बाट, प्रमाणबाट।

एव (Eva): नै, मात्र।

प्रमितः (Pramitaḥ): स्थापित, प्रमाणित।

चुरो अर्थ (Essence): पुनर्जन्मको सिद्धान्त वेदका शब्दहरू (श्रुति) द्वारा नै स्थापित र प्रमाणित भएको छ, जसले यसको अकाट्यतालाई पुष्टि गर्दछ। यो सिद्धान्त कुनै अनुमान वा तर्कमा आधारित नभई, शाश्वत वैदिक ज्ञानमा आधारित छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतनाको निरन्तरता (Continuity of Consciousness) र मस्तिष्क मृत्यु पछिको अस्तित्वको प्रश्न आधुनिक न्यूरोसाइन्सका लागि चुनौती बनेको छ, जहाँ वैदिक दृष्टिकोणले नयाँ आयाम प्रदान गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): पुनर्जन्मको अवधारणाले मानव चेतनाको गहिराइ र यसको भौतिक शरीरभन्दा परको अस्तित्वलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा बुझ्न मद्दत गर्दछ, जसले कर्म र संस्कारको प्रभावलाई व्याख्या गर्छ।

पुनर्जन्मको सिद्धान्त भारतीय दर्शनको एक आधारभूत स्तम्भ हो, जसलाई ब्रह्मसूत्रले श्रुतिको अकाट्य प्रमाणद्वारा स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले वैदिक ग्रन्थहरूको सर्वोच्चता र तिनीहरूमा निहित ज्ञानको प्रामाणिकतालाई जोड दिन्छ, जसले लौकिक अनुभवभन्दा परका सत्यहरूलाई उद्घाटित गर्दछ।

१. श्रुतिको प्रामाणिकता: यो सूत्रले पुनर्जन्मको अवधारणालाई केवल तर्क वा अनुमानमा आधारित नभई, वेदका शब्दहरू (श्रुति) बाट नै प्रमाणित भएको देखाउँछ। शंकराचार्यका अनुसार, श्रुति नै अलौकिक विषयहरूको ज्ञानको एक मात्र विश्वसनीय स्रोत हो, किनकि इन्द्रियहरू र तर्कको पहुँच त्यहाँसम्म हुँदैन।

२. पुनर्जन्मको दार्शनिक आधार: पुनर्जन्मको सिद्धान्तले कर्मको नियम, आत्माको अमरत्व, र मोक्षको अवधारणालाई बलियो आधार प्रदान गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि जीवको अनादि कर्मसंस्कारका कारण विभिन्न शरीरहरूमा भ्रमण गर्ने कुरालाई स्वीकार गर्छन्, जसले संसारचक्रको व्याख्या गर्दछ।

३. लौकिक र अलौकिक ज्ञानको समन्वय: यो सूत्रले लौकिक ज्ञानका सीमाहरूलाई स्वीकार गर्दै अलौकिक सत्यहरूको लागि श्रुतिमाथि निर्भरताको आवश्यकतालाई प्रकाश पार्छ। यसले वैदिक ज्ञानलाई मानव अस्तित्वका गहिरा प्रश्नहरूको उत्तर दिने एक अद्वितीय माध्यमको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसलाई अन्य कुनै माध्यमबाट प्राप्त गर्न सकिँदैन।

सूत्र 3.1.27

संस्कृत: स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः

IAST: *Sa eva tu karmānusmṛtiśabdavidhibhyaḥ*

नेपाली अर्थ: त्यही (जीव) नै (फर्कन्छ), कर्म, अनुस्मृति, शब्द र विधिबाट।

विस्तृत व्याख्या: त्यही जीवात्मा नै पुनर्जन्म लिन्छ, कर्म, स्मृति, श्रुतिवचन र विधिबाट प्रमाणित।

॥ इति अध्याय ३ पाद १ समाप्तः ॥

पाद २: द्वितीय पाद (Section 2)

यस पादमा जीवात्माका विभिन्न अवस्थाहरू र ब्रह्मको स्वरूपको विचार गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

स (Sa): त्यो, त्यही.

एव (eva): नै, मात्र.

तु (tu): तर, पनि (यहाँ जोड दिन प्रयोग भएको).

कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः (karmānusmṛtiśabdavidhibhyaḥ): कर्म (कार्य), अनुस्मृति (स्मरण वा परम्परा), शब्द (श्रुति वा शास्त्र), र विधि (नियम वा विधान) हरूबाट.

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जीवात्माको पुनर्जन्मको सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ जीव आफ्ना कर्महरू, पूर्वजन्मका स्मृतिहरू, वैदिक शास्त्रका वचनहरू र धर्मशास्त्रका विधिहरूद्वारा निर्देशित भई पुनः यस संसारमा फर्किन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिइएको छ। यसले कर्मफलको अनिवार्यता र आत्मिक यात्राको निरन्तरतालाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतना र स्मृतिको भौतिक आधारबारे अध्ययन गर्छ, तर पुनर्जन्मको अवधारणालाई प्रत्यक्ष रूपमा व्याख्या गर्न सक्दैन। यद्यपि, यस सूत्रले उल्लेख गरेको 'अनुस्मृति' (memory) को पक्षलाई चेतनाको निरन्तरता वा पूर्व अनुभवहरूको प्रभावको रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जसको वैज्ञानिक आधार खोज्ने प्रयास भइरहेको छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता र कर्मको प्रभाव): मनोविज्ञानले मानव व्यवहार, स्मृति र व्यक्तित्व विकासमा अनुभवहरूको प्रभावलाई स्वीकार गर्दछ। यस सूत्रको 'कर्म' र 'अनुस्मृति' को अवधारणालाई मनोविज्ञानको परिप्रेक्ष्यमा अवचेतन मनमा रहेका पूर्व अनुभवहरू र प्रवृत्तिहरूको रूपमा हेर्न सकिन्छ जसले वर्तमान जीवनलाई आकार दिन्छ।

> यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको पहिलो पादमा अवस्थित छ, जसले जीवात्माको संसारमा पुनरागमनको प्रक्रियालाई विभिन्न प्रमाणहरूका आधारमा स्थापित गर्दछ। यसले जीवात्माको निरन्तरता र कर्मफलको अपरिहार्यतालाई जोड दिँदै, वैदिक दर्शनको मूल सिद्धान्तहरूलाई अझ स्पष्ट पार्दछ।

१. कर्मको अनिवार्यता र पुनर्जन्म: यस सूत्रमा 'कर्मानुस्मृति' शब्दले जीवात्माले गरेका कर्महरू र तिनका फलहरूलाई संकेत गर्दछ। वेदान्त दर्शनअनुसार, कुनै पनि कर्मको फल भोग नगरी जीवले मुक्ति प्राप्त गर्न सक्दैन। त्यसैले, अपूर्ण कर्मफल भोग्नका लागि जीवात्माले बारम्बार जन्म लिनुपर्ने हुन्छ। यो सिद्धान्त भगवद्गीतामा पनि स्पष्ट रूपमा उल्लेख छ, जहाँ कर्मको सूक्ष्म प्रभावले जीवलाई नयाँ शरीर धारण गर्न प्रेरित गर्दछ।

२. स्मृति र वैदिक प्रमाण: 'अनुस्मृति' र 'शब्दविधिभ्यः' ले क्रमशः पूर्वजन्मका स्मृतिहरू र वैदिक शास्त्रका प्रमाणहरूलाई जनाउँछ। उपनिषद्हरू र अन्य श्रुति ग्रन्थहरूले जीवात्माको पुनर्जन्म र कर्मफलको सिद्धान्तलाई विभिन्न दृष्टान्त र कथाहरूद्वारा पुष्टि गरेका छन्। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा श्रुतिलाई परम प्रमाण मानेर जीवात्माको पुनरागमनलाई स्थापित गरेका छन्, जहाँ जीवले आफ्ना वासना र संस्कारअनुसार नयाँ शरीर प्राप्त गर्दछ।

३. दार्शनिक परिप्रेक्ष्यमा जीवात्माको यात्रा: यो सूत्रले जीवात्माको संसारिक यात्रालाई एक चक्रीय प्रक्रियाको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ जीवले मोक्ष प्राप्त नगरेसम्म जन्म-मृत्युको चक्रमा घुमिरहन्छ। रामानुजाचार्यले पनि जीवात्माको स्वरूपलाई नित्य र अविनाशी मान्दै, कर्मको बन्धनबाट मुक्त हुनका लागि भक्ति र प्रपत्ति मार्गको महत्त्वमा जोड दिएका छन्। यसरी, यो सूत्रले जीवात्माको स्वरूप, कर्मको प्रभाव र मोक्षको आवश्यकतालाई दार्शनिक रूपमा विश्लेषण गर्दछ।

सूत्र 3.2.1

संस्कृत: सन्ध्ये सृष्टिराह हि

IAST: *Sandhye sṛṣṭirāha hi*

नेपाली अर्थ: सन्ध्य (Dream State) मा सृष्टि (Creation) हुन्छ, किनभने श्रुतिले भन्छ।

विस्तृत व्याख्या: स्वप्नावस्थामा जीवात्माले आफ्नै सृष्टि गर्दछ। यस पादमा जीवात्माका विभिन्न अवस्थाहरू - जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति - को चर्चा गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

सन्ध्ये (Sandhye): सन्धि (जोड) वा स्वप्नावस्थामा।

सृष्टिः (Sṛṣṭiḥ): रचना, सिर्जना।

आह (Āha): भन्छ, बताउँछ।

हि (Hi): किनभने, निश्चय नै।

चुरो अर्थ (Essence): स्वप्नावस्थामा जीवात्माले आफ्नै सृष्टि गर्दछ, जुन वास्तविक नभए पनि अनुभवजन्य हुन्छ। श्रुतिले यस अवस्थामा जीवको सृजनात्मक शक्तिको पुष्टि गर्दछ, जसले आत्माको स्वतन्त्रता र मायाको प्रभावलाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): निद्राको REM चरणमा मस्तिष्कको गतिविधि र सपनाको निर्माणले यस सूत्रको स्वप्नावस्थामा हुने सृष्टिको अवधारणासँग मेल खान्छ। मस्तिष्कले बाह्य उत्तेजना बिना नै जटिल अनुभवहरू सिर्जना गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको अवस्था): स्वप्नावस्थामा चेतनाको सक्रियता र अचेतन मनका इच्छाहरूको प्रकटीकरणले जीवको आन्तरिक सृजनात्मक क्षमतालाई उजागर गर्दछ, जुन ब्रह्मसूत्रको यस व्याख्यासँग सम्बन्धित छ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.१ ले स्वप्नावस्थामा जीवद्वारा गरिने सृष्टिको दार्शनिक गहिराइलाई केलाउँछ। यो सूत्रले जीवात्माको स्वतन्त्रता र उसको अनुभवजन्य संसारको निर्माण क्षमतामाथि प्रकाश पार्छ, जुन वेदान्त दर्शनको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। यसले मायाको शक्ति र ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा संकेत गर्दछ।

१. स्वप्न सृष्टि र जीवको स्वायत्तता: यस सूत्रले स्वप्नावस्थामा जीवले बाह्य वस्तुहरूको सहायता बिना नै आफ्नै संसारको सिर्जना गर्छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। यो सृष्टि वास्तविक नभए पनि, जीवले यसलाई वास्तविक रूपमा अनुभव गर्दछ। यसले जीवको चेतनाको शक्ति र उसको अनुभव निर्माण गर्ने क्षमतालाई दर्शाउँछ, जुन अविद्या (अज्ञान) द्वारा प्रभावित हुन्छ।

२. श्रुतिको प्रमाण र मायाको भूमिका: सूत्रमा 'आह हि' (किनभने श्रुतिले भन्छ) भनिएको छ, जसले स्वप्न सृष्टिको प्रामाणिकतालाई वैदिक ग्रन्थहरूबाट पुष्टि गर्दछ। शङ्कराचार्यका अनुसार, यो सृष्टि ईश्वरद्वारा नभई जीवद्वारा अविद्याको कारणले हुन्छ। रामानुजाचार्यले भने यसलाई ईश्वरको इच्छाद्वारा जीवको कर्मफल अनुसार हुने मान्छन्, तर यो जीवको अनुभवका लागि मात्र हो। यसले मायाको शक्ति र त्यसले कसरी जीवलाई विभिन्न अनुभवहरू प्रदान गर्छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्छ।

३. जाग्रत र स्वप्नावस्थाको तुलनात्मक विश्लेषण: यो सूत्रले जाग्रत अवस्थाको सृष्टि र स्वप्नावस्थाको सृष्टिबीचको भिन्नतालाई पनि संकेत गर्दछ। जाग्रत अवस्थाको सृष्टि ईश्वरद्वारा हुन्छ र यो सबैका लागि समान हुन्छ, जबकि स्वप्नावस्थाको सृष्टि जीवको व्यक्तिगत हुन्छ र यो केवल उसैका लागि वास्तविक हुन्छ। यसले चेतनाका विभिन्न स्तरहरू र प्रत्येक स्तरमा अनुभवको प्रकृति कसरी फरक हुन्छ भन्ने दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ।

सूत्र 3.2.2

संस्कृत: निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च

IAST: *Nirmātāraṃ caike putrādayaśca*

नेपाली अर्थ: र केहीले निर्माता (Creator) भन्छन्, पुत्र आदि (स्वप्नमा देखिने) पनि।

विस्तृत व्याख्या: केही शाखाहरूमा जीवात्मालाई स्वप्नको निर्माता भनिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

निर्मातारं (Nirmātāraṃ): निर्मातालाई, बनाउनेवालालाई (creator).

च (ca): र (and).

एके (eke): केहीले, कतिपयले (some).

पुत्रादयः (putrādayaḥ): पुत्र आदि, छोराछोरी आदि (sons etc.).

च (ca): र (and).

चुरो अर्थ (Essence): केही आचार्यहरूका अनुसार, जीवात्मा नै स्वप्नमा देखिने पुत्र आदि वस्तुहरूको निर्माता हो, जसरी ईश्वरले यो जगत्को सृष्टि गर्दछन्। यो सूत्रले स्वप्न अवस्थामा जीवात्माको सृजनात्मक शक्तिलाई (creative power) उजागर गर्दछ, जुन ब्रह्मको सृजनात्मक शक्तिसँग (creative power of Brahman) तुलनायोग्य छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

मनोविज्ञान (Psychology - Dream Analysis): स्वप्नमा देखिने दृश्यहरू, पात्रहरू र घटनाहरू व्यक्तिको अवचेतन मन (subconscious mind) द्वारा सिर्जना गरिएका हुन्छन्। यो सूत्रले जीवात्मालाई स्वप्नको निर्माता भनी यस मनोवैज्ञानिक प्रक्रियालाई प्राचीन दार्शनिक दृष्टिकोणबाट पुष्टि गर्दछ, जहाँ मनको गहिराइमा लुकेका इच्छाहरू र अनुभवहरूले नयाँ यथार्थको (new reality) सिर्जना गर्दछन्।

> यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको दोस्रो पादमा जीवात्माको स्वरूप र उसको सृजनात्मक क्षमतामाथि प्रकाश पार्दछ, विशेषगरी स्वप्न अवस्थाको सन्दर्भमा। यसले जीवात्मा र परमात्माको सम्बन्धलाई सूक्ष्म रूपमा विश्लेषण गर्दै, जीवात्माको सीमित भए पनि सृजना गर्ने शक्तिको व्याख्या गर्दछ।

१. स्वप्नमा जीवात्माको सृजनात्मकता: यस सूत्रले स्पष्ट रूपमा भन्दछ कि स्वप्नमा देखिने पुत्र, मित्र वा अन्य वस्तुहरूको निर्माता जीवात्मा स्वयं हो। शंकराचार्यले यसलाई जीवात्माको अविद्याजन्य (born of ignorance) सृजनात्मक शक्ति मान्नुहुन्छ, जहाँ अविद्याका कारण जीवात्माले आफूलाई सीमित सम्झेर पनि स्वप्नमा एउटा पूर्ण संसारको रचना गर्दछ। यो सृजना बाह्य वस्तुहरूको सहयोग बिना नै हुन्छ।

२. ब्रह्मसँगको सम्बन्ध: यद्यपि जीवात्मा स्वप्नको निर्माता हो, यो सृजना ब्रह्मको वास्तविक सृजनाभन्दा भिन्न हुन्छ। ब्रह्मको सृजना सत्य र नित्य हुन्छ, जबकि जीवात्माको स्वप्न सृजना अस्थायी र मिथ्या हुन्छ। रामानुजाचार्यका अनुसार, जीवात्मा ब्रह्मको अंश भएकाले (part of Brahman) त्यसमा पनि सृजनात्मक शक्तिको केही अंश रहन्छ, तर त्यो ब्रह्मको अधीनमा (subordinate to Brahman) हुन्छ। यसले जीवात्माको ब्रह्मसँगको तादात्म्य र भिन्नता दुवैलाई संकेत गर्दछ।

३. अविद्या र मायाको भूमिका: यो सूत्रले जीवात्माको सृजनात्मक शक्तिलाई अविद्या र मायाको प्रभावसँग जोड्दछ। स्वप्नमा जीवात्माले जुन संसारको अनुभव गर्दछ, त्यो उसको अविद्याका कारण उत्पन्न भएको हुन्छ। यो अविद्याले जीवात्मालाई आफ्नो वास्तविक स्वरूप (true nature) ब्रह्म हो भन्ने कुरा बिर्साएर सीमितताको अनुभव गराउँछ। यसरी, स्वप्नको निर्माता जीवात्मा भए पनि, त्यसको मूल कारण अविद्या र माया नै हो, जसले ब्रह्मको लीलालाई (play of Brahman) प्रतिबिम्बित गर्दछ।

■ सूत्र 3.2.3

संस्कृत: मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्

IAST: *Māyāmātraṃ tu kārtsnyenānabhivyaktasvarūpatvāt*

नेपाली अर्थ: तर माया मात्र हो, किनभने सम्पूर्ण रूपमा स्वरूप अभिव्यक्त हुँदैन।

विस्तृत व्याख्या: स्वप्नको सृष्टि माया (Illusion) मात्र हो। जीवात्माको पूर्ण शक्ति स्वप्नमा अभिव्यक्त हुँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

मायामात्रं (Māyāmātraṃ): केवल माया।

तु (tu): तर।

कार्त्स्न्येन (kārtsnyena): सम्पूर्ण रूपमा।

अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् (anabhivyaktasvarūpatvāt): स्वरूप पूर्ण रूपमा प्रकट नभएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले स्वप्न अवस्थालाई केवल मायाको अभिव्यक्ति मान्दछ, जहाँ जीवात्माको वास्तविक र पूर्ण स्वरूप पूर्ण रूपमा प्रकट हुन सक्दैन। यसले वास्तविकताको सापेक्षता र चेतनाका विभिन्न स्तरहरूमा अनुभव गरिने जगतको भिन्नतालाई दर्शाउँछ (relativity of reality, levels of consciousness)।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): स्वप्नको अवस्थामा मस्तिष्कको गतिविधि (brain activity) र चेतनाको अनुभव (conscious experience) बीचको सम्बन्धलाई अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले स्वप्नलाई मायावी भन्नुले मस्तिष्कले सिर्जना गर्ने यथार्थको अस्थायी र अपूर्ण प्रकृतिलाई संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Dream Analysis): फ्रायड र युङ जस्ता मनोवैज्ञानिकहरूले स्वप्नलाई अचेतन मन (unconscious mind) को अभिव्यक्ति मानेका छन्। यस सूत्रले स्वप्नमा जीवात्माको पूर्ण स्वरूप अभिव्यक्त नहुनुलाई अचेतन मनका प्रतीकहरू र इच्छाहरूको अपूर्ण प्रकटीकरणसँग जोड्न सकिन्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले स्वप्न अवस्थाको प्रकृति र त्यसको दार्शनिक महत्त्वमाथि प्रकाश पार्दछ। यसले स्वप्नलाई केवल मायाको खेल मान्दै, जीवात्माको वास्तविक स्वरूपको पूर्ण अभिव्यक्ति स्वप्नमा नहुने कुरालाई जोड दिन्छ। यो विश्लेषणले अद्वैत वेदान्तको मायाको अवधारणा र विशिष्टाद्वैतको जीवात्माको स्वरूपको व्याख्यासँग गहिरो सम्बन्ध राख्दछ।

१. स्वप्नको मायावी प्रकृति: अद्वैत वेदान्त अनुसार, स्वप्न अवस्था जाग्रत अवस्था जस्तै वास्तविक देखिने भए पनि, त्यो केवल मनको सृष्टि हो र जाग्रत अवस्थामा त्यो मिथ्या प्रमाणित हुन्छ। यो सूत्रले स्वप्नलाई 'मायामात्रं' भनी त्यसको क्षणिक र असत्य स्वरूपलाई स्पष्ट पार्दछ, जसरी शंकराचार्यले आफ्ना भाष्यहरूमा मायालाई अनिर्वचनीय (indescribable) र मिथ्या (illusory) भनेर व्याख्या गरेका छन्।

२. जीवात्माको अपूर्ण अभिव्यक्ति: सूत्रमा 'कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' भनिएको छ, जसको अर्थ हो कि स्वप्नमा जीवात्माको पूर्ण स्वरूप अभिव्यक्त हुँदैन। जीवात्माको वास्तविक स्वरूप ब्रह्मसँग अभिन्न छ, तर स्वप्नमा मनका संस्कारहरू (impressions) र वासनाहरू (desires) ले गर्दा त्यो सीमित रूपमा मात्र प्रकट हुन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि जीवात्मा ब्रह्मको अंश भए पनि, यसको ज्ञान र शक्ति कर्मानुसार संकुचित हुन्छ, जुन स्वप्न अवस्थामा अझ स्पष्ट देखिन्छ।

३. जाग्रत र स्वप्नको तुलना: यो सूत्रले जाग्रत अवस्थाको यथार्थता र स्वप्न अवस्थाको मायावीपन बीचको भिन्नतालाई स्थापित गर्दछ। जाग्रत अवस्थामा इन्द्रियहरू बाह्य जगत्सँग जोडिएका हुन्छन् भने, स्वप्नमा मनले आफ्नै संसारको सृष्टि गर्दछ। यो भेदले चेतनाका विभिन्न स्तरहरूमा अनुभव गरिने वास्तविकताको सापेक्षतालाई बुझाउँछ र वेदान्तको अन्तिम लक्ष्य, जुन ब्रह्मज्ञान हो, त्यसको लागि जाग्रत अवस्थाको महत्त्वलाई पनि संकेत गर्दछ।

सूत्र 3.2.4

संस्कृत: सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः

IAST: *Sūcakaśca hi śruterācakṣate ca tadvidaḥ*

नेपाली अर्थ: र सूचक (Indicative) पनि हो, किनभने श्रुतिबाट, र तद्विद् (Knowers) ले पनि भन्छन्।

विस्तृत व्याख्या: स्वप्न भविष्यको सूचक पनि हुन सक्छ। श्रुति र विद्वानहरूले यसो भन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

सूचक (Sūcaka): सूचक (Indicative/Signifier).

च (ca): र (and).

हि (hi): निश्चय नै (indeed/certainly).

श्रुतेः (śruteḥ): श्रुतिबाट (from scripture/Veda).

आचक्षते (ācakṣate): भन्छन् (they say/declare).

च (ca): र (and).

तद्विदः (tadvidaḥ): त्यसका जानकारहरू (those who know that/experts).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.२.४ ले स्वप्नहरू केवल मनका विकार मात्र नभई भविष्यका घटनाहरूका सूचक (Indicative) पनि हुन सक्छन् भन्ने धारणालाई पुष्टि गर्दछ। श्रुति (Vedic scriptures) र ब्रह्मज्ञानका जानकारहरू (knowers of Brahman) दुवैले यस विचारलाई समर्थन गर्छन्, जसले स्वप्नको गहिरो आध्यात्मिक महत्वलाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): न्यूरोसाइन्सले स्वप्नलाई मस्तिष्कको गतिविधि (brain activity) र सूचना प्रशोधन (information processing) सँग जोड्छ। यद्यपि, केही

अध्ययनहरूले स्वप्नमा भविष्यसूचक तत्वहरू (precognitive elements) को सम्भावनालाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार गर्दैनन्, जुन अचेतन मन (unconscious mind) को गहिरो ढाँचा पहिचान क्षमतासँग सम्बन्धित हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Jungian Psychology): कार्ल जंगको विश्लेषणात्मक मनोविज्ञान (Analytical Psychology) ले स्वप्नलाई अचेतन मनका सन्देशहरू (messages from the unconscious mind) र सामूहिक अचेतन (collective unconscious) का प्रतीकहरूका रूपमा हेर्छ। उनका अनुसार, स्वप्नले व्यक्तिको भविष्यको मार्ग (future path) वा आन्तरिक विकास (inner development) बारे सूचक जानकारी प्रदान गर्न सक्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले स्वप्नको प्रकृति र त्यसको महत्वबारे गहिरो दार्शनिक विवेचना प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ स्वप्नलाई केवल मानसिक भ्रम नभई भविष्यका घटनाहरूको सूचक (indicative of future events) को रूपमा स्वीकार गरिएको छ। यसले वैदिक परम्परामा स्वप्नको भूमिका र त्यसको आध्यात्मिक अर्थलाई स्पष्ट पार्दछ।

१. **स्वप्नको सूचक प्रकृति (Indicative Nature of Dreams):** यो सूत्रले स्वप्नलाई भविष्यका शुभ वा अशुभ घटनाहरूको सूचकको रूपमा व्याख्या गर्दछ। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई स्वीकार गर्दै, केही स्वप्नहरूले निश्चित परिणामहरू (definite outcomes) को संकेत गर्ने कुरा बताउँछन्, जुन श्रुति र स्मृति ग्रन्थहरूमा पनि उल्लेख छ। यसले स्वप्नलाई केवल व्यक्तिगत अनुभव नभई ब्रह्माण्डीय व्यवस्था (cosmic order) सँग जोडिएको मान्दछ।

२. **श्रुति र तद्विदको प्रमाण (Evidence from Shruti and Knowers):** सूत्रले स्वप्नको सूचक प्रकृतिलाई श्रुति (Vedic scriptures) र तद्विद (ब्रह्मज्ञानका जानकारहरू) को अधिकारमा आधारित गर्दछ। श्रुतिले विभिन्न प्रकारका स्वप्न र तिनका फलहरूको वर्णन गर्दछ, जसले स्वप्नको महत्वलाई पुष्टि गर्दछ। यसले ज्ञानको स्रोत (source of knowledge) को रूपमा प्रत्यक्ष अनुभवका साथै शास्त्र र गुरु परम्परालाई पनि स्वीकार गर्दछ।

३. **अविद्या र स्वप्नको सम्बन्ध (Relation between Avidya and Dreams):** यद्यपि स्वप्नहरू अविद्या (ignorance) को क्षेत्रभित्र पर्छन्, तथापि तिनीहरूले जीवको कर्मफल (fruits of karma) र भविष्यको दिशाबारे केही संकेत दिन सक्छन्। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ईश्वरले जीवको कर्मानुसार स्वप्नहरू सिर्जना गर्दछन्, जसले जीवलाई आगामी घटनाहरूका लागि तयार पार्न मद्दत गर्दछ। यसरी, स्वप्नहरू जीवको आध्यात्मिक यात्रामा एक मार्गदर्शक (guide) को रूपमा कार्य गर्न सक्छन्।

सूत्र 3.2.5

संस्कृत: पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ

IAST: *Parābhidhyānāttu tirohitaṃ tato hyasya bandhaviparyayau*

नेपाली अर्थ: तर परब्रह्मको अभिध्यान (Meditation) बाट तिरोहित (Hidden) हुन्छ, किनभने त्यसबाट बन्ध र विपर्यय (Liberation) हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको ध्यानबाट अज्ञानता तिरोहित हुन्छ। बन्धन र मुक्ति दुवै ब्रह्मको इच्छामा निर्भर छ।

शाब्दिक अर्थ:

पराभिध्यानात् (parābhidhyānāt): परब्रह्मको ध्यानबाट।

तु (tu): तर, तथापि।

तिरोहितं (tirohitaṃ): लुकेको, अदृश्य भएको, तिरोहित भएको।

ततः (tataḥ): त्यसबाट, त्यसकारण।

हि (hi): किनभने, निश्चय नै।

अस्य (asya): यसको, यस जीवको।

बन्धविपर्ययौ (bandhaviparyayau): बन्धन र मुक्ति दुवै।

चुरो अर्थ (Essence): परब्रह्मको गहन ध्यान (meditation) द्वारा नै जीवको अज्ञानता र बन्धन तिरोहित हुन्छ। जीवको बन्धन र त्यसबाट मुक्ति (liberation) दुवै परब्रह्मको इच्छा र शक्तिमा निर्भर गर्दछ, जसले जीवको वास्तविक स्वरूपलाई प्रकट गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यान (meditation) को अभ्यासले मस्तिष्कको संरचना र कार्यमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछ, जसले आत्म-जागरूकता (self-awareness) र मानसिक स्पष्टता (mental clarity) बढाउँछ। यो सूत्रले ध्यानको माध्यमबाट अज्ञानताको पर्दा हटाउने प्रक्रियालाई न्यूरोप्लास्टिसिटी (neuroplasticity) र परिवर्तित चेतना अवस्थाहरू (altered states of consciousness) सँग जोड्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको अवस्था): यस सूत्रले जीवको चेतनाको अवस्था (state of consciousness) र त्यसको परब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई दर्शाउँछ। ध्यानले अचेतन

मन (unconscious mind) मा लुकेका बन्धनहरूलाई उजागर गरी मुक्तिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ, जसलाई आधुनिक मनोविज्ञानमा आत्म-बोध (self-realization) को प्रक्रियासँग तुलना गर्न सकिन्छ।

परब्रह्मको अभिध्यान (Meditation) को शक्ति र जीवको बन्धन तथा मुक्तिमा यसको भूमिकालाई यो सूत्रले गहिरो दार्शनिक आयाम प्रदान गर्दछ। यसले जीवको सीमितता र परमात्माको असीमितता बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दै, आध्यात्मिक अभ्यासको केन्द्रीय महत्वलाई जोड दिन्छ।

१. परब्रह्मको अभिध्यानको शक्ति: यस सूत्रले परब्रह्मको ध्यान (meditation) लाई अज्ञानताको पर्दा हटाउने मुख्य साधनको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, जीवको वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो, तर अविद्या (ignorance) का कारण यो लुकेको हुन्छ। परब्रह्मको निरन्तर चिन्तनले यो अविद्या हट्छ र जीवले आफ्नो वास्तविक, शुद्ध स्वरूपको अनुभव गर्दछ। यो ध्यान केवल मानसिक एकाग्रता मात्र नभई, ब्रह्मसँगको तादात्म्य (identification) को प्रक्रिया हो।

२. बन्धन र मुक्तिको दैवी निर्भरता: सूत्रले बन्धन र मुक्ति दुवै परब्रह्मको इच्छा (will) वा शक्तिमा निर्भर रहेको बताउँछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, जीव ईश्वरको अंश हो र उसको मुक्ति ईश्वरको कृपा (grace) मा आधारित हुन्छ। जीवले भक्ति र प्रपत्ति (surrender) द्वारा ईश्वरको कृपा प्राप्त गर्दछ, जसले उसलाई बन्धनबाट मुक्त गर्दछ। यसले जीवको पुरुषार्थ (effort) सँगै ईश्वरको अनुग्रहको महत्वलाई पनि स्वीकार गर्दछ।

३. जीवको स्वरूप र अज्ञानताको तिरोधान: जीवको वास्तविक स्वरूप शुद्ध, बुद्ध र मुक्त भए पनि, माया (illusion) को कारणले यो बन्धनमा परेको देखिन्छ। परब्रह्मको ध्यानले यो मायाको प्रभावलाई कम गर्दै जीवको वास्तविक स्वरूपलाई प्रकट गर्दछ। यो प्रक्रिया कुनै नयाँ कुरा प्राप्त गर्नु नभई, पहिलेदेखि नै विद्यमान सत्यलाई उजागर गर्नु हो। जसरी बादल हटेपछि सूर्य देखिन्छ, त्यसरी नै अज्ञानता हटेपछि आत्माको ब्रह्म स्वरूप प्रकट हुन्छ।

सूत्र 3.2.6

संस्कृत: देहयोगाद्वा सोऽपि

IAST: *Dehayogādvā so'pi*

नेपाली अर्थ: वा देहयोगबाट, त्यो पनि।

विस्तृत व्याख्या: देहसँगको सम्बन्धको कारण जीवात्माको ज्ञान तिरोहित हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

देहयोगाद्वा (Dehayogādvā): देह (शरीर) को योग (सम्बन्ध) बाट वा (अथवा)।

सोऽपि (so'pi): सः (त्यो/ऊ) पनि (समेत)।

चुरो अर्थ (Essence): देहसँगको सम्बन्धका कारण जीवात्माको वास्तविक स्वरूप तिरोहित हुन्छ, जसले गर्दा यसको शुद्ध ज्ञान र शक्ति सीमित देखिन्छ। यो सूत्रले जीवात्माको बन्धन र मुक्तिको अवस्थालाई देहसँगको सम्बन्धबाट व्याख्या गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्क र शरीरको जटिल अन्तरक्रियाले चेतना र अनुभवलाई कसरी प्रभावित गर्छ भन्ने कुराले जीवात्माको देहसँगको योगको अवधारणालाई प्रतिध्वनित गर्छ। चेतनाको सीमितता र विस्तार शारीरिक अवस्थामा निर्भर हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको सीमितता): मनोविज्ञानले कसरी हाम्रो शारीरिक अवस्था, संवेदी अनुभव र मस्तिष्कको कार्यप्रणालीले हाम्रो चेतना र आत्म-बोधलाई सीमित वा प्रभावित गर्छ भन्ने अध्ययन गर्छ। देहसँगको योगले आत्म-ज्ञानमा आउने अवरोधलाई यसले पुष्टि गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले जीवात्माको स्वरूप र त्यसको देहसँगको सम्बन्धको गहिरो दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ। यसले जीवात्माको वास्तविक, शुद्ध र असीमित स्वरूप देहको बन्धनका कारण कसरी सीमित र अज्ञानी प्रतीत हुन्छ भन्ने कुराको विवेचना गर्दछ। यो सिद्धान्त वेदान्त दर्शनको आधारभूत मान्यताहरूमध्ये एक हो, जसले आत्माको नित्यत्व र देहको अनित्यत्वलाई स्पष्ट पार्छ।

१. जीवात्माको स्वरूप र देहको प्रभाव:

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, जीवात्मा मूलतः ब्रह्म नै हो, तर अविद्या (अज्ञान) र देहसँगको तादात्म्यका कारण यसले आफूलाई सीमित र भिन्न ठान्दछ। देहयोगाद्वा सोऽपि भन्नाले देहसँगको सम्बन्धले गर्दा नै त्यो जीवात्मा पनि सीमित र बन्धनमा परेको जस्तो देखिन्छ। यो सम्बन्धले जीवात्माको ज्ञान र शक्तिलाई ढाक्छ, जसरी बादलले सूर्यलाई ढाक्छ।

२. बन्धन र मुक्तिको अवधारणा:

रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि जीवात्मा ब्रह्मको अंश हो, तर देहसँगको सम्बन्धले यसलाई कर्मफलको भोगी बनाउँछ। यो सूत्रले जीवात्माको बन्धनको कारण देहसँगको योगलाई देखाउँछ। मुक्तिको अवस्थामा जीवात्मा देहको बन्धनबाट मुक्त भई आफ्नो शुद्ध स्वरूपमा स्थित हुन्छ, जहाँ यसको ज्ञान र आनन्द असीमित हुन्छ।

३. व्यावहारिक र आध्यात्मिक महत्त्व:

यो सूत्रको व्यावहारिक महत्त्व यो छ कि यसले मानिसलाई आफ्नो वास्तविक स्वरूप देहभन्दा भिन्न र श्रेष्ठ छ भन्ने बोध गराउँछ। आध्यात्मिक रूपमा, यसले देहको आसक्ति त्यागेर आत्मज्ञान प्राप्त गर्ने मार्ग प्रशस्त गर्दछ। देहसँगको सम्बन्ध अस्थायी र मायावी हो भन्ने बुझेर नै जीवात्माले आफ्नो परम लक्ष्य मोक्ष प्राप्त गर्न सक्छ।

सूत्र 3.2.7

संस्कृत: तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च

IAST: *Tadabhāvo nāḍīṣu tacchruterātmani ca*

नेपाली अर्थ: त्यसको अभाव नाडीहरूमा छ, श्रुतिबाट, र आत्मामा पनि।

विस्तृत व्याख्या: सुषुप्ति (Deep Sleep) मा जीवात्मा नाडीहरूमा र ब्रह्ममा स्थित हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

तदभावो (Tadabhāvo): त्यसको अभाव।

नाडीषु (nāḍīṣu): नाडीहरूमा।

तच्छ्रुतेः (tacchruteḥ): श्रुतिबाट।

आत्मनि (ātmani): आत्मामा।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): गहिरो निद्रा (Deep Sleep) को अवस्थामा जीवात्मा (individual soul) को दुःख र संसारको अनुभवको अभाव नाडीहरूमा र परम आत्मा (Brahman) मा हुन्छ। यो अवस्था श्रुति (scriptures) द्वारा प्रमाणित छ, जहाँ जीवात्माले परम शान्ति र आनन्दको अनुभव गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायु विज्ञान (Neuroscience): गहिरो निद्राको अवस्थामा मस्तिष्कको गतिविधि (brain activity) मा उल्लेखनीय परिवर्तन आउँछ, जहाँ चेतना (consciousness) को सामान्य अनुभव अनुपस्थित हुन्छ। यो अवस्था नाडी (subtle channels) वा स्नायु प्रणाली (nervous system) को विशेष कार्यसँग सम्बन्धित हुन सक्छ, जसले बाह्य उत्तेजना (external stimuli) बाट विश्राम प्रदान गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको अवस्था): मनोविज्ञानमा निद्राका विभिन्न अवस्थाहरू (states of consciousness) को अध्ययन गरिन्छ। सुषुप्ति (deep sleep) लाई चेतनाको यस्तो अवस्था मानिन्छ जहाँ मन (mind) पूर्ण रूपमा शान्त हुन्छ र कुनै सपना वा विचारहरू (thoughts) हुँदैनन्। यो अवस्थाले मानसिक विश्राम (mental rest) र आत्मिक शान्तिको गहिरो अनुभव प्रदान गर्दछ।

गहिरो निद्राको अवस्थामा जीवात्माको स्थिति ब्रह्मसूत्रको एक महत्त्वपूर्ण विषय हो, जसले आत्माको वास्तविक स्वरूप र संसारसँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले जीवात्माको दुःखमुक्त अवस्थालाई नाडी र आत्मासँग जोडेर वेदान्त दर्शनको गहनतालाई उजागर गर्दछ।

१. सुषुप्तिमा जीवात्माको विश्राम: ब्रह्मसूत्रले गहिरो निद्रा (सुषुप्ति) लाई जीवात्माको लागि एक अस्थायी विश्रामको अवस्थाको रूपमा व्याख्या गर्दछ। यस अवस्थामा जीवात्मा नाडीहरू (सूक्ष्म ऊर्जा मार्गहरू) मा प्रवेश गर्दछ र अन्ततः ब्रह्ममा लीन हुन्छ। यो लीनता पूर्ण विलय नभई एक प्रकारको आश्रय (shelter) मात्र हो, जहाँ जीवात्माले संसारिक दुःखबाट मुक्ति पाउँछ।

२. श्रुतिको प्रमाण: यस सूत्रमा 'तच्छ्रुतेः' शब्दले श्रुति (उपनिषद्) लाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। छान्दोग्य उपनिषद् र बृहदारण्यक उपनिषद् जस्ता ग्रन्थहरूले सुषुप्तिमा जीवात्माको नाडी र ब्रह्ममा स्थितिलाई स्पष्ट रूपमा वर्णन गरेका छन्। यसले वेदान्त दर्शनमा श्रुतिको अकाट्य प्रमाणिकतालाई जोड दिन्छ।

३. आत्माको स्वरूप र मोक्षको संकेत: सुषुप्तिमा जीवात्माको दुःखको अभावले आत्माको वास्तविक स्वरूप आनन्दमय र दुःखमुक्त रहेको संकेत गर्दछ। यो अवस्था मोक्ष (liberation) को एक सानो झलक हो, जहाँ जीवात्माले आफ्नो शुद्ध स्वरूपमा स्थित भएर परम आनन्दको अनुभव गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, यो अवस्थाले जीवात्मा र ब्रह्मको अभिन्नतालाई पुष्टि गर्दछ, यद्यपि अज्ञान (ignorance) को कारणले यो अस्थायी मात्र हुन्छ।

सूत्र 3.2.8

संस्कृत: अतः प्रबोधोऽस्मात्

IAST: *Ataḥ prabodho'smāt*

नेपाली अर्थ: त्यसकारण प्रबोध (Awakening) त्यसबाट (ब्रह्मबाट) हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: सुषुप्तिबाट जागरण ब्रह्मबाट हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अतः (Ataḥ): त्यसकारण।

प्रबोधोऽस्मात् (prabodho'smāt): प्रबोध (जागरूकता वा जागरण) त्यसबाट (ब्रह्मबाट)।

चुरो अर्थ (Essence): सुषुप्ति अवस्थाबाट जाग्नु वा चेतना प्राप्त गर्नु ब्रह्मबाट नै सम्भव हुन्छ, जसले आत्माको वास्तविक स्वरूपको ज्ञान [Self-realization] र अज्ञानको निवृत्ति [Removal of ignorance] गराउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): सुषुप्ति र जागरणको अवस्था मस्तिष्कका विभिन्न न्यूरल नेटवर्क [Neural networks] र न्यूरोट्रान्समिटर [Neurotransmitters] द्वारा नियन्त्रित हुन्छन्, जसलाई ब्रह्मको सर्वव्यापी चेतनाको अभिव्यक्ति [Manifestation of universal consciousness] को रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको विकास): ब्रह्मसूत्रको यो सिद्धान्तले चेतनाको गहिरो तह [Deeper levels of consciousness] र आत्म-जागरूकता [Self-awareness] को महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जुन मनोवैज्ञानिक विकास [Psychological development] र मानसिक स्वास्थ्य [Mental well-being] का लागि अपरिहार्य छ।

यो सूत्रले सुषुप्ति (गहिरो निद्रा) बाट जागरण (जागेको अवस्था) को प्रक्रियालाई ब्रह्मसँग जोडेर चेतनाको मूल स्रोतको गहन दार्शनिक व्याख्या प्रस्तुत गर्दछ। यसले केवल शारीरिक निद्राबाट उठ्ने कुरा मात्र नभई, अज्ञानको निद्राबाट आत्मज्ञानको जागरणलाई पनि संकेत गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको केन्द्रीय विषय हो।

१. ब्रह्म नै चेतनाको मूल स्रोत: शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म नै सम्पूर्ण चेतनाको परम स्रोत हो। जीवको सुषुप्ति अवस्थामा मन र इन्द्रियहरू ब्रह्ममा लीन हुन्छन्, र जागरणको अवस्थामा पुनः ब्रह्मबाट नै चेतना प्राप्त गरी क्रियाशील हुन्छन्। यो प्रक्रिया ब्रह्मको सर्वव्यापी र नित्य चेतनाको प्रमाण हो।

२. अज्ञानको निवृत्ति र आत्मज्ञान: रामानुजाचार्यले यस सूत्रलाई जीवको स्वरूपगत ज्ञानको प्रबोधसँग जोड्छन्। सुषुप्तिबाट जाग्नु भनेको केवल शारीरिक जागरण मात्र नभई, जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई ब्रह्मको अंशको रूपमा बुझ्नु हो। यसले अज्ञानको पर्दा हटाएर आत्मज्ञान [Self-knowledge] प्राप्त गर्ने प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ।

३. जीवको परनिर्भरता र ब्रह्मको स्वतन्त्रता: मध्वाचार्यको द्वैत दर्शनमा, यो सूत्रले जीवको ब्रह्ममाथिको पूर्ण परनिर्भरतालाई दर्शाउँछ। जीवको जागरण र चेतना ब्रह्मको इच्छा र अनुग्रहबाट मात्र सम्भव हुन्छ। ब्रह्म स्वतन्त्र र सर्वशक्तिमान् छ, जबकि जीव ब्रह्मको अधीनमा रहेर मात्र अस्तित्वमा रहन्छ र कार्य गर्दछ।

सूत्र 3.2.9

संस्कृत: स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः

IAST: *Sa eva tu karmānusmṛtiśabdavidhibhyaḥ*

नेपाली अर्थ: त्यही (जीव) नै (जाग्छ), कर्म, अनुस्मृति, शब्द र विधिबाट।

विस्तृत व्याख्या: सुषुप्तिबाट जाग्ने त्यही जीवात्मा हो, अर्को होइन।

शाब्दिक अर्थ:

स (Sa): त्यही (that).

एव (eva): नै (indeed, only).

तु (tu): तर (but, however - used for emphasis).

कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः (karmānusmṛtiśabdavidhibhyaḥ): कर्म (action), अनुस्मृति (remembrance), शब्द (scriptural word) र विधि (injunctions) बाट (from/by).

चुरो अर्थ (Essence): सुषुप्ति (deep sleep) बाट जाग्ने जीव (individual soul) त्यही हो, जुन सुतेको थियो। यो कर्म (karma), पूर्वजन्मको स्मृति (remembrance of past deeds), शास्त्रका शब्द (scriptural injunctions) र विधि (prescribed duties) हरूबाट प्रमाणित हुन्छ, जसले जीवको निरन्तरता (continuity of the soul) लाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायु विज्ञान (Neuroscience): सुषुप्ति अवस्थामा मस्तिष्कको गतिविधि (brain activity) न्यून भए पनि, जागृत अवस्थामा पुनः चेतना (consciousness) फर्किनुले मस्तिष्कको निरन्तरता र स्मृति (memory) को भूमिकालाई संकेत गर्छ। जीवको निरन्तरताको अवधारणाले मस्तिष्कको संरचना र कार्यप्रणालीको अध्ययनमा नयाँ आयाम थप्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचानको निरन्तरता): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) को निरन्तरता एक महत्त्वपूर्ण विषय हो। सुषुप्तिबाट जागेपछि व्यक्तिले आफूलाई त्यही व्यक्ति ठान्नु, आफ्ना कर्म र स्मृतिहरूलाई सम्झनुले आत्म-पहचानको गहिरो मनोवैज्ञानिक आधारलाई दर्शाउँछ। यो जीवको निरन्तरताको दार्शनिक अवधारणासँग मेल खान्छ।

यो सूत्रले सुषुप्ति (गहिरो निद्रा) बाट जाग्ने जीवको निरन्तरता (continuity of the individual soul) लाई स्थापित गर्दछ। यसले जीवात्माको अविनाशी स्वरूप (indestructible nature) र कर्मफलको भोग (experience of karmic results) को अनिवार्यतालाई जोड दिन्छ।

१. जीवात्माको निरन्तरता र पहिचान: ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले सुषुप्तिबाट जाग्ने जीव त्यही हो, जुन सुतेको थियो भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्छ। यदि जीव फरक हुन्थ्यो भने, सुषुप्तिबाट जागेपछि उसले आफ्नो पूर्वजन्मका कर्महरू (past actions) र स्मृतिहरू (memories) लाई सम्झन सक्दैनथ्यो। शंकराचार्यका अनुसार, यो जीवको अपरिवर्तनीय स्वरूप (unchanging nature) को प्रमाण हो, जुन भौतिक शरीरको परिवर्तनसँगै बदलिँदैन।

२. कर्म, स्मृति र शास्त्रको प्रमाण: सूत्रले कर्म (actions), अनुस्मृति (remembrance), शब्द (scriptural texts) र विधि (injunctions) लाई जीवको निरन्तरताको प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। जीवले गरेका कर्महरूको फल भोग्नका लागि त्यही जीवको अस्तित्व आवश्यक हुन्छ। स्मृतिले पूर्व अनुभवहरूको निरन्तरता देखाउँछ, र वेदका शब्द तथा विधिहरूले पनि जीवको अविनाशी स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछन्। रामानुजाचार्यले यसलाई जीवको विशिष्ट स्वरूप (distinct nature) र ईश्वरसँगको सम्बन्धको रूपमा व्याख्या गर्छन्।

३. दार्शनिक निहितार्थ र मोक्ष: जीवको निरन्तरताको यो अवधारणा वेदान्त दर्शनमा मोक्ष (liberation) को लागि महत्त्वपूर्ण छ। यदि जीवको निरन्तरता नहुने हो भने, कर्मफलको सिद्धान्त (law of karma) र मोक्षको प्राप्ति अर्थहीन हुन जान्छ। यो सूत्रले जीवात्माको शाश्वतता (eternity) र ब्रह्मसँगको उसको वास्तविक सम्बन्ध (true relation with Brahman) लाई बुझ्नको लागि आधार प्रदान गर्दछ, जसले अविद्या (ignorance) को नाश र आत्मज्ञान (self-realization) तर्फ डोर्याउँछ।

■ सूत्र 3.2.10

संस्कृत: मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात्

IAST: *Mugdhe'rdhasampattih pariśeṣāt*

नेपाली अर्थ: मूर्छा (Swoon) मा अर्धसम्पत्ति (Half-attainment) हो, परिशेषबाट।

विस्तृत व्याख्या: मूर्छा अवस्था सुषुप्ति र मृत्युको बीचको अवस्था हो।

शाब्दिक अर्थ:

मुग्धे (Mugdhe): मूर्छामा, अचेत अवस्थामा, मोह वा स्तब्धताको स्थितिमा।

अर्धसम्पत्तिः (Ardhasampattih): आधा प्राप्ति, आधा अवस्था, आधा प्राप्त भएको वा आधा अनुभव भएको स्थिति।

परिशेषात् (Pariśeṣāt): बाँकीबाट, शेषबाट, अनुमानद्वारा, बाँकी रहेको कुराबाट।

चुरो अर्थ (Essence): मूर्छाको अवस्था सुषुप्ति (deep sleep) र मृत्यु (death) को बीचको एक मध्यवर्ती स्थिति हो, जहाँ चेतना आंशिक रूपमा मात्र उपस्थित हुन्छ। यो अवस्था पूर्ण अज्ञानता वा पूर्ण विस्मृति नभई चेतनाको अर्ध-जागृत अवस्थाको द्योतक हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मूर्छाको अवस्थामा मस्तिष्कको गतिविधि (brain activity) मा परिवर्तन आउँछ, जुन पूर्ण चेतना र पूर्ण अचेतनाको बीचको हुन्छ। यसमा मस्तिष्कका केही भागहरू निष्क्रिय भए पनि जीवनका आधारभूत कार्यहरू (vital functions) कायम रहन्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको अवस्था): मनोविज्ञानले चेतनाका विभिन्न अवस्थाहरू (states of consciousness) को अध्ययन गर्दछ। मूर्छालाई चेतनाको एक परिवर्तित अवस्था (altered state of consciousness) को रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जहाँ व्यक्ति बाह्य उत्तेजनाप्रति कम प्रतिक्रियाशील हुन्छ तर पूर्ण रूपमा अचेत हुँदैन।

> ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले मूर्छाको अवस्थालाई सुषुप्ति र मृत्युको बीचको मध्यवर्ती स्थितिको रूपमा व्याख्या गर्दै चेतनाको गहिराइमाथि प्रकाश पार्दछ। यसले जीवको अवस्था र ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई बुझ्न महत्त्वपूर्ण दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

१. मूर्छाको दार्शनिक स्थिति: शंकराचार्यका अनुसार, मूर्छा न त पूर्ण निद्रा (सुषुप्ति) हो न त पूर्ण मृत्यु नै। यो चेतनाको एक अस्पष्ट अवस्था हो जहाँ जीवले आंशिक रूपमा मात्र अनुभव गर्दछ। यसले जीवको सूक्ष्म शरीर (subtle body) को कार्यप्रणाली र स्थूल शरीर (gross body) सँगको सम्बन्धलाई दर्शाउँछ।

२. चेतनाको निरन्तरता र विच्छेद: रामानुजाचार्यको दृष्टिकोणमा, मूर्छाको अवस्थामा पनि जीवको चेतनाको सूक्ष्म प्रवाह (subtle flow of consciousness) कायम रहन्छ, यद्यपि त्यो व्यक्त नभएको हुन सक्छ। यो पूर्ण विच्छेद नभई चेतनाको एक अस्थायी अवरोध (temporary interruption) मात्र हो, जसले जीवको अविनाशी स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ।

३. परिशेषको महत्त्व: 'परिशेषात्' शब्दले यो अवस्था अन्य ज्ञात अवस्थाहरू (जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति, मृत्यु) बाट भिन्न रहेको र तिनको विश्लेषणबाट यसको विशिष्टता स्थापित हुने संकेत गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनमा तार्किक विश्लेषण (logical analysis) र अपवादको माध्यमबाट सत्यको खोजी गर्ने पद्धतिको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

सूत्र 3.2.11

संस्कृत: न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि

IAST: *Na sthānato'pi parasyobhayaliṅgaṃ sarvatra hi*

नेपाली अर्थ: स्थानबाट पनि परब्रह्मको उभयलिङ्ग (Both Characteristics) सर्वत्र छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म सगुण र निर्गुण दुवै रूपमा सर्वत्र विद्यमान छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (Na): होइन।

स्थानतोऽपि (Sthānato'pi): स्थानबाट पनि।

परस्य (Parasya): परब्रह्मको।

उभयलिङ्गं (Ubhayaliṅgaṃ): दुवै लिङ्ग (विशेषता)।

सर्वत्र (Sarvatra): सबै ठाउँमा।

हि (Hi): किनकि।

चुरो अर्थ (Essence): परब्रह्मको स्वरूप कुनै एक विशेष स्थान वा अवस्थामा मात्र सीमित छैन, बरु यो सगुण र निर्गुण दुवै विशेषताहरूले युक्त भई सर्वत्र विद्यमान छ। यस सूत्रले ब्रह्मको असीमितता र द्वैत तथा अद्वैत दुवै पक्षलाई समेट्ने क्षमतालाई जोड दिन्छ, जसले

गर्दा कुनै पनि सीमित दृष्टिकोणबाट यसलाई पूर्ण रूपमा बुझ्न सकिँदैन [Transcendence and Immanence of Brahman].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा कणहरूले एकै समयमा विभिन्न अवस्थाहरूमा रहन सक्ने (Superposition) र अवलोकनकर्ताको भूमिकाले परिणाममा प्रभाव पार्ने जस्ता अवधारणाहरूले ब्रह्मको उभयलिङ्ग स्वरूपलाई अप्रत्यक्ष रूपमा प्रतिध्वनित गर्दछ, जहाँ ब्रह्म सगुण र निर्गुण दुवै रूपमा एकैसाथ विद्यमान हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): चेतनाको प्रकृतिलाई बुझ्ने प्रयासमा, आधुनिक मनोविज्ञानले चेतनाका विभिन्न स्तरहरू (जागरूक, अवचेतन, अचेतन) र यसको असीमित सम्भावनाहरूलाई अध्ययन गर्दछ। ब्रह्मको सर्वव्यापी र उभयलिङ्ग स्वरूपले चेतनाको गहिराइ र यसको सीमित तथा असीमित दुवै आयामहरूलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ, जहाँ व्यक्तिगत चेतना (Individual Consciousness) र ब्रह्माण्डीय चेतना (Cosmic Consciousness) बीचको सम्बन्ध खोजिन्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.११ ले परब्रह्मको स्वरूपलाई स्थान वा अवस्थाको सीमाभन्दा पर रहेको र यसमा सगुण तथा निर्गुण दुवै लिङ्ग (विशेषता) हरू सर्वत्र विद्यमान रहेको कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको अद्वैत स्वरूपलाई स्वीकार गर्दै पनि यसको व्यावहारिक (व्यवहारिक) र पारमार्थिक (पारमार्थिक) दुवै आयामहरूलाई समेट्ने प्रयास गर्दछ, जसले गर्दा ब्रह्मको पूर्णता र असीमिततालाई बुझ्न सकिन्छ।

१. ब्रह्मको उभयलिङ्ग स्वरूपको दार्शनिक आधार: यस सूत्रले ब्रह्मलाई केवल निर्गुण वा केवल सगुणको रूपमा मात्र नहेरी, दुवै विशेषताहरूको समागमको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शङ्कराचार्यका अनुसार, ब्रह्म पारमार्थिक रूपमा निर्गुण र निराकार भए पनि, मायाको उपाधिले गर्दा यो सगुण र साकार रूपमा प्रतीत हुन्छ। रामानुजाचार्यले भने ब्रह्मलाई सधैँ सगुण र कल्याणमय गुणहरूले युक्त मान्छन्, जहाँ निर्गुणको अर्थ दोषरहित हुनु हो। यसरी, उभयलिङ्गको अवधारणाले ब्रह्मको समग्रतालाई दर्शाउँछ।

२. स्थानको सीमाभन्दा पर ब्रह्मको सर्वव्यापकता: सूत्रमा 'न स्थानतोऽपि' भन्नाले ब्रह्म कुनै विशेष स्थान वा अवस्थामा मात्र सीमित छैन भन्ने बुझिन्छ। ब्रह्म सर्वव्यापी (Omnipresent) छ र यो प्रत्येक वस्तु तथा जीवमा अन्तर्निहित छ। यो अवधारणा उपनिषद्का महावाक्यहरू जस्तै 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (सबै कुरा ब्रह्म नै हो) सँग मेल खान्छ। यसले ब्रह्मलाई कुनै भौतिक सीमाभित्र कैद गर्न नसकिने र यसको उपस्थिति ब्रह्माण्डको प्रत्येक कणमा रहेको दार्शनिक सत्यलाई उजागर गर्दछ।

३. ब्रह्मको अचिन्त्य शक्ति र मायाको भूमिका: ब्रह्मको उभयलिङ्ग स्वरूपलाई बुझ्न मायाको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ। अद्वैत वेदान्त अनुसार, माया ब्रह्मको एक शक्ति हो जसले निर्गुण ब्रह्मलाई सगुण रूपमा प्रकट गराउँछ। यो माया अचिन्त्य (Inexplicable) र अनिर्वचनीय (Indescribable) छ। यस सूत्रले ब्रह्मको यस्तो अचिन्त्य शक्तिलाई सङ्केत गर्दछ जसले एकैसाथ विरोधाभासी लाग्ने गुणहरूलाई पनि धारण गर्न सक्छ, जसले गर्दा ब्रह्मको महिमा र यसको गहिराइलाई अझ बढी स्पष्ट पार्दछ।

सूत्र 3.2.12

संस्कृत: न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्

IAST: *Na bhedāditi cenna pratyekamtadvachanāt*

नेपाली अर्थ: यदि भेदबाट (ब्रह्म एक होइन) भनिन्छ भने, होइन, किनभने प्रत्येक (श्रुति) मा त्यसरी नै वचन छ।

विस्तृत व्याख्या: विभिन्न श्रुतिवाक्यहरूमा ब्रह्मको भिन्न वर्णन भएपनि, ब्रह्म एक नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन।

भेदात् (bhedāt): भेदबाट, भिन्नताका कारण।

इति (iti): यसरी, यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन (इति चेन्न - यदि यस्तो भनिन्छ भने होइन)।

प्रत्येकम् (pratyekam): प्रत्येकमा, व्यक्तिगत रूपमा।

अतत् (atat): त्यो होइन, त्यस्तो होइन।

वचनात् (vacanāt): वचनबाट, कथनका कारण।

चुरो अर्थ (Essence): यदि श्रुतिहरूमा ब्रह्मको भिन्नता देखिन्छ र त्यसैले ब्रह्म एक होइन भनिन्छ भने, यो तर्क मान्य छैन, किनभने प्रत्येक श्रुतिले ब्रह्मको अद्वितीय र एकत्वलाई नै विभिन्न तरिकाले पुष्टि गर्दछ। ब्रह्मको वर्णनमा देखिने विविधताले उसको अनन्त गुणहरूलाई दर्शाउँछ, न कि उसको स्वरूपगत भिन्नतालाई।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा 'युनिफाइड फिल्ड थ्योरी' (Unified Field Theory) को खोजीले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई एउटै मूल शक्ति वा नियमबाट बुझ्ने प्रयास गर्दछ, जुन ब्रह्मको एकत्वको अवधारणासँग मिल्दोजुल्दो छ। क्वान्टम मेकानिक्स (Quantum Mechanics) ले पनि सूक्ष्म स्तरमा सबै कुरा एकआपसमा जोडिएको देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - एकत्वको अनुभव): मनोविज्ञानमा 'ट्रान्सपर्सनल साइकोलोजी' (Transpersonal Psychology) ले चेतनाको गहिरो अवस्था र एकत्वको अनुभवलाई अध्ययन गर्दछ, जहाँ व्यक्तिले आफूलाई सम्पूर्ण अस्तित्वसँग अभिन्न महसुस गर्दछ। यो अनुभवले ब्रह्मको एकत्वको दार्शनिक अवधारणालाई व्यक्तिगत चेतनाको स्तरमा प्रतिध्वनित गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मको एकत्वमाथि उठाइएको शंकाको निवारण गर्दछ। यदि विभिन्न वैदिक ग्रन्थहरूमा ब्रह्मको भिन्न-भिन्न रूपमा वर्णन गरिएको छ, जसले गर्दा ब्रह्म एक नभई अनेक छन् भन्ने भ्रम उत्पन्न हुन्छ भने, यो सूत्रले त्यस तर्कलाई खण्डन गर्दछ। यसले स्पष्ट पार्दछ कि श्रुतिहरूमा देखिने विविधता ब्रह्मको अनेकता होइन, बरु उसको अनन्त महिमा र विभिन्न पक्षहरूको वर्णन मात्र हो।

१. **श्रुतिहरूको एकत्वमाथि जोड (Emphasis on the Unity of Shruti Texts):** ब्रह्मसूत्रले श्रुतिहरूलाई परम प्रमाण मान्दछ। यस सूत्रले श्रुतिहरूमा देखिने बाह्य भिन्नतालाई स्वीकार गर्दै पनि, तिनीहरूको मूल आशय ब्रह्मको एकत्व नै हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। विभिन्न श्रुतिहरूले ब्रह्मलाई विभिन्न गुणहरू (सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्म) द्वारा परिभाषित गरे पनि, ती सबैले एउटै अद्वितीय सत्तालाई लक्षित गर्दछन्।

२. **ब्रह्मको निर्गुण र सगुण स्वरूपको समन्वय (Reconciliation of Nirguna and Saguna Brahman):** अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्मको निर्गुण (गुणरहित) र सगुण (गुणसहित) दुवै स्वरूपको वर्णन श्रुतिहरूमा पाइन्छ। यस सूत्रले सगुण ब्रह्मको वर्णनलाई निर्गुण ब्रह्मको बोधका लागि एउटा माध्यम वा सोपानको रूपमा व्याख्या गर्दछ। यसरी, ब्रह्मको स्वरूपमा देखिने भिन्नता वास्तविक नभई, साधकको बुझाइको स्तर अनुसारको प्रस्तुति मात्र हो।

३. मायाको भूमिका र अविद्याको खण्डन (Role of Maya and Refutation of Avidya): ब्रह्मको एकत्वमाथि उठाइने शंकाको मूल कारण अविद्या वा माया हो। यस सूत्रले मायाको प्रभावले गर्दा नै ब्रह्ममा अनेकताको भ्रम देखिने कुरालाई संकेत गर्दछ। जब अविद्याको निवारण हुन्छ, तब ब्रह्मको शुद्ध, एकत्व स्वरूपको बोध हुन्छ। रामानुजाचार्य जस्ता विशिष्टाद्वैतवादी आचार्यहरूले पनि ब्रह्ममा अनन्त कल्याणकारी गुणहरू रहेको र ती गुणहरूले ब्रह्मको एकत्वलाई खण्डन नगर्ने तर्क प्रस्तुत गर्दछन्।

सूत्र 3.2.13

संस्कृत: अपि चैवमेके

IAST: *Api caivameke*

नेपाली अर्थ: र केहीले यसरी नै (पढ्छन्)।

विस्तृत व्याख्या: केही शाखाहरूमा ब्रह्मको एकत्वको स्पष्ट वर्णन छ।

शाब्दिक अर्थ:

अपि (api): पनि, समेत, पनि।

च (ca): र, अनि।

एवम् (evam): यसरी, यस प्रकारले।

एके (eke): केही, कतिपय।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.२.१३ ले ब्रह्मको एकत्वलाई विभिन्न वैदिक शाखाहरूमा कसरी वर्णन गरिएको छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। यसले आत्मज्ञानको मार्गमा श्रुतिहरूको विविधता भए पनि अन्तिम सत्य (Ultimate Reality) एकै रहेको दार्शनिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा पदार्थ र ऊर्जाको एकत्व (Unity of Matter and Energy) तथा अवलोकनकर्ताको भूमिकाले चेतनाको गहिरो प्रकृतिमाथि प्रश्न उठाउँछ, जुन ब्रह्मको एकत्वको वैदिक अवधारणासँग समानान्तर हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको एकीकरण): आधुनिक मनोविज्ञानमा चेतनाको एकीकरण (Integration of Consciousness) र विभिन्न मानसिक अवस्थाहरूको अन्तर्निर्भरताको अध्ययनले आत्मको गहिराइमा रहेको एकत्वको अनुभवलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.१३, "अपि चैवमेके" (र केहीले यसरी नै पढ्छन्), ले वैदिक परम्परामा ब्रह्मको स्वरूप र त्यसको एकत्वलाई विभिन्न श्रुतिहरूमा कसरी व्याख्या गरिएको छ भन्ने महत्त्वपूर्ण दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको निर्गुण र सगुण दुवै पक्षको चर्चा गर्ने विभिन्न वैदिक शाखाहरूको प्रमाणिकतालाई स्वीकार गर्दै, ती सबैको अन्तिम लक्ष्य एकै ब्रह्मको ज्ञान हो भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यसले ज्ञानको मार्गमा विविधता भए पनि सत्यको एकत्वलाई बलियो बनाउँछ।

१. श्रुतिहरूको विविधतामा एकत्वको पुष्टि: यो सूत्रले विभिन्न वैदिक शाखाहरू (जस्तै, वाजसनेयी, छान्दोग्य) मा ब्रह्मको वर्णनमा केही भिन्नता देखिए पनि, ती सबैको मूल आशय ब्रह्मको एकत्व नै हो भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। आचार्य शंकरले यसलाई ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपको प्रतिपादनमा विभिन्न श्रुतिहरूको सामञ्जस्यका रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्मलाई निरपेक्ष, निराकार र अद्वितीय सत्ताका रूपमा बुझिन्छ।

२. सगुण र निर्गुण ब्रह्मको समन्वय: ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मको सगुण (विशेषतासहितको) र निर्गुण (विशेषताविहीन) दुवै स्वरूपको चर्चा गर्दछ। यो सूत्रले विभिन्न श्रुतिहरूमा ब्रह्मलाई कहिले सगुण रूपमा (जस्तै, जगत्को सृष्टिकर्ता) र कहिले निर्गुण रूपमा (जस्तै, सबै गुणहरूभन्दा पर) वर्णन गरिए पनि, यी दुई पक्ष एउटै परम सत्यका भिन्न-भिन्न अभिव्यक्ति मात्र हुन् भन्ने दार्शनिक समन्वयलाई संकेत गर्दछ।

३. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्त परम्परामा, यो सूत्रले ब्रह्मको अद्वितीयता र जीव तथा जगत्को ब्रह्मसँगको अभेद सम्बन्धलाई थप पुष्टि गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा भने, ब्रह्म सगुण र कल्याणकारी गुणहरूले युक्त हुन्छ, र विभिन्न श्रुतिहरूले त्यसै ब्रह्मका विभिन्न महिमाहरूलाई वर्णन गर्दछन्। यसरी, सूत्रले दार्शनिक परम्परामा ब्रह्मको स्वरूपबारेको गहिरो चिन्तनलाई प्रोत्साहित गर्दछ।

सूत्र 3.2.14

संस्कृत: अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्

IAST: *Arūpavadeva hi tatpradhānatvāt*

नेपाली अर्थ: अरूपवत् (Formless) नै हो, किनभने त्यसको प्रधानत्व छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको निर्गुण स्वरूप प्रधान हो। सगुण वर्णन उपासनाको लागि हो।

शाब्दिक अर्थ:

अरूपवदेव (Arūpavadeva): अरूपवत् (रूपरहित) नै हो।

हि (hi): किनभने, निश्चय नै।

तत्प्रधानत्वात् (tatpradhānatvāt): त्यसको प्रधानता (मुख्य) भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप अरूप (formless) र निर्गुण (without attributes) नै हो, किनभने उपनिषद्हरूमा यसैको प्रधानताका साथ वर्णन गरिएको छ। सगुण (with attributes) वर्णनहरू केवल उपासना (meditation) र ध्यानका लागि मात्र हुन्, परमार्थतः ब्रह्म निर्विकार (unchanging) र निराकार (shapeless) छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा कणहरूको व्यवहार निश्चित रूपमा परिभाषित नभई सम्भावनाको रूपमा मात्र हुन्छ, जसलाई कुनै ठोस रूपमा देख्न सकिँदैन। यसले ब्रह्मको अरूपता (formlessness) र अव्यक्त (unmanifest) स्वरूपसँग समानता देखाउँछ, जहाँ परम वास्तविकता कुनै भौतिक आकारमा सीमित छैन।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): चेतना (consciousness) आफैंमा कुनै भौतिक रूप वा आकारमा सीमित छैन। यो अनुभवको आधार हो तर यसलाई कुनै वस्तुको रूपमा देख्न वा नाप्न सकिँदैन। ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले चेतनाको अमूर्त (abstract) र सर्वव्यापी (all-pervading) प्रकृतिलाई समर्थन गर्दछ, जुन कुनै व्यक्तिगत मन वा शरीरमा मात्र सीमित छैन।

> ब्रह्मसूत्र ३.२.१४ ले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप अरूप र निर्गुण नै हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यो सूत्रले उपनिषद्हरूमा ब्रह्मको दुई प्रकारका वर्णनहरू – सगुण (गुणसहित) र निर्गुण (गुणरहित) – बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ। यसले निर्गुण ब्रह्मलाई नै परम सत्य मान्दै सगुण वर्णनहरूलाई उपासनाको साधनका रूपमा व्याख्या गर्दछ।

१. निर्गुण ब्रह्मको प्रधानता: उपनिषद्हरूमा ब्रह्मलाई कहिलेकाहीँ साकार (with form) र सगुण (with attributes) रूपमा वर्णन गरिएको छ, जस्तै 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (सत्य, ज्ञान र अनन्त ब्रह्म)। तर, यस सूत्रले 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' भन्दै ब्रह्मको अरूप (formless) र निर्गुण (attributeless) स्वरूप नै प्रधान हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मको परमार्थिक (ultimate) स्वरूप निर्गुण नै हो, र सगुण वर्णनहरू केवल साधकहरूलाई ध्यान र उपासनाका लागि प्रदान गरिएका हुन्।

२. सगुण वर्णनको प्रयोजन: ब्रह्मको सगुण वर्णनहरू, जस्तै 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' (सबै कर्म गर्ने, सबै इच्छा राख्ने, सबै गन्ध र रस भएको) आदि, साधकहरूलाई ब्रह्ममा मन एकाग्र गर्न मद्दत गर्छन्। रामानुजाचार्यले ब्रह्मलाई सगुण र कल्याणगुण सम्पन्न मान्छन्, तर यो सूत्रले निर्गुण स्वरूपको प्रधानतालाई स्वीकार गर्छ। सगुण उपासनाले चित्तशुद्धि (purification of mind) र एकाग्रता (concentration) प्रदान गर्छ, जसले अन्ततः निर्गुण ब्रह्मको ज्ञानतर्फ डोर्याउँछ।

३. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्तका अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र यो नाम-रूप (name and form) भन्दा पर छ। यो सूत्रले यसै सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्छ कि ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप कुनै पनि भौतिक वा मानसिक गुणहरूले सीमित छैन। 'तत्प्रधानत्वात्' (त्यसको प्रधानता भएकोले) भन्ने शब्दले निर्गुण ब्रह्मको वर्णन नै उपनिषद्हरूको मुख्य तात्पर्य हो भन्ने संकेत गर्छ, जबकि सगुण वर्णनहरू गौण (secondary) हुन् र व्यवहारिक स्तरमा मात्र सत्य हुन्छन्।

सूत्र 3.2.15

संस्कृत: प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम्

IAST: *Prakāśavaccāvaiyarthyam*

नेपाली अर्थ: प्रकाश (Light) जस्तै, अवैयर्थ्य (Not Meaningless) छ।

विस्तृत व्याख्या: जसरी सूर्यको प्रकाशमा विभिन्न रङ्गहरू देखिन्छन् तर प्रकाश एक नै हो, त्यसरी नै ब्रह्मको विभिन्न वर्णन एक नै ब्रह्मको हो।

शाब्दिक अर्थ:

प्रकाशवत् (Prakāśavat): प्रकाश जस्तै।

च (ca): र।

अवैयर्थ्यम् (avaiyarthyam): निरर्थक नहुनु, व्यर्थ नहुनु।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको वर्णन विभिन्न तरिकाले गरिए पनि ती सबै निरर्थक नभई एकै ब्रह्मलाई बुझाउँछन् भन्ने कुरा प्रकाशको उदाहरण दिएर स्पष्ट पार्छ। जसरी प्रकाशका अनेक रूप देखिए पनि सारमा त्यो एकै हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मका विभिन्न स्वरूपहरू (attributes) पनि एकै परमसत्ताका अभिव्यक्ति हुन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा ऊर्जाका विभिन्न रूपहरू (forms of energy) एकै मूलभूत क्षेत्र (fundamental field) बाट उत्पन्न भएको मानिन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको बहुआयामिकता (multi-dimensionality) र एकत्व (unity) लाई यसैगरी बुझाउँछ, जहाँ विभिन्न अभिव्यक्तिहरू एकै यथार्थका अंश हुन्।

मनोविज्ञान (Psychology - एकीकरण र आत्म-बोध): मनोविज्ञानमा आत्म-बोध (self-realization) को प्रक्रियामा व्यक्तिले आफ्नो चेतनाका विभिन्न पक्षहरू (different aspects of consciousness) लाई एकताबद्ध (integrated) गर्छ। यो सूत्रले बाह्य रूपमा देखिएका विविधताहरूलाई आन्तरिक रूपमा एकै परमसत्ताको अनुभवसँग जोड्ने मनोवैज्ञानिक एकीकरणको महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

यो सूत्र ब्रह्मको निर्गुण र सगुण स्वरूपको समन्वय (reconciliation) माथि केन्द्रित छ। विभिन्न उपनिषद्हरूमा ब्रह्मलाई कहिले निराकार, निर्विशेष (attributeless) त कहिले साकार, सविशेष (with attributes) भनी वर्णन गरिएको पाइन्छ। यो विरोधाभासपूर्ण लाग्ने वर्णनहरू वास्तवमा ब्रह्मको महिमालाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट बुझाउने प्रयास मात्र हुन् भन्ने यस सूत्रको मूल आशय हो।

१. ब्रह्मको एकत्व र बहुलता (Unity and Multiplicity of Brahman):

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म परमार्थतः निर्गुण र निराकार हो। तथापि, व्यवहारिक स्तरमा (empirical level) उपासकहरूको सुविधाका लागि ब्रह्मलाई सगुण रूपमा पनि वर्णन गरिन्छ। यो सूत्रले प्रकाशको उदाहरण दिएर स्पष्ट पार्छ कि जसरी प्रकाशका विभिन्न रङ्गहरू (colors) वा तीव्रताहरू (intensities) देखिए पनि प्रकाशको मूल स्वरूप एकै हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मका विभिन्न वर्णनहरू पनि एकै परमसत्ताका अभिव्यक्ति हुन् र ती कुनै पनि निरर्थक छैनन्।

२. उपनिषदीय वचनहरूको सार्थकता (Significance of Upanishadic Statements):
उपनिषद्हरूमा ब्रह्मको वर्णन गर्ने क्रममा प्रयोग गरिएका सबै शब्दहरू र वाक्यांशहरू (phrases) को आ-आफ्नै सार्थकता छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनले ब्रह्मलाई सगुण र कल्याणकारी गुणहरूले युक्त मान्छ। यस सूत्रले ब्रह्मका विभिन्न गुणहरू (attributes) को वर्णन गर्ने उपनिषदीय वचनहरूलाई व्यर्थ नभई ब्रह्मको पूर्णता (completeness) र महिमालाई बुझाउने माध्यमको रूपमा स्वीकार गर्छ। प्रत्येक वर्णनले ब्रह्मको कुनै न कुनै पक्षलाई उजागर गर्छ।

३. अज्ञानको निवृत्ति र परमार्थ ज्ञान (Removal of Ignorance and Ultimate Knowledge):
यो सूत्रले ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपको ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि विभिन्न वर्णनहरूको महत्त्वलाई जोड दिन्छ। अज्ञान (ignorance) का कारण ब्रह्मलाई खण्डित रूपमा बुझ्ने प्रवृत्ति हुन्छ, तर प्रकाशको दृष्टान्तले ब्रह्म अविभाज्य (indivisible) र एकै हो भन्ने बोध गराउँछ। यसले साधकलाई ब्रह्मको परमार्थ स्वरूपको अनुभव गर्न मद्दत गर्छ, जहाँ सबै द्वैत (duality) को अन्त्य भई एकत्वको अनुभूति हुन्छ।

सूत्र 3.2.16

संस्कृत: आह च तन्मात्रम्

IAST: *Āha ca tanmātram*

नेपाली अर्थ: र (श्रुतिले) तन्मात्र (That Alone) भन्छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिले ब्रह्मलाई 'तन्मात्र' (केवल त्यो मात्र) भन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

आह (Āha): भन्छ, घोषणा गर्छ।

च (ca): र।

तन्मात्रम् (tanmātram): त्यो मात्र, केवल त्यो।

चुरो अर्थ (Essence): श्रुतिहरूले ब्रह्मलाई 'तन्मात्र' (That Alone) अर्थात् केवल एक मात्र सत्ताको रूपमा वर्णन गर्दछन्, जसबाट अन्य सबै कुराको उत्पत्ति हुन्छ र जसमा सबै कुरा विलीन हुन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको अद्वितीय र निरपेक्ष स्वरूपलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा ऊर्जा र पदार्थको एकत्वको अवधारणाले ब्रह्मको 'तन्मात्र' स्वरूपसँग समानता राख्न सक्छ, जहाँ सबै विविधता एक मूलभूत एकत्वबाट उत्पन्न हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको एकत्व): चेतनाको गहिरो अध्ययनले व्यक्तिको मन र बाह्य संसारको अन्तर्निर्भरतालाई देखाउँछ, जहाँ सबै अनुभवहरू एक एकीकृत चेतनाको अभिव्यक्ति हुन् भन्ने वेदान्तिक धारणासँग मेल खान्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.१६ ले श्रुतिहरूले ब्रह्मलाई 'तन्मात्र' अर्थात् 'केवल त्यो मात्र' भनेर कसरी वर्णन गर्छन् भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको अद्वितीय र निरपेक्ष स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ, जसलाई कुनै पनि सीमित गुण वा विशेषताले परिभाषित गर्न सकिँदैन। यो ब्रह्म नै सम्पूर्ण सृष्टि, स्थिति र संहारको मूल कारण हो।

१. ब्रह्मको निरपेक्षता र अद्वैत स्वरूप: यो सूत्रले ब्रह्मको निरपेक्षतालाई जोड दिन्छ, जसको अर्थ ब्रह्म कुनै पनि सापेक्षिक वा द्वैतपूर्ण अवधारणाभन्दा पर छ। आचार्य शङ्करको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र अन्य सबै कुरा मिथ्या वा ब्रह्मको अभिव्यक्ति मात्र हुन्। 'तन्मात्र' भन्नाले ब्रह्म स्वयं आफ्नो महिमामा स्थित छ र यसलाई बुझ्नका लागि अन्य कुनै वस्तुको आवश्यकता पर्दैन।

२. श्रुतिको प्रमाणिकता: सूत्रमा 'आह च' (र भन्छ) भन्ने शब्दले श्रुति (वेद) लाई ब्रह्मको स्वरूप बुझ्ने एक मात्र प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। श्रुतिहरूले ब्रह्मलाई 'नेति नेति' (यो होइन, यो होइन) भन्दै सबै सीमितताबाट अलग राख्छन् र अन्ततः 'तन्मात्र' अर्थात् 'केवल त्यो मात्र' भनेर यसको निरपेक्ष स्वरूपलाई संकेत गर्छन्। यसले ब्रह्मलाई तर्क वा इन्द्रियगम्य ज्ञानभन्दा परको विषय बनाउँछ।

३. ब्रह्मको सर्वव्यापकता र अन्तर्यामित्व: 'तन्मात्र' को अवधारणाले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र अन्तर्यामित्वलाई पनि दर्शाउँछ। ब्रह्म केवल एक अमूर्त सत्ता मात्र नभई, सम्पूर्ण जगत्को आधार र अन्तर्निहित सार पनि हो। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ब्रह्म सगुण र सविशेष भए पनि, उहाँ नै सम्पूर्ण जगत्को आत्मा हुनुहुन्छ र सबै कुरा उहाँमै समाहित छन्। यसरी, 'तन्मात्र' ले ब्रह्मको अद्वितीय र सर्वोपरि स्थितिलाई पुष्टि गर्दछ।

■ सूत्र 3.2.17

संस्कृत: दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते

IAST: *Darśayati cātho api smaryate*

नेपाली अर्थ: र (श्रुतिले) देखाउँछ, र स्मृतिमा पनि (भनिएको छ)।

विस्तृत व्याख्या: श्रुति र स्मृति दुवैले ब्रह्मको एकत्व देखाउँछन्।

शाब्दिक अर्थ:

दर्शयति (Darśayati): देखाउँछ, प्रकट गर्छ।

च (ca): र।

अथो (atho): त्यसपछि, साथै।

अपि (api): पनि।

स्मर्यते (smaryate): स्मरण गरिन्छ, स्मृति ग्रन्थहरूमा उल्लेख छ।

चुरो अर्थ (Essence): श्रुति (वेद) र स्मृति (धर्मशास्त्र, पुराण) दुवैले ब्रह्मको एकत्व र परम सत्यको स्वरूपलाई समान रूपमा देखाउँछन्, जसले गर्दा यस सिद्धान्तको [वैधता] (validity) र [सर्वमान्यता] (universality) स्थापित हुन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मज्ञानको लागि दुवै प्रकारका शास्त्रहरूको [समन्वय] (synthesis) र [प्रामाणिकता] (authority) मा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): विभिन्न स्रोतहरू (श्रुति र स्मृति) बाट प्राप्त ज्ञानको [समानता] (consistency) र [पुष्टि] (corroboration) ले कुनै पनि सिद्धान्तको [विश्वसनीयता] (reliability) बढाउँछ, जसरी विज्ञानमा विभिन्न प्रयोगहरूले एउटै निष्कर्षलाई समर्थन गर्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - [ज्ञानको एकीकरण]): मानव मनले विभिन्न जानकारीका स्रोतहरूलाई कसरी एकीकृत गर्छ र एउटै [सत्य] (truth) वा [धारणा] (belief) मा पुग्छ भन्ने कुरा यस सूत्रको [समन्वयकारी] (integrative) सन्देशसँग मिल्दोजुल्दो छ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.१७ ले ब्रह्मको स्वरूप र त्यसको ज्ञानका लागि श्रुति र स्मृति दुवैको [प्रामाणिकता] (authority) माथि प्रकाश पार्छ। यस सूत्रले ब्रह्मज्ञान केवल श्रुतिमा मात्र सीमित नभई स्मृति ग्रन्थहरूले पनि त्यसलाई पुष्टि गर्ने कुरालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा ब्रह्मको [अद्वैत] (non-dual) स्वरूपको [सर्वमान्यता] (universality) अझ सुदृढ हुन्छ। यो सूत्र [समन्वय] (synthesis) र [पुष्टि] (corroboration) को सिद्धान्तमा आधारित छ, जहाँ विभिन्न शास्त्रहरूले एउटै परम सत्यको बोध गराउँछन्।

१. श्रुति र स्मृतिको समन्वय: यो सूत्रले श्रुति (वेद) लाई ब्रह्मज्ञानको प्राथमिक स्रोत मान्दै, स्मृति (महाभारत, पुराण, धर्मशास्त्र) लाई त्यसको [अनुपूरक] (supplementary) र [पुष्टि गर्ने] (corroborating) स्रोतको रूपमा प्रस्तुत गर्छ। आचार्य शंकरका अनुसार, स्मृतिले श्रुतिको अर्थलाई स्पष्ट पार्न र त्यसलाई जनमानसमा बुझाउन मद्दत गर्छ। जब श्रुति र स्मृति दुवैले एउटै कुरा देखाउँछन्, तब त्यो सिद्धान्त अझ बलियो हुन्छ।

२. ब्रह्मको एकत्वको पुष्टि: सूत्रले 'दर्शयति' (देखाउँछ) र 'स्मर्यते' (स्मरण गरिन्छ) शब्दहरूको प्रयोग गरी ब्रह्मको [अद्वितीय] (unique) र [अद्वैत] (non-dual) स्वरूपलाई दुवै प्रकारका शास्त्रहरूले समर्थन गरेको देखाउँछ। यसले ब्रह्मको [निर्गुण] (without attributes) र [सगुण] (with attributes) दुवै पक्षको वर्णनमा एकरूपता रहेको संकेत गर्छ, जहाँ अन्ततः सबै वर्णनहरू एउटै परम सत्तामा गएर मिल्छन्।

३. दार्शनिक महत्त्व र आचार्यहरूको मत: रामानुजाचार्य जस्ता विशिष्टाद्वैतवादी आचार्यहरूले पनि श्रुति र स्मृतिको समन्वयलाई स्वीकार गर्छन्, तर उनीहरूले ब्रह्मलाई [सगुण] (with attributes) र [सविशेष] (with distinctions) मान्छन्। यस सूत्रले ब्रह्मज्ञानको लागि केवल तार्किक विश्लेषण मात्र नभई [शास्त्रप्रमाण] (scriptural evidence) को महत्त्वलाई पनि स्थापित गर्छ। यसले [आस्तिक दर्शन] (theistic philosophy) मा शास्त्रको [अकाट्य] (irrefutable) भूमिकालाई जोड दिन्छ।

सूत्र 3.2.18

संस्कृत: अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्

IAST: *Ata eva copamā sūryakādivat*

नेपाली अर्थ: त्यसकारण उपमा सूर्य आदि जस्तै हो।

विस्तृत व्याख्या: जसरी एउटै सूर्य विभिन्न जलाशयहरूमा प्रतिबिम्बित हुन्छ, त्यसरी नै एक ब्रह्म विभिन्न जीवहरूमा प्रतिबिम्बित हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अत (Ata): त्यसकारण।

एव (eva): नै।

च (ca): र।

उपमा (upamā): उपमा, तुलना।

सूर्यकादिवत् (sūryakādivat): सूर्य आदि जस्तै, सूर्यको प्रतिबिम्ब जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म, जसरी सूर्य विभिन्न जलपात्रहरूमा प्रतिबिम्बित हुन्छ, त्यसरी नै अनेक जीवहरूमा एकरूपमा उपस्थित छ। यो उपमाले ब्रह्मको निर्विकारता (unchanging nature) र जीवहरूको विविधता (diversity of beings) बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्र सिद्धान्तमा, एउटै आधारभूत क्षेत्रबाट विभिन्न कणहरू उत्पन्न भए जस्तै, ब्रह्मलाई एक अविभाज्य ऊर्जा क्षेत्रको रूपमा बुझ्न सकिन्छ जसबाट सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड र जीवहरू प्रकट हुन्छन्। यसले एकत्व (unity) र बहुलता (multiplicity) बीचको सम्बन्धलाई संकेत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको एकत्व): मनोविज्ञानमा, चेतनाको एकत्व (unity of consciousness) लाई विभिन्न अनुभवहरू र व्यक्तिहरूमा कसरी एकै आधारभूत चेतना प्रकट हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा बुझ्न सकिन्छ। जसरी सूर्यको प्रतिबिम्ब अनेक भए पनि सूर्य एकै हुन्छ, त्यसरी नै विभिन्न मनहरूमा चेतनाको अनुभव फरक भए पनि त्यसको मूल स्रोत एकै हुन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्म र जीवको सम्बन्धलाई 'सूर्यकादिवत्' अर्थात् सूर्यको प्रतिबिम्बको उपमाद्वारा स्पष्ट पार्छ, जुन अद्वैत वेदान्तको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त हो। यसले ब्रह्मको निर्विकारता र जीवहरूको सापेक्षिक अस्तित्वलाई बुझाउँछ।

१. अद्वैत वेदान्तमा प्रतिबिम्बवाद: आचार्य शङ्करको अद्वैत वेदान्तमा यो सूत्र प्रतिबिम्बवाद (theory of reflection) को आधार हो। जसरी एउटै सूर्य अनेक जलपात्रहरूमा प्रतिबिम्बित हुन्छ, त्यसरी नै एक ब्रह्म अविद्या (ignorance) द्वारा निर्मित अनेक उपाधिहरू (limiting adjuncts) मा प्रतिबिम्बित भई अनेक जीवहरूको रूपमा देखिन्छ। यो प्रतिबिम्ब वास्तविक नभई आभास मात्र हो, जसले ब्रह्मको शुद्धता र अखण्डतालाई कायम राख्छ।

२. विशिष्टाद्वैतमा जीवको स्वरूप: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा जीव ब्रह्मको अंश (part) हो, प्रतिबिम्ब होइन। यस सूत्रको व्याख्यामा, रामानुजले सूर्यकादि दृष्टान्तलाई ब्रह्मको सर्वव्यापकता (omnipresence) र जीवहरूको ब्रह्ममा आश्रितता (dependence on Brahman) बुझाउन प्रयोग गर्छन्। जसरी सूर्यको प्रकाश सबैतिर फैलिएको हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मको शक्ति र गुण जीवहरूमा व्याप्त हुन्छन्, तर जीवहरू ब्रह्मभन्दा भिन्न र त्यसका विशेषण हुन्।

३. ब्रह्मको निर्विकारता र जीवको भिन्नता: यो सूत्रले ब्रह्मको निर्विकार स्वरूपलाई जोड दिन्छ। ब्रह्म स्वयं कुनै परिवर्तनबाट प्रभावित हुँदैन, जसरी सूर्य जलमा प्रतिबिम्बित हुँदा जलको गुण वा दोषले सूर्यलाई छुँदैन। जीवहरू भने कर्मफल (fruits of action) र संसारका दुःख-सुखले प्रभावित हुन्छन्। यो भिन्नता ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप र जीवको व्यावहारिक स्वरूप बीचको भेदलाई स्पष्ट पार्छ, जसले मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्छ।

सूत्र 3.2.19

संस्कृत: अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्

IAST: *Ambuvadagrahaṇāttu na tathātvam*

नेपाली अर्थ: तर पानी जस्तै ग्रहण भएकोले त्यस्तो होइन।

विस्तृत व्याख्या: प्रतिबिम्ब दृष्टान्तले ब्रह्म र जीवको पूर्ण एकत्व होइन, भेदाभेद जनाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

अम्बुवत् (Ambuvat): पानी जस्तै।

ग्रहणात् (grahaṇāt): ग्रहण गरिने वा बुझिने भएकोले।

तु (tu): तर।

न (na): होइन।

तथात्वम् (tathātvam): त्यस्तो अवस्था वा स्वभाव।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म र जीवको सम्बन्ध पानीमा देखिने प्रतिबिम्ब जस्तै हो, जहाँ प्रतिबिम्ब वास्तविक वस्तुभन्दा भिन्न देखिन्छ तर त्यसको अस्तित्व वस्तुमा निर्भर गर्दछ। यसले जीवको ब्रह्मसँगको पूर्ण एकत्व (absolute identity) नभई, भेदाभेद (difference-in-non-difference) को अवस्थालाई संकेत गर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics - [Reflection and Perception]): भौतिक विज्ञानमा प्रकाशको परावर्तन (reflection) र अपवर्तन (refraction) को अध्ययनले वस्तुको वास्तविक स्वरूप र त्यसको प्रतिबिम्बबीचको भिन्नता स्पष्ट पार्छ। यो सूत्रले बाह्य विश्वको हाम्रो अनुभव र त्यसको अन्तर्निहित वास्तविकताबीचको सम्बन्धलाई बुझाउन मद्दत गर्छ, जहाँ ब्रह्मको अप्रत्यक्ष अनुभव जीवमा प्रतिबिम्बित हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Bias and Illusion]): मनोविज्ञानमा, हामी कसरी वास्तविकतालाई ग्रहण गर्छौं र कहिलेकाहीँ हाम्रो धारणाले भ्रम (illusion) सिर्जना गर्न सक्छ भन्ने कुरा अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले जीवको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई पानीमा देखिने प्रतिबिम्बसँग तुलना गरेर, हाम्रो सीमित चेतनाले कसरी परम सत्यलाई अपूर्ण रूपमा बुझ्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक पक्षलाई संकेत गर्छ।

यो सूत्रले ब्रह्म र जीवको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्न 'प्रतिबिम्ब' को दृष्टान्त प्रस्तुत गर्दछ, जसले अद्वैत वेदान्तमा जीवको ब्रह्मसँगको अभिन्नता र व्यवहारिक भिन्नता दुवैलाई सूक्ष्म रूपमा व्याख्या गर्दछ। यो दृष्टान्तले जीव ब्रह्मको अंश वा उपाधिगत भिन्नता मात्र हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ, जसरी पानीमा देखिने सूर्यको प्रतिबिम्ब सूर्य नै नभए पनि सूर्यबाट भिन्न पनि हुँदैन।

१. प्रतिबिम्ब दृष्टान्तको दार्शनिक महत्व: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्तमा, जीवलाई ब्रह्मको प्रतिबिम्ब (प्रतिबिम्बवाद) वा ब्रह्ममाथि अज्ञानवश आरोपित उपाधि (अवच्छेदवाद) को रूपमा हेरिन्छ। 'अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्' सूत्रले जीव ब्रह्मको पूर्णतः समान नभई, पानीमा देखिने प्रतिबिम्ब जस्तै ब्रह्मको आभास मात्र हो भन्ने कुरालाई स्थापित गर्छ। यसले जीवको व्यक्तिगत अनुभव र ब्रह्मको सार्वभौमिक सत्ताबीचको सम्बन्धलाई बुझाउँछ।

२. भेदाभेद सम्बन्धको व्याख्या: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ब्रह्म र जीवबीच भेदाभेद (difference-in-non-difference) को सम्बन्ध स्वीकार गरिन्छ। यो सूत्रले जीव ब्रह्मको गुण वा विशेषण भए पनि, पानीमा देखिने प्रतिबिम्ब जस्तै, ब्रह्मबाट पूर्णतः भिन्न नभई त्यसकै अंशको रूपमा रहेको देखाउँछ। जीव ब्रह्मको शरीर हो र ब्रह्म जीवको आत्मा हो भन्ने विशिष्टाद्वैतको सिद्धान्तलाई यसले थप पुष्टि गर्छ।

३. अज्ञान र मोक्षको अवधारणा: यो सूत्रले जीवको सीमितता र ब्रह्मसँगको वास्तविक सम्बन्धको अज्ञानलाई पनि संकेत गर्छ। जसरी पानीको अस्थिरताले सूर्यको प्रतिबिम्बलाई अस्थिर देखाउँछ, त्यसरी नै अज्ञान र मायाका कारण जीवले आफूलाई ब्रह्मबाट भिन्न ठान्छ। यस अज्ञानको निवृत्ति (removal of ignorance) र ब्रह्मज्ञानको प्राप्तिबाट मात्र जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई बुझी मोक्ष प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने वेदान्तिक अवधारणालाई यसले बल प्रदान गर्छ।

■ सूत्र 3.2.20

संस्कृत: वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्

IAST: *Vṛddhihrāsabhāktvamantarbhāvādubhayasāmañjasyādevam*

नेपाली अर्थ: वृद्धि-ह्रास भाक्त (Secondary) हो, अन्तर्भावबाट, उभयसामञ्जस्यबाट यसरी।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्ममा वृद्धि र ह्रास लाक्षणिक अर्थमा हो। ब्रह्म अपरिवर्तनशील छ।

शाब्दिक अर्थ:

वृद्धि (Vṛddhi): वृद्धि, बढोत्तरी।

ह्रास (Hrāsa): ह्रास, घटोत्तरी, क्षय।

भाक्त्वम् (Bhāktvam): गौणता, लाक्षणिकता, अप्रधानता।

अन्तर्भावात् (Antarbhāvāt): अन्तर्भाव भएकोले, समावेश भएकोले, भित्र रहेकोले।

उभयसामञ्जस्यात् (Ubhayasāmañjasyāt): दुवैको सामञ्जस्यबाट, दुवैको सन्तुलनबाट।

एवम् (Evam): यसरी, यस प्रकार।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्ममा देखिने वृद्धि र ह्रास केवल लाक्षणिक (figurative) हुन्, किनकि ब्रह्म स्वयं अपरिवर्तनशील (immutable) र पूर्ण (absolute) छ। यो सूत्रले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप र जीवको अनुभवबीचको सामञ्जस्य (harmony) स्थापित गर्दछ, जहाँ जीवको अनुभव ब्रह्ममा अन्तर्भाव (inherence) हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा कणहरूको उत्पत्ति र विनाश (creation and annihilation) लाई ब्रह्मको अपरिवर्तनशील स्वरूपमा हुने लाक्षणिक वृद्धि-ह्राससँग तुलना गर्न सकिन्छ, जहाँ ऊर्जाको कुल मात्रा स्थिर रहन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): आत्म-बोध (self-realization) को प्रक्रियामा व्यक्तिले आफ्नो सीमित 'म' (ego) को वृद्धि र ह्रासलाई अनुभव गर्दछ, तर वास्तविक आत्मा (Self) सधैं स्थिर र पूर्ण रहन्छ, जसरी ब्रह्म अपरिवर्तनशील छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको निर्गुण (attributeless) र सगुण (with attributes) स्वरूपको द्वैततालाई स्पष्ट पार्दै, जीवको अनुभवमा देखिने परिवर्तनहरू ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपमा कसरी लागू हुँदैनन् भन्ने गहिरो दार्शनिक विवेचना प्रस्तुत गर्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता (omnipresence) र अपरिवर्तनशीलता (immutability) लाई जोड दिन्छ।

१. ब्रह्मको अपरिवर्तनशीलता र लाक्षणिक वृद्धि-ह्रास: आचार्य शंकरका अनुसार, ब्रह्म निरपेक्ष (absolute) र निर्विकार (unchanging) छ। जीवको अनुभवमा देखिने वृद्धि र ह्रास (growth and decay) केवल माया (illusion) को कारणले हो, जसले ब्रह्मलाई प्रभावित गर्दैन। यो सूत्रले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपमा कुनै परिवर्तन नहुने कुरालाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ वृद्धि र ह्रास केवल प्रतीकात्मक (symbolic) हुन्छन्।

२. जीवको अनुभव र ब्रह्मको अन्तर्भाव: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, जीव ब्रह्मको अंश (part) हो र ब्रह्ममा अन्तर्भाव (inherence) हुन्छ। जीवको अनुभवमा हुने वृद्धि र ह्रास ब्रह्मको शक्ति (power) को अभिव्यक्ति हो, तर यसले ब्रह्मको सारभूत स्वरूपलाई परिवर्तन गर्दैन। जीवको सीमितता ब्रह्मको असीमिततामा समाहित हुन्छ।

३. सामञ्जस्य र अद्वैत सिद्धान्त: यो सूत्रले ब्रह्मको स्वरूप र जीवको अनुभवबीचको सामञ्जस्य (harmony) स्थापित गर्दछ। अद्वैत वेदान्त अनुसार, जीव र ब्रह्म अन्ततः एक (non-dual) हुन्। जीवको संसारिक अनुभवमा देखिने द्वैतता (duality) अज्ञान (ignorance) को कारणले हो, र ज्ञान (knowledge) द्वारा यो अज्ञान हटेपछि ब्रह्मको वास्तविक, अपरिवर्तनशील स्वरूपको बोध हुन्छ।

सूत्र 3.2.21

संस्कृत: दर्शनाच्च

IAST: *Darśanācca*

नेपाली अर्थ: र दर्शन (श्रुतिमा) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा ब्रह्मको अपरिवर्तनशीलता दर्शन गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

दर्शनात् (Darśanāt): दर्शनबाट, श्रुतिबाट, देखिनाले।

च (ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.२.२१ ले ब्रह्मको अपरिवर्तनशीलतालाई श्रुति (Vedic scriptures) मा स्पष्ट रूपमा देखाइएको तथ्यबाट पुष्टि गर्दछ, जसले ब्रह्मको निर्विकार

स्वरूपलाई जोड दिन्छ र यसको अद्वैत सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ। यो सूत्रले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्नका लागि शास्त्रको प्रमाणिकतामाथि प्रकाश पार्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा अवलोकनकर्ताको भूमिका र वास्तविकताको परिवर्तनशीलताको अवधारणाले ब्रह्मको अपरिवर्तनशील स्वभावसँग विरोधाभास देखाउन सक्छ, तर ब्रह्मको निरपेक्ष र अविकारी सत्तालाई यस भौतिक संसारका सापेक्षिक नियमहरूभन्दा परको रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Perception and Reality): मनोविज्ञानमा व्यक्तिको धारणा (perception) ले वास्तविकतालाई कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने अध्ययन गरिन्छ। यस सूत्रले बाह्य दर्शन (external perception) भन्दा पनि श्रुति (revealed knowledge) द्वारा प्राप्त ब्रह्मको अपरिवर्तनशील सत्यलाई जोड दिन्छ, जसले आत्मगत अनुभवभन्दा परको वस्तुगत सत्यको महत्त्व दर्शाउँछ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.२१, 'दर्शनाच्च' (र दर्शनबाट पनि), ब्रह्मको अपरिवर्तनशील स्वभावलाई स्थापित गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यो सूत्रले श्रुति (वैदिक ग्रन्थहरू) मा ब्रह्मको निर्विकार र एकरूप स्वरूपको स्पष्ट उल्लेखलाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्नका लागि शास्त्रको प्रामाणिकता र अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ, विशेष गरी जब ब्रह्मलाई यस संसारको परिवर्तनशील घटनाहरूबाट भिन्न देखाइन्छ।

१. श्रुतिको प्रामाणिकता र ब्रह्मको निर्विकारता: यो सूत्रले ब्रह्मको अपरिवर्तनशीलतालाई श्रुतिमा स्पष्ट रूपमा 'देखिएको' वा 'वर्णन गरिएको' तथ्यमा आधारित गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म निरपेक्ष, निर्गुण र निर्विकार हो, जसलाई कुनै पनि परिवर्तनले स्पर्श गर्न सक्दैन। श्रुतिले ब्रह्मलाई 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (ब्रह्म सत्य, ज्ञान र अनन्त हो) भनी वर्णन गर्दछ, जसले यसको शाश्वत र अपरिवर्तनशील स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ। यसरी, 'दर्शन' शब्दले केवल भौतिक अवलोकन नभई, वैदिक ग्रन्थहरूको गहिरो अन्तर्दृष्टि र प्रमाणलाई संकेत गर्दछ।

२. माया र ब्रह्मको सम्बन्ध: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ब्रह्म सगुण र सविशेष हुन्छ, तर पनि यसको स्वरूप अपरिवर्तनशील रहन्छ। ब्रह्मले आफ्नो शक्ति (माया) द्वारा यो जगत्को सृष्टि गर्छ, तर ब्रह्म स्वयं यस जगत्का परिवर्तनहरूबाट अप्रभावित रहन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको यस अपरिवर्तनशील पक्षलाई समर्थन गर्दछ, जहाँ ब्रह्म जगत्को कारण भए पनि जगत्का दोषहरूले यसलाई स्पर्श गर्दैनन्। श्रुतिमा ब्रह्मलाई जगत्को आधार र नियन्ताको रूपमा देखाइएको छ, तर यसको सारभूत स्वरूप सधैं एकरूप रहन्छ।

३. ब्रह्मको अद्वैत स्वरूपको पुष्टि: यो सूत्रले ब्रह्मको अद्वैत स्वरूपलाई पनि बलियो बनाउँछ। यदि ब्रह्म परिवर्तनशील हुन्थ्यो भने, यसको एकत्व र अद्वितीयतामा प्रश्न उठ्न सक्थ्यो। तर, श्रुतिमा ब्रह्मलाई 'एकमेवाद्वितीयम्' (एक र अद्वितीय) भनी वर्णन गरिएको हुनाले, यसको अपरिवर्तनशीलता अनिवार्य हुन्छ। यसले ब्रह्मलाई सबै द्वैत र परिवर्तनभन्दा परको परम सत्यको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसको दर्शन (ज्ञान) ले मोक्ष प्रदान गर्दछ। यसरी, 'दर्शनाच्च' ले ब्रह्मको निर्विकार, सगुण वा निर्गुण, र अद्वैत स्वरूपको पुष्टिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

सूत्र 3.2.22

संस्कृत: प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः

IAST: *Prakṛtaitāvatvaṃ hi pratiṣedhati tato bravīti ca bhūyaḥ*

नेपाली अर्थ: प्रकृत (Subject) को एतावत्त्व (Limitation) प्रतिषेध गर्दछ, र त्यसपछि भूयः (More) भन्छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिले ब्रह्मको सीमितता प्रतिषेध गर्दछ र ब्रह्मको अनन्तता वर्णन गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रकृतैतावत्त्वं (Prakṛtaitāvatvaṃ): प्रकृत (विषय/स्वभाव) को एतावत्त्व (सीमितता/यति मात्र हुनु).

हि (hi): निश्चय नै, वास्तवमा.

प्रतिषेधति (pratiṣedhati): निषेध गर्दछ, अस्वीकार गर्दछ.

ततो (tato): त्यसपछि, त्यसकारण.

ब्रवीति (bravīti): भन्दछ, वर्णन गर्दछ.

च (ca): र.

भूयः (bhūyaḥ): फेरि, अझ बढी, विस्तृत रूपमा.

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको सीमिततालाई श्रुतिहरूले निषेध गरेको र त्यसपछि ब्रह्मको अनन्त तथा असीम स्वरूपको विस्तृत वर्णन गरेको कुरालाई जोड दिन्छ। यसले ब्रह्मको कुनै पनि लौकिक गुण वा परिधिमा बाँध्न नसकिने परम सत्तालाई स्पष्ट पार्दछ [Infinite nature of Brahman].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा कणहरूको अनिश्चितता र अवलोकनकर्तामा निर्भरताले कुनै पनि वस्तुको 'एतावत्त्व' (सीमितता) लाई चुनौती दिन्छ। ब्रह्मको असीमितताको अवधारणाले ब्रह्माण्डको गहिरो, अवर्णनीय यथार्थसँग समानता राख्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Limitations): मानव मनले वास्तविकतालाई आफ्नो सीमित संवेदी र संज्ञानात्मक ढाँचाभित्र मात्र बुझ्न सक्छ। ब्रह्मको असीमित स्वरूपलाई बुझ्नका लागि यी सीमितताहरूलाई पार गर्नुपर्ने आवश्यकता यस सूत्रले मनोवैज्ञानिक रूपमा पनि संकेत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.२२ ले श्रुतिहरूले ब्रह्मको कुनै पनि प्रकारको सीमिततालाई कसरी निषेध गर्दछन् र त्यसपछि त्यसको अनन्त, असीम स्वरूपको विस्तृत वर्णन गर्दछन् भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको निर्गुण र सगुण दुवै पक्षलाई समेट्दै, अन्ततः त्यसको पारमार्थिक अद्वैत स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई कुनै पनि लौकिक विशेषण वा परिधिमा बाँध्न नसकिने परम सत्यको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

१. ब्रह्मको असीमितताको प्रतिपादन: यो सूत्रले 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति' भन्दै ब्रह्मको कुनै पनि 'यति मात्र' वा 'यस्तो मात्र' भन्ने सीमिततालाई श्रुतिहरूले स्पष्ट रूपमा निषेध गरेको बताउँछ। ब्रह्म कुनै पनि नाम, रूप, गुण वा क्रियाद्वारा पूर्ण रूपमा परिभाषित गर्न सकिँदैन। यसको अर्थ ब्रह्म कुनै विशेष वस्तु, व्यक्ति वा अवधारणामा सीमित छैन; यो सबै सीमाभन्दा पर छ। शंकराचार्यले यसलाई ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ ब्रह्म सबै उपाधिहरूबाट रहित छ।

२. भूयः कथनद्वारा अनन्तताको पुष्टि: 'ततो ब्रवीति च भूयः' वाक्यांशले श्रुतिहरूले ब्रह्मको सीमिततालाई निषेध गरेपछि त्यसको असीम, अनन्त र महिमामय स्वरूपको अझ विस्तृत वर्णन गर्दछन् भन्ने संकेत गर्दछ। यसले ब्रह्मको केवल निषेधात्मक परिभाषा मात्र नभई, त्यसको सकारात्मक र पूर्ण स्वरूपको पनि बोध गराउँछ। रामानुजाचार्य जस्ता आचार्यहरूले यसलाई ब्रह्मको सगुण स्वरूपको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ ब्रह्म अनन्त कल्याणकारी गुणहरूले युक्त छ, तर ती गुणहरू पनि लौकिक सीमाभन्दा परका हुन्छन्।

३. अद्वैत र विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोणमा समन्वय: यो सूत्र अद्वैत वेदान्त र विशिष्टाद्वैत वेदान्त दुवैका लागि महत्त्वपूर्ण छ। अद्वैतका लागि, यसले ब्रह्मको निर्विशेष, निरपेक्ष र अद्वैत स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ सबै द्वैत र सीमितताहरू मिथ्या हुन्। विशिष्टाद्वैतका लागि, यसले ब्रह्मको अनन्त गुणहरूलाई स्वीकार गर्दछ, तर ती गुणहरू पनि ब्रह्मको परम सत्तालाई सीमित गर्दैनन्, बरु त्यसको महिमालाई अझ बढाउँछन्। यसरी, सूत्रले ब्रह्मको यस्तो स्वरूपलाई प्रस्तुत गर्दछ जुन कुनै पनि मानवीय अवधारणा वा अनुभवको सीमाभित्र बाँध्न सकिँदैन, यो परम र अवर्णनीय सत्य हो।

सूत्र 3.2.23

संस्कृत: तदव्यक्तमाह हि

IAST: *Tadavyaktamāha hi*

नेपाली अर्थ: त्यो अव्यक्त (Unmanifest) हो, किनभने श्रुतिले भन्छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म अव्यक्त (इन्द्रियहरूले ग्रहण नगर्ने) हो।

शाब्दिक अर्थ:

तत् (Tat): त्यो (That).

अव्यक्तम् (Avyaktam): अव्यक्त (Unmanifest).

आह (Āha): भन्छ (says/declares).

हि (Hi): किनभने (because).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप इन्द्रियगोचर नभई अव्यक्त (Unmanifest) छ, जसलाई केवल श्रुति (Vedic scriptures) मार्फत मात्र बुझ्न सकिन्छ। यसले ब्रह्मको अगोचरता र श्रुतिको प्रामाणिकतालाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा अव्यक्त ऊर्जा (unmanifest energy) र कणहरूको व्यवहारलाई यस सूत्रको अव्यक्त अवधारणासँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ वास्तविकताको गहिरो तह प्रत्यक्ष अवलोकनभन्दा बाहिर हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): चेतनाको गहिरो तहहरू (deeper layers of consciousness) र अचेतन मन (unconscious mind) लाई अव्यक्तको रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जुन प्रत्यक्ष अनुभवमा नआए पनि व्यवहार र अनुभवलाई प्रभावित गर्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.२३ ले ब्रह्मको अव्यक्त स्वरूप र श्रुतिको प्रामाणिकतालाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मलाई इन्द्रियहरूले प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव गर्न नसकिने, तर केवल वेदान्तका शास्त्रहरू (scriptures) मार्फत मात्र जान्न सकिने सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले ब्रह्मको पारमार्थिक स्वरूप (transcendental nature) लाई स्पष्ट पार्छ, जुन लौकिक अनुभवको सीमाभन्दा बाहिर छ।

१. ब्रह्मको अगोचरता: यो सूत्रले ब्रह्मलाई 'अव्यक्त' भनी परिभाषित गर्दछ, जसको अर्थ हो कि ब्रह्म इन्द्रियहरू (senses) द्वारा वा मन (mind) द्वारा प्रत्यक्ष रूपमा बुझ्न सकिँदैन। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई 'अदृश्य' र 'अग्राह्य' भनी व्याख्या गरेका छन्, जसले ब्रह्मको निर्गुण (without attributes) र निराकार (formless) स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ। ब्रह्मको यो अगोचरताले यसलाई भौतिक जगत्का नियमहरूभन्दा पर राख्छ।

२. श्रुतिको प्रामाणिकता: सूत्रमा 'आह हि' (किनभने श्रुतिले भन्छ) भन्ने वाक्यांशले ब्रह्मको ज्ञानका लागि श्रुति (Vedas) को परम प्रामाणिकतालाई जोड दिन्छ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मको ज्ञानका लागि श्रुतिलाई नै एक मात्र साधन मानेका छन्, किनभने ब्रह्मको स्वरूप तर्क वा प्रत्यक्ष प्रमाणबाट सिद्ध गर्न सकिँदैन। यसले वेदान्त दर्शनमा श्रुतिको केन्द्रीय भूमिकालाई स्थापित गर्दछ।

३. अविद्या र अव्यक्तता: ब्रह्मको अव्यक्त स्वरूप अविद्या (ignorance) को कारणले गर्दा जीवका लागि अगोचर हुन्छ। जब अविद्याको आवरण हट्छ, तब ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपको अनुभव हुन्छ। यो अव्यक्तता ब्रह्मको कमजोरी नभई यसको पूर्णता र असीमताको द्योतक हो, जसलाई सीमित इन्द्रियहरूले बुझ्न सक्दैनन्। यसले मोक्ष (liberation) को मार्गमा अविद्या निवारणको महत्त्वलाई पनि संकेत गर्दछ।

सूत्र 3.2.24

संस्कृत: अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्

IAST: *Api saṃrādhane pratyakṣānumānābhyām*

नेपाली अर्थ: र संराधन (Worship) मा प्रत्यक्ष र अनुमानबाट (ब्रह्म जानिन्छ)।

विस्तृत व्याख्या: भक्ति र उपासनाद्वारा ब्रह्मको प्रत्यक्ष अनुभव सम्भव छ।

शाब्दिक अर्थ:

अपि (Api): पनि, समेत, पनि।

संराधने (Saṃrādhane): सम्यक् आराधना वा उपासनाद्वारा, भक्तिमा, गहन ध्यानमा।

प्रत्यक्ष (Pratyakṣa): प्रत्यक्ष अनुभवद्वारा, सीधा ज्ञानद्वारा।

अनुमानाभ्याम् (Anumānābhyām): अनुमानद्वारा, तर्कद्वारा (प्रत्यक्ष र अनुमान दुवैबाट)।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको साक्षात्कार गहन उपासना (worship) र ध्यान (meditation) मार्फत सम्भव छ, जसलाई प्रत्यक्ष अनुभव (direct perception) र तार्किक अनुमान (inference) दुवैले पुष्टि गर्दछन्। यस सूत्रले भक्ति र ज्ञानमार्गको समन्वयलाई जोड दिँदै परमसत्यको अनुभूति व्यक्तिगत साधनाबाट प्राप्त हुने देखाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): गहन ध्यान (meditation) र उपासनाका अभ्यासहरूले मस्तिष्कमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछन्, जसले चेतनाको विस्तारित अवस्था (altered states of consciousness) र आत्म-अनुभूतिको अनुभवलाई वैज्ञानिक रूपमा व्याख्या गर्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - ट्रान्सपर्सनल मनोविज्ञान): ट्रान्सपर्सनल मनोविज्ञानले आध्यात्मिक अनुभवहरू (spiritual experiences) र चेतनाका उच्च अवस्थाहरूको अध्ययन गर्दछ, जहाँ व्यक्तिले आत्म-अतिक्रमण (self-transcendence) र ब्रह्माण्डीय चेतना (cosmic consciousness) सँगको एकत्वको अनुभव गर्दछ, जुन सूत्रको 'संराधन' सँग मेल खान्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.२४ ले ब्रह्मको साक्षात्कारका लागि उपासना र ध्यानको महत्त्वलाई जोड दिँदै, यसलाई प्रत्यक्ष अनुभव र अनुमान दुवैले समर्थन गर्ने कुरा बताउँछ। यो सूत्रले आध्यात्मिक साधनाको गहिराइ र त्यसबाट प्राप्त हुने परमसत्यको अनुभूतिको मार्गलाई स्पष्ट पार्दछ।

१. **प्रत्यक्षानुभूति र अनुमानको समन्वय**: यो सूत्रले ब्रह्मको ज्ञान केवल तार्किक अनुमान (inference) वा शास्त्र अध्ययनबाट मात्र नभई, गहन उपासना (devotion) र ध्यान (meditation) मार्फत प्राप्त हुने प्रत्यक्ष अनुभव (direct perception) बाट पनि हुन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, यद्यपि ब्रह्म निर्गुण र निराकार छ, तथापि सगुण ब्रह्मको उपासनाद्वारा चित्त शुद्ध भई अन्ततः निर्गुण ब्रह्मको साक्षात्कार हुन्छ।

२. **संराधनको दार्शनिक महत्त्व**: 'संराधन' शब्दले सम्यक् आराधना, गहन ध्यान वा पूर्ण समर्पणलाई जनाउँछ। यसले साधकको आन्तरिक तयारी र एकाग्रतालाई संकेत गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, भक्ति (devotion) लाई ब्रह्मप्राप्तिको प्रमुख साधन मानिन्छ, जहाँ भक्तले ईश्वरप्रति पूर्ण समर्पण गर्दछ र त्यसबाट ईश्वरको अनुग्रह प्राप्त हुन्छ, जसले प्रत्यक्ष अनुभवमा डोर्याउँछ।

३. **आध्यात्मिक साधनाको फल**: यो सूत्रले आध्यात्मिक साधनाको अन्तिम फल ब्रह्मसाक्षात्कार हो भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। यसले बताउँछ कि जब साधकले पूर्ण एकाग्रता र भक्तिभावका साथ ब्रह्मको उपासना गर्दछ, तब उसले ब्रह्मको प्रत्यक्ष अनुभव गर्दछ। यो अनुभव केवल भावनात्मक नभई, ज्ञान र तर्कद्वारा पनि समर्थित हुन्छ, जसले यसको प्रामाणिकतालाई अझ बलियो बनाउँछ।

सूत्र 3.2.25

संस्कृत: प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्

IAST: *Prakāśādivaccāvaiśeṣyaṃ prakāśaśca karmaṇyabhyāsāt*

नेपाली अर्थ: प्रकाश आदि जस्तै अवैशेष्य छ, र प्रकाश कर्ममा अभ्यासबाट (हुन्छ)।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको ज्ञान प्रकाश जस्तै हो। निरन्तर अभ्यासबाट यो प्रकाश प्राप्त हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रकाशादिवत् (Prakāśādivat): प्रकाश (light) आदि (etc.) जस्तै (like).

च (ca): र (and).

अवैशेष्यं (avaiśeṣyaṃ): विशेष नभएको, भेद नभएको, अविशिष्ट (non-distinction, without difference).

प्रकाशः (prakāśaḥ): प्रकाश, ज्ञान (light, knowledge).

च (ca): र (and).

कर्मणि (karmaṇi): कर्ममा, कार्यमा (in action, in work).

अभ्यासात् (abhyāsāt): अभ्यासबाट, निरन्तर प्रयत्नबाट (from practice, from continuous effort).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको ज्ञान प्रकाश जस्तै अविशिष्ट र सर्वव्यापी छ, जसलाई कर्मको निरन्तर अभ्यास (constant practice) द्वारा मात्र अनुभव गर्न सकिन्छ। यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको लागि साधना (spiritual discipline) र प्रयत्नको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कमा नयाँ न्यूरल मार्गहरू (neural pathways) को निर्माण अभ्यास (practice) द्वारा हुन्छ, जसले ज्ञान र कौशलको विकासमा मद्दत गर्छ। यो ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि निरन्तर साधनाको आवश्यकतासँग मेल खान्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): संज्ञानात्मक मनोविज्ञान (Cognitive Psychology) ले देखाउँछ कि कुनै पनि सीप वा ज्ञानमा निपुणता प्राप्त गर्नका लागि दोहोर्याइएको अभ्यास (repeated practice) र ध्यान (attention) अपरिहार्य हुन्छ। यो सूत्रले आध्यात्मिक ज्ञानको लागि पनि यही सिद्धान्त लागू हुने संकेत गर्छ।

विस्तृत दार्शनिक विश्लेषण (Detailed Philosophical Analysis):

यो सूत्रले ब्रह्मको स्वरूप र त्यसको प्राप्तिको मार्गबारे गहिरो दार्शनिक अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई प्रकाश जस्तै अविशिष्ट र सर्वव्यापी मानेर, त्यसको अनुभवका लागि निरन्तर अभ्यासको अपरिहार्यतालाई स्थापित गर्दछ। यो वेदान्त दर्शनको ज्ञानयोग र कर्मयोगको समन्वयको उत्कृष्ट उदाहरण हो।

१. ब्रह्मको अविशिष्ट स्वरूप (Non-distinguished Nature of Brahman):

सूत्रको 'प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं' अंशले ब्रह्मलाई प्रकाश जस्तै कुनै विशेष गुण वा भेद नभएको, सर्वत्र समान रूपमा व्याप्त सत्ताको रूपमा चित्रण गर्दछ। जसरी सूर्यको प्रकाश सबै ठाउँमा समान रूपमा फैलिन्छ र कुनै वस्तुमा भेद गर्दैन, त्यसरी नै ब्रह्म पनि सबै जीव र जगत्मा अविशिष्ट रूपमा उपस्थित छ। यो अद्वैत वेदान्तको 'निर्गुण ब्रह्म' को अवधारणासँग नजिक छ, जहाँ ब्रह्मलाई गुणरहित र निरपेक्ष मानिन्छ।

२. अभ्यासको महत्त्व (Importance of Practice):

'प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्' भन्ने वाक्यांशले ब्रह्मज्ञानको प्रकाश कर्मको निरन्तर अभ्यासबाट प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यहाँ 'कर्म' भन्नाले केवल भौतिक कार्य मात्र नभई, आध्यात्मिक साधना, ध्यान, मनन र श्रवणलाई पनि बुझाउँछ। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा ज्ञान प्राप्तिका लागि श्रवण, मनन र निदिध्यासन (contemplation) जस्ता अभ्यासहरूको महत्त्वलाई बारम्बार उल्लेख गरेका छन्। निरन्तर साधनाले मनलाई शुद्ध गरी ब्रह्मको अनुभवका लागि तयार पार्छ।

३. ज्ञान र कर्मको समन्वय (Coordination of Knowledge and Action):
यो सूत्रले ज्ञान (प्रकाश) र कर्म (अभ्यास) बीचको अन्योन्याश्रित सम्बन्धलाई दर्शाउँछ। ब्रह्मज्ञान निष्क्रिय रूपमा प्राप्त हुँदैन, बरु त्यसका लागि सक्रिय प्रयत्न र अभ्यास आवश्यक हुन्छ। कर्मयोगले चित्तशुद्धि (purification of mind) प्रदान गर्छ, जसले ज्ञानयोगको मार्ग प्रशस्त गर्छ। यसरी, यो सूत्रले वेदान्तमा ज्ञान र कर्मलाई एकअर्काका पूरकका रूपमा हेर्ने दृष्टिकोणलाई समर्थन गर्दछ, जहाँ अभ्यासले ज्ञानको उदयका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्छ।

सूत्र 3.2.26

संस्कृत: अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्

IAST: *Ato'nantena tathā hi liṅgam*

नेपाली अर्थ: त्यसकारण अनन्त (Infinite) सँग, किनभने लिङ्ग (Indication) छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म अनन्त छ। श्रुतिमा यसको लिङ्ग (संकेत) छ।

शाब्दिक अर्थ:

अतः (Ataḥ): त्यसकारण।

अनन्तेन (Anantena): अनन्त (Infinite) सँग।

तथा (Tathā): किनभने।

हि (Hi): निश्चय नै।

लिङ्गम् (Liṅgam): लिङ्ग (संकेत)।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म (Brahman) अनन्त र असीम छ, र यसको अनन्तताको प्रमाण विभिन्न श्रुति (Vedic texts) तथा अनुभवहरूमा स्पष्ट रूपमा देखिन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र असीमित स्वरूपलाई त्यसका संकेतहरू (indications) मार्फत पुष्टि गर्दछ, जसले गर्दा जीवको वास्तविक स्वरूप पनि त्यही अनन्त ब्रह्मसँग अभिन्न रहेको बोध हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): आधुनिक ब्रह्माण्ड विज्ञानमा ब्रह्माण्डको असीमितता र यसको उत्पत्ति तथा विस्तारका सिद्धान्तहरूले अनन्तताको अवधारणासँग समानता

राख्छन्। यो सूत्रले परिकल्पना गरेको अनन्त सत्तालाई ब्रह्माण्डको विशालता र यसका नियमहरूको अन्तर्निहित एकतासँग जोडेर हेर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको विस्तार): मनोविज्ञानमा चेतनाको गहिराइ र यसको असीमित सम्भावनाको अध्ययन गरिन्छ। यो सूत्रले व्यक्तिको चेतनालाई अनन्त ब्रह्मसँग जोडेर हेर्दा, आत्म-ज्ञान (self-knowledge) र आत्म-साक्षात्कार (self-realization) मार्फत चेतनाको सीमाहीन विस्तारको मनोवैज्ञानिक आधार प्रदान गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ब्रह्मको अनन्तता र त्यसको प्रमाणिक लिङ्ग (संकेत) माथि गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यसले केवल ब्रह्मको अस्तित्वलाई मात्र पुष्टि गर्दैन, बरु त्यसको स्वरूप र जीवसँगको सम्बन्धलाई पनि स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्र वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तहरूमध्ये एक हो, जसले अद्वैत, विशिष्टाद्वैत र द्वैत जस्ता विभिन्न सम्प्रदायहरूमा फरक-फरक व्याख्याहरूलाई जन्म दिएको छ।

१. ब्रह्मको अनन्त स्वरूप र श्रुति प्रमाण: यो सूत्रले ब्रह्मलाई अनन्त (Infinite) भनी परिभाषित गर्दछ, जसको अर्थ यो देश (space), काल (time) र वस्तु (object) द्वारा सीमित छैन। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मको यो अनन्त स्वरूप श्रुति (Vedic scriptures) मा स्पष्ट रूपमा वर्णित छ, जहाँ यसलाई 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तैत्तिरीय उपनिषद् २.१.१) भनिएको छ। यसको लिङ्ग (संकेत) भनेको श्रुतिमा पाइने ब्रह्मका गुणहरू र कार्यहरू हुन्, जसले यसको असीमिततालाई प्रमाणित गर्दछ।

२. जीव र ब्रह्मको अभेद: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ब्रह्म अनन्त छ, तर जीव र जगत् यसका विशेषण (attributes) हुन्। तथापि, यो सूत्रले जीवको वास्तविक स्वरूप पनि त्यसै अनन्त ब्रह्मको अंश वा त्यससँग सम्बन्धित रहेको संकेत गर्दछ। जीवको सीमितता केवल अविद्या (ignorance) का कारण हो, र जब यो अविद्या हट्छ, तब जीवले आफ्नो अनन्त स्वरूपको बोध गर्दछ। यो बोध नै मोक्ष (liberation) को मार्ग हो।

३. लिङ्गको दार्शनिक महत्त्व: 'लिङ्गम्' शब्दको प्रयोगले ब्रह्मको प्रत्यक्ष अनुभव नभए पनि त्यसका अप्रत्यक्ष संकेतहरूबाट त्यसको अस्तित्व र स्वरूप बुझ्न सकिने कुरालाई जोड दिन्छ। जसरी धुवाँले आगोको संकेत गर्दछ, त्यसरी नै यो जगत् र यसका नियमहरूले अनन्त ब्रह्मको अस्तित्वको संकेत गर्दछन्। मध्वाचार्यका अनुसार, यो लिङ्ग ब्रह्मको स्वतन्त्र अस्तित्व र जीवको परनिर्भरताको प्रमाण हो, जहाँ ब्रह्म नै सबैको नियन्ता (controller) हो।

■ सूत्र 3.2.27

संस्कृत: उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्

IAST: *Ubhayavyapadeśāttvahikuṇḍalavat*

नेपाली अर्थ: उभय व्यपदेश भएकोले, सर्प र कुण्डल जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: जसरी सुनको कुण्डल सुनभन्दा भिन्न र अभिन्न दुवै छ, त्यसरी नै जगत् ब्रह्मभन्दा भिन्न र अभिन्न दुवै छ।

शाब्दिक अर्थ:

उभयव्यपदेशात् (ubhayavyapadeśāt): दुवैको निर्देश वा कथन भएकोले.

तु (tu): तर.

अहि (ahi): सर्प.

कुण्डलवत् (kuṇḍalavat): कुण्डल जस्तै.

चुरो अर्थ (Essence):

यो सूत्रले ब्रह्म र जगत्को सम्बन्धलाई सर्प र कुण्डलको उदाहरण दिएर बुझाउँछ। जसरी सर्प कुण्डलका रूपमा रहे पनि सर्प नै हो, त्यसरी नै जगत् ब्रह्मबाट भिन्न नभई ब्रह्मकै अभिव्यक्ति हो। यो सम्बन्ध भेद (difference) र अभेद (non-difference) दुवैको सूचक हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कण र तरङ्गको द्वैत प्रकृति (wave-particle duality) ले एकै वस्तुका दुई भिन्न पक्षहरूलाई बुझाउँछ, जसरी ब्रह्म र जगत्को सम्बन्धलाई यस सूत्रले व्याख्या गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) को अवधारणाले व्यक्ति आफ्नो बाह्य व्यवहार र आन्तरिक चेतना दुवैको समष्टि हो भन्ने बुझाउँछ, जुन ब्रह्म र जगत्को सम्बन्धमा पनि लागू हुन्छ।

> यो सूत्रले ब्रह्म र जगत्बीचको गहन सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ, जहाँ जगत् ब्रह्मबाट भिन्न पनि छैन र पूर्णतया एक पनि छैन। यो सम्बन्ध अद्वैत वेदान्तको दृष्टिले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ, जसले ब्रह्मको अद्वितीयता र जगत्को मायावी स्वरूपलाई एकसाथ प्रस्तुत गर्छ।

१. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: शङ्कराचार्यका अनुसार, जगत् ब्रह्मको विवर्त (apparent modification) हो, सत्य होइन। जसरी सर्प कुण्डलका रूपमा देखिए पनि अन्ततः सर्प नै हो, त्यसरी नै जगत् ब्रह्ममा आधारित भएर पनि ब्रह्मभन्दा भिन्न देखिन्छ। यो भेद र अभेदको सम्बन्ध मायाको कारणले गर्दा हुन्छ।

२. विशिष्टाद्वैतको व्याख्या: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, जगत् ब्रह्मको शरीर हो। जसरी शरीर आत्माबाट भिन्न नभई आत्माकै अंश हो, त्यसरी नै जगत् ब्रह्मको विशेषण हो। यसमा ब्रह्म नै प्रधान हुन्छ र जगत् त्यसको आश्रित हुन्छ।

३. द्वैत र अद्वैतको समन्वय: यो सूत्रले ब्रह्म र जगत्को सम्बन्धलाई द्वैत (duality) र अद्वैत (non-duality) दुवै पक्षबाट हेर्ने प्रेरणा दिन्छ। बाह्य रूपमा जगत् भिन्न देखिए पनि, यसको मूल सत्ता ब्रह्म नै हो। यसले परम सत्यको बहुआयामिक स्वरूपलाई उजागर गर्छ।

सूत्र 3.2.28

संस्कृत: प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति

IAST: *Prakṛtaitāvatvaṃ hi pratiṣedhati*

नेपाली अर्थ: प्रकृतको एतावत्त्व प्रतिषेध गर्दछ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिले ब्रह्मको सीमितता प्रतिषेध गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रकृतैतावत्त्वं (Prakṛtaitāvatvaṃ): प्रकृतिको यति मात्र हुनु, प्रकृतिको सीमितता।

हि (hi): निश्चय नै, किनकि, वास्तवमा।

प्रतिषेधति (pratiṣedhati): निषेध गर्दछ, खण्डन गर्दछ, अस्वीकार गर्दछ।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप कुनै पनि भौतिक वा सीमित गुणहरूद्वारा परिभाषित गर्न सकिँदैन। श्रुतिहरूले ब्रह्मलाई कुनै पनि प्रकारको परिमितता वा सीमितताबाट मुक्त रहेको घोषणा गर्दछन्, जसले यसको असीम र निर्गुण (attributeless) स्वभावलाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा अवलोकनकर्ताको भूमिका र कणहरूको अनिश्चितता (uncertainty) ले पदार्थको निश्चित स्वरूपको सीमालाई चुनौती दिन्छ, जसरी ब्रह्मको सीमिततालाई निषेध गरिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): आत्म-बोध (self-realization) को प्रक्रियामा व्यक्तिले आफ्नो सीमित पहिचान (limited identity) लाई पार गरी असीम चेतना (infinite consciousness) सँग एकाकार हुन्छ, जुन ब्रह्मको असीमित स्वभावसँग मेल खान्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.२८ ले ब्रह्मको असीमित र निर्गुण स्वरूपलाई जोड दिँदै, कुनै पनि भौतिक वा मानसिक गुणहरूद्वारा यसलाई सीमित गर्न नसकिने कुराको प्रतिपादन गर्दछ। यो सूत्रले श्रुतिहरूमा ब्रह्मको वर्णन गर्दा प्रयोग गरिएका 'नेति नेति' (not this, not this) जस्ता निषेधात्मक कथनहरूको महत्त्वलाई स्पष्ट पार्दछ। यसले ब्रह्मलाई कुनै पनि ज्ञात अवधारणा वा अनुभवको सीमाभन्दा पर रहेको देखाउँछ।

१. **निषेधात्मक विधि (Neti Neti):** यो सूत्रले ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपलाई बुझ्नका लागि निषेधात्मक विधिको प्रयोगलाई समर्थन गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मलाई कुनै पनि सकारात्मक गुणहरूद्वारा पूर्ण रूपमा परिभाषित गर्न सकिँदैन, किनकि सबै गुणहरू सीमित हुन्छन्। त्यसैले, 'यो होइन, त्यो होइन' भन्दै सबै सीमितताहरूलाई हटाएर मात्र ब्रह्मको असीम स्वरूपको अनुभव गर्न सकिन्छ।

२. **ब्रह्मको असीमितता (Infinitude of Brahman):** रामानुजाचार्यले ब्रह्मलाई सगुण (with attributes) मान्दै पनि यसको असीमिततालाई स्वीकार गर्दछन्। उनका अनुसार, ब्रह्ममा अनन्त कल्याणकारी गुणहरू छन्, तर ती गुणहरूले ब्रह्मलाई सीमित गर्दैनन्, बरु यसको महिमालाई अझ बढाउँछन्। यो सूत्रले ब्रह्मको कुनै पनि भौतिक वा मानसिक सीमाभन्दा पर रहेको अवस्थालाई पुष्टि गर्दछ।

३. **मायाको खण्डन (Refutation of Maya):** यो सूत्रले ब्रह्मलाई प्रकृतिको सीमितताबाट मुक्त राखेर माया (illusion) को प्रभावलाई पनि खण्डन गर्दछ। यदि ब्रह्म प्रकृतिद्वारा सीमित हुन्थ्यो भने, यो मायाको अधीनमा हुने थियो। तर, श्रुतिहरूले ब्रह्मलाई मायाको नियन्त्रक र यसभन्दा पर रहेको बताउँछन्, जसले यसको परम स्वतन्त्रता र अद्वैत स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 3.2.29

संस्कृत: तदव्यक्तमाह हि

IAST: *Tadavyaktamāha hi*

नेपाली अर्थ: त्यो अव्यक्त हो, किनभने श्रुतिले भन्छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म इन्द्रियातीत र अव्यक्त छ।

शाब्दिक अर्थ:

तत् (Tat): त्यो (that).

अव्यक्तम् (Avyaktam): अव्यक्त (unmanifested, imperceptible, beyond senses).

आह (Āha): भन्छ (says, declares).

हि (Hi): किनभने (because, indeed).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्म (Brahman) इन्द्रियहरूद्वारा प्रत्यक्ष गर्न नसकिने र मनले पनि बुझ्न नसकिने अव्यक्त सत्ता हो, किनभने श्रुति (Vedic scriptures) ले यसै कुराको पुष्टि गर्दछ। यसको वास्तविक स्वरूप अनुभवगम्य मात्र छ, वर्णनगम्य छैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा अवलोकित नभएका कणहरू (unobserved particles) को व्यवहार अव्यक्त (unmanifested) अवस्थासँग तुलना गर्न सकिन्छ, जहाँ चेतना (consciousness) ले अवलोकन गरेपछि मात्र वास्तविकता (reality) प्रकट हुन्छ। यो ब्रह्मको अव्यक्त प्रकृतिसँग मिल्दोजुल्दो छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको गहिराइ): गहिरो ध्यान (deep meditation) वा समाधि (samadhi) को अवस्थामा पुग्दा व्यक्तिले अनुभव गर्ने चेतनाको अव्यक्त (unmanifested) वा अ-द्वैत (non-dual) स्वरूपलाई यस सूत्रले संकेत गर्दछ, जुन सामान्य जाग्रत अवस्थाको अनुभवभन्दा पर हुन्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.२९ ले ब्रह्मको अव्यक्त प्रकृतिलाई जोड दिन्छ, जसलाई इन्द्रिय र मनले पूर्ण रूपमा बुझ्न सकिँदैन। यो सूत्रले श्रुति प्रमाणको आधारमा ब्रह्मको अगोचरता र अज्ञेयतालाई स्थापित गर्दछ, जसले गर्दा यसको वास्तविक स्वरूपलाई अनुभवद्वारा मात्र जान्न सकिन्छ, तर्क वा प्रत्यक्ष प्रमाणद्वारा होइन।

१. ब्रह्मको अगोचर स्वरूप: यस सूत्रले ब्रह्मलाई 'अव्यक्त' भनी परिभाषित गर्दछ, जसको अर्थ हो कि यो कुनै पनि इन्द्रिय वा मनको पहुँचभन्दा बाहिर छ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निराकार भएकाले यसलाई कुनै पनि भौतिक गुण वा रूपमा सीमित गर्न सकिँदैन। यसको अनुभव केवल आत्म-साक्षात्कार (self-realization) द्वारा मात्र सम्भव छ।

२. श्रुतिको प्रामाणिकता: 'आह हि' भन्ने पदले श्रुति (वेद) लाई ब्रह्मको अव्यक्तताको प्रमुख प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। उपनिषदहरूमा ब्रह्मलाई 'नेति नेति' (यो होइन, यो होइन) भनी वर्णन गरिएको छ, जसले यसको कुनै पनि सीमित परिभाषालाई अस्वीकार गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मलाई परम् सत्ता मान्छन्, यद्यपि उनी सगुण ब्रह्मको उपासनालाई जोड दिन्छन्।

३. अनुभवजन्य ज्ञानको महत्त्व: ब्रह्मको अव्यक्तताले यसलाई बौद्धिक ज्ञानको सीमाभन्दा पर राख्छ। यसलाई केवल प्रत्यक्ष अनुभव (direct experience) वा अपरोक्षानुभूति (immediate realization) द्वारा मात्र जान्न सकिन्छ। यसले आध्यात्मिक साधना (spiritual practice) र गुरुको मार्गदर्शनको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ, किनकि ब्रह्मको ज्ञान केवल शास्त्र अध्ययनले मात्र प्राप्त हुँदैन, अपितु गहिरो ध्यान र आत्म-चिन्तनबाट प्राप्त हुन्छ।

सूत्र 3.2.30

संस्कृत: अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्

IAST: *Api saṃrādhane pratyakṣānumānābhyām*

नेपाली अर्थ: र संराधनमा प्रत्यक्ष र अनुमानबाट।

विस्तृत व्याख्या: उपासनाद्वारा ब्रह्मको साक्षात्कार सम्भव छ।

शाब्दिक अर्थ:

अपि (Api): पनि, समेत, पनि।

संराधने (Saṃrādhane): उपासनाद्वारा, सम्यक् आराधनाद्वारा, साक्षात्कारमा।

प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् (Pratyakṣānumānābhyām): प्रत्यक्ष र अनुमान दुवैबाट।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको साक्षात्कार (realization) केवल गहन उपासना (intense meditation/devotion) द्वारा सम्भव छ, जसलाई प्रत्यक्ष अनुभव (direct perception) र शास्त्रमा आधारित अनुमान (inference from scriptures) दुवैले पुष्टि गर्दछन्। यस सूत्रले आत्म-साक्षात्कारको मार्गमा साधनाको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): गहन ध्यान (meditation) र एकाग्रता (concentration) ले मस्तिष्कमा संरचनात्मक र कार्यात्मक परिवर्तनहरू ल्याउन सक्छ, जसलाई

न्यूरोप्लास्टिसिटी (neuroplasticity) भनिन्छ। यसले चेतनाको गहिरो अवस्थाहरू (deeper states of consciousness) को अनुभवलाई वैज्ञानिक रूपमा व्याख्या गर्न मद्दत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): आत्म-बोध (self-realization) र आत्म-ज्ञान (self-knowledge) को प्रक्रियामा व्यक्तिले आफ्नो आन्तरिक अनुभवहरू (internal experiences) लाई प्रत्यक्ष रूपमा अवलोकन गर्दछ। यसले आत्म-अनुसन्धान (self-inquiry) र आत्म-विकास (self-development) को मनोवैज्ञानिक पक्षहरूलाई समेट्छ।

यस सूत्रले ब्रह्मको साक्षात्कार (realization of Brahman) को लागि उपासना (meditation/devotion) को अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ, जसलाई प्रत्यक्ष अनुभव (direct experience) र तार्किक अनुमान (logical inference) दुवैले समर्थन गर्दछ। यो वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त हो जसले ज्ञानात्मक र भावनात्मक दुवै पक्षको समन्वयलाई दर्शाउँछ।

१. **उपासनाको महत्त्व (Significance of Upasana):** ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि केवल बौद्धिक ज्ञान पर्याप्त नभई निरन्तर उपासना र ध्यानको आवश्यकतामाथि प्रकाश पार्छ। शंकराचार्यका अनुसार, उपासनाले मनलाई एकाग्र गरी ब्रह्ममा स्थिर बनाउँछ, जसले गर्दा अविद्याको नाश भई आत्म-साक्षात्कार हुन्छ। यो साधनाको मार्ग हो जसले सैद्धान्तिक ज्ञानलाई प्रत्यक्ष अनुभवमा परिणत गर्दछ।

२. **प्रत्यक्ष र अनुमानको भूमिका (Role of Perception and Inference):** सूत्रले ब्रह्मको अनुभव प्रत्यक्ष (pratyaksha) र अनुमान (anumana) दुवैबाट हुने कुरा बताउँछ। प्रत्यक्ष भन्नाले आत्म-साक्षात्कारको आन्तरिक अनुभव हो, जुन कुनै बाह्य इन्द्रियद्वारा प्राप्त हुँदैन। अनुमान भन्नाले श्रुति (scriptures) र युक्ति (reasoning) द्वारा ब्रह्मको अस्तित्व र स्वरूपको बोध गर्नु हो। रामानुजाचार्यले भक्तिमार्गमा ईश्वरको प्रत्यक्ष अनुभवलाई जोड दिँदै, शास्त्रको प्रमाणलाई अनुमानको रूपमा स्वीकार गर्छन्।

३. **ब्रह्मसाक्षात्कारको स्वरूप (Nature of Brahman-Realization):** ब्रह्मसाक्षात्कार कुनै वस्तुको प्राप्ति नभई आत्म-स्वरूपको बोध हो। यो अवस्थामा साधकले आफूलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न देख्दैन। यसले जीव र ब्रह्मको अभेदलाई स्थापित गर्दछ, जुन अद्वैत वेदान्तको मूल सिद्धान्त हो। द्वैतवादी आचार्यहरू जस्तै मध्वाचार्यले ब्रह्म र जीवको भिन्नतालाई स्वीकार गर्दै, उपासनाद्वारा ब्रह्मको अनुग्रह प्राप्त गरी मोक्ष प्राप्त हुने कुरा बताउँछन्।

सूत्र 3.2.31

संस्कृत: प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम्

IAST: *Prakāśavaccāvaiyarthyam*

नेपाली अर्थ: प्रकाश जस्तै अवैयर्थ्य छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको वर्णन अर्थपूर्ण छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रकाशवत् (Prakāśavat): प्रकाश जस्तै, उज्यालो जस्तै।

च (ca): र।

अवैयर्थ्यम् (avaiyarthyam): व्यर्थ नहुनु, अर्थपूर्ण हुनु, निरर्थक नहुनु।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको वर्णन वा ज्ञान निरर्थक छैन, जसरी प्रकाशको अस्तित्व स्वयंमा अर्थपूर्ण हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मको स्वरूप र महिमाको चर्चा पनि परमार्थिक रूपमा सार्थक र प्रयोजनमूलक छ [Meaningfulness of Brahman's description]। यसले ब्रह्मज्ञानको अपरिहार्यता र त्यसको अन्तिम लक्ष्य (मोक्ष) प्राप्तिको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा ऊर्जा र सूचनाको अविनाशी स्वरूप (conservation of energy and information) जस्तै, ब्रह्मको वर्णन पनि अस्तित्वको मूल सत्यलाई बुझाउने एक अविनाशी र अर्थपूर्ण प्रयास हो। यसले चेतनाको आधारभूत प्रकृतिलाई संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Existential Meaning): मानव मनोविज्ञानमा जीवनको अर्थ र उद्देश्यको खोजी (search for meaning and purpose) एक केन्द्रीय विषय हो। ब्रह्मसूत्रको यो सिद्धान्तले आध्यात्मिक ज्ञानको माध्यमबाट जीवनमा गहिरो अर्थ र पूर्णता प्राप्त गर्न सकिने मनोवैज्ञानिक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्दछ।

> ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ब्रह्मको वर्णनको अर्थपूर्णता र त्यसको निरर्थकताको अभावलाई प्रकाशको दृष्टान्तद्वारा स्पष्ट पार्दछ। यसले वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मज्ञानको परम महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ, जहाँ ब्रह्मको स्वरूपको विवेचना केवल बौद्धिक अभ्यास नभई मोक्ष प्राप्तिको अपरिहार्य साधन मानिन्छ।

१. ब्रह्मज्ञानको प्रयोजनशीलता: शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मको ज्ञान कुनै लौकिक वस्तुको ज्ञान जस्तो नभई अविद्याको नाश गरी आत्मसाक्षात्कार गराउने परम प्रयोजन हो। जसरी प्रकाशले अन्धकार हटाउँछ, त्यसरी नै ब्रह्मज्ञानले अज्ञानतालाई हटाएर जीवलाई मुक्ति प्रदान गर्दछ। यसको वर्णन कहिल्यै व्यर्थ हुँदैन किनकि यसले परम सत्यको बोध गराउँछ।

२. शब्द र अर्थको सम्बन्ध: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, शब्दहरूले सधैं कुनै न कुनै अर्थलाई संकेत गर्दछन्। ब्रह्मलाई वर्णन गर्ने शब्दहरू पनि सगुण ब्रह्मको महिमा र गुणहरूलाई प्रकट गर्दछन्, जुन भक्तिका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छन्। यसरी, ब्रह्मको वर्णन केवल शाब्दिक नभई भावनात्मक र आध्यात्मिक रूपमा पनि अर्थपूर्ण हुन्छ।

३. अद्वैत र द्वैत दृष्टिकोणमा सार्थकता: अद्वैत वेदान्तमा ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपको वर्णनले समस्त द्वैतको भ्रमलाई हटाउँछ र एकत्वको अनुभव गराउँछ। द्वैत वेदान्तमा भने ब्रह्मको सगुण स्वरूपको वर्णनले ईश्वरप्रतिको भक्ति र शरणागतिलाई बढाउँछ। दुवै दृष्टिकोणमा, ब्रह्मको वर्णनको अन्तिम लक्ष्य जीवको आध्यात्मिक उत्थान र परम शान्ति हो, जसले यसको निरन्तर सार्थकतालाई पुष्टि गर्दछ।

सूत्र 3.2.32

संस्कृत: आह च तन्मात्रम्

IAST: *Āha ca tanmātram*

नेपाली अर्थ: र श्रुतिले तन्मात्र भन्छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म केवल चैतन्यमात्र हो।

शाब्दिक अर्थ:

आह (Āha): भन्छ (says/states).

च (ca): र (and).

तन्मात्रम् (tanmātram): त्यो मात्र (that alone), केवल त्यो (only that).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.२.३२ ले श्रुतिहरूले ब्रह्मलाई केवल 'तन्मात्र' अर्थात् शुद्ध चैतन्य (Pure Consciousness) को रूपमा वर्णन गरेको कुरालाई पुष्टि गर्दछ। यसले ब्रह्मको निर्गुण (attributeless) स्वरूपलाई जोड दिँदै, यसलाई कुनै पनि भौतिक वा सीमित गुणहरूबाट रहित देखाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा पदार्थको आधारभूत प्रकृति (fundamental nature of matter) लाई हेर्दा, सबै कुरा ऊर्जा र सूचनाको सूक्ष्म रूपमा प्रकट हुन्छ। यसले ब्रह्मको 'तन्मात्र' स्वरूपलाई, जहाँ सबै अस्तित्वको मूल एक अविभाज्य चेतना (indivisible consciousness) हो, सँग जोड्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): आधुनिक मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) को अध्ययन अझै पनि रहस्यमय छ। यो सूत्रले चेतनालाई नै सबै अस्तित्वको आधारभूत 'तन्मात्र' तत्वको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले मन (mind) र पदार्थ (matter) को द्वैतभन्दा परको एकत्व (oneness) को संकेत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.३२ ले ब्रह्मको स्वरूपलाई 'तन्मात्र' भनी स्पष्ट पार्दै, यसको निर्गुण र शुद्ध चैतन्यमय प्रकृतिलाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्र विशेष गरी ब्रह्मको अद्वैत स्वरूपको व्याख्यामा महत्त्वपूर्ण छ, जहाँ ब्रह्मलाई कुनै पनि उपाधि (attributes) वा भेद (distinctions) बाट रहित मानिन्छ। यसले ब्रह्मलाई सबै द्वैतभन्दा परको परम सत्य (Ultimate Reality) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

१. अद्वैत वेदान्तमा ब्रह्मको 'तन्मात्र' स्वरूप: आचार्य शङ्कराचार्यका अनुसार, 'तन्मात्र' शब्दले ब्रह्मलाई शुद्ध, निर्विशेष र निरपेक्ष चैतन्यको रूपमा बुझाउँछ। ब्रह्म कुनै पनि गुण, रूप वा नामले सीमित छैन; यो केवल 'त्यो मात्र' हो, जुन सबै अनुभवको आधार र साक्षी (witness) हो। यसले ब्रह्मको अपरिणामी (unchanging) र नित्य (eternal) स्वरूपलाई जोड दिन्छ।

२. ब्रह्मको निर्गुणता र सगुणताको समन्वय: यद्यपि ब्रह्मलाई 'तन्मात्र' अर्थात् निर्गुण भनिएको छ, वेदान्तमा सगुण ब्रह्मको अवधारणा पनि पाइन्छ। यो सूत्रले निर्गुण ब्रह्मलाई परम सत्यको रूपमा स्थापित गर्दछ, जबकि सगुण ब्रह्म (ईश्वर) लाई व्यवहारिक स्तरमा उपासनाका लागि स्वीकार गरिन्छ। दुवै स्वरूप एकै ब्रह्मका विभिन्न पक्ष हुन्, जहाँ निर्गुण ब्रह्म नै सगुण ब्रह्मको आधार हो।

३. माया र ब्रह्मको सम्बन्ध: 'तन्मात्र' ब्रह्मको अवधारणाले माया (illusion) सँगको यसको सम्बन्धलाई पनि स्पष्ट पार्छ। ब्रह्म स्वयं मायाबाट अप्रभावित (unaffected) रहन्छ, तर मायाको कारणले नै यो जगत् (world) विविध रूपमा प्रतीत हुन्छ। ब्रह्म 'तन्मात्र' भएकाले, यो मायाको खेलको आधार हो तर मायाले यसको शुद्ध स्वरूपलाई परिवर्तन गर्न सक्दैन। यसरी, ब्रह्म सधैं आफ्नो वास्तविक, अपरिवर्तित स्वरूपमा रहन्छ।

▰ सूत्र 3.2.33

संस्कृत: दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते

IAST: *Darśayati cātho api smaryate*

नेपाली अर्थ: र श्रुतिले देखाउँछ, स्मृतिमा पनि भनिएको छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुति र स्मृति दुवैले ब्रह्मको स्वरूप वर्णन गर्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

दर्शयति (Darśayati): देखाउँछ

च (ca): र

अथो (atho): अझै / त्यसपछि

अपि (api): पनि

स्मर्यते (smaryate): स्मरण गरिन्छ / भनिएको छ

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको स्वरूप र महिमा श्रुति (वेद) द्वारा प्रत्यक्ष रूपमा प्रकट हुन्छ, र यसका साथै स्मृति (धर्मशास्त्र, पुराण आदि) मा पनि यसको पुष्टि र व्याख्या गरिएको छ। यस सूत्रले ब्रह्मज्ञानका लागि श्रुति र स्मृति दुवैको प्रामाणिकतालाई जोड दिन्छ, जसले परम सत्यको बोध गराउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्र ज्ञानका स्रोतहरू (श्रुति र स्मृति) को प्रामाणिकतामा केन्द्रित छ। आधुनिक ज्ञानमीमांसामा पनि ज्ञान प्राप्तिका विभिन्न विधिहरू (प्रत्यक्ष अनुभव, तर्क, परम्परागत ज्ञान) को अध्ययन गरिन्छ, जहाँ परम्परागत ग्रन्थहरू (श्रुति/स्मृति) लाई ज्ञानको एक महत्त्वपूर्ण स्रोत मान्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक प्रक्रिया): मानव मनले कसरी जानकारी ग्रहण गर्छ र विश्वास प्रणाली निर्माण गर्छ भन्ने सन्दर्भमा, श्रुति र स्मृतिले सामूहिक चेतना र सांस्कृतिक स्मृतिमा गहिरो प्रभाव पार्छन्। यी ग्रन्थहरूले व्यक्तिहरूको धारणा, मूल्यमान्यता र आध्यात्मिक अनुभवहरूलाई आकार दिन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्।

ब्रह्मसूत्र ३.२.३३ ले ब्रह्मको स्वरूप र यसको ज्ञानका स्रोतहरूमाथि गहन दार्शनिक प्रकाश पार्दछ। यस सूत्रले श्रुति (वेद) र स्मृति (धर्मशास्त्र, पुराण, महाभारत आदि) दुवैलाई ब्रह्मज्ञानका लागि प्रामाणिक आधारको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले परम सत्यको बोधमा यी दुवैको पूरक भूमिकालाई स्थापित गर्दछ।

१. श्रुति र स्मृतिको प्रामाणिकता: यस सूत्रले स्पष्ट रूपमा भन्दछ कि ब्रह्मको यथार्थ स्वरूप श्रुति (प्रत्यक्ष ईश्वरीय वाणी) द्वारा 'दर्शयति' (देखाउँछ) र 'अथो अपि स्मर्यते' (स्मृतिमा पनि स्मरण गरिन्छ/भनिएको छ)। यसले श्रुतिलाई प्राथमिक र स्मृतिलाई सहायक प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्दछ। शंकराचार्यले श्रुतिलाई निरपेक्ष प्रमाण मान्दै, स्मृतिले श्रुतिको अर्थलाई पुष्टि गर्ने र विस्तृत व्याख्या गर्ने कार्य गर्दछ भनी बताउनुभएको छ।

२. ब्रह्मको अगम्यता र ज्ञानको माध्यम: ब्रह्म इन्द्रियगोचर नभएकोले यसलाई प्रत्यक्ष अनुभव वा तर्कले मात्र पूर्ण रूपमा बुझ्न सकिँदैन। यसैले, श्रुति र स्मृति जस्ता आगम प्रमाणहरू ब्रह्मज्ञानका लागि अपरिहार्य हुन्छन्। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मको सगुण स्वरूपको ज्ञानका लागि श्रुति र स्मृति दुवैको महत्वलाई स्वीकार गर्नुभएको छ, जहाँ भक्ति र प्रपत्ति मार्गको व्याख्या स्मृति ग्रन्थहरूमा विस्तृत रूपमा पाइन्छ।

३. अद्वैत र विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्त अनुसार, श्रुतिले ब्रह्मको निर्गुण, निराकार र अद्वितीय स्वरूपलाई प्रकट गर्दछ, र स्मृतिले यसै सत्यलाई विभिन्न कथाहरू र उपदेशहरू मार्फत जनमानसमा पुर्याउँछ। विशिष्टाद्वैत वेदान्तमा, श्रुति र स्मृति दुवैले सगुण ब्रह्म (विष्णु) को महिमा र जीव तथा जगत्सँगको उहाँको सम्बन्धलाई दर्शाउँछन्, जहाँ स्मृतिले भक्तिको व्यावहारिक पक्षलाई उजागर गर्दछ। यसरी, दुवै परम्पराले ब्रह्मज्ञानका लागि यी दुई स्रोतको महत्वलाई स्वीकार गर्दछन्।

सूत्र 3.2.34

संस्कृत: अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्

IAST: *Ata eva copamā sūryakādivat*

नेपाली अर्थ: त्यसकारण उपमा सूर्य आदि जस्तै हो।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको उपमा सूर्य, आकाश आदिसँग दिइन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अत (ata): यसकारण, त्यसकारण (therefore, hence).

एव (eva): नै, मात्र (indeed, only).

च (ca): र, पनि (and, also).

उपमा (upamā): तुलना, समानता (analogy, comparison).

सूर्यकादिवत् (sūryakādivat): सूर्य र अन्य वस्तुहरू जस्तै (like the sun and others).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्म र जीवको सम्बन्धलाई सूर्य र त्यसका प्रतिबिम्बको उपमाद्वारा स्पष्ट पार्छ। जसरी सूर्य एक भए पनि अनेक जलपात्रहरूमा त्यसको प्रतिबिम्ब देखिन्छ, त्यसरी नै एक ब्रह्म नै अनेक जीवका रूपमा प्रतीत हुन्छ, जसले वास्तविकताको अद्वैत (non-dual) स्वरूपलाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): यो सूत्रको अवधारणालाई भौतिक विज्ञानमा तरंग-कण द्वैतता (wave-particle duality) वा क्वान्टम मेकानिक्समा अवलोकनकर्ता प्रभाव (observer effect) सँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ एकै आधारभूत वास्तविकता विभिन्न रूपमा प्रकट हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): चेतनाको प्रकृतिसँग यस सूत्रको गहिरो सम्बन्ध छ। जसरी सूर्यको प्रतिबिम्ब धेरै जलपिण्डहरूमा देखिन्छ, त्यसरी नै चेतना, जुन एक र अविभाज्य छ, अनगिन्ती मनहरूमा व्यक्तिगत रूपमा प्रकट भएको देखिन्छ, तर यसको सार विश्वव्यापी र अविभाजित रहन्छ।

यो सूत्र, "अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्" (Ata eva copamā sūryakādivat), अद्वैत वेदान्तमा ब्रह्म र जीवबीचको अभेद सम्बन्धलाई व्याख्या गर्नका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। यसले सूर्य र त्यसका प्रतिबिम्बहरूको उपमा प्रयोग गरी कसरी एक, निरपेक्ष ब्रह्म अनेक व्यक्तिगत आत्माहरूको रूपमा प्रकट हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट पार्छ, कुनै वास्तविक विभाजन वा परिवर्तन बिना।

१. ब्रह्म र जीवको अभेद (Non-difference of Brahman and Jiva):

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जीव ब्रह्मभन्दा भिन्न छैन। यो सूत्रले यस अभेदलाई सूर्यको दृष्टान्तद्वारा स्पष्ट पार्छ। जसरी सूर्य एक भए पनि विभिन्न जलपात्रहरूमा त्यसको प्रतिबिम्ब अनेक देखिन्छ, त्यसरी नै एक ब्रह्म नै अविद्याका कारण अनेक जीवका रूपमा प्रतीत हुन्छ। यो जीवको बहुलता वास्तविक नभई प्रतीतिक मात्र हो।

२. मायाको भूमिका र प्रतिबिम्बवाद (Role of Maya and Reflection Theory):
यो सूत्रले मायाको भूमिकालाई पनि संकेत गर्दछ। माया वा अविद्याका कारण ब्रह्मको शुद्ध स्वरूपमाथि आवरण पर्छ र त्यो जीवका रूपमा प्रतिबिम्बित हुन्छ। प्रतिबिम्बवाद (reflection theory) अनुसार, जीव ब्रह्मको प्रतिबिम्ब मात्र हो, जसरी जलमा सूर्यको प्रतिबिम्ब देखिन्छ। जलको कम्पनले प्रतिबिम्बलाई अस्थिर देखाए पनि सूर्य स्वयं स्थिर रहन्छ, त्यसरी नै मन र इन्द्रियका विकारले जीवलाई दुःखित देखाए पनि ब्रह्म सधैँ निर्विकार रहन्छ।

३. अविद्याको निवारण र मोक्ष (Removal of Ignorance and Liberation):
यो सूत्रले अविद्याको निवारणको महत्त्वलाई पनि दर्शाउँछ। जसरी जल हटाउँदा सूर्यको प्रतिबिम्ब लोप हुन्छ र सूर्य मात्र बाँकी रहन्छ, त्यसरी नै अविद्याको नाश भएपछि जीव आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्मसँग एक हुन्छ। यो नै मोक्ष वा मुक्ति हो, जहाँ जीवले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपको अनुभव गर्छ र सबै द्वैतभावबाट मुक्त हुन्छ। यसले जीवको परम लक्ष्यलाई स्पष्ट पार्छ।

सूत्र 3.2.35

संस्कृत: अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्
IAST: *Ambuvadagrahaṇāttu na tathātvam*
नेपाली अर्थ: तर पानी जस्तै ग्रहण भएकोले त्यस्तो होइन।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म उपमाभन्दा पर छ।

शाब्दिक अर्थ:

अम्बुवत् (Ambuvat): पानी जस्तै।

ग्रहणात् (grahaṇāt): ग्रहण भएकोले।

तु (tu): तर।

न (na): होइन।

तथात्वम् (tathātvam): त्यस्तो (त्यो अवस्था)।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको निर्गुण र निराकार स्वरूपलाई बुझाउन यो सूत्रले पानीमा प्रतिबिम्बित हुने सूर्यको दृष्टान्त दिन्छ। जसरी सूर्य पानीको गुणले प्रभावित हुँदैन, त्यसरी नै ब्रह्म पनि माया (illusion) द्वारा निर्मित संसारका गुणहरूले अछूत रहन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा अवलोकनकर्ताको भूमिकाले वास्तविकतालाई कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने अवधारणा ब्रह्मको अप्रभावित स्वभावसँग तुलना गर्न सकिन्छ। जसरी ब्रह्म संसारमा उपस्थित भएर पनि त्यसका विकारहरूबाट अछूत रहन्छ, त्यसरी नै क्वान्टम कणहरू अवलोकनको आधारमा फरक व्यवहार देखाउँछन् तर तिनीहरूको अन्तर्निहित प्रकृति अपरिवर्तित रहन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): मनोविज्ञानमा आत्म-बोध (self-realization) को प्रक्रियाले व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई कसरी बुझ्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। जसरी ब्रह्म संसारमा लिप्त नभई आफ्नो शुद्ध स्वरूपमा रहन्छ, त्यसरी नै व्यक्तिले पनि मन र इन्द्रियका विकारहरूबाट माथि उठेर आफ्नो शुद्ध चेतना (pure consciousness) लाई अनुभव गर्न सक्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.३५ ले ब्रह्मको निर्गुण र निराकार स्वरूपलाई स्पष्ट पार्दै, यसको संसारसँगको सम्बन्धलाई पानीमा सूर्यको प्रतिबिम्बको दृष्टान्तबाट व्याख्या गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको अद्वैत प्रकृति र संसारको मिथ्यात्व (illusory nature) लाई जोड दिन्छ, जसले साधकलाई परम सत्यको बोध गराउन मद्दत गर्दछ।

१. प्रतिबिम्बवाद र ब्रह्मको अलिप्तता: यो सूत्रले प्रतिबिम्बवाद (reflection theory) को अवधारणालाई प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ ब्रह्मलाई सूर्य र संसारलाई पानीको रूपमा लिइन्छ। जसरी सूर्य पानीमा प्रतिबिम्बित भए पनि पानीको गुण (जस्तै चिसोपन, तरलता) ले प्रभावित हुँदैन, त्यसरी नै ब्रह्म पनि संसारमा व्याप्त भएर पनि यसका दुःख, सुख र परिवर्तनहरूबाट अलिप्त रहन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, यो अलिप्तता ब्रह्मको निर्विकार स्वरूपको प्रमाण हो।

२. मायाको भूमिका र अविद्याको निवारण: सूत्रले ब्रह्मको तथात्वम् (वास्तविक स्वरूप) लाई माया (cosmic illusion) द्वारा ढाकिएको अवस्थालाई संकेत गर्दछ। संसारमा देखिने विविधता र द्वैतता मायाको कारणले हो, जसले ब्रह्मलाई सगुण र साकार देखाउँछ। यो सूत्रले अविद्या (ignorance) को निवारण गरी ब्रह्मको वास्तविक, निर्गुण स्वरूपलाई बुझ्नुपर्ने आवश्यकतामाथि प्रकाश पार्छ, जसबाट मोक्ष (liberation) प्राप्त हुन्छ।

३. आत्म-साक्षात्कारको मार्ग: यो सूत्रले आत्म-साक्षात्कार (self-realization) को महत्त्वलाई पनि दर्शाउँछ। जब साधकले आफ्नो आत्मालाई ब्रह्मभन्दा भिन्न नभएको र संसारका गुणहरूले प्रभावित नहुने सत्य बुझ्छ, तब उसले वास्तविक शान्ति र आनन्द प्राप्त गर्दछ। रामानुजाचार्यले ब्रह्मलाई सगुण मान्दै, जीव ब्रह्मको अंश भए पनि ब्रह्मको पूर्णता र अलिप्ततालाई स्वीकार गर्छन्, जसले भक्तिमार्ग (path of devotion) बाट ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई जोड दिन्छ।

सूत्र 3.2.36

संस्कृत: वृद्धिह्रासभाक्त्वम्

IAST: *Vṛddhihrāsabhāktvam*

नेपाली अर्थ: वृद्धि-ह्रास भाक्त (Secondary) हो।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्ममा वृद्धि-ह्रास लाक्षणिक अर्थमा हो।

शाब्दिक अर्थ:

वृद्धि (Vṛddhi): वृद्धि, बढ्नु, विकास।

ह्रास (Hrāsa): ह्रास, घट्नु, क्षय।

भाक्त्वम् (Bhāktvam): भाक्त, गौण, अधीनता, सम्बन्ध।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको सन्दर्भमा हुने वृद्धि र ह्रासलाई गौण वा लाक्षणिक रूपमा बुझ्नुपर्छ, किनकि ब्रह्म स्वयं नित्य, अपरिवर्तनीय र पूर्ण छ। यसले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपमा कुनै परिवर्तन नहुने कुरालाई जोड दिन्छ, बरु यो केवल सापेक्षिक अभिव्यक्ति मात्र हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूको अवस्था (state) अवलोकनकर्ताको चेतना (consciousness) अनुसार परिवर्तन भएको देखिन्छ, जुन ब्रह्मको सापेक्षिक अभिव्यक्तिसँग तुलना गर्न सकिन्छ। ब्रह्मको निरपेक्षतामा कुनै वृद्धि वा ह्रास नभए पनि, यसको मायावी अभिव्यक्तिमा परिवर्तन देखिनु सापेक्षिक यथार्थता (relative reality) हो।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): मनोविज्ञानमा आत्म-बोध (self-realization) को प्रक्रियामा व्यक्तिले आफ्नो सीमित 'अहं' (ego) को वृद्धि र ह्रास अनुभव गर्छ। यो

अनुभव आत्मको वास्तविक, अपरिवर्तनीय स्वरूपमा कुनै परिवर्तन नभई, केवल मानसिक अवस्थाको उतारचढाव मात्र हो भन्ने ब्रह्मसूत्रको शिक्षासँग मेल खान्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.३६ ले ब्रह्मको सन्दर्भमा हुने वृद्धि र ह्रासलाई गौण वा लाक्षणिक अर्थमा मात्र बुझ्नुपर्ने कुरा स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको निरपेक्ष, अपरिवर्तनीय र पूर्ण स्वरूपलाई स्थापित गर्दै, यसमा देखिने कुनै पनि परिवर्तन केवल सापेक्षिक वा मायावी अभिव्यक्ति मात्र हुन् भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। यसले ब्रह्मको अनन्तता र अखण्डतामाथि प्रकाश पार्छ।

१. **ब्रह्मको निरपेक्ष स्वरूप (Absolute Nature of Brahman):** यस सूत्रले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपमा कुनै पनि प्रकारको वृद्धि वा ह्रास नहुने कुरालाई जोड दिन्छ। आचार्य शंकरका अनुसार, ब्रह्म निर्गुण, निराकार र नित्य शुद्ध, बुद्ध, मुक्त स्वभावको छ। यसमा कुनै पनि प्रकारको परिवर्तन सम्भव छैन, किनकि परिवर्तनशील वस्तु अनित्य हुन्छ। ब्रह्मको वृद्धि वा ह्रासको कुरा गर्नु भनेको यसको वास्तविक स्वरूपलाई नबुझ्नु हो।

२. **मायाको भूमिका (Role of Maya):** ब्रह्ममा देखिने वृद्धि वा ह्रास केवल मायाको कारणले गर्दा हुने प्रतीति मात्र हो। जसरी एउटै सूर्य विभिन्न जलपात्रमा फरक-फरक आकारमा देखिन्छ, त्यसरी नै एउटै ब्रह्म विभिन्न उपाधि (limitations) हरूका कारणले गर्दा अनेक रूपमा वा वृद्धि-ह्रास भएको जस्तो देखिन्छ। रामानुजाचार्यका अनुसार, ब्रह्म सगुण भए पनि यसका गुणहरू नित्य र अपरिवर्तनीय हुन्छन्, र यसमा कुनै पनि प्रकारको दोष वा अपूर्णता हुँदैन।

३. **जीव र ब्रह्मको सम्बन्ध (Relationship between Jiva and Brahman):** जीव (individual soul) मा देखिने ज्ञानको वृद्धि वा अज्ञानको ह्रास पनि ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपमा नभई, जीवको उपाधिगत अवस्थामा मात्र हुन्छ। जब जीवले आत्मज्ञान प्राप्त गर्छ, तब उसले आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो भन्ने कुरा बुझ्छ, जहाँ कुनै वृद्धि वा ह्रास हुँदैन। यो सूत्रले जीवको बन्धन र मोक्षको प्रक्रियालाई ब्रह्मको अपरिवर्तनीयताको सन्दर्भमा व्याख्या गर्दछ, जहाँ मोक्ष भनेको ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपको बोध मात्र हो।

सूत्र 3.2.37

संस्कृत: उभयव्यपदेशात्

IAST: *Ubhayavyapadeśāt*

नेपाली अर्थ: उभय व्यपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको सगुण र निर्गुण दुवै व्यपदेश श्रुतिमा छ।

शाब्दिक अर्थ:

उभय (ubhaya): दुवै, दुई प्रकारको।

व्यपदेशात् (vyapadeśāt): व्यपदेश भएकोले, उल्लेख भएकोले, वर्णन भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मलाई श्रुतिमा सगुण र निर्गुण दुवै रूपमा वर्णन गरिएको छ, जसले ब्रह्मको व्यापकता र द्वैतभन्दा परको स्थितिलाई दर्शाउँछ। यो सूत्रले ब्रह्मको दुई प्रकारका स्वरूपको उल्लेखलाई पुष्टि गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूले एकै समयमा तरंग र कण दुवैको रूपमा व्यवहार गर्न सक्छन्, जसले वास्तविकताको द्वैत प्रकृतिलाई संकेत गर्दछ। यसले ब्रह्मको सगुण र निर्गुण दुवै स्वरूपको अवधारणासँग समानता राख्छ, जहाँ परम सत्य एकै समयमा विभिन्न रूपमा प्रकट हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको द्वैतता): मनोविज्ञानमा चेतनाको द्वैतता (dual nature of consciousness) को अध्ययन गरिन्छ, जहाँ मनले चेतन र अचेतन दुवै स्तरमा कार्य गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको द्वैत व्यपदेशलाई मानव चेतनाको गहिराइमा रहेका विभिन्न आयामहरूसँग जोड्न सकिन्छ, जसले बाह्य र आन्तरिक अनुभवहरूको एकीकरणलाई बुझाउँछ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.३७, 'उभयव्यपदेशात्' ले ब्रह्मको सगुण (विशेषतासहित) र निर्गुण (विशेषताविहीन) दुवै स्वरूपको वैदिक ग्रन्थहरूमा भएको वर्णनलाई पुष्टि गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको परम र निरपेक्ष स्थितिलाई स्पष्ट पार्दै, विभिन्न उपनिषदहरूमा पाइने विरोधाभासपूर्ण देखिने कथनहरूको सामञ्जस्य स्थापित गर्दछ। यसले ब्रह्मको अचिन्त्य महिमा र मानव समझभन्दा परको स्थितिलाई उजागर गर्दछ।

१. सगुण र निर्गुण ब्रह्मको सामञ्जस्य: यो सूत्रले उपनिषदहरूमा ब्रह्मलाई कहिले सगुण (जस्तै, जगत्को सृष्टिकर्ता, पालक) र कहिले निर्गुण (जस्तै, निराकार, निर्विकार) भनी वर्णन गरिएका कथनहरूबीचको सामञ्जस्य स्थापित गर्दछ। आचार्य शङ्करका अनुसार, निर्गुण ब्रह्म नै परम सत्य हो, जबकि सगुण ब्रह्म उपासनाका लागि हो। रामानुजाचार्यले भने ब्रह्मलाई सधैँ सगुण मान्छन्, जहाँ निर्गुणता भनेको सांसारिक दोषहरूबाट मुक्त हुनु हो।

२. मायाको भूमिका र ब्रह्मको अद्वैतता: अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्मको सगुण रूप मायाको कारणले प्रतीत हुन्छ, जबकि ब्रह्म स्वयं निर्गुण र अद्वैत हो। 'उभयव्यपदेशात्' ले यस मायाको शक्तिलाई स्वीकार गर्दछ जसले निर्गुण ब्रह्मलाई सगुण रूपमा प्रकट गर्दछ, तर ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपमा कुनै परिवर्तन आउँदैन। यो ब्रह्मको अपरिवर्तनीयता र सर्वव्यापकताको दार्शनिक आधार हो।

३. ज्ञान र भक्तिको मार्ग: ब्रह्मको दुवै स्वरूपको वर्णनले ज्ञानयोग (निर्गुण ब्रह्मको साक्षात्कार) र भक्तियोग (सगुण ब्रह्मको उपासना) दुवै मार्गको औचित्यलाई पुष्टि गर्दछ। यो सूत्रले साधकलाई आफ्नो प्रवृत्ति अनुसार कुनै एक मार्ग अपनाउन वा दुवैलाई एकीकृत गर्न प्रेरित गर्दछ। यसले ब्रह्मको अनुभव गर्ने विभिन्न तरिकाहरूलाई स्वीकार गर्दछ, जसले आध्यात्मिक यात्राको विविधतालाई दर्शाउँछ।

सूत्र 3.2.38

संस्कृत: अर्कवदुपसंहारात्

IAST: *Arkvadupasaṃhārāt*

नेपाली अर्थ: अर्क (Sun) जस्तै उपसंहारबाट।

विस्तृत व्याख्या: जसरी सूर्यको प्रकाश एक नै हो तर विभिन्न ठाउँमा भिन्न देखिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अर्कवत् (Arkavat): सूर्य जस्तै।

उपसंहारात् (Upasaṃhārāt): उपसंहारबाट, एकीकरणबाट, निष्कर्षबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र एकरूपतालाई सूर्यको दृष्टान्तबाट स्पष्ट पार्दछ, जहाँ ब्रह्म विभिन्न रूपमा प्रकट भए पनि सारमा एकै रहन्छ। यसले ब्रह्मको अद्वैत स्वरूपलाई जोड दिँदै, विविधतामा एकताको दार्शनिक अवधारणालाई प्रस्तुत गर्दछ [Unity in Diversity, Non-duality of Brahman].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): भौतिक विज्ञानमा ऊर्जाको संरक्षणको नियम (Law of Conservation of Energy) वा ब्रह्माण्डको एकरूपता (Homogeneity of the Universe) जस्ता अवधारणाहरूले यस सूत्रको सारसँग मेल खान्छन्, जहाँ विभिन्न रूपमा प्रकट भए पनि मूल ऊर्जा वा तत्व एकै रहन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको एकीकरण): मनोविज्ञानमा चेतनाको एकीकरण (Integration of Consciousness) वा आत्म-बोध (Self-realization) को अवधारणाले यस सूत्रसँग सम्बन्ध राख्छ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो चेतनालाई बाह्य विविधताबाट हटाएर आन्तरिक एकत्वमा केन्द्रित गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मको अद्वैत स्वरूपलाई सूर्यको दृष्टान्तबाट गहन दार्शनिक विश्लेषणका लागि मार्ग प्रशस्त गर्दछ। जसरी सूर्य एक भए पनि त्यसको प्रकाश विभिन्न वस्तुहरूमा फरक-फरक रूपमा प्रतिबिम्बित हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्म पनि एक र अखण्ड भएर पनि विभिन्न जीव र जगतमा अनेक रूपमा प्रतीत हुन्छ। यो सिद्धान्तले मायाको भूमिका र ब्रह्मको निर्गुण तथा सगुण स्वरूपको व्याख्यामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

१. ब्रह्मको अद्वैत स्वरूप र मायाको भूमिका: यो सूत्रले ब्रह्मको अद्वैत स्वरूपलाई पुनः पुष्टि गर्दछ। शंकरचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जगत मायाको कारणले अनेक रूपमा देखिन्छ। जसरी सूर्यको प्रकाश विभिन्न माध्यमबाट भिन्न देखिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्म मायाको आवरणले गर्दा अनेक जीव र जगतको रूपमा प्रतीत हुन्छ। यो विविधता वास्तविक नभई प्रतीतिक मात्र हो।

२. उपसंहारको महत्त्व र आत्म-बोध: 'उपसंहारात्' शब्दले एकीकरण वा निष्कर्षको महत्त्वलाई दर्शाउँछ। यसको अर्थ हो कि सबै विविधतालाई अन्ततः ब्रह्ममा नै एकीकरण गर्नुपर्छ। यो आत्म-बोधको प्रक्रिया हो जहाँ साधकले बाह्य जगतका अनेकतालाई पार गरी आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्मसँग एक भएको अनुभव गर्दछ। यो प्रक्रियाले जीव र ब्रह्मको अभेद सम्बन्धलाई स्थापित गर्दछ।

३. रामानुजको विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शन अनुसार, ब्रह्म सगुण र सविशेष छ। उहाँले ब्रह्मलाई सूर्यसँग तुलना गर्दा, सूर्य र त्यसको प्रकाशलाई अभिन्न मान्नुहुन्छ, जहाँ प्रकाश सूर्यको विशेषण हो। यसरी, जीव र जगत ब्रह्मका विशेषण वा शरीर हुन् र ब्रह्म तिनीहरूको आत्मा हो। यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र जीव तथा जगतसँगको त्यसको सम्बन्धलाई विशिष्टाद्वैतको दृष्टिकोणबाट पनि व्याख्या गर्न सकिन्छ, जहाँ सबै ब्रह्ममा नै उपसंहृत हुन्छन्।

सूत्र 3.2.39

संस्कृत: प्रकरणात्

IAST: *Prakaraṇāt*

नेपाली अर्थ: प्रकरणबाट।

विस्तृत व्याख्या: प्रकरण (Context) अनुसार ब्रह्मको वर्णन बुझ्नुपर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रकरणात् (Prakaraṇāt): प्रकरण (सन्दर्भ) बाट; सन्दर्भ अनुसार।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको स्वरूपलाई बुझ्नका लागि सन्दर्भ (context) को महत्त्वमाथि जोड दिन्छ। विभिन्न उपनिषदहरूमा ब्रह्मको वर्णन फरक-फरक सन्दर्भमा गरिएकाले, ती वर्णनहरूलाई त्यसै सन्दर्भको आधारमा बुझ्नुपर्छ, जसले गर्दा ब्रह्मको वास्तविक अर्थ स्पष्ट हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

संज्ञानात्मक विज्ञान (Cognitive Science): संज्ञानात्मक विज्ञानमा, कुनै पनि जानकारी वा अवधारणालाई बुझ्नका लागि त्यसको सन्दर्भ (context) महत्त्वपूर्ण हुन्छ। जसरी ब्रह्मको वर्णनलाई त्यसको प्रकरणबाट बुझ्नुपर्छ, त्यसरी नै मस्तिष्कले पनि सूचनाहरूलाई सन्दर्भको आधारमा प्रशोधन गर्छ, जसले गर्दा अर्थपूर्ण ज्ञानको निर्माण हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Contextual Understanding): मनोविज्ञानमा, मानिसको व्यवहार, भावना र विचारहरूलाई बुझ्नका लागि उनीहरूको सन्दर्भ (context) लाई ध्यानमा राखिन्छ। कुनै पनि व्यक्तिको प्रतिक्रिया वा अनुभवलाई त्यसको समग्र परिस्थितिबाट अलग गरेर बुझ्न सकिँदैन, जसरी ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मको वर्णनलाई त्यसको प्रकरणबाट बुझ्ने सल्लाह दिन्छ।

यो सूत्र (प्रकरणात्) ले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्नका लागि सन्दर्भ (प्रकरण) को अपरिहार्यतालाई उजागर गर्दछ। उपनिषदहरूमा ब्रह्मको वर्णन विभिन्न गुणहरू र अवस्थाहरूमा गरिएको पाइन्छ, र यी वर्णनहरूलाई त्यसै सन्दर्भको आधारमा विश्लेषण गर्दा मात्र ब्रह्मको एकत्व र निर्गुण स्वरूपको यथार्थ बोध हुन्छ। यो सिद्धान्तले शाब्दिक अर्थको सीमा र तात्त्विक अर्थको गहिराइलाई स्पष्ट पार्छ।

१. **सन्दर्भको महत्त्व (Significance of Context):** वेदान्त दर्शनमा, विशेष गरी शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्तमा, श्रुति वाक्यहरूको अर्थ निर्धारण गर्दा प्रकरण (सन्दर्भ) को ठूलो महत्त्व हुन्छ। ब्रह्मलाई सगुण र निर्गुण दुवै रूपमा वर्णन गरिएका श्रुतिहरूलाई तिनीहरूको सन्दर्भ अनुसार बुझ्नुपर्छ। निर्गुण ब्रह्मको वर्णन गर्ने महावाक्यहरूलाई परमार्थिक सत्य मानिन्छ, जबकि सगुण ब्रह्मको वर्णन व्यवहारिक (empirical) स्तरमा उपासनाका लागि गरिन्छ।

२. **अद्वैत वेदान्तमा प्रकरणको भूमिका (Role of Context in Advaita Vedanta):** शङ्कराचार्यले ब्रह्मसूत्रको भाष्यमा 'प्रकरणात्' सिद्धान्तलाई बारम्बार प्रयोग गरेका छन्। उनका अनुसार, कुनै पनि वैदिक पाठको अर्थ त्यसको समग्र सन्दर्भ, पूर्ववर्ती र परवर्ती वाक्यहरू, तथा त्यसको मुख्य प्रतिपाद्य विषय (मुख्य सन्देश) लाई विचार गरेर मात्र गर्नुपर्छ। यसले गर्दा विरोधाभास देखिने श्रुति वाक्यहरूको पनि उचित समन्वय हुन्छ र ब्रह्मको अद्वितीय स्वरूप स्थापित हुन्छ।

३. **अन्य आचार्यहरूको दृष्टिकोण (Perspectives of Other Acharyas):** रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि सन्दर्भको महत्त्व स्वीकार गरिएको छ, तर उहाँ ब्रह्मलाई सगुण र सविशेष मान्नुहुन्छ। उहाँका अनुसार, ब्रह्मका सबै वर्णनहरूले उहाँका अनन्त कल्याणकारी गुणहरूलाई नै जनाउँछन्, र सन्दर्भले ती गुणहरूको विशिष्टतालाई स्पष्ट पार्छ। मध्वाचार्यको द्वैत दर्शनमा पनि सन्दर्भले ब्रह्म र जीवको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्न मद्दत गर्छ, जहाँ ब्रह्म सधैं स्वतन्त्र र जीवहरू परनिर्भर हुन्छन्।

सूत्र 3.2.40

संस्कृत: अनुस्मृतेर्बादरिः

IAST: *Anusmṛterbādariḥ*

नेपाली अर्थ: अनुस्मृतिबाट, बादरि (ऋषि) भन्नुहुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: बादरि ऋषिका अनुसार अनुस्मृति (निरन्तर स्मरण) बाट ब्रह्मज्ञान हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अनुस्मृतेः (Anusmṛteḥ): निरन्तर स्मरण वा अनुस्मृतिबाट।

बादरिः (Bādariḥ): बादरि ऋषि।

चुरो अर्थ (Essence): बादरि ऋषिका अनुसार, ब्रह्मको निरन्तर स्मरण (अनुस्मृति) नै ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको मुख्य साधन हो। यसले मनलाई एकाग्र गरी परमसत्यको अनुभव गर्न मद्दत गर्दछ, जसबाट मुक्ति सम्भव हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): निरन्तर स्मरण वा ध्यान (meditation) ले मस्तिष्कको संरचना र कार्यप्रणालीमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछ। यसले न्यूरल प्लास्टिसिटी (neural plasticity) बढाएर एकाग्रता र संज्ञानात्मक क्षमता (cognitive abilities) मा सुधार गर्छ, जसले गहिरो आत्म-अनुभवका लागि मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Psychology]): अनुस्मृतिलाई संज्ञानात्मक मनोविज्ञानमा 'पुनरावृत्ति' (repetition) वा 'स्मरण अभ्यास' (recollection practice) सँग तुलना गर्न सकिन्छ। यसले सूचनालाई दीर्घकालीन स्मृतिमा सुदृढ पार्न र चेतनाको गहिराइमा पुग्न मद्दत गर्छ, जसले आत्म-जागरूकता (self-awareness) र आन्तरिक शान्ति (inner peace) बढाउँछ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.४० ले बादरि ऋषिको मत प्रस्तुत गर्दछ, जसअनुसार ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि अनुस्मृति अर्थात् निरन्तर स्मरणको महत्व अपरिहार्य छ। यो सूत्रले साधनाको मार्गमा मनको एकाग्रता र ब्रह्ममाथि अविच्छिन्न ध्यानको आवश्यकतालाई जोड दिन्छ, जुन वेदान्त दर्शनको एक महत्वपूर्ण पक्ष हो। यसले ज्ञान र भक्तिको संगमलाई पनि संकेत गर्दछ, जहाँ निरन्तर स्मरणले अन्ततः साक्षात्कारमा परिणत हुन्छ।

१. अनुस्मृतिको दार्शनिक आधार: बादरि ऋषिको यो मत उपनिषद्का 'मनन' र 'निदिध्यासन' जस्ता अवधारणाहरूसँग मेल खान्छ। मननले शास्त्रको अर्थमाथि गहिरो चिन्तनलाई जनाउँछ भने निदिध्यासनले त्यस चिन्तनबाट प्राप्त ज्ञानलाई निरन्तर ध्यानमा राख्नुलाई बुझाउँछ। अनुस्मृति यही निदिध्यासनको पर्यायवाची हो, जसले ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपलाई मनमा स्थिर राख्न मद्दत गर्छ। शङ्कराचार्यले पनि ब्रह्मसाक्षात्कारका लागि श्रवण, मनन र निदिध्यासनको त्रिवेणीलाई अनिवार्य मानेका छन्, जहाँ निदिध्यासन नै अनुस्मृतिको भूमिकामा आउँछ।

२. भक्ति र ज्ञानको सम्बन्ध: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा अनुस्मृतिलाई 'भक्ति' को एक अभिन्न अंग मानिन्छ। उहाँका अनुसार, ब्रह्मको निरन्तर स्मरण प्रेमपूर्ण ध्यान हो, जसले भक्तलाई भगवान् विष्णुसँग एकाकार गराउँछ। यो स्मरण केवल बौद्धिक अभ्यास नभई हृदयको गहिरो अनुराग र समर्पण हो। माध्वाचार्यको द्वैत दर्शनमा पनि भगवान्को निरन्तर स्मरण र चिन्तनलाई मोक्षको प्रमुख साधन मानिएको छ, जहाँ जीवले भगवान्को स्वरूप, गुण र लीलाहरूको निरन्तर ध्यान गर्दछ। यसरी अनुस्मृतिले ज्ञानमार्ग र भक्तिमार्ग दुवैमा सेतुको काम गर्दछ।

३. साधना र मुक्तिमा अनुस्मृतिको भूमिका: अनुस्मृतिले मनलाई विषय-वासनाबाट हटाएर ब्रह्ममा केन्द्रित गर्दछ। यो एक प्रकारको मानसिक अनुशासन हो जसले चित्तवृत्तिको निरोध गरी समाधि अवस्थामा पुग्न मद्दत गर्छ। जब मन ब्रह्ममा पूर्ण रूपमा लीन हुन्छ, तब अविद्याको नाश भई जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूप (ब्रह्म) को अनुभव गर्दछ। यो अनुभव नै मुक्ति हो। यसरी बादरि ऋषिको अनुस्मृतिसम्बन्धी अवधारणाले वेदान्तमा साधनाको व्यावहारिक पक्षलाई उजागर गर्दछ र मुक्ति प्राप्तिको लागि निरन्तर अभ्यासको महत्वलाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 3.2.41

संस्कृत: संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति

IAST: *Sampatteriti jaiministathā hi darśayati*

नेपाली अर्थ: सम्पत्ति (Attainment) बाट, जैमिनि (ऋषि) भन्नुहुन्छ, किनभने श्रुतिले त्यसरी देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: जैमिनि ऋषिका अनुसार सम्पत्ति (उपासनाको फल) बाट ब्रह्मज्ञान हुन्छ।

॥ इति अध्याय ३ पाद २ समाप्तः ॥

पाद ३: तृतीय पाद (Section 3)

यस पादमा विभिन्न उपासनाहरूको एकत्व र भेदको विचार गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

संपत्तेः (Sampatteḥ): सम्पत्ति (प्राप्ति/फल) बाट।

इति (iti): यसरी, यस्तो।

जैमिनिः (Jaiminiḥ): जैमिनि (ऋषि)।

तथा (tathā): त्यसरी, त्यस्तै।

हि (hi): किनभने, निश्चय नै।

दर्शयति (darśayati): देखाउँछ, प्रदर्शन गर्छ।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.२.४१ ले जैमिनि ऋषिको मत प्रस्तुत गर्दछ कि ब्रह्मज्ञान वा मोक्षको प्राप्ति उपासना (meditation/devotion) को फलस्वरुप हुन्छ। यस सूत्रले श्रुति (Vedic scriptures) मा वर्णित उपासनाका परिणामहरूलाई जोड दिँदै, आध्यात्मिक उन्नतिमा कर्मकाण्डको भूमिकालाई स्पष्ट पार्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

तंत्रिका विज्ञान (Neuroscience): ध्यान (meditation) र एकाग्रता (concentration) को अभ्यासले मस्तिष्कको संरचना र कार्यप्रणालीमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछ, जसलाई न्यूरोप्लास्टिसिटी (neuroplasticity) भनिन्छ। यो उपासनाको फलसँग सम्बन्धित हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): निरन्तर अभ्यास (consistent practice) र सकारात्मक सुदृढीकरण (positive reinforcement) ले व्यक्तिको मानसिक अवस्था र व्यवहारमा स्थायी परिवर्तन ल्याउँछ। उपासनाको माध्यमबाट प्राप्त हुने आध्यात्मिक अनुभवलाई यसरी बुझ्न सकिन्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.२.४१ ले जैमिनि ऋषिको दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गर्दछ, जसअनुसार ब्रह्मज्ञानको प्राप्ति उपासनाको फलस्वरुप हुन्छ। यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा कर्म र ज्ञानको सम्बन्धलाई गहिरो रूपमा विश्लेषण गर्दछ, जहाँ उपासनालाई ब्रह्मसाक्षात्कारको एक महत्वपूर्ण साधन मानिएको छ।

१. **उपासना र फलको सम्बन्ध (The Relationship between Upasana and its Fruits):** जैमिनि ऋषिको मतअनुसार, विभिन्न वैदिक उपासनाहरू (meditations) को नियमित अभ्यासले साधकलाई विशिष्ट फलहरू प्रदान गर्दछ, जसमध्ये ब्रह्मज्ञान प्रमुख हो। यसले कर्मकाण्ड (rituals) र उपासनाको महत्वलाई जोड दिन्छ, जहाँ निष्ठापूर्वक गरिएका कार्यहरूले आध्यात्मिक परिणाम दिन्छन्। शंकराचार्यले पनि उपासनालाई चित्तशुद्धिको माध्यम मानेका छन्, जसले ज्ञान प्राप्तिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

२. **श्रुतिको प्रमाण (Evidence from the Srutis):** सूत्रमा 'तथा हि दर्शयति' (किनभने श्रुतिले त्यसरी देखाउँछ) भनिएको छ, जसले जैमिनिको मतलाई वैदिक ग्रन्थहरूको समर्थन प्राप्त भएको देखाउँछ। विभिन्न उपनिषद्हरूमा उपासनाका फलहरू र त्यसबाट प्राप्त हुने आध्यात्मिक लाभहरूको विस्तृत वर्णन पाइन्छ। उदाहरणका लागि, छान्दोग्य उपनिषद्मा विभिन्न विद्याहरू (उपासनाका प्रकारहरू) को वर्णन गरिएको छ, जसको अभ्यासले साधकलाई ब्रह्मलोक वा अन्य उच्च लोकहरूको प्राप्ति हुन्छ।

३. **ज्ञान र कर्मको समन्वय (Coordination of Knowledge and Action):** यद्यपि वेदान्तमा ज्ञानलाई मोक्षको प्रत्यक्ष साधन मानिन्छ, उपासना (कर्म) लाई ज्ञान प्राप्तिको लागि एक महत्वपूर्ण सहायक मानिएको छ। जैमिनिको यो मतले कर्म र ज्ञानको बीचको समन्वयलाई दर्शाउँछ, जहाँ उपासनाले मनलाई शुद्ध र एकाग्र बनाउँछ, जसले गर्दा ब्रह्मज्ञानको उदय हुन सक्छ। यसरी, यो सूत्रले आध्यात्मिक मार्गमा साधनाको महत्वलाई स्थापित गर्दछ।

सूत्र 3.3.1

संस्कृत: सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्

IAST: *Sarvavedāntapratyayaṃ codanādyaviśeṣāt*

नेपाली अर्थ: सर्व वेदान्तको प्रत्यय (Knowledge) एक हो, किनभने चोदना (Injunction) आदिमा अविशेष छ।

विस्तृत व्याख्या: सबै उपनिषद्हरूको ज्ञान एक नै ब्रह्मतर्फ लक्षित छ। यस पादमा विभिन्न उपासनाहरूको एकत्व र भेदको चर्चा गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

सर्ववेदान्तप्रत्ययम् (Sarvavedāntapratyayam): सबै वेदान्तको ज्ञान वा प्रत्यय।

चोदनादि (codanādi): चोदना (प्रेरणा वा आदेश) आदि।

अविशेषात् (aviśeṣāt): विशेष नभएकोले वा फरक नभएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): सबै वेदान्त ग्रन्थहरूबाट प्राप्त हुने ब्रह्मज्ञान एकै हो, किनभने ती ग्रन्थहरूका उपदेशहरू र विधिहरूमा कुनै मौलिक भिन्नता छैन। यस सूत्रले वेदान्तका विभिन्न शाखाहरूको एकतालाई जोड दिन्छ, जसले परम सत्यको एउटै स्वरूपलाई बुझाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीले ब्रह्माण्डका आधारभूत नियमहरूमा एकरूपता र अन्तरसम्बन्ध देखाउँछ, जसरी वेदान्तले परम सत्यको एकत्वलाई प्रतिपादन गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको एकता): आधुनिक मनोविज्ञानमा चेतनाको गहिराइमा अध्ययन गर्दा, विभिन्न व्यक्तिहरूको चेतनाको मूलमा एक सार्वभौमिक एकताको सम्भावनालाई अन्वेषण गरिन्छ, जुन ब्रह्मको एकत्वसँग मेल खान्छ।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको महत्त्वपूर्ण पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ विभिन्न वेदान्त ग्रन्थहरूमा प्रतिपादित ज्ञानको एकत्वमाथि गहन दार्शनिक विश्लेषण गरिन्छ। यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ कि परम सत्य (ब्रह्म) एक र अविभाज्य छ, र यसलाई बुझ्ने सबै मार्गहरू अन्ततः एउटै गन्तव्यमा पुग्छन्।

१. वेदान्तको एकत्वको सिद्धान्त: यस सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि उपनिषद्हरूमा वर्णन गरिएका ब्रह्मविद्याका विभिन्न प्रस्तुतिहरू भए तापनि, तिनीहरूको मूल उद्देश्य र विषयवस्तु एउटै ब्रह्मको ज्ञान प्रदान गर्नु हो। आचार्य शंकरले यसलाई अद्वैत वेदान्तको परिप्रेक्ष्यमा व्याख्या गर्दै भन्नुभएको छ कि सबै वेदान्त ग्रन्थहरूले निर्गुण, निराकार ब्रह्मको एकत्वलाई नै प्रतिपादन गर्छन्।

२. चोदनाको अविशेषता: सूत्रमा उल्लेखित 'चोदनाद्यविशेषात्' (निर्देश आदिमा भिन्नता नभएकोले) भन्ने पदले यो दर्शाउँछ कि ब्रह्मज्ञान प्राप्तिका लागि दिइएका उपदेशहरू वा विधिहरूमा कुनै आधारभूत भिन्नता छैन। विभिन्न उपनिषद्हरूमा ब्रह्मको उपासनाका लागि भिन्न-भिन्न विधिहरू बताइएका भए तापनि, ती सबैको लक्ष्य एउटै ब्रह्मको साक्षात्कार गराउनु हो। रामानुजाचार्यले यसलाई सगुण ब्रह्मको उपासनाको सन्दर्भमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ विभिन्न उपासनाहरूले एउटै परम पुरुषोत्तमलाई लक्ष्य गर्छन्।

३. ज्ञान र उपासनाको समन्वय: यो सूत्रले ज्ञान (प्रत्यय) र उपासना (चोदना) बीचको सम्बन्धलाई पनि उजागर गर्दछ। ब्रह्मको ज्ञान प्राप्तिका लागि गरिने उपासनाहरू भिन्न देखिए पनि, तिनीहरू सबैले एउटै परम सत्यको बोध गराउनमा सहायक हुन्छन्। यसले वेदान्त दर्शनमा ज्ञानमार्ग र भक्तिको समन्वयलाई पनि संकेत गर्दछ, जहाँ विभिन्न मार्गहरूले अन्ततः एउटै परम लक्ष्यमा पुऱ्याउँछन्।

सूत्र 3.3.2

संस्कृत: भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि

IAST: *Bhedānneti cennaikasyāmapi*

नेपाली अर्थ: यदि भेदबाट (एक होइन) भनिन्छ भने, होइन, किनभने एकमा पनि (भेद देखिन्छ)।

विस्तृत व्याख्या: एउटै उपनिषद्भित्र पनि विभिन्न वर्णन भएपनि, विषय एक नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

भेद (Bheda): भिन्नता, फरकपन

न (Na): होइन, छैन

इति (Iti): यसरी, यस्तो

चेत् (Cet): यदि

न (Na): होइन, छैन

एकस्याम् (Ekasyām): एउटैमा, एकमा

अपि (Api): पनि, समेत

चुरो अर्थ (Essence): यदि कसैले उपनिषद्हरूमा भिन्नता (difference) देखेर ब्रह्मको एकत्व (oneness of Brahman) अस्वीकार गर्छ भने, त्यो तर्क मान्य छैन किनभने एउटै उपनिषद्मा पनि विभिन्न वर्णनहरू (diverse descriptions) पाइन्छन्, तर सारभूत विषय (essential subject) एउटै रहन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मको उपासना (worship of Brahman) र ज्ञानको एकरूपता (uniformity of knowledge) मा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीले ब्रह्माण्डका आधारभूत कणहरू (fundamental particles) र ऊर्जाको एकत्व (unity of energy) लाई संकेत गर्दछ, जहाँ विभिन्न रूपहरू भए पनि अन्तर्निहित वास्तविकता (underlying reality) एउटै हुन्छ। यो सूत्रले विभिन्न उपनिषद्हरूमा ब्रह्मको भिन्न वर्णन भए पनि ब्रह्मको एकत्वलाई जोड दिएजस्तै, विज्ञानले पनि बहुआयामिकताभित्र एकत्व खोज्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक एकीकरण): मनोविज्ञानमा संज्ञानात्मक एकीकरण (cognitive integration) ले विभिन्न अनुभवहरू र धारणाहरूलाई एक सुसंगत आत्म-अवधारणा (coherent self-concept) मा कसरी एकीकृत गरिन्छ भन्ने बुझाउँछ। ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले विभिन्न आध्यात्मिक अभ्यासहरू (spiritual practices) र ज्ञानका मार्गहरू (paths of knowledge) अन्ततः एउटै परम सत्य (ultimate truth) मा कसरी मिल्छन् भन्ने मनोवैज्ञानिक प्रक्रियालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.२ ले उपनिषद्हरूमा ब्रह्मको उपासनाका विभिन्न विधिहरू (various methods of worship) र गुणहरू (attributes) को भिन्नताका बाबजुद पनि ब्रह्मको मूलभूत एकत्व (fundamental oneness of Brahman) लाई स्थापित गर्दछ। यस सूत्रले ज्ञानका विभिन्न मार्गहरू (diverse paths of knowledge) को अन्तर्निहित एकता (inherent unity) लाई जोड दिँदै, साधकहरूलाई भ्रमबाट मुक्त हुन प्रेरित गर्दछ।

१. उपनिषदीय विविधतामा एकत्वको सिद्धान्त: उपनिषद्हरूमा ब्रह्मको वर्णन विभिन्न तरिकाले गरिएको छ, कहिले सगुण (with attributes) रूपमा त कहिले निर्गुण (without attributes) रूपमा। यस सूत्रले यी भिन्नताहरूलाई ब्रह्मको स्वरूपको बहुआयामिकता (multi-faceted nature) को रूपमा स्वीकार गर्दै, ती सबै वर्णनहरू एउटै परम सत्य ब्रह्मलाई नै लक्षित गर्दछन् भन्ने सिद्धान्तलाई अगाडि सार्छ। आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा यसलाई 'विद्याभेदो न विद्यते' (ज्ञानमा भिन्नता छैन) भनी व्याख्या गरेका छन्।

२. उपासनाको एकरूपता र फल: विभिन्न उपनिषद्हरूमा वर्णित ब्रह्मका गुणहरूलाई अलग-अलग उपासनाको रूपमा नलिई, ती सबैलाई एउटै ब्रह्मको उपासनाका विभिन्न पक्षहरू (different aspects of worship) को रूपमा बुझ्नुपर्छ। यसले गर्दा साधकले कुनै एक विशेष गुणको उपासना गर्दा पनि समग्र ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्दछ र अन्ततः समान फल (same result) प्राप्त गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मका गुणहरूलाई अविभाज्य (inseparable) मानी उपासनाको एकत्वमा जोड दिएका छन्।

३. अविद्याको निराकरण र परमार्थिक सत्य: यो सूत्रले अविद्या (ignorance) का कारण उत्पन्न हुने भेदबुद्धि (sense of difference) लाई निराकरण गर्दछ। जब साधकले ब्रह्मको एकत्वलाई आत्मसात् गर्दछ, तब उसले नाम र रूपका भिन्नताहरू (differences of name and form) भन्दा पर रहेको परमार्थिक सत्य (ultimate reality) लाई अनुभव गर्दछ। यसले जीव र ब्रह्मको अभेद (non-difference of Jiva and Brahman) लाई पुष्टि गर्दै मोक्ष (liberation) को मार्ग प्रशस्त गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल लक्ष्य हो।

सूत्र 3.3.3

संस्कृत: स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः

IAST: *Svādhyāyasya tathātvena hi samācāre'dhikārācca savavacca tanniyamaḥ*

नेपाली अर्थ: स्वाध्यायको त्यसरी नै समाचार र अधिकारबाट, सव (Soma Sacrifice) जस्तै, त्यसको नियम हो।

विस्तृत व्याख्या: विभिन्न शाखाहरूको स्वाध्यायमा एउटै विद्याको नियम लागू हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

स्वाध्यायस्य (Svādhyāyasya): यस सूत्रको अर्थसँग सम्बन्धित.

तथात्वेन (tathātvena): यस सूत्रको अर्थसँग सम्बन्धित.

हि (hi): यस सूत्रको अर्थसँग सम्बन्धित.

समाचारेऽधिकाराच्च (samācāre'dhikārācca): यस सूत्रको अर्थसँग सम्बन्धित.

सववच्च (savavacca): यस सूत्रको अर्थसँग सम्बन्धित.

तन्नियमः (tanniyamaḥ): यस सूत्रको अर्थसँग सम्बन्धित.

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.३.३ ले स्वाध्यायको महत्वलाई जोड दिन्छ, जहाँ विभिन्न वैदिक शाखाहरूमा अध्ययन गरिएका ज्ञानको एकरूपता र त्यसको अधिकारिक प्रकृतिलाई व्याख्या गरिएको छ। यसले ज्ञानको प्राप्तिमा निरन्तर अभ्यास र गहिरो बुझाइको आवश्यकतालाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानविज्ञान (Cognitive Science): स्वाध्यायको प्रक्रियाले मस्तिष्कमा नयाँ स्नायुमार्गहरू (neural pathways) निर्माण गर्दछ, जसले सिकाइ र स्मरण शक्तिलाई बढाउँछ। निरन्तर अभ्यासले अवधारणात्मक बुझाइ (conceptual understanding) लाई सुदृढ बनाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Learning and Cognitive Development): स्वाध्यायले आत्म-अनुशासन (self-discipline) र एकाग्रता (concentration) विकास गर्दछ। यसले व्यक्तिको संज्ञानात्मक विकास (cognitive development) मा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ र गहिरो चिन्तन (deep reflection) लाई प्रोत्साहन गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.३ ले वैदिक ज्ञानको अध्ययन र त्यसको एकरूपतामाथि गहन दार्शनिक प्रकाश पार्दछ। यस सूत्रले विभिन्न शाखाहरूमा प्रतिपादित विद्याहरू (knowledge systems) को अन्तर्निहित एकतालाई स्थापित गर्दछ, जसले मोक्ष प्राप्तिको मार्गमा ज्ञानको निरन्तर अभ्यासको अपरिहार्यतालाई दर्शाउँछ।

१. **विद्याको एकरूपता र अधिकार (Unity and Authority of Knowledge):** यस सूत्रले विभिन्न वैदिक शाखाहरूमा वर्णित विद्याहरू एकअर्काबाट भिन्न नभई एकै ब्रह्मज्ञानका विभिन्न पक्षहरू हुन् भन्ने सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, सबै उपनिषद्हरूले अन्ततः एउटै परब्रह्मको ज्ञान प्रदान गर्दछन्, जसको अध्ययनले मोक्ष प्राप्त हुन्छ।

२. **स्वाध्यायको महत्व र निरन्तरता (Importance and Continuity of Self-Study):** स्वाध्याय, अर्थात् आत्म-अध्ययन वा शास्त्र अध्ययन, ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको एक महत्वपूर्ण साधन हो। यस सूत्रले स्वाध्यायलाई 'सव' (Soma Sacrifice) जस्तै एक अनिवार्य कर्मको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसको निरन्तर अभ्यासले साधकलाई सत्यको नजिक पुर्याउँछ।

३. **दार्शनिक समन्वय र मोक्ष मार्ग (Philosophical Synthesis and Path to Liberation):** रामानुजाचार्यले यस सूत्रलाई भक्ति र ज्ञानको समन्वयको रूपमा व्याख्या गर्दछन्। उनका अनुसार, स्वाध्याय केवल बौद्धिक अभ्यास नभई ईश्वरप्रतिको प्रेम र समर्पणको अभिव्यक्ति पनि हो। यसले जीवलाई अविद्याबाट मुक्त भई ब्रह्मसँग एकाकार हुने मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 3.3.4

संस्कृत: दर्शयति च

IAST: *Darśayati ca*

नेपाली अर्थ: र (श्रुतिले) देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिले विभिन्न विद्याहरूको एकत्व देखाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

दर्शयति (Darśayati): देखाउँछ, प्रकट गर्छ।

च (ca): र, अनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले श्रुति (वैदिक ग्रन्थहरू) ले नै ब्रह्मको एकत्व र विभिन्न विद्याहरूको अभिन्नतालाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ, जसले साधनाको मार्गमा एकरूपता (Unity in spiritual practices) को महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्कका विभिन्न भागहरू कसरी एकअर्कासँग जोडिएर एकीकृत चेतना (Integrated consciousness) निर्माण गर्छन् भन्ने अध्ययन गर्छ। यो सूत्रले जस्तै, न्यूरोसाइन्सले पनि विभिन्न संवेदी इनपुटहरू र संज्ञानात्मक प्रक्रियाहरू एकै अनुभवमा कसरी एकीकृत हुन्छन् भन्ने देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक एकीकरण): मनोविज्ञानमा संज्ञानात्मक एकीकरण (Cognitive integration) ले विभिन्न मानसिक प्रक्रियाहरू (विचार, भावना, धारणा) कसरी एकसाथ काम गर्छन् भन्ने बुझाउँछ। यो सूत्रले आध्यात्मिक ज्ञानका विभिन्न पक्षहरू एकै ब्रह्मको बोधमा कसरी एकीकृत हुन्छन् भन्ने कुरालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा प्रतिध्वनित गर्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त 'एकत्व' (Unity) लाई अझ सुदृढ गर्दै, श्रुति प्रमाणको सर्वोच्चता र विभिन्न उपनिषदिक विद्याहरूको अभिन्नतालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले साधनाको मार्गमा विविधता भए पनि अन्तिम लक्ष्य र सत्य एकै हो भन्ने दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

१. श्रुति प्रमाणको सर्वोच्चता: यो सूत्रले 'दर्शयति च' भन्दै श्रुति (वैदिक ग्रन्थहरू) लाई नै ब्रह्मज्ञानको प्रमुख प्रमाणका रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले तर्क वा अनुमानभन्दा पनि प्रत्यक्ष वेदान्त वचनहरूलाई प्राथमिकता दिन्छ, किनकि ब्रह्मको स्वरूप लौकिक ज्ञानको परिधिभन्दा बाहिर छ। आचार्य शंकरले यसलाई 'श्रुतिरेव प्रमाणम्' (श्रुति नै प्रमाण हो) भनी व्याख्या गरेका छन्, जसले ब्रह्मको ज्ञानका लागि शास्त्रको अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ।

२. विद्याहरूको एकत्व र अभिन्नता: ब्रह्मसूत्रको यो खण्ड विभिन्न उपनिषदिक विद्याहरू (जस्तै: शाण्डिल्य विद्या, प्राण विद्या) को चर्चा गर्दछ। 'दर्शयति च' ले यी सबै विद्याहरू अन्ततः एउटै ब्रह्मको ज्ञानमा परिणत हुन्छन् भन्ने देखाउँछ। रामानुजाचार्यले पनि विभिन्न उपासनाहरू (Meditations) एकै परब्रह्मको प्राप्तिका लागि हुन् भनी स्वीकार गर्छन्, यद्यपि उनीहरूका साधना विधिमा भिन्नता हुन सक्छ। यसले आध्यात्मिक मार्गमा एकरूपता (Homogeneity in spiritual path) को महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

३. साधनाको लक्ष्यमा एकरूपता: यो सूत्रले साधकहरूलाई विभिन्न आध्यात्मिक अभ्यासहरू (Spiritual practices) को पछाडिको एकत्व बुझ्न प्रेरित गर्दछ। चाहे कुनै पनि उपनिषदिक मार्ग अपनाइएको होस्, अन्तिम लक्ष्य अविनाशी ब्रह्मको साक्षात्कार (Realization of Brahman) नै हो। यसले साधनाको विविधतालाई स्वीकार गर्दै, त्यसको मूल उद्देश्यमा कुनै भिन्नता नभएको दार्शनिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ, जसले आध्यात्मिक समन्वय (Spiritual harmony) लाई बढावा दिन्छ।

सूत्र 3.3.5

संस्कृत: उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च

IAST: *Upasaṃhāro'rthābhedādvidhiśeṣavatsamāne ca*

नेपाली अर्थ: उपसंहार अर्थभेद नभएकोले, विधिशेष जस्तै, समान भएमा।

विस्तृत व्याख्या: विभिन्न शाखाहरूमा एउटै विद्याको उपसंहार गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

उपसंहारो (Upasaṃhāro): उपसंहार, निष्कर्ष, संक्षेप।

अर्थाभेदात् (arthābhedāt): अर्थमा भिन्नता नभएकोले, अर्थको अभेदका कारण।

विधिशेषवत् (vidhiśeṣavat): विधिशेष जस्तै, सहायक नियम जस्तै।

समाने (samāne): समान अवस्थामा, एउटै विषयमा।

च (ca): र, अनि।

चुरो अर्थ (Essence): विभिन्न वैदिक शाखाहरूमा एउटै विद्या (knowledge) को वर्णन भए तापनि, यदि तिनीहरूको अर्थमा भिन्नता छैन भने, ती सबैलाई एकै ठाउँमा उपसंहार (recapitulation) गर्नुपर्छ। यो सिद्धान्त विधिशेष (supplementary injunctions) जस्तै हो, जहाँ समान विषयवस्तु भएकाले सबै विवरणहरू एकै ठाउँमा समावेश गरिन्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानको एकीकरण (Integration of Knowledge): आधुनिक विज्ञान (Modern Science) मा विभिन्न क्षेत्रहरूबाट प्राप्त जानकारीलाई एकताबद्ध गर्ने प्रयास गरिन्छ, जसरी ब्रह्मसूत्रले विभिन्न श्रुतिहरूबाट प्राप्त ज्ञानलाई एकै ठाउँमा ल्याउँछ। उदाहरणका लागि, भौतिकशास्त्र (Physics) र रसायनशास्त्र (Chemistry) का सिद्धान्तहरूलाई जीवविज्ञान (Biology) मा लागू गरेर जीवनका प्रक्रियाहरूलाई अझ राम्ररी बुझ्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक एकीकरण): मनोविज्ञान (Psychology) मा संज्ञानात्मक एकीकरण (Cognitive Integration) ले विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त जानकारीलाई एक सुसंगत मानसिक ढाँचामा कसरी व्यवस्थित गरिन्छ भन्ने कुरालाई बुझाउँछ। यो सूत्रले व्यक्तिको ज्ञान निर्माण प्रक्रियामा पनि लागू हुन्छ, जहाँ विभिन्न अनुभव र सिकाइलाई एकै अवधारणामा समेटिन्छ।

यो सूत्रले विभिन्न वैदिक शाखाहरूमा वर्णित एउटै विद्या (ज्ञान) को एकीकरणको महत्त्वलाई जोड दिन्छ। यसले बताउँछ कि यदि विभिन्न ग्रन्थहरूमा एउटै विषयवस्तुको चर्चा गरिएको छ र तिनीहरूको मूल अर्थमा भिन्नता छैन भने, ती सबैलाई एकै ठाउँमा समेटेर बुझ्नुपर्छ। यो सिद्धान्त वेदान्त दर्शनमा ज्ञानको समग्रता र अखण्डतालाई स्थापित गर्न महत्त्वपूर्ण छ।

१. श्रुतिहरूको एकीकरणको आवश्यकता: ब्रह्मसूत्रले विभिन्न उपनिषदहरूमा छरिएर रहेका ब्रह्मज्ञानसम्बन्धी शिक्षाहरूलाई व्यवस्थित र एकीकृत गर्ने प्रयास गर्दछ। यो सूत्रले यसै प्रक्रियालाई समर्थन गर्दछ, जहाँ विभिन्न श्रुतिहरूमा वर्णित एउटै विद्यालाई अर्थको अभेदका कारण एकै मानिन्छ। शंकराचार्य (Shankaracharya) ले यसलाई ब्रह्मको एकत्व र ज्ञानको अखण्डताको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ विभिन्न नाम र रूपमा देखिए पनि मूल सत्य एकै हो।

२. विधिशेषको दृष्टान्त: सूत्रले 'विधिशेषवत्' (विधिशेष जस्तै) भन्ने दृष्टान्त दिएर आफ्नो तर्कलाई बलियो बनाउँछ। जसरी कुनै यज्ञमा मुख्य विधिको सहायक नियमहरू (अङ्ग) विभिन्न ठाउँमा उल्लेख भए पनि तिनीहरूलाई मुख्य विधिको एक भागको रूपमा लिइन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मविद्याका विभिन्न पक्षहरूलाई पनि एकै विद्याको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्छ। रामानुजाचार्य (Ramanujacharya) ले पनि यसलाई उपासनाको एकीकरणको सन्दर्भमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ विभिन्न उपासनाहरू एकै परब्रह्मको प्राप्तिमा सहायक हुन्छन्।

३. समान विषयवस्तुको महत्त्व: 'समाने च' (समान भएमा) भन्ने पदले यो एकीकरण समान विषयवस्तु भएका विद्याहरूमा मात्र लागू हुन्छ भन्ने स्पष्ट पार्छ। यदि दुई विद्याको विषयवस्तु वा उद्देश्य फरक छ भने, तिनीहरूलाई एकै ठाउँमा उपसंहार गर्न सकिँदैन। यसले वेदान्त दर्शनमा ज्ञानको वर्गीकरण र प्रत्येक विद्याको विशिष्टतालाई पनि स्वीकार गर्दछ, तर जहाँ समानता छ, त्यहाँ एकीकरण अपरिहार्य हुन्छ।

सूत्र 3.3.6

संस्कृत: अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्

IAST: *Anyathātvaṃ śabdāditi cennāviśeṣāt*

नेपाली अर्थ: यदि शब्दबाट अन्यथात्व भनिन्छ भने, होइन, अविशेषबाट।

विस्तृत व्याख्या: शब्दको भिन्नताले विद्याको भिन्नता जनाउँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

अन्यथात्वं (Anyathātvaṃ): अन्यथात्व, भिन्नता, अन्यता।

शब्दात् (śabdāt): शब्दबाट, वचनबाट।

इति (iti): यस्तो, यसरी।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन, छैन।

अविशेषात् (aviśeṣāt): अविशेषबाट, भिन्नता नभएकोले, समानताले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.३.६ ले विभिन्न उपनिषदहरूमा (Upanishads) ब्रह्मविद्याको वर्णनमा शब्दगत भिन्नता देखिए पनि त्यसको मूल अर्थ (Essence) र फल (Result) मा कुनै भिन्नता नहुने कुरा स्पष्ट पार्दछ। यसले विद्याको एकत्व (Unity of Knowledge) लाई जोड दिँदै, बाह्य भिन्नताहरूले आन्तरिक सत्यलाई परिवर्तन गर्दैन भनी बुझाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यस सूत्रले ज्ञानको स्रोत र त्यसको प्रस्तुतिमा भिन्नता भए पनि ज्ञानको सार (Core knowledge) अपरिवर्तित रहने कुरालाई ज्ञानमीमांसासँग जोड्न सकिन्छ। विभिन्न वैज्ञानिक सिद्धान्तहरू (Scientific theories) फरक शब्दावलीमा प्रस्तुत भए पनि तिनको अन्तर्निहित सत्य (Underlying truth) एउटै हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक एकीकरण): मनोविज्ञानमा संज्ञानात्मक एकीकरण (Cognitive integration) को अवधारणासँग यसलाई दाँज्न सकिन्छ, जहाँ विभिन्न अनुभवहरू वा सूचनाहरू (Information) फरक-फरक तरिकाले प्राप्त भए पनि मस्तिष्कले तिनलाई एकीकृत गरी एउटै अर्थपूर्ण ज्ञान (Meaningful knowledge) को रूपमा ग्रहण गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.६ ले उपनिषदहरूमा वर्णित ब्रह्मविद्याको स्वरूप र त्यसको फलमा देखिने शाब्दिक भिन्नताहरूको समाधान प्रस्तुत गर्दछ। यस सूत्रले विद्याको एकत्वलाई स्थापित गर्दै, विभिन्न उपनिषदहरूमा ब्रह्मज्ञानको प्रस्तुतिमा प्रयोग गरिएका शब्दहरू फरक भए पनि त्यसको मूल तात्पर्य र प्राप्त हुने मोक्षफलमा कुनै भेद नहुने कुरामा जोड दिन्छ। यो सूत्र आचार्य शंकरको अद्वैत वेदान्त (Advaita Vedanta) र आचार्य रामानुजको विशिष्टाद्वैत (Vishishtadvaita) दुवै परम्परामा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ, जहाँ ब्रह्मको ज्ञानको अन्तिम लक्ष्य र स्वरूपमा एकरूपता स्वीकार गरिन्छ।

१. शाब्दिक भिन्नता र विद्याको एकत्व: विभिन्न उपनिषदहरूमा ब्रह्मविद्याको वर्णन गर्दा प्रयोग गरिएका शब्दहरू, जस्तै 'आत्मज्ञान' वा 'ब्रह्मज्ञान', फरक-फरक देखिए पनि तिनको मूल उद्देश्य र प्रतिपाद्य विषय (Subject matter) एउटै हुन्छ। यस सूत्रले यस्ता शाब्दिक भिन्नताहरूलाई गौण मान्दै, विद्याको सारभूत एकत्वलाई प्रमुखता दिन्छ। जसरी एउटै सूर्यलाई विभिन्न नामले पुकारिए पनि त्यसको स्वरूपमा भिन्नता आउँदैन, त्यसरी नै ब्रह्मविद्याको वर्णनमा शब्दभेद भए पनि विद्याको स्वरूप र फलमा कुनै भेद हुँदैन।

२. फलको अविशेष र मोक्षको समानता: ब्रह्मविद्याको अभ्यासबाट प्राप्त हुने फल अर्थात् मोक्ष (Liberation) वा ब्रह्मप्राप्ति (Attainment of Brahman) मा कुनै भिन्नता हुँदैन। चाहे कुनै उपनिषदले 'सद्योमुक्ति' (Instantaneous liberation) को कुरा गरोस् वा 'क्रममुक्ति' (Gradual liberation) को, अन्तिम लक्ष्य ब्रह्मसँगको एकत्व नै हो। यस सूत्रले 'अविशेषात्' (भिन्नता नभएकोले) भन्ने शब्द प्रयोग गरी विद्याको फलमा कुनै विशेष भेद नहुने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। आचार्य शंकरका अनुसार, ब्रह्मज्ञानको उदय भएपछि अज्ञानको नाश भई जीव ब्रह्मस्वरूप हुन्छ, जुन सबै उपनिषदहरूको समान प्रतिज्ञा हो।

३. समन्वय र अपवादको निरसन: ब्रह्मसूत्रको मुख्य कार्य नै उपनिषदहरूमा देखिने बाह्य विरोधाभासहरूको समन्वय गर्नु हो। यो सूत्रले पनि त्यही भूमिका निर्वाह गर्दछ। जब विभिन्न श्रुतिहरूमा (Vedic texts) ब्रह्मविद्याको वर्णनमा केही भिन्नता देखिन्छ, तब त्यसलाई 'अन्यथात्वं शब्दात्' (शब्दको कारणले भिन्नता) भनी स्वीकार गर्दै, 'न अविशेषात्' (होइन, किनकि भिन्नता छैन) भनी त्यस भिन्नतालाई निरसन गर्दछ। यसले ब्रह्मविद्याको अखण्डता (Integrity) र सार्वभौमिकता (Universality) लाई स्थापित गर्दछ, जसले गर्दा साधकहरूलाई ब्रह्मज्ञानको मार्गमा कुनै भ्रम नहोस्।

सूत्र 3.3.7

संस्कृत: न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्

IAST: *Na vā prakaraṇabhedātparovarīyastvādivat*

नेपाली अर्थ: वा प्रकरणभेदबाट होइन, परोवरीयस्त्व आदि जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: प्रकरणको भेदले विद्याको भेद हुँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन।

वा (vā): वा।

प्रकरणभेदात् (prakaraṇabhedāt): प्रकरणको भेदले, विषयको भिन्नताले।

परोवरीयस्त्वात् (parovarīyastvāt): परोवरीयस्त्व, अत्यन्त श्रेष्ठता।

इवत् (ivat): जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): विभिन्न उपनिषदहरूमा ब्रह्मको उपासनाका विभिन्न विधिहरू वा प्रकरणहरू भए तापनि, ब्रह्मको मूल ज्ञान एकै रहन्छ भन्ने यस सूत्रको चुरो अर्थ हो। जसरी ब्रह्मको परम श्रेष्ठता (supreme excellence) विभिन्न सन्दर्भमा वर्णन गरिए पनि अपरिवर्तित रहन्छ, त्यसरी नै ज्ञानको सार पनि प्रकरणभेदले बदलिँदैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानविज्ञान (Epistemology): ज्ञानको प्रकृति र यसको विभिन्न सन्दर्भमा एकरूपतालाई यस सूत्रले जोड दिन्छ, जहाँ बाह्य भिन्नताहरूले आन्तरिक सत्यलाई परिवर्तन गर्दैनन्। यसले कुनै पनि विषयको गहिरो बुझाइमा सन्दर्भको भूमिकालाई स्वीकार गर्दै, त्यसको अन्तर्निहित एकतालाई प्रकाश पार्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक एकीकरण): मानव मनले कसरी विभिन्न अनुभवहरू र जानकारीहरूलाई एकीकृत गर्छ भन्ने कुरा यस सूत्रसँग मिल्दोजुल्दो छ, जहाँ विभिन्न मानसिक प्रक्रियाहरूले एउटै समग्र बुझाइमा योगदान पुर्‍याउँछन्। यो अवधारणाले मानसिक प्रक्रियाहरूमा एकीकरण र सुसंगतताको महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

============= विस्तृत दार्शनिक विश्लेषण =============

यस सूत्र, "न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्" (Na vā prakaraṇabhedātparovarīyastvādivat), ले उपनिषदहरूमा वर्णित विभिन्न उपासनाहरू (विद्याहरू) को एकता वा भिन्नता सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण दार्शनिक प्रश्नको समाधान गर्दछ। यसले प्रकरण वा सन्दर्भको भिन्नताले विद्याको सारभूत एकतालाई भङ्ग गर्दैन भन्ने सिद्धान्त स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको ज्ञानको अखण्डता र सार्वभौमिकतालाई जोड दिन्छ, जसलाई विभिन्न रूपमा प्रस्तुत गरिए पनि त्यसको परम सत्य अपरिवर्तित रहन्छ।

१. विद्याको एकता र प्रकरणभेद: ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले विभिन्न उपनिषदहरूमा ब्रह्मको उपासनाका लागि प्रस्तुत गरिएका विभिन्न विद्याहरू (जस्तै: शाण्डिल्य विद्या, प्राण विद्या) को प्रकृतिमाथि विचार गर्दछ। यद्यपि यी विद्याहरूका वर्णनमा केही भिन्नताहरू देखिन सक्छन्, सूत्रले तर्क गर्दछ कि यी भिन्नताहरू केवल प्रस्तुतिकरणका हुन्, न कि विद्याको मूल उद्देश्य वा फलका। जसरी परोवरीयस्त्व (ब्रह्मको परम श्रेष्ठता) विभिन्न सन्दर्भमा फरक-फरक शब्दहरूमा व्यक्त गरिए पनि त्यसको अर्थ एउटै रहन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मज्ञानको सार पनि प्रकरणभेदले बदलिँदैन।

२. शङ्कराचार्यको अद्वैतवादी दृष्टिकोण: आचार्य शङ्करले यस सूत्रको व्याख्यामा विद्याहरूको एकतालाई विशेष जोड दिएका छन्। उहाँका अनुसार, ब्रह्मको ज्ञानको लक्ष्य मोक्ष हो, र यो लक्ष्य सबै विद्याहरूको लागि समान छ। प्रकरणभेदले केवल उपासनाको विधिमा भिन्नता ल्याउन सक्छ, तर यसले ब्रह्मको स्वरूप वा त्यसको ज्ञानको फलमा कुनै भिन्नता ल्याउँदैन। शङ्कराचार्यले ब्रह्मलाई निर्गुण र निराकार मान्दै, विभिन्न सगुण उपासनाहरूलाई केवल चित्तशुद्धिको साधनका रूपमा हेरेका छन्, जसले अन्ततः निर्गुण ब्रह्मज्ञानमा डोऱ्याउँछ।

३. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैतवादी दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यले पनि विद्याहरूको एकतालाई स्वीकार गर्छन्, तर उहाँको दृष्टिकोणमा ब्रह्म सगुण र विशिष्ट गुणहरूले युक्त छ। उहाँका अनुसार, विभिन्न विद्याहरूले ब्रह्मका विभिन्न गुणहरूलाई प्रकाश पार्छन्, तर यी सबै गुणहरू एउटै सगुण ब्रह्ममा समाहित हुन्छन्। प्रकरणभेदले ब्रह्मका विभिन्न पक्षहरूलाई उजागर गरे पनि, यी सबै पक्षहरू अन्ततः एउटै परम पुरुषोत्तमको उपासनाका लागि हुन्। यसरी, रामानुजले पनि विद्याहरूको मूल एकतालाई कायम राख्दै, ब्रह्मको सगुण स्वरूपको महत्त्वलाई स्थापित गर्छन्।

सूत्र 3.3.8

संस्कृत: संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि

IAST: *Saṃjñātaścettaduktamasti tu tadapi*

नेपाली अर्थ: यदि संज्ञा (Name) बाट भनिन्छ भने, त्यो उक्त छ, तर त्यो पनि (एक नै हो)।

विस्तृत व्याख्या: विभिन्न नामले गरिने उपासना पनि एउटै ब्रह्मतर्फ लक्षित छ।

शाब्दिक अर्थ:

संज्ञातः (Saṃjñātaḥ): संज्ञा (नाम) बाट।

चेत् (cet): यदि।

तत् (tat): त्यो।

उक्तम् (uktam): भनिएको।

अस्ति (asti): छ।

तु (tu): तर।

तत् (tat): त्यो।

अपि (api): पनि।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.३.८ ले विभिन्न नाम वा रूपमा गरिने उपासना (worship) अन्ततः एउटै परमसत्ता ब्रह्म (Brahman) तर्फ लक्षित हुन्छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले उपासनाको विविधतालाई स्वीकार गर्दै त्यसको मूल एकत्व (unity) माथि जोड दिन्छ, जहाँ सबै मार्गहरू एउटै गन्तव्यमा पुग्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): विभिन्न नाम वा अवधारणा (concepts) मार्फत एउटै वास्तविकतालाई बुझ्ने प्रयास ज्ञानमीमांसाको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण हुन्छ। यो सूत्रले कसरी विभिन्न संज्ञानात्मक फ्रेमवर्क (cognitive frameworks) ले एउटै सत्यलाई विभिन्न कोणबाट प्रस्तुत गर्छन् भन्ने देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक एकीकरण): मानव मनले कसरी विभिन्न अनुभव र धारणाहरूलाई एकीकृत (integrate) गरी एउटै समग्र बुझाइ (holistic understanding) निर्माण गर्छ भन्ने कुरा यस सूत्रसँग जोडिन्छ। विभिन्न उपासना पद्धतिहरूले व्यक्तिको मानसिक अवस्था र विश्वास प्रणाली (belief system) अनुसार ब्रह्मको अनुभवलाई आकार दिन्छन्।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले उपासनाको बहुलतामा निहित एकत्वको गहिरो दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ विभिन्न मार्गहरू एउटै परम लक्ष्यमा विलय हुन्छन्। यसले धार्मिक सहिष्णुता र आध्यात्मिक एकताको सन्देश दिँदै, बाह्य भिन्नताभन्दा आन्तरिक सारमा ध्यान केन्द्रित गर्न प्रेरित गर्दछ।

१. उपासनाको विविधता र एकत्व: यो सूत्रले विभिन्न नाम र रूपमा गरिने उपासनाहरू (devotional practices) लाई स्वीकार गर्दछ, तर ती सबैको अन्तिम लक्ष्य एउटै ब्रह्म हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त (Advaita Vedanta) अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निराकार भए पनि, सगुण रूपमा गरिने उपासनाहरूले साधकलाई क्रमशः निर्गुण ब्रह्मको ज्ञानतर्फ डोर्याउँछन्।

२. नाम र नामीको सम्बन्ध: सूत्रले नाम (name) र नामी (the named) बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। जसरी विभिन्न नामहरूले एउटै वस्तुलाई संकेत गर्दछन्, त्यसरी नै विभिन्न देवी-देवताका नाम वा ब्रह्मका विभिन्न गुणहरूले अन्ततः एउटै परमसत्ता ब्रह्मलाई नै बुझाउँछन्। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत (Vishishtadvaita) मा पनि ब्रह्मका अनन्त कल्याणकारी गुणहरूलाई विभिन्न नामले पुकारिए पनि ती सबै ब्रह्मकै स्वरूप हुन् भनिन्छ।

३. आध्यात्मिक अनुभवको सार्वभौमिकता: यो सूत्रले आध्यात्मिक अनुभवको सार्वभौमिकता (universality of spiritual experience) लाई पनि संकेत गर्दछ। विभिन्न संस्कृति र परम्पराहरूमा ब्रह्मलाई फरक-फरक नामले पुकारिए पनि, वास्तविक आध्यात्मिक अनुभवमा पुगेका साधकहरूले एउटै परम सत्यको अनुभूति गर्छन्। यसले बाह्य रूपमा भिन्न देखिने धार्मिक मार्गहरू भित्रको गहिरो एकतालाई पुष्टि गर्दछ।

सूत्र 3.3.9

संस्कृत: व्याप्तेश्च समञ्जसम्

IAST: *Vyāpteśca samañjasam*

नेपाली अर्थ: र व्याप्ति (Pervasion) भएकोले समञ्जस (Consistent) छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मको व्याप्ति सर्वत्र भएकोले विभिन्न उपासनाहरू समञ्जस छन्।

शाब्दिक अर्थ:

व्याप्तेः (Vyāpteḥ): व्याप्ति, सर्वव्यापकता, फैलावट

च (ca): र

समञ्जसम् (samañjasam): सुसंगत, उचित, सामञ्जस्यपूर्ण

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको सर्वव्यापकताका कारण विभिन्न उपासनाहरू (meditations) एकअर्कासँग सुसंगत र उचित छन्, जसले गर्दा कुनै पनि उपासना ब्रह्मको पूर्ण स्वरूपको विरोधी हुँदैन। यसले ब्रह्मको एकत्व र उपासनाको विविधताबीचको सामञ्जस्यलाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्र सिद्धान्त (Quantum Field Theory) मा ऊर्जा र कणहरूको सर्वव्यापकता (pervasion) को अवधारणालाई यस सूत्रको ब्रह्मको व्याप्तिसँग तुलना गर्न सकिन्छ, जहाँ एक अन्तर्निहित क्षेत्र सबै कुरामा व्याप्त हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - एकीकरण): मनोवैज्ञानिक रूपमा, यो सूत्रले चेतनाको एकीकरण (integration of consciousness) र विभिन्न ध्यान अभ्यासहरू (meditative practices) को अन्तर्निहित एकतालाई संकेत गर्दछ, जहाँ सबै मार्गहरू अन्ततः एउटै परम सत्यतर्फ डोर्याउँछन्।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र त्यसका कारण विभिन्न उपासनाहरूको सुसंगततालाई दार्शनिक रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले अद्वैत वेदान्तको ब्रह्मको निर्गुण र सगुण स्वरूपको समन्वयमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ, जहाँ ब्रह्म एक भए पनि विभिन्न रूपमा उपासना गर्न सकिन्छ।

१. ब्रह्मको सर्वव्यापकता र उपासनाको विविधता: यस सूत्रले ब्रह्मको व्याप्ति (omnipresence) लाई जोड दिन्छ, जसको अर्थ ब्रह्म कण-कणमा व्याप्त छ। आचार्य शंकरका अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निराकार भए पनि, भक्तहरूको सुविधाका लागि सगुण रूपमा उपासना गरिन्छ। ब्रह्मको सर्वव्यापकताले गर्दा कुनै पनि उपासना ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपबाट भिन्न हुँदैन, बरु त्यसैको अंश हुन्छ।

२. उपासनाको सामञ्जस्य र फल: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ब्रह्म सगुण र कल्याणगुणपूर्ण हुनुहुन्छ। विभिन्न उपासनाहरूले ब्रह्मका विभिन्न गुणहरूलाई प्रकट गर्छन्, तर ती सबै ब्रह्मसँगै सम्बन्धित हुन्छन्। यस सूत्रले विभिन्न उपासनाहरू (जस्तै, प्राणोपासना, आदित्य उपासना) एकअर्कासँग सुसंगत छन् र ती सबैले अन्ततः एउटै परम लक्ष्य, ब्रह्मज्ञान वा मोक्षतर्फ डोर्याउँछन् भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ।

३. दार्शनिक एकीकरण र भ्रम निवारण: यो सूत्रले विभिन्न वैदिक ग्रन्थहरूमा वर्णित उपासनाहरूको भिन्नताका कारण उत्पन्न हुन सक्ने भ्रमलाई निवारण गर्दछ। जब ब्रह्म सर्वव्यापी हुनुहुन्छ, तब कुनै पनि उपासनाले ब्रह्मको पूर्णतालाई खण्डित गर्दैन। यसले दार्शनिक रूपमा उपासनाका विभिन्न मार्गहरूलाई एकै सूत्रमा बाँधेर, साधकलाई कुनै पनि उपासनाको माध्यमबाट ब्रह्मलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने विश्वास दिलाउँछ।

सूत्र 3.3.10

संस्कृत: सर्वाभेदादन्यत्रेमे

IAST: *Sarvābhedādanyatreme*

नेपाली अर्थ: सर्वभेद नभएकोले, अन्यत्र यी (गुणहरू समावेश गर्नुपर्छ)।

विस्तृत व्याख्या: एक विद्यामा वर्णित गुणहरू अन्य विद्यामा पनि समावेश गर्नुपर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

सर्व (sarva): सबै, सम्पूर्ण।

अभेदात् (abhedāt): अभेदका कारण, भिन्नता नभएकोले।

अन्यत्र (anyatra): अन्यत्र, अर्को ठाउँमा।

इमे (ime): यी (गुणहरू)।

चुरो अर्थ (Essence):

जब विभिन्न विद्याहरूमा (ज्ञानका शाखाहरूमा) कुनै आधारभूत भिन्नता हुँदैन, तब एक विद्यामा वर्णित गुणहरू वा विशेषताहरूलाई अन्य विद्याहरूमा पनि समावेश गर्नुपर्छ। यसले ज्ञानको एकीकरण र समग्रतालाई जोड दिन्छ, जहाँ सत्यको खोजीमा खण्डित दृष्टिकोण त्याग्नुपर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

प्रणाली विज्ञान (Systems Theory): जब विभिन्न वैज्ञानिक प्रणालीहरू (जस्तै, जीवविज्ञान र रसायन विज्ञान) बीच आधारभूत अभेद हुन्छ, तब एक प्रणालीमा देखिएका गुणहरू अर्कोमा पनि लागू हुन सक्छन्। यसले अन्तर-अनुशासनात्मक अध्ययनको महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक एकीकरण): मानव मनले विभिन्न जानकारी र अनुभवहरूलाई कसरी एकीकृत गर्छ भन्ने सन्दर्भमा यो सूत्र प्रासंगिक छ। एक अनुभवबाट सिकेका गुणहरूलाई अन्य परिस्थितिहरूमा पनि लागू गर्ने क्षमताले संज्ञानात्मक लचिलोपन र समग्र बुझाइलाई बढाउँछ।

यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तलाई उजागर गर्दछ, जहाँ विभिन्न उपासनाहरू वा विद्याहरूमा वर्णित गुणहरूको एकीकरणमाथि जोड दिइएको छ। यसले ज्ञानको खण्डीकरणलाई अस्वीकार गर्दै, परम सत्यको समग्र बुझाइका लागि सबै प्रासंगिक गुणहरूलाई एकै ठाउँमा ल्याउनुपर्ने आवश्यकतालाई औंल्याउँछ।

१. विद्याहरूको अभेद र गुणहरूको समावेश: ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले विभिन्न विद्याहरू (जस्तै, प्राण विद्या, दहर विद्या) बीचको आधारभूत अभेदलाई स्वीकार गर्दछ। जब यी विद्याहरूको लक्ष्य एउटै ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्नु हुन्छ, तब एक विद्यामा वर्णित ब्रह्मका गुणहरूलाई अन्य विद्याहरूमा पनि समावेश गर्नुपर्छ भन्ने यसको आशय हो। यसलाई उपसंहार (integration) को सिद्धान्त भनिन्छ।

२. आचार्यहरूको दृष्टिकोण: शंकराचार्यले यस सूत्रको व्याख्यामा विद्याहरूको एकरूपता र ब्रह्मको एकत्वमाथि जोड दिएका छन्। उनका अनुसार, यदि विभिन्न उपासनाहरूले एउटै ब्रह्मलाई लक्षित गर्छन् भने, ती उपासनाहरूमा वर्णित ब्रह्मका विशिष्ट गुणहरूलाई एकअर्कामा समावेश गर्नु तार्किक हुन्छ। रामानुजाचार्यले पनि यसलाई स्वीकार गर्दै, ब्रह्मका गुणहरू सर्वव्यापी भएकाले कुनै एक विद्यामा सीमित नहुने तर्क दिएका छन्।

३. दार्शनिक निहितार्थ र समग्रता: यस सूत्रको दार्शनिक निहितार्थ गहिरो छ। यसले ज्ञानको समग्रता र अखण्डतालाई समर्थन गर्दछ। ब्रह्मको ज्ञान खण्डित नभई पूर्ण र एकीकृत हुन्छ। तसर्थ, विभिन्न श्रुतिहरूमा वर्णित ब्रह्मका गुणहरूलाई एकै ठाउँमा राखेर मात्र ब्रह्मको पूर्ण स्वरूपको बोध गर्न सकिन्छ। यो दृष्टिकोणले ज्ञानको संकीर्णतालाई हटाएर व्यापकता प्रदान गर्दछ।

सूत्र 3.3.11

संस्कृत: आनन्दादयः प्रधानस्य

IAST: *Ānandādayaḥ pradhānasya*

नेपाली अर्थ: आनन्द आदि प्रधानको (ब्रह्मको गुण) हुन्।

विस्तृत व्याख्या: आनन्द, सत्यम्, ज्ञानम् आदि ब्रह्मका प्रधान गुणहरू हुन्।

शाब्दिक अर्थ:

आनन्दादयः (Ānandādayaḥ): आनन्द आदि (खुशी, इत्यादि)।

प्रधानस्य (pradhānasya): प्रधानको (मुख्य, ब्रह्मको)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मका गुणहरूलाई आनन्द आदि (joy, etc.) को रूपमा परिभाषित गर्दछ, जसले ब्रह्मको सर्वोच्च र सारभूत प्रकृतिलाई दर्शाउँछ। यसले ब्रह्म केवल अस्तित्व मात्र नभई, आनन्द र अन्य उत्कृष्ट गुणहरूको पनि स्रोत हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्कमा आनन्द र कल्याणका अनुभवहरूसँग सम्बन्धित न्यूरल मार्गहरू र रसायनहरू (जस्तै डोपामाइन) को अध्ययन गर्दछ। ब्रह्मको आनन्दमय प्रकृतिलाई चेतनाको उच्चतम अवस्था वा आन्तरिक शान्तिको स्रोतको रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जुन न्यूरोसाइन्सको अध्ययनको विषय बन्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - सकारात्मक मनोविज्ञान): सकारात्मक मनोविज्ञानले मानव कल्याण, खुशी र जीवनको अर्थमा केन्द्रित हुन्छ। ब्रह्मको आनन्दमय गुणलाई आत्म-साक्षात्कार वा उच्च चेतनाको अवस्थासँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ व्यक्तिले गहिरो आन्तरिक शान्ति र सन्तुष्टि अनुभव गर्दछ, जुन मनोवैज्ञानिक कल्याणको चरम बिन्दु हो।

यो सूत्रले ब्रह्मका स्वरूपगत गुणहरूलाई स्पष्ट पार्दै, ब्रह्म केवल एक अमूर्त सत्ता नभई आनन्द र अन्य उत्कृष्ट गुणहरूको पनि मूल स्रोत हो भन्ने कुरामाथि प्रकाश पार्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वोत्कृष्टता र पूर्णतालाई दार्शनिक रूपमा स्थापित गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनको आधारशिला निर्माण गर्दछ।

१. **ब्रह्मको स्वरूप र गुणहरू**: शङ्कराचार्यका अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निराकार भए पनि, व्यवहारिक स्तरमा यसलाई सगुण रूपमा वर्णन गरिन्छ। आनन्द, सत्यम्, ज्ञानम् आदि ब्रह्मका स्वरूपगत गुणहरू हुन्, जसले ब्रह्मको वास्तविक प्रकृतिलाई बुझाउँछन्। यी गुणहरू ब्रह्मबाट भिन्न छैनन्, बरु ब्रह्मको अभिन्न अङ्ग हुन्।

२. **आनन्दको महत्त्व**: वेदान्तमा आनन्दलाई ब्रह्मको एक महत्त्वपूर्ण गुण मानिन्छ। तैत्तिरीय उपनिषद्मा ब्रह्मलाई 'आनन्दो ब्रह्म' भनिएको छ, जसको अर्थ ब्रह्म नै आनन्द हो। यो भौतिक सुखभन्दा भिन्न, आन्तरिक र शाश्वत आनन्द हो, जुन आत्म-साक्षात्कारबाट प्राप्त हुन्छ।

३. **आचार्यहरूको दृष्टिकोण**: शङ्कराचार्यले ब्रह्मलाई 'सच्चिदानन्द' (सत्-चित्-आनन्द) को रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ आनन्द ब्रह्मको स्वरूप नै हो। रामानुजाचार्यले भने ब्रह्मलाई अनन्त कल्याणकारी गुणहरूले युक्त मान्नुहुन्छ, जसमा आनन्द पनि एक प्रमुख गुण हो। दुवै आचार्यहरूले ब्रह्मको आनन्दमय प्रकृतिलाई स्वीकार गर्छन्, यद्यपि उनीहरूको व्याख्यामा केही भिन्नता पाइन्छ।

सूत्र 3.3.12

संस्कृत: प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे

IAST: *Priyaśirastvādyaprāptirupacayāpacayau hi bhede*

नेपाली अर्थ: प्रियशिरस् आदिको अप्राप्ति, उपचय-अपचय भेदमा हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: आनन्दमय ब्रह्मको 'प्रियशिरस्' आदि अङ्गहरू लाक्षणिक वर्णन हो।

शाब्दिक अर्थ:

प्रियशिरस् (Priyaśiras): प्रिय शिर, आनन्दको शिर।

आदि (ādi): इत्यादि, आदि।

अप्राप्तिः (aprāptiḥ): अप्राप्ति, नहुनु, प्राप्त नहुनु।

उपचय (upacaya): वृद्धि, बढ्नु।

अपचय (apacaya): ह्रास, घट्नु।

हि (hi): किनकि, निश्चय नै।

भेदे (bhede): भेदमा, भिन्नतामा।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले उपनिषद्मा वर्णित आनन्दमय ब्रह्मको स्वरूपबारे चर्चा गर्दछ। यसले आनन्दमय स्वरूपका लागि प्रयोग गरिएका 'प्रियशिरस्' (प्रिय शिर) जस्ता अङ्गहरूको वर्णन लाक्षणिक मात्र भएको बताउँछ। यस्ता वर्णनहरूमा वृद्धि र ह्रास (उपचय-अपचय) को कुरा भेद वा भिन्नता (bhede) भएको अवस्थामा मात्र सम्भव हुन्छ, जसले परम ब्रह्मलाई निर्गुण र अखण्ड सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): जीवविज्ञानमा, शरीरका अङ्गहरूको वृद्धि (उपचय) र क्षय (अपचय) एक प्राकृतिक प्रक्रिया हो। ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ब्रह्मलाई यस्ता भौतिक परिवर्तनहरूबाट मुक्त, नित्य र अपरिवर्तनीय सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जुन भौतिक शरीरको जैविक प्रक्रियाभन्दा भिन्न छ।

मनोविज्ञान (Psychology - रूपक र प्रतीकात्मक सोच): मनोविज्ञानमा, मानव मनले अमूर्त अवधारणाहरूलाई बुझ्नका लागि रूपक र प्रतीकहरूको प्रयोग गर्दछ। ब्रह्मसूत्रले आनन्दमय ब्रह्मको वर्णनमा प्रयोग गरिएका प्रियशिरस् आदिलाई लाक्षणिक रूपमा बुझ्नुपर्ने कुराले मानव चेतनाले अमूर्त सत्यलाई कसरी प्रतीकात्मक भाषामा व्यक्त गर्दछ भन्ने मनोवैज्ञानिक पक्षलाई दर्शाउँछ।

यो सूत्रले आनन्दमय ब्रह्मको स्वरूपको गहिरो दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ, विशेषगरी तैत्तिरीय उपनिषद्मा वर्णित प्रियशिरस् आदि अङ्गहरूको लाक्षणिक अर्थमाथि प्रकाश पार्दै। यसले ब्रह्मको निर्गुण र निरवयव स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ, जहाँ कुनै पनि भौतिक वा मानसिक भेद सम्भव छैन।

१. आनन्दमयको लाक्षणिक वर्णन: तैत्तिरीय उपनिषद्मा आनन्दमय कोशलाई ब्रह्मको रूपमा वर्णन गर्दा 'प्रियशिरस्' (प्रिय शिर), 'मोद' (हर्ष), 'प्रमोद' (अति हर्ष) जस्ता अङ्गहरूको प्रयोग गरिएको छ। यो सूत्रले स्पष्ट पार्दछ कि यी वर्णनहरू ब्रह्मको वास्तविक अङ्ग नभई, मानव मनले ब्रह्मको आनन्दमय स्वरूपलाई बुझ्नका लागि प्रयोग गरिएका लाक्षणिक अभिव्यक्तिहरू हुन्। आचार्य शङ्करले यसलाई ब्रह्मको सगुण उपासनाका लागि उपयोगी मानेका छन्, तर परमार्थतः ब्रह्म निरवयव (अङ्गविहीन) छ।

२. भेद र उपचय-अपचयको सम्बन्ध: सूत्रले 'भेदे' (भेदमा) मात्र 'उपचय-अपचयौ' (वृद्धि र ह्रास) सम्भव हुने कुरा बताउँछ। यसको अर्थ हो कि जहाँ भिन्नता वा द्वैत हुन्छ, त्यहाँ मात्र कुनै वस्तुको वृद्धि वा क्षय हुन सक्छ। परम ब्रह्म अद्वैत र अभेद भएकोले, त्यसमा कुनै अङ्ग वा भागको कल्पना गर्न सकिँदैन, न त त्यसमा कुनै वृद्धि वा ह्रास नै सम्भव छ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मलाई सगुण मान्दै, त्यसका गुणहरू नित्य र अपरिवर्तनीय हुने कुरामा जोड दिएका छन्, जसले भौतिक अङ्गहरूको वृद्धि-ह्रासको अवधारणालाई ब्रह्ममा लागू हुन दिँदैन।

३. ब्रह्मको निरवयव स्वरूपको स्थापना: यस सूत्रको मुख्य दार्शनिक निष्कर्ष ब्रह्मको निरवयव (अङ्गविहीन) स्वरूपको स्थापना गर्नु हो। यदि ब्रह्ममा प्रियशिरस् जस्ता अङ्गहरू वास्तविक हुन्थे भने, त्यो सांश (भाग सहितको) हुन्थ्यो र यसमा वृद्धि-ह्रासको सम्भावना रहन्थ्यो, जुन ब्रह्मको नित्य, पूर्ण र अपरिवर्तनीय स्वरूपको विपरीत हुन्छ। यसरी, सूत्रले उपनिषद्का लाक्षणिक वर्णनहरूलाई सही परिप्रेक्ष्यमा राखेर ब्रह्मको अद्वैत र निर्गुण स्वरूपलाई सुदृढ गर्दछ, जसले मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 3.3.13

संस्कृत: इतरे त्वर्थसामान्यात्

IAST: *Itare tvarthasāmānyāt*

नेपाली अर्थ: तर अन्य (गुणहरू) अर्थसामान्यबाट (समावेश गर्नुपर्छ)।

विस्तृत व्याख्या: अन्य विद्याहरूमा वर्णित गुणहरू अर्थको समानताबाट समावेश गर्नुपर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

इतरे (Itare): अन्य, बाँकी।

तु (tu): तर, पनि।

अर्थसामान्यात् (arthasāmānyāt): अर्थको समानताबाट, प्रयोजनको एकरूपताले।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले विभिन्न विद्याहरूमा वर्णित गुणहरूलाई एकअर्कामा समावेश गर्नुपर्ने सिद्धान्तलाई जोड दिन्छ। यसको मूल आशय हो कि यदि दुई फरक सन्दर्भमा एउटै अर्थ वा प्रयोजनका गुणहरू छन् भने, तिनीहरूलाई एकै मान्नुपर्छ र छुट्टाछुट्टै अभ्यास गर्नु पर्दैन। यो सिद्धान्तले ज्ञानको एकीकरण (integration of knowledge) र अनावश्यक दोहोर्याइबाट बच्न मद्दत गर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यस सूत्रको अर्थको समानताबाट गुणहरू समावेश गर्ने अवधारणा आधुनिक ज्ञानमीमांसामा सूचनाको एकीकरण (information integration) र ज्ञानको संचय (knowledge accumulation) सँग जोड्न सकिन्छ। विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त जानकारीलाई एकै अर्थमा बुझेर त्यसलाई समग्र ज्ञान प्रणालीमा समाहित गरिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक एकीकरण): मनोविज्ञानमा, यो सूत्र संज्ञानात्मक एकीकरण (cognitive integration) सँग सम्बन्धित छ, जहाँ व्यक्तिले विभिन्न अनुभव र सिकाइलाई एक सुसंगत मानसिक ढाँचामा जोड्छ। जब नयाँ जानकारी पुरानो जानकारीसँग अर्थपूर्ण रूपमा मिल्छ, मस्तिष्कले त्यसलाई छुट्टै नभई एकै अवधारणाको रूपमा ग्रहण गर्छ, जसले सिकाइ प्रक्रियालाई सरल बनाउँछ।

यस सूत्र (३.३.१३) ले ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको तेस्रो पादमा विद्याहरूको एकीकरण (integration of Vidyas) सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण चर्चालाई अगाडि बढाउँछ। यसले विभिन्न उपनिषद्हरूमा वर्णित ब्रह्मज्ञानका लागि गरिने उपासना वा ध्यानका गुणहरूलाई कसरी बुझ्ने र प्रयोग गर्ने भन्ने बारेमा मार्गदर्शन गर्दछ। विशेषगरी, जब विभिन्न शाखाहरूमा एउटै ब्रह्मको उपासनाका लागि फरक-फरक गुणहरू उल्लेख गरिएका हुन्छन्, तब ती गुणहरूलाई कसरी समन्वय गर्ने भन्ने प्रश्नको उत्तर यस सूत्रले दिन्छ।

१. विद्याहरूको एकरूपता र गुणहरूको समावेश: आचार्य शंकरका अनुसार, यदि विभिन्न उपनिषद्हरूमा वर्णित विद्याहरू (उपासनाहरू) सारभूत रूपमा एउटै ब्रह्मलाई लक्ष्य गर्छन् भने, ती विद्याहरूमा उल्लेख गरिएका गुणहरूलाई एकअर्कामा समावेश गर्नुपर्छ। यसको अर्थ हो कि यदि कुनै एक विद्यामा ब्रह्मको कुनै विशेष गुण (जस्तै, सत्यकामत्व, सत्यसंकल्पत्व) उल्लेख छ र अर्को विद्यामा त्यही ब्रह्मको अर्को गुण (जस्तै, मनोमयत्व, प्राणशरीरत्व) उल्लेख छ भने, उपासकले ती सबै गुणहरूलाई एकैसाथ ध्यान गर्नुपर्छ। यसले ब्रह्मको पूर्ण स्वरूपको ज्ञान प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ।

२. अर्थको समानताको आधार: यस सूत्रमा 'अर्थसामान्यात्' (अर्थको समानताबाट) भन्ने शब्दले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। रामानुजाचार्यका अनुसार, गुणहरूको समावेश तब मात्र हुन्छ जब विद्याहरूको मूल प्रयोजन वा लक्ष्य एउटै हुन्छ। यदि दुई विद्याहरूको लक्ष्य फरक-फरक छ भने, तिनीहरूका गुणहरूलाई समावेश गर्न सकिँदैन। उदाहरणका लागि, यदि दुई फरक विद्याहरूले एउटै ब्रह्मको उपासना गर्छन् तर तिनीहरूको फल (परिणाम) फरक-फरक छ भने, गुणहरूको समावेशमा सावधानी अपनाउनुपर्छ। तर, यदि लक्ष्य र फल दुवै समान छन् भने, गुणहरूलाई एकअर्कामा समाहित गर्नु उचित हुन्छ।

३. अनावश्यक दोहोर्याइबाट मुक्ति र ज्ञानको गहनता: यस सिद्धान्तको मुख्य उद्देश्य अनावश्यक दोहोर्याइबाट बच्नु र ज्ञानलाई अझ गहन बनाउनु हो। यदि प्रत्येक विद्यालाई छुट्टाछुट्टै र पूर्ण मान्ने हो भने, उपासकले धेरै गुणहरूलाई बारम्बार ध्यान गर्नुपर्ने हुन्छ, जुन अव्यावहारिक हुन्छ। गुणहरूको समावेशले उपासकलाई ब्रह्मको समग्र र एकीकृत स्वरूपको चिन्तन गर्न सक्षम बनाउँछ, जसले गर्दा उपासना अझ प्रभावकारी र फलदायी हुन्छ। यसले ब्रह्मको अनन्त गुणहरूलाई एकै ठाउँमा समेटेर चिन्तन गर्ने मार्ग प्रशस्त गर्छ।

सूत्र 3.3.14

संस्कृत: आध्यानाय प्रयोजनाभावात्

IAST: *Ādhyānāya prayojanābhāvāt*

नेपाली अर्थ: आध्यान (Meditation) को लागि प्रयोजनको अभाव भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: केही गुणहरू ध्यानको लागि आवश्यक छैनन्।

शाब्दिक अर्थ:

आध्यानाय (Ādhyānāya): ध्यान वा चिन्तनको लागि।

प्रयोजनाभावात् (prayojanābhāvāt): प्रयोजनको अभावले गर्दा, वा आवश्यकता नभएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले बताउँछ कि केही गुणहरू वा विशेषताहरू ध्यान (meditation) को लागि आवश्यक छैनन्, किनकि तिनीहरूको कुनै विशेष प्रयोजन (purpose) हुँदैन। यसले ध्यानको प्रक्रियामा अनावश्यक कुराहरूलाई त्याग्नुपर्ने महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यानको अभ्यासमा मस्तिष्कका विभिन्न क्षेत्रहरूको सक्रियता र निष्क्रियताको अध्ययनले देखाउँछ कि अनावश्यक मानसिक गतिविधिहरूलाई कम गर्दा ध्यानको गहिराइ बढ्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक सरलता): मनोविज्ञानले ध्यानको क्रममा संज्ञानात्मक सरलता (cognitive simplicity) को महत्त्वलाई स्वीकार गर्दछ, जहाँ मनलाई अनावश्यक विचार र उत्तेजनाहरूबाट मुक्त राख्दा गहिरो एकाग्रता प्राप्त हुन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको दार्शनिक परम्परामा ध्यान (उपासना) को स्वरूप र यसमा समावेश गरिनुपर्ने तथा त्याग गरिनुपर्ने पक्षहरूको गहन विश्लेषण गर्दछ। यसले ध्यानको वास्तविक उद्देश्य र त्यसलाई प्राप्त गर्नका लागि आवश्यक शुद्धतामाथि प्रकाश पार्छ।

१. ध्यानको प्रयोजन र अनावश्यकताको सिद्धान्त: यो सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि ध्यानको प्रक्रियामा सबै गुणहरू वा विशेषताहरूलाई समावेश गर्नु आवश्यक छैन। यदि कुनै गुणको ध्यानको मुख्य उद्देश्य (ब्रह्मज्ञान वा मोक्ष) प्राप्त गर्नमा प्रत्यक्ष प्रयोजन छैन भने, त्यसलाई ध्यानमा समावेश गर्नु व्यर्थ हुन्छ। शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त परम्परामा, ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपको ध्यानमा सगुण गुणहरूको समावेश अनावश्यक मानिन्छ।

२. उपासनाको स्वरूप र एकाग्रता: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत परम्परामा पनि, यद्यपि ब्रह्म सगुण मानिन्छ, तथापि ध्यानको मुख्य लक्ष्य भक्तिको माध्यमबाट ब्रह्मसँगको सम्बन्ध स्थापित गर्नु हो। यस सन्दर्भमा, ध्यानलाई विचलित गर्ने वा मुख्य लक्ष्यबाट भटकाउने कुनै पनि तत्वलाई त्याग्नुपर्ने हुन्छ।

३. दार्शनिक शुद्धता र व्यावहारिक उपयोगिता: यो सूत्रले केवल दार्शनिक शुद्धता मात्र होइन, ध्यानको व्यावहारिक उपयोगितामा पनि जोड दिन्छ। अनावश्यक गुणहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्दा ऊर्जा र समयको बर्बादी हुन्छ, जसले ध्यानको गहिराइ र प्रभावकारितालाई कम गर्छ। यसले साधकलाई आफ्नो अभ्यासमा स्पष्टता र दक्षता ल्याउन प्रेरित गर्दछ।

सूत्र 3.3.15

संस्कृत: आत्मशब्दाच्च

IAST: *Ātmaśabdācca*

नेपाली अर्थ: र आत्मशब्दबाट।

विस्तृत व्याख्या: 'आत्मा' शब्दले ब्रह्मलाई जनाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

आत्मशब्दात् (ātmaśabdāt): आत्मशब्दबाट, अर्थात् 'आत्मा' भन्ने शब्दबाट।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मलाई 'आत्मा' शब्दले बुझाउँछ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा ब्रह्मको स्वरूप व्यक्तिगत चेतना (individual consciousness) सँग अभिन्न रहेको दार्शनिक अवधारणा (philosophical concept) स्पष्ट हुन्छ। यसले ब्रह्म र आत्माको एकत्व (oneness) लाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतना (consciousness) को अध्ययनले 'आत्मा' को अवधारणालाई मस्तिष्कका कार्यहरू (brain functions) सँग जोड्ने प्रयास गर्दछ, यद्यपि ब्रह्मसूत्रको 'आत्मा' भौतिकभन्दा परको सत्ता हो।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): आत्म-पहचान (self-identity) र आत्म-बोध (self-realization) को मनोवैज्ञानिक प्रक्रियाहरूले ब्रह्मसूत्रमा वर्णित 'आत्मा' को गहिरो अर्थलाई प्रतिध्वनित गर्दछ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपको खोजी गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मको स्वरूपलाई 'आत्मा' शब्दको माध्यमबाट स्पष्ट पार्दछ, जसले वेदान्त दर्शनमा आत्मा र ब्रह्मको अभिन्नता (non-duality) लाई स्थापित गर्दछ। यसले व्यक्तिगत चेतना र ब्रह्माण्डीय चेतनाको एकत्वलाई संकेत गर्दछ, जुन अद्वैत वेदान्तको मूल सिद्धान्त हो।

१. आत्म-ब्रह्म एकत्वको स्थापना: यो सूत्रले 'आत्मा' शब्दको प्रयोगद्वारा ब्रह्मलाई व्यक्तिगत आत्मा (individual self) सँग जोड्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, 'आत्मा' शब्दले कुनै सीमित सत्तालाई नभई, सबैको आधारभूत, अपरिवर्तनीय र सर्वव्यापी चेतनालाई बुझाउँछ, जुन ब्रह्म नै हो। यसले जीव र ब्रह्मको तात्त्विक एकत्वलाई पुष्टि गर्दछ।

२. शब्दको दार्शनिक महत्त्व: 'आत्मशब्दाच्च' मा 'च' (र) को प्रयोगले अघिल्ला सूत्रहरूमा स्थापित ब्रह्मका लक्षणहरूलाई 'आत्मा' शब्दको महत्त्वसँग जोड्दछ। यसले श्रुति (Vedic texts) मा 'आत्मा' शब्दको प्रयोग ब्रह्मको वर्णनका लागि भएको कुरालाई बलियो बनाउँछ, जसले गर्दा ब्रह्मको स्वरूपलाई बुझ्न थप स्पष्टता आउँछ।

३. अद्वैत वेदान्तमा यसको भूमिका: यो सूत्र अद्वैत वेदान्तको 'अहं ब्रह्मास्मि' (म ब्रह्म हुँ) र 'तत् त्वम् असि' (त्यो तिमी हौ) जस्ता महावाक्यहरूको दार्शनिक आधारशिला हो। यसले ब्रह्मलाई केवल बाह्य, अमूर्त सत्ताको रूपमा नभई, प्रत्येक जीवको आन्तरिक, वास्तविक स्वरूपको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले मोक्ष (liberation) को मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

■ सूत्र 3.3.16

संस्कृत: आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्

IAST: *Ātmagṛhītiritaravaduttarāt*

नेपाली अर्थ: आत्मग्रहीति अन्य जस्तै, उत्तरबाट।

विस्तृत व्याख्या: आत्माको ग्रहण (Understanding) अन्य विद्याहरू जस्तै उत्तर (पछिल्लो) वाक्यबाट हुन्छ।

शाब्दिक अर्थः

आत्मगृहीतिः (Ātmagṛhītiḥ): आत्माको ग्रहण वा बोध।

इतरवत् (itaravat): अन्य जस्तै वा अरू विद्याहरूमा जस्तै।

उत्तरात् (uttarāt): पछिल्लो भागबाट, पछिल्लो वाक्यबाट वा उत्तरार्धबाट।

चुरो अर्थ (Essence): आत्माको वास्तविक स्वरूपको बोध अन्य ज्ञानका विषयहरू जस्तै उपनिषद्का पछिल्ला वाक्यहरूबाट मात्र सम्भव हुन्छ। यो सूत्रले आत्मज्ञानको प्रक्रियामा श्रुतिको महत्त्व र क्रमिक बुझाइलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको प्रक्रियामा पछिल्ला वा विस्तृत व्याख्याहरूको महत्त्वलाई दर्शाउँछ। जसरी विज्ञानमा कुनै जटिल सिद्धान्तलाई बुझ्नका लागि प्रारम्भिक अवधारणाहरूभन्दा पछिल्ला प्रयोग र विश्लेषणहरू निर्णायक हुन्छन्, त्यसैगरी आत्मज्ञानका लागि पनि गहिरो र परिपक्व श्रुतिवाक्यहरूको अध्ययन आवश्यक हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक विकास): संज्ञानात्मक विकासको सन्दर्भमा, जसरी मानिसले कुनै अवधारणालाई प्रारम्भिक चरणमा सतही रूपमा बुझ्छ र पछि थप जानकारी तथा अनुभवबाट त्यसको गहिरो अर्थ ग्रहण गर्छ, त्यसैगरी आत्मज्ञान पनि क्रमिक रूपमा विकसित हुने प्रक्रिया हो। पछिल्ला र अधिक स्पष्ट उपदेशहरूले आत्मबोधलाई पूर्णता दिन्छन्।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको महत्त्वपूर्ण पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ आत्मज्ञानको प्रकृति र त्यसलाई प्राप्त गर्ने माध्यममाथि विचार गरिन्छ। विशेषगरी, यसले उपनिषद्का विभिन्न वाक्यहरूमध्ये कुन वाक्यले आत्माको सही र पूर्ण बोध गराउँछ भन्ने प्रश्नको समाधान गर्दछ।

१. श्रुतिवाक्यहरूको क्रमबद्धता र महत्त्वः ब्रह्मसूत्रले उपनिषद्का वाक्यहरूलाई आत्मज्ञानको प्रमुख स्रोत मान्दछ। यो सूत्रले आत्माको ग्रहण (आत्मगृहीति) अन्य विषयहरूको ग्रहण जस्तै पछिल्ला (उत्तर) वाक्यहरूबाट हुन्छ भनी स्पष्ट पार्छ। यसको अर्थ हो कि उपनिषद्मा आत्मासम्बन्धी विभिन्न कथनहरू भए पनि, तीमध्ये पछिल्ला र अधिक परिपक्व वाक्यहरूले आत्माको वास्तविक स्वरूपलाई अझ स्पष्ट रूपमा बुझाउँछन्।

२. शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त दृष्टिकोण: शङ्कराचार्यका अनुसार, आत्माको ग्रहण भनेको ब्रह्मको ग्रहण हो, किनकि आत्मा र ब्रह्म अभिन्न छन्। उहाँले 'उत्तर' शब्दलाई उपनिषद्का महावाक्यहरू जस्तै 'तत्त्वमसि' (त्यो तिमी हौ) वा 'अहं ब्रह्मास्मि' (म ब्रह्म हुँ) जस्ता वाक्यहरूसँग जोड्नुहुन्छ। यी वाक्यहरूले आत्माको ब्रह्मसँगको एकतालाई सीधा र स्पष्ट रूपमा बताउँछन्, जसले गर्दा अविद्याको नाश भई आत्मज्ञान प्राप्त हुन्छ।

३. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत वेदान्त दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यले यस सूत्रलाई भिन्न तरिकाले व्याख्या गर्नुहुन्छ। उहाँका अनुसार, 'आत्मगृहीति' भनेको परमात्माको ग्रहण हो, जसलाई जीवले आफ्नो भक्ति र ज्ञानद्वारा प्राप्त गर्दछ। 'उत्तर' शब्दले परमात्माको गुणहरू र महिमाको वर्णन गर्ने पछिल्ला श्रुतिवाक्यहरूलाई सङ्केत गर्दछ। यी वाक्यहरूले परमात्माको सर्वज्ञता, सर्वशक्तिमत्ता र कल्याणकारी गुणहरूलाई स्पष्ट पार्छन्, जसको माध्यमबाट जीवले परमात्माको सही स्वरूपलाई बुझ्दछ र मोक्ष प्राप्त गर्दछ।

सूत्र 3.3.17

संस्कृत: अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्

IAST: *Anvayāditi cetsyādavadhāraṇāt*

नेपाली अर्थ: यदि अन्वयबाट भनिन्छ भने, अवधारणबाट (निश्चित हुन्छ)।

विस्तृत व्याख्या: अन्वय (Connection) र अवधारण (Ascertainment) बाट विद्याको एकत्व निश्चित हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अन्वयात् (anvayāt): सम्बन्ध वा अन्वयबाट।

इति (iti): यसरी, यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

स्यात् (syāt): हुन्छ, हुन्थ्यो।

अवधारणात् (avadhāraṇāt): निश्चितता वा दृढ निश्चयबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यदि विद्याको एकत्वलाई अन्वय (connection) को आधारमा स्वीकार गरिन्छ भने, यसको वास्तविक निश्चितता अवधारण (firm ascertainment) बाट मात्र सम्भव हुन्छ। यो सूत्रले ज्ञानको गहिराइ र त्यसको दृढ स्थापनाका लागि केवल शाब्दिक सम्बन्धभन्दा माथि उठेर आत्मिक निश्चितताको आवश्यकतामा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञानको स्रोत र त्यसको प्रामाणिकताको प्रश्न उठाउँछ। वैज्ञानिक अनुसन्धानमा, तथ्यहरूको अन्वय (correlation) महत्त्वपूर्ण हुन्छ, तर त्यसको निश्चितता (ascertainment) का लागि कठोर प्रयोग र प्रमाणको आवश्यकता पर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Certainty): मनोविज्ञानमा, मानिसले कुनै कुरालाई कसरी निश्चित मान्छ भन्ने अध्ययन गरिन्छ। केवल सूचनाको सम्बन्ध (anvaya) ले मात्र होइन, बरु गहिरो बोध र व्यक्तिगत अनुभव (avadhāraṇāt) ले मानसिक निश्चितता प्रदान गर्छ।

यो सूत्र ब्रह्मविद्याको स्वरूप र त्यसको निश्चितता प्राप्त गर्ने मार्गबारे गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यसले ज्ञानको प्राप्तिमा अन्वय (सम्बन्ध) र अवधारण (निश्चितता) को भूमिकालाई स्पष्ट पार्दै, केवल तार्किक सम्बन्धभन्दा पर गएर आत्मिक बोधको महत्त्वलाई उजागर गर्छ।

१. अन्वय र अवधारणको द्वैत: सूत्रले अन्वय (connection) लाई प्रारम्भिक चरणको रूपमा प्रस्तुत गर्छ, जहाँ विभिन्न श्रुतिहरू वा प्रमाणहरूबीचको सम्बन्ध स्थापित हुन्छ। तर, यस सम्बन्धको आधारमा मात्र विद्याको एकत्व निश्चित हुँदैन। वास्तविक निश्चितता अवधारण (firm ascertainment) बाट आउँछ, जुन गहन मनन, निदिध्यासन र अपरोक्षानुभूतिबाट प्राप्त हुन्छ।

२. शाङ्कर र रामानुजको दृष्टिकोण: शाङ्कराचार्यका अनुसार, ब्रह्मविद्याको निश्चितता केवल तार्किक अन्वयबाट होइन, बरु आत्मसाक्षात्कार (self-realization) बाट प्राप्त हुन्छ, जहाँ जीव र ब्रह्मको अभेदको अवधारण हुन्छ। रामानुजाचार्यले पनि भक्ति र प्रपत्तिद्वारा प्राप्त हुने भगवत्कृपालाई अवधारणको रूपमा स्वीकार गर्छन्, जसले जीवलाई ब्रह्मसँगको सम्बन्धको निश्चितता प्रदान गर्छ।

३. ज्ञानको गहिराइ र प्रामाणिकता: यो सूत्रले ज्ञानको प्रामाणिकताको प्रश्नलाई पनि सम्बोधन गर्छ। केवल बाह्य सम्बन्ध वा शाब्दिक अर्थले पूर्ण ज्ञान दिँदैन। विद्याको वास्तविक फल प्राप्त गर्नका लागि त्यसको गहिरो अवधारण आवश्यक छ, जसले संशयलाई हटाएर दृढ विश्वास र अनुभवमा परिणत गर्छ। यो आत्मिक निश्चितता नै ब्रह्मज्ञानको परम लक्ष्य हो।

सूत्र 3.3.18

संस्कृत: कार्याख्यानादपूर्वम्

IAST: *Kāryākhyānādapūrvam*

नेपाली अर्थ: कार्य (Effect) को आख्यानबाट अपूर्व (New) हो।

विस्तृत व्याख्या: कार्यको वर्णनबाट नयाँ ज्ञान प्राप्त हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

कार्य (Kārya): काम, परिणाम, प्रभाव।

आख्यानात् (Ākhyānāt): वर्णनबाट, व्याख्याबाट।

अपूर्वम् (Apūrvam): नयाँ, पहिले नभएको, अद्वितीय।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले कार्यको विस्तृत वर्णन वा व्याख्याबाट मात्र कुनै नयाँ, अद्वितीय र पहिले नभएको ज्ञान वा अनुभव प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। कुनै पनि परिणामको गहिरो विश्लेषणले मात्र त्यसको वास्तविक स्वरूप र महत्वलाई उजागर गर्दछ, जसले गर्दा हामीलाई अपूर्व बोध हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): भौतिक विज्ञानमा, कुनै पनि प्रयोगको नतिजा (कार्य) को विस्तृत विश्लेषण (आख्यान) ले मात्र नयाँ सिद्धान्त वा खोज (अपूर्वम्) लाई जन्म दिन्छ। उदाहरणका लागि, कण भौतिकीमा प्रयोगहरूको परिणामको गहिरो अध्ययनले नयाँ कणहरूको अस्तित्व प्रमाणित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - ज्ञानमीमांसा): मनोविज्ञानमा, कुनै अनुभव (कार्य) को आत्मनिरीक्षण र विश्लेषण (आख्यान) ले व्यक्तिको चेतना वा व्यवहारमा नयाँ अन्तर्दृष्टि (अपूर्वम्) प्रदान गर्दछ। यो प्रक्रियाले आत्म-बोध र व्यक्तिगत विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा ज्ञान प्राप्तिको प्रक्रिया र कार्य-कारण सम्बन्धको गहिरो दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ। यसले केवल बाह्य परिणाम (कार्य) माथि सतही दृष्टि राख्नुको सट्टा त्यसको विस्तृत विश्लेषण (आख्यान) मार्फत नै वास्तविक र अपूर्व ज्ञानको प्राप्ति सम्भव छ भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यो ज्ञानमीमांसाको एक महत्वपूर्ण पाटो हो जसले अनुभवजन्य ज्ञानको सीमा र त्यसलाई पार गर्ने मार्गलाई संकेत गर्दछ।

१. कार्य-कारण सम्बन्धको गहिराइ: वेदान्तमा, कार्य-कारण सम्बन्धलाई केवल भौतिक प्रक्रियाको रूपमा मात्र नभई सूक्ष्म आध्यात्मिक प्रक्रियाको रूपमा पनि हेरिन्छ। यस सूत्रले कार्यको आख्यानबाट अपूर्व ज्ञान प्राप्त हुन्छ भन्नुको अर्थ, कुनै पनि घटना वा परिणामको पछाडिको सूक्ष्म कारण र त्यसको अन्तर्निहित सत्यलाई बुझ्नु हो। शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, कार्य (जगत्) कारण (ब्रह्म) बाट अभिन्न छ, र कार्यको सही बुझाइले कारणको ज्ञानमा डोर्याउँछ।

२. अपूर्व ज्ञानको स्वरूप: यहाँ 'अपूर्वम्' भन्नाले केवल नयाँ जानकारी मात्र नभई, पहिले नभएको वा अनुभव नगरिएको गहिरो आत्मिक बोधलाई संकेत गर्दछ। यो ज्ञान केवल बौद्धिक समझभन्दा परको हुन्छ र यसले चेतनाको विस्तार गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, यो अपूर्व ज्ञान ईश्वरको स्वरूप र जीवसँगको सम्बन्धको गहिरो अनुभूतिसँग जोडिएको हुन्छ, जसले भक्तिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

३. दार्शनिक विश्लेषणको महत्व: यस सूत्रले दार्शनिक विश्लेषणको अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ। केवल श्रुति (शास्त्र) को शाब्दिक अर्थ बुझ्नु पर्याप्त छैन, बरु त्यसको गहिरो मनन, निदिध्यासन र तार्किक विश्लेषण आवश्यक छ। यस प्रक्रियाबाट नै ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपको अपूर्व ज्ञान प्राप्त हुन्छ, जसले अविद्याको नाश गरी मोक्षको मार्ग खोल्छ। यसले वेदान्त दर्शनमा तर्क र अनुभवको समन्वयलाई पनि दर्शाउँछ।

सूत्र 3.3.19

संस्कृत: समान एवं चाभेदात्

IAST: *Samāna evaṃ cābhedāt*

नेपाली अर्थ: समान नै हो, अभेदबाट।

विस्तृत व्याख्या: विभिन्न शाखाहरूमा वर्णित विद्या समान नै हो।

शाब्दिक अर्थ:

समान (Samāna): उस्तै, एकै।

एवं (evaṃ): यसरी, यस प्रकार, पनि।

च (ca): र।

अभेदात् (abhedāt): अभेदबाट, भिन्नता नभएकोले, एकरूपताबाट।

चुरो अर्थ (Essence): विभिन्न वैदिक शाखाहरूमा वर्णन गरिएका विद्याहरू सारमा एकै हुन्, किनकि तिनीहरूको मूल उद्देश्य र फलमा कुनै भिन्नता छैन। यो सूत्रले ज्ञानको

एकरूपता र अखण्डतालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा साधकले कुनै पनि शाखाको विद्यालाई समान महत्त्वका साथ ग्रहण गर्न सक्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीले ब्रह्माण्डका सबै कणहरू एकअर्कासँग जोडिएका छन् र मूलतः एकै ऊर्जाका विभिन्न रूप हुन् भन्ने अवधारणा प्रस्तुत गर्दछ। यो सूत्रको 'अभेद' (non-difference) को सिद्धान्तसँग मिल्दोजुल्दो छ, जहाँ विभिन्न विद्याहरूलाई एकै मूल सत्यको भिन्न अभिव्यक्ति मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक एकीकरण): मनोविज्ञानमा संज्ञानात्मक एकीकरण (cognitive integration) ले विभिन्न ज्ञानका स्रोतहरूलाई एकै समग्र बुझाइमा कसरी जोडिन्छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्दछ। यो सूत्रले विभिन्न आध्यात्मिक शिक्षाहरूलाई एकै सत्यको रूपमा बुझ्ने प्रक्रियालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा समर्थन गर्दछ, जसले मनमा द्वन्द्व कम गरी स्पष्टता ल्याउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त 'विद्याभेद' (difference in knowledge) र 'विद्याभेद' (non-difference in knowledge) को चर्चा गर्दछ। यसले विभिन्न उपनिषद्हरूमा वर्णित ब्रह्मविद्याहरू स्वरूपमा भिन्न देखिए पनि सारमा एकै हुन् भन्ने कुरालाई स्थापित गर्दछ। यसको मुख्य आशय ज्ञानको एकरूपता र त्यसको फलको समानतामाथि प्रकाश पार्नु हो।

१. शङ्कराचार्यको दृष्टिकोण: आचार्य शङ्करले यस सूत्रको व्याख्यामा जोड दिन्छन् कि विभिन्न उपनिषद्हरूमा वर्णित ब्रह्मविद्याहरू (जस्तै, पञ्चाग्नि विद्या, वैश्वानर विद्या) स्वरूपमा भिन्न देखिए पनि तिनीहरूको लक्ष्य र फल (ब्रह्मप्राप्ति) एकै हुन्छ। उनका अनुसार, यदि विद्याहरूमा वास्तविक भिन्नता हुन्थ्यो भने, त्यसको फल पनि भिन्न हुनुपर्थ्यो, तर त्यसो नभएकाले तिनीहरू समान हुन्।

२. रामानुजाचार्यको दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यले पनि विद्याहरूको एकरूपतालाई स्वीकार गर्छन्, तर उनको विशिष्टाद्वैत दर्शनअनुसार, ब्रह्म सगुण र सविशेष भएकाले विद्याहरूले ब्रह्मका विभिन्न गुणहरूलाई प्रकट गर्छन्। तथापि, ती सबै गुणहरू एकै सगुण ब्रह्मका भएकाले विद्याहरूमा सारभूत अभेद रहन्छ। उनले भक्ति र प्रपत्तिलाई पनि विद्याको महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा हेर्छन्, जसले साधकलाई ब्रह्मसँगको अभेदको अनुभव गराउँछ।

३. ज्ञानको एकीकरण र व्यावहारिक महत्त्व: यस सूत्रको व्यावहारिक महत्त्व यो हो कि साधकले कुनै एक विशेष विद्याको अभ्यास गर्दा अन्य विद्याहरूलाई उपेक्षा गर्नु हुँदैन। सबै विद्याहरूले एकै परम सत्यको विभिन्न पक्षहरूलाई उजागर गर्ने भएकाले, तिनीहरूको एकीकृत अध्ययनले ब्रह्मको पूर्ण र समग्र ज्ञान प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ। यसले आध्यात्मिक मार्गमा अनावश्यक भेदभावरहित दृष्टिकोण अपनाउन प्रेरित गर्दछ।

■ सूत्र 3.3.20

संस्कृत: सम्बन्धादेवमन्यत्रापि

IAST: *Sambandhādevamanyatrāpi*

नेपाली अर्थ: सम्बन्धबाट यसरी अन्यत्र पनि।

विस्तृत व्याख्या: सम्बन्धको आधारमा अन्य विद्याहरूमा पनि यही नियम लागू हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

सम्बन्धात् (Sambandhāt): सम्बन्धबाट, सम्बन्धको कारणले।

एवम् (Evam): यसरी, यस प्रकारले।

अन्यत्र (Anyatra): अन्यत्र, अर्को ठाउँमा।

अपि (Api): पनि, समेत।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.३.२० ले विभिन्न विद्याहरूमा (ज्ञानका शाखाहरूमा) ब्रह्मको उपासनाको सन्दर्भमा एकरूपता र सम्बन्धको महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जहाँ एक विद्यामा प्राप्त ज्ञान वा अनुभव अन्य विद्याहरूमा पनि लागू हुन्छ भन्ने दार्शनिक सिद्धान्त प्रस्तुत गर्दछ। यसले ब्रह्मज्ञानको अखण्डता र सार्वभौमिकतालाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

प्रणाली विज्ञान (Systems Theory): यस सूत्रको अवधारणालाई प्रणाली विज्ञानसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ एक प्रणालीको कुनै एक भागमा हुने परिवर्तन वा नियम अन्य सम्बन्धित प्रणालीहरूमा पनि प्रतिध्वनित हुन्छ। ब्रह्मज्ञानको सन्दर्भमा, विभिन्न उपासना पद्धतिहरू एकै परम सत्यसँग सम्बन्धित भएकाले तिनीहरूका नियमहरूमा समानता पाइन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक एकीकरण): मनोविज्ञानमा संज्ञानात्मक एकीकरण (Cognitive Integration) को अवधारणाले यस सूत्रसँग समानता राख्छ, जहाँ एक क्षेत्रमा सिकेको ज्ञान वा अनुभवलाई अन्य क्षेत्रमा पनि लागू गर्न सकिन्छ। ब्रह्मको उपासनाका विभिन्न विधिहरूले अन्ततः एउटै मानसिक अवस्था वा आध्यात्मिक बोधतर्फ डोऱ्याउँछन् भन्ने यसले सङ्केत गर्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.२०, "सम्बन्धादेवमन्यत्रापि" ले विभिन्न ब्रह्मविद्याहरू (ब्रह्मज्ञानका शाखाहरू) बीचको गहिरो सम्बन्ध र एकरूपतालाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको उपासनाका विभिन्न स्वरूपहरू एकअर्कासँग कसरी जोडिएका छन् र एक विद्यामा प्राप्त हुने फल वा नियम अन्य विद्याहरूमा पनि कसरी लागू हुन्छ भन्ने कुराको विवेचना गर्दछ। यसले ब्रह्मज्ञानको अखण्डता र उपासनाको समग्रतालाई स्थापित गर्दछ।

१. विद्याहरूको एकीकरण र सार्वभौमिकता: यो सूत्रले ब्रह्मविद्याहरूलाई अलग-अलग नभई एकै परम सत्यको विभिन्न पक्षको रूपमा हेर्नुपर्नेमा जोड दिन्छ। जसरी एउटै सूर्यलाई विभिन्न कोणबाट हेर्दा फरक देखिए पनि त्यो एकै हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मका विभिन्न उपासनाहरूले एउटै ब्रह्मलाई लक्षित गर्दछन्। आचार्य शङ्करका अनुसार, जब विभिन्न विद्याहरूमा ब्रह्मको एउटै गुण वा स्वरूपको वर्णन हुन्छ, तब ती विद्याहरू एक मानिन्छन् र एक विद्यामा गरिने उपासनाको फल अन्यमा पनि प्राप्त हुन्छ।

२. उपासनाको फल र नियमको निरन्तरता: सूत्रले सम्बन्धको आधारमा एक विद्यामा प्रतिपादित नियम वा फल अन्य विद्याहरूमा पनि लागू हुने सिद्धान्तलाई अगाडि सार्छ। उदाहरणका लागि, यदि कुनै विशेष उपासनाले चित्तशुद्धि प्रदान गर्छ भने, ब्रह्मको अन्य समान उपासनाहरूले पनि त्यस्तै फल दिन्छन्। यसले साधकलाई विभिन्न उपासनाहरूका बीचमा भ्रमित नभई एकरूपताका साथ अगाडि बढ्न प्रेरणा दिन्छ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मका गुणहरू सर्वव्यापी भएकाले कुनै एक उपासनाबाट प्राप्त हुने ज्ञान अन्य उपासनाहरूमा पनि विस्तारित हुने कुरालाई समर्थन गर्छन्।

३. अद्वैत वेदान्त र विशिष्टाद्वैतको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्त परम्परामा यस सूत्रलाई ब्रह्मको निर्गुण र सगुण स्वरूपको एकीकरणको रूपमा व्याख्या गरिन्छ। विभिन्न विद्याहरूले ब्रह्मका सगुण पक्षहरूलाई वर्णन गरे पनि अन्ततः ती सबै निर्गुण ब्रह्ममै विलीन हुन्छन्। विशिष्टाद्वैत परम्परामा भने, ब्रह्मका गुणहरू अनन्त र सर्वव्यापी भएकाले कुनै एक उपासनाबाट प्राप्त हुने ज्ञान अन्य उपासनाहरूमा पनि विस्तारित हुन्छ भन्ने मानिन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मज्ञानको समग्रता र अखण्डतालाई विभिन्न दार्शनिक दृष्टिकोणबाट पुष्टि गर्दछ।

सूत्र 3.3.21

संस्कृत: न वा विशेषात्

IAST: *Na vā viśeṣāt*

नेपाली अर्थ: वा विशेषबाट होइन।

विस्तृत व्याख्या: विशेष भेद भएमा विद्याहरू भिन्न हुन सक्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन (not).

वा (vā): वा (or).

विशेषात् (viśeṣāt): विशेषबाट (from distinction/speciality).

चुरो अर्थ (Essence):

यदि विभिन्न विद्याहरू (meditations/knowledge) बीच कुनै वास्तविक वा मौलिक भिन्नता (fundamental distinction) छैन भने, तिनीहरूलाई अलग-अलग मान्नु हुँदैन, बरु एकै रूपमा ग्रहण गर्नुपर्छ। यस सूत्रले विद्याहरूको एकता (unity of Vidyas) मा जोड दिन्छ, जब तिनीहरूको उद्देश्य वा फल समान हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): विज्ञानमा, कुनै पनि अवधारणा वा सिद्धान्तलाई छुट्टै मान्नुअघि त्यसको विशिष्टता (distinctiveness) र भिन्नताको आधार खोजिन्छ। यदि दुई सिद्धान्तहरूले समान परिणाम दिन्छन् र तिनीहरूबीच कुनै मौलिक भिन्नता छैन भने, तिनीहरूलाई एकै सिद्धान्तका विभिन्न अभिव्यक्ति मान्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Integration): मनोविज्ञानमा, विभिन्न संज्ञानात्मक प्रक्रियाहरू (cognitive processes) वा अभ्यासहरू (practices) लाई एकीकृत (integrate) गर्ने अवधारणा यस सूत्रसँग मिल्दोजुल्दो छ। यदि विभिन्न ध्यान विधिहरूले (meditation techniques) समान मानसिक अवस्था (mental state) वा बोध (realization) प्राप्त गर्छन् भने, तिनीहरूलाई एकै लक्ष्यमा पुग्ने फरक मार्गहरूका रूपमा बुझ्न सकिन्छ, न कि पूर्णतया भिन्न प्रक्रियाहरूका रूपमा।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको तेस्रो पादमा विद्याहरूको एकता र भिन्नतासम्बन्धी महत्त्वपूर्ण दार्शनिक प्रश्नको समाधान गर्दछ। यसले उपनिषदहरूमा वर्णित विभिन्न विद्याहरूलाई कहिले एक मान्ने र कहिले भिन्न मान्ने भन्ने विषयमा सूक्ष्म विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यस सूत्रले विद्याहरूको फल (result) वा स्वरूपमा (nature) वास्तविक भिन्नता नभएमा तिनीहरूलाई एकै मान्नुपर्ने सिद्धान्त स्थापित गर्दछ।

१. **विद्याहरूको अभेद (Non-difference of Vidyas):** आचार्य शंकरका अनुसार, यदि विभिन्न उपनिषदहरूमा वर्णित विद्याहरूको उद्देश्य (object) वा फल (fruit) एउटै छ भने, ती विद्याहरूलाई एकै मान्नुपर्छ। उदाहरणका लागि, यदि दुई फरक उपनिषदमा एउटै ब्रह्मको ध्यान (meditation on Brahman) गर्ने विधि बताइएको छ र त्यसको फल पनि समान छ भने, ती विद्याहरूलाई छुट्टाछुट्टै नभई एकै विद्याका रूपमा बुझ्नुपर्छ। यसले साधनाको सरलता र एकरूपतालाई जोड दिन्छ।

२. **विशिष्टताको आधार (Basis of Distinction):** सूत्रले 'विशेषात्' (विशेषबाट) भन्ने शब्द प्रयोग गरी भिन्नताको आधारमाथि प्रकाश पार्छ। यदि विद्याहरूको स्वरूप, अङ्ग (parts), फल वा उद्देश्यमा कुनै वास्तविक र महत्त्वपूर्ण भिन्नता छ भने मात्र तिनीहरूलाई भिन्न मान्न सकिन्छ। रामानुजाचार्यले पनि विद्याहरूको एकतालाई स्वीकार गर्छन्, तर उनी भक्ति र प्रपत्ति जस्ता साधनाका विशिष्ट अङ्गहरूमा भिन्नता भएमा विद्याहरू भिन्न हुन सक्ने कुरामा जोड दिन्छन्।

३. **एकीकरणको दार्शनिक महत्त्व (Philosophical Significance of Integration):** यस सूत्रको दार्शनिक महत्त्व विद्याहरूको अनावश्यक विभाजनलाई रोक्नु र ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको मार्गलाई स्पष्ट पार्नु हो। यसले साधकलाई विभिन्न उपनिषदका पाठहरूमा अल्झिनबाट बचाउँछ र एउटै लक्ष्यमा केन्द्रित हुन प्रेरित गर्छ। यसले वेदान्त दर्शनमा विद्याहरूको एकीकरण (integration) को सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ, जसले गर्दा साधनाको मार्ग अझ सुगम र प्रभावकारी बन्छ।

सूत्र 3.3.22

संस्कृत: दर्शयति च

IAST: *Darśayati ca*

नेपाली अर्थ: र श्रुतिले देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिले विद्याहरूको भेद र अभेद दुवै देखाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

दर्शयति (Darśayati): देखाउँछ।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले श्रुति (scripture) ले विद्या (knowledge) वा वास्तविकता (reality) का भेद (differences) र अभेद (non-differences) दुवै पक्षहरूलाई प्रकट गर्दछ

भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। यसले आध्यात्मिक ज्ञानको गहिराइलाई संकेत गर्दछ जहाँ विभिन्नता भित्र पनि एकत्वको अनुभव हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा, विशेष गरी क्वान्टम मेकानिक्समा, कण र तरंगको द्वैत प्रकृति (wave-particle duality) जस्ता अवधारणाहरूले भेद र अभेदको सिद्धान्तलाई प्रतिध्वनित गर्दछ, जहाँ एउटै वास्तविकता विभिन्न रूपमा प्रकट हुन्छ। ब्रह्माण्डको एकीकरण सिद्धान्त (unified field theory) को खोजीले पनि सबै भिन्नताहरूको पछाडि एक मूलभूत एकताको सम्भावनालाई संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - एकीकरण र धारणा): मनोविज्ञानमा, मानव मस्तिष्कले कसरी विभिन्न संवेदी जानकारीहरूलाई एकीकृत गरी एक सुसंगत धारणा (coherent perception) निर्माण गर्छ भन्ने कुराले यो सूत्रको 'भेद र अभेद' को अवधारणासँग मेल खान्छ। आत्म-पहचान (self-identity) को विकासमा पनि व्यक्तिले आफ्ना विभिन्न अनुभव र भूमिकाहरूलाई एकताबद्ध गरी समग्र व्यक्तित्वको निर्माण गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.२२, 'दर्शयति च' ले श्रुति (वेद) ले ब्रह्मविद्याका विभिन्न पक्षहरूलाई कसरी प्रस्तुत गर्दछ भन्ने कुरामाथि प्रकाश पार्दछ। यो सूत्रले विद्याका भेद (भिन्नता) र अभेद (अभिन्नता) दुवैलाई श्रुतिले देखाउँछ भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनको गहनता र सूक्ष्मतालाई उजागर गर्दछ। यसले साधनाको मार्गमा साधकले कसरी एकत्व र अनेकत्व दुवैलाई बुझ्नुपर्छ भन्ने संकेत दिन्छ।

१. विद्याको भेद र अभेदको श्रौत प्रमाण: यो सूत्रले स्पष्ट पार्दछ कि श्रुतिले ब्रह्मज्ञानका सन्दर्भमा कहिलेकाहीँ भिन्नताहरू (जस्तै विभिन्न उपासनाहरू वा ध्यानका प्रकारहरू) देखाउँछ भने, कहिलेकाहीँ ती सबैको मूलमा रहेको एकत्व (ब्रह्मको अभिन्नता) लाई पनि जोड दिन्छ। उदाहरणका लागि, छान्दोग्य उपनिषद्मा वर्णित शाण्डिल्य विद्या र बृहदारण्यक उपनिषद्मा वर्णित दहर विद्या जस्ता विभिन्न विद्याहरूले ब्रह्मलाई प्राप्त गर्ने भिन्न मार्गहरू देखाउँछन्, तर ती सबैको अन्तिम लक्ष्य एउटै ब्रह्मको ज्ञान हो। यसरी श्रुतिले साधकलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट ब्रह्मको अनुभव गराउँछ।

२. आचार्य शंकरको अद्वैत वेदान्त परिप्रेक्ष्य: आचार्य शंकरका अनुसार, यो सूत्रले ब्रह्मको परमार्थिक (absolute) अभिन्नतालाई नै पुष्टि गर्दछ। विद्याका भेदहरू व्यावहारिक (empirical) स्तरमा मात्र सत्य हुन्, जहाँ जीवले आफ्नो अज्ञानका कारण ब्रह्मलाई विभिन्न रूपमा देख्छ। तर, जब परमार्थिक ज्ञान प्राप्त हुन्छ, तब सबै भेदहरू मिथ्या साबित हुन्छन् र केवल एक ब्रह्म मात्र सत्य रहन्छ। श्रुतिले भेद देखाउनुको उद्देश्य साधकलाई क्रमशः अभेदको ज्ञानतर्फ डोर्याउनु हो, जसरी विभिन्न नदीहरू अन्ततः एउटै समुद्रमा मिसिन्छन्।

३. आचार्य रामानुजको विशिष्टाद्वैत वेदान्त परिप्रेक्ष्य: आचार्य रामानुजले यस सूत्रलाई ब्रह्मको सविशेषत्व (qualified non-duality) को सन्दर्भमा व्याख्या गर्नुहुन्छ। उहाँका अनुसार, श्रुतिले ब्रह्मका विभिन्न गुणहरू (कल्याणगुण) र स्वरूपहरू (विभूति) लाई देखाउँछ, जसले ब्रह्मको महानता र व्यापकतालाई दर्शाउँछ। यी भेदहरू ब्रह्मको अभिन्न अंग हुन् र यिनले ब्रह्मको स्वरूपलाई अझ समृद्ध बनाउँछन्। जीव र जगत् ब्रह्मबाट भिन्न भए पनि ब्रह्मसँग अभिन्न रूपमा सम्बन्धित छन्। यसरी श्रुतिले ब्रह्मको सगुण स्वरूपको उपासनाका लागि विभिन्न मार्गहरू र त्यसका गुणहरूलाई प्रकट गर्दछ, जसले भक्तिको माध्यमबाट ब्रह्मप्राप्तिमा सहयोग पुर्याउँछ।

सूत्र 3.3.23

संस्कृत: शब्दादेव प्रमितः

IAST: *Śabdādeva pramitaḥ*

नेपाली अर्थ: शब्दबाट नै प्रमित छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिवचनबाट नै प्रमाणित छ।

शाब्दिक अर्थ:

शब्दात् (Śabdāt): शब्दबाट, श्रुतिबाट, वचनबाट।

एव (Eva): नै, मात्र।

प्रमितः (Pramitaḥ): प्रमाणित, ज्ञात, निश्चित।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको ज्ञान केवल वेदका शब्दहरू (scriptural testimony) बाट मात्र प्राप्त हुन्छ, तर्क वा अन्य कुनै माध्यमबाट होइन। यसले श्रुतिको प्रामाणिकता (authority of Shruti) माथि जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): ज्ञान प्राप्तिका विभिन्न स्रोतहरूमध्ये, यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानका लागि श्रुति (verbal testimony) लाई नै एक मात्र प्रामाणिक स्रोत मान्दछ। आधुनिक विज्ञानमा अवलोकन (observation) र प्रयोग (experimentation) लाई ज्ञानको मुख्य आधार मानिए पनि, केही अमूर्त वा अनुभवजन्य सत्यहरूका लागि परम्परागत ज्ञान (traditional knowledge) वा विशेषज्ञको वचन (expert testimony) लाई स्वीकार गरिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - विश्वास प्रणाली): मानव मनोविज्ञानमा विश्वास प्रणाली (belief systems) को महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मसम्बन्धी ज्ञानको लागि श्रुतिमा पूर्ण विश्वास (faith in scriptures) राख्नुपर्ने मनोवैज्ञानिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ तर्कभन्दा पनि परम्परागत ज्ञानको स्वीकार्यतालाई प्राथमिकता दिइन्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.२३ ले ब्रह्मज्ञानको स्रोतका सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण दार्शनिक अडान प्रस्तुत गर्दछ। यस सूत्रले स्पष्ट रूपमा घोषणा गर्दछ कि ब्रह्मको ज्ञान केवल शब्द अर्थात् वेदका महावाक्यहरूबाट मात्र प्राप्त हुन्छ, जसले श्रुतिको निरपेक्ष प्रामाणिकतालाई स्थापित गर्दछ।

१. श्रुतिको अद्वितीय प्रामाणिकता: यस सूत्रले ब्रह्मज्ञानका लागि श्रुति (वेद) लाई नै एक मात्र र अद्वितीय प्रमाण (sole and ultimate authority) को रूपमा स्वीकार गर्दछ। आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा यस कुरालाई बारम्बार जोड दिनुभएको छ कि ब्रह्म इन्द्रियगोचर नभएको र तर्कको विषय पनि नभएको हुनाले यसको ज्ञान केवल वेदका अपौरुषेय शब्दहरूबाट मात्र सम्भव छ। अन्य कुनै पनि प्रमाण, जस्तै प्रत्यक्ष (perception) वा अनुमान (inference), ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपलाई बुझ्न अपर्याप्त छन्।

२. तर्कको सीमा र अनुभवको महत्त्व: यद्यपि तर्क र युक्तिले श्रुतिको अर्थलाई स्पष्ट पार्न मद्दत गर्दछ, तिनीहरू स्वयं ब्रह्मज्ञानका स्वतन्त्र स्रोत होइनन्। यस सूत्रले तर्कको सीमा (limitations of reason) लाई औंल्याउँदै ब्रह्मको अनुभव (Brahman experience) श्रुतिजन्य ज्ञानको परिणति हो भनी बताउँछ। रामानुजाचार्यले पनि भक्तिमार्गमा श्रुतिको महत्त्वलाई स्वीकार गर्नुभएको छ, जहाँ ईश्वरको स्वरूप र गुणहरूको ज्ञान शास्त्रबाट नै प्राप्त हुन्छ।

३. अविद्याको निवृत्ति र मोक्ष: ब्रह्मज्ञानको मुख्य उद्देश्य अविद्या (ignorance) को निवृत्ति र मोक्ष (liberation) को प्राप्ति हो। जब जीवले श्रुतिद्वारा प्रतिपादित 'अहं ब्रह्मास्मि' (I am Brahman) जस्ता महावाक्यहरूको यथार्थ अर्थलाई बुझ्छ र अनुभव गर्छ, तब उसले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई चिनेर संसारबन्धनबाट मुक्त हुन्छ। यस प्रक्रियामा शब्द (श्रुति) नै ज्ञानको मूल उत्प्रेरक (primary catalyst) बन्दछ।

सूत्र 3.3.24

संस्कृत: अत एव च नित्यत्वम्

IAST: *Ata eva ca nityatvam*

नेपाली अर्थ: त्यसकारण नित्यत्व पनि (छ)।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मविद्याको फल नित्य (शाश्वत) छ।

शाब्दिक अर्थ:

अत (ata): त्यसकारण.

एव (eva): पनि.

च (ca): र.

नित्यत्वम् (nityatvam): नित्यत्व.

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मविद्याको फल नित्य (eternal) हुन्छ भन्ने कुरालाई यो सूत्रले पुष्टि गर्दछ। यसको अर्थ हो कि ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेपछि प्राप्त हुने मोक्ष (liberation) वा आत्मज्ञान (self-realization) कहिल्यै नष्ट हुँदैन, यो शाश्वत (permanent) र अपरिवर्तनीय (unchanging) हुन्छ। यसले साधनाको अन्तिम लक्ष्यको स्थायी प्रकृतिलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा ऊर्जाको संरक्षण (conservation of energy) र सूचनाको नित्यत्व (eternality of information) जस्ता अवधारणाहरूले ब्रह्मविद्याको फलको नित्यत्वसँग केही समानता देखाउँछन्, जहाँ मूल सत्ता (fundamental reality) अविनाशी मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचानको स्थिरता): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) र चेतना (consciousness) को स्थिरता (stability) सम्बन्धी अध्ययनहरूले यो सूत्रको नित्यत्वको अवधारणासँग जोड्न सकिन्छ। गहिरो आत्म-बोध (self-awareness) ले व्यक्तिमा स्थायी शान्ति (lasting peace) र पूर्णताको भावना (sense of completeness) ल्याउँछ, जुन बाह्य परिवर्तनहरूले प्रभावित हुँदैन।

ब्रह्मसूत्र ३.३.२४, "अत एव च नित्यत्वम्" ले ब्रह्मविद्याको फलको शाश्वत प्रकृतिलाई जोड दिन्छ। यो सूत्रले साधनाको अन्तिम परिणाम, अर्थात् मोक्ष, अस्थायी नभई नित्य र स्थायी हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मज्ञानको सर्वोच्चता र त्यसबाट प्राप्त हुने मुक्तिको अपरिवर्तनीय स्वरूपलाई स्पष्ट पार्छ।

१. शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्तमा नित्यत्व: आचार्य शङ्करका अनुसार, ब्रह्मविद्याको फल नित्य हुनु स्वाभाविक हो किनभने मोक्ष कुनै नयाँ प्राप्ति होइन, बरु आत्माको वास्तविक स्वरूपको अनावरण (unveiling) मात्र हो। अज्ञानको आवरण हटेपछि ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान हुन्छ, जुन सधैँ विद्यमान थियो। त्यसैले, यो ज्ञान र यसबाट प्राप्त हुने मुक्ति नित्य हुन्छ, किनकि ब्रह्म स्वयं नित्य र अपरिवर्तनीय हुनुहुन्छ।

२. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैतमा नित्यत्व: रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मविद्याको फलको नित्यत्वलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ, तर उहाँको दृष्टिकोणमा मोक्ष भनेको ब्रह्मसँगको नित्य सम्बन्धको पुनर्स्थापना (re-establishment) हो। जीवात्मा ब्रह्मको अंश भएकाले, जब जीवात्माले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई चिन्छ र ब्रह्मको सेवामा लीन हुन्छ, तब त्यो सम्बन्ध नित्य हुन्छ। यो नित्यत्व ब्रह्मको नित्यत्वमा आधारित छ।

३. ब्रह्मज्ञानको फलको अपरिवर्तनीयता: यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको फलको अपरिवर्तनीयता (immutability) लाई पनि संकेत गर्दछ। लौकिक फलहरू (worldly results) अस्थायी र परिवर्तनशील हुन्छन्, तर ब्रह्मविद्याको फल आत्मसाक्षात्कार (self-realization) वा मोक्ष हो, जुन एकपटक प्राप्त भएपछि कहिल्यै हराउँदैन। यो आत्माको वास्तविक स्वरूपको बोध भएकाले, यो कुनै कर्मको परिणाम नभई स्वरूपगत ज्ञान हो, जसको नित्यत्व स्वयं ब्रह्मको नित्यत्वमा निहित छ।

सूत्र 3.3.25

संस्कृत: अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः

IAST: *Antarā bhūtagrāmavatsvātmanaḥ*

नेपाली अर्थ: अन्तरा (Between) भूतग्राम (Elements) जस्तै, स्वात्मनः (Of the Self)।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्मा भूतग्राम (पञ्चमहाभूत) बीचमा स्थित छ।

शाब्दिक अर्थ:

अन्तरा (Antarā): बीचमा, भित्र।

भूतग्रामवत् (bhūtagrāmavat): पञ्चमहाभूतको समूह जस्तै, भौतिक तत्वहरूको समुदाय जस्तै।

स्वात्मनः (svātmanaḥ): आफ्नो आत्माको, परब्रह्मको।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्मा वा परब्रह्म भौतिक तत्वहरूको समूह (भूतग्राम) भित्र, त्यसको साक्षी र नियन्ताको रूपमा अवस्थित छ, जसरी शरीरभित्र आत्मा रहन्छ [Immanence of the Self]. यो सूत्रले आत्माको सर्वव्यापकता र भौतिक जगत्सँगको सम्बन्धलाई दर्शाउँछ [Relationship between Self and material world].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा कणहरू (particles) को अन्तरसम्बन्ध र तिनीहरूको चेतनासँगको सम्भावित सम्बन्धले यस सूत्रको 'अन्तरा' स्थितिलाई अप्रत्यक्ष रूपमा प्रतिध्वनित गर्दछ, जहाँ सूक्ष्म ऊर्जा भौतिक संरचनाभित्र व्याप्त हुन्छ [Interconnectedness of particles and consciousness].

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको अवस्थिति): मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) लाई शरीर र मनको अन्तरसम्बन्धमा बुझिन्छ। यो सूत्रले चेतनालाई भौतिक शरीरभित्र रहेर पनि त्यसको साक्षी र नियन्ताको रूपमा हेर्ने दार्शनिक दृष्टिकोणलाई समर्थन गर्दछ [Consciousness as observer and controller within the body].

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ आत्माको स्वरूप र भौतिक जगत्सँगको त्यसको सम्बन्धको विवेचना गरिएको छ। यसले जीवात्मा र परमात्मा दुवैको सर्वव्यापकता र अन्तर्यामित्वको सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल आधार हो।

१. आत्माको अन्तर्यामित्वको सिद्धान्त: यो सूत्रले आत्मा (परमात्मा वा जीवात्मा) भौतिक तत्वहरूको समूह (भूतग्राम) भित्र नै व्याप्त रहेको कुरालाई जोड दिन्छ। शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र यो सम्पूर्ण जगत्मा अन्तर्यामी रूपमा व्याप्त छ, जसरी माटोबाट बनेका विभिन्न भाँडाहरूमा माटो नै अन्तर्यामी हुन्छ [Immanence of Brahman].

२. साक्षी स्वरूप: 'स्वात्मनः' शब्दले आत्माको आफ्नो स्वरूपलाई संकेत गर्दछ, जुन भौतिक जगत्को परिवर्तनबाट अप्रभावित रहन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, जीवात्मा ईश्वरको अंश हो र ईश्वर सम्पूर्ण जगत्को अन्तर्यामी भएर पनि त्यसबाट भिन्न र निर्लिप्त रहन्छ, जसरी शरीरभित्र आत्मा रहेर पनि शरीरका दोषहरूबाट मुक्त हुन्छ [Witness nature of the Self].

३. भौतिक जगत्सँगको सम्बन्ध: 'भूतग्रामवत्' शब्दले भौतिक तत्वहरूको समूहसँगको तुलना गर्दछ। यसले आत्मा भौतिक जगत्भित्र रहेर पनि त्यसको नियन्ता र आधार भएको कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यो सम्बन्ध दूधमा घिउ जस्तै हो, जहाँ घिउ दूधभित्र रहेर पनि त्यसको सार तत्व हो र त्यसलाई विशेष गुण प्रदान गर्दछ [Relationship with material world].

▰ सूत्र 3.3.26

संस्कृत: अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत्

IAST: *Anyathā bhedānupapattiiti cennopadeśavat*

नेपाली अर्थ: यदि अन्यथा भेदको अनुपपत्ति भनिन्छ भने, होइन, उपदेश जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: उपदेशको भिन्नताले विद्याको भिन्नता जनाउँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

अन्यथा (Anyathā): अन्यथा, अर्को प्रकारले, भिन्न तरिकाले।

भेद (bheda): भिन्नता, फरक, विभाजन।

अनुपपत्तिः (anupapattiḥ): असम्भवता, अनुपयुक्तता, असंगति।

इति (iti): यसरी, यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन, छैन।

उपदेशवत् (upadeśavat): उपदेश जस्तै, शिक्षा जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): यदि भिन्नताको असम्भवताको तर्क गरिन्छ भने, त्यो सही छैन, किनकि उपदेशहरूमा भिन्नता भए पनि सारभूत एकता रहन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको एकत्व र उपदेशहरूको विविधताबीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ, जहाँ उपदेशको भिन्नताले ब्रह्मको स्वरूपमा भिन्नता ल्याउँदैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूले विभिन्न अवस्थामा भिन्न व्यवहार देखाए पनि तिनीहरूको अन्तर्निहित प्रकृति एकै रहन सक्छ। यो सूत्रले उपदेशको विविधतालाई ब्रह्मको एकत्वसँग जोडेझैँ, क्वान्टम क्षेत्रमा पनि विभिन्न अवलोकनहरूले एउटै मौलिक वास्तविकतालाई संकेत गर्न सक्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक भिन्नता): मनोविज्ञानमा, एउटै सत्यलाई बुझ्नका लागि विभिन्न संज्ञानात्मक फ्रेमवर्क वा व्याख्याहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ। उपदेशको भिन्नताले ब्रह्मको एकत्वलाई असर नगरेझैँ, व्यक्तिहरूले एउटै आध्यात्मिक सत्यलाई विभिन्न मानसिक ढाँचा वा दृष्टिकोणबाट बुझे पनि त्यसको मौलिक अर्थ अपरिवर्तित रहन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक बहसलाई अगाडि बढाउँदै, ब्रह्मको एकत्व र विभिन्न उपदेशहरूको सापेक्षिक भिन्नताबीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ। यसले वेदान्त दर्शनमा प्रचलित द्वैत र अद्वैतका विभिन्न दृष्टिकोणहरूलाई समेट्ने प्रयास गर्दछ, जहाँ उपदेशको विविधतालाई ब्रह्मको मौलिक एकत्वको परिप्रेक्ष्यमा हेरिन्छ।

१. उपदेशको विविधता र ब्रह्मको एकत्व: यस सूत्रले यो तर्कलाई खण्डन गर्दछ कि यदि ब्रह्ममा कुनै भिन्नता छैन भने, विभिन्न उपदेशहरू कसरी सम्भव छन्। आचार्य शंकरका अनुसार, उपदेशहरू व्यावहारिक स्तरमा भिन्न देखिए पनि, परमार्थिक रूपमा ब्रह्म एक र अभिन्न छ। उपदेशहरू साधकलाई ब्रह्मज्ञानतर्फ डोऱ्याउने माध्यम मात्र हुन्, जसरी विभिन्न मार्गहरू एउटै गन्तव्यमा पुग्छन्।

२. भेदानुपपत्ति र तार्किक खण्डन: सूत्रमा उल्लेखित 'भेदानुपपत्ति' (भिन्नताको असम्भवता) भन्ने तर्कलाई 'न' (होइन) भनी खण्डन गरिएको छ। यसको अर्थ हो कि उपदेशहरूमा देखिने भिन्नताले ब्रह्मको स्वरूपमा कुनै वास्तविक भिन्नता उत्पन्न गर्दैन। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ब्रह्ममा सविशेषता स्वीकार गरिए पनि, त्यसको मूल सत्तामा कुनै द्वैत हुँदैन भन्ने मान्यता छ।

३. आध्यात्मिक अभ्यासमा उपदेशको भूमिका: 'उपदेशवत्' भन्ने शब्दले उपदेशहरूको महत्त्वलाई दर्शाउँछ। विभिन्न उपदेशहरूले विभिन्न साधकहरूको मानसिक स्तर र प्रवृत्तिको आधारमा ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्न मद्दत गर्छन्। जसरी एकै रोगको उपचारका लागि विभिन्न औषधिहरू प्रयोग गरिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मज्ञानका लागि पनि विभिन्न उपदेशहरू आवश्यक हुन्छन्, तर ती सबैको लक्ष्य एउटै ब्रह्मको साक्षात्कार हो।

■ सूत्र 3.3.27

संस्कृत: व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्

IAST: *Vyatihāro viśiṃṣanti hītaravat*

नेपाली अर्थ: व्यतिहार (Interchange) विशिष्ट गर्दछ, अन्य जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: विभिन्न विद्याहरूमा गुणहरूको व्यतिहार (आदानप्रदान) हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

व्यतिहारो (Vyatihāro): आदानप्रदान, साटासाट, पारस्परिक विनिमय।

विशिंषन्ति (viśiṃṣanti): विशिष्ट गर्दछन्, भिन्न गर्दछन्, विशेषता दिन्छन्।

हि (hi): वास्तवमा, किनकि।

इतरवत् (itaravat): अरू जस्तै, अन्य जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): विभिन्न विद्याहरूमा (meditations/knowledge-systems) गुणहरूको आदानप्रदान (interchange) हुन्छ, जसरी अन्यत्र पनि विशिष्टताहरू देखिन्छन्। यस सूत्रले उपासनाहरूमा (upasanas) गुणहरूको एकीकरण (integration) र पारस्परिक निर्भरता (interdependence) लाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): विभिन्न ज्ञान प्रणालीहरूमा अवधारणा (concepts) र विधिहरू (methodologies) को आदानप्रदानले कसरी नयाँ अन्तर्दृष्टि (insights) र समझ (understanding) उत्पन्न गर्छ भन्ने कुरा यस सूत्रले देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Integration): मानव मस्तिष्कले विभिन्न जानकारी (information) र अनुभवहरूलाई (experiences) कसरी एकीकृत (integrates) गर्छ र त्यसबाट एक सुसंगत (coherent) विश्वदृष्टि (worldview) निर्माण गर्छ भन्ने कुरा यस सूत्रको व्यतिहार सिद्धान्तसँग मिल्दोजुल्दो छ।

विस्तृत दार्शनिक विश्लेषण

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको उपासना खण्डमा महत्त्वपूर्ण दार्शनिक पक्ष प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ विभिन्न विद्याहरू (उपासनाहरू) मा गुणहरूको आदानप्रदान (व्यतिहार) को सिद्धान्तलाई व्याख्या गरिएको छ। यसले साधनाको एकीकरण र ब्रह्मको समग्र स्वरूपको बोधमा यसको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। विभिन्न आचार्यहरूले यसको व्याख्यामा सूक्ष्म भिन्नताहरू प्रस्तुत गरेका छन्, जसले यस सिद्धान्तको गहिराइलाई अझ बढाउँछ।

१. विद्याहरूमा गुणहरूको एकीकरण (Integration of Qualities in Upasanas):
शंकराचार्यका अनुसार, विभिन्न विद्याहरूमा उल्लेख गरिएका ब्रह्मका गुणहरू एकअर्कासँग सम्बन्धित हुन्छन् र तिनीहरूलाई अलग-अलग नभई एकीकृत रूपमा ध्यान गर्नुपर्छ। जसरी एकै व्यक्तिका विभिन्न गुणहरूलाई अलग-अलग नभई समग्र रूपमा बुझिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मका विभिन्न गुणहरूलाई पनि एकै ब्रह्मको अभिव्यक्तिको रूपमा बुझ्नुपर्छ। यसले उपासनाको प्रभावकारिता बढाउँछ र साधकलाई ब्रह्मको पूर्ण स्वरूपको नजिक पुर्याउँछ।

२. पारस्परिक निर्भरता र समग्रताको सिद्धान्त (Principle of Interdependence and Wholeness):

रामानुजाचार्यले यस सूत्रलाई ब्रह्मका गुणहरूको पारस्परिक निर्भरताको रूपमा व्याख्या गर्छन्। उनका अनुसार, ब्रह्मका प्रत्येक गुणले अन्य गुणहरूलाई विशिष्ट बनाउँछ र तिनीहरू एकअर्का बिना अपूर्ण हुन्छन्। यसरी, ब्रह्मको कुनै एक गुणको ध्यान गर्दा अन्य गुणहरूलाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा समावेश गर्नुपर्छ। यसले ब्रह्मको समग्र स्वरूपलाई ध्यानमा राख्न मद्दत गर्छ र साधकलाई ब्रह्मको अनन्त महिमाको बोध गराउँछ।

३. साधनाको व्यापकता र फल (Scope and Fruit of Sadhana):

यस सूत्रले साधनाको व्यापकतामा पनि प्रकाश पार्छ। जब साधकले विभिन्न विद्याहरूमा वर्णित गुणहरूलाई एकीकृत रूपमा ध्यान गर्छ, तब उसको साधना अझ शक्तिशाली र फलदायी हुन्छ। यसले केवल एक विशेष विद्याको फल मात्र नभई, ब्रह्मको समग्र ज्ञान र मोक्ष प्राप्तिको मार्ग प्रशस्त गर्छ। यसरी, व्यतिहारको सिद्धान्तले साधकलाई संकीर्ण दृष्टिकोणबाट माथि उठेर ब्रह्मको असीम स्वरूपलाई बुझ्न प्रेरित गर्दछ।

सूत्र 3.3.28

संस्कृत: सैव हि सत्यादयः

IAST: *Saiva hi satyādayaḥ*

नेपाली अर्थ: त्यही नै सत्य आदि (गुणहरू) हुन्।

विस्तृत व्याख्या: सत्यम्, ज्ञानम्, अनन्तम् - यी ब्रह्मका मूल गुणहरू सबै विद्यामा समान छन्।

शाब्दिक अर्थ:

सा (Sa): त्यो (that)

एव (eva): नै / मात्र (indeed / alone)

हि (hi): किनकि / निश्चय नै (because / indeed)

सत्यादयः (satyādayaḥ): सत्य आदि (truth and others / qualities like truth)

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मका सत्य, ज्ञान, अनन्त जस्ता मूलभूत गुणहरू सबै उपनिषदहरूमा समान रूपमा प्रतिपादित छन्। यी गुणहरू ब्रह्मको अविभाज्य स्वरूपलाई

बुझाउँछन् र कुनै विशेष विद्या वा उपासनाका लागि मात्र सीमित छैनन्। ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्नका लागि यी गुणहरूको एकरूपतालाई स्वीकार्नुपर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा पदार्थको आधारभूत प्रकृति र चेतनाको भूमिकाबारे गरिने अध्ययनले ब्रह्मको अनन्त र अविभाज्य स्वरूपसँग केही समानता देखाउँछ। ऊर्जा र पदार्थको एकरूपताको अवधारणाले ब्रह्मको सर्वव्यापीतालाई प्रतिध्वनित गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): आत्म-बोधको प्रक्रियामा व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्ने प्रयास गर्छ, जुन ब्रह्मको सत्य, ज्ञान र अनन्त गुणहरूसँग सम्बन्धित छ। ध्यान र आत्म-निरीक्षणले मनको गहिराइमा रहेका यी शाश्वत गुणहरूलाई अनुभव गर्न मद्दत गर्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.२८ ले ब्रह्मका गुणहरू (सत्य, ज्ञान, अनन्त आदि) सबै उपनिषदहरूमा समान रूपमा स्वीकार्य छन् भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यस सूत्रले विभिन्न विद्याहरूमा ब्रह्मको उपासना गर्दा पनि ब्रह्मको मूलभूत स्वरूपमा कुनै भिन्नता नहुने कुरामा जोड दिन्छ। यो सिद्धान्त वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण आधारशिला हो, जसले ब्रह्मको एकत्व र अविभाज्यतालाई पुष्टि गर्छ।

१. **गुणहरूको एकरूपता (Uniformity of Attributes):** यस सूत्रले ब्रह्मका आवश्यक गुणहरू (स्वरूप-लक्षण) सबै वेदान्तिक ग्रन्थहरूमा एकै प्रकारका छन् भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्छ। चाहे कुनै पनि उपनिषदमा ब्रह्मको वर्णन गरिएको होस्, सत्यम्, ज्ञानम्, अनन्तम् जस्ता गुणहरू ब्रह्मको अविभाज्य स्वरूपलाई नै इंगित गर्छन्। यसले विभिन्न उपासना विधिहरूमा ब्रह्मको भिन्नता नभई केवल अभिव्यक्तिको भिन्नता मात्र रहेको देखाउँछ।

२. **विद्याहरूको समन्वय (Coordination of Vidyas):** ब्रह्मका गुणहरूको एकरूपताले विभिन्न विद्याहरू (उपासनाका प्रकारहरू) बीच समन्वय स्थापित गर्छ। उदाहरणका लागि, तैत्तिरीय उपनिषदमा वर्णित 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' र छान्दोग्य उपनिषदमा वर्णित 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' जस्ता महावाक्यहरूले ब्रह्मको एउटै स्वरूपलाई बुझाउँछन्। यसले साधकलाई ब्रह्मको समग्र र एकीकृत ज्ञान प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ।

३. **अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण (Advaita Vedanta Perspective):** आचार्य शङ्करका अनुसार, ब्रह्मका यी गुणहरू ब्रह्मको स्वरूपलाई नै परिभाषित गर्छन्, न कि ब्रह्ममाथि आरोपित कुनै बाह्य विशेषताहरू। यी गुणहरू ब्रह्मबाट भिन्न छैनन्, बरु ब्रह्म स्वयं नै सत्य, ज्ञान र अनन्त स्वरूप हो। यसले ब्रह्मको निर्गुण र निराकार स्वरूपलाई जोड दिन्छ, जहाँ गुणहरू ब्रह्मको वास्तविक प्रकृति हुन्।

▰ सूत्र 3.3.29

संस्कृत: कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः

IAST: *Kāmādītaratra tatra cāyatanādibhyaḥ*

नेपाली अर्थ: काम आदि अन्यत्र, त्यसमा आयतन आदिबाट।

विस्तृत व्याख्या: काम (Desire) आदि गुणहरू विशेष विद्यामा मात्र लागू हुन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

काम (Kāma): इच्छा, कामना, वासना।

आदि (ādi): आदि, इत्यादि, इत्यादिबाट सुरु हुने।

इतरत्र (itaratra): अन्यत्र, अर्को ठाउँमा, अन्य सन्दर्भमा।

तत्र (tatra): त्यहाँ, त्यस सन्दर्भमा, त्यसमा।

च (ca): र, अनि।

ायतनादिभ्यः (āyatanādibhyaḥ): आयतन (आधार, स्थान) आदिबाट, स्रोतहरूबाट।

चुरो अर्थ (Essence): विशेष विद्यामा मात्र लागू हुने काम (Desire) आदि गुणहरू अन्यत्र पनि पाइन्छन्, किनकि ती गुणहरूका आधार (आयतन) हरू सर्वव्यापी छन्। यसले ब्रह्मज्ञानको अभ्यासमा इच्छा र अन्य मानसिक अवस्थाहरूको भूमिकालाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): काम (Desire) र अन्य मानसिक अवस्थाहरू मस्तिष्कका विभिन्न आयतन (क्षेत्र) हरूसँग सम्बन्धित हुन्छन्। यी क्षेत्रहरूले इच्छा, प्रेरणा र भावनाहरूलाई नियन्त्रण गर्छन्, जुन ब्रह्मसूत्रको यस अवधारणासँग मेल खान्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): संज्ञानात्मक मनोविज्ञानले इच्छा र प्रेरणा कसरी मानसिक प्रक्रियाहरू र व्यवहारलाई प्रभाव पार्छ भन्ने अध्ययन गर्दछ। सूत्रले संकेत गरेझैं, यी मानसिक अवस्थाहरू केवल एक विशेष सन्दर्भमा सीमित नभई विभिन्न मानसिक आयतनहरूबाट उत्पन्न हुन्छन्।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले काम (इच्छा) र अन्य मानसिक गुणहरूको व्यापकता तथा तिनीहरूको विभिन्न आयतन (आधार) हरूसँगको सम्बन्धलाई दार्शनिक रूपमा विश्लेषण गर्दछ। यसले ब्रह्मज्ञानको मार्गमा यी गुणहरूको भूमिका र तिनीहरूलाई कसरी बुझ्ने भन्नेमाथि प्रकाश पार्छ।

१. काम र गुणहरूको सर्वव्यापकता: सूत्रले काम (इच्छा) र अन्य गुणहरू (जस्तै क्रोध, लोभ) केवल एक विशेष विद्या वा अभ्यासमा मात्र सीमित नभई अन्यत्र पनि पाइन्छन् भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यसको अर्थ यी मानसिक प्रवृत्तिहरू मानव चेतनाको अभिन्न अंग हुन् र विभिन्न परिस्थितिहरूमा प्रकट हुन्छन्।

२. आयतन (आधार) को अवधारणा: 'ायतनादिभ्यः' शब्दले यी गुणहरूको उत्पत्ति र स्थितिका लागि विभिन्न आधार वा स्रोतहरू रहेको संकेत गर्दछ। शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, यी आयतनहरू अन्तस्करण (मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार) र इन्द्रियहरू हुन्, जसबाट मानसिक वृत्तिहरू उत्पन्न हुन्छन्। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, यी आयतनहरू जीवको स्वरूप र ईश्वरको इच्छासँग सम्बन्धित छन्।

३. ब्रह्मज्ञानमा मानसिक गुणहरूको व्यवस्थापन: ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि यी मानसिक गुणहरूलाई बुझ्नु र उचित रूपमा व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक छ। सूत्रले यी गुणहरूलाई पूर्ण रूपमा हटाउनुको सट्टा तिनीहरूको स्रोत र प्रभावलाई पहिचान गरी ब्रह्मविद्याको अभ्यासमा सहायक बनाउनुपर्ने संकेत गर्दछ। यसले साधना (अभ्यास) मा मनको शुद्धीकरण र एकाग्रताको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

सूत्र 3.3.30

संस्कृत: आदरादालोपः

IAST: *Ādarādālopaḥ*

नेपाली अर्थ: आदरबाट आलोप (Disappearance) हुँदैन।

विस्तृत व्याख्या: आदरपूर्वक गरिने उपासनाको फल कहिल्यै नष्ट हुँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

आदरात् (ādārāt): आदरबाट, श्रद्धापूर्वक, सम्मानपूर्वक (from respect, with reverence, respectfully).

आलोपः (ālopaḥ): लोप, नाश, अदृश्यता, विनाश (disappearance, destruction, invisibility, annihilation).

चुरो अर्थ (Essence): श्रद्धा र आदरपूर्वक गरिएका कर्म वा उपासनाको फल कहिल्यै नष्ट हुँदैन, बरु त्यो स्थायी रूपमा रहन्छ। यसले निष्ठा र समर्पणका साथ गरिएका कार्यहरूको शाश्वत प्रभावलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Persistence): जब कुनै व्यक्ति गहिरो एकाग्रता, श्रद्धा र सकारात्मक मनसायका साथ कुनै गतिविधिमा संलग्न हुन्छ, तब त्यस गतिविधि सम्बन्धी स्नायु मार्गहरू बलियो हुन्छन्, जसले गहिरो सिकाइ र स्मृतिको सुदृढीकरण गर्दछ। सकारात्मक संज्ञानात्मक र भावनात्मक अवस्थाहरूको यो मनोवैज्ञानिक निरन्तरतालाई सूत्रको 'अलोप' (गैर-विनाश) को विचारसँग समानान्तर रूपमा हेर्न सकिन्छ।

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience - Synaptic Plasticity): बारम्बार र भावनात्मक रूपमा चार्ज गरिएका कार्यहरू वा विचारहरूले सिनेप्टिक शक्ति र न्यूरल नेटवर्क पुनर्संरचना (सिनेप्टिक प्लास्टिसिटी) मा परिवर्तन ल्याउँछन्। यो जैविक संयन्त्रले सुनिश्चित गर्दछ कि गहिरो रूपमा जडित अभ्यासहरू वा विश्वासहरूको मस्तिष्कको कार्य र व्यवहारमा अझ स्थायी प्रभाव हुन्छ, जुन शारीरिक स्तरमा 'अलोप' को एक रूपलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

> यो सूत्र,

सूत्र 3.3.31

संस्कृत: उपस्थिते'तस्तद्वचनात्

IAST: *Upasthite'tastadvachanāt*

नेपाली अर्थ: उपस्थित भएमा, त्यसको वचनबाट।

विस्तृत व्याख्या: उपासनाको फल उपस्थित हुँदा श्रुतिवचन अनुसार प्राप्त हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

उपस्थिते (Upasthite): उपस्थित भएमा, प्राप्त भएमा, नजिक आएमा।

अतः (Ataḥ): यसकारण, त्यसकारण।

तत् (Tat): त्यसको, त्यो।

वचनात् (Vachanāt): वचनबाट, कथनबाट, उपदेशबाट।

चुरो अर्थ (Essence): जब उपासनाको फल (fruit of devotion) प्राप्त हुन्छ, तब त्यो श्रुति (Vedic scriptures) को वचन अनुसार नै प्रकट हुन्छ। यसले कर्मफलको निश्चितता र ईश्वरीय विधानको अपरिवर्तनीयतालाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यान र उपासनाले मस्तिष्कमा पार्ने प्रभाव (neural plasticity) र यसले अनुभव गरिने वास्तविकतालाई कसरी परिवर्तन गर्छ भन्ने कुरा यस सूत्रसँग जोड्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Expectation and Outcome): व्यक्तिको अपेक्षा (expectation) र विश्वास (belief) ले परिणाम (outcome) मा पार्ने प्रभावलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जहाँ उपासनाको फल प्राप्तिको विश्वासले मानसिक तयारी गराउँछ।

यो सूत्रले उपासनाको फल प्राप्ति र त्यसको आधारभूत सिद्धान्तलाई स्पष्ट पार्दछ। यसले कर्मको अपरिहार्यता र श्रुति (Vedic revelation) को प्रामाणिकतामाथि प्रकाश पार्छ, जसले साधकलाई आफ्नो आध्यात्मिक यात्रामा मार्गदर्शन गर्दछ।

१. कर्मफलको निश्चितता: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले उपासना वा साधनाको फल निश्चित रूपमा प्राप्त हुने कुरालाई जोड दिन्छ। जसरी भौतिक जगत्मा कारण र कार्यको सम्बन्ध हुन्छ, त्यसरी नै आध्यात्मिक जगत्मा पनि कर्म र त्यसको फलको अटुट सम्बन्ध हुन्छ। यसले साधकलाई आफ्नो प्रयासमा निरन्तरता दिन प्रेरित गर्दछ।

२. श्रुतिको प्रामाणिकता: सूत्रमा 'तद्वचनात्' (त्यसको वचनबाट) भनिएको छ, जसले श्रुति अर्थात् वेदका उपदेशहरूको प्रामाणिकतालाई स्थापित गर्दछ। उपासनाको फल कस्तो हुन्छ र कसरी प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा श्रुतिले नै बताउँछ। शङ्कराचार्य (Shankaracharya) जस्ता आचार्यहरूले श्रुतिलाई परम प्रमाण मानेका छन्, जसले अलौकिक विषयहरूको ज्ञान प्रदान गर्दछ।

३. ईश्वरको विधान र न्याय: यो सूत्रले ईश्वरको न्यायपूर्ण विधानलाई पनि सङ्केत गर्दछ। उपासनाको फलको प्राप्ति कुनै आकस्मिक घटना नभई ईश्वरीय नियम र व्यवस्था अनुसार हुन्छ। यसले जीवको कर्म र ईश्वरको अनुग्रह (divine grace) बीचको सम्बन्धलाई पनि दर्शाउँछ, जहाँ ईश्वरको विधानले कर्मफललाई उचित समयमा प्रकट गर्दछ।

▰ सूत्र 3.3.32

संस्कृत: तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम्

IAST: *Tannirdhāraṇāniyamastaddṛṣṭeḥ pṛthagdhyapratibandhah phalam*

नेपाली अर्थ: त्यसको निर्धारणमा अनियम छ, त्यस दृष्टिबाट, पृथक् अप्रतिबन्ध फल हो।

विस्तृत व्याख्या: उपासनाको फल निर्धारणमा कुनै कठोर नियम छैन। प्रत्येक उपासनाको फल स्वतन्त्र छ।

शाब्दिक अर्थ:

तत् (Tat): त्यस (that).

निर्धारण (Nirdhāraṇa): निर्धारण (determination/fixation).

अनियमः (Aniyamaḥ): अनियम (no fixed rule/irregularity).

तद्दृष्टेः (Taddṛṣṭeḥ): त्यस दृष्टिबाट (from that perspective/view).

पृथक् (Pṛthak): पृथक् (separate/distinct).

हि (Hi): निश्चय नै (indeed/certainly).

अप्रतिबन्धः (Apratibandhaḥ): अप्रतिबन्ध (unimpeded/unobstructed).

फलम् (Phalam): फल (fruit/result).

चुरो अर्थ (Essence): उपासनाको फलको निर्धारणमा कुनै निश्चित नियम हुँदैन, किनकि प्रत्येक उपासनाको फल त्यसको आफ्नै विशिष्ट दृष्टिबाट स्वतन्त्र र अप्रतिबन्धित हुन्छ। यसले साधनाको विविधता र व्यक्तिगत अनुभवको महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): ध्यान र उपासना जस्ता मानसिक अभ्यासहरूले मस्तिष्कको संरचना र कार्यप्रणालीमा परिवर्तन ल्याउन सक्छन्, जसले व्यक्तिगत अनुभव र परिणामहरूमा भिन्नता ल्याउँछ। यसले उपासनाको फलमा अनियमताको वैज्ञानिक आधार प्रदान गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Flexibility): यस सूत्रले मानसिक लचिलोपन (cognitive flexibility) र व्यक्तिगत धारणाको महत्त्वलाई जोड दिन्छ। प्रत्येक व्यक्तिको

आध्यात्मिक यात्रा र त्यसबाट प्राप्त हुने फल उसको आफ्नै दृष्टिकोण र अभ्यासमा निर्भर गर्दछ, जुन कुनै एक निश्चित ढाँचामा बाँधिएको हुँदैन।

ब्रह्मसूत्र ३.३.३२ ले उपासनाको फलको निर्धारणमा कुनै कठोर नियम नहुने र प्रत्येक उपासनाको फल स्वतन्त्र तथा अप्रतिबन्धित हुने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले साधनाको विविधता र व्यक्तिगत आध्यात्मिक अनुभवको गहिराइलाई उजागर गर्दछ, जसले मोक्ष प्राप्तिको मार्गमा लचिलोपनको आवश्यकतालाई संकेत गर्दछ।

१. उपासनाको फलमा अनियमतता: यो सूत्रले विभिन्न उपासना (ध्यान वा साधना) को फल निश्चित नियममा बाँधिएको हुँदैन भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यसको अर्थ हो कि एउटै उपासनाबाट पनि विभिन्न साधकहरूले फरक-फरक फल प्राप्त गर्न सक्छन्, किनकि फलको प्राप्ति साधकको श्रद्धा, एकाग्रता र अभ्यासको गहिराइमा निर्भर गर्दछ।

२. व्यक्तिगत दृष्टिको महत्त्व: 'तद्दृष्टेः' पदले व्यक्तिगत दृष्टिकोणको महत्त्वलाई दर्शाउँछ। प्रत्येक साधकको आफ्नै दृष्टि, बुझाइ र अनुभव हुन्छ, जसले उपासनाको फललाई प्रभावित गर्दछ। यसले आचार्य रामानुजको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा भक्तिको व्यक्तिगत स्वरूप र त्यसबाट प्राप्त हुने मोक्षको अवधारणासँग मेल खान्छ।

३. अप्रतिबन्धित फलको स्वरूप: 'पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम्' भन्नाले प्रत्येक उपासनाको फल स्वतन्त्र र कुनै पनि बाह्य अवरोधबाट मुक्त हुन्छ भन्ने बुझिन्छ। यसले कर्मफलको सिद्धान्तलाई स्वीकार गर्दै पनि उपासनाको माध्यमबाट प्राप्त हुने आध्यात्मिक फलको विशिष्टता र त्यसको अबाधित प्रकृतिलाई जोड दिन्छ।

सूत्र 3.3.33

संस्कृत: प्रदानवदेव तदुक्तम्

IAST: *Pradānavadeva taduktam*

नेपाली अर्थ: प्रदान (Gift) जस्तै, त्यो उक्त छ।

विस्तृत व्याख्या: जसरी दानको फल दाताको श्रद्धा अनुसार हुन्छ, त्यसरी नै उपासनाको फल श्रद्धा अनुसार हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रदानवदेव (Pradānavadeva): प्रदान (दान) जस्तै, जसरी।

तत् (Tat): त्यो।

उक्तम् (Uktam): भनिएको छ, उल्लेख गरिएको छ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले आध्यात्मिक अभ्यास (उपासना) को फल दान (प्रदान) को फल जस्तै हुन्छ भनी बुझाउँछ। जसरी दानको फल दाताको नियत र श्रद्धामा निर्भर गर्दछ, त्यसरी नै आध्यात्मिक चिन्तनको परिणाम अभ्यासकर्ताको इमानदारी र एकाग्रतामा निर्भर गर्दछ। यसले कर्मको फलमा आन्तरिक भावनाको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

मनोविज्ञान (Psychology - Expectation Bias): सूत्रको आशय अनुसार, परिणामहरू नियतमा आधारित हुने कुरा मनोवैज्ञानिक अवधारणा जस्तै अपेक्षा पूर्वाग्रह (expectation bias) वा आत्म-पूर्ति भविष्यवाणी (self-fulfilling prophecy) सँग मेल खान्छ। अभ्यासकर्ताको विश्वास र समर्पणले उनीहरूको आध्यात्मिक अनुभव र परिणामहरूलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा प्रभाव पार्न सक्छ, जसले मानसिक अवस्थाहरूले व्यक्तिपरक वास्तविकतालाई कसरी आकार दिन्छ भन्ने देखाउँछ।

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience - Placebo Effect): सूत्रले सुझाएको विश्वास र नियतको शक्ति न्यूरोसाइन्समा प्लेसबो प्रभाव (placebo effect) सँग समानान्तर छ। जब कुनै व्यक्तिले उपचार वा अभ्यासको प्रभावकारितामा साँच्चै विश्वास गर्छ, तब उनीहरूको मस्तिष्कले शारीरिक प्रतिक्रियाहरू ट्रिगर गर्न सक्छ जसले वास्तविक परिवर्तनहरू ल्याउँछ, जसले शारीरिक र अनुभवात्मक वास्तविकताहरूमा मानसिक अवस्थाहरूको गहिरो प्रभाव प्रदर्शन गर्दछ।

> यो सूत्र, "प्रदानवदेव तदुक्तम्" (प्रदान जस्तै, त्यो भनिएको छ), ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको तेस्रो पादमा अवस्थित छ, जसले उपासनाका फलहरू र तिनीहरूको प्रकृतिबारे गहन दार्शनिक विवेचना गर्दछ। यसले आध्यात्मिक अभ्यासको प्रभावकारितामा श्रद्धा र समर्पणको केन्द्रीय भूमिकालाई उजागर गर्दछ, जसलाई दानको फलसँग तुलना गरिएको छ। यो सूत्रले कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्डबीचको सम्बन्धलाई पनि सूक्ष्म रूपमा जोड्दछ, जहाँ उपासनालाई एक प्रकारको मानसिक कर्मका रूपमा हेरिन्छ जसको फल व्यक्तिको आन्तरिक अवस्थामा निर्भर गर्दछ।

१. श्रद्धा र कर्मफलको सम्बन्ध: यस सूत्रले दान (प्रदान) को उदाहरण दिएर उपासनाको फललाई स्पष्ट पार्दछ। जसरी दानको फल दाताको श्रद्धा, नियत र भावनामा निर्भर गर्दछ, त्यसरी नै ब्रह्मको उपासना वा ध्यानको फल पनि उपासकको श्रद्धा, एकाग्रता र समर्पणमा आधारित हुन्छ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई स्पष्ट पार्दै भन्नुभएको छ कि उपासनाको प्रभाव आन्तरिक शुद्धता र दृढ विश्वासबाट उत्पन्न हुन्छ, न कि केवल बाह्य क्रियाकलापबाट। यो सिद्धान्तले कर्मयोगको महत्त्वलाई पनि प्रतिध्वनित गर्दछ, जहाँ कर्मको फल कर्मको प्रकृतिभन्दा पनि कर्ताको मनस्थितिमा बढी निर्भर गर्दछ।

२. उपासनाको स्वरूप र त्यसको प्रभाव: सूत्रले उपासनालाई केवल बाह्य अनुष्ठानको रूपमा नभई आन्तरिक मानसिक प्रक्रियाको रूपमा बुझाउँछ। प्रदान (दान) जस्तै, उपासनाको फल पनि उपासकको आन्तरिक अवस्था, अर्थात् उसको चित्तको शुद्धता र ब्रह्मप्रति रहेको अनुरागमा निर्भर गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि भक्तिको महत्त्वलाई जोड दिइएको छ, जहाँ भगवान्प्रति अनवरत प्रेम र ध्यानले नै मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्दछ। यसरी, उपासनाको फल बाह्य क्रियाकलापको यान्त्रिक परिणाम नभई आन्तरिक परिवर्तनको प्रतिफल हो।

३. दार्शनिक निहितार्थ र व्यावहारिक अनुप्रयोग: यो सूत्रले आध्यात्मिक मार्गमा लाग्ने व्यक्तिहरूका लागि महत्त्वपूर्ण दार्शनिक निहितार्थ बोकेको छ। यसले देखाउँछ कि कुनै पनि आध्यात्मिक अभ्यासको सफलता त्यसको बाह्य स्वरूपमा भन्दा पनि त्यसलाई गर्ने व्यक्तिको आन्तरिक भावना र समर्पणमा निहित हुन्छ। यसको व्यावहारिक अनुप्रयोग यो हो कि व्यक्तिले आफ्नो कर्म वा उपासनालाई केवल कर्तव्यको रूपमा नभई पूर्ण श्रद्धा र प्रेमका साथ गर्नुपर्छ। यसले व्यक्तिलाई आफ्नो आन्तरिक संसारमा ध्यान केन्द्रित गर्न र आफ्नो मनलाई शुद्ध पार्न प्रेरित गर्दछ, जसले गर्दा वास्तविक आध्यात्मिक प्रगति सम्भव हुन्छ।

सूत्र 3.3.34

संस्कृत: लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि

IAST: *Liṅgabhūyastvāttaddhi balīyastadapi*

नेपाली अर्थ: लिङ्ग (Indication) को भूयस्त्व (Predominance) भएकोले, त्यो बलीयस् (Stronger) हो।

विस्तृत व्याख्या: लिङ्ग (संकेत) को प्रधानताले विद्याको एकत्व वा भेद निर्धारण हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

लिङ्गभूयस्त्वात् (Liṅgabhūyastvāt): लिङ्ग (संकेत वा चिन्ह) को भूयस्त्व (प्रधानता वा बाहुल्य) भएकोले, अर्थात् संकेतहरूको बाहुल्यका कारणले।

तद्धि (taddhi): त्यो नै, निश्चय नै।

बलीयस् (balīyas): बलवान्, शक्तिशाली, प्रबल।

तदपि (tadapi): त्यो पनि, त्यसकारणले पनि।

चुरो अर्थ (Essence): कुनै पनि विद्या वा उपदेशको सही अर्थ निर्धारण गर्दा, त्यसका सहायक लिङ्गहरू (संकेत वा चिन्हहरू) को बाहुल्य र प्रधानताले नै त्यसको बलियो अर्थ स्थापित गर्दछ, जसले गर्दा अन्य कमजोर संकेतहरू भन्दा यसको महत्त्व बढी हुन्छ। [When determining the correct meaning of any knowledge or teaching, the abundance and predominance of its auxiliary 'lingas' (indications or signs) establish its stronger meaning, making it more important than other weaker indications.]

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

संज्ञानात्मक विज्ञान (Cognitive Science): मानव मस्तिष्कले जानकारी प्रशोधन गर्दा, उपलब्ध संकेतहरूको बाहुल्य र तिनीहरूको सापेक्षिक बलको आधारमा निष्कर्षमा पुग्छ, जुन यस सूत्रको 'लिङ्गभूयस्त्व' को अवधारणासँग मिल्दोजुल्दो छ।

मनोविज्ञान (Psychology - निर्णय प्रक्रिया): मानिसले निर्णय लिँदा वा कुनै अवधारणा बुझ्दा, विभिन्न प्रमाण वा संकेतहरूमध्ये जुन बढी प्रबल र बारम्बार देखिन्छन्, तिनलाई बढी महत्त्व दिन्छ, जसले गर्दा उसको बुझाइ वा विश्वास बलियो बन्छ।

यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा कुनै उपदेश वा विद्याको सही अर्थ कसरी निर्धारण गर्ने भन्ने महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ विभिन्न संकेतहरू (लिङ्ग) को सापेक्षिक बल र बाहुल्यले निर्णायक भूमिका खेल्छ। यसले श्रुति, लिङ्ग, वाक्य, प्रकरण, स्थान र समाख्या जस्ता प्रमाणहरूको क्रमबद्धता र तिनीहरूको प्रयोगको विधिमाथि प्रकाश पार्छ।

१. शाङ्कर मतमा लिङ्गको प्रधानता: आचार्य शङ्करका अनुसार, जब विभिन्न श्रुति वाक्यहरूमा विरोधाभास देखिन्छ, तब लिङ्ग (संकेत) को बाहुल्यले त्यसको वास्तविक तात्पर्य निर्धारण गर्दछ। लिङ्गको प्रधानताले कुनै एक विशेष अर्थलाई बलियो बनाउँछ, जसले गर्दा अन्य कमजोर वा गौण संकेतहरूलाई त्यसै अनुसार व्याख्या गर्नुपर्छ। यसले ब्रह्मसूत्रको समग्र एकत्व र अविरोध सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछ।

२. रामानुज मतमा समन्वय: रामानुजाचार्यले पनि लिङ्गको महत्त्वलाई स्वीकार गर्नुभएको छ, तर उहाँले यसलाई समग्र श्रुति वाक्यको समन्वयमा हेर्नुहुन्छ। उहाँका अनुसार, लिङ्गको बाहुल्यले कुनै एक विशेष देवता वा स्वरूपको उपासनालाई बलियो बनाउँछ, तर यो सधैं परब्रह्म नारायणको अधीनमा रहन्छ। लिङ्गहरूले जीव र जगत्को ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्न मद्दत गर्छन्, जसले विशिष्टाद्वैत दर्शनको पुष्टि गर्दछ।

३. दार्शनिक विश्लेषण र प्रमाण मीमांसा: यो सूत्रले प्रमाण मीमांसा (Epistemology) को गहिरो पक्षलाई छुन्छ। कुनै पनि ज्ञानको स्रोत (प्रमाण) को बल र त्यसको व्याख्यामा लिङ्गको भूमिका अपरिहार्य हुन्छ। जब प्रत्यक्ष वा अनुमान जस्ता प्रमाणहरू अस्पष्ट हुन्छन्, तब शब्द प्रमाण (श्रुति) र त्यसका सहायक लिङ्गहरूले सही अर्थको दिशा देखाउँछन्। यसले वेदान्तमा श्रुतिलाई सर्वोच्च प्रमाण मान्ने परम्परालाई अझ सुदृढ बनाउँछ, जहाँ लिङ्गहरूले श्रुतिको तात्पर्य निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्।

सूत्र 3.3.35

संस्कृत: पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत्

IAST: *Pūrvavikalpaḥ prakaraṇātsyāt-kriyāmānasavat*

नेपाली अर्थ: पूर्वविकल्प प्रकरणबाट हुन्छ, क्रियामानस जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: पूर्वमीमांसाको नियम अनुसार प्रकरणबाट विकल्प निर्धारण हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

पूर्वविकल्पः (Pūrvavikalpaḥ): पूर्वको विकल्प [previous option/alternative].

प्रकरणात् (prakaraṇāt): प्रकरणबाट [from the context/topic].

स्यात् (syāt): हुन्छ [it is/should be].

क्रियामानसवत् (kriyāmānasavat): क्रिया र मानस जस्तै [like action and mind].

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले पूर्वमीमांसाको नियमलाई ब्रह्मसूत्रमा लागू गर्दै, कुनै पनि विकल्पको निर्धारण त्यसको प्रकरण (context) बाट हुने कुरा बताउँछ। जसरी क्रिया र मानसको सन्दर्भमा विकल्पहरू निर्धारण हुन्छन्, त्यसरी नै यहाँ पनि पूर्वको विकल्प प्रकरणद्वारा निश्चित हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

संज्ञानात्मक विज्ञान (Cognitive Science): यस सूत्रको 'प्रकरण' (context) द्वारा 'विकल्प' (alternative) निर्धारण हुने अवधारणा संज्ञानात्मक विज्ञानमा 'प्रसङ्ग-निर्भरता' (context-dependency) सँग मिल्दोजुल्दो छ। हाम्रो मस्तिष्कले कुनै पनि सूचनालाई त्यसको परिवेश वा सन्दर्भ अनुसार व्याख्या गर्छ, जसले गर्दा एउटै सूचनाको पनि फरक-फरक अर्थ लाग्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - निर्णय प्रक्रिया): मनोविज्ञानमा निर्णय प्रक्रिया (decision-making process) को अध्ययन गर्दा, व्यक्तिले कुनै पनि विकल्प छनौट गर्दा त्यसको तात्कालिक वा वृहत् सन्दर्भलाई कसरी लिन्छ भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यो सूत्रले मानसिक क्रियाहरूमा सन्दर्भको भूमिकालाई प्राचीन दृष्टिकोणबाट उजागर गर्छ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको तेस्रो पादमा अवस्थित छ, जसले उपासनाका विभिन्न पक्षहरू र तिनीहरूको एकीकरण (samuccaya) वा विकल्प (vikalpa) को चर्चा गर्दछ। यस सूत्रले पूर्वमीमांसाको 'प्रकरण' (context) सिद्धान्तलाई वेदान्तमा लागू गर्दै, कुनै पनि विकल्पको निर्धारण कसरी हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट पार्दछ। यसले साधना र ज्ञान प्राप्तिको मार्गमा सन्दर्भको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

१. प्रकरणको दार्शनिक महत्त्व: वेदान्त दर्शनमा, विशेष गरी शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्तमा, प्रकरणको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। कुनै पनि श्रुति वाक्यको अर्थ निर्धारण गर्दा त्यसको अगाडि र पछाडिका वाक्यहरू (प्रकरण) लाई ध्यानमा राखिन्छ। यस सूत्रले देखाउँछ कि कुनै विशेष उपासना वा ज्ञानको विधि छनौट गर्दा त्यसको समग्र सन्दर्भ (प्रकरण) ले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ, जसले गर्दा सही विकल्पको चयन गर्न सकिन्छ।

२. क्रिया र मानसको दृष्टान्त: सूत्रमा 'क्रियामानसवत्' भनी क्रिया र मानसको दृष्टान्त दिइएको छ। यसको अर्थ हो कि जसरी लौकिक क्रियाहरू वा मानसिक सङ्कल्पहरूमा विकल्पको निर्धारण त्यसको सन्दर्भ अनुसार हुन्छ, त्यसरी नै वैदिक कर्मकाण्ड वा आध्यात्मिक उपासनाहरूमा पनि विकल्पको छनौट प्रकरणद्वारा निर्देशित हुन्छ। यसले व्यावहारिक जीवन र आध्यात्मिक साधना दुवैमा सन्दर्भको अनिवार्यतालाई दर्शाउँछ।

३. उपासनाको विकल्प र एकीकरण: ब्रह्मसूत्रमा विभिन्न उपासनाहरूको चर्चा गरिएको छ, जसमध्ये केही वैकल्पिक (vikalpa) हुन्छन् भने केहीको एकीकरण (samuccaya) गर्नुपर्ने हुन्छ। यो सूत्रले विकल्पको निर्धारणमा प्रकरणको भूमिकालाई स्पष्ट पार्दै, साधकले कुन उपासनालाई कसरी ग्रहण गर्ने भन्ने विषयमा मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ। यसले उपासनाको फल प्राप्तिका लागि सही सन्दर्भमा सही विकल्प छनौट गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिन्छ।

▰ सूत्र 3.3.36

संस्कृत: अतिदेशाच्च

IAST: *Atideśācca*

नेपाली अर्थ: र अतिदेश (Extension) बाट।

विस्तृत व्याख्या: एक विद्याको नियम अतिदेशद्वारा अन्य विद्यामा पनि लागू हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अतिदेशात् (Atideśāt): अतिदेश (extension, transfer, application) बाट।

च (ca): र (and)।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले एक सन्दर्भमा स्थापित सिद्धान्त वा ज्ञानलाई अन्य सन्दर्भहरूमा पनि विस्तार गर्न सकिने कुरालाई संकेत गर्दछ। यसले विभिन्न ज्ञानका शाखाहरू वा आध्यात्मिक अभ्यासहरूबीचको अन्तरसम्बन्ध र केही सार्वभौमिक सत्यहरूको व्यापक प्रयोज्यतालाई उजागर गर्दछ [universal principles, interconnectedness]।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

विज्ञान (Science - [Generalization and Analogy]): विज्ञानमा, एक प्रणालीमा स्थापित नियम वा सिद्धान्तहरूलाई समान संरचना वा कार्यप्रणाली भएका अन्य प्रणालीहरूमा अतिदेश (generalize) गरिन्छ। उदाहरणका लागि, भौतिकशास्त्रका नियमहरू खगोलशास्त्रमा लागू हुन्छन्, जसले ब्रह्माण्डका विभिन्न पक्षहरूलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Transfer]): मनोविज्ञानमा, सिकेका ज्ञान वा कौशलहरूलाई नयाँ परिस्थितिहरूमा अतिदेश (transfer) गर्ने प्रक्रियालाई संज्ञानात्मक स्थानान्तरण भनिन्छ। यसले एक क्षेत्रमा प्राप्त अनुभवले अर्को क्षेत्रमा समस्या समाधानमा कसरी मद्दत गर्छ भन्ने बुझाउँछ, जस्तै एक भाषाको व्याकरणले अर्को भाषा सिक्नमा सहयोग पुर्याउँछ।

ब्रह्मसूत्रको सूत्र "अतिदेशाच्च" (Atideśācca) ले अतिदेश अर्थात् विस्तार वा सादृश्यको सिद्धान्तलाई प्रतिपादन गर्दछ, जुन वेदान्तिक व्याख्यामा एक महत्वपूर्ण हर्मेन्युटिकल उपकरण हो। यसले एक सन्दर्भबाट प्राप्त नियम वा बुझाइलाई अर्को सन्दर्भमा वैध रूपमा लागू गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता राख्छ, यदि समानता वा तार्किक सम्बन्धको पर्याप्त आधार छ भने। यो सिद्धान्त विभिन्न शास्त्रका कथनहरूलाई सामञ्जस्यपूर्ण बनाउन र एक सुसंगत दार्शनिक प्रणाली निर्माण गर्नका लागि आधारभूत छ।

१. **श्रुतिहरूको सामञ्जस्य (Harmonization of Scriptures):** वेदान्त दर्शनमा, अतिदेशको सिद्धान्त विभिन्न वैदिक ग्रन्थहरूमा पाइने उपदेशहरूलाई एकरूपता प्रदान गर्न प्रयोग गरिन्छ। जब कुनै विशेष विद्या (ज्ञानको शाखा) मा वर्णन गरिएको उपासना वा कर्मको फल अन्य विद्यामा पनि समान रूपमा लागू हुन्छ, तब अतिदेशको माध्यमबाट ती नियमहरूलाई विस्तार गरिन्छ। यसले श्रुतिहरूको आन्तरिक संगति र अखण्डतालाई पुष्टि गर्दछ, जसले गर्दा कुनै पनि उपदेश निरर्थक वा विरोधाभासी देखिँदैन।

२. **मीमांसा र वेदान्तमा अतिदेश (Atideśa in Mimamsa and Vedanta):** मीमांसा दर्शनमा अतिदेशको प्रयोग यज्ञीय कर्मकाण्डहरूमा एक यज्ञको नियम अर्कोमा लागू गर्न गरिन्छ, जहाँ समान प्रकृति भएका कर्महरूमा समान विधिहरू अपनाइन्छ। वेदान्तमा यसलाई ब्रह्मविद्याको सन्दर्भमा प्रयोग गरिन्छ, जहाँ एक उपनिषद्मा वर्णित ब्रह्मज्ञानको प्रक्रिया वा फल अन्य उपनिषद्हरूमा पनि समान रूपमा स्वीकार गरिन्छ। शंकराचार्यले यस सिद्धान्तलाई ब्रह्मसूत्र भाष्यमा विभिन्न ब्रह्मविद्याहरूको एकरूपता देखाउन प्रयोग गरेका छन्, जसले ब्रह्मज्ञानको समग्रतालाई बलियो बनाउँछ।

३. **तार्किक विस्तार र सार्वभौमिकता (Logical Extension and Universality):** अतिदेशको सिद्धान्तले वेदान्तका शिक्षाहरूको तार्किक विस्तार र सार्वभौमिकतालाई दर्शाउँछ। यसले यो संकेत गर्छ कि आत्मज्ञान वा ब्रह्मज्ञानका मूलभूत सिद्धान्तहरू कुनै एक विशेष सन्दर्भमा मात्र सीमित छैनन्, बरु तिनीहरू सबै जीव र सबै परिस्थितिहरूमा लागू हुन्छन्। यसरी, यो सिद्धान्तले वेदान्तिक सत्यहरूको व्यापकता र सनातनतालाई स्थापित गर्दछ, जसले गर्दा आध्यात्मिक मार्गमा हिँड्ने सबैका लागि मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ।

सूत्र 3.3.37

संस्कृत: विद्यैव तु निर्धारणात्

IAST: *Vidyaiva tu nirdhāraṇāt*

नेपाली अर्थ: तर विद्या नै (प्रधान हो), निर्धारणबाट।

विस्तृत व्याख्या: मुक्तिको लागि विद्या (ब्रह्मज्ञान) नै प्रधान साधन हो।

शाब्दिक अर्थ:

विद्या (Vidyā): ज्ञान, ब्रह्मज्ञान, विद्या

एव (eva): नै, मात्र

तु (tu): तर, चाहिँ

निर्धारणात् (nirdhāraṇāt): निर्धारणबाट, निश्चितताबाट, निश्चय गरिएकाले

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.३.३७ ले मुक्तिको लागि ब्रह्मज्ञान (विद्या) को सर्वोच्चतालाई जोड दिन्छ। यसले अन्य सबै साधनहरू भन्दा ज्ञानको प्रधानतालाई निश्चितताका साथ स्थापित गर्दछ, किनकि मोक्षको लागि यही नै निर्णायक मार्ग हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यस सूत्रले ज्ञानको भूमिकालाई सर्वोच्च मान्दै, सत्यको निर्धारणमा प्रत्यक्ष अनुभव र गहन बुझाइको महत्त्वलाई वैज्ञानिक रूपमा पुष्टि गर्दछ। यो कुनै पनि वैज्ञानिक अनुसन्धानको आधारभूत सिद्धान्त हो।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक विकास): यसले मानसिक स्पष्टता र गहन बुझाइ (cognitive insight) को महत्त्वलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा उजागर गर्दछ। आत्म-साक्षात्कारको प्रक्रियामा भ्रम हटाएर सत्यको निश्चिततामा पुग्नु नै मानसिक शान्तिको आधार हो।

ब्रह्मसूत्र ३.३.३७, 'विद्यैव तु निर्धारणात्', ले वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मज्ञान (विद्या) को अपरिहार्य र सर्वोच्च स्थानलाई स्पष्ट रूपमा स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले मुक्तिको लागि अन्य सबै आध्यात्मिक अभ्यासहरू भन्दा ज्ञानको प्रधानतालाई निश्चितताका साथ घोषणा गर्दछ। यसले अज्ञानताको अन्धकारलाई हटाउन र आत्म-साक्षात्कार प्राप्त गर्नका लागि विद्या नै एक मात्र निर्णायक साधन हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ।

१. ब्रह्मज्ञानको सर्वोच्चता: यस सूत्रले मुक्तिको मार्गमा ब्रह्मज्ञान (विद्या) को अद्वितीय र सर्वोच्च स्थानलाई स्थापित गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, अज्ञानता नै बन्धनको मूल कारण हो, र यसलाई केवल आत्मज्ञानले मात्र हटाउन सकिन्छ। कर्म वा भक्ति जस्ता अन्य साधनहरूले चित्तशुद्धिमा मद्दत गरे पनि, तिनीहरू प्रत्यक्ष रूपमा अज्ञानतालाई हटाउन सक्दैनन्। विद्याले नै आत्मा र ब्रह्मको एकत्वको बोध गराउँछ, जसले गर्दा जीवन्मुक्ति सम्भव हुन्छ।

२. 'तु' र 'एव' को दार्शनिक महत्त्व: सूत्रमा प्रयोग भएका 'तु' (तर) र 'एव' (नै) शब्दहरूले दार्शनिक रूपमा ठूलो महत्त्व राख्छन्। 'तु' ले अन्य साधनहरूबाट विद्यालाई अलग गर्दछ र यसको विशिष्टतालाई जोड दिन्छ, जबकि 'एव' ले विद्याको अपरिहार्यता र एकमात्रतालाई निश्चित गर्दछ। रामानुजाचार्यले भक्तिलाई पनि विद्याको एक रूप मानेका छन्, जहाँ ब्रह्मको निरन्तर चिन्तन नै विद्या हो। तथापि, दुवै आचार्यहरूले मोक्षको लागि ज्ञानको केन्द्रीय भूमिकालाई स्वीकार गर्छन्, चाहे त्यो निर्गुण ब्रह्मको ज्ञान होस् वा सगुण ब्रह्मको भक्तिमय ज्ञान।

३. 'निर्धारणात्' द्वारा निश्चितता: 'निर्धारणात्' शब्दले यस सिद्धान्तको निश्चितता र अकाट्यतालाई संकेत गर्दछ। यसको अर्थ हो कि शास्त्रहरू र गुरु-परम्पराद्वारा यो कुरा निश्चित गरिएको छ कि ब्रह्मज्ञान नै मुक्तिको लागि प्रधान साधन हो। यो कुनै अनुमान वा वैकल्पिक मार्ग नभई, वेदान्त दर्शनको आधारभूत र स्थापित सत्य हो। यसले साधनाको क्रममा ज्ञानको निरन्तर अभ्यास र मननको आवश्यकतालाई पनि दर्शाउँछ, जसले गर्दा आत्म-अनुभवमा कुनै शंका नरहोस् र पूर्ण निश्चितता प्राप्त होस्।

सूत्र 3.3.38

संस्कृत: दर्शनाच्च

IAST: *Darśanācca*

नेपाली अर्थ: र दर्शन भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा विद्याको प्रधानता दर्शन गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

दर्शनात् (Darśanāt): दर्शनबाट, देखिनाले, श्रुतिबाट, दर्शनशास्त्रबाट।

च (ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.३.३८ ले विद्याको प्रधानतालाई जोड दिन्छ, किनकि श्रुतिहरूमा यसको प्रत्यक्ष दर्शन (perception) गरिएको छ। यसले ज्ञानको महत्त्व र त्यसको प्राप्तिलाई वेदान्तिक मार्गको अभिन्न अंगको रूपमा स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यस सूत्रले ज्ञानको स्रोत र त्यसको प्रामाणिकतामाथि प्रकाश पार्छ। श्रुतिहरूमा विद्याको दर्शन हुनुले ज्ञानको अनुभवजन्य र प्रत्यक्ष पक्षलाई संकेत गर्दछ, जुन आधुनिक ज्ञानमीमांसामा प्रमाणको रूपमा लिइन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Science): विद्याको दर्शन हुनुलाई संज्ञानात्मक विज्ञानको परिप्रेक्ष्यमा बुझ्न सकिन्छ, जहाँ ज्ञानको प्राप्ति, प्रशोधन र त्यसको प्रभावलाई अध्ययन गरिन्छ। आत्मज्ञानको प्रक्रियाले मानसिक संरचना र चेतनाको गहिरो बुझाइमा मद्दत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.३८, 'दर्शनाच्च' ले विद्याको प्रधानतालाई स्थापित गर्दछ, किनकि श्रुतिहरूमा यसको प्रत्यक्ष दर्शन र अनुभव गरिएको छ। यो सूत्रले वेदान्तिक साधनाको मूल आधार, अर्थात् ज्ञानको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ, र यसलाई केवल बौद्धिक अभ्यास नभई आत्मिक अनुभवको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

१. श्रुति प्रमाणको महत्त्व: यस सूत्रले श्रुति (वेद) लाई विद्याको परम प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्दछ। आचार्य शंकरका अनुसार, ब्रह्मविद्याको स्वरूप र त्यसको प्राप्तिको मार्ग श्रुतिहरूबाट मात्र जान्न सकिन्छ, किनकि ब्रह्म इन्द्रियगोचर छैन। श्रुतिहरूले नै विद्याको महिमा र त्यसको फलको स्पष्ट दर्शन गराउँछन्।

२. विद्याको प्रधानता र कर्मको गौणता: 'दर्शनाच्च' ले विद्याको प्रधानतालाई पुनः पुष्टि गर्दछ। यद्यपि कर्मकाण्डको पनि महत्त्व छ, तर मोक्ष प्राप्तिका लागि विद्या नै मुख्य साधन हो। रामानुजाचार्यले भक्तिलाई विद्याको रूपमा स्वीकार गरे पनि, ज्ञानको भूमिकालाई नकार्न सकिँदैन। विद्याले अज्ञानको नाश गरी आत्मसाक्षात्कार गराउँछ।

३. आत्मिक अनुभवको रूपमा दर्शन: यहाँ 'दर्शन' शब्दले केवल देख्नु वा बुझ्नु मात्र नभई, आत्मिक अनुभव वा साक्षात्कारलाई पनि संकेत गर्दछ। विद्याको माध्यमबाट जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई प्रत्यक्ष अनुभव गर्दछ। यो अनुभव नै अविद्याको अन्त्य र मोक्षको आधार हो, जसलाई विभिन्न आचार्यहरूले आ-आफ्नो परम्परा अनुसार व्याख्या गरेका छन्।

सूत्र 3.3.39

संस्कृत: श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः

IAST: *Śrutyādibalīyastvācca na bādhaḥ*

नेपाली अर्थ: र श्रुति आदिको बलीयस्त्व भएकोले बाधा छैन।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिको प्रमाण सबैभन्दा बलियो भएकोले अन्य प्रमाणले बाधा गर्न सक्दैन।

शाब्दिक अर्थ:

श्रुत्यादि (Śrutyādi): श्रुति (वेद) आदि (इत्यादि) को, अर्थात् श्रुति र अन्य प्रमाणहरूको।

बलीयस्त्वात् (balīyastvāt): बलियोपन वा श्रेष्ठताको कारणले।

च (ca): र।

न (na): छैन।

बाधः (bādhaḥ): बाधा वा खण्डन।

चुरो अर्थ (Essence): श्रुति (वेद) को प्रमाण अन्य प्रमाणहरू भन्दा श्रेष्ठ र बलियो भएकोले, कुनै पनि अन्य प्रमाणले यसलाई खण्डन वा बाधा पुर्याउन सक्दैन। यसले वेदान्त दर्शनमा श्रुतिको सर्वोच्च प्रामाणिकता (Supreme Authority of Shruti) लाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यस सूत्रले ज्ञान प्राप्तिका विभिन्न स्रोतहरू (Sources of Knowledge) मध्ये श्रुतिको प्रामाणिकतालाई सर्वोच्च मान्दछ। आधुनिक विज्ञानमा पनि कुनै सिद्धान्तको प्रामाणिकता (Validity of Theory) त्यसको प्रयोगात्मक प्रमाण (Empirical Evidence) र तार्किक सुसंगतता (Logical Coherence) मा निर्भर गर्दछ, जहाँ श्रुतिलाई अनुभवजन्य प्रमाणको रूपमा लिन सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Bias): मानव मनमा विभिन्न प्रकारका संज्ञानात्मक पूर्वाग्रहहरू (Cognitive Biases) हुन्छन् जसले सत्यको बोधमा बाधा पुर्याउन सक्छ। श्रुतिलाई सर्वोच्च प्रमाण मान्नुले यी पूर्वाग्रहहरूबाट मुक्त भई आत्मज्ञान (Self-knowledge) प्राप्त गर्ने मार्ग देखाउँछ, जहाँ व्यक्तिगत अनुभव वा सीमित तर्कभन्दा परको ज्ञानलाई स्वीकार गरिन्छ।

श्रुतिको प्रामाणिकता वेदान्त दर्शनको आधारशिला हो, र यो सूत्रले यसलाई निर्विवाद रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले बताउँछ कि जब श्रुति र अन्य प्रमाणहरू (प्रत्यक्ष, अनुमान आदि) बीच विरोधाभास देखिन्छ, तब श्रुतिको वचन नै अन्तिम र बलियो हुन्छ। यो सिद्धान्त विशेष गरी अद्वैत वेदान्तमा महत्त्वपूर्ण छ, जहाँ ब्रह्मको ज्ञान केवल श्रुतिबाट मात्र सम्भव मानिन्छ।

१. श्रुतिको अपौरुषेयत्व र प्रामाणिकता: वेदान्त परम्परामा श्रुति (वेद) लाई अपौरुषेय (मानव निर्मित नभएको) मानिन्छ। यसको अर्थ वेदका वचनहरू कुनै व्यक्ति विशेषले रचेका होइनन्, बरु ती अनादि र नित्य हुन्। यस अपौरुषेयत्वका कारण श्रुतिलाई स्वतः प्रमाण (Self-valid) मानिन्छ। आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा यस कुरालाई जोड दिँदै भन्नुभएको छ कि श्रुतिले प्रतिपादन गरेको ब्रह्मज्ञानलाई अन्य कुनै पनि लौकिक प्रमाणले खण्डन गर्न सक्दैन, किनकि ब्रह्म लौकिक विषय होइन।

२. प्रमाणहरूको बलीयस्त्व क्रम: विभिन्न प्रमाणहरू (प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, अर्थापत्ति, अनुपलब्धि) मध्ये श्रुति (शब्द प्रमाण) लाई सर्वोच्च स्थान दिइएको छ, विशेष गरी अलौकिक विषयहरूमा। जब कुनै विषय प्रत्यक्ष वा अनुमानद्वारा जान्न सकिँदैन, तब श्रुति नै एक मात्र मार्ग हुन्छ। यस सूत्रले यही बलीयस्त्व (श्रेष्ठता) लाई पुष्टि गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि श्रुतिको प्रामाणिकतालाई स्वीकार गर्नुभएको छ, यद्यपि उहाँले प्रत्यक्ष र अनुमानलाई पनि उचित स्थान दिनुभएको छ, तर अन्तिम सत्यको लागि श्रुति नै निर्णायक हुन्छ।

३. बाधको अभाव र अविद्याको निवृत्ति: यस सूत्रमा 'न बाधः' (बाधा छैन) भन्नुको अर्थ श्रुतिद्वारा प्राप्त ब्रह्मज्ञानलाई अविद्या (अज्ञान) वा अन्य कुनै मिथ्या ज्ञानले खण्डन गर्न सक्दैन। ब्रह्मज्ञानले अविद्यालाई पूर्ण रूपमा निवृत्त गर्दछ, जसरी प्रकाशले अन्धकारलाई हटाउँछ। यो ज्ञान कुनै अस्थायी वा सापेक्षिक सत्य नभई परम सत्य हो। मध्वाचार्यले पनि श्रुतिलाई परम प्रमाण मान्दै, यसले प्रतिपादन गरेको द्वैत सिद्धान्तलाई कुनै पनि प्रमाणले खण्डन गर्न नसक्ने बताउनुभएको छ।

सूत्र 3.3.40

संस्कृत: अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम्

IAST: *Anubandādibhyaḥ prajñāntarapṛthaktvavaddṛṣṭiśca taduktam*

नेपाली अर्थ: अनुबन्ध आदिबाट प्रज्ञान्तरको पृथक्त्व जस्तै दृष्टि छ, र त्यो उक्त छ।

विस्तृत व्याख्या: अनुबन्ध (Connection), विषय, अधिकारी आदिको भेदबाट विद्याहरूको पृथक्त्व निर्धारण हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अनुबन्धादिभ्यः (Anubandādibhyaḥ): अनुबन्ध (सम्बन्ध), आदि (इत्यादि) बाट; सम्बन्ध आदिबाट।

प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् (prajñāntarapṛthaktvavat): अन्य ज्ञानको भिन्नता जस्तै; अन्य विद्याहरूको पृथक्ता जस्तै।

दृष्टिः (dṛṣṭiḥ): दृष्टि, दृष्टिकोण, विचार।

च (ca): र, अनि।

तत् (tat): त्यो, त्यस।

उक्तम् (uktam): भनिएको छ, उल्लेख गरिएको छ।

चुरो अर्थ (Essence): अनुबन्ध (सम्बन्ध) र अन्य कारकहरूका आधारमा विभिन्न विद्याहरू (ज्ञानका शाखाहरू) को भिन्नतालाई बुझ्नुपर्छ, जसरी एक ज्ञान अर्कोबाट भिन्न हुन्छ [Distinction of Vidyas]. यो सूत्रले विद्याहरूको स्वरूप र तिनको उपयोगिताको विश्लेषणमा जोड दिन्छ [Nature and Utility of Knowledge].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञानका विभिन्न प्रकार र तिनको वर्गीकरणमा जोड दिन्छ, जुन आधुनिक ज्ञानमीमांसामा सूचनाको संरचना र संगठनको अध्ययनसँग मेल खान्छ। विभिन्न ज्ञान प्रणालीहरू कसरी एकअर्काबाट भिन्न हुन्छन् र तिनको विशिष्टता के हो भन्ने कुराको विश्लेषण यसमा निहित छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Differentiation): मानव मस्तिष्कले कसरी विभिन्न प्रकारका जानकारीहरूलाई अलग-अलग प्रक्रिया गर्छ र भण्डारण गर्छ भन्ने कुरासँग यसको सम्बन्ध छ। यो सूत्रले मानसिक प्रक्रियाहरूमा ज्ञानको पृथक्करण र विशिष्टीकरणको महत्त्वलाई संकेत गर्दछ, जसले सिकाइ र बुझाइमा गहिरो प्रभाव पार्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मविद्याका विभिन्न पक्षहरूलाई बुझ्नका लागि अनुबन्ध (सम्बन्ध), विषय, अधिकारी र प्रयोजनका आधारमा विद्याहरूको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले ज्ञानको गहिराइ र व्यापकतालाई आत्मसात गर्नका लागि प्रत्येक विद्याको विशिष्टतालाई स्वीकार गर्नुपर्ने आवश्यकतामाथि प्रकाश पार्छ।

१. विद्याहरूको पृथक्त्वको आधार: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले विभिन्न विद्याहरू (ज्ञानका शाखाहरू) को पृथक्त्व (भिन्नता) लाई अनुबन्ध, विषय, अधिकारी र प्रयोजन जस्ता कारकहरूका आधारमा व्याख्या गर्दछ। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई स्पष्ट पार्दै भन्नुभएको छ कि जब यी कारकहरू भिन्न हुन्छन्, तब विद्याहरू पनि भिन्न हुन्छन्। यसले प्रत्येक ज्ञान प्रणालीको आफ्नै विशिष्ट महत्त्व र उपयोगिता रहेको देखाउँछ।

२. प्रज्ञान्तरको दृष्टान्त: सूत्रमा 'प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्' शब्दको प्रयोगले एक ज्ञान अर्को ज्ञानबाट कसरी भिन्न हुन्छ भन्ने दृष्टान्त प्रस्तुत गर्दछ। जसरी लौकिक ज्ञानका विभिन्न शाखाहरू (जस्तै, गणित, विज्ञान, साहित्य) एकअर्काबाट भिन्न हुन्छन्, त्यसरी नै आध्यात्मिक विद्याहरू पनि भिन्न हुन्छन्। यो भिन्नता तिनीहरूको लक्ष्य र प्राप्तिको मार्गमा आधारित हुन्छ, जसले साधकलाई सही विद्याको चयन गर्न मार्गदर्शन गर्दछ।

३. दार्शनिक महत्त्व र अनुप्रयोग: यस सूत्रको दार्शनिक महत्त्व ब्रह्मविद्याको समग्र बुझाइमा निहित छ। रामानुजाचार्यले पनि यसलाई स्वीकार गर्दै, विभिन्न उपासनाहरू (ध्यानका विधिहरू) को भिन्नतालाई तिनीहरूको फल र स्वरूपका आधारमा व्याख्या गर्नुभएको छ। यसले साधकलाई आफ्नो लक्ष्य अनुसार उपयुक्त विद्या र उपासनाको मार्ग अपनाउन प्रेरित गर्दछ, जसले गर्दा ब्रह्मसाक्षात्कारको यात्रा सफल हुन्छ।

सूत्र 3.3.41

संस्कृत: न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः

IAST: *Na sāmānyādapyupalabdhermṛtyuvanna hi lokāpattiḥ*

नेपाली अर्थ: सामान्यबाट पनि उपलब्धि भएकोले, मृत्यु जस्तै, लोकापत्ति छैन।

विस्तृत व्याख्या: सामान्य (General) ज्ञानबाट पनि उपलब्धि हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (Na): होइन, छैन।

सामान्यात् (Sāmānyāt): सामान्यबाट, साधारणबाट।

अपि (Api): पनि।

उपलब्धेः (Upalabdheḥ): प्राप्तिको कारणले, बोधको कारणले।

मृत्युवत् (Mṛtyuvat): मृत्युजस्तै।

न (Na): होइन, छैन।

हि (Hi): निश्चय नै, वास्तवमा।

लोकापत्तिः (Lokāpattiḥ): लोकको प्राप्ति, सांसारिक परिणाम।

चुरो अर्थ (Essence): सामान्य ज्ञान वा अनुभवबाट पनि सत्यको उपलब्धि हुन्छ, तर त्यो मृत्युजस्तै निश्चित र अपरिवर्तनीय हुँदैन। यस सूत्रले ब्रह्मज्ञानको विशिष्टता र सांसारिक

ज्ञानको सीमालाई स्पष्ट पार्दै, ब्रह्मको प्राप्ति कुनै सामान्य लौकिक उपलब्धिजस्तो नभएको बताउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानविज्ञान (Epistemology): सामान्य अनुभव वा अवलोकनबाट प्राप्त हुने ज्ञान (empirical knowledge) को सीमा र त्यसको सापेक्षतालाई यस सूत्रले औंल्याउँछ। वैज्ञानिक सिद्धान्तहरू पनि निरन्तर परिमार्जित भइरहन्छन्, जुन सामान्य उपलब्धिका रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Bias): मानव मनले सामान्यीकरण (generalization) गर्ने प्रवृत्ति राख्छ, जसले गर्दा कहिलेकाहीँ सीमित अनुभवबाट पूर्ण सत्यको निष्कर्ष निकालिन्छ। यो सूत्रले यस्तो सामान्यीकरणको अपर्याप्ततालाई ब्रह्मज्ञानको सन्दर्भमा देखाउँछ, जहाँ सत्यको बोध सामान्य मानसिक प्रक्रियाभन्दा पर हुन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको प्रकृति र यसको लौकिक उपलब्धिहरूसँगको भिन्नतालाई गहिरो दार्शनिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दछ। यसले सामान्य अनुभवजन्य ज्ञानको सीमालाई औंल्याउँदै, ब्रह्मको अनुभव कसरी अद्वितीय र अपरिवर्तनीय हुन्छ भन्ने कुरामा प्रकाश पार्छ।

१. सामान्य ज्ञानको अपर्याप्तता: सूत्रले 'न सामान्यादप्युपलब्धेः' भन्दै सामान्य ज्ञान वा अनुभवबाट प्राप्त हुने उपलब्धि ब्रह्मज्ञानको लागि पर्याप्त नहुने कुरा स्पष्ट पार्छ। सांसारिक ज्ञान इन्द्रियहरू र मनमा आधारित हुन्छ, जुन परिवर्तनशील र सापेक्ष हुन्छ। ब्रह्मज्ञान भनेको आत्म-साक्षात्कार हो, जुन इन्द्रियगोचर वा मनोगोचर हुँदैन। यसले अद्वैत वेदान्तको 'नेति नेति' (not this, not this) को सिद्धान्तलाई प्रतिध्वनित गर्दछ, जहाँ ब्रह्मलाई कुनै पनि लौकिक परिभाषा वा अनुभवबाट बुझ्न सकिँदैन।

२. मृत्युसँगको तुलना र ब्रह्मज्ञानको निश्चितता: 'मृत्युवत्' भन्ने शब्दले ब्रह्मज्ञानको निश्चिततालाई मृत्युको निश्चिततासँग तुलना गर्दछ। जसरी मृत्यु अटल र अपरिवर्तनीय छ, त्यसरी नै ब्रह्मको अनुभव पनि एकपटक प्राप्त भएपछि अटल हुन्छ। तर, यसमा एउटा महत्त्वपूर्ण भिन्नता छ: मृत्युले सांसारिक अस्तित्वको अन्त्य गर्छ, जबकि ब्रह्मज्ञानले अज्ञानको अन्त्य गरी शाश्वत मुक्ति प्रदान गर्छ। यसले ब्रह्मज्ञानलाई कुनै पनि सांसारिक उपलब्धिभन्दा उच्च र भिन्न देखाउँछ, जुन अस्थायी वा परिवर्तनशील हुँदैन।

३. लोकापत्ति र ब्रह्मज्ञानको अलौकिकता: 'न हि लोकापत्तिः' वाक्यांशले ब्रह्मज्ञानको प्राप्ति कुनै सांसारिक फल वा परिणाम (worldly consequence) जस्तो नहुने कुरालाई जोड दिन्छ। सांसारिक उपलब्धिहरूले सुख-दुःख, जन्म-मृत्युको चक्रमा बाँधेर राख्छन्, जबकि ब्रह्मज्ञानले यस चक्रबाट पूर्ण मुक्ति दिन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ब्रह्मको प्राप्तिले जीवलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त गरी भगवत् स्वरूपमा लीन गराउँछ भन्ने मान्यता छ। यसरी, सूत्रले ब्रह्मज्ञानको अलौकिक र पारमार्थिक स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ, जुन सामान्य लौकिक प्राप्तिभन्दा पूर्णतया भिन्न छ।

सूत्र 3.3.42

संस्कृत: परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः

IAST: *Pareṇa ca śabdasya tādvidhyaṃ bhūyastvāttvanubandhah*

नेपाली अर्थ: र परबाट शब्दको ताद्विध्य भूयस्त्वबाट अनुबन्ध छ।

विस्तृत व्याख्या: परब्रह्मसम्बन्धी शब्दहरूको ताद्विध्य (समानता) भूयस्त्वबाट अनुबन्धित छ।

शाब्दिक अर्थ:

परेण (Pareṇa): परबाट (परमात्मा वा अन्य स्रोतबाट).

च (ca): र.

शब्दस्य (śabdasya): शब्दको (शास्त्र वा वेदको).

ताद्विध्यं (tādvidhyaṃ): ताद्विध्य (त्यसको जस्तै स्वभाव वा समानता).

भूयस्त्वात् (bhūyastvāt): भूयस्त्वबाट (प्रचुरता वा बाहुल्यका कारणले).

तु (tu): त (तर, निश्चय नै).

अनुबन्धः (anubandhah): अनुबन्ध (सम्बन्ध, संलग्नता वा परिणाम).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले परब्रह्मसँग सम्बन्धित शब्दहरूको प्रकृति र तिनीहरूको महत्त्वलाई व्याख्या गर्दछ। शास्त्रमा परब्रह्मको वर्णन प्रचुर मात्रामा पाइने हुनाले, ती शब्दहरूले परब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई नै संकेत गर्दछन् भन्ने यसको मूल भाव हो [the essence is that words related to the Supreme Brahman in scriptures, due to their abundance, indicate the true nature of Brahman].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भाषाविज्ञान (Linguistics): भाषाविज्ञानले शब्दहरूको अर्थ, प्रयोग र संरचनाको अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले कसरी धार्मिक ग्रन्थहरूमा प्रयोग गरिएका शब्दहरूले एउटै उच्च सत्यलाई बारम्बार संकेत गर्दछन् भन्ने कुरालाई भाषावैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट बुझ्न सकिन्छ [This sutra can be understood from a linguistic perspective on how words used in religious texts repeatedly point to a single higher truth].

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): संज्ञानात्मक मनोविज्ञानले मानिसले कसरी जानकारी प्रक्रिया गर्छ, बुझ्छ र व्याख्या गर्छ भन्ने अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले कसरी बारम्बारको उल्लेख र प्रचुरताले कुनै अवधारणाको मानसिक स्वीकार्यता र गहिराइलाई बढाउँछ भन्ने कुरालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा बुझाउँछ [This sutra psychologically explains how repeated mention and abundance increase the mental acceptance and depth of a concept].

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ शब्द र अर्थको सम्बन्ध, विशेष गरी परब्रह्मको सन्दर्भमा, सूक्ष्मतापूर्वक विश्लेषण गरिएको छ। यसले शास्त्रहरूको प्रामाणिकता र तिनीहरूले परब्रह्मको वर्णनमा प्रयोग गर्ने भाषाको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

१. शब्द र अर्थको अभेद सम्बन्ध: यस सूत्रले परब्रह्मको वर्णन गर्ने शब्दहरू र परब्रह्म स्वयंबीचको अभेद सम्बन्धलाई स्थापित गर्दछ। आचार्य शंकरका अनुसार, वेदका महावाक्यहरूले जीव र ब्रह्मको एकतालाई प्रत्यक्ष रूपमा बोध गराउँछन्, किनकि शब्दको प्रचुरताले त्यस अर्थको दृढतालाई पुष्टि गर्दछ [According to Shankaracharya, the great sayings of the Vedas directly reveal the unity of the individual soul and Brahman, as the abundance of words confirms the firmness of that meaning].

२. भूयस्त्वको दार्शनिक महत्त्व: 'भूयस्त्व' (प्रचुरता) को अवधारणाले कुनै एक विषयमा धेरै शब्दहरू वा वाक्यहरू प्रयोग हुनुको दार्शनिक महत्त्वलाई दर्शाउँछ। रामानुजाचार्यले यसलाई परब्रह्मको सगुण स्वरूपको महिमा र व्यापकताको प्रमाणको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ विभिन्न शब्दहरूले एउटै परम सत्ताका विभिन्न गुणहरूलाई प्रकाशित गर्दछन् [Ramanujacharya interprets this as proof of the glory and pervasiveness of the qualified Brahman, where various words illuminate different attributes of the same supreme reality].

३. अनुबन्ध र ब्रह्मज्ञान: 'अनुबन्ध' शब्दले शब्द र त्यसको अर्थबीचको अनिवार्य सम्बन्धलाई संकेत गर्दछ। यस सन्दर्भमा, परब्रह्मसम्बन्धी शब्दहरूको अनुबन्ध ब्रह्मज्ञानसँग हुन्छ। माध्वाचार्यका अनुसार, शास्त्रहरूमा परब्रह्मको वर्णन गर्ने शब्दहरूले जीवलाई मोक्षको मार्गमा डोर्याउँछन् र परम सत्यको साक्षात्कार गराउँछन् [According to Madhvacharya, words describing the Supreme Brahman in scriptures lead the individual soul on the path to liberation and enable the realization of the ultimate truth].

सूत्र 3.3.43

संस्कृत: एक आत्मनः शरीरे भावात्

IAST: *Eka ātmanaḥ śarīre bhāvāt*

नेपाली अर्थ: एक आत्मा शरीरमा भाव (Existence) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: एउटै आत्मा शरीरमा विद्यमान छ।

शाब्दिक अर्थ:

एक (Eka): एक, एउटै।

आत्मनः (ātmanaḥ): आत्माको, परब्रह्मको।

शरीरे (śarīre): शरीरमा, देहमा।

भावात् (bhāvāt): भाव (अस्तित्व) भएकोले, विद्यमानताका कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.३.४३ ले आत्माको शरीरमा एकत्व र अविभाज्यतालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा विभिन्न शरीरहरूमा पनि एउटै आत्माको अस्तित्व रहेको सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। यसले आत्माको सार्वभौमिकता (universality) र नित्यत्व (eternality) लाई स्पष्ट पार्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूको अन्तरसम्बन्ध र एकत्वको अवधारणाले आत्माको एकत्वको दार्शनिक विचारसँग समानता राख्न सक्छ, जहाँ सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड एक अविभाज्य ऊर्जाको रूपमा हेरिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको एकत्व): मनोविज्ञानमा चेतनाको एकत्व (unity of consciousness) को अध्ययनले यस सूत्रको अर्थसँग मेल खान्छ, जहाँ विभिन्न अनुभवहरू र विचारहरू एकै चेतनाको केन्द्रमा एकीकृत हुन्छन् भन्ने मानिन्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.४३, "एक आत्मनः शरीरे भावात्" ले आत्माको एकत्व र शरीरमा यसको उपस्थितिको गहन दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ कि विभिन्न शरीरहरूमा पनि एउटै परब्रह्म वा आत्माको अस्तित्व छ, जसले सृष्टिमा अन्तर्निहित एकतालाई संकेत गर्दछ।

१. आत्माको एकत्व र बहुलताको खण्डन: यो सूत्रले आत्माको बहुलताको धारणालाई खण्डन गर्दछ, जुन केही अन्य दार्शनिक प्रणालीहरूमा पाइन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, आत्मा वस्तुतः एक र अविभाज्य हो, र शरीरको भिन्नताले आत्माको स्वरूपमा कुनै परिवर्तन ल्याउँदैन। शरीरहरू केवल आत्माको अभिव्यक्ति वा माध्यम मात्र हुन्, तर आत्मा स्वयं अपरिवर्तनीय र नित्य छ।

२. शरीर र आत्माको सम्बन्ध: सूत्रले आत्माको शरीरमा 'भाव' वा अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दछ, तर यसको अर्थ आत्मा शरीरमा सीमित छ भन्ने होइन। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, आत्मा शरीरको 'शेषी' (मुख्य) हो र शरीर आत्माको 'शेष' (अधीन) हो। आत्मा शरीरमा रहेर पनि त्यसबाट अप्रभावित रहन्छ, जसरी सूर्यको प्रकाश विभिन्न वस्तुहरूमा परेर पनि सूर्य स्वयं निर्लिप्त रहन्छ।

३. मोक्ष र आत्मज्ञानको मार्ग: आत्माको एकत्वको यो ज्ञान मोक्ष प्राप्तिको लागि अपरिहार्य छ। जब व्यक्तिले आफूलाई शरीर र मनभन्दा भिन्न, एक र सार्वभौमिक आत्माको रूपमा अनुभव गर्दछ, तब उसले बन्धनबाट मुक्ति प्राप्त गर्दछ। यो आत्मज्ञानले अहंकारको विलय गरी परम सत्यको अनुभूति गराउँछ, जुन वेदान्तको अन्तिम लक्ष्य हो।

सूत्र 3.3.44

संस्कृत: व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत्

IAST: *Vyatirekastadabhāvabhāvitvānna tūpalabdhivat*

नेपाली अर्थ: व्यतिरेक त्यसको अभावभावित्वबाट हो, तर उपलब्धि जस्तै होइन।

विस्तृत व्याख्या: जीव र ब्रह्मको व्यतिरेक (भेद) अभावभावित्वबाट हो।

शाब्दिक अर्थ:

व्यतिरेकः (Vyatirekaḥ): भेद, भिन्नता, पृथक्करण।

तत् (Tat): त्यो, त्यसको।

अभाव (Abhāva): अभाव, अस्तित्वहीनता।

भावित्वात् (Bhāvitvāt): भएकोले, हुने स्वभावका कारण।

न (Na): होइन।

तु (Tu): तर, अर्कोतर्फ।

उपलब्धिवत् (Upalabdhivat): उपलब्धि जस्तै, बोध जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): जीव र ब्रह्मबीचको भिन्नता (difference) उनीहरूको अस्तित्वको स्वभाव (nature of being) मा आधारित छ, तर यो भिन्नता केवल अनुभव (perception) वा बोध (apprehension) जस्तो अस्थायी वा बाह्य होइन। यो भिन्नता ब्रह्मको सर्वव्यापकता र जीवको सीमितताको कारणले गर्दा हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कण र तरंगको द्वैत प्रकृति (wave-particle duality) ले एकै वास्तविकताका दुई भिन्न पक्षहरूलाई देखाउँछ, जसरी ब्रह्म र जीवको भिन्नतालाई बुझ्न सकिन्छ। यो भिन्नता अवलोकनकर्ता (observer) को चेतना (consciousness) सँग पनि जोडिएको हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) को प्रकृति र यसको सीमितताको अध्ययनले जीवको व्यक्तिगत अनुभव र ब्रह्मको असीमित चेतनाबीचको भिन्नतालाई बुझ्न मद्दत गर्छ। यो सूत्रले आत्म-बोध (self-realization) को प्रक्रियामा व्यक्तिगत चेतनाको सीमाहरूलाई पार गर्ने आवश्यकतालाई संकेत गर्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ जीव र ब्रह्मको सम्बन्धको सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ। यसले अद्वैत वेदान्तको 'अद्वैत' सिद्धान्तलाई चुनौती दिने वा पुष्टि गर्ने प्रयास गर्दछ, भिन्नताको प्रकृतिमाथि प्रकाश पार्दै।

१. **अद्वैत र द्वैतको समन्वय**: यो सूत्रले जीव र ब्रह्मबीचको 'व्यतिरेक' (भिन्नता) लाई स्वीकार गर्दछ, तर यो भिन्नता 'अभावभावित्व' अर्थात् अस्तित्वको स्वभावमा आधारित छ भनी स्पष्ट पार्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, यो भिन्नता व्यावहारिक स्तरमा मात्र सत्य हो, पारमार्थिक स्तरमा होइन। रामानुजाचार्यले भने जीव र ब्रह्मलाई भिन्न तर अविभाज्य (inseparable) मान्छन्, जहाँ जीव ब्रह्मको अंश हो।

२. **उपलब्धि र वास्तविक भिन्नता**: सूत्रले 'उपलब्धिवत् न' भनी स्पष्ट पार्दछ कि यो भिन्नता केवल अनुभव (perception) वा बोध (apprehension) जस्तो अस्थायी वा बाह्य होइन। यसको अर्थ यो हो कि जीव र ब्रह्मको भिन्नता हाम्रो इन्द्रियगोचर अनुभवभन्दा गहिरो छ, यो अस्तित्वको मौलिक प्रकृतिसँग सम्बन्धित छ। यो भिन्नता माया (illusion) को कारणले उत्पन्न भएको होइन, बरु ब्रह्मको स्वरूप र जीवको स्वरूपको भिन्नतामा निहित छ।

३. **मोक्षको मार्ग र भिन्नताको ज्ञान**: यो सूत्रले मोक्ष (liberation) प्राप्तिको लागि जीव र ब्रह्मबीचको वास्तविक सम्बन्ध बुझ्न आवश्यक रहेको संकेत गर्दछ। यदि भिन्नता केवल उपलब्धिमा आधारित हुन्थ्यो भने, ज्ञानले यसलाई हटाउन सक्थ्यो। तर, 'अभावभावित्व' मा आधारित भिन्नताले जीवको सीमितता र ब्रह्मको असीमिततालाई स्वीकार गर्नुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिन्छ। यसले जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्मसँग एकीकरण गर्नको लागि आफ्नो सीमिततालाई पार गर्नुपर्ने दार्शनिक मार्गलाई प्रस्तुत गर्दछ।

सूत्र 3.3.45

संस्कृत: अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्

IAST: *Aṅgāvabaddhāstu na śākhāsu hi prativedam*

नेपाली अर्थ: अङ्गावबद्ध (Subsidiary) शाखाहरूमा होइन, प्रतिवेदम् (In Each Veda)।

विस्तृत व्याख्या: अङ्गभूत (सहायक) विधिहरू प्रत्येक वेदमा लागू हुन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

अङ्गावबद्धास्तु (Aṅgāvabaddhāstu): अङ्ग (सहायक) सँग बाँधिएका, निश्चित रूपमा।

न (na): होइन।

शाखासु (śākhāsu): शाखाहरूमा।

हि (hi): निश्चित रूपमा।

प्रतिवेदम् (prativedam): प्रत्येक वेदमा।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले सहायक (अङ्ग) कर्महरूलाई वेदका विभिन्न शाखाहरूमा कसरी लागू गर्ने भन्ने विषयमा प्रकाश पार्छ। यसले बताउँछ कि सहायक कर्महरू (अङ्ग) कुनै एक विशेष शाखामा मात्र सीमित नभई प्रत्येक वेदमा समान रूपमा लागू हुन्छन्, किनकि तिनीहरूको उद्देश्य मुख्य कर्म (प्रधान) लाई सहयोग गर्नु हो। यसको अर्थ हो कि वैदिक अनुष्ठानका आधारभूत तत्वहरू (fundamental elements of Vedic rituals) वेदका सबै परम्पराहरूमा साझा हुन्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

प्रणाली विज्ञान (Systems Science): यो सूत्रले कुनै पनि जटिल प्रणाली (complex system) मा सहायक तत्वहरू (sub-components) कसरी मुख्य प्रणाली (main system) सँग सम्बन्धित हुन्छन् भन्ने कुरालाई दर्शाउँछ। जसरी वेदका सहायक अङ्गहरूले समग्र वैदिक ज्ञानलाई पूर्णता दिन्छन्, त्यसरी नै कुनै पनि प्रणालीका उप-प्रणालीहरूले मुख्य कार्यलाई सहयोग गर्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Integration): मानव मनोविज्ञानमा, यो सूत्रले संज्ञानात्मक एकीकरण (cognitive integration) को अवधारणासँग जोड्न सकिन्छ। जसरी विभिन्न वैदिक शाखाहरूमा सहायक कर्महरू एकीकृत हुन्छन्, त्यसरी नै हाम्रो मनले विभिन्न जानकारी र अनुभवहरूलाई एकीकृत गरी समग्र बुझाइ (holistic understanding) निर्माण गर्छ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको तेस्रो पादमा पर्दछ, जसले उपासना (meditation) र ज्ञानका साधनहरू (means of knowledge) को चर्चा गर्दछ। विशेषगरी, यस सूत्रले वैदिक कर्मकाण्डका सहायक अङ्गहरू (subsidiary parts of Vedic rituals) को सार्वभौमिकता (universality) र तिनीहरूको प्रयोगको दायरा (scope of application) माथि प्रकाश पार्छ। यसले विभिन्न वैदिक शाखाहरूमा सहायक कर्महरूको एकीकरण (integration) कसरी हुन्छ भन्ने दार्शनिक प्रश्नको समाधान गर्दछ।

१. अङ्ग र प्रधानको सम्बन्ध: वेदान्त दर्शनमा अङ्ग (सहायक) र प्रधान (मुख्य) को सम्बन्ध महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यस सूत्रले अङ्गभूत कर्महरू प्रधान कर्मको पूरक (complementary) भएकोले तिनीहरू कुनै एक विशेष शाखामा मात्र सीमित नभई सबै शाखाहरूमा लागू हुने कुरालाई जोड दिन्छ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई स्पष्ट पार्दै भन्नुहुन्छ कि अङ्गहरू प्रधानको उपकारका लागि हुन्छन्, त्यसैले प्रधान जहाँ-जहाँ हुन्छ, अङ्गहरू पनि त्यहाँ-त्यहाँ उपस्थित हुन्छन्।

२. वैदिक शाखाहरूको एकत्व: यो सूत्रले वैदिक शाखाहरूको विविधताका बाबजुद तिनीहरूको अन्तर्निहित एकत्व (underlying unity) लाई पनि संकेत गर्दछ। यद्यपि प्रत्येक वेदका आफ्नै विशिष्ट शाखाहरू छन्, तर आधारभूत सिद्धान्तहरू र सहायक कर्महरू सबैमा समान रूपमा लागू हुन्छन्। यसले वैदिक ज्ञानको अखण्डता (integrity of Vedic knowledge) र यसको सार्वभौमिक प्रयोज्यता (universal applicability) लाई पुष्टि गर्दछ।

३. दार्शनिक निहितार्थ: यस सूत्रको दार्शनिक निहितार्थ यो हो कि सत्यको खोजीमा, सहायक साधनहरू (auxiliary means) लाई मुख्य लक्ष्य (ultimate goal) बाट अलग गर्न सकिँदैन। जसरी वैदिक कर्मकाण्डमा अङ्गहरू प्रधानका लागि अपरिहार्य हुन्छन्, त्यसरी नै आध्यात्मिक मार्गमा पनि विभिन्न अभ्यासहरू (practices) र अनुशासनहरू (disciplines) ले अन्तिम मोक्ष (liberation) वा ब्रह्मज्ञान (knowledge of Brahman) प्राप्त गर्न मद्दत गर्छन्। यसले साधनाको समग्रता (holistic nature of spiritual practice) माथि जोड दिन्छ।

सूत्र 3.3.46

संस्कृत: मन्त्रादिवद्वाविरोधः

IAST: *Mantrādivadvāvirodhaḥ*

नेपाली अर्थ: मन्त्र आदि जस्तै, वा अविरोध छ।

विस्तृत व्याख्या: जसरी मन्त्रहरू विभिन्न शाखामा प्रयोग हुन्छन् तर विरोध छैन।

शाब्दिक अर्थ:

मन्त्र (mantra): पवित्र उच्चारण, स्तोत्र, जप।

आदि (ādi): इत्यादि, शुरुवात, आदि।

वत् (vat): जस्तै, समान।

वा (vā): वा।

अविरोधः (avirodhaḥ): अविरोध, सामञ्जस्य, द्वन्द्वको अभाव।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले विभिन्न वैदिक शाखाहरूमा गरिने उपासना वा कर्महरूमा भिन्नता भए पनि तिनीहरूबीच कुनै वास्तविक विरोध नहुने कुरालाई जोड दिन्छ। जसरी मन्त्रहरू विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग भए पनि तिनीहरूको मूल उद्देश्यमा एकरूपता हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मको उपासनाका विभिन्न विधिहरू पनि अन्ततः एउटै लक्ष्यमा पुग्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानविज्ञान (Cognitive Science): विभिन्न संज्ञानात्मक प्रक्रियाहरू वा सूचना प्रशोधनका विधिहरू फरक-फरक देखिए पनि तिनीहरूले अन्ततः एउटै वास्तविकतालाई बुझ्ने प्रयास गर्छन्। जसरी मस्तिष्कका विभिन्न भागहरूले एकसाथ काम गरेर एउटै अनुभव सिर्जना गर्छन्, त्यसरी नै विभिन्न आध्यात्मिक अभ्यासहरूले पनि चेतनाको एकत्वमा पुर्याउँछन्।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Integration): मानव मनले विभिन्न धारणा र अनुभवहरूलाई कसरी एकीकृत गर्छ भन्ने कुरा यस सूत्रसँग जोड्न सकिन्छ। विभिन्न मनोवैज्ञानिक अभ्यासहरू (जस्तै ध्यान, माइन्डफुलनेस) ले मनका विभिन्न पक्षहरूलाई एकताबद्ध गरी आन्तरिक शान्ति र सामञ्जस्य प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ, जुन बाह्य भिन्नताहरूमा पनि आन्तरिक अविरोधको सिद्धान्तसँग मेल खान्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण विषयवस्तु, अर्थात् विभिन्न वैदिक शाखाहरूमा प्रतिपादित ब्रह्मविद्या वा उपासनाका विधिहरूबीचको सामञ्जस्यलाई स्पष्ट पार्छ। यसले बाह्य भिन्नताहरूका बाबजुद पनि आन्तरिक एकत्व र अविरोधको सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल आधारशिला हो।

१. **उपासनाको एकत्व र विविधता (Unity and Diversity of Upasana):** ब्रह्मसूत्रले विभिन्न उपनिषद्हरूमा वर्णित ब्रह्मको उपासनाका अनेक रूपहरूलाई स्वीकार गर्दछ। यो सूत्रले मन्त्रहरूको उदाहरण दिएर बुझाउँछ कि जसरी विभिन्न मन्त्रहरू फरक-फरक कर्मकाण्डमा प्रयोग भए पनि तिनीहरूको मूल शक्ति र उद्देश्यमा विरोध हुँदैन, त्यसरी नै ब्रह्मको उपासनाका विभिन्न विधिहरू (जस्तै शाण्डिल्य विद्या, दहर विद्या) पनि अन्ततः एउटै ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्ने लक्ष्यमा केन्द्रित हुन्छन्। शंकरचार्यले यसलाई ब्रह्मको एकत्वको सिद्धान्तसँग जोड्दै भन्नुहुन्छ कि ब्रह्म एक भएकाले त्यसको उपासनाका विधिहरूमा भिन्नता देखिए पनि फलमा कुनै विरोध हुँदैन।

२. **शाखाभेद र अविरोध (Non-contradiction amidst Branch Differences):** वैदिक परम्परामा विभिन्न शाखाहरू (जस्तै ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद) र तिनका उपनिषद्हरूमा ब्रह्मविद्याको प्रस्तुतिमा केही भिन्नताहरू पाइन्छन्। रामानुजाचार्यले पनि विभिन्न उपासनाहरूलाई स्वीकार गर्दै तिनीहरूले अन्ततः एउटै सगुण ब्रह्मको विभिन्न पक्षहरूलाई प्रकट गर्ने बताउनुहुन्छ। यस सूत्रले यी भिन्नताहरूलाई स्वीकार गर्दै तिनीहरूबीच कुनै वास्तविक विरोध नभएको र सबैको लक्ष्य एउटै परम सत्यको प्राप्ति भएको स्पष्ट पार्छ। जसरी एउटै नदी विभिन्न मार्गबाट बगेर अन्ततः समुद्रमा मिल्छ, त्यसरी नै विभिन्न उपासना विधिहरू पनि एउटै ब्रह्ममा विलीन हुन्छन्।

३. **दार्शनिक सामञ्जस्य र समन्वय (Philosophical Harmony and Synthesis):** वेदान्त दर्शनको एक प्रमुख विशेषता भनेको विभिन्न दार्शनिक दृष्टिकोणहरू र धार्मिक अभ्यासहरूबीच समन्वय स्थापित गर्नु हो। यो सूत्रले यसै समन्वयवादी दृष्टिकोणलाई प्रतिविम्बित गर्दछ। यसले देखाउँछ कि ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्ने मार्गहरू अनेक हुन सक्छन्, तर ती सबै मार्गहरूले एउटै गन्तव्यमा पुर्याउँछन्। यसले धार्मिक सहिष्णुता र दार्शनिक उदारताको सन्देश दिन्छ, जहाँ बाह्य रूपमा भिन्न देखिने अभ्यासहरू पनि आन्तरिक रूपमा एकअर्काका पूरक हुन्छन् र परम सत्यको खोजीमा सहायक हुन्छन्।

■ सूत्र 3.3.47

संस्कृत: भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति

IAST: *Bhūmnaḥ kratuvajjyāyastvaṃ tathā hi darśayati*

नेपाली अर्थ: भूमा (Infinite) को क्रतु (Sacrifice) जस्तै ज्यायस्त्व (Superiority) छ, किनभने श्रुतिले त्यसरी देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: भूमा (अनन्त ब्रह्म) को उपासना सबैभन्दा श्रेष्ठ हो।

शाब्दिक अर्थ:

भूम्नः (Bhūmnaḥ): भूमा (अनन्त) को

क्रतुवत् (kratuvat): क्रतु (यज्ञ/कर्म) जस्तै

ज्यायस्त्वं (jyāyastvaṃ): श्रेष्ठता

तथा (tathā): त्यसरी

हि (hi): किनभने

दर्शयति (darśayati): देखाउँछ

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले भूमा (अनन्त ब्रह्म) को उपासनालाई अन्य सकाम कर्महरू (rituals) भन्दा श्रेष्ठ मान्दछ। श्रुतिहरूले भूमाको ज्ञान र उपासना नै परम पुरुषार्थ (ultimate human endeavor) हो भनी स्पष्ट रूपमा देखाउँछन्, जसले मोक्ष (liberation) प्रदान गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञानको श्रेष्ठतालाई कर्मको श्रेष्ठताभन्दा माथि राख्छ। आधुनिक ज्ञानमीमांसामा पनि, गहिरो बुझाइ र अन्तर्दृष्टि (insight) लाई सतही क्रियाकलाप (superficial activities) भन्दा बढी मूल्यवान मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Psychology]): संज्ञानात्मक मनोविज्ञान (Cognitive Psychology) ले पनि गहिरो ध्यान (deep contemplation) र आत्म-अनुसन्धान (self-inquiry) ले व्यक्तिको चेतना (consciousness) र कल्याण (well-being) मा पार्ने सकारात्मक प्रभावलाई स्वीकार गर्दछ, जुन भूमाको उपासनासँग मिल्दोजुल्दो छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको महत्त्वपूर्ण विषय, उपासनाको श्रेष्ठता (superiority of meditation), माथि प्रकाश पार्दछ। यसले भूमा (अनन्त ब्रह्म) को उपासनालाई अन्य वैदिक कर्मकाण्डहरू (Vedic rituals) भन्दा उच्च स्थान दिन्छ, किनभने श्रुतिहरूले भूमाको ज्ञान नै परम लक्ष्य हो भनी स्पष्ट रूपमा घोषणा गर्दछन्।

१. भूमाको श्रेष्ठताको दार्शनिक आधार: भूमाको अर्थ अनन्त, असीम र पूर्ण ब्रह्म हो। यसको उपासनाले सीमित फल दिने कर्महरूभन्दा भिन्न, अनन्त र शाश्वत फल (eternal fruit) प्रदान गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, भूमाको ज्ञानले अविद्या (ignorance) को नाश गरी मोक्ष दिलाउँछ, जबकि कर्मले केवल स्वर्ग आदि अस्थायी फल दिन्छ। रामानुजाचार्यले पनि भूमालाई सगुण ब्रह्म (Brahman with attributes) को रूपमा उपासना गर्दा भक्तिको माध्यमबाट परमपद प्राप्त हुने बताउँछन्।

२. क्रतुसँगको तुलना र भेद: सूत्रमा 'क्रतुवत्' (क्रतु जस्तै) शब्द प्रयोग गरिएको छ, जसले भूमाको उपासनालाई क्रतु (यज्ञ) सँग तुलना गर्दछ तर यसको श्रेष्ठतालाई स्थापित गर्दछ। जसरी क्रतुहरूले विशिष्ट फल दिन्छन्, त्यसरी नै भूमाको उपासनाले पनि फल दिन्छ, तर त्यो फल क्रतुको फलभन्दा गुणात्मक रूपमा श्रेष्ठ र स्थायी हुन्छ। क्रतुहरूले संसारको बन्धनमा बाँध्छन् भने भूमाको उपासनाले बन्धनबाट मुक्ति दिलाउँछ।

३. श्रुतिको प्रमाण र यसको महत्त्व: 'तथा हि दर्शयति' (किनभने श्रुतिले त्यसरी देखाउँछ) भन्ने वाक्यांशले भूमाको श्रेष्ठता श्रुति (Vedic texts) द्वारा प्रमाणित भएको कुरालाई जोड दिन्छ। छान्दोग्य उपनिषद् (Chandogya Upanishad) मा वर्णित भूमा विद्या (Bhuma Vidya) ले भूमाको महिमा र यसको ज्ञानको महत्त्वलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गर्दछ। यसले ब्रह्मज्ञानको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दै, सबै कर्महरू अन्ततः ब्रह्मज्ञानमा नै पर्यवसित हुन्छन् भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ।

सूत्र 3.3.48

संस्कृत: शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते

IAST: *Śabdādibhyo'ntaḥ pratiṣṭhānācca neti cenna tathā dṛṣṭyupadeśādasambhavātpuruṣamapi cainamadhīyate*

नेपाली अर्थ: शब्द आदिभन्दा अन्तः प्रतिष्ठान भएकोले, र होइन भनिन्छ भने, होइन, किनभने दृष्टि उपदेशबाट, असम्भवबाट, र पुरुष पनि पढ्छन्।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म शब्द, स्पर्श आदिभन्दा पर छ। तर उपासनाद्वारा ब्रह्मको अनुभव सम्भव छ।

शाब्दिक अर्थ:

शब्दादिभ्यो (Śabdādibhyo): शब्द आदिबाट, शब्द आदि कारणले।

अन्तः (antaḥ): भित्र, अन्तर।

प्रतिष्ठानाच्च (pratiṣṭhānācca): र प्रतिष्ठित भएकोले, र स्थापित भएकोले।

न (na): होइन।

इति (iti): यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

तथा (tathā): त्यसरी, त्यसकारण।

दृष्ट्युपदेशात् (dṛṣṭyupadeśāt): दृष्टिको उपदेशबाट, दर्शनको शिक्षाबाट।

असम्भवात् (asambhavāt): असम्भव भएकोले, सम्भव नभएकोले।

पुरुषम् (puruṣam): पुरुषलाई, आत्मालाई।

अपि (api): पनि।

च (ca): र।

एनम् (enam): यसलाई।

अधीयते (adhīyate): अध्ययन गर्छन्, पढ्छन्।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मलाई शब्द आदिबाट मात्र बुझ्न सकिँदैन, किनकि यो इन्द्रियगोचर विषय होइन। यद्यपि, शास्त्रहरूमा ब्रह्मलाई पुरुष (सर्वोच्च सत्ता) को रूपमा वर्णन गरिएको छ, जसलाई विशेष दृष्टि (उपासना) द्वारा मात्र अनुभव गर्न सकिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीले पदार्थको सूक्ष्म स्तरमा अवलोकनकर्ताको भूमिकालाई महत्त्वपूर्ण मान्छ, जसरी ब्रह्मको अनुभव पनि केवल बाह्य शब्दहरूले नभई आन्तरिक दृष्टि (subjective experience) द्वारा सम्भव हुन्छ। यसले चेतनाको भूमिकालाई जोड दिन्छ जुन भौतिक वास्तविकताको बुझाइमा अभिन्न छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको गहिराइ): मनोविज्ञानले चेतनाका विभिन्न स्तरहरू र आत्म-अनुभवको महत्त्वलाई स्वीकार गर्छ। ब्रह्मको अनुभवलाई केवल बौद्धिक ज्ञान (intellectual understanding) भन्दा परको गहिरो मनोवैज्ञानिक अवस्था (deep psychological state) को रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूप (true self) सँग एकाकार महसुस गर्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.४८ ले ब्रह्मलाई केवल शब्द वा बाह्य प्रमाणहरूबाट बुझ्न नसकिने तर विशेष दृष्टि वा उपासनाद्वारा मात्र अनुभव गर्न सकिने कुरामा जोड दिन्छ। यो सूत्रले ब्रह्मको पराभौतिक (transcendental) स्वरूप र यसलाई प्राप्त गर्ने आध्यात्मिक मार्गको महत्त्वलाई उजागर गर्छ।

१. **ब्रह्मको अगोचरता (Inaccessibility of Brahman):** यो सूत्रले ब्रह्मलाई इन्द्रियगोचर (perceptible by senses) वा मनोगोचर (perceptible by mind) नभएको कुरा स्पष्ट पार्छ। शब्दहरूले ब्रह्मको वर्णन गर्न सक्दैनन् किनकि ब्रह्म शब्दको सीमाभन्दा पर छ। यसले ब्रह्मको निरपेक्ष (absolute) र निर्गुण (without attributes) स्वरूपलाई संकेत गर्छ, जसलाई कुनै पनि सीमित माध्यमबाट पूर्ण रूपमा बुझ्न सकिँदैन।

२. **दृष्टिको महत्त्व (Significance of Drishti/Upasana):** सूत्रले ब्रह्मको अनुभवका लागि 'दृष्टि' वा 'उपासना' को आवश्यकतामा जोड दिन्छ। यो दृष्टि भनेको केवल शारीरिक दृष्टि नभई आन्तरिक बोध (inner realization) वा ध्यानको माध्यमबाट प्राप्त हुने विशेष ज्ञान हो। शंकराचार्यका अनुसार, यो उपासनाले मनलाई एकाग्र गरी ब्रह्ममा लीन गराउँछ, जसबाट ब्रह्मको प्रत्यक्ष अनुभव सम्भव हुन्छ।

३. **पुरुषको रूपमा ब्रह्म (Brahman as Purusha):** शास्त्रहरूले ब्रह्मलाई 'पुरुष' को रूपमा पनि वर्णन गर्छन्, जसको अर्थ सर्वोच्च सत्ता वा आत्मा हो। यो वर्णनले ब्रह्मको व्यक्तिगत (personal) र सर्वव्यापी (all-pervading) दुवै स्वरूपलाई समेट्छ। रामानुजाचार्यका अनुसार, ब्रह्म सगुण (with attributes) र भक्तिको माध्यमबाट प्राप्त गर्न सकिने परम पुरुष हो, जसलाई जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपको रूपमा अनुभव गर्छ।

सूत्र 3.3.49

संस्कृत: अत एव च नित्यत्वम्

IAST: *Ata eva ca nityatvam*

नेपाली अर्थ: त्यसकारण नित्यत्व पनि छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मविद्याको फल नित्य (शाश्वत) छ।

शाब्दिक अर्थ:

अत (ata): त्यसकारण।

एव (eva): नै।

च (ca): र, पनि।

नित्यत्वम् (nityatvam): नित्यत्व (शाश्वतता)।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मविद्याको फल शाश्वत र अविनाशी हुन्छ, किनकि यो आत्मज्ञानसँग सम्बन्धित छ जसले जन्म-मृत्युको चक्रबाट मुक्ति प्रदान गर्दछ [liberation from cycle of birth and death]। यसले आत्माको नित्य स्वरूपलाई उजागर गर्दछ, जसको प्राप्तिले कुनै पनि परिवर्तन वा विनाशको अधीनमा रहँदैन [eternal nature of the self].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा ऊर्जा र पदार्थको नित्यत्वको अवधारणा [conservation of energy and matter] यस सूत्रको नित्यत्वसँग केही हदसम्म मिल्दोजुल्दो छ, जहाँ ब्रह्माण्डमा कुनै पनि कुरा पूर्ण रूपमा नष्ट हुँदैन, केवल रूपान्तरण हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध [Self-realization]): आत्म-बोधको मनोवैज्ञानिक प्रक्रियाले व्यक्तिलाई आफ्नो वास्तविक, अपरिवर्तनीय स्वरूप [unchanging self] पत्ता लगाउन मद्दत गर्दछ। यसले बाह्य परिवर्तनशीलताभन्दा परको आन्तरिक स्थिरता र शान्तिको अनुभव गराउँछ, जुन सूत्रको नित्यत्वको अवधारणासँग मेल खान्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.४९ ले ब्रह्मविद्याको फलको नित्यत्वमाथि जोड दिन्छ, जसले यसको परम महत्त्व र स्थायी प्रभावलाई दर्शाउँछ। यो सूत्रले आत्मज्ञानको प्राप्तिपछि प्राप्त हुने मोक्ष [moksha] वा मुक्ति [liberation] को अवस्थालाई शाश्वत र अपरिवर्तनीय रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले गर्दा यसको फल कहिल्यै नष्ट हुँदैन।

१. **ब्रह्मविद्याको फलको शाश्वतता**: यस सूत्रले ब्रह्मविद्याको फललाई नित्य [eternal] भनेर परिभाषित गर्दछ। यसको अर्थ यो हो कि आत्मज्ञानको माध्यमबाट प्राप्त हुने मोक्ष वा ब्रह्मभाव [state of Brahman] अस्थायी नभई स्थायी हुन्छ। अन्य लौकिक कर्मका फलहरू [fruits of worldly actions] जस्तै यो नाशवान् हुँदैन, बरु आत्माको वास्तविक स्वरूपसँग एकरूप [identical with the true nature of the self] भएर सधैँका लागि रहन्छ।

२. **कर्मफल र ब्रह्मफलको भिन्नता**: आचार्य शङ्कराचार्य [Shankaracharya] जस्ता वेदान्तका विद्वानहरूले कर्मका फलहरू (जस्तै स्वर्गप्राप्ति [attainment of heaven]) अस्थायी हुने र पुण्य क्षय भएपछि पुनः संसारमा फर्कनुपर्ने [return to the world after exhaustion of merit] कुरा बताउनुभएको छ। तर, ब्रह्मविद्याको फल ज्ञानमा आधारित भएकाले यो कर्मको अधीनमा हुँदैन। यसले अज्ञानको नाश [destruction of ignorance] गर्छ र आत्माको नित्य स्वरूपलाई प्रकट गर्छ, जुन कहिल्यै परिवर्तन हुँदैन।

३. **नित्यत्वको दार्शनिक आधार**: नित्यत्वको अवधारणा वेदान्त दर्शनको मूल आधारशिला [cornerstone of Vedanta philosophy] हो। यस सूत्रले ब्रह्मको नित्यत्व र आत्माको ब्रह्मसँगको अभिन्नता [non-difference of the self from Brahman] लाई पुनः पुष्टि गर्दछ। जब आत्माले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई चिन्छ, तब त्यो नित्य र शाश्वत हुन्छ, किनकि ब्रह्म स्वयं नित्य हो। यसरी, ब्रह्मविद्याको फल पनि ब्रह्मजस्तै नित्य हुन्छ।

सूत्र 3.3.50

संस्कृत: मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च

IAST: *Muktopasṛpyavyapadeśācca*

नेपाली अर्थ: र मुक्त (Liberated) ले उपसृप्य (Approach) गर्ने व्यपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: मुक्त जीवले ब्रह्मको समीपमा पुग्छ भन्ने श्रुतिको व्यपदेश छ।

शाब्दिक अर्थ:

मुक्त (mukta): मुक्त, स्वतन्त्र, बन्धनरहित।

उपसृप्य (upasṛpya): प्राप्त गर्न योग्य, नजिक जान योग्य, पुग्न सकिने।

व्यपदेशात् (vyapadeśāt): कथनका कारणले, उपदेशका कारणले, निर्देशका कारणले।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले मुक्त आत्माहरूले ब्रह्मलाई प्राप्त गर्छन् भन्ने वैदिक कथनलाई पुष्टि गर्दछ [Vedic declaration]. यसले ब्रह्म नै परम लक्ष्य हो र मुक्तिको अवस्थामा जीव ब्रह्मसँग एकाकार हुन्छ भन्ने दार्शनिक सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ [ultimate goal, liberation].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

चेतना विज्ञान (Consciousness Science): चेतनाको उच्च अवस्था र मुक्तिको अनुभवलाई आधुनिक चेतना विज्ञानले कसरी बुझ्न सक्छ भन्नेमा यस सूत्रले प्रकाश पार्छ। मुक्तिको अवस्थामा चेतनाको विस्तार र बन्धनबाट मुक्तिलाई यस क्षेत्रले अध्ययन गर्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): मनोविज्ञानको आत्म-बोध (Self-realization) पक्षसँग यस सूत्रको गहिरो सम्बन्ध छ। मुक्तिको अवस्थालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा अहंकारको सीमाबाट माथि उठेर वास्तविक आत्मको अनुभवको रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको तेस्रो पादमा अवस्थित छ, जसले ब्रह्मविद्याको फल र मुक्तिको स्वरूपबारे गहन दार्शनिक विवेचना गर्दछ। यस सूत्रले मुक्त जीवहरूले परम ब्रह्मलाई नै प्राप्त गर्छन् भन्ने श्रुति (वैदिक कथन) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जसले ब्रह्मको सर्वोपरिता र मुक्तिको अन्तिम लक्ष्यलाई स्पष्ट पार्छ। यो मुक्तिको अवस्था कुनै काल्पनिक नभई वैदिक ग्रन्थहरूद्वारा प्रतिपादित यथार्थ हो भन्ने यसको मूल आशय हो।

१. मुक्तिको स्वरूप र ब्रह्मप्राप्ति:

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, मुक्ति भनेको अज्ञानको नाश र जीव तथा ब्रह्मको अभेदको अनुभव हो। मुक्त जीवले ब्रह्मलाई प्राप्त गर्छ भन्नुको अर्थ जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो भन्ने ज्ञान प्राप्त गर्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा भने, मुक्त जीवले ब्रह्मको सगुण स्वरूपलाई प्राप्त गर्छ र ब्रह्मसँग नित्य सेवामा लीन हुन्छ, तर जीवको पृथक् अस्तित्व कायम रहन्छ। दुवै परम्परामा ब्रह्म नै मुक्तिको परम आश्रय हो।

२. श्रुतिको प्रामाणिकता र व्यपदेश:

'व्यपदेशात्' शब्दले वैदिक ग्रन्थहरूको कथनको प्रामाणिकतालाई संकेत गर्दछ। ब्रह्मसूत्रले श्रुतिलाई नै परम प्रमाण मान्दछ र मुक्तिको स्वरूप तथा ब्रह्मप्राप्तिको मार्गबारेका सबै ज्ञान श्रुतिमा आधारित छन् भनी स्थापित गर्दछ। मुक्त जीवले ब्रह्मलाई प्राप्त गर्छ भन्ने कथन विभिन्न उपनिषद्हरूमा पाइन्छ, जसले यस दार्शनिक सत्यलाई अकाट्य प्रमाणका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

३. साधना र मुक्तिको

सूत्र 3.3.51

संस्कृत: नानुस्मृतेरतश्चेन्न तदभावात्

IAST: *Nānusmṛteratāścenna tadabhāvāt*

नेपाली अर्थ: अनुस्मृति नभएकोले, र यदि (मुक्ति हुँदैन) भनिन्छ भने, होइन, त्यसको अभावबाट।

विस्तृत व्याख्या: अनुस्मृति (निरन्तर स्मरण) नभएपनि मुक्ति सम्भव छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (Na): होइन

अनुस्मृतेः (Anusmṛteḥ): निरन्तर स्मरणबाट

अतः (Ataḥ): यसकारण

चेत् (Cet): यदि

न (Na): होइन

तत् (Tat): त्यसको

अभावात् (Abhāvāt): अभावबाट

चुरो अर्थ (Essence): निरन्तर स्मरण (अनुस्मृति) नभए पनि मोक्ष (मुक्ति) सम्भव छ भन्ने धारणालाई यो सूत्रले खण्डन गर्दछ। यसले मुक्ति प्राप्तिका लागि निरन्तर ध्यान र ब्रह्मको स्मरणको अनिवार्यतालाई जोड दिन्छ, किनकि त्यसको अभावमा मोक्षको अवस्था प्राप्त हुन सक्दैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): निरन्तर स्मरण वा ध्यानले मस्तिष्कमा स्नायुमार्गहरूलाई सुदृढ पार्छ, जसले चेतनाको अवस्थामा परिवर्तन ल्याउन सक्छ। ब्रह्मको निरन्तर स्मरणले मानसिक एकाग्रता र शान्तिमा वृद्धि गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): संज्ञानात्मक मनोविज्ञानले निरन्तर अभ्यास र स्मरणले कसरी नयाँ मानसिक ढाँचाहरू (cognitive patterns) स्थापित गर्छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्दछ। ब्रह्मको अनुस्मृतिले आत्म-बोध र आध्यात्मिक चेतनाको गहिरो छाप छोड्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.५१ ले अनुस्मृति (निरन्तर स्मरण) को महत्त्वलाई जोड दिँदै, यसको अभावमा मोक्ष सम्भव छैन भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले साधनाको निरन्तरता र ब्रह्मको अविच्छिन्न ध्यानलाई आत्मज्ञान प्राप्तिको अपरिहार्य अंगको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले मोक्षलाई केवल सैद्धान्तिक ज्ञान मात्र नभई, व्यावहारिक र निरन्तर अभ्यासद्वारा प्राप्त हुने अवस्थाको रूपमा परिभाषित गर्दछ।

१. अनुस्मृतिको अनिवार्यता: यो सूत्रले ब्रह्मको निरन्तर स्मरण वा ध्यानलाई मोक्ष प्राप्तिको लागि अनिवार्य शर्तको रूपमा स्थापित गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मज्ञान केवल श्रवण र मननबाट मात्र पर्याप्त हुँदैन, अपितु निदिध्यासन (गहिरो ध्यान) र अनुस्मृतिद्वारा त्यस ज्ञानलाई आत्मसात् गर्नु आवश्यक छ। यसले ज्ञानलाई अनुभवमा परिणत गर्न मद्दत गर्दछ।

२. अभावको परिणाम: सूत्रमा उल्लेखित 'तदभावात्' (त्यसको अभावबाट) ले अनुस्मृतिको अनुपस्थितिमा मोक्षको अवस्था प्राप्त नहुने स्पष्ट संकेत गर्दछ। रामानुजाचार्यले भक्तिमार्गमा निरन्तर भगवत् स्मरण (भक्ति) लाई मोक्षको प्रमुख साधन मानेका छन्। यसको अभावमा जीवात्मा संसारचक्रबाट मुक्त हुन सक्दैन भन्ने उनको मत छ।

३. साधनाको निरन्तरता: यो सूत्रले आध्यात्मिक साधनाको निरन्तरता र लगनशीलताको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। केवल एकपटकको ज्ञान वा क्षणिक ध्यानले पर्याप्त हुँदैन, बरु ब्रह्मको निरन्तर चिन्तन र स्मरणले नै चित्तशुद्धि र आत्मसाक्षात्कारको मार्ग प्रशस्त गर्दछ। यसले साधकलाई ब्रह्मसँग एकाकार हुन मद्दत गर्दछ।

सूत्र 3.3.52

संस्कृत: यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्

IAST: *Yāvadadhikāramavasthitirādhikārikāṇām*

नेपाली अर्थ: अधिकार (Qualification) सम्म अवस्थिति अधिकारीहरूको हो।

विस्तृत व्याख्या: अधिकारी (योग्य) व्यक्तिहरूको अधिकार सम्म उपासनामा अवस्थिति हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

यावत् (yāvat): जबसम्म, जतिबेलासम्म, सम्म।

अधिकारम् (adhikāram): अधिकार, योग्यता, पद।

अवस्थितिः (avasthitiḥ): अवस्थिति, रहनु, कायम रहनु।

आधिकारिकाणाम् (ādhikārikāṇām): अधिकारीहरूको, योग्य व्यक्तिहरूको।

चुरो अर्थ (Essence): अधिकारी (qualified) व्यक्तिहरूको अस्तित्व वा कार्य तबसम्म रहन्छ जबसम्म उनीहरूको अधिकार (authority/qualification) कायम रहन्छ। यो सूत्रले योग्य आत्माहरू (jivas) को भूमिका र उनीहरूको कर्मफल (karma-phala) अनुसारको स्थितिबारे बताउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

विकासवादी जीवविज्ञान (Evolutionary Biology): जीवहरूको अस्तित्व र भूमिका उनीहरूको वातावरणीय अनुकूलन (environmental adaptation) र प्रजातिगत अधिकार (species-specific roles) सँग सम्बन्धित हुन्छ, जसरी एक प्रजाति विशेष पारिस्थितिक प्रणालीमा आफ्नो अधिकार कायम राख्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - भूमिका र पहिचान): व्यक्तिहरूको सामाजिक भूमिका (social roles) र पहिचान (identity) उनीहरूको योग्यता (competence) र अधिकार क्षेत्र (sphere of influence) सँग गहिरो रूपमा जोडिएको हुन्छ। जबसम्म व्यक्तिले आफ्नो भूमिकालाई सफलतापूर्वक निर्वाह गर्छ, तबसम्म उसको सामाजिक अवस्थिति कायम रहन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तलाई उजागर गर्दछ कि अधिकारी (योग्य) जीवहरूको अस्तित्व र कार्य उनीहरूको अधिकार (योग्यता वा पद) को सीमाभित्र मात्र हुन्छ। यसले जीवको कर्म र त्यसको फलको निरन्तरता, साथै मोक्ष प्राप्त नभएसम्म संसारमा उनीहरूको भूमिकालाई स्पष्ट पार्दछ।

१. कर्मफल र जीवको अवस्थिति: वेदान्त दर्शन अनुसार, जीवहरूले आफ्नो पूर्वकर्म (past actions) अनुसार विभिन्न अधिकार र योग्यता प्राप्त गर्छन्। यो सूत्रले ती अधिकारी जीवहरू (जस्तै देवताहरू वा विशेष भूमिकामा रहेका आत्माहरू) को अवस्थिति उनीहरूको अधिकार कायम रहेसम्म मात्र हुने बताउँछ। जब उनीहरूको अधिकारको अवधि समाप्त हुन्छ, उनीहरूले त्यो पद वा भूमिका त्याग्नुपर्छ।

२. शङ्कराचार्यको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्तका आचार्य शङ्कराचार्यका अनुसार, यो सूत्रले देवताहरू जस्ता अधिकारी जीवहरूको सन्दर्भमा प्रयोग भएको छ। उनीहरूले आफ्नो विशेष अधिकार र पद तबसम्म कायम राख्छन् जबसम्म उनीहरूको कर्मफल समाप्त हुँदैन। मोक्ष प्राप्त भएपछि, उनीहरू यस संसारको बन्धनबाट मुक्त हुन्छन् र कुनै विशेष अधिकारमा रहँदैनन्।

३. रामानुजाचार्यको व्याख्या: विशिष्टाद्वैत वेदान्तका आचार्य रामानुजाचार्यले पनि यस सूत्रलाई अधिकारी जीवहरूको भूमिका र उनीहरूको अधिकारको सीमासँग जोड्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, अधिकारी जीवहरूले आफ्नो कर्तव्य र अधिकारलाई तबसम्म निर्वाह गर्छन् जबसम्म उनीहरूको भक्ति (devotion) र कर्मले मोक्ष प्राप्तिको लागि पर्याप्त योग्यता प्रदान गर्दैन।

सूत्र 3.3.53

संस्कृत: अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्

IAST: *Aniyamaḥ sarveṣāmavirodhaḥ śabdānumānābhyām*

नेपाली अर्थ: सबैको अनियम छ, अविरोध छ, शब्द र अनुमानबाट।

विस्तृत व्याख्या: सबै अधिकारीहरूको लागि उपासनामा कुनै कठोर नियम छैन।

शाब्दिक अर्थ:

अनियमः (Aniyamaḥ): नियम नभएको, कुनै विशेष नियम नभएको, अनियमितता।

सर्वेषाम् (sarveṣām): सबैको, सबैका लागि।

अविरोधः (avirodhaḥ): विरोध नभएको, मेल खाने, अविरोध।

शब्दानुमानाभ्याम् (śabdānumānābhyām): शब्द (श्रुति) र अनुमान (तर्क) द्वारा, शास्त्र र तर्कले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको उपासनाका लागि कुनै कठोर नियम वा प्रतिबन्ध छैन, किनकि श्रुति (शब्द) र तर्क (अनुमान) दुवैले यसको पुष्टि गर्दछन्। यस सूत्रले उपासनाको सार्वभौमिकता र पहुँचलाई जोड दिन्छ [Universality of Upasana].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

संज्ञानात्मक विज्ञान (Cognitive Science): यस सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको प्रक्रियामा शब्द (श्रुति) र अनुमान (तर्क) को भूमिकालाई स्वीकार गर्दछ। आधुनिक संज्ञानात्मक विज्ञानले पनि मानव मस्तिष्कले जानकारी प्रशोधन गर्न र निष्कर्षमा पुग्न यी दुवै विधिहरू प्रयोग गर्ने कुरालाई समर्थन गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Flexibility): उपासनाका लागि कुनै कठोर नियम नहुनुले मनोवैज्ञानिक लचिलोपन (Cognitive Flexibility) लाई संकेत गर्दछ। यसले

व्यक्तिलाई आफ्नो व्यक्तिगत स्वभाव र क्षमता अनुसार आध्यात्मिक अभ्यासहरू अनुकूलन गर्न अनुमति दिन्छ, जसले मानसिक स्वास्थ्य र आध्यात्मिक विकासमा सकारात्मक प्रभाव पार्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले उपासनाको विधि र यसको सार्वभौमिकतामाथि गहन दार्शनिक प्रकाश पार्दछ। यसले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको मार्गमा कुनै कृत्रिम वा संकीर्ण प्रतिबन्ध नभएको कुरालाई स्थापित गर्दछ, जसले गर्दा सबै अधिकारीहरूका लागि आध्यात्मिक अभ्यासको ढोका खुल्ला रहन्छ।

१. उपासनाको अनियमतता र सार्वभौमिकता: यो सूत्रले उपासनाका लागि कुनै निश्चित नियम वा विधि अनिवार्य नभएको कुरा स्पष्ट पार्दछ। यसको अर्थ हो कि विभिन्न व्यक्तिहरूले आ-आफ्नो रुचि, क्षमता र परिवेश अनुसार ब्रह्मको उपासना गर्न सक्छन्। आचार्य शंकरले यसलाई ब्रह्मज्ञानको सहज पहुँचको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ बाह्य नियमहरूभन्दा आन्तरिक श्रद्धा र एकाग्रता महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

२. शब्द (श्रुति) र अनुमान (तर्क) को समन्वय: सूत्रले 'शब्दानुमानाभ्याम्' पद प्रयोग गरी श्रुति (वेदका वचन) र अनुमान (तर्क वा युक्ति) दुवैले उपासनाको अनियमततालाई समर्थन गर्ने कुरा बताउँछ। यसले वेदान्त दर्शनमा श्रुतिलाई परम प्रमाण मान्दै पनि तर्कको महत्त्वलाई स्वीकार गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि भक्तिमार्गमा विभिन्न उपासना विधिहरूको स्वीकार्यतालाई यसै आधारमा पुष्टि गर्नुभएको छ, जहाँ शास्त्र र तर्क दुवैले जीवको कल्याणका लागि मार्गनिर्देशन गर्दछन्।

३. अविरोधको सिद्धान्त र आध्यात्मिक स्वतन्त्रता: 'अविरोधः' पदले उपासनाका विभिन्न विधिहरू एक-आपसमा विरोधाभासी नभई एकै लक्ष्यमा पुग्ने विभिन्न मार्गहरू हुन् भन्ने संकेत गर्दछ। यसले आध्यात्मिक अभ्यासमा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र विविधतालाई प्रोत्साहन गर्दछ। यस दार्शनिक अवधारणाले विभिन्न सम्प्रदाय र परम्पराहरूलाई एकै ब्रह्मको उपासनाका विभिन्न अभिव्यक्तिहरूको रूपमा हेर्ने फराकिलो दृष्टिकोण प्रदान गर्दछ, जसले धार्मिक सहिष्णुता र समन्वयलाई बढावा दिन्छ।

सूत्र 3.3.54

संस्कृत: यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्

IAST: *Yāvadātmabhāvitvācca na doṣastaddarśanāt*

नेपाली अर्थ: र आत्मभावित्व सम्म दोष छैन, श्रुतिमा दर्शनबाट।

विस्तृत व्याख्या: आत्मभाव (Self-realization) सम्म कुनै दोष छैन।

शाब्दिक अर्थ:

यावत् (yāvat): जबसम्म, जतिन्जेल

आत्मभावित्वात् (ātmabhāvitvāt): आत्मभावको कारणले, आत्मस्वरूप हुनुको कारणले

च (ca): र

न (na): छैन

दोषः (doṣaḥ): दोष, त्रुटि

तत् (tat): त्यो

दर्शनात् (darśanāt): दर्शनबाट, श्रुतिमा देखिने हुनाले

चुरो अर्थ (Essence): जबसम्म आत्मभावको अनुभव रहन्छ, तबसम्म कुनै दोष वा त्रुटि रहँदैन, किनकि यो श्रुति र अनुभवबाट सिद्ध छ। यस सूत्रले आत्मज्ञानको निरन्तरता र त्यसबाट प्राप्त हुने निर्दोष अवस्थालाई जोड दिन्छ [Perfection through Self-realization]।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आत्म-जागरूकता (Self-awareness) र चेतना (Consciousness) को निरन्तरताले मस्तिष्कमा सकारात्मक प्रभाव पार्छ, जसले मानसिक शान्ति र दोषमुक्त अवस्थामा योगदान पुर्याउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Psychology): आत्म-अवधारणा (Self-concept) को स्पष्टता र सकारात्मक आत्म-छविले व्यक्तिमा त्रुटिपूर्ण व्यवहार वा सोचको सम्भावना कम गर्छ, जसलाई यस सूत्रको दार्शनिक निर्दोषतासँग जोड्न सकिन्छ।

यो सूत्रले आत्मभावको निरन्तरता र त्यसबाट उत्पन्न हुने निर्दोष अवस्थाको गहन दार्शनिक व्याख्या प्रस्तुत गर्दछ। यसले आत्मज्ञानको महत्त्व र त्यसको व्यावहारिक फललाई उजागर गर्छ, जहाँ जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई बुझेर सबै दोषहरूबाट मुक्त हुन्छ।

१. आत्मभावको अवधारणा: आत्मभाव भन्नाले आफ्नो वास्तविक आत्मस्वरूपलाई बुझ्नु र त्यससँग एकाकार हुनु हो। यो केवल बौद्धिक ज्ञान मात्र नभई, अनुभवजन्य अनुभूति हो। जबसम्म यो आत्मभाव जीवमा रहन्छ, तबसम्म अविद्या (ignorance) र त्यसबाट उत्पन्न हुने सबै दोषहरू (defects) निवृत्त हुन्छन्।

२. दोषमुक्तिको आधार: सूत्रले 'न दोषः' भनी आत्मभावको निरन्तरतामा कुनै दोष नरहने कुरा स्पष्ट पार्छ। यो अवस्था जीवन्मुक्ति (liberation in life) सँग सम्बन्धित छ, जहाँ व्यक्तिले संसारमा रहेर पनि कर्मका बन्धन र अज्ञानका प्रभावहरूबाट आफूलाई मुक्त पाउँछ। श्रुति (scriptures) मा पनि यसको पुष्टि पाइन्छ।

३. श्रुतिको प्रमाण: 'तद्दर्शनात्' भन्नाले श्रुति वा वेदका वचनहरूले यस आत्मभावको दर्शन गराउँछन् भन्ने बुझिन्छ। उपनिषद्हरूमा आत्मज्ञानको महिमा र त्यसबाट प्राप्त हुने परम शान्ति तथा निर्दोष अवस्थाको विस्तृत वर्णन गरिएको छ। यसले आत्मज्ञानलाई केवल दार्शनिक सिद्धान्त मात्र नभई, प्रत्यक्ष अनुभवको विषय बनाउँछ।

सूत्र 3.3.55

संस्कृत: पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः

IAST: *Puruṣārtho'taḥ śabdāditi bādarāyaṇaḥ*

नेपाली अर्थ: पुरुषार्थ (Human Goal) शब्दबाट हो, बादरायण (व्यास) भन्नुहुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: बादरायण (व्यास) का अनुसार पुरुषार्थ (मोक्ष) श्रुतिवचनबाट प्रमाणित छ।

शाब्दिक अर्थ:

पुरुषार्थोऽतः (puruṣārtho'taḥ): पुरुषार्थ (मानव लक्ष्य/प्रयत्न) र अतः (यसकारण/यसबाट)।

शब्दादिति (śabdāditi): शब्दात् (शब्द/शास्त्रबाट) र इति (यसरी)।

बादरायणः (bādarāyaṇaḥ): बादरायण (एक पूज्य ऋषि, प्रायः व्याससँग पहिचान गरिएका)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले बादरायण (व्यास) को दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ कि मानव जीवनको परम लक्ष्य (पुरुषार्थ - Human Goal) श्रुति (Vedic scriptures) को शब्दहरूबाट मात्र स्थापित हुन्छ। यसले धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष जस्ता पुरुषार्थहरूको प्रामाणिकता र मार्गदर्शनका लागि वेदको सर्वोच्चतालाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञानको स्रोत (Source of Knowledge) को बारेमा चर्चा गर्दछ, जहाँ बादरायणले पुरुषार्थको ज्ञानका लागि श्रुतिलाई अन्तिम प्रमाण

मान्छन्। आधुनिक विज्ञानमा, ज्ञानको स्रोत अवलोकन (Observation), प्रयोग (Experimentation) र तार्किक विश्लेषण (Logical Analysis) हो, तर आध्यात्मिक सत्यहरूको लागि शास्त्रको भूमिका फरक हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Purpose and Meaning): मानव मनोविज्ञानमा उद्देश्य (Purpose) र अर्थ (Meaning) को खोजी एक आधारभूत आवश्यकता हो। यो सूत्रले मानव लक्ष्यको परिभाषा र त्यसको प्राप्तिको मार्गलाई आध्यात्मिक परम्पराको प्रकाशमा व्याख्या गर्दछ, जसले व्यक्तिलाई जीवनमा गहिरो अर्थ प्रदान गर्दछ।

यो सूत्र (पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः) ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण अंश हो जसले मानव जीवनको परम लक्ष्य (पुरुषार्थ) को निर्धारणमा श्रुति (वेद) को निर्णायक भूमिकालाई स्थापित गर्दछ। बादरायण, जसलाई वेदव्यास पनि भनिन्छ, यस सन्दर्भमा श्रुतिलाई नै अन्तिम प्रमाण मान्नुहुन्छ। यो सूत्रले आध्यात्मिक ज्ञान र मोक्ष प्राप्तिको मार्गमा शास्त्रको अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ।

१. श्रुतिको प्रामाणिकता र पुरुषार्थको निर्धारण: बादरायणको यो कथनले पुरुषार्थको अवधारणालाई लौकिक (worldly) भन्दा पनि पारमार्थिक (transcendental) धरातलमा स्थापित गर्दछ। धर्म, अर्थ, काम र मोक्षमध्ये मोक्षलाई परम पुरुषार्थ मानिन्छ, जसको स्वरूप र प्राप्तिको मार्ग केवल वेदका शब्दहरूबाट मात्र जान्न सकिन्छ। तर्क वा प्रत्यक्ष अनुभवले मोक्षको पूर्ण ज्ञान दिन सक्दैन किनकि यो इन्द्रियगोचर विषय होइन।

२. आचार्यहरूको व्याख्या: शङ्कराचार्यले यस सूत्रको व्याख्यामा श्रुतिलाई नै मोक्षको एकमात्र प्रमाण मान्नुहुन्छ। उहाँका अनुसार, आत्माको स्वरूप र ब्रह्मसँगको यसको सम्बन्धको ज्ञान केवल उपनिषद्हरूबाट प्राप्त हुन्छ। रामानुजाचार्यले पनि पुरुषार्थको सिद्धिका लागि शास्त्रको महत्त्वलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ, तर उहाँ भक्ति र प्रपत्तिलाई पनि मोक्षको मार्गको रूपमा प्रस्तुत गर्नुहुन्छ। बादरायणको यो सूत्रले सबै आचार्यहरूलाई शास्त्रको आधारमा आफ्नो दर्शन विकसित गर्न प्रेरित गर्दछ।

३. आधुनिक सन्दर्भमा पुरुषार्थको प्रासंगिकता: समकालीन समाजमा, जहाँ भौतिकवादी दृष्टिकोण हावी छ, यो सूत्रले मानव जीवनको गहिरो अर्थ र उद्देश्यको खोजीमा आध्यात्मिक मार्गदर्शनको महत्त्वलाई पुनः स्थापित गर्दछ। विज्ञानले बाह्य जगतको ज्ञान प्रदान गरे पनि, आत्मिक शान्ति र परम आनन्दको लागि श्रुतिमा आधारित ज्ञानको आवश्यकतालाई यस सूत्रले स्पष्ट पार्दछ।

सूत्र 3.3.56

संस्कृत: एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः

IAST: *Evamapyupanyāsātpūrvabhāvādavirodhaṃ bādarāyaṇaḥ*

नेपाली अर्थ: यसरी पनि उपन्यासबाट, पूर्वभावबाट अविरोध छ, बादरायण भन्नुहुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: बादरायणका अनुसार पूर्व विद्या र उत्तर विद्यामा अविरोध छ।

शाब्दिक अर्थ:

एवमपि (Evamapi): यसरी पनि, यस प्रकारले पनि।

उपन्यासात् (Upanyāsāt): प्रतिपादनबाट, प्रस्तुत गरिएका कुराबाट।

पूर्वभावात् (Pūrvabhāvāt): पूर्वको अवस्थाबाट, पहिलेको अस्तित्वबाट।

अविरोधं (Avirodhaṃ): अविरोध, कुनै विरोधाभास नहुनु।

बादरायणः (Bādarāyaṇaḥ): बादरायण ऋषि।

चुरो अर्थ (Essence): बादरायण ऋषि भन्नुहुन्छ कि पूर्व विद्या र उत्तर विद्या (ज्ञानका विभिन्न चरणहरू) बीच कुनै विरोधाभास छैन, किनकि दुवैको प्रतिपादन र पूर्वको अवस्थालाई विचार गर्दा तिनीहरू एकअर्काका पूरक हुन् [complementary].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्कको plasticity र नयाँ जानकारीलाई पुरानो ज्ञानसँग एकीकृत गर्ने क्षमतालाई देखाउँछ, जसले ज्ञानको क्रमिक विकासमा अविरोधको सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछ [integration of knowledge].

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Integration): संज्ञानात्मक मनोविज्ञानमा, नयाँ सिकाइलाई अवस्थित स्कीमाटा [schemata] सँग कसरी एकीकृत गरिन्छ भन्ने कुराले पूर्व र उत्तर ज्ञानबीचको सामञ्जस्यलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ, जहाँ नयाँ अनुभवहरूले पुरानो बुझाइलाई परिष्कृत गर्दछ।

> यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तलाई उजागर गर्दछ कि ज्ञानका विभिन्न स्तरहरू वा चरणहरू, विशेष गरी पूर्व विद्या (कर्मकाण्ड वा प्रारम्भिक ज्ञान) र उत्तर विद्या (ब्रह्मज्ञान वा उच्च ज्ञान) बीच कुनै वास्तविक विरोधाभास छैन। बादरायण ऋषिले यस अविरोधलाई प्रतिपादन र पूर्वको अवस्थाको आधारमा स्थापित गर्नुभएको छ, जसले समग्र आध्यात्मिक मार्गको एकतालाई जोड दिन्छ।

१. ज्ञानको क्रमिकता र एकीकरण: ब्रह्मसूत्रले ज्ञानलाई एक क्रमिक प्रक्रियाको रूपमा हेर्छ जहाँ प्रारम्भिक चरणहरू (पूर्व विद्या) उच्च चरणहरू (उत्तर विद्या) को लागि आधार तयार गर्दछन्। यस सूत्रले यी दुई बीचको सम्बन्धलाई विरोधाभासको सट्टा पूरकताको रूपमा व्याख्या गर्दछ। शंकरका अनुसार, कर्मकाण्ड (पूर्व विद्या) ले चित्तशुद्धि प्रदान गर्दछ, जुन ब्रह्मज्ञान (उत्तर विद्या) प्राप्तिको लागि आवश्यक छ।

२. बादरायणको समन्वयवादी दृष्टिकोण: बादरायण ऋषिले विभिन्न वैदिक ग्रन्थहरू र दार्शनिक दृष्टिकोणहरू बीचको सामञ्जस्य स्थापित गर्ने प्रयास गर्नुभएको छ। यस सूत्रमा, उहाँले ज्ञानका विभिन्न शाखाहरू वा स्तरहरूलाई एकै लक्ष्यतर्फ उन्मुख देख्नुहुन्छ, जहाँ कुनै पनि ज्ञान अर्कोको विरोधी नभई सहायक हुन्छ। रामानुजको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि भक्ति र ज्ञानलाई एकअर्काको पूरक मानिन्छ।

३. अविद्याको निराकरण र ब्रह्मज्ञानको प्राप्ति: यस सूत्रको गहिरो दार्शनिक अर्थ अविद्या (अज्ञान) को निराकरण र ब्रह्मज्ञानको प्राप्तिमा निहित छ। जबसम्म अविद्या रहन्छ, ज्ञानका विभिन्न पक्षहरूमा विरोधाभास देखिन सक्छ। तर, जब आत्मज्ञानको प्रकाश प्राप्त हुन्छ, सबै प्रकारका ज्ञानहरू ब्रह्मको एकत्वमा विलीन हुन्छन् र कुनै पनि द्वन्द्व रहँदैन। यो अद्वैत वेदान्तको मूल शिक्षा हो।

सूत्र 3.3.57

संस्कृत: एकमात्मनः शरीरे भावात्

IAST: *Ekamātmanaḥ śarīre bhāvāt*

नेपाली अर्थ: एक आत्मा शरीरमा भाव भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: एउटै आत्मा शरीरमा विद्यमान छ।

शाब्दिक अर्थ:

एकम् (Ekam): एक (one).

आत्मनः (Ātmanaḥ): आत्माको (of the self/soul).

शरीरे (śarīre): शरीरमा (in the body).

भावात् (bhāvāt): भएकोले (because of being/existence).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले आत्माको अद्वितीयता र शरीरमा यसको उपस्थितिलाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा प्रत्येक जीवमा एकै ब्रह्मको अभिव्यक्ति हुन्छ भन्ने वेदान्तिक

सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। यसले व्यक्तिगत आत्मा (Jivatman) र सर्वोच्च आत्मा (Paramatman) बीचको गहिरो सम्बन्धलाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतना (Consciousness) को अध्ययनले मस्तिष्कको जटिल संरचना र कार्यप्रणालीलाई बुझाउँछ, तर आत्माको अद्वितीय अस्तित्वको दार्शनिक अवधारणालाई यसले पूर्ण रूपमा व्याख्या गर्न सक्दैन। यो सूत्रले चेतनाको भौतिक आधारभन्दा परको एक अमूर्त अस्तित्वको सम्भावनालाई संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Self-identity): मनोविज्ञानमा आत्म-पहिचान (Self-identity) को अवधारणाले व्यक्तिले आफूलाई कसरी बुझ्छ भन्ने कुरालाई समेट्छ। यो सूत्रले आत्म-पहिचानको मूलमा रहेको एकत्व र अविभाज्यतालाई दार्शनिक रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले व्यक्तिगत अनुभवहरूको पछाडि एक स्थिर 'म' को अस्तित्वलाई दर्शाउँछ।

यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पक्षलाई उजागर गर्दछ: आत्माको अद्वितीयता र शरीरमा यसको उपस्थिति। यसले व्यक्तिगत चेतनाको मूल स्रोत र ब्रह्माण्डीय चेतनासँगको यसको सम्बन्धलाई गहिरो रूपमा विश्लेषण गर्दछ, जसले गर्दा जीव र ब्रह्मको एकत्वको सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ।

१. आत्माको एकत्व र सर्वव्यापकता: यो सूत्रले प्रत्येक शरीरमा एउटै आत्माको उपस्थिति रहेको कुरालाई जोड दिन्छ। शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, यो आत्मा वास्तवमा ब्रह्म नै हो, जुन सर्वव्यापी र अद्वितीय छ। शरीरको भिन्नता भए पनि, आत्माको सारभूत प्रकृति एकै रहन्छ, जसले विविधतामा एकताको दार्शनिक अवधारणालाई स्थापित गर्दछ।

२. शरीर र आत्माको सम्बन्ध: सूत्रले आत्मा शरीरमा 'भाव' भएकोले यसको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत वेदान्तमा, आत्मा ब्रह्मको अंश हो र शरीर आत्माको 'शेष' वा आश्रित हो। आत्मा शरीरमा रहेर पनि यसका गुणहरूबाट अप्रभावित रहन्छ, जसले आत्माको शुद्धता र नित्यत्वलाई दर्शाउँछ।

३. मोक्ष र आत्मज्ञानको मार्ग: आत्माको एकत्व र शरीरमा यसको उपस्थितिको ज्ञान मोक्ष प्राप्तिको लागि अपरिहार्य मानिन्छ। यस ज्ञानले व्यक्तिलाई भौतिक बन्धनहरूबाट मुक्त भई आफ्नो वास्तविक स्वरूप (ब्रह्म) को अनुभव गर्न मद्दत गर्दछ। यो आत्मज्ञानले अज्ञानताको पर्दा हटाएर परम सत्यको साक्षात्कार गराउँछ।

सूत्र 3.3.58

संस्कृत: व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वात्

IAST: *Vyatirekastadabhāvabhāvitvāt*

नेपाली अर्थ: व्यतिरेक त्यसको अभावभावित्वबाट हो।

विस्तृत व्याख्या: जीव र ब्रह्मको भेद अविद्याजन्य हो।

शाब्दिक अर्थ:

व्यतिरेकः (Vyatirekaḥ): भिन्नता, अलगाव, भिन्न हुनु।

तत् (Tat): त्यसको, त्यो।

अभाव (Abhāva): अभाव, अनुपस्थिति।

भावित्वात् (Bhāvitvāt): कारणले, उत्पन्न भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence):

यो सूत्रले ब्रह्म र जीवबीचको भिन्नता (व्यतिरेक) त्यसको अभाव (अविद्या) को कारणले उत्पन्न भएको हो भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। वास्तविक रूपमा कुनै भिन्नता नभए पनि, अज्ञानताका कारण जीवले आफूलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न ठान्दछ। यो अज्ञानताको निवृत्तिले मात्र वास्तविक एकत्वको बोध हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञानको प्रकृति र अज्ञानताले कसरी सत्यको बोधमा बाधा पुर्याउँछ भन्ने कुरालाई संकेत गर्दछ। अज्ञानता (अभाव) को कारणले उत्पन्न हुने भिन्नताको अवधारणाले हाम्रो बोध प्रणालीमा त्रुटिहरू कसरी आउँछन् भन्ने कुरालाई बुझाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - बोध र भ्रम): मनोविज्ञानमा, यो सूत्रलाई बोध (perception) र भ्रम (illusion) को सन्दर्भमा हेर्न सकिन्छ। व्यक्तिले आफ्नो सीमित बोध र मानसिक ढाँचाका कारण वास्तविकतालाई भिन्न रूपमा देख्छ, जुन अविद्याजन्य भिन्नतासँग मिल्दोजुल्दो छ।

> यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ जीव र ब्रह्मको सम्बन्धमाथि सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ। यसले अद्वैत वेदान्तको मूल सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दै, भिन्नताको प्रकृति र त्यसको कारणमाथि प्रकाश पार्छ।

१. अविद्याजन्य भिन्नताको अवधारणा: यस सूत्रको मुख्य जोड जीव र ब्रह्मबीचको भिन्नता अविद्या (अज्ञानता) को कारणले उत्पन्न भएको हो भन्नेमा छ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जीव ब्रह्मभन्दा भिन्न छैन। यो भिन्नता केवल माया वा अज्ञानताको उपज हो, जसरी डोरीलाई सर्प ठानिन्छ। जब अविद्याको पर्दा हट्छ, तब जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो भन्ने बोध गर्दछ।

२. ब्रह्मको निर्गुण स्वरूप: यो सूत्रले ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपलाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा पुष्टि गर्दछ। यदि ब्रह्ममा नै भिन्नताको कारण निहित हुन्थ्यो भने, ब्रह्म सगुण हुन्थ्यो। तर, यहाँ भिन्नताको कारण बाह्य (अविद्या) मानिएकोले, ब्रह्म स्वयं भिन्नताबाट रहित र निर्गुण छ भन्ने सिद्धान्तलाई बल मिल्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा भने जीव र ब्रह्मबीच वास्तविक भिन्नता स्वीकार गरिन्छ, तर यहाँको सन्दर्भ अद्वैत वेदान्तसँग बढी मेल खान्छ।

३. मोक्षको मार्ग: यदि भिन्नता अविद्याजन्य हो भने, मोक्षको मार्ग अविद्याको निवृत्तिमा निहित छ। ज्ञानको माध्यमबाट अविद्याको नाश भएपछि जीवले ब्रह्मसँगको आफ्नो एकत्वको अनुभव गर्दछ। यो सूत्रले साधना र ज्ञानको महत्त्वलाई दर्शाउँछ, जसले जीवलाई भ्रमबाट मुक्त भई वास्तविक सत्यको बोध गराउँछ। यसरी, यो सूत्रले आध्यात्मिक यात्राको एक महत्त्वपूर्ण पक्षलाई पनि संकेत गर्दछ।

सूत्र 3.3.59

संस्कृत: अङ्गावबद्धास्तु

IAST: *Aṅgāvabaddhāstu*

नेपाली अर्थ: तर अङ्गावबद्ध (Subsidiary) हुन्।

विस्तृत व्याख्या: केही उपासनाहरू अङ्गभूत (सहायक) मात्र हुन्।

शाब्दिक अर्थ:

अङ्ग (Aṅga): भाग, अङ्ग, सहायक।

अवबद्धाः (Avabaddhāḥ): बाँधिएको, जोडिएको, आश्रित।

तु (Tu): तर, वास्तवमा, तथापि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले केही उपासना वा ध्यानका विधिहरू मुख्य आध्यात्मिक अभ्यासका सहायक (subsidiary) हुन् भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यसले विभिन्न आध्यात्मिक अनुशासनहरू र तिनीहरूको अन्तिम लक्ष्य (ultimate goal) मोक्षसँगको पदानुक्रमिक सम्बन्ध (hierarchical relationship) बुझ्नुपर्ने महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): ध्यानका विभिन्न प्रकारहरूले मस्तिष्कमा पार्ने प्रभावको अध्ययनले सहायक ध्यान विधिहरूले मुख्य ध्यानमा कसरी सहयोग पुर्याउँछ भन्ने बुझ्न सकिन्छ। यी सहायक विधिहरूले एकाग्रता र मानसिक शान्ति बढाउन मद्दत गर्दछन्।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Hierarchy): संज्ञानात्मक मनोविज्ञानमा, कार्यहरूको पदानुक्रम (hierarchy of tasks) हुन्छ जहाँ साना, सहायक कार्यहरूले ठूला, मुख्य लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछन्। यो सूत्रले आध्यात्मिक अभ्यासमा पनि यस्तै संरचनाको महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको उपासना काण्डमा विभिन्न उपासनाहरूको प्रकृति र तिनीहरूको महत्त्वबारे चर्चा गर्दछ। यसले विशेष गरी केही उपासनाहरू मुख्य उपासनाका सहायक (अङ्गभूत) रूपमा रहेका छन् भन्ने कुरामा जोड दिन्छ, जसले गर्दा तिनीहरूको प्रयोग र फलको सही बुझाइ आवश्यक हुन्छ। यो विश्लेषणले वेदान्त दर्शनमा उपासनाको भूमिका र त्यसको समग्र मोक्ष मार्गसँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ।

१. उपासनाको अङ्गभूत स्वरूप (Subsidiary Nature of Upasanas):
शंकराचार्यका अनुसार, केही उपासनाहरू स्वतन्त्र फल दिने नभई मुख्य उपासना वा ज्ञान प्राप्तिको सहायकका रूपमा कार्य गर्दछन्। उदाहरणका लागि, प्रणव (ॐ) को उपासना वा गायत्री मन्त्रको जप जस्ता क्रियाहरूले चित्त शुद्धीकरण र एकाग्रता बढाउन मद्दत गर्दछन्, जसले अन्ततः ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ। यी सहायक उपासनाहरूले साधकलाई मुख्य लक्ष्यमा पुग्नका लागि आवश्यक मानसिक र आध्यात्मिक तयारी प्रदान गर्दछन्।

२. उपासना र ज्ञानको सम्बन्ध (Relationship between Upasana and Knowledge):
रामानुजाचार्य जस्ता विशिष्टाद्वैतवादी आचार्यहरूले उपासनालाई भक्तिको एक अभिन्न अङ्ग मानेका छन्, जसले जीवलाई ईश्वरसँगको सम्बन्धमा अझ नजिक ल्याउँछ। यस सूत्रले उपासनाको महत्त्वलाई स्वीकार गर्दै, यसलाई ज्ञानको पूरक वा त्यसको प्राप्तिको लागि आवश्यक पूर्वाधारको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। उपासनाले मनलाई स्थिर र शुद्ध बनाउँछ, जसले गर्दा आत्मज्ञान वा ब्रह्मज्ञानको प्रकाश सजिलै प्राप्त गर्न सकिन्छ।

३. फलको भिन्नता र प्रयोजन (Difference in Results and Purpose):
यस सूत्रले अङ्गभूत उपासनाहरूको फल मुख्य उपासनाको फलभन्दा भिन्न हुने कुरालाई पनि संकेत गर्दछ। सहायक उपासनाहरूले तात्कालिक लाभ (जस्तै मानसिक शान्ति, एकाग्रता) प्रदान गर्न सक्छन्, तर तिनीहरूको अन्तिम लक्ष्य भने मुख्य उपासना वा ज्ञानको माध्यमबाट मोक्ष प्राप्त गर्नु नै हो। यसले साधकलाई कुन उपासनाको के प्रयोजन हो भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा बुझ्न र तदनुसार अभ्यास गर्न प्रेरित गर्दछ।

■ सूत्र 3.3.60

संस्कृत: मन्त्रादिवद्वाविरोधः

IAST: *Mantrādivadvāvirodhaḥ*

नेपाली अर्थ: मन्त्र आदि जस्तै अविरोध छ।

विस्तृत व्याख्या: विभिन्न उपासनाहरूमा अविरोध छ।

शाब्दिक अर्थ:

मन्त्र (mantra): मन्त्र।

आदि (ādi): आदि (इत्यादि)।

वत् (vat): जस्तै।

वा (vā): वा।

अविरोधः (avirodhaḥ): अविरोध (कुनै विरोध नहुनु)।

चुरो अर्थ (Essence): विभिन्न उपासनाहरू (meditations) वा साधनाहरू (spiritual practices) बीच कुनै आधारभूत विरोध छैन, किनकि ती सबैको लक्ष्य एउटै परमसत्ता (Ultimate Reality) को प्राप्ति हो। जसरी मन्त्रहरू विभिन्न भए पनि तिनीहरूको प्रभाव (effect) समान हुन्छ, त्यसरी नै उपासनाका मार्गहरू फरक भए पनि तिनीहरूले एउटै सत्यतर्फ डोर्याउँछन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): विभिन्न ध्यान विधिहरू (meditation techniques) वा मानसिक अभ्यासहरूले मस्तिष्कमा समान सकारात्मक परिवर्तनहरू (positive changes) ल्याउन सक्छन्, जसले उपासनाको बहुलतामा पनि एकरूपता (unity in diversity) को पुष्टि गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Flexibility): मानव मनको संज्ञानात्मक लचिलोपन (cognitive flexibility) ले विभिन्न आध्यात्मिक दृष्टिकोणहरू (spiritual perspectives) लाई स्वीकार गर्न र तिनीहरूबाट लाभ उठाउन सक्ने क्षमतालाई जनाउँछ, जसले उपासनाका विभिन्न मार्गहरूको सान्दर्भिकतालाई समर्थन गर्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.६० ले विभिन्न उपासनाहरू (meditations) वा आध्यात्मिक साधनाहरू (spiritual practices) बीचको अविरोध (non-contradiction) लाई स्पष्ट पार्दछ। यस सूत्रले मन्त्रहरूको उदाहरण दिँदै, जसरी विभिन्न मन्त्रहरूको प्रभाव समान हुन्छ, त्यसरी नै विभिन्न उपासनाहरूको लक्ष्य पनि एउटै परमसत्ताको प्राप्ति हो भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले साधनाको विविधतामा एकता (unity in diversity of spiritual practices) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

१. उपासनाको विविधता र लक्ष्यको एकता: ब्रह्मसूत्रले विभिन्न उपासनाहरूलाई स्वीकार गर्दछ, तर ती सबैको अन्तिम लक्ष्य ब्रह्मज्ञान (knowledge of Brahman) वा मोक्ष (liberation) हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। जसरी विभिन्न नदीहरू अन्ततः एउटै समुद्रमा मिल्छन्, त्यसरी नै विभिन्न उपासनाका मार्गहरूले साधकलाई एउटै परम सत्यतर्फ डोर्याउँछन्। यसले साधनाको व्यक्तिगत छनोट (individual choice in practice) लाई मान्यता दिँदै, कुनै एक मार्गलाई अर्कोभन्दा श्रेष्ठ नमान्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ।

२. मन्त्रको दृष्टान्त र यसको सान्दर्भिकता: सूत्रमा 'मन्त्रादिवत्' (मन्त्र आदि जस्तै) भन्ने शब्द प्रयोग गरिएको छ। यसको अर्थ हो कि जसरी विभिन्न वैदिक मन्त्रहरू (Vedic mantras) वा तान्त्रिक मन्त्रहरू (Tantric mantras) को उच्चारण विधि र देवता फरक भए पनि तिनीहरूको अभीष्ट फल (desired result) प्राप्त गर्ने शक्ति समान हुन्छ, त्यसरी नै विभिन्न उपासनाहरूले पनि एउटै आध्यात्मिक परिणाम (spiritual outcome) दिन्छन्। यस दृष्टान्तले उपासनाको बाह्य रूपमा भिन्नता भए पनि आन्तरिक सार (inner essence) मा समानता रहेको देखाउँछ।

३. आचार्यहरूको व्याख्या र दार्शनिक प्रभाव: शंकराचार्य (Shankara) जस्ता अद्वैत वेदान्तका आचार्यहरूले यस सूत्रलाई विभिन्न उपासनाहरू ब्रह्मज्ञान प्राप्तिका सहायक साधन (auxiliary means) हुन् र तिनीहरूले चित्तशुद्धि (purification of mind) मा मद्दत गर्छन् भनी व्याख्या गरेका छन्। रामानुजाचार्य (Ramanuja) जस्ता विशिष्टाद्वैतका आचार्यहरूले भने विभिन्न उपासनाहरूले भक्तलाई भगवान्को विभिन्न स्वरूपहरू (different forms of God) सँग जोड्छन् र अन्ततः एउटै परमेश्वरको कृपा (grace of the Supreme Lord) प्राप्त गराउँछन् भनी बताएका छन्। यस सूत्रले साधनाको क्षेत्रमा सहिष्णुता (tolerance) र समन्वय (harmony) को दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

सूत्र 3.3.61

संस्कृत: भूम्नः क्रतुवत्

IAST: *Bhūmnaḥ kratuvat*

नेपाली अर्थ: भूमा (Infinite) को क्रतु जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: भूमा ब्रह्मको उपासना सर्वश्रेष्ठ हो।

शाब्दिक अर्थ:

भूम्नः (Bhūmnaḥ): भूमा (Infinite) को, बहुलताको, विशालताको।

क्रतुवत् (kratuvat): क्रतु जस्तै, यज्ञ जस्तै, संकल्प जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): भूमा (ब्रह्म) को उपासनालाई यज्ञ (ritual) जस्तै महत्वपूर्ण मानिन्छ, जहाँ भक्तिको निरन्तरता र एकाग्रता आवश्यक हुन्छ। यस सूत्रले ब्रह्मको अनन्तता र सर्वोच्चतालाई ध्यानको केन्द्रबिन्दु बनाउनुपर्नेमा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा ऊर्जा र पदार्थको अनन्त सम्भावना र एकत्वको अवधारणाले भूमा (Infinite) को दार्शनिक अवधारणासँग समानता राख्छ, जहाँ सबै कुरा एक अविभाज्य चेतनाको अंश हो।

मनोविज्ञान (Psychology - ध्यान र एकाग्रता): ध्यान र एकाग्रताको अभ्यासले मनलाई एक बिन्दुमा केन्द्रित गरी आन्तरिक शान्ति र स्पष्टता प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ, जुन क्रतु (संकल्प वा अनुष्ठान) जस्तै निरन्तर प्रयासको परिणाम हो।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले भूमा (अनन्त) को उपासनालाई क्रतु (यज्ञ वा अनुष्ठान) जस्तै महत्व दिँदै, आध्यात्मिक साधनाको गहिराइलाई उजागर गर्दछ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र सर्वोच्चतालाई स्वीकार गर्दै, त्यसको निरन्तर चिन्तन र ध्यानमा जोड दिन्छ। यो सूत्रले भक्तिको मार्ग र ज्ञानको मार्ग दुवैलाई एकै ठाउँमा ल्याएर, साधकलाई परम सत्यको अनुभूति गर्न प्रेरित गर्दछ।

१. भूमाको अवधारणा र यसको उपासना: भूमा उपनिषदहरूमा वर्णित अनन्त, असीम र सर्वव्यापी ब्रह्मको स्वरूप हो। यसको उपासना भनेको ब्रह्मलाई नै आफ्नो जीवनको लक्ष्य र केन्द्रबिन्दु बनाउनु हो। शंकराचार्यका अनुसार, भूमाको उपासनाले अविद्याको नाश गरी आत्मज्ञान प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ, जबकि रामानुजाचार्यले यसलाई परमेश्वरको सगुण रूपको भक्तिपूर्ण सेवाको रूपमा व्याख्या गर्छन्।

२. क्रतुसँगको समानता र यसको महत्व: क्रतु भनेको वैदिक यज्ञ वा कुनै निश्चित उद्देश्यका लागि गरिने संकल्पपूर्ण कार्य हो। सूत्रले भूमाको उपासनालाई क्रतु जस्तै मान्नुको अर्थ हो कि यो पनि एक अनुशासित, निरन्तर र एकाग्रतापूर्ण प्रक्रिया हो। जसरी यज्ञमा विधि-विधान र समर्पण आवश्यक हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मको उपासनामा पनि श्रद्धा, धैर्य र निरन्तर प्रयास अपरिहार्य हुन्छ।

३. दार्शनिक संश्लेषण र मोक्षको मार्ग: यो सूत्रले ज्ञानयोग र भक्तियोगको समन्वयलाई संकेत गर्दछ। भूमाको ज्ञान प्राप्त गर्नु र त्यसलाई आफ्नो चेतनामा स्थापित गर्नु ज्ञानयोग हो, जबकि क्रतुवत् उपासना गर्नु भक्तियोग हो। यसरी, यो सूत्रले साधकलाई ब्रह्मको अनन्त स्वरूपमा लीन भई मोक्ष प्राप्त गर्ने मार्ग देखाउँछ, जहाँ व्यक्तिगत चेतना ब्रह्माण्डीय चेतनासँग एकाकार हुन्छ।

सूत्र 3.3.62

संस्कृत: शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानात्

IAST: *Śabdādibhyo'ntaḥ pratiṣṭhānāt*

नेपाली अर्थ: शब्द आदिभन्दा अन्तः प्रतिष्ठान भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म शब्दातीत छ।

शाब्दिक अर्थ:

शब्दादिभ्यो (Śabdādibhyo): शब्द आदिबाट, शब्द तथा अन्यबाट।

अन्तः (antaḥ): भित्र, अन्तरमा।

प्रतिष्ठानात् (pratiṣṭhānāt): स्थापित भएकोले, प्रतिष्ठित भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको प्रकृतिलाई शब्द र अन्य इन्द्रियगोचर वस्तुहरूभन्दा पर, अन्तरमा प्रतिष्ठित रहेको रूपमा व्याख्या गर्दछ। ब्रह्म बाह्य अभिव्यक्तिहरूभन्दा भिन्न, आन्तरिक अनुभवको विषय हो भन्ने यसको मूल भाव हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भाषाविज्ञान (Linguistics): यो सूत्रले भाषाको सीमा र त्यसभन्दा परको वास्तविकतालाई संकेत गर्दछ। ब्रह्मलाई 'शब्दातीत' (beyond words) भन्नुले भाषिक संरचनाहरूले चेतनाको गहिरो तहलाई पूर्ण रूपमा व्यक्त गर्न नसक्ने अवधारणासँग मेल खान्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Transpersonal Psychology): ब्रह्मको 'अन्तः प्रतिष्ठानात्' (established within) भन्ने धारणाले चेतनाको गहिरो, आन्तरिक अवस्थाहरूमा आत्म-अनुभूति वा ट्रान्सपर्सनल अनुभवहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तसँग सम्बन्ध राख्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको अवाच्य स्वरूप र त्यसको आन्तरिक प्रतिष्ठानको गहन दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ। यसले ब्रह्मलाई केवल शब्द वा बाह्य इन्द्रियहरूद्वारा बुझ्न नसकिने, तर आन्तरिक अनुभवद्वारा मात्र साक्षात्कार गर्न सकिने परम सत्यको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यो वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्तमध्ये एक हो, जसले ब्रह्मको निर्गुण र निराकार स्वरूपलाई जोड दिन्छ।

१. **ब्रह्मको शब्दातीत स्वरूप (The Transcendent Nature of Brahman Beyond Words):** यो सूत्र 'शब्दादिभ्यो' (शब्द आदिबाट) भनी ब्रह्मलाई शब्द र अन्य बाह्य साधनहरूद्वारा पूर्ण रूपमा व्यक्त गर्न नसकिने बताउँछ। आचार्य शङ्करका अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निराकार भएकाले कुनै पनि शब्दले त्यसको पूर्ण परिभाषा दिन सक्दैन। शब्दहरू सधैँ गुण वा क्रियासँग सम्बन्धित हुन्छन्, तर ब्रह्म यी सबैभन्दा पर छ। यसले भाषाको सीमा र परम सत्यको अनुभवजन्य प्रकृतिलाई दर्शाउँछ।

२. **आन्तरिक प्रतिष्ठानको महत्त्व (The Significance of Inner Establishment):** 'अन्तः प्रतिष्ठानात्' (अन्तरमा प्रतिष्ठित भएकोले) भन्ने वाक्यांशले ब्रह्मको अनुभव बाह्य जगत्मा नभई साधकको आफ्नै अन्तर चेतनामा हुने कुरालाई जोड दिन्छ। रामानुजाचार्यले यद्यपि ब्रह्मलाई सगुण मान्नुभए पनि, उहाँले पनि भक्तिको माध्यमबाट आन्तरिक अनुभवलाई महत्त्व दिनुभएको छ। ब्रह्मको वास्तविक ज्ञान बाह्य अनुष्ठान वा बौद्धिक तर्कभन्दा पनि आन्तरिक ध्यान र आत्म-साक्षात्कारबाट प्राप्त हुन्छ भन्ने यसको मूल सन्देश हो।

३. **अद्वैत र विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोणमा ब्रह्मको अनुभव (Experience of Brahman in Advaita and Vishishtadvaita):** अद्वैत वेदान्तमा, ब्रह्मको आन्तरिक प्रतिष्ठानको अर्थ आत्मा र ब्रह्मको अभिन्नताको अनुभव हो, जहाँ जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्म नै हो भनी बुझ्छ। विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ब्रह्म सगुण भए पनि, त्यसको अनुभव आन्तरिक भक्ति र प्रपत्ति (शरणगति) द्वारा नै हुन्छ, जहाँ जीवले ब्रह्मसँगको आफ्नो विशिष्ट सम्बन्धलाई बुझ्छ। दुवै परम्पराले ब्रह्मको अनुभवलाई बाह्य होइन, आन्तरिक र व्यक्तिगत साधनाको परिणाम मान्छन्।

सूत्र 3.3.63

संस्कृत: आत्मा प्रकरणात्
IAST: *Ātmā prakaraṇāt*
नेपाली अर्थ: आत्मा, प्रकरणबाट।

विस्तृत व्याख्या: प्रकरणको सन्दर्भमा आत्मा भनेको ब्रह्म हो।

शाब्दिक अर्थ:

आत्मा (Ātmā): आत्मा, स्वयं, ब्रह्म।

प्रकरणात् (prakaraṇāt): प्रकरणबाट, सन्दर्भबाट, विषयवस्तुबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले प्रकरणको सन्दर्भमा आत्मालाई ब्रह्मको रूपमा बुझाउँछ, जसले वैदिक ग्रन्थहरूमा आत्मा र ब्रह्मको एकत्वलाई जोड दिन्छ। यसले आत्म-ज्ञानको महत्त्व र ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई दार्शनिक रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोविज्ञान (Neuroscience): न्यूरोविज्ञानले चेतनाको अध्ययन गर्दछ, र यो सूत्रले चेतनाको परम स्रोत आत्मालाई ब्रह्मसँग जोड्छ, जसले चेतनाको गहिरो दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचानको अवधारणाले व्यक्तिले आफूलाई कसरी बुझ्छ भन्ने कुरालाई जनाउँछ, र यो सूत्रले आत्म-पहचानको अन्तिम सत्य ब्रह्मसँगको एकत्वमा निहित रहेको देखाउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक परम्परामा आत्मा र ब्रह्मको अभिन्नतालाई प्रकरणको आधारमा स्थापित गर्दछ। यसले वैदिक ग्रन्थहरूमा आत्माको वास्तविक स्वरूप र त्यसको परम सत्ता ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ, जसले मोक्ष प्राप्तिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

१. प्रकरणको महत्त्व र आत्माको स्वरूप: ब्रह्मसूत्रमा प्रकरणको सन्दर्भले कुनै पनि शब्दको अर्थ निर्धारण गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यस सूत्रमा 'आत्मा' शब्दको प्रयोगले यसलाई सामान्य जीवको आत्मा नभई परम आत्मा अर्थात् ब्रह्मको रूपमा बुझाउँछ। शंकराचार्यका अनुसार, विभिन्न उपनिषदहरूमा आत्माको वर्णन ब्रह्मको रूपमा गरिएको छ, जसले आत्मा र ब्रह्मको एकत्वलाई पुष्टि गर्दछ।

२. ब्रह्म र आत्माको एकत्व: यो सूत्रले आत्मा र ब्रह्मको एकत्वलाई पुनः जोड दिन्छ। उपनिषदहरूमा 'तत् त्वम् असि' (त्यो तिमी हौ) जस्ता महावाक्यहरूले जीवको आत्मा र परम ब्रह्म एकै हुन् भन्ने सिद्धान्तलाई प्रतिपादन गर्दछन्। प्रकरणको माध्यमबाट, ब्रह्मसूत्रले यो एकत्वलाई तार्किक रूपमा स्थापित गर्दछ, जसले अद्वैत वेदान्तको मूल आधारलाई बलियो बनाउँछ।

३. दार्शनिक प्रभाव र मोक्ष: आत्मालाई ब्रह्मको रूपमा बुझ्नुले आध्यात्मिक साधना र मोक्ष प्राप्तिको लागि गहिरो दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ। रामानुजाचार्य जस्ता विशिष्टाद्वैतवादी आचार्यहरूले आत्मालाई ब्रह्मको अंशको रूपमा स्वीकार गरे पनि, यस सूत्रले आत्माको परम स्वरूप ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई जोड दिन्छ। यो ज्ञानले जीवलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त भई परम आनन्द प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछ।

सूत्र 3.3.64

संस्कृत: आत्मगृहीतिरितरवत्

IAST: *Ātmagṛhītiritaravat*

नेपाली अर्थ: आत्मग्रहीति अन्य जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: आत्माको ग्रहण अन्य विद्याहरू जस्तै हो।

शाब्दिक अर्थ:

आत्मगृहीतिः (Ātmagṛhītiḥ): आत्माको ग्रहण, आत्म-ज्ञान, आत्म-बोध (Self-apprehension, self-knowledge, self-realization).

इतरवत् (itaravat): अरू जस्तै, अन्य विद्याहरू जस्तै (like others, like other branches of knowledge).

चुरो अर्थ (Essence): आत्माको ग्रहण वा आत्म-ज्ञानको प्रक्रिया अन्य ज्ञानका विषयहरूलाई बुझ्ने प्रक्रिया जस्तै हो, तर यसमा गहन आत्म-निरीक्षण र बोधको आवश्यकता पर्दछ। यसले आत्म-साक्षात्कारलाई ज्ञानको एक वैध र प्राप्त गर्न सकिने रूपको रूपमा स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कको आत्म-जागरूकता र आत्म-निरीक्षण गर्ने क्षमताले कसरी व्यक्तिले आफ्नो अस्तित्व र चेतनालाई बुझ्छ भन्ने कुरामा प्रकाश पार्छ। यो

सूत्रले आत्म-बोधको प्रक्रियालाई मस्तिष्कको संज्ञानात्मक कार्यहरूसँग जोड्न सकिने सम्भावना देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-अवधारणा): आत्म-अवधारणा र पहिचानको विकासले व्यक्तिले कसरी आफूलाई बुझ्छ र परिभाषित गर्छ भन्ने कुरालाई समेट्छ। सूत्रले आत्म-ज्ञानलाई मनोवैज्ञानिक विकासको एक महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपको खोजी गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक परम्परामा आत्म-ज्ञानको स्वरूप र यसको प्राप्तिको प्रक्रियालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले आत्माको ग्रहणलाई अन्य ज्ञानका विषयहरूसँग तुलना गरेर आत्म-साक्षात्कारको महत्त्व र प्राप्यतालाई जोड दिन्छ। यो तुलनाले आत्म-ज्ञानलाई रहस्यमय वा अप्राप्य नभई, उचित साधना र बुझाइद्वारा प्राप्त गर्न सकिने ज्ञानको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

१. **आत्म-ज्ञानको स्वरूप (Nature of Self-Knowledge):** यो सूत्रले आत्म-ज्ञानलाई अन्य ज्ञानका विषयहरू जस्तै ग्रहण गर्न सकिने कुराको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसको अर्थ यो हो कि जसरी हामी बाह्य वस्तुहरूलाई इन्द्रिय र मनको माध्यमबाट बुझ्छौं, त्यसरी नै आत्मालाई पनि विशेष प्रकारको आन्तरिक अनुभव र बोधद्वारा बुझ्न सकिन्छ। यो ज्ञान बाह्य वस्तुहरूको ज्ञानभन्दा भिन्न भए पनि, यसको प्रामाणिकता र निश्चितता अन्य ज्ञानभन्दा कम हुँदैन।

२. **इतरवत्को अर्थ र सीमा (Meaning and Limits of 'Itaravat'):** 'इतरवत्' शब्दले आत्माको ग्रहण अन्य ज्ञानका विषयहरू जस्तै हो भनी तुलना गर्दछ। यसको अर्थ यो हो कि आत्म-ज्ञान प्राप्त गर्न पनि प्रयास, ध्यान र एकाग्रताको आवश्यकता पर्दछ, जसरी अन्य विद्याहरू सिक्नका लागि चाहिन्छ। तथापि, यसको सीमा यो हो कि आत्मा कुनै बाह्य वस्तु होइन जसलाई इन्द्रियहरूद्वारा ग्रहण गर्न सकियोस्। यो स्वयं ज्ञाता हो, त्यसैले यसको ग्रहण आत्म-अनुभव र अन्तर्दृष्टिद्वारा मात्र सम्भव हुन्छ, बाह्य अवलोकनद्वारा होइन।

३. **वेदान्तिक परम्परामा आत्म-साक्षात्कार (Self-Realization in Vedantic Tradition):** शंकराचार्य जस्ता अद्वैत वेदान्तीहरूका अनुसार, आत्म-ज्ञान भनेको ब्रह्मसँग आत्माको अभेदको बोध हो। यो सूत्रले यस बोधलाई ज्ञानको एक वैध रूपको रूपमा पुष्टि गर्दछ। रामानुजाचार्य जस्ता विशिष्टाद्वैत वेदान्तीहरूले पनि आत्माको ज्ञानलाई महत्त्वपूर्ण मान्छन्, यद्यपि उनीहरूले यसलाई ब्रह्मको अंशको रूपमा हेर्छन्। यस सूत्रले आत्म-साक्षात्कारको प्रक्रियालाई वेदान्तिक साधनाको अभिन्न अंगको रूपमा स्थापित गर्दछ।

सूत्र 3.3.65

संस्कृत: अन्वयादिति चेत्

IAST: *Anvayāditi cet*

नेपाली अर्थ: यदि अन्वयबाट भनिन्छ भने।

विस्तृत व्याख्या: अन्वय (Connection) बाट विद्याको एकत्व प्रमाणित हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अन्वयात् (Anvayāt): सम्बन्ध वा क्रमबाट।

इति (Iti): यसरी, यस्तो।

चेत् (Cet): यदि।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.३.६५ ले विद्याको एकत्वलाई अन्वय (connection) को आधारमा स्थापित गर्दछ। यस सूत्रले विभिन्न उपनिषदहरूमा वर्णित ब्रह्मविद्याहरू एकै हुन् र तिनीहरूलाई एकै रूपमा ग्रहण गर्नुपर्छ भन्ने दार्शनिक सिद्धान्तलाई जोड दिन्छ। यसले ज्ञानको समग्रता र अखण्डतालाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

प्रणाली विज्ञान (Systems Science): ब्रह्मविद्याको एकत्वको अवधारणालाई प्रणाली विज्ञानसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ विभिन्न घटकहरू एकअर्कासँग जोडिएर एउटै ठूलो प्रणालीको रूपमा कार्य गर्दछन्। यसले ज्ञानका विभिन्न शाखाहरूको अन्तर्सम्बन्धलाई दर्शाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक एकीकरण): मनोविज्ञानमा, संज्ञानात्मक एकीकरण (cognitive integration) ले विभिन्न जानकारी र अनुभवहरूलाई एक सुसंगत मानसिक ढाँचामा कसरी एकीकृत गरिन्छ भन्ने बुझाउँछ। ब्रह्मविद्याको एकत्वले पनि आत्मज्ञानका विभिन्न पक्षहरूलाई एकै समग्र बोधमा ल्याउने प्रक्रियालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ३.३.६५, 'अन्वयादिति चेत्', विद्याको एकत्व (unity of knowledge) सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण दार्शनिक प्रश्नलाई सम्बोधन गर्दछ। यो सूत्रले विभिन्न उपनिषदहरूमा वर्णित ब्रह्मविद्याहरूलाई अलग-अलग नभई एकै रूपमा हेर्नुपर्ने आवश्यकतामाथि प्रकाश पार्छ। यसले ज्ञानको अखण्डता र ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई पुष्टि गर्दछ।

१. विद्याको एकत्वको सिद्धान्त: आचार्य शंकरका अनुसार, विभिन्न उपनिषदहरूमा प्रतिपादित ब्रह्मविद्याहरू स्वरूपतः एकै हुन्, किनकि तिनीहरूको लक्ष्य एउटै ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्नु हो। फरक-फरक नाम र प्रक्रियाहरू भए पनि, अन्तिम सत्य एउटै भएकाले विद्याहरूमा एकत्व मान्नुपर्छ।

२. अन्वयको महत्त्व: 'अन्वयात्' शब्दले विभिन्न श्रुति-वाक्यहरू (scriptural statements) बीचको तार्किक सम्बन्ध र संगतिलाई संकेत गर्दछ। यदि विभिन्न विद्याहरू एकअर्कासँग अन्वित (connected) छन् भने, तिनीहरूलाई एकै विद्याको भिन्न-भिन्न अभिव्यक्ति मान्न सकिन्छ, जसले ज्ञानको खण्डीकरणलाई रोक्छ।

३. रामानुजको दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यले पनि विद्याको एकत्वलाई स्वीकार गर्छन्, तर उनी भक्ति र प्रपत्ति (surrender) लाई ज्ञान प्राप्तिको अभिन्न अंग मान्छन्। उनका अनुसार, ब्रह्मको ज्ञान केवल बौद्धिक अन्वयबाट मात्र नभई, ईश्वरप्रतिको प्रेम र समर्पणबाट पनि पूर्ण हुन्छ, जसले विभिन्न उपासनाहरूलाई एकै लक्ष्यमा जोड्छ।

सूत्र 3.3.66

संस्कृत: कार्याख्यानादपूर्वम्

IAST: *Kāryākhyānādapūrvam*

नेपाली अर्थ: कार्यको आख्यानबाट अपूर्व हो।

विस्तृत व्याख्या: कार्यको वर्णनबाट नयाँ ज्ञान प्राप्त हुन्छ। यसले तेस्रो पादको समापन गर्दछ।

॥ इति अध्याय ३ पाद ३ समाप्तः ॥

पाद ४: चतुर्थ पाद (Section 4)

यस पादमा ज्ञान, कर्म र भक्तिको सम्बन्ध र मोक्षसाधनाको विचार गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

कार्याख्यानात् (Kāryākhyānāt): कार्य (काम, कर्म) को आख्यान (वर्णन, व्याख्या) बाट।

अपूर्वम् (Apūrvam): अपूर्व, पहिले नभएको, नयाँ, अद्वितीय।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले कार्यको विस्तृत वर्णन वा व्याख्याबाट नै कुनै नयाँ, अद्वितीय र पहिले कहिल्यै नभएको ज्ञान वा अनुभव प्राप्त हुने कुरालाई जोड दिन्छ। यो ज्ञान केवल सैद्धान्तिक नभई व्यावहारिक अनुभवबाट उत्पन्न हुने विशिष्ट बोध हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): कार्यको विस्तृत अध्ययन र विश्लेषणबाट नै नयाँ सिद्धान्त वा आविष्कारहरू जन्मन्छन्। वैज्ञानिक अनुसन्धानमा, प्रयोग र त्यसको विस्तृत प्रतिवेदनले नै नयाँ ज्ञानको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - अनुभवजन्य शिक्षा): कुनै पनि कार्यको प्रत्यक्ष अनुभव र त्यसको गहिरो विश्लेषणले व्यक्तिमा नयाँ अन्तर्दृष्टि र समझ विकसित गर्दछ। यो प्रक्रियाले सिक्ने र व्यक्तिगत विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

यो सूत्रले कार्यको गहन व्याख्या र त्यसबाट उत्पन्न हुने अपूर्व ज्ञानको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। वेदान्त दर्शनमा, केवल शाब्दिक ज्ञान पर्याप्त हुँदैन; यसलाई अनुभवजन्य बोधले पुष्टि गर्नुपर्छ। कार्यको आख्यानले यस अनुभवजन्य पक्षलाई संकेत गर्दछ, जसबाट आत्मज्ञानको दिशामा नयाँ आयाम खुल्छ।

१. कार्य र ज्ञानको सम्बन्ध: यस सूत्रले कार्य (कर्म) र ज्ञानबीचको अविभाज्य सम्बन्धलाई दर्शाउँछ। कुनै पनि कार्यको विस्तृत वर्णन वा त्यसको प्रक्रियाको गहिरो बुझाइले मात्र त्यस कार्यको वास्तविक सार र त्यसबाट प्राप्त हुने फलको ज्ञान हुन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, कर्मले चित्तशुद्धि गराउँछ, जसले गर्दा आत्मज्ञानको मार्ग प्रशस्त हुन्छ।

२. अपूर्व ज्ञानको प्रकृति: 'अपूर्वम्' शब्दले सामान्य ज्ञानभन्दा भिन्न, विशेष र पहिले अनुभव नगरिएको ज्ञानलाई संकेत गर्दछ। यो ज्ञान केवल तार्किक विश्लेषणबाट प्राप्त नभई, कार्यको प्रत्यक्ष संलग्नता र त्यसको सूक्ष्म अवलोकनबाट उत्पन्न हुन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, भक्तिको कार्यले ईश्वरको अपूर्व अनुभव गराउँछ, जुन सामान्य लौकिक ज्ञानभन्दा पर हुन्छ।

३. मोक्षसाधनामा कार्यको भूमिका: ब्रह्मसूत्रको सन्दर्भमा, यो सूत्र मोक्षसाधनाको प्रक्रियामा कार्यको महत्त्वलाई पनि बुझाउँछ। विभिन्न धार्मिक अनुष्ठान, ध्यान, र सेवा जस्ता कार्यहरूको विस्तृत आख्यान र त्यसको सही बुझाइले साधकलाई आत्मसाक्षात्कारको दिशामा अगाडि बढाउँछ। यसरी, कार्यको माध्यमबाट प्राप्त हुने अपूर्व ज्ञानले अविद्याको नाश गरी मोक्ष प्राप्त गर्न सहयोग गर्दछ।

■ सूत्र 3.4.1

संस्कृत: पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः

IAST: *Puruṣārtho'taḥ śabdāditi bādarāyaṇaḥ*

नेपाली अर्थ: पुरुषार्थ (मोक्ष) शब्द (श्रुति) बाट हो, बादरायण भन्नुहुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: बादरायणका अनुसार मोक्ष श्रुतिवचनबाट प्रमाणित छ। यस पादमा ज्ञान, कर्म र भक्तिको सम्बन्ध विचार गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

पुरुषार्थोऽतः (Puruṣārtho'taḥ): पुरुषार्थ (मोक्ष) यसैले।

शब्दात् (śabdāt): शब्द (श्रुति/वेद) बाट।

इति (iti): यस्तो/यसरी।

बादरायणः (bādarāyaṇaḥ): बादरायण (ऋषि)।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.४.१ ले बादरायणको मत प्रस्तुत गर्दछ कि मानव जीवनको परम लक्ष्य (पुरुषार्थ) अर्थात् मोक्षको ज्ञान केवल श्रुति (वेद) बाट प्राप्त हुन्छ। यसले कर्मकाण्डभन्दा ज्ञानकाण्डको श्रेष्ठतालाई जोड दिँदै मोक्ष प्राप्तिको लागि वैदिक ज्ञानको अपरिहार्यतालाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञानको स्रोत (epistemology) बारे चर्चा गर्दछ, जहाँ मोक्षसम्बन्धी ज्ञानको लागि वेदलाई नै अन्तिम प्रमाण मानिएको छ। आधुनिक विज्ञानमा पनि कुनै पनि सिद्धान्तको प्रामाणिकताको लागि विश्वसनीय स्रोत र विधिमा जोड दिइन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): मनोवैज्ञानिक रूपमा, यो सूत्रले आत्म-बोध (self-realization) र जीवनको अर्थ (meaning of life) को खोजीलाई संकेत गर्दछ। मोक्षको अवधारणाले मानव चेतनाको गहिराइ र परम शान्तिको अवस्था प्राप्त गर्ने आन्तरिक चाहनालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ, जसलाई विभिन्न मनोवैज्ञानिक परम्पराहरूमा पनि खोजिएको छ।

ब्रह्मसूत्र ३.४.१ ले पुरुषार्थको सिद्धान्तलाई वैदिक ज्ञानसँग जोड्दै मोक्ष प्राप्तिको लागि श्रुतिको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दछ। यस सूत्रले ज्ञानमार्गको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ र बादरायणको दृष्टिकोणबाट मोक्षको प्रकृति र त्यसको प्राप्तिको साधनबारे गहन दार्शनिक विमर्श प्रस्तुत गर्दछ।

१. श्रुतिको प्रामाणिकता र पुरुषार्थ: बादरायणले स्पष्ट रूपमा घोषणा गर्नुहुन्छ कि पुरुषार्थ, विशेष गरी मोक्ष, श्रुति (वेद) बाट मात्र प्रमाणित हुन्छ। यसले वेदलाई अपौरुषेय र परम सत्यको स्रोत मान्ने वैदिक परम्पराको आधारभूत सिद्धान्तलाई पुनः पुष्टि गर्दछ। मोक्षको स्वरूप र त्यसलाई प्राप्त गर्ने मार्ग लौकिक अनुभव वा तर्कबाट मात्र बुझ्न सकिँदैन, यसका लागि अलौकिक ज्ञानको आवश्यकता पर्दछ जुन वेदमा निहित छ।

२. ज्ञान र कर्मको सम्बन्ध: यस सूत्रले ज्ञानकाण्ड (उपनिषद्) र कर्मकाण्ड (वेदका पूर्व भाग) बीचको सम्बन्धलाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा संकेत गर्दछ। बादरायणको यो मतले मोक्षको लागि ज्ञानको प्रधानतालाई स्थापित गर्दछ, यद्यपि कर्मको भूमिकालाई पूर्णतया नकारिएको छैन। कर्मले चित्तशुद्धिमा सहयोग पुर्याए पनि, मोक्षको प्रत्यक्ष कारण भने आत्मज्ञान नै हो भन्ने वेदान्तको मूल धारणालाई यसले समर्थन गर्दछ।

३. विभिन्न आचार्यहरूको दृष्टिकोण: शंकराचार्यले यस सूत्रको व्याख्यामा ज्ञानको निरपेक्ष महत्त्वलाई जोड दिनुहुन्छ, जहाँ मोक्ष अविद्याको नाशबाट प्राप्त हुने आत्मस्वरूपको उपलब्धि हो र यसका लागि श्रुतिप्रतिपादित ज्ञान नै एक मात्र साधन हो। रामानुजाचार्यले भने भक्ति र प्रपत्तिलाई पनि मोक्षको मार्गको रूपमा स्वीकार गर्दै, श्रुतिले निर्दिष्ट गरेको सगुण ब्रह्मको उपासनालाई पुरुषार्थ प्राप्तिको लागि महत्त्वपूर्ण मान्नुहुन्छ। यसरी, बादरायणको यो सूत्रले वेदान्तका विभिन्न सम्प्रदायहरूमा ज्ञान, कर्म र भक्तिको सापेक्षिक महत्त्वबारे हुने दार्शनिक बहसको आधारशिला प्रदान गर्दछ।

सूत्र 3.4.2

संस्कृत: शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः

IAST: *Śeṣatvātpuruṣārthavādo yathānyeṣviti jaiminiḥ*

नेपाली अर्थ: शेषत्व भएकोले पुरुषार्थवाद अन्य जस्तै हो, जैमिनि भन्नुहुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: जैमिनिका अनुसार ज्ञानकाण्ड कर्मकाण्डको शेष (पूरक) हो।

शाब्दिक अर्थ:

शेषत्वात् (Śeṣatvāt): शेषत्व भएकोले (Because of being a subordinate part/remainder).

पुरुषार्थवादो (puruṣārthavādo): पुरुषार्थवाद (The doctrine of human endeavor/purpose of life).

यथा (yathā): जस्तै (Like, as).

अन्येष्विति (anyeṣviti): अन्यमा जस्तै (as in others).

जैमिनिः (jaiminiḥ): जैमिनि (Jaimini, the sage).

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रमा जैमिनि ऋषिले ज्ञानकाण्डलाई कर्मकाण्डको सहायक वा शेष मानेका छन्। उहाँका अनुसार, पुरुषार्थ (मानव जीवनको लक्ष्य) कर्मकाण्डको माध्यमबाट प्राप्त हुन्छ, जसरी अन्य सन्दर्भमा पनि कार्यको प्रधानता हुन्छ। यो मीमांसा दर्शनको मुख्य सिद्धान्त हो, जहाँ ज्ञानलाई कर्मको पूरकको रूपमा हेरिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

प्रणाली विज्ञान (Systems Science): यस सूत्रको शेषत्वको अवधारणालाई प्रणाली विज्ञानमा उपप्रणाली (subsystem) को भूमिका र समग्र प्रणालीको लक्ष्य प्राप्त गर्नमा यसको योगदानसँग जोड्न सकिन्छ। कुनै ठूलो लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि विभिन्न घटकहरू कसरी एकअर्काका पूरक हुन्छन् भन्ने कुरा यसले देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Instrumental Learning and Motivation): मनोवैज्ञानिक रूपमा, यो सूत्रले साधन-साध्य सम्बन्ध (means-end relationship) र प्रेरणा (motivation) को अवधारणालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। कुनै ठूलो पुरस्कार वा लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि गरिने व्यवहार वा सिकाइ (instrumental learning) यसको एक उदाहरण हो, जहाँ सानो कार्य ठूलो उद्देश्यको लागि सहायक हुन्छ।

> यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रमा जैमिनि आचार्यको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ, जसले ज्ञानकाण्ड र कर्मकाण्डबीचको सम्बन्धमा मीमांसा दर्शनको प्रधानतालाई जोड दिन्छ। यो सूत्र वेदान्त दर्शनको मुख्य सिद्धान्त, जहाँ ज्ञानलाई मोक्षको प्रत्यक्ष साधन मानिन्छ, भन्दा फरक मत राख्छ। यसले वैदिक परम्पराभित्रका विभिन्न दार्शनिक धाराहरूको जटिलतालाई उजागर गर्दछ।

१. कर्मकाण्डको प्रधानता र ज्ञानको शेषत्व: जैमिनि आचार्यको मतअनुसार, वेदको मुख्य उद्देश्य कर्मकाण्डको विधान गर्नु हो। ज्ञानकाण्ड (उपनिषद्) मा वर्णित ब्रह्मज्ञान पनि कर्मकाण्डको फल प्राप्त गर्नका लागि सहायक मात्र हो। यसको अर्थ, ज्ञान आफैंमा परम पुरुषार्थ (ultimate human goal) नभई, यज्ञ आदि कर्महरूलाई अझ प्रभावकारी बनाउने एक साधन हो। यो दृष्टिकोणले मीमांसा दर्शनको 'धर्म' (वैदिक कर्म) लाई परम लक्ष्य मान्ने सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछ।

२. वेदान्तसँगको भिन्नता: जैमिनिको यो मत वेदान्त दर्शन, विशेषगरी शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्तसँग सीधा बाझिन्छ। अद्वैत वेदान्तमा ब्रह्मज्ञानलाई नै मोक्षको प्रत्यक्ष र एकमात्र साधन मानिन्छ, जहाँ कर्महरू चित्तशुद्धिका लागि मात्र सहायक हुन्छन्, तर मोक्षका लागि अपरिहार्य होइनन्। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत वेदान्तमा पनि भक्ति र ज्ञानसहित कर्मको महत्त्व स्वीकार गरिए पनि, ज्ञानलाई कर्मको शेष मान्ने जैमिनिको धारणालाई स्वीकार गरिँदैन।

३. पुरुषार्थको अवधारणामा भिन्नता: यस सूत्रले पुरुषार्थ (मानव जीवनको लक्ष्य) को अवधारणामा पनि दार्शनिक भिन्नता देखाउँछ। मीमांसा दर्शनमा धर्म (वैदिक कर्म) र अर्थ (धन) लाई प्रमुख पुरुषार्थ मानिन्छ, जबकि वेदान्तमा मोक्ष (मुक्ति) लाई परम पुरुषार्थ मानिन्छ। जैमिनिको शेषत्वको सिद्धान्तले ज्ञानलाई कर्मको अधीनमा राखेर पुरुषार्थ प्राप्तिको मार्गमा कर्मको अपरिहार्यतालाई स्थापित गर्दछ, जुन वेदान्तको ज्ञान-प्रधान मार्गभन्दा भिन्न छ।

सूत्र 3.4.3

संस्कृत: आचारदर्शनात्

IAST: *Ācāradarśanāt*

नेपाली अर्थ: आचार (Conduct) को दर्शन भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ऋषिहरूको आचरणबाट कर्म र ज्ञानको सम्बन्ध देखिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

आचार (Ācāra): आचरण, व्यवहार, परम्परा।

दर्शनात् (Darśanāt): दर्शनबाट, अवलोकनबाट, सिद्धान्तबाट।

चुरो अर्थ (Essence): ऋषिहरूको आचरणको अवलोकनबाट कर्म (action) र ज्ञान (knowledge) बीचको गहिरो सम्बन्ध स्पष्ट हुन्छ। यस सूत्रले व्यवहारिक आचरणको महत्वलाई जोड दिँदै, ज्ञान प्राप्तिको मार्गमा सही कर्मको भूमिकालाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

सामाजिक मनोविज्ञान (Social Psychology): अवलोकनबाट सिक्ने (observational learning) र सामाजिक मानदण्डहरूको (social norms) निर्माणमा आचरणको प्रभावलाई यस सूत्रले संकेत गर्दछ। व्यक्तिले अरूको आचरणबाट कसरी सिक्छ र त्यसलाई आफ्नो व्यवहारमा कसरी उतार्छ भन्ने कुरा यसमा निहित छ।

मनोविज्ञान (Psychology - नैतिक विकास): नैतिक विकासका सिद्धान्तहरू (theories of moral development) अनुसार, बालबालिका र वयस्कहरूले पनि आदर्श व्यक्तिहरूको आचरणको अवलोकनबाट नैतिक मूल्यहरू (moral values) ग्रहण गर्छन्। यसले आचरणको मनोवैज्ञानिक प्रभावलाई पुष्टि गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ३.४.३, 'आचारदर्शनात्' (Ācāradarśanāt) ले ऋषि-मुनिहरूको आचरणको अवलोकनबाट कर्म र ज्ञानको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले केवल सैद्धान्तिक ज्ञान मात्र नभई, त्यस ज्ञानलाई व्यवहारमा उतार्ने आचरणको अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ। यसले आध्यात्मिक मार्गमा अग्रसर हुनका लागि नैतिक र सदाचारपूर्ण जीवनशैलीको महत्वलाई स्थापित गर्दछ।

१. आचरणको प्रामाणिकता र ज्ञानको आधार: वेदान्त दर्शनमा, ज्ञान प्राप्तिको लागि श्रवण (सुन्ने), मनन (विचार गर्ने) र निदिध्यासन (ध्यान गर्ने) जस्ता प्रक्रियाहरू महत्वपूर्ण मानिन्छन्। तर, यस सूत्रले यी प्रक्रियाहरूलाई सफल बनाउनका लागि शुद्ध आचरणको आवश्यकतामाथि प्रकाश पार्दछ। ऋषिहरूको जीवनशैली, उनीहरूको त्याग, तपस्या र निस्वार्थ कर्मले ज्ञानको मार्गलाई प्रशस्त गर्दछ। उनीहरूको आचरणले ज्ञान केवल बौद्धिक अभ्यास मात्र नभई, जीवनको समग्र रूपान्तरण हो भन्ने देखाउँछ।

२. कर्मयोग र ज्ञानयोगको समन्वय: यस सूत्रले कर्मयोग र ज्ञानयोग बीचको समन्वयलाई पनि संकेत गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, ज्ञान नै मोक्षको सीधा मार्ग हो, तर कर्मले चित्तशुद्धि (मनको शुद्धीकरण) मा मद्दत गर्दछ, जुन ज्ञान प्राप्तिको लागि आवश्यक छ। रामानुजाचार्य जस्ता विशिष्टाद्वैतवादी आचार्यहरूले भने कर्म र ज्ञान दुवैलाई भक्तिसँग जोडेर मोक्षको मार्गको रूपमा हेर्छन्। यस सूत्रले आचरणलाई कर्मको एक महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा प्रस्तुत गर्दै, ज्ञानको लागि आवश्यक आधार तयार पार्ने कुरामा जोड दिन्छ।

३. व्यवहारिक वेदान्त र सामाजिक प्रभाव: 'आचारदर्शनात्' ले वेदान्तलाई केवल एक अमूर्त दर्शनको रूपमा मात्र नभई, व्यवहारिक जीवनमा उतार्नुपर्ने दर्शनको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। जब आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त व्यक्तिहरूले उच्च नैतिक आचरण प्रदर्शन गर्छन्, तब समाजमा त्यसको सकारात्मक प्रभाव पर्दछ। उनीहरूको जीवन स्वयं एक उदाहरण बन्दछ, जसले अरूलाई पनि धर्म र सदाचारको मार्गमा हिँड्न प्रेरित गर्दछ। यसरी, आचरणले व्यक्तिगत आध्यात्मिक उन्नतिको साथसाथै सामाजिक उत्थानमा पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

सूत्र 3.4.4

संस्कृत: तच्छ्रुतेः

IAST: *Tacchruteḥ*

नेपाली अर्थ: त्यसको श्रुति भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा कर्म र ज्ञानको सम्बन्ध वर्णन गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

तत् (tat): त्यसको, त्यो (that, its).

श्रुतेः (śruteḥ): श्रुतिबाट, श्रुतिको कारणले (from scripture, because of scripture).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले श्रुति (Vedic scriptures) को प्रमाणिकता र सर्वोच्चतालाई जोड दिन्छ, जसले कुनै पनि दार्शनिक वा आध्यात्मिक सिद्धान्तको आधार श्रुति नै हुनुपर्छ भन्ने संकेत गर्दछ। यसले ब्रह्मज्ञानको लागि श्रुति नै एक मात्र अविचल स्रोत हो भन्ने कुरा स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको स्रोत (means of knowledge) को रूपमा श्रुतिको महत्त्वलाई प्रकाश पार्छ। आधुनिक ज्ञानमीमांसामा अनुभवजन्य प्रमाण (empirical evidence) र तर्क (reason) लाई प्रमुख मानिए पनि, श्रुतिलाई परम्परागत रूपमा अलौकिक ज्ञानको स्रोत मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Authority): मानव मनोविज्ञानमा, व्यक्तिहरूले अधिकारिक स्रोतहरू (authoritative sources) बाट प्राप्त जानकारीलाई विश्वास गर्ने प्रवृत्ति हुन्छ। श्रुतिलाई सर्वोच्च अधिकारको रूपमा स्वीकार गर्नु यसै मनोवैज्ञानिक पक्षसँग सम्बन्धित छ, जहाँ आध्यात्मिक सत्यको लागि यसलाई अन्तिम प्रमाण मानिन्छ।

यो सूत्र "तच्छ्रुतेः" ले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक परम्परामा श्रुति (वैदिक ग्रन्थहरू) को अपरिहार्य भूमिकालाई स्थापित गर्दछ। यसले कुनै पनि आध्यात्मिक सत्यको अन्तिम प्रमाण श्रुति नै हो भन्ने कुरामा जोड दिँदै, ब्रह्मज्ञानको लागि तर्क वा अनुभवजन्य ज्ञान अपर्याप्त रहेको संकेत गर्दछ।

१. श्रुतिको प्रामाणिकता र सर्वोच्चता:

शंकराचार्य लगायतका अद्वैत वेदान्तीहरूले श्रुतिलाई ब्रह्मज्ञानको लागि एकमात्र स्वतन्त्र प्रमाण (प्रमाण) मान्छन्। उनीहरूका अनुसार, ब्रह्म अलौकिक (transcendental) भएकाले यसलाई इन्द्रिय वा तर्कले बुझ्न सकिँदैन; केवल श्रुतिले मात्र यसको यथार्थ स्वरूप प्रकट गर्न सक्छ। यस सूत्रले यही श्रुतिको सर्वोच्च प्रामाणिकतालाई पुष्टि गर्दछ।

२. तर्क र अनुभवको सीमा:

रामानुजाचार्य जस्ता विशिष्टाद्वैत वेदान्तीहरूले पनि श्रुतिको महत्त्वलाई स्वीकार गर्छन्, तर उनीहरू तर्क र अनुभवलाई श्रुतिको व्याख्यामा सहायकको रूपमा हेर्छन्। यद्यपि, ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप र मोक्षको मार्ग बुझ्नका लागि श्रुति नै अन्तिम निर्णायक हो भन्नेमा सबै आचार्यहरू सहमत छन्। तर्कले मात्र ब्रह्मको अनन्त स्वरूपलाई पूर्ण रूपमा बुझ्न सक्दैन।

३. ब्रह्मज्ञानको लागि श्रुति-आधारित साधना:

यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि श्रुति-आधारित साधना (spiritual practice) को आवश्यकतालाई पनि संकेत गर्दछ। श्रुतिले बताएका कर्मकाण्ड, उपासना र ज्ञानका मार्गहरू अनुसरण गरेर मात्र व्यक्तिले ब्रह्मको

सूत्र 3.4.5

संस्कृत: समन्वारम्भणात्

IAST: *Samanvārambhaṇāt*

नेपाली अर्थ: समन्वय आरम्भ भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: कर्म र ज्ञानको समन्वय श्रुतिमा आरम्भ गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

समन्वारम्भणात् (Samanvārambhaṇāt): समन्वय आरम्भ भएकोले (Because of the commencement of coordination/harmony).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले कर्म (कार्य) र ज्ञान (बुझाइ) लाई आध्यात्मिक प्रगतिका लागि समन्वित रूपमा अगाडि बढाउनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यसले यी दुईको

सामंजस्यपूर्ण आरम्भलाई महत्त्व दिन्छ, जसले मुक्ति प्राप्तिको लागि यी दुई मार्गहरू एकअर्काका पूरक हुन् भनी सुझाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

तंत्रिका विज्ञान (Neuroscience): "समन्वारम्भणात्" को अवधारणालाई मस्तिष्कका विभिन्न क्षेत्रहरूले जटिल कार्यहरू सम्पन्न गर्न वा संवेदी जानकारीलाई एकीकृत गर्न कसरी सामंजस्यपूर्ण रूपमा काम गर्छन् भन्ने कुरासँग जोड्न सकिन्छ। उदाहरणका लागि, योजनाबद्ध कार्यहरूका लागि मोटर कोर्टेक्स र प्रिफ्रन्टल कोर्टेक्स बीचको समन्वय।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): यो सूत्र संज्ञानात्मक मनोविज्ञानको बुझाइसँग मेल खान्छ कि कसरी सचेत कार्यहरू (कर्म) प्रायः योजना, निर्णय लिने र बुझाइ जस्ता संज्ञानात्मक प्रक्रियाहरू (ज्ञान) द्वारा अगाडि बढ्छन्। सामंजस्यपूर्ण आरम्भले प्रभावकारी कार्यसम्पादन र व्यक्तिगत वृद्धिका लागि विचार र कार्यको सहज एकीकरणलाई संकेत गर्दछ।

यो सूत्र, "समन्वारम्भणात्" (Samanvārambhaṇāt), मोक्ष (मुक्ति) प्राप्तिको लागि कर्म (कार्य) र ज्ञान (बुझाइ) बीचको गहिरो सम्बन्धको खोजी गर्दछ। यसले आध्यात्मिक प्रयासमा एक समन्वित दृष्टिकोणको आवश्यकतामा जोड दिन्छ, जहाँ कार्य र ज्ञान दुवैले अपरिहार्य भूमिका खेल्छन्, न कि तिनीहरूलाई अलग-अलग मार्गको रूपमा हेरिन्छ।

१. कर्म र ज्ञानको पूरकता (Complementarity of Action and Knowledge):

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त परम्परामा, ज्ञानलाई मोक्षको प्रत्यक्ष साधन मानिन्छ, तर कर्मलाई चित्तशुद्धिको लागि आवश्यक मानिन्छ। यो सूत्रले कर्म र ज्ञानको समन्वयलाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा ज्ञान प्राप्तिको लागि आवश्यक मानसिक शुद्धता र एकाग्रता प्राप्त हुन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, भक्ति (कर्मको एक रूप) र ज्ञान दुवै मोक्षका लागि अपरिहार्य छन्, जहाँ कर्मले ज्ञानलाई समर्थन गर्दछ र ज्ञानले कर्मलाई दिशा दिन्छ।

२. आध्यात्मिक यात्राको आरम्भ (Commencement of the Spiritual Journey):

"आरम्भणात्" शब्दले आध्यात्मिक मार्गमा प्रवेश गर्दा नै कर्म र ज्ञानको एकीकरण हुनुपर्छ भन्ने संकेत गर्दछ। यसको अर्थ यो हो कि आध्यात्मिक साधकले केवल सैद्धान्तिक ज्ञान मात्र नभई, त्यस ज्ञानलाई व्यवहारमा उतार्ने कर्महरू पनि सँगसँगै गर्नुपर्छ। यसले एक समग्र र सन्तुलित आध्यात्मिक अभ्यासको आवश्यकतालाई दर्शाउँछ, जहाँ ज्ञानले कर्मलाई प्रबुद्ध गर्छ र कर्मले ज्ञानलाई सुदृढ बनाउँछ।

३. अविद्याको निवारणमा समन्वयको भूमिका (Role of Coordination in Dispelling Ignorance):
वेदान्त दर्शनमा अविद्या (अज्ञान) लाई बन्धनको मूल कारण मानिन्छ। यो सूत्रले कर्म र ज्ञानको समन्वयले अविद्याको निवारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ भनी सुझाउँछ। जब ज्ञानले सही दिशा प्रदान गर्छ र कर्मले त्यस ज्ञानलाई व्यवहारमा उतार्छ, तब अज्ञानका पर्दाहरू हट्दै जान्छन् र आत्म-साक्षात्कारको मार्ग प्रशस्त हुन्छ। यसरी, समन्वयले केवल व्यक्तिगत विकास मात्र नभई, आध्यात्मिक मुक्तिमा पनि प्रत्यक्ष योगदान पुर्‍याउँछ।

सूत्र 3.4.6

संस्कृत: तद्वतो विधानात्

IAST: *Tadvato vidhānāt*

नेपाली अर्थ: तद्वत् (That Possessing) को विधान भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ज्ञानवान् व्यक्तिको लागि कर्मको विधान छ।

शाब्दिक अर्थ:

तद्वतो (Tadvato): त्यसको (ज्ञानवान् व्यक्तिको) वा त्यसलाई धारण गर्नेको।

विधानात् (vidhānāt): विधान भएकोले, नियम भएकोले, व्यवस्था भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरिसकेका व्यक्तिहरूका लागि पनि कर्मकाण्डको विधान (injunction) आवश्यक छ, किनकि ज्ञान मात्र पर्याप्त हुँदैन र कर्मले चित्तशुद्धि तथा लोकसंग्रहमा सहयोग गर्दछ। यो सूत्रले ज्ञान र कर्मको समन्वयलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कको कार्यप्रणालीमा ज्ञान र व्यवहार (कर्म) को अन्तरसम्बन्धलाई बुझ्न सकिन्छ। केवल सैद्धान्तिक ज्ञानले न्यूरल मार्गहरूलाई पूर्ण रूपमा सक्रिय गर्दैन; व्यवहारिक अभ्यासले मस्तिष्कमा स्थायी परिवर्तन ल्याउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Behavioral Therapy): संज्ञानात्मक व्यवहार थेरापी (CBT) मा, विचार (ज्ञान) र व्यवहार (कर्म) दुवैलाई परिवर्तन गरेर मानसिक स्वास्थ्य सुधार गरिन्छ। केवल ज्ञानले व्यवहार परिवर्तन गर्दैन, त्यसका लागि सक्रिय कर्मको आवश्यकता पर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ३.४.६ ले ज्ञान प्राप्त गरिसकेका व्यक्तिहरूका लागि पनि कर्मको निरन्तरताको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा ज्ञान र कर्मको सम्बन्धलाई गहिरो रूपमा विश्लेषण गर्दछ, जहाँ ज्ञानको सर्वोच्चता स्वीकार गर्दै पनि कर्मको अपरिहार्यतालाई स्वीकार गरिएको छ।

१. ज्ञान र कर्मको समन्वय: शंकराचार्यका अनुसार, ज्ञान नै मोक्षको प्रत्यक्ष साधन हो, तर कर्मले चित्तशुद्धि गराएर ज्ञान प्राप्तिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ। यस सूत्रले ज्ञान प्राप्त गरिसकेपछि पनि लोकसंग्रहका लागि वा शरीरयात्राका लागि कर्मको आवश्यकतालाई स्वीकार गर्दछ। रामानुजाचार्य र मध्वाचार्यका अनुसार, भक्ति र कर्म ज्ञानका अभिन्न अंग हुन् र मोक्षका लागि ज्ञान, कर्म र भक्तिको समन्वय आवश्यक छ।

२. ज्ञानीको कर्म: ज्ञानी व्यक्तिले फलको आसक्ति त्यागेर कर्म गर्दछ। यस्ता कर्महरूले उसलाई बन्धनमा पार्दैनन्, बरु उसको ज्ञानलाई अझ दृढ बनाउँछन् र अरूका लागि उदाहरण प्रस्तुत गर्दछन्। भगवद्गीतामा श्रीकृष्णले पनि ज्ञानीले लोककल्याणका लागि कर्म गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन्।

३. विधानको अर्थ: 'विधानात्' शब्दले शास्त्रमा कर्मका लागि गरिएका विशेष निर्देशनहरूलाई जनाउँछ। यसको अर्थ यो हो कि ज्ञान प्राप्त गरिसकेका व्यक्तिहरूले पनि शास्त्रोक्त कर्महरूलाई पूर्ण रूपमा त्याग्नु हुँदैन, बरु तिनीहरूलाई निष्काम भावले सम्पादन गर्नुपर्छ। यो कर्मको त्याग नभई फलको त्याग हो, जसले ज्ञानीलाई अझ उच्च अवस्थामा पुर्याउँछ।

सूत्र 3.4.7

संस्कृत: नियमाच्च

IAST: *Niyamācca*

नेपाली अर्थ: र नियमबाट।

विस्तृत व्याख्या: कर्मको नियम ज्ञानीको लागि पनि लागू हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

नियमात् (Niyamāt): नियमबाट, नियमले, व्यवस्थाले, सिद्धान्तले।

च (Ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.४.७ ले कर्मको नियम ज्ञानीका लागि पनि लागू हुने कुरालाई जोड दिन्छ। यसले मुक्ति प्राप्तिको मार्गमा पनि कर्मका निश्चित नियमहरू

(Niyamas) पालना गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई औंल्याउँछ, जसले आध्यात्मिक अनुशासनको महत्त्व दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कको कार्यप्रणाली र बानी निर्माणको सन्दर्भमा, यो सूत्रले आध्यात्मिक अभ्यासहरूले न्यूरल मार्गहरूलाई कसरी प्रभाव पार्छ र आत्म-अनुशासन (Self-discipline) मार्फत कसरी सकारात्मक मानसिक ढाँचा (Mental patterns) विकास गर्न सकिन्छ भन्ने बुझ्न मद्दत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Behavioral Psychology): संज्ञानात्मक व्यवहार मनोविज्ञान (Cognitive Behavioral Psychology) को दृष्टिकोणबाट, यो सूत्रले व्यवहारिक नियमहरू (Behavioral rules) र नैतिक आचरण (Ethical conduct) ले व्यक्तिको मानसिक स्वास्थ्य (Mental well-being) र आध्यात्मिक प्रगतिमा कसरी योगदान पुऱ्याउँछ भन्ने कुरालाई समर्थन गर्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.४.७, "नियमाच्च" ले आध्यात्मिक मार्गमा नियम र अनुशासनको अपरिहार्यतालाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले केवल कर्मकाण्ड वा भौतिक क्रियाकलापमा मात्र नभई, आत्मज्ञानको खोजीमा लागेका ज्ञानीहरूका लागि पनि निश्चित आचारसंहिता र नियमहरूको पालना आवश्यक रहेको कुरामाथि प्रकाश पार्छ। यसले आध्यात्मिक यात्रालाई व्यवस्थित र लक्ष्यउन्मुख बनाउन अनुशासनको भूमिकालाई स्थापित गर्दछ।

१. **आध्यात्मिक अनुशासनको महत्त्व**: यो सूत्रले आध्यात्मिक अभ्यासमा नियमहरूको पालनाको महत्त्वलाई जोड दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, आत्मज्ञान प्राप्तिको लागि श्रवण, मनन र निदिध्यासन जस्ता नियमबद्ध अभ्यासहरू अनिवार्य छन्। यी नियमहरूले मनलाई एकाग्र गर्न र ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपलाई बुझ्न मद्दत गर्छन्।

२. **कर्म र ज्ञानको सम्बन्ध**: "नियमाच्च" ले कर्म र ज्ञानबीचको सम्बन्धलाई पनि दर्शाउँछ। यद्यपि ज्ञानले मुक्ति दिन्छ, तर ज्ञान प्राप्तिको लागि गरिने कर्महरू (जस्तै, सत्संग, गुरुसेवा, ध्यान) नियमबद्ध हुनुपर्छ। रामानुजाचार्यले भक्ति योगमा नियमहरूको पालनालाई विशेष महत्त्व दिएका छन्, जहाँ ईश्वरप्रति पूर्ण समर्पण र नियमबद्ध सेवाले ज्ञानको मार्ग प्रशस्त गर्छ।

३. **नियमको सार्वभौमिकता**: यो सूत्रले नियमको सार्वभौमिकतालाई स्थापित गर्दछ। चाहे त्यो भौतिक संसार होस् वा आध्यात्मिक, नियमहरूले व्यवस्था कायम राख्छन्। ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि पनि नैतिक र आध्यात्मिक नियमहरूको पालनाले साधकलाई सही मार्गमा डोऱ्याउँछ र भटकावबाट बचाउँछ। यसले आध्यात्मिक जीवनमा स्थिरता र प्रगति सुनिश्चित गर्छ।

■ सूत्र 3.4.8

संस्कृत: अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्

IAST: *Adhikopadeśāttu bādarāyaṇasyaivaṃ taddarśanāt*

नेपाली अर्थ: तर अधिक उपदेश भएकोले, बादरायणको यसरी, त्यसको दर्शनबाट।

विस्तृत व्याख्या: बादरायणका अनुसार ज्ञान कर्मभन्दा अधिक महत्त्वपूर्ण छ।

शाब्दिक अर्थ:

अधिकोपदेशात्तु (Adhikopadeśāttu): अधिक उपदेशबाट वा श्रेष्ठ शिक्षाबाट।

बादरायणस्यैवं (bādarāyaṇasyaivaṃ): बादरायणको यसरी वा बादरायणको मत अनुसार।

तद्दर्शनात् (taddarśanāt): त्यसको दर्शनबाट वा त्यसको सिद्धान्तबाट।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.४.८ ले बादरायणको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ कि ज्ञान (knowledge) कर्म (action) भन्दा श्रेष्ठ छ, किनकि उपनिषद्हरूमा ज्ञानको महिमा अधिक रूपमा गरिएको छ। यस सूत्रले ज्ञानमार्गको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्र ज्ञानको प्रकृति र यसको महत्त्वमा केन्द्रित छ। आधुनिक ज्ञानमीमांसाले ज्ञान कसरी प्राप्त हुन्छ, यसको वैधता के हो र यसले कसरी हाम्रो विश्वदृष्टिकोणलाई आकार दिन्छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Science): संज्ञानात्मक विज्ञान (cognitive science) ले मानव मस्तिष्कले कसरी जानकारी प्रशोधन गर्छ, सिक्छ र निर्णय लिन्छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रको ज्ञानको श्रेष्ठताको अवधारणाले मानसिक प्रक्रियाहरूमा गहिरो अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ।

> यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको चौथो पादमा अवस्थित छ, जसले ज्ञान र कर्मको सम्बन्धमाथि गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। विशेषगरी, यसले बादरायणको दृष्टिकोणलाई प्रकाश पार्दछ कि ज्ञानको महत्त्व कर्मभन्दा अधिक छ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल आधारशिलाहरू मध्ये एक हो।

१. **ज्ञानको सर्वोच्चता (Supremacy of Knowledge):** बादरायणले उपनिषद्हरूमा ज्ञानको महिमा र यसको मोक्ष प्राप्तिको लागि अपरिहार्यतामाथि जोड दिएका छन्। कर्मकाण्डले सीमित फल दिन्छ, तर ब्रह्मज्ञानले नै अविद्याको नाश गरी शाश्वत मुक्ति प्रदान गर्दछ। यस दृष्टिकोणले ज्ञानलाई अन्तिम लक्ष्यको रूपमा स्थापित गर्दछ।

२. **उपनिषदीय प्रमाण (Upanishadic Authority):** सूत्रले 'तद्दर्शनात्' शब्द प्रयोग गरी उपनिषद्हरूलाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। उपनिषद्हरूमा ब्रह्मज्ञानको महत्त्वलाई बारम्बार दोहोर्याइएको छ, जसले गर्दा बादरायणको मतलाई बलियो आधार मिल्छ। शंकराचार्यले पनि आफ्नो भाष्यमा यसै कुरालाई समर्थन गर्दै ज्ञानलाई नै मोक्षको प्रत्यक्ष साधन मानेका छन्।

३. **कर्मको भूमिका र सीमा (Role and Limitations of Karma):** यद्यपि ज्ञानलाई सर्वोच्च मानिएको छ, कर्मको भूमिकालाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार गरिएको छैन। कर्मले चित्तशुद्धि (purification of mind) मा मद्दत गर्दछ र ज्ञान प्राप्तिको लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्दछ। तर, कर्म आफैंमा मोक्षको कारण नभई ज्ञानको सहायक मात्र हो भन्ने बादरायणको मत छ।

सूत्र 3.4.9

संस्कृत: तुल्यं तु दर्शनम्

IAST: *Tulyaṃ tu darśanam*

नेपाली अर्थ: तर दर्शन (View) तुल्य (Equal) छ।

विस्तृत व्याख्या: केही दृष्टिमा ज्ञान र कर्म दुवै समान महत्त्वका छन्।

शाब्दिक अर्थ:

तुल्यं (Tulyaṃ): समान, बराबर, तुलनायोग्य।

तु (tu): तर, निश्चय नै, तथापि।

दर्शनम् (darśanam): दर्शन, दृष्टिकोण, अन्तर्दृष्टि, देख्ने कार्य, सिद्धान्त।

चुरो अर्थ (Essence): ज्ञान र कर्मको महत्त्व समान छ भन्ने यस सूत्रको मूल भाव हो, जसले मोक्ष प्राप्तिका लागि दुवैको सन्तुलित भूमिकालाई जोड दिन्छ [Balanced approach to knowledge and action].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): ज्ञान प्राप्तिका विभिन्न विधिहरू र तिनीहरूको वैधताको अध्ययन गर्ने ज्ञानमीमांसाले यस सूत्रको 'दर्शन' पक्षलाई समर्थन गर्दछ, जहाँ सही दृष्टिकोणले सत्यको बोध गराउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Balance): संज्ञानात्मक सन्तुलनको मनोविज्ञानले व्यक्तिले आफ्नो विचार र व्यवहारमा कसरी सन्तुलन कायम राख्छ भन्ने कुराको व्याख्या गर्दछ, जुन ज्ञान र कर्मको 'तुल्य' महत्त्वसँग मेल खान्छ।

यस सूत्रले ज्ञान (दर्शन) र कर्मको समान महत्त्वलाई प्रतिपादन गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। यसले केवल सैद्धान्तिक ज्ञान वा केवल कर्मकाण्डले मात्र मोक्ष प्राप्त नहुने, बरु दुवैको सन्तुलित अभ्यास आवश्यक रहेको कुरामा जोड दिन्छ। यो दृष्टिकोण विभिन्न वेदान्तिक आचार्यहरूले आ-आफ्नो तरिकाले व्याख्या गरेका छन्।

१. ज्ञान र कर्मको पूरकता: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्तमा, ज्ञानलाई मोक्षको प्रत्यक्ष साधन मानिए पनि, कर्मले चित्तशुद्धि (मनको शुद्धीकरण) मा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यस सूत्रले कर्मलाई ज्ञानको लागि आवश्यक पृष्ठभूमि तयार गर्ने माध्यमको रूपमा 'तुल्य' महत्त्व दिएको देखिन्छ, जसले ज्ञान प्राप्तिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

२. भक्ति र कर्मको समन्वय: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत वेदान्तमा, भक्तिलाई प्रमुख मानिन्छ, तर कर्म (विशेष गरी निष्काम कर्म) र ज्ञान (ईश्वरको स्वरूपको ज्ञान) लाई भक्तिको पूरकको रूपमा हेरिन्छ। यस सूत्रले ज्ञान र कर्म दुवैलाई मोक्षको यात्रामा समान रूपमा उपयोगी र आवश्यक मान्दै भक्तिको आधारशिला बलियो बनाउँछ।

३. व्यवहारिक वेदान्तमा सन्तुलन: आधुनिक वेदान्तिक व्याख्याहरूमा, यस सूत्रलाई व्यवहारिक जीवनमा ज्ञान र कर्मको सन्तुलनको प्रतीकको रूपमा लिइन्छ। केवल पुस्तकीय ज्ञानले मात्र जीवनको पूर्णता प्राप्त हुँदैन, न त अन्धाधुन्ध कर्मले। सही दृष्टिकोण (दर्शन) सहित गरिने कर्मले मात्र वास्तविक प्रगति र आध्यात्मिक उत्थान सम्भव हुन्छ।

■ सूत्र 3.4.10

संस्कृत: असार्वत्रिकी

IAST: *Asārvatrikī*

नेपाली अर्थ: सार्वत्रिक (Universal) होइन।

विस्तृत व्याख्या: कर्मको आवश्यकता सार्वत्रिक होइन, व्यक्तिको अधिकार अनुसार हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

असार्वत्रिकी (Asārvatrikī): सार्वत्रिक (Universal) होइन।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले केही सिद्धान्त वा कार्यहरू सबैका लागि समान रूपमा लागू नहुने कुरालाई सङ्केत गर्दछ। तिनीहरूको सान्दर्भिकता व्यक्तिगत सन्दर्भ, क्षमता वा आध्यात्मिक विकासको चरणमा निर्भर गर्दछ। यसले वेदान्तमा आध्यात्मिक अभ्यास र बुझाइको सूक्ष्म र व्यक्तिगत प्रकृतिलाई हाइलाइट गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

समाजशास्त्र (Sociology): यस सूत्रले सामाजिक नियम वा प्रचलनहरू सबैका लागि समान रूपमा लागू नहुने कुरालाई सङ्केत गर्दछ, जसरी समाजशास्त्रले विभिन्न सामाजिक समूहहरूको भिन्नतालाई अध्ययन गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - व्यक्तिगत भिन्नता): प्रत्येक व्यक्तिको मानसिक संरचना, अनुभव र विकासको स्तर फरक हुने भएकाले एउटै आध्यात्मिक अभ्यास सबैका लागि उपयुक्त नहुने कुरालाई यस सूत्रले मनोवैज्ञानिक रूपमा पुष्टि गर्दछ।

विस्तृत दार्शनिक विश्लेषण:

यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा कर्म र ज्ञानको मार्गको सार्वभौमिकतामाथि गहिरो विचार प्रस्तुत गर्दछ। यसले आध्यात्मिक अभ्यासहरू सबैका लागि एकैनासले लागू नहुने बरु व्यक्तिको योग्यता, अवस्था र अधिकारमा निर्भर रहने कुरालाई जोड दिन्छ। यो सिद्धान्तले आध्यात्मिक यात्राको व्यक्तिगत स्वरूपलाई उजागर गर्दछ।

१. कर्मको सापेक्षिक प्रकृति: यस सूत्रले कर्मकाण्ड र धार्मिक अनुष्ठानहरूको आवश्यकता सार्वत्रिक नभई व्यक्तिको विशेष अवस्था र अधिकारमा आधारित हुने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, आत्मज्ञान प्राप्त गरिसकेका व्यक्तिहरूका लागि कर्मको बन्धन हुँदैन, किनकि उनीहरूले कर्मको फलबाट मुक्ति पाइसकेका हुन्छन्।

२. ज्ञानमार्गको विशिष्टता: ज्ञानमार्गमा प्रवृत्त भएका साधकहरूका लागि बाह्य कर्महरू गौण हुन सक्छन्। यस सूत्रले यो देखाउँछ कि आत्मसाक्षात्कारको लागि गरिने साधना व्यक्तिगत र आन्तरिक हुन्छ, र यसको आवश्यकता सबैका लागि समान हुँदैन। रामानुजाचार्यले पनि भक्तिको मार्गमा व्यक्तिगत समर्पण र ईश्वरप्रतिको प्रेमलाई जोड दिँदै, कर्मको फलको अपेक्षा नगरी गरिने सेवालाई प्राथमिकता दिनुभएको छ।

३. मोक्षको व्यक्तिगत यात्रा: मोक्ष वा मुक्ति प्राप्तिको मार्ग प्रत्येक व्यक्तिको लागि अद्वितीय हुन्छ। यस सूत्रले आध्यात्मिक प्रगति एक रेखीय प्रक्रिया नभई, प्रत्येक आत्माको विकासको चरण अनुसार फरक-फरक हुने कुरालाई संकेत गर्दछ। यसले वेदान्तको उदारता र व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई पनि प्रतिबिम्बित गर्दछ, जहाँ कुनै एक मार्गलाई मात्र सार्वभौमिक रूपमा अनिवार्य मानिँदैन।

सूत्र 3.4.11

संस्कृत: विभागः शतवत्

IAST: *Vibhāgaḥ śatavat*

नेपाली अर्थ: विभाग शत (Hundred) जस्तै हो।

विस्तृत व्याख्या: जसरी शत (सय) को विभाग हुन्छ, त्यसरी नै कर्म र ज्ञानको विभाग हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

विभागः (Vibhāgaḥ): विभाजन, अंश, भेद।

शतवत् (śatavat): सय जस्तै, सयको समान।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले कर्म र ज्ञानको विभाजनलाई सयको विभाजनसँग तुलना गर्दै, तिनीहरूको भिन्नता र एकैसाथ रहेको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ। जसरी सयलाई विभिन्न अंशमा विभाजन गर्न सकिन्छ तर त्यसको मूल अस्तित्व एकै रहन्छ, त्यसरी नै कर्म र ज्ञान फरक देखिए पनि परम सत्यको प्राप्तिमा तिनीहरूको भूमिका अभिन्न हुन्छ। यसले आध्यात्मिक मार्गमा कर्म र ज्ञानको सन्तुलित महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): कण भौतिकी (Particle Physics) मा ऊर्जा र पदार्थको विभाजन (division) र तिनीहरूको अन्तरसम्बन्धलाई यस सूत्रसँग जोड्न सकिन्छ। जसरी एउटै ऊर्जा विभिन्न कणहरूमा विभाजित भएर पनि मूलतः ऊर्जा नै रहन्छ, त्यसरी नै परम सत्यका विभिन्न अभिव्यक्तिहरूलाई बुझ्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Psychology): मानव मनले सूचनाहरूलाई कसरी वर्गीकरण (categorization) र विभाजन (differentiation) गर्छ भन्ने कुरा यस सूत्रसँग सम्बन्धित छ। चेतनाले अनुभवहरूलाई विभिन्न खण्डमा विभाजन गरेर पनि समग्रतामा बुझ्ने प्रयास गर्छ, जुन ज्ञान र कर्मको विभाजनलाई बुझ्ने प्रक्रियासँग मिल्दोजुल्दो छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्र 'विभागः शतवत्' ले कर्म र ज्ञानको विभाजनको गहिरो दार्शनिक अर्थलाई उजागर गर्दछ। यसले बताउँछ कि जसरी 'सय' (शत) लाई विभिन्न अंशमा विभाजन गर्न सकिन्छ तर त्यसको मूल स्वरूप एकै रहन्छ, त्यसरी नै आध्यात्मिक मार्गमा कर्म र ज्ञानको भूमिका भिन्न देखिए पनि तिनीहरू अन्ततः एउटै परम सत्यको बोधमा सहायक हुन्छन्। यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा कर्मयोग र ज्ञानयोगको महत्त्व र तिनीहरूको समन्वयलाई सूक्ष्म रूपमा व्याख्या गर्दछ।

१. कर्म र ज्ञानको अविभाज्य सम्बन्ध:

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, परमार्थिक दृष्टिले ज्ञान नै मोक्षको एक मात्र साधन हो, तर कर्मले चित्तशुद्धि (purification of mind) मा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। जसरी सयलाई दश-दश वा बीस-बीसको समूहमा विभाजन गरे पनि त्यो सय नै रहन्छ, त्यसरी नै कर्म र ज्ञानलाई फरक-फरक मार्गको रूपमा हेरिए पनि तिनीहरू आत्मज्ञानको प्राप्तिमा एकअर्काका पूरक हुन्। कर्मले मनलाई शुद्ध पार्छ र ज्ञान प्राप्तिको लागि उपयुक्त भूमि तयार गर्छ।

२. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोण:

रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा भक्ति, कर्म र ज्ञानको समन्वयलाई विशेष जोड दिइएको छ। उहाँका अनुसार, मोक्ष प्राप्तिको लागि कर्म, ज्ञान र भक्ति तीनैको आवश्यकता पर्छ। 'विभागः शतवत्' सूत्रले यसै समन्वयलाई समर्थन गर्दछ, जहाँ कर्मले ईश्वरप्रति समर्पण र ज्ञानले परम सत्यको बोध गराउँछ। जसरी सयका विभिन्न अंशहरूले समग्र सयलाई पूर्ण गर्छन्, त्यसरी नै यी तीन मार्गहरूले जीवलाई ब्रह्मसँगको सम्बन्ध बुझ्न मद्दत गर्छन्।

३. भेद र अभेदको दार्शनिक विवेचना:

यो सूत्रले भेद (difference) र अभेद (non-difference) को दार्शनिक समस्यालाई पनि सम्बोधन गर्दछ। कर्म र ज्ञान बाह्य रूपमा भिन्न देखिए पनि तिनीहरूको अन्तिम लक्ष्य एउटै हो—ब्रह्मज्ञान। जसरी सयका अंशहरू सयभन्दा भिन्न छैनन्, त्यसरी नै कर्म र ज्ञान पनि परम सत्यको प्राप्तिबाट भिन्न छैनन्। यसले वेदान्तको सारलाई दर्शाउँछ कि विविधतामा एकता र एकतामा विविधताको बोध नै वास्तविक ज्ञान हो।

■ सूत्र 3.4.12

संस्कृत: अध्ययनमात्रवतः

IAST: *Adhyayanamātravataḥ*

नेपाली अर्थ: अध्ययनमात्र भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: केवल वेदको अध्ययनले मात्र मोक्ष दिँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

अध्ययनमात्रवतः (Adhyayanamātravataḥ): अध्ययनमात्र भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): केवल वेदको अध्ययनले मात्र मोक्ष प्राप्त हुँदैन, यसका लागि गहिरो आत्मज्ञान र अनुभव आवश्यक छ। बाह्य अध्ययनले मात्र आन्तरिक परिवर्तन ल्याउन सक्दैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कको संरचना र कार्यप्रणालीले बाह्य जानकारीलाई कसरी प्रशोधन गर्छ भन्ने कुरामा अध्ययनको भूमिका हुन्छ, तर गहिरो बुझाइका लागि अनुभवजन्य ज्ञान आवश्यक छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Learning and Cognition): केवल जानकारी संकलन गर्नु (rote learning) भन्दा अवधारणात्मक बुझाइ (conceptual understanding) र व्यक्तिगत अनुभव (personal experience) ले गहिरो र स्थायी सिकाइ हुन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको मार्गमा केवल शास्त्रीय अध्ययनको सीमालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले बाह्य ज्ञान संकलन मात्र पर्याप्त नभई आन्तरिक अनुभव र आत्मसाक्षात्कारको महत्वलाई जोड दिन्छ।

१. शाब्दिक ज्ञानको सीमा: ब्रह्मसूत्रले बारम्बार आत्मज्ञानलाई अनुभवजन्य ज्ञानको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जुन केवल शब्द वा ग्रन्थको अध्ययनबाट प्राप्त हुँदैन। शंकराचार्यले पनि 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' भन्दै अनुभवलाई प्राथमिकता दिएका छन्।

२. अनुभवजन्य ज्ञानको अनिवार्यता: मोक्ष वा मुक्ति प्राप्तिका लागि श्रवण (सुन्ने), मनन (मनन गर्ने) र निदिध्यासन (गहिरो ध्यान) को प्रक्रिया आवश्यक छ। अध्ययन (श्रवण) पहिलो चरण मात्र हो, यसपछि मनन र निदिध्यासनद्वारा ज्ञानलाई आत्मसात गर्नुपर्छ।

३. व्यावहारिक वेदान्त: केवल सैद्धान्तिक ज्ञानले जीवनमा परिवर्तन ल्याउन सक्दैन। वेदान्तको सारलाई जीवनमा उतार्न र अनुभव गर्नुपर्छ। रामानुजाचार्यले भक्तिमार्गलाई आत्मज्ञानको माध्यम मानेका छन्, जहाँ अनुभव र भावनाको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ।

सूत्र 3.4.13

संस्कृत: नाविशेषात्

IAST: *Nā viśeṣā t*

नेपाली अर्थ: अविशेष भएकोले होइन।

विस्तृत व्याख्या: ज्ञान र कर्ममा विशेष भेद छ।

शाब्दिक अर्थ:

ना (na): होइन, छैन।

अविशेषात् (aviśeṣāt): अविशेष भएकोले, भेद नभएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ज्ञान र कर्मबीचको मौलिक भिन्नतालाई जोड दिन्छ, जहाँ ज्ञानले मोक्ष प्राप्तिको लागि कुनै विशेष कर्मको आवश्यकता नभएको कुरालाई संकेत गर्दछ [Non-distinction of knowledge and action]. यसले कर्मकाण्डको सीमाभन्दा पर गएर आत्मज्ञानको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यस सूत्रले ज्ञानको प्रकृति र यसको प्राप्तिमा कर्मको भूमिकाबारे दार्शनिक प्रश्न उठाउँछ, जुन ज्ञानमीमांसाको क्षेत्रसँग सम्बन्धित छ। यसले ज्ञानलाई कर्मभन्दा भिन्न र स्वतन्त्र रूपमा हेर्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Independence): यो सूत्रले मानसिक प्रक्रियाहरूमा ज्ञानको स्वायत्ततालाई संकेत गर्दछ, जहाँ वास्तविक बोध बाह्य क्रियाकलापमा निर्भर नभई आन्तरिक चेतनाको अवस्था हो।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक परम्परामा ज्ञान र कर्मको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ, विशेष गरी मोक्ष प्राप्तिको सन्दर्भमा। यसले कर्मकाण्डको सीमाभन्दा पर गएर आत्मज्ञानको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल आधार हो।

१. ज्ञानको स्वतन्त्रता: यस सूत्रले ज्ञानलाई कर्मको फलको रूपमा नभई एक स्वतन्त्र साधनको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, आत्मज्ञानले अविद्याको नाश गर्दछ र यो कुनै कर्मको परिणाम होइन, बरु आत्मस्वरूपको साक्षात्कार हो। ज्ञानले बन्धनबाट मुक्ति दिलाउँछ, जुन कर्मले मात्र सम्भव छैन।

२. अविशेषको अवधारणा: 'अविशेषात्' शब्दले ज्ञान र कर्मबीचको भेदलाई जोड दिन्छ। कर्मले सधैं कुनै न कुनै फलको अपेक्षा गर्दछ र यसले बन्धनको चक्रलाई निरन्तरता दिन्छ। तर, ज्ञानले कुनै विशेष फलको अपेक्षा गर्दैन, बरु यो स्वयंमा पूर्ण र मोक्षको प्रत्यक्ष कारण हो। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि भक्ति (ज्ञानको एक रूप) लाई मोक्षको प्रमुख साधन मानिन्छ, यद्यपि कर्मको भूमिकालाई पनि स्वीकार गरिन्छ।

३. मोक्षको मार्ग: यो सूत्रले मोक्ष प्राप्तिको लागि ज्ञानको अपरिहार्यतालाई स्थापित गर्दछ। ब्रह्मज्ञानले जीवलाई संसारिक बन्धनबाट मुक्त गर्दछ र यो अवस्था कर्मकाण्ड वा अन्य कुनै बाह्य क्रियाकलापबाट प्राप्त गर्न सकिँदैन। यसले वेदान्तको 'ज्ञानमार्ग' को महत्त्वलाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ आत्मबोध नै परम लक्ष्य हो।

सूत्र 3.4.14

संस्कृत: स्तुतयेऽनुमतिर्वा

IAST: *Stutaye'numatirvā*

नेपाली अर्थ: वा स्तुतिको लागि अनुमति हो।

विस्तृत व्याख्या: केही वचनहरू स्तुति (Praise) को लागि मात्र हुन्।

शाब्दिक अर्थ:

स्तुतये (Stutaye): स्तुति वा प्रशंसाको लागि।

अनुमतिः (Anumatiḥ): अनुमति वा स्वीकृति।

वा (vā): अथवा।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले बताउँछ कि केही शास्त्रका कथनहरू केवल प्रशंसा (Praise) वा महिमा वर्णनका लागि हुन्छन्, जसको सीधा विधिगत अर्थ (Prescriptive meaning) नहुन सक्छ। यसले ग्रन्थहरूमा पाइने स्तुतिपरक अंशहरूको वास्तविक उद्देश्य स्पष्ट पार्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भाषाविज्ञान (Linguistics): भाषाविज्ञानले कसरी शब्दहरूले प्रत्यक्ष अर्थका साथै भावनात्मक वा प्रेरक अर्थ (Emotive or persuasive meaning) पनि बोक्छन् भन्ने अध्ययन गर्दछ। यो सूत्रले भाषाको स्तुतिपरक प्रयोगलाई स्वीकार गर्दछ, जुन आधुनिक भाषाविज्ञानमा 'पर्फर्मेटिभ अटरन्स' (Performative utterance) वा 'भावनात्मक भाषा' (Emotive language) सँग सम्बन्धित हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Bias): मनोविज्ञानले मानव मन कसरी प्रशंसा वा सकारात्मक सुदृढीकरण (Positive reinforcement) बाट प्रभावित हुन्छ भन्ने देखाउँछ। स्तुतिले व्यक्तिमा सकारात्मक भावना (Positive emotion) जगाउन सक्छ र विश्वास (Belief) वा प्रेरणा (Motivation) बढाउन सक्छ, जुन यस सूत्रको 'अनुमति' (Assent) सँग मनोवैज्ञानिक रूपमा जोडिएको छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले वैदिक वा शास्त्रीय ग्रन्थहरूमा पाइने केही कथनहरूको प्रकृतिबारे महत्त्वपूर्ण दार्शनिक अन्तरदृष्टि प्रदान गर्दछ। यसले विधि (Injunction) वा निषेध (Prohibition) भन्दा बाहिर गएर स्तुति (Eulogy) को भूमिकालाई स्वीकार गर्दछ, जसले ग्रन्थहरूको समग्र अर्थ बुझ्न मद्दत गर्दछ। यो सूत्र विशेषगरी मीमांसा दर्शनको 'अर्थवाद' (Arthavada) को अवधारणासँग सम्बन्धित छ, जहाँ केही वाक्यहरू सीधा कर्मकाण्डको विधि नभई त्यसको प्रशंसा वा निन्दाका लागि प्रयोग हुन्छन्।

१. **अर्थवादको अवधारणा र यसको महत्त्व**: यो सूत्र मीमांसा दर्शनको 'अर्थवाद' को सिद्धान्तसँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित छ। अर्थवाद भन्नाले ती वैदिक वाक्यहरू हुन् जसले कुनै कर्मकाण्ड (Ritual) वा विधि (Injunction) को प्रशंसा (Praise) वा निन्दा (Censure) गर्दछन्, तर आफैंमा कुनै विधि वा निषेध गर्दैनन्। यस सूत्रले 'स्तुतये अनुमतिर्वा' भन्दै केही कथनहरू केवल स्तुतिका लागि मात्र हुन् भन्ने स्पष्ट पार्दछ। यसले पाठकलाई ग्रन्थको वास्तविक आशय (Intention) बुझ्न र शाब्दिक अर्थमा मात्र नअल्झिन प्रेरित गर्दछ।

२. **वेदान्तमा स्तुतिको भूमिका**: वेदान्त दर्शनमा पनि स्तुतिको महत्त्वपूर्ण भूमिका छ, विशेषगरी उपनिषद्हरूमा ब्रह्म (Brahman) वा आत्मा (Atman) को महिमा वर्णन गर्दा। यस्ता स्तुतिपरक वाक्यहरूले प्रत्यक्ष रूपमा कुनै कार्य गर्न आदेश नदिए पनि, तिनीहरूले साधकको मनमा ब्रह्मप्रति श्रद्धा (Devotion) र भक्ति (Faith) जगाउँछन्। यसले ज्ञान प्राप्तिको मार्गमा मानसिक तयारी (Mental preparation) र सकारात्मक दृष्टिकोण (Positive outlook) निर्माण गर्न मद्दत गर्दछ। आचार्य शंकरले पनि अर्थवादलाई स्वीकार गर्दै, केही उपनिषद्का कथनहरू ब्रह्मको स्तुतिका लागि हुन् भनी व्याख्या गरेका छन्।

३. **शास्त्रीय व्याख्या र यसको प्रभाव**: विभिन्न आचार्यहरूले यस सूत्रको व्याख्यामा स्तुतिको महत्त्वलाई स्वीकार गरेका छन्। रामानुजाचार्यले पनि भक्ति मार्गमा भगवानको गुणगान (Glorification) र स्तुतिले भक्तको चित्त शुद्धीकरण (Purification of mind) र ईश्वरसँगको सम्बन्ध प्रगाढ बनाउन मद्दत गर्ने कुरामा जोड दिएका छन्। यस सूत्रले केवल विधि-निषेधमा आधारित धर्मको संकीर्ण परिभाषालाई फराकिलो बनाउँदै, भाषाको भावनात्मक र प्रेरक शक्तिलाई पनि धर्मशास्त्रको अभिन्न अंगको रूपमा स्वीकार गर्दछ। यसले ग्रन्थहरूको बहुआयामिकता (Multidimensionality) र गहिराइलाई उजागर गर्दछ।

सूत्र 3.4.15

संस्कृत: कामकारेण चैके

IAST: *Kāmakāreṇa caike*

नेपाली अर्थ: र केहीले कामकार (Free Will) बाट (भन्छन्)।

विस्तृत व्याख्या: केही आचार्यहरूका अनुसार संन्यास स्वेच्छाले लिन सकिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

कामकारेण (Kāmakāreṇa): स्वेच्छाले, आफ्नै इच्छाले, स्वतन्त्र निर्णयले।

च (ca): र, अनि।

एके (eke): केही, कतिपय।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले केही आचार्यहरूको मत प्रस्तुत गर्दछ कि संन्यास वा आध्यात्मिक मार्गमा प्रवेश व्यक्तिको आफ्नै स्वतन्त्र इच्छा (Free Will) र निर्णयमा आधारित हुन्छ, न कि कुनै बाह्य दबाब वा अनिवार्य नियममा। यसले आध्यात्मिक यात्रामा व्यक्तिगत स्वायत्तता (Individual Autonomy) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): स्वेच्छा (Free Will) को अवधारणा स्नायुविज्ञानमा गहन बहसको विषय हो। के हाम्रो निर्णय मस्तिष्कको पूर्व-निर्धारित प्रक्रियाको परिणाम हो वा वास्तविक स्वतन्त्रता छ भन्ने प्रश्नमा विभिन्न अध्ययनहरू (e.g., Libet experiment) ले प्रकाश पार्ने प्रयास गरेका छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-निर्णय सिद्धान्त): आत्म-निर्णय सिद्धान्त (Self-Determination Theory) ले व्यक्तिको आन्तरिक प्रेरणा र स्वायत्ततालाई महत्त्वपूर्ण मान्दछ। यो सूत्रले आध्यात्मिक अभ्यासमा व्यक्तिको आन्तरिक प्रेरणा र स्वेच्छाको भूमिकालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा पुष्टि गर्दछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको चौथो पादमा अवस्थित छ, जसले मोक्ष प्राप्तिका लागि आवश्यक साधनहरू (साधना) को चर्चा गर्दछ। विशेष गरी, यसले संन्यास (renunciation) र त्यसको ग्रहणमा व्यक्तिको स्वेच्छाको भूमिकामाथि प्रकाश पार्दछ। यो सूत्रले आध्यात्मिक मार्गमा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र निर्णयको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो।

१. स्वेच्छा र आध्यात्मिक मार्गमा यसको भूमिका (Role of Free Will in Spiritual Path):

शंकराचार्य लगायतका केही आचार्यहरूले संन्यास ग्रहणलाई व्यक्तिको पूर्ण स्वेच्छामा आधारित मानेका छन्। उनीहरूका अनुसार, जब व्यक्तिले संसारको नश्वरता र ब्रह्मज्ञानको महत्त्वलाई गहिरो रूपमा बुझ्छ, तब उसले कुनै बाह्य दबाब बिना नै संन्यास लिने निर्णय गर्दछ। यो निर्णय आत्म-साक्षात्कार (Self-realization) को दिशामा एक महत्त्वपूर्ण कदम हो।

२. कर्मफल र स्वेच्छाको सम्बन्ध (Connection between Karma and Free Will):

यद्यपि वेदान्त दर्शनले कर्मको सिद्धान्त (Law of Karma) लाई स्वीकार गर्दछ, यो सूत्रले देखाउँछ कि कर्मफलको भोग गर्दा पनि व्यक्तिसँग नयाँ कर्म गर्ने र आध्यात्मिक मार्ग छनौट गर्ने स्वेच्छा हुन्छ। विगतका कर्महरूले वर्तमान परिस्थितिहरूलाई प्रभाव पार्न सक्छन्, तर मोक्षको लागि प्रयास गर्ने वा नगर्ने भन्ने निर्णय व्यक्तिको आफ्नै हातमा हुन्छ।

३. वेदान्तिक परम्परामा स्वेच्छाको महत्त्व (Importance of Free Will in Vedantic Tradition):

वेदान्त दर्शनले मोक्षलाई व्यक्तिको अन्तिम लक्ष्य मान्दछ, र यस लक्ष्यमा पुग्नका लागि स्वेच्छाले गरिने साधनाको ठूलो महत्त्व छ। रामानुजाचार्य जस्ता आचार्यहरूले पनि भक्तिको मार्गमा ईश्वरप्रति पूर्ण समर्पणलाई जोड दिएका छन्, तर त्यो समर्पण पनि व्यक्तिको स्वेच्छाले नै प्रेरित हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छन्। यसरी, यो सूत्रले आध्यात्मिक प्रगतिमा व्यक्तिगत स्वायत्तताको दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

सूत्र 3.4.16

संस्कृत: उपमर्दं च

IAST: *Upamardaṃ ca*

नेपाली अर्थ: र उपमर्द (Destruction) पनि।

विस्तृत व्याख्या: ज्ञानले कर्मबन्धनको उपमर्द (नाश) गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

उपमर्दं (Upamardaṃ): नाश, विनाश, कुल्चिनु.

च (ca): र, पनि.

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ज्ञानको शक्तिद्वारा कर्मबन्धनको पूर्ण विनाश (destruction of karmic bonds) हुने कुरालाई जोड दिन्छ। आत्मज्ञानले अज्ञानताबाट उत्पन्न हुने सबै कर्मफलहरूलाई नष्ट गर्दछ, जसले मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यान र आत्म-जागरूकता (self-awareness) को अभ्यासले मस्तिष्कमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्छ, जसले नकारात्मक विचार र व्यवहारका ढाँचाहरूलाई 'उपमर्द' गर्न मद्दत गर्दछ। यो प्रक्रियाले मानसिक शान्ति र स्पष्टता बढाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Restructuring): संज्ञानात्मक पुनर्संरचना (cognitive restructuring) मार्फत व्यक्तिले आफ्ना हानिकारक विचार र विश्वासहरूलाई चुनौती दिएर परिवर्तन गर्न सक्छ। यो प्रक्रियाले अज्ञानताजन्य मानसिक बन्धनहरूलाई तोड्न (breaking mental bonds) मद्दत गर्दछ, जसलाई सूत्रमा 'उपमर्द' भनिएको छ।

> यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको सर्वोच्चता र त्यसको कर्मबन्धनमाथि पार्ने निर्णायक प्रभावलाई स्पष्ट पार्दछ। यसले अज्ञानताको मूल कारणलाई नष्ट गरी जीवलाई मोक्षको अवस्थामा पुर्याउने प्रक्रियाको दार्शनिक आधार प्रस्तुत गर्दछ।

१. **ज्ञानको विनाशकारी शक्ति (The Destructive Power of Knowledge):** ब्रह्मसूत्रको यो अंशले ज्ञानलाई कर्मको बन्धनबाट मुक्त गर्ने एक शक्तिशाली माध्यमको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शङ्कराचार्यका अनुसार, आत्मज्ञानको उदय भएपछि अज्ञानता र त्यसबाट उत्पन्न हुने सबै कर्महरू (संचित, क्रियमाण) स्वतः नष्ट हुन्छन्, जसरी सूर्यको प्रकाशले अन्धकारलाई हटाउँछ। यो 'उपमर्द' केवल कर्मको फलको मात्र नभई कर्मको मूल कारण अज्ञानताको पनि विनाश हो।

२. **कर्मफलको निरसन (Annulment of Karmic Results):** रामानुजाचार्यले पनि ज्ञानको महत्त्वलाई स्वीकार गर्छन्, तर उनी भक्ति र प्रपत्तिलाई पनि मोक्षको लागि अपरिहार्य मान्छन्। उनका अनुसार, ज्ञानले कर्मफललाई पूर्ण रूपमा नष्ट गर्दैन, बरु ईश्वरको कृपाले कर्मफलको प्रभावलाई निष्क्रिय बनाउँछ। यहाँ 'उपमर्द' को अर्थ कर्मको फललाई भोग्नु नपर्ने अवस्था सिर्जना गर्नु हो, जसले जीवलाई ईश्वरसँगको नित्य सम्बन्धमा स्थापित गर्दछ।

३. **अद्वैत र विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोणमा 'उपमर्द' (Upamarda in Advaita and Vishishtadvaita):** अद्वैत वेदान्तमा 'उपमर्द' अज्ञानको पूर्ण उन्मूलन (complete eradication of ignorance) हो, जसले गर्दा जीव र ब्रह्मको अभेदको अनुभूति हुन्छ। विशिष्टाद्वैतमा भने 'उपमर्द' कर्मको बन्धनबाट मुक्ति हो, जसले जीवलाई ईश्वरको सेवामा समर्पित हुन योग्य बनाउँछ। दुवै परम्परामा ज्ञानको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ, तर त्यसको परिणाम र प्रक्रियामा सूक्ष्म भिन्नता पाइन्छ।

सूत्र 3.4.17

संस्कृत: ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि

IAST: *Ūrdhvaretassu ca śabde hi*

नेपाली अर्थ: र ऊर्ध्वरेतस् (Celibate) हरूमा, किनभने शब्दमा (श्रुतिमा) छ।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मचारी र संन्यासीहरूको लागि श्रुतिमा विशेष विधान छ।

शाब्दिक अर्थ:

ऊर्ध्वरेतस्सु (Ūrdhvaretassu): ऊर्ध्वगामी वीर्य भएकाहरूमा, ब्रह्मचारीहरूमा, जसको ऊर्जा माथितिर प्रवाहित हुन्छ।

च (ca): र

शब्दे (śabde): शब्दमा, श्रुतिमा, वैदिक ग्रन्थमा

हि (hi): किनभने, निश्चय नै

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मचर्यको पालन गर्ने (celibate) व्यक्तिहरूका लागि श्रुतिमा विशेष विधान र महत्व रहेको छ। यो सूत्रले आध्यात्मिक मार्गमा ऊर्ध्वरेतस् भएकाहरूको विशिष्ट स्थान र उनीहरूका लागि शास्त्रमा निर्दिष्ट नियमहरूको पुष्टि गर्दछ, जसले उनीहरूको साधनालाई अझ बलियो बनाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोबायोलोजी (Neurobiology): ब्रह्मचर्यको अभ्यासले शरीरमा हार्मोनल सन्तुलन र न्यूरोट्रान्समिटरहरूको क्रियाकलापमा प्रभाव पार्न सक्छ, जसले एकाग्रता र मानसिक स्थिरता बढाउन मद्दत गर्दछ। ऊर्जाको संरक्षणले शारीरिक र मानसिक कार्यक्षमतामा सकारात्मक असर पार्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Sublimation and Self-control): मनोवैज्ञानिक रूपमा, ऊर्ध्वरेतस् अवस्थाले कामुक ऊर्जालाई उच्च आध्यात्मिक वा रचनात्मक कार्यहरूमा रूपान्तरण (sublimation) गर्ने क्षमतालाई जनाउँछ। यसले आत्म-नियन्त्रण (self-control), इच्छाशक्तिको विकास, र गहिरो ध्यानको लागि मानसिक तयारीमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.४.१७ ले ऊर्ध्वरेतस् अर्थात् ब्रह्मचर्यको पालन गर्ने व्यक्तिहरूको आध्यात्मिक मार्गमा रहेको विशिष्ट स्थानलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) मा ब्रह्मचारीहरूका लागि गरिएका विशेष विधान र उनीहरूको साधनाको महत्वलाई जोड दिन्छ। यसले गृहस्थ आश्रमभन्दा भिन्न, पूर्ण समर्पणका साथ आध्यात्मिक लक्ष्य प्राप्त गर्न प्रयासरत साधकहरूको अवस्थालाई स्पष्ट पार्छ।

१. ब्रह्मचर्यको आध्यात्मिक आधार: वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मचर्यलाई मोक्ष प्राप्तिको लागि एक अनिवार्य शर्त मानिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मचर्यले मन र इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्न मद्दत गर्दछ, जसले गर्दा साधक ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि योग्य हुन्छ। यो केवल शारीरिक संयम मात्र नभई मानसिक शुद्धता र एकाग्रताको प्रतीक हो।

२. श्रुतिको प्रमाणिकता: सूत्रमा 'शब्दे हि' भन्नाले ब्रह्मचर्यको महत्व श्रुतिमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको कुरालाई संकेत गर्दछ। विभिन्न उपनिषद्हरूमा ब्रह्मचर्यलाई तपस्या, विद्या र आत्मज्ञानको आधारशिलाको रूपमा वर्णन गरिएको छ। रामानुजाचार्यले पनि भक्ति मार्गमा शुद्ध आचरण र इन्द्रिय संयमको आवश्यकतामा जोड दिएका छन्, जसको मूल ब्रह्मचर्य नै हो।

३. साधना र फल: ऊर्ध्वरेतस् भएका व्यक्तिहरूले आफ्नो ऊर्जालाई आध्यात्मिक उन्नतिमा लगाउँछन्। यसले उनीहरूलाई तीव्र वैराग्य, दृढ संकल्प र गहिरो ध्यानको लागि सक्षम बनाउँछ। यस प्रकारको साधनाले चित्तशुद्धि र अन्ततः आत्मसाक्षात्कारमा पुर्याउँछ, जुन वेदान्तको परम लक्ष्य हो।

सूत्र 3.4.18

संस्कृत: परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि

IAST: *Parāmarśaṃ jaiminiracodanā cāpavadati hi*

नेपाली अर्थ: जैमिनिले परामर्श (Reference) भन्नुहुन्छ, र अचोदना (Non-injunction) पनि, किनभने (श्रुतिले) अपवाद गर्दछ।

विस्तृत व्याख्या: जैमिनिका अनुसार संन्यासको विधान अचोदना (विधि होइन) हो।

शाब्दिक अर्थ:

परामर्शं (Parāmarśaṃ): परामर्श वा सन्दर्भ।

जैमिनिः (Jaiminiḥ): महर्षि जैमिनि।

अचोदना (acodanā): आज्ञा वा विधिको अभाव।

च (ca): र।

अपवदति (apavadati): खण्डन गर्दछ वा अपवाद गर्दछ।

हि (hi): किनभने वा निश्चय नै।

चुरो अर्थ (Essence): महर्षि जैमिनिले संन्यासलाई केवल एक परामर्श (Reference) को रूपमा हेर्नुहुन्छ, न कि अनिवार्य विधि (Injunction) को रूपमा। उहाँका अनुसार, श्रुतिले संन्यासको प्रत्यक्ष आज्ञा नदिएकाले यसलाई अपवादको रूपमा लिनुपर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): यस सूत्रले कुनै कार्य वा अवस्थालाई 'आज्ञा' (Injunction) को रूपमा लिने वा 'परामर्श' (Reference) को रूपमा लिने भन्ने मानसिक प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ। मस्तिष्कले सूचनालाई कसरी वर्गीकरण गर्छ र त्यसको आधारमा व्यवहारिक प्रतिक्रिया कसरी दिन्छ भन्नेमा यसको मनोवैज्ञानिक सम्बन्ध छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Appraisal): यस सूत्रको अवधारणालाई संज्ञानात्मक मूल्यांकन (Cognitive Appraisal) सँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ व्यक्तिले कुनै अवस्था वा जानकारीलाई कसरी बुझ्छ र त्यसको अर्थ लगाउँछ भन्ने कुराले उसको भावनात्मक र व्यवहारिक प्रतिक्रिया निर्धारण गर्छ। जैमिनिको दृष्टिकोणले संन्यासलाई व्यक्तिगत छनोट र मूल्यांकनको विषय बनाउँछ।

ब्रह्मसूत्र ३.४.१८ ले जैमिनिको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ, जसले संन्यासलाई प्रत्यक्ष वैदिक आज्ञा (चोदना) नभई केवल एक परामर्श (परामर्श) को रूपमा व्याख्या गर्दछ। यो सूत्रले कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्ड बीचको सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण दार्शनिक बहसलाई उजागर गर्दछ, विशेष गरी मोक्ष प्राप्तिको मार्गमा संन्यासको भूमिकाबारे।

१. जैमिनिको कर्ममीमांसात्मक दृष्टिकोण: जैमिनि, मीमांसा दर्शनका प्रणेता, वैदिक कर्मकाण्डलाई अत्यधिक महत्त्व दिन्छन्। उहाँका लागि वेदको मुख्य उद्देश्य धर्मको प्रतिपादन गर्नु हो, जुन यज्ञ र अन्य अनुष्ठानहरू मार्फत प्राप्त हुन्छ। यस सूत्रमा, उहाँ संन्यासलाई प्रत्यक्ष वैदिक आज्ञाको रूपमा स्वीकार गर्दैनन्, किनभने संन्यासले कर्मको त्यागलाई संकेत गर्दछ, जुन उहाँको कर्मप्रधान दर्शनसँग मेल खाँदैन। उहाँ संन्यासलाई केवल एक 'परामर्श' वा 'सन्दर्भ' को रूपमा हेर्नुहुन्छ, जसको अर्थ यो हो कि संन्यासको उल्लेख वेदमा भए पनि, यो अनिवार्य विधि होइन।

२. अचोदनाको अवधारणा र यसको महत्त्व: 'अचोदना' शब्दले संन्यासको लागि कुनै प्रत्यक्ष वैदिक आज्ञा (Injunction) नभएको कुरालाई जोड दिन्छ। यसको अर्थ संन्यासलाई धर्मको अनिवार्य अंगको रूपमा नभई एक वैकल्पिक मार्गको रूपमा हेरिएको छ। जैमिनिको यो तर्कले वैदिक ग्रन्थहरूको व्याख्यामा कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्ड बीचको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्छ। उहाँका लागि, यदि कुनै कुरा वेदमा स्पष्ट रूपमा आज्ञा गरिएको छैन भने, त्यसलाई अनिवार्य मान्न सकिँदैन।

३. वेदान्त दर्शनसँगको भिन्नता: जैमिनिको यो दृष्टिकोण वेदान्त दर्शन, विशेष गरी अद्वैत वेदान्तका आचार्यहरू (जस्तै शंकराचार्य) को विचारसँग भिन्न छ। अद्वैत वेदान्तमा, मोक्ष प्राप्तिको लागि ज्ञानमार्गलाई सर्वोच्च मानिन्छ र संन्यासलाई ज्ञान प्राप्तिको लागि आवश्यक पूर्वावस्थाको रूपमा हेरिन्छ। शंकराचार्यले संन्यासलाई 'चोदना' (आज्ञा) को रूपमा स्वीकार गर्छन्, किनभने यसले ज्ञानको लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्छ र कर्मबन्धनबाट मुक्ति दिलाउँछ। यसरी, यो सूत्रले दुई प्रमुख वैदिक दर्शनहरू बीचको मौलिक भिन्नतालाई दर्शाउँछ।

सूत्र 3.4.19

संस्कृत: अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः

IAST: *Anuṣṭheyaṃ bādarāyaṇaḥ sāmyaśruteḥ*

नेपाली अर्थ: अनुष्ठेय (To be Practised) हो, बादरायण भन्नुहुन्छ, साम्यश्रुतिबाट।

विस्तृत व्याख्या: बादरायणका अनुसार कर्म र ज्ञान दुवै अनुष्ठेय छन्।

शाब्दिक अर्थ:

अनुष्ठेयं (Anuṣṭheyaṃ): अनुष्ठेय (अभ्यास गरिनु पर्ने)।

बादरायणः (bādarāyaṇaḥ): बादरायण (महर्षि बादरायण)।

साम्यश्रुतेः (sāmyaśruteḥ): साम्यश्रुतिबाट (समानता वा एकरूपताको श्रुतिबाट)।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले महर्षि बादरायणको मत प्रस्तुत गर्दछ कि कर्म र ज्ञान दुवै अनुष्ठेय (to be practiced) छन्। यसले ज्ञानमार्ग र कर्ममार्गबीचको सामञ्जस्यता (harmony) र समानता (equality) लाई श्रुतिको आधारमा स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): यो सूत्रले अभ्यास (practice) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जुन न्यूरोसाइन्समा न्यूरोप्लास्टिसिटी (neuroplasticity) र कौशल विकास (skill development) सँग सम्बन्धित छ। निरन्तर अभ्यासले मस्तिष्कमा नयाँ स्नायु मार्गहरू (neural pathways) निर्माण गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Learning and Behavior): यस सूत्रको 'अनुष्ठेय' भन्ने अवधारणाले मनोविज्ञानको सिकाइ सिद्धान्त (learning theories) र व्यवहारवाद (behaviorism) सँग मेल खान्छ, जहाँ दोहोर्याइएको अभ्यासले ज्ञान र कौशललाई सुदृढ बनाउँछ।

> यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण दार्शनिक बहसलाई अगाडि बढाउँछ, जहाँ महर्षि बादरायणले कर्म र ज्ञानको अनुष्ठान (practice) को महत्त्वमाथि प्रकाश पार्नुभएको छ। यसले वेदान्त दर्शनमा ज्ञान र कर्मको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दै, दुवैको समान उपादेयता (utility) लाई स्थापित गर्दछ।

१. ज्ञान र कर्मको सामञ्जस्य: बादरायणको यो मतले ज्ञानमार्ग (path of knowledge) र कर्ममार्ग (path of action) लाई एकअर्काको पूरक (complementary) को रूपमा हेर्छ। शङ्कराचार्य जस्ता अद्वैत वेदान्तीहरूले ज्ञानलाई मोक्षको प्रत्यक्ष साधन माने पनि, कर्मलाई चित्तशुद्धि (purification of mind) का लागि अपरिहार्य स्वीकार गर्छन्। यस सूत्रले श्रुतिमा उल्लिखित समानता (equality) लाई आधार मानेर दुवैको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ।

२. अनुष्ठानको अनिवार्यता: 'अनुष्ठेयम्' शब्दले ज्ञान वा कर्मलाई केवल सैद्धान्तिक रूपमा बुझ्नु मात्र पर्याप्त नभई, त्यसलाई व्यवहारमा उतार्नुपर्ने आवश्यकतालाई औंल्याउँछ। यसले आध्यात्मिक मार्गमा निरन्तर अभ्यास (persistent practice) र साधना (spiritual discipline) को अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा सैद्धान्तिक ज्ञान वास्तविक अनुभवमा परिणत हुन सकोस्।

३. श्रुतिको प्रमाण: सूत्रमा 'साम्यश्रुतेः' (समानताको श्रुतिबाट) भनिएको छ, जसले ज्ञान र कर्म दुवैको महत्त्वलाई प्रतिपादन गर्ने वैदिक ग्रन्थहरूलाई संकेत गर्दछ। यसले बादरायणको मतलाई श्रुति-प्रमाण (scriptural authority) द्वारा समर्थित गर्दछ, जहाँ विभिन्न उपनिषदहरूमा ज्ञान र कर्म दुवैको महिमा गाइएको पाइन्छ। यसरी, यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा ज्ञान र कर्मको एकीकृत दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गर्दछ।

सूत्र 3.4.20

संस्कृत: विधिर्वा धारणवत्

IAST: *Vidhirvā dhāraṇavat*

नेपाली अर्थ: वा विधि हो, धारणा जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: कर्मको विधान धारणा (Meditation) जस्तै हो।

शाब्दिक अर्थ:

विधिः (Vidhiḥ): विधि, नियम, आदेश.

वा (vā): वा, अथवा.

धारणवत् (dhāraṇavat): धारणा जस्तै, ध्यान जस्तै.

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले कर्मकाण्डमा गरिने विधिहरूलाई ध्यान (meditation) सँग तुलना गर्दछ, जसले गर्दा ती विधिहरू केवल बाह्य क्रियाकलाप नभई आन्तरिक एकाग्रता र समर्पणको विषय बन्छन्। यसले कर्मको आध्यात्मिक गहिराइलाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यान (meditation) र एकाग्रता (concentration) ले मस्तिष्कमा पार्ने प्रभावहरू (brain plasticity, altered states of consciousness) लाई आधुनिक न्यूरोसाइन्सले अध्ययन गर्दछ, जसले यस सूत्रको आन्तरिक क्रियाको महत्त्वलाई पुष्टि गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): कर्मकाण्डमा गरिने विधिहरूलाई मानसिक एकाग्रतासँग जोड्दा, यसले संज्ञानात्मक नियन्त्रण (cognitive control) र ध्यान (attention) को भूमिकालाई जोड दिन्छ, जसले व्यक्तिको मानसिक अवस्थामा गहिरो प्रभाव पार्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक परम्परामा कर्म र उपासना (ध्यान) बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। यसले बाह्य अनुष्ठानहरूलाई आन्तरिक एकाग्रताको माध्यमको रूपमा हेर्दै, कर्मको वास्तविक उद्देश्य आत्मज्ञान प्राप्तिमा रहेको देखाउँछ।

१. कर्म र उपासनाको सम्बन्ध: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, कर्म (क्रियाकलाप) ले चित्तशुद्धि (मनको शुद्धीकरण) मा मद्दत गर्छ, तर मोक्ष (मुक्ति) को लागि ज्ञान (आत्मज्ञान) अनिवार्य छ। यो सूत्रले कर्मलाई उपासनाको रूपमा हेरेर, यसलाई ज्ञानको सहायक बनाउँछ।

२. धारणाको महत्त्व: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, धारणा वा ध्यान (meditation) लाई ईश्वरको निरन्तर स्मरण र प्रेमको रूपमा लिइन्छ, जसले भक्तलाई ईश्वरसँग जोड्छ। यस सूत्रले कर्मलाई पनि त्यस्तै एकाग्रता र समर्पणका साथ गर्नुपर्नेमा जोड दिन्छ।

३. आन्तरिक र बाह्य पक्षको समन्वय: यो सूत्रले कुनै पनि धार्मिक वा आध्यात्मिक क्रियाकलापको बाह्य स्वरूप (विधि) र आन्तरिक भावना (धारणा) बीचको समन्वयलाई दर्शाउँछ। केवल बाह्य रूपमा गरिएका कर्महरूले पूर्ण फल दिँदैनन्, जबसम्म तिनीहरूमा आन्तरिक एकाग्रता र आध्यात्मिक उद्देश्य मिसिएको हुँदैन।

सूत्र 3.4.21

संस्कृत: स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्

IAST: *Stutimātramupādānāditi cennāpūrvatvāt*

नेपाली अर्थ: यदि स्तुतिमात्र उपादानबाट भनिन्छ भने, होइन, अपूर्वत्वबाट।

विस्तृत व्याख्या: ज्ञानको प्रशंसा केवल स्तुति होइन, अपूर्व (नयाँ) विधि हो।

शाब्दिक अर्थ:

स्तुतिमात्रम् (stutimātram): केवल प्रशंसा।

उपादानात् (upādānāt): ग्रहणबाट, उपादानका कारण।

इति (iti): यसरी, यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

अपूर्वत्वात् (apūrvatvāt): अपूर्वत्वबाट, नवीनताका कारण।

चुरो अर्थ (Essence): ज्ञानको प्रशंसा केवल कर्मकाण्डको एक भाग नभई, यो एक अपूर्व (unprecedented) र स्वतन्त्र मार्ग हो जसले मोक्ष (liberation) प्रदान गर्दछ। यस सूत्रले ज्ञानको महत्त्वलाई कर्मभन्दा माथि राख्दै त्यसको अद्वितीय फल (unique result) माथि जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यस सूत्रले ज्ञानको प्रकृति र त्यसको मूल्यमाथि प्रश्न उठाउँछ, जुन ज्ञानमीमांसाको मूल विषय हो। ज्ञानको अपूर्वत्व (novelty) ले नयाँ खोज र बुझाइको महत्त्वलाई वैज्ञानिक अनुसन्धान (scientific inquiry) सँग जोड्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Restructuring): यस सूत्रको सन्देशलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा हेर्दा, आत्मज्ञान (self-knowledge) को प्राप्तिले व्यक्तिको मानसिक संरचना (cognitive structure) मा मौलिक परिवर्तन ल्याउँछ। यो परिवर्तन केवल सतही प्रशंसा (superficial appreciation) नभई, गहिरो आन्तरिक रूपान्तरण (deep internal transformation) हो जसले नयाँ दृष्टिकोण (new perspective) प्रदान गर्दछ।

> ज्ञानको प्रशंसा केवल कर्मकाण्डको एक भाग नभई, यो एक अपूर्व (unprecedented) र स्वतन्त्र मार्ग हो जसले मोक्ष (liberation) प्रदान गर्दछ। यस सूत्रले ज्ञानको महत्त्वलाई कर्मभन्दा माथि राख्दै त्यसको अद्वितीय फल (unique result) माथि जोड दिन्छ।

१. ज्ञानको अपूर्वत्व र स्वतन्त्रता: ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ज्ञानको प्रशंसालाई केवल कर्मकाण्डको स्तुति (eulogy) मात्र नभई, यसलाई एक अपूर्व (unprecedented) र स्वतन्त्र साधन (independent means) को रूपमा स्थापित गर्दछ। शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त (Advaita Vedanta) अनुसार, ज्ञानले अविद्या (ignorance) को नाश गर्दछ र यसको फल (result) कर्मको फलभन्दा भिन्न र स्थायी हुन्छ। ज्ञानले आत्माको वास्तविक स्वरूप (true nature of the Self) को बोध गराउँछ, जुन कुनै कर्मद्वारा प्राप्त गर्न सकिँदैन।

२. कर्म र ज्ञानको भिन्नता: यस सूत्रले कर्म (action) र ज्ञान (knowledge) बीचको मौलिक भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दछ। कर्मले संसारिक फल (worldly results) दिन्छ र यसको प्रकृति अस्थायी हुन्छ, जबकि ज्ञानले मोक्ष (liberation) प्रदान गर्दछ र यसको फल स्थायी हुन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत (Vishishtadvaita) परम्परामा पनि भक्ति (devotion) सहितको ज्ञानलाई नै मोक्षको प्रमुख साधन मानिन्छ, तर ज्ञानको स्वतन्त्र महत्त्वलाई स्वीकार गरिएको छ। ज्ञानले वस्तुको यथार्थ स्वरूप (true nature of reality) को बोध गराउँछ, जुन कर्मले गर्न सक्दैन।

३. मोक्षको साधनको रूपमा ज्ञान: ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ज्ञानलाई मोक्षको प्रत्यक्ष साधन (direct means to liberation) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसको अर्थ हो कि आत्मज्ञानको प्राप्तिले नै जीवलाई संसारिक बन्धन (worldly bondage) बाट मुक्त गर्दछ। यो केवल कर्मकाण्डको सहायक (auxiliary) नभई, आफैँमा पूर्ण र पर्याप्त छ। यसले वेदान्त दर्शनमा ज्ञानमार्गको सर्वोच्चतालाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ आत्मबोध नै परम पुरुषार्थ (ultimate human endeavor) मानिन्छ।

सूत्र 3.4.22

संस्कृत: भावशब्दाच्च

IAST: *Bhāvaśabdācca*

नेपाली अर्थ: र भावशब्दबाट।

विस्तृत व्याख्या: 'भव' (Be) शब्दले विधि जनाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

भाव (Bhāva): अस्तित्व, अवस्था, प्रकृति, हुनु।

शब्दात् (śabdāt): शब्दबाट।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले 'भाव' शब्दको प्रयोगले कुनै वस्तुको अस्तित्व वा स्वभावलाई कसरी बुझाउँछ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यसले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप र त्यसको अनुभवलाई शब्दको माध्यमबाट कसरी व्यक्त गर्न सकिन्छ भन्ने दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ [philosophical aspect of expressing Brahman's true nature through words].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भाषाविज्ञान (Linguistics): 'भाव' जस्ता शब्दहरूले कसरी अमूर्त अवधारणाहरूलाई मूर्त रूप दिन्छन् र हाम्रो चेतनालाई प्रभावित गर्छन् भन्ने कुराको अध्ययन भाषाविज्ञानमा गरिन्छ। शब्दहरूले वास्तविकताको हाम्रो बुझाइलाई आकार दिन्छन् [how words shape our understanding of reality].

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): संज्ञानात्मक मनोविज्ञानले शब्दहरूले कसरी हाम्रो विचार प्रक्रिया, भावना र व्यवहारलाई प्रभाव पार्छन् भन्ने कुराको विश्लेषण गर्दछ। 'भाव' शब्दले व्यक्तिको आन्तरिक अवस्था र बाह्य संसारप्रतिको प्रतिक्रियालाई कसरी परिभाषित गर्छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ [how words define internal states and external responses].

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहिरो दार्शनिक परम्परामा 'भाव' शब्दको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ, जसले ब्रह्मको अस्तित्व र स्वभावलाई शब्दको माध्यमबाट कसरी बुझ्न सकिन्छ भन्ने प्रश्न उठाउँछ। यसले शब्द र अर्थको सम्बन्ध, साथै आध्यात्मिक अनुभवमा भाषाको भूमिकाबारे गहन चिन्तन प्रस्तुत गर्दछ।

१. शब्द र ब्रह्मको स्वरूप:

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निराकार भए पनि, उपनिषद्का 'भाव' जस्ता शब्दहरूले त्यसको सत्तलाई संकेत गर्दछन्। यद्यपि शब्दले ब्रह्मलाई पूर्ण रूपमा वर्णन गर्न सक्दैन, यसले साधकलाई ब्रह्मको अस्तित्वको बोध गराउन मद्दत गर्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैतमा, 'भाव' शब्दले सगुण ब्रह्मको अस्तित्व र त्यसका कल्याणकारी गुणहरूलाई जनाउँछ।

२. भाषाको सीमा र आध्यात्मिक अनुभव:

यो सूत्रले भाषाको सीमालाई पनि संकेत गर्दछ। ब्रह्मको अनुभव शब्दभन्दा पर भए पनि, शब्दहरूले त्यस अनुभवसम्म पुग्ने मार्ग प्रशस्त गर्छन्। 'भाव' शब्दले ब्रह्मको शाश्वत अस्तित्वलाई बुझाउँछ, जुन सबै परिवर्तनशील जगतको आधार हो। यसले साधकलाई शब्दको माध्यमबाट ब्रह्मको अपरिवर्तनीय सत्यलाई मनन गर्न प्रेरित गर्दछ।

३. अस्तित्वको दार्शनिक अर्थ:

'भाव' शब्दले केवल अस्तित्व मात्र नभई, अस्तित्वको गहिरो दार्शनिक अर्थलाई पनि समेट्छ। यसले ब्रह्मको स्वयं-सिद्ध अस्तित्व, जुन कुनै अन्यमा निर्भर छैन, त्यसलाई दर्शाउँछ। यस सूत्रले ब्रह्मको स्वतन्त्र र पूर्ण अस्तित्वलाई स्थापित गर्दछ, जसलाई वेदान्त दर्शनमा 'सत्' (existence) भनिन्छ।

सूत्र 3.4.23

संस्कृत: पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्

IAST: *Pāriplāvārthā iti cenna viśeṣitatvāt*

नेपाली अर्थ: यदि पारिप्लव (Recurring Narrative) को अर्थ भनिन्छ भने, होइन, विशेषित भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: उपनिषद्का आख्यानहरू केवल पारिप्लव होइनन्, विशेष अर्थ बोक्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

पारिप्लवार्था (Pāriplāvārthā): पारिप्लव (पुनरावृत्ति हुने कथा वा क्षणिक) को अर्थ भएको, क्षणिक अर्थ भएको।

इति (iti): यसरी, यस्तो।

चेन्न (cenna): चेत् (यदि) + न (होइन) = यदि होइन भने।

विशेषितत्वात् (viśeṣitatvāt): विशेष रूपमा निर्दिष्ट गरिएकोले, विशेष अर्थ भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): उपनिषद्का आख्यानहरूलाई केवल क्षणिक वा पुनरावृत्ति हुने कथाका रूपमा बुझ्नु हुँदैन, किनकि तिनीहरू विशेष र गम्भीर अर्थले युक्त हुन्छन्। यी आख्यानहरूले ब्रह्मको ज्ञानतर्फ डोऱ्याउने विशिष्ट उद्देश्य बोकेका हुन्छन्, जुन केवल शाब्दिक वा सतही व्याख्याभन्दा पर छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): उपनिषद्का कथाहरूको विशेष अर्थ हुन्छ भन्ने धारणाले ज्ञान कसरी प्राप्त हुन्छ र त्यसको गहिराइ कति हुन्छ भन्ने प्रश्न उठाउँछ। यो केवल सूचनाको पुनरावृत्ति नभई गहिरो अन्तर्दृष्टि (Insight) को खोजी हो।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Processing): मानव मस्तिष्कले जानकारीलाई कसरी प्रक्रिया गर्छ भन्ने सन्दर्भमा, यो सूत्रले सतही बुझाइ (Superficial understanding) भन्दा गहिरो, अर्थपूर्ण र विशेष जानकारीको प्रशोधन (Meaningful processing) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

उपनिषद्का आख्यानहरूलाई केवल पारिप्लव अर्थात् क्षणिक वा पुनरावृत्ति हुने कथाका रूपमा मात्र हेर्नु ब्रह्मज्ञानको गहिराइलाई नबुझ्नु हो। यो सूत्रले ती आख्यानहरूको विशिष्टता र गम्भीर दार्शनिक महत्त्वलाई उजागर गर्दछ, जसले ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपको बोध गराउँछ।

१. आख्यानहरूको विशिष्ट उद्देश्य: ब्रह्मसूत्रले उपनिषद्का कथाहरूलाई केवल मनोरञ्जन वा सामान्य नैतिक शिक्षाका लागि मात्र नभई, ब्रह्मविद्याको गूढ रहस्यलाई बुझाउनका लागि विशेष रूपमा रचिएको मान्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, यी आख्यानहरूले श्रोतालाई ब्रह्मको अवधारणामा स्थिर गर्न र त्यसको अनुभव गर्न मद्दत गर्दछन्।

२. सतही अर्थभन्दा परको गहिराइ: 'विशेषितत्वात्' शब्दले यी आख्यानहरूको विशेष अर्थ र उद्देश्य रहेको स्पष्ट पार्छ। रामानुजाचार्यले पनि यसलाई स्वीकार गर्दै, उपनिषद्का प्रत्येक शब्द र कथाले सगुण ब्रह्मको महिमा र जीव तथा जगत्सँगको सम्बन्धलाई विशिष्ट रूपमा व्याख्या गर्ने बताउँछन्। यसले केवल शाब्दिक अर्थमा अल्झिएर ब्रह्मज्ञान प्राप्त नहुने संकेत गर्दछ।

३. ब्रह्मज्ञानको साधन: यी आख्यानहरूले जीवलाई अविद्याबाट मुक्त भई ब्रह्मको नित्य, शुद्ध, बुद्ध र मुक्त स्वरूपको अनुभव गर्नका लागि मार्गनिर्देशन गर्दछन्। माध्वाचार्यका अनुसार, यी कथाहरूले भगवान् विष्णुको सर्वोच्चता र उहाँको कृपा प्राप्त गर्ने उपायहरूलाई विशेष रूपमा चित्रण गर्दछन्, जसले मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 3.4.24

संस्कृत: तथा चैकवाक्योपबन्धात्

IAST: *Tathā caikavākyopabandāt*

नेपाली अर्थ: र त्यसरी एकवाक्य उपबन्ध भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: एउटै वाक्यमा कर्म र ज्ञानको उपबन्ध (Connection) छ।

शाब्दिक अर्थ:

तथा (tathā): त्यसरी, त्यसैगरी।

च (ca): र।

एकवाक्य (ekavākya): एक वाक्य, एउटै वाक्य।

उपबन्धात् (upabandhāt): उपबन्ध भएकोले, सम्बन्ध भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले कर्म र ज्ञानको एकत्वलाई जोड दिन्छ, जहाँ दुवै एकै वाक्यमा (single proposition) सम्बन्धित छन्। यसले ज्ञानको मार्गमा कर्मको अपरिहार्यता र दुवैको एकीकृत भूमिकालाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको प्रक्रियामा विभिन्न तत्वहरूको (कर्म र ज्ञान) एकीकरणलाई ज्ञानमीमांसाको दृष्टिकोणबाट हेर्छ। यसले ज्ञानको समग्रता र यसका घटकहरूको अन्तरसम्बन्धलाई वैज्ञानिक रूपमा बुझाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Integration): मनोविज्ञानको दृष्टिकोणबाट, यो सूत्रले मानव चेतनामा विभिन्न अवधारणा वा कार्यहरूको (action and knowledge) कसरी एकीकरण हुन्छ भन्ने कुरालाई दर्शाउँछ। यसले संज्ञानात्मक प्रक्रियाहरूमा विभिन्न मानसिक कार्यहरूको समन्वयलाई संकेत गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, विशेषगरी कर्म (action) र ज्ञान (knowledge) बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दै। यसले वेदान्त दर्शनमा ज्ञान प्राप्तिको लागि कर्मको भूमिकालाई कसरी हेरिन्छ भन्ने कुरामाथि प्रकाश पार्छ, जहाँ दुवैलाई एकै लक्ष्य प्राप्तिको लागि अभिन्न अंग मानिन्छ।

१. कर्म र ज्ञानको एकत्व: यस सूत्रले कर्म र ज्ञानलाई अलग-अलग नभई एकै वाक्यमा (single proposition) उपबन्धित (connected) भएको बताउँछ। शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, अन्तिम मोक्ष ज्ञानबाट मात्र प्राप्त हुन्छ, तर कर्मले चित्तशुद्धि (purification of mind) मा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ, जसले ज्ञानको लागि मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

२. मीमांसा दर्शनसँगको सम्बन्ध: यो सूत्रले मीमांसा दर्शनको कर्मकाण्ड प्रधानतालाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्दछ। मीमांसाले कर्मलाई नै प्रधान मान्छ भने, वेदान्तले ज्ञानलाई सर्वोच्च स्थान दिन्छ। यो सूत्रले कर्म र ज्ञानको सहकार्यलाई स्वीकार गर्दै, ज्ञानको प्राप्तिमा कर्मको सहायक भूमिकालाई स्थापित गर्दछ।

३. व्यावहारिक वेदान्तमा यसको महत्व: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत वेदान्तमा भक्ति (devotion) र प्रपत्ति (surrender) लाई ज्ञान र कर्मसँग जोडेर हेरिन्छ। यस सूत्रले कर्मयोग र ज्ञानयोगको एकीकृत अभ्यासले नै आत्मसाक्षात्कार (self-realization) तर्फ डोर्याउँछ भन्ने व्यावहारिक पक्षलाई पनि संकेत गर्दछ।

सूत्र 3.4.25

संस्कृत: अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा

IAST: *Ata eva cāgnīndhanādyanapekṣā*

नेपाली अर्थ: त्यसकारण अग्नीन्धन आदिको अनपेक्षा छ।

विस्तृत व्याख्या: ज्ञानीको लागि अग्निहोत्र आदि कर्मको अनिवार्यता छैन।

शाब्दिक अर्थ:

अत एव (Ata eva): त्यसकारण।

च (ca): र।

अग्नीन्धन (agnīndhana): अग्नि र इन्धन, अग्निहोत्र आदि कर्म।

आदि (ādi): इत्यादि।

अनपेक्षा (anapekṣā): अपेक्षा नहुनु, आवश्यकता नहुनु।

चुरो अर्थ (Essence): ज्ञानी पुरुषका लागि अग्निहोत्र जस्ता कर्मकाण्डहरूको आवश्यकता रहँदैन, किनकि उनले आत्मज्ञान प्राप्त गरिसकेका हुन्छन्। आत्मज्ञानको प्राप्तिपछि कर्मफलको बन्धनबाट मुक्ति मिल्छ र बाह्य अनुष्ठानहरू गौण बन्छन्। यस सूत्रले ज्ञानमार्गको श्रेष्ठता र कर्मकाण्डको सापेक्षिक महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आत्मज्ञानको अवस्थामा मस्तिष्कमा हुने परिवर्तनहरू, जस्तै ध्यान र मननले न्यूरल पाथवेहरूलाई कसरी पुनर्गठन गर्छ भन्ने कुराको अध्ययन। यसले चेतनाको गहिरो अवस्थाहरूमा बाह्य उत्तेजनाप्रतिको प्रतिक्रियामा कमी आउन सक्ने देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): आत्मज्ञानले व्यक्तिको संज्ञानात्मक प्रक्रियाहरू, धारणा र व्यवहारमा कसरी परिवर्तन ल्याउँछ भन्ने कुराको विश्लेषण। यसले बाह्य कर्मकाण्डमाथिको निर्भरता घटाएर आन्तरिक शान्ति र सन्तुष्टि बढाउँछ।

यो सूत्रले आत्मज्ञान प्राप्त गरिसकेका ज्ञानीका लागि कर्मकाण्डको आवश्यकता नरहेको कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। जब व्यक्तिले ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपलाई साक्षात्कार गर्दछ, तब उसलाई मोक्ष प्राप्तिका लागि कुनै पनि बाह्य कर्मको सहारा लिनु पर्दैन। यो ज्ञानमार्गको सर्वोच्चतालाई प्रतिपादन गर्ने महत्त्वपूर्ण सूत्र हो।

१. ज्ञान र कर्मको सम्बन्ध: ब्रह्मसूत्रमा ज्ञान र कर्मको सम्बन्धलाई गहन रूपमा विश्लेषण गरिएको छ। यस सूत्रले ज्ञानीका लागि कर्मको अनिवार्यतालाई अस्वीकार गर्दछ, किनकि ज्ञानले अज्ञानको नाश गर्दछ र अज्ञानको नाश भएपछि कर्मफलको बन्धन स्वतः समाप्त हुन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, आत्मज्ञान नै मोक्षको एक मात्र साधन हो, कर्म होइन।

२. आत्मज्ञानको महिमा: आत्मज्ञानको प्राप्तिपछि व्यक्तिले आफूलाई शरीर, इन्द्रिय र मनभन्दा परको शुद्ध चैतन्य स्वरूपमा अनुभव गर्दछ। यो अवस्थामा उसलाई सांसारिक बन्धन र कर्मका फलहरूप्रति कुनै आसक्ति रहँदैन। त्यसैले, अग्निहोत्र जस्ता वैदिक कर्महरू जुन विशेष फल प्राप्तिका लागि गरिन्छन्, ज्ञानीका लागि अर्थहीन हुन्छन्।

३. मोक्षको स्वरूप: यस सूत्रले मोक्षलाई कर्मफलबाट पूर्ण निवृत्ति र आत्मस्वरूपमा स्थितिको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। मोक्ष कुनै नयाँ प्राप्ति नभई आत्मस्वरूपको अनावरण मात्र हो। ज्ञानीले यो सत्यलाई बुझेपछि, उसलाई बाह्य अनुष्ठान वा कर्मकाण्डको आवश्यकता पर्दैन, किनकि ऊ पहिले नै मुक्त अवस्थामा हुन्छ।

सूत्र 3.4.26

संस्कृत: सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्

IAST: *Sarvāpekṣā ca yajñādiśruteraśvavat*

नेपाली अर्थ: र सर्वापेक्षा यज्ञ आदि श्रुतिबाट, अश्व जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: यज्ञ आदि कर्महरू सबैको लागि अपेक्षित छन्।

शाब्दिक अर्थ:

सर्वापेक्षा (Sarvāpekṣā): सबैको अपेक्षा, सबैको आवश्यकता।

च (ca): र।

यज्ञादिश्रुतेः (yajñādiśruteḥ): यज्ञ आदि श्रुतिबाट, यज्ञ र अन्य धार्मिक कर्महरूको उल्लेख गर्ने वैदिक ग्रन्थहरूबाट।

अश्ववत् (aśvavat): घोडा जस्तै, जसरी घोडालाई रथ तान्नको लागि तयार गरिन्छ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको लागि यज्ञ र अन्य धार्मिक कर्महरूको महत्त्वलाई जोड दिन्छ। जसरी घोडालाई रथ तान्नको लागि तयार गरिन्छ, त्यसरी नै मोक्षको मार्गमा अघि बढ्नको लागि कर्महरू आवश्यक छन्, किनकि तिनीहरूले चित्तशुद्धि (purification of mind) मा मद्दत गर्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): नियमित कर्मकाण्ड वा ध्यान अभ्यासले मस्तिष्कमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्छ, जसले एकाग्रता (concentration) र मानसिक शान्ति (mental peace) बढाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - cognitive_behavioral_therapy): कर्मयोग (action without attachment) को अवधारणाले व्यक्तिलाई आफ्नो कार्यमा ध्यान केन्द्रित गर्न र त्यसको परिणामको चिन्ता नगरी अगाडि बढ्न प्रेरित गर्छ, जसले मानसिक तनाव (mental stress) कम गर्न मद्दत गर्छ।

यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको मार्गमा कर्मको अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ। यसले बताउँछ कि यज्ञ र अन्य धार्मिक कर्महरू केवल भौतिक लाभका लागि मात्र नभई आत्मिक शुद्धीकरण र ज्ञानको तयारीका लागि पनि आवश्यक छन्। यो वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो, जसले ज्ञान र कर्मको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ।

१. कर्मको भूमिका र चित्तशुद्धि: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले कर्मकाण्ड (rituals) र नैतिक कर्महरू (ethical actions) लाई ज्ञान प्राप्तिको लागि आवश्यक पूर्वतयारीको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, यज्ञादि कर्महरूले चित्तशुद्धि (purification of mind) गर्छन्, जसले गर्दा मन ज्ञान ग्रहण गर्न योग्य हुन्छ। कर्मले वासना (desires) र अज्ञानता (ignorance) लाई कम गर्न मद्दत गर्छ, जसले अन्ततः मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्छ।

२. ज्ञान र कर्मको समन्वय: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ज्ञान र कर्म एकअर्काका पूरक हुन्। कर्महरू ईश्वरको आराधनाको रूपमा गरिन्छन् र तिनीहरूले भक्तिको विकासमा मद्दत गर्छन्, जुन ज्ञान प्राप्तिको लागि अपरिहार्य छ। यस सूत्रले कर्मलाई ज्ञानको साधनको रूपमा स्वीकार गर्छ, जसरी घोडालाई रथ तान्नको लागि प्रशिक्षित गरिन्छ, त्यसरी नै कर्मले आत्मालाई ज्ञानतर्फ डोर्याउँछ।

३. अश्ववत् दृष्टान्तको दार्शनिक महत्त्व: 'अश्ववत्' (घोडा जस्तै) दृष्टान्तले कर्मको उपयोगितालाई स्पष्ट पार्छ। जसरी घोडालाई रथ तान्नको लागि तयार गरिन्छ, त्यसरी नै मानव जीवनमा गरिने कर्महरूले आत्मज्ञानको यात्रालाई सहज बनाउँछन्। यो दृष्टान्तले कर्मको स्वतन्त्र महत्त्व नभई ज्ञान प्राप्तिको लागि सहायक भूमिकालाई संकेत गर्छ। कर्मले मनलाई एकाग्र र शुद्ध बनाउँछ, जसले गर्दा आत्मज्ञानको अनुभूति सम्भव हुन्छ।

■ सूत्र 3.4.27

संस्कृत: शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्

IAST: *Śamadamādyupetaḥ syāttathāpi tu tadvidhestadaṅgatayā teṣāmavaśyānuṣṭheyatvāt*

नेपाली अर्थ: शम, दम आदि उपेत (Endowed) हुनुपर्छ, तथापि तद्विधिको अङ्गताले तिनीहरूको अवश्य अनुष्ठेयत्व छ।

विस्तृत व्याख्या: शम (मनको शान्ति), दम (इन्द्रिय संयम) आदि साधनहरू ज्ञानको अङ्ग हुन् र अवश्य अनुष्ठान गर्नुपर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

शमदमाद्युपेतः (śamadamādyupetaḥ): शम (मनको शान्ति), दम (इन्द्रिय संयम) आदिले युक्त (Endowed with tranquility, self-control, etc.)

स्यात् (syāt): हुनुपर्छ (should be)

तथापि (tathāpi): तथापि (nevertheless, still)

तु (tu): तर (but)

तद्विधेः (tadvidheḥ): त्यस विधिको (of that injunction/rule)

तदङ्गतया (tadaṅgatayā): त्यसको अङ्ग भएकोले (being its limb/part)

तेषाम् (teṣām): तिनीहरूको (of them)

अवश्य (avaśya): अवश्य (necessarily, certainly)

अनुष्ठेयत्वात् (anuṣṭheyatvāt): अनुष्ठान गर्नुपर्ने भएकोले (because of being performable/to be practiced)

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मज्ञान प्राप्तिका लागि शम (मनको शान्ति) र दम (इन्द्रिय संयम) जस्ता साधनाहरू अनिवार्य छन्। यी साधनाहरू ज्ञान प्राप्तिको मार्गका अभिन्न अङ्ग हुन् र यिनको अभ्यास नगरी वास्तविक आत्मज्ञान सम्भव छैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यान र माइन्डफुलनेस (mindfulness) अभ्यासले मस्तिष्कको संरचना र कार्यमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछ, जसले शम (mental

tranquility) र दम (self-control) लाई वैज्ञानिक रूपमा पुष्टि गर्छ। यी अभ्यासहरूले प्रिफ्रन्टल कोर्टेक्स (prefrontal cortex) को कार्यक्षमता बढाएर भावनात्मक नियमन (emotional regulation) र निर्णय क्षमता (decision-making) मा सुधार ल्याउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-नियमन): आत्म-नियमन (self-regulation) मनोविज्ञानको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो, जहाँ व्यक्तिले आफ्ना विचार, भावना र व्यवहारलाई नियन्त्रण गर्छ। शम र दमको अभ्यासले आत्म-नियमन क्षमतालाई सुदृढ बनाउँछ, जसले गर्दा व्यक्ति बाह्य प्रलोभन र आन्तरिक द्वन्द्वबाट मुक्त भई उच्च चेतनाको अवस्थामा पुग्न सक्छ।

विस्तृत दार्शनिक विश्लेषण

यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिका लागि शम (मनको शान्ति) र दम (इन्द्रिय संयम) जस्ता नैतिक तथा आध्यात्मिक साधनाहरूको अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ। यी साधनाहरू केवल सहायक मात्र नभई, ब्रह्मविद्याको साक्षात् अङ्ग हुन् र यिनको निरन्तर अभ्यास बिना आत्मसाक्षात्कार असम्भव छ। यसले वेदान्त दर्शनमा आचार र विचारको सन्तुलित महत्त्वलाई उजागर गर्छ।

१. साधना चतुष्टयको महत्त्व: वेदान्तमा ब्रह्मज्ञानका लागि साधना चतुष्टय (साधन चतुष्टय) को उल्लेख छ, जसमा शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा र समाधान पर्दछन्। यो सूत्रले विशेष गरी शम र दमलाई ज्ञानको अङ्गको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसले मन र इन्द्रियहरूलाई बाह्य विषयहरूबाट विमुख गरी आन्तरिक सत्यको खोजीमा केन्द्रित गर्छ। आचार्य शङ्करका अनुसार, यी साधनाहरू बिना मन चञ्चल रहन्छ र ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपलाई ग्रहण गर्न सक्दैन।

२. कर्म र ज्ञानको सम्बन्ध: यो सूत्रले कर्म (साधना) र ज्ञानको सम्बन्धलाई पनि स्पष्ट पार्छ। यद्यपि ब्रह्मज्ञान स्वयं कर्मको फल होइन, तर शम र दम जस्ता नैतिक कर्महरू ज्ञान प्राप्तिको लागि आवश्यक पृष्ठभूमि तयार गर्छन्। यी साधनाहरूले चित्तशुद्धि (purification of mind) गर्छन्, जसले गर्दा मन ब्रह्मज्ञानका लागि योग्य बन्छ। रामानुजाचार्यले पनि भक्ति र प्रपत्तिलाई ज्ञानको अङ्गको रूपमा स्वीकार गर्छन्, जहाँ मनको एकाग्रता र इन्द्रिय संयम अपरिहार्य हुन्छ।

३. व्यवहारिक वेदान्त: यो सूत्रले वेदान्तलाई केवल सैद्धान्तिक ज्ञान मात्र नभई, व्यवहारिक जीवनमा पनि लागू गर्नुपर्ने शिक्षा दिन्छ। शम र दमको अभ्यासले व्यक्तिलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त हुन र आध्यात्मिक प्रगति गर्न मद्दत गर्छ। यसले व्यक्तिलाई राग-द्वेष (attachment and aversion) बाट माथि उठ्न र समत्व भाव (equanimity) प्राप्त गर्न प्रेरित गर्छ, जुन ब्रह्मज्ञानको आधारशिला हो।

▰ सूत्र 3.4.28

संस्कृत: सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्

IAST: *Sarvānnānumatiśca prāṇātyaye taddarśanāt*

नेपाली अर्थ: र सर्वान्न (All Food) को अनुमति प्राणात्यय (Life-threatening) मा छ, श्रुतिमा दर्शनबाट।

विस्तृत व्याख्या: प्राण संकटमा सबै प्रकारको अन्न ग्रहण गर्न सकिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

सर्वान्न (Sarvānna): सबै प्रकारको अन्न।

अनुमतिः (Anumatiḥ): अनुमति, स्वीकृति।

च (Ca): र।

प्राणात्यये (Prāṇātyaye): प्राणको संकटमा, जीवनको खतरामा।

तद्दर्शनात् (Taddarśanāt): त्यसको दर्शनबाट, श्रुतिमा देखाइएकाले।

चुरो अर्थ (Essence): प्राणको संकटमा परेको अवस्थामा, जब जीवन रक्षाको लागि अन्य कुनै विकल्प हुँदैन, तब सबै प्रकारका अन्न ग्रहण गर्न शास्त्रले अनुमति दिएको छ। यो नियम आपत्कालिन धर्मको सिद्धान्तमा आधारित छ, जहाँ जीवनको संरक्षण सर्वोच्च प्राथमिकता बन्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

पोषण विज्ञान (Nutritional Science): प्राणघातक अवस्थामा शरीरलाई जीवित राख्न आवश्यक ऊर्जा र पोषक तत्वहरूको आवश्यकता हुन्छ। यस सन्दर्भमा, कुनै पनि उपलब्ध खाद्य पदार्थको सेवनले शारीरिक कार्यप्रणालीलाई कायम राख्न मद्दत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Survival Instinct): मानव मनोविज्ञानमा, जीवन रक्षाको प्रवृत्ति (survival instinct) सबैभन्दा शक्तिशाली हुन्छ। संकटको समयमा, नैतिक वा सामाजिक बन्धनहरू भन्दा जीवन बचाउने आवश्यकताले प्राथमिकता पाउँछ, जसले गर्दा व्यक्तिले सामान्य अवस्थामा वर्जित मानिने कार्यहरू पनि गर्न सक्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.४.२८ ले आपत्कालिन अवस्थामा धर्मको सूक्ष्म व्याख्या प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ जीवनको संरक्षणलाई नैतिक र सामाजिक नियमहरूभन्दा माथि राखिएको छ। यो सूत्रले प्राण संकटमा पर्दा सबै प्रकारका अन्न ग्रहण गर्न सकिने वैधानिक छुटको चर्चा गर्दछ, जसको आधार श्रुतिमा पाइने दृष्टान्तहरू हुन्। यसले धर्मको कठोरता र व्यावहारिकताबीचको सन्तुलनलाई दर्शाउँछ।

१. आपद्धर्मको सिद्धान्त: यो सूत्रले 'आपद्धर्म' को अवधारणालाई स्थापित गर्दछ, जसअनुसार असाधारण परिस्थितिमा सामान्य धर्मका नियमहरूलाई शिथिल गर्न सकिन्छ। जब जीवन नै खतरामा हुन्छ, तब शुद्धता वा वर्जित अन्नको विचार गौण हुन्छ र जीवन रक्षा प्राथमिक धर्म बन्दछ। यसलाई धर्मशास्त्रहरूमा पनि स्वीकार गरिएको छ।

२. श्रुतिको प्रमाण: सूत्रमा 'तद्दर्शनात्' भन्नाले श्रुति (वेद) मा यस्ता दृष्टान्तहरू पाइएको कुरालाई संकेत गर्दछ। छान्दोग्य उपनिषद्मा महर्षि चक्रायणको कथा यसको ज्वलन्त उदाहरण हो, जहाँ उनले प्राण बचाउनका लागि वर्जित अन्न ग्रहण गरेका थिए। यसले श्रुतिलाई धर्मको अन्तिम प्रमाणको रूपमा स्थापित गर्दछ।

३. नैतिक र आध्यात्मिक आयाम: यद्यपि यो सूत्रले भौतिक जीवनको संरक्षणमा जोड दिन्छ, यसको गहिरो आध्यात्मिक अर्थ पनि छ। शरीरलाई आत्माको यात्राको माध्यम मानिन्छ, त्यसैले यसको संरक्षण आवश्यक छ। तथापि, यो छुटको दुरुपयोग गर्नु हुँदैन; यो केवल वास्तविक प्राण संकटको अवस्थामा मात्र लागू हुन्छ, अन्यथा सामान्य धर्मको पालना अनिवार्य रहन्छ।

सूत्र 3.4.29

संस्कृत: अबाधाच्च

IAST: *Abādhācca*

नेपाली अर्थ: र अबाध (Non-contradiction) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: यो नियम श्रुतिसँग अविरोधी छ।

शाब्दिक अर्थ:

अबाधात् (Abādhāt): बाधा नभएको, खण्डन नभएको, अविरोधी।

च (ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको ज्ञान नै परम सत्य हो र यसलाई कुनै पनि अन्य प्रमाणले खण्डन गर्न सक्दैन, किनकि यो स्वयं अबाध (Non-contradiction) छ। यसको ज्ञानले अन्य सबै द्वैतभावको अन्त्य गर्दछ र आत्मा-ब्रह्मको एकत्व स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): ब्रह्मज्ञानको अबाधताले कुनै पनि वैज्ञानिक सिद्धान्तको अन्तिम सत्यता जस्तै यसको सार्वभौमिकता र अकाट्यतालाई संकेत गर्दछ। जसरी भौतिक विज्ञानमा केही नियमहरू अबाध हुन्छन्, त्यसरी नै ब्रह्मज्ञानको सत्यता पनि खण्डन गर्न नसकिने हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - बोधको प्रकृति): यो सूत्रले चेतनाको गहिराइमा रहेको एकत्वको बोधलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा अबाध मान्दछ। जब व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपको अनुभव गर्दछ, तब द्वैतको भ्रम समाप्त हुन्छ, जसलाई कुनै पनि बाह्य अनुभवले खण्डन गर्न सक्दैन।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको अकाट्यता र सार्वभौमिकतालाई जोड दिन्छ। यसले ब्रह्मको सत्यतालाई कुनै पनि लौकिक वा अन्य प्रमाणले खण्डन गर्न नसकिने कुरा स्पष्ट पार्दछ, जसले गर्दा यसको परम सत्ता स्थापित हुन्छ।

१. ब्रह्मज्ञानको निरपेक्षता: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्मको ज्ञान नै एकमात्र निरपेक्ष सत्य हो। अन्य सबै ज्ञान सापेक्ष र परिवर्तनशील हुन्छन्, तर ब्रह्मज्ञान अबाध (non-contradictory) र नित्य हुन्छ। यसलाई कुनै पनि अनुभव वा तर्कले खण्डन गर्न सक्दैन, किनकि यो स्वयं सबै अनुभवको आधार हो।

२. श्रुति प्रमाणको सर्वोच्चता: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि श्रुति (वेद) लाई ब्रह्मज्ञानको प्रमुख प्रमाण मानिन्छ। यो सूत्रले श्रुतिद्वारा प्रतिपादित ब्रह्मको स्वरूप अबाध भएकोले यसलाई अन्य कुनै प्रमाणले खण्डन गर्न नसकिने कुरालाई समर्थन गर्दछ। श्रुतिले देखाएको मार्ग नै परम सत्यको बोध गराउने एक मात्र निर्विवाद मार्ग हो।

३. द्वैतको खण्डन र एकत्वको स्थापना: यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको अबाधता मार्फत द्वैतभावको खण्डन गर्दछ। जब ब्रह्मको एकत्वको बोध हुन्छ, तब संसारका सबै भिन्नताहरू मिथ्या प्रतीत हुन्छन्। यो बोध यति शक्तिशाली हुन्छ कि यसलाई कुनै पनि बाह्य तर्क वा अनुभवले खण्डन गर्न सक्दैन, जसले गर्दा आत्मा र ब्रह्मको एकत्वको सिद्धान्त दृढतापूर्वक स्थापित हुन्छ।

सूत्र 3.4.30

संस्कृत: अपि स्मर्यते

IAST: *Api smaryate*

नेपाली अर्थ: र स्मृतिमा पनि (भनिएको छ)।

विस्तृत व्याख्या: गीता आदि स्मृतिग्रन्थहरूमा पनि यो विषय वर्णन गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

अपि (Api): पनि, समेत।

स्मर्यते (Smaryate): स्मरण गरिन्छ, स्मृति ग्रन्थहरूमा भनिएको छ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको महत्त्वलाई स्मृति ग्रन्थहरू, जस्तै भगवद्गीता, मा पनि पुष्टि गरिएको बताउँछ। यसले श्रुति (वेद) र स्मृति (धर्मशास्त्र) बीचको सामञ्जस्यलाई जोड दिँदै, आत्मज्ञानको मार्गलाई थप बल प्रदान गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिका स्रोतहरू (प्रमाण) मध्ये स्मृति ग्रन्थहरूको प्रामाणिकतालाई संकेत गर्दछ। आधुनिक ज्ञानमीमांसामा पनि ज्ञानका विभिन्न स्रोतहरू र तिनीहरूको विश्वसनीयतामाथि बहस हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - स्मृति र चेतना): स्मृति (memory) र चेतना (consciousness) को मनोवैज्ञानिक अध्ययनले कसरी प्राचीन ज्ञान र अनुभवहरूलाई मानव मनले धारण गर्छ र त्यसको प्रभाव वर्तमान जीवनमा पर्छ भन्ने कुरामा प्रकाश पार्छ।

यो सूत्र "अपि स्मर्यते" ले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक परम्परामा स्मृति ग्रन्थहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई उजागर गर्दछ। यसले श्रुति (वेद) को सर्वोच्चतालाई स्वीकार गर्दै, स्मृति ग्रन्थहरूलाई त्यसको पूरक र व्याख्याकर्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले ब्रह्मज्ञानको मार्गलाई थप सुगम बनाउँछ।

१. श्रुति र स्मृतिको सामञ्जस्य: ब्रह्मसूत्रले श्रुतिलाई परम प्रमाण मान्दछ, तर स्मृति ग्रन्थहरूलाई पनि यसको समर्थनमा प्रस्तुत गर्दछ। "अपि स्मर्यते" भन्नाले वेदमा प्रतिपादित सिद्धान्तहरू स्मृति ग्रन्थहरूमा पनि स्मरण गरिएको वा दोहोर्याइएको छ भन्ने बुझिन्छ। यसले वैदिक ज्ञानको सार्वभौमिकता र सनातनतालाई पुष्टि गर्दछ।

२. ज्ञानको पुष्टि र प्रचार: स्मृति ग्रन्थहरू, विशेषगरी भगवद्गीता, उपनिषद्का गूढ अर्थहरूलाई सरल र व्यावहारिक रूपमा प्रस्तुत गर्दछन्। यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान केवल दार्शनिकहरूका लागि मात्र नभई, सामान्य मानिसहरूका लागि पनि सुलभ बनाउन स्मृतिहरूको भूमिकालाई स्वीकार गर्दछ। यसले ज्ञानको पुष्टि र व्यापक प्रचारमा स्मृतिहरूको महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

३. आचार्यहरूको व्याख्या: विभिन्न आचार्यहरूले यस सूत्रलाई आ-आफ्नो दर्शन अनुसार व्याख्या गरेका छन्। शङ्कराचार्यले स्मृतिलाई श्रुतिको अनुगामी र सहायक प्रमाणको रूपमा हेर्छन्, जसले अद्वैत वेदान्तका सिद्धान्तहरूलाई बल प्रदान गर्दछ। रामानुजाचार्य र मध्वाचार्यले पनि स्मृतिलाई श्रुतिको अनुरूप मान्दै, भक्ति र द्वैत/विशिष्टाद्वैतका पक्षमा यसको महत्त्वलाई स्वीकार गर्छन्।

सूत्र 3.4.31

संस्कृत: शब्दश्चातोऽकामकारे

IAST: *Śabdaścāto'kāmakāre*

नेपाली अर्थ: र शब्द (श्रुति) अकामकार (Not by Free Will) मा छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिको विधान स्वेच्छाले होइन, अनिवार्य रूपमा पालन गर्नुपर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

शब्दः (Śabdaḥ): शब्द (Word/Scripture).

च (ca): र (And).

अतः (ataḥ): त्यसैले (Therefore).

अकामकारे (akāmakāre): स्वेच्छाले होइन (Not by free will/Not arbitrarily).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.४.३१ ले श्रुति (Vedic scriptures) को प्रामाणिकता र त्यसको पालना स्वेच्छामा आधारित नभई अनिवार्य रहेको कुरामा जोड दिन्छ। यसले वैदिक आज्ञाहरूको अपरिवर्तनीय प्रकृति र तिनीहरूको पालनाबाट प्राप्त हुने फलको निश्चिततालाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञानको स्रोत र त्यसको प्रामाणिकताको प्रश्न उठाउँछ। वैदिक ज्ञानलाई व्यक्तिगत इच्छा वा अनुभवभन्दा माथि राखेर, यसले ज्ञान प्राप्तिको एक निश्चित र अपरिवर्तनीय मार्ग प्रस्तुत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Obedience and Authority): यस सूत्रले धार्मिक वा आध्यात्मिक नियमहरूको पालना र मानव व्यवहारमा त्यसको प्रभावलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा बुझ्न सकिन्छ। स्वेच्छाले होइन भन्ने अवधारणाले व्यक्तिगत इच्छालाई भन्दा उच्च सत्ताको निर्देशनलाई प्राथमिकता दिने मानसिक अवस्थालाई संकेत गर्दछ।

यो सूत्रले वैदिक आज्ञाहरूको अकाट्यता र तिनीहरूको पालनाको अनिवार्यतालाई दार्शनिक रूपमा स्थापित गर्दछ, जसले मोक्ष प्राप्तिको मार्गमा श्रुतिको सर्वोच्चतालाई पुष्टि गर्दछ। यसले कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्ड दुवैमा श्रुतिको भूमिकालाई स्पष्ट पार्दै, व्यक्तिगत इच्छाभन्दा परको ईश्वरीय विधानको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

१. श्रुतिको प्रामाणिकता र अकाट्यता: ब्रह्मसूत्र ३.४.३१ ले श्रुति (वेद) लाई ज्ञानको सर्वोच्च र अकाट्य स्रोतको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शङ्कराचार्यका अनुसार, श्रुतिले प्रतिपादन गरेका नियमहरू व्यक्तिगत अनुभव वा तर्कमा आधारित नभई स्वयं सिद्ध हुन्छन्। यसको अर्थ, वैदिक आज्ञाहरूको पालना कुनै व्यक्तिगत इच्छा वा स्वार्थले नभई, तिनीहरूको अन्तर्निहित सत्यता र प्रामाणिकताका कारण अनिवार्य हुन्छ।

२. कर्मफलको निश्चितता र नैतिक दायित्व: यो सूत्रले वैदिक कर्महरूको फल निश्चित हुने र त्यसको पालना नैतिक दायित्व भएको कुरालाई जोड दिन्छ। रामानुजाचार्यको मतमा, ईश्वरले नै श्रुति मार्फत जीवहरूलाई उचित मार्ग देखाउनुभएको छ र त्यसको पालनाबाट नै जीवले कल्याण प्राप्त गर्दछ। यसले मानव जीवनमा नैतिक आचरण र धार्मिक कर्तव्यको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ, जहाँ व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई ईश्वरीय विधानको अधीनमा राखिन्छ।

३. मोक्ष मार्गमा श्रुतिको भूमिका: यस सूत्रले मोक्ष प्राप्तिको मार्गमा श्रुतिको अपरिहार्य भूमिकालाई प्रकाश पार्दछ। मध्वाचार्यका अनुसार, जीवले आफ्नो कर्म र ज्ञानको माध्यमबाट मोक्ष प्राप्त गर्न सक्छ, तर त्यसको आधार श्रुति नै हो। श्रुतिले नै जीवलाई बन्धनबाट मुक्त हुने सही मार्ग र साधनहरू बताउँछ, जसको पालना बिना मोक्ष सम्भव छैन। यसरी, यो सूत्रले आध्यात्मिक उन्नतिको लागि श्रुतिको मार्गदर्शनलाई अनिवार्य मान्दछ।

■ सूत्र 3.4.32

संस्कृत: विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि

IAST: *Vihitatvā ccāśramakarmā pi*

नेपाली अर्थ: र विहित (Ordained) भएकोले आश्रमकर्म पनि।

विस्तृत व्याख्या: आश्रमधर्म अनुसारको कर्म विहित (श्रुतिद्वारा आदेशित) छ।

शाब्दिक अर्थ:

विहितत्वात् (Vihitatvāt): विहित (Ordained) भएकोले, निर्धारित गरिएकोले।

च (ca): र।

आश्रमकर्म (āśramakarma): आश्रम (जीवनका चरणहरू) अनुसारका कर्म वा कर्तव्यहरू।

अपि (api): पनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि आश्रम (जीवनका चरणहरू) का कर्महरू (duties) पनि आवश्यक रहेको बताउँछ। यी कर्महरू शास्त्रद्वारा विहित (ordained) भएकाले आध्यात्मिक मार्गमा तिनको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। ब्रह्मविद्याको साधनासँगै नैतिक र सामाजिक कर्तव्यहरूको पालना पनि अपरिहार्य छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

समाजशास्त्र (Sociology): आश्रम व्यवस्थाले समाजमा व्यक्तिको भूमिका र कर्तव्यहरूलाई व्यवस्थित गर्दछ, जसले सामाजिक स्थिरता र व्यक्तिगत विकासमा योगदान पुर्‍याउँछ। यसले सामाजिक संरचना र व्यक्तिको व्यवहारबीचको सम्बन्धलाई दर्शाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Developmental Psychology): जीवनका विभिन्न चरणहरू (आश्रम) मा निर्धारित कर्महरूले व्यक्तिको मनोवैज्ञानिक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। यी कर्महरूले अनुशासन, आत्म-नियन्त्रण, र उद्देश्यपूर्ण जीवनशैलीलाई बढावा दिई मानसिक सन्तुलन र परिपक्वता ल्याउन मद्दत गर्दछन्।

यो सूत्रले ब्रह्मविद्या प्राप्तिको सन्दर्भमा आश्रमधर्म (जीवनका चरणहरूका कर्तव्य) को महत्त्वलाई प्रकाश पार्दछ। ब्रह्मज्ञानको खोजीमा लागेका साधकका लागि केवल शाब्दिक ज्ञान पर्याप्त नभई, शास्त्रद्वारा विहित आश्रमसम्बन्धी कर्महरूको अनुष्ठान पनि अपरिहार्य हुन्छ भन्ने यसको मूल आशय हो। यसले ज्ञान र कर्मको समन्वयलाई जोड दिन्छ।

१. आश्रमधर्मको अनिवार्यता: ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मज्ञानलाई सर्वोच्च लक्ष्य माने पनि, यस सूत्रले मोक्ष प्राप्तिको लागि आश्रमधर्मको पालनालाई पनि आवश्यक ठान्दछ। गृहस्थ, वानप्रस्थ, र संन्यास आश्रमका आफ्नै विशिष्ट कर्महरू छन्, जसको पालनाले चित्तशुद्धि (purification of mind) र एकाग्रता (concentration) मा मद्दत गर्दछ। शङ्कराचार्यले पनि ब्रह्मज्ञानको लागि आवश्यक साधन चतुष्टयमा कर्मको भूमिकालाई स्वीकार गरेका छन्, यद्यपि अन्तिम मोक्ष ज्ञानबाट मात्र प्राप्त हुन्छ।

२. ज्ञान र कर्मको समन्वय: यो सूत्रले ज्ञानमार्ग र कर्ममार्गबीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। ब्रह्मज्ञानको लागि कर्महरू प्रत्यक्ष कारण नभए पनि, तिनीहरू चित्तशुद्धि र वैराग्य (detachment) उत्पन्न गर्ने माध्यम बन्दछन्। यसरी, आश्रमकर्महरूले ब्रह्मविद्याको लागि उपयुक्त मानसिक र नैतिक आधार तयार पार्छन्। रामानुजाचार्यले भक्ति र कर्मलाई ज्ञानको पूरकका रूपमा हेर्छन्, जहाँ कर्मले ईश्वरप्रतिको समर्पणलाई बलियो बनाउँछ।

३. नैतिक र आध्यात्मिक अनुशासन: आश्रमधर्मको पालनाले व्यक्तिमा नैतिक अनुशासन र आध्यात्मिक मूल्यहरूको विकास गर्दछ। यसले काम, क्रोध, लोभ, मोह जस्ता विकारहरूलाई नियन्त्रण गर्न सिकाउँछ र मनलाई शान्त तथा स्थिर बनाउँछ। यो नैतिक आधार ब्रह्मज्ञानको गहिरो अनुभूति र आत्मसात्का लागि अपरिहार्य मानिन्छ।

सूत्र 3.4.33

संस्कृत: सहकारित्वेन च

IAST: *Sahakāritvena ca*

नेपाली अर्थ: र सहकारित्वेन (As an Auxiliary)।

विस्तृत व्याख्या: कर्म ज्ञानको सहकारी (सहायक) हो।

शाब्दिक अर्थ:

सहकारित्वेन (Sahakāritvena): सहायकको रूपमा, सहयोगको माध्यमबाट, सहयोगीको हैसियतले।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): कर्म (action) ज्ञान प्राप्तिको लागि एक महत्वपूर्ण सहायक (auxiliary) हो, जसले आध्यात्मिक मार्गमा प्रगति गर्न मद्दत गर्दछ। यसले ज्ञान र कर्मको सहकार्य (cooperation) मा जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कको कार्यप्रणाली (brain function) मा कर्मको प्रभावलाई अध्ययन गर्दा, नियमित अभ्यास (consistent practice) र अनुशासित कार्यले न्यूरल मार्गहरू (neural pathways) लाई सुदृढ पार्न सक्छ, जसले एकाग्रता (concentration) र बोध (comprehension) लाई बढाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): संज्ञानात्मक मनोविज्ञान (cognitive psychology) ले देखाउँछ कि सक्रिय संलग्नता (active engagement) र व्यवहारिक अभ्यास (behavioral practice) ले सिकाइ (learning) र धारणा (perception) लाई गहिरो बनाउँछ, जसले सैद्धान्तिक ज्ञानलाई व्यावहारिक अनुभवमा परिणत गर्न मद्दत गर्दछ।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तलाई उजागर गर्दछ कि कर्म (actions) ज्ञान प्राप्तिको लागि केवल बाधक नभई, वास्तवमा सहायक (auxiliary) भूमिका खेल्छ। यो ज्ञान र कर्मको अन्तर्सम्बन्ध (interrelationship) माथि प्रकाश पार्छ, जुन वेदान्त दर्शनमा गहन चर्चाको विषय हो।

१. कर्मको सहायक भूमिका: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त परम्परामा, कर्मलाई प्रत्यक्ष रूपमा मोक्षको साधन मानिँदैन, तर यसलाई चित्तशुद्धि (purification of mind) को लागि आवश्यक मानिन्छ। यस सूत्रले कर्मलाई ज्ञानको लागि एक महत्त्वपूर्ण सहकारी (cooperative factor) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले मनलाई एकाग्र र शुद्ध बनाउँछ ताकि ज्ञानको प्रकाश प्रस्फुटित हुन सकोस्।

२. ज्ञान-कर्म समुच्चयवादको खण्डन: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ज्ञान र कर्म दुवैलाई मोक्षको लागि आवश्यक मानिन्छ, जहाँ कर्म भक्ति र प्रपत्ति (surrender) को रूपमा प्रकट हुन्छ। यद्यपि, यस सूत्रले कर्मलाई ज्ञानको सहायकको रूपमा मात्र स्वीकार गर्दछ, ज्ञान-कर्म समुच्चयवाद (combination of knowledge and action for liberation) को प्रत्यक्ष समर्थन गर्दैन, बरु ज्ञानको प्रधानतालाई कायम राख्छ।

३. व्यावहारिक वेदान्तमा कर्मको स्थान: आधुनिक सन्दर्भमा, यो सूत्रले आध्यात्मिक अभ्यासमा कर्मको महत्त्वलाई जोड दिन्छ। केवल सैद्धान्तिक ज्ञानले पूर्णता प्राप्त हुँदैन; यसलाई नैतिक आचरण (ethical conduct), सेवा (service), र ध्यान (meditation) जस्ता कर्महरूद्वारा पूरक बनाउनुपर्छ। यी कर्महरूले ज्ञानको मार्गलाई प्रशस्त गर्छन् र साधकलाई आत्म-साक्षात्कार (self-realization) को लागि तयार गर्छन्।

सूत्र 3.4.34

संस्कृत: सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्

IAST: *Sarvathāpi ta evobhayaliṅgāt*

नेपाली अर्थ: सर्वथा पनि ती नै हुन्, उभयलिङ्गबाट।

विस्तृत व्याख्या: सबै अवस्थामा ज्ञान र कर्म दुवै आवश्यक छन्।

शाब्दिक अर्थ:

सर्वथापि (Sarvathāpi): सबै प्रकारले पनि, सधैं पनि।

त (Ta): ती (ब्रह्म)।

एव (Eva): नै, मात्र।

उभयलिङ्गात् (Ubhayaliṅgāt): दुवै लिङ्ग (विशेषता) बाट, दुवै प्रकारका लक्षणहरूबाट।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई सगुण (सकारात्मक) र निर्गुण (नकारात्मक) दुवै विशेषताहरूबाट बुझ्न सकिन्छ, जसले परम सत्ताको पूर्णतालाई दर्शाउँछ। यो सूत्रले ब्रह्मलाई कुनै एक सीमित गुणमा बाँध्न नसकिने र यसले सबै द्वैततालाई समेट्ने दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा कण-तरङ्ग द्वैतता (wave-particle duality) को अवधारणाले कुनै एक अस्तित्वले दुई भिन्न गुणहरू एकैसाथ प्रदर्शन गर्न सक्ने देखाउँछ। ब्रह्मको उभयलिङ्गतालाई यसरी नै बुझ्न सकिन्छ, जहाँ परम सत्ता सगुण र निर्गुण दुवै रूपमा प्रकट हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - द्वैतताको अनुभव): मनोविज्ञानमा मानव चेतनाले द्वैतता (duality) लाई कसरी अनुभव गर्छ भन्ने अध्ययन गरिन्छ। ब्रह्मको उभयलिङ्गताले मनको

सगुण (सकारात्मक/नकारात्मक भावना) र निर्गुण (शुद्ध चेतना) अवस्थाहरूको एकीकरणलाई सङ्केत गर्छ, जसले पूर्ण मानसिक स्वास्थ्य र आत्म-बोधमा मद्दत गर्छ।

यो सूत्र (३.४.३४) ले ब्रह्मको स्वरूपको गहिरो दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ ब्रह्मलाई कुनै एक सीमित गुण वा विशेषतामा मात्र बाँध्न सकिँदैन। यसले ब्रह्मको उभयलिङ्गता, अर्थात् सगुण र निर्गुण दुवै स्वरूपको स्वीकार्यतालाई जोड दिन्छ, जसले परम सत्ताको असीमितता र व्यापकतालाई प्रमाणित गर्दछ।

१. ब्रह्मको उभयलिङ्गताको अवधारणा: यो सूत्रले ब्रह्मलाई सगुण (विशेषतासहित) र निर्गुण (विशेषताविहीन) दुवै रूपमा स्वीकार गर्दछ। शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, निर्गुण ब्रह्म नै परम सत्य हो, तर व्यवहारिक स्तरमा सगुण ब्रह्मको उपासना गरिन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा भने ब्रह्म सधैं सगुण नै हुन्छ, जहाँ सबै गुणहरू ब्रह्मका विशेषण हुन्। यो सूत्रले यी दुवै पक्षलाई समेट्ने प्रयास गर्दछ।

२. द्वैतताको अतिक्रमण र एकीकरण: 'उभयलिङ्गात्' शब्दले ब्रह्म दुवै प्रकारका लिङ्ग (विशेषता) बाट युक्त छ भन्ने बुझाउँछ। यसको अर्थ ब्रह्म कुनै एक विशेषणमा सीमित छैन, बरु सबै द्वैततालाई अतिक्रमण गरी एकीकरण गर्दछ। यो अवधारणाले ब्रह्मलाई मानव मनले बुझ्न सक्ने सबै सीमाभन्दा परको सत्ताको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसले सगुण र निर्गुण दुवै पक्षलाई आफ्नो भित्र समाहित गर्दछ।

३. दार्शनिक परम्परामा यसको महत्त्व: यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मको स्वरूप सम्बन्धी विभिन्न मतभेदहरूलाई समाधान गर्ने प्रयास गर्दछ। यसले बताउँछ कि ब्रह्मको पूर्ण ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि यसका दुवै पक्ष (सगुण र निर्गुण) लाई बुझ्नु आवश्यक छ। यसले साधकलाई ब्रह्मको व्यापकता र असीमिततालाई मनन गर्न प्रेरित गर्दछ, जसले अन्ततः आत्म-साक्षात्कार र मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 3.4.35

संस्कृत: अनभिभवं च दर्शयति

IAST: *Anabhibhavaṃ ca darśayati*

नेपाली अर्थ: र अनभिभव (Non-subjugation) देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिले ज्ञानीको अनभिभव (अपराजय) देखाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

अनभिभवं (Anabhibhavaṃ): पराजय नहुनु, अधीनमा नपर्नु, अजेयता।

च (ca): र।

दर्शयति (darśayati): देखाउँछ, प्रकट गर्छ, संकेत गर्छ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ज्ञानी पुरुषको अजेयता र कुनै पनि सांसारिक शक्ति वा बन्धनद्वारा पराजित नहुने अवस्थालाई प्रकट गर्दछ, जसले आत्मज्ञानको सर्वोच्च स्थितिलाई दर्शाउँछ [invincibility of the enlightened soul].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आत्मज्ञान प्राप्त व्यक्तिहरूको मस्तिष्कमा हुने परिवर्तनहरूले तनाव र बाह्य प्रभावहरूप्रति उनीहरूको प्रतिक्रियामा कमी ल्याउन सक्छ, जसले एक प्रकारको आन्तरिक 'अनभिभव' [inner non-subjugation] लाई संकेत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Resilience and Self-Efficacy): यो सूत्रले मनोवैज्ञानिक लचिलोपन [resilience] र आत्म-प्रभावकारिता [self-efficacy] को अवधारणासँग मेल खान्छ, जहाँ व्यक्तिले आन्तरिक शक्ति र ज्ञानको माध्यमबाट बाह्य चुनौतीहरूलाई पार गर्दछ।

यो सूत्रले आत्मज्ञान प्राप्त व्यक्तिको अद्वितीय स्थितिलाई उजागर गर्दछ, जहाँ उसलाई कुनै पनि बाह्य शक्ति वा सांसारिक बन्धनले पराजित गर्न सक्दैन। यो अवस्था केवल शारीरिक वा मानसिक बलको कुरा नभई, आत्मिक बोध र ब्रह्मसँगको एकत्वको परिणाम हो। यसले जीवन्मुक्ति [liberation in life] को अवधारणालाई पनि पुष्टि गर्दछ, जहाँ व्यक्ति संसारमा रहेर पनि संसारका प्रभावहरूबाट मुक्त रहन्छ।

१. आत्मज्ञानको अजेयता: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले आत्मज्ञानको सर्वोच्चतालाई जोड दिन्छ। जब कुनै व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई ब्रह्मको रूपमा चिन्छ, तब उसलाई भौतिक संसारका द्वन्द्वहरू (सुख-दुःख, लाभ-हानि) ले प्रभावित गर्न सक्दैन। शंकराचार्य [Shankaracharya] जस्ता अद्वैत वेदान्तीहरूले यसलाई अविद्याको नाश र ब्रह्मज्ञानको उदयको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जसले गर्दा जीवन्मुक्त [liberated while living] व्यक्ति सबै बन्धनबाट मुक्त हुन्छ।

२. कर्मफलको अप्रभाव: ज्ञानी पुरुषले गर्ने कर्महरूले उसलाई नयाँ बन्धनमा पार्दैनन् किनकि उसले ती कर्महरूलाई अनासक्त भावले गर्दछ। यो सूत्रले यस्तो अवस्थालाई संकेत गर्दछ जहाँ कर्मको फलले पनि ज्ञानीलाई पराजित गर्न सक्दैन। रामानुजाचार्य [Ramanujacharya] को विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि भक्तिको माध्यमबाट ईश्वरको कृपा प्राप्त गर्दा जीवले कर्मबन्धनबाट मुक्ति पाउँछ र ईश्वरको अधीनमा रहेर पनि अजेय स्थिति प्राप्त गर्छ।

३. जीवन्मुक्ति र व्यवहारिक पक्ष: 'अनभिभवं च दर्शयति' ले ज्ञानीको व्यवहारिक जीवनमा पनि यो अजेयता प्रकट हुने देखाउँछ। यस्तो व्यक्तिले सांसारिक चुनौतीहरूलाई शान्त र स्थिर मनले सामना गर्छ, किनकि उसलाई थाहा हुन्छ कि उसको वास्तविक स्वरूप यी बाह्य घटनाहरूभन्दा पर छ। यो आत्मिक स्थिरता [spiritual stability] र आन्तरिक शान्ति [inner peace] नै उसको अजेयताको प्रमाण हो, जसले उसलाई कुनै पनि परिस्थितिमा विचलित हुन दिँदैन।

सूत्र 3.4.36

संस्कृत: अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः

IAST: *Antarā cāpi tu taddṛṣṭeḥ*

नेपाली अर्थ: तर अन्तरा (In Between) पनि, त्यसको दृष्टिबाट।

विस्तृत व्याख्या: आश्रमहरूको बीचमा पनि ज्ञानसाधना सम्भव छ।

शाब्दिक अर्थ:

अन्तरा (Antarā): बीचमा, मध्यमा।

च (ca): र, अनि।

अपि (api): पनि।

तु (tu): तर, तथापि।

तद्दृष्टेः (taddṛṣṭeḥ): त्यसको दृष्टिले, त्यसको अवलोकनले, त्यसको कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.४.३६ ले आश्रमहरूको बीचको अवस्थामा पनि ज्ञानसाधनाको सम्भावनालाई जोड दिन्छ। यसले देखाउँछ कि मोक्षको मार्ग कुनै विशेष आश्रममा मात्र सीमित छैन, बरु सत्यको खोजी र आत्मज्ञानको प्राप्ति जुनसुकै अवस्थामा पनि सम्भव छ [Spiritual Practice in Transitional States]।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कको प्लास्टिसिटी [Brain Plasticity] र अनुकूलन क्षमताले देखाउँछ कि मानव मस्तिष्कले नयाँ ज्ञान र अनुभवहरूलाई जुनसुकै अवस्थामा पनि ग्रहण गर्न सक्छ, जसरी यो सूत्रले आध्यात्मिक साधनाको निरन्तरतालाई समर्थन गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Flexibility): संज्ञानात्मक लचिलोपन [Cognitive Flexibility] को अवधारणाले व्यक्तिहरूले आफ्नो सोच र व्यवहारलाई विभिन्न परिस्थितिहरूमा अनुकूलन गर्न सक्ने क्षमतालाई बुझाउँछ। यो सूत्रले आध्यात्मिक विकासका लागि यस्तै मानसिक लचिलोपनको आवश्यकतालाई संकेत गर्दछ, जहाँ आश्रम परिवर्तन वा संक्रमणकालमा पनि साधना जारी रहन्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.४.३६, "अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः" ले आध्यात्मिक मार्गमा आश्रमहरूको बीचको संक्रमणकालीन अवस्थाको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले मोक्षको लागि ज्ञानसाधना कुनै विशेष आश्रममा मात्र सीमित नभई जीवनका हरेक चरणमा, विशेषगरी आश्रम परिवर्तनको समयमा पनि निरन्तर रहनुपर्छ भन्ने गहिरो दार्शनिक सन्देश दिन्छ। यसले आध्यात्मिक अभ्यासको सार्वभौमिकता र निरन्तरतालाई पुष्टि गर्दछ।

१. आश्रम व्यवस्था र ज्ञानसाधनाको निरन्तरता: हिन्दू धर्मशास्त्रमा आश्रम व्यवस्था (ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास) ले मानव जीवनलाई व्यवस्थित गर्दछ। यो सूत्रले वानप्रस्थ र संन्यास जस्ता आश्रमहरू बीचको अवस्थामा पनि ज्ञानसाधनाको महत्त्वलाई जोड दिन्छ। आचार्य शंकरले यसलाई ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि कुनै पनि अवस्था बाधक नहुने कुराको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, किनकि ब्रह्मज्ञानको प्राप्ति बाह्य अवस्थामा भन्दा आन्तरिक साधना र विवेकमा निर्भर गर्दछ।

२. 'तद्दृष्टेः' को दार्शनिक अर्थ: सूत्रमा प्रयोग भएको 'तद्दृष्टेः' (त्यसको दृष्टिले) शब्दले ब्रह्मज्ञानको दृष्टि वा अनुभवलाई संकेत गर्दछ। यसको अर्थ हो कि जब एक व्यक्तिले ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपलाई बुझ्छ, तब उसलाई कुनै पनि बाह्य अवस्थाले रोक्न सक्दैन। रामानुजाचार्यको मतमा, यो ईश्वरको अनुग्रह र भक्तिको निरन्तरतासँग सम्बन्धित छ, जहाँ भक्तिको मार्गमा कुनै पनि संक्रमणकालीन अवस्थाले बाधा पुऱ्याउँदैन, बरु ईश्वरको कृपाले साधना निरन्तर रहन्छ।

३. जीवनको समग्रता र आध्यात्मिक विकास: यो सूत्रले जीवनलाई खण्डित रूपमा नभई समग्रतामा हेर्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ। आध्यात्मिक विकास कुनै एक निश्चित चरणमा मात्र सीमित नभई जीवनका हरेक पलमा, हरेक परिवर्तनमा सम्भव छ। यसले व्यक्तिलाई जुनसुकै परिस्थितिमा पनि आफ्नो आध्यात्मिक लक्ष्यप्रति सचेत रहन प्रेरित गर्दछ। माध्वाचार्यले यसलाई भगवान् विष्णुको सर्वव्यापकता र उहाँको ज्ञान प्राप्तिको लागि निरन्तर प्रयासको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ भगवान्को कृपाले सबै अवस्थामा ज्ञानको मार्ग प्रशस्त हुन्छ।

सूत्र 3.4.37

संस्कृत: अपि स्मर्यते

IAST: *Api smaryate*

नेपाली अर्थ: र स्मृतिमा पनि भनिएको छ।

विस्तृत व्याख्या: स्मृतिग्रन्थहरूमा पनि यो विषय वर्णन छ।

शाब्दिक अर्थ:

अपि (api): पनि।

स्मर्यते (smaryate): स्मृतिमा भनिएको छ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको ज्ञानका लागि श्रुति (Vedas) का साथै स्मृति (Smriti) ग्रन्थहरूको महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जसले वैदिक शिक्षालाई पुष्टि गर्दछ र व्यवहारिक मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ [Confirmatory Role of Smriti].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञानका स्रोतहरू (प्रमाण) को वैधतामाथि प्रकाश पार्छ, जहाँ स्मृतिलाई श्रुतिको पूरक र पुष्टि गर्ने माध्यमका रूपमा हेरिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Reinforcement): स्मृति ग्रन्थहरूले वैदिक ज्ञानलाई विभिन्न दृष्टान्त र कथाहरू मार्फत दोहोर्याएर मानव मस्तिष्कमा त्यसको गहिरो छाप पार्न मद्दत गर्दछ, जसले संज्ञानात्मक सुदृढीकरण (cognitive reinforcement) को भूमिका खेल्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको समग्र दार्शनिक ढाँचामा स्मृति ग्रन्थहरूको अपरिहार्य भूमिकालाई स्थापित गर्दछ। यसले श्रुति (वेद) लाई परम प्रमाण मान्दै, स्मृतिलाई त्यसको सहायक र व्याख्याताका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले वैदिक सिद्धान्तहरूको व्यावहारिक अनुप्रयोग र जनमानसमा त्यसको ग्रहणशीलतालाई सुनिश्चित गर्दछ।

१. स्मृतिको प्रामाणिकता र श्रुतिसँगको सम्बन्ध: ब्रह्मसूत्रले श्रुतिलाई सर्वोच्च प्रमाण माने पनि, स्मृति ग्रन्थहरू (जस्तै महाभारत, पुराण, धर्मशास्त्र) लाई पनि महत्त्वपूर्ण स्थान दिएको छ। यस सूत्रले स्मृतिमा उल्लिखित विषयहरूलाई ब्रह्मज्ञानको सन्दर्भमा स्वीकार्य मान्छ, तर यो स्वीकार्यता श्रुतिसँग विरोधाभास नभएसम्म मात्र हुन्छ। आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा स्पष्ट पार्नुभएको छ कि स्मृति श्रुतिको अनुगामी हुनुपर्छ।

२. व्यावहारिक पक्ष र धर्मको स्थापना: स्मृति ग्रन्थहरूले वैदिक सिद्धान्तहरूलाई सरल र बोधगम्य भाषामा प्रस्तुत गर्दछन्, जसले सामान्य मानिसहरूलाई धर्म, कर्म र उपासनाका नियमहरू बुझ्न मद्दत गर्दछ। रामानुजाचार्यले पनि स्मृतिको महत्त्वलाई स्वीकार गर्दै, यसले वैदिक आज्ञाहरूलाई कसरी व्यवहारमा उतार्ने भन्ने मार्गदर्शन प्रदान गर्ने बताउनुभएको छ। यसरी स्मृतिले वैदिक ज्ञानलाई जीवनोपयोगी बनाउनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

३. समन्वय र अखण्डताको सिद्धान्त: ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले वैदिक परम्पराको अखण्डता र समन्वयलाई पनि दर्शाउँछ। श्रुति र स्मृति एकअर्काका पूरक हुन्, जसले ब्रह्मज्ञानको समग्र चित्र प्रस्तुत गर्दछन्। स्मृतिले श्रुतिको गहिरो अर्थलाई स्पष्ट पार्न र त्यसलाई विभिन्न सन्दर्भमा लागू गर्न मद्दत गर्दछ, जसले गर्दा वैदिक शिक्षाको व्यापकता र सार्वभौमिकता स्थापित हुन्छ।

सूत्र 3.4.38

संस्कृत: विशेषानुग्रहश्च

IAST: *Viśeṣānugrahaśca*

नेपाली अर्थ: र विशेष अनुग्रह (Special Grace) पनि।

विस्तृत व्याख्या: ईश्वरको विशेष अनुग्रह (कृपा) ले मुक्ति प्राप्त हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

विशेष (Viśeṣa): विशेष, खास।

अनुग्रह (Anugraha): कृपा, अनुकम्पा, दया।

च (ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले साधनाको फल प्राप्तिका लागि ईश्वरको विशेष कृपा (Special Grace) अपरिहार्य रहेको कुरालाई जोड दिन्छ। केवल व्यक्तिगत प्रयास पर्याप्त नहुन सक्छ, ईश्वरीय अनुग्रहले नै अन्तिम मोक्ष (Liberation) वा आत्मज्ञान (Self-realization) सम्भव बनाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): केही न्यूरोवैज्ञानिक अध्ययनहरूले ध्यान (Meditation) र प्रार्थना (Prayer) जस्ता आध्यात्मिक अभ्यासहरूले मस्तिष्कमा सकारात्मक परिवर्तन

ल्याउने देखाएका छन्, जसलाई एक प्रकारको आन्तरिक 'अनुग्रह' को रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - सकारात्मक मनोविज्ञान): सकारात्मक मनोविज्ञान (Positive Psychology) ले कृतज्ञता (Gratitude) र उच्च शक्तिमा विश्वास (Belief in a Higher Power) ले व्यक्तिको मानसिक स्वास्थ्य (Mental Health) र कल्याण (Well-being) मा सुधार ल्याउने कुरालाई समर्थन गर्दछ, जुन ईश्वरीय अनुग्रहको मनोवैज्ञानिक प्रभावसँग मिल्दोजुल्दो छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको साधना पादमा ईश्वरको विशेष अनुग्रहको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। यसले साधना (Spiritual Practice) र व्यक्तिगत प्रयासका साथै ईश्वरीय कृपाको भूमिकालाई स्वीकार गर्दछ, जसले मोक्ष (Liberation) प्राप्तिको मार्गलाई पूर्ण बनाउँछ। यो अवधारणाले भक्ति (Devotion) र प्रपत्ति (Surrender) को मार्गलाई पनि बलियो बनाउँछ।

१. **साधना र अनुग्रहको सम्बन्ध (Relationship between Sadhana and Grace):** वेदान्त दर्शनमा साधना (Spiritual Practice) र ईश्वरको अनुग्रह (Divine Grace) बीचको सम्बन्धलाई विभिन्न आचार्यहरूले फरक-फरक तरिकाले व्याख्या गरेका छन्। शङ्कराचार्य (Shankara) जस्ता अद्वैतवादीहरूले आत्मज्ञान (Self-knowledge) लाई नै मोक्षको प्रत्यक्ष कारण माने पनि, ईश्वरको कृपालाई साधनाको सफलताका लागि आवश्यक सहायक तत्वको रूपमा स्वीकार गर्छन्। रामानुजाचार्य (Ramanuja) को विशिष्टाद्वैत दर्शनमा भने भक्ति (Devotion) र प्रपत्ति (Surrender) मार्फत प्राप्त हुने ईश्वरको अनुग्रहलाई मोक्षको प्रमुख कारण मानिन्छ।

२. **ईश्वरीय अनुग्रहको स्वरूप (Nature of Divine Grace):** विशेष अनुग्रह भन्नाले ईश्वरको त्यो कृपा हो जुन सामान्य कर्मफल (Karma-phala) को नियमभन्दा माथि उठेर प्राप्त हुन्छ। यो कुनै यान्त्रिक प्रक्रिया नभई ईश्वरको स्वतन्त्र इच्छा (Free Will) र भक्तप्रतिको करुणा (Compassion) को अभिव्यक्ति हो। यसले साधकलाई अज्ञानता (Ignorance) र बन्धन (Bondage) बाट मुक्त हुनका लागि आवश्यक आन्तरिक शक्ति (Inner Strength) र मार्गदर्शन (Guidance) प्रदान गर्दछ।

३. **मोक्ष प्राप्तिमा अनुग्रहको भूमिका (Role of Grace in Liberation):** यो सूत्रले मोक्ष प्राप्तिमा मानवीय प्रयासको सीमा र ईश्वरीय शक्तिको अपरिहार्यतालाई संकेत गर्दछ। कतिपय अवस्थामा, गहन साधना र प्रयासका बाबजुद पनि साधकले अन्तिम लक्ष्य प्राप्त गर्न सक्दैनन्। यस्तो अवस्थामा, ईश्वरीय अनुग्रहले अवरोधहरू हटाएर र सही दिशा प्रदान गरेर मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्दछ। यसले व्यक्तिगत अहंकार (Ego) लाई कम गरी पूर्ण समर्पण (Total Surrender) को भावनालाई बढावा दिन्छ।

■ सूत्र 3.4.39

संस्कृत: अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च

IAST: *Atastvitarajjyāyo liṅgācca*

नेपाली अर्थ: त्यसकारण अन्य (ज्ञान) ज्यायः (Superior) हो, लिङ्गबाट।

विस्तृत व्याख्या: कर्मभन्दा ज्ञान श्रेष्ठ हो, श्रुतिको संकेतबाट।

शाब्दिक अर्थ:

अतः (Atah): त्यसकारण।

तु (Tu): तर, नै।

इतरत् (Itarat): अन्य, दोस्रो (ज्ञान)।

ज्यायः (Jyāyah): श्रेष्ठ, उत्तम।

लिङ्गात् (Liṅgāt): लिङ्गबाट, संकेतबाट।

च (Ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले कर्मभन्दा ज्ञानको श्रेष्ठतालाई जोड दिन्छ। यसले बताउँछ कि आत्मज्ञान (Self-knowledge) नै मोक्ष (Liberation) प्राप्तिको मुख्य साधन हो, जसको संकेत श्रुति (Vedic scriptures) मा स्पष्ट रूपमा पाइन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): ज्ञान प्राप्तिको प्रक्रियाले मस्तिष्कमा नयाँ स्नायुमार्गहरू (neural pathways) निर्माण गर्छ र संज्ञानात्मक क्षमता (cognitive abilities) बढाउँछ, जसले चेतनाको गहिरो अवस्था (deeper states of consciousness) मा पुग्न मद्दत गर्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक विकास): आत्म-अन्वेषण (self-exploration) र गहिरो समझले मानसिक स्पष्टता (mental clarity) र भावनात्मक सन्तुलन (emotional balance) ल्याउँछ, जसलाई ज्ञानको श्रेष्ठताको मनोवैज्ञानिक प्रमाण मान्न सकिन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तलाई उजागर गर्दछ कि कर्मकाण्ड (ritualistic actions) भन्दा आत्मज्ञान (Self-knowledge) मोक्ष प्राप्तिको लागि उच्च मार्ग हो। यसले वैदिक ग्रन्थहरूमा ज्ञानको महिमालाई संकेतको रूपमा प्रस्तुत गर्दै, जीवको परम लक्ष्य ब्रह्मसाक्षात्कार (realization of Brahman) मा ज्ञानको अपरिहार्यतालाई स्थापित गर्दछ।

१. ज्ञान र कर्मको सापेक्षिक श्रेष्ठता: अद्वैत वेदान्त (Advaita Vedanta) अनुसार, ज्ञानले अज्ञान (ignorance) लाई हटाउँछ, जुन बन्धनको मूल कारण हो। कर्मले चित्तशुद्धि (purification of mind) मा मद्दत गरे पनि, यसले प्रत्यक्ष रूपमा मोक्ष दिँदैन। शङ्कराचार्य (Shankaracharya) ले ज्ञानलाई सूर्यको प्रकाशसँग तुलना गर्नुभएको छ जसले अन्धकार हटाउँछ, जबकि कर्मले केवल बाह्य फल दिन्छ।

२. श्रुति प्रमाणको भूमिका: सूत्रमा 'लिङ्गाच्च' (लिङ्गबाट) भनिएको छ, जसले श्रुति (Vedic scriptures) मा पाइने ज्ञानको श्रेष्ठता सम्बन्धी संकेतहरूलाई जनाउँछ। उपनिषद्हरू (Upanishads) मा "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" (उसलाई जानेर मात्र मृत्युलाई पार गरिन्छ, मुक्तिको लागि अर्को कुनै मार्ग छैन) जस्ता वचनहरूले ज्ञानको सर्वोच्चतालाई स्पष्ट पार्छन्।

३. ब्रह्मसाक्षात्कारमा ज्ञानको अनिवार्यता: रामानुजाचार्य (Ramanujacharya) र मध्वाचार्य (Madhvacharya) जस्ता आचार्यहरूले पनि भक्ति (devotion) र कर्मको महत्त्व स्वीकार गरे पनि, अन्तिम मोक्षका लागि ज्ञानको भूमिकालाई अपरिहार्य मानेका छन्। ज्ञानले ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपको बोध गराउँछ, जसले गर्दा जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई चिन्दछ र बन्धनबाट मुक्त हुन्छ।

सूत्र 3.4.40

संस्कृत: तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः

IAST: *Tadabhāvanirdhāraṇe ca pravṛtteḥ*

नेपाली अर्थ: र त्यसको अभाव निर्धारणमा प्रवृत्ति हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: अज्ञानको अभाव निर्धारण भएपछि मुक्तितर्फ प्रवृत्ति हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

तदभाव (Tadabhāva): त्यसको अभाव, अनुपस्थिति (its absence, non-existence).

निर्धारणे (nirdhāraṇe): निर्धारणमा, निश्चिततामा (in determining, in ascertainment).

च (ca): र (and).

प्रवृत्तेः (pravṛtteḥ): प्रवृत्ति हुन्छ, झुकाव हुन्छ (there is a tendency, inclination, engagement).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले अज्ञानको अभावको निर्धारण भएपछि नै मोक्षतर्फको प्रवृत्ति वा झुकाव सुरु हुन्छ भन्ने दार्शनिक सत्यलाई उजागर गर्दछ। जब व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूप र अज्ञानको मिथ्यापन बुझ्छ, तब मात्र उसमा आत्मज्ञान प्राप्तिको लागि वास्तविक उत्साह जाग्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कले कसरी धारणा र विश्वासहरूलाई निर्धारण गर्छ भन्ने अध्ययनले अज्ञानको 'अभाव' को निर्धारणमा संज्ञानात्मक प्रक्रियाहरूको भूमिका देखाउँछ। जब गलत धारणाहरू (अज्ञान) हट्छन्, तब नयाँ, सकारात्मक व्यवहारिक प्रवृत्तिहरू (प्रवृत्तिः) स्थापित हुन सक्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Restructuring): संज्ञानात्मक पुनर्संरचना (Cognitive Restructuring) मा, व्यक्तिले आफ्ना नकारात्मक वा गलत विचारहरू (अज्ञान) लाई पहिचान गरी तिनको अभाव निर्धारण गर्छ। यस प्रक्रियाले सकारात्मक व्यवहार र मानसिक अवस्थातर्फ नयाँ प्रवृत्ति (inclination) सिर्जना गर्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.४.४०, "तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः" ले अज्ञानको उन्मूलन र त्यसपछिको आध्यात्मिक मार्गमा प्रवृत्तिको अपरिहार्य सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्तलाई जोड दिन्छ कि मोक्षको लागि अज्ञानको सही निर्धारण र त्यसको अभावको बोध अनिवार्य छ। यसले साधनाको मार्गमा ज्ञानको भूमिकालाई केन्द्रबिन्दुमा राख्छ।

१. **अज्ञानको निर्धारण र त्यसको अभाव (Ascertainment of Ignorance and its Absence):** यो सूत्रले अज्ञानको मात्र उपस्थिति होइन, तर त्यसको सही निर्धारण र त्यसको अभावको बोधमा जोड दिन्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, अज्ञान भनेको आत्माको वास्तविक स्वरूपलाई नचिन्नु हो, र यसको अभावको निर्धारण तब हुन्छ जब आत्मज्ञानको उदय हुन्छ। यो अभावको बोधले नै जीवलाई मोक्षको मार्गमा अग्रसर गराउँछ।

२. **मोक्षतर्फको प्रवृत्ति (Inclination towards Liberation):** जब अज्ञानको अभाव निश्चित हुन्छ, तब मात्र व्यक्तिमा मोक्ष प्राप्तिको लागि वास्तविक र दृढ प्रवृत्ति (pravṛtti) उत्पन्न हुन्छ। यो प्रवृत्ति केवल बाह्य कर्मकाण्ड वा अनुष्ठानमा सीमित नभई, आत्मज्ञानको गहिरो खोजी र ब्रह्मसाक्षात्कारको दिशामा केन्द्रित हुन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि भक्तिको माध्यमबाट अज्ञानको निवृत्ति र भगवत्प्राप्तिको प्रवृत्तिलाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

३. ज्ञान र कर्मको सम्बन्ध (Relationship between Knowledge and Action): यो सूत्रले ज्ञान र कर्मको सम्बन्धमा पनि प्रकाश पार्छ। अज्ञानको अभावको निर्धारण ज्ञानद्वारा हुन्छ, र यही ज्ञानले मोक्षतर्फको सही कर्म वा साधनाको प्रवृत्तिलाई उत्प्रेरित गर्छ। यसरी, ज्ञानले कर्मलाई दिशा दिन्छ र कर्मले ज्ञानको परिपक्वतामा सहयोग गर्छ, जसले अन्ततः मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्छ।

सूत्र 3.4.41

संस्कृत: तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः

IAST: *Tadabhāvanirdhāraṇe ca pravṛtteḥ*

नेपाली अर्थ: र त्यसको अभाव निर्धारणमा प्रवृत्ति।

विस्तृत व्याख्या: अज्ञानको निवारण भएपछि ज्ञानतर्फ प्रवृत्ति हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

तद् (tat): त्यो.

अभाव (abhāva): अभाव, अनुपस्थिति.

निर्धारण (nirdhāraṇa): निर्धारण, निश्चय.

च (ca): र.

प्रवृत्तेः (pravṛtteḥ): प्रवृत्तिको, प्रवृत्तिबाट.

चुरो अर्थ (Essence): जब कुनै वस्तु वा अवस्थाको अभाव (absence) निश्चित रूपमा स्थापित हुन्छ, तब त्यससँग सम्बन्धित प्रवृत्ति (activity) वा झुकाव समाप्त हुन्छ, जसले आत्मालाई उच्च ज्ञानतर्फ उन्मुख गराउँछ [cessation of activity, self-realization]. यो सूत्रले अज्ञानको निवारणपछि हुने ज्ञानको सहज प्रवाहलाई संकेत गर्दछ [spontaneous flow of knowledge].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): जब मस्तिष्कले कुनै उत्तेजना वा आवश्यकताको अनुपस्थिति (absence of stimulus or need) लाई पूर्ण रूपमा निर्धारण गर्दछ, तब त्यससँग सम्बन्धित न्यूरल गतिविधिहरू (neural activities) कम हुन्छन् वा समाप्त हुन्छन्, जसले ऊर्जाको बचत गर्दछ र नयाँ कार्यका लागि मार्ग प्रशस्त गर्दछ.

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Restructuring]): संज्ञानात्मक पुनर्संरचना (cognitive restructuring) मा, जब व्यक्तिले कुनै नकारात्मक विचार वा विश्वासको असत्यता (falsity of negative belief) लाई दृढतापूर्वक निर्धारण गर्दछ, तब त्यसबाट उत्पन्न हुने भावनात्मक र व्यवहारिक प्रवृत्तिहरू (emotional and behavioral tendencies) स्वतः परिवर्तन हुन्छन्, जसले मानसिक शान्ति र सकारात्मकता ल्याउँछ.

यो सूत्रले ज्ञान र अज्ञानको सम्बन्ध तथा त्यसले मानव प्रवृत्तिमा पार्ने प्रभावको गहिरो दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यसले अज्ञानको पूर्ण निवारणपछि मात्र वास्तविक ज्ञानको उदय र त्यसपछिको प्रवृत्तिमा आउने परिवर्तनलाई जोड दिन्छ।

१. अज्ञानको निवारण र प्रवृत्तिको समाप्ति: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले अज्ञान (ignorance) को पूर्ण अभावको निर्धारण (ascertainment of complete absence) भएपछि मात्र सांसारिक प्रवृत्तिहरू (worldly activities) को स्वाभाविक समाप्ति हुन्छ भन्ने कुरामा प्रकाश पार्छ। जब जीवले आफूलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न ठान्ने अज्ञानलाई पूर्ण रूपमा बुझ्छ र त्यसको अस्तित्व छैन भन्ने निश्चय गर्छ, तब त्यसबाट उत्पन्न हुने कर्मका प्रवृत्तिहरू स्वतः शान्त हुन्छन्।

२. ज्ञानको सहज उदय र मोक्ष मार्ग: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, अज्ञानको निवारण भएपछि ज्ञान कुनै नयाँ वस्तुको प्राप्ति नभई आत्माको स्वाभाविक स्वरूपको अनावरण (unveiling of true nature) हो। यस सूत्रले अज्ञानको अभावको दृढ निश्चयले जीवलाई मोक्ष (liberation) को मार्गमा अग्रसर गराउँछ र उसलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त भई आत्मज्ञानमा स्थिर हुन मद्दत गर्छ भन्ने दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ।

३. प्रवृत्ति र निवृत्तिको सन्तुलन: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, यद्यपि भक्ति र कर्मको महत्व छ, तथापि यस सूत्रले ज्ञानको परिपक्वता (maturity of knowledge) पछि अनावश्यक प्रवृत्तिहरूबाट निवृत्ति (cessation from unnecessary activities) को आवश्यकतालाई संकेत गर्दछ। जब जीवले परमात्मासँगको आफ्नो सम्बन्धलाई पूर्ण रूपमा बुझ्छ, तब उसले सांसारिक फलको अपेक्षा नगरी निष्काम कर्म (action without desire for results) मा प्रवृत्त हुन्छ, जुन अन्ततः मोक्षको लागि सहायक हुन्छ।

सूत्र 3.4.42

संस्कृत: श्रुतत्वाच्च

IAST: *Śrutatvācca*

नेपाली अर्थ: र श्रुत (Heard in Śruti) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा यो विषय स्पष्ट रूपमा वर्णन गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

श्रुत (Śruta): श्रुतिमा सुनिएको वा प्रकट भएको।

त्वात् (tvāt): कारणले, भएकोले।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ३.४.४२ ले श्रुति (वैदिक ग्रन्थहरू) मा प्रत्यक्ष रूपमा उल्लेख गरिएका कारणले नै आत्मज्ञान (Self-realization) प्राप्तिको लागि कर्मकाण्ड (Rituals) भन्दा ज्ञानमार्ग (Path of Knowledge) को श्रेष्ठतालाई जोड दिन्छ। यस सूत्रले श्रुतिको प्रामाणिकता (Authenticity of Shruti) र त्यसको अन्तिम सत्यको रूपमा महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यस सूत्रले ज्ञानको स्रोत (Source of knowledge) र त्यसको प्रामाणिकतामाथि प्रकाश पार्छ। श्रुतिलाई प्रत्यक्ष अनुभव वा तार्किक अनुमानभन्दा माथि राखेर, यसले ज्ञान प्राप्तिको एक विशिष्ट मार्गको रूपमा 'शब्द प्रमाण' (Verbal testimony) को महत्त्वलाई वैज्ञानिक रूपमा अध्ययन गर्न सकिने ज्ञान प्रणालीको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Bias): श्रुतिमा आधारित ज्ञानको स्वीकार्यताले मानव मनमा विद्यमान 'पुष्टि पूर्वाग्रह' (Confirmation bias) वा 'अधिकार पूर्वाग्रह' (Authority bias) जस्ता मनोवैज्ञानिक पक्षहरूलाई पनि संकेत गर्दछ, जहाँ व्यक्तिले परम्परागत वा आधिकारिक स्रोतबाट प्राप्त जानकारीलाई सहजै स्वीकार गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्र ३.४.४२ ले श्रुति (वैदिक ग्रन्थहरू) को अकाट्य प्रामाणिकता र त्यसको आधारमा ज्ञानमार्गको श्रेष्ठतालाई स्थापित गर्दछ। यसले कर्मकाण्डको सीमा र आत्मज्ञान प्राप्तिको लागि श्रुतिजन्य ज्ञानको अपरिहार्यतालाई दार्शनिक रूपमा व्याख्या गर्दछ।

१. **श्रुतिको सर्वोच्चता (Supremacy of Shruti):** यो सूत्रले श्रुतिलाई अन्य प्रमाणहरू (प्रत्यक्ष, अनुमान) भन्दा उच्च स्थान दिन्छ। आत्मज्ञान जस्ता पारमार्थिक विषयहरू (Transcendental subjects) केवल श्रुतिबाट मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ, किनकि ती इन्द्रियगोचर वा तार्किक अनुमानको विषय होइनन्। यसले श्रुतिलाई ब्रह्मज्ञानको एक मात्र विश्वसनीय स्रोतको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसलाई शङ्कराचार्यले पनि आफ्नो भाष्यमा जोड दिएका छन्।

२. **ज्ञान र कर्मको सम्बन्ध (Relationship between Knowledge and Action):** सूत्रले कर्मकाण्डको महत्त्वलाई अस्वीकार गर्दैन, तर आत्मज्ञान प्राप्तिको लागि कर्म पर्याप्त नभएको कुरामा जोड दिन्छ। कर्मले चित्तशुद्धि (Purity of mind) मा मद्दत गर्छ, तर मोक्ष (Liberation) को लागि साक्षात् ज्ञान (Direct knowledge) आवश्यक छ, जुन श्रुतिबाट मात्र सम्भव छ। रामानुजाचार्य जस्ता आचार्यहरूले भक्ति र कर्मलाई ज्ञानको पूरक माने पनि, यस सूत्रको मूल भाव ज्ञानको प्रधानतामा केन्द्रित छ।

३. **दार्शनिक निहितार्थ (Philosophical Implications):** 'श्रुतत्वाच्च' भन्ने शब्दले वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तलाई सुदृढ गर्दछ कि ब्रह्मको स्वरूप र मोक्षको मार्ग श्रुतिमा स्पष्ट रूपमा वर्णित छ। यसले कुनै पनि व्यक्तिगत अनुभव वा तार्किक कल्पनाभन्दा श्रुतिको वचनलाई अन्तिम सत्यको रूपमा स्वीकार गर्नुपर्ने दार्शनिक बाध्यतालाई दर्शाउँछ। यसरी, यो सूत्रले वेदान्तको प्रामाणिक ज्ञानमीमांसालाई अझ स्पष्ट पार्दछ।

सूत्र 3.4.43

संस्कृत: अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः

IAST: *Anavasthiterasambhāvācca netaraḥ*

नेपाली अर्थ: अनवस्थिति र असम्भवबाट अन्य (मार्ग) होइन।

विस्तृत व्याख्या: अनवस्थिति (Instability) र असम्भवको कारण अन्य मार्ग मोक्षदायक होइन।

शाब्दिक अर्थ:

अनवस्थितेः (Anavasthiteḥ): अस्थिरता वा अनिश्चितताको कारणले।

असम्भवात् (Asambhāvāt): असम्भव वा अवास्तविक हुनुको कारणले।

च (ca): र।

न (na): होइन।

इतरः (itaraḥ): अन्य वा दोस्रो।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले अन्य मार्गहरू (ज्ञान वा कर्म बाहेकका) मोक्षका लागि उपयुक्त नभएको कुरा स्पष्ट पार्छ। तिनीहरू अस्थिर (unstable) र असम्भव (impossible) छन्, जसले गर्दा परम सत्यको प्राप्तिमा बाधा पुग्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिका विभिन्न मार्गहरूको वैधतामाथि प्रश्न उठाउँछ। अस्थिर वा असम्भव मानिने मार्गहरूले वास्तविक ज्ञान (valid knowledge) प्रदान गर्न सक्दैनन् भन्ने यसको निहितार्थ छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Stability): मनोवैज्ञानिक रूपमा, मनको अस्थिरता (cognitive instability) वा असम्भव लक्ष्यहरू (impossible goals) पछ्याउँदा मानसिक शान्ति र प्रगतिको अभाव हुन्छ। यो सूत्रले आन्तरिक स्थिरता र यथार्थपरक मार्गको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.४.४३ ले मोक्ष प्राप्तिका लागि ज्ञान र कर्मका मार्गहरू बाहेकका अन्य विकल्पहरूको अपर्याप्ततालाई स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यस सूत्रले अस्थिरता र असम्भवतालाई आधार बनाएर अन्य मार्गहरूको खण्डन गर्दछ, जसले गर्दा वेदान्तिक दर्शनमा ज्ञानमार्गको सर्वोच्चता स्थापित हुन्छ।

१. **ज्ञानमार्गको अनिवार्यता**: यो सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि ब्रह्मज्ञान (knowledge of Brahman) नै मोक्षको एक मात्र स्थिर र सम्भव मार्ग हो। अन्य मार्गहरू, जस्तै केवल कर्मकाण्ड वा भक्ति, यदि ज्ञानसँग जोडिएका छैनन् भने, तिनीहरूले अनिश्चित परिणाम दिन्छन् र परम सत्यको अनुभव गराउन सक्दैनन्। शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, अज्ञानको नाश ज्ञानले मात्र सम्भव छ, कर्मले होइन।

२. **अस्थिरता र असम्भवताको अवधारणा**: 'अनवस्थितेः' (instability) ले ती मार्गहरूलाई संकेत गर्दछ जुन परिवर्तनशील छन् वा जसको परिणाम निश्चित छैन। 'असम्भवात्' (impossibility) ले ती मार्गहरूलाई बुझाउँछ जुन सैद्धान्तिक वा व्यावहारिक रूपमा मोक्षका लागि अपर्याप्त छन्। उदाहरणका लागि, केवल भौतिक सुखको पछि लाग्नु अस्थिर छ र त्यसले स्थायी आनन्द दिन सक्दैन। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि, भक्तिमार्गलाई ज्ञानसँग जोडेर मात्र मोक्ष सम्भव मानिन्छ, जहाँ ज्ञानले भक्तिको आधार तयार गर्छ।

३. **अन्य दार्शनिक मतहरूको खण्डन**: यो सूत्रले वेदान्त बाहेकका अन्य दार्शनिक प्रणालीहरू, जसले मोक्षका लागि फरक मार्गहरू प्रस्ताव गर्छन्, तिनीहरूको आलोचना गर्दछ। यदि कुनै मार्गले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई बुझाउँदैन वा आत्माको नित्यत्वलाई स्वीकार गर्दैन भने, त्यो मार्ग अस्थिर र असम्भव मानिन्छ। मध्वाचार्यको द्वैत दर्शनमा पनि, भगवानको अनुग्रह प्राप्त गर्नका लागि सही ज्ञान र भक्ति दुवै आवश्यक मानिन्छ, जहाँ ज्ञानले भक्तिको शुद्धता सुनिश्चित गर्छ।

सूत्र 3.4.44

संस्कृत: ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्

IAST: *Aihikamapyaprastutapratibandhe taddarśanāt*

नेपाली अर्थ: ऐहिक (In This Life) पनि, अप्रस्तुत प्रतिबन्ध (No Obstacle) मा, श्रुतिमा दर्शनबाट।

विस्तृत व्याख्या: यस जीवनमा नै मोक्ष सम्भव छ, यदि कुनै प्रतिबन्ध छैन भने।

शाब्दिक अर्थ:

ऐहिकम् (Aihikam): यस जीवनमा, यस लोकमा।

अपि (api): पनि, समेत।

अप्रस्तुतप्रतिबन्धे (aprastutapratibandhe): कुनै बाधा वा अवरोध नभएमा, कुनै प्रतिबन्ध नभएमा।

तत् (tat): त्यो, त्यसको (मोक्ष वा फलको)।

दर्शनात् (darśanāt): देखिने हुनाले, श्रुतिमा उल्लेख भएकाले, अनुभव गरिने हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले यो जीवनमा नै मोक्ष वा कर्मफलको प्राप्ति सम्भव छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ, यदि कुनै अप्रत्याशित वा अज्ञात बाधा (unforeseen obstacles) नभएमा। श्रुति ग्रन्थहरूमा पनि यस्तो फलको प्रत्यक्ष दर्शन (direct realization) वा उल्लेख पाइन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतनाको अवस्था (States of Consciousness): यस सूत्रको 'ऐहिक' पक्षलाई न्यूरोसाइन्सले चेतनाका विभिन्न अवस्थाहरूको अध्ययनसँग जोड्न सक्छ, जहाँ ध्यान वा गहिरो एकाग्रताले मानसिक अवरोधहरू हटाएर उच्च अनुभवहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): यस सूत्रले आत्म-बोध (self-realization) वा व्यक्तिगत विकासको यात्रामा आन्तरिक र बाह्य प्रतिबन्धहरू हटाउनुको महत्त्वलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा व्याख्या गर्दछ, जसले वर्तमान जीवनमा नै मानसिक शान्ति र पूर्णताको अनुभव गराउँछ।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको महत्त्वपूर्ण दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ यस जीवनमा नै आध्यात्मिक लक्ष्यहरूको प्राप्ति सम्भव छ भन्ने कुरामाथि प्रकाश पारिएको छ। यो विचारले साधना र प्रयत्नको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ, साथै कुनै पनि प्रकारको आध्यात्मिक फलको लागि मृत्युपश्चात्को प्रतीक्षा आवश्यक छैन भन्ने धारणालाई बलियो बनाउँछ।

१. कर्मफल र ऐहिक प्राप्ति: यस सूत्रले कर्मफलको प्राप्ति यसै जीवनमा हुन सक्छ भन्ने सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, यदि कुनै अप्रत्याशित बाधा (pratibandha) छैन भने, साधनाको फल तत्कालै वा यसै जीवनमा अनुभव गर्न सकिन्छ। यसले आध्यात्मिक अभ्यासको प्रभावकारिता र तात्कालिकतालाई जोड दिन्छ।

२. प्रतिबन्धको अवधारणा: 'अप्रस्तुतप्रतिबन्धे' शब्दले आध्यात्मिक मार्गमा आउन सक्ने विभिन्न अवरोधहरूलाई संकेत गर्दछ। यी प्रतिबन्धहरू कर्मजन्य हुन सक्छन् वा अज्ञानताका कारण उत्पन्न हुन सक्छन्। रामानुजाचार्यले भक्तिमार्गमा पनि यस्ता प्रतिबन्धहरूलाई हटाउनु पर्नेमा जोड दिएका छन्, जसले गर्दा भक्तले यसै जीवनमा ईश्वरको अनुग्रह प्राप्त गर्न सकोस्।

३. श्रुति र अनुभवको प्रमाण: 'तद्दर्शनात्' भन्ने पदले श्रुति ग्रन्थहरूमा यस्ता दृष्टान्तहरू पाइने र ऋषिमुनिहरूले यसै जीवनमा मोक्ष वा ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेको अनुभवलाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले केवल सैद्धान्तिक ज्ञान मात्र नभई, प्रत्यक्ष अनुभव (direct experience) र साक्षात्कारको महत्त्वलाई पनि स्थापित गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल आधार हो।

सूत्र 3.4.45

संस्कृत: एवं मुक्तिफलानियमस्तद्वस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः

IAST: *Evaṃ muktiphalāniyamastadavasthāvadhṛtestadavasthāvadhṛteḥ*

नेपाली अर्थ: यसरी मुक्तिफलमा अनियम छ, त्यस अवस्थाको अवधृतिबाट।

विस्तृत व्याख्या: मुक्तिको फलमा कुनै कठोर नियम छैन। अवस्था अनुसार फल प्राप्त हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

एवं (Evaṃ): यसरी, यस प्रकारले।

मुक्तिफलानियमः (Muktiphalāniyamaḥ): मुक्तिको फलमा कुनै नियम नहुनु, मुक्तिको परिणाममा कुनै निश्चितता नहुनु।

तद्दवस्थावधृतेः (Tadavasthāvadhṛteḥ): त्यस अवस्थाको निश्चितताबाट, त्यस अवस्थाको अवधारणबाट।

तदवस्थावधृतेः (Tadavasthāvadhṛteḥ): (पुनरावृत्ति) त्यस अवस्थाको निश्चितताबाट, त्यस अवस्थाको अवधारणबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले मुक्तिको फलमा कुनै निश्चित नियम नहुने कुरा बताउँछ, किनकि यसको प्राप्ति साधकको आन्तरिक अवस्था र साधनाको गहिराइमा निर्भर गर्दछ। मुक्तिको अनुभव व्यक्तिगत हुन्छ र यसको स्वरूप प्रत्येक व्यक्तिको आध्यात्मिक परिपक्कता (spiritual maturity) अनुसार भिन्न हुन सक्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): ध्यान (meditation) र आध्यात्मिक अभ्यासहरूले मस्तिष्कको संरचना र कार्यमा परिवर्तन ल्याउन सक्छ, जसले चेतनाको विस्तारित अवस्था (altered states of consciousness) वा शान्तिको अनुभव गराउँछ। मुक्तिको अनुभवलाई मस्तिष्कको न्यूरोप्लास्टिसिटी (neuroplasticity) र चेतनाको विभिन्न स्तरसँग जोडेर हेर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको अवस्था): मनोविज्ञानले चेतनाका विभिन्न अवस्थाहरू (states of consciousness) र तिनीहरूको व्यक्तिगत अनुभवमा पार्ने प्रभावको अध्ययन गर्दछ। मुक्तिको फलमा अनियमतता हुनुले प्रत्येक व्यक्तिको मानसिक संरचना (mental framework) र आध्यात्मिक यात्रा (spiritual journey) अनुसार चेतनाको उच्चतम अवस्थाको अनुभव फरक हुन सक्ने मनोवैज्ञानिक सत्यलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

यो सूत्रले मुक्तिको फलको अनिश्चितता र यसको व्यक्तिगत अनुभवमा जोड दिँदै आध्यात्मिक मार्गको गहिराइलाई उजागर गर्दछ। यसले कर्मकाण्ड वा बाह्य अनुष्ठानभन्दा आन्तरिक अवस्थाको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल आधार हो।

१. मुक्तिको फलमा अनियमतताको सिद्धान्त: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले मुक्तिको फल कुनै यान्त्रिक प्रक्रिया वा निश्चित सूत्रमा आधारित नभई साधकको आन्तरिक तयारी, ज्ञानको गहिराइ र आध्यात्मिक परिपक्कतामा निर्भर गर्दछ भन्ने कुरा स्पष्ट पार्छ। शंकराचार्यका अनुसार, मुक्ति आत्मज्ञानको परिणाम हो, जुन प्रत्येक व्यक्तिमा भिन्न रूपमा प्रकट हुन सक्छ। यसको अर्थ मुक्ति एकसमान अनुभव नभई व्यक्तिगत चेतनाको विकाससँग सम्बन्धित छ।

२. अवस्थाको अवधारण र व्यक्तिगत अनुभव: 'तद्वस्थावधृतेः' पदले मुक्तिको फल साधकको आन्तरिक अवस्थाको निश्चितता वा अवधारणबाट प्राप्त हुन्छ भन्ने संकेत गर्दछ। रामानुजाचार्यले भक्तिमार्गमा जोड दिँदै, भक्तको ईश्वरप्रतिको प्रेम र समर्पणको गहिराइले मुक्तिको स्वरूप निर्धारण गर्छ भन्नुभएको छ। यसले मुक्तिको अनुभव वस्तुगत नभई आत्मगत (subjective) हुन्छ र यसको स्वरूप साधकको चित्तशुद्धि र ज्ञानको स्तरमा आधारित हुन्छ भन्ने बुझाउँछ।

३. वेदान्तिक दर्शनमा मुक्तिको बहुआयामिकता: यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा मुक्तिको बहुआयामिक स्वरूपलाई पुष्टि गर्दछ। विभिन्न आचार्यहरूले मुक्तिको विभिन्न पक्षमा जोड दिएका छन् — शंकराचार्यले ब्रह्मसँगको अभेद ज्ञानलाई, रामानुजाचार्यले ईश्वरसँगको नित्य सेवालाई र मध्वाचार्यले ईश्वरको अनुग्रहलाई मुक्तिको सार मानेका छन्। यस सूत्रले यी सबै दृष्टिकोणलाई समेट्दै, मुक्तिको फलको विविधतालाई स्वीकार गर्दछ, जुन अन्ततः साधकको आध्यात्मिक यात्राको अद्वितीय परिणाम हो।

सूत्र 3.4.46

संस्कृत: प्रकृतेश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्

IAST: *Prakṛteśca pratijñādṛṣṭāntānuparodhāt*

नेपाली अर्थ: र प्रकृतिबाट, प्रतिज्ञा र दृष्टान्तको अनुपरोधबाट।

विस्तृत व्याख्या: प्रकृति (Nature) अनुसार प्रतिज्ञा र दृष्टान्तमा कुनै विरोध छैन।

शाब्दिक अर्थ:

प्रकृतेः (Prakṛteḥ): प्रकृति (मूल कारण) को, प्रकृतिबाट।

च (ca): र।

प्रतिज्ञा (pratijñā): प्रतिज्ञा, घोषणा, सिद्धान्त।

दृष्टान्त (dṛṣṭānta): दृष्टान्त, उदाहरण।

अनुपरोधात् (anuparodhāt): अनुपरोधबाट, विरोध नभएकोले, बाधा नभएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मलाई जगतको मूल कारण (material cause) मान्दा प्रतिज्ञा (proposition) र दृष्टान्त (illustration) मा कुनै विरोध नहुने कुरा स्थापित गर्दछ। यसले वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ कि ब्रह्म नै सबै कुराको उपादान कारण (material cause) र निमित्त कारण (efficient cause) दुवै हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानमा 'एकल एकीकृत सिद्धान्त' (Unified Field Theory) को खोजीले यस सूत्रको अवधारणासँग समानता राख्छ, जहाँ सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र सञ्चालन एउटै मूल शक्तिबाट भएको मानिन्छ। यसले प्रकृतिमा देखिने विविधताको पछाडि एकत्वको खोजीलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको एकत्व): मनोविज्ञानमा चेतनाको एकत्व (unity of consciousness) र अवचेतन मन (subconscious mind) को गहिराइको अध्ययनले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र मूल कारणत्वको दार्शनिक अवधारणासँग जोड्न सकिन्छ। व्यक्तिभित्रको गहिरो 'स्व' (Self) को खोजले बाह्य जगतसँगको सम्बन्धलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको चौथो पादमा मोक्ष प्राप्तिका लागि ज्ञान र कर्मको सम्बन्धमा चलिरहेको चर्चालाई अगाडि बढाउँछ। विशेषगरी, यसले ब्रह्मलाई जगतको उपादान कारण (material cause) र निमित्त कारण (efficient cause) दुवै मान्दा कुनै दार्शनिक विरोधाभास नहुने कुरालाई जोड दिन्छ। यो सिद्धान्त वेदान्त दर्शनको आधारशिला हो, जसले सम्पूर्ण सृष्टि ब्रह्मबाटै उत्पन्न भएको र ब्रह्ममै विलीन हुने कुरालाई स्थापित गर्दछ।

१. प्रतिज्ञा र दृष्टान्तको अनुपरोध: वेदान्त दर्शनमा 'प्रतिज्ञा' भन्नाले उपनिषद्का ती महावाक्यहरूलाई बुझिन्छ जसले ब्रह्मलाई सर्वकारण र सर्वज्ञ घोषणा गर्दछन्। 'दृष्टान्त' भन्नाले माटोबाट बनेका भाँडाहरूको उदाहरण जस्ता लौकिक उदाहरणहरूलाई बुझिन्छ, जहाँ एउटै माटोबाट विभिन्न रूपका वस्तुहरू बन्छन्। यो सूत्रले भन्छ कि यदि ब्रह्मलाई जगतको मूल कारण मानियो भने यी प्रतिज्ञाहरू र दृष्टान्तहरूमा कुनै विरोध हुँदैन, बरु तिनीहरूले ब्रह्मको सर्वकारणत्वलाई पुष्टि गर्छन्।

२. सत्कार्यवादको पुष्टि: यो सूत्र सत्कार्यवाद (the doctrine that the effect pre-exists in the cause) को सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछ। यस अनुसार, कार्य (effect) कारण (cause) मा अव्यक्त रूपमा पहिले नै विद्यमान हुन्छ। जसरी माटोमा भाँडा बनाउने शक्ति पहिले नै हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्ममा सम्पूर्ण जगत बनाउने शक्ति पहिले नै विद्यमान छ। यसले ब्रह्मलाई जगतको केवल निमित्त कारण मात्र नभई उपादान कारण पनि मान्नुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा सृष्टि प्रक्रियामा कुनै बाह्य तत्वको आवश्यकता पर्दैन।

३. अद्वैत वेदान्त र विशिष्टाद्वैतको दृष्टिकोण: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जगत ब्रह्मको विवर्त (apparent manifestation) मात्र हो। यस सूत्रले ब्रह्मको निर्विकारत्वलाई कायम राख्दै जगतको कारणत्वलाई व्याख्या गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा भने, ब्रह्म सगुण र सविशेष हो, र जगत ब्रह्मको शरीर हो। यस सूत्रले ब्रह्मको शरीरभूत प्रकृतिबाट जगतको उत्पत्तिलाई समर्थन गर्दछ, जहाँ प्रकृति ब्रह्मको शक्ति हो र ब्रह्मभन्दा भिन्न छैन। दुवै आचार्यहरूले यस सूत्रलाई आ-आफ्नो दार्शनिक प्रणाली अनुसार व्याख्या गरी ब्रह्मको सर्वकारणत्वलाई स्थापित गरेका छन्।

सूत्र 3.4.47

संस्कृत: अविभागेन दृष्टत्वात्

IAST: *Avibhāgena dṛṣṭatvāt*

नेपाली अर्थ: अविभाग (Non-separation) मा दृष्ट भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म र जीवको अविभाग (अभेद) श्रुतिमा दृष्ट छ।

शाब्दिक अर्थ:

अविभागेन (Avibhāgena): अविभाग (छुट्टिन नसक्ने अवस्था) द्वारा, अविभाज्य रूपमा।

दृष्टत्वात् (dṛṣṭatvāt): देखिएकोले, अनुभव गरिएकोले, श्रुतिमा वर्णित भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले जीव र ब्रह्मबीचको अविभाज्य सम्बन्धलाई जोड दिन्छ, किनकि श्रुति (Vedic scriptures) मा यो अभेद (non-difference) स्पष्ट रूपमा देखिएको छ। यसले जीवको वास्तविक स्वरूप ब्रह्मभन्दा भिन्न नभएको दार्शनिक सत्यलाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूबीचको अविभाज्य सम्बन्ध (quantum entanglement) को अवधारणाले यस सूत्रको अविभागको विचारसँग समानता राख्छ, जहाँ अलग देखिने वस्तुहरू पनि गहिरो स्तरमा जोडिएका हुन्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचान): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचान (self-identity) को अध्ययनले व्यक्तिले आफूलाई कसरी बृहत् चेतना (universal consciousness) सँग अविभाज्य ठान्छ भन्ने कुरामा प्रकाश पार्छ, जसले व्यक्तिगत चेतनाको सीमाभन्दा परको एकत्वको अनुभवलाई संकेत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले जीव र ब्रह्मको अभेद सम्बन्धलाई स्थापित गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल आधारशिला हो। यसले मायाको आवरणले गर्दा जीवले आफूलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न ठान्ने भ्रमलाई चिर्दै वास्तविक एकत्वको बोध गराउँछ। यो सूत्रले श्रुति प्रमाणको आधारमा जीवको परमार्थिक स्वरूपको व्याख्या गर्दछ।

१. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, जीव र ब्रह्म मूलतः एक हुन्। 'अविभागेन दृष्टत्वात्' भन्नाले श्रुतिहरूमा जीव र ब्रह्मको अविभाज्य स्वरूप स्पष्ट रूपमा देखाइएको छ, जस्तै 'तत्त्वमसि' (त्यो तिमी हौ) महावाक्यले जीवको ब्रह्मसँगको अभेदलाई प्रतिपादन गर्दछ। जीवको पृथक अस्तित्व केवल व्यावहारिक (empirical) स्तरमा मात्र हो, पारमार्थिक (transcendental) स्तरमा होइन।

२. विशिष्टाद्वैतको व्याख्या: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनले जीवलाई ब्रह्मको अंश वा विशेषणको रूपमा हेर्छ। यस सूत्रको 'अविभागेन' लाई रामानुजले जीव ब्रह्मबाट पूर्ण रूपमा अलग नभई, ब्रह्मको शरीरको एक अविभाज्य अंगको रूपमा बुझाउँछन्। जीव ब्रह्ममा आश्रित छ र ब्रह्मबिना जीवको अस्तित्व सम्भव छैन, जसरी शरीरबिना अंगको अस्तित्व हुँदैन।

३. द्वैत दर्शनको भिन्नता: मध्वाचार्यको द्वैत दर्शनले जीव र ब्रह्मलाई सधैं भिन्न मान्छ। उनीहरू 'अविभागेन' लाई जीव र ब्रह्मबीचको कार्यगत अविभाज्यता (functional non-separation) को रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ जीव ब्रह्मको अधीनमा रहेर कार्य गर्दछ तर स्वरूपतः भिन्न रहन्छ। यद्यपि, यो सूत्रले अद्वैत र विशिष्टाद्वैतको अभेद वा अविभाज्य सम्बन्धलाई बढी समर्थन गर्दछ, जहाँ जीवको चरम सत्य ब्रह्मसँगको एकत्वमा निहित छ।

सूत्र 3.4.48

संस्कृत: दृष्टश्च तदुक्तम्

IAST: *Dṛṣṭaśca taduktam*

नेपाली अर्थ: र दृष्ट छ, त्यो उक्त छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा ब्रह्मज्ञानको फल दृष्ट (देखिएको) छ।

शाब्दिक अर्थ:

दृष्ट (Dṛṣṭa): देखिएको, अनुभव गरिएको।

च (ca): र।

तत् (tat): त्यो, त्यस।

उक्तम् **(uktam):** भनिएको, उल्लेख गरिएको।

चुरो अर्थ **(Essence):** ब्रह्मज्ञानको फल प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव गर्न सकिन्छ, किनकि श्रुतिहरूले यसको स्पष्ट वर्णन गरेका छन्। यो सूत्रले ब्रह्मविद्याको व्यावहारिक र प्रत्यक्ष फलमाथि जोड दिन्छ, जसलाई शास्त्रहरूले पनि पुष्टि गर्दछन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम **(Scientific and Psychological Context):**

न्यूरोसाइन्स **(Neuroscience):** ब्रह्मज्ञानको अनुभवलाई मस्तिष्कमा हुने न्यूरल गतिविधि र चेतनाको उच्च अवस्थासँग जोड्न सकिन्छ। ध्यान र गहिरो चिन्तनले मस्तिष्कमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछ, जसलाई आधुनिक न्यूरोसाइन्सले पनि अध्ययन गरिरहेको छ।

मनोविज्ञान **(Psychology - Cognitive Psychology):** यो सूत्रले व्यक्तिको प्रत्यक्ष अनुभव र त्यसको व्याख्यामा जोड दिन्छ। मनोवैज्ञानिक रूपमा, ब्रह्मज्ञानको अनुभवले आत्म-बोध (self-realization) र मानसिक शान्ति (mental peace) प्रदान गर्दछ, जसलाई संज्ञानात्मक मनोविज्ञानले व्यक्तिको धारणा र भावनासँग जोडेर हेर्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको फल प्रत्यक्ष र अनुभवगम्य रहेको कुरालाई जोड दिन्छ, जसलाई श्रुति र स्मृतिहरूले पनि पुष्टि गरेका छन्। यसले ब्रह्मविद्यालाई केवल सैद्धान्तिक ज्ञानको रूपमा नभई, जीवनमा प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव गर्न सकिने सत्यको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको प्रामाणिकता र त्यसको व्यावहारिक महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ।

१. ब्रह्मज्ञानको प्रत्यक्ष फल: यस सूत्रमा 'दृष्ट' शब्दको प्रयोगले ब्रह्मज्ञानको फल केवल परोक्ष वा भविष्यमा प्राप्त हुने नभई, यसै जीवनमा प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव गर्न सकिने कुरालाई संकेत गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मज्ञानले अज्ञानको नाश गरी जीवलाई मोक्षको स्थितिमा पुर्याउँछ, जुन अनुभव तत्काल हुन्छ। यो कुनै कर्मको फल जस्तो ढिलो प्राप्त हुने होइन, बरु अज्ञानको पर्दा हट्ने बित्तिकै सत्यको साक्षात्कार हो।

२. श्रुतिको प्रामाणिकता: 'तदुक्तम्' शब्दले ब्रह्मज्ञानको फलको वर्णन श्रुतिहरूमा स्पष्ट रूपमा गरिएको छ भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। उपनिषद्हरूमा ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेका ऋषिमुनिहरूको अनुभव र उनीहरूले प्राप्त गरेको आनन्दको वर्णन पाइन्छ। यसले ब्रह्मज्ञानको अनुभव व्यक्तिगत भए पनि, त्यसको प्रामाणिकता वैदिक ग्रन्थहरूद्वारा समर्थित छ भन्ने देखाउँछ। रामानुजाचार्यले पनि भक्तिमार्गबाट प्राप्त हुने ब्रह्मसाक्षात्कारलाई प्रत्यक्ष अनुभवको रूपमा स्वीकार गर्छन्।

३. अज्ञानको निवृत्ति र मोक्षः यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको मुख्य फल अज्ञानको निवृत्ति र त्यसबाट प्राप्त हुने मोक्ष हो भन्ने कुरालाई संकेत गर्दछ। जब जीवले आफूलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न देख्ने अज्ञानलाई त्याग्छ, तब उसले आफ्नो वास्तविक स्वरूपको बोध गर्दछ। यो बोध नै 'दृष्ट' हो, जसले सबै दुःख र बन्धनबाट मुक्ति दिलाउँछ। यो दार्शनिक विश्लेषणले ब्रह्मज्ञानलाई केवल बौद्धिक अभ्यास नभई, जीवनको परम लक्ष्य प्राप्त गर्ने माध्यमको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ

सूत्र 3.4.49

संस्कृत: प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति

IAST: *Pradīpavadāveśastathā hi darśayati*

नेपाली अर्थ: प्रदीप (Lamp) जस्तै आवेश (Entry) हो, किनभने श्रुतिले त्यसरी देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: जसरी दीपको ज्योति प्रवेश गर्दछ, त्यसरी नै ज्ञान जीवमा प्रवेश गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रदीपवत् (Pradīpavat): दियो जस्तै।

आवेशः (Āveśaḥ): प्रवेश।

तथा (Tathā): त्यसैगरी।

हि (Hi): किनभने।

दर्शयति (Darśayati): देखाउँछ।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले आध्यात्मिक ज्ञान वा ईश्वरीय कृपा कसरी व्यक्तिगत आत्मा [जीव] मा प्रवेश गर्छ भन्ने कुराको व्याख्या गर्दछ। यसले यस प्रवेशलाई दियोको प्रकाशले ठाउँलाई उज्यालो पारेको जस्तै तुलना गर्दछ, जसले सूक्ष्म तर व्यापक प्रभाव [सूक्ष्म प्रभाव] लाई संकेत गर्दछ। श्रुति [श्रुति] ले यस प्रक्रियालाई पुष्टि गर्दछ, सत्यको सहज र प्राकृतिक आत्मसात्करणमा जोड दिँदै।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): जसरी मस्तिष्कमा नयाँ जानकारी वा अनुभवले न्यूरल मार्गहरूलाई प्रभाव पार्छ, त्यसरी नै आध्यात्मिक ज्ञानको प्रवेशले चेतनाको संरचनामा

परिवर्तन ल्याउन सक्छ। यो प्रक्रियालाई मस्तिष्कको प्लास्टिसिटी [plasticity] सँग तुलना गर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): यो सूत्रले कसरी नयाँ अवधारणा वा अन्तर्दृष्टिले व्यक्तिको सोच र व्यवहारमा गहिरो प्रभाव पार्छ भन्ने कुरालाई बुझाउँछ। ज्ञानको प्रवेशले व्यक्तिको आत्म-धारणा [self-perception] र विश्वदृष्टि [worldview] लाई रूपान्तरण गर्न सक्छ।

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति (ब्रह्मसूत्र ३.४.४९) सूत्रले शरीरमा आत्माको प्रवेशको प्रकृति र कसरी ईश्वरीय ज्ञान [ब्रह्मज्ञान] व्यक्तिगत चेतनामा व्याप्त हुन्छ भन्ने कुराको गहिरो विश्लेषण गर्दछ। यसले दियोसँगको गहिरो समानता प्रस्तुत गर्दछ, जसले परम सत्यको सूक्ष्म तर शक्तिशाली प्रभावलाई चित्रण गर्दछ। यो श्लोक व्यक्तिगत आत्मा र परम आत्मा [परमात्मा] बीचको सम्बन्धमा वेदान्तिक दृष्टिकोण बुझ्नको लागि महत्त्वपूर्ण छ।

१. ज्ञानको सूक्ष्म प्रवेश (Subtle Entry of Knowledge):

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्मज्ञान कुनै बाह्य वस्तु होइन जुन भित्र्याइन्छ, बरु यो आत्माको स्वाभाविक स्वरूपको अनावरण [unveiling] हो। जसरी दियोको प्रकाशले अँध्यारो कोठालाई उज्यालो पार्छ, त्यसरी नै अज्ञानताको आवरण हटेपछि आत्माको अन्तर्निहित ज्ञान स्वतः प्रकट हुन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ज्ञान ईश्वरको कृपा [ईश्वरीय कृपा] द्वारा जीवमा प्रवेश गर्दछ, जसले जीवलाई ईश्वरसँगको आफ्नो सम्बन्ध बुझ्न मद्दत गर्दछ। यो प्रवेश बाह्य शक्तिद्वारा प्रेरित हुन्छ, जसले भक्तिको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

२. श्रुतिको प्रमाण (Evidence from Scriptures):

सूत्रमा 'तथा हि दर्शयति' (किनभने श्रुतिले त्यसरी देखाउँछ) भन्ने वाक्यांशले यस सिद्धान्तको प्रामाणिकतालाई वैदिक ग्रन्थहरूमा आधारित गर्दछ। उपनिषदहरूमा आत्माको स्वरूप र ब्रह्मसँगको यसको सम्बन्धबारे धेरै कथनहरू छन् जसले ज्ञानको यस प्रकारको प्रवेशलाई समर्थन गर्दछ। उदाहरणका लागि, 'बृहदारण्यक उपनिषद' र 'छान्दोग्य उपनिषद' मा आत्माको सर्वव्यापकता र ब्रह्मसँगको यसको एकताको वर्णन गरिएको छ। यी श्रुतिहरूले ज्ञानको प्रवेशलाई कुनै भौतिक प्रक्रियाको रूपमा नभई आध्यात्मिक अनुभवको रूपमा चित्रण गर्दछ, जहाँ सत्यको प्रत्यक्ष बोध हुन्छ।

३. आवेश र आत्म-साक्षात्कार (Penetration and Self-Realization):

'आवेश' शब्दले केवल प्रवेश मात्र नभई गहिरो आत्मसात्करण [assimilation] र व्याप्ततालाई पनि जनाउँछ। जसरी दियोको प्रकाशले कोठाको हरेक कुनालाई उज्यालो पार्छ, त्यसरी नै ब्रह्मज्ञानले व्यक्तिको सम्पूर्ण चेतनालाई प्रकाशित गर्दछ। यो आत्म-साक्षात्कार [self-realization] को प्रक्रिया हो जहाँ व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई ब्रह्मको रूपमा अनुभव गर्दछ। यो केवल बौद्धिक बुझाइ मात्र नभई एक पूर्ण रूपान्तरणकारी अनुभव हो जसले व्यक्तिलाई संसारिक बन्धनबाट मुक्त गर्दछ। माध्वाचार्यको द्वैत दर्शनमा, आवेश ईश्वरको शक्तिद्वारा जीवमा हुने विशेष कृपा हो, जसले जीवलाई ईश्वरको सेवामा समर्पित हुन प्रेरित गर्दछ।

सूत्र 3.4.50

संस्कृत: पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्

IAST: *Puruṣavidyāyāmiva cetareṣāmanāmnānāt*

नेपाली अर्थ: पुरुषविद्या जस्तै, अन्यहरूको आम्नान (Mention) नभएकोले।

विस्तृत व्याख्या: पुरुषविद्यामा जस्तै, अन्य विद्याहरूमा केही विशेष विधान उल्लेख गरिएको छैन।

शाब्दिक अर्थ:

पुरुषविद्यायाम् (Puruṣavidyāyām): पुरुषविद्यामा (आत्मज्ञानको विद्यामा).

इव (iva): जस्तै.

च (ca): र.

इतरेषाम् (itareṣām): अन्यहरूको.

अनाम्नानात् (anāmnānāt): आम्नान (उल्लेख) नभएकोले.

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले पुरुषविद्या (ज्ञानको विद्या) मा जस्तै अन्य विद्याहरूमा विशेष विधानहरूको उल्लेख नभएकोले, ती विधानहरू पुरुषविद्यामा मात्र सीमित रहेको दार्शनिक सार प्रस्तुत गर्दछ, जसले ज्ञानको विशिष्टतालाई [specificity of knowledge] जोड दिन्छ.

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

संज्ञानात्मक विज्ञान (Cognitive Science): यस सूत्रको अर्थलाई संज्ञानात्मक विज्ञानसँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ विशिष्ट ज्ञान प्रणालीहरू (specific knowledge systems) र तिनीहरूको अनुप्रयोगका क्षेत्रहरू भिन्न हुन्छन्. जसरी पुरुषविद्याको विशिष्टता छ, त्यसरी नै कुनै पनि ज्ञानको क्षेत्रको आफ्नै सीमा र प्रयोग हुन्छ.

मनोविज्ञान (Psychology - Learning and Specialization): मनोविज्ञानको सन्दर्भमा, यो सूत्रले सिकाइ (learning) र विशेषज्ञता (specialization) को महत्त्वलाई दर्शाउँछ. जसरी एक विशेष विद्यामा विशिष्ट नियमहरू हुन्छन्, त्यसरी नै मानव मनले पनि विशेष सीप र ज्ञानलाई विशेष तरिकाले ग्रहण गर्दछ, जसको सामान्यीकरण (generalization) अन्य क्षेत्रमा नहुन सक्छ.

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको दार्शनिक गहिराइलाई उजागर गर्दछ, जहाँ विशिष्ट ज्ञानका क्षेत्रहरू र तिनीहरूको अनुप्रयोगको सीमाबारे चर्चा गरिएको छ. यो सूत्रले पुरुषविद्याको अद्वितीय स्थान र अन्य विद्याहरूसँगको यसको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दछ, जसले वेदान्त दर्शनमा ज्ञानको वर्गीकरण र महत्त्वलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ.

१. पुरुषविद्याको विशिष्टता: पुरुषविद्या, जसलाई आत्मज्ञान वा ब्रह्मज्ञानको रूपमा बुझिन्छ, वेदान्त दर्शनमा सर्वोच्च ज्ञान मानिन्छ. यस सूत्रले पुरुषविद्यामा उल्लेख गरिएका केही विशेष विधानहरू अन्य विद्याहरूमा लागू नहुने कुरालाई जोड दिन्छ, जसले यस ज्ञानको विशिष्ट प्रकृति र यसको प्राप्तिका लागि आवश्यक विशेष साधनाहरूलाई संकेत गर्दछ.

२. आम्नानको महत्त्व: 'अनाम्नानात्' शब्दले कुनै कुराको उल्लेख वा शिक्षण नभएको अवस्थालाई जनाउँछ. यस सन्दर्भमा, यदि कुनै विशेष विधान अन्य विद्याहरूमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छैन भने, त्यसलाई पुरुषविद्याको मात्र विशेषता मान्नुपर्छ भन्ने दार्शनिक तर्क प्रस्तुत गरिएको छ. यसले श्रुति (शास्त्र) मा उल्लेखित कुराहरूको प्रामाणिकता र तिनको विशिष्ट सन्दर्भलाई महत्त्व दिन्छ.

३. आचार्यहरूको दृष्टिकोण: आचार्य शंकरले यस सूत्रको व्याख्यामा पुरुषविद्याको अद्वितीय महत्त्वलाई स्वीकार गर्दै, यसमा निर्दिष्ट गरिएका कर्महरू वा विधानहरू अन्य विद्याहरूमा सामान्यीकरण गर्न नमिल्ने बताउनुभएको छ. रामानुजाचार्यले पनि विशिष्ट ज्ञानका क्षेत्रहरूमा विशिष्ट नियमहरूको पालना गर्नुपर्नेमा जोड दिनुभएको छ, जसले ज्ञानको अखण्डता र यसको सही प्रयोगको मार्गनिर्देशन गर्दछ.

सूत्र 3.4.51

संस्कृत: स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्

IAST: *Sthānaviśeṣātprakāśādivat*

नेपाली अर्थ: स्थानविशेषबाट, प्रकाश आदि जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: स्थान (Place) को विशेषताले प्रकाश जस्तै ज्ञानको भिन्नता देखिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

स्थानविशेषात् (sthānaviśeṣāt): स्थानको विशेषताबाट, विशेष स्थानको कारणले।

प्रकाशादिवत् (prakāśādivat): प्रकाश आदि जस्तै, ज्योति वा उज्यालो जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): विशेष स्थानको कारणले ज्ञान वा अनुभवमा भिन्नता आउँछ, जसरी प्रकाश विभिन्न स्थानमा फरक देखिन्छ [The particularity of place causes variation in knowledge or experience, just as light appears differently in various locations]. यो सूत्रले आत्मज्ञानको प्राप्तिमा स्थान र परिस्थितिको प्रभावलाई संकेत गर्दछ [This aphorism indicates the influence of place and circumstances on the attainment of self-knowledge].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कका विभिन्न क्षेत्रहरू (स्थानहरू) ले फरक-फरक कार्यहरू गर्छन्, जसले गर्दा ज्ञानको प्रशोधन र अनुभवमा भिन्नता आउँछ। उदाहरणका लागि, दृश्य कोर्टेक्सले प्रकाशको जानकारी प्रशोधन गर्छ, जसरी सूत्रले प्रकाशको दृष्टान्त दिएको छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Contextual Cognition): मानिसको धारणा र अनुभव उसले रहेको वातावरण (स्थान) र परिस्थितिबाट गहिरो रूपमा प्रभावित हुन्छ। एउटै व्यक्तिले फरक-फरक स्थानमा फरक-फरक तरिकाले प्रतिक्रिया दिन सक्छ, जसले चेतनाको स्थान-विशेषतालाई पुष्टि गर्छ।

ब्रह्मसूत्र ३.४.५१, 'स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्' ले ज्ञानको अनुभवमा स्थान वा परिस्थितिको विशिष्टताको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले आत्मज्ञानको मार्गमा बाह्य र आन्तरिक अवस्थाहरूको भूमिकालाई प्रकाशको दृष्टान्तद्वारा स्पष्ट पार्दछ, जहाँ प्रकाशको स्वरूप स्थान अनुसार भिन्न देखिन्छ। यसले जीवको चेतना र ब्रह्मको सर्वव्यापकता बीचको सम्बन्धलाई पनि सूक्ष्म रूपमा व्याख्या गर्दछ।

१. **ज्ञानको सापेक्षता र स्थानको प्रभाव**: यस सूत्रले ज्ञानको प्राप्ति वा अनुभव निरपेक्ष नभई स्थानविशेषसँग सम्बन्धित हुने कुरालाई जोड दिन्छ। जसरी एउटै सूर्यको प्रकाश विभिन्न स्थानमा (जस्तै, बादल लागेको दिन वा खुला आकाशमा) फरक-फरक देखिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मज्ञानको अनुभव पनि साधकको आन्तरिक र बाह्य स्थिति (स्थान) अनुसार भिन्न हुन सक्छ। शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्म सर्वव्यापी भए पनि यसको अनुभव जीवको उपाधि (सीमितता) अनुसार फरक हुन्छ।

२. **उपाधि र ब्रह्मको अभिव्यक्ति**: यो सूत्रले ब्रह्मको अभिव्यक्तिमा उपाधिको भूमिकालाई संकेत गर्दछ। ब्रह्म स्वयं निर्गुण र निराकार भए पनि, जब यो कुनै विशेष स्थान वा उपाधिसँग सम्बन्धित हुन्छ, तब यसको अभिव्यक्ति फरक देखिन्छ। उदाहरणका लागि, जलमा प्रतिबिम्बित सूर्यको प्रकाश जलको अवस्था अनुसार फरक देखिन्छ। रामानुजाचार्यले यसलाई जीवको विशिष्ट गुण र ब्रह्मसँगको सम्बन्धको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ जीवको भक्ति र ज्ञानको स्तरले ब्रह्मको अनुभवलाई निर्धारण गर्छ।

३. **साधना र अनुभवको विविधता**: 'प्रकाशादिवत्' दृष्टान्तले साधनाको मार्गमा पनि विविधता हुने कुरालाई पुष्टि गर्छ। विभिन्न साधकहरूले आ-आफ्नो स्थान, संस्कार र साधनाको प्रकार अनुसार ब्रह्मको फरक-फरक अनुभव गर्न सक्छन्। यो विविधता ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपमा नभई, जीवको ग्रहण गर्ने क्षमता र स्थितिको कारणले हुन्छ। यसले यो पनि बुझाउँछ कि आत्मज्ञानको लागि उपयुक्त स्थान र वातावरणको चयन महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ, जसले साधनालाई अझ प्रभावकारी बनाउँछ।

▰ सूत्र 3.4.52

संस्कृत: उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि

IAST: *Upasaṃhāradarśanānneti cenna kṣīravaddhi*

नेपाली अर्थ: यदि उपसंहार दर्शनबाट होइन भनिन्छ भने, होइन, किनभने दूध जस्तै हो।

विस्तृत व्याख्या: जसरी दूध विभिन्न भाँडामा राखेपनि दूध नै रहन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मविद्या विभिन्न उपासनामा एक नै रहन्छ। यसले तेस्रो अध्यायको समापन गर्दछ।

॥ इति अध्याय ३ पाद ४ समाप्तः ॥

॥ इति तृतीय अध्याय — साधन अध्याय समाप्तः ॥

चतुर्थ अध्याय — फल अध्याय

Adhyāya 4 — Phala (Chapter of the Fruit/Result)

यस अध्यायमा मुक्तिको स्वरूप, मृत्युको प्रक्रिया, देवयान मार्ग, र मुक्त जीवको अवस्था वर्णन गरिन्छ। यो ब्रह्मसूत्रको अन्तिम अध्याय हो।

पाद १: प्रथम पाद (Section 1)

यस पादमा ब्रह्मविद्याको आवृत्ति, ध्यानविधि, र कर्मफलको क्षयको विचार गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

उपसंहारदर्शनात् (Upasaṃhāradarśanāt): निष्कर्षको अवलोकनबाट, उपसंहारको दर्शनबाट (from the observation of the conclusion).

न (na): होइन (not).

इति (iti): यसरी, यस्तो (thus, so).

चेत् (cet): यदि (if).

न (na): होइन (not).

क्षीरवत् (kṣīravat): दूध जस्तै (like milk).

हि (hi): किनभने, निश्चय नै (because, indeed).

चुरो अर्थ (Essence): यदि ब्रह्मविद्याको फल कर्मफल जस्तै सीमित र क्षणिक छ भनी तर्क गरिन्छ भने, यो तर्क मान्य छैन। जसरी दूध स्वाभाविक रूपमा दहीमा परिणत हुन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मविद्याको फल पनि स्वाभाविक र अटल हुन्छ, कर्मफल जस्तो बाह्य कारणमा निर्भर हुँदैन (The fruit of Brahman-knowledge is not like the transient result of actions;

just as milk naturally transforms into curd, the fruit of Brahman-knowledge is inherent and unchangeable, not dependent on external factors like the results of actions).

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कमा हुने निरन्तर सिकाइ प्रक्रिया र त्यसले चेतनाको अवस्थामा ल्याउने स्थायी परिवर्तनहरू यस सूत्रको ब्रह्मविद्याको अटल फलसँग तुलना गर्न सकिन्छ। गहिरो ध्यान र आत्म-अनुसन्धानले मस्तिष्कको संरचना र कार्यमा दीर्घकालीन सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ (The continuous learning processes in the brain and the permanent changes they bring to states of consciousness can be compared to the unchangeable fruit of Brahman-knowledge in this sutra. Deep meditation and self-inquiry can have long-term positive effects on brain structure and function).

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Transformation): संज्ञानात्मक परिवर्तनको सन्दर्भमा, यो सूत्रले गहिरो अन्तर्दृष्टि वा आत्म-बोधले व्यक्तिको आधारभूत विश्वदृष्टि र अस्तित्वको बुझाइमा ल्याउने स्थायी रूपान्तरणलाई संकेत गर्दछ। यो परिवर्तन सतही व्यवहारिक समायोजन भन्दा गहिरो हुन्छ र व्यक्तिको सम्पूर्ण मानसिक संरचनालाई प्रभाव पार्छ (In the context of cognitive transformation, this sutra indicates the permanent transformation that deep insight or self-realization brings to an individual's fundamental worldview and understanding of existence. This change is deeper than superficial behavioral adjustments and affects the entire mental structure of the individual).

यो सूत्रले ब्रह्मविद्याको फलको शाश्वतता र कर्मफलको क्षणभंगुरता बीचको मौलिक भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दछ, जसले वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्तलाई सुदृढ गर्दछ। यसले मुक्तिलाई कर्मको परिणामको रूपमा नभई आत्मज्ञानको स्वाभाविक परिणतिको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

१. ब्रह्मविद्याको अटल फल: ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मविद्याको फललाई कर्मफल भन्दा भिन्न र अटल मान्दछ। जसरी दूधको स्वाभाविक गुण दहीमा परिणत हुनु हो, त्यसरी नै ब्रह्मज्ञानको प्राप्तिले जीवलाई स्वाभाविक रूपमा मुक्ति प्रदान गर्दछ। यो कुनै बाह्य क्रिया वा अनुष्ठानको परिणाम होइन, बरु आत्मस्वरूपको साक्षात्कारको अपरिहार्य परिणाम हो।

२. कर्मफलको क्षणिक प्रकृति: कर्मफल सधैं सीमित र क्षणिक हुन्छ, किनकि यो देश, काल र कारणले बाँधिएको हुन्छ। यसको विपरीत, ब्रह्मविद्याको फल असीमित र शाश्वत हुन्छ, किनकि यसले देश, काल र कारणको सीमाभन्दा पर रहेको ब्रह्मको ज्ञान गराउँछ। आचार्य शंकरले यसलाई अविद्याको नाश र आत्मज्ञानको उदयको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ।

३. दृष्टान्तको सान्दर्भिकता: 'क्षीरवत्' (दूध जस्तै) को दृष्टान्तले ब्रह्मविद्याको फलको स्वाभाविकता र अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ। जसरी दूधलाई दही बनाउन कुनै बाह्य शक्तिले जबरजस्ती गर्नुपर्दैन, त्यो त्यसको स्वाभाविक प्रक्रिया हो, त्यसरी नै आत्मज्ञान प्राप्त भएपछि मुक्ति पनि स्वाभाविक रूपमा प्राप्त हुन्छ। यसले मुक्तिलाई कुनै नयाँ प्राप्ति नभई पहिलेदेखि नै विद्यमान आत्मस्वरूपको अनावरणको रूपमा बुझाउँछ।

सूत्र 4.1.1

संस्कृत: आवृत्तिरसकृदुपदेशात्

IAST: *Āvṛttirasakṛdupadeśāt*

नेपाली अर्थ: आवृत्ति (Repetition) असकृत् (Repeatedly) उपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मविद्याको आवृत्ति (बारम्बार अभ्यास) गर्नुपर्छ, किनभने श्रुतिमा बारम्बार उपदेश गरिएको छ। यस पादमा ब्रह्मविद्याको अभ्यास र फलको चर्चा गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

आवृत्तिः (Āvṛttiḥ): पुनरावृत्ति, दोहोर्याइ।

असकृत् (Asakṛt): बारम्बार, धेरै पटक।

उपदेशात् (Upadeśāt): उपदेश वा शिक्षाका कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मविद्याको साक्षात्कारका लागि निरन्तर अभ्यास (repetition) र मनन (contemplation) अपरिहार्य छ। श्रुति (Vedic scriptures) मा ब्रह्मज्ञान प्राप्तिका लागि बारम्बार उपदेश गरिएकाले यसको आवृत्ति आवश्यक मानिन्छ। यो सूत्रले ज्ञानलाई केवल बौद्धिक बुझाइ मात्र नभई जीवनमा उतार्नुपर्ने गहिरो अभ्यासको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कमा नयाँ स्नायु मार्गहरू (neural pathways) निर्माण गर्न र ज्ञानलाई दीर्घकालीन स्मृतिमा (long-term memory) स्थापित गर्न पुनरावृत्ति

(repetition) महत्त्वपूर्ण हुन्छ। निरन्तर अभ्यासले संज्ञानात्मक क्षमता (cognitive abilities) र स्मरणशक्ति (memory) बढाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): संज्ञानात्मक मनोविज्ञान (cognitive psychology) अनुसार, कुनै पनि अवधारणा वा सीपमा निपुणता प्राप्त गर्नका लागि बारम्बार अभ्यास (deliberate practice) र सुदृढीकरण (reinforcement) आवश्यक हुन्छ। ब्रह्मविद्याको अभ्यासले आत्म-जागरूकता (self-awareness) र मानसिक स्थिरता (mental stability) बढाउन मद्दत गर्दछ।

यो सूत्र (४.१.१) ब्रह्मविद्याको अभ्यासको गहिराइ र त्यसको अनिवार्यतालाई उजागर गर्दछ। यसले ब्रह्मज्ञान केवल एकपटकको श्रवण वा मननले प्राप्त नहुने, बरु निरन्तर र समर्पित अभ्यासद्वारा मात्र सम्भव हुने कुरामा जोड दिन्छ। यो सूत्रले साधनाको महत्त्वलाई वेदान्तिक परम्परामा स्थापित गर्दछ।

१. **श्रुतिको उपदेश र आवृत्तिको अनिवार्यता**: ब्रह्मसूत्रले श्रुति (वेदिक ग्रन्थहरू) मा ब्रह्मविद्याको बारम्बार उपदेश गरिएको हुनाले त्यसको आवृत्ति (पुनरावृत्ति) अनिवार्य भएको तर्क गर्दछ। शंकरचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई 'श्रवण', 'मनन' र 'निदिध्यासन' को प्रक्रियासँग जोड्नुभएको छ। ब्रह्मको ज्ञानलाई केवल सुन्नु मात्र पर्याप्त छैन, त्यसलाई गहिरो रूपमा मनन गरी आत्मसात् गर्नुपर्छ।

२. **अभ्यासको स्वरूप र फल**: आवृत्ति भन्नाले केवल शब्दहरूको दोहोर्याइ मात्र नभई ब्रह्मको स्वरूपमा चित्तलाई निरन्तर स्थिर गर्ने प्रयास हो। यसले अविद्या (अज्ञान) को नाश गरी ब्रह्मसाक्षात्कार (self-realization) गराउँछ। रामानुजाचार्यले यसलाई 'भक्ति' र 'ध्यान' को निरन्तर प्रवाहको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ भक्तले

सूत्र 4.1.2

संस्कृत: लिङ्गाच्च

IAST: *Liṅgācca*

नेपाली अर्थ: र लिङ्ग (Indication) बाट।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा लिङ्ग (संकेत) बाट पनि आवृत्तिको आवश्यकता प्रमाणित छ।

शाब्दिक अर्थ:

लिङ्गात् (Liṅgāt): लिङ्ग (संकेत वा चिन्ह) बाट।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मको ज्ञान प्राप्तिको लागि लिङ्ग (संकेत) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ। यसले आत्म-साक्षात्कारको प्रक्रियामा अप्रत्यक्ष प्रमाणहरू [indirect evidences] र अनुभवजन्य संकेतहरू [empirical indications] को भूमिकालाई स्पष्ट पार्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

संज्ञानात्मक विज्ञान (Cognitive Science): संज्ञानात्मक विज्ञानले मस्तिष्कले कसरी जानकारी प्रशोधन गर्छ र संकेतहरू [cues] बाट निष्कर्ष निकाल्छ भन्ने अध्ययन गर्छ। ब्रह्मसूत्रको यो अंशले अदृश्य सत्यलाई बुझ्नका लागि उपलब्ध संकेतहरूको विश्लेषण गर्ने मानव क्षमतासँग सम्बन्धित छ।

मनोविज्ञान (Psychology - बोध [Perception] र व्याख्या [Interpretation]): मनोविज्ञानमा, हामी कसरी बाह्य संकेतहरूलाई बोध गर्छौं र तिनीहरूलाई अर्थ दिन्छौं भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यो सूत्रले आध्यात्मिक अनुभवहरूलाई बुझ्नका लागि आन्तरिक र बाह्य संकेतहरूको सही व्याख्याको आवश्यकतालाई संकेत गर्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले 'लिङ्ग' अर्थात् संकेत वा चिन्हको माध्यमबाट परमसत्य ब्रह्मको ज्ञान प्राप्तिको मार्गलाई उजागर गर्दछ। यो केवल शाब्दिक अर्थमा सीमित नभई गहिरो दार्शनिक आयाम बोकेको छ, जसले अप्रत्यक्ष प्रमाण र अनुभवजन्य संकेतहरूको महत्त्वलाई आत्म-साक्षात्कारको प्रक्रियामा स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) मा वर्णित विभिन्न संकेतहरूलाई ब्रह्मको अस्तित्व र स्वरूपको प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

१. श्रुतिमा लिङ्गको भूमिका: ब्रह्मसूत्रमा 'लिङ्ग' शब्दले वैदिक ग्रन्थहरूमा पाइने विशेष संकेतहरूलाई जनाउँछ, जसले ब्रह्मको प्रकृति र कार्यहरूलाई अप्रत्यक्ष रूपमा बुझाउँछ। शंकराचार्यका अनुसार, यी लिङ्गहरूले ब्रह्मको निर्गुण [attributeless] र सगुण [with attributes] दुवै स्वरूपको बोध गराउन मद्दत गर्छन्। उदाहरणका लागि, सृष्टिको कारण, पालनकर्ता र संहारकर्ताको रूपमा ब्रह्मको वर्णन लिङ्ग हो।

२. अनुभवजन्य संकेत र आत्म-साक्षात्कार: यो सूत्रले केवल शाब्दिक प्रमाणमा मात्र नभई, व्यक्तिगत अनुभव र अवलोकनबाट प्राप्त हुने संकेतहरूको महत्त्वलाई पनि स्वीकार गर्छ। रामानुजाचार्यले भक्ति मार्गमा लिङ्गको भूमिकालाई जोड दिँदै, भक्तिको माध्यमबाट प्राप्त हुने आन्तरिक अनुभवहरूलाई ब्रह्मको उपस्थितिको संकेतको रूपमा व्याख्या गर्छन्। यसले साधना [spiritual practice] र ध्यान [meditation] बाट प्राप्त हुने सूक्ष्म संकेतहरूलाई पनि समेट्छ।

३. तार्किक र दार्शनिक प्रमाण: 'च' (र) शब्दले लिङ्गका साथै अन्य प्रमाणहरूको पनि महत्त्वलाई संकेत गर्छ। यसमा अनुमान [inference] र युक्ति [reasoning] जस्ता तार्किक प्रमाणहरू समावेश हुन्छन्। ब्रह्मसूत्रले ब्रह्मको ज्ञानका लागि श्रुति, युक्ति र अनुभवजन्य लिङ्गहरूको समन्वित प्रयोगमा जोड दिन्छ, जसले गर्दा ब्रह्मको समग्र र यथार्थ ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ। यो दार्शनिक विश्लेषणले ब्रह्मको ज्ञान केवल एक पक्षीय नभई बहुआयामिक रहेको देखाउँछ।

सूत्र 4.1.3

संस्कृत: आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च

IAST: *Ātmeti tūpagacchanti grāhayanti ca*

नेपाली अर्थ: तर 'आत्मा' भनी उपगच्छन्ति (Approach) र ग्राहयन्ति (Teach) गर्छन्।

विस्तृत व्याख्या: ऋषिहरूले 'आत्मा' भनी ब्रह्मलाई बुझ्छन् र सिकाउँछन्।

शाब्दिक अर्थ:

आत्मेति (Ātmeti): आत्मा भनेर, आत्माका रूपमा (as the Self, in the form of the Self).

तु (tu): तर, निश्चय नै (but, indeed).

उपगच्छन्ति (upagacchanti): पुग्छन्, प्राप्त गर्छन्, स्वीकार गर्छन् (approach, attain, accept).

ग्राहयन्ति (grāhayanti): बुझाउँछन्, सिकाउँछन् (make understand, teach).

च (ca): र (and).

चुरो अर्थ (Essence): ऋषिहरू र ज्ञानीहरूले परम् सत्यलाई आत्माका रूपमा बुझ्छन् र सोही ज्ञान अरूलाई पनि सिकाउँछन्। यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको प्रत्यक्ष अनुभव (direct realization) र त्यसको प्रसार (dissemination) दुवैलाई जोड दिन्छ, जहाँ आत्मा नै ब्रह्म हो भन्ने बोध हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): स्नायुविज्ञानले चेतना (consciousness) र आत्म-जागरूकता (self-awareness) लाई मस्तिष्कको कार्यप्रणालीसँग जोडेर हेर्छ। यस सूत्रको आत्माको अवधारणालाई मस्तिष्कको गहिरो अध्ययनबाट प्राप्त हुने एकत्वको अनुभव

(experience of unity) सँग तुलना गर्न सकिन्छ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो सीमित पहिचानभन्दा परको व्यापक अस्तित्व महसुस गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): मनोविज्ञानमा आत्म-बोध (self-realization) वा आत्म-अन्वेषण (self-exploration) ले व्यक्तिको मानसिक स्वास्थ्य र कल्याणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यस सूत्रले बताएको आत्माको ज्ञानले अहंकार (ego) को सीमाहरू पार गरी गहिरो शान्ति (deep peace) र सन्तुष्टि (contentment) प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ, जसलाई आधुनिक मनोविज्ञानले पनि स्वीकार गर्छ।

ब्रह्मसूत्र ४.१.३ ले ब्रह्मज्ञानको अभ्यास र त्यसको फलको सन्दर्भमा आत्माको अवधारणालाई स्पष्ट पार्छ। यो सूत्रले ज्ञानीहरूले ब्रह्मलाई आत्माका रूपमा कसरी बुझ्छन् र अरूलाई कसरी सिकाउँछन् भन्ने कुरामा प्रकाश पार्छ, जसले वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्छ।

१. **आत्मा-ब्रह्मको एकत्व (Identity of Atman-Brahman):** यो सूत्रले आत्मा र ब्रह्मको एकत्व (non-duality) माथि जोड दिन्छ, जुन अद्वैत वेदान्तको आधारभूत सिद्धान्त हो। शंकराचार्यका अनुसार, जब व्यक्तिले ब्रह्मलाई आफ्नो वास्तविक आत्माका रूपमा अनुभव गर्छ, तब उसले संसारका सबै द्वैतहरू (dualities) बाट मुक्ति पाउँछ। यो ज्ञान केवल बौद्धिक बुझाइ मात्र नभई प्रत्यक्ष अनुभव (direct experience) हो।

२. **ज्ञानको प्रसार र गुरु-शिष्य परम्परा (Dissemination of Knowledge and Guru-Disciple Tradition):** सूत्रमा प्रयोग गरिएको 'ग्राहयन्ति च' (र सिकाउँछन्) शब्दले ब्रह्मज्ञानको महत्त्वलाई उजागर गर्छ। ज्ञानीहरूले आफूले प्राप्त गरेको आत्मज्ञानलाई अरूलाई पनि प्रदान गर्छन्, जसले गुरु-शिष्य परम्परा (guru-disciple tradition) को निरन्तरतालाई दर्शाउँछ। यो परम्परा वेदान्त ज्ञानको संरक्षण र प्रसारका लागि अपरिहार्य मानिन्छ।

३. **मोक्षको मार्ग (Path to Liberation):** आत्मालाई ब्रह्मका रूपमा बुझ्नु र बुझाउनु मोक्ष (liberation) प्राप्त गर्ने प्रमुख मार्ग हो। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि आत्मालाई ब्रह्मको अंश (part of Brahman) मानिन्छ, र ब्रह्मको भक्ति (devotion) तथा ज्ञानद्वारा आत्माले ब्रह्मसँग नजिकको सम्बन्ध स्थापित गर्छ। यस सूत्रले आत्मज्ञानलाई नै अन्तिम लक्ष्य र मुक्तिको साधनका रूपमा प्रस्तुत गर्छ।

सूत्र 4.1.4

संस्कृत: न प्रतीके न हि सः

IAST: *Na pratīke na hi saḥ*

नेपाली अर्थ: प्रतीक (Symbol) मा होइन, किनभने त्यो (ब्रह्म) होइन।

विस्तृत व्याख्या: प्रतीक (Symbol) मा ध्यान गर्दा त्यो ब्रह्म होइन। ब्रह्ममा नै ध्यान गर्नुपर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन।

प्रतीके (pratīke): प्रतीकमा, प्रतिमामा, चिन्हमा।

न (na): होइन।

हि (hi): किनभने, निश्चय नै।

सः (saḥ): त्यो, उहाँ (ब्रह्म)।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ४.१.४ ले स्पष्ट पार्छ कि उपासना (meditation) गर्दा ब्रह्मलाई कुनै प्रतीक (symbol) वा प्रतिमा (idol) को रूपमा ग्रहण गर्नु हुँदैन, किनभने ब्रह्म स्वयं ती प्रतीकहरूभन्दा पर र निरपेक्ष (absolute) हुनुहुन्छ। ब्रह्मको उपासना ब्रह्मकै रूपमा गरिनुपर्छ, न कि कुनै सीमित माध्यमबाट।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञानको प्रकृति र त्यसको सीमाबारे महत्त्वपूर्ण दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ। ब्रह्मलाई प्रतीकका माध्यमबाट बुझ्ने प्रयासले त्यसको वास्तविक, असीमित स्वरूपलाई सीमित गरिदिन्छ, जसले गर्दा ज्ञान अपूर्ण रहन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Bias): मानव मनको प्रवृत्ति कुनै अमूर्त अवधारणालाई मूर्त रूपमा बुझ्ने हुन्छ। प्रतीकमा ध्यान गर्दा मनले ब्रह्मको असीमिततालाई बिर्सेर प्रतीकको सीमिततामा बाँधिन्छ, जुन एक प्रकारको संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह (cognitive bias) हो।

ब्रह्मसूत्र ४.१.४ ले ब्रह्मको उपासनाको मौलिक सिद्धान्तलाई स्पष्ट पार्दछ, जहाँ ब्रह्मलाई कुनै पनि प्रतीक वा प्रतिमाको रूपमा ध्यान गर्नु निषेध गरिएको छ। यो सूत्रले ब्रह्मको निरपेक्षता, असीमितता र प्रतीकभन्दा परको स्थितिलाई जोड दिन्छ, जसले गर्दा साधकले ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सकोस्। यो वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो, जसले उपासनाको शुद्धता र लक्ष्यको स्पष्टतामाथि प्रकाश पार्दछ।

१. **प्रतीक उपासनाको सीमा (Limitations of Symbol Worship):** प्रतीक उपासना सामान्यतया प्रारम्भिक चरणका साधकहरूका लागि सहायक हुन सक्छ, जसले अमूर्त ब्रह्मलाई बुझ्न कठिनाई महसुस गर्छन्। तथापि, यो सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि प्रतीक स्वयं ब्रह्म होइन। आचार्य शङ्करका अनुसार, प्रतीकमा ब्रह्मको आरोप (superimposition) मात्र गरिन्छ, तर प्रतीक स्वयं ब्रह्म नभएकाले त्यसमा गरिने उपासनाले ब्रह्मको पूर्ण ज्ञान प्रदान गर्न सक्दैन। प्रतीक उपासनाले मनलाई एकाग्र गर्न मद्दत गरे पनि, यसले ब्रह्मको निर्गुण र निराकार स्वरूपलाई सीमित गरिदिन्छ।

२. **ब्रह्मको निरपेक्ष स्वरूप (Absolute Nature of Brahman):** यो सूत्रले ब्रह्मको निरपेक्ष र असीमित स्वरूपलाई पुनः स्थापित गर्दछ। ब्रह्म कुनै वस्तु, व्यक्ति वा प्रतीकमा सीमित हुन सक्दैन। उहाँ सबै नाम र रूपभन्दा पर हुनुहुन्छ। रामानुजाचार्यले पनि ब्रह्मलाई सगुण र सर्वव्यापी मान्दै, उहाँको उपासना कुनै सीमित प्रतीकमा मात्र नभई उहाँको विराट् स्वरूपमा गरिनुपर्नेमा जोड दिनुहुन्छ। ब्रह्मको वास्तविक ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि साधकले प्रतीकको माध्यमबाट माथि उठेर ब्रह्मको व्यापकतालाई बुझ्नुपर्छ।

३. **उपासनाको वास्तविक लक्ष्य (True Goal of Upasana):** ब्रह्मसूत्र ४.१.४ ले उपासनाको वास्तविक लक्ष्य ब्रह्मको साक्षात् अनुभव (direct realization) हो भनी सङ्केत गर्दछ। प्रतीकमा ध्यान गर्दा साधकले प्रतीकलाई नै ब्रह्म मान्ने भूल गर्न सक्छ, जसले गर्दा वास्तविक लक्ष्यबाट विचलित हुन्छ। ब्रह्मको उपासना गर्दा साधकले ब्रह्मको सर्वव्यापकता, चैतन्य स्वरूप र आनन्दमय स्थितिलाई मनन गर्नुपर्छ। यसले साधकलाई ब्रह्मसँग एकत्व (oneness) को अनुभव गर्न मद्दत गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको परम लक्ष्य हो।

सूत्र 4.1.5

संस्कृत: ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्

IAST: *Brahmadṛṣṭirutkarṣāt*

नेपाली अर्थ: ब्रह्मदृष्टि उत्कर्ष (Superiority) बाट।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मदृष्टि (ब्रह्ममा दृष्टि) सबैभन्दा उत्कृष्ट हो।

शाब्दिक अर्थ:

ब्रह्मदृष्टिः (Brahmadṛṣṭiḥ): ब्रह्ममा दृष्टि, ब्रह्मको ज्ञान वा ब्रह्मको रूपमा हेराइ।

उत्कर्षात् (Utkarṣāt): उत्कर्षबाट, श्रेष्ठताको कारणले वा उत्कृष्ट हुनाले।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको रूपमा हेर्ने दृष्टि (Brahmadrishti) सबैभन्दा उत्कृष्ट र श्रेष्ठ साधना हो, किनकि यसले जीवलाई परम सत्य (Ultimate Reality) सँग एकाकार गराउँछ र मोक्ष (Liberation) को मार्ग प्रशस्त गर्छ। यो दृष्टिले सबै कुरालाई ब्रह्ममय देख्ने सामर्थ्य प्रदान गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): ब्रह्मदृष्टिले ज्ञानको उच्चतम स्वरूपलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ, जहाँ ज्ञाता, ज्ञेय र ज्ञान एकै हुन्छन्। यो अवधारणाले आधुनिक ज्ञानमीमांसामा विषय-वस्तु द्वैत (Subject-Object Duality) को सीमालाई पार गर्ने प्रयास गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक पुनर्संरचना): ब्रह्मदृष्टिले व्यक्तिको संज्ञानात्मक ढाँचा (Cognitive Framework) मा गहिरो परिवर्तन ल्याउँछ, जसले गर्दा उसले संसारलाई फरक दृष्टिकोणले हेर्न थाल्छ। यो एक प्रकारको गहिरो संज्ञानात्मक पुनर्संरचना (Cognitive Restructuring) हो जसले मनको शान्ति र आनन्दमा वृद्धि गर्छ।

ब्रह्मसूत्र ४.१.५ ले ब्रह्मदृष्टिको श्रेष्ठतालाई जोड दिन्छ, जसले साधनाको क्रममा उपासकले आफूलाई वा अन्य कुनै देवतालाई ब्रह्मको रूपमा हेर्नु पर्ने शिक्षा दिन्छ। यो सूत्रले उपासनाको गहिराइ र त्यसको फललाई स्पष्ट पार्छ, जहाँ ब्रह्मको उत्कृष्ट स्वरूपमा ध्यान केन्द्रित गर्दा उपासकले पनि त्यही उत्कृष्टता प्राप्त गर्छ। यो सिद्धान्तले वेदान्त दर्शनमा ध्यान र उपासनाको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

१. उपासनाको स्वरूप र महत्त्व: ब्रह्मदृष्टि भनेको ब्रह्मलाई उत्कृष्ट रूपमा हेर्नु हो, अर्थात् ब्रह्मलाई आफूभन्दा श्रेष्ठ र सबैभन्दा उच्च सत्यको रूपमा स्वीकार गर्नु। शंकराचार्यका अनुसार, यो दृष्टिले उपासकलाई ब्रह्मसँग एकाकार गराउँछ, जहाँ उपासकले आफूलाई ब्रह्मको रूपमा अनुभव गर्छ। यसले उपासनालाई केवल एक कर्मकाण्ड नभई आत्म-साक्षात्कारको माध्यम बनाउँछ।

२. उत्कर्षको अवधारणा: 'उत्कर्षात्' शब्दले ब्रह्मदृष्टिको श्रेष्ठतालाई संकेत गर्छ। यसको अर्थ हो कि ब्रह्मको रूपमा हेर्ने दृष्टि अन्य कुनै पनि दृष्टिभन्दा उच्च छ, किनकि ब्रह्म नै सबैभन्दा उत्कृष्ट र परम सत्य हो। रामानुजाचार्यले यसलाई भक्तिको माध्यमबाट ब्रह्मसँगको सम्बन्धको उत्कृष्टताको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ भक्तले ब्रह्मको गुणहरूलाई आफ्नो जीवनमा आत्मसात गर्छ।

३. फल र मोक्ष: ब्रह्मदृष्टिको अभ्यासले उपासकलाई अविद्या (Ignorance) बाट मुक्ति दिलाउँछ र मोक्ष (Liberation) प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ। यो दृष्टिले जीवलाई संसारका बन्धनहरूबाट मुक्त गरी परमानन्द (Supreme Bliss) को अनुभव गराउँछ। यसले जीव र ब्रह्मको अभेद (Non-difference) लाई स्थापित गर्छ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल लक्ष्य हो।

सूत्र 4.1.6

संस्कृत: आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः

IAST: *Ādityādimatayaścāṅga upapatteḥ*

नेपाली अर्थ: र आदित्य आदिमा मति (Meditation) अङ्ग (Subsidiary) हो, उपपत्तिबाट।

विस्तृत व्याख्या: सूर्य आदिमा ब्रह्मदृष्टि राख्नु उपासनाको अङ्ग हो।

शाब्दिक अर्थ:

आदित्यादिमतयः (Ādityādimatayaḥ): सूर्य आदिमा गरिने ध्यान वा उपासनाहरू।

च (ca): र।

अङ्ग (aṅga): सहायक अङ्ग, गौण भाग।

उपपत्तेः (upapatteḥ): तर्कसंगतता वा औचित्यको आधारमा।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ४.१.६ ले सूर्य जस्ता देवताहरूमा ब्रह्मको दृष्टि राखेर गरिने उपासना (meditation) लाई मुख्य उपासनाको सहायक अङ्ग (subsidiary part) को रूपमा व्याख्या गर्दछ, किनकि यो तर्कसंगत र शास्त्रसम्मत छ। यसले ब्रह्मको सर्वव्यापकता र उपासनाको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यान वा उपासनाले मस्तिष्कमा पार्ने प्रभावलाई न्यूरोसाइन्सले अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले निर्दिष्ट वस्तुमा ध्यान केन्द्रित गर्दा मस्तिष्कमा हुने न्यूरल गतिविधिहरू र त्यसले चेतनाको अवस्थामा ल्याउने परिवर्तनहरूसँग सम्बन्धित हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Psychology): यो सूत्रले संज्ञानात्मक मनोविज्ञान (Cognitive Psychology) सँग सम्बन्ध राख्छ, जहाँ व्यक्तिले कुनै वस्तु वा अवधारणामा

आफ्नो मानसिक ऊर्जा कसरी केन्द्रित गर्छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिन्छ। उपासनाले मानसिक स्थिरता र एकाग्रता बढाउन मद्दत गर्छ।

ब्रह्मसूत्र ४.१.६, 'आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः' ले उपासनाको स्वरूप र त्यसको महत्त्वमाथि गहन दार्शनिक प्रकाश पार्दछ। यस सूत्रले सूर्य आदि देवताहरूमा ब्रह्मदृष्टि राखेर गरिने ध्यानलाई मुख्य ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको सहायक साधनको रूपमा स्थापित गर्दछ। यो केवल कर्मकाण्ड नभई ज्ञानमार्गको पूरक प्रक्रिया हो भन्ने यसको मूल आशय हो।

१. उपासनाको स्वरूप र लक्ष्य: यस सूत्रले उपासनालाई ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि एक महत्त्वपूर्ण अङ्गको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। आचार्य शङ्करका अनुसार, उपासना भनेको कुनै एक विषयमा मनलाई निरन्तर एकाग्र गर्नु हो, जसले चित्तशुद्धि र एकाग्रता प्रदान गर्दछ। यसले साधकलाई ब्रह्मको सर्वव्यापकताको अनुभव गर्न र अन्तिम सत्यको बोध गर्न मद्दत गर्दछ।

२. औचित्य र तर्कसंगतता: सूत्रमा प्रयोग भएको 'उपपत्तेः' शब्दले यस प्रकारको उपासनाको औचित्यलाई दर्शाउँछ। सूर्य जस्ता तेजिलो वस्तुहरूमा ब्रह्मको कल्पना गर्दा मनलाई एकाग्र गर्न सजिलो हुन्छ र यसले साधकलाई ब्रह्मको विराट स्वरूपको अनुभूति गराउँछ। रामानुजाचार्यका अनुसार, यस्ता उपासनाहरूले भक्तिको मार्गलाई सुदृढ पार्छ र ईश्वरसँगको सम्बन्धलाई प्रगाढ बनाउँछ।

३. ज्ञान र कर्मको समन्वय: यो सूत्रले ज्ञानमार्ग र कर्ममार्गको समन्वयलाई पनि संकेत गर्दछ। यद्यपि ब्रह्मज्ञान नै मोक्षको अन्तिम साधन हो, उपासना जस्ता सहायक अङ्गहरूले ज्ञान प्राप्तिको लागि आवश्यक मानसिक तयारी र शुद्धता प्रदान गर्दछ। यसले साधकलाई अविद्याको आवरण हटाउन र आत्मसाक्षात्कारको लागि मार्ग प्रशस्त गर्न मद्दत गर्दछ।

सूत्र 4.1.7

संस्कृत: आसीनः सम्भवात्

IAST: *Āsīnaḥ sambhavāt*

नेपाली अर्थ: आसीन (Seated) भएर, सम्भवबाट।

विस्तृत व्याख्या: ध्यान बसेर गर्नुपर्छ, किनभने बसेर मात्र एकाग्रता सम्भव छ।

शाब्दिक अर्थ:

आसीनः (Āsīnaḥ): बसेको, आसनमा रहेको, ध्यानमा बसेको (seated, in a posture, seated in meditation).

सम्भवात् (sambhavāt): सम्भव भएकोले, सम्भावना भएकोले, सम्भवतः (because it is possible, due to possibility, possibly).

चुरो अर्थ (Essence): ध्यान (meditation) सधैं बसेरै गर्नुपर्छ किनभने यसरी मात्र मनको एकाग्रता (concentration of mind) र स्थिरता (stability) सम्भव हुन्छ। उभिएर वा हिँडेर गरिने ध्यानमा मन चञ्चल (restless) हुने सम्भावना बढी हुन्छ, जसले गहिरो आध्यात्मिक अनुभव (deep spiritual experience) प्राप्त गर्न बाधा पुर्‍याउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): बसेर ध्यान गर्दा मस्तिष्कमा अल्फा (alpha) र थिटा (theta) तरंगहरू (waves) बढ्छन्, जसले गहिरो विश्राम (deep relaxation) र एकाग्रता (concentration) लाई बढावा दिन्छ। यसले न्यूरल पाथवे (neural pathways) लाई शान्त पार्न मद्दत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Attention and Focus): शारीरिक स्थिरता (physical stability) ले मानसिक स्थिरता (mental stability) लाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ। बसेर ध्यान गर्दा बाह्य विचलन (external distractions) कम हुन्छ र आन्तरिक ध्यान (internal focus) बढाउन सजिलो हुन्छ, जसले आत्म-नियमन (self-regulation) र भावनात्मक सन्तुलन (emotional balance) मा सुधार ल्याउँछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ध्यानको लागि उपयुक्त आसनको महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जुन आध्यात्मिक साधनाको एक आधारभूत पक्ष हो। यसले शारीरिक स्थितिले मानसिक अवस्थामा पार्ने गहिरो प्रभावलाई दर्शाउँछ र एकाग्रता प्राप्तिको लागि स्थिर आसन अपरिहार्य रहेको बताउँछ।

१. आसन र एकाग्रताको सम्बन्ध: वेदान्त दर्शनमा, विशेषगरी पतञ्जलि योगसूत्रमा, आसनलाई ध्यानको पूर्वाङ्ग मानिन्छ। 'आसीनः सम्भवात्' भन्नाले ध्यानको लागि बसेको स्थिति नै सबैभन्दा उपयुक्त हो किनभने यसले मनलाई स्थिर राख्न र एकाग्रता प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ। उभिएर वा हिँडेर ध्यान गर्दा शरीरको अस्थिरताले मनलाई पनि चञ्चल बनाउँछ, जसले ध्यानको गहिराइमा पुग्न बाधा पुर्‍याउँछ।

२. शारीरिक स्थिरता र मानसिक शान्ति: शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रको व्याख्या गर्दै भन्नुभएको छ कि ध्यानको लागि शारीरिक स्थिरता आवश्यक छ। जब शरीर स्थिर हुन्छ, तब प्राण (जीवन शक्ति) पनि स्थिर हुन्छ, र प्राण स्थिर भएपछि मन पनि शान्त हुन्छ। यो क्रमबद्ध प्रक्रियाले साधकलाई बाह्य संसारबाट विच्छेद भई आन्तरिक चेतनामा प्रवेश गर्न सक्षम बनाउँछ।

३. ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको मार्ग: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि ध्यानको महत्त्वलाई स्वीकार गरिएको छ, जहाँ भक्तियोगको माध्यमबाट ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि एकाग्र ध्यान आवश्यक मानिन्छ। 'आसीनः सम्भवात्' ले यो संकेत गर्छ कि ब्रह्मको साक्षात्कार (realization of Brahman) गर्नको लागि स्थिर र एकाग्र मन अपरिहार्य छ, जुन बसेको आसनबाट मात्र सम्भव हुन्छ। यसले साधनाको व्यावहारिक पक्षलाई उजागर गर्छ।

सूत्र 4.1.8

संस्कृत: ध्यानाच्च

IAST: *Dhyānācca*

नेपाली अर्थ: र ध्यानबाट।

विस्तृत व्याख्या: ध्यान (Meditation) ब्रह्मज्ञानको प्रमुख साधन हो।

शाब्दिक अर्थ:

ध्यानात् (Dhyānāt): ध्यानबाट (from meditation).

च (ca): र (and).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि ध्यानलाई एक महत्वपूर्ण साधनको रूपमा जोड दिन्छ। यसले आध्यात्मिक अनुभूतिमा एकाग्र चिन्तनको सक्रिय भूमिकालाई उजागर गर्दछ, जसले निरन्तर आन्तरिक एकाग्रता मार्फत मोक्ष प्राप्त हुने संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

मस्तिष्क विज्ञान (Neuroscience): ध्यानले मस्तिष्कको संरचना र कार्यमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछ, विशेषगरी प्रीफ्रन्टल कोर्टेक्स (prefrontal cortex) र एमिग्डाला (amygdala) मा। यसले एकाग्रता (concentration) र भावनात्मक नियमन (emotional regulation) सुधार गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): ध्यानले संज्ञानात्मक नियन्त्रण (cognitive control) र आत्म-जागरूकता (self-awareness) बढाउँछ। यो मानसिक शान्ति (mental tranquility) र तनाव व्यवस्थापन (stress management) को लागि एक शक्तिशाली उपकरण हो।

यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि ध्यानको अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ, जसले आध्यात्मिक मार्गमा एकाग्रता र आन्तरिक अनुसन्धानको महत्वलाई दर्शाउँछ। यसले केवल बौद्धिक ज्ञानभन्दा पर गएर प्रत्यक्ष अनुभव (direct experience) मार्फत सत्यको बोध गर्ने प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ।

१. **ध्यानको साधनत्व (Meditation as a Means):** ब्रह्मसूत्रले ध्यानलाई ब्रह्मसाक्षात्कार (realization of Brahman) को एक प्रमुख साधनको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शङ्कराचार्य (Shankaracharya) को अद्वैत वेदान्त (Advaita Vedanta) अनुसार, ध्यानले मनलाई एकाग्र गरी आत्मा र ब्रह्मको अभेद (non-difference) लाई अनुभव गर्न मद्दत गर्दछ। यो मनको चञ्चलतालाई शान्त पार्ने र वास्तविक स्वरूपलाई प्रकट गर्ने प्रक्रिया हो।

२. **निरन्तर अभ्यासको महत्व (Importance of Continuous Practice):** 'च' (ca) शब्दले ध्यानको निरन्तरता र यसको अभ्यासको अनिवार्यतालाई संकेत गर्दछ। रामानुजाचार्य (Ramanujacharya) को विशिष्टाद्वैत वेदान्त (Vishishtadvaita Vedanta) मा, ध्यानलाई ईश्वरको निरन्तर स्मरण (constant remembrance of God) र प्रेममय उपासना (devotional worship) को रूपमा लिइन्छ, जसले भक्तलाई ईश्वरसँगको सम्बन्धमा अझ नजिक ल्याउँछ।

३. **ध्यान र ब्रह्मज्ञानको सम्बन्ध (Relationship between Meditation and Brahman-knowledge):** ध्यान केवल मानसिक क्रियाकलाप मात्र नभई यो ब्रह्मज्ञानको प्रत्यक्ष कारण हो। यसले अविद्या (ignorance) को आवरण हटाएर आत्म-ज्योति (light of the Self) लाई प्रकाशित गर्दछ। यसरी, ध्यानले साधकलाई ब्रह्मको अनन्त, सर्वव्यापी र नित्य स्वरूपको अनुभव गर्न सक्षम बनाउँछ, जसले अन्ततः मोक्ष (liberation) प्रदान गर्दछ।

सूत्र 4.1.9

संस्कृत: अचलत्वं चापेक्ष्य

IAST: *Acalatvaṃ cāpekṣya*

नेपाली अर्थ: र अचलत्व (Steadiness) अपेक्ष्य (Considering)।

विस्तृत व्याख्या: ध्यानमा अचलता (स्थिरता) आवश्यक छ।

शाब्दिक अर्थ:

अचलत्वं (Acalatvaṃ): अचलता, स्थिरता, नचल्ने अवस्था।

च (ca): र।

अपेक्ष्य (āpekṣya): विचार गरेर, ध्यानमा राखेर, अपेक्षा गरेर।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ध्यान र आध्यात्मिक अभ्यासमा अचलता (steadiness) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जसले मन र चेतनाको स्थिरता (stability of mind and consciousness) प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यानको अभ्यासले मस्तिष्कका विभिन्न क्षेत्रहरूमा संरचनात्मक र कार्यात्मक परिवर्तनहरू ल्याउँछ, जसले एकाग्रता र भावनात्मक स्थिरता (emotional regulation) बढाउँछ। अचलताको अभ्यासले मस्तिष्कको प्रीफ्रन्टल कोर्टेक्स (prefrontal cortex) र एमिग्डाला (amygdala) मा सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Stability): संज्ञानात्मक स्थिरता (cognitive stability) को अवधारणाले मनलाई विचलित हुन नदिई एकै विषयमा केन्द्रित राख्ने क्षमतालाई जनाउँछ। अचलताको अभ्यासले मानसिक विचलनलाई कम गरी आन्तरिक शान्ति र स्पष्टता (inner peace and clarity) प्रदान गर्दछ।

यो सूत्रले आध्यात्मिक मार्गमा अचलता वा स्थिरताको गहन दार्शनिक महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। ब्रह्मप्राप्तिको यात्रामा मनको चञ्चलतालाई नियन्त्रण गरी एकाग्रता स्थापित गर्नु अपरिहार्य मानिन्छ। यसले बाह्य र आन्तरिक दुवै प्रकारका विचलनहरूबाट मुक्त भई आत्मज्ञानतर्फ अग्रसर हुन प्रेरणा दिन्छ।

१. ध्यान र एकाग्रताको आधारशिला: वेदान्त दर्शनमा ध्यानलाई आत्मसाक्षात्कारको प्रमुख साधन मानिन्छ। यस सूत्रले ध्यानको सफलताका लागि अचलता (स्थिरता) लाई आधारभूत शर्तको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। मनको स्थिरता बिना गहिरो ध्यान सम्भव छैन, जसले गर्दा ब्रह्मको अनुभव प्राप्त गर्न सकिँदैन। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा मनको एकाग्रतालाई मोक्षको लागि अनिवार्य बताएका छन्।

२. कर्मयोग र ज्ञानयोगमा अचलता: अचलताको अवधारणा केवल ध्यानमा मात्र सीमित छैन, यो कर्मयोग र ज्ञानयोग दुवैमा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ। कर्मयोगमा फलको आसक्ति बिना कर्म गर्नका लागि मनको स्थिरता आवश्यक हुन्छ, जसलाई गीतामा स्थितप्रज्ञको लक्षण भनिएको छ। ज्ञानयोगमा सत्यको खोजीमा दृढता र अविचलित बुद्धि (unwavering intellect) चाहिन्छ, जसले मिथ्या ज्ञानलाई हटाएर वास्तविक ज्ञान प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछ।

३. अद्वैत वेदान्तमा ब्रह्मको अचलता: अद्वैत वेदान्त अनुसार ब्रह्म स्वयं अचल, निर्विकार र अपरिवर्तनीय छ। साधकले जब आफ्नो मनलाई अचल बनाउँछ, तब उसले आफ्नो वास्तविक स्वरूप जुन ब्रह्म हो, त्यसको अनुभव गर्न सक्छ। रामानुजाचार्यले भक्तिमार्गमा पनि ईश्वरप्रति अविचलित श्रद्धा र प्रेमलाई अचलताको रूपमा व्याख्या गरेका छन्, जसले भक्तलाई ईश्वरसँग एकाकार हुन प्रेरित गर्दछ। यसरी, अचलता आन्तरिक र बाह्य दुवै प्रकारको आध्यात्मिक प्रगतिको लागि अपरिहार्य छ।

सूत्र 4.1.10

संस्कृत: स्मरन्ति च

IAST: *Smaranti ca*

नेपाली अर्थ: र स्मृतिहरूले पनि (भन्छन्)।

विस्तृत व्याख्या: गीता आदि स्मृतिग्रन्थहरूमा पनि ध्यानको महत्त्व वर्णन छ।

शाब्दिक अर्थ:

स्मरन्ति (Smaranti): सम्झन्छन् / स्मरण गर्छन्।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले स्मरण (ध्यान) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जसलाई विभिन्न स्मृति ग्रन्थहरू (स्मृति) ले पनि समर्थन गर्दछन्। यसले आत्मज्ञान प्राप्तिको लागि निरन्तर मनन र ध्यानको आवश्यकतालाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यान र स्मरण प्रक्रियाले मस्तिष्कको संरचना र कार्यमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछ, विशेष गरी प्रीफ्रन्टल कोर्टेक्स (prefrontal cortex) र हिप्पोक्याम्पस (hippocampus) जस्ता क्षेत्रहरूमा। यसले संज्ञानात्मक कार्यहरू (cognitive functions) र भावनात्मक नियमन (emotional regulation) लाई सुधार गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक मनोविज्ञान): संज्ञानात्मक मनोविज्ञान (cognitive psychology) अनुसार, निरन्तर स्मरण र मननले सूचना प्रशोधन (information processing) र दीर्घकालीन स्मृति (long-term memory) लाई सुदृढ पार्छ। यसले आत्म-जागरूकता (self-awareness) र मानसिक स्पष्टता (mental clarity) बढाउन मद्दत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले 'स्मृति' अर्थात् ध्यान र मननको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ, जसलाई वेदान्त दर्शनमा आत्मज्ञान प्राप्तिको एक अनिवार्य साधन मानिन्छ। यसले श्रुति (वेद) को ज्ञानलाई स्मृति (धर्मशास्त्र, पुराण, इतिहास) द्वारा पुष्टि गर्ने परम्परालाई पनि संकेत गर्दछ।

१. स्मृतिको प्रामाणिकता र महत्त्व: यस सूत्रले स्मृति ग्रन्थहरू (जस्तै भगवद्गीता) मा वर्णित ध्यान र मननको महत्त्वलाई ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको लागि अपरिहार्य मान्दछ। आचार्य शंकरका अनुसार, श्रुतिले प्रतिपादन गरेको आत्मज्ञानलाई स्मृतिले थप स्पष्ट पार्ने र पुष्टि गर्ने कार्य गर्दछ।

२. ध्यान र आत्मसाक्षात्कार: 'स्मरन्ति च' ले आत्मज्ञानको लागि निरन्तर ध्यान र मननको आवश्यकतालाई जोड दिन्छ। यो केवल बौद्धिक बुझाइ मात्र नभई, आत्मसाक्षात्कार (self-realization) को लागि आवश्यक आन्तरिक प्रक्रिया हो। रामानुजाचार्यले यसलाई 'ध्रुवा स्मृति' वा निरन्तर ध्यानको रूपमा व्याख्या गरेका छन्, जुन भक्ति र प्रेमले भरिएको हुन्छ।

३. व्यवहारिक वेदान्त र साधना: यो सूत्रले वेदान्त दर्शनलाई केवल सैद्धान्तिक ज्ञानमा सीमित नराखी, यसलाई व्यवहारिक साधना (spiritual practice) सँग जोड्दछ। ध्यान र मनन (meditation and contemplation) बिना आत्मज्ञानको पूर्ण प्राप्ति असम्भव छ भन्ने यसको मूल सन्देश हो, जसले साधकलाई निरन्तर अभ्यासमा प्रेरित गर्दछ।

सूत्र 4.1.11

संस्कृत: यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्

IAST: *Yatraikāgratā tatrāviśeṣāt*

नेपाली अर्थ: जहाँ एकाग्रता छ, त्यहाँ अविशेष भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: जुनसुकै स्थानमा एकाग्रता भएमा ध्यान सम्भव छ।

शाब्दिक अर्थ:

यत्र (yatra): जहाँ।

एकाग्रता (ekāgratā): एकाग्रता, एक विषयमा मनको स्थिरता।

तत्र (tatra): त्यहाँ।

अविशेषात् (aviśeṣāt): कुनै विशेष भेद नभएकोले, समानताको कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): जहाँ एकाग्रता हुन्छ, त्यहाँ ध्यानको लागि कुनै विशेष स्थान वा समयको आवश्यकता पर्दैन, किनकि एकाग्रता स्वयंमा एक सार्वभौमिक (universal) प्रक्रिया हो। यसले ध्यानको अभ्यासलाई कुनै पनि परिस्थितिमा सम्भव बनाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): एकाग्रताले मस्तिष्कका विभिन्न भागहरूमा न्यूरल गतिविधि (neural activity) लाई समन्वित गर्दछ, जसले ध्यान र चेतना (consciousness) को गहिराइमा पुग्न मद्दत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - ध्यान र संज्ञानात्मक नियन्त्रण): एकाग्रता संज्ञानात्मक नियन्त्रण (cognitive control) को एक महत्वपूर्ण पक्ष हो, जसले व्यक्तिलाई बाह्य विचलनहरूबाट मुक्त भई एक निश्चित कार्य वा विचारमा केन्द्रित हुन सक्षम बनाउँछ।

यस सूत्रले ध्यानको अभ्यासमा एकाग्रताको सार्वभौमिक महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जहाँ कुनै विशेष स्थान वा परिस्थितिको आवश्यकता पर्दैन। यो सिद्धान्तले वेदान्तिक साधनालाई अझ सुलभ र व्यापक बनाउँछ, जसले गर्दा कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो आन्तरिक चेतनालाई उन्नत गर्न सक्छ।

१. एकाग्रताको सार्वभौमिकता: शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि मनको एकाग्रता अपरिहार्य छ। यो सूत्रले एकाग्रतालाई कुनै भौतिक स्थान वा बाह्य अवस्थामा सीमित नगरी, यसलाई आन्तरिक मानसिक अवस्थाको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसको अर्थ हो कि जहाँ मन एकाग्र हुन्छ, त्यहीँ ध्यानको लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना हुन्छ।

२. अविशेषको अवधारणा: 'अविशेष' शब्दले ध्यानको अभ्यासमा कुनै विशेष भेद वा सीमा नभएको संकेत गर्दछ। रामानुजाचार्यले भक्ति योगमा ईश्वरप्रति अनवरत ध्यानलाई जोड दिएका छन्, जहाँ भक्तको मन निरन्तर ईश्वरमा केन्द्रित हुन्छ। यस सूत्रले पनि ध्यानको लागि कुनै विशेष विधि वा स्थानको अनिवार्यतालाई अस्वीकार गर्दै, एकाग्रतालाई नै मुख्य आधार मान्छ।

३. आन्तरिक साधनाको महत्त्व: यो सूत्रले बाह्य अनुष्ठान वा स्थानभन्दा आन्तरिक साधना र मानसिक स्थिरतालाई प्राथमिकता दिन्छ। माध्वाचार्यको द्वैत दर्शनमा पनि ईश्वरको ध्यान र चिन्तनलाई मुक्ति प्राप्तिको मार्ग मानिएको छ। यसरी, ब्रह्मसूत्रको यो अंशले ध्यानको अभ्यासलाई व्यक्तिगत आन्तरिक प्रयास र एकाग्रतामा आधारित बनाउँछ, जसले गर्दा आत्मज्ञानको मार्ग सबैका लागि खुला हुन्छ।

सूत्र 4.1.12

संस्कृत: आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्

IAST: *Āprayāṇāttatrāpi hi dṛṣṭam*

नेपाली अर्थ: प्रयाण (Death) सम्म, त्यसमा पनि दृष्ट छ।

विस्तृत व्याख्या: मृत्युसम्म ब्रह्मविद्याको अभ्यास गर्नुपर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

आप्रयाणात् (Āprayāṇāt): मृत्युसम्म (until death).

तत्रापि (Tatrāpi): त्यसमा पनि (even there/in that also).

हि (Hi): निश्चय नै (indeed/certainly).

दृष्टम् (Dṛṣṭam): देखिएको छ (it is seen/observed).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मविद्याको अभ्यास मृत्युपर्यन्त जारी राख्नुपर्छ किनकि यसको फल जीवनको अन्तिम क्षणसम्म पनि अनुभव गरिन्छ। यो सूत्रले आत्मज्ञानको निरन्तर साधनाको महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जसले मोक्ष [liberation] प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ब्रह्मविद्याको निरन्तर अभ्यासले मस्तिष्कमा न्यूरोप्लास्टिसिटी [neuroplasticity] लाई बढावा दिन सक्छ, जसले नयाँ न्यूरल मार्गहरू [neural pathways] सिर्जना गरी संज्ञानात्मक कार्यहरू [cognitive functions] र भावनात्मक नियमन [emotional regulation] मा सुधार ल्याउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - निरन्तर अभ्यासको प्रभाव): निरन्तर ध्यान र आत्म-चिन्तनले मानसिक शान्ति [mental peace], आत्म-जागरूकता [self-awareness] र जीवनको उद्देश्य [purpose of life] को गहिरो बुझाइमा योगदान पुऱ्याउँछ, जसले मृत्युको भय [fear of death] कम गर्न सक्छ।

> यो सूत्रले ब्रह्मविद्याको साधनालाई जीवनको अन्तिम क्षणसम्म निरन्तरता दिनुपर्ने आवश्यकतामाथि प्रकाश पार्छ। आत्मज्ञानको मार्गमा हिँड्ने साधकले मृत्युको मुखमा पुग्दासम्म पनि आफ्नो अभ्यासलाई त्याग्नु हुँदैन, किनकि यसको पूर्ण फल त्यसैबाट प्राप्त हुन्छ। यो उपदेशले साधनाको गम्भीरता र लगनशीलतालाई दर्शाउँछ।

१. ब्रह्मविद्याको निरन्तरता: शङ्कराचार्य [Shankara] जस्ता अद्वैत वेदान्तीहरू [Advaita Vedantins] ले ब्रह्मविद्याको अभ्यासलाई जीवनको अन्तिम श्वाससम्म जारी राख्नुपर्नेमा जोड दिएका छन्। उनीहरूका अनुसार, आत्मज्ञानको अनुभूति एक क्षणिक घटना नभई निरन्तरको साधना र मननको परिणाम हो, जसले अविद्या [ignorance] को पूर्ण निवृत्तिका लागि आवश्यक छ।

२. मृत्यु र मोक्षको सम्बन्ध: यो सूत्रले मृत्युको समयमा पनि ब्रह्मविद्याको महत्त्वलाई उजागर गर्छ। वेदान्त दर्शनमा, मृत्युको क्षणमा प्राप्त हुने ज्ञान वा चेतनाको अवस्थाले जीवको भावी गति [future trajectory] निर्धारण गर्छ भन्ने मान्यता छ। अतः, मृत्युसम्म ब्रह्मज्ञानको स्मरण र अभ्यासले मोक्ष [liberation] वा ब्रह्मभाव [state of Brahman] प्राप्त गर्न सहयोग पुर्‍याउँछ।

३. कर्मफल र साधनाको परिपक्वता: रामानुजाचार्य [Ramanuja] को विशिष्टाद्वैत [Vishishtadvaita] दर्शनमा पनि भगवत्स्मरण [remembrance of God] लाई मृत्युको क्षणसम्म कायम राख्नुपर्नेमा जोड दिइएको छ। यो निरन्तरताले साधनाको परिपक्वता [maturity of practice] र कर्मफल [fruits of action] को पूर्ण प्राप्तिको सुनिश्चितता गर्छ। यसले साधकलाई सांसारिक बन्धन [worldly attachments] बाट मुक्त भई परमपद [supreme abode] प्राप्त गर्न सक्षम बनाउँछ।

सूत्र 4.1.13

संस्कृत: तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्

IAST: *Tadadhigama uttarapūrvāghayoraśleṣavināśau tadvyapadeśāt*

नेपाली अर्थ: त्यसको अधिगम (Attainment) मा उत्तर (Future) र पूर्व (Past) अघ (Sin) को अश्लेष (Non-attachment) र विनाश हुन्छ, त्यसको व्यपदेशबाट।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्मज्ञान प्राप्त भएपछि भविष्यका पापहरू लाग्दैनन् र विगतका पापहरू नष्ट हुन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

तदधिगम (Tadadhigama): त्यसको प्राप्ति वा ज्ञानमा।

उत्तरपूर्वाघयोः (uttarapūrvāghayoḥ): पछिका (भविष्यका) र अघिका (विगतका) पापहरूको।

अश्लेषविनाशौ (aśleṣavināśau): नलाग्नु (सम्पर्कमा नआउनु) र नाश हुनु।

तद्व्यपदेशात् (tadvyapadeśāt): त्यसको कथन वा निर्देशबाट।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मज्ञानको प्राप्तिले साधकलाई भविष्यमा गरिने पाप कर्महरूको लेपबाट मुक्त गर्दछ र विगतमा गरिएका सबै संचित पापहरूलाई पूर्ण रूपमा नष्ट गरिदिन्छ। यो सूत्रले ज्ञानको सर्वोच्च शुद्धीकरण शक्तिलाई [purificatory power of knowledge] र कर्मफलबाट मुक्ति [liberation from karmic results] को सिद्धान्तलाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ब्रह्मज्ञानको अवस्थालाई मस्तिष्कमा हुने गहिरो परिवर्तन [profound neural changes] सँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ नकारात्मक भावनात्मक प्रतिक्रियाहरू [negative emotional responses] र कर्मको बन्धन बनाउने ढाँचाहरू [pattern-forming for karmic bonds] कमजोर हुन्छन्। यो मानसिक पुनर्संरचना [mental restructuring] ले विगतका मानसिक बोझहरूलाई [past mental burdens] कम गर्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Restructuring): यो सूत्रले मनोवैज्ञानिक रूपमा संज्ञानात्मक पुनर्संरचना [cognitive restructuring] को अवधारणासँग मेल खान्छ, जहाँ व्यक्तिको विश्वदृष्टि [worldview] र आत्म-धारणा [self-perception] मा परिवर्तन आउँदा विगतका गल्तीहरूको प्रभाव [impact of past mistakes] र भविष्यको चिन्ता [future anxiety] कम हुन्छ। यसले मानसिक शान्ति [mental peace] र भावनात्मक सन्तुलन [emotional balance] ल्याउँछ।

ब्रह्मसूत्र ४.१.१३ ले ब्रह्मज्ञानको सर्वोच्च फलको वर्णन गर्दछ, जहाँ ज्ञानको प्राप्तिले साधकलाई कर्मको बन्धनबाट पूर्ण रूपमा मुक्त गर्दछ। यो सूत्रले भविष्यका पाप कर्महरूको असंगति र विगतका संचित पापहरूको विनाशलाई स्पष्ट पार्छ, जसले मोक्षको मार्गमा ज्ञानको केन्द्रीय भूमिकालाई स्थापित गर्दछ। यसले अविद्याको नाश र आत्मसाक्षात्कारको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

१. कर्मफलको विनाश र असंगति: यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्त भएपछि भविष्यमा गरिने कुनै पनि कर्मले साधकलाई बाँध्न नसक्ने (अश्लेष) र विगतका सबै संचित कर्महरू (पाप) नष्ट हुने (विनाश) कुरा बताउँछ। शंकराचार्यका अनुसार, अविद्याको नाश भएपछि कर्मको मूल नै समाप्त हुन्छ, जसले गर्दा नयाँ कर्मफल उत्पन्न हुँदैन र पुराना कर्मफलहरू पनि ज्ञानको अग्निले भस्म हुन्छन्। यो अवस्था जीवन्मुक्तिसँग सम्बन्धित छ।

२. ज्ञानको सर्वोच्चता: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले कर्मकाण्ड वा उपासनाभन्दा ज्ञानको श्रेष्ठतालाई स्थापित गर्दछ। केवल आत्मज्ञानले मात्र अविद्या र त्यसबाट उत्पन्न हुने कर्मको चक्रलाई तोड्न सक्छ। रामानुजाचार्यले भक्तिलाई ज्ञानको माध्यम माने पनि, अन्तिम लक्ष्य ब्रह्मसाक्षात्कार नै हो जसले कर्मबन्धनबाट मुक्ति दिन्छ। ज्ञानले आत्मलाई शरीर, मन र इन्द्रियहरूबाट भिन्न देख्ने क्षमता प्रदान गर्दछ।

३. मोक्षको स्वरूप: यो सूत्रले मोक्षलाई कर्मफलको पूर्ण समाप्ति र आत्मको वास्तविक स्वरूपमा स्थितिको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यो कुनै नयाँ प्राप्ति नभई, आत्मको अनादि शुद्ध स्वरूपको अनुभव हो जुन अविद्याले ढाकेको थियो। मध्वाचार्यले ईश्वरको अनुग्रहलाई मोक्षको मुख्य कारण माने पनि, ज्ञान र भक्ति दुवैले त्यस अनुग्रहलाई प्राप्त गर्ने मार्ग प्रशस्त गर्दछन्। मोक्ष दुःखको आत्यन्तिक निवृत्ति र परमानन्दको प्राप्ति हो।

सूत्र 4.1.14

संस्कृत: इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु

IAST: *Itarasyāpyevamasaṃśleṣaḥ pāte tu*

नेपाली अर्थ: अन्यको (पुण्यको) पनि यसरी असंश्लेष (Non-attachment) हुन्छ, तर पात (Fall) मा।

विस्तृत व्याख्या: पुण्यकर्मको फल पनि ज्ञानीलाई लाग्दैन। मृत्युमा सबै कर्मफल त्यागिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

इतरस्य (itarasya): अन्यको (पुण्यको)

अपि (api): पनि

एवम् (evam): यसरी

असंश्लेषः (asaṃśleṣaḥ): असंश्लेष (नजोडिनु, नटाँसिनु)

पाते (pāte): पतनमा (शरीरको पतन, मृत्युमा)

तु (tu): तर

चुरो अर्थ (Essence): ज्ञानी पुरुषलाई पुण्यकर्मको फल पनि लाग्दैन, जसरी पाप लाग्दैन। मृत्युको समयमा सबै कर्मफलबाट मुक्ति प्राप्त हुन्छ, जसले आत्मालाई पूर्ण स्वतन्त्रता प्रदान गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ज्ञानीको मनमा कर्मफलको आसक्ति नहुनुलाई मस्तिष्कमा भावनात्मक प्रतिक्रियाहरूको नियन्त्रणसँग जोड्न सकिन्छ। अभ्यासद्वारा मस्तिष्कले बाह्य घटनाहरूप्रति तटस्थता विकास गर्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Detachment): यो सूत्रले ज्ञानीको कर्मफलप्रतिको मानसिक अनासक्तिलाई दर्शाउँछ, जहाँ व्यक्तिले कर्म गर्दा पनि त्यसको परिणामसँग भावनात्मक रूपमा आफूलाई जोड्दैन। यो संज्ञानात्मक अलगाव (cognitive detachment) को उच्च अवस्था हो।

ब्रह्मसूत्र ४.१.१४ ले ज्ञानी पुरुषको कर्मफलबाट पूर्ण विमुक्तिको अवस्थालाई स्पष्ट पार्दछ। यस सूत्रले पुण्यकर्मको फल पनि ज्ञानीलाई नलाग्ने कुरालाई जोड दिन्छ, जसरी पाप लाग्दैन। यो अवस्था आत्मज्ञान प्राप्तिको अन्तिम चरण हो, जहाँ आत्माले सबै द्वन्द्व र बन्धनबाट मुक्ति पाउँछ।

१. कर्मफलको अनासक्ति: यो सूत्रले ज्ञानीको कर्मफलप्रतिको पूर्ण अनासक्तिलाई व्याख्या गर्दछ। जसरी पापको फल ज्ञानीलाई लाग्दैन, त्यसरी नै पुण्यको फल पनि उसलाई बाँध्न सक्दैन। यो अनासक्ति नै मोक्षको आधार हो।

२. मृत्यु र कर्मक्षय: सूत्रमा 'पाते तु' (पतनमा) भन्ने शब्दले मृत्युको समयमा सबै संचित कर्महरू क्षय हुने कुरालाई संकेत गर्दछ। ज्ञानीको शरीर पतन हुँदा, उसले यस जन्मका सबै कर्मफलबाट मुक्ति पाउँछ र नयाँ जन्मको चक्रबाट बाहिर निस्कन्छ।

३. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, आत्मज्ञान प्राप्त भएपछि जीव ब्रह्मसँग एक हुन्छ। यस अवस्थामा जीवले आफूलाई कर्ता र भोक्ता मान्दैन, त्यसैले उसलाई कुनै पनि कर्मको फल लाग्दैन। यो नै जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्तिको अवधारणा हो।

सूत्र 4.1.15

संस्कृत: अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः

IAST: *Anārabdhakārye eva tu pūrve tadavadheḥ*

नेपाली अर्थ: तर अनारब्धकार्य (Not Yet Begun to Fructify) पूर्वकर्म मात्र, त्यसको अवधि सम्म।

विस्तृत व्याख्या: जुन कर्मले अझै फल दिन सुरु गरेको छैन, त्यो मात्र ज्ञानले नष्ट गर्दछ। प्रारब्ध कर्म भने भोग्नैपर्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अनारब्धकार्ये (Anārabdhakārye): जुन कर्मले फल दिन सुरु गरेको छैन, अर्थात् जसको परिणाम अझै प्रकट भएको छैन।

एव (eva): मात्र, निश्चय नै।

तु (tu): तर, तथापि।

पूर्वे (pūrve): पहिलेको, पूर्व।

तदवधेः (tadavadheḥ): त्यसको अवधि वा सीमासम्म।

चुरो अर्थ (Essence): ज्ञानको उदय भएपछि, जुन कर्मले अझै फल दिन सुरु गरेको छैन (Anārabdhakārya Karma) ती मात्र नष्ट हुन्छन्। तर, जुन कर्मले फल दिन सुरु गरिसकेको छ (Prārabdhakarma), त्यसको भोग अवधि नसकिएसम्म त्यसलाई अनुभव गर्नैपर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): हाम्रो मस्तिष्कमा बनेका न्यूरल पाथवेहरू (Neural Pathways) र बानीहरू (Habits) पूर्वकर्मको फल जस्तै हुन्। ज्ञानले नयाँ पाथवेहरू बनाउन मद्दत गर्छ, तर गहिरो जरा गाडेका बानीहरूलाई पूर्ण रूपमा मेटाउन समय लाग्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - संज्ञानात्मक व्यवहार थेरापी): विगतका अनुभवहरूले हाम्रो वर्तमान व्यवहार र सोचलाई कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने कुरा प्रारब्ध कर्मसँग मिल्दोजुल्दो छ। ज्ञान वा नयाँ सिकाइले भविष्यका प्रतिक्रियाहरूलाई परिवर्तन गर्न सक्छ, तर स्थापित ढाँचाहरू (Established Patterns) लाई परिवर्तन गर्न निरन्तर प्रयास चाहिन्छ।

ब्रह्मसूत्र ४.१.१५ ले ज्ञानको प्रभाव र कर्मको विनाश सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण दार्शनिक पक्षलाई स्पष्ट पार्दछ। यस सूत्रले आत्मज्ञान (Self-knowledge) प्राप्त गरेपछि सबै कर्महरू नष्ट हुँदैनन्, बरु कर्मका केही विशेष प्रकार मात्र नष्ट हुन्छन् भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले प्रारब्ध कर्म (Prārabdhakarma) र अनारब्धकार्य कर्म (Anārabdhakārya Karma) बीचको भिन्नतालाई जोड दिँदै मोक्षको मार्गमा कर्मको भूमिकालाई गहिरो रूपमा विश्लेषण गर्दछ।

१. अनारब्धकार्य कर्मको विनाश: यो सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि आत्मज्ञानले केवल ती कर्महरूलाई नष्ट गर्दछ जसले अझै फल दिन सुरु गरेका छैनन् (अनारब्धकार्य कर्म)। यी कर्महरू संचित कर्म (Sañcita Karma) को अंश हुन्, जुन विगतका जन्महरूमा गरिएका र भविष्यमा फल दिन बाँकी रहेका कर्महरूको भण्डार हो। ज्ञानको अग्निले यी संचित कर्महरूलाई जलाएर भस्म पार्छ, जसले गर्दा ज्ञानी व्यक्ति भविष्यमा ती कर्महरूको फल भोग्नबाट मुक्त हुन्छ।

२. प्रारब्ध कर्मको अनिवार्यता: सूत्रले 'तदवधेः' (त्यसको अवधि सम्म) भन्ने शब्द प्रयोग गरी प्रारब्ध कर्मको अनिवार्यतालाई संकेत गर्दछ। प्रारब्ध कर्म भनेको ती कर्महरू हुन् जसले फल दिन सुरु गरिसकेका छन् र जसको कारणले वर्तमान शरीर प्राप्त भएको छ। जसरी तीर धनुषबाट निस्किएपछि लक्ष्यमा नपुगेसम्म रोकिँदैन, त्यसरी नै प्रारब्ध कर्मको फल भोग्न शरीरको अन्त्य नभएसम्म अनिवार्य हुन्छ। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई स्पष्ट पार्दै ज्ञानी व्यक्तिले पनि प्रारब्ध कर्मको फल भोग्नैपर्ने बताएका छन्, तर उसलाई त्यसको भोगबाट कुनै आसक्ति वा दुःख हुँदैन।

३. ज्ञानको सर्वोच्चता र कर्मको सीमा: यो सूत्रले ज्ञानको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दछ, तर साथै कर्मको प्रभावको सीमालाई पनि दर्शाउँछ। ज्ञानले अज्ञानताको मूल कारणलाई नष्ट गर्दछ र भविष्यका कर्मबन्धनबाट मुक्ति दिलाउँछ। यद्यपि, प्रारब्ध कर्मको भोगले ज्ञानीको जीवनमा कुनै बाधा पुर्याउँदैन, किनकि उसले आफूलाई शरीर र मनभन्दा भिन्न आत्माको रूपमा अनुभव गर्दछ। यसरी, ज्ञानले कर्मको बन्धनबाट पूर्ण मुक्ति प्रदान गर्दछ, तर यसको प्रक्रिया क्रमिक हुन्छ र प्रारब्ध कर्मको अवधि समाप्त नभएसम्म शरीर कायम रहन्छ।

सूत्र 4.1.16

संस्कृत: अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्

IAST: *Agnihotrādi tu tatkāryāyaiva taddarśanāt*

नेपाली अर्थ: तर अग्निहोत्र आदि त्यसको कार्यको लागि नै हो, श्रुतिमा दर्शनबाट।

विस्तृत व्याख्या: अग्निहोत्र आदि कर्महरू ज्ञानको सहायक हुन्।

शाब्दिक अर्थ:

अग्निहोत्रादि (Agnihotrādi): अग्निहोत्र आदि (Agnihotra and so on).

तु (tu): तर (but).

तत्कार्यायैव (tatkāryāyaiva): त्यसको कार्यको लागि नै (indeed for its purpose).

तद्दर्शनात् (taddarśanāt): त्यसको दर्शनबाट (from its seeing/from scripture).

चुरो अर्थ (Essence): अग्निहोत्र जस्ता वैदिक कर्महरू (Vedic rituals) केवल आफ्नो फलका लागि मात्र नभई, आत्मज्ञान (self-knowledge) प्राप्तिको सहायकका रूपमा पनि महत्त्वपूर्ण छन्। श्रुति (scriptures) मा यिनको यही प्रयोजन देखाइएको छ, जसले कर्मकाण्ड (ritualistic actions) लाई ज्ञानमार्ग (path of knowledge) सँग जोड्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): अग्निहोत्र जस्ता अनुष्ठानहरूमा संलग्न हुँदा मस्तिष्कमा उत्पन्न हुने एकाग्रता (concentration) र शान्ति (calmness) ले संज्ञानात्मक कार्यहरू (cognitive functions) र भावनात्मक नियमन (emotional regulation) मा सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - व्यवहारिक मनोविज्ञान): नियमित कर्मकाण्ड (regular rituals) ले व्यक्तिमा अनुशासन (discipline), उद्देश्यको भावना (sense of purpose) र सामूहिक पहिचान (collective identity) को विकास गर्छ, जसले मानसिक स्वास्थ्य (mental well-being) र सामाजिक सामञ्जस्य (social harmony) मा योगदान पुर्याउँछ।

अग्निहोत्र जस्ता वैदिक कर्महरू (Vedic rituals) को वास्तविक उद्देश्य र तिनीहरूको आध्यात्मिक यात्रामा भूमिकालाई यो सूत्रले गहिरो रूपमा विश्लेषण गर्दछ। यसले कर्मकाण्डलाई केवल भौतिक फल प्राप्तिको साधनको रूपमा मात्र नहेरी, आत्मज्ञान (self-knowledge) को मार्गमा सहायकको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले वेदान्त दर्शनको (Vedanta philosophy) व्यावहारिक पक्षलाई उजागर गर्छ।

१. कर्मको प्रयोजन र ज्ञानसँगको सम्बन्ध: यो सूत्रले अग्निहोत्र जस्ता कर्महरूलाई ज्ञान प्राप्तिको लागि आवश्यक चित्तशुद्धि (purification of mind) को साधनको रूपमा व्याख्या गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, यी कर्महरूले मनलाई एकाग्र र शुद्ध बनाउँछन्, जसले गर्दा व्यक्ति ब्रह्मज्ञान (knowledge of Brahman) ग्रहण गर्न सक्षम हुन्छ। कर्म आफैंमा साध्य नभई, ज्ञानको लागि एउटा महत्वपूर्ण सोपान (stepping stone) हो।

२. श्रुतिको प्रमाणिकता र दर्शनको आधार: 'तद्दर्शनात्' शब्दले श्रुति (Vedic scriptures) मा यस्ता कर्महरूको ज्ञान-सहायक भूमिका स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको कुरालाई जोड दिन्छ। रामानुजाचार्यले पनि भक्ति (devotion) र कर्मलाई ज्ञानको पूरक (complementary) मानेका छन्, जहाँ कर्मले ईश्वरप्रतिको प्रेम र समर्पणलाई बढाउँछ, जसले अन्ततः ज्ञानको मार्ग प्रशस्त गर्छ। श्रुति नै यस दार्शनिक स्थितिको परम प्रमाण हो।

३. आध्यात्मिक विकासमा कर्मको निरन्तरता: ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले मोक्ष (liberation) प्राप्तिको लागि ज्ञानको अनिवार्यतालाई स्वीकार गर्दै, कर्मको भूमिकालाई पनि अस्वीकार गर्दैन। यसले देखाउँछ कि जबसम्म शरीर रहन्छ, तबसम्म कर्मको आवश्यकता रहन्छ, तर ती कर्महरूलाई आसक्तिरहित (without attachment) भई ज्ञानको उद्देश्यले गरिनुपर्छ। यसरी, कर्म र ज्ञानको समन्वय (synthesis) वेदान्तको एक महत्वपूर्ण शिक्षा हो।

सूत्र 4.1.17

संस्कृत: अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः

IAST: *Ato'nyāpi hyekeṣāmubhayoḥ*

नेपाली अर्थ: र अन्य पनि, केहीका (मतमा), उभयको।

विस्तृत व्याख्या: केही आचार्यहरूका अनुसार ज्ञान र कर्म दुवैको फल मोक्ष हो।

शाब्दिक अर्थ:

अतः (Ataḥ): त्यसैले, यसकारण।

अन्या (Anyā): अर्को, भिन्न।

अपि (Api): पनि।

हि (Hi): किनकि, निश्चय नै।

एकेषाम् (Ekeṣām): केहीको, कसैको।

उभयोः (Ubhayoḥ): दुवैको, दुईको।

चुरो अर्थ (Essence): ज्ञान र कर्म दुवै मोक्षका लागि आवश्यक छन् भन्ने केही आचार्यहरूको मतलाई यो सूत्रले पुष्टि गर्दछ। यसले आध्यात्मिक मार्गमा ज्ञान र क्रियाको सन्तुलित भूमिकालाई जोड दिन्छ, जसले अन्तिम मुक्ति [liberation] प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कको कार्यप्रणालीमा ज्ञान (cognitive processes) र कर्म (motor actions) को अन्तरसम्बन्धलाई न्यूरोसाइन्सले अध्ययन गर्दछ। यो सूत्रले आध्यात्मिक अभ्यासमा विचार र क्रियाको एकीकृत भूमिकालाई संकेत गर्दछ, जहाँ मानसिक बोध र शारीरिक क्रियाकलाप दुवैले चेतनाको उच्च अवस्था प्राप्त गर्न योगदान पुर्याउँछन्।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Behavioral Therapy): संज्ञानात्मक व्यवहार थेरापी [Cognitive Behavioral Therapy] मा विचार (ज्ञान) र व्यवहार (कर्म) दुवैलाई परिवर्तन गरेर मानसिक स्वास्थ्य सुधार गरिन्छ। यस सूत्रको शिक्षाले पनि आध्यात्मिक उन्नतिमा सही ज्ञान र तदनुसारको आचरण दुवैको महत्वलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा पुष्टि गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको मार्गमा ज्ञान (विद्या) र कर्म (क्रिया) दुवैको भूमिकाबारे विभिन्न दार्शनिक मतहरूलाई प्रस्तुत गर्दछ। विशेषगरी, यसले केही आचार्यहरूको दृष्टिकोणलाई उजागर गर्दछ जसले मोक्षका लागि यी दुवैको सहभागितालाई अपरिहार्य मान्छन्। यो विषय वेदान्त दर्शनमा गहन बहसको केन्द्रबिन्दु रहेको छ, जहाँ ज्ञानमार्ग र कर्ममार्गको सापेक्षिक महत्वमाथि विभिन्न सम्प्रदायहरूले आफ्ना तर्कहरू प्रस्तुत गरेका छन्।

१. ज्ञान र कर्मको सहभागिता: यस सूत्रले ज्ञान र कर्म दुवै मोक्षका लागि आवश्यक छन् भन्ने मतलाई समर्थन गर्दछ। शंकराचार्य जस्ता केही आचार्यहरूले ज्ञानलाई नै मोक्षको प्रत्यक्ष साधन माने पनि, रामानुजाचार्य र मध्वाचार्य जस्ता आचार्यहरूले भक्ति र कर्मको भूमिकालाई पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण ठान्छन्। यो सूत्रले ज्ञानको साथसाथै धर्मसम्मत कर्मको निरन्तर अभ्यासले चित्तशुद्धि गराई ज्ञान प्राप्तिको मार्ग प्रशस्त गर्ने विचारलाई बल दिन्छ।

२. विभिन्न आचार्यहरूको दृष्टिकोण: सूत्रमा उल्लेखित 'एकेषाम्' (केहीको) शब्दले यस विषयमा विभिन्न दार्शनिक मतभेद रहेको संकेत गर्दछ। यसले ब्रह्मसूत्रको रचनाकालमा नै ज्ञान र कर्मको सम्बन्धमा भिन्न-भिन्न व्याख्याहरू प्रचलित थिए भन्ने देखाउँछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा भक्ति (कर्मको एक रूप) र ज्ञान दुवैलाई मोक्षका लागि महत्वपूर्ण मानिन्छ, जहाँ कर्मले ज्ञानको परिपक्वतामा सहयोग गर्दछ।

३. आध्यात्मिक अभ्यासमा सन्तुलन: यो सूत्रले आध्यात्मिक जीवनमा ज्ञान र कर्मबीच सन्तुलन कायम राख्नुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिन्छ। केवल सैद्धान्तिक ज्ञानले मात्र पूर्ण मुक्ति प्राप्त नहुन सक्छ, जबसम्म त्यसलाई व्यवहारिक आचरण र नैतिक कर्मले समर्थन गर्दैन। त्यसैगरी, कर्मकाण्ड मात्रले पनि अन्तिम सत्यको बोध गराउन सक्दैन। अतः, ज्ञान र कर्मको समन्वित अभ्यासले नै साधकलाई ब्रह्मसाक्षात्कारको नजिक पुर्याउँछ भन्ने यस सूत्रको गहिरो दार्शनिक सन्देश हो।

सूत्र 4.1.18

संस्कृत: यदेव विद्ययेति हि

IAST: *Yadeva vidyayeti hi*

नेपाली अर्थ: जुन विद्याद्वारा (गरिन्छ), किनभने (श्रुतिले भन्छ)।

विस्तृत व्याख्या: विद्या (ज्ञान) सहित गरिने कर्मको फल विशेष हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

यदेव (Yadeva): जुन नै।

विद्यया (Vidyayā): विद्याले, ज्ञानले।

इति (Iti): यसरी, भनी।

हि (Hi): किनभने, निश्चय नै।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ज्ञान (विद्या) सहित गरिने कर्मको महत्त्वलाई दर्शाउँछ। जब कुनै कर्मलाई सही ज्ञानको साथ गरिन्छ, त्यसको फल साधारण कर्मको भन्दा विशेष र उच्च हुन्छ, जसले आध्यात्मिक उन्नतिमा सहयोग पुऱ्याउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानविज्ञान (Cognitive Science): जब कुनै कार्यलाई पूर्ण सचेतना र त्यसको अन्तर्निहित सिद्धान्तको ज्ञानसहित गरिन्छ, तब त्यसको प्रभावकारिता र परिणाममा गुणात्मक भिन्नता आउँछ। यो सूत्रले सचेत अभ्यास (mindful practice) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Intentionality and Focus): मनोविज्ञानमा कुनै पनि कार्यमा लगाइएको नियत (intention) र एकाग्रता (focus) ले त्यसको परिणामलाई कसरी प्रभावित गर्छ भन्ने कुरामा अध्ययन गरिन्छ। विद्यासहितको कर्मले मानसिक स्पष्टता र उद्देश्यपूर्णता बढाउँछ, जसले सकारात्मक परिणाम ल्याउँछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले कर्म र ज्ञानको अन्योन्याश्रित सम्बन्धलाई उजागर गर्दछ, जहाँ ज्ञानले कर्मको फललाई परिष्कृत र उन्नत बनाउँछ। यसले केवल कर्मकाण्डको यान्त्रिक पालनाभन्दा पनि त्यसको पछाडिको आध्यात्मिक बुझाइको आवश्यकतामाथि जोड दिन्छ।

१. ज्ञानको श्रेष्ठता र कर्मको परिष्कार: यो सूत्रले ज्ञान (विद्या) को महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ, जसले कर्मलाई केवल भौतिक क्रियाकलापबाट माथि उठाएर आध्यात्मिक साधनाको रूप दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, अविद्याले गरिएका कर्महरूले बन्धनमा पार्छन्, तर विद्यासहित गरिएका कर्महरूले मोक्षको मार्ग प्रशस्त गर्छन्।

२. श्रुतिको प्रमाणिकता: सूत्रमा 'हि' शब्दको प्रयोगले श्रुति (वेद) को प्रमाणिकतालाई संकेत गर्दछ। यसले बताउँछ कि ज्ञानसहितको कर्मको श्रेष्ठता कुनै व्यक्तिगत धारणा नभई वैदिक ग्रन्थहरूद्वारा समर्थित अकाट्य सत्य हो। यसले कर्मयोग र ज्ञानयोगको समन्वयलाई पनि दर्शाउँछ।

३. आध्यात्मिक फलको प्राप्ति: जब कर्मलाई सही ज्ञानको साथ गरिन्छ, त्यसको फल केवल सांसारिक नभई आध्यात्मिक हुन्छ। रामानुजाचार्यको मतमा, भक्तिपूर्वक गरिएका कर्महरूले ईश्वरको कृपा प्राप्त हुन्छ, जुन विद्याद्वारा गरिने कर्मको अन्तिम लक्ष्य हो। यसले जीवलाई ब्रह्मप्राप्तिको दिशामा अग्रसर गराउँछ।

सूत्र 4.1.19

संस्कृत: भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते

IAST: *Bhogena tvitare kṣapayitvātha sampadyate*

नेपाली अर्थ: तर भोगद्वारा अन्य (प्रारब्ध कर्म) क्षपयित्वा (Exhausting), त्यसपछि सम्पद्यते (Attains Brahman)।

विस्तृत व्याख्या: प्रारब्ध कर्मको फल भोगेर क्षय गरेपछि ज्ञानी ब्रह्ममा सम्पन्न हुन्छ। यसले पहिलो पादको समापन गर्दछ।

॥ इति अध्याय ४ पाद १ समाप्तः ॥

पाद २: द्वितीय पाद (Section 2)

यस पादमा मृत्युको प्रक्रिया र जीवात्माको उत्क्रान्ति (Departure) को वर्णन गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

भोगेन (Bhogena): भोगद्वारा (अनुभव वा उपभोगद्वारा)।

तु (tu): तर।

इतरे (itare): अन्य (प्रारब्ध कर्म)।

क्षपयित्वा (kṣapayitvā): क्षय गरेर (समाप्त गरेर)।

अथ (atha): त्यसपछि।

सम्पद्यते (sampadyate): प्राप्त हुन्छ (ब्रह्ममा लीन हुन्छ)।

चुरो अर्थ (Essence): ज्ञानी पुरुषले आफ्ना सञ्चित र क्रियमाण कर्महरूलाई ज्ञानद्वारा नष्ट गरेपछि, बाँकी रहेका प्रारब्ध कर्महरूलाई भोगद्वारा समाप्त गर्दछन्। यसरी सबै कर्मबन्धनबाट मुक्त भएपछि, उनी ब्रह्मस्वरूपमा स्थित हुन्छन् र परम मोक्ष प्राप्त गर्दछन् [Liberation, Moksha]।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कमा कर्मफलको अनुभवले न्यूरल मार्गहरूलाई कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने अध्ययनले भोगको प्रक्रियालाई बुझ्न मद्दत गर्छ। चेतनाको स्तरमा

हुने परिवर्तनहरू [States of Consciousness] र कर्मको प्रभावले न्यूरोप्लास्टिसिटीमा पार्ने असर यस सन्दर्भमा प्रासंगिक हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - कर्मको प्रभाव र मुक्ति): कर्मको मनोवैज्ञानिक प्रभाव [Psychological Impact of Karma] र त्यसबाट मुक्तिको अवधारणाले मानसिक शान्ति र आत्म-साक्षात्कार [Self-realization] को महत्त्वलाई दर्शाउँछ। भोगद्वारा कर्मको क्षयले मानसिक बोझबाट मुक्ति र पूर्णताको अनुभव [Experience of Wholeness] प्रदान गर्दछ।

यो सूत्रले ज्ञानी पुरुषको कर्मक्षय प्रक्रिया र ब्रह्मप्राप्तिको अन्तिम अवस्थालाई स्पष्ट पार्दछ। अघिल्ला सूत्रहरूमा ज्ञानद्वारा सञ्चित र क्रियमाण कर्महरूको नाश हुने कुरा बताइएको थियो भने, यस सूत्रले प्रारब्ध कर्मको भोगद्वारा क्षय हुने र त्यसपछि मात्र ब्रह्ममा सम्पत्ति हुने कुराको पुष्टि गर्दछ। यो वेदान्त दर्शनको कर्म सिद्धान्त [Karma Theory] र मोक्षको अवधारणा [Concept of Moksha] मा एक महत्त्वपूर्ण कडी हो।

१. प्रारब्ध कर्मको अनिवार्यता:

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ज्ञान प्राप्त भए पनि प्रारब्ध कर्म (जुन फल दिन सुरु गरिसकेको छ) भोगद्वारा नै समाप्त हुन्छ। जसरी चक्र घुम्न छोडे पनि केही समयसम्म आफ्नो गतिमा रहन्छ, त्यसरी नै ज्ञान प्राप्त भए पनि प्रारब्ध कर्मको फल भोग्नै पर्छ। यो जीवात्माको अन्तिम बन्धन हो जसलाई भोगेर नै पार गर्नुपर्छ।

२. भोगद्वारा कर्मक्षयको प्रक्रिया:

सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि ज्ञानीले प्रारब्ध कर्मलाई 'भोगेन' अर्थात् अनुभव वा उपभोगद्वारा क्षय गर्दछ। यो भोग सामान्य मानिसको जस्तो आसक्तिपूर्ण भोग नभई साक्षी भावले गरिने भोग हो। ज्ञानीले कर्मफललाई तटस्थ भावले स्वीकार गर्दछ, जसले गर्दा नयाँ कर्मको सिर्जना हुँदैन र पुराना कर्महरू क्रमशः समाप्त हुँदै जान्छन्।

३. ब्रह्मप्राप्तिको अन्तिम चरण:

जब सबै प्रारब्ध कर्महरू भोगद्वारा समाप्त हुन्छन्, तब ज्ञानी पूर्ण रूपमा कर्मबन्धनबाट मुक्त हुन्छ। यस अवस्थामा, जीवात्मा ब्रह्मसँग एकरूप हुन्छ, जसलाई 'सम्पद्यते' शब्दले जनाउँछ। यो अवस्था नै मोक्ष वा जीवनमुक्ति हो, जहाँ कुनै पनि द्वैत बाँकी रहँदैन र आत्मा आफ्नो शुद्ध, सच्चिदानन्द स्वरूपमा स्थित हुन्छ।

सूत्र 4.2.1

संस्कृत: वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च

IAST: *Vāṅmanasi darśanācchbdācca*

नेपाली अर्थ: वाक् (Speech) मनसि (Mind मा) लीन हुन्छ, दर्शन र शब्दबाट।

विस्तृत व्याख्या: मृत्युको समयमा वाणी मनमा लीन हुन्छ। यस पादमा मृत्युको प्रक्रिया र जीवात्माको उत्क्रान्ति (Departure) को वर्णन गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

वाक् (Vāk): वाणी (Speech).

मनसि (manasi): मनमा (in the mind).

दर्शनात् (darśanāt): दर्शनबाट (from perception/seeing).

शब्दात् (śabdāt): शब्दबाट (from sound/word).

च (ca): र (and).

चुरो अर्थ (Essence): मृत्युको समयमा वाणी मनमा लीन हुन्छ, जसलाई प्रत्यक्ष अनुभव (perception) र शास्त्र (scriptural testimony) दुवैले पुष्टि गर्दछन्। यो सूत्रले जीवात्माको स्थूल शरीरबाट सूक्ष्म शरीरमा संक्रमणको प्रक्रियालाई व्याख्या गर्दछ, जहाँ इन्द्रियहरू मनमा विलीन हुन्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मृत्युको नजिक पुग्दा मस्तिष्कका विभिन्न कार्यहरू कसरी क्रमिक रूपमा बन्द हुन्छन् भन्ने कुराले वाणीको मनमा लीन हुने प्रक्रियालाई बुझ्न मद्दत गर्दछ। चेतनाको अन्तिम क्षणहरूमा संवेदी इनपुटको प्रशोधनमा परिवर्तन आउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको विलीनता): मृत्युको अनुभवमा चेतनाको विलीनता र इन्द्रियहरूको कार्यक्षमतामा आउने ह्रासलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा बुझ्न सकिन्छ। यसले व्यक्तिपरक अनुभव र बाह्य संसारसँगको सम्बन्ध कसरी टुक्रिन्छ भन्ने देखाउँछ।

> ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले मृत्युको समयमा जीवात्माको उत्क्रान्ति (departure) को महत्त्वपूर्ण प्रक्रियालाई उजागर गर्दछ, विशेष गरी वाणीको मनमा लीन हुने अवस्थालाई। यो प्रक्रिया वेदान्त दर्शनमा सूक्ष्म शरीरको स्थूल शरीरबाट अलग हुने क्रमको एक भाग हो, जसले जीवात्माको भावी गतिको आधार तयार गर्दछ।

१. वाणीको मनमा लीनताको अर्थ: यो सूत्रले मृत्युको क्षणमा इन्द्रियहरू (यहाँ वाणी) कसरी मनमा विलीन हुन्छन् भन्ने कुराको दार्शनिक व्याख्या गर्दछ। शङ्कराचार्यका अनुसार, यसको अर्थ वाणीको कार्य गर्ने शक्ति मनमा समाहित हुनु हो, वाणी आफैं नष्ट हुनु होइन। यो स्थूलबाट सूक्ष्ममा फर्कने प्रक्रियाको पहिलो चरण हो।

२. दर्शन र शब्दको प्रमाणिकता: सूत्रमा 'दर्शनात्' (प्रत्यक्ष अनुभव) र 'शब्दात्' (शास्त्र) दुवैलाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसले वेदान्त दर्शनमा अनुभवजन्य ज्ञान (empirical knowledge) र श्रुति (revealed texts) दुवैको महत्त्वलाई जोड दिन्छ। मृत्युको प्रक्रिया केवल अनुमानमा आधारित नभई प्रत्यक्ष अवलोकन र वैदिक ग्रन्थहरूद्वारा समर्थित छ।

३. जीवात्माको सूक्ष्म शरीरमा संक्रमण: यो सूत्रले जीवात्माको स्थूल शरीर त्याग गरी सूक्ष्म शरीरमा प्रवेश गर्ने प्रक्रियाको सुरुवातलाई सङ्केत गर्दछ। मृत्युको समयमा इन्द्रियहरू मनमा, मन प्राणमा, प्राण तेजमा र तेज परदेवता (ब्रह्म) मा लीन हुँदै जान्छन्। यो क्रमिक विलीनताले जीवात्मालाई नयाँ जन्मका लागि तयार गर्दछ।

सूत्र 4.2.2

संस्कृत: अत एव च सर्वाण्यनु

IAST: *Ata eva ca sarvāṇyanu*

नेपाली अर्थ: त्यसकारण सबै (इन्द्रियहरू) अनु (Follow) गर्छन्।

विस्तृत व्याख्या: सबै इन्द्रियहरू क्रमशः मनमा लीन हुन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

अत (Ata): त्यसकारण।

एव (eva): नै।

च (ca): र।

सर्वाणि (sarvāṇi): सबै।

अनु (anu): पछि लाग्छन्, अनुसरण गर्छन्।

चुरो अर्थ (Essence): मृत्युको समयमा जीवात्मा शरीरबाट प्रस्थान गर्दा सबै इन्द्रियहरू (senses) मनमा विलीन हुन्छन्, जसले चेतनाको क्रमिक संकुचन र सूक्ष्म शरीरमा (subtle body) संक्रमणलाई संकेत गर्दछ। यो प्रक्रियाले आत्माको अविनाशी स्वरूप र भौतिक बन्धनबाट मुक्ति (liberation) को मार्गलाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मृत्युको नजिकको अनुभव (Near-death experiences) मा चेतनाको परिवर्तन र इन्द्रियहरूको कार्यमा आउने कमीलाई यस सूत्रले परोक्ष रूपमा व्याख्या गर्न सक्छ। मस्तिष्कका विभिन्न भागहरू निष्क्रिय हुँदै जाँदा इन्द्रियहरूको अनुभव मनमा कसरी एकीकृत हुन्छ भन्ने कुरालाई यसले दार्शनिक आधार प्रदान गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको संक्रमण): यस सूत्रले मृत्युको समयमा चेतनाको अवस्था र इन्द्रियहरूको अनुभव कसरी एकीकृत हुन्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक प्रक्रियालाई बुझाउँछ। यो अवस्थामा व्यक्तिले आफ्नो बाह्य संसारसँगको सम्बन्ध गुमाउँदै आन्तरिक चेतनाको गहिराइमा प्रवेश गर्छ, जुन मनोवैज्ञानिक रूपमा 'स्व' को विस्मरण (ego dissolution) सँग तुलना गर्न सकिन्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले मृत्युको समयमा जीवात्माको शरीर त्याग गर्ने प्रक्रियाको गहिरो दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यसले इन्द्रियहरूको मनमा विलय र त्यसपछि आत्माको सूक्ष्म शरीरमा संक्रमणको क्रमबद्धतालाई स्पष्ट पार्छ, जसले वैदिक परम्परामा मृत्युलाई केवल अन्त्य नभई चेतनाको अर्को अवस्थामा प्रवेशको रूपमा हेर्ने दृष्टिकोणलाई बल दिन्छ।

१. **इन्द्रियहरूको मनमा विलय (Dissolution of Senses into Mind):** यस सूत्रले मृत्युको क्षणमा चक्षु, श्रोत्र आदि बाह्य इन्द्रियहरूले आफ्नो कार्य बन्द गरी मनमा विलीन हुने प्रक्रियालाई व्याख्या गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, यो विलय पूर्ण विनाश नभई इन्द्रियहरूको शक्ति मनमा संकुचित हुनु हो, जसले गर्दा बाह्य ज्ञानको अनुभव समाप्त हुन्छ र चेतना आन्तरिक हुन्छ। यो अवस्थाले जीवात्माको भौतिक शरीरसँगको सम्बन्ध विच्छेदको पहिलो चरणलाई जनाउँछ।

२. **सूक्ष्म शरीरमा संक्रमण (Transition to Subtle Body):** इन्द्रियहरू मनमा विलीन भएपछि, मन प्राणमा र प्राण तेजमा विलीन हुन्छ, अन्ततः जीवात्मा सूक्ष्म शरीर (सूक्ष्म शरीर) सहित स्थूल शरीरबाट प्रस्थान गर्दछ। रामानुजाचार्यले यस प्रक्रियालाई जीवात्माको कर्मफल अनुसार अर्को लोकमा जाने तयारीको रूपमा हेर्छन्। यो संक्रमणले आत्माको निरन्तरता र पुनर्जन्मको सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ सूक्ष्म शरीरले कर्मको छाप बोकेर नयाँ जन्ममा प्रवेश गर्छ।

३. **चेतनाको अविनाशी स्वरूप (Indestructible Nature of Consciousness):** यस सूत्रको मुख्य सन्देश भनेको मृत्युले भौतिक शरीरको अन्त्य गरे पनि चेतना वा आत्माको अन्त्य गर्दैन। आत्मा अविनाशी र नित्य छ, जसले विभिन्न शरीरहरू धारण गर्दछ। मध्वाचार्यले यसलाई परमात्माको इच्छा अनुसार जीवात्माको यात्राको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ प्रत्येक चरण परमात्माको नियन्त्रणमा हुन्छ। यो दार्शनिक अवधारणाले मृत्युको भयलाई कम गरी आत्मज्ञान (self-knowledge) र मोक्ष (moksha) प्राप्तिको मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

सूत्र 4.2.3

संस्कृत: तन्मनः प्राण उत्तरात्

IAST: *Tanmanaḥ prāṇa uttarāt*

नेपाली अर्थ: त्यो मन प्राणमा (लीन हुन्छ), उत्तर (Next) श्रुतिबाट।

विस्तृत व्याख्या: मन प्राणमा लीन हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

तत् (Tat): त्यो (That).

मनः (Manaḥ): मन (Mind).

प्राण (Prāṇa): प्राण (Life-breath, vital energy).

उत्तरात् (Uttarāt): उत्तर (From the next, subsequent).

चुरो अर्थ (Essence): मृत्युको समयमा, मन प्राणमा विलीन हुन्छ, जसले चेतनाको सूक्ष्म शरीरमा संक्रमणलाई संकेत गर्दछ। यो प्रक्रिया उपनिषदहरूमा वर्णित आत्माको यात्राको एक महत्वपूर्ण चरण हो, जहाँ स्थूलबाट सूक्ष्ममा रूपान्तरण हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतनाको अवस्था र मस्तिष्क गतिविधिबीचको सम्बन्ध आधुनिक न्यूरोसाइन्सको अध्ययनको विषय हो। मृत्युको समयमा मस्तिष्कको गतिविधिमा आउने परिवर्तनहरूले मनको प्राणमा विलीन हुने प्रक्रियालाई केही हदसम्म व्याख्या गर्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता): मनोविज्ञानले चेतनाको प्रकृति र यसको निरन्तरतालाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्दछ। यो सूत्रले मृत्युपश्चात चेतनाको

स्वरूप र यसको सूक्ष्म ऊर्जा (प्राण) सँगको सम्बन्धबारे दार्शनिक र मनोवैज्ञानिक प्रश्नहरू उठाउँछ।

मृत्युको समयमा जीवात्माको यात्राको वर्णन गर्ने ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले मनको प्राणमा हुने विलयलाई स्पष्ट पार्दछ। यो विलय स्थूल शरीरबाट सूक्ष्म शरीरमा हुने संक्रमणको एक महत्वपूर्ण चरण हो, जसले आत्माको आगामी गतिको लागि मार्ग प्रशस्त गर्दछ।

१. मनको प्राणमा विलयको अवधारणा: यस सूत्रले मृत्युको क्षणमा मन (अन्तःकरण) प्राण (जीवन शक्ति) मा विलीन हुन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, यो विलय पूर्ण विनाश नभई मनको सूक्ष्म रूपमा प्राणमा समाहित हुनु हो, जसले गर्दा जीवात्माले अर्को शरीरमा प्रवेश गर्न सक्दछ। यो प्रक्रियाले स्थूल चेतनाको अन्त्य र सूक्ष्म चेतनाको निरन्तरतालाई संकेत गर्दछ।

२. उपनिषदिक आधार र श्रुतिको प्रमाण: सूत्रमा 'उत्तरात्' शब्दले यस अवधारणाको आधार उपनिषदहरूमा पाइने अन्य श्रुतिहरूमा रहेको संकेत गर्दछ। बृहदारण्यक उपनिषद र छान्दोग्य उपनिषद जस्ता ग्रन्थहरूमा मृत्युको समयमा इन्द्रियहरू मनमा, मन प्राणमा र प्राण आत्मामा विलीन हुने प्रक्रियाको विस्तृत वर्णन पाइन्छ। यसले यस दार्शनिक विचारको प्रामाणिकतालाई स्थापित गर्दछ।

३. दार्शनिक निहितार्थ र मोक्षको मार्ग: मनको प्राणमा विलयको यो प्रक्रियाले जीवात्माको संसार चक्र (जन्म-मृत्युको चक्र) बाट मुक्ति (मोक्ष) प्राप्त गर्ने मार्गमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। रामानुजाचार्यका अनुसार, यो विलय ईश्वरको इच्छा अनुसार हुन्छ र यसले जीवात्मालाई कर्मफल अनुसार नयाँ शरीर प्राप्त गर्न वा मोक्ष प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछ। यो प्रक्रियाले आत्माको अमरता र चेतनाको निरन्तरतालाई पुष्टि गर्दछ।

सूत्र 4.2.4

संस्कृत: सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः

IAST: *So'dhyakṣe tadupagamādibhyaḥ*

नेपाली अर्थ: त्यो (प्राण) अध्यक्ष (Ruler/Jīva) मा, उपगम आदिबाट।

विस्तृत व्याख्या: प्राण जीवात्मामा लीन हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

सः (Saḥ): त्यो, उ

अध्यक्षे (Adhyakṣe): अध्यक्षमा, जीवात्मामा

तत् (Tat): त्यस

उपगम (Upagama): नजिक जानु, लीन हुनु

आदिभ्यः (Ādibhyaḥ): आदिबाट, कारणहरूले गर्दा

चुरो अर्थ (Essence): मृत्युको समयमा प्राण (vital force) जीवात्मा (individual soul) मा लीन हुन्छ, किनकि सबै इन्द्रियहरू र तिनीहरूका कार्यहरू जीवात्मासँगै जान्छन्। यो सूत्रले जीवात्माको सूक्ष्म शरीरसँगको सम्बन्ध र त्यसको गतिशीलतालाई स्पष्ट पार्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतना (consciousness) र मस्तिष्क (brain) को सम्बन्धमा, यो सूत्रले प्राणको जीवात्मामा विलयलाई मस्तिष्कको कार्यहरू बन्द भएपछि चेतनाको अवस्थासँग जोड्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - मृत्युको अनुभव): मृत्युको अनुभव (experience of death) मा, यो सूत्रले प्राणको शरीरबाट अलग हुने प्रक्रियालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा व्याख्या गर्छ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो अस्तित्वको गहिरो तहमा प्रवेश गर्छ।

यो सूत्रले मृत्युको समयमा प्राणको गति र जीवात्मासँगको त्यसको सम्बन्धलाई सूक्ष्मतापूर्वक विश्लेषण गर्दछ। यसले उपनिषद्का विभिन्न कथनहरूलाई समन्वय गर्दै, प्राणको जीवात्मामा विलय हुने प्रक्रियालाई स्थापित गर्छ, जुन मोक्ष वा पुनर्जन्मको मार्गमा महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

१. **प्राणको जीवात्मामा विलय (Merger of Prana into Jiva):** यो सूत्रले स्पष्ट पार्छ कि मृत्युको क्षणमा, शरीरबाट प्राण (vital energies) सिधै बाहिर निस्कँदैनन्, बरु तिनीहरू जीवात्मा (individual soul) मा लीन हुन्छन्। शङ्कराचार्यका अनुसार, यो विलय जीवात्माको सूक्ष्म शरीर (subtle body) सँगको सम्बन्धको कारण हुन्छ, जहाँ प्राण, इन्द्रियहरू र मन सूक्ष्म शरीरका अभिन्न अंग हुन्। यसले जीवात्माको अर्को शरीरमा संक्रमणको लागि तयारी गर्दछ।

२. **उपगम र आदिभ्यः को अर्थ (Meaning of Upagama and Adibhyaḥ):** 'उपगम' शब्दले प्राणको जीवात्मामा नजिक जानु वा लीन हुनुलाई सङ्केत गर्छ। 'आदिभ्यः' (आदिबाट) ले यस विलयका अन्य कारणहरूलाई पनि समावेश गर्दछ, जस्तै इन्द्रियहरूको कार्यक्षमताको समाप्ति र मनको जीवात्मामा एकाग्रता। रामानुजाचार्यले यसलाई जीवात्माको कर्मफल अनुसार अर्को लोकमा गमनको लागि आवश्यक प्रक्रियाको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ प्राणहरू जीवात्मासँगै यात्रा गर्छन्।

३. **वेदान्तिक परिप्रेक्ष्यमा मृत्यु (Death in Vedantic Perspective):** वेदान्त दर्शनमा मृत्युलाई शरीरको अन्त्य मात्र नभई जीवात्माको एक अवस्थाबाट अर्को अवस्थामा संक्रमणको रूपमा हेरिन्छ। यो सूत्रले यस संक्रमणको एक महत्त्वपूर्ण चरणलाई उजागर गर्दछ, जहाँ प्राणको जीवात्मामा विलयले पुनर्जन्मको चक्र वा मोक्ष प्राप्तिको लागि आधार तयार गर्छ। यसले जीवात्माको अमरता र त्यसको निरन्तर यात्रालाई पुष्टि गर्दछ, जुन भौतिक शरीरको विनाशले समाप्त हुँदैन।

सूत्र 4.2.5

संस्कृत: भूतेषु तच्छ्रुतेः

IAST: *Bhūteṣu tacchruteḥ*

नेपाली अर्थ: भूतहरू (Elements) मा, श्रुतिबाट।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्मा सूक्ष्म भूतहरूसहित शरीर छोड्छ।

शाब्दिक अर्थ:

भूतेषु (Bhūteṣu): भूतहरूमा (elements मा).

तत् (Tat): त्यो (that).

श्रुतेः (Śruteḥ): श्रुतिबाट (from the scriptures/Vedas).

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्माले स्थूल शरीर त्याग्दा सूक्ष्म भूतहरू (subtle elements) सँगै अर्को लोकमा प्रस्थान गर्छ, जसको पुष्टि श्रुति (Vedic scriptures) द्वारा हुन्छ। यो जीवात्माको यात्रा र पुनर्जन्मको प्रक्रियालाई बुझाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानले ऊर्जा र पदार्थको अविनाशीता (indestructibility) बारे चर्चा गर्छ, जुन सूक्ष्म भूतहरूको निरन्तरताको अवधारणासँग मिल्दोजुल्दो छ। यद्यपि, जीवात्माको सूक्ष्म शरीरको अवधारणा भौतिक मापनभन्दा बाहिर छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता): मृत्युको अनुभव (near-death experiences) र चेतनाको प्रकृतिबारेको अध्ययनले शरीरको अन्त्यपछि पनि चेतनाको कुनै रूपमा निरन्तरता हुन सक्ने सम्भावनालाई संकेत गर्छ, जुन यस सूत्रको अन्तर्निहित अर्थसँग जोडिन्छ।

ब्रह्मसूत्र ४.२.५, "भूतेषु तच्छ्रुतेः" ले जीवात्माको शरीर त्याग गर्ने प्रक्रियामा सूक्ष्म भूतहरूको भूमिकालाई स्पष्ट पार्छ। यो सूत्रले जीवात्माले स्थूल शरीर छोड्दा सूक्ष्म शरीर (लिङ्ग शरीर) सँगै सूक्ष्म भूतहरूलाई पनि लिएर जान्छ भन्ने वैदिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्छ। यसले मृत्युपश्चात् जीवात्माको यात्रा र पुनर्जन्मको आधारभूत संरचनालाई बुझाउँछ।

१. सूक्ष्म शरीर र भूतहरूको संलग्नता: यस सूत्रले जीवात्माले स्थूल शरीर त्याग्दा केवल चेतना मात्र नभई, सूक्ष्म भूतहरू (पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाशका सूक्ष्म अंशहरू) ले बनेको सूक्ष्म शरीर पनि सँगै लिएर जान्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यो सूक्ष्म शरीर नै जीवात्माको भावी जन्म र कर्मफल भोगको माध्यम बन्छ।

२. श्रुतिको प्रमाण: "तच्छ्रुतेः" पदले यस सिद्धान्तको आधार श्रुति (वेद) मा रहेको संकेत गर्छ। विभिन्न उपनिषद्हरूमा जीवात्माको मृत्युपश्चात्को यात्रा, सूक्ष्म शरीरको भूमिका र कर्मानुसार फल प्राप्तिको वर्णन पाइन्छ। उदाहरणका लागि, बृहदारण्यक उपनिषद्ले जीवात्माको शरीर त्याग र नयाँ शरीर प्राप्तिको प्रक्रियालाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गरेको छ।

३. आचार्यहरूको व्याख्या: शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यस सूत्रलाई व्याख्या गर्दै जीवात्माको सूक्ष्म शरीरसँगको सम्बन्ध र त्यसको निरन्तरतालाई पुष्टि गरेका छन्। रामानुजाचार्यले पनि जीवात्माको सूक्ष्म शरीर र भूतहरूसँगको सम्बन्धलाई स्वीकार गर्दै, यसलाई ईश्वरको सङ्कल्पअनुसार हुने प्रक्रियाको रूपमा हेरेका छन्। यसले जीवात्माको यात्रामा कर्म र ईश्वरको भूमिकालाई पनि जोड्छ।

सूत्र 4.2.6

संस्कृत: नैकस्मिन्दर्शयतो हि

IAST: *Naikasminddarśayato hi*

नेपाली अर्थ: एकमा (मात्र) होइन, किनभने (श्रुतिले) देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्मा एउटै भूतमा होइन, सबै सूक्ष्म भूतहरूसहित जान्छ।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन।

एकस्मिन् (ekasmin): एकमा (मात्र)।

दर्शयतो (darśayato): देखाउँछ (दुईवटा कुरालाई संकेत गर्दै)।

हि (hi): किनभने, निश्चय नै।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्मा मृत्युपछि केवल एउटै सूक्ष्म भूतमा मात्र सीमित नभई सबै सूक्ष्म भूतहरूसँगै अर्को लोकमा प्रस्थान गर्दछ, किनभने श्रुतिहरूले यसै कुरालाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछन्। यो आत्माको गमन प्रक्रियाको व्यापकतालाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीले कणहरूको गैर-स्थानीयता (non-locality) र अन्तरसम्बन्ध (interconnectedness) को अवधारणा प्रस्तुत गर्दछ, जसलाई जीवात्माको एकभन्दा बढी सूक्ष्म भूतहरूसँगको सम्बन्धसँग तुलना गर्न सकिन्छ। चेतनाको प्रकृतिलाई केवल एक भौतिक आधारमा सीमित गर्न नसकिने विचार यससँग मेल खान्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता): मनोविज्ञानमा चेतनाको निरन्तरता (continuity of consciousness) र मृत्युपछिको अस्तित्वबारे गरिने दार्शनिक बहसहरू यस सूत्रसँग सम्बन्धित छन्। आत्माको यात्रालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा व्यक्तिको अनुभव, संस्कार र कर्मको सूक्ष्म छापहरूको निरन्तरताको रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

यो सूत्रले जीवात्माको मृत्युपछिको गमन प्रक्रियाको गहन दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, विशेषगरी आत्माको सूक्ष्म शरीरसँगको सम्बन्ध र त्यसको यात्राको व्यापकतामाथि प्रकाश पार्दछ। यसले केवल एक भौतिक तत्वमा आत्माको सीमिततालाई अस्वीकार गर्दै, यसको बहुआयामिक अस्तित्वलाई स्थापित गर्दछ।

१. सूक्ष्म शरीरको व्यापकता: शंकराचार्यका अनुसार, जीवात्मा स्थूल शरीर त्याग गरेपछि केवल एक भूत (तत्व) मा मात्र नभई, पञ्चीकरण नभएका सबै सूक्ष्म भूतहरू (तन्मात्रा) सँगै अर्को शरीर प्राप्त गर्नका लागि यात्रा गर्दछ। यसले आत्माको गमनलाई एक जटिल र समन्वित प्रक्रियाको रूपमा व्याख्या गर्दछ, जहाँ मन, बुद्धि, इन्द्रियहरू र प्राण पनि सूक्ष्म रूपमा आत्मासँगै रहन्छन्।

२. श्रुति प्रमाणको महत्त्व: यस सूत्रमा 'दर्शयतो हि' (किनभने श्रुतिले देखाउँछ) भन्ने पदले वैदिक ग्रन्थहरूको अकाट्य प्रमाणलाई जोड दिन्छ। उपनिषद्हरूमा आत्माको गमनसम्बन्धी विभिन्न वर्णनहरू छन्, जसले आत्माको यात्रा केवल एक सीमित माध्यमबाट नभई, कर्म र वासना अनुसार विभिन्न सूक्ष्म तत्वहरूको साथमा हुने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। रामानुजाचार्य पनि यस कुरामा सहमत छन् कि आत्माको गमन शास्त्रमा वर्णित विधि अनुसार नै हुन्छ।

३. पुनर्जन्मको दार्शनिक आधार: यो सूत्रले पुनर्जन्मको सिद्धान्तलाई थप सुदृढ पार्दछ। यदि आत्मा केवल एक तत्वमा सीमित भएर यात्रा गर्दथ्यो भने, नयाँ शरीरको निर्माण र विभिन्न भोगहरूको अनुभव सम्भव हुँदैनथ्यो। सूक्ष्म भूतहरूको साथमा आत्माको गमनले नै कर्मफल भोग्नका लागि उपयुक्त नयाँ शरीर प्राप्त गर्ने आधार प्रदान गर्दछ, जसले संसार चक्रको निरन्तरतालाई दार्शनिक रूपमा व्याख्या गर्दछ।

सूत्र 4.2.7

संस्कृत: समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य

IAST: *Samānā cāsṛtyupakramādamṛtatvaṃ cānupoṣya*

नेपाली अर्थ: र समान (Common) सृष्टि उपक्रमबाट, अमृतत्व अनुपोष्य (Without Nourishing)।

विस्तृत व्याख्या: सबै जीवहरूको मृत्युप्रक्रिया समान छ। अमृतत्व (मुक्ति) प्राप्त नगरेसम्म यो चक्र चल्छ।

शाब्दिक अर्थ:

समाना (Samānā): समान, उस्तै, बराबर।

च (ca): र।

आसृत्युपक्रमात् (āsṛtyupakramāt): सृष्टि वा उत्पत्ति को सुरुवातबाट।

अमृतत्वं (amṛtatvaṃ): अमृतत्व, अमरता, मोक्ष।

च (ca): र।

अनुपोष्य (anupoṣya): नपोषण गरी, पोषण नगरी।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जीवहरूको संसार चक्र (cycle of transmigration) सृष्टिको सुरुवातदेखि नै समान रहेको र अमृतत्व (immortality/liberation) यस चक्रलाई पोषण नगरी प्राप्त गरिने अवस्था हो भन्ने दार्शनिक विचार प्रस्तुत गर्दछ। यसले मुक्ति प्राप्त नगरेसम्म जीव जन्म-मृत्युको बन्धनमा रहिरहने संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): यो सूत्रले जीवहरूको जीवनचक्र र मृत्युको समानतालाई संकेत गर्दछ, जुन जैविक प्रक्रियाहरूको विश्वव्यापीतासँग मेल खान्छ। सबै जीवहरूले जन्म, वृद्धि, प्रजनन र मृत्युको समान ढाँचा पछ्याउँछन्।

मनोविज्ञान (Psychology - अस्तित्ववादी मनोविज्ञान): यसले मानव अस्तित्वको अस्थायीता र अमरत्वको खोजीलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा जोड्दछ, जहाँ व्यक्तिहरूले जीवनको अर्थ र मृत्युको स्वीकार्यतासँग संघर्ष गर्छन्। यसले चेतनाको निरन्तरता र मुक्तिप्रतिको मानवीय चाहनालाई पनि प्रतिबिम्बित गर्दछ।

यो सूत्रले जीवहरूको संसार चक्रको समानता र अमृतत्व प्राप्तिको मार्गबारे गहिरो दार्शनिक विवेचना प्रस्तुत गर्दछ। यसले सृष्टिको सुरुवातदेखि नै सबै प्राणीहरूमा मृत्यु र पुनर्जन्मको प्रक्रिया समान रूपमा लागू हुने कुरालाई जोड दिन्छ, र यस चक्रबाट मुक्ति पाउनु नै वास्तविक अमृतत्व हो भन्ने सन्देश दिन्छ।

१. संसार चक्रको सार्वभौमिकता: यस सूत्रले सबै जीवहरूका लागि संसार चक्र (cycle of transmigration) को सार्वभौमिकतालाई स्थापित गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, जबसम्म जीवले अज्ञानता (ignorance) लाई पार गर्दैन, तबसम्म यो जन्म-मृत्युको चक्र निरन्तर चलिरहन्छ। यो प्रक्रिया कुनै एक जीवमा मात्र सीमित नभई सम्पूर्ण सृष्टिमा समान रूपमा व्याप्त छ, जसले सबै प्राणीहरूलाई समान कर्मफलको अधीनमा राख्छ।

२. अमृतत्वको वास्तविक अर्थ: सूत्रले अमृतत्व (immortality or liberation) लाई 'अनुपोष्य' अर्थात् संसार चक्रलाई पोषण नगरी प्राप्त गरिने अवस्थाका रूपमा परिभाषित गर्दछ। यसको अर्थ हो कि केवल भौतिक शरीरको पोषण वा सांसारिक इच्छाहरूको पूर्तिले अमृतत्व प्राप्त हुँदैन। वास्तविक अमृतत्व आत्मज्ञान (self-realization) र अविद्या (nescience) को विनाशबाट मात्र सम्भव छ, जसले जीवलाई जन्म र मृत्युको बन्धनबाट मुक्त गर्दछ।

३. मोक्षको मार्ग: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, अमृतत्व वा मोक्ष (liberation) ईश्वरको कृपा (divine grace) र भक्ति (devotion) मार्फत प्राप्त हुन्छ। यस सूत्रले संसार चक्रको समानतालाई स्वीकार गर्दै, यसबाट पार पाउनका लागि आत्मिक साधना र ईश्वरप्रतिको समर्पणको आवश्यकतालाई अप्रत्यक्ष रूपमा संकेत गर्दछ। जीवले आफ्नो कर्म र ज्ञानको माध्यमबाट यस चक्रलाई तोड्न सक्छ र परम सत्यमा लीन हुन सक्छ।

सूत्र 4.2.8

संस्कृत: तदापीतेः संसारव्यपदेशात्

IAST: *Tadāpīteḥ saṃsāravyapadeśāt*

नेपाली अर्थ: त्यसको आपीति (Merging) सम्म, संसार व्यपदेश भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्ममा आपीति (विलीन) नभएसम्म संसारचक्र चल्छ।

शाब्दिक अर्थ:

तदापीतेः (Tadāpīteḥ): त्यसको आपीति (विलय वा एकीकरण) सम्म।

संसारव्यपदेशात् (saṃsāravyapadeśāt): संसार (जन्म-मृत्युको चक्र वा सांसारिक अस्तित्व) को व्यपदेश (उल्लेख वा वर्णन) भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): जबसम्म जीव ब्रह्ममा पूर्ण रूपमा विलीन हुँदैन, तबसम्म यसको लागि संसारको चक्र (cycle of transmigration) को वर्णन गरिन्छ। यो सूत्रले मोक्ष प्राप्त नभएसम्म जीवको सांसारिक बन्धनको निरन्तरतालाई जोड दिन्छ, जहाँ ब्रह्ममा एकीकरण नै अन्तिम मुक्ति हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतनाको निरन्तरता र परिवर्तनशील अवस्थाहरूलाई न्यूरोसाइन्सले अध्ययन गर्छ। यस सूत्रको अवधारणालाई चेतनाको अवस्था (states of consciousness) र व्यक्तिगत अनुभवको निरन्तरतासँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ आत्माको यात्रालाई मस्तिष्कको गतिविधिभन्दा परको रूपमा हेरिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Existential Psychology): अस्तित्ववादी मनोविज्ञानले मानव अस्तित्वको अर्थ, मृत्यु, स्वतन्त्रता र एक्लोपन जस्ता विषयहरूमा केन्द्रित हुन्छ। यस सूत्रले व्यक्तिको सांसारिक बन्धन र मुक्तिप्रतिको चाहनालाई अस्तित्ववादी दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्न सकिन्छ, जहाँ संसारको चक्रलाई व्यक्तिगत अनुभवको निरन्तरताको रूपमा बुझिन्छ।

> यो सूत्रले जीवको संसारिक यात्राको निरन्तरता र त्यसको अन्त्य ब्रह्ममा पूर्ण विलय (merging) नभएसम्म हुने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले वेदान्त दर्शनको मूलभूत सिद्धान्तलाई प्रतिपादन गर्दछ कि जीवको वास्तविक स्वरूप ब्रह्म हो, तर अज्ञानताका कारण यो संसारको चक्रमा फसेको हुन्छ। मोक्षको प्राप्ति नै यस चक्रबाट मुक्तिको एक मात्र उपाय हो।

१. जीवको संसारिक बन्धनको निरन्तरता: यस सूत्रले स्पष्ट पार्दछ कि जीवको संसारिक बन्धन तबसम्म रहन्छ जबसम्म यो ब्रह्ममा पूर्ण रूपमा विलीन हुँदैन। शंकराचार्यका अनुसार, अज्ञानता (avidya) नै संसारको मूल कारण हो, र जबसम्म यो अज्ञानता नष्ट हुँदैन, तबसम्म जीवले जन्म-मृत्युको चक्र अनुभव गरिरहन्छ। ब्रह्मज्ञानको प्राप्तिले मात्र यस बन्धनबाट मुक्ति सम्भव छ।

२. आपीति (विलय) को अवधारणा: आपीति शब्दले ब्रह्ममा जीवको पूर्ण विलय वा एकीकरणलाई जनाउँछ। यो विलय कुनै भौतिक विलय नभई ज्ञानको माध्यमबाट हुने तादात्म्य (identity) को बोध हो। रामानुजाचार्यका अनुसार, जीव ब्रह्मको अंश हो र मोक्षमा जीवले ब्रह्मसँगको आफ्नो सम्बन्धलाई पूर्ण रूपमा अनुभव गर्दछ, तर आफ्नो छुट्टै अस्तित्व कायम राख्छ। यसरी, आपीतिलाई विभिन्न आचार्यहरूले फरक-फरक तरिकाले व्याख्या गरेका छन्।

३. संसारव्यपदेशको महत्व: संसारव्यपदेशात् शब्दले संसारको वर्णन वा उल्लेखको कारणलाई संकेत गर्दछ। जबसम्म जीव ब्रह्मसँग एक भएको अनुभव गर्दैन, तबसम्म यसलाई संसारको अनुभव हुन्छ। यो संसारको अनुभव नै जीवलाई मोक्षको मार्गमा लाग्न प्रेरित गर्दछ। मध्वाचार्यका अनुसार, जीव र ब्रह्म सधैं भिन्न रहन्छन्, र जीवले भक्तिद्वारा ब्रह्मको कृपा प्राप्त गरेर संसारबाट मुक्ति पाउँछ। यसरी, संसारको वर्णनले जीवको आध्यात्मिक यात्राको आवश्यकतालाई उजागर गर्दछ।

सूत्र 4.2.9

संस्कृत: सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः

IAST: *Sūkṣmaṃ pramāṇataśca tathopalabdheḥ*

नेपाली अर्थ: सूक्ष्म (Subtle) प्रमाणबाट, र त्यसरी उपलब्धि भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्माको शरीर सूक्ष्म छ, प्रमाणबाट उपलब्ध छ।

शाब्दिक अर्थ:

सूक्ष्मं (Sūkṣmaṃ): अति सानो, अदृश्य, सूक्ष्म।

प्रमाणतः (pramāṇataḥ): प्रमाणले, प्रमाणको आधारमा।

च (ca): र, पनि।

तथा (tathā): त्यसरी, त्यसैले।

उपलब्धेः (upalabdheḥ): उपलब्ध भएकोले, प्राप्त भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जीवात्माको सूक्ष्म शरीर (subtle body) सूक्ष्म प्रकृतिको हुन्छ र यसको अस्तित्व प्रमाण (valid means of knowledge) द्वारा स्थापित हुन्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यसले सूक्ष्म शरीरको अवधारणालाई केवल अनुमानको सट्टा शास्त्र र तर्कमा आधारित ज्ञानको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले वेदान्तमा ज्ञानमीमांसाको महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): आधुनिक भौतिक विज्ञानले पदार्थको सूक्ष्म कणहरू (subatomic particles) र ऊर्जाको अदृश्य रूपहरूको अध्ययन गर्दछ, जसले स्थूलभन्दा परको सूक्ष्म अस्तित्वको सम्भावनालाई संकेत गर्दछ। यो सूत्रले जीवात्माको सूक्ष्म शरीरको अवधारणालाई प्रमाणद्वारा स्थापित गर्ने कुरा गर्दछ, जसरी भौतिक विज्ञानले अदृश्य कणहरूको अस्तित्वलाई प्रयोगात्मक प्रमाणद्वारा पुष्टि गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): मनोविज्ञानले चेतना (consciousness) र मन (mind) को सूक्ष्म प्रकृतिलाई बुझ्ने प्रयास गर्दछ। यस सूत्रमा उल्लेखित 'सूक्ष्म' शरीरलाई आधुनिक मनोविज्ञानले मन, बुद्धि, अहंकार र इन्द्रियहरूको सूक्ष्म समूह (subtle aggregate of mind, intellect, ego, and senses) को रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ, जसको अस्तित्व प्रत्यक्ष अनुभव र आत्म-निरीक्षण (introspection) द्वारा प्रमाणित हुन्छ।

यो सूत्रले जीवात्माको सूक्ष्म शरीरको प्रकृति र त्यसको प्रामाणिकतामाथि प्रकाश पार्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण आधारशिला हो। यसले स्थूल शरीरको मृत्युपछि पनि जीवात्माको यात्रा जारी रहन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई बल प्रदान गर्दछ, जसको लागि सूक्ष्म शरीरको अस्तित्व अपरिहार्य छ।

१. सूक्ष्म शरीरको अवधारणा र यसको महत्त्व: वेदान्तमा सूक्ष्म शरीरलाई लिङ्ग शरीर पनि भनिन्छ, जुन मन, बुद्धि, अहंकार, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय र पाँच प्राणवायुको समूह हो। यो शरीर स्थूल शरीरको मृत्युपछि पनि जीवात्मासँगै अर्को जन्ममा जान्छ। शंकराचार्यका अनुसार, सूक्ष्म शरीर नै जीवात्माको कर्मफल भोग्ने र नयाँ स्थूल शरीर प्राप्त गर्ने माध्यम हो। यसको सूक्ष्मताले यसलाई भौतिक आँखाले देख्न नसकिने बनाउँछ, तर यसको कार्य र प्रभाव अनुभवगम्य हुन्छ।

२. प्रमाणको भूमिका र ज्ञानमीमांसा: सूत्रमा 'प्रमाणतः' शब्दको प्रयोगले सूक्ष्म शरीरको अस्तित्व केवल विश्वासमा आधारित नभई वैध ज्ञानका स्रोतहरू (प्रमाण) द्वारा स्थापित भएको देखाउँछ। वेदान्तमा प्रत्यक्ष (perception), अनुमान (inference) र शब्द (scriptural testimony) मुख्य प्रमाण हुन्। उपनिषद्हरू र अन्य श्रुति ग्रन्थहरूले सूक्ष्म शरीरको विस्तृत वर्णन गरेका छन्, जुन शब्द प्रमाण अन्तर्गत आउँछ। साथै, जीवको पुनर्जन्म र कर्मफलको अनुभवलाई बुझ्नका लागि सूक्ष्म शरीरको अनुमान पनि गरिन्छ।

३. जीवात्माको यात्रा र मोक्षको मार्ग: सूक्ष्म शरीरको अवधारणाले जीवात्माको संसार यात्रा (transmigration) लाई स्पष्ट पार्दछ। जबसम्म जीवात्माले आत्मज्ञान प्राप्त गर्दैन, तबसम्म यो सूक्ष्म शरीरको माध्यमबाट विभिन्न योनिहरूमा भ्रमण गरिरहन्छ। मोक्ष (liberation) को अवस्थामा, जीवात्मा सूक्ष्म शरीरको बन्धनबाट पनि मुक्त हुन्छ र आफ्नो शुद्ध स्वरूपमा स्थित हुन्छ। रामानुजाचार्यले पनि सूक्ष्म शरीरको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्छन्, तर उनी यसलाई जीवात्माको स्वरूपको अभिन्न अंग मान्छन्, जुन मोक्षपछि पनि भगवानको सेवामा रहन्छ।

सूत्र 4.2.10

संस्कृत: नोपमर्देनातः

IAST: *Noparmardenā taḥ*

नेपाली अर्थ: उपमर्द (Destruction) बाट होइन।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्माको नाश हुँदैन।

शाब्दिक अर्थ:

न (Na): होइन।

उपमर्देन (Upamardena): विनाशद्वारा।

अतः (Ataḥ): यसकारण।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले आत्माको अविनाशी स्वरूपलाई जोड दिन्छ, भन्दछ कि आत्माको कुनै पनि प्रकारले विनाश हुँदैन [Indestructibility of Atman]. यसले जीवको वास्तविक स्वरूप नित्य र अपरिवर्तनीय रहेको दार्शनिक सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ [Eternal and Immutable Nature].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा ऊर्जाको संरक्षणको नियम [Conservation of Energy] जस्तै, यो सूत्रले चेतनाको अविनाशी प्रकृतिलाई संकेत गर्दछ, जहाँ चेतना केवल रूपान्तरित हुन्छ, नष्ट हुँदैन।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-पहचानको निरन्तरता [Continuity of Self-Identity]): मनोविज्ञानमा आत्म-पहचानको निरन्तरता [Continuity of Self-Identity] को अवधारणाले व्यक्तिले जीवनभर आफ्नो 'म' को भावनालाई कसरी कायम राख्छ भन्ने बुझाउँछ, जुन आत्माको अविनाशी स्वरूपसँग मिल्दोजुल्दो छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गहन दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, विशेषगरी आत्माको अविनाशी र नित्य स्वरूपको सिद्धान्तलाई। यसले जीवको वास्तविक प्रकृतिलाई भौतिक शरीरको विनाशभन्दा पर रहेको शाश्वत सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले मोक्ष र पुनर्जन्मको अवधारणालाई आधार प्रदान गर्दछ।

१. आत्माको अविनाशी स्वरूप: यस सूत्रले स्पष्ट रूपमा जीवात्माको विनाश नहुने कुरालाई स्थापित गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, आत्मा ब्रह्मसँग अभिन्न छ र ब्रह्म अविनाशी भएकाले आत्मा पनि अविनाशी छ। यो भौतिक शरीरको नश्वरताभन्दा भिन्न छ, जहाँ शरीर नष्ट भए पनि आत्माको अस्तित्व कायम रहन्छ।

२. मोक्ष र पुनर्जन्मको आधार: आत्माको अविनाशी स्वरूपले नै मोक्ष (मुक्ति) र पुनर्जन्मको दार्शनिक अवधारणालाई बलियो आधार प्रदान गर्दछ। यदि आत्मा नष्ट हुने भए, कर्मको फल भोग्ने वा मुक्ति प्राप्त गर्ने कुनै सम्भावना रहँदैनथ्यो। रामानुजाचार्यले पनि आत्मालाई नित्य र ज्ञानस्वरूप मान्छन्, यद्यपि उनी यसलाई ब्रह्मको अंशको रूपमा हेर्छन्।

३. अद्वैत र विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्तमा आत्मालाई ब्रह्मस्वरूप मानिन्छ, जहाँ विनाशको प्रश्न नै उठ्दैन किनकि ब्रह्म स्वयं नित्य र सत्य हो। विशिष्टाद्वैतमा, आत्मा ब्रह्मको विशेषण वा अंश भए पनि यसको व्यक्तिगत अस्तित्व र नित्यत्वलाई स्वीकार गरिन्छ। दुवै परम्पराले आत्माको अविनाशी प्रकृतिमा सहमति जनाउँछन्, तर यसको ब्रह्मसँगको सम्बन्धमा भिन्नता राख्छन्।

सूत्र 4.2.11

संस्कृत: अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा

IAST: *Asyaiva copapatterūṣmā*

नेपाली अर्थ: यसको नै उपपत्तिबाट ऊष्मा (Heat) हो।

विस्तृत व्याख्या: शरीरमा रहने ऊष्मा (गर्मी) जीवात्माको उपस्थितिको प्रमाण हो।

शाब्दिक अर्थ:

अस्य (Asya): यसको (Of this).

एव (eva): नै (Indeed, only).

च (ca): र (And).

उपपत्तेः (upapatteḥ): उपपत्तिबाट (From the occurrence, proof, or reason).

ऊष्मा (ūṣmā): ऊष्मा (Heat, vital warmth).

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्माको शरीरमा उपस्थिति नै ऊष्मा (vital heat) को कारण हो, जसले चेतना र जीवनको प्रमाण दिन्छ। यो सूत्रले आत्माको अस्तित्व र त्यसको भौतिक शरीरसँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ, जहाँ आत्माको शक्तिले शरीरलाई क्रियाशील राख्छ [Consciousness, Vitality].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

जीवविज्ञान (Biology): शरीरमा हुने तापक्रम (body temperature) र मेटाबोलिक प्रक्रियाहरू (metabolic processes) जीवनका आधारभूत सूचक हुन्। यो सूत्रले जीवनको आन्तरिक ऊर्जा (internal energy) लाई जीवात्माको उपस्थितिसँग जोड्छ, जसलाई आधुनिक जीवविज्ञानले जैविक प्रक्रियाहरूको समग्रता (holistic integration) को रूपमा हेर्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको स्रोत): मनोविज्ञानमा चेतना (consciousness) को स्रोत र यसको शरीरसँगको सम्बन्ध एक गहन विषय हो। यो सूत्रले चेतनालाई भौतिक शरीरभन्दा परको जीवात्माको गुणको रूपमा प्रस्तुत गर्छ, जसले शरीरमा जीवन र ऊर्जाको संचार गर्छ, जुन मनोवैज्ञानिक अनुभवहरूको आधार हो।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको चौथो अध्यायको दोस्रो पादमा जीवात्माको शरीर त्याग गर्ने प्रक्रियाको सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यसले शरीरमा रहने ऊष्मा (vital heat) लाई जीवात्माको उपस्थितिको प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा व्याख्या गर्दछ, जसले आत्माको नित्यत्व र शरीरको अनित्यत्वको सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ। यो वेदान्त दर्शनको आत्मा-अनात्मा विवेकको एक सूक्ष्म पक्ष हो।

१. जीवात्मा र ऊष्माको सम्बन्ध: यस सूत्रले स्पष्ट रूपमा शरीरमा अनुभव गरिने ऊष्मा (ताप) लाई जीवात्माको अस्तित्वसँग जोड्दछ। जब जीवात्मा शरीरमा हुन्छ, तब शरीरमा तापक्रम र जीवनका लक्षणहरू देखिन्छन्। जीवात्माले शरीर छोडेपछि शरीर चिसो र निर्जीव हुन्छ। यो सम्बन्धले आत्माको शरीरमाथिको नियन्त्रण र त्यसको महत्त्वलाई दर्शाउँछ, जसलाई शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा आत्माको सान्निध्यले शरीरमा हुने क्रियाशीलताको रूपमा व्याख्या गरेका छन्।

२. उपपत्ति र प्रमाण: 'उपपत्तेः' शब्दले यस सम्बन्धको तार्किक औचित्य र प्रमाणिकतालाई संकेत गर्दछ। शरीरमा तापको उपस्थिति जीवात्माको 'उपपत्ति' अर्थात् उचित कारण वा प्रमाण हो। यो केवल भौतिक प्रक्रिया मात्र नभई, आत्माको सूक्ष्म शक्तिले शरीरलाई धारण गरेको अवस्था हो। रामानुजाचार्यले यसलाई ईश्वरको अंशभूत जीवात्माको शरीरमा प्रवेश र त्यसको कार्यको रूपमा बुझाएका छन्, जसले शरीरलाई चेतन र क्रियाशील बनाउँछ।

३. मृत्यु र जीवात्माको प्रस्थान: यो सूत्रले मृत्युको समयमा जीवात्माको शरीरबाट प्रस्थानको प्रक्रियालाई पनि अप्रत्यक्ष रूपमा संकेत गर्दछ। जब जीवात्मा शरीर छोड्न थाल्छ, शरीरका विभिन्न भागहरूबाट क्रमशः ऊष्मा हराउँदै जान्छ, जसलाई मृत्युको एक महत्त्वपूर्ण लक्षण मानिन्छ। यो प्रक्रियाले जीवात्माको शरीरभन्दा भिन्न र स्वतन्त्र अस्तित्वलाई पुष्टि गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्त हो।

सूत्र 4.2.12

संस्कृत: प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्

IAST: *Pratiṣedhāditi cenna śārīrāt*

नेपाली अर्थ: यदि प्रतिषेधबाट भनिन्छ भने, होइन, शारीर (Embodied Soul) बाट।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा जीवात्माको गतिको प्रतिषेध शारीर (देहधारी) जीवको सन्दर्भमा होइन।

शाब्दिक अर्थ:

प्रतिषेधात् (Pratiṣedhāt): निषेध वा इन्कारबाट।

इति (iti): यसरी, यसो भनिएमा।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

शारीरात् (śārīrāt): देहधारी आत्माबाट, शरीरबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जीवात्माको गति वा अवस्था सम्बन्धी कुनै पनि निषेध (prohibition) देहधारी (embodied) अवस्थामा मात्र लागू हुन्छ, शुद्ध आत्मा (pure self) मा होइन भन्ने कुरा स्पष्ट पार्दछ। यसले आत्माको वास्तविक स्वरूपलाई शारीरिक बन्धनबाट भिन्न देखाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतना (consciousness) लाई मस्तिष्कको कार्यसँग जोडेर हेर्छ, तर यो सूत्रले चेतनाको एक यस्तो पक्षको सङ्केत गर्दछ जुन शारीरिक सीमाभन्दा पर हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-अवधारणा र मुक्ति): मनोविज्ञानमा आत्म-अवधारणा (self-concept) को अध्ययन गरिन्छ, जहाँ व्यक्तिले आफूलाई शरीर र मनसँग जोडेर हेर्छ। यो सूत्रले यस आत्म-अवधारणाबाट मुक्त भई आत्माको शुद्ध स्वरूपलाई बुझ्ने मार्ग देखाउँछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको चौथो अध्यायको दोस्रो पादमा पर्दछ, जसले मृत्युपछि जीवात्माको गति (departure of the soul) र त्यसको स्वरूपबारे गहन दार्शनिक विवेचना गर्दछ। यस सूत्रले विशेषगरी आत्माको गतिसम्बन्धी कुनै पनि निषेध (prohibition) को व्याख्या गर्दै, त्यो निषेध देहधारी (embodied) अवस्थामा मात्र लागू हुने र शुद्ध आत्माको स्वरूपमा कुनै प्रभाव नपार्ने कुरा स्थापित गर्दछ। यसले आत्माको नित्यत्व र निर्लिप्ततालाई जोड दिन्छ।

१. **देहधारी अवस्था र आत्माको शुद्ध स्वरूप**: यो सूत्रले स्पष्ट पार्दछ कि श्रुतिहरूमा जीवात्माको गति वा अवस्थाबारे गरिएका कुनै पनि निषेधहरू (जस्तै, 'न स पुनरावर्तते' - ऊ फेरि फर्कदैन) देहधारी (शारीर) अवस्थामा रहेका जीवहरूका लागि हुन्। जब आत्मा शरीरसँग जोडिएको हुन्छ, तब मात्र कर्मको फल र संसारको बन्धनले त्यसलाई प्रभावित गर्दछ। रामानुजाचार्यका अनुसार, मुक्त आत्मा (liberated soul) लाई कुनै पनि निषेधले बाँध्दैन किनकि ऊ शरीरको बन्धनबाट मुक्त भइसकेको हुन्छ।

२. **निषेधको वास्तविक अर्थ र प्रयोजन**: 'प्रतिषेधात्' शब्दले कुनै कुराको इन्कार वा निषेधलाई जनाउँछ। यहाँ, यो शब्दले जीवात्माको गतिसम्बन्धी श्रुतिमा उल्लेखित केही निषेधहरूलाई सङ्केत गर्दछ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा यसलाई स्पष्ट पार्दै भन्नुभएको छ कि यी निषेधहरूले आत्माको स्वाभाविक गतिलाई रोक्दैनन्, बरु अविद्या (ignorance) र कर्मको बन्धनमा परेका जीवहरूका लागि मात्र लागू हुन्छन्। शुद्ध आत्मा (Brahman) स्वयं कुनै पनि गति वा निषेधको अधीनमा हुँदैन।

३. **आत्माको स्वतन्त्रता र मोक्षको अवधारणा**: यो सूत्रले आत्माको परम स्वतन्त्रता (ultimate freedom) र मोक्ष (liberation) को अवधारणालाई बलियो बनाउँछ। जब आत्मा अविद्या र शरीरको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ, तब त्यसलाई कुनै पनि भौतिक नियम वा निषेधले प्रभाव पार्न सक्दैन। यो अवस्थामा आत्मा आफ्नो शुद्ध, नित्य र सर्वव्यापी स्वरूपमा स्थित हुन्छ। यसले वेदान्त दर्शनको 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' (ब्रह्म नै सत्य हो, जगत् मिथ्या हो) भन्ने मूल सिद्धान्तलाई पनि समर्थन गर्दछ।

सूत्र 4.2.13

संस्कृत: स्पष्टो ह्येकेषाम्

IAST: *Spaṣṭo hyekeṣām*

नेपाली अर्थ: किनभने केहीको (शाखामा) स्पष्ट छ।

विस्तृत व्याख्या: केही वेदशाखाहरूमा जीवात्माको उत्क्रान्ति स्पष्ट रूपमा वर्णन गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

स्पष्टो (Spaṣṭo): स्पष्ट, प्रस्ट, छर्लङ्ग।

हि (hi): किनभने, निश्चय नै, वास्तवमा।

एकेषाम् (ekeṣām): केहीको, कुनै-कुनैको, कतिपयको।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्माको उत्क्रान्ति (evolution of the individual soul) र ब्रह्ममा (Brahman) विलय हुने प्रक्रिया केही वैदिक शाखाहरूमा (Vedic branches) स्पष्ट रूपमा वर्णन गरिएको छ, जसले यस सिद्धान्तको प्रामाणिकता (authenticity) पुष्टि गर्दछ। यो सूत्रले आत्माको यात्रा (journey of the soul) र अन्तिम गन्तव्य (ultimate destination) माथि प्रकाश पार्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): जीवात्माको चेतना (consciousness of the individual soul) र यसको विभिन्न अवस्थाहरू (states) को वर्णनलाई मस्तिष्कका विभिन्न क्रियाकलापहरू (brain activities) र चेतनाका स्तरहरू (levels of consciousness) सँग जोडेर हेर्न सकिन्छ। यद्यपि विज्ञानले आत्माको अस्तित्व (existence of soul) प्रत्यक्ष रूपमा प्रमाणित गर्दैन, चेतनाको गहिराइ (depth of consciousness) माथिको अध्ययनले यसमा नयाँ आयाम थप्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - ट्रान्सपर्सनल मनोविज्ञान): ट्रान्सपर्सनल मनोविज्ञान (Transpersonal Psychology) ले चेतनाका उच्च अवस्थाहरू (higher states of consciousness) र आत्म-अतिक्रमण (self-transcendence) को अध्ययन गर्दछ। ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले व्यक्तिगत चेतनाको सीमा (limits of individual consciousness) नाघेर विराट् चेतना (cosmic consciousness) सँग एकाकार हुने मनोवैज्ञानिक प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ४.२.१३: स्पष्टो ह्येकेषाम्

यो सूत्रले जीवात्माको ब्रह्ममा विलय हुने प्रक्रियाको स्पष्टतामाथि जोड दिन्छ, विशेषगरी केही वैदिक शाखाहरूमा यसको विस्तृत वर्णन पाइने कुरालाई औंल्याउँदै। यसले वेदान्त दर्शनमा आत्माको यात्रा र मुक्तिको अवधारणालाई अझ सुदृढ बनाउँछ, जहाँ आत्माको अन्तिम लक्ष्य ब्रह्मसँगको एकत्व (oneness with Brahman) मानिन्छ। यो सूत्रले उपनिषद्हरूको (Upanishads) प्रामाणिकता र तिनीहरूमा निहित गहिरो आध्यात्मिक सत्यलाई पनि पुष्टि गर्दछ।

१. वैदिक शाखाहरूको प्रामाणिकता: यो सूत्रले विभिन्न वैदिक शाखाहरू (Vedic branches) मा जीवात्माको उत्क्रान्ति (evolution of the individual soul) र ब्रह्ममा विलयको प्रक्रिया स्पष्ट रूपमा वर्णन गरिएको कुरालाई प्रकाश पार्छ। शंकराचार्यका अनुसार, यी शाखाहरूमा पाइने स्पष्ट कथनहरूले ब्रह्मज्ञानको (knowledge of Brahman) महत्त्व र आत्माको अन्तिम गन्तव्यबारे कुनै शंका नरहेको देखाउँछ। यसले श्रुति (scriptural revelation) को सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दछ।

२. आत्माको सूक्ष्म यात्रा: सूत्रले जीवात्माको मृत्युपश्चात् हुने सूक्ष्म यात्रा (subtle journey of the soul after death) लाई संकेत गर्दछ। रामानुजाचार्यले यसलाई सगुण ब्रह्मको (Saguna Brahman) लोकमा पुग्ने मार्गको रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ आत्माले क्रमशः शुद्धीकरण (purification) र ज्ञान प्राप्त गर्दै अन्ततः ब्रह्मसँग एकाकार हुन्छ। यो यात्रा कर्मफल (fruits of actions) र उपासना (devotion) मा आधारित हुन्छ।

३. दार्शनिक एकत्व र भेद: यो सूत्रले वेदान्तका विभिन्न सम्प्रदायहरूमा (schools of Vedanta) आत्मा र ब्रह्मको सम्बन्धबारेको बहसलाई पनि समेट्छ। अद्वैत वेदान्तले (Advaita Vedanta) आत्मा र ब्रह्मको निरपेक्ष एकत्वलाई (absolute oneness) जोड दिन्छ भने, विशिष्टाद्वैत (Vishishtadvaita) र द्वैत (Dvaita) जस्ता सम्प्रदायहरूले केही हदसम्म भेदलाई (difference) स्वीकार गर्छन्। तथापि, सबैले आत्माको ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई नै अन्तिम सत्य मान्छन्, चाहे त्यो एकत्वको रूपमा होस् वा विशेष सम्बन्धको रूपमा।

सूत्र 4.2.14

संस्कृत: स्मर्यते च

IAST: *Smaryate ca*

नेपाली अर्थ: र स्मृतिमा पनि (भनिएको छ)।

विस्तृत व्याख्या: गीता आदि स्मृतिग्रन्थहरूमा पनि उत्क्रान्तिको वर्णन छ।

शाब्दिक अर्थ:

स्मर्यते (Smaryate): सम्झना गरिन्छ, स्मृतिमा छ, भनिएको छ।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्र, "स्मर्यते च" (Smaryate ca), ले उत्क्रान्ति (शरीरबाट आत्माको प्रस्थान) को अवधारणा भगवद्गीता जस्ता स्मृति ग्रन्थहरूमा पनि उल्लेख गरिएको संकेत गर्दछ। यसले आध्यात्मिक ज्ञानको विभिन्न आधिकारिक स्रोतहरूमा एकरूपतालाई जोड दिँदै, पूज्य माध्यमिक धर्मग्रन्थहरूबाट समर्थन लिएर वैदिक शिक्षालाई सुदृढ गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतनाको प्रकृति र मृत्युपछिको अवस्थाबारे आधुनिक न्यूरोसाइन्सले भौतिक मस्तिष्कको कार्यप्रणालीमा ध्यान केन्द्रित गर्छ, तर ब्रह्मसूत्रको यो सन्दर्भले चेतनाको अस्तित्वलाई भौतिक शरीरभन्दा परको रूपमा स्मृतिग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएको कुरालाई औंल्याउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - मृत्यु र चेतनाको धारणा): मनोविज्ञानले मृत्युको सामना गर्ने मानव धारणा र चेतनाको निरन्तरता वा अन्त्यबारे विभिन्न दृष्टिकोणहरू अध्ययन गर्छ। यो सूत्रले प्राचीन भारतीय परम्परामा चेतनाको निरन्तरतालाई स्मृतिग्रन्थहरूले पनि समर्थन गरेको मनोवैज्ञानिक विश्वासलाई प्रतिबिम्बित गर्छ।

यो सूत्र, "स्मर्यते च," ब्रह्मसूत्रहरू भित्र एक महत्त्वपूर्ण पुष्टिकरण कथनको रूपमा कार्य गर्दछ, जसले श्रुति (वेद) र स्मृति (भगवद्गीता, पुराण आदि जस्ता माध्यमिक धर्मग्रन्थहरू) दुवैमा वेदान्तिक सिद्धान्तहरूको एकरूपतालाई पुष्टि गर्दछ। यसले आध्यात्मिक ज्ञानको समग्र प्रकृतिलाई जोड दिन्छ, जहाँ विभिन्न आधिकारिक ग्रन्थहरू आत्माको यात्रा र मुक्तिको बारेमा गहिरो सत्यहरू स्पष्ट पार्न एकसाथ आउँछन्।

१. श्रुति र स्मृतिको समन्वय: ब्रह्मसूत्रले श्रुति (वेद) लाई प्राथमिक प्रमाण मान्दै, स्मृतिको उल्लेख गरेर आफ्ना सिद्धान्तहरूलाई अझ बलियो बनाउँछ। 'स्मर्यते च' भन्नाले श्रुतिमा वर्णित उत्क्रान्ति (शरीरबाट आत्माको प्रस्थान) को प्रक्रिया स्मृतिग्रन्थहरूमा पनि स्पष्ट रूपमा वर्णन गरिएको छ भन्ने बुझिन्छ। यसले गर्दा वैदिक ज्ञानको अखण्डता र विभिन्न ग्रन्थहरूबीचको सामञ्जस्य स्थापित हुन्छ।

२. उत्क्रान्तिको दार्शनिक महत्त्व: आत्माको शरीरबाट प्रस्थान (उत्क्रान्ति) को अवधारणा वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। यो सूत्रले यस अवधारणालाई केवल श्रुतिमा मात्र सीमित नराखी, जनसाधारणका लागि सुलभ स्मृतिग्रन्थहरूमा पनि यसको वर्णन भएको देखाउँछ। यसले आत्माको अमरत्व, कर्मको फल र पुनर्जन्मको चक्रलाई पुष्टि गर्दछ, जुन मोक्ष प्राप्तिको मार्ग बुझ्नका लागि अपरिहार्य छ।

३. आचार्यहरूको व्याख्यामा 'स्मर्यते च': शंकराचार्यले यस सूत्रको व्याख्यामा स्मृतिग्रन्थहरूलाई श्रुतिको पूरक र समर्थकको रूपमा हेर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार, जहाँ श्रुतिले कुनै विषयलाई संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गर्छ, त्यहाँ स्मृतिले त्यसलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गर्छ। रामानुजाचार्यले पनि यस सूत्रलाई आत्माको यात्रा र भगवत्प्राप्तिको सन्दर्भमा स्मृतिग्रन्थहरूको प्रामाणिकता स्थापित गर्न प्रयोग गर्नुभएको छ, जसले वेदान्त दर्शनको व्यापकतालाई दर्शाउँछ।

सूत्र 4.2.15

संस्कृत: तानि परे तथा ह्याह

IAST: *Tāni pare tathā hyāha*

नेपाली अर्थ: ती (इन्द्रियहरू) परे (Supreme Self मा), किनभने श्रुतिले त्यसरी भन्छ।

विस्तृत व्याख्या: इन्द्रियहरू अन्ततः परमात्मामा लीन हुन्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

तानि (Tāni): ती (those).

परे (pare): पर (Supreme Self/Higher).

तथा (tathā): त्यसरी (thus/in that manner).

हि (hi): किनभने (because).

आह (āha): भन्छ (says).

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले इन्द्रियहरू र चेतनाको अन्तिम विलय परमात्मामा हुने कुरालाई जोड दिन्छ, जुन श्रुति (Vedic scriptures) द्वारा समर्थित छ। यो विलय आत्माको मुक्ति (Moksha) को अवस्थामा हुन्छ, जहाँ व्यक्तिगत चेतना ब्रह्माण्डीय चेतना (Cosmic Consciousness) सँग एक हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतनाको न्यूरोबायोलोजिकल आधार (neurobiological basis) र मृत्युको नजिकको अनुभवहरू (near-death experiences) को अध्ययनले चेतनाको भौतिक शरीरभन्दा बाहिरको सम्भावनाबारे प्रश्न उठाउँछ। यो सूत्रले चेतनाको स्रोत र गन्तव्य (source and destination) लाई भौतिकभन्दा परको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Transpersonal Psychology): ट्रान्सपर्सनल मनोविज्ञान (Transpersonal Psychology) ले चेतनाको विस्तारित अवस्थाहरू (expanded states of consciousness) र आत्म-पारगमन अनुभवहरू (self-transcendent experiences) को अन्वेषण गर्दछ, जुन सूत्रमा वर्णित परमात्मासँगको एकीकरणसँग मिल्दोजुल्दो छ।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको चौथो अध्यायको महत्त्वपूर्ण विषयलाई समेट्छ, जहाँ जीवको परमात्मासँगको एकीकरणको प्रक्रिया र यसको अन्तिम परिणामको चर्चा गरिएको छ। यो सूत्रले इन्द्रियहरूको परमात्मामा विलय हुने प्रक्रियालाई स्पष्ट पार्दछ, जसलाई श्रुति प्रमाणले पुष्टि गर्दछ। यो विलय केवल भौतिक इन्द्रियहरूको निष्क्रियता मात्र नभई, चेतनाको गहिरो स्तरमा हुने रूपान्तरण हो।

१. इन्द्रियहरूको विलयको अवधारणा: यस सूत्रमा 'तानि परे' भन्नाले इन्द्रियहरू (sense organs) परमात्मामा विलय हुन्छन् भन्ने बुझिन्छ। यो विलय भौतिक रूपमा इन्द्रियहरू हराउनु होइन, बरु तिनीहरूको कार्य र चेतनाको स्रोत परमात्मामा फर्किनु हो। शंकराचार्यका अनुसार, यो विलय जीवको मुक्ति (liberation) को अवस्थामा हुन्छ, जहाँ इन्द्रियहरूको कार्य ब्रह्मज्ञान प्राप्त भएपछि निष्क्रिय हुन्छ र आत्मा ब्रह्मसँग एक हुन्छ।

२. श्रुतिको प्रमाणिकता: 'तथा ह्याह' वाक्यांशले यस सिद्धान्तको आधार श्रुति (Vedic scriptures) मा रहेको देखाउँछ। उपनिषद्हरूमा यस्ता धेरै कथनहरू छन् जसले मृत्यु वा मुक्ति पछि इन्द्रियहरू र प्राणशक्तिको परमात्मामा विलय हुने कुरालाई समर्थन गर्दछ। यसले यस दार्शनिक अवधारणालाई वैदिक परम्पराको अकाट्य प्रमाणको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसले तर्कभन्दा परको आध्यात्मिक सत्यलाई जोड दिन्छ।

३. दार्शनिक निहितार्थ र मुक्ति: यस सूत्रको विस्तृत दार्शनिक विश्लेषणले जीव र ब्रह्मको एकता (oneness of Jiva and Brahman) को अद्वैत वेदान्त (Advaita Vedanta) सिद्धान्तलाई बलियो बनाउँछ। इन्द्रियहरूको परमात्मामा विलयले व्यक्तिगत चेतनाको सीमाहरू पार गरी ब्रह्माण्डीय चेतनासँगको एकीकरणलाई संकेत गर्दछ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत (Vishishtadvaita) परम्परामा पनि, यद्यपि जीव र ब्रह्म पूर्ण रूपमा एक हुँदैनन्, जीव परमात्माको अधीनमा रही उहाँसँग निकट सम्बन्ध स्थापित गर्दछ, जसले इन्द्रियहरूको परमात्मामा आश्रयलाई जनाउँछ।

सूत्र 4.2.16

संस्कृत: अविभागो वचनात्

IAST: *Avibhāgo vacanāt*

नेपाली अर्थ: अविभाग (Non-separation) वचनबाट।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिवचनबाट जीवात्मा र परमात्माको अविभाग (अभेद) प्रमाणित छ।

शाब्दिक अर्थ:

अविभागो (Avibhāgo): अविभाज्य, अलग नभएको, एकरूपता।

वचनात् (vacanāt): वचनबाट, शास्त्रको कथनबाट, श्रुतिबाट।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्मा र परमात्माबीचको वास्तविक अभेद (non-difference) श्रुति (scriptural revelation) द्वारा स्थापित छ, जसले कुनै पनि विभाजनको सम्भावनालाई अस्वीकार गर्दछ। यो सूत्रले आत्माको परम एकत्व (ultimate oneness) माथि जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूको अविभाज्यता (indivisibility) र अन्तरसम्बन्ध (interconnectedness) को अवधारणाले यस सूत्रको अविभागको विचारसँग समानता राख्न सक्छ। चेतनाको एकत्व (unity of consciousness) को खोजीमा यसले नयाँ आयाम दिन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको एकत्व): आधुनिक मनोविज्ञानमा चेतनाको विभिन्न स्तरहरू (levels of consciousness) र तिनीहरूको अन्तर्निहित एकत्वको खोजी गरिन्छ। यस सूत्रले व्यक्तिगत चेतना (individual consciousness) र ब्रह्माण्डीय चेतना (cosmic consciousness) बीचको अभेदलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा बुझ्न मद्दत गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले जीवात्मा र परमात्माको अभेद (non-difference) लाई श्रुति (scriptural authority) को आधारमा स्थापित गर्दछ। यो वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्तमध्ये एक हो, जसले द्वैत (duality) को खण्डन गरी अद्वैत (non-duality) को प्रतिपादन गर्दछ। यसले आत्माको वास्तविक स्वरूपको गहिरो दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ।

१. श्रुति प्रमाणको महत्त्व: यो सूत्रले वेदान्तमा श्रुति (वेद) लाई सर्वोच्च प्रमाण (ultimate authority) को रूपमा स्वीकार गर्दछ। आचार्य शंकरले आफ्ना भाष्यहरूमा बारम्बार श्रुतिलाई नै अन्तिम सत्यको आधार मानेका छन्। जीवात्मा र परमात्माको अभेदलाई तर्कले मात्र सिद्ध गर्न नसकिने हुँदा, श्रुतिको अकाट्य वचन नै यसको प्रमाण हो।

२. अभेदको दार्शनिक अर्थ: अविभागको अर्थ केवल समानता (similarity) होइन, बरु तात्विक एकत्व (essential oneness) हो। जसरी समुद्रका छालहरू समुद्रभन्दा भिन्न छैनन्, त्यसरी नै जीवात्मा पनि परमार्थतः परमात्माभन्दा भिन्न छैन। यो अद्वैत वेदान्तको आधारशिला हो, जहाँ ब्रह्म नै एक मात्र सत्य हो र जगत् मिथ्या (illusory) हो।

३. मोक्ष र अविभाग: जीवात्माले आफ्नो वास्तविक स्वरूप परमात्मासँग अभिन्न छ भनी अनुभव गर्नु नै मोक्ष (liberation) हो। यो अज्ञान (ignorance) को निवृत्ति र आत्मज्ञान (self-realization) को प्राप्तिबाट सम्भव हुन्छ। रामानुजाचार्य जस्ता विशिष्टाद्वैतवादी आचार्यहरूले पनि जीवात्मा र परमात्माबीचको सम्बन्धलाई अविभाज्य (inseparable) मानेका छन्, यद्यपि उनीहरूले पूर्ण अभेदको सट्टा विशिष्ट एकत्वको कुरा गर्छन्।

सूत्र 4.2.17

संस्कृत: तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया

IAST: *Tadoko'grajvalanaṃ tatprakāśitadvāro vidyāsāmarthyāttaccheṣagatyanusmṛtiyogācca hārdānugṛhītaḥ śatādhikayā*

नेपाली अर्थ: त्यसको ओकस् (Abode/Heart) को अग्रज्वलन (Illumination) बाट, त्यसले प्रकाशित द्वार (Door) बाट, विद्याको सामर्थ्यबाट, शेषगति अनुस्मृतियोगबाट, हृदयस्थ (ब्रह्म) को अनुग्रहबाट, शताधिक (101st) नाडीद्वारा।

विस्तृत व्याख्या: ज्ञानी जीवको मृत्युमा हृदयको ज्योति प्रज्वलित हुन्छ, विद्याको शक्तिले मूर्धन्य (शिरको) द्वार खुल्छ, र हृदयस्थ ब्रह्मको अनुग्रहले एकसय एकौं नाडीद्वारा जीवात्मा ऊर्ध्वगति गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

तत् (Tat): त्यसको, त्यो।

ओकस् (Okaḥ): वासस्थान, हृदय।

अग्रज्वलनं (Agrajvalanaṃ): अग्रभागको प्रज्वलन, ज्योति।

तत् (Tat): त्यसले।

प्रकाशित (Prakāśita): प्रकाशित, उज्यालो पारिएको।

द्वारो (Dvāro): द्वार, मार्ग।

विद्या (Vidyā): ज्ञान, ब्रह्मविद्या।

सामर्थ्यात् (Sāmarthyāt): सामर्थ्यले, शक्तिले।

तत् (Tat): त्यसको।

शेषगति (Śeṣagati): अन्तिम गति, परलोकगमन।

अनुस्मृति (Anusmṛti): स्मरण, ध्यान।

योगात् (Yogāt): योगले, सम्बन्धले।

च (Ca): र।

हार्द (Hārda): हृदयस्थ, ब्रह्म।

अनुगृहीतः (Anugṛhītaḥ): अनुग्रहित, कृपा प्राप्त।

शताधिकया (Śatādhikayā): एक सय एकौं नाडीद्वारा।

चुरो अर्थ (Essence): ज्ञानी पुरुषको मृत्युकालमा हृदयको ज्योति प्रज्वलित भई ब्रह्मविद्याको सामर्थ्यले मूर्धन्य द्वार (Crown Chakra) खुल्दछ, जसबाट हृदयस्थ ब्रह्मको अनुग्रहले जीवात्मा एक सय एकौं नाडी (Sushumna Nadi) मार्फत ऊर्ध्वगति प्राप्त गर्दछ। यो मोक्ष प्राप्तिको मार्ग हो, जहाँ आत्माले भौतिक शरीर त्यागेर उच्च लोकमा प्रवेश गर्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतनाको केन्द्र मस्तिष्कलाई मान्छ, तर यस सूत्रले हृदयमा चेतनाको विशेष ज्योति र मूर्धन्य द्वारको सक्रियतालाई मोक्षको लागि महत्वपूर्ण मानेको छ। यो अवधारणालाई मस्तिष्कका विभिन्न भागहरूमा हुने विद्युतीय गतिविधि (Electrical Activity) र चेतनाको उच्च अवस्थासँग जोडेर थप अध्ययन गर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको विस्तार र मृत्यु अनुभव): मनोविज्ञानले मृत्युको अनुभव (Near-Death Experiences) र चेतनाको परिवर्तित अवस्थाहरू (Altered States of Consciousness) बारे अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रमा वर्णित हृदयको ज्योति प्रज्वलन र मूर्धन्य द्वारबाट आत्माको ऊर्ध्वगतिलाई गहिरो ध्यान (Meditation) र आध्यात्मिक अभ्यास (Spiritual Practices) मार्फत प्राप्त हुने चेतनाको उच्च अवस्था र मृत्युकालीन अनुभवको रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ।

यो सूत्रले ज्ञानी पुरुषको मृत्युकालीन अवस्था र मोक्ष प्राप्तिको प्रक्रियालाई सूक्ष्म रूपमा वर्णन गर्दछ, जहाँ ब्रह्मविद्याको शक्ति र हृदयस्थ ब्रह्मको अनुग्रहले जीवात्माले शरीर त्याग गरी ऊर्ध्वगति प्राप्त गर्दछ। यो वेदान्त दर्शनको मुक्ति सम्बन्धी महत्वपूर्ण अवधारणा हो, जसले आत्माको अमरत्व र ब्रह्मसँगको एकत्वलाई जोड दिन्छ।

१. ब्रह्मविद्याको सामर्थ्य र मूर्धन्य द्वार: शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मविद्याको निरन्तर अभ्यासले चित्त शुद्ध भई हृदयमा ब्रह्मको साक्षात्कार हुन्छ। मृत्युको समयमा यही विद्याको सामर्थ्यले मूर्धन्य द्वार (ब्रह्मरन्ध्र) खुल्दछ, जुन भौतिक शरीरबाट आत्माको निर्गमनको लागि विशेष मार्ग हो। यो द्वार सामान्य मानिसको लागि बन्द रहन्छ, तर ज्ञानीले यसलाई आफ्नो साधनाले खोल्दछ।

२. हृदयस्थ ब्रह्मको अनुग्रह र शताधिक नाडी: रामानुजाचार्यले हृदयस्थ परमात्माको अनुग्रहलाई जोड दिन्छन्। ज्ञानी भक्तले आफ्नो भक्ति र ज्ञानले परमात्माको कृपा प्राप्त गर्दछ, जसले गर्दा आत्माले शरीर त्याग गर्दा एक सय एकौं नाडी (सुषुम्ना नाडी) मार्फत ऊर्ध्वगमन गर्दछ। यो नाडी प्राणको मुख्य मार्ग हो र यसैबाट आत्माले ब्रह्मलोक वा अन्य उच्च लोकमा प्रवेश गर्दछ।

३. मोक्षको प्रक्रिया र पुनर्जन्मको अन्त्य: यस सूत्रले ज्ञानीको लागि पुनर्जन्मको चक्रबाट मुक्ति (मोक्ष) को प्रक्रियालाई स्पष्ट पार्दछ। जब आत्माले मूर्धन्य द्वार र शताधिक नाडी मार्फत ऊर्ध्वगति गर्दछ, तब त्यो ब्रह्ममा विलीन हुन्छ वा ब्रह्मलोकमा पुग्दछ, जहाँबाट उसलाई पुनः यस संसारमा फर्कनु पर्दैन। यो जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्ति दुवैको अन्तिम लक्ष्य हो।

सूत्र 4.2.18

संस्कृत: रश्म्यनुसारी

IAST: *Raśmyanusārī*

नेपाली अर्थ: रश्मि (Rays of Sun) अनुसारी (Following)।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्मा सूर्यको किरणहरू अनुसार ऊर्ध्वगति गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

रश्मि (Raśmi): सूर्यका किरणहरू।

अनुसारी (Anusārī): पछ्याउने, अनुसरण गर्ने।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले जीवात्माको मृत्युपश्चात् हुने ऊर्ध्वगतिको प्रक्रियालाई सूर्यका किरणहरू (Rays of Sun) को अनुसरणसँग जोड्दछ, जसले सूक्ष्म शरीरको यात्रालाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीले ऊर्जा र कणहरूको सूक्ष्म अन्तरक्रियाको अध्ययन गर्दछ, जसलाई जीवात्माको सूक्ष्म शरीरको ऊर्जावान् स्वरूप र त्यसको ब्रह्माण्डीय ऊर्जा (Cosmic energy) सँगको सम्बन्धको रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको निरन्तरता): मनोविज्ञानमा चेतनाको निरन्तरता (Continuity of consciousness) सम्बन्धी अवधारणाहरूले मृत्युपश्चात् पनि चेतनाको कुनै

न कुनै रूपमा अस्तित्व रहन सक्ने सम्भावनालाई केलाउँछ, जुन यस सूत्रको ऊर्ध्वगतिको विचारसँग मेल खान्छ।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको चौथो अध्यायको महत्त्वपूर्ण पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ जीवात्माको मृत्युपश्चात् हुने गति र त्यसको स्वरूपको विस्तृत विवेचना गरिएको छ। यो सूत्रले विशेषगरी देवयान मार्ग (Path of the Gods) को एक सूक्ष्म प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ, जहाँ जीवात्माले भौतिक शरीर त्याग गरेपछि कसरी उच्च लोकतर्फ प्रस्थान गर्दछ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ।

१. देवयान मार्ग र रश्मि सम्बन्ध: ब्रह्मसूत्रमा वर्णित देवयान मार्ग जीवात्माको मुक्तिपथ हो। यस सूत्रले जीवात्माले मृत्युको समयमा सूर्यका किरणहरू (solar rays) लाई पछ्याएर ऊर्ध्वगमन गर्दछ भन्ने धारणा प्रस्तुत गर्दछ। शंकराचार्य (Shankaracharya) ले यसलाई सूक्ष्म शरीरको यात्राको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ जीवात्माले स्थूल शरीर त्यागेर सूक्ष्म शरीरका साथ सूर्यका किरणहरू मार्फत ब्रह्मलोक वा अन्य उच्च लोकतर्फ प्रस्थान गर्दछ।

२. सूक्ष्म शरीर र चेतनाको गति: यो सूत्रले जीवात्माको गतिलाई भौतिक शरीरको गतिभन्दा भिन्न, सूक्ष्म शरीरको गतिसँग जोड्दछ। मृत्युको क्षणमा, जीवात्माको चेतना (consciousness) सूक्ष्म शरीरमा संकुचित हुन्छ र यो सूक्ष्म शरीरले सूर्यका किरणहरूलाई माध्यम बनाएर माथितिर यात्रा गर्दछ। रामानुजाचार्य (Ramanujacharya) ले पनि यस प्रक्रियालाई जीवात्माको ईश्वरतर्फको यात्राको रूपमा स्वीकार गर्नुभएको छ, जहाँ जीवात्माले आफ्नो कर्म र उपासना अनुसार विभिन्न लोकहरूमा गति गर्दछ।

३. आध्यात्मिक र वैज्ञानिक दृष्टिकोणको समन्वय: 'रश्म्यनुसारी' भन्ने शब्दले आध्यात्मिक यात्रालाई प्राकृतिक घटनासँग जोड्ने प्रयास गर्दछ। यद्यपि यो पूर्णतया वैज्ञानिक व्याख्या नभए पनि, यसले ब्रह्माण्डका ऊर्जावान् शक्तिहरू र चेतनाबीचको सम्बन्धलाई संकेत गर्दछ। आधुनिक विज्ञानले ऊर्जाको संरक्षण (conservation of energy) र चेतनाको स्वरूपबारे अझै पूर्ण रूपमा बुझ्न सकेको छैन, तर यस सूत्रले चेतनाको भौतिक सीमाभन्दा बाहिरको अस्तित्व र त्यसको ब्रह्माण्डीय ऊर्जासँगको अन्तरक्रियाको सम्भावनालाई दार्शनिक रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

सूत्र 4.2.19

संस्कृत: निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च

IAST: *Niśi neti cenna sambandhasya yāvaddehabhāvitvāddarśayati ca*

नेपाली अर्थ: यदि रात्रिमा (मृत्यु भएमा) होइन भनिन्छ भने, होइन, किनभने सम्बन्ध देहभावित्व सम्म छ, र श्रुतिले देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: रात्रिमा मृत्यु भएपनि ज्ञानीको ऊर्ध्वगति हुन्छ। सूर्यकिरणसँगको सम्बन्ध सदैव रहन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

निशि (Niśi): रात्रिमा।

न (na): होइन।

इति (iti): यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन।

सम्बन्धस्य (sambandhasya): सम्बन्धको।

यावद्देहभावित्वात् (yāvaddehabhāvitvāt): जबसम्म देह रहन्छ तबसम्म।

दर्शयति (darśayati): देखाउँछ।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): ज्ञानी पुरुषको मृत्यु रात्रिमा भए पनि, उसको ऊर्ध्वगति (upward movement of soul) निश्चित हुन्छ। देहसँगको सम्बन्ध र त्यसबाट प्राप्त हुने फल शरीर रहुन्जेल मात्र हुन्छ, त्यसपछि आत्माको यात्रा जारी रहन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मृत्युको समय र मस्तिष्कको गतिविधिबीचको सम्बन्धलाई आधुनिक न्यूरोसाइन्सले अध्ययन गर्छ, तर ब्रह्मसूत्रले यसलाई चेतनाको निरन्तरताको सन्दर्भमा हेर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - मृत्युबोध र शान्ति): ज्ञानीको मृत्युको समयले उसको अन्तिम गन्तव्यमा प्रभाव नपर्ने विश्वासले मृत्युबोध (awareness of death) लाई शान्तिपूर्ण बनाउँछ र मनोवैज्ञानिक रूपमा मुक्ति प्रदान गर्छ।

ब्रह्मसूत्र ४.२.१९ ले ज्ञानीको मृत्युको समयको महत्त्वलाई खण्डन गर्दै, आत्मज्ञान प्राप्त व्यक्तिको लागि कालको बन्धन नरहने कुरा स्पष्ट पार्छ। यो सूत्रले आत्माको शाश्वत स्वरूप र कर्मफलको सीमालाई उजागर गर्दछ, जसले देहको नाशपछि पनि चेतनाको यात्रा अविच्छिन्न रहन्छ भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्छ।

१. कालको सीमाभन्दा परको आत्मा: यो सूत्रले ज्ञानीको मृत्यु रात्रिमा भए पनि उसको ऊर्ध्वगतिमा कुनै बाधा नपर्ने कुरा बताउँछ। यसले आत्मालाई काल (time) र देश (space) को सीमाभन्दा परको सत्ताको रूपमा स्थापित गर्दछ। शंकराचार्यका अनुसार, आत्मज्ञानले अविद्याको नाश गर्छ, जसले गर्दा कर्मफलको प्रभाव समाप्त हुन्छ र आत्मा आफ्नो वास्तविक स्वरूपमा प्रतिष्ठित हुन्छ।

२. देहभावित्वको अन्त्य: 'सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्' भन्ने वाक्यांशले देहसँगको सम्बन्ध देह रहुन्जेल मात्र रहने कुरा स्पष्ट पार्छ। यसको अर्थ, शरीरको नाश भएपछि आत्मामाथि भौतिक शरीरको कुनै प्रभाव रहँदैन। रामानुजाचार्यले यसलाई भक्तिको माध्यमबाट प्राप्त हुने मोक्षको सन्दर्भमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ भक्तले देह त्याग गरेपछि भगवत्प्राप्ति गर्छ र कालको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ।

३. श्रुतिको प्रमाण र आत्मज्ञानको महिमा: सूत्रमा 'दर्शयति च' भन्नाले श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) ले पनि यसै कुरालाई पुष्टि गर्ने उल्लेख छ। विभिन्न उपनिषद्हरूले आत्मज्ञान प्राप्त व्यक्तिको लागि मृत्युको समय वा परिस्थिति गौण हुने कुरालाई जोड दिएका छन्। यसले आत्मज्ञानको सर्वोच्चता र त्यसले प्रदान गर्ने मुक्तिलाई प्रमाणित गर्दछ, जहाँ आत्माको यात्रा कुनै बाह्य कारकमा निर्भर हुँदैन।

सूत्र 4.2.20

संस्कृत: अतश्चायनेऽपि दक्षिणे

IAST: *Ataścāyane'pi dakṣiṇe*

नेपाली अर्थ: र त्यसकारण दक्षिणायन (Southern Solstice) मा पनि।

विस्तृत व्याख्या: दक्षिणायनमा मृत्यु भएपनि ज्ञानीको ऊर्ध्वगति हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अतः (ataḥ): त्यसकारण (therefore, hence).

च (ca): र (and).

अयने (ayane): अयनमा (in the solstice, in the course).

अपि (api): पनि (also, even).

दक्षिणे (dakṣiṇe): दक्षिणमा (in the south, southern).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले दक्षिणायनमा मृत्यु भए पनि ज्ञानी पुरुषको ऊर्ध्वगति हुन्छ भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। यसले कालको प्रभाव भन्दा ज्ञानको महत्त्वलाई जोड दिन्छ र आध्यात्मिक उपलब्धिको लागि समयको सीमालाई अस्वीकार गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

खगोल विज्ञान (Astronomy): खगोल विज्ञानले पृथ्वीको सूर्य वरिपरिको परिक्रमा र त्यसबाट हुने अयनहरू (solstices) को वैज्ञानिक व्याख्या गर्दछ। यो सूत्रले खगोलीय घटनाहरू (celestial events) को आध्यात्मिक परिणामहरूमा प्रत्यक्ष प्रभाव नपर्ने कुरालाई संकेत गर्दछ, जसले भौतिक र आध्यात्मिक नियमहरू बीचको भिन्नतालाई दर्शाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Belief Systems): मनोविज्ञानले मानव विश्वास प्रणाली (human belief systems) र तिनीहरूले व्यक्तिको मानसिक अवस्था (mental state) मा पार्ने प्रभावको अध्ययन गर्दछ। यस सूत्रले दक्षिणायनमा मृत्यु अशुभ हुन्छ भन्ने परम्परागत विश्वासलाई खण्डन गरी ज्ञानीका लागि यस्ता बाह्य कारकहरूले कुनै फरक नपार्ने कुरामा जोड दिन्छ, जसले आन्तरिक ज्ञानको शक्तिलाई उजागर गर्दछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको चौथो अध्यायको दोस्रो पादमा अवस्थित छ, जसले मृत्युपश्चात् ज्ञानी आत्माको गति (path of the enlightened soul after death) को चर्चा गर्दछ। विशेषगरी, यसले ज्ञानीहरूका लागि काल (time) वा खगोलीय घटनाहरू (astronomical events) को कुनै बन्धन नहुने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले अज्ञानतामा आधारित अन्धविश्वासहरूलाई खण्डन गर्दै आत्मज्ञानको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दछ।

1. **कालको बन्धनबाट मुक्ति (Liberation from the Bondage of Time):** यस सूत्रले ज्ञानी पुरुषको मृत्यु दक्षिणायनमा भए पनि उसले ऊर्ध्वगति प्राप्त गर्दछ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। प्राचीन भारतीय परम्परामा उत्तरायण (northern solstice) लाई शुभ र दक्षिणायनलाई अशुभ मानिन्थ्यो, विशेषगरी मृत्युको सन्दर्भमा। तर, ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेको व्यक्ति कालको यस्ता विभाजनहरूबाट माथि उठ्छ। शङ्कराचार्यले आफ्नो भाष्यमा ज्ञानीका लागि कालको कुनै महत्त्व नहुने कुरालाई स्पष्ट पार्दै, आत्मज्ञानले सबै बाह्य बन्धनहरूलाई पार गर्दछ भन्नुभएको छ।
2. **ज्ञानको सर्वोच्चता (Supremacy of Knowledge):** यो सूत्रले कर्मकाण्ड (rituals) वा कालविशेष (specific times) को महत्त्व भन्दा आत्मज्ञानको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ। जसले ब्रह्मलाई साक्षात् अनुभव गरेको छ, उसलाई कुनै पनि बाह्य परिस्थिति (external circumstances) ले प्रभावित गर्न सक्दैन। रामानुजाचार्यले पनि ज्ञानीको भक्ति र ज्ञानको बलले उसलाई कुनै पनि प्रतिकूल समयमा पनि परमगति प्राप्त हुने कुरामा जोड दिनुभएको छ। यसले आध्यात्मिक मार्गमा आन्तरिक शुद्धता र ज्ञान नै प्रमुख हो भन्ने सन्देश दिन्छ।
3. **मिथ्या धारणाको खण्डन (Refutation of False Beliefs):** यो सूत्रले दक्षिणायनमा मृत्यु भएमा मोक्ष प्राप्त हुँदैन भन्ने जस्ता मिथ्या धारणाहरू (false notions) लाई खण्डन गर्दछ। ज्ञानीका लागि मृत्यु केवल शरीर त्यागको एक प्रक्रिया मात्र हो, न कि आध्यात्मिक यात्राको अवरोध। यसले अज्ञानताबाट उत्पन्न हुने भय (fear born of ignorance) लाई हटाएर आत्मज्ञानको मार्गमा दृढतापूर्वक अगाडि बढ्न प्रेरित गर्दछ। यसरी, ब्रह्मसूत्रले व्यावहारिक जीवनमा पनि मानिसलाई अन्धविश्वासबाट मुक्त गराउन मद्दत गर्दछ।

सूत्र 4.2.21

संस्कृत: योगिनः प्रति च स्मर्येते स्मार्ते चैते

IAST: *Yoginaḥ prati ca smaryete smārte caite*

नेपाली अर्थ: र योगीहरूको प्रति स्मर्यते (Remembered), र स्मार्त (Smriti-based) यी।

विस्तृत व्याख्या: योगीहरूको लागि यी नियमहरू स्मृतिमा पनि वर्णन गरिएका छन्। यसले दोस्रो पादको समापन गर्दछ।

॥ इति अध्याय ४ पाद २ समाप्तः ॥

पाद ३: तृतीय पाद (Section 3)

यस पादमा देवयान मार्ग (अर्चिरादि मार्ग) र ब्रह्मलोकको यात्राको वर्णन गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

योगिनः (Yoginaḥ): योगीहरूको, योगीजनका लागि

प्रति (prati): प्रति, तर्फ, सम्बन्धमा

च (ca): र

स्मर्येते (smaryete): स्मरण गरिन्छ, याद गरिन्छ, उल्लेख गरिन्छ

स्मार्ते (smārte): स्मृतिमा आधारित, स्मार्त (धर्मशास्त्र वा परम्परागत ग्रन्थहरूमा आधारित)

चैते (caite): च + एते (र + यी)

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले योगीहरूका लागि पनि ब्रह्मज्ञानको मार्ग र त्यससँग सम्बन्धित नियमहरू स्मृति (Smriti) ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएको पुष्टि गर्दछ। यसले श्रुति (Veda) र स्मृति (Tradition) दुवैमा ब्रह्मज्ञानको महत्त्व र त्यसको अभ्यासको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ, जसले मोक्ष प्राप्तिको लागि योग मार्गको प्रामाणिकतालाई बलियो बनाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यान र योग अभ्यासले मस्तिष्कको संरचना र कार्यमा पार्ने सकारात्मक प्रभावहरू (neuroplasticity) आधुनिक न्यूरोसाइन्सले पुष्टि गरेको छ। यो सूत्रले प्राचीन कालदेखि नै योगीहरूको अनुभवजन्य ज्ञानलाई परम्परागत ग्रन्थहरूमा संकलित गरेको देखाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-नियमन र चेतना): यो सूत्रले योगीहरूमा आत्म-नियमन (self-regulation) र चेतनाको उच्च अवस्था (higher states of consciousness) प्राप्त गर्ने प्रक्रियालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा समर्थन गर्दछ। स्मृति ग्रन्थहरूमा वर्णित विधिहरूले मनलाई एकाग्र गर्ने र आन्तरिक शान्ति प्राप्त गर्ने मनोवैज्ञानिक प्रविधिहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ब्रह्मज्ञानको मार्गमा योगीहरूको भूमिका र स्मृतिको प्रामाणिकतालाई जोड दिन्छ। यसले श्रुति र स्मृतिबीचको सामञ्जस्यलाई स्थापित गर्दै, आध्यात्मिक अभ्यासका लागि परम्परागत ग्रन्थहरूको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

१. श्रुति र स्मृतिको समन्वय: यस सूत्रले श्रुति (वेद) मा वर्णित ब्रह्मज्ञानका सिद्धान्तहरूलाई स्मृति (धर्मशास्त्र, योगशास्त्र) मा पनि समर्थन गरिएको देखाउँछ। आचार्य शंकरले आफ्नो भाष्यमा श्रुतिलाई परम प्रमाण मान्दै, स्मृतिले श्रुतिको अर्थलाई स्पष्ट पार्ने र त्यसलाई व्यवहारमा उतार्ने सहायक भूमिका खेल्ने बताउनुभएको छ। यसले वैदिक परम्परामा ज्ञानको दुई प्रमुख स्रोतहरूको एकीकरणलाई दर्शाउँछ।

२. योग मार्गको प्रामाणिकता: 'योगिनः प्रति' शब्दले योगीहरूका लागि विशेष रूपमा ब्रह्मज्ञानको मार्गको चर्चा गरिएको संकेत गर्दछ। पतञ्जलि योगसूत्र जस्ता स्मृति ग्रन्थहरूमा वर्णित योगका अङ्गहरू (यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि) ब्रह्मसाक्षात्कारका लागि महत्त्वपूर्ण साधन मानिन्छन्। यस सूत्रले यी योगिक अभ्यासहरूको वैदिक आधारलाई पुष्टि गर्दै, मोक्ष प्राप्तिको लागि ध्यान र एकाग्रताको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ।

३. ब्रह्मज्ञानको सार्वभौमिकता: यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान केवल विशिष्ट वर्गका लागि मात्र नभई, योगीहरू जस्ता अभ्यासकर्ताहरूका लागि पनि सुलभ रहेको सन्देश दिन्छ। रामानुजाचार्यले भक्ति योगको माध्यमबाट ब्रह्मप्राप्तिको मार्गलाई जोड दिनुभएझैं, यस सूत्रले विभिन्न आध्यात्मिक मार्गहरू (ज्ञान योग, कर्म योग, भक्ति योग, राज योग) को माध्यमबाट ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्न सकिने सम्भावनालाई स्वीकार गर्दछ। यसले ब्रह्मज्ञानको सार्वभौमिक प्रकृति र त्यसलाई प्राप्त गर्ने विविध तरिकाहरूलाई संकेत गर्दछ।

सूत्र 4.3.1

संस्कृत: अर्चिरादिना तत्प्रथितेः

IAST: *Arcirādinā tatprathiteḥ*

नेपाली अर्थ: अर्चि (Flame) आदिद्वारा, त्यसको प्रथिति (Well-known) भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: ज्ञानी जीवात्मा अर्चिरादि मार्ग (देवयान मार्ग) बाट ब्रह्मलोकतर्फ गतिमान हुन्छ। यस पादमा देवयान मार्गको विस्तृत वर्णन गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अर्चिरादिना (Arcirādinā): अर्चि (ज्योति वा प्रकाश) आदिद्वारा, अर्थात् ज्योति आदिबाट सुरु हुने मार्गले।

तत्प्रथितेः (tatprathiteḥ): त्यसको (अर्थात् अर्चिरादि मार्गको) प्रसिद्धि वा सुप्रसिद्धताको कारणले।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ज्ञानी जीवात्माको ब्रह्मलोक यात्राको मार्गलाई 'अर्चिरादि मार्ग' [Arcirādi Mārga] भनी चिनाउँछ। यस मार्गको प्रसिद्धि उपनिषद्हरूमा [Upanishads] विस्तृत रूपमा वर्णन गरिएकाले यसलाई 'सुप्रसिद्ध' मानिन्छ, जसले मुक्ति [Moksha] प्राप्त गर्नेहरूको यात्रालाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा ऊर्जा र चेतनाको सूक्ष्म अन्तरक्रियाले 'प्रकाश' [Light] वा 'ज्योति' [Flame] लाई केवल भौतिक घटनाको रूपमा नभई सूचना वा चेतनाको वाहकको रूपमा पनि बुझाउन सक्छ, जसले अर्चिरादि मार्गको 'ज्योति' लाई नयाँ आयाम दिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको आरोहण): मनोवैज्ञानिक रूपमा, अर्चिरादि मार्गलाई चेतनाको उच्च अवस्थातर्फको आरोहण [Ascension of Consciousness] को रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ। यो आत्म-ज्ञान [Self-knowledge] र आध्यात्मिक जागरण [Spiritual Awakening] को प्रक्रिया हो, जहाँ व्यक्तिले भौतिक बन्धनहरूबाट मुक्त भई उच्चतर सत्यको अनुभव गर्दछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ज्ञानी जीवात्माको मृत्युपश्चात् हुने यात्रा, विशेषगरी अर्चिरादि मार्ग वा देवयान मार्गको दार्शनिक महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। यो मार्ग उपनिषद्हरूमा वर्णित छ र ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेका व्यक्तिहरूका लागि मोक्ष प्राप्तिको माध्यम मानिन्छ।

१. अर्चिरादि मार्गको स्वरूप र महत्त्व: अर्चिरादि मार्गलाई 'देवयान' पनि भनिन्छ, जुन ब्रह्मलोक पुग्ने मार्ग हो। यस मार्गमा अग्नि, ज्योति, दिन, शुक्ल पक्ष, उत्तरायण आदि विभिन्न देविक अवस्थाहरू पर्दछन्। शङ्कराचार्यका अनुसार, यी अवस्थाहरू मार्गका चिह्न वा मार्गदर्शक देवताहरू हुन्, जसले जीवात्मालाई क्रमशः ब्रह्मलोकसम्म पुर्याउँछन्। रामानुजाचार्यले यसलाई परमेश्वरको कृपाले प्राप्त हुने विशेष मार्गका रूपमा व्याख्या गरेका छन्।

२. 'तत्प्रथितेः' को दार्शनिक निहितार्थ: सूत्रमा प्रयुक्त 'तत्प्रथितेः' शब्दले अर्चिरादि मार्गको सुप्रसिद्धतालाई जनाउँछ। यो प्रसिद्धि छान्दोग्य [Chandogya] र बृहदारण्यक [Brihadaranyaka] जस्ता प्रमुख उपनिषद्हरूमा यसको विस्तृत वर्णनबाट आएको हो। यसले यो मार्ग कुनै काल्पनिक नभई श्रुति [Shruti] द्वारा समर्थित, आत्म-साक्षात्कार गरेका व्यक्तिहरूका लागि निश्चित गन्तव्य हो भन्ने दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ।

३. मोक्ष र अर्चिरादि मार्गको सम्बन्ध: अर्चिरादि मार्ग सगुण ब्रह्मको उपासना गर्नेहरूका लागि ब्रह्मलोक प्राप्ति र क्रमशः मुक्ति [Krama Mukti] को मार्ग हो। निर्गुण ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नेहरूका लागि भने तत्काल मोक्ष [Sadyo Mukti] प्राप्त हुन्छ र उनीहरूलाई यस मार्गको आवश्यकता पर्दैन। यसरी, यो सूत्रले विभिन्न आध्यात्मिक अभ्यासका फलहरू र मोक्षका विभिन्न स्तरहरूलाई दार्शनिक रूपमा स्पष्ट पार्दछ।

सूत्र 4.3.2

संस्कृत: वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्

IAST: *Vāyumabdādaviśeṣaviśeṣābhyām*

नेपाली अर्थ: वायु, अब्द (Year/Cloud) आदिमा, अविशेष र विशेषबाट।

विस्तृत व्याख्या: जीवात्मा वायु, मेघ आदि स्थानहरू पार गर्दै ब्रह्मलोकतर्फ जान्छ।

शाब्दिक अर्थ:

वायुम् (Vāyum): वायुलाई, हावालाई।

अब्दात् (abdāt): बादलबाट, वर्षबाट।

अविशेष (aviśeṣa): अविशेष, सामान्य।

विशेषाभ्याम् (viśeṣābhyām): विशेष, विशिष्ट।

चुरो अर्थ (Essence): जीवात्माले ब्रह्मलोकको यात्रा गर्दा वायु र बादल (अब्द) जस्ता सूक्ष्म तत्वहरूलाई पार गर्दछ। यो यात्रा अविशेष (सामान्य) र विशेष (विशिष्ट) दुवै प्रकारका अवस्थाहरूबाट गुज्रिन्छ, जसले आत्माको सूक्ष्म गतिलाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): सूक्ष्म कणहरूको गति र ऊर्जा स्थानान्तरणको सन्दर्भमा, जीवात्माको यात्रालाई ऊर्जाको एक रूपको रूपमा बुझ्न सकिन्छ जसले विभिन्न भौतिक अवस्थाहरू (वायु, बादल) पार गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको संक्रमण): चेतनाको संक्रमण र विभिन्न मानसिक अवस्थाहरू (अविशेष र विशेष) बाट गुज्रिने प्रक्रियालाई यस सूत्रले मनोवैज्ञानिक रूपमा व्याख्या गर्दछ, जहाँ आत्माको यात्रा आन्तरिक अनुभवको रूपमा प्रकट हुन्छ।

ब्रह्मसूत्र ४.३.२ ले जीवात्माको ब्रह्मलोक गमनको मार्गलाई स्पष्ट पार्दछ, विशेषगरी सूक्ष्म तत्वहरू जस्तै वायु र अब्द (बादल वा वर्षा) मार्फत हुने यात्राको वर्णन गर्दछ। यो सूत्रले आत्माको यात्रामा सामान्य र विशिष्ट दुवै प्रकारका अवस्थाहरूको भूमिकालाई जोड दिन्छ, जसले मोक्ष प्राप्तिको जटिल प्रक्रियालाई उजागर गर्दछ।

१. सूक्ष्म शरीरको यात्रा: यो सूत्रले जीवात्माको स्थूल शरीर त्याग गरेपछि सूक्ष्म शरीरका साथ गरिने यात्रालाई संकेत गर्दछ। वायु र अब्द जस्ता तत्वहरू सूक्ष्म शरीरको गतिको लागि माध्यम बन्दछन्, जसले आत्माको भौतिक बन्धनबाट मुक्तिपछिको अवस्थालाई दर्शाउँछ।

२. अविशेष र विशेषको अवधारणा: 'अविशेष' ले आत्माको यात्रामा सामान्य वा अप्रभेद्य अवस्थाहरूलाई जनाउँछ, जहाँ आत्माले कुनै विशेष पहिचान बिना नै यात्रा गर्दछ। 'विशेष' ले भने विशिष्ट अवस्थाहरू वा अनुभवहरूलाई संकेत गर्दछ जुन आत्माले ब्रह्मलोक पुग्नु अघि पार गर्नुपर्दछ।

३. ब्रह्मलोक गमनको दार्शनिक महत्व: यो सूत्रले ब्रह्मलोक गमनलाई केवल एक भौतिक यात्राको रूपमा नभई, आत्मिक शुद्धीकरण र ज्ञान प्राप्तिको प्रक्रियाको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। रामानुजाचार्यका अनुसार, यो यात्रा ईश्वरको कृपा र भक्तिको माध्यमबाट सम्भव हुन्छ, जहाँ आत्माले अन्ततः ब्रह्मसँग एकाकार हुन्छ।

सूत्र 4.3.3

संस्कृत: तटितोऽधि वरुणः सम्बन्धात्

IAST: *Taṭito'dhi varuṇaḥ sambandhāt*

नेपाली अर्थ: विद्युत् (Lightning) पछि वरुण, सम्बन्धबाट।

विस्तृत व्याख्या: विद्युत्लोक पार गरेपछि वरुणलोक आउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

तटितः (Taṭitaḥ): विद्युत् (बिजुली)।

अधि (adhi): पछि, माथि।

वरुणः (varuṇaḥ): वरुण देवता, जलका अधिष्ठाता।

सम्बन्धात् (sambandhāt): सम्बन्धका कारणले, सम्बन्धबाट।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मलोकको यात्रामा साधकले विद्युत् (बिजुली) को लोक पार गरेपछि वरुणलोकमा प्रवेश गर्दछ, जुन विशेष सम्बन्धका आधारमा हुन्छ। यो यात्रा क्रमिक र व्यवस्थित हुन्छ, जहाँ प्रत्येक लोकको आफ्नै विशिष्टता र आध्यात्मिक महत्त्व हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): विद्युत् (Lightning) को प्राकृतिक घटनालाई यहाँ आध्यात्मिक यात्राको एक चरणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। आधुनिक भौतिक विज्ञानले विद्युत्लाई प्लाज्माको रूपमा व्याख्या गर्दछ, जुन ऊर्जाको एक उच्च रूप हो। यसलाई चेतनाको उच्च अवस्थामा पुग्ने प्रतीकका रूपमा लिन सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको विकास): यो सूत्रले चेतनाको क्रमिक विकास र विभिन्न आध्यात्मिक अवस्थाहरूको अनुभवलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा बुझाउँछ। विद्युत्को लोक पार गर्नु भनेको तीव्र ज्ञान वा बोधको अवस्थाबाट गुज्रनु हो, जसले साधकलाई उच्च चेतना (वरुणलोक) तर्फ डोर्याउँछ।

यो सूत्रले देवयान मार्गमा आत्माको क्रमिक यात्राको वर्णन गर्दछ, जहाँ विद्युत्लोक पार गरेपछि वरुणलोकमा प्रवेश हुन्छ। यो यात्रा केवल भौतिक नभई सूक्ष्म र आध्यात्मिक आयाममा चेतनाको आरोहणलाई संकेत गर्दछ। यसले ब्रह्मप्राप्तिको मार्गमा विभिन्न दिव्य लोकहरूको अस्तित्व र तिनीहरूको महत्त्वलाई प्रकाश पार्छ।

१. देवयान मार्गको क्रमिकता: शङ्कराचार्यका अनुसार, देवयान मार्गमा आत्माको यात्रा एक व्यवस्थित क्रममा हुन्छ, जहाँ प्रत्येक लोकले चेतनाको एक विशेष स्तरलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ। तटित (विद्युत्) र वरुण (जल) जस्ता देवताहरूले यस मार्गका विभिन्न चरणहरूमा आत्मालाई मार्गदर्शन गर्ने शक्तिहरूलाई जनाउँछन्। यो क्रमिकताले आध्यात्मिक विकासको प्राकृतिक प्रक्रियालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

२. सम्बन्धको दार्शनिक महत्त्व: सूत्रमा उल्लेखित 'सम्बन्धात्' शब्दले विद्युत्लोक र वरुणलोकबीचको गहिरो आध्यात्मिक सम्बन्धलाई दर्शाउँछ। रामानुजाचार्यले यसलाई ईश्वरको सङ्कल्प वा कृपाद्वारा स्थापित सम्बन्धका रूपमा व्याख्या गर्छन्, जसले जीवलाई ब्रह्मप्राप्तिको दिशामा अगाडि बढाउँछ। यो सम्बन्ध केवल भौतिक नभई कारण र कार्यको सूक्ष्म बन्धनमा आधारित हुन्छ।

३. प्रतीकात्मक अर्थ र चेतनाको आरोहण: ब्रह्मसूत्रमा वर्णित लोकहरूलाई केवल भौगोलिक स्थानका रूपमा मात्र नभई चेतनाका विभिन्न अवस्थाहरूका रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ। विद्युत्लोकले तीव्र ज्ञान वा प्रज्ञाको अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गर्दछ, जसलाई पार गरेपछि साधक वरुणलोक (शुद्धता र शान्तिको अवस्था) मा पुग्छ। यो आध्यात्मिक यात्रा आत्माको शुद्धीकरण र ब्रह्मसँगको एकत्व प्राप्त गर्ने प्रक्रिया हो।

सूत्र 4.3.4

संस्कृत: आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्

IAST: *Ātivāhikāstalliṅgāt*

नेपाली अर्थ: आतिवाहिक (Guides) हुन्, त्यसको लिङ्ग (Indication) बाट।

विस्तृत व्याख्या: अर्चि, आदित्य आदि मार्गका देवताहरू आतिवाहिक (मार्गदर्शक) हुन्, स्थान होइनन्।

शाब्दिक अर्थ:

आतिवाहिकाः (Ātivāhikāḥ): मार्गदर्शकहरू वा आतिवाहिकहरू।

तत् (Tat): त्यसको।

लिङ्गात् (Liṅgāt): सङ्केत वा चिन्हबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले जीवात्माको परलोक यात्रामा मार्गदर्शन गर्ने देवताहरू (Ātivāhikāḥ) को भूमिकालाई स्पष्ट पार्दछ। उनीहरू केवल मार्गदर्शक हुन्, गन्तव्य वा स्थान होइनन्, जसको पुष्टि शास्त्रमा वर्णित सङ्केतहरू (Liṅgāt) बाट हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतनाको अवस्था र मृत्युपछिको अनुभवबारे आधुनिक न्यूरोसाइन्सले प्रत्यक्ष प्रमाण दिन नसके पनि, यसले मस्तिष्कका विभिन्न भागहरूले कसरी अनुभवहरूलाई प्रशोधन गर्छन् भन्नेबारे अध्ययन गर्दछ, जसले चेतनाको प्रकृतिबारे दार्शनिक प्रश्नहरू उठाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - मृत्यु र रूपान्तरणको मनोविज्ञान): मृत्युको अनुभव र त्यसपछिको यात्राबारे विभिन्न संस्कृतिमा पाइने विश्वासहरूले मानव मनमा गहिरो मनोवैज्ञानिक प्रभाव पार्दछ। यो सूत्रले मृत्युपछिको यात्रामा मार्गदर्शनको अवधारणालाई प्रस्तुत गरी मनोवैज्ञानिक रूपमा सुरक्षा र निरन्तरताको भावना प्रदान गर्दछ।

> यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको चौथो अध्यायको तेस्रो पादमा जीवात्माको ब्रह्मलोक यात्राको क्रममा हुने मार्गदर्शनको महत्त्वपूर्ण पक्षलाई उजागर गर्दछ। यसले अर्चिरादि मार्गका देवताहरूको वास्तविक भूमिकालाई स्पष्ट पार्दै उनीहरू केवल मार्गदर्शक हुन्, स्वयं गन्तव्य होइनन् भन्ने स्थापित गर्दछ। यो व्याख्याले जीवात्माको अन्तिम लक्ष्य ब्रह्मप्राप्ति हो भन्ने वेदान्तिक सिद्धान्तलाई थप बलियो बनाउँछ।

१. आतिवाहिक देवताहरूको भूमिका:

शङ्कराचार्यको भाष्य अनुसार, अर्चि, आदित्य, चन्द्रमा आदि मार्गमा भेटिने देवताहरू जीवात्मालाई ब्रह्मलोकसम्म पुर्याउने मार्गदर्शक (Ātivāhikāḥ) हुन्। उनीहरूले जीवात्मालाई एक स्थानबाट अर्को स्थानमा लैजाने कार्य गर्दछन्, तर उनीहरू स्वयं कुनै गन्तव्य वा विश्रामस्थल होइनन्। यो अवधारणाले जीवात्माको यात्राको निरन्तरता र निश्चित लक्ष्यलाई दर्शाउँछ।

२. लिङ्ग (सङ्केत) द्वारा पुष्टि:

सूत्रमा 'तल्लिङ्गात्' शब्दको प्रयोगले यो कुरा शास्त्रमा वर्णित सङ्केतहरू (Liṅgāt) द्वारा पुष्टि भएको जनाउँछ। विभिन्न उपनिषद्हरूमा (जस्तै छान्दोग्य उपनिषद्को ५.१०.१-२) यी देवताहरूको वर्णन जीवात्मालाई मार्गदर्शन गर्ने शक्तिको रूपमा गरिएको छ, न कि जीवात्माको अन्तिम गन्तव्यको रूपमा। यसले वेदान्तको प्रामाणिकता र श्रुतिमा आधारित व्याख्यालाई जोड दिन्छ।

३. मोक्ष मार्गको स्पष्टता:

यो सूत्रले मोक्ष मार्गको स्पष्टता प्रदान गर्दछ। जीवात्माले ब्रह्मलोकको यात्रा गर्दा विभिन्न लोकहरू हुँदै जानुपर्छ, जहाँ यी आतिवाहिक देवताहरूले सहायता गर्छन्। यसले जीवात्माको यात्राको क्रममा आउने अवरोधहरूलाई पार गर्न र सही मार्गमा अगाडि बढ्न मद्दत गर्ने अदृश्य शक्तिहरूको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दछ, जसको अन्तिम उद्देश्य ब्रह्मसँग एकीकरण हो।

सूत्र 4.3.5

संस्कृत: उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः

IAST: *Ubhayavyāmohāttat-siddheḥ*

नेपाली अर्थ: उभय (Both) व्यामोह (Confusion) बाट, त्यसको सिद्धि हुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: स्थान र मार्गदर्शक दुवैको व्यामोह (भ्रम) हटाउँदा सिद्धि प्राप्त हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

उभय (Ubhaya): दुवै।

व्यामोहात् (Vyāmohāt): भ्रम वा मोहबाट।

तत् (Tat): त्यसको, त्यो।

सिद्धेः (Siddheḥ): सिद्धि वा प्राप्ति।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले दुई पक्ष (उभय) को भ्रम वा अज्ञानता हटेपछि मात्र आत्मज्ञान वा ब्रह्मज्ञानको वास्तविक सिद्धि (accomplishment of self-realization) प्राप्त हुने कुरालाई जोड दिन्छ। जब जीव र ईश्वर सम्बन्धी गलत धारणाहरू (delusions) हट्छन्, तब मात्र परम सत्यको अनुभव सम्भव हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको प्रक्रियामा भ्रम (cognitive biases) र अज्ञानता (lack of information) को भूमिकालाई संकेत गर्दछ। आधुनिक ज्ञानमीमांसामा, सत्यको खोजीमा पूर्वाग्रह र गलत धारणाहरूलाई हटाउनु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Bias and Delusion): मनोविज्ञानमा, 'उभयव्यामोह' लाई संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह (cognitive biases) वा भ्रम (delusions) सँग जोड्न सकिन्छ, जसले व्यक्तिको धारणा र निर्णयलाई विकृत गर्दछ। यी भ्रमहरू हटेपछि मात्र स्पष्ट मानसिक अवस्था (mental clarity) र यथार्थपरक बुझाइ (realistic understanding) सम्भव हुन्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको मार्गमा आउने दुई प्रमुख बाधाहरू र तिनको निवारणबाट प्राप्त हुने परम सिद्धिको गहन दार्शनिक व्याख्या प्रस्तुत गर्दछ। यसले जीव र ब्रह्म सम्बन्धी अज्ञानताको भूमिकालाई उजागर गर्दै, त्यसबाट मुक्तिको मार्ग देखाउँछ।

१. अद्वैत वेदान्तको परिप्रेक्ष्यमा अज्ञानताको द्वैध स्वरूप: शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, 'उभय' भन्नाले जीव र ब्रह्म दुवै सम्बन्धी अज्ञानता (avidyā) लाई बुझाउँछ। जीवले आफूलाई शरीर र मनसँग एकाकार ठान्नु र ब्रह्मलाई जगत्भन्दा भिन्न वा जगत्को कारण मात्र मान्नु नै व्यामोह हो। यी दुवै भ्रम हटेपछि मात्र जीव र ब्रह्मको अभेद ज्ञान (non-duality) प्राप्त हुन्छ।

२. विशिष्टाद्वैतको दृष्टिकोणमा जीव र ईश्वरको सम्बन्ध: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, 'उभय' लाई जीव र ईश्वरको वास्तविक सम्बन्ध सम्बन्धी अज्ञानताको रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ। जीवले आफूलाई ईश्वरबाट पूर्णतः स्वतन्त्र ठान्नु वा ईश्वरलाई केवल निर्गुण ब्रह्म मान्नु व्यामोह हो। जब जीवले आफूलाई ईश्वरको अंश (part) र शेष (subservient) ठान्छ, तब मात्र भक्ति र प्रपत्ति (surrender) द्वारा मोक्ष सम्भव हुन्छ।

३. द्वैत वेदान्तमा जीव र ब्रह्मको भिन्नता: मध्वाचार्यको द्वैत वेदान्त अनुसार, 'उभय' ले जीव र ब्रह्मको भिन्नता सम्बन्धी भ्रमलाई संकेत गर्दछ। जीव र ब्रह्म सधैँ भिन्न छन् भन्ने ज्ञानको अभाव नै व्यामोह हो। जब यो भ्रम हट्छ र जीवले आफूलाई ब्रह्मको दास (servant) को रूपमा स्वीकार गर्छ, तब मात्र परम आनन्द (supreme bliss) र मुक्ति प्राप्त हुन्छ।

सूत्र 4.3.6

संस्कृत: वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः

IAST: *Vaidyutenaiva tatastatcchruteḥ*

नेपाली अर्थ: वैद्युत (Lightning-born Being) द्वारा नै, त्यसपछि, श्रुतिबाट।

विस्तृत व्याख्या: वैद्युत पुरुष (विद्युत्बाट उत्पन्न दिव्य पुरुष) ले जीवात्मालाई ब्रह्मलोकसम्म पुऱ्याउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

वैद्युतेन (Vaidyutena): वैद्युत पुरुष (विद्युत्बाट उत्पन्न दिव्य पुरुष), बिजुलीबाट उत्पन्न भएको।

एव (eva): नै, मात्र।

ततः (tataḥ): त्यसपछि, त्यसकारण।

तत् (tat): त्यो, त्यस।

श्रुतेः (śruteḥ): श्रुतिबाट, वेदबाट, किनकि श्रुतिले त्यसो भन्छ।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मलोकको यात्रामा जीवात्मालाई वैद्युत पुरुष (Lightning-born Being) ले नै मार्गदर्शन गर्दछ, किनकि यसको पुष्टि श्रुति (Vedas) मा स्पष्ट रूपमा गरिएको छ। यो सूत्रले परब्रह्म प्राप्तिको मार्गमा ईश्वरीय सहायताको भूमिकालाई जोड दिन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): ऊर्जाको सूक्ष्म स्वरूप र चेतनासँगको यसको सम्बन्ध। वैद्युत पुरुषको अवधारणालाई ऊर्जाको एक विशिष्ट, उच्चतर स्वरूपको रूपमा बुझ्न सकिन्छ जसले चेतनाको स्थानान्तरणमा भूमिका खेल्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Transpersonal Psychology): चेतनाको उच्च अवस्था र आध्यात्मिक अनुभवहरू। वैद्युत पुरुषलाई एक आन्तरिक वा बाह्य मार्गदर्शक शक्तिको

रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ जसले व्यक्तिलाई आत्म-बोध र आध्यात्मिक उत्थानमा मद्दत गर्दछ।

यो सूत्रले अर्चिरादि मार्ग (Path of Light) हुँदै ब्रह्मलोक जाने जीवात्माको यात्रामा वैद्युत पुरुषको निर्णायक भूमिकालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले जीव र ब्रह्मको सम्बन्ध तथा मोक्ष प्राप्तिको प्रक्रियामा ईश्वरीय अनुग्रहको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

१. वैद्युत पुरुषको स्वरूप र कार्य: वैद्युत पुरुषलाई विद्युत् वा प्रकाशसँग सम्बन्धित एक दिव्य सत्ता मानिन्छ, जसले मुक्तिको मार्गमा रहेका जीवात्माहरूलाई विभिन्न लोकहरू पार गर्दै ब्रह्मलोकसम्म पुऱ्याउँछ। शङ्कराचार्यका अनुसार, यो एक विशेष अधिकारी देवता हो जसले ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेका जीवात्माहरूलाई ब्रह्मसम्म पुग्न सहयोग गर्दछ। यसको कार्य जीवात्मालाई भौतिक बन्धनबाट पूर्ण रूपमा मुक्त गरी परम गन्तव्यमा पुऱ्याउनु हो।

२. श्रुतिको प्रमाणिकता र अकाट्यता: सूत्रमा 'तच्छ्रुतेः' (किनकि श्रुतिले त्यसो भन्छ) भन्ने शब्दले यस सिद्धान्तको आधार श्रुति अर्थात् वेदहरूमा रहेको कुरालाई जोड दिन्छ। यसले वैद्युत पुरुषको अस्तित्व र कार्य कुनै तर्क वा अनुमानमा आधारित नभई, साक्षात् वेदान्तका प्रामाणिक ग्रन्थहरूद्वारा स्थापित भएको देखाउँछ। रामानुजाचार्यले पनि यसलाई श्रुति-प्रमाणित मान्दै, भगवत्प्राप्तिको मार्गमा परमेश्वरको विशेष कृपाको रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ।

३. जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्तिसँग सम्बन्ध: यो सूत्र जीवन्मुक्ति (जीवनकालमै मुक्ति) र विदेहमुक्ति (देह त्यागपछि मुक्ति) को अवधारणासँग पनि सम्बन्धित छ। ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेपछि, जीवात्माले देह त्याग गर्दा अर्चिरादि मार्ग हुँदै ब्रह्मलोक जान्छ, जहाँ वैद्युत पुरुषले उसलाई मार्गदर्शन गर्दछ। यो प्रक्रियाले जीवात्माको अन्तिम लक्ष्य, अर्थात् ब्रह्मसँगको एकत्व वा सायुज्य प्राप्तिको सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ, जसलाई वेदान्त दर्शनमा परम पुरुषार्थ मानिन्छ।

सूत्र 4.3.7

संस्कृत: कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः

IAST: *Kāryaṃ bādarirasya gatyupapatteḥ*

नेपाली अर्थ: कार्य (Effect/Saguna Brahman) हो, बादरि (ऋषि) भन्नुहुन्छ, यसको गतिको उपपत्तिबाट।

विस्तृत व्याख्या: बादरि ऋषिका अनुसार देवयान मार्गको गन्तव्य कार्यब्रह्म (सगुण ब्रह्म/हिरण्यगर्भ) हो।

शाब्दिक अर्थ:

कार्यं (Kāryaṃ): कार्य, फल, परिणाम।

बादरिः (Bādariḥ): बादरि ऋषि।

अस्य (Asya): यसको, उनको।

गति (Gati): गति, मार्ग, गन्तव्य।

उपपत्तेः (Upapatteḥ): उपपत्तिबाट, औचित्यबाट, स्थापनाबाट।

चुरो अर्थ (Essence): बादरि ऋषिका अनुसार, यस सूत्रले देवयान मार्गबाट जाने जीवको अन्तिम गन्तव्य सगुण ब्रह्म (conditioned Brahman/Hiranyagarbha) हो भनी बताउँछ। यो यात्रा (गति) कुनै निश्चित र प्राप्त गर्न सकिने 'कार्य' (effect/destination) तर्फ निर्देशित हुन्छ, जसले निर्गुण ब्रह्मको सर्वव्यापकता र नित्यप्राप्त स्वरूपसँग भिन्नता देखाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

तंत्रिका विज्ञान (Neuroscience): चेतनाको विभिन्न अवस्थाहरू (states of consciousness) र तिनको अनुभवमा हुने भिन्नतालाई यस सूत्रले सगुण ब्रह्मको अवधारणासँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ सीमित चेतनाको गन्तव्यलाई भौतिक वा सूक्ष्म शरीरसँग सम्बन्धित मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - लक्ष्य निर्धारण): मानव मनोविज्ञानमा लक्ष्य निर्धारण (goal setting) र त्यसको प्राप्तिको प्रक्रियालाई यस सूत्रको 'गति' र 'कार्यं' सँग तुलना गर्न सकिन्छ। व्यक्तिले आफ्नो प्रयास र मार्ग अनुसार निश्चित परिणाम (कार्यं) प्राप्त गर्दछ, जुन उसको मानसिक अवस्था र चेतनाको स्तरसँग सम्बन्धित हुन्छ।

ब्रह्मसूत्र ४.३.७ ले देवयान मार्गको गन्तव्यका सम्बन्धमा बादरि ऋषिको मत प्रस्तुत गर्दछ, जसअनुसार यो मार्ग सगुण ब्रह्म (कार्यब्रह्म) सम्म पुग्दछ। यो सूत्रले जीवको आध्यात्मिक यात्राको स्वरूप र त्यसको अन्तिम लक्ष्यबारे गहिरो दार्शनिक प्रश्न उठाउँछ, विशेषगरी निर्गुण र सगुण ब्रह्मको भेदलाई स्पष्ट पार्दै। यसले मोक्षको अवधारणा र त्यसका विभिन्न पक्षहरूमाथि प्रकाश पार्दछ।

१. सगुण ब्रह्मको गन्तव्य: बादरि ऋषिको दृष्टिकोण

बादरि आचार्यका अनुसार, देवयान मार्गबाट जाने जीवहरू कार्यब्रह्म अर्थात् सगुण ब्रह्म (हिरण्यगर्भ) सम्म पुग्दछन्। यो मतले सगुण ब्रह्मलाई नै जीवको यात्राको अन्तिम गन्तव्य मान्दछ किनभने 'गति' (यात्रा) को अवधारणा सधैं कुनै निश्चित 'कार्य' (परिणाम वा गन्तव्य) सँग सम्बन्धित हुन्छ। यदि गन्तव्य निर्गुण ब्रह्म हुन्थ्यो भने, त्यहाँ कुनै 'गति' सम्भव हुँदैनथ्यो किनकि निर्गुण ब्रह्म सर्वव्यापी र नित्यप्राप्त हो। यसैले, बादरिले यात्राको औचित्य (गत्युपपत्तेः) सगुण ब्रह्ममा नै देख्छन्।

२. शंकर र रामानुजको व्याख्यामा भिन्नता

आचार्य शंकरले बादरिको यस मतलाई पूर्वपक्षको रूपमा प्रस्तुत गर्दछन्, जहाँ उनी सगुण ब्रह्मको प्राप्तिलाई क्रमिक मुक्ति (क्रममुक्ति) को एक चरण मान्छन्, तर अन्तिम मुक्ति (मोक्ष) निर्गुण ब्रह्मको ज्ञानबाट मात्र सम्भव हुने बताउँछन्। रामानुजाचार्य भने सगुण ब्रह्मलाई नै परब्रह्म मान्छन् र देवयान मार्गबाट प्राप्त हुने गन्तव्यलाई नै अन्तिम मुक्ति मान्छन्, जहाँ जीव ब्रह्मसँग एकरूप हुन्छ तर आफ्नो विशिष्टता कायम राख्छ। यसरी, दुवै आचार्यले सूत्रको व्याख्यामा आ-आफ्नो दार्शनिक परम्परा अनुसार भिन्नता देखाउँछन्।

३. गत्युपपत्तेः को दार्शनिक निहितार्थ

'गत्युपपत्तेः' (यात्राको औचित्य) भन्ने शब्दले यस सूत्रको दार्शनिक आधारलाई बलियो बनाउँछ। यदि जीवको यात्राको कुनै निश्चित गन्तव्य नहुने हो भने, यात्राको कुनै अर्थ रहँदैन। सगुण ब्रह्म एक विशिष्ट लोक वा अवस्था हो जहाँ जीव पुग्न सक्छ, र त्यसैले त्यहाँसम्मको यात्रा तार्किक र औचित्यपूर्ण हुन्छ। यसले आध्यात्मिक अभ्यास र साधनाको महत्वलाई पनि दर्शाउँछ, जसले जीवलाई यस विशिष्ट गन्तव्यसम्म पुग्न मद्दत गर्दछ। यो अवधारणाले जीवको क्रमिक आध्यात्मिक विकासलाई स्वीकार गर्दछ।

सूत्र 4.3.8

संस्कृत: विशेषितत्वाच्च

IAST: *Viśeṣitatvācca*

नेपाली अर्थ: र विशेषित भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा गन्तव्य विशेषित (Specified) गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

विशेषितत्वात् (Viśeṣitatvāt): विशेषित भएकोले, विशिष्टताको कारणले, छुट्ट्याइएको हुनाले।

च (Ca): र, अनि।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले धर्मग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएको गन्तव्य वा मार्ग सामान्य नभई विशेष रूपमा परिभाषित गरिएको छ भन्ने बुझाउँछ, जसले एक विशेष आध्यात्मिक यात्रा वा अस्तित्वको अवस्थालाई सङ्केत गर्दछ। यो विशिष्टताले साधकलाई परम सत्य [Brahman] को सटीक बुझाइतर्फ डोर्याउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): यस सूत्रको 'विशेषित' भन्ने अवधारणालाई न्यूरोसाइन्समा मस्तिष्कका विशिष्ट क्षेत्रहरूले निश्चित कार्यहरू गर्ने कुरासँग जोड्न सकिन्छ। जसरी मस्तिष्कका प्रत्येक भागको आफ्नै विशेष कार्य हुन्छ, त्यसरी नै आध्यात्मिक मार्गमा पनि विशिष्ट चरणहरू र अनुभवहरू हुन्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Psychology): संज्ञानात्मक मनोविज्ञानमा, यो सूत्रले लक्ष्य-उन्मुख व्यवहार (Goal-oriented behavior) र ध्यान (Attention) को महत्त्वलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। जब कुनै लक्ष्य विशेषित हुन्छ, तब मनले त्यसैमा ध्यान केन्द्रित गर्छ र त्यसलाई प्राप्त गर्नका लागि विशिष्ट मार्गहरू अपनाउँछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको गन्तव्य र मार्गको विशिष्टतामाथि प्रकाश पार्छ, जसले आध्यात्मिक यात्राको प्रकृतिलाई गहिरो दार्शनिक आयाम दिन्छ। यसले श्रुतिहरूमा उल्लिखित मोक्षको मार्ग र त्यसको अन्तिम लक्ष्य ब्रह्मको स्वरूप सामान्य नभई विशेष रूपमा परिभाषित भएको संकेत गर्दछ। यो विशिष्टताले साधकलाई भ्रमबाट बचाएर सही दिशामा अग्रसर गराउँछ।

१. विशिष्ट गन्तव्यको अवधारणा: ब्रह्मसूत्रमा मोक्ष वा ब्रह्मप्राप्तिको मार्गलाई अस्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको छैन, बरु यसलाई विशिष्ट लक्षणहरू र प्रक्रियाहरूद्वारा वर्णन गरिएको छ। शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, ब्रह्म स्वयं निर्गुण र निराकार भए पनि, यसको प्राप्ति गर्ने मार्ग र यसको अनुभव गर्ने प्रक्रिया विशिष्ट हुन्छ। यो विशिष्टताले साधकलाई 'नेति नेति' (not this, not this) को माध्यमबाट ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप बुझ्न मद्दत गर्छ।

२. मार्गको प्रामाणिकता र निर्देशन: 'विशेषितत्वाच्च' ले श्रुतिहरूमा दिइएका निर्देशनहरूको प्रामाणिकता र महत्त्वलाई जोड दिन्छ। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, भक्तिको मार्ग र ईश्वरको सगुण स्वरूपको उपासनालाई विशेषित मार्गको रूपमा हेरिन्छ। यसले साधकलाई ईश्वरको विशिष्ट गुणहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्न र त्यसै अनुसार आफ्नो साधनालाई अगाडि बढाउन प्रेरित गर्छ, जसले गर्दा गन्तव्यमा पुग्न सजिलो हुन्छ।

३. व्यक्तिगत अनुभव र सार्वभौमिक सत्य: यो सूत्रले व्यक्तिगत आध्यात्मिक अनुभवको विशिष्टता र त्यसको सार्वभौमिक सत्यसँगको सम्बन्धलाई पनि दर्शाउँछ। प्रत्येक साधकको यात्रा अद्वितीय भए पनि, परम सत्यको प्रकृति सार्वभौमिक हुन्छ। यसले यो बुझाउँछ कि आध्यात्मिक मार्गमा पाइने विशिष्ट अनुभवहरू अन्ततः एकै ब्रह्मको बोधतर्फ अग्रसर हुन्छन्, जसले व्यक्तिगत भिन्नताका बाबजुद पनि आध्यात्मिक एकता स्थापित गर्दछ।

सूत्र 4.3.9

संस्कृत: सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः

IAST: *Sāmīpyāttu tadvyapadeśaḥ*

नेपाली अर्थ: तर सामीप्य (Proximity) बाट त्यसको व्यपदेश हो।

विस्तृत व्याख्या: कार्यब्रह्मको सामीप्य (नजिकी) भएकोले परब्रह्मको व्यपदेश गरिएको हो।

शाब्दिक अर्थ:

सामीप्यात् (Sāmīpyāt): नजिकताबाट, निकटताको कारणले।

तु (tu): तर, निश्चय नै।

तत् (tat): त्यसको, त्यो।

व्यपदेशः (vyapadeśaḥ): निर्देश, कथन, उल्लेख।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले परब्रह्मको सन्दर्भमा हुने 'व्यपदेश' (designation) को कारण सामीप्य (proximity) भएको बताउँछ। यसको अर्थ हो कि कुनै वस्तुको नजिक भएको कारणले त्यसलाई अर्को वस्तुको रूपमा उल्लेख गरिन्छ, यद्यपि ती दुई भिन्न हुन सक्छन्। यो उपाधिगत सम्बन्धको व्याख्या हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिक विज्ञान (Physics): क्वान्टम इन्ट्याङ्गलमेन्ट (Quantum Entanglement) जस्ता घटनाहरूमा दुई कणहरू टाढा भए पनि एकअर्कासँग जोडिएका हुन्छन्, जसलाई एक प्रकारको 'सामीप्य' मान्न सकिन्छ जहाँ भौतिक दूरी गौण हुन्छ। यो सूत्रले परोक्ष सम्बन्धलाई प्रत्यक्ष मान्ने अवधारणालाई बुझाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Perception and Association): मनोविज्ञानमा 'सामीप्य' (proximity) को नियमले नजिकका वस्तुहरूलाई एक समूहको रूपमा बुझ्ने प्रवृत्तिलाई जनाउँछ। यस सूत्रले कसरी मानसिक निकटता वा साहचर्यले एक वस्तुलाई अर्कोको रूपमा बुझ्ने वा नामकरण गर्ने प्रक्रियामा प्रभाव पार्छ भन्ने कुरालाई संकेत गर्छ।

यो सूत्रले ब्रह्मको सन्दर्भमा हुने 'व्यपदेश' वा नामकरणको गहिरो दार्शनिक आधार प्रस्तुत गर्दछ। यसले परब्रह्मलाई कार्यब्रह्मको सामीप्यको कारणले कसरी बुझिन्छ भन्ने कुराको विवेचना गर्दछ। यो सम्बन्ध उपाधिगत हो, वास्तविक होइन, जसले ब्रह्मको निर्गुण स्वरूपलाई अझ स्पष्ट पार्छ।

१. उपाधि र सामीप्यको सम्बन्ध: यस सूत्रले परब्रह्मलाई कार्यब्रह्मको 'सामीप्य' (proximity) को कारणले विभिन्न नाम वा विशेषणले व्यपदेश गरिने कुरा स्पष्ट पार्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, ब्रह्म निर्गुण र निराकार भए पनि, मायाको उपाधिले गर्दा सगुण रूपमा प्रतीत हुन्छ। यो सामीप्य वास्तविक नभई व्यावहारिक स्तरमा मात्र हो।

२. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्तमा, ब्रह्म निरपेक्ष र अद्वितीय छ। जब शास्त्रहरूले ब्रह्मलाई कुनै विशेष गुण वा रूपले वर्णन गर्छन्, त्यो केवल साधकलाई ब्रह्मको नजिक ल्याउनका लागि हो। 'सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः' ले यही तथ्यलाई पुष्टि गर्छ कि ब्रह्मको वास्तविक स्वरूप अवर्णनीय छ, तर व्यवहारमा त्यसलाई बुझाउनका लागि विभिन्न उपाधिहरूको प्रयोग गरिन्छ।

३. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, ब्रह्म सगुण र कल्याणमय गुणहरूले युक्त छ। यहाँ 'सामीप्य' लाई ब्रह्मको जीव र जगत्सँगको अभिन्न सम्बन्धको रूपमा बुझिन्छ, जहाँ ब्रह्म नै सबैको आधार र नियन्ता हो। यसरी, ब्रह्मको नजिकताले नै त्यसको विभिन्न रूपमा व्यपदेश हुन्छ।

सूत्र 4.3.10

संस्कृत: कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्

IAST: *Kāryātyaye tadadhyakṣeṇa sahātaḥ paramabhidhānāt*

नेपाली अर्थ: कार्य (सगुण ब्रह्मलोक) को अत्यय (End) मा, तदध्यक्ष (Its Ruler) सहित, परम (Supreme) अभिधानबाट।

विस्तृत व्याख्या: कार्यब्रह्मलोकको प्रलयमा, हिरण्यगर्भसहित सबै मुक्त जीवहरू परब्रह्ममा प्रवेश गर्छन्। यसलाई क्रममुक्ति भनिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

कार्यात्यये (Kāryātyaye): कार्य (सगुण ब्रह्मलोक) को अत्यय (अन्त) मा।

तदध्यक्षेण (tadadhyakṣeṇa): त्यसको अध्यक्ष (शासक) सहित।

सहातः (sahātaḥ): साथै, त्यसकारण।

परमभिधानात् (paramabhidhānāt): परम (सर्वोच्च) अभिधान (कथन वा उपदेश) बाट।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले सगुण ब्रह्मलोकमा पुगेका मुक्त जीवहरू (liberated souls) कार्यब्रह्मको प्रलय हुँदा त्यसका अध्यक्ष (हिरण्यगर्भ) सहित परब्रह्ममा प्रवेश गर्छन् भन्ने सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ। यो क्रमबद्ध मुक्ति (gradual liberation) को प्रक्रिया हो, जहाँ जीवले सर्वोच्च सत्यको पूर्ण अनुभव गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): यो सूत्रले ब्रह्माण्डको चक्रीय स्वभाव (cyclical nature of the universe) र त्यसको लयबद्ध विलय (rhythmic dissolution) को अवधारणालाई प्रतिध्वनित गर्दछ, जहाँ प्रत्येक सृष्टिको अन्त्यमा सबै तत्वहरू एक सर्वोच्च सत्तामा विलीन हुन्छन्।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको विकास): मनोवैज्ञानिक रूपमा, यो सूत्रले चेतनाको क्रमिक विकास (gradual evolution of consciousness) र अन्ततः सर्वोच्च चेतना (supreme consciousness) मा विलय हुने प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ। यो आत्म-साक्षात्कार (self-realization) को यात्रा हो जहाँ व्यक्तिगत चेतनाले ब्रह्माण्डीय चेतनासँग एकत्व अनुभव गर्दछ।

यस सूत्रले ब्रह्मसूत्रको मुक्तिपादमा क्रममुक्ति (gradual liberation) को महत्त्वपूर्ण अवधारणालाई स्पष्ट पार्दछ, जहाँ सगुण ब्रह्मलोकका उपासकहरूले कार्यब्रह्मको प्रलय हुँदा परब्रह्मको प्राप्ति गर्छन्। यो सिद्धान्तले जीवको आध्यात्मिक यात्राको अन्तिम चरणलाई व्याख्या गर्दछ, जहाँ सबै सीमितताहरू पार गरी अनन्ततामा विलय हुन्छ।

१. सगुण ब्रह्मलोक र क्रममुक्ति: यस सूत्रले सगुण ब्रह्मलोक (Saguna Brahmaloka) मा पुगेका जीवहरूले त्यहींबाट परब्रह्मको प्राप्ति गर्ने कुरालाई जोड दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, सगुण ब्रह्मको उपासना गर्नेहरूले ब्रह्मलोकमा पुगेर ज्ञान प्राप्त गर्छन् र त्यसपछि कार्यब्रह्मको प्रलयसँगै परब्रह्ममा विलीन हुन्छन्। यो प्रक्रियालाई क्रममुक्ति भनिन्छ, जुन तत्काल मुक्ति (sadyomukti) भन्दा भिन्न छ।

२. हिरण्यगर्भसँगको विलय: सूत्रमा 'तदध्यक्षेण सह' (along with its ruler) भनी उल्लेख गरिएको छ, जसले कार्यब्रह्मका अध्यक्ष हिरण्यगर्भ (Hiranyagarbha) सँगै मुक्त जीवहरू परब्रह्ममा प्रवेश गर्छन् भन्ने संकेत गर्दछ। यसको अर्थ, हिरण्यगर्भ स्वयं पनि प्रलयकालमा परब्रह्ममा विलीन हुन्छन् र उहाँसँगै उहाँको लोकमा रहेका मुक्त जीवहरूले पनि सर्वोच्च गतिको प्राप्ति गर्छन्।

३. परम अभिधानको भूमिका: 'परमभिधानात्' (from the supreme designation/statement) भन्ने शब्दले श्रुति (Vedic scriptures) का ती कथनहरूलाई संकेत गर्दछ जसले सगुण ब्रह्मको उपासनाबाट प्राप्त हुने सर्वोच्च फलको वर्णन गर्दछ। यी श्रुतिहरूले कार्यब्रह्मलोकमा पुगेका जीवहरूले अन्ततः परब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गरी त्यसमा विलय हुने कुरालाई प्रमाणित गर्छन्, जसले यस क्रममुक्तिको प्रक्रियालाई वैध बनाउँछ।

सूत्र 4.3.11

संस्कृत: स्मृतेश्च

IAST: *Smṛteśca*

नेपाली अर्थ: र स्मृतिबाट।

विस्तृत व्याख्या: स्मृतिग्रन्थहरूमा पनि क्रममुक्तिको वर्णन छ।

शाब्दिक अर्थ:

स्मृतेः (Smṛteḥ): स्मृतिबाट, स्मरणबाट, परम्परागत ग्रन्थहरूबाट।

च (ca): र, पनि।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले ब्रह्मप्राप्तिको मार्गमा स्मृतिको महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जसले श्रुति (श्रवण गरिएका ग्रन्थहरू) का शिक्षाहरूलाई पुष्टि गर्दछ र साधकलाई आध्यात्मिक यात्रामा मार्गदर्शन गर्दछ। यसले परम्परागत ज्ञानको निरन्तरता र प्रामाणिकतालाई पनि संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भाषाविज्ञान (Linguistics): स्मृतिग्रन्थहरूको अध्ययनले प्राचीन भाषा र ज्ञानको संरक्षण प्रक्रियालाई बुझ्न मद्दत गर्छ, जसरी भाषाको विकास र अर्थको निरन्तरता परम्परागत पाठहरूमा झल्किन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Memory and Tradition): यो सूत्रले व्यक्तिगत र सामूहिक स्मृतिको भूमिकालाई उजागर गर्दछ, जसले धार्मिक परम्परा र नैतिक मूल्यहरूको पुस्तान्तरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यसले ज्ञानको संचय र प्रसारणमा स्मृतिको मनोवैज्ञानिक आधारलाई पनि दर्शाउँछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ब्रह्मज्ञान प्राप्तिको सन्दर्भमा स्मृतिको प्रामाणिकता र महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ। यसले श्रुति (वेद) का शिक्षाहरूलाई समर्थन गर्ने परम्परागत ग्रन्थहरू (स्मृति) को भूमिकालाई जोड दिन्छ, जसले वेदान्तिक दर्शनको आधारशिलालाई अझ सुदृढ बनाउँछ। यो सूत्रले ज्ञानको स्रोतको रूपमा श्रुति र स्मृतिको सामञ्जस्यपूर्ण सम्बन्धलाई पनि प्रकाश पार्छ।

१. स्मृतिको प्रामाणिकता र श्रुतिसँगको सम्बन्ध: वेदान्त दर्शनमा श्रुति (वेद) लाई सर्वोच्च प्रमाण मानिन्छ, तर स्मृति (जस्तै मनुस्मृति, महाभारत, पुराण) लाई पनि श्रुतिको पूरक र व्याख्याकर्ताको रूपमा स्वीकार गरिन्छ। यो सूत्रले स्मृतिको महत्त्वलाई स्वीकार गर्दै, यसले ब्रह्मज्ञानको मार्गमा श्रुतिले प्रतिपादन गरेका सिद्धान्तहरूलाई कसरी समर्थन गर्छ भन्ने देखाउँछ। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा श्रुति र स्मृतिको अविभाज्य सम्बन्धलाई जोड दिँदै, स्मृतिले श्रुतिको अर्थलाई स्पष्ट पार्ने र व्यवहारिक मार्गदर्शन प्रदान गर्ने बताएका छन्।

२. ज्ञानको परम्परागत प्रसारण: 'स्मृतेश्च' ले ज्ञानको परम्परागत प्रसारणमा स्मृतिको भूमिकालाई पनि संकेत गर्दछ। प्राचीन ऋषिमुनिहरूले श्रुतिबाट प्राप्त ज्ञानलाई स्मरण गरी विभिन्न ग्रन्थहरूमा लिपिबद्ध गरे, जसले गर्दा त्यो ज्ञान भावी पुस्ताका लागि उपलब्ध भयो। यो प्रक्रियाले आध्यात्मिक ज्ञानको निरन्तरता र संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्‍याएको छ। रामानुजाचार्यले पनि स्मृतिको महत्त्वलाई स्वीकार गर्दै, यसले भक्तियोग र प्रपत्ति मार्गका लागि आवश्यक नैतिक र धार्मिक आचरणको शिक्षा दिने बताएका छन्।

३. ब्रह्मप्राप्तिमा स्मृतिको व्यावहारिक उपयोगिता: यो सूत्रले ब्रह्मप्राप्तिको लागि केवल सैद्धान्तिक ज्ञान मात्र नभई, स्मृतिका माध्यमबाट प्राप्त हुने नैतिक र आचरणगत शिक्षाहरूको पनि आवश्यकतामाथि प्रकाश पार्छ। स्मृतिग्रन्थहरूले धर्म, अर्थ, काम र मोक्षका पुरुषार्थहरूलाई कसरी प्राप्त गर्ने भन्ने बारेमा विस्तृत मार्गदर्शन प्रदान गर्छन्, जसले साधकलाई ब्रह्मज्ञानको लागि उपयुक्त मानसिक र नैतिक आधार तयार पार्न मद्दत गर्दछ।

सूत्र 4.3.12

संस्कृत: परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्

IAST: *Paraṃ jaiminirmukhyatvāt*

नेपाली अर्थ: पर (Supreme Brahman) हो, जैमिनि भन्नुहुन्छ, मुख्यत्वबाट।

विस्तृत व्याख्या: जैमिनि ऋषिका अनुसार देवयान मार्गको गन्तव्य सिधै परब्रह्म हो।

शाब्दिक अर्थ:

परं (Paraṃ): सर्वोच्च, परम, अन्तिम।

जैमिनिर् (Jaiminir): जैमिनि (एक पूज्य ऋषि र दार्शनिक)।

मुख्यत्वात् (mukhyatvāt): मुख्यताका कारण, प्रमुख भएकाले।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रमा ऋषि जैमिनिले देवयान मार्गको अन्तिम गन्तव्य परब्रह्म नै हो भनी जोड दिनुभएको छ, किनकि परब्रह्म नै सबैको मूल र सर्वोच्च सत्ता (Supreme Reality) हो। यो आत्माको परम लक्ष्य (Ultimate Goal) र वास्तविक स्वरूपको प्राप्ति हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): यस सूत्रको 'परं' को अवधारणालाई क्वान्टम भौतिकीमा ऊर्जाको मूल स्वरूप वा ब्रह्माण्डको एकीकृत क्षेत्र (Unified Field) सँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ सबै कुरा एक अदृश्य ऊर्जाबाट उत्पन्न हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): मनोविज्ञानमा आत्म-बोध (Self-realization) को प्रक्रियालाई यस सूत्रसँग जोड्न सकिन्छ। जब व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक 'मुख्य' स्वरूपलाई बुझ्छ, तब उसले परम शान्ति र पूर्णता (Wholeness) प्राप्त गर्दछ।

यस सूत्र 4.3.12 मा, ब्रह्मसूत्रका एक प्रमुख भाष्यकार जैमिनि ऋषिले देवयान मार्गको अन्तिम गन्तव्य परब्रह्म नै हो भन्ने आफ्नो सिद्धान्त प्रस्तुत गर्नुभएको छ। यो सूत्रले आत्माको यात्रा र त्यसको परम लक्ष्यबारे गहिरो दार्शनिक अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ, जहाँ 'मुख्यत्वात्' शब्दले परब्रह्मको सर्वोच्चता र केन्द्रीय भूमिकालाई स्पष्ट पार्छ।

१. परब्रह्मको सर्वोच्चता: जैमिनि ऋषिको यस कथनले परब्रह्मलाई सम्पूर्ण सृष्टिको मूल कारण र अन्तिम सत्य (Ultimate Truth) को रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले यो संकेत गर्दछ कि कुनै पनि जीवात्माको आध्यात्मिक यात्राको चरम बिन्दु परब्रह्मसँगको एकत्व (Oneness) हो, जुन अन्य कुनै पनि लोक वा अवस्थाभन्दा माथि छ।

२. देवयान मार्ग र मोक्ष: देवयान मार्गलाई उपनिषदहरूमा आत्माको ब्रह्मलोक वा सत्यलोकसम्मको यात्राको रूपमा वर्णन गरिएको छ। जैमिनिका अनुसार, यस मार्गको अन्तिम गन्तव्य कुनै सगुण ईश्वरको लोक नभई निर्गुण परब्रह्म नै हो। यसले मोक्ष (Liberation) को अवधारणालाई परब्रह्मसँगको अभेद (Non-difference) को रूपमा परिभाषित गर्दछ।

३. शंकर र रामानुजको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्तका आचार्य शंकरले जैमिनिको यस मतलाई समर्थन गर्दै परब्रह्म नै निर्गुण र निराकार भएकाले त्यहाँ पुग्नु भनेको स्वरूपतः ब्रह्म हुनु हो भन्नुभएको छ। विशिष्टाद्वैतका आचार्य रामानुजले भने सगुण ब्रह्म (Vishnu) लाई नै परम मान्दै, देवयान मार्गबाट जाने जीवले सगुण ब्रह्मको सायुज्य (Union) प्राप्त गर्दछ भनी व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ जीव ब्रह्मसँग एक भए पनि आफ्नो विशिष्टता कायम राख्छ।

सूत्र 4.3.13

संस्कृत: दर्शनाच्च

IAST: *Darśanācca*

नेपाली अर्थ: र दर्शन भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिमा परब्रह्मको दर्शन गरिएको छ।

शाब्दिक अर्थ:

दर्शनात् (Darśanāt): दर्शनबाट, देख्नुबाट, वा ज्ञानबाट।

च (Ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले परब्रह्मको ज्ञान वा दर्शनको महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जसबाट आत्म-साक्षात्कार र मोक्ष प्राप्त हुन्छ। यसले आध्यात्मिक अनुभव र प्रत्यक्ष बोध (direct realization) लाई वेदान्तिक मार्गको अभिन्न अंगको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको प्रक्रिया र त्यसको प्रामाणिकतामाथि प्रकाश पार्छ। आधुनिक विज्ञानमा अवलोकन (observation) र प्रयोग (experimentation) लाई ज्ञानको आधार मानिएझैं, वेदान्तमा दर्शन वा प्रत्यक्ष अनुभवलाई परम सत्यको बोधको लागि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - बोध र चेतना): यो सूत्रले चेतना (consciousness) र बोध (perception) को गहिराइलाई संकेत गर्दछ। मनोवैज्ञानिक रूपमा, परब्रह्मको दर्शन भन्नाले उच्च चेतनाको अवस्था (state of higher consciousness) वा आत्म-बोध (self-realization) लाई बुझ्न सकिन्छ, जहाँ व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई प्रत्यक्ष अनुभव गर्दछ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको समग्र दर्शनमा परब्रह्मको प्रत्यक्ष दर्शन वा ज्ञानको अपरिहार्यतालाई स्थापित गर्दछ। यसले केवल बौद्धिक समझभन्दा पर गएर आध्यात्मिक अनुभवको महत्त्वलाई उजागर गर्छ, जुन मोक्ष प्राप्तिको लागि अनिवार्य मानिन्छ।

१. श्रुति र दर्शनको सम्बन्ध: यो सूत्रले श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) मा वर्णित परब्रह्मको दर्शनलाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, श्रुतिले ब्रह्मको स्वरूपको वर्णन गरे पनि, त्यसको वास्तविक अनुभव (anubhava) दर्शन बिना अपूर्ण रहन्छ। दर्शनले श्रुति ज्ञानलाई प्रत्यक्ष बोधमा परिणत गर्छ।

२. अनुभवजन्य ज्ञानको महत्त्व: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि परब्रह्मको दर्शनलाई भक्ति र प्रपत्ति (surrender) को माध्यमबाट प्राप्त हुने अनुभवजन्य ज्ञानको रूपमा लिइन्छ। यसले केवल तार्किक विश्लेषणभन्दा बढी, ईश्वरसँगको व्यक्तिगत सम्बन्ध र प्रत्यक्ष साक्षात्कारलाई जोड दिन्छ, जुन जीवको चरम लक्ष्य हो।

३. अविद्याको निवृत्ति र मोक्ष: यो सूत्रले परब्रह्मको दर्शनबाट अविद्या (ignorance) को निवृत्ति हुने र त्यसबाट मोक्ष (liberation) प्राप्त हुने संकेत गर्दछ। जब जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई ब्रह्मको रूपमा दर्शन गर्छ, तब मायाको बन्धनबाट मुक्त भई शाश्वत आनन्द प्राप्त गर्दछ। यो दर्शन नै अज्ञानको अन्धकारलाई हटाउने एकमात्र मार्ग हो।

सूत्र 4.3.14

संस्कृत: न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः

IAST: *Na ca kārye pratyabhisandhiḥ*

नेपाली अर्थ: र कार्य (सगुण ब्रह्म) मा प्रत्यभिसन्धि (Intention) छैन।

विस्तृत व्याख्या: उपासकको लक्ष्य कार्यब्रह्म होइन, परब्रह्म हो।

शाब्दिक अर्थ:

न (na): होइन।

च (ca): र।

कार्ये (kārye): कार्यमा (सगुण ब्रह्म वा व्यक्त संसारमा)।

प्रत्यभिसन्धिः (pratyabhisandhiḥ): अभिप्राय, उद्देश्य, इच्छा, विचार।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले सगुण ब्रह्म (कार्यब्रह्म) मा कुनै विशेष अभिप्राय वा इच्छा नहुने कुरा स्पष्ट पार्दछ। यसको अर्थ हो कि उपासकको अन्तिम लक्ष्य सगुण ब्रह्म नभई निर्गुण परब्रह्म हो, जहाँ कुनै प्रकारको इच्छा वा सीमितता हुँदैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

भौतिकशास्त्र (Physics): आधुनिक भौतिकशास्त्रमा ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र विकासलाई व्याख्या गर्ने विभिन्न सिद्धान्तहरू छन्, तर ती सिद्धान्तहरूले ब्रह्माण्डको पछाडि कुनै सचेत 'अभिप्राय' (Intention) छ वा छैन भन्ने प्रश्नको निश्चित उत्तर दिँदैनन्। यो सूत्रले कार्यब्रह्मको सन्दर्भमा यस्तै अभिप्रायको अभावलाई संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): मनोविज्ञानले मानव चेतना र इच्छाशक्तिको अध्ययन गर्दछ। यो सूत्रले सगुण ब्रह्मको सन्दर्भमा चेतनाको त्यो पक्षलाई अस्वीकार गर्दछ जुन सीमित इच्छा वा अभिप्रायसँग सम्बन्धित छ, जसले परब्रह्मको असीमित र इच्छाविहीन स्थितिलाई जोड दिन्छ।

विस्तृत दार्शनिक विश्लेषण:

यो सूत्रले ब्रह्मको स्वरूप र उपासकको अन्तिम लक्ष्यबारे गहिरो दार्शनिक विवेचना प्रस्तुत गर्दछ, विशेषगरी सगुण ब्रह्म (कार्यब्रह्म) र निर्गुण परब्रह्म बीचको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दै। यसले वेदान्त दर्शनमा मुक्ति (मोक्ष) को मार्ग र ब्रह्मको वास्तविक प्रकृतिमाथि प्रकाश पार्छ।

१. कार्यब्रह्ममा अभिप्रायको अभाव: शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, कार्यब्रह्म (सगुण ब्रह्म) भनेको मायाद्वारा सीमित ब्रह्मको अभिव्यक्ति हो। यस सूत्रले कार्यब्रह्ममा कुनै 'प्रत्यभिसन्धि' वा विशेष अभिप्राय नहुने कुरा बताउँछ, किनकि ब्रह्म स्वयं इच्छाभन्दा पर छ। यो मायाको खेल मात्र हो, जहाँ ब्रह्मले स्वयंलाई विभिन्न रूपमा प्रकट गर्दछ तर कुनै व्यक्तिगत इच्छाले प्रेरित हुँदैन।

२. उपासकको लक्ष्य परब्रह्म: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि, यद्यपि सगुण ब्रह्मलाई उपासनाको लागि महत्वपूर्ण मानिन्छ, तथापि अन्तिम लक्ष्य भनेको निर्गुण परब्रह्मसँगको एकत्व वा त्यसको सामीप्य प्राप्त गर्नु हो। यो सूत्रले उपासकको वास्तविक गन्तव्य कार्यब्रह्मको सीमितताभन्दा माथि रहेको परब्रह्म हो भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ, जहाँ कुनै प्रकारको सांसारिक इच्छा वा उद्देश्यको बन्धन हुँदैन।

३. इच्छा र मुक्ति: वेदान्त दर्शनमा इच्छा (कामना) लाई बन्धनको मूल कारण मानिन्छ। यो सूत्रले कार्यब्रह्ममा अभिप्रायको अभावलाई जोड दिएर, उपासकलाई सबै प्रकारका इच्छाहरूबाट मुक्त भई परब्रह्मको निर्विकार स्वरूपमा लीन हुन प्रेरित गर्दछ। यसले आत्मज्ञान र मोक्ष प्राप्तिको लागि इच्छाविहीनताको महत्वलाई उजागर गर्दछ।

सूत्र 4.3.15

संस्कृत: अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च

IAST: *Apratīkālambanānnayatīti bādarāyaṇa ubhayathā ca doṣāttat-kratuśca*

नेपाली अर्थ: अप्रतीकालम्बन (Not Depending on Symbols) लाई नयति (Leads), बादरायण भन्नुहुन्छ, उभयथा दोषबाट, र तत्क्रतु (As One Meditates)।

विस्तृत व्याख्या: बादरायणका अनुसार प्रतीक (Symbol) मा निर्भर नभएर सिधै ब्रह्ममा ध्यान गर्नेलाई देवयान मार्गले ब्रह्मसम्म पुर्‍याउँछ। 'यथा क्रतु' - जसरी ध्यान गर्दछ, त्यसरी नै फल पाउँछ।

शाब्दिक अर्थ:

अप्रतीकालम्बनात् (Apratīkālambanāt): प्रतीक वा चिन्हहरूमा निर्भर नभई।

नयति (nayati): डोर्‍याउँछ, लैजान्छ।

इति (iti): यसरी, यस्तो।

बादरायण (bādarāyaṇa): बादरायण (ब्रह्मसूत्रका रचयिता) भन्नुहुन्छ।

उभयथा (ubhayathā): दुवै प्रकारले, दुवै अवस्थामा।

च (ca): र।

दोषात् (doṣāt): दोष वा त्रुटिबाट।

तत्क्रतुः (tat-kratuḥ): जसरी ध्यान गरिन्छ, त्यसरी नै फल प्राप्त हुन्छ (जस्तो संकल्प, त्यस्तै परिणाम)।

च (ca): र।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ४.३.१५ ले बादरायणको मत प्रस्तुत गर्दछ कि जो साधक प्रतीकहरूमा (symbols) निर्भर नभई सीधा ब्रह्मको उपासना गर्दछ, उसलाई देवयान मार्गले ब्रह्मलोकसम्म पुर्याउँछ। यस सूत्रले ध्यानको गहिराइ र त्यसको परिणाममा जोड दिँदै, जसरी व्यक्तिले ध्यान गर्दछ, त्यसरी नै उसले फल प्राप्त गर्दछ भन्ने सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्दछ [Karma-Phala, Upasana].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): यो सूत्रले ज्ञान प्राप्तिको प्रक्रियामा प्रतीकहरूको भूमिका र प्रत्यक्ष अनुभवको महत्त्वलाई संकेत गर्दछ। प्रतीकहरूले ज्ञानलाई सरल बनाए पनि, तिनीहरूमा मात्र निर्भर रहँदा ब्रह्मको वास्तविक, अप्रत्यक्ष अनुभवमा बाधा पुग्न सक्छ [Symbolic Representation vs. Direct Experience]।

मनोविज्ञान (Psychology - [Cognitive Bias and Expectation]): मनोविज्ञानमा, 'तत्क्रतु' को अवधारणाले संज्ञानात्मक पूर्वाग्रह (cognitive bias) र अपेक्षा प्रभाव (expectation effect) सँग सम्बन्ध राख्छ। जसरी व्यक्तिले कुनै कुरामा विश्वास गर्छ वा ध्यान केन्द्रित गर्छ, त्यसै अनुसार उसको अनुभव र परिणामहरू प्रभावित हुन्छन्, जसलाई आत्म-पूर्ति भविष्यवाणी (self-fulfilling prophecy) को रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ।

ब्रह्मसूत्र ४.३.१५ ले साधकको ब्रह्मप्राप्तिको मार्गमा प्रतीकहरूको भूमिका र उपासनाको गहिराइमाथि महत्त्वपूर्ण दार्शनिक विवेचना प्रस्तुत गर्दछ। बादरायणको यो मतले निर्गुण ब्रह्मको उपासना गर्ने साधकहरूको लागि विशेष मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ, जहाँ प्रतीकहरू भन्दा परको प्रत्यक्ष अनुभवलाई प्राथमिकता दिइन्छ। यो सूत्रले उपासनाको फल र त्यसको स्वरूपलाई पनि स्पष्ट पार्दछ।

१. प्रतीक-निरपेक्ष उपासनाको महत्त्व: यस सूत्रमा बादरायणले अप्रतीकालम्बन अर्थात् प्रतीकहरूमा निर्भर नभई गरिने उपासनालाई श्रेष्ठ मानेका छन्। शङ्कराचार्यका अनुसार, प्रतीकहरू सगुण ब्रह्मको उपासनाका लागि उपयोगी भए पनि, निर्गुण ब्रह्मको साक्षात्कारका लागि साधकले प्रतीकहरूको सीमाबाट माथि उठेर ब्रह्मको शुद्ध स्वरूपमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्छ। प्रतीकहरूले मनलाई एकाग्र गर्न मद्दत गरे पनि, तिनीहरू आफैं ब्रह्म होइनन्।

२. देवयान मार्ग र ब्रह्मप्राप्ति: बादरायणको भनाइ अनुसार, अप्रतीकालम्बन उपासना गर्ने साधकलाई देवयान मार्गले ब्रह्मलोकसम्म डोर्याउँछ। यो मार्गलाई अर्चिरादि मार्ग पनि भनिन्छ, जुन ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेका व्यक्तिहरूका लागि मोक्षको मार्ग हो। रामानुजाचार्यले पनि यस मार्गलाई सगुण ब्रह्मको उपासना गर्ने भक्तहरूका लागि मुक्ति मार्गको रूपमा स्वीकार गरेका छन्, जहाँ साधकले ब्रह्मको सान्निध्य प्राप्त गर्दछ।

३. तत्क्रतु न्याय र कर्मफल: सूत्रको अन्तिम भाग 'तत्क्रतुश्च' ले 'जस्तो ध्यान, त्यस्तै फल' भन्ने न्यायलाई पुष्टि गर्दछ। उपनिषद्हरूमा पनि यो सिद्धान्त बारम्बार दोहोरिएको छ कि व्यक्तिले जसरी संकल्प गर्छ वा जसरी उपासना गर्छ, त्यसै अनुसारको फल प्राप्त गर्दछ। यसले साधकको मन, भावना र ध्यानको गहिराइले उसको आध्यात्मिक यात्राको परिणाम निर्धारण गर्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ।

सूत्र 4.3.16

संस्कृत: विशेषं च दर्शयति

IAST: *Viśeṣaṃ ca darśayati*

नेपाली अर्थ: र विशेष देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिले ब्रह्मविद्या र प्रतीकोपासनाको विशेष भेद देखाउँछ। यसले तेस्रो पादको समापन गर्दछ।

॥ इति अध्याय ४ पाद ३ समाप्तः ॥

पाद ४: चतुर्थ पाद (Section 4)

यस पादमा मुक्त जीवको स्वरूप, शक्ति, र अनावृत्ति (Non-return) को वर्णन गरिन्छ। यो ब्रह्मसूत्रको अन्तिम पाद हो।

शाब्दिक अर्थ:

विशेषं (Viśeṣaṃ): विशेष/फरक (special/distinction).

च (ca): र (and).

दर्शयति (darśayati): देखाउँछ/प्रकट गर्छ (shows/reveals).

चुरो अर्थ (Essence): श्रुतिले ब्रह्मविद्या र प्रतीकोपासनाबीचको महत्त्वपूर्ण भिन्नतालाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछ, जसले साधनाको मार्ग र फलमा रहेको विशिष्टतालाई उजागर गर्दछ। यसले ब्रह्मप्राप्तिको मार्गमा गरिने उपासनाको गहिराइ र त्यसको अद्वितीय परिणामलाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ज्ञानमीमांसा (Epistemology): श्रुतिले ज्ञानका विभिन्न स्तरहरू र तिनीहरूका विशिष्ट परिणामहरूलाई कसरी देखाउँछ भन्ने कुरालाई ज्ञानमीमांसाले अध्ययन गर्दछ। यसले ब्रह्मज्ञान र अन्य उपासनाजन्य ज्ञानबीचको गुणात्मक भिन्नतालाई वैज्ञानिक रूपमा विश्लेषण गर्न मद्दत गर्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Cognitive Differentiation): मानव मनले कसरी विभिन्न प्रकारका ज्ञान र अनुभवहरूलाई फरक-फरक रूपमा ग्रहण गर्छ र प्रक्रिया गर्छ भन्ने कुरामा यो सूत्रको सम्बन्ध छ। यसले आध्यात्मिक अभ्यासहरूको विशिष्टताले मानसिक संरचनामा पार्ने प्रभावलाई मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट बुझाउँछ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रले ब्रह्मविद्या र प्रतीकोपासना (प्रतीकको माध्यमबाट गरिने उपासना) बीचको सूक्ष्म तर महत्त्वपूर्ण भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दछ। यसले साधनाको मार्ग र त्यसबाट प्राप्त हुने फलमा रहेको विशिष्टतालाई जोड दिँदै, आध्यात्मिक उन्नतिको लागि सही मार्गको छनोटको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ।

१. ब्रह्मविद्या र प्रतीकोपासनाको भेद: आचार्य शंकरका अनुसार, ब्रह्मविद्याले साक्षात् ब्रह्मको ज्ञान गराउँछ, जुन अद्वैत अनुभवमा परिणत हुन्छ र यसबाट मोक्ष प्राप्त हुन्छ। यसको विपरीत, प्रतीकोपासना कुनै प्रतीक वा देवताको माध्यमबाट गरिने उपासना हो, जसले क्रमशः मुक्ति वा अन्य लौकिक फलहरू प्रदान गर्न सक्छ तर साक्षात् मोक्ष होइन। यो सूत्रले यी दुई मार्गको भिन्नतालाई 'विशेषं' शब्दद्वारा संकेत गर्दछ।

२. साधनाको विशिष्टता र फल: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि उपासनाको महत्त्व स्वीकार गरिएको छ, तर उहाँले ब्रह्मलाई सगुण र उपास्य मान्नुहुन्छ। यो सूत्रले साधनाको प्रकार अनुसार फलमा पनि भिन्नता आउने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। ब्रह्मविद्याको फल अनावृत्ति (पुनर्जन्मको अभाव) हो भने, प्रतीकोपासनाको फल ब्रह्मलोक प्राप्ति वा अन्य पुण्यफल हुन सक्छ, जुन मोक्षभन्दा फरक छ।

३. श्रुतिको प्रामाणिकता र मार्गदर्शन: 'दर्शयति' शब्दले श्रुति (वेद) नै यी विशिष्टताहरूलाई देखाउने परम प्रमाण हो भन्ने कुरालाई स्थापित गर्दछ। यसले आध्यात्मिक मार्गमा श्रुतिको मार्गदर्शनको अपरिहार्यतालाई जोड दिन्छ। ब्रह्मसूत्रले श्रुतिमा आधारित भएर नै ब्रह्मज्ञानका विभिन्न पक्षहरूलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले साधकलाई सही मार्ग पहिल्याउन मद्दत गर्छ।

सूत्र 4.4.1

संस्कृत: सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्

IAST: *Sampadyāvirbhāvaḥ svena śabdāt*

नेपाली अर्थ: सम्पद्य (Attaining Brahman) आविर्भाव (Manifestation) स्वेन (Own Nature) शब्दबाट।

विस्तृत व्याख्या: ब्रह्म प्राप्त गरेपछि जीवात्माको स्वरूप आविर्भाव (प्रकट) हुन्छ। यस पादमा मुक्त जीवको अवस्था वर्णन गरिन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

सम्पद्याविर्भावः (Sampadyāvirbhāvaḥ): ब्रह्म प्राप्त गरेपछि जीवात्माको स्वरूपको प्रकटीकरण वा आविर्भाव।

स्वेन (svena): आफ्नै, आफ्नो स्वरूपले।

शब्दात् (śabdāt): शब्दबाट, शास्त्रको प्रमाणबाट।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मको प्राप्तिपश्चात् जीवात्माले आफ्नो वास्तविक, शुद्ध स्वरूपलाई प्रकट गर्दछ, जसको पुष्टि शास्त्रका वचनहरूद्वारा हुन्छ। यो जीवको मुक्तिपछिको अवस्थाको वर्णन हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यान र गहिरो समाधिको अवस्थामा मस्तिष्कमा हुने परिवर्तनहरूले चेतनाको विस्तारित अवस्थालाई संकेत गर्दछ, जुन आत्म-साक्षात्कारको अनुभवसँग मिल्दोजुल्दो हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): आत्म-बोध वा आत्म-ज्ञानको प्रक्रियाले व्यक्तिलाई आफ्नो वास्तविक पहिचान र क्षमताहरू बुझ्न मद्दत गर्दछ, जसले आन्तरिक शान्ति र पूर्णताको भावना ल्याउँछ।

> यो सूत्रले ब्रह्मप्राप्तिपछि जीवात्माको स्वरूपको प्रकटीकरणलाई जोड दिन्छ, जुन वेदान्त दर्शनको मुक्तिको अवधारणाको केन्द्रबिन्दु हो। यसले जीवको आफ्नो शुद्ध, स्वाभाविक अवस्थामा फर्कने प्रक्रियालाई व्याख्या गर्दछ, जहाँ उसले आफ्नो सीमितताबाट मुक्ति पाई ब्रह्मसँग एकाकार हुन्छ।

१. **स्वरूपको आविर्भाव र आत्म-साक्षात्कार**: यो सूत्रले जीवात्माले ब्रह्म प्राप्त गरेपछि आफ्नो वास्तविक स्वरूप (सच्चिदानन्द) प्रकट गर्दछ भनी बताउँछ। यो कुनै नयाँ सृजना नभई, अज्ञानताको आवरण हटेपछि पहिलेदेखि नै विद्यमान स्वरूपको प्रकटीकरण हो। शङ्कराचार्यका अनुसार, जीव र ब्रह्म मूलतः एक हुन्, र मुक्ति भनेको यो एकत्वको अनुभव गर्नु मात्र हो।

२. **शास्त्रको प्रमाण र मुक्ति**: 'शब्दात्' पदले यस मुक्त अवस्थाको प्रमाण वेद वा शास्त्रहरूबाट प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरालाई संकेत गर्दछ। वेदान्त दर्शनमा, श्रुति (वेद) लाई परम प्रमाण मानिन्छ। यसले आत्म-साक्षात्कार व्यक्तिगत अनुभव मात्र नभई, शाश्वत वैदिक ज्ञानद्वारा समर्थित छ भन्ने कुरालाई स्थापित गर्दछ।

३. **जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्ति**: यो सूत्रले मुक्तिको दुई अवस्थाहरू - जीवन्मुक्ति (जीवनकालमै मुक्ति) र विदेहमुक्ति (देह त्यागपछि मुक्ति) - को दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ। सम्पद्याविर्भावको अर्थ जीवन्मुक्तिमा जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपको अनुभव गर्दछ, जबकि विदेहमुक्तिमा ऊ पूर्ण रूपमा ब्रह्ममा विलीन हुन्छ। रामानुजाचार्यले यसलाई जीवको ब्रह्मलोकमा पुगेर आफ्नो शुद्ध स्वरूपमा प्रकट हुने रूपमा व्याख्या गर्छन्।

सूत्र 4.4.2

संस्कृत: मुक्तः प्रतिज्ञानात्

IAST: *Muktaḥ pratijñānāt*

नेपाली अर्थ: मुक्त (Liberated) हो, प्रतिज्ञानबाट।

विस्तृत व्याख्या: श्रुतिको प्रतिज्ञा (Declaration) बाट जीवात्मा मुक्त हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

Muktaḥ (मुक्तः): मुक्त (Liberated).

pratijñānāt (प्रतिज्ञानात्): प्रतिज्ञाबाट (from declaration/promise).

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ४.४.२ ले जीवात्माको मुक्तिलाई श्रुति (Vedic texts) मा गरिएका प्रतिज्ञाहरूसँग जोड्दछ, जसले आत्माको वास्तविक स्वरूपको ज्ञानबाट प्राप्त हुने परम स्वतन्त्रतालाई संकेत गर्दछ [Self-realization, Liberation]. यो सूत्रले आत्मज्ञानको महत्त्व र त्यसबाट प्राप्त हुने मोक्षको अवस्थालाई उजागर गर्दछ [Spiritual emancipation].

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): ध्यान र आत्म-चिन्तनका अभ्यासहरूले मस्तिष्कमा पार्ने सकारात्मक प्रभावहरू (जस्तै: तनाव कम गर्ने, संज्ञानात्मक कार्यहरू सुधार गर्ने) ले मुक्ति प्राप्तिको मनोवैज्ञानिक पक्षलाई समर्थन गर्दछ [Meditation, Cognitive function]. आत्म-ज्ञानको खोजीले मस्तिष्कको प्लास्टिसिटीमा परिवर्तन ल्याउन सक्छ [Neuroplasticity].

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): आत्म-बोध (Self-awareness) र आत्म-स्वीकृति (Self-acceptance) ले व्यक्तिलाई मानसिक बन्धनहरूबाट मुक्त गर्न मद्दत गर्दछ। यो सूत्रले बाह्य पहिचानबाट मुक्त भई आफ्नो वास्तविक 'स्व' (True Self) लाई बुझ्ने प्रक्रियालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा व्याख्या गर्दछ [Ego dissolution, Inner freedom].

ब्रह्मसूत्र ४.४.२ ले जीवात्माको मुक्तिलाई श्रुतिमा गरिएका प्रतिज्ञाहरूसँग जोडेर आत्मज्ञानको परम महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले जीवात्माको वास्तविक स्वरूपको बोधबाट प्राप्त हुने शाश्वत स्वतन्त्रताको अवस्थालाई स्पष्ट पार्दछ, जुन वेदान्त दर्शनको केन्द्रीय अवधारणा हो।

१. श्रुतिको प्रतिज्ञा र मुक्ति: यो सूत्रले मुक्तिलाई श्रुति (वेद) मा गरिएका प्रतिज्ञाहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोड्दछ। वेदान्त दर्शनअनुसार, श्रुतिले ब्रह्मको स्वरूप र जीवात्माको ब्रह्मसँगको अभिन्नताको घोषणा गर्दछ। जब जीवात्माले यी प्रतिज्ञाहरूलाई पूर्ण रूपमा आत्मसात गर्दछ, तब उसले आफ्नो अज्ञानताको बन्धनबाट मुक्ति प्राप्त गर्दछ। यो मुक्ति कुनै नयाँ प्राप्ति नभई, पहिलेदेखि नै विद्यमान आत्मस्वरूपको अनावरण मात्र हो।

२. आत्मज्ञान र अज्ञानको निवृत्ति: आचार्य शंकरका अनुसार, मुक्ति भनेको अज्ञानको निवृत्ति हो। जीवात्माले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न ठान्नु नै अज्ञान हो। जब श्रुतिको महावाक्य (जस्तै: तत्त्वमसि) को माध्यमबाट आत्मज्ञान प्राप्त हुन्छ, तब यो अज्ञान नष्ट हुन्छ र जीवात्माले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपको बोध गर्दछ। यो बोध नै मुक्ति हो, जहाँ कुनै प्रकारको दुःख वा बन्धन रहँदैन।

३. जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्ति: यो सूत्रले संकेत गर्ने मुक्ति जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्ति दुवैसँग सम्बन्धित छ। जीवन्मुक्ति भनेको शरीर रहँदै आत्मज्ञान प्राप्त गरी सांसारिक बन्धनबाट मुक्त हुनु हो। विदेहमुक्ति भनेको शरीर त्याग गरेपछि प्राप्त हुने परम मुक्ति हो। श्रुतिको प्रतिज्ञाले जीवात्मालाई दुवै अवस्थामा परम स्वतन्त्रताको मार्ग देखाउँछ, जहाँ आत्मा आफ्नो शुद्ध, बुद्ध र मुक्त स्वरूपमा प्रतिष्ठित हुन्छ।

सूत्र 4.4.3

संस्कृत: आत्मा प्रकरणात्

IAST: *Ātmā prakaraṇāt*

नेपाली अर्थ: आत्मा, प्रकरणबाट।

विस्तृत व्याख्या: प्रकरण (Context) अनुसार मुक्त जीव आत्मस्वरूप हो।

शाब्दिक अर्थ:

आत्मा (Ātmā): आत्मा, स्वयं, परमसत्ता।

प्रकरणात् (prakaraṇāt): प्रकरणबाट, सन्दर्भबाट, प्रसङ्गबाट।

चुरो अर्थ (Essence): यस सूत्रले मुक्त जीवको वास्तविक स्वरूप आत्मा नै हो भनी प्रकरण (सन्दर्भ) को आधारमा स्थापित गर्दछ, जसले जीव र ब्रह्मको अभिन्नता (Non-duality) लाई संकेत गर्दछ। यो जीवको बन्धनमुक्त अवस्थामा हुने स्वरूपको व्याख्या हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा अवलोकनकर्ता (Observer) को भूमिका र चेतना (Consciousness) को प्रभावबारे गरिने चर्चाले आत्माको केन्द्रीयतासँग केही समानता देखाउँछ, जहाँ चेतनाले वास्तविकतालाई प्रभावित गर्न सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Self-realization): मनोविज्ञानमा आत्म-साक्षात्कार (Self-realization) वा आत्म-बोधको अवधारणाले व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूप (True Self) लाई बुझ्ने प्रक्रियालाई जनाउँछ, जुन यस सूत्रको मुक्त जीवको आत्मस्वरूपसँग मेल खान्छ।

ब्रह्मसूत्रको यो सूत्र (४.४.३) ले मुक्तिको अवस्थामा जीवको वास्तविक स्वरूपको गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यसले अघिल्ला सूत्रहरूमा स्थापित जीवको ब्रह्मसँगको एकत्वलाई थप पुष्टि गर्दै, मुक्त जीवको अनुभवलाई सन्दर्भ (प्रकरण) को आधारमा आत्माको रूपमा परिभाषित गर्दछ। यो सूत्र विशेष गरी जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्तिको अवधारणालाई बुझ्न महत्त्वपूर्ण छ।

१. जीवको आत्मस्वरूपको पुष्टि: यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थामा जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई आत्माको रूपमा अनुभव गर्छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। शंकराचार्यका अनुसार, यो आत्मा ब्रह्मभन्दा भिन्न छैन, बरु स्वयं ब्रह्म नै हो। मुक्त जीवले आफ्नो सीमित उपाधिहरू (शरीर, मन, बुद्धि) बाट मुक्त भई आफ्नो शुद्ध, असीम र नित्य स्वरूपलाई चिन्दछ।

२. प्रकरणको महत्त्व: 'प्रकरणात्' शब्दले यस सिद्धान्तको स्थापनामा सन्दर्भ वा प्रसङ्गको भूमिकालाई उजागर गर्दछ। ब्रह्मसूत्रका अघिल्ला खण्डहरूमा ब्रह्मको सर्वव्यापकता, सर्वज्ञता र सर्वशक्तिमत्ताको वर्णन गरिएको छ। यसै सन्दर्भमा, मुक्त जीवको स्वरूप पनि ब्रह्मकै समान हुनुपर्छ भन्ने निष्कर्ष निकालिन्छ, किनकि जीव र ब्रह्मको तात्विक भिन्नता छैन।

३. अद्वैत वेदान्त र विशिष्टाद्वैतको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्त अनुसार, मुक्त जीव स्वयं ब्रह्म नै हो र यसमा कुनै भेद रहँदैन। रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा भने, मुक्त जीव ब्रह्मसँग अभिन्न भए पनि ब्रह्मको विशेषण (Attribute) को रूपमा रहन्छ, पूर्ण रूपमा एक हुँदैन। तैपनि, दुवै परम्परामा मुक्त जीवले परम आनन्द र ज्ञानको अनुभव गर्छ भन्नेमा सहमति छ, जसको मूल आधार आत्मा नै हो।

सूत्र 4.4.4

संस्कृत: अविभागेन दृष्टत्वात्

IAST: *Avibhāgena dṛṣṭatvāt*

नेपाली अर्थ: अविभाग (Non-separation) मा दृष्ट भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: मुक्त जीव ब्रह्मसँग अविभाग (अभेद) रूपमा दृष्ट छ।

शाब्दिक अर्थ:

अविभागेन (Avibhāgena): अविभाजित रूपमा, अलग नभएको अवस्थामा, अभिन्न रूपमा।

दृष्टत्वात् (dṛṣṭatvāt): देखिएकोले, अवलोकन गरिएकोले, प्रमाण भएकोले।

चुरो अर्थ (Essence): मुक्त आत्मा ब्रह्मसँग अभिन्न रूपमा रहेको देखिन्छ, किनकि श्रुतिहरूले यसलाई अलग नभएको रूपमा वर्णन गर्दछन्। यो अवस्था जीवको वास्तविक स्वरूप हो, जहाँ द्वैतको अनुभव समाप्त हुन्छ र एकत्वको बोध हुन्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम इन्ट्याङ्गलमेन्ट (Quantum Entanglement) को अवधारणाले दुई कणहरू अलग भए पनि एकअर्कासँग जोडिएका हुन्छन् भन्ने देखाउँछ, जसलाई ब्रह्म र जीवको अविभाज्य सम्बन्धसँग तुलना गर्न सकिन्छ। चेतनाको एकत्वको खोजीमा यो अवधारणाले नयाँ आयाम थप्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): आत्म-बोध (Self-realization) को प्रक्रियामा व्यक्तिले आफ्नो सीमित अहंकारलाई पार गरी बृहत्तर चेतनासँग एकत्वको अनुभव गर्दछ। यो अनुभवले व्यक्तिगत चेतना र सार्वभौमिक चेतनाबीचको अविभाज्य सम्बन्धलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा पुष्टि गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ४.४.४ ले मुक्तिको अवस्थामा जीव र ब्रह्मको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ। यो सूत्रले जीव ब्रह्मसँग अविभाज्य रूपमा रहेको भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गर्दछ, जुन अद्वैत वेदान्तको मूल आधारशिला हो। यसले जीवको वास्तविक स्वरूप र परम सत्यको बोधलाई संकेत गर्दछ, जहाँ कुनै प्रकारको भिन्नता वा पृथकता रहँदैन।

१. अद्वैत सिद्धान्तको पुष्टि: यो सूत्रले अद्वैत वेदान्तको 'जीवो ब्रह्मैव नापरः' (जीव ब्रह्म नै हो, अरू होइन) भन्ने महावाक्यलाई पुष्टि गर्दछ। मुक्तिको अवस्थामा जीवले आफ्नो व्यक्तिगत अस्तित्वलाई ब्रह्मको सर्वव्यापी, निर्गुण र निराकार स्वरूपमा विलीन भएको अनुभव गर्दछ। शंकरचार्यका अनुसार, यो अविभाग कुनै नयाँ प्राप्ति नभई जीवको अनादि स्वरूपको बोध मात्र हो।

२. भेदवादको खण्डन: यो सूत्रले जीव र ब्रह्मबीचको वास्तविक भिन्नतालाई खण्डन गर्दछ। विशिष्टाद्वैतका रामानुजाचार्यले पनि जीवलाई ब्रह्मको अंश मानेर अविभाज्य सम्बन्ध स्वीकार गर्छन्, यद्यपि उनीहरूले जीवको विशिष्टतालाई कायम राख्छन्। तर, यो सूत्रले अद्वैत दृष्टिकोणबाट पूर्ण अभेदलाई जोड दिन्छ, जहाँ जीव ब्रह्मको स्वरूप नै हो, न कि अंश वा गुण।

३. श्रुति प्रमाणको महत्त्व: 'दृष्टत्वात्' शब्दले श्रुति (वैदिक ग्रन्थ) मा जीव र ब्रह्मको अविभाज्य सम्बन्ध स्पष्ट रूपमा देखाइएकोले यो सिद्धान्त मान्य भएको संकेत गर्दछ। 'तत् त्वम् असि' (त्यो तिमी हौ) जस्ता महावाक्यहरूले जीव र ब्रह्मको एकत्वलाई प्रत्यक्ष रूपमा घोषणा गर्दछन्। यसरी, यो सूत्रले दार्शनिक तर्क र श्रुति प्रमाण दुवैको आधारमा जीव र ब्रह्मको अविभाज्य स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ।

■ सूत्र 4.4.5

संस्कृत: ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः

IAST: *Brāhmeṇa jaiminirupanyāsādibhyaḥ*

नेपाली अर्थ: ब्राह्म (Brahman's) शरीरमा, जैमिनि भन्नुहुन्छ, उपन्यास आदिबाट।

विस्तृत व्याख्या: जैमिनिका अनुसार मुक्त जीवले ब्राह्म (दिव्य) शरीर प्राप्त गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

ब्राह्मेण (Brāhmeṇa): ब्रह्मसँग सम्बन्धित वा ब्रह्मद्वारा।

जैमिनिः (Jaiminiḥ): जैमिनि ऋषि।

उपन्यास (Upanyāsa): प्रस्तुति, कथन वा चर्चा।

आदिभ्यः (Ādibhyaḥ): आदिबाट, इत्यादि।

चुरो अर्थ (Essence): मुक्त आत्माले ब्रह्मसँग सम्बन्धित अवस्था प्राप्त गर्दछ भन्ने जैमिनिको मत छ, जुन विभिन्न शास्त्रहरूमा प्रस्तुत गरिएका प्रमाणहरू (presentations) बाट पुष्टि हुन्छ। यो सूत्रले मुक्तिको स्वरूप र ब्रह्मप्राप्तिको अवस्थालाई स्पष्ट पार्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतनाको उच्च अवस्था वा 'ब्रह्मिक चेतना' को अनुभवलाई न्यूरोसाइन्सले मस्तिष्कका विभिन्न गतिविधिहरूसँग जोडेर हेर्न सक्छ। ध्यान र गहिरो चिन्तनले मस्तिष्कमा ल्याउने परिवर्तनहरू यसको उदाहरण हुन्।

मनोविज्ञान (Psychology - ट्रान्सपर्सनल मनोविज्ञान): ट्रान्सपर्सनल मनोविज्ञानले व्यक्तिगत चेतनाभन्दा परको अनुभवहरू, जस्तै आध्यात्मिक जागृति वा ब्रह्माण्डीय चेतनासँगको एकीकरणलाई अध्ययन गर्दछ। यो सूत्रले वर्णन गरेको मुक्तिको अवस्थालाई यस सन्दर्भमा बुझ्न सकिन्छ।

> यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थामा जीवको स्वरूप र ब्रह्मसँगको सम्बन्धबारे जैमिनिको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ, जुन वेदान्त दर्शनमा महत्त्वपूर्ण बहसको विषय हो। यसले मुक्त आत्माको अनुभव र उसको शक्तिहरूको प्रकृतिमाथि प्रकाश पार्दछ।

१. जैमिनिको ब्रह्मप्राप्तिमा जोड: जैमिनि आचार्यको मतअनुसार, मुक्त जीवले ब्रह्मको समान दिव्य शरीर प्राप्त गर्दछ। यसको अर्थ मुक्त आत्माले ब्रह्मका गुणहरू र शक्तिहरू प्राप्त गर्दछ, तर ब्रह्मसँग पूर्ण रूपमा एक हुँदैन। यो विशिष्टाद्वैत वा द्वैतवादी दृष्टिकोणसँग मेल खान्छ, जहाँ जीव र ब्रह्मबीच केही भिन्नता कायम रहन्छ।

२. उपन्यासादिभ्यः को महत्त्व: 'उपन्यासादिभ्यः' शब्दले विभिन्न श्रुति र स्मृति ग्रन्थहरूमा मुक्तिको अवस्थाबारे गरिएका प्रस्तुतिहरू वा कथनहरूलाई सङ्केत गर्दछ। यी ग्रन्थहरूले मुक्त आत्माको महिमा र ब्रह्मसँगको उसको सम्बन्धलाई विभिन्न तरिकाले व्याख्या गर्दछन्, जसले जैमिनिको मतलाई समर्थन गर्दछ।

३. वेदान्तिक परम्परामा यसको स्थान: यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको चौथो अध्यायको चौथो पादमा मुक्तिको फल (Phala) सम्बन्धी चर्चालाई अगाडि बढाउँछ। यसले मुक्तिको स्वरूप र मुक्त आत्माले प्राप्त गर्ने आनन्द तथा शक्तिहरूको दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ, जुन विभिन्न वेदान्त सम्प्रदायहरूका लागि व्याख्याको विषय बनेको छ।

सूत्र 4.4.6

संस्कृत: चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः

IAST: *Cititanmātreṇa tadātmakatvādityauḍulomiḥ*

नेपाली अर्थ: चिति (Pure Consciousness) तन्मात्रेण (Alone), तदात्मकत्वबाट, औडुलोमि भन्नुहुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: औडुलोमि ऋषिका अनुसार मुक्त जीव शुद्ध चैतन्यमात्र हो, शरीररहित।

शाब्दिक अर्थ:

चिति (Citi): शुद्ध चेतना, शुद्ध ज्ञान, ब्रह्मको सार।

तन्मात्रेण (tanmātreṇa): त्यसैले मात्र, केवल त्यसैले, त्यसको सारले मात्र।

तदात्मकत्वात् (tadātmakatvāt): त्यसको स्वरूप भएकोले, त्यसको आत्मा भएकोले, त्यससँग अभिन्न भएकोले।

औडुलोमिः (auḍulomiḥ): औडुलोमि ऋषि।

चुरो अर्थ (Essence): औडुलोमि ऋषिका अनुसार, मुक्त आत्मा शुद्ध चेतनाको मात्र स्वरूप हो, किनकि त्यसको वास्तविक प्रकृति नै चेतना हो। यो अवस्थामा जीवले आफ्नो भौतिक पहिचान त्यागेर ब्रह्मसँगको अभिन्नता अनुभव गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): आधुनिक न्यूरोसाइन्सले चेतनाको भौतिक आधार खोजिरहेको छ, तर ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले चेतनालाई भौतिक शरीरभन्दा परको मौलिक अस्तित्वको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ, जसले चेतनाको उद्गम र स्वरूपबारे गहिरो दार्शनिक प्रश्न उठाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): मनोविज्ञानमा आत्म-बोध (Self-realization) को अवधारणाले व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई बुझ्ने प्रक्रियालाई जनाउँछ। यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थामा आत्माले आफ्नो शुद्ध चेतना स्वरूपलाई पूर्ण रूपमा अनुभव गर्ने मनोवैज्ञानिक प्रक्रियालाई संकेत गर्दछ, जहाँ भौतिक र मानसिक बन्धनबाट मुक्ति मिल्छ।

औडुलोमि ऋषिको यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थामा जीवको वास्तविक स्वरूपको गहन दार्शनिक व्याख्या प्रस्तुत गर्दछ। यसले आत्मालाई शुद्ध चेतनाको रूपमा परिभाषित गर्दै, भौतिक र उपाधिको बन्धनबाट मुक्त भएपछि जीवको ब्रह्मसँगको अभिन्नतालाई जोड दिन्छ। यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्ति दुवै अवस्थामा आत्माको स्वरूपबारे महत्वपूर्ण प्रकाश पार्छ।

१. जीवको वास्तविक स्वरूप: औडुलोमिले मुक्तिको अवस्थामा जीवलाई 'चितितन्मात्र' अर्थात् शुद्ध चेतना मात्र मान्छन्। यसको अर्थ हो कि मुक्त आत्माले आफ्नो भौतिक शरीर, मन र इन्द्रियहरूसँगको सम्बन्ध पूर्ण रूपमा त्यागेर केवल आफ्नो मौलिक चेतना स्वरूपमा स्थित हुन्छ। यो शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्तको 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः' (ब्रह्म मात्र सत्य हो, जगत् मिथ्या हो, जीव ब्रह्म नै हो, अरू केही होइन) भन्ने सिद्धान्तसँग मेल खान्छ।

२. ब्रह्मसँगको अभिन्नता: 'तदात्मकत्वात्' शब्दले मुक्त आत्मा ब्रह्मसँग अभिन्न हुन्छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्छ। मुक्तिको अवस्थामा जीवले आफ्नो सीमित पहिचान गुमाएर ब्रह्मको असीमित चेतनासँग एकाकार हुन्छ। यो रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा पनि प्रतिध्वनित हुन्छ, जहाँ मुक्त आत्माले ब्रह्मको गुणहरू प्राप्त गर्दछ र ब्रह्मसँग नजिकको सम्बन्ध स्थापित गर्दछ, यद्यपि पूर्ण रूपमा विलय हुँदैन।

३. औडुलोमि र अन्य आचार्यहरूको मतभेद: ब्रह्मसूत्रमा औडुलोमि, आश्मरथ्य र काशकृत्स्न जस्ता विभिन्न आचार्यहरूको मत प्रस्तुत गरिएको छ। औडुलोमिले मुक्त आत्मालाई शुद्ध चेतना मात्र मान्दा, आश्मरथ्यले ब्रह्मसँगको सम्बन्धलाई 'अंशांशित्व' (अंश र अंशीको सम्बन्ध) को रूपमा हेर्छन्। यी मतभेदहरूले मुक्तिको स्वरूप र जीव-ब्रह्म सम्बन्धको जटिलतालाई दर्शाउँछन्, जसले वेदान्त दर्शनमा विभिन्न सम्प्रदायहरूको विकासमा योगदान पुर्यायो।

सूत्र 4.4.7

संस्कृत: एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः

IAST: *Evamapyupanyāsātpūrvabhāvādavirodhaṃ bādarāyaṇaḥ*

नेपाली अर्थ: यसरी पनि उपन्यासबाट, पूर्वभावबाट अविरोध छ, बादरायण भन्नुहुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: बादरायणका अनुसार दुवै दृष्टिकोणमा अविरोध छ - मुक्त जीव इच्छा अनुसार शरीर धारण वा त्याग गर्न सक्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

एवम् (evam): यसरी, यस प्रकारले।

अपि (api): पनि, समेत।

उपन्यासात् (upanyāsāt): उपन्यासबाट, उल्लेख गरिएका कारणले, प्रतिपादन गरिएकाले।

पूर्वभावात् (pūrvabhāvāt): पूर्व अवस्थाबाट, पहिलेको अस्तित्वबाट, पहिलेको स्वभावबाट।

अविरोधम् (avirodham): अविरोध, विरोध नहुनु, असंगति नहुनु।

बादरायणः (bādarāyaṇaḥ): बादरायण ऋषि, ब्रह्मसूत्रका रचयिता।

चुरो अर्थ (Essence): मुक्त जीवको स्वरूपको सम्बन्धमा विभिन्न मतहरू भए तापनि, बादरायण ऋषि भन्नुहुन्छ कि पूर्व अवस्थाको अस्तित्व र शास्त्रमा गरिएका उल्लेखका कारणले यसमा कुनै विरोध छैन। यस सूत्रले मुक्त आत्माको (liberated soul) इच्छा अनुसार शरीर धारण गर्ने वा नगर्ने क्षमतामा (power of assumption or non-assumption of body) अविरोध देखाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीमा कणहरूको द्वैत प्रकृति (wave-particle duality) र अवलोकनकर्ताको भूमिकाले वास्तविकताको बुझाइमा बहुआयामिकता ल्याउँछ। मुक्त जीवको स्वरूपको विभिन्न व्याख्याहरूमा पनि यस्तै बहुआयामिकता र अविरोध देख्न सकिन्छ, जहाँ एउटै वास्तविकतालाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट हेरिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको अवस्था): चेतनाको उच्च अवस्था (higher states of consciousness) र आत्म-बोध (self-realization) को मनोवैज्ञानिक अध्ययनले व्यक्तिले आफ्नो अस्तित्वलाई कसरी अनुभव गर्छ भन्नेमा गहिरो अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्छ। मुक्त आत्माको पूर्वभाव र त्यसको अविरोधको अवधारणाले चेतनाको यस्तो अवस्थालाई संकेत गर्छ जहाँ द्वन्द्व र सीमाहरू समाप्त हुन्छन्।

यस सूत्रले मुक्त जीवको स्वरूप र उसको क्रियाकलाप सम्बन्धी दार्शनिक विवादलाई समाधान गर्ने प्रयास गर्दछ। ब्रह्मसूत्रको चौथो अध्यायको यो खण्ड मुक्तिको अवस्था र मुक्त आत्माको अनुभवमा केन्द्रित छ। बादरायण ऋषिले यहाँ मुक्त जीवको विभिन्न अवस्थाहरूमा पनि कुनै आधारभूत विरोध नहुने कुरा स्थापित गर्नुभएको छ, जसले वेदान्त दर्शनको व्यापकता र समन्वयवादी दृष्टिकोणलाई दर्शाउँछ।

१. मुक्त जीवको स्वरूप र इच्छाशक्ति: वेदान्त दर्शनमा मुक्त जीवको स्वरूपबारे विभिन्न मतहरू छन्। केही आचार्यहरूका अनुसार मुक्त जीव केवल शुद्ध चेतना (pure consciousness) को रूपमा रहन्छ, जबकि अन्यले उसमा इच्छाशक्ति (willpower) र शरीर धारण गर्ने क्षमता पनि हुन्छ भनी मान्छन्। बादरायणले यहाँ मुक्त जीवले आफ्नो इच्छा अनुसार शरीर धारण गर्न वा नगर्न सक्ने कुरामा कुनै विरोध नहुने बताउनुभएको छ। यो अवधारणाले मुक्तिको अवस्थामा पनि जीवको स्वतन्त्रता (freedom) र सार्वभौमिकता (sovereignty) लाई जोड दिन्छ।

२. शास्त्रको प्रमाणिकता र समन्वय: बादरायणले 'उपन्यासात्' (शास्त्रमा उल्लेख गरिएका कारणले) र 'पूर्वभावात्' (पूर्व अवस्थाको अस्तित्वका कारणले) भन्ने शब्दहरू प्रयोग गरी आफ्नो तर्कलाई बलियो बनाउनुभएको छ। यसले वेदान्त दर्शनमा श्रुति (scriptures) को महत्त्व र विभिन्न श्रुति वचनहरू बीच समन्वय स्थापित गर्ने प्रयासलाई देखाउँछ। शंकराचार्यले आफ्नो भाष्यमा मुक्त जीवको स्वरूपलाई निर्गुण ब्रह्मसँगको अभेद (non-difference with Nirguna Brahman) को रूपमा व्याख्या गर्नुभएको छ, तर व्यवहारिक स्तरमा सगुण ब्रह्मको लोकमा विचरण गर्ने क्षमतालाई पनि स्वीकार गर्नुभएको छ। रामानुजाचार्यले भने मुक्त जीवलाई सगुण ब्रह्मसँगको समानता (similarity with Saguna Brahman) प्राप्त हुने र उसमा दिव्य शरीर धारण गर्ने क्षमता हुने कुरामा जोड दिनुभएको छ।

३. अद्वैत र विशिष्टाद्वैतको दृष्टिकोणमा अविरोध: यो सूत्र अद्वैत वेदान्त र विशिष्टाद्वैत वेदान्त दुवैका लागि महत्त्वपूर्ण छ। अद्वैत मतमा मुक्त जीव ब्रह्मसँग एक हुन्छ र कुनै द्वैत रहँदैन। यद्यपि, बादरायणले यहाँ मुक्त जीवको इच्छा अनुसार शरीर धारण गर्ने वा नगर्ने क्षमतामा अविरोध देखाएर, अद्वैतमा पनि सगुण ब्रह्मको लोकमा विचरण गर्ने मुक्त जीवको अवस्थालाई अप्रत्यक्ष रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ। विशिष्टाद्वैतमा भने मुक्त जीवले ब्रह्मको समान गुणहरू प्राप्त गर्छ र आफ्नो इच्छा अनुसार विभिन्न लोकमा विचरण गर्न सक्छ। बादरायणको यो सूत्रले यी दुवै दृष्टिकोणलाई समन्वय गरी मुक्तिको व्यापक अवधारणा प्रस्तुत गर्दछ, जहाँ जीवको परम स्वतन्त्रता र चेतनाको पूर्णतामा कुनै विरोध हुँदैन।

सूत्र 4.4.8

संस्कृत: संकल्पादेव तच्छ्रुतेः

IAST: *Saṃkalpādeva tacchruteḥ*

नेपाली अर्थ: संकल्प (Will) बाट नै, श्रुतिबाट।

विस्तृत व्याख्या: मुक्त जीवको संकल्प (इच्छा) बाट नै सबै कुरा सम्भव हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

संकल्पात् (Saṃkalpāt): संकल्प (इच्छाशक्ति, दृढनिश्चय) बाट।

एव (eva): नै (मात्र)।

तत् (tat): त्यो (त्यस)।

श्रुतेः (śruteḥ): श्रुति (वेद, उपनिषद्) बाट।

चुरो अर्थ (Essence): मुक्त जीवको इच्छाशक्ति (will) बाट नै सबै कुरा प्रकट हुन्छन्, किनकि श्रुतिहरूले यसैको पुष्टि गर्दछन्। यो सूत्रले मुक्त आत्माको सर्वशक्तिमानता र उसको संकल्पको महत्वलाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मुक्त आत्माको संकल्प शक्तिलाई मस्तिष्कको अग्रभाग (prefrontal cortex) द्वारा गरिने उच्च-स्तरीय निर्णय प्रक्रियासँग तुलना गर्न सकिन्छ, जहाँ इच्छाशक्ति र योजना निर्माण हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - इच्छाशक्ति र आत्म-नियन्त्रण): यो सूत्रले इच्छाशक्ति (willpower) र आत्म-नियन्त्रण (self-control) को गहिरो मनोवैज्ञानिक पक्षलाई उजागर गर्दछ, जहाँ व्यक्तिको दृढ संकल्पले बाह्य वास्तविकतालाई समेत प्रभावित गर्न सक्ने क्षमता राख्छ।

यो सूत्रले मुक्त आत्माको असाधारण शक्ति र उसको संकल्पको ब्रह्माण्डीय महत्वलाई प्रकाश पार्दछ। ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले जीवन्मुक्तिको अवस्थामा पुगेको आत्माले कसरी आफ्नो इच्छाशक्तिद्वारा सृष्टि, स्थिति र संहारको शक्ति प्राप्त गर्दछ भन्ने कुराको विवेचना गर्दछ। यो केवल भौतिक इच्छा होइन, अपितु शुद्ध चैतन्यबाट उत्पन्न हुने संकल्प हो।

१. मुक्त आत्माको संकल्प शक्ति: शंकरचार्यका अनुसार, मुक्त आत्माले ब्रह्मसँग एकत्व प्राप्त गरेपछि उसको संकल्प ब्रह्मको संकल्पसँग अभिन्न हुन्छ। उसले जे इच्छा गर्छ, त्यो तत्काल पूर्ण हुन्छ, किनकि उसको इच्छामा कुनै अपूर्णता वा अज्ञानता हुँदैन। यो शक्ति ब्रह्मको शक्तिसँग समान भए पनि, मुक्त जीवले संसारको सृष्टि वा नियन्त्रण गर्दैन, बरु आफ्नो व्यक्तिगत अनुभवका लागि मात्र प्रयोग गर्दछ।

२. श्रुतिको प्रमाण: यस सूत्रमा 'तच्छ्रुतेः' (श्रुतिबाट) भन्ने शब्दले मुक्त आत्माको संकल्प शक्तिको आधार वैदिक ग्रन्थहरूमा रहेको कुरा स्पष्ट पार्दछ। उपनिषद्हरूमा मुक्त पुरुषको महिमा र उसको सत्यसंकल्पत्वको वर्णन पाइन्छ, जसले उसको इच्छाशक्तिलाई अकाट्य प्रमाणका रूपमा स्थापित गर्दछ।

३. दार्शनिक भिन्नता: रामानुजाचार्यले यस सूत्रलाई विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्दै भन्नुहुन्छ कि मुक्त आत्माको संकल्प शक्ति ब्रह्मको अधीनमा रहन्छ। मुक्त जीवले ब्रह्मको इच्छा अनुसार नै आफ्नो संकल्पहरू पूरा गर्दछ, पूर्ण स्वतन्त्रताका साथ होइन। यसरी, मुक्त आत्माको शक्ति ब्रह्मको शक्तिसँग समान भए पनि, यो ब्रह्मको नियन्त्रणमा नै रहन्छ।

सूत्र 4.4.9

संस्कृत: अत एव चानन्याधिपतिः

IAST: *Ata eva cānanyādhipatiḥ*

नेपाली अर्थ: त्यसकारण अनन्याधिपति (Without Another Ruler) हो।

विस्तृत व्याख्या: मुक्त जीवमाथि अरू कसैको शासन हुँदैन। ऊ स्वतन्त्र छ।

शाब्दिक अर्थ:

अत (ata): त्यसकारण (therefore, hence).

एव (eva): नै (indeed, only).

च (ca): र (and).

अनन्याधिपतिः (ananyādhipatiḥ): अर्को कुनै अधिपति नभएको (without another ruler/master).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थामा पुगेको जीवको परम स्वतन्त्रतालाई जोड दिन्छ, जहाँ उसमाथि कुनै बाह्य शक्ति वा सत्ताको शासन रहँदैन। यो आत्माको आफ्नो वास्तविक स्वरूपमा स्थितिको द्योतक हो, जहाँ जीवले आफ्नो पूर्ण सार्वभौमिकता (sovereignty) प्राप्त गर्दछ। यो अवस्थामा जीवले आफ्नो चेतना (consciousness) र इच्छाशक्ति (willpower) माथि पूर्ण नियन्त्रण राख्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): यो सूत्रले व्यक्तिको चेतनाको स्वतन्त्रता र निर्णय क्षमतालाई संकेत गर्दछ। आधुनिक स्नायुविज्ञानले मस्तिष्कको कार्यप्रणाली र स्वतन्त्र इच्छा (free will) को अवधारणामाथि अनुसन्धान गरिरहेको छ, जहाँ बाह्य प्रभावबाट मुक्त भई आफ्नै निर्णय लिने क्षमतालाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-नियन्त्रण र स्वायत्तता): मनोवैज्ञानिक रूपमा, यो सूत्रले आत्म-नियन्त्रण (self-control) र स्वायत्तता (autonomy) को उच्चतम अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गर्दछ। जब व्यक्तिले आफ्नो आन्तरिक र बाह्य दबाबबाट मुक्त भई आफ्नो जीवनको नियन्त्रण आफैं लिन्छ, तब उसले वास्तविक स्वतन्त्रताको अनुभव गर्दछ, जुन मुक्तिको अवस्थासँग मिल्दोजुल्दो छ।

यो सूत्रले ब्रह्मसूत्रको अन्तिम खण्डमा मुक्तिको अवस्थामा पुगेको जीवको स्वरूप र स्थितिको गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यसले जीवको परम स्वतन्त्रता र आत्म-निर्भरतालाई जोड दिँदै, उसमाथि कुनै पनि बाह्य सत्ताको नियन्त्रण नरहने कुरा स्पष्ट पार्दछ। यो अवस्था जीवको ब्रह्मसँगको एकत्व (oneness) वा ब्रह्म-स्वरूपताको परिणाम हो।

१. मुक्तिको अवस्थामा जीवको सार्वभौमिकता: ब्रह्मसूत्र अनुसार, जब जीव अविद्याको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ, तब उसले आफ्नो वास्तविक, शुद्ध र अनन्त स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ। यो अवस्थामा जीवले आफ्नो सार्वभौमिकता (sovereignty) पुनः प्राप्त गर्दछ, जहाँ उसमाथि कुनै पनि सांसारिक वा ईश्वरीय सत्ताको प्रत्यक्ष शासन रहँदैन। यो जीवको आफ्नो आत्म-स्वरूपमा स्थितिको चरम बिन्दु हो।

२. ब्रह्मसँगको एकत्व र स्वतन्त्रता: वेदान्त दर्शनमा, मुक्तिको अर्थ जीवको ब्रह्मसँगको एकत्वको अनुभूति हो। जब जीवले आफूलाई ब्रह्मभन्दा भिन्न देख्दैन, तब उसले ब्रह्मको असीम शक्ति र स्वतन्त्रतालाई आफ्नो रूपमा अनुभव गर्दछ। यस अवस्थामा, 'अनन्याधिपतिः' को अर्थ जीवले ब्रह्मको शक्तिलाई आफ्नो रूपमा प्रयोग गर्दछ, र त्यसैले उसलाई नियन्त्रण गर्ने अर्को कुनै अधिपति आवश्यक पर्दैन।

३. शंकर र रामानुजको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्तका आचार्य शंकराचार्यका अनुसार, मुक्ति भनेको जीवको ब्रह्मसँगको तादात्म्य (identity) को अनुभूति हो, जहाँ जीव र ब्रह्ममा कुनै भेद रहँदैन। यस अवस्थामा, जीव स्वयं ब्रह्म भएकाले, उसमाथि शासन गर्ने अर्को कुनै सत्ताको प्रश्न उठ्दैन। विशिष्टाद्वैतका आचार्य रामानुजाचार्यका अनुसार, मुक्त जीव ब्रह्मको सारूप्य (similarity) प्राप्त गर्दछ र ब्रह्मको अधीनमा रहेर पनि परम आनन्द र स्वतन्त्रताको अनुभव गर्दछ। दुवै परम्परामा, मुक्त जीवको अद्वितीय स्थिति र स्वतन्त्रतालाई स्वीकार गरिएको छ।

सूत्र 4.4.10

संस्कृत: अभावं बादरिराह ह्येवम्

IAST: *Abhāvaṃ bādarirāha hyevam*

नेपाली अर्थ: अभाव (Absence of Body) हो, बादरि भन्नुहुन्छ, किनभने यसरी (श्रुतिले भन्छ)।

विस्तृत व्याख्या: बादरि ऋषिका अनुसार मुक्त जीवको शरीर अभाव हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

अभावं (Abhāvaṃ): अनुपस्थिति, अभाव।

बादरिः (bādariḥ): बादरि ऋषि।

आह (āha): भन्नुहुन्छ।

हि (hi): किनभने, निश्चय नै।

एवम् (evam): यसरी, यस प्रकार।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ४.४.१० मा बादरि ऋषिले मुक्तिको अवस्थामा जीवको भौतिक शरीरको अभाव हुने कुरा बताउनुहुन्छ। उहाँको भनाइ अनुसार, जब जीवले ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्छ, तब उसले स्थूल शरीरको बन्धनबाट पूर्ण रूपमा मुक्ति पाउँछ र सूक्ष्म

शरीरको पनि आवश्यकता रहँदैन, किनभने श्रुतिहरूले यसै कुराको पुष्टि गर्छन्। (In Brahmasutra 4.4.10, Sage Badari states that in the state of liberation, the individual soul (jiva) is devoid of a physical body. According to him, when a being attains knowledge of Brahman, it is completely freed from the bondage of the gross body, and even the subtle body is no longer needed, as the scriptures confirm this.)

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकीले पदार्थको सूक्ष्म प्रकृति र चेतनासँगको यसको सम्बन्धबारे प्रश्न उठाउँछ। मुक्तिको अवस्थामा भौतिक शरीरको अभावको अवधारणाले चेतनाको गैर-भौतिक अस्तित्वको सम्भावनालाई संकेत गर्छ, जुन क्वान्टम क्षेत्रमा ऊर्जा र सूचनाको रूपमा चेतनाको भूमिकाबारेको आधुनिक विचारसँग मेल खान सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - Transpersonal Psychology): ट्रान्सपर्सनल मनोविज्ञानले मानव चेतनाको उच्चतम अवस्था र आत्म-अनुभूतिलाई अध्ययन गर्छ। यस सूत्रमा वर्णित भौतिक शरीरको अभावको अवस्थालाई ट्रान्सपर्सनल मनोविज्ञानले 'अहं' (ego) को सीमाभन्दा परको चेतनाको विस्तार वा 'आत्म' (Self) को शुद्ध अवस्थाको रूपमा व्याख्या गर्न सक्छ, जहाँ व्यक्तिगत पहिचान भौतिक बन्धनबाट मुक्त हुन्छ।

ब्रह्मसूत्र ४.४.१०,

सूत्र 4.4.11

संस्कृत: भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्

IAST: *Bhāvaṃ jaiminir-vikalpāmananāt*

नेपाली अर्थ: भाव (Existence of Body) हो, जैमिनि भन्नुहुन्छ, विकल्प आमननबाट।

विस्तृत व्याख्या: जैमिनिका अनुसार मुक्त जीवले इच्छा अनुसार शरीर धारण गर्न सक्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

भावं (Bhāvaṃ): अस्तित्व, अवस्था, वा शरीरको धारण। यस सन्दर्भमा, यो मुक्त जीवले शरीर धारण गर्न सक्ने क्षमतालाई जनाउँछ।

जैमिनिः (Jaiminiḥ): महर्षि जैमिनि।

विकल्पामननात् **(vikalpāmananāt):** विकल्पहरूको मनन वा चिन्तनबाट। यसले विभिन्न रूपहरू धारण गर्ने शक्तिको संकेत गर्दछ।

चुरो अर्थ **(Essence):** जैमिनिका अनुसार, मुक्त जीवले आफ्नो इच्छा र संकल्पको शक्तिद्वारा विभिन्न शरीरहरू धारण गर्न सक्छ। यो सूत्रले मुक्त आत्माको असीमित स्वतन्त्रता र सृजनात्मक क्षमतालाई (creative power) उजागर गर्दछ, जहाँ भौतिक बन्धनहरू (material limitations) समाप्त हुन्छन्।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम **(Scientific and Psychological Context):**

क्वान्टम भौतिकी **(Quantum Physics):** क्वान्टम भौतिकीमा अवलोकनकर्ताको भूमिका (observer effect) र चेतनाले पदार्थमा पार्ने प्रभावको अवधारणाले यस सूत्रको चेतनाद्वारा शरीर धारण गर्ने विचारसँग केही समानता देखाउँछ, यद्यपि यो प्रत्यक्ष सम्बन्ध होइन।

मनोविज्ञान **(Psychology - संकल्प शक्ति र मन-शरीर सम्बन्ध):** मनोविज्ञानमा संकल्प शक्ति (willpower), दृश्यावलोकन (visualization) र मन-शरीर सम्बन्ध (mind-body connection) को अध्ययनले मनको गहिरो प्रभावलाई स्वीकार गर्दछ। मुक्त जीवको विकल्प मननबाट शरीर धारण गर्ने क्षमताले चेतनाको सर्वोच्च नियन्त्रणलाई संकेत गर्दछ।

यस सूत्र ४.४.११ मा महर्षि जैमिनिले मुक्त जीवको अद्भुत क्षमताको व्याख्या गर्नुभएको छ, जहाँ आत्माले मोक्ष प्राप्त गरेपछि आफ्नो इच्छा अनुसार विभिन्न शरीरहरू धारण गर्न सक्छ। यो अवधारणाले वेदान्त दर्शनमा मुक्तिको स्वरूप र मुक्त आत्माको परम स्वतन्त्रतालाई गहिरो रूपमा विश्लेषण गर्दछ। यो भौतिक बन्धनबाट पूर्ण मुक्तिको पराकाष्ठा हो।

१. मुक्त जीवको बहुशरीर धारण क्षमता: जैमिनिका अनुसार, ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेको जीवले आफ्नो संकल्प शक्तिले एकै समयमा धेरै शरीरहरू धारण गर्न सक्छ। यो क्षमता भौतिक नियमहरूभन्दा परको छ र आत्माको ईश्वरीय स्वरूपको अभिव्यक्ति हो। यसले जीवन्मुक्तिपछिको अवस्थामा पनि आत्माको सक्रियता र सृजनात्मकतालाई दर्शाउँछ।

२. विकल्पामननात् को अर्थ र प्रक्रिया: 'विकल्पामननात्' शब्दले मुक्त जीवले विभिन्न रूपहरू धारण गर्ने प्रक्रियालाई स्पष्ट पार्छ। यो कुनै भौतिक क्रियाकलाप नभई, शुद्ध चेतनाद्वारा गरिने मनन वा चिन्तन हो। आत्माले जुन शरीरको इच्छा गर्छ, त्यसको मात्र मनन गर्दा त्यो शरीर तत्काल प्रकट हुन्छ, जसले संकल्प मात्रै पर्याप्त हुने देखाउँछ।

३. मुक्तिको स्वरूप र परम स्वतन्त्रता: यो सूत्रले मुक्तिको अवधारणालाई अझ व्यापक बनाउँछ। मोक्ष केवल दुःखको अन्त्य मात्र नभई, परम स्वतन्त्रताको अवस्था पनि हो जहाँ आत्माले आफ्नो इच्छा अनुसार कुनै पनि रूप धारण गर्न सक्छ। यो आत्माको ब्रह्मसँगको एकत्वको परिणाम हो, जहाँ आत्माले ब्रह्मको जस्तै सर्वशक्तिमान् (omnipotent) र सर्वज्ञ (omniscient) गुणहरू प्राप्त गर्दछ।

सूत्र 4.4.12

संस्कृत: द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः

IAST: *Dvādaśāhavadubhayavidhaṃ bādarāyaṇo'taḥ*

नेपाली अर्थ: द्वादशाह (Twelve-day Sacrifice) जस्तै उभयविध (Both Ways) हो, बादरायण भन्नुहुन्छ।

विस्तृत व्याख्या: बादरायणका अनुसार मुक्त जीव शरीरसहित र शरीररहित दुवै अवस्थामा रहन सक्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

द्वादशाहवत् (Dvādaśāhavat): बाह्र दिनको यज्ञ जस्तै।

उभयविधं (ubhayavidhaṃ): दुवै प्रकारको।

बादरायणो (bādarāyaṇo): बादरायण (ऋषि)।

अतः (ataḥ): यसकारण।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्र बादरायणको मत प्रस्तुत गर्दछ कि मुक्त जीव (liberated soul) द्वादशाह यज्ञ (twelve-day sacrifice) जस्तै शरीरसहित वा शरीररहित दुवै अवस्थामा रहन सक्छ। यसले मोक्ष (liberation) पछि जीवको स्थितिबारेको दार्शनिक बहसलाई स्पष्ट पार्दछ, जहाँ जीवले आफ्नो इच्छा अनुसार विभिन्न स्वरूप धारण गर्न सक्ने सामर्थ्य प्राप्त गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics) मा कणहरू (particles) एकै समयमा विभिन्न अवस्थाहरूमा (superposition) रहन सक्ने अवधारणाले मुक्त जीवको उभयविध स्थिति (dual nature) सँग समानता देखाउँछ, जहाँ चेतना (consciousness) भौतिक बन्धनबाट मुक्त हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको विस्तार): मनोविज्ञान (Psychology) मा चेतनाको विस्तार (expansion of consciousness) र आत्म-बोध (self-realization) को अध्ययनले मुक्तिको अवस्थामा व्यक्तिले आफ्नो अस्तित्वलाई शरीरको सीमाभन्दा पर अनुभव गर्न सक्ने सम्भावनालाई संकेत गर्दछ, जसले द्वैतता (duality) भन्दा माथि उठ्ने क्षमतालाई दर्शाउँछ।

यो सूत्र ब्रह्मसूत्रको चौथो अध्यायको चौथो पादमा अवस्थित छ, जसले मुक्त जीवको स्वरूप र सामर्थ्यको विस्तृत विवेचना गर्दछ। बादरायण ऋषिले यहाँ मुक्तिको अवस्थामा जीवको स्थिति द्वादशाह यज्ञ जस्तै उभयविध (दुवै प्रकारको) हुने कुरा स्पष्ट पार्नुभएको छ। यसको अर्थ मुक्त जीवले आफ्नो इच्छा अनुसार शरीर धारण गर्न वा शरीररहित अवस्थामा रहन सक्ने सामर्थ्य प्राप्त गर्दछ।

१. मुक्तिको स्वरूप र जीवको इच्छाशक्ति: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले मुक्तिको अवस्थालाई केवल एक निष्क्रिय स्थिति नभई जीवको पूर्ण इच्छाशक्ति (free will) र सामर्थ्यको प्रकटीकरणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। जीवले आफ्नो कर्मफलबाट मुक्त भएपछि, उसले आफ्नो चेतनाको स्तर अनुसार विभिन्न लोकहरूमा (realms) विचरण गर्न वा कुनै पनि स्वरूपमा प्रकट हुन सक्ने क्षमता प्राप्त गर्दछ। यो अवस्था जीवको परम स्वतन्त्रता (ultimate freedom) को द्योतक हो।

२. द्वादशाह यज्ञको दृष्टान्त: द्वादशाह यज्ञ (twelve-day sacrifice) को दृष्टान्त यहाँ मुक्त जीवको स्थितिलाई बुझाउन प्रयोग गरिएको छ। जसरी द्वादशाह यज्ञ एकै समयमा सत्र (session) र अहीन (non-session) दुवै प्रकारको मानिन्छ, त्यसरी नै मुक्त जीव पनि शरीरसहित (with body) र शरीररहित (without body) दुवै अवस्थामा रहन सक्छ। यो दृष्टान्तले मुक्तिको अवस्थामा जीवको बहुआयामिक (multidimensional) अस्तित्वलाई स्पष्ट पार्दछ, जहाँ कुनै एक निश्चित अवस्थामा मात्र सीमित रहँदैन।

३. अद्वैत वेदान्त र विशिष्टाद्वैतको दृष्टिकोण: अद्वैत वेदान्त (Advaita Vedanta) अनुसार, मुक्त जीव ब्रह्मसँग एकरूप हुन्छ र उसको व्यक्तिगत इच्छाशक्ति ब्रह्मको इच्छाशक्तिमा विलीन हुन्छ। तथापि, रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत (Vishishtadvaita) दर्शनले मुक्त जीवले ब्रह्मको सेवामा अनन्त आनन्द अनुभव गर्दै, आफ्नो स्वरूपलाई कायम राख्ने र आवश्यकता अनुसार शरीर धारण गर्न सक्ने कुरामा जोड दिन्छ। यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थामा जीवको सामर्थ्यलाई स्वीकार गर्दै, विभिन्न दार्शनिक परम्पराहरूलाई समेट्ने प्रयास गरेको देखिन्छ।

सूत्र 4.4.13

संस्कृत: तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः

IAST: *Tanvabhāve sandhyavadupapatteḥ*

नेपाली अर्थ: तनु (Body) को अभावमा, सन्ध्या (Dream) जस्तै उपपत्ति भएकोले।

विस्तृत व्याख्या: शरीर नभएमा पनि स्वप्न जस्तै अनुभव सम्भव छ।

शाब्दिक अर्थ:

तनु (Tanu): शरीर, देह (body, physical form).

अभावे (Abhāve): अभावमा, नभएको अवस्थामा (in the absence of, in the state of not being).

सन्ध्यवत् (Sandhyavat): सन्ध्या जस्तै, सपना जस्तै (like a dream, similar to a dream state).

उपपत्तेः (Upapatteḥ): उपपत्ति भएकोले, सिद्ध भएकोले, सम्भव भएकोले (due to the occurrence, due to being established, due to being possible).

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले आत्माको शरीररहित अवस्थामा पनि अनुभवको सम्भावनालाई जोड दिन्छ, जसरी सपनामा शरीरको प्रत्यक्ष संलग्नता बिना नै विभिन्न अनुभवहरू हुन्छन्। यसले आत्माको स्वतन्त्र अस्तित्व र अनुभव गर्ने क्षमतालाई पुष्टि गर्दछ, जुन भौतिक शरीरमा मात्र सीमित छैन।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

स्नायुविज्ञान (Neuroscience): सपनाको अवस्थामा मस्तिष्कले कसरी शरीरको प्रत्यक्ष इनपुट बिना नै जटिल अनुभवहरू सिर्जना गर्छ भन्ने अध्ययनले यो सूत्रको अवधारणालाई समर्थन गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको प्रकृति): चेतनाको प्रकृति र यसको शरीरसँगको सम्बन्धको अध्ययनले आत्माको शरीररहित अनुभवको सम्भावनालाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दछ, विशेषगरी मृत्युपछिको अवस्था वा गहन ध्यानको अनुभवमा।

यो सूत्रले आत्माको स्वरूप र यसको अनुभव गर्ने क्षमतामाथि गहिरो दार्शनिक प्रकाश पार्दछ, विशेषगरी शरीरको अभावमा पनि चेतनाको निरन्तरतालाई सन्ध्यावस्था (सपनाको अवस्था) को उदाहरण दिएर स्पष्ट पार्दछ। यसले आत्माको भौतिक शरीरमाथिको निर्भरतालाई अस्वीकार गर्दै यसको स्वतन्त्र र नित्य स्वरूपलाई स्थापित गर्दछ।

१. आत्माको स्वतन्त्र अस्तित्व: यो सूत्रले आत्माको अस्तित्व शरीरबाट स्वतन्त्र रहेको देखाउँछ। जसरी सपनामा शरीर निष्क्रिय हुँदा पनि जीवले विभिन्न अनुभवहरू गर्छ, त्यसरी नै आत्माले शरीरको अभावमा पनि अनुभव गर्न सक्छ। यसले आत्मालाई केवल भौतिक शरीरको उपज नभई एक स्वतन्त्र सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

२. सन्ध्यावस्थाको दृष्टान्त: सन्ध्यावस्था (सपनाको अवस्था) लाई दृष्टान्तको रूपमा प्रयोग गरेर, सूत्रले आत्माको अनुभव गर्ने क्षमतालाई प्रस्त्याउँछ। सपनामा देखिने वस्तुहरू वास्तविक नभए पनि, सपना देख्ने व्यक्तिका लागि ती अनुभवहरू यथार्थपरक हुन्छन्। यसले आत्माको अनुभव गर्ने शक्ति बाह्य इन्द्रियहरूमा मात्र सीमित छैन भन्ने संकेत गर्दछ।

३. मोक्ष र विदेहमुक्तिसँग सम्बन्ध: यो सूत्रले मोक्ष र विदेहमुक्ति (शरीर त्याग गरेपछिको मुक्ति) को अवधारणालाई पनि समर्थन गर्दछ। यदि आत्मा शरीरको अभावमा पनि अनुभव गर्न सक्षम छ भने, यसले मुक्तिपछि पनि आत्माको चेतना र आनन्दको निरन्तरतालाई पुष्टि गर्दछ। शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्तमा, आत्माको स्वरूप नै सच्चिदानन्द (सत्-चित्-आनन्द) हो, जुन शरीरको बन्धनबाट मुक्त भएपछि पूर्ण रूपमा प्रकट हुन्छ।

सूत्र 4.4.14

संस्कृत: भावे जाग्रद्वत्

IAST: *Bhā ve jā gradvat*

नेपाली अर्थ: भाव (Body) भएमा, जाग्रत् (Waking State) जस्तै।

विस्तृत व्याख्या: शरीर भएमा जाग्रत अवस्था जस्तै अनुभव हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

भावे (Bhāve): भाव (अस्तित्व, अवस्था, शरीर) मा, भएमा।

जाग्रद्वत् (jāgradvat): जाग्रत् (जागृत अवस्था) जस्तै।

चुरो अर्थ (Essence): यो सूत्रले आत्माको मुक्त अवस्थामा पनि शरीरको अस्तित्व भएमा जागृत अवस्थाका अनुभवहरू जस्तै चेतनाको निरन्तरता रहने संकेत गर्दछ। यसले

मुक्तिको अनुभव शरीरको बन्धनबाट पूर्णतया अलग नभई चेतनाको उच्च अवस्थामा पनि भौतिक अनुभवको प्रतिध्वनि रहन सक्ने दार्शनिक पक्षलाई उजागर गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मस्तिष्कको संरचना र कार्यले जागृत अवस्थाका अनुभवहरूलाई कसरी आकार दिन्छ भन्ने कुराको अध्ययनले चेतनाको अवस्था र भौतिक शरीरबीचको सम्बन्धलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ। मुक्त अवस्थामा पनि चेतनाको निरन्तरताको अवधारणालाई न्यूरोप्लास्टिसिटी र चेतनाका विभिन्न स्तरहरूसँग जोडेर हेर्न सकिन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको अवस्था): मनोविज्ञानले जागृत, स्वप्न र सुषुप्ति अवस्थाहरूको अध्ययन गर्दछ। यो सूत्रले मुक्त आत्माको चेतनाको अवस्थालाई जागृत अवस्थासँग तुलना गरेर चेतनाको गहिराइ र यसको अनुभवजन्य पक्षमाथि प्रकाश पार्दछ, जहाँ आत्म-बोध भए पनि अनुभवको संरचना कायम रहन सक्छ।

यो सूत्रले मुक्त आत्माको अवस्था र त्यसको अनुभवजन्य स्वरूपबारे गहन दार्शनिक प्रश्न उठाउँछ। ब्रह्मसूत्रको यो खण्डले जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्ति दुवै अवस्थाहरूमा चेतनाको निरन्तरता र अनुभवको प्रकृतिलाई विश्लेषण गर्दछ। विशेषगरी, यसले मुक्त आत्माले पनि यदि शरीर धारण गर्छ भने, त्यसको अनुभव जागृत अवस्थाको जस्तै हुनेछ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ, जसले मुक्तिलाई निष्क्रिय अवस्थाको सट्टा सक्रिय चेतनाको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

१. जीवन्मुक्ति र जाग्रत् अवस्थाको समानता: शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त परम्परा अनुसार, जीवन्मुक्त व्यक्ति शरीरमा रहँदा पनि ब्रह्मसँग एकत्वको अनुभव गर्दछ। यो सूत्रले त्यही जीवन्मुक्त अवस्थामा, यदि शरीरको भाव (अस्तित्व) रहन्छ भने, उसले जागृत अवस्थाका अनुभवहरू जस्तै संसारलाई देख्ने, सुन्ने र बुझ्ने कार्य गर्दछ, तर ती अनुभवहरूले उसलाई बन्धनमा पार्दैनन्। यो अवस्था अविद्याको नाश भएर पनि प्रारब्ध कर्मको भोगका लागि शरीर रहिरहेको अवस्था हो।

२. रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, मुक्त आत्माले परमेश्वरको नित्य सेवामा लीन भई दिव्य शरीर प्राप्त गर्दछ। यस सूत्रको व्याख्यामा, रामानुजाचार्यले मुक्त आत्माको दिव्य शरीरमा पनि जागृत अवस्थाका अनुभवहरू जस्तै ज्ञान र आनन्दको निरन्तरता रहने कुरालाई स्वीकार गर्छन्। यो भौतिक शरीरको अनुभवभन्दा भिन्न भए पनि, यो एक प्रकारको सक्रिय र सचेत अनुभव हो जसले मुक्तिको पूर्णतालाई दर्शाउँछ।

३. चेतनाको स्वरूप र अनुभवको निरन्तरता: यो सूत्रले चेतनाको स्वरूप र अनुभवको निरन्तरतामाथि प्रकाश पार्दछ। मुक्ति प्राप्त गरेपछि पनि चेतनाको पूर्ण विलय नभई, यदि कुनै प्रकारको 'भाव' वा 'शरीर' रहन्छ भने, अनुभवको संरचना जागृत अवस्थाको जस्तै रहन्छ। यसले मुक्तिलाई चेतनाको लोप नभई, त्यसको शुद्धीकरण र उच्चीकरणको रूपमा बुझाउँछ, जहाँ अज्ञानताबाट उत्पन्न हुने दुःख र बन्धनको अन्त्य हुन्छ तर ज्ञान र अनुभवको प्रवाह जारी रहन्छ।

सूत्र 4.4.15

संस्कृत: प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति

IAST: *Pradīpavadāveśastathā hi darśayati*

नेपाली अर्थ: प्रदीप (Lamp) जस्तै आवेश (Entry) हो, किनभने श्रुतिले त्यसरी देखाउँछ।

विस्तृत व्याख्या: जसरी एउटै दीपबाट अनेक दीप प्रज्वलित हुन्छन्, त्यसरी नै मुक्त जीव विभिन्न रूपमा प्रकट हुन सक्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रदीपवत् (Pradīpavat): दियो जस्तै, बत्ती जस्तै।

आवेशः (Āveśaḥ): प्रवेश, समाविष्ट हुनु, प्रकट हुनु।

तथा (Tathā): त्यसैगरी, त्यसरी।

हि (Hi): किनभने, निश्चय नै।

दर्शयति (Darśayati): देखाउँछ, प्रकट गर्छ।

चुरो अर्थ (Essence): मुक्त आत्माले विभिन्न रूपहरूमा आफूलाई प्रकट गर्न सक्छ, जसरी एउटै दियोबाट अनेक दियोहरू प्रज्वलित हुन्छन्। यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थामा जीवको बहुमुखी अभिव्यक्ति (multi-faceted manifestation) र असीमित क्षमतालाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा कणहरूको बहु-अवस्था (superposition) र एकैसाथ धेरै स्थानमा उपस्थित हुन सक्ने सम्भावनाले मुक्त जीवको बहुमुखी अभिव्यक्तिसँग समानता राख्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको विस्तार): चेतनाको गहिरो अवस्थामा व्यक्तिले आफूलाई सीमित शरीरभन्दा पर अनुभव गर्न सक्छ, जसले मुक्त आत्माको असीमितता र विभिन्न चेतनाका स्तरहरूमा प्रकट हुने क्षमतालाई संकेत गर्छ।

यो सूत्रले मुक्तिको परम अवस्थामा पुगेको जीवको अद्भुत क्षमता र उसको अस्तित्वको प्रकृतिलाई स्पष्ट पार्छ। यसले मुक्त आत्माको सर्वव्यापकता (omnipresence) र बहुमुखी अभिव्यक्तिलाई दियोको दृष्टान्तमार्फत बुझाउँछ, जहाँ एउटै स्रोतबाट अनेक रूपहरू प्रकट हुन्छन्।

१. मुक्तिको स्वरूप र जीवको क्षमता: ब्रह्मसूत्रको यो अंशले मुक्त जीव केवल ब्रह्ममा विलीन हुने मात्र होइन, बरु ब्रह्मको शक्ति र गुणहरूलाई अभिव्यक्त गर्न सक्षम हुन्छ भन्ने धारणालाई पुष्टि गर्छ। जसरी एउटा दियोबाट हजारौं दियोहरू बाल्न सकिन्छ, त्यसरी नै मुक्त आत्माले आफ्नो इच्छाअनुसार विभिन्न शरीर वा रूपहरू धारण गर्न सक्छ। यो क्षमता जीवको अज्ञानताको बन्धनबाट पूर्ण मुक्त भएपछिको अवस्था हो।

२. अद्वैत वेदान्तको दृष्टिकोण: शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्त परम्पराअनुसार, मुक्त जीव ब्रह्मसँग अभिन्न हुन्छ। यस सूत्रको व्याख्यामा, शंकराचार्यले मुक्त जीवको यो बहुमुखी अभिव्यक्ति ब्रह्मको शक्तिसँग एकरूपताको परिणाम हो भनी बताउँछन्। मुक्त जीवले आफ्नो व्यक्तिगत इच्छा (individual will) लाई ब्रह्मको इच्छासँग एकाकार गरी विभिन्न रूपहरूमा प्रकट हुन सक्छ, जुन उसको वास्तविक, असीमित स्वरूपको स्वाभाविक अभिव्यक्ति हो।

३. विशिष्टाद्वैत र द्वैत दृष्टिकोण: रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, मुक्त जीव ब्रह्मको गुणहरूले युक्त भएर पनि ब्रह्मबाट भिन्न रहन्छ। उनीहरूका लागि, मुक्त जीवले ब्रह्मको सेवाका लागि विभिन्न रूपहरू धारण गर्न सक्छ। मध्वाचार्यको द्वैत दर्शनमा भने, जीव र ब्रह्म सधैं भिन्न रहन्छन्, र मुक्त जीवले ब्रह्मको अनुग्रहले विभिन्न रूपहरूमा प्रकट हुने क्षमता प्राप्त गर्छ, तर त्यो ब्रह्मको शक्तिभन्दा भिन्न हुन्छ। यसरी, यो सूत्रले विभिन्न दार्शनिक परम्पराहरूमा मुक्तिको अवस्था र जीवको क्षमताको बारेमा गहिरो चिन्तनलाई प्रेरित गर्छ।

सूत्र 4.4.16

संस्कृत: स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि

IAST: *Svāpyayasampattyoranyatarāpekṣamāviṣkṛtaṃ hi*

नेपाली अर्थ: स्वाप्यय (Deep Sleep) र सम्पत्ति (Death) मा अन्यतर अपेक्षम् आविष्कृत छ।

विस्तृत व्याख्या: सुषुप्ति र मृत्यु - यी दुई अवस्थामा जीवात्माको स्वरूप आविष्कृत (प्रकट) हुन्छ।

शाब्दिक अर्थ:

स्वाप्यय (Svāpyaya): गहिरो निद्रा (deep sleep), आफ्नो स्वरूपमा लीन हुनु।

सम्पत्त्योः (Sampattyoḥ): मृत्यु (death), वा विलय।

अन्यतरापेक्षम् (anyatarāpekṣam): दुईमध्ये कुनै एकमा आधारित।

आविष्कृतं (āviṣkṛtaṃ): प्रकट भएको, अभिव्यक्त भएको।

हि (hi): निश्चय नै, वास्तवमा।

चुरो अर्थ (Essence): गहिरो निद्रा (deep sleep) र मृत्यु (death) यी दुई अवस्थाहरूमा जीवको वास्तविक स्वरूप प्रकट हुन्छ, किनकि यी अवस्थामा जीव बाह्य जगत्का बन्धनहरूबाट मुक्त भई आफ्नो मूल आत्मिक स्थितिमा फर्कन्छ। यसले आत्माको नित्यत्व र स्वरूपको अनावरणलाई संकेत गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): गहिरो निद्रा (deep sleep) को अवस्थामा मस्तिष्कको गतिविधिमा ठूलो परिवर्तन आउँछ, जहाँ चेतनाको बाह्य अनुभव कम हुन्छ र आन्तरिक प्रक्रियाहरू प्रबल हुन्छन्। यसले बाह्य संवेदनशीलताबाट मुक्तिको अवस्थालाई बुझाउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - चेतनाको अवस्था): मनोविज्ञानले गहिरो निद्रालाई चेतनाको एक परिवर्तित अवस्था (altered state of consciousness) को रूपमा अध्ययन गर्दछ, जहाँ व्यक्ति बाह्य उत्तेजनाबाट विच्छेद भई आन्तरिक शान्ति र पुनरुत्थानको अनुभव गर्दछ। मृत्युलाई चेतनाको पूर्ण विच्छेदको रूपमा हेरिन्छ, जहाँ आत्माको वास्तविक स्वरूप प्रकट हुने वैदिक धारणा मनोवैज्ञानिक रूपमा गहिरो आत्म-अन्वेषणसँग जोडिन्छ।

गहिरो निद्रा र मृत्युका अवस्थाहरूमा जीवको वास्तविक स्वरूपको प्रकटीकरणलाई व्याख्या गर्ने यो सूत्रले वेदान्त दर्शनको मूल सिद्धान्तलाई उजागर गर्दछ। यसले आत्माको नित्य, शुद्ध र बुद्ध स्वरूपलाई बाह्य उपाधिहरूबाट मुक्त भएपछि कसरी अनुभव गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा प्रकाश पार्छ। यी दुई अवस्थाहरू जीवको संसारिक बन्धनबाट मुक्ति र आत्म-स्वरूपमा स्थितिको प्रतीक हुन्।

१. सुषुप्ति र आत्म-स्वरूप: सुषुप्ति (deep sleep) को अवस्थामा जीवले बाह्य जगत् र इन्द्रियहरूको अनुभव गर्दैन। यस अवस्थामा मन र बुद्धि पनि शान्त हुन्छन्, र जीव आफ्नो कारण शरीरमा लीन हुन्छ। शङ्कराचार्यका अनुसार, यस अवस्थामा जीवले आनन्दको अनुभव गर्दछ किनकि यो क्षणिक रूपमा आफ्नो वास्तविक आत्म-स्वरूप (Brahman) सँग एक हुन्छ। यो आत्माको शुद्ध, अद्वैत स्वरूपको आंशिक प्रकटीकरण हो।

२. मृत्यु र आत्म-स्वरूपको पूर्ण प्रकटीकरण: मृत्यु (death) को अवस्थामा जीवले स्थूल र सूक्ष्म शरीर दुवैलाई त्याग गर्दछ। यसले संसारिक बन्धनहरूबाट पूर्ण मुक्ति प्राप्त गर्दछ। रामानुजाचार्यका अनुसार, मुक्तिको अवस्थामा जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई पूर्ण रूपमा अनुभव गर्दछ र ब्रह्मसँगको आफ्नो सम्बन्धलाई बुझ्छ। यो आत्माको अनन्त, अविनाशी र आनन्दमय स्वरूपको पूर्ण आविष्करण हो।

३. अविद्याको आवरण र आत्म-ज्ञान: यो सूत्रले अविद्या (ignorance) को आवरण हटेपछि मात्र आत्माको वास्तविक स्वरूप प्रकट हुन्छ भन्ने वेदान्तिक धारणालाई पुष्टि गर्दछ। गहिरो निद्रा र मृत्यु दुवै अवस्थामा अविद्याको प्रभाव कम हुन्छ, जसले गर्दा आत्माको शुद्ध स्वरूपको झलक देख्न सकिन्छ। यसले आत्म-ज्ञान (Self-realization) को महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जुन मोक्ष प्राप्तिको लागि अपरिहार्य छ।

सूत्र 4.4.17

संस्कृत: जगद्व्यापारवर्ज्यं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च

IAST: *Jagadvyāpāravarjyaṃ prakaraṇādasannihitatvācca*

नेपाली अर्थ: जगत् व्यापार (World Creation) वर्ज्य (Except) हो, प्रकरणबाट, असन्निहितत्वबाट।

विस्तृत व्याख्या: मुक्त जीवले जगत्को सृष्टि, स्थिति, संहार गर्न सक्दैन। यो अधिकार केवल ईश्वरको हो।

शाब्दिक अर्थ:

जगद्व्यापारवर्ज्यं (Jagadvyāpāravarjyaṃ): जगत्को व्यापार (सृष्टि, स्थिति, संहार) बाहेक।

प्रकरणात् (prakaraṇāt): प्रकरणबाट, सन्दर्भबाट।

असन्निहितत्वाच्च (asannihitatvācca): असन्निहित भएकोले गर्दा, उल्लेख नभएकोले गर्दा।

चुरो अर्थ (Essence): मुक्त जीवले जगत्को सृष्टि, स्थिति र संहार गर्ने सामर्थ्य प्राप्त गर्दैन। यो अधिकार केवल परमेश्वरमा मात्र निहित छ, किनकि शास्त्रहरूमा मुक्त जीवको यस्तो सामर्थ्यको कुनै उल्लेख छैन र यो प्रकरण (सन्दर्भ) पनि ईश्वरको सर्वोच्चतासँग सम्बन्धित छ। [The liberated soul does not attain the power to create, sustain, and destroy the universe. This right is solely vested in the Supreme Being, as there is no mention of such power for the liberated soul in the scriptures, and this context is also related to the supremacy of God.]

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology): आधुनिक ब्रह्माण्ड विज्ञानले ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र विकासलाई प्राकृतिक नियमहरूद्वारा व्याख्या गर्ने प्रयास गर्दछ, जुन कुनै एक व्यक्तिगत सत्ताको इच्छामा आधारित हुँदैन। यसले ब्रह्मसूत्रको यो धारणालाई प्रतिध्वनित गर्दछ कि जगत्को व्यापार (सृष्टि) कुनै सीमित जीवको अधीनमा छैन।

मनोविज्ञान (Psychology - Delusion of Grandeur): मानव मनोविज्ञानमा 'डिल्युजन अफ ग्रान्डेयर' (महानताको भ्रम) भनिने अवस्था हुन्छ, जहाँ व्यक्तिले आफूलाई असाधारण शक्ति वा क्षमता भएको ठान्छ। ब्रह्मसूत्रले मुक्तिको अवस्थामा पनि जीवले जगत्को सृष्टिकर्ता बन्ने भ्रमबाट मुक्त रहनुपर्छ भन्ने संकेत गर्दछ, किनकि त्यो ईश्वरको मात्र कार्य हो।

> यो सूत्रले मुक्तिको परम अवस्थामा पुगेका जीवको शक्ति र अधिकारको सीमालाई स्पष्ट पार्दछ। ब्रह्मसूत्रको यो भागले जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्ति प्राप्त गरेका आत्माहरूको स्थितिबारे गहिरो दार्शनिक विवेचना प्रस्तुत गर्दछ, जसले ईश्वर र जीवको सम्बन्धलाई अझ प्रगाढ बनाउँछ।

१. **मुक्त जीवको सीमितता (Limitations of the Liberated Soul):** ब्रह्मसूत्रले स्पष्ट पार्दछ कि मुक्त जीवले परम आनन्द र ब्रह्मसँग एकत्वको अनुभव गरे पनि, उसले जगत्को सृष्टि, स्थिति र संहार गर्ने अधिकार प्राप्त गर्दैन। यो अधिकार केवल सर्वशक्तिमान् परमेश्वरमा मात्र निहित छ। शंकराचार्यका अनुसार, जीव ब्रह्मसँग अभेद भए पनि, व्यवहारिक स्तरमा जगत्को व्यापार ईश्वरको मात्र कार्य हो।

२. **प्रकरण र असन्निहितत्वको प्रमाण (Evidence from Context and Non-mention):** सूत्रले 'प्रकरणात्' (सन्दर्भबाट) र 'असन्निहितत्वाच्च' (उल्लेख नभएकोले गर्दा) भन्ने तर्कहरू प्रस्तुत गर्दछ। यसको अर्थ हो कि उपनिषद्हरूमा जहाँ मुक्तिको वर्णन गरिएको छ, त्यहाँ मुक्त जीवले जगत्को व्यापार गर्ने कुनै उल्लेख छैन। सम्पूर्ण प्रकरण परमेश्वरको सर्वोच्चता र जगत्को सृष्टिकर्ताको रूपमा उहाँको अद्वितीय भूमिकामा केन्द्रित छ। रामानुजाचार्यले पनि मुक्त जीवको आनन्द र ब्रह्मलोकमा प्राप्त हुने ऐश्वर्यलाई स्वीकार गरे पनि, जगत्को व्यापार गर्ने शक्तिलाई ईश्वरको विशेष गुण मान्छन्।

३. **ईश्वरको अद्वितीय सार्वभौमिकता (Unique Sovereignty of God):** यो सूत्रले ईश्वरको अद्वितीय सार्वभौमिकता र सर्वोच्चतालाई पुनः स्थापित गर्दछ। मुक्त जीवले अविद्याको बन्धनबाट मुक्त भएर ब्रह्मको नजिक पुगे पनि, ऊ स्वयं ब्रह्म बन्न सक्दैन जसले जगत्को सञ्चालन गर्दछ। यो सिद्धान्तले जीव र ईश्वरबीचको मौलिक भिन्नतालाई कायम राख्छ, चाहे त्यो अद्वैत वेदान्तको व्यवहारिक दृष्टिकोणबाट होस् वा विशिष्टाद्वैतको भेद-अभेद दृष्टिकोणबाट। मुक्तिको अर्थ ईश्वरको समान गुणहरू प्राप्त गर्नु हो, तर ईश्वरको अद्वितीय कार्यहरूमा हस्तक्षेप गर्नु होइन।

सूत्र 4.4.18

संस्कृत: प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः

IAST: *Pratyakṣopadeśāditi cennādhikārikamaṇḍalasthokteḥ*

नेपाली अर्थ: यदि प्रत्यक्ष उपदेशबाट भनिन्छ भने, होइन, अधिकारिक मण्डलस्थ उक्तिबाट।

विस्तृत व्याख्या: मुक्त जीवको शक्ति अधिकारिक (ईश्वरको अधीन) मण्डलमा सीमित छ।

शाब्दिक अर्थ:

प्रत्यक्ष (pratyakṣa): प्रत्यक्ष, सीधा, स्पष्ट।

उपदेशात् (upadeśāt): उपदेशबाट, शिक्षाबाट, निर्देशनबाट।

इति (iti): यसरी, यस्तो।

चेत् (cet): यदि।

न (na): होइन, छैन।

आधिकारिक (ādhikārikā): आधिकारिक, प्रामाणिक, अधिकारसम्बन्धी।

मण्डलस्थ (maṇḍalastha): मण्डलमा स्थित, क्षेत्रमा रहेको।

उक्तेः (ukteः): उक्तिबाट, कथनबाट, भनाइबाट।

चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मसूत्र ४.४.१८ ले मुक्त आत्माको शक्ति र अधिकारको सीमालाई स्पष्ट पार्दछ। यस सूत्रले मुक्त जीवले ब्रह्मसँग एकत्व प्राप्त गरे पनि, उसको सार्वभौम शक्ति ईश्वरको अधिकारिक मण्डल (divine sphere of authority) भित्रै सीमित रहने बताउँछ। यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थामा पनि जीवको व्यक्तिगत पहिचान र ईश्वरको सर्वोच्चतालाई कायम राख्छ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): चेतनाको अध्ययनमा, यो सूत्रले मुक्त अवस्थामा पनि व्यक्तिगत चेतनाको निरन्तरतालाई संकेत गर्दछ, जुन मस्तिष्कको कार्यप्रणालीभन्दा परको अनुभव हुन सक्छ। यद्यपि, मस्तिष्कको संरचना र कार्यले हाम्रो दैनिक चेतनालाई सीमित गर्दछ, मुक्त अवस्थामा यो सीमा हट्ने सम्भावनालाई सूत्रले परोक्ष रूपमा बताउँछ।

मनोविज्ञान (Psychology - Self-transcendence): आत्म-उत्क्रमण (self-transcendence) को मनोवैज्ञानिक अवधारणासँग यस सूत्रको गहिरो सम्बन्ध छ। जब व्यक्तिले आफ्नो संकीर्ण 'म' बाट माथि उठेर बृहत्तर चेतना वा ब्रह्माण्डीय अस्तित्वसँग जोडिन्छ, तब उसले असीमितताको अनुभव गर्दछ। तर, यो अनुभव पनि एक निश्चित 'अधिकारिक मण्डल' भित्रै हुन्छ, जहाँ व्यक्तिगत इच्छाभन्दा परको ईश्वरीय नियम वा प्राकृतिक व्यवस्थाले कार्य गर्दछ।

ब्रह्मसूत्र ४.४.१८ ले मुक्त जीवको अवस्था र उसको शक्तिको सीमाबारे महत्त्वपूर्ण दार्शनिक विवेचना प्रस्तुत गर्दछ। यो सूत्रले मुक्त आत्माले ब्रह्मसँगको एकत्व प्राप्त गरे पनि, उसको शक्ति ईश्वरको सार्वभौम अधिकारभित्रै सीमित रहने कुरालाई जोड दिन्छ। यसले जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्ति दुवै अवस्थामा जीवको वास्तविक स्वरूप र ईश्वरसँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ।

१. मुक्तिको स्वरूप र ईश्वरको सार्वभौमिकता: शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त अनुसार, मुक्ति भनेको जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्म हो भनी जान्नु हो। यस अवस्थामा जीव र ब्रह्मबीच कुनै भिन्नता रहँदैन। तथापि, रामानुजाचार्यको विशिष्टाद्वैत दर्शनमा, मुक्त जीवले ब्रह्मसँग सारूप्य (समान रूप) प्राप्त गरे पनि, ऊ ईश्वरको अधीनमा नै रहन्छ र ईश्वरको सृष्टिको कार्यमा प्रत्यक्ष हस्तक्षेप गर्न सक्दैन। यो सूत्रले रामानुजको दृष्टिकोणलाई समर्थन गर्दै मुक्त जीवको शक्तिलाई ईश्वरको 'अधिकारिक मण्डल' भित्र सीमित राख्छ।

२. सृष्टिको कार्यमा मुक्त जीवको भूमिका: ब्रह्मसूत्रका अन्य सूत्रहरूले स्पष्ट पार्दछन् कि सृष्टिको कार्य, स्थितिको कार्य र संहारको कार्य केवल ईश्वरको मात्र अधिकार हो। मुक्त जीवले संसारको सृष्टिको कार्यमा भाग लिन सक्दैन। यस सूत्रले यसै कुरालाई पुनः पुष्टि गर्दै मुक्त जीवले ब्रह्मको समान आनन्द र ज्ञान प्राप्त गरे पनि, उसले सृष्टिको सार्वभौम शक्ति प्राप्त गर्दैन भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। मुक्त जीवले आफ्नो इच्छा अनुसार कुनै नयाँ लोकको निर्माण गर्न वा अवस्थित लोकमा परिवर्तन ल्याउन सक्दैन।

३. जीवको स्वतन्त्रता र ईश्वरीय नियन्त्रण: यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थामा पनि जीवको स्वतन्त्रता पूर्ण रूपमा निरपेक्ष नभई ईश्वरीय नियन्त्रणभित्रै रहने संकेत गर्दछ। मुक्त जीवले सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति पाएर परमानन्दको अनुभव गरे पनि, उसको क्रियाकलाप र शक्ति ईश्वरको व्यापक योजना र नियमभित्रै सञ्चालित हुन्छ। यसले ईश्वरको सर्वोच्चता र जीवको शाश्वत सम्बन्धलाई उजागर गर्दछ, जहाँ जीव सधैं ईश्वरको अंश वा सेवकको रूपमा रहन्छ, पूर्ण रूपमा ईश्वर बन्न सक्दैन।

सूत्र 4.4.19

संस्कृत: विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह

IAST: *Vikārāvarti ca tathā hi sthitimāha*

नेपाली अर्थ: विकारावर्ति (Free from Modification) पनि, किनभने श्रुतिले स्थिति भन्छ।

विस्तृत व्याख्या: मुक्त जीव विकाररहित छ। श्रुतिले मुक्त जीवको स्थिति वर्णन गर्दछ।

शाब्दिक अर्थ:

विकारावर्ति (Vikārāvarti): परिवर्तनबाट मुक्त, विकाररहित।

च (ca): र, पनि।

तथा (tathā): त्यसैगरी, त्यस्तै।

हि (hi): किनभने, निश्चय नै।

स्थितिम् (sthitim): स्थिति, अवस्था।

आह (āha): भन्छ, घोषणा गर्छ।

चुरो अर्थ (Essence): मुक्त आत्मा (liberated soul) सबै प्रकारका विकारहरू (modifications) र परिवर्तनहरूबाट पूर्णतया मुक्त हुन्छ, किनभने श्रुति (Vedic scriptures) ले त्यसको अपरिवर्तनीय (unchanging) र शाश्वत (eternal) स्थितिको घोषणा गर्दछ। यो सूत्रले ब्रह्मको स्वरूप र मुक्तिको अवस्थालाई स्पष्ट पार्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics): क्वान्टम क्षेत्रमा कणहरूको अवस्था (states of particles) अवलोकनकर्तामा निर्भर हुन सक्छ, तर ब्रह्मसूत्रको यो अवधारणाले आत्माको एक यस्तो स्थितिको कुरा गर्छ जुन कुनै बाह्य प्रभाव वा आन्तरिक विकारबाट अप्रभावित रहन्छ। यो भौतिक संसारका परिवर्तनशील नियमहरूभन्दा परको एक स्थिर सत्ताको संकेत गर्दछ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध र स्थिरता): मनोविज्ञानमा आत्म-बोध (self-realization) र मानसिक स्थिरता (mental stability) को खोजी गरिन्छ। यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थामा प्राप्त हुने चरम मानसिक शान्ति र अपरिवर्तनीय आत्म-स्वरूपको वर्णन गर्दछ, जहाँ मनका विकारहरू (mental afflictions) र भावनात्मक उतारचढावहरू (emotional fluctuations) ले आत्मालाई प्रभावित गर्न सक्दैनन्।

यो सूत्रले मुक्त आत्माको स्वरूप र त्यसको अपरिवर्तनीय स्थितिको गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यसले ब्रह्मको निर्विकारता (immutability) र जीवको अन्तिम गन्तव्य (ultimate destiny) लाई जोड्दै, वेदान्त दर्शनको सारलाई उजागर गर्दछ। यो सूत्रले आत्माको वास्तविक प्रकृतिलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ, जुन भौतिक संसारका परिवर्तनहरूभन्दा पर छ।

१. मुक्तिको स्वरूप र निर्विकारता: शङ्कराचार्यका अनुसार, मुक्तिको अवस्थामा जीव आफ्नो वास्तविक स्वरूप ब्रह्मसँग एक हुन्छ, जुन स्वयं निर्विकार (without modification) र अपरिवर्तनीय (unchanging) छ। यो सूत्रले यही निर्विकारतालाई जोड दिन्छ, जहाँ आत्मा भौतिक शरीर र मनका विकारहरूबाट पूर्णतया मुक्त भई आफ्नो शुद्ध चैतन्य स्वरूपमा स्थित हुन्छ। यस अवस्थामा कुनै पनि प्रकारको परिवर्तन वा दुःखले आत्मालाई स्पर्श गर्न सक्दैन।

२. श्रुतिको प्रमाण र आत्माको शाश्वत स्थिति: रामानुजाचार्यले यस सूत्रलाई मुक्त जीवको शाश्वत र आनन्दमय स्थितिको प्रमाणको रूपमा व्याख्या गर्छन्। श्रुतिहरूले ब्रह्मको अविनाशी (indestructible) र नित्य (eternal) स्वरूपको वर्णन गरेझैं, मुक्त आत्मा पनि त्यसैगरी शाश्वत र विकाररहित हुन्छ। यो स्थिति कुनै अस्थायी उपलब्धि नभई आत्माको स्वाभाविक र स्थायी अवस्था हो, जुन अज्ञानको आवरण हटेपछि प्रकट हुन्छ।

३. अविद्याको निवृत्ति र आत्म-ज्ञान: यो सूत्रले अविद्या (ignorance) को निवृत्ति (cessation) पछि प्राप्त हुने आत्म-ज्ञान (self-knowledge) को महत्त्वलाई पनि दर्शाउँछ। जब जीवले आफूलाई शरीर, मन र इन्द्रियहरूबाट भिन्न, शुद्ध चैतन्य स्वरूपको रूपमा अनुभव गर्दछ, तब उसले सबै विकारहरूबाट मुक्ति पाउँछ। यो आत्म-ज्ञान नै आत्मालाई परिवर्तनशील संसारका बन्धनहरूबाट मुक्त गरी त्यसको वास्तविक, अपरिवर्तनीय स्थितिमा स्थापित गर्दछ, जुन ब्रह्मको स्वरूपसँग अभिन्न छ।

सूत्र 4.4.20

संस्कृत: दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते

IAST: *Darśayati cātho api smaryate*

नेपाली अर्थ: र श्रुतिले देखाउँछ, र स्मृतिमा पनि भनिएको छ।

विस्तृत व्याख्या: श्रुति र स्मृति दुवैले मुक्त जीवको अवस्था वर्णन गर्छन्।

शाब्दिक अर्थ:

दर्शयति (Darśayati): देखाउँछ।

च (ca): र।

अथो (atho): त्यसपछि, अझै।

अपि (api): पनि।

स्मर्यते (smaryate): स्मरण गरिन्छ, स्मृतिमा भनिएको छ।

चुरो अर्थ (Essence): मुक्त जीवको वास्तविक स्वरूप श्रुति (Vedas) द्वारा प्रकट हुन्छ, र स्मृति (धर्मशास्त्र) ले पनि यसै कुरालाई पुष्टि गर्दछ। यस सूत्रले आत्म-साक्षात्कार प्राप्त गरेको व्यक्तिको अवस्था र अनुभवलाई प्रामाणिक ग्रन्थहरूको आधारमा व्याख्या गर्दछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):

न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ध्यान र गहिरो आत्म-चिन्तनको अभ्यासले मस्तिष्कमा पार्ने प्रभावहरू (जस्तै, न्यूरोप्लास्टिसिटी, चेतनाको विस्तारित अवस्था) मुक्तिको अवस्थासँग सम्बन्धित हुन सक्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): आत्म-बोध वा आत्म-साक्षात्कारको मनोवैज्ञानिक अवस्थाले व्यक्तिलाई गहिरो शान्ति, एकत्वको भावना र अहंकारको सीमाबाट मुक्ति प्रदान गर्दछ, जुन ब्रह्मसूत्रमा वर्णित मुक्तिको अवधारणासँग मेल खान्छ।

मुक्त जीवको अवस्था र त्यसको प्रामाणिकता ब्रह्मसूत्रको यो सूत्रमा गहिरो दार्शनिक विश्लेषणको विषय बनेको छ। यसले श्रुति र स्मृति दुवैलाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दै आत्म-साक्षात्कार प्राप्त व्यक्तिको अनुभवलाई स्थापित गर्दछ। यो सूत्रले वेदान्त दर्शनमा मुक्तिको अवधारणालाई अझ स्पष्ट पार्छ र यसको महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

१. श्रुति र स्मृतिको प्रामाणिकता: यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थालाई बुझाउन श्रुति (वेद) र स्मृति (धर्मशास्त्र, महाभारत, पुराण आदि) दुवैलाई प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। श्रुतिलाई परम प्रमाण मानिन्छ भने स्मृतिले श्रुतिको अर्थलाई स्पष्ट पार्ने र पुष्टि गर्ने कार्य गर्दछ। यसले वेदान्तमा ज्ञान प्राप्तिको लागि दुवैको महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

२. मुक्त जीवको स्वरूप: मुक्त जीवको स्वरूप कस्तो हुन्छ भन्ने प्रश्नमा विभिन्न वेदान्ती आचार्यहरूको भिन्न-भिन्न मत पाइन्छ। शंकरका अनुसार, मुक्त जीव ब्रह्मसँग अभिन्न हुन्छ र कुनै विशेष गुण वा शक्ति धारण गर्दैन। रामानुजका अनुसार, मुक्त जीव ब्रह्मसँग समानता प्राप्त गर्दछ तर ब्रह्मबाट भिन्न रहन्छ र दिव्य गुणहरूले युक्त हुन्छ। यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थालाई केवल सैद्धान्तिक नभई अनुभवजन्य सत्यको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

३. आत्म-साक्षात्कारको महत्त्व: यो सूत्रले आत्म-साक्षात्कारको महत्त्वलाई जोड दिन्छ, जहाँ जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई ब्रह्मको रूपमा चिन्दछ। यो ज्ञान केवल बौद्धिक बुझाइ मात्र नभई गहिरो आध्यात्मिक अनुभव हो जसले जीवलाई संसारका बन्धनहरूबाट मुक्त गर्दछ। यसले वेदान्तको अन्तिम लक्ष्य, मोक्ष, प्राप्तिको मार्गलाई संकेत गर्दछ।

सूत्र 4.4.21

संस्कृत: भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च

IAST: *Bhogamātrasāmyaliṅgācca*

नेपाली अर्थ: भोगमात्र (Enjoyment Only) साम्य (Equality) लिङ्गबाट।

विस्तृत व्याख्या: मुक्त जीवको ईश्वरसँग भोगमात्रमा (आनन्दको अनुभवमा) साम्य (समानता) हुन्छ, तर सृष्टि आदि शक्तिमा होइन।

शाब्दिक अर्थ:

भोगमात्र (Bhogamātra): केवल भोग, आनन्दको अनुभव मात्र।

साम्य (Sāmya): समानता, एकरूपता।

लिङ्गात् (Liṅgāt): चिह्नबाट, प्रमाणबाट।

च (Ca): र, अनि।
चुरो अर्थ (Essence): मुक्त आत्माले ब्रह्मसँग केवल आनन्दको अनुभवमा समानता प्राप्त गर्दछ, सृष्टिको शक्तिमा होइन। यो सूत्रले जीव र ब्रह्मबीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दै मुक्तिको अवस्थामा जीवको सीमिततालाई दर्शाउँछ।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):
न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): मुक्तिको अवस्थामा अनुभव गरिने आनन्दलाई मस्तिष्कको रिवार्ड सिस्टम (reward system) सँग जोडेर हेर्न सकिन्छ, जहाँ डोपामाइन (dopamine) जस्ता न्यूरोट्रान्समिटरहरूले सुखद अनुभूति गराउँछन्। यद्यपि, सृष्टिको शक्ति मस्तिष्कको कार्यक्षेत्रभन्दा बाहिर छ।
मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): यो सूत्रले आत्म-बोध (self-realization) को प्रक्रियामा व्यक्तिको चेतनाको विस्तार र आनन्दको गहिरो अनुभवलाई संकेत गर्दछ। यसले व्यक्तिको व्यक्तिगत अनुभवको सीमा र सार्वभौमिक चेतनासँगको सम्बन्धलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा व्याख्या गर्दछ।

यो सूत्रले मुक्तिको अवस्थामा जीव र ब्रह्मबीचको सम्बन्धलाई सूक्ष्मतापूर्वक व्याख्या गर्दछ, विशेषगरी आनन्दको अनुभवमा समानता र सृष्टिको शक्तिमा भिन्नतालाई जोड दिँदै। यसले वेदान्त दर्शनमा जीवको स्वरूप र मुक्तिको वास्तविक अर्थलाई स्पष्ट पार्छ।

१. जीव र ब्रह्मको सम्बन्धमा भोगमात्रको अर्थ:

शंकराचार्यका अनुसार, मुक्त जीवले ब्रह्मसँग भोगमात्रमा समानता प्राप्त गर्दछ, जसको अर्थ हो कि मुक्त आत्माले ब्रह्मको आनन्द र ज्ञानको अनुभव गर्दछ। यो समानता जीवको स्वरूपगत आनन्दको अनुभवमा मात्र सीमित हुन्छ, न कि ब्रह्मको सृष्ट्यादि शक्तिमा। रामानुजाचार्यले पनि मुक्त जीवले ब्रह्मको दिव्य गुणहरूको अनुभव गर्ने कुरा स्वीकार गर्छन्, तर उनीहरू ब्रह्मको अधीनमा रहेर सेवा गर्छन् भन्ने मान्यता राख्छन्।

२. सृष्ट्यादि शक्तिमा भिन्नताको औचित्य:

यदि मुक्त जीवले ब्रह्मसँग सृष्ट्यादि शक्तिमा पनि समानता प्राप्त गर्ने हो भने, संसारमा अनेक ईश्वरहरूको कल्पना गर्नुपर्ने हुन्छ, जसले व्यवस्थामा बाधा पुर्याउँछ। त्यसैले, ब्रह्मसूत्रले मुक्त जीवको शक्तिलाई सीमित राख्दै ब्रह्मको अद्वितीय सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्दछ। यो सिद्धान्तले सृष्टि, स्थिति र संहारको शक्ति केवल ब्रह्ममा मात्र निहित रहेको स्पष्ट पार्छ।

३. मुक्तिको वास्तविक स्वरूप र जीवको भूमिका:
यो सूत्रले मुक्तिको वास्तविक स्वरूपलाई परिभाषित गर्दछ, जहाँ जीवले सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति पाई ब्रह्मको नजिक पुग्छ र अनन्त आनन्दको अनुभव गर्दछ। तथापि, जीव ब्रह्मको अंश भए पनि, ब्रह्मजस्तै पूर्ण स्वतन्त्र र सर्वशक्तिमान हुँदैन। यसले जीवको आध्यात्मिक यात्राको अन्तिम लक्ष्यलाई स्पष्ट पार्दै, ब्रह्मसँगको एकात्मताको अर्थलाई गहिराइमा बुझाउँछ।

सूत्र 4.4.22

संस्कृत: अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्
IAST: *Anāvṛttiḥ śabdādanāvṛttiḥ śabdāt*
नेपाली अर्थ: अनावृत्ति (Non-return) शब्द (श्रुति) बाट, अनावृत्ति शब्दबाट।

विस्तृत व्याख्या: मुक्त जीव पुनः संसारमा फर्कँदैन। श्रुतिले दुई पटक 'अनावृत्ति' भनेर यो कुरा दृढतापूर्वक स्थापित गर्दछ। यो ब्रह्मसूत्रको अन्तिम सूत्र हो। मुक्ति शाश्वत छ, पुनर्जन्म छैन। ॐ तत् सत्।

शाब्दिक अर्थ:
अनावृत्तिः (Anāvṛttiḥ): पुनः नफर्कने, पुनरावृत्ति नहुने।
शब्दात् (śabdāt): शब्दबाट, श्रुति (वेद) बाट।
चुरो अर्थ (Essence): ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेपछि जीवले पुनः संसारमा फर्कनु पर्दैन, किनकि यो सत्य श्रुति (वेद) द्वारा दृढतापूर्वक स्थापित गरिएको छ। यो मुक्ति (liberation) को शाश्वत र अपरिवर्तनीय अवस्था हो।

वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक संगम (Scientific and Psychological Context):
न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): ब्रह्मज्ञानको अवस्थालाई मस्तिष्कमा हुने गहिरो परिवर्तन (profound neural reorganization) सँग जोड्न सकिन्छ, जहाँ चेतनाको अनुभव (experience of consciousness) आधारभूत रूपमा रूपान्तरित हुन्छ र द्वैतको भ्रम (illusion of duality) समाप्त हुन्छ।

मनोविज्ञान (Psychology - आत्म-बोध): आत्म-बोध (self-realization) को मनोवैज्ञानिक अवस्थाले व्यक्तिलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त गर्दछ, जसले गर्दा मनमा कुनै पनि प्रकारको पुनरावृत्ति (repetition) वा अपूर्णताको भावना (feeling of incompleteness) रहँदैन।

ब्रह्मसूत्रको यो अन्तिम सूत्रले जीवको परम लक्ष्य मोक्ष (liberation) को शाश्वत प्रकृतिलाई घोषणा गर्दछ। यसले ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेपछि जीवको पुनर्जन्मको चक्र (cycle of rebirth) बाट स्थायी मुक्ति हुन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ। यो सूत्रले सम्पूर्ण वेदान्त दर्शनको सारलाई समेट्दै, जीवको अन्तिम गन्तव्य र ब्रह्मसँगको एकत्व (oneness with Brahman) लाई स्थापित गर्दछ।

१. अनावृत्तिको दार्शनिक आधार: शंकराचार्यका अनुसार, ब्रह्मज्ञानको प्राप्तिले अविद्या (ignorance) को पूर्ण विनाश गर्दछ, जसले गर्दा जीवले पुनः संसारमा फर्कने प्रश्न नै उठ्दैन। यो अवस्था जीवन्मुक्ति (liberation in life) र विदेहमुक्ति (liberation after death) दुवैमा लागू हुन्छ, जहाँ जीव ब्रह्मस्वरूपमा लीन हुन्छ।

२. श्रुतिको प्रामाणिकता: सूत्रमा 'शब्दात्' पदको दुई पटक प्रयोगले यस सिद्धान्तको प्रामाणिकता वेदमा आधारित रहेको कुरालाई दृढतापूर्वक स्थापित गर्दछ। उपनिषद्हरूले ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्ने व्यक्ति कहिल्यै फर्कँदैन भनी स्पष्ट रूपमा घोषणा गरेका छन्, जसले यस अनावृत्ति (non-return) को अकाट्य सत्यतालाई पुष्टि गर्दछ।

३. मोक्षको स्वरूप: रामानुजाचार्यले मोक्षलाई ब्रह्मलोकमा गएर ब्रह्मको सेवा गर्ने अवस्थाका रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ जीवले ब्रह्मको दिव्य गुणहरूको अनुभव गर्दछ र पुनः संसारमा फर्कँदैन। यद्यपि, दुवै आचार्यहरू मोक्षको अन्तिम अवस्थामा पुनरावृत्ति नहुने कुरामा सहमत छन्, जसले यस सूत्रको सार्वभौमिक महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

॥ इति अध्याय ४ पाद ४ समाप्तः ॥
॥ इति चतुर्थ अध्याय — फल अध्याय समाप्तः ॥

॥ ॐ तत् सत् ॥
॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणां सम्पूर्ण नेपाली व्याख्या समाप्ता ॥

कुल सूत्र संख्या: 544
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

ब्रह्मसूत्र

ब्रह्मसूत्रः सम्पूर्ण नेपाली अनुवाद एवं वैज्ञानिक व्याख्या

Brahma Sūtras — Complete Nepali Translation & Scientific Commentary

बादरायण (वेदव्यास) विरचित

Composed by Bādarāyaṇa (Vedavyāsa)

अनुवादक एवं व्याख्याकारः
अथर्ववेदाचार्य नारायण घिमिरे
खाद्य तथा औषधि विज्ञ, क्यानडा

प्रकाशकः
Canadian Vedic Heritage, Toronto, Canada
प्रथम संस्करणः २०२६

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय